

Сергей Зыхәба

Иалкаау

Q-томкны
Асбатәи атом

Ақөа
Апқәынтшәќәтүйжырта 2014

УДК 82-95
ББК 83.3(5Абх)
3 96

Зыхәба, С. Л.
3 96 ИАЛКААУ. Ө-томкны. 2-тәи атом.
Ақәа: Апхәынтшәкәттыжырта, 2014. – 760 д.

Афилологиатә ттцаарадыррақәа рдоктор, академик С. Л. Зыхәба иалкаау иусумтакәа аффатәи атом еиднакыллеит илитература-критикатә статиақәа рғыырак. Ара иқ-оуп А.Чоңеи, И.Тарбеи, К.Ломиеи, А.Гогәуеи, М.Лашәриеи, Ц. Ахәбеи ухәа азәйрөирыңтазаареирыңтазаареи ирызку, апхъаф игәцараикша астата инейтыхқәа.

Ашәкәырызкуп апсуга литература атоурыхи иахъатәи атагылазаашьеи интерес измоу апхъафцәа зегыы, акыр ихәартоуп артцаофцәеи аиҳабыратә тараануртақәа иртоу астудентцәеи рзы.

УДК 82-95
ББК 83.3(5Абх)

Ари аусумта CC0 1.0 ала иарбоуп.
Алицензия ахфылаа шәахәапшырцазы шәтәл:
<https://creativecommons.org/publicdomain/zero/1.0/deed.ru>

© Зыхәба, С. Л., 2014
© Апхәынтшәкәттыжырта, 2014

А. М. Чочуа – ахәыңтәры шәкәышөфө

Андреи Максим-иңа Чочуа ҳәынтыратә-уаажәлларратә усзуғын, дтцарауағын. Иахъатәи ҳуаажәлларрағы еиха имачны ирдүреует А. М. Чочуа ибағатәра ашәкәышөфә, лымкаалагы ахәыңқә рзы асахъаркыратә рәниамтақә ақыр шамәханакуаз.

А. М. Чочуа аитбыйратәи ашколқәра иатданакуа апсуа хәыңқә рзы иаңиттәйт ақымкә, ғабамкә ажәабжықә. Үрт ажәабжықә сгәры излаанаго ала, иахъа уажәраанза ирықәнагоу, изыпсоу ахәшьара рмоуцкә икоуп. Лымкаала, ганрацәала иттәаттәуп. Ахәыңқә ирызку А. М. Чочуа иажәабжықә, иеиттагамтақә доуҳатә тынха дуп, иаалыркъяны, қрыттерыла рыхцәажәара залшо.

Еиуеипшым аамтақә раан А. М. Чочуа итижыз иртәга шәкәкә еиқәйршәан еиуеипшым аматериалқә рыла. Ирацәоуп хатала дара еиқәзыршәаз ииғыз ажәабжықәеи ахәыңқә рдырра зыртбааша астатақәеи. Иара убас ара иаҳпрылоит аурьис шәкәышөфәеи, артқағәеи еиҳаразакты И. Крылови, Л. Толстои, Д. Ушинский рөымтә лыпшаахқәа рәкнытә иеиттагаз, настыры икоуп ақыртшәахътә еитеигаз ақык-обак ажәабжықәагы (И. Гогебашвили икнитә).

1962 шықәсазы итыттіл А. М. Чочуа ишәкә «Ажәабжықә ахәыңқәа рзы». Ари ашәкәи еиднакылоит ақыр шықәса раахыс автор ииғыз, еиттаганы артәга шәкәкәа ирниттәз рахътә ажәабжы лыпшаахқәеи истатиа лыпшаахқәеи. Апхъажәағы иара гәтакыс имаз далацәажәауа ифуан: «Абри ашәкәи ақны еизгоу ажәабжы къағқәеи астатақәеи атсағәа ирыпхъоит аттара бзианы иртталарц, ақазшыа бзиен алеишәа бзиен реадырциаларц. Ирылараа заует агәбылра, аиғызара, абзиеибабара, ахаттара, убас ауафора бзия иатданакуа абарт реипшқәа егъыртгы...

Ишаадыруа еиңш, аитбыйратәи аклассқәа ртқағәе ашкол антытқ изыпхъалараны икоу ажәабжықәа шәкәны, апсышәала икъыпхъны итыжықәоу мачзоуп. Убри ақниттә,

абри сыншәкәы хәыңғы ҳәар хъфеижь раазара ақны акы ихәартахар сара иара ззыскыз нанагżeит ҳәа исыпхъазуеит.

Аизга «Ажәабжықәа ахәыңқәа рзы» акыр ихартәааны еитқалыпхыын 1968 шыңқасазы итытсыз А. М. Чочуа ифым-тақәа реизга актәи атом ағы.

Изеипшроузеи, тематикатә еилазаашыас, зеипш қазшыас ирымоузеи арт ажәабжықәа?

Зегъ рапхъа иргыланы иазгәаҳтозар, А. М. Чочуа арт иара ихата иапиттаз ажәабжықәеи еитагамтақәеи рөи даабоит асахъаркыратә ажәа амч ду иамоу ибзиаӡаны издыруа азәи иакәны. Урт ирныпшит А. М. Чочуа иара дызлиааз апсуа жәлари Апсынтылес гәык-псыкала бзия ишибо, гәык-псыкала рыматц шиуаз, иара убас автор артсафрәтә пышәа ду имаз иабзоураны өңиң аттара амға иқәлоз ахәыңқәа рдунеи, рпсихология бзиаӡаны ишидыруаз. Иара ихата иисыз ракәзаит, еитеигаз ракәзаит ажәабжықәа зегъы өңигхарала ихәыңқәоуп. Инеипынкыланы дара зегъы бызшәа цқыала, бызшәа мариала иофуп, айтбыратәи аклассқәа рөи итәоу ахәыңқәа рхағы ирзаамгаша, изымнааша ажәақәеи ахәоукәеи, ахшығатқәеи ғыларты иуңылағом.

Сиужетла имарианы еиғартәуп, икъағуп ҳәәозар, уи иаанагаζом ипримитивтәуп ҳәа, уимоу, дара тәкыла ахәыңқәа ақазшыа бзиақәа рылааζара, иеем ақазшыа ирцәыхъчо. Бжеиҳанғы ажәабжықәа ирныпшүеит изғыз адидактикатә, ааζаратә гәтакқәа шимаз.

А. М. Чочуа зыζбахә ҳамоу ифымтақәа рөи икоуп атабырги амци, Апсадғыли ажәлари, ауағреи ауағымреи, ақәығареи ағазареи, амшәареи ашәыргәйндареи, аигәцхәреи аиғызареи ухәа ртемақәа рыла иаптқоу. Изныкымкәа ихы иаирхәеит ажәлар рәғаптың тә ҳәамтақәа рахътә асиүжетқәа, атемақәа, ахағсахъақәа, ақыабзқәа, адунеихәапшышыақәа.

Ажәабжықәа зегъы еилатсаны иофуп ражәақәа маңны, ргәйнкылара мариахартә, архыағ хәыңчи ддирлах-өңихыртә, илапшхәаа дыртбаартә иқатдоуп. Рстиль аганахъала ҳрыхәапшуазар, өаптыңлатәи апсуаа рцәажәашыа акыр иазааңгәоуп, еиҳараразакғы ажәлар рыйбазаратә лакәқәа рстиль угәаладыршәоит. Абри аганахъала акыр иқазшыар-багоуп атипра зуа алагамтақәа. Өңрпштәис иаагозар ажәабжы «Аби апаңәеи» алагамта абас икоуп: «Нхағык быжъ-

фык апацәа иман», ажәабжы «Атабырг хә амам» алагамта: Спирдон хәыңы җәызбак иман».

Ишаабо ала, А. М. Чочуа хзыхцәажәо исымтақәа апрактикатә пәтәзаара иадхәалоуп, иазааигәоуп, ахәыңқәа рапхъяଳа ианығеидаслак ирыхәаша, иртәххаша акыр днарбонит, аңыа усурға агәйблар днаркуент. Иара ағора даналагаз ҳмилаттә хәыңтәи литература атрадициа хәа акғын амамызт, убри ақнитә, ипсабаратәуп аурыси ақыртуеи литературақәа рахьтә ағымта лыпшахқәа реитагара цхыраагза дуны иахыықайтцоз.

Инейдкыланы иаагозар, А. М. Чочуа ахәыңқәа рзы ииғыз, иеитеигаз ажәабжықәа, ажәамаанақәа, астатақәа ароль ду нарығзотт раамтала.

Сгәы иаанагоит, аттарауа, Ахәынтыяратә, ауаажәларратә усзуғ, артсағы, ашәкәығы А. М. Чочуа диниктәи 100 шыңқеса атца аиубилеи инадхәаланы ахәыңқәа ирызкны ииғхаз ыхатә саҳарькыратә рәниамта лыпшахқәа хазы шәкәны итыжкызтгы акыр ихәартәхон хәа.

Агазет «Аңсны», 1979 ш., сентябр 27

Иван Тарба ипстазареи ирғиамтеи (1921–1994)

Иаххысыз ағажәатәи ашәышыңқәасы иналукааша апсуа поетцәа, апрозаикцәа дреиуан Иван Константин-ипа Тарба.

Иван Тарба дийит 1921 шыңқеса хәажәкыра мза 21 аенү Очамчыра араион Баслахә ақыттан. Ихәычра ашыңқәсқәа иқыта гәакъағы ихигеит, апхъаза ағреи апхъареи ахъиттаз иқытаётәи алагартатә школ ағоуп. Уатәи ашкол даналга, Очамчыра ақалақытә бжъаратә школ дталеит. Иара убысқан араионтә газет аредакцияғы аусурагы далағеит, ашкол ағы аттареи агазет аредакцияғы аусуреи қәөиарала еидибалон. Убысқан ауп алитетуратә рәниаратә мәа даныңқәлазгы.

Апоет қәыпш Очамчыратәи абжъаратә школ даналга ашытасы Апсны ахұнықалақ Ақөақа диасит. Ара дахъааиз агазет «Аңсны қапшы» аредакцияғы аусурға далағеит.

Ихәатәуп Асовет мчра ахаан Ақәа апсышәала итытцуаз абри агазет затқызын шакырыз, иара уигызы акоммунисттә партииеси аихабыреи рнапы иакын, аихабыратә цензура ахразага гәза икылхны акәын уи адакъақәа рөсі аматериалқәа рзы азәйрөсі апсуа шәкөйөсөңәа рырәниаралмса абри агазет аредакциағы аусурала ихаңдыркит, апхъатәи ршыңақәа еи-хыргеит, акынщы ажәа аус адударазы апышәа дырхайт. Иван Тарба иакәзар, ара рпцәак дадымхалеит, пытрак аштыахь Ақәатәи Ахәынтықарратә артағратә институт А. М. Горки ихызы (1979 шықәса аахыс – Апснытәи Ахәынтықарратә университет) афилологиатә факультет аурыс бышшәен али-тературеи рсектор дәлалеит. Уи қәешиара бзиала далгейт.

Иван Тарба аханатәгы арғиаратә усурға ауаажелларратә усурға иақөтханы дахәаңшумызт. Иара ианагъ гәаңпышхәарала апстазаара агәелилашыра далағылан, апсуа жәлар изыргәйрәзиз изыргәамтцуази избизианы иеилкааны иман. Апоет ижәлар рхъаа ихъаан, ргәырғъара игәырғъаран. Апсны Асовет мчра ашыңақәләләр дақәлан, шаҳатс даман, апстазаара ғың аргылара далахәын, хаталагыы акыр амат азиит Апсны ажәйтә патриархалтә-феодалтә еизықазаашықәа раныхреи, аамта ғыци, ағың социалтә-политикатә еизықазаашықәа рышыңақәырғылареи риаареи. Жәаа шықәса анихытцуаз инаркны акоммунисттә партия далаң. Хыңхызара раңзәала ажәенираалақәа, апоемақәа, ароманқәа ахырыз, иахытижкызы анағсзы, Иван Тарба иңъа маңымкәа иадитцеит Апсны акультуратә ргылара. Араионтәи аобласттәи агазетқәа редакциақәа рөсі аус ахыиуаз акыр ихәеит, акыр апстазааратә пышәа иоуит, дызрыжәхеит, иеилкаахеит нақ-нақтәи ипстазааратә мәа ахырхартә, аеыштынхатит, иидеиат-политикатә хұдирра.

Ұскантәи аамтазы Ахәынтықарратә система даеакжан. Ажәларгыы, ашәкөйөсөңәагы уи асистема иаңнықәалар, иаңдырғызлар акәын. Даргыы уи асистема, уи аидеология иалааңан, агәра ргон, еигүү ықам ҳәа ирыпхызалар акәын, иара иашыашәаланы рхы мөапыргон, ихандеиуан. Ұс акәын Асовет Еидгыла ҳәа изыштыңа, адунеи фыңвара ишаны хәтак зымеказкуа атәила дүззә ахынзаназаа зоз иахыбалакъ ишықаз, ұс икан Европеи Азиеи рөсі акыр демократиатә тәылақәа ҳәа изыштыңа зегын рөсі ишықаз.

Данқәйпшыз инаркны Иван Җарба иааицмұрқыназакә арғиаратә усуреи атакзыпхықәра ду змаз аматқура дүкәене еидибалон. Аус иухъян Аңсны атцарадырра министрс (1953–1954 шықәсқәа рзы), Аңснытәи Ашәкәысөөцәа Рейдгыла ахантәафыс (1948–1953 шықәсқәа), акоммунисттә партия Аңснытәи аобласттә комитет амағаны ікәгағыс (1954–1958 шықәсқәа). 1954 шықәсазы Иван Җарба ССР Иреихазоу Асовет ашқа де-путатс далырхит. Иара ирғиаратәи иуаажәлларратәи усуракәа рзы аиҳабыра ианаршынан акымкәа, обамкәа ахамтақәа. Урт ахамтақәа зегъы иреихауп Д. И. Гәлия ихъз зху Ареспублика Аңсны Ахәынтықарратә премия ахъианашынан. Уи иртейт Аңсны антытгыы акыр нахара иеицирдыруа иқалаз ироман «Амра ҳара ҳөйи итыйлоит» азы.

Иван Константин-ипа Җарба акыр аамта илаене иқаз ачы-мазара баапс имч амырхакәа ипстазара далтит 1994 шықәса ажырынхәа мза 29 аены. Итынхаңаи хыпхыназара раңаала исымтақәа рыпхыағызәи гәалсра дула рхы-ргы даалырхит. Джуп апоет Ақәа ашьхарағ – иналукааша ашәкәысөөцәеи ауаажәлларратә усузуғызәи рпантен он ағы.

Иван Җарба иныкәнгахъяз аматқура дүкәа рылагыны иаабоит, ағера ҳроит ауаажәлларратәи ахәынтықарратәи усуракәа акыр аамтеи амчи шрықәирзуаз, аха иара урт илитературатә рәниразы излахәартахаз, излацхрааз, иртазгыы маңзам. Шәкәыпхынада ирхаз атцарапа маңзара акымкәа хатала дызли-ааз апсуа жәлар рыбазазара, рмилаттә қыдарақәа, рпсихология ухәа еиха ибартахеит. Иара ихаан аешьаратә жәларқәа ҳәа ҳзыштығас еғырт асоветтә жәларқәа рышәкәысөөцәа азәырғыи иареи еибадырит еизаагәаны, аиғызареи, аимадарақәеи, аитанеиааирақәа рыбжынан иареи дареи. Урт рахынты азәырғы лассы-лассы Аңсны иатаалон, иаргыы дара рахъ днарыпхынада, арғиаратә еиғызара ирыбжыз акыр ихәеит, илапш ҳәа артбааит.

Иван Җарба Аңсны антытгыы акыр дныкәахъяз, акыр дрылапшыны ибахъяз азәырғы ажәларқәа рыбазашы, рых-хашы-нтышы, акымкәа, обамкәа европатәи азиатәи атәйлақәа (Чехия, Словакия, Германия, Франция, Китай, Монголия ухәа) еимидахъяз. Акыр иныкәарақәагыы акыр иткоураны илитературатә рәниара ианыпшит. Еиуеипшым ауаа, амилатқәа рхатарнакәа рпылара, рығецәажәара, хым-пада, ашәкәысөөи апстаазаратә пышәа ду иртейт.

Ашәкәйөфө иага ус хкы инапы рылакызаргыры ихадароу илапш итмүршәо имаз илитературатә реиаратә усуракәйн. Иара апхъазатәи иажәенираала акынчылабеит жәаф шықәса анихыттуаз, 1937 шықәсазы. Аха ипоезия апхъафцәа инартбааны рыхшыл азырыштыртә, игәцаараркыртә, ауаажәлларатә тәкы тәбаа аманы иқалеит ғынфажәатәи ашықәсқәа рылагамта инаркны. Убри инаркны ғажәа шықәса инарықәгәйтә даеа литературатә жанрк, даеа хкык ахь дмиасыкәа апоезиатә жанркәа рымасара (ажәенираала, апоема) иеыртқаны аус иуан. Хынфажәатәи ашықәсқәа рылагамта инаркны апоезия инаваргыланы апразағты аус иуа далагеит. Иара убас егырт ажәларкәа азәырфы рпоетцәа раптамта лыпшаахқәагы апсшәахь реитагарагы инапы алакын.

Апоет иажәенираалақәа апхъазатәи реизга «Ашъ-ха зыхъ» хәа хъзыс иаманы итытцит Ақәа, 1949 шықәсазы. Уи инаштырххны лассы-лассы иеиқәырцакны итижүан иажәенираалақәеи ипоемақәеи реизгақәа. Урт иғымтақәа реизгақәа хпа, хпа том ғынта итытхъан (1971–1973 шықәсқәа рзы, настыры 1981–1983 шықәсқәа рзы). Иара убас апоет иеизгақәа акыр аурышшәеи егырт абызшәақәеи рахъ иеитаганы Ақәа, Москва, Карт үхәа лассы-лассы итрыжкуан. Иара убас ипрозатә птамтақәа – романқәа «Идыру ахъз», «Амра ҳара ҳәы иғылоит» – зныкымкәа урысшәалеи қыртшәалеи Москвей Қарти итрыжхъеит. Ароман «Амра ҳара ҳәы иғылоит» еитаганы итрыжхъеит белорус быйшәала, украин быйшәала, хинди быйшәала итрыжкыз уи ароман аитага миллионки бжаки рұқынза атираж аман.

Апоет иажәенираалақәа, ипоемақәа, ироманқәа лассыласс аимак-айғак рхыләидаауан, еиуеипшымыз ахәшьарақәа рауан. Аиашазы урт иахъа уажәраанзагы иахъынзарыхәтоу иеилырганы, цқяа иттәаны, хатабзиарақәас ирымоу, гхақәас ирымоу иныткааны монографиала, обиективла ахәшьара рытаны ихамағзам. Җабыргуп, иара еиуеипшым иғымтақәа ирызкны хылхъазарала имачымкәа астатақәа рығохъеит, инеиптәрк-аамтәркқәахъеит акритикцәа, алитетураттцаафцәа азәырфы, апсуаа рнағсгы аурысқәа, ақыртқәа үхәа. Иван Ғарба иаптамтақәа ирыхцәажәахъоу,

рчыдарапқәа, рхатбзиарақәа, ыпсырақәа азгәазтахъоу ире-
иуоуп Х. Бгажәба, Ш. Инал-ипа, Б. Шыынқәба, Ш. Салақана, А.
Аншба, В.Атнариа, М.Ладариа, Г.Циблазе, Н.Тихонов, А.Пер-
венцев, М. Пархоменко ухәа убас егъыртгы азәырғы. Иван
Тарба ирәниамтакәа ирыхцәажәоуп аколлективтә усумтақәа
(«Аңсау литература атоурых аочеркқәа», «Милатраңхәалатәи
асовет литература атоурых») рөгты.

Апоет иаңтамтакәа ирыхцәажәахъоу, ибзианы из-
дыруа зегыы еиңғакны, настыры ииашаны изгәартахъеит
чыдарапқәас ирымоу мачымкәа. Убарт ачыдарапқәа ирхада-
роуп ртематикатә еилазаашь атбаара, настыры апоет дызхаа-
ныз, дызтагылаз аңстаазара еиуеипшымыз аганқәа раарпшра
иेахъанишәоз. Иван Тарба ипоезиатә рәниамтакәа рғыырак
публицистикатәуп ухәартә икоуп. Зегъ реиха аңызара змоу
атемақәа иреиуоуп: аңсадгыыл абзиабара, атынч нхара, ажә-
ларқәа реиғызыара, акоммунисттә идеалқәа рзышәахәара, урт
рзы ақәпара, арпыси архәйизбен ыбызиабара. Иван Тарба изы
иқазшыарбаган аңстаазара иамаз агха-тұқақәа раарпшра ааста
иршәт-какачны, аромантикатә цәа ақөйинны дахъахәапшуз.

Апоет данқәыпшыз ашықәсқәа рзы ииғыз иажәенин-
раалақәа реиҳаразак зызкыз усқантәи аамтазы зегъ реиха
актуалра змаз афашисттә Германия иағагыланы асовет уаа
хамеигзарада ықәпара атема ақөйин. Усқантәи ииғымта
ажәенинраалақәа иреиғүкәоу, аамтә ипнашәақәаз иреиуоуп:
«Ан – амғаптга» (1941 ш.), «Дцион афронт ахь аибашьғы»
(1944 ш.), «Ишыны иштән апшқеи ани...», «Сашья!» (1942
ш.), «Ахъча» (1942 ш.), «Аңсау қама» (1942 ш.), «Севастополь
азы ашәа» (1944 ш.), «Изнышәынтрата?» (1944 ш.). Апоет
1944 шықәсазы ииғыз архәзатәи ипоема «Ахаттара» аз-
куп Краснодонтәи акомғареидгылаа рғыып афашисттә
ирғагыланы иалнаршаз афырхатцара.

Хәарас иаңахузей, апоет инапы итқыттыз аңтамтакәа зе-
гыы ирныпшует апатриотизмра, аха урт рахъынтә чыдала
аңсадгыыл абзиабара иазыкқәоу жәпакы ыкоуп. Дахъиз,
дахъаағаз Аңсны аңсабара, уи иаланхо ажәлар, ақытакәа,
ашъхақәа, амшын ипсү ырызилхуам. Чыдала шәкәысфық,
уағпсык иаңасаб ала дахъышыңқәгылаз иқалақъ гәакъя Ақәа
ианагъ илапш ахын, ибзиабара архара азикуан. Иагаңзара
дцаргы, иага хәйцра изааиргы, аңсау жәлар ынаасып лаша

дазгэйхэуан, Аңсны аңсабара асахъақәа иааицрымшәо ицын, ианагь ибла ихгылан, иреигүй исахъаркыратә цәаҳәақәа урт ирзикуан, дреигәртгөон, иғәы тыргон ажәлар атынч нхамфағы ирымаз аихъзарақәа.

Аңсынтыла амра тәыла хәа дашытан, Аңсни амреи еидикылон. Аңсабаратә цәйртракәа рахынте Иван Тарба ирәниамтағы зегь реиҳа зыζбахә ихәо амроуп. Ара лассы-лассы амра лашареи, апхареи, аңстаазара зөңдеи ирсимволны, аңстаазара псыс иахоу, изыртъацо акы акәны иаабоит. Апоет изы Аңсынтыла иссиру романтикатә темоуп:

Ашәа узысҳәоит Аңснтыла,
Ашъха, ага, апшахәа,
Хъзыс иамоуп амратәыла,
Амырхәага ахыныххәа.

Ашъхарантәи амшын агәынза
Илашьтуа амра ашәахәа,
Аңсабарагъ лашо игәылтүеит,
Сапхъя иашъаталоит еитыххәа.

(Ажәенираала «Сыңсадгылы»)

Аңсны иззку Иван Тарба иажәенираалақәа иреигүй иреиуоп «Аңсназы ашәа». Араҝа апоет гәтүүртъала ихәоит ипсадгыыл иблачың еипш ихъчаларц шитаху, дшеничаҳаяу, иахәтоу, иақәнагоу ашәа изымхәар, ажәа изымпшаар хәа дышшәо. Иара дызлахәапшуз ала, адгыыл ахсаалағы Аңсны мачзоуп, амзағеиңш икүдуп. Аңснитәи ашъха тъазгъязқәеи амшын агағеи ианагь агәалакара бзия иртон, илаңш рыйда-лон. Амшыни ашъхеи ирыбжъаршәу абри атәыла ссир, атәыла пшза апоет блас исхоуп хәа ипхъязон. Итахын апхәызба пшза леипш итәыла ианагь еинтәыла иқазарц, ижәлар атынчреи амышхәйбазареи рыйгымхарц, тоубагы иуан ипсадгыыл шимпсахуала:

Аңсуа пхәызба леипш уеинтәыла,
Учча, ухәмар, уеырба!..
Уара уәапхъя, Аңсынтыла,
Иахъя ишъастсоит атоуба:

Са сыңсадгыл сыйсахуазар –
Алашара сумырбан!
Уан узаңаз дұхаштуазар –
Изуылуазеи дағаңзә иан?!

Апсадгыли ан гәакьеи еидкыланы, иеиңырпшны поезиатә ажәала рыхтәажәара, раарпшра азәырғы апоетцә аиқенагатқәкьаны ирқазшыуп. Иван Țarba ипсадгыли ани рызгәйкәра ачыдарақә аманы, апқыағ игәтцәнә инеиртә, ицәанырра цқыақә арғыхартә иаарпшуп. Абри аганахъ ала апоет иреиңү иажәенираалақә иреиуоуп «Ан» (1954 ш.). Уи ан илызкны азәырғы апсуга поетцә ирығхью акы иалағашшо иқам.

Апоет ихата иан заанат дахылпхаз, агәырға цәанырра тәрәи инаңаң ари ажәенираала. Ан хахәышла апсреи ла-реи еибарххо дахылшытоу, дылхагәжәажәо, дылхагъежекуа сабалыхәари ҳәа дылхагылан апа. Уи усқан хәйцира шәкы, зқыы ихапапан дыркын. Гәрырға цәгъянны изықалеит апсабара анылахәйххоз, аңа ианалтцуаз, ашара иазгәырғы ашыыжъ апсаатә анышәаҳәоз, амш атқи иақәыхуа амра анцәыртцуаз аамтазы апа иан лыпстазара дахылтцуаз, амра иғылоз лара лзы наңаңа дахылташәоз. Апа идыруан уи нахыс иара ан дши-моуз, уи дизызыпсахшаз дағаңзә дышықамлоз, иара иқазаара өңің ашыапы акыр акәын. Идыруан иан лара дахылпсуга ааста ліца деитымхар ҳәа дышшәоз, уи еиңа гәрырғас ишлымаз, наңаңа лымға дышықәлоз. Абри атагылазаша уадағ анимаз, ан лыпсра изаанагаз агәырға хынта дамәхакны данамаз аамтазы апоет (ажәенираала алирикатә персонажты иарғы азә роуп ухәартә икоуп) иғәызырытқанда хадароу тыргәа ғәрәаны, апстазаарахъ ипхъаша ахшығшак лаша изааит. Иан джамларгы анра изуны дагәйтцанаҳәеп ҳәа хъаҳәа-паҳада дақәгәыткеит ипсадгыл. Уи азоуп ажәенираала хыркәшо абас зихәо:

Изылшода бара быштыхъ санра,
Ан дзыпсахуа джалајом рхәоит,
Бара боуп исцәызыз мамзар амра –
Сара сзыхәан уи шыпхаң ипхоит.

Агәй стаҳәхәа сыннакылт сыйсадгыл,
Бара быштыах сара сзаңаз иароуп,
Уи иазысқөйт ан ҳәа быхызың надқыл –
Быздыскыло са сыйсадгыл ауп!

Иаҳхысыз ағажәатәи ашәышықәса антәамтазы аңсуа жәлар атагылааша уадафза рзықалеит. Ақамзаара ахықә ианхықәгыла ашықәсқәа рзы, апоет еиҳагы итәрны гәүирға дус иоуит дызлиааз ижәлари ипсадгыл Аңсни рлахынта. Иниасны ицеит, адунеи иалағзорым, иалпсаарым ҳәа дангәыгуаз аамтақәа. Атоурых ахтыс гъангашқәа зынза даға хырхартақәак роуит. Апоет иқәрахь днеихъан, ачымазара баапс дыхтакны даман. Убас шакәызғы икалам шытеймтцеит. Убри аамтазғы акымкәа, ғобамкәа апатриоттә цәанырра ҳаракқәа зныңшуа ажәенираала шъахәқәа иғит. Убарт иреиуоуп 1992-1993 шықәсқәа рызтәи Аңсны жәлар рұғынцытәлатә еибашыра аламтала ииғыз ажәенираала «Ахақәитра» (1992, латцарамза).

Ари ажәенираала апоет ианиғыз акыртуа окупантцәа бұғарштыхлатқәя Аңсны иақәмлацызт, аха Аңсни Қырттәыла аихабыреи реизықазаашъақәа еибархханы иған, Аңсны ажәған ағы аңстхәа еиқәаттәақәа аизытқәара иағын. Ҳәарас иатажузеи, апоет ибартан ақаамет, ахырзаман зырхәо аамта бааңс ааини ишаахадгылаз. Ажәенираала «Ахақәитра» ағы апоет ижәлар иргәлалайршәон хақәитрада пәтәзареи бгеитцыхреи шықам. Уаанзатәи акыр иғымтәақәа рөғи ишиқазшыз еипш, арақагы аапхъара аформала ижәлар ирабжьеигон ахақәитразы рығедыргәтәарц, азәк иеипш иеидгиларц, иеилаттәарц, агәкаждыра рыдынмырпшырц:

Пұхареи лашареи ағым ҳапсабара,
Аңсны игыло амра еиپшым өамракы,
Аха Аңсны иагын ахақәитра лашара
Уи еиҳауты ҳазхуам ағакы.

Сыуажәлар иғәақхьюо, сұуажәлар гәымшәа
Маңқ ауп ишәйгу – нас ишаркоит:
Азы ырпан ишалахәмаруеиپш ағымца
Шәықәдара иалапхашт Ахақәитра лашо!

Апсадгыл абзиабара хкы рацэала, тұға змам аганқәа рула уағы инырыр қалоит. Ақық, өбак зыζбахә ҳхәақәаз рнағсты Иван Țарба иреигұы иажәеинраалакәа рұғи ипатриоттә цәанырра ҳаракқәа сахъаркыратә ажәала иртә-быргны раарпшыша дақәшәеит. Әырпштәис иаахгозар, ажәеинраала «Афнықа, афнықа!..» ҳәа хыс измоу дпоет-мзаргы, афреи апхьареи зынза изымдыруазаргы, дарбан апсыуазаалакгы, згәи разу, зыңсадгыл бзия избо игәи итихәаазшәатқәя иқатқоуп. Апсуа традициала ирмилаттә қашшоуп рыңсадгыл иаахъадхәалоу. Апсуа даеацъара иага абзазара бзия иаургы Апсны еиғеиши дәеа тәылак зықалом. Ишаҳхәахъоу еипш, апоет Иван Țарба Апсны антытгы акырднықәахъан, атәыла ссирқәа, атәыла беиақәа ибахъан. Уа дахънеиуазгы рнапы рғаганы, иенгәртъаны сас дахък иаҳасаб ала дыздызкылоз абызщә иман. Аха дахъықазаалакгы, иага бзиара ибаргы Апсны еиханы дхыиз-хуаз, дызтәызтәуз даеа тәылак, даеа дғыылк зықаломызт. Дахънықәоз иғъазғазу ахан дуқәа, алашарақәа, амал... рацәан. Аха уа иара игәи тынчомызт, аҳауа изымхөшәа ибон, ианагъ «ех, иаҳауеи, Снықәыпшында Апсны агәй!» – ҳәа игәи ианаҳәон, ихъыу-хыгуа игәхъааигон, ихы, ипсы дахъиз, дахъааз Апсны иқан:

Снықәыпшындаз Баслахә арха,
Снықәыпшындаз Гәада ахәы!
Уахъ шыапылагы сцап, нас, иархан –
Уа иахъықоу сғатцахәы!

...Берлин сыйкан, Париж сыйкан,
Сыйкан насты сара Бонн,
Аха өапхъа афнықа, афнықа! –
Афнықа исыпхъо сгәи сагон.

Апоет иажәеинраалақәа рұғи акырынтә Апсны ахтнықалакъ бзиабарала дахцәажәоит, имоуп акымкәа, өбамкәа чыдала иара изку афымтақәагызы. Ақәа апшзара, аетцәара аеылахәаны иаҳықоу, аратәи ажәфан, аҳауа зғыда, аратәи амра, аратәи ашъха, аратәи амшын апсы рхатданы иқөымшәышәни дрых-цәажәоит. Иагацъара днықәазаргы, иага ақалақъ дуқәа,

аҧш҃зарақәа ибаргыы, иқалақъ гәакъя иағиҳуаз зықаломызыт, арақа акәын иара иғәын каршәны, дтүнчны ихы ахъибоз. Ақәа иазку Иван Ҭарба иајәенираалақәа иреиғъқәоу иреиуоуп «Са сықалақъ». Ара автор итихуеит Ақәа иамоу, излақоу асахъя чыдарақәа: азын адунеи тәылақәак рөң асымкәыл қаҳауеит, даеацъара ейкәжәаны итцауеит, азынра быжъба, ааба мзы инареиҳангыы интәазом... Убри аамтазы ҳара ҳаҳтнықалақъ амра ахапхоит:

Са сықалақъ кәабоуп мра шәахәала,
Зынгыы, пхынгыы ааңнушәа ицоит.

Үсқантәи аамтазы ажәенираала автор исгәакъоуп ҳәа иипхъязоз ақалақъқәа маңмызыт, Асовет Еидгыла ақалақъқәа зегъын игәакъоуп ҳәа ишьон. Ақәа атқыс акырза еиҳақәоугыы ибахъан, аха зегъы иара иаҳырыликаауз ңасбаратәуп, избанзар зегъ реиҳа изгәакъаз, зыкәа дтаршәны дызмаз иароуп:

Сара стәыла гәакъяғ акыр снықәеит,
Атып ссиркәа раңданы избахъеит.
Ақәа еиҳау ақалақъқәа шықоу,
Саргыы издыруеит, шәаргыы ишәахъеит.

Аха ус еиңш апстаазарағ иақәу,
Зегъы иреиғъу ңыысшыоит уи сара,
Ақә са сзы игәакъазоу қалақұуп,
Игәакъақәоугыы шымоу өацъара.

Ақәа иазку даеа жәенираалак ағы излеихәо ала, иара дахъналапшша иибо зегъы ибла хыркуеит, ағәыштыхра инатоит:

Ажәған лашоуп икеикеиуа,
Атқұ еилгоуп ихытцәцарап,
Аброуп стынчны сахыннеиғеиуа,
Абра избоит сгәыхтәыхъзара.

Сыпсатығра сыйызырхәага,
Са съя здыстço – исгәапхо!

Са сықалақ – амшын, ага,
Амра қәандан изхапқо!

Ашъха ҳая – апшандага,
Тұқа италоит, нас ихиаалан, –
Апшема гәйраз, асас нага –
Иахъеициңхозегъ еинаалан.

Ақәа, Ақәа – слашарбага,
Еидызкыло Апсынтәыла,
Сажәенираала еимхәыцны инаган,
Ухәда иахысшүеит гәйла-псыла.

Сыңсатығра, сыхъзырхәага,
Са съя здыстқо – исгәапқо!
Са сықалақ – амшын, ага,
Амра қәандан изхапқо.

Апсуаа хыпхъазарала имаңзарғы ахатә милаттә қыдарақәа змоу, жәйтә-натә аахыс традициала зхатә қыабзқәа, атасқәа, ахамғапғашықәа, аамысташәара змоу жәларуп. Настырыхадароу, зтоурых ду, акры зхытцуа, даеакы иаламғашшо абызшәа сисир – апсуа бызшәа – рымоуп. Апсуаа иесиңзәиңшү рмилаттә қазшықәа иреиуоуп хыпхъазарала ҳмачуп ҳәа бзантцгы рхы ахыләннырымшо, уимоу, рапсуара иахъаҳыжәо, гәадурас иахъыроу, зегъы иреиңүп ҳәа иахъырыпхъаңо. Апсуаа абри рзеиңш қазшыа ибзианы ианыңшүеит Иван Тарба иреиңү иажәенираалақәа ракъ ипхъазаттәу «Са сапсыуоуп». Ара апоет дазгәдуп дахъапсыуоу, идгыл ақәаарыхра игәи аццыхәо дықоуп, иамузакәа мышкы зны иуахта анаилакгы идгыл гәакъа дамадахарц гәаҳәарас имоуп. Апсни апсуаа зегъ рыла дрыхзыңоит, аха зегъ реиха апсуа бызшәа цъара залымдаракахъыр ҳәа дшәоит. Егъырт азәырғы апсуа поетцәа дреиңшны иаргъы дахзыңоит ихатәи бызшәа – апсуа бызшәа. Уи иңәйзүр атқыс апсра еиғьеиңшоит:

Гәйла, дала са сапсыуоуп,
Сара исымоуп са смилат,

Сыдгыл чашәуп, сыдгыл псылоуп,
Сықәарапхеит ажәла нат.

Сықазшьала са сапсыуоуп,
Ршъацқъа сылоуп са смилат,
Са сыйхылтцыз рыбаф сылоуп,
Иутхызар уааины иғәат!

Сыбызшәала са сапсыуоуп,
Излацәажәо са смилат,
Уи ансымам – са сыйсироуп,
Сызтахдаа? Азы сат.

Арт ажәақә апоет ихазы маңара иауихәахуа. Иаанд-кыланы ажәенираала «Са сапсыуоуп» ала автор иихәарц иитахыз ажәа еизадала еитаххәозар абас икоуп: ауафы имилат данрылагылоу, рыңгъеи рыбзиеси анрыцеишишо, ргэырфөи ргэырғъареи даналахәу, даныркәйтхам, имилат рқазшьақәа ицәа-ижкы, ихдирра, ипсихология ианалоу ауп дантцуроу, ипстазарагы насыпла ишьақәгыларц аналшо. Ауафы имилаттә хдирра ҳаракызароуп, ицәымзроуп, имилат дацәымзроуп. Уи ицәымзырц, дацәымзырц азы иатаху раңдоуп, ақазшьа гәгәа ааирпшыроуп, илианааазароуп, аха зегъ реиха ихадоу ихатәы бызшәа адирра, абзиабара. Абартқәа злуу, ирылашоу, змилат бзия избо иоуп егъырт ажеларқәагы ишақәнагоу еипш аамысташәала ҳатыррыкәташьа иақәшәо.

Ишаабо еипш, ажәенираала «Са сапсыуоуп» ышадала ахатәы бызшәа ишазкымызгы, уи изкны ара ихәоу үшбака цәахә шракөүгъы, автор уи дшазышоу еилыхха иаабоит. Ахатәы бызшәа азбахә Иван Тарба егъырт иаптцамтақәа рығғы ана, ара ипсақъаны акырцьара далацәажәоит. Имфатәны азбахә ахыихәақәо, дахъалацәажәақәо рнағсгы ышадала иара иазкәоугы имоуп. Урт уафы иаарыликаартә икоуп ажәенираала «Сбызшәа».

Ари ажәенираала ахатәы бызшәа иазку егъырт азәйрөи апсуа поетцәа раптцамтақәа излареипшым, излачыдоу раңдоуп. Апоет ара ихәеит ихатәы бызшәа абжы сисир шахоу, уи ала ацәажәареи афори шизымариоу, апсуа бызшәеипш иғаҳәы даеа бызшәак ала ишизымхәо. Иара еилкааны имо-

уп ибызшәа амбатәза шахытца, иеицамкуа абжыы цқъя шахоу, ишыпшзоу, ижәлар уи мырзкәа, иахзызаны ихъчо, аамта уадафқәа иргәылганы, рыгәтыхажәа ҳәо иахъанза ишааргаз:

Сабацәа ршьала изрыжәу,
Санацәа ргәала ирпхоу,
Апсуа еиңш аамтағ иеыижәу,
Апсуаа ирыхзыза ирхоу.

Аамтақәа ирылго, еидкылан,
Сыжәлар иахъанза иаазгаз,
Апсшәа хазына – ифагылан
Апсуаа рыгәтыхажәа зхәаз.

Адунеи ағы ицәгъоу, ихәартам ҳәа бызшәа ықајам. Амилатқәа досу рхатәы бызшәақәа ахърымоу ңасбаратәуп, ауаатәфса еиҳагы иарпшзоит, доухатә беиара дуп. Атоурых ағы иқалакқәахъеит имачымкәа абызшәақәа иини, иғианы, нас акыр шәышыққәсақәа аниаслакь ашътахь еиуеипшым амзызқәа ирыхъканы ианызаақәаз. Иахъагы ағиара иағу абызшәақәа инарываргыланы адунеи ана, ара еиуеипшым акәакъқәа рөы ипсуа, анызаара иағу абызшәақәагы ыкоуп, ма ашәартара итагылоу, апсреи анызаареи ирхыққәгылоу мачзам. Абызшәа ңсуеит иарала ицәажәо, иахъеи уахеи иныккәйизгө ажәлар ықәзаар, ҳагемимышхара, ма еиуеипшым амзызқәа ирыхъканы дара ажәлар рхатәы бызшәа кажъны, даға башшәак ала ацәажәара иалагар, уи хатәы бызшәас иштәтихъир.

Иван Җарба дназлоу апсуа поетцәа азәырғы ахатәы бызшәа ахъчареи ахъзызаареи иазкны афымтәқәа ахъапыртцаз машәырشاқә иқамлеит, избанзар, апсуа бызшәа акырынтә ашәартা итагылахъеит, иахъагы, ари нахысгыны ихъчалатәуп. Хара апсуаа милаңк иҳасаб ала зегъ реиха ҳайдызкыло ҳбызшәа – апсуа бызшәоуп. Абра, абызшәа иазкны иҳеоу акык, өбак ахшыфтаққәа ааизыркәкәаны цқъя хрызхәцуазар, ара зызбахә ҳамоу ажәенираала «Сбызшәа» злахыркәшоу аа-цәаҳәак апсыуас икоу, иахъықазаалакгы зегъы (досу) рхазы ирхәар рыхәтоуп ҳәа иупхъязартә икоуп:

Абызшәа ссирқәа ирнаалан,
Сгәы итаскуа сбызшәала изығуеит,
Са сашәагъ ажәсан ианхало –
Ажәларқәа аанғасны изырығуеит.

Сбызшәа хазына, зда схәартам,
Са исыңыз, насыпны исыниаз,
Сгәы амаза хтыгас иансырта –
Хайцрымшәо наңза ҳимаз!..

Аки өбейи рымсаца ракәымкәа апсадгыыл абзиабара атема Иван Тарба ирғиамта зегъы иагәйлганы игоуп, ихадароу гәыңдес иамоуп. Ари тарбашъя змам атема ду апоет данқәүпшыз инаркны еиуеипшым аганқәа рыла дазнеиуан. Өүрпштәйс иаахгозар, 1941–1945 шыққасқәа рыйзәи Ацыынцьтәйлатә еибашъра Дүззә иззку ажәенираалақәеи апсадгыыл абзиабара атемеи узеікәымтхо иеилышыуп, иеидхәалоуп. Идеиатә тәкылагызы саҳарькыратә қазарылагызы урт ажәенираалақәа иаарылукаартә икоуп «Изнышәынтрауда?», «Дон ахықәан», «Апсуа қама».

Ажәенираала «Изнышәынтрауда?» изкуп аибашъра хлымзаах аан Кавказ ашъха ацәхәырағы ага хәмга иғагылаз, уа итахаз, зыңсадгыыл зхы ақәзтаз, зыхъзи зыжәлеи еил-каам апатриот. «Ахаң хышәашәа хчыс зхы иатдоу» уи ауағ ипсадгыыл ағапхъя иуалпшыя наигзенит хызы дук архара даштызакмәа, аха ихадароу, идгыыл гәакъя дамадоуп, уи иара изы ицъанатуп, избанзар, ихы зәйтказ итәйла уаа ицълықъуа иқөзәм, атәйла ага дахъалцахаз иара ибзоурагыбы ыкоуп:

Ахатца ихъз бзантцы изуам,
Ахатца ахығз камшәазаңт,
Зтәйла ахъчара зхы ақәзырзуа
Ахатца имра ҭамшәазаңт...

Ижыда абрақа, изнышәынтрауда,
Итахаз дарбан ақәпарағ?
Иуасиат, иажәахә уа изеихәада?
Ма деиқәызықда ахраңағы?

Аңынцътәләтә еибашьра Дүзә иалахәйз, Аңсадгыл зхы ақәттәз аңсса пхәйизба А. Назазе илызкуп ажәенираала «Дон ахықәан». Ари афымта шьатас иаиуз апоет исахъаркыратә хытхәа иаҙбаз ақәзам, ҭурыхла табыргны иқалаз хтысуп, ара зызбахә ҳәоу архәйизбагы ҭурыхтә хаңуп. А. Назазе асовет ар дрыланы афашисттә Германия ар дырәагыланы дейбашыуан, аидыслара ҭәгәакәа руак аан дтажеит азиас Дон ахықәан. Лөғизәә гәалсрала иара убра Дон ахықәан анышә дамардеит, атыхәтәан уи идыргылеит ҵора зқәым абақа. Абри ауп ажәенираала зыххәау.

Апоет излаиғуала афырпхәйизба лтажара аңсабара азынгы илахьеңәттагахеит. Лара илызгәакъазаз аңснытәи азиас Мчыш (уи Гәдоута араион ағы икоуп) еипштәкъа урыстәләтәи азиас Донгыы гәалас иаиуит, тынхастыы илзықалеит. Урыстәләтәи ажәсангы тынхара лзауа илхагылоуп, аурыс дгылгыы лара лзы итәымим, уи цәартас илзықалеит. Аңснытәи уа инеиуа аңшаластыы анапы ԥшыаала, дарәыхар ҳәа ишәвшәа, афырпхәйизба лгәы инықәнашуеит:

Аңсны ашыха ирықәсуа аңшалас
Инеиуеит уақа ишькырыуа,
Уи лгәы инықәшшүа анапы ԥшыаала,
Инеиуеит уақа игәрыкуа.

Дон азымфас – тынч ахықәан
ҵора зқәым гылоуп абақа,
Афызәә ирыпхаз уа дырнықәуан,
Архәйизба дныжыны ицион пхъақа.

Атәйла ахъчараз аибашьреи апатриотизмреи ртемақәа ирызкуп 1942 шықәсазы иаңтаз «Аңсса Ҷама» ҳәа хыс из-моу ажәенираалагы. Ара аңсса Ҷама асимволтә тәкы атаны иқаттоуп. Аңсса Ҷама иара ахатәи ҭурых амоуп. Икән аамтақәа уи аңсса хатца абұлтар хадас ианимаз. Иматәа ишәйтцөз иаңнықәигон, имақахы иадхәаланы иман. Аламала уи атра итигомызт, иантигагы баша-маша иқъомызт, «Аға ибағ иалхуп...», «Аиааира усағ иалахуп...», Аидысларағ уи зкыз дапсахуамызт, бұлтар ҭәгәаны изықан, дақәгәығуан, ахәа иатцахомызт:

Ашъха иқәпдоз ианылт ишъта,
Аиааира шътихит өышәала,
Ақәпағ иаут ажәлар рымта,
Иашәахә аафуеит псышәала.

Иғъазғазуа аңсуа қама
Аға ибағ иалахуп,
Изкыз мамзар баша икъама–
Аиааира усағ иалахәуп.

Аңыынцүтәйлатә еибашьра Дүззә атемала Иван Җарба иапитказ иажәенираалақәа аки-аки шеиңшымгы, дара зегъы иеиңцырзеиңшү ақазшъяқәагыры рыдаабалоит – дара зегъы аңсадгыыл ахъчағцәа рырехәара, урт рыхъз атгара изакуп, ҳтәйла иақәлаз аимтәацәа, ампытахалағцәа рәсемыгра апхъағ илараазоит, изакәзызаалак гәкәжүрак қамтәакәа аға иғағыланы ақәпаразы аапхъаратә зеиңш қазшыя рымоуп рғыырак.

Абра уажә атыхәтәан ихөоу ахшығтак аганахъала маца-ра акәым, иааидкыланы Иван Җарба ипоезиағы зегъ реиҳа иқазшъарбагоуп зүхәаша иара иғышьнатә стиль зныңшқәо ируакуп заанаттәи иаптамтәакәа иреиуоу ажәенираала «Сашъя!» Уи фуп ара хыыхъ иззәхәтәз ишиашоу ихөоу аапхъаратә стильтыла. Иахъя, шыта акыр аамтәакәа аниас, реанеитнырыңсахла, егни ашътахъ ари ажәенираала даеакала уағ дахәапшыр, даеакала ахәшьара аитар қалоит, аха иара анғызтәи аамта акыр иашъашәаланы, иақәөнатуа, уи аамта абжыы аханы иаабоит. Усқан асовет уаа зегъы рымч, рылша еибытсаны, еизакны аға аңсадгыыл иқәцаразы иқәпон. Афронт мңабыз хаха иағағылазгыы, атыл ағы иқазгыры рымчқәа еизакын, гәыхәтәис, гәазылхәара хадас ирымаз аға ихәттәи ақәхракәын. Ажәенираала «Сашъя!» аиғартәышъа аформа аганахъалагы апхъареи агәйинкылареи марианы, псып лага-ғагарак иалагжаны, иаатыркъяны ихөоушәа иеихышшәө иқаттоуп. Шамахамзар алирикатә жәенираалақәа (еихара-закгы асиужет змақәам) зегъы ишрықазшьюу еиңш, иара ахата уамыпхъакәа атәакы иага ибзианы еитасхәоит ҳәа уала-гаргыы ипсүрхөоит. Убри ақнытә ҳара ҳхатәи ажәа еизадақәа рыла еитхәоит ҳәа ҳаламгакәа ҳапхъаны игәахтап иара раңаак идум ажәенираала ахата:

Дұрых аға,
Уис хаха,
Уатқас ипсүшара!

Дәйых аға,
Дных ала,
Дарбыл ах-ацара!

Харшәоз үшья,
Уи ихыпша
Гитлер афығаражә.

Дтыңт иңәа,
Дхыңтит ахәаа,
Хадгыл абыжъараз,

Уи зылшо,
Ха ҳзыршәо,
Мчықам апсабара!

Аға дтахойт,
Ихы лахоит,
Адғыл ағжынцәрахъ!

Дәйых аға,
Уис хаха,
Уатқас ипсацара!

Дәйых аға,
Дных ала,
Дарбыл ах-ацара!

Иван Тарба ипоезиағы имачым атың ааннакылоит аинтимтә лирика. Арпыс апхәызба лахъ иауда абзиабаратә цәаныррацқыя, ацәаныррақарыңшүеитапоетиинтимтә лирикағы иреиң ту иажәеинраалақәа «Ус бымхәыцлан сымыш, сылашара...», «Сара сзығәан акәзам быбла зыччо...», «Иахъоуп данызба уи апхәызба ғың...», «Бара быда сцом Ақәақа», «Ашәа», «Абзиабара баламыхәмарын», «Бареи сареи», «– Шыңа уаагылиш ақкәын пагъя...», «Ха ҳанеиңиз

апхыз салан, бдыруама?», «Багымхаант», «Изыхтабки уажә баазқәйлаз...», «Изырацәзei ахәсахәйцқә, изырацә...», «Аеыршо, аеыршо, бахаңы ашытцәра...» ухәа убас итегес.

Апоет арт иажәенираалақәи урт иреиңшқәоуи рөңи «сара» зәо, зхағала аңајажәара мөапысуа алирикатә персонаж зхы, згәи лашоу, апстаазара згәи ақәбзиу апсыгуа арпысқ иоуп. Иаххәар қалоит абзиабараңи мөанызағыс иштәтихырц иитаху, инасың здиҳәаларц дзыштыу апхәизбагы иара иеиңшләнәннырақәагы, лхәицрақәагы, лхымфадгашьагы цқъазароуп, зегъ рыла иара ищналго дықазаароуп. Убри ауп инасыңтәкъя захъзугты. Ақашы ахъысхаrei апсырерei знало, ианышәо ракәзам арпыс бзия иибо апхәизбагы, иаргы.

Ара хыхы зызбахә ҳәз Иван Җарба илирикатә жәенираалақәа рғыырак рөышья аформа апсуса жәлар рәңапыцтә птәмтақәа ирзааңгәоуп, урт угәаладыршәоит. Әирпштәис иаахгозар лымкаала, убас икоуп, иаххәап, ажәенираалақәа «Ашәа», «—Шытә уаангылишь, ачкәын пагъя...». Афольклортә баззаратә ашәақәа рәкны еиңш, ажәенираала «Ашәа» ағғыс арпыс игәи иалнакааз апхәизба зынзатәйк дахыналыхәапшыз ипсы лылахеит, лыпшзара дыхнахит, датқеит. Лара лыпшзара иара иакәым амра ашәахәагы дагәапхартә дықоуп. Арпыс азнык азы дахлафшәа, ажәа «мыжда» налаттаны ихәоит:

Пхәизба мыжда, ас бызшада,
Амра шәахәа багәапхо?
Абла ссиркәагь батәазшьада,
Амра иамак са сзырпхо?!

Анағостка ихәоит иареи лареи мөак иеиңшкәзарц шитаху:

О, баангыл, баангыл, апхәизба,
Шытә мөак ақәыз ҳа ҳазқәу,
Изтынчхома ба банаңба,
Сара сгәи ццак амца зку!

Иаайдкыланы ҳахәапшузар, ажәенираала «Ашәа» фуп илахұыхны, изғыдоу ауағытәысатә цәанырра цқъала ирпханы.

Иван Тарба илирикағы апсызара змоу атемақәа иреиуоуп аусуреи атынч нхамғеи рзышәхәара, ажәларқәа реифызыра, реимадара аргәгәара, атынчра ахъчара. Хъаҳәа-цаҳәада, кәаны-занрада уағы ихәар қалоит ажәларқәа реифызыра иазкны ажәенираалақәа Иван Тарба иақара даға псыуа поетк имғың ҳәа. Ара иаҳпылоит Урыстәыла, уи ахтнықалақь Москва, Урыстәыла ахәтақәа (Сибра ухәа), Қырттәыла, Украина, Монголия, Алжир ухәа ирызку ажәенираалақәа жәпакы. Урт зегы саҳарькырала иеиқарам, аушәақә маңара, публицистикатә ажәа еизадала ихәақәоу, аус րыдулара зыгқәоугы ықоуп. Ақырцьара апоет аконкреттә пәтәзаратә саҳьяқәа, афактқәа, ахтысқәа раарпшра ацынхәрас адекларативтәра дханагалон, уи иаҳъяны иажәенираалақәа саҳарькырала аибытарағы ақазара анағхалакь имартадахоит, абжъаапнитәи ацәажәара еизада иеипшхоит. Алитературатә, асаҳарькыратә птәмтә анахъұза атемагы, атқакғы, аиде-иагы, асаҳарькырагы тибаго, урт зегъ рыла иеибытанды иқазароуп. Ус иқам, ипсүеқөоу ракәзам Иван Тарба апсуса литературағы деицирдүруа, настыы уи атоурых ағы даанхартә дқазтқаз. Фынсыжәа шықәса инареиҳаны аамта рықәрызны, аус зыдуланы иапиттаз хыпхъязара раңзала аполитикатә, апублицистикатә, аграждантә, аинтимтә лирикатә жәенираалақәа раҳтә иалпашааны абра хыхъ зызбахә ҳҳәақәаз реиңш иқақәоу, романтикатәла иштыхны, игәйіттагақәоу, архъағ ицәанырра бзиақәеи итцауруо ахәыщрақәеи изырттысуа роуп Иван Тарба поетк иаҳасаб ала еихаразак ихъз тызгаз.

Иван Тарба ипоезиағы иаҳпылоит Апсны апсабара асаҳъатыхрағы ибзианы иқәеніаз ажәенираалақәагы. Убас иқақәоу иреиуоуп ажәенираала «Ашәарахқәа зыжәра илба-ауеит». Ари ағымтағы қазарыла акыр иҳаракны, саҳарькырала иртабыргны, акыр итцаулоу, настыы философиятәума зухәаша ахшығотцак – апстаазара апшұзара, агармония, апсабареи пәтәи-шәарахи реимадара аидеиа аарпшуп. Апо-ет ииашаны дызлахәапшуз ала, адунеи хирла иқазарц азы иара злашықәғылоу акомпонентқәа зегы амазароуп, акы ацрымшәароуп, иагымхароуп.

Ажәенираала автор дрыхзығозит, изакөызызаалак ғыара иақөымк иақәшәар итахым «Еиштығыла, рөйнапхъак-

аапхъакуа», ишәазыңо ахра ақынтаи зыжера ҳәа илбаауа ашәарахқәа. Дара зқәниааз ашыхақәа рыда изыхъчо ҳәа акатырымам, иахъиз, иахъаараз апсабара иалтңы ғъаргыы изцом, уи атқыс иахъеигү хыхъчартта ғъаргыыирауам. Уа иапыртңы, илбааны арахь рәаархар, рыңстазара шшәартахо рдүреует, аха имааларгыы псыхәа рымам. Дара ахыбыу, дара рзы иахшәартам атың ағы азырыжетә рауам. Азыжера затәйк азоуп урт абжыаапны тәартас, гылартас иахърымоу ртыпқәа ныжыны, ишәапырхапуа, пәгартак шааролулак изылбаауа. Ашәарахқәагыы апстаазара ртахуп, ирыхәтоуп, иапсоуп, ирымхтәым, дара рыда апсабара ёеихом, ибжатоит, дак алпсаазшәа иқалоит ҳәа ипхъязоит апоет. Абри ауп ажәенираала «Ашәарахқәа зыжера илбаауеит» тәкыси хадаратә идеиаси иамоу. Ашәарахқәа зыжера иахъылбаауа ашәарыңаф ибаны дреихсыр ҳәа дшәоит автор. Уи азоуп абарт ажәақәагыы зихәо, урт иршәар зитахым:

Иабацари иалтңы апсабара:
Сиშь, ғъарантәи шътыбжык раҳауеит,
Аха ишрымоу урт енагъ агәфара,
Ашәарахқәа зыжера илбаауеит.

...Исхәаз азхоуп, са сөры сшәахауеит, –
Мамзар ашәарыңаф иахауеит!..

Ажәенираалақәа рнағсгы Иван Țarba итынханы ихамоуп инейитциху аепикатә рәниамтақәагыы. Урт иаарылукаартә икоуп апоемақәа: «Ражъден Жъиба», «Жәа-шықәса рыштытахь», «Апышәара», «Ажәа саҳәоит», «Напхә Къагәа», «Амғақәа ахъеихагалоу», «Хъзы амтаζакәа».

Апоема «Амға дықәлеит ауағы»* ағы автор иеңишәеит апсуа қыта иалиааз, хылтшытрана инхафу арпыс Ражъден Жъиба аиндустриатә қалақы ағы ду-сүғны дшышияқәгылаз ааирпшырц. Апоемағы ақыр хнагәылапшны, ҳабла ихғылартә иаабоит уи арпыс ақытантәи Тқәарчалқа дшырыштыз, уа афабрикатә-зауадтә школ ағы атара шитдо, нас иара уи ақалақы ағы апхъагылара змоу шахтиорны дшышияқәгылаз.

---

* Рапхъатәи авариант иахъзын «Ражъден Жъиба»

Арақа ихәатәуп Аңсны Асовет мчра шыңғылаанза (ағажәатәи ашыныңқәса алғамтәнза), Тұқарчал ашыхқақәа рөы араңқа шамаз еилкааны, ипшааны, уа ақалақ аргылареи араңқа тұхырта ашахтқәа ықаттареи ирылагаанза аусуцәа рыкласс ҳәа изыштыо апсуаа рөы дара ишмачыз, ааглыхратә усуцәа апсуаа хың-ғыңқ ракәын иқазаз. Апсуа усуцәа рыкласс ашыңғылара еихараңак Тұқарчал иадхәалоуп. Убри азоуп Иван Тарба дназлоу апсуа поеттәа азәырғы (Дырмит Гәлия, Леонти Лабахәуа, Баграт Шыныңқәба, Кырышыл Чачхалия ухәа) Тұқарчал иақнны акымкәа, ғобамкәа асахъаркыратә ғымтакәа запыртқаз. Иван Тарба зыңбахә ҳамоу ипоема ахадаратә персонаж Раждыден Жыбы атипра зуа азә иоуп. Уи ипстазаратә мәға апстазаарағы иқаз, азәырғы знысыз амға акыр иеипшуп, иашьашәалоуп. Уи иеипшыз амға ианысит иусуцәаны Тұқарчал ишыңғылаз апсуаа азәырғы.

Апоема «Жәа-шыңқәса рыштых» ахатәи сиужет къаे амоуп, атынчреи аибашьреи ртемақәа акыр ачыдарапқәа рыманы, уағ ддүрхәңыртә ықатдоуп. Апоет ари иаптамтала даға зынкғы ихәарц итахын атынчра ахъараразы ауаатәйесе иааипмұркъаңакәа агәаенанызаара шрыхәтоу.

Апоемағы ахтыс мәғаптысуетт 1941–1945 шыңқәсқәа рызтәи Аңызыңғытәылатә еибашьра Дүзза ианалга аштыхъ жәа-шыңқәса анты Аңсны ашыхқақәа рөы. Аибашьра еилгеийкітеи жәа-шыңқәса шыңхъязғы, уи аштықәа ажәлар рзы иғәақраны ирзынхеит, ирыннатқаз ахәрақәа мғыңыз.

Ағымтә аперсонаж хаданы даабоит Ағзба Кәыща ҳәа псыгуа хъчак. Уи аколихара арахә рферма дрыңны ашыха дықоуп, дреигәрыгъю, дрыхзызго иара уа ицқоуп иашыя ипацәа хәыңқәа ғыңыз. Уртаибашьра анеилга аштыхъ ииқәаз хәыңқәоуп. Әннак изтатәаз ақыла ақынтыи азырыжәтә ааргарц еибархәмаруа амфахәаста маңыланы ахъара иахынытталаз, аибашьраан аға уа иижиз амина иахаңдалан, ршъапатқа иткәацын, «Аишыңқәа рымға – уақа агәашә аkit...» Абас ала, аибашьраан имицизгы, уи аштыхъ иини, апстазара иалагәрыгъю изызхаяуз ахәыңы үаңшәылқәа ирыхъзаны ырсынтыры өахтәеит. Абри атрагедиатә хтыс агәра ҳнаргойт ауаа еидгыланы аибашьра апшызызго заанатғыи иахыңдырхәларц шрыхәтоу:

Ажәлар рымч! Уштытқ итегъ, итегъ!
Аибашьра ашқа идәыңқәло уа даанкыл!

Итсаңышәкә уи дзықәгылоу итә,
Атынчразы зегы-зегы шәгыл!

Изызку атемагыы, идеиалагыы, аиңартәыша аганахъала-
гы аинтересс аңымзыкә айкоуп апоема «Апышәара». Уи
өңүц аңстаазара иаланагало, амса алышуа аңар ирызкуп. Ари
апоема персонаж хаданы далоуп аманаңа атхуа аңстаазара
өңүц иналагыло арпышк. Уи Пата ихъзуп. Дінха-цъафанды
дшааугыны, Пата икәйбәреи изғыдоу ауафытәйсатә
қазшыңаңеи игзам, илаазоуп. Пата иаб аибашыра дахыңаз
дзыхнымхәйт, иани иареи еизынханы икоуп, дыстуден-
туп, итара далгар, ақытағы ртцағыс джалар итахуп. Аттара
ахыитто иңтоу апхәзыба Зинеи иареи бзия еибабеит. Аха
излоу ауаажәлларрағы Зинеи Патеи ртагылазаашьаңә
еипшым. Зина дырқынтыңды даазоуп, үйлабаа захъзу
лымбазац. Лаб аматтура ду змоу, зхатә қыаф иашытоу азә
иоуп, ипхә лааజареи лынасың ашыңаңылареи дрылахәны
даабом. Лан лакәзар, ақыта латәалшыом, амал дашытоуп.
Ан лыңда ақытахъ длышиштыр лтахым, уи бзия дызбаз, бзия
илбаз иакәымкә амал змаз, ақалакъ аңы инхоз арпышк
дилтейт. Абас ала, ақыта чкәйн еизада Пата ибзиабара цқя
ахыиқәмәиа, инасың ахышыңаңымгылаз, иахыиңымныңәз
акыр дыхнаеит, гәйирға дуны изықалеит. Уимоу, аттарағыы
ипырхагахеит, Ахәйынтыккэрратә екзаменкәа изымтиит.
Уи нахыс Пата дзықәшөо ҳаздыррам, аха афымта автор
игәйрәгәагоу иажәаңә, абжыагара икайтто агәыгра уағы
иртоит Пата дзықәйпшыз аңстаазара акыр дыпнашәазаргыы,
ашыңаңыларахъ ихы шхоу. Зина лан пагъя Пата инасың
еитталкъязаргыы, автор уи игәи иргәтәойт, диабжьюит
ақазшыңа ғәгә ааирпшырц, агәырға иеаимтарц, иирдүре-
ит, иеилиркаауеит аңстаазара шшапаза имарианы ишиам-
суа, уанымгәыгыа, уахыымгәыгыа ааха ғәгәаңә унатарц шал-
шо, ианагъ уара ишүтаху насыпла маңара ишымғапымсуа,
атагәтасраңаңы шамоу, убас ала ауағы дышыпнашәо.

Апоема «Ажәа саҳәоит» азкуп аңсуса сахъаркыратә сыйратә
литература ашыңаңаркы, Аңсны жәлар рпоет Дырмит
Гәлия иңстазаареи ирәиамтеи рзышәаңәара, рзыргара. Ари
афымтағы автор ажәа сахъарки апублицистикатә қазшьеи
змоу ажәеи еимаданы, иеилышыны аңсуса жәлар ртцеи ду

ипстазарағы ихигаз ауадафрақәei илиршаз ирөиаратәi, иркаратәi ус дүкәei раарпшra емоциала иxaракны, иттару цәанырrala аарпшra иeанишeенit.

Ағымтағы инартбааны ахархәара роuit Дырмит Гәлия ибиографияғы табыргыла атың змаз акымкә, ғбамкә афактқә: Уарча ақытан инхоз апсуа нхағы итаацәарағы из Дырмит Гәлия данхәйчыз инаркны ижәлар рлахъынта шрыңеишишоз, рыцәгьеи рыбзиен дшалахәыз, атара лашарх ркылгара дшазықәпоз... Апсуаа рғыырак зықәшeаз атрагедия – ахтәара, амхағыра – иара иаб итаацәарагы ишyрхыргаз. Аха амшын нырцә Тырқәтәылан иахнанагаз иаанымгылакә, гәақ-тәақра рыгымкә, ес ирулакгыры ыпсадғыл Апснықа ишyхынхәыз, ара иахъаиз акыр ацьабаа банды ғыц анхара-нтцыра нап шадыркыз...

Апоет иажәақәа рыла иаххәозар, Дырмит Гәлия иоуп «апсуаа рашeа гәарызхыз», рбызшәа мызыртә, уи ала рғeахәи рхәартә, ачыдара змоу жeларны адунеи иқeынхо егырт амилатқәа ирылагылартә иқазтаз:

Ианымтцырца Апсны ушты,
Икыдын уиетә кыдымшәо! –
Иадыруазшәа уа угeтыха
Уи ағынықа иупхъауан,
Уацәымзырца еитаухон,
Удгыыл ныхәа-ныпхъауа.
Апсны аушeақә уанхәыпшыла,
Утаацәа аныгъeжк өышeала,
Уеитанықәгылт шыапымшыла
Удгыыл цәажәарц псышeала.

Иван Ҭарба дназлоу анағстәи апсуа биңаралқәа зегы ҳзы Дырмит Гәлия дeырпшыганы дқалеит. Ҳзыхцәажәо апоемағы Дырмит Гәлия ижәлар рзы иқаиттаз, илиршаз ала ауаатәысса рзы архыза амца зыпшааз дидиқылоит, уи диеипшништалоит автор:

...Шыамхнышгылан игөyдыскылоит,
Адгыыл убла зырлашаз,
Амца пшара иадыскылоит
Апсуаа рзыхәа иулуршаз.

Дырмит Гәлиа ипстазареи ирғиамтеи рыйхәышра апоема «Ажәа сашәоит» автор ихы, иғәры ақәйбизианы дәнанатzon, агәйгра дүкәа инатон, ижәлар рәғаңхъа атакзыпхықәра ҳаракқәа инатон. «Зегъ реидара ахъаргало» иғагоу амға иаша дахьықәыз инапқәа ркало днеир итахымызт, гәаңпыхәарала аус иуан Дырмит ду ишътра даңсаһарц:

Уа иуқәнаго ажәа схәарцаз,
Скалам шытысхуеит итцару!
Апоет, ушътра сапсахарцаз,
Сахәоит, ажәа сутару?

Иќю сдәықәлом сара сахәа,
Скалам бىъарс ианныскыла!
Ажәа сахәоит, ажәа сахәоит,
Сажәа гәакъа ансыңгыла!..

Иван Тарба ипоезиатә птамтақәа реиғартәышъа аформа ганахъала зегъы иреихау сахъаркыратә хархәаганы иабоит аметафореи аиғырпшреи. (Аиашазы урт ианагъ иқәманшәаланы ахархәара анырмоугы ыкоуп). Шамахамзар иара иажәенираалақәеи апоемақәеи рөи ихтны ихәоу рнағс «ғыстаарап» рыйданы, ртакы еитарсны ҳазхәышыртә икам. Еиха ғазарыла иеиқәыршәақәоу ҳәа уағ иипхъаңашақәа рахъынтә иааҳгап акық, фбак ағырпштәқәа. Аиғартәышъа аганахъала ҳәаңапшып, изеипшроу аабап, иаҳхәап, ажәенираала «Ритцақа амға». Ара Ритцақа игоу мәа акәша-мықәша иубо, улапш итцашәо апшұзара, иблахкыгы-гой апсабара ссир асахъақәа апоет ихдыррағы еиуеипшым, итцару ассоциацияқәа дыртцысует. Уи амға иццакы-ццак, ицәырақ-цәырасуа илеиуа азыхъ иеиңшнишыланит, нақ-аақ амға зтысуа игылоу, ажәған иатцакысует ухәартә икоу ашъха ҳаракқәа ракәзар, уи амға

Иаршанхазшәа рыхқәа хырхәхәан иазыпшуа, –
Амшын иршәны ихықәннажълазшәа ашъахақәа,
Еихыхәхәа-еиттыхәхәа игылоуп иеиғыпшуа.

Ашәапыңғаң ракәзар, зынза даеа қазшоуп ирыдаабало: игәйкны ишытқера-шытқераха ашъхақә рыхәда ихшүшәа иаабойт:

Амға азыбжак хыркны инеиуент шыщраха,
Рдацқәа реаларпс ацақъара агәы иаркны,
Ашәапыңғаң ұзарғы ишытқера-шытқераха,
Ашъха дуқәа рыхәда ихшүп игәйкны.

Ритқақа игоу ари амға мақатлас ашъхақәа рұзара тархха иғанахәазшәа иқанатцеит:

Армарахъ уа ласбашәа ағырқықъа–
Ашъха аеакәарш Азия Иатқәа қәацқәацоит.
Ритқақа амға уагоит илашхырпаган,
Ашъха рұзара тархха иғаҳәо, уама ицоит.

Угәы ишаҳәо, – абар хыхъза сханагалт,
Тәқа инталоит, еитанылошәа адырды,
Сцеит ҳәа уарғы ускан угәы иаанагап,
Хаҳәк антало еипш ашъхағъара иағадды.

Икала-калаңа иеивагылуо ашъха ҳаракқәеи урт ирхисуа анақә шкәакәақәеи асоциативтәла апоет ататын иаҳо апсуа быргцәа игәаладыршәоит, аратөи апсабара ұзанат зырхәо ҳәа ипхъазоит:

Ашъха иғылоу, азия иаҳыкны, ахара, –
Апсуа быргцәа реипш иұпым, икалаңа, –
Урт ағушәа ататын абырқықәа ахара,
Анақә шкәакәа рыхәфа иқәтцеит ицқыза.

Иаатуент, иаатуент ашъхатәыла амаҗара,
Өаңдароуп иаҳықоу рхәозааит нас ұзанат, –
Сара абрақа сыла иабо апстазаарағ, –
Сынхарц стахуп уи ұзанат ҳәа хъзыс инат.

Ажәенираала «Ақәа ашыжъ» ағы ашамтазтәи Ақәа аса-хьеи апша збарғын кас зыхнаршәа атацеи еипшыншылароуп. Ара иасуа шыжътәи апшагы «аауент иласза». Ақалақ иа-

хыкны нақ хара икоу ашыхагы гылоуп «Апхәзызба лыңымшы жәпара еипш аетархә», «Амшынты уархалушә атақа икаршәуп», аухантәарап иеиллыргозшә Ақәа ашыыжь иапылоит «зхышәтқәа пытлаз ашәтқәа ахытцәан»:

Абырғын касы апша илыхнаршәазшәа,
Атаңара нагжаны изымбаң,
Ақәа атых убас иахшәаны ицашшәа,
Сапхъя игылоит ашыыжь иеырбарц.

Апхәзызба лыңымшы жәпара еипш аетархә,
Ашыха кнахауп нақ, ихаракза,
Атых пстыра цәйинха мешәо ичархъя,
Апша шықыруа иааниует иласза...

...Еиллыргозшәа иаха шаанза дмыщәа,
Апхәзызба бзиахә, паса еипш фапхъя –
Ашыыжь зхышәкәа пытлаз ашәтқәа ахытцәан,
Зынза аөфыча ипшүеит Ақәа иахъя.

«Ынғажәижәабатәи ашықәсқәарынцәамтәнза» Иван Тарба ипоезиатә птамтақәа равторк иаҳасаб ала акызытгы апхъяфцәа дышырдыруаз, хынғажәатәи ашықәсқәа ралагамта инаркны апрозагы аус азиуа далагеит, арақагы акыр ақәчиарақәа иман. Ифны итижит идеиатә тақылеи, сахарьыралеи, тематикалеи еипшым ароманқәа пшыба: «Идыру ахъз» (1963 ш.), «Амра хара ҳөө иғылоит» (1968 ш.), «Санлыблақәа» (1980 ш.), «Адунеи ахъалаго» (1996 ш.).

Ароман «Идыру ахъз» ағы ахтысқәа мөапысуеит ашыхара иаңу ақыта Арсаул ҳәа псыуа қытак ағы 1956 шықәсазы Москва имфапысыз Асовет Еидгыла Акоммунисттә партия XX аизара ду ағы Сталин ихатаратә күльт ианақәызба ашытаахътәи ашықәсқәа рзы. Ароман ағы хадаратә хағны даарпшуп Арсаул ақытантәи аколихара ахантәағы Арноу Наурба. Иареи хыпхъазарала имачым еғырт дызлуу ақыта уааи реизықазаашықәа раарпшрала ашәкәығы инартбааны хнагәыларпшны иаҳирбонит апартия ахатаратә күльт ианақәызба ашытаахътәи апериод азы ақытағы ижалаз аитакрақәа, аибарххарақәа, аиғағыларақәа.

Ағымта излахнарбо ала, Арноу Наурба аколнхара напхгафык иаҳасаб ала дшықәгылент ахатаратә күлтт ахра ауа ианықаз ашықәсқә рзы. Иара иусушъя уи аамта инақәрышәаны акәын ишеиңкааз. Арноу Наурба ихағсахъя ишшапаза иқам, аилазаашъя уадағ змоу хағсахъоуп. Руак еиҳа илағены, еғы маңны акәзаргыы еиуеиңшым ақазшықәа нықәигоит, бжеиханғы урт иқазшықәа аки аки еиғагылақәо роуп. Автор иаахтытқәкъаны ғаргы ажәала имхәозаргыы, иғашьағоз ари аперсонаж инықәиго ақазшықәа зегъытқәкъа дрықәызбо дшықам, зегъ мап рыщәкны итқәйлихуа, дырхыччо даабом. Арноу баша-машак, уағ псыек, лақеландак иакәзам, ағәгәара игзам, уи иеиңш икоу ауаа рзы апсуаа ишырхәало еиңш, амца далаурпалар дбылуам, еилкье-еилгәйшә икоу, ағәамч ду змоу арпсыуп. Ақәызбашъас иры-моузей Арноу итептш бзия, иаркы-иаркы, ирцә-ирцә ҳәа тәамғахә имамкәа, аашъарак қамтаζакәа амши атхи неиңшыны Ахәынτқарратә планқәа рынагзара дахъашътоу.

Автор уи дааирпшшом агха маңарақәа, ақазшы ғәргъяқәа рымасара нықәызго азә иакәны, ақазшы бзиақәагыы илоуп. Арноу ихымсағашъя, адәахъала уахъахәапшша имөйгүни, иңбараны маңара иқам, цасхәа акәзаргыы уи ихымсағашъя, ицәжәашъя рыла даараза иаамысташәоу, уимоу, дәқәымшәйшәуп ухәаратә иеықайтталоит. Акәтаръ цәа еиңш абарт адәахъалагъ ихарпсоу ақазшы бзиақәа роуп икәша-мыкәша икоу, дызлоу ауаа еиҳараңак ирбарту, идырбало, урт рылоуп иаргыы ихы злазыриго. Урт реипш иқаз ақазшықәа инирпшшан азоуп азәымкәа, фыңъамкәа ақытантәи атыпхәцәагыы злахихуаз, даргыы илаҳәатданы иғынтыңәауама ухәартә бзия дзырбоз. Абас ала, хыхъ-хыхъ ақазшы бзиақәа идирбалоз дрылақастқәя ғышыаш ажәлар агәрагара иртан ихъз халт. Имаз агхақәа нагзаны иғәртартә ианықала, ихәынчара уадағхеит, ихъз ахыңша дұхахъан, уи дахъчон.

Арноу иғонутқатәи мәйгреди адәахъы инирпшшуз ихымсағашъя бзиақәеи змааноу, мотивқәас ирымоу икәша-мыкәгша икоу, дызлоу ауаа иаразнак ирбартә, рылапш итқашәартә иқам. Әың азы иаатыргаз апсыз еиңш дтәыртқәйруан. Уи азоуп иаразнак, ианаамтаз, зынза ихы иамхапағыаны, ихы иамапызыаны дқалаанза иағәра

иғаркыртә дзырзықамтазгы. Ажәак ала иаххәозар, Арноу цәаҳәак амаңарала икоу хағсахъам. Гхақәаки ңсығерақәаки амазаргы Арноу ихағсахъа архъаф игәниқылартә, ихағы иааигартә иқатдоу, атипра зуа реалисттә хағсахъоуп ххәар ҳалшоит. Ареалисттә хағсахъақәа зегъ реипш, Арноу ипсихологияғы, ихымғапғашьағы апзызара змоу итоурам, иеем ақазшыңақәа ракәзаргы, итоуру ақазшыңақәагы иманы, ма зынза ицәтәымымкәа даабоит.

Фажәижәабатәи ашықәсқәа рзы аңсуа литературатә ренамтақәа рөй иахұло, уақа ҳзышыңылахъоу итоурам аперсонажқәа дреипшны асоциалисттә нхамға ҳәа усқан ахәынтықарра зықәпоз азы, апартии аихабыреи рзы аңғымышқәға ейтқазқеақәоз дреиуа зам Арноу. Иара итхакәа, ицәгъарақәа шытәнкыла зынза даға қазшоуп ирымоу. Адәахъала уахъихәаңшуа зегъ рыла иеибытоу, иениқәшәоу коммуниступ, ианагъ ағраңша даштыоуп.

Арноу иеипш иқаз ауаа гъангъашқәа ңәырызгоз, амчра рызтаз, иҳаразкыз, асоциалтә иерархиағы ихазгалаз, рышьатақәа зұз ахатаратә күльт ахра ахъауз ауп, уи иахъеит ихәарц итахын ашәкәысфы Сталин ахәынтықарра дүзда амчра зегъы еилартқәаны, уи акыңқылышқәрағы дыққыланы, иргөзәаны, импүттахаланы икын. Иара ихатаратә күльт планы иқан, агиганттә масштабқәа амәхакын. Изакәызаалак исақала ажәак азәы изхәомызт, анцәа иеипш дрыпхъаzon. Асовет жәларқәа анхамфағы ирымаз аихъзарақәа роума, аттцаарадыррақәеи атехникеи уағы ишимбаңыз ала иласны пхъақа иахъцаз, иахъеніаз аума, асовет жәларқәа афашисттә Германия ар ирғызғыланы ауаатәйсса ртоурых ағы зегъы иреиҳаз аибашъра хлымжаах ағы аиаана ахъыргаз аума – абарт зегъы, зегъы Сталин инапхгарала иқалеит, иара ибзоуруоп, адунеи жәларбжъаратәи апролетариат дырвождуп, зеиңш ауаатәйсса ртоурых дазымдыруа теоретикуп, дытсратегуп ҳәа дыпхъаzan. Атоурых иара иаитоз ахърхарта ңсраңра ақәым ҳәа азәы ихы иташәо дықазма? Хыхъ иқаз Сталин ихатаратә күльт тәқагы иархуан Арноу иеипш иқаз акульт ссақәагы.

Ара ҳазлаңақәажәо ароман ағы Арноу иқазшьеи ихымғапғашьеи ирғыпшуюйт, иара икәал итаршәны рхы мөғапыргоит ақытаётәи атабыттасса: абухгалтер Фама Чуаз, ианагъ асар-

къя ианыпшыло, Арноу икабинет аپхъя итәоу амазанықәгағ апхәзызба хымдышрәә икоу Адгәә Маан-пха, ақыта аклуб аиҳабы Гач Хыщба, амашынанықәцағ Хәытта Лазба, зхы зкәачрашәа икоу, хымфапгашьалагы цъя иеилкаам, акыр имфаҳкъахъоу амагазин итәгылоу апхәзызба Антица, Арноу игәапхарала апарторганизация амазанықәгағыс иқартцаз Гера Гәыбаз.

Ароман ағы итсоуроу аперсонажқәа иаарылыхәхәо икоу иреиуюп араинагзком ахантәағы Самсон Лолуа ихағсахъя, апарттиа имфаңнагоз аполитика аңстазаара ии-ашаны алартәәразы иқәп о иакәны даарпшуп араиком актәи амазанықәгағ өңд Адгәыр Леиба, ус анақәха, автор иидеиақәа нықәйызгогы уи иоуп. Адгәыр Леиба тақъя-таск иакәым, еиқәтәа-еиқәгыла икоу, апарттиа имфаңнаго аполитика бзианы издыруа, ажәлар рыматқ аушъя иақәшәо коммуниступ. Арноу игхақәа рызбахә активисттәа агәра игартә иаҳыиархәазгы азмырхакәа хатала ақытағы дцаны, днарылс-фарылсны, ауаа дрығәцәажәаны, атагылазаашъя зеипшраз цъя ититцаант, нас ауп конкреттә лкаақәа анықиатцаз.

«Идыру ахъз» ағы имағым атып ааннакылоит абзиабара атемагыбы. Арақагыы, ҳәарас иатахузей, зегъ раңхъя улапш итшәеит Арноу ихымфаңгашья. Абзиабарагы иара ихатә «философиала» дахәапшүеит, март мзазы амш лассы-лассы, уажәы-уажә аешеитанакуа еипш, иеенитеикуеит, дыхпароуп, дыхыхны ахъмызғ зиргаз атыпхәцәа руазәк (уи Цица лыхъзуп) иалхәан еипш, ибзиабаратә цәанырра апша иалоуп. Азә дыхыхны иакәым ала данлызынкәалак ашытажъ, уи игәы лыхшәаны, даеаәзә лахъ диасуеит.

Еиха ипшзоуп, агәрагыы аагартә икоуп анцьныр пхәзызба Сырмеи абригадир Астанеи рыйзиабара, аха ипса-баратәымкәа иқалеит Сырма лыбзиабаратә цәаныррақәа рызбахә апхъя Астана иаҳыиалхәо. Лара иара иаҳ илымоу абзиабара измырхәо, дәәзхәо сахъаркырала цъя иртабыргны изаамырпшит ашәкәығы.

Ароман «Идыру ахъз» ҳаналацәажәо рызбахә мхәакәа ҳазрывсуам иара злағу абызшәа ачыдарапқәак. Иара абелле-тристика ааста апублицистика изааигәоу бызшәала ифуп. Абеллетристтикатә стиль ари ароман азы маңара акәымкәа, Иван Җарба егъырт акыр ифымтақәа рзгы иказшыбарбагоуп.

Ари ағымта аайдқыланы, иаҳнарбо ахтысқә аизыркәкәны ҳанрызхәйцуа ағәйнкылареи аилкаареи шымариугты, иаҳпилоит акымкәа, обамкәа иара асиужет хада иадхәалам, рацәак иамыхә ацәажәарақәа. Насгыы иалоу аперсонажцәа, шамахамзар, рцәажәашъақәа еипшуп, автор ибызшәоуп излацәажәо. Аперсонажцәа рцәажәашъа астиль инеихшыланы иеипшны, досу үзара чыдарак имазамкәа дышпақаларыз, дызлақаларыз?

Иара убас иаҳпилоит астилистикалеи тәкылеи ииашамкәа еиқәйршәо ахәоуқәагты. Иара убас уағы игәы еихънашьеит автор еиҳараҙак ахтысқәа лабәба раарпшра атқыс реитахәарала иаҳирбарц иеахъанишәо, астиль азеипш аиپшымра. Ажәабжұхәара аепикатә стильла имфаңысует шүхәо акәымкәа, ахыччаратә, ма асатиратә стиль ахъ ииасуеит, нас еитах иқәйргөржіні аепикатә стиль ахъ еитапоит. Убас шакәугты, ус еипш икоу агхақәа ссоуп ҳәа ипхъазаны уағы ичхартә икоуп. Аха ароман «Идыру хъз» зегъ реиҳа игханы иамоу үсқан иара анғыз аамтазтәи аидеология мыщхөи иаҳядхәалаз, иаҳъаңнарғызуаз ауп. Үи автор имаңара ихарамызт, ус акәын ишығиоз милатраңа аилазаашъа злаз үсқантәи асоветтә литература зегъы. Абри ахадаратә гха акыр ишарпсығеуагы, ароман «Идыру ахъз» иқәнаргыло апроблемақәа (еиҳараңакты иттарбагау ахатаратә күлт апроблема) рактуалра мыззаң, апстазааратә табырг акыр иашъашәаланы, сахъаркыралагы акыр иҳаракны иаанарпшует.

Иван Тарба ағбатәи ироман «Амра ҳара ҳәы иғылоит» апхъятәи ироман «Идыру ахъз» иқәнаргыло апроблемақәа иреиңшым зынзактыв, аха урт ағымтақәа ағбагы еидызкылақәоугты ыкоуп. Иеидызкылоны иқақәоу, иеиңшрзеиңшқәоу рахынтә ихадароу уи ауп, ағбагы дара анғыз аламталаңтәи апсуа қытта апстазаара иазкуп. «Идыру ахъз» ағы лымкаала автор иқәиргылаз ахатаратә күлт иаҳъянны азалымдарақәа иқаз рағаптера акәзар, «Амра ҳара ҳәы иғылоит» ағы проблемак маңара акәзам ашәкәйесөи ишътихуа. Ара абзиабара атема инаваргыланы ишътихуп абиңарақәа реизықазаашъа, атрадициии ағатә пстазаареи реизықазаашъақәа. Даеакала иаҳхәозар, ашәкәйесөи итахын иара ихаан апсуа қытта иаланхо ауаарыпстазаара ганраңа-

ла иааирпшырц. Излаабо ала, ароман зызку азтцаарақәа аламала зыζбара мариақәоу ракәзам алитетуралыгы, иара апстаазаратә практиказгы.

Ароман ағы ахтысқәа мөфапысует аромантикатә хъзы змоу (Амзаға ахъзуп), аромантикатә псарабала иеибытоу, ифычоу апсыгуа қытта дук ағы. Ажәабжъхәара мөфапысует арахә рұқақым Алоу Нанба ихағала. Аңынан түхәаша ари ақытта иаланхо ауаа анхамғазы уеизгы-уеизгы гәамтца дук рыманы иқам, уи аганахъала автори ажәабжъхәара зхағала имғапысуга аперсонажи еицәекны агәра ҳұрыргонт зегърыла еиқәышшәа ишыкоу. Амзаға арахә рацәаны ирымоуп, ашәыр хккәа, аңықәреи өафора беіна, ататын, азахәатрақәа ухәа өылк-бзық иазымхәо хкы-хкыла ирымам иарбану! Өафоратагалан рұқапшықәа, руалырқәа ғыла идыртәуеит, рщақәа ұлықәреила идыртәуеит.

«Асас дызтааз апшәма иааитаххо, ашта дұтыңдың ұзара дымцазакәа, иара иғны, инапы ахъаамғанитталак зегъимцыхъашәоит, акғын дазгәамтізом.

Ажәала маңара ҳзырчаз апсуга өхырцәажәағ ҳәа сзумхәарц, ухатқы апхъас, уааи иахъыутау, абра ҳәа унапы ахънақәуқыз ҳымғашытып. Ұтыхызаргы иахъеицәазоу ҳәа угәи иахъаанаго»*.

Ароман аперсонаж хада иқыттаубри ақара бзия ибоит, амра ахатагы абра иғылоушәа ибоит. «Адунеи дүззәа зегъы азхара амра ҳара ҳқыттағы иғылоит!» (ад. 214), «...амра ҳара ҳқыттан ишгүл о уажәштә азәгьы исымаймкаант» (ад. 213), – ихәоит ихын игәи ақәйбзианы.

Аха абри лакәттас ипшзуу, иссиру ақытта иаланхо ауаа дунеихәаңшышьала, психологиала, қазшьала еиуеипшым.

Ақытта интеллигенция ахатарнакәеи ажәйтә дунеихәаңшышьала ңықәызго Харзаман Ахбеи реиңагыларақәа, дунеихәаңшышьала реиқәымшәара автор ақыр иртабыргыны иааирпшүеит. Аха бжеихан Харзаман диашоума ухәартә дықоуп. Иара ақыр иқәрах днеихъеит, аха ңәала-жылагы, маха-шыхалагы, доухалагы деихәламхарц, апстазаара псыс иахоу, изырпшзо, изырғацо ауаа дреиуоуп. Ағараңа зөү русқәеи иара дзызхәңкәо, дзыргәамтцеи анизеидым-

* Țарба И. Иалкаау иғымтақәа. Ахпатәи атом. Ақәа, 1973 ш., ад. 208. Абри нахс ағымта ақынта апитатақәа зегъы абри атыжъра ақынта иаагоуп.

кылақәо, ианизеиқәымхәалақәо қалеит акәымзар, дағағазы диеитцамкәа ажәларгы дрызхәзыңуит, ихы маңара дашытам, «ажәлар рус азықхәан адунеи атыхәан цатәызар даңғаашьом, аха нас иусқәа данрылгалак, ифныңа даароуп, абрақа иқалароуп итәартта, игылартта, ипсшыртта. Абраатәи иашта анициң, апсың алагағагара илшом!» (ад.36).

Харзаман абиқарақәа реибаркыра, реимадара, реилиба-каара дазықәпоит, ҳәарас иатаахузей, илшо ала. Иңәйпсхьюо игәлалайршәоит лассы-лассы, урт рғәлашәара дархәзыңуит, рнышынтрақәа ибла чың еиңш ихъчоит. Арақа иззианы иаарпшуп атипра зуа апсуа нхағы изғыдоу ихъыңрақәа. Ус ихъыңуам Харзаман ипа Алиас дназлоу егъырт икәшамыкәша икоуп, дызлоу ауаа. «Алиас иакөзар, ихы-ипсы зегъы адәахыы икоуп. Ағныңа сасааиртқак ағы еиңш ауп дшааниуа. Дааит, уаха ипсы аашъаны, ашаңыразы дәғалыланы дцеит, уи нахыс ионғыңы ықам, игәарагы. Атабырг азы ақыта зегъырыпсы дырзалымхуа бзия дырбоит, абзиаразы ақыта зегъы дыртәуп, аха иғназы изу азәй дисғызоуп»(ад.38).

Зықәрах инеихьюо анхағы нага Харзаман жәларык дрылоуп, аха ихъыңрақәа рәғы дзаттәуп, инагданы азәтү дизе-илкауам, деилаңқаап ҳәагыны дыгәцарапны азәгыны дишытам, уимоу, ихжәенгы, ицьбарангы иаңаажәалоит. Харзаман зегъ реиҳа гәйрәфас изықалаз амға өңд иара иаштағы ииаргарц иаҳыалагаз ауп. Егъырт ракәым ипатқәжъагы иара дидымгылеит, игәирәфа ищесимшеит.

Ароман «Амра хара ҳәңи игылоит» иалоу ахыпхъязара раңаала аперсонажцәа (акытағтәи артсағы пхәызба пшза Амра, ақақым Алдыз Блабба, арахә рұқақым Алоу Нанба, анциңыр Алгери Лашба ухәа ит.) рахътә Харзаман ихағасахъа гхақәак амазаргы, еиңа ихатәааны, апхъасигыбылра адхалартә, дархәңыцартә иқаттоуп. Ароман апхъа ақыпхъ анабаз аахыс иаңаажәахьюо (Ш. Инал-ипа, А. Аншба, М. Пархоменко ухәа) иазгәртахъеит уи иамоу ақыл, өбак агхақәагы. Убас шакәугы, иқәнаргыло аprobлематикала, излақоу ахатабзиарақәа рыла лагала бзианы иқалеит хынғажәатәи ашықәскәа рзы апсуа литературағы. Ари ароман азы 1971 шықәсазы ашәжъығы Иван Тарба ианашьан Дырмит Гәлия ихъз зху Апсны Ахәынтырратә премия.

Иван Җарба ахпатәи ироман «Сан лыблақә» азкуп аамта ғың азы ақазареи апстаазаратә табырги реизықазаашықә. Апсуа пәтказара материалс иазыштатсаны ашәкәйсөө ари ғымтала ихәарц итахын ақазара шытас иамоу апстаазара, атабырг шакәу. Ароман ағы хәесахъа хаданы даарпшуп асахъатыхы Алхас Аиба. Уи ирәниаратә мәғ алхразы акр ауадафрақә дрықәшөйт, аиатымра ихигахъеит, дышмачыз иан дыңсит, аха лыбла гәыцқыақә ианагъ дырхыпшылоушәа ипхъязоит, урт рыйхәыцира ажәлар ирыхәаша, ирықәнагахаша арәниамтакә рапттарахъы ипхъоит. Ароман ағы иңәиргоуп иара убас ауағы иңынц амырзра, ажәйтәи ағатәи реимадара, реидхәалара ирызкны ахәыцракә, изғыдоу ахшыфтаққәа, ашәкәйсөө ихаантәи ақыта пәтказаара аазырпшша ақымкәа, обамкәа асахъақәа.

Ара ҳара иркыағзаны ҳшалаңақәажәазгы иаабоитapoет, апразаик Иван Җарба ағажәатәи ашәышықәса ағбатәи азб-жазы апсуа литература иалеигалаз шыраңаоу.

2005 и., *Маңғаң*

Кәымф Ломиа ипстазаареи ирәниамтәи (1928–1999)

Ағажәатәи ашәышықәса ағбатәи азбжазы апсуа милаттә саҳарькыратә литература арәниағзәа иаарылыхәэ о иқаз дреиуан абағхатәра қаймат злаз apoет Кәымф Шырын-ипа Ломиа.

Кәымф Ломиа дииит Очамчыра араион Кәтол ақытән 1928 шықәса февраль 14 аены. Рапхъаза ишъаға ахьеихигаз, архареи ағреи рыйгәбылра ахыкыз иқыта гәакъяётәи ихартәаам абжыратәи ашкол ағоуп. Иара ихәыцира ашықәскәа раан ихатәаау абжыратәи ашкол ақытәкны иқамызт. Иқытағтәи ашкол данаалга аштыахъ аттара иациттейт Ақәатәи артсағратә техникум ағы. Ари аттараиурта дталеит 1944 шықәсазы, дагъалгейт 1946 шықәсазы. 1946–1950 шықәскәа рзы Кәымф Ломиа аттара итсон Ақәатәи Ахәынҭарратә артсағратә институт ағы. 1950 шықәсазы уи данаалга, А. М. Горки ихыз зху Москватә Алитературатә ин-

ститут дталеит (IV акурс инаркны). 1952 шыққасызы уа аттара далганы Аңсның дахъааиз архъя зны агазет «Аңсны Қаңшы» аредакциағы ақылтуреи абзазареи рыққаша напхгағыс дықан, нас аамтала ажурналқә «Алашареи» «Амцабзи» редакциақә рөи аус иуан. 1957 шыққаса инаркны 1984 шыққасанза инеиңынкыланы Аңснытәи ашәккәйіфіцә редидгыла анапхарағы мазаныққағыс дықан. Уи аштыах Аңснытәи Ахәынтықарратә архивтә усбарта нахгара аитон. Ачымазара баапс изцәйртцыз иахъяны апоет ипстазаара далтцит 1999 шыққасызы. Иара ипсра гәалсра дус иқартцеит апсуа жәлар, Аңсны аихабыра, исымтақә ирыпхъяхъяз, хатала дыздыруаз, аус ицзухъяз исызцә ухәа. Хатыр дула, гәбылрала ипсыбағ анышә иамардеит Ақәа ашьха икоу ашәккәйіфіцәеи ауаажәлларатә усузуғәеи рпантен ағы.

Аңсұа шәкөйісінде азәйрұғы дреицшны, Кәымф Ломия ибағататқаралғандағы шыққаса анихытқуаз инаркны. Иара ибағататқаралғандағы шыққаса анихытқуаз инаркны. Иара ибағататқаралғандағы шыққаса анихытқуаз инаркны. Аңсұа шәкөйісінде азәйрұғы дреицшны, Кәымф Ломия ибағататқаралғандағы шыққаса анихытқуаз инаркны. Иара ибағататқаралғандағы шыққаса анихытқуаз инаркны. Аңсұа шәкөйісінде азәйрұғы дреицшны, Кәымф Ломия ибағататқаралғандағы шыққаса анихытқуаз инаркны. Иара ибағататқаралғандағы шыққаса анихытқуаз инаркны.

Даеа ганкахъала ҳәхәапшузар, Кәымф Ломиа алитетаратуратә рәниара амға дықәлартә агәацпыхәара изтаз ируакын иқыта гәакъя Кәтол азәымкәа, ғыңыамкәа ашәкәыфәцә ахбалиааз. Урт рхыпша мацарагы ңасбарала абафатәра занашъахаз ақәыпш инымпышырц залшомызт. Ашкол ағғы, абжъаапнитәи аңаажәарақәа раангъы кәтолаа акыр ирылатцәахъан асахъаркыратә литература, асахъаркыратә ғыратә жәа акульт. Хъаҳәа-паҳәада иаҳхәар Җалоит Кәтол ақара даеа псыгу қытак ашәкәыфәцә алымиаант ҳәа. Абри аганахъала ҳазхәыцуазар, Кәтол иуникалтә қытоуп. Иқалап уи зыһкъаз амзызқәа итшагъ нақ инасъяғазар. Иқалап аамтала зны абри ақытағтәи ашкол ағы Дырмит Гәлиеи Самсон Җанбей ртәафәас аус ахъруаз аныппа гәгәа җанатцазар,

аки-аки абағатәраққа еихыншны иарғыхазар. Кәтол ақытан ииз, иаазаз ҳашәкөйсөңә рхыпхызара иахъя шытә фажәи жәафық рұқынза иназорит. Иахғәалахаршәап Кәтол ииз, иаазаз, алітературах архъя абра зшығаққа еихызгаз шракәу атқынтаан еиңдердүргүра иқалаз ашәкөйсөңә: Иуа Коғония, Иван Папасқыры, Алықьса Лашәриа, Арушынан Касланзия, Мушыни Папасқыры, Шота Чқадуа, Анатоли Аңынцый, Гәышкына Папасқыры-пха, Борис Гәыргәлия, Мушыни Лашәриа, Мушыни Миқаиа, Платон Бебиа, Цюто Тапағауа, Терент Чания, Илия Лашәриа, Рауль Лашәриа, Геннади Аламиа, Гәында Сақания-пха ухәа даеа пытғылгы.

Кәымф Ломиа данхәыңыз инаркны алітература арғиара агәбылра иқыртә дәказтаз ируакуп дахъиз атааңарапәғызы, иқытауа рәғыы асахъаркыратә жәа пату ахъақызы, ажәлар ртрадициатә ғапқыттә птамтаққа иахъеи уахеи иахъырхәоз, иахъиахауз. Напшыхақә акәымкәа далагыланы ибон ижеллар зеигәрткөз, изыргәмтүауз, гәтыхас ирымаз. Ҳәарас иатахузеи, агәырткәйл бзия змаз апоет өа идырраққа ирттаулон, илаңшәа тбаахон Ақеи Москвей аттара аниңдоз. Аңсни Урыстәйлеи раҳтнықалаққа рәғы аттара аниңдоз, настыры лымкаала Аңснытәи ашәкөйсөңә реидгыла анапхара амазанықәғыс аус аниуаз аурысы ахъаанырцәтәи азәирғы ашәкөйсөңәи иареи еибадырит, аиғызарагырыман, арғиаратә еимадараққағырыбжын.

Кәымф Ломиа рәңиағыл иаҳасаб ала қыдараққа имаз ируакын иааипмұркөзакқа, дмаашъакқа аудадағраққа дырцәымшәакқа аус ахъиуаз. Иара заанатғыы иеиликаант абағатәра ус баша ажәған ахъынта илеини ишимтамхәуаз. Абағатәра аусура абзиабарагы ацзароуп. Арт аоба раҳытә руак маңанаҳар, алтшәа маңхойт, ма зынза ибашахоит. Убартқәа рұқынта апоет игәтакы ҳаракқаа рынагзаразы иааипмұркөзакқа аусура иеаиршылт.

Дарбан рәңиағызаалакгыы иаңтамтаққа зегъы сахъар-кыралеи идеиалеи иеикараны, иҳаракны изықалом, акы еиҳаҳоит, акы еитцаҳоит, уимоу ипсүгехогыы, иқәым-әиқәогыы қалалоит. Кәымф Ломиагыы ипсүгөыз ағымтаққа анимпыткөз қалалон, акритикцәагыы дыхтарклон. Ҳәарас иатахузеи, акритикцәа ракәым, абжъаратә пхъағаңқаа ргәа-нагараққағыы ихағы иааигон, аха гәкаждыра қамтакқаа ибағатәра агәра ганы, уи илнаршоз ала имфа наигзон.

Кәымф Ломиа иқәыпшраан зегъ реиҳа изааигәаз, аттарғы зиттахъаз апоет гәлымтәәх Алықьса Лашәрие иареи реифзырагы акыр иткоураны иныпшиит, поетк иаҳасаб ала ишъақәгылараңы ицхрааит. Ағыңғы азыргәйтәны Москвада аттарахы ианңоз ҳлитература ашытакөө Дырмит Гәлия абжыагарақәа иритазғы акыр ирыхәеит.

Казшыалагы, бағхатәралагы Алықьса Лаашәрие Кәымф Ломиеи злеицшқәамызғы ықан. Алықьса Лашәрия ихатарагы, ипоезиагы аптырқыхә амџабз еиңш ихәйтқъоз иакәын, темпераментлагы зыңза даеакала дықан, тышәйнтиәлашыак имамызт, «атқәы дахан», ииemoциақәа хыјкуан, ианагъ хатала апхъағцәа дырзааигәазар итахын. Ифымтақәа апхъағцәа хатала рзапхъара гәазыхәара дуны иман. Кәымф Ломиа иакәзар, ғынытқала агәеибафара игымзарғы, адәахъала, хнықәгашьала еиҳа дтынчын. Убас шакәызғы, қазшыала дара реипшымрақәа реиғызыра иаптырхагамызт, ипкымызт, азәи-азәи хейбартәауан. Ағыңғы апхъағцәа реидгыла ахантәафыс иқаз акритик, алитетураттцаафы, академик Хәыхәйт Бәжәба аттыхәтәан иғәаларшәаны ифуан: «Исгәалашәоит усқан, Апсны ашәкәығофцәа реидгыла хантәафыс санамаз, Константин Ломиеи Алиоша Лашәрие ғың афра ианалагаз. Зныкымкәа, ғынтәымкәа урт ражәенираалақәа хрыпхъаҳын, еилхаргахын. Иалхапшаақәаз рахтә акық, өбак иркыпхъқәазғы ықоуп. Ағыңғы есааира иаңыртсон рышәкәфыра напқазара, агха дурбарғы иазхәицуан, излеитү ала идирееиуан, ражәенираалақәа аус рыйдулара иаңәашьомызт. Абас ала апоет өа Кәымф Ломиа асахъаркыратә литература ишътамта антқо иғааихеит» (Бәжәба Хәыхәйт. Апхъажәа.// К. Ломиа. Иалкаау ифымтақәа. Ажәенираалақәеи апоемақәеи. Ақәа, ашәкәттыжырта «Алашара», 1977, ад. 4–5).

Кәымф Ломиа апхъа затәи иажәенираала акыпхъ абеит 1945 шықәсазы. Иажәенираалақәа апхъатәи реизга «Адғыыл ағтәи аетәақәа» ҳәа зеинш хыс иаманы итытцит Ақәа 1954 шықәсазы. Убри инаркны ипстазара далтдаанза ифны итижыт хыпхъа затара раңаала ажәенираалақәеи апоемақәеи реизгакәа. Убарт иреиуоп: «Ағызцәа рыгәтаны» (1956), «Амахәта ғың»

(1957 ш.), «Абзиабареи амшыни» (1959 ш.), «Ажәеинраалақәеи апоемақәеи» (1963 ш.), «Шыбыжыны» (1968 ш.), «Азиас» (1970 ш.), «Асы иатқәа» (1973 ш.), «Амоа хара» (1975 ш.), «Иалкау иғымтақәа. Ажәеинраалақәеи апоемақәеи» (1977 ш.), «Ахәыңра амшын» (1979 ш.), «Аапын» (1981 ш.), «Ашәа рұәоит ахрақәа» (1983 ш.), «Иалкаау. Сымшқәеи сыйтқхқәеи» (1987 ш.), «Амцеи анасыпі» (1990 ш.).

Апоет иреиғүй иажәеинраалақәеи ипоемақәеи аурысшәеи ақыртшәеи рахь иеитаганы акымкәа, ғбамкәа аизгақәа Ақәеи, Москвей, Қарти итрыжыхъеит. Убарт иреиу-оуп аизгақәа: «Адғылы ағтәи аетқәақәа» (1958 ш.), «Амза тұхы атынчра» (1965 ш.), «Аипылара ғың» (1961 ш.), «Амра апха» (1972 ш.), «Аетқәеи атцеңи» (1976 ш.), «Сара сығбақәа» (1981 ш.), «Ашықәесқәа аапын иалагоит» (1985 ш.), «Абзиабареи амшыни» (1986), «Апсуа цәаҳәақәа» (1987 ш.).

Абарт аизгақәа ирнүлазгыы, лассы-лассы еиуеипшым ажурналқәеи агазетқәеи рдақьяқәа рөы иркыпхуаз егырт иғымтақәағы аурысшәаҳ аиеттаргейт еиңдердіруа аурыс шәкәысөфә аитагара азқазақәа И. Козловски, Н. Гребнев, Е. Николаева, Р. Казакова, С. Кунисаев, А. Дементиев, М. Соболь, Е. Елисеев, И. Фониаков, Д. Голубков, А. Кронгауз, С. Кузнецова ухәа убас даға пытқылғы.

Апоезиатә рәиамтақәа рнғсанғы Кәымф Ломиа итынхеит имачымкәа апсышәалеи урысшәалеи иғны иикыпхызыз апублицистикатә статиақәағы. Еиуеипшым аамтақәа рзы апериодикағы, еихараразакгы агазетқәа «Апсны Каңшы», «Советскаина Абхазия» рдақьяқәа рөы икыпхъялан алитетратуратә зтцаарақәа ирызкны, насты акультура иадхәалоу еиуеипшым азтцаарақәа ирызкны атқакы бзия змоу астатиақәа.

Апсуаа хұғыы, егырахъқа иахъабалакгыы уағы иңылоит алитетратуратә хыккәа (апоезина, апроза, адраматургия) зегыы рөы зымч пызшәо арғиафә. Аха арт ахыкқәа еицейпшны изцааиуа, зегыы рөы иеиқараны ақәғиарақәа раарпшра зылшо ашәкәысөфә дара имачуп адунеитә литература еизакны ҳнагәылаңшыргы. Цоукы апоезиатә жанрқәа еиха ирызжазоуп, рбағхатәра абарт ажанрқәа еиха ирышьашәалоуп. Даға цоукы апрозағы (ажәабжы, аповест, ароман ухәа) арғиара еиха ирзыманшәалоуп. Цоукы

кынгыры адраматә рөңиамтақәяры айзакоуп. Кәымф Ломия иакәзар, табыргуп, асахъаркыратә еитагара аусгы инапы алакын, акыр аамтеи ацъабаан ақәирзыхъан. Иара апсшәахъ иеитаганы итижъхъан Владимир Маинаковски ипоема «В. И. Ленин», акиргиз шәкәрыфы Чингиз Айтматови аурыс шәкәрыфы Михаил Алексееви рыпрозатә птамта лыпшаахкәя.

Зыбахә җәз ипублицистикатә статиақәи иеитагам-тақәи алахамтозар, Кәымф Ломия еихараңак ажәеинраалеи апоемеи ржанркә итакъаны акәын аус шиуаз.

Апоет заатәи иажәеинраалақәа ртематика акыр итшәан, акырцьара уағы ирыдибалон асахъаркыратә псығерақәагы. Иқан иеизадақәазгы. Аха иқазара изизирхәцыпхъаза иап-тамтақәа ртематикағы аеартбаауан, сахъаркыралагы икүлкааны ахшығтқакқәа рныпшушан. Дадхәатцаланы иөанишәон иаамтазы апстаазара иқәнаргылоз азтцаарақәеи атемақәеи рықәеңитра. Кәымф Ломиа акымкәа, ғбамкәа инеитцыыху апоемақәагы итынхеит. Аха еиҳараңак дпоет-лирикын.

Хәарас иатахузei, асовет шәкәйфәсәзә зегы дреипшны усқантәи ахәынтқарреи аидеологиии ирзышәахәоз, ирыцзыргызуаз ажәеинраалақәагы маңымкәа иапиттәйт. Урт шыта иажәкәахью ықоуп. Аха дара убартгыи ирныпшүеит апоет ижәлари ипәдгыли рахъ ихаракыз, изғыдаz абзиабара ду шимаз.

Апсадгыл абзиабара, аинтимтә лирика, инартбааны ауаажәлларратә тәкы змоу, инартцауланы афилософиятә хәйыцракә зныңшу апоет иажәеинраалақә ажәрарыңам, иахъягы, уатҗәгы аپхъағцә ирылараазоит ауағытәйсә икәзшья бзиақәа, ицқьара, изғыдоу ахымғапгашья, ауа азәи-аҗәи ргәеизыбылра...

Кәымф Ломиа иреигүй иғылматақәе рәғы зщаараси темаси иштихуазаалакгыи иара ихатә сбиективтә цәаныррақәеи ихшығтакқәеи иргәйлганы, иразаны иқаитдон. Иаптамтақәе рғыразык рәғы «сара» аниҳәо, изиҳәо ихазы маңара шакәым еилкаауп. Иара дзыргәйрғоз, ма дзыргәамтүаз, дзыргәтеиуаз апхъағғыи ицеиғишартә, апхъағи хәзыңрақәеи иара ихәышрақәеи еиқәшөон, иеишьашәлан ухәартә иқан. Әирпштәис иаахғозар, дарбан поету анс акәү, арс акәү апсадгыыл абзиабара иазкны акагы зымхәац? Ажәлар

(апхъафцә) апоет дзыртаху дара ишыртаху иеиәкааны ирзымхәо, ргәалақарақәа, ргәыграқәа, рхәыщрақәа ргәи итихәааларц, рыхызала рәахәи ихәаларц азын ауп. Апсуа поетцәа ракәзар, апсадгыыл абзиабара атема неисымсрада зегыз гәтыхас иахърымоу, уи иазкны досу иахъынзаилшо ала афымтақәа ахъапитцо, машәыршақә икамлеит. Дпоетым-заргы, дышәкәйфымзаргы, дарбанзаалак апсуа зынза атцара имамзаргы, афреи апхъареи изымдырзозаргы иа-нагы ипсадгыыл алахъынта дазхәыцуеит, гәтыхас имоуп. Избан акәзар, уи цәгъярак ахърым, аахъых, шытә ишәартазам наунагза ҳәа игәи каршәни бзантцыкгы джамлаацац. Жәынгы, ғангы атәымтәылатәи ақәылафцәа, аимтәацацәа, архәцәа агзамызт Апсны. Атыпха пшза леипш имтәрсны азәи ирцәигар ҳәа иацәшәон. Ус иацәшәоит, иахъызойт апсуаа рыпсадгыыл иахъагы. Ианамулакгы шыакатәарала, рхы рхарштны, хамеигзарада, абъяар шытыхны ирыхъчон ажәйтәгы, ирыхъчоит иахъагы.

Апоет иакәзар, сыйсадгыыл бзия избоит, сағынцәаауеит ҳәа ус баша ажәа еизадала игәи даатасуа ихәеит ҳәа иазхо-ны икам. Иара ийынза егъырт ирхәахъоу еитаҳәо ақәымкәа, уеизгы-уеизгы ғыара иеңиу акала исахъаркны, ажәа лыпшаахла ира заны, иеиәартәаны, илахъыихны ихәароуп. Убас иагъыжатәкъоуп Кәымф Ломиа апсадгыыл иазку иреитүү иажәеинраалақәа.

Кәымф Ломиа ирәниамтағы мацара ақәым, иаандкыла-ны апсуа поэзиағы апатриотизм атемала ифу аптамтақәа иаарылукаартә икоуп иара иажәеинраала «Сыйсадгыыл Апсны». Афымта ицкьюо цәанырра ҳаракыла ирыпхоуп. Аформа аганахъалагы, атакы аганахъалагы апхъаф ихы, итәағы инеиртә иеиәкаауп. Инагзаны уағ рыгәра игоит ав-тор гәтырғыала иихәо иажәақәа. Апсадгыыл абзиабара ила-шоу, ихараку, игәыжатқау цәанырра дуп. Аха уи атакпхықәра дугыы ацуп. Схазы мацара иалсхрызеи, қыафк злазуша иалс-хрызеи ҳәа икоу ипсадгыыл абзиабара даеакзоуп, илақәуп, итцурал. Изфыданы зыпсадгыыл иазыкоу, бзия избо ауағы иара иахәаша уск абақастцари, исылсыршарызеи ҳәа джат-хатцо даштызароуп.

Ара ихәоу хшыфцакқәа иткарны, емоциала иштыхны, итәгәәаны ианыпшуеит ажәеинраала «Сыйсадгыыл Апсны».

Апоет итәылеи дызлиааз ижәлар гәакъеи гәадурас ишимоу, урт рыхъз-рыпша амч чыда шиланатço, дацси пашәси иши-моу изакәзызаалак Җара «Фыстаарап» атамтакәа иразны, дрызгәдуны, ихы, ипсы рықәтсаны ихәойит.

Ажәеинраала «Сыпсадғыл Аңсны» еңғартөүп ажәа лып-шаахла иеихышәшәо, архареи агәынкылареи марианы. Ихы-жыланы икоу апоет ипатриоттә субиективтә цәаныррақәеи дарбан псыгуа пхъафызаалакгыи ицәаныррақәеи ихәынрақәеи еиқәеыртует, уимоу, еиқәешәоит ххәаргыбы қалоит.

Автор излаихәо ала, ашәас, аҗәас, дацс, пашәс, гәыс, ешъас имоу, бжыыс ихоу Аңсноуп. Итәила дахыықәу, дахъаланхо, иабацәа, рабацәа нацънатә аахыс Аңсны иашыагәйтны псадгылс иахърымаз, иахъзызааны ихъчо иахъбанза иахъаар-газ гәадурас имоуп, далаеҳәоит, драҳатуп, аңстазаареи аусу-реи игәацпыхәо дәнатцоит. Ахрақәеи ахәкәеи ирықәысуға абжы ихазтаз, амч ыйда изтаз ипсадгыл ауп:

Сара усашәоуп, сара усажәоуп,
Үңышьара дыргоуп сара сзы.
Сара усадацуп, сара успашәуп,
Апсны хазына, Апсны!

Сара сугәуп, сара усашибуоп,
Умра ртапхойт са сдақә.
Сара исхоу уара убжьюоп,
Ирхылоуа үхра, уа үхәкә.

Сара усымчуп, сара усцынцьуп,
Сыбзиабара сыгэбылра.
Уара уахъсымоу, са сгэы тынчуп,
Сгэацпыхэоит акрура.

Апоет дызлахәапшуала, ипсадгъыл иара изы ибаашуп, есааира игәи архатцоит, имч ақара аңнатцоит, ианагъ хәышыртас имоуп. Уи ус шакөү ирацәаны ажәақә ақәмыйрзықә атышқыааны, икылкааны икъяене изхәаша ажәақә ипшааит:

Уара сыламыс, са саҳатыр,
Сара сгәыгра, сымш уатәтәи.

Уара – сыңқаынра, са саапын,
Са ишыстахыз умышәти!

Уара сбааш, са сиашира
Бзантцык изқәым еиттахара.
Са сгәы зырхатдо есашира,
Сымч иаңызтко ақара.

Кәымф Ломиа егырт акыр иаптамтақәа рөгүү ирыжәпанды апсадгыл абзиабара атема ана, ара ирылубаауейт. Өйрәнштәйс иаахгозар, қазарыла акыр иҳаракны ифу ажәеинраала «Сара сажәа» ағы апоет ихәоит апсадгыл ахъзала, уи амшхәйбазараразыттәара иқәымкәа атәйдахазарц, аңыри аихеи реипш дығәгәаны, амреи амзеи реипш, дкааччакапхо дықазарц шихәтоу. Дымлакыргы, дыхытакыргы, иага аңьабаа ибаргы, хамеигзарада дзыхандеиуа, мчыс ҧхъақа ихо зегъы иреиҳауп ҳәа ипхъаозит апсадгыл абзиабара. Ажәеинраала алирикатә персонаж (уи, ҳәарада, автор иоуп) иага идузаргы уадафраки пықәсылараки дрызнымкыло иеаңтәйлхны ипсадгыл аматушаа дқәшәарц дашътоуп. Ихәыцрақәеи игәыхәтәкәеи зегъы уи иадхәалоуп. Даҳъапсуюу иара изы игәадуроуп, ихатәы бызшәа – апсуа бызшәа иаштеи, игәареи, ифнаатеи наунагза ирыгымхарц дазықәптоит, имч илшеи дреигзом:

Ара сыйказ, ана сыйказ,
Салаз аҳауа аңқәырпара,
Пхъақа исыхоит исыхаац –
Сыпсадгыл ду агәбылра.

Уи амца са исыңраztazz
Уа уами, са с-Аңсны,
Сымчи сқяфи зынза итазтаз,
Адәы сықәызтаз суафпсны.

Уматушаа сақәшәалароуп,
Ипсымтәароуп улахъ адада.
Уахгы-чынгы исирпшжалароуп:
Урха, ушъха, ухәада.

Са сапсыуоуп, са сынхароуп,
Сақәлахароуп адунеи.
Са сбызшәа рыгымхароуп
Саштеи, сгәреи, сығнатеи!

Апоет ипсадгыл абзиабара т҃оа змам аганқәа аман, ус баша аушәақә маңара акәымкәа, ихдыррағы еиуеицшым ассоциациакәа изнартцысуан. Ипсадгыл дшазықаз ааирпшырц, иааипмұрқъазакәа уи хәйыртас ишимаз, иақәнагоу ажәақәа рыпшаара дшаштыз атәи ибзианы ихәоит ахъз змам ажәенираала «Оынғықәра ныстыргыы сара...» ағы. Изхара изымбо Ипсадгыл иазкны уақа абас ихәоит:

Уара узы исхәаран икоу ашәа,
Уара узын исхәаран икоу ажәа,
Уахи єни срыштыоуп сыпшаауда,
Рхеи өағеи хәйц-хәйц еимдауда.

Хазы иалкааны иазгәататәуп Аңсны аңсабара (апеизаж) ақыдарақәа аазырпшуа Кәымф Ломия иажәенираалақәа. Апоет дызлахәаңшуаз, дызлазхәйциуз ала, Аңсны ипхо амра ичыдоу хаарак, пхарал атоуп; Аңснытәи ашыхақәа, акаршәрақәа, амшын, азиасқәа, ана, ара иупыло, хажелар ртоурых иақәырчахоу абаа хыжәжәарақәа ахәйцира тщаулақәа издыртцысуент. Аңсны аңсабареи аңсуга жәлари еиқәйтхамкәа, иеидкыланы, иеилартцәаны ауп ихағы иша-аиго. Итәила иага ипшіззаргыы ижәлар ықәтъацаны, насып рыманы иқәнимхозар изитахгәышьюзеи! Апоет Аңсны аңсабара асахья антихуагыы ижәлар ргәамчи, ртоурыхи, рқазшыя ағәтәреи, ргәеицамkreи еипшнишьалоит. Убри ақынты апеизаж иазку иажәенираалақәа рөы ихтны иихәо анағсанғыы, ирыттацәаху рсимволтә тәкғыы ҳазхәйцины иеилахқааузароуп. Өырпштәыс иаахгозар, «Багада ацақъя» ҳәа хыс измоу иажәенираалағы асахья итыху излахнарбо ала, Аңснытәи азиасқәа зегыы иреихау Кәыйды ацәқәырпақәа акыр зқыы шықәса раахыс издпыххаало Багада ацақъя акырпцьара еиқәижәжәеит, акырпцьара атхәақәа алдахеит, акыр азы итңашәааит. Уи ацақъя мышщәгьеи, фыртыни, адыд-маңыси иахнамгац икоузеи!

Аха зегъ ачҳант, зегъ нақ иахысит,
Убри акәхап иаргызыңаңа.
Иғылоуп иңиңиңиңа илакөүшәе,
Кәйдры атаеңең илеиуеит таңа.

Сасрыкәа дызларыңаңаңа иара акөүшәе
Ари ацаңа пагъоузен шаңа!

Хәарас иатахузеи, апхъаф лабәба ибла ихгылартә Багада ацаңа асаңа ажәала ара иахътын маңарагыны акры атсанакуеит. Аха иеилаңдаароуп автор ус баша асаңа атынразы маңара ишиңиңи, ихтны иңәамкәа иаттаңдааху атакы хада апхъаф ихы азиштыроуп: Багада ацаңа иахнагахъо иеиңамзар, иеитамкәа агәәкракәе, аудадафраңәе рхыргахъеит җажәларгы. Атоурыхтә җеңбафараңәа: иагаңьара иеиңәнажәахъазаргы, итңашәаахъазаргы, иагъа мыш цәгъеи фартынирызнатцысхазаргы, ахәра дуңа рымнатцахъазаргы, Багада ацаңа еиңш итәгәза «иңиңиңиңа илакөүшәе» ижәлар ыңазар итахуп ажәенинраала автор. Убри ауп еиңхарашак иара зыххәаугы, изызхәоугы, таңыс иамоугы.

Аңсны аңсабара ссири уи апшәзареи данрылаңаңәоз апоет лассы-лассы ихы иаирхәон сахъаркыратә аарты-рак аҳасаб ала иупхъаңаша, ҳлитературазы акыр иңиңи еиңеиңшым аиңырпшракәа. Адунеи егъырт атәйлаңәа рәкны ааста Аңсны аамтаңәа (азын, аапын, апхын, өафратагалан) рееитныңсахлара даңакала имәңгизуеит, акыр иазчыдоу ақазшыңаңәа амоуп. Убарт аңыдараңәа акыр икылкааны апоет илапш итцашәон. Хрыштыңыланы абжыаңы ҳара хшығозыштыра рымтакәа, ус баша иңаңаңа асаңаңа ҳара хрызхъарпшны хрызирхәиңуеит. Өырпштәыс иаахгозар, аңснытәи азын асаңа азәйрөи апоетцәа ажәенинраалаңәа азыркхъеит. Уи атәи акырцьара иңәоуп Кәымф Ломия ипоезиаңгы. Аха «Азын Аңсны» ҳәа хъзыс измоу иажәенинраалаңы иңиңи ганла иаарпшуп. Инеиңиңиңилены акәымзаргы, Аңсны азынратәңа қамлаңакәа, асы амузакәа, ус ишыпхароу закантә аамта ынаслузеи! Абри асаңа апхъаф дарлаңғыртә ибзианы, исахъаркны убла ихгылартә икәтцеуп ари ажәенинраалаңы. Ашыха иауз асы амшә шкәакәа

иеипшыншыалоуп, арахъ илбаар атажуп, аха иазыгәаңуам, апхара иаанаштыум, иацәшәоит:

Ашъха ҳаракырағы
Иаақетәан жәаха,
Имшәи шкәакәаха
Илбаапшуеит тәка.

Азынра лбаашан
Архака иағыны,
Аха иабақоу,
Издәйкәлом игәагъны.

Абла траа ишықетәоу
Апхара ахъзаны,
Шақантә ихыагәгәа
Ицахьюзеи изынхәны.

«Азын ахәйләз» ҳәа хъзыс измоу ажәенираалағы азын Апсны жәған ақазшыя, аштыбыжь, азлагара аштыбыжь иеипшнишыалоит апоет. Егырт акыр атәылақәа рықнеипш Апсны апша баапс, афартын зырхәо ус аламала иасум. Афадантәи иаая апшагы, апшахышәашә, Апснытәи ашъха ҳаракқәа иныркылоит, амшын ахъынта иаая апша ақәзар, уи акыр икәандоуп. Амшын еиқәа ихтаалартә ахъта қалаоз. Аха абартқәа апоет ус баша ажәа еизадала имхәеит. Ара апша иасуа акыр итынчуп, апоет уи ус маза инеиааниушәа ибоит, иартцысуа ашәапыңыз рымахәқәагы апатда иеипшнишыалоит. Хәйләзны нахыс асоура ианақөйт амш анеилыфы, ус баша иеизданы атцаара иалагеит имхәеит, атцаа трак амазшәа, уи итыңтызшәоуп ишыгәникилоз. Асы қәашкакараза изықәнауз, нас изықәтцааз апсабара быбышза ссиришәа ипшзахеит, акасыш зхаршәу иадмыртыц абақа иеипшнишыалоит:

Ажәған үлагарахеит,
Иланаштыует асы.
Зегынцъара пшзарахеит,
Аманхәқәа шытассы.

Пшахък аабжылан,
Инеи-ааниует маңа.
Иартысуеит пшыала
Ашөапыңың рпатца.

Амш еилабыңуеит,
Ахәлараҳь еихоит.
Атсаа атра итыңуеит,
Амч арығәгәоит.

Омашәа ишпенепшү
Аңсабара уаха
Акасыш зхаршәү
Иадмыртың абаңа.

Ааңәаҳәак икоу, хызы змам жәенираалак ағы («Сара су-зааит өаңхъа жәамшә...») апоет Аңсны шыхақәа иргәй-таңаңәаны ирымоу азиас Ритса акәша-мыкәша аңсабара далаңәажәоит, аңхъаң зынза дызыпшым, дызқәымгәыңуа ассоциацияқәа изнартысуеит:

Избоит убахәкәа рөң иртәартоуп
Аңстхәа ббыышқәа раңәаны.
Ритса, упстхәақәа шәыртатоуп,
Гәында икналхазшәа иззәаны.

Аа-цәаҳәак икоу даңа жәенираалак ағы («Аңстхәақәа, аңстхәақәа хиаалан...») ақәоура асахъа атыхразы автор ихы иаирхәаз ассоциацияқәа сахъаркырала акыр иртабыргны, иғыңу акы акәны иаҳныруеит. «Ақәа леит, иауит» ҳәа иаабаң, иҳаңаң ажәа еизадала имхәеит. Апоет ақәоура асахъа иғыңу, уаңза иаҳзымдыруаз, хазлазымхәыңуаз даңа ган-какъала ибейт, зынза даңақала дахцәажәеит. Ақәазы злаз аңстхәақәа амра рпышагамқәа рхы иақәйтны ажәфан иа-хыалаз иңәеит ҳәа ипхъаңеит. Урт аңаа иалнахырц атахызшәа илакъуа амаңәыс анрылала, адыд гәынкәуа ианырхала, «аңаа иалтит». Ақәа аныларышты, «ауеимадаҳәа еиматәаны» итәуазшәа ибейт:

Ргэы каршэнэ ицэан итхэхэа,
Амацэйс нарылалан илакъуа,
Адыд нархалан игэйнкъуа,
Ацэа иалтцит урт рханы,
Итцэеит ауеимада еиматэаны.

Даеацьарах (ажэенираала «Ажэфэн шыхын пстхэа
еиқөатцэала...») псабаратэ цэыртцрак аҳасаб ала ақэура
азбахэ зынза даеакала ихэоуп: пстхэа еиқөатцэала ишыхыз
ажэфэн бзарбзантцас адыд алахыст дгьали жэфани ргэахы
артцысыртэ.

Адыд икылнажэазшэа ажэфэн ахыб,
Аөыр-өырхэа илеит ақәаршфы.

«Амфа инагоу Ритцаха» ҳэа хыс измоу ажэенираалағы
поезиатэ жэала итыху асахьяқэагъы акыр иөыцбарахоуп.
Ритцаха игоу амфа кэаратцоит,

Ашьха дукэа рытцаха
Ацэаҳэа иатцэа шытанатцоит.

Уахынапш-аапшуа иубо абаҳэ дукэа ирызкны алас
ихэоуп:

Абаҳэ дукэа рзамфақэа
Шэчы иатцэала итхэхэнэы.
Иахчынгылоуп амфақэа,
Рыжэөфахыркэа еидтцаны.

Апсуа жэлари, Апсны дгьали, уи иқэнаауа ативаақэеи
разьила, насыпла, лахынцала шанашэа иеимадоуп, иеил
ышьуп ихэарц итхуп апоет иажэенираала өаймат «Аць»
ағы. Апсуаа ржэйтэ мифологиатэ хэвьцра зеиншраз ала, аць
зегь реиха иғэгэоу, акыр шықэса нызтцуа тла жэлоуп ҳэа
ипхъазоуп. Адыд-мацэйс зегь реихагъы иачычоуп. Кэымф
Ломия зызбахэ ҳамоу иажэенираалағы аць алахынцда апсуа
иқера ду иашананы ипхъазоит. Ажэенираалағы зызбахэ ҳэоу
аць тла

Ашъапы шәфө-уаа рнапы акәшом,
Ар ду шәштырара рызнауеит ара.
Уи архыңхыңра мчык иалшом,
Амаңәис надыххылан иғъажыуеит шытажъка.

Апоет ари аң-тла амакәқәа ығәтәара аусуфы имахәар агәтәара иағирпшүеит, иакәышоу аңаа анхәфы инапсыр-гәйтәа аңыңзара иағирпшүеит, иеипшнишьалоит. Аң ақәра убысқак идуп, заңа ахытса, иазырхаз, иеиәкааны иқаңтаз, изықәтгылоу адгыл ада азәы издырам. Анкыа зны үюукы еихала ихыршыахъан,

Аха аңсы ахъатцәжъас рзымпшааит,
Адгыл аназықәгыла итынхаха.

Уиижъети имфасит акыр шықәса еиштала, аң амакәқәа еитах иғарғаруа иғъаңеит. Апоет ижәлар ықәреи ынтыреи иаңлабуашәа, агәтәарагы урт ирыңнатцаазшәа ибоит:

Аң, рапхъаза Аңсноума?
Псадгылс иумшыои ҳ-Аңсынра!
Нас изеутцааз ҳажәлар роума
Шықәса раңаа ақазаара, антра!..

Үкалашам ахааназ умаңынан
Үқәгылаз Аңсны апшашәа!..

Аңсабара аңсы аханы, иблахкыганы, ишәаҳә апоет иңә-ижъы итәрны ишаныруа аабоит ажәенираала «Ашәа рхәоит ахрақәа» ағты. Ари ажәенираалағы апхын мышқәа рзы Аңсны ашъхақәа зеипшроу цәырганы автор абас ихәоит:

Арғашқәа рашәа хтәо еилоуп.
Ахрақәа – ирәагылоу чамгәйрқәоуп,
Арғашқәа рахәыңцы ирәоуп...

Азнык азы ашъха тынчроушәа иубоит, аха апоет илаңш итәшәа зегъы аңсы рхатданы, аңстаазара иазгәышүеит, иазықәптоит ихәарц итахуп. Иблахкыгоу аратәи аңсабара данықәпшүағы, уи ақазшықәа иара дызлоу ижәлар

иreiпшнишъалоит: анакә хьшәашәагы акы ахәарц атахуп, ахаҳәгы зыбгалаз ишәхәарц акәзаап. Ахрақәа ирылъяны илеиуа арфашқәа рыштыбыжь автор иахниаҳая, шәышықәса зхытцу апсуа биргцәа рансамбль дазызырфуашәа игәни-кылоит:

Ахра ақәцә икәуу анакә хьшәашәа
Еиқәпсоит, убрыгъ ак ахәарц,
Аа зегъ рыңсы алоуп ашәа,
Ахаҳәтәкъя бгалоит ишәаҳәарц.

Изыш-зышза сганағ ахрақәа
Арфашқәа рәфалошәа ашәа рхәоит.
Шықәса рацәа зхытцу ашлақәа
Рансамбль сазызырфуашәа збоит.

Ауаатәыфса рыпстазаареи, ртоурыхи, апсабара алшарақәеи реизыкезаашъакәа қазарыла иаазырпшуа ируакуп Кәымф Ломия иажәенинраала «Адгыыл атсағтәи ахтынра». Арақа адгыыл атсағтәи ахтынра ҳәаapoет зызбахә имоу Афон-өңүтәи аҳапы ауп. Ааскьюуп уи аҳапы уа ишыкou ауаа иангәартаз, ианхыртыз.

Ари аҳапы апсабара иқанаттаз ацьашъахәатәкәа иреиую-оуп, аура, атбаара, азалқәа рхыпхъазара, аратәи аҳаяа чыда, апшұзара, асталактитқәа, асталагмитқәа – зегъы ссируп. Автор ишихәо еиپш, ҳтынра дук, ҳтынра ссиirk иафызоуп. Ари аҳапы иаалыркъяны мышкы, фымш ryла иқамлаzeйт. Зқыы шықәсала уа итысуа азы «уастон» аеңәрыымгазакәа, «аштыбыжь мырза». Апоет ари ажәенинраала ала иихәарц иитаху апсабара шызыфыдоу, ақәыңара ду шамоу мацаралгыы акәзам. Апсабара иахтнагахъоуи ауаатәыфса ирхыргахъоу ртоурыхи еиғырпшны, еибашърала, шыакатәарала уаф иқаитдо зегъы шмартдоу, ишхыртәагоу ҳаилиркааueйт, уи ауп ара ихадароугыы. Афон-өңүц ағтәи аҳапы еипш ахтынра ақатцаразы апсабара (азы) акгыы ңхастанамтәзейт, азәгыы тәйис дәнанамтәзейт, дамыргәамтцит, ажәлар ныртәаны ашья канамршит:

Үардынк амырғыжт, ахәда цәнамъеит цәкы,
Матәахәы аднамгалт, бнак хнамшыаит.
Тәык дадцалан ицәа ихнамхит дтәкы,
Гәылак инызбауа, игәы тнамшыаит.

Ишаабо еипш, ара иеиғырпшуп аңсабара амчи ауаатәйесе
рымчи. «Имаашьазакә», уахи өни тәамфахә қамтәкә зәкы
шықәсала азы иаргылаз ахтынра ссир – аҳапы – арәиареи
амышхәйбазареи ирсимволуп.

Уағы имбазо, ақыт-псыт ықағзамкәа адгыыл атсан
ихәйтцаианы азы аус анауаз, ахтынра «анааргылоз» аамтазы,
арахь, адәахы ахтыс хырзаманқәа, акаамет зырхәо
ахтысқәа мәғапсысан. Азәи-азәи ажәларқәа нибартәон,
ахәйнәтқаррақәа рееиғажыны иеибашшыан. Атәымтәйлатәи
ақәйлаңа (арабцә, византияаухә) ыпсықымқымуа, Аңсны
рыпсы алаханы идирхәйрц, иеимыртәарц, идиргәйтәйрц
зәкағ ара иаахьеиз! Аха зегъ акоуп, атыхәтәан ари адгыыл
зұнынцыу, иашыагәйту аңсуаа ыпсадғыл хъчаяу, рағаңәа
зегъ ықәңцауа иаҳъанза иааит:

Алаҳәақәа реипш изхытцуан архәцәа,
Арабцәа, Анақәәпия абаа амтән,
Рымчра хыржәеит, итадырсит рцәа,
Аңсуаа риаира нхеит псрә зәым ҳәамтән.

Византияа ари адгыыл иаҳаңаны
Кыр шықәса идиргәқуан ҳәсеи-хаңәеи.
Уи аамта абақоу, иғылоуп инаскъаны,
Аңсны шәтүеит, Византия иаҳаңәеит.

Акырынтә ашыа катәатәис ироузаргы, аңсуаа ыпсадғыл
Аңсны ишазынхаз еипш, аңсабара (азы) тәамфахә қамтәкәа,
акыр зәкышишықәа ақәйрзны иаргылаз ахтынра (аҳапы) ссир-
тый наунағза ҳара иҳаңәартә ицъашъахәатәх аиҳзыннажыит:

Уи иаалшоз зегы-зегъ қатданы
Ицеит, ахтынра ҳара иҳазныжыны.
Аабықья ацаңха ачараҳәа иаартны
Хнығналеит азалқәа зегъ неиужыны.

Ауағытәйғеси аңсабареи реимадара, реизықазааша ақыр ақыдарапқа рыманы, афилософиятә хәйшрақә узнартсысуа иғуп ажәенираала «Аетцәи атцеңи». Арақа аңсугаа ржәйтә мифтә дунеихәапшышақәгүй ахархәара рымоуп. Ажәитәан аңсугаа рмифтә дунеихәапшыша злақаз ала, адунеи иқәу ауаңсұра досу ииатқаахә қыдуп ажәған ағы, даниуа ициует, даныпсуга иңшүсует. Ажәенираала «Аетцәи атцеңи» алирикатә персонаж атцең ирыңқырц аенышыбыжъон ашаха дантаны атцах дылбаарыштыт. Атцең таулан, ғәгәала ахъта дакит, ақәараҳә деиттасуа. Иара изы илашьцеит, адамра дтоушәа ихы ибо дқалеит. Аха убри аамтазы ихы дәғаханы ажәған ахъ даныпшы, иңшүрцы-руа иибаз аетқаа игөры арығәттейт, имч танатцеит:

Сиатқаахә шысқылаңшуаз аргама избауан,
– Лассы хыхъ ухал! – ахәозшәагь сахауан!

Иаайдқыланы ҳахәапшузар, ара хыхъ иналак-ғалакны ақық, ғбак ҳзыхқәажәқәаз реиңш қазарыла иғу маңымкәа иаабоит апоет иаптамтақәа рәғы. Кәымф Ломия иреиңү иғымтакәа рәғы аңсадғыл абзиабареи, Аңсны аңсабареи, атоурыхтә хтысқәеи иеильшыны, иеикәөყыртуа, аки-аки хейбартәаауа, иузеікәымтхо икоуп.

Иара убас апоет илирикағы уағы иаликаартә икоуп дар-банзаалакъ ауағытәйғеса зегъ реиха изааигәоу, изгәакью ан илызку, аиғызареи ағареи ирнызку ажәенираалақәа жәпакы. Урт зегъы ирныпшүеит ақәығара, ақыиара, аламыс ҳаракы. Өырпштәыс иаахғозар, ан илызку Кәымф Ломия иажәенираалақәа ртакы ауаа зегъы ирзеипшуп, аха ичыдоу абжыгы рхоуп. Ан илызкны алитетатурағы зақағы ирыйхъада, аха Кәымф Ломия иажәенираалақәа өыщбараҳ ибаны иҳадаңқылоит. Атцеи бзия, ан лъзабаа, лыразра еи-лызкаауа, изхазмырштуа иңәанырра қәымшәышәқәа ҳайларкаауеит ажәенираала «Бара быңсы танатцы». Ари ағымта алирикатә персонаж иан дықанатцы хәйшыс дылшыон, «ахәыңчи» ихъзын. Иаргыи иан лыңсы танатцы ихъычра цеит, иағиҳит ҳәа ипхъағомызт. Лара ари адунеи дықнанатцы илүз, илхәаз зегъы дзыхзығаауз лпа изынлыжыт, аха даныпсуз ихъычра иңәылгеит ҳәа ипхъағоит.

Бара быңсы ҭанатцы,
Сара исыхъзын «ахәыңы».
Ба бңеит, зегъ сызныжъ сара:
Буафра, быразра, быгәбылра.
Затәйк, сан, исцәйбгеит бара
Сара схәычра, сара схәычра...

Ан илыхшаз рзы илымоу абзиабара псабаратәуп, тҔфак амам, иаңназго ықам. Абри ауафытәөсөтә қазшы шәкызырыла ахәашъақәа амоуп, цәанырра қәымшәышәуп, итәруп. Кәымф Ломиа уи изипшаант акыр иөңүп зүхәаша аганахъала апхъаң ицәа, ижыы ианырратә икоу ахтыс: ан апсцәаха дылхаланы лыңсы анылхихуа аминутқәа рыйзгы лыхшара роуп хәыңыртас илымоу, рапхъа апсроуп дзыхәо. Урт ирызку лыгәбылра итәрны, итәуланы, игәүеңкаагаха лара ишылныпшуа икылкааны иҳанахәоит ажәенираала «Исыхшаз рыңғәя мбакәа анцәа сшы!..»:

«Исыхшаз рыңғәя мбакәа анцәа сшы!..»
Сан даныштапоз, иркъато лңәашьы,
Абас дматанеиуа диҳөн анцәа...
Аңыңаңәа ҳәйрәттә ҳшенилаз атааңәа,
Илыхшаз зегъ ҳшылхагылаз ҳаизаны,
Уи лынарцәымфа дықәлеит иаашоны...
Апсра мыждагъ анаалхагылагъ, игон лыбжы:
«Исыхшаз рыңғәя мбакәа анцәа сшы!..»

Араҝа излаабо ала,apoет ихы иаирхәеит апсуа анаңәа традициала уажәы-уажәы ирхәо, рыхшара ирзыркуа, ихианы, формулақ, клишек аҳасаб ала икоу, ианагъ ражәа иалоу аныхәара: «Исыхшаз рыңғәя мбакәа анцәа сшы!..». Аха ари аныхәаратә формула аконтект өңц азыпшааны ианықайта, уаанзатәи, абжыапнитәи ахархәараан иамаз атакы аастагъы еиғхеит, асахъаркыратә мчы ҭәәхеит, иөңүп бжык-гыы ахалеит. Кәымф Ломиа ирәниамта зеиңш қазшықәаны иамақәоу ируакуп апстазаараңы иаабо агхапхақәа, азалымдаракәа, амееирақәа раарпшра ааста, аган бзиақәа, аган лашақәа еиң ахшығызыштыреи агәцаракреи ахъритоз. Аха уи иаанагазом apoет ибзиамыз, иеемимыз акагъы илаапши

итцашәаզомызт ҳәе. Шәкы, зқырыла аилазаашь уадағ змоу ари ипстазаарағы абзиагы шықоу, аңғыагы шықоу, уртрышхәа шеивтцуу ауизымдырууз. Хыпхъазарала уртакыр иеитцазаргыи иеем ахныңәгашь змоу, итцуурам ауаа рықәзбара иазку афымтақәагы акымкәа, обамкә итынхеит. Урт иреиуоу ракхтә иаахтап өңирпштәйк.

Итцуурам ахымғапгашь змоу ауаа рықәзбара иазку Кәымф Ломиа иаптамтақәа иреиуоуп сахарькырала акыр иртабыргны иеиқаау ажәенираала «Ихазы мацара».

Иеицырдыруа усуп, иеилкаау хшығатқуп ауағы адунеи дзықәу ихазы мацара акәзам. Дасу иахынзаилшо ала икәша-мықәша икоу, дызлоу ауаагы дрыхәозароуп, мамзар ипстазаара тәкыдахойт, дықазамызшәа, иштак нмыжызкәа дниазааует. Абри ахшығатқак еизада зымдышруада, аха апстаазаратә практикағы зегъы аңыңәом, инарыгзом. Абри иағыбаззаратәу, иағыфилософиятәу ахшығатқак еизада иөңиу акы акәушәа иаабо ҳжалоит, иөңиңи ҳцәа-жжы ианыруеит ажәенираала «Ихазы мацара» ҳанапхъалакь. Ажәенираалағы апоет зығбахә имоу ауағы (уи ахатәи хъзы имағам, ахатәи хъзы аиура датапсатәкъамызт!) дәзәзамызт, қылактыви иакәзамызт: «дынхон», «дықәпон», «дыпшан», «дәкәыған», «дыччон», «дкаччон», «дымра-пөыхан», «дытәғән»... Ажәенираала ақынтара иааганы ара иеикәахапхъазаз ажәекәа ртакқәа цқыя иғәйнкыланы, хшығозыштыра рыйтаны хрызхәбыңи. Ицәғьюума нас, ибзиазақәоу ауағытәысатә қазшықәа имазаапе! Ахана иалаххи, изхәартои, уртдызлақақәоу зегъы ыңғызырбого, зегъхызғо, анышәрықәзыпсо зеипш қазшы баапсык имазаап: дызлақоу абартабзиарақәа зегъы ихазы мацара акәзаап изықоу, азәи изы инапы нарғаны ак қамтазакәа, азә димырхазакәа ипстазаара ихигазаап. Ас иқаз ауағы ипстазаратә мәа алтцшәақәагы ахылахъеиқәттагахаз үшашытәзм. Иара изы згәибылуаз арахъ азәгъы дышитнымхаз еипш, нарцәи дахънеизгъы дыртахъзамзаап. Ихадараз (ауаа рыхәара) ахызымдырыз, дахъашытамыз, иахыыгәцараймкыз иахъяны итыхәтәа чышәхеит:

Ихазы дҹапшыон,
Атҳиркарон.

Ишон, ихэлон –
Ихазы дгэаран...
Дшыкъаз абас,
Ихазы мацара,
Дцеит дныбжъа –
Имбеит лашара.

Апсуа поезиағы Кәымф Ломиа уағы дызлаликааша имоу ачыдараққа ируакуп аа-цәахәак икоуи пшь-цәахәак икоуи ажәенираалаққа раптцара акыр дахъазкәзаз. Уимоу, өба-әба цәахәа икоу зхатә тәкы нагза змоу ажәенираалақәагы мачымка иапитцахъеит. Апсуа поезиағы азәырғы раптамтаққа рәғи иналаршә-фаларшәнү иахұлоит ас икоу ажәенираалаққа. Аха зегъ реиха аа-цәахәак икоу ажәенираалаққа рыхра иеанишәеит, акыргы дазкәзан апоет Шылута Тәңіцибә. Иахғәалаҳаршәап апсуа пхъағцәа акыр ирылатқәаз, бзия ибаны ирыдыркылаз уи ифымтаққа реизга «Мағаа-маға».

Кәымф Ломиа ипоезиағы аа-цәахәак икоу ажәенираалаққа хыпхъазарала хышә рұқынза иназоит, пшь-цәахәакны иеибытаққоу шәғи ғынғажәи жәаба иреихауп, ө-цәахәакны иқаққоугы ғынғыжәи жәаба рұқынза иназоит. Арт ажәенираалаққа уағ данрыпхъо, реиқәыршәара, реиқаара мариазоушәа ибар ауеит. Имароушәа иахъаабо еижъагоуп. Атқак ду рыманы, өба, пшьба, ма аа-цәахәак иреихамкәа хыпхъазарала асқак ажәенираалаққа раптцара аламала зегъы ирылшом.

Кәымф Ломиа ара зызбахә ҳамоу иажәенираалаққа зызку азтцаараққеи атемаққеи иагъа еиуеипшымзаргыы, шәага-загала иахъеиқароу анағсанғыы, иеицырзеипшү ақазшыққа рымоуп. Дара зегъы иеицырзеипшү афоризм, ма ажәапқа ақазшы ахърымоу, еиҳараңакғыы өба-өба цәахәа икоу ажәапқа иазааигәоуп.

Апоет арт иажәенираалаққа доусы идирхәарц иитахыз өба, пшьба, ма аа-цәахәак иртакжаны иқайтцеит. Абарт ашәага-загаққа дыртымтцыкқа, иеыртакжаны, инагжоу ахшыотқак аадырпшуа, урт рыла ихыркәшаны иқаттоуп. Зныхғы адунеи иеицырдыруа, абжъаратәи ашәышыққасаққа рханаңтәи (XI ашәышыққаса) аңыамцәеи атаджикцәеи рпо-

ет ду, аттарауда Омар Хайам иаптамта рубаиикәа угәладыршәоит. Ааигәатәи Абжыратәи Амрагылареи Аладахтәи-Амрагыларахтәи Азиеси ирықәйнхо ажәларқәа риликатә поэзия аформақәа ируакуп рубаии ҳәа изыштыу ажәенираала шәага-зага. Уигъы пшь-цәаҳәак рыла еибытоуп. Ари аформа хытщыртас иамоу ажәлар рәәпъиц ңтамтақәа роуп. Убас шакәугъы, адунеи ағы рубаии ҳәа изыштыу аформала ажәенираалақәа раңтара зегъ реиха дазқазан ҳәа дыпхъаузуп Омар Хайам. Адунеи зегъы иахытқәааны иқалаз рубаиикәа ахъапитқаз анафсангъы, уи дттарауда дун, дматематикиын, дфилософын.

Шамахаҙак акәымзар, Кәымф Ломия зыζбахә ҳамоу иажәенираалақәа шәага-загала иеищеипшны, иеиқараны иеиқәйршәоу роуп, аха тематикала акырза итбаауп, апстаазара еиуеипшым аганқәа, азтцаарақәа, аңырттрақәа ирызкуп. Еицырдыруа аурыс шәкәйфөи Евгени Долматовски (уи Кәымф Ломия Москва Алитетратуратә институт ағы аттара аниңдоз иртцағүә дауразәкын) ииашаны излагәеитәз ала, Кәымф Ломия ибағхатәра ачыдарапқәа зегъ реиха запттара уадағыз абра зыζбахә ҳамоу ажәенираалақәа рыла иааирпшит. Урт рәғи апсуа поет алирика-философиятә традициақәа ирықәйнәкәо иакәны даабоит. (Шәахә. Долматовски Евгени. Константин Ломия иажәенираалақәа. // Ломия Константин. Сара сыζбақәа. Ажәенираалақәа М., ашәкәттыжъирта «Художественнаа литература», 1981, ад. 5, урысшәала).

Евгени Долматовски ишихәаз еиңш, табыргытқәъаны Кәымф Ломия урт иаптамтақәа ҳанрыпхъо философиятәла инартцауланы дрыздырхәищеит абжыаапны, есымшатәи абзаазарағы усқак игәаахмыкжо, игәцараҳамкуа, исса-мыссоуп ҳәа ипхъазаны, ҳахшығ рзымыштықәа ҳазвысуга апстаазаратә цәырттрақәа. Абзиеи, аңғьеи, ақыиареи агәымбылцьбаарареи, ақәығареи абзамыкәреи, алашареи алашыцареи ианагъ еиуеипшымкәа, хкы раңтала еилаарцыруа рхы аадырпшит, амши атхи реиңш иеицрымшәо иеиштыууп, руак ахыркоу, егигъы иавагылоит. Ус ишоуп ари адунеи, ауаатәйфса рыпстазарагыбы. Зныхгы аки-аки рыхәдацәақәа тибакааяу, анышә итцеибатцо, итибахуа хаңә-нимырха иеиқәпойт. Иара убас ихәатәуп даеакгъы: апоет

егырт акыр иғымтақәа реипш, абарт ажәенираалақәагызы ирныңшоит амилаттә қазшыа, апсуаа рмилаттә хөйцира ачыдарапқәа, амилаттә колорит ҳәа изыштыоу. Кәымф Ломия дызшәахәая, дзыдгыло ауафытәйсатә қазшыа бзиақәеи дызқәызбауа ацәгъа-мыңғарақәеи апсуаа рмилаттә традициатә дунеихәапшышиақәа ирышашәалоуп, ирзааигәоуп.

Апоет зегъ реиха дзызхәыцуаз, уажәы-уажә зегъ реиха дзыхцәажәоз, ирәиара обиеқтс иамаз апсуа жәлар ртоурыхи, иахъатәи ртагылаашьи, ҳапхъяқатәи рлахъынтиеи ирыдхәалоу азтцаарақха ракәын. Аха амилаттә ҳәақәа дырттыңны азеипш уаатәйсатә проблемақәаагы поезиатә ажәала данрыхцәажәозгы маңзамызт. Иара, ҳәарас иатахузей, иеилкааны иман иахъа адунеи ажәларқәа, ауаатәйсса зегъы реизықазаашьақәа злақоу ала, апсуаа хазы иалкыкъны, егырт азәгъы иламкыысзо, дрыламкыысуа ишызным-хо. Убри ақнитә иахъабалак атынчреи ауафреи ахра руа иқазар итахын. Ҳазқәу ари адунеи философиятә феноменк аҳасабала ауафра иеихау изакәызаалакъ акгъы ықам. Дарбанзаалак милаң дзеиуазаалакгы ауаатәйсса зегъы ахыықоу, егырт ауадафрақәа зегъы уриааниует, ишәартам. Абри афилософиятә хшыңтак исахъаркны аарпшразы апоет ипшааит апхъаф дызқәымгәигүзоз аиғырпшрақәа:

Аттара ду змоу цьюукы ирхәоит ргәы иалан,
Адгылы иамтәоит ҳәа ауаа иржәуа азы.
Аеафра маңхойт ҳәа урт гәйинкүеит ғәгәала,
Аҳаяа бжысует ҳәа – иузеивымго упсы.

Мап, сара сшәазом адгъыл иамтәар ҳәа:
Азы – цқья,
аҳаяа зөйда,
аеафра.

Акы затәйк сзыңшәо, ауаа ирыңәмаңхар ҳәа:
Абзиабара,
аразра,
ауафра.

Кәымф Ломия ара ҳазлацәажәо иажәенираалақәа рәы ауафытәйсса иқазшыа бзиақәа (аңыа абзиабареи, ақәығареи,

афырхатцареи, аиаша ахәареи амғаңгареи, аразреи ухәа реиңш иқақәоу) дахынзарзышәаҳәо әкара, дрықәыζбоит аашьареи, абзамыζкәреи, аңызхәареи, аңызхәареи, аңызхәареи, ашыңреи, амцхәареи реиңш икоу әказшы баапсқәа. Ара ихәоу ахшыζтак зыртабыргуа акык-әбак аңырпштәкәа аахғал. Амцхәара шқазшы баапсу зымдыруада, аха еиңирдыруа аңсуга жәапқа ихы иархәаны ас азәгъы имхәацызт:

Амц иахшаз агәырғара ухәеит ҳәа,
Шақағ канажқхьюзеи иқатәаны!
«Мыңхә ләдә гәыргъя дагеит» – ҳәа
Башаза ирымхәазаап жәапқаны.

Зыбзңәгъоу, ажәабаапсзұхөоирзыкуапоетиажәеинраалақәа руакгъы абас ахәоит:

Уажәы-уажә ажәа баапс зөйтқъаяуа,
Хатырк имам изынханы.
Атығъ, апыр-пышхәа итқъаяуа,
Тәығак амам еибганы.

Пшы-цәаҳәаки ә-цәаҳәаки ыла иеиңкаау, иеибытоу Кәымф Ломия иажәеинраалақәа рғыырак ишиашоу икоу абжъагаратә формала иғуп. Иаххәап, абас иқақәоу:

Үчкәынра шықәсқәа үкәра иналпсаа
Иуцәымцааит, дад, уара!
Арпыс, зықәрахь инеихъоу уразтдаа
Изыпсоу уархәап уа үәара.

Иара убас ишиашоу абжъагаратә формала иқатдақәоу ире-иуоуп ашыңца әказшы баапс иазку, иақәыζбо пшы-цәаҳәак икоу абри ажәеинраалагы:

Үқаз, ламысла иухгала уаамта,
Ашыңца баапс үеаңыхъча зынза.
Иудыруаз, амат еиқәатәа ааста,
Ашыңца еиқәатәа шәартоуп хараза.

Кәымф Ломия иажәенираалақәа рәсі ақырынтә ахархәара амоуп антитеза ҳәа изыштың аформагы. Ҳәарас иатахузеи, ишиашоу абжъаратә формала иаптқоу рааста антитета ахархәара змоу ажәенираалақәа еиңа ипшүоуп рсахъаркыратә еффектгүй еиңа иғәрәоуп. Абжъаапны архъасында ихаңы имааңы зухәаша аңыртцрақәа еиғирпшүеит, ма еиғаиргылоит автор. Настың, ихадароу, ахәтақәа өба-өба рыла ишъақәгылоуп. Үс ала иеиңкаау, иеикәыршәоу ажәенираалақәа ажәапқақәа реиғартәыша аформа угәлладыршәоит, иазааигәоуп. Актәи ахәта иалтүшәоуп ағбатәи ахәта иаҳәо, ма ағбатәи ахәта иаҳәо актәи ахәта иағағылоит. Иаххәап, азәы имухуеси ухата иааурыхуеси уапстәәык иадамзаргы ашыла заңа еиуеипшым, иеиғағыло атәи зәо:

Уапстәәык ашыла упсахзар,
Иудыруаз, убрыгъ уалуп.
Ағыза, ухата иааурыхзар,
Уапстәәык ашылагы малуп.

Даңа жәенираалак аңы апоет иеиғирпшүеит, иеиғаиргылоит зегъ реиңа ибарбаруа ауафи, зегъ реиңа икаркура ақети:

Зегъ реиңа дбарбаруеит
Иқәтәоу адәы-хты.
Зегъ реиңа икаркареит
Кәтағъ зымтцаң ақети.

Аңсуа бывшәа уағы иаацьеишшартә атқакы раңа змоу ажәақәа рыла ибеноуп. Анаукаңы атқакы раңа змоу ажәақәа полисемия ҳәа ирыштың ауафи, зегъ реиңа иаанхонит. Урт аомонимқәа ҳәа изыштың ақыр ирзааигәоуп. Уағы ихәар қалоит аңсуа поезиағы Кәымф Ломия полисемия ҳәа изыштың зегъ реиңа зхы иазырхәахью иоуп ҳәа. Үи ус шакәу ағера ҳроит «Ажәак ианамоу ө-такық» ҳәа иара иаптамта өба-өба цәаҳәа рыла иеикәыршәоу ажәенираалақәа рцикл ҳанапхъалак. Хыпхъазарала рии ацикл иеиднакылоит фынфажәи жәаба

инареиҳаны ихаз-хазу, досу зхатә тәкы нагза змоу ажәенин-раалақәа.

Иаахгап акық, өбак ағырпштәкәа:

Азәы ихазы ашәыр ғиҳит,
Әазә ижәлар ыпсы ғиҳит.

Арақа арифма қазтқо ажәа «ғиҳит» қаттарбоуп, аңаңдақәа ағабагы рөйи иеитәхәоуп. Ишаабо еипш, актәи аңаңдахәағы ажәа «ғиҳит» тәкыс иамоу аеакзууп: «Азәы ихазы ашәыр ғиҳит». Иаанагогы еилкаауп ағбатәи аңаңдахәа иағарпшыр. Азәы ҳәа ара зығбахә ҳәоу итқурам, зхы маңара иашытоу уауп. Ари ахшығтак иағырпшуп, иағарғылоуп ағбатәи аңаңдахәа: «Әазә ижәлар ыпсы ғиҳит». Ара зығбахә ҳәоу ауағы дтқурууп, ажәлар зегъы рзы дықоуп, дхәыңдеит. Иаахгап даға ғырпштәкәигьы:

Цьюук рмал ахә ду ақәыртсон,
Цьюук Апсадгыл рхы ақәыртсон.

Арақагыы ақаттарба «акәыртсон» еиуеипшым ғ-такык аманы иаабоит: амал ахә ақетәреи Апсадгыл ахы ақетәреи.

Хәарас иатахузей, Кәымф Ломия арт иажәенираалақәа рөйи ипсүеқәоу, амщә иеизадаңәоугы ҳылоит. Үс иқақәоу раҳынты аки өбен ирыдамзаргы ғырпштәкәак аахгап:

Ирәахтқо ықам ҳәа ғыңгас иқатданы,
Зыңсаса анызхыз, ианызхыз зыңсаа,
Уталаргы адунеи зегъ еимданы
Иубашам убарт рақара иаашьо ауаа.

Пшы-цәаңдаак ыла иеибытоу ари ажәенираалағы зырахә рзы афатә зымпшааз аашьара дус ирыхызың цөя иеилкаам. Ара итқару ахшығтак ықам.

Иаахгап дағақгы:

Атқәаша, ахаан имажәыргыы,
Тәа-хаак уи амтдан икашәаզом.
Ауағы-баапс шәэы-шыңқәса нитңыргыы,
Харак итталан ҳәа қалаңом.

Арақагыс саҳъаркыратә аарпшрак ыкоуп узхәом. Атқәаша атқәаха шәмлө зымдыруада, ауағы баапстыви иага нитцүргұры өеик шиакәымхогы еилкаауп. Насгыы, иага умхәан, атқәашеи ауағы баапси реиғырпшреи, реиғарғылареи раңақ иеиматәам.

Кәымф Ломия өышәала аус иуан апоема ажанр ағғыс. Иара инапы итыңдит жәаба инареиханы еиуеипшым атемақәа ирызку апоемақәа. Убарт иреиуоуп: «Снеиуан Доу ақытахъ», «Үи ихъз зху аулицағ», «Атынчра аштағы», «Апсны», «Амра апхә», «Сан лахъ», «Хәылбыхатәи аикәшәара», «Апша-ақәйлағ», « Смели, Саати, урт ыпсаатәи», «Агәыгра ду», «Аеығ үзаб лзы апоема».

Арт ағымтакәа риденса-саҳъаркыратә ҳаракыра ырығыдра еікәрам. Икоуп тақыла шытә акыр иажәазғыы. Хатабзиарала иаарылукаартә икоуп апоемақәа «Сан лахъ», «Амра апхә», «Смели, Саати, урт ыпсаатәи».

Ажурнал «Ашколи аңстазаареи», 2003 и., №4

Шота Җқадуа ипстазаареи ирғиамтеи (1932–2002)

Иаҳхысыз ағажәатәи ашәышықәса ағбатәи азбқазы апсуа шәкәйсөңәа иаарылукаартә, ғашьара зқым абағхатәра злаз дреиуан Шота Еугъян-ипа Җқадуа. Шота Җқадуа динит Очамчыра араион Кәтол ақытан 1932 шықәса нанхәа 20 аеңи анхағы итаацәарағы. Иқытағтәи ашкол ағы аа-класск данрылга аштахъ аттара итсон Тамшытәи абжъаратәи ашкол ағы. Уа жәеиза класск данрылга, 1952 шықәсазы А. М. Горки ихъз зхыз Ақәатәи Ахәынҭқарратә артсағратә институт ағы аурыс бызшәеи алитеттуреи рфакультет дталеит. Үсқан афилологиатә факультет апсуа сектор аадмыртыңызт. Запхъақа иналукааша апсыуа шәкығожараны иқаз Кәтолтәи арпыс аттарағы ақәғиара иманы аинститут далгеит 1956 шықәсазы.

Абри аиҳабыратә тараиурта данаалга аштахъ Шота Җқадуа агазет «Апсны Қапшы» аредакциағы аусура далағеит. Инеиңкыланы ара аус иуан акыр шықәса апхъа

литературатә усзуғыс, настыры аредақциа акультиреи абсолютареи рықеша анапхгағыс. Шота Җқадуа ипстазара атыхөтәнәтәи ашыққескә рзы Аңсытәи Ахәйынтарратә филармонияғы алитетуратә қәшә анапхгағыс дықан. Ачымазара баапс ихызы изахъяны ипстазара далтит хынбағәни жәеиза шыққаса даныртагылоз 2002 шыққаса антқәамтазы. Джуп ашәкөүө дахызыз, дахъаағаз, ихәыңра ашыққескә ахынхигаз Кәтол ақытан.

Псабарала абағатәра злаз, зұбыбағ бзиаз, агәынкылара змаз, запхъақа ишәкөүөхараны иқаз Шота Җқадуа данқәыпшызы инаркны ирғиаратә мәа алхра иацхрааз, ихәақәызтаз атагылазашыққа иоуит. Ара зегь рапхъаңа иргыланы ихәетәуп иқытағы ашкол дантаз инаркны асахъаркыратә жәа агәыбылра, амчхара иамоу ағъама ахыкызы. Ганкакхъала, ара иара изахъаң, дырзызырғуан абағатәра змаз рқытантәи абыргцә аахъаандтәалоз ирхәоз ағапыщтә жәйтә жәабжыққа, ахәамтакқа, аллегендаққа, алакәкқа, ажәаңқаққа... Дағағанкакхъалагызы, хымпада уағы ихәар қалоит Кәтолаа азәйрғы азәи-азәи еихъыпшы алитетурат арғиара амбәа иқәлеит ҳәа. Изахъа шытә абиңара қәыпш иатданакуагы налатданы аңсуа литература иадыруеит ғажәи жәағык рқынза Кәтол ақытантәи ашәкөүөцә. Асқағык ашәкөүөцәнаиарбанзалак даға аңсызуа қытак иалымиаит.

Шота Җқадуа дхәыңчны ашкол дантазгызы Кәтол ииз, иаа-заз азәымкәа, ғыңызмәкәа шәкөүөцәахахъан. Зықәра намзаз аңсуа поет гәлымтәәх Иуа Абас-ипа Коғониеи апрозаик ду Иван Гъаргъ-ипа Папасқыри Кәтолтәқәан, урт раптамтакқа еимыркъо апхъаңцә ақыр ирылатдәахъан. Шота Җқадуа Ақәа аинститут дантаз ашыққескә рзы ақы иаламғашшо апхъаңцәа инарылағхъан, бзия еиңырбахъан Кәтол ииз, зхәыңра уа изхызгаз Алықьса Едгы-ипа Лашәрия ипоезиатә бжызы.

Хәарас иатахузеси, Шота Җқадуа данстудентызы итәра иациттейт, илаңш хәа тбаахеит, настыры иара дназлаз, хыпхъаңзарала усқан ираңзәамыз аңсуа студенттәа аинститут ағы апхъаңзакәни иеиғыркааз аңсуа литературатә кружок аус бзиан иаң. Уи акружок напхгағыс даман атыхөтән и журналистхаз, ишәкөүөфхаз Борис Тыжәба. Лассы-лассы акружок имғапнагоз аилаттәараққа рөғы абиңара еихабыра иатданакуаз ҳашәкөүөфхәа раптамтакқаа инарываргыланы

еилдыргон, ирылацәажәөн дара астудентцәа рөымтә ана-пылағырақәагы. Уағы ихәар қалоит уи акружок азәйрөү рзы ишколаны, ипышәаганы иқалеит ҳәа. Шота Җқадуа идагы уи иалахәэз азәйрөү атыхәтәан ишәкәйфөңәаны ишъақәгылт. Иара убас уағы ихәар қалоит урт ашықәсқәа апсуа литература атоурых ағы етап өңицны иқалеит ҳәа. Аполитикатә зеипш тәгылазаашьғы маңк еиғхеит, Сталин еиғикаа Ахәйнҭқарратә режим ىъбара маң-маң акәзаргы апсығхара иағын, апсуаагы рмилаттә хақәиттрахь икыл-сырц азы псеинвагарақәак қалеит. Шота Җқадуа шәкәйфөңк, лымкаалагы драматургк иаҳасаб ала ишъақәгылара иацхра-аз, ибағхатәра зырғыхаз, изырғиаз дағақгы қалеит – дан-студентыз С. Җанба ихъз зху апсуа Ахәйнҭқарратә драматә театр ағы актиор – ىхыраағык иаҳасаб ала аус иуан. Уа асценатә қазара дазаигәаны иеилкаартажеит, иаҳьеи уахеи ибон, дрылахәын аспектальқәа шеиғыркаауаз, артистцәа рыешазықартцоз. Уртқәа ирыбзоураны Шота Җқадуа ихдыр-ра ианырытә еиликааит адраматә сымтакәа раңтаразы иатаху акыр ачыдарақәа, арымзаа акәама-тәмарақәа.

Ашәкәйфөңәа азәйрөү ишырзқазшыу еипш, Шота Җқадуа апхъаза алитеттурағы дцәыртцит ажәенинраалақәа рыйфала. Апхъазатәи иара иажәенинраала акыпхъ абеит жәиپш шықәса анихытцуаз, 1946 шықәсазы. Щабыргуп, ипстазара далтаанзагы иналаршә-фаларшәны ажәенин-раалақәа ифуан, аха Шота Җқадуа еиҳаразак ибағхатәра ахъаапшыз, инартбааны апхъағызда деицирдүруа дызлақалаз ипрозатәи идраматәи птамтакәа рылоуп.

Иахъа шытә ҳара Шота Җқадуа итыханы иҳамоуп апхъағызда акыр ирылатцәахьоу, бзия ибаны изыпхъо хып-хъазарала имачымкәа, настыы сахъаркыратә ажәа қазарала ифу ажәабжықәа, аповестқәа «Апхәыс лгәй», «Иреиғү афакультет», «Аччара бағ алоума?», «Апхәыс ласы». Апсуа драматә театр асценағы акырынтә иқәдиргылахъан, ахәаапшыз рәғы ақәғиара бзиақәагырыман Шота Җқадуа идраматә рәниамтакәа «Акасы», «Хаяу идагәада?», «Алоу дгәаауеит» ухәа уб. егыртгы. Ара зығбахә ҳхәазгы, иаҳамхәазгы ифымтакәа зну, еидызкыло Шота Җқадуа ишәкәкәа рхыпхъазара фажәа рұқынза инаизоит.

Шота Җқадуа ифымтакәа еидызкыло арт аизгақәа ирним-лаз, ипсақъаны апериодикағы иккыпхъқәоугы раңаоуп.

Шота иңбабаи алагала иқаитқази маңзам апсуа журналистика ашыққөрүгүлареи арғиареи рус ағы. Лымкаалагы «Аңсны Қапшы» аредакциасы иусура акыр аамта (өажең шыққаса инареиҳаны) ақәирзит. Ара иара дұхат-ұхатқо лассы-лассы, оперативла иөні иккыпхуан аңстаазара иқәнаргылоз, актүалра змаз атемақәа ирызкны еиуеипшымыз астатақәа, афелетонқәа. Урт рөы иара иааирпшудан ҳаңстаазара иамоу аихъзарақәа инарыйваргыланы агха-пхаққағызы. Агазет ианитқоз иөымтәқәа ианагы аңсы рхатданы, илахұыхны иқаитқон, апхъағызқәа рызғымхан, интерес икны ирыпхөн, рбызшәа цөкьан. Урт рбызшәа имкыны, аилкаара уадағыны, ма ғыра еилахәа-еилапашыны иубомызды. Егырт исахъаркыратә ренамтәқәа рықнеипш, апбулицистикағызы Шота Җқадуа ибызшәа, истиль апсуаа абжъаапнытәни рңәажқәара абызшәеи астили ирзааигөуп. Насты темақәас иштихуаз, иқәиргылоз азтадаракәа инартбааны ауаажәлларатә тәкырыман, апхъағызқәа ргәры итқоз, ргәры итихәауаузшәа апхъағызқәа ртахрақәа ирыққешөон, иареи да-реи иааипмұрқызакәа аимадара рыбжъан.

Шота Җқадуа апхъатәи ипиеса къағқәа ахаттәапхаратә сценақәа икәдүргылон, аха драматургк иаҳасаб ала азхатцара иауит 1958 шыққасы икомедия «Хаяу идагәада?» Апсуа ҳәйынтыратә драматә театр асценағы ианыққәдүргыла ашытады. Абри ипиеса иабзоуралоуп апсуа драматургия Аңсны антытқызы ахәапшишәа ирдүруа изықалад. «Хаяу идагәада?» иалхны 1964 шыққасы Москва ақалақ ағы Асов-вет Ар Рентртә Театр иқәнаргылент аспектакль, насты уи знықымкәа, ғынтыымкәа миллионғыла ахәапшщәа иддирбейт Москва ацентртә телехәапшрала.

Апсуа қазарағы апхъаға аминиатиуртә театр «Чарирама» ҳәа хъзыс иаманы ашьапы зқыз, ихаңыркызы Шота Җқадуа иоуп ҳәа икәнагаттәқынды дыпхъаузуп. Уи еиқекаан иара Аңснытәи Ахәйынтыратә филармониағы аус аниуаз, саҳъаркыратә напхгағыс даман СССР Жәлар рартист Шәарах Җачалия. Ари атеатр еиднакылаз артисттә рколлектив жәохә шыққаса инареиҳаны аус ауит, фышә рқынза аспектакльқәа зегъы Шота Җқадуа иөымтәқәа аскетчқәа, аводевильқәа, аиуморескақәа, аинтермедиақәа рыла ишъаққылан. Убартқәа ирыбзоураны хъаҳәа-паҳәада иаҳәар қалоит апсуаа ҳөы

аестрадатә драматургия ажанр иатқанакуа ағымтақәа Шота Қадуа иәкәра аеағзы иапимтәң ҳә.

Шота Қадуа иғымтақәа рөң (апрозағы, апесақәа рөғы) итематика акыр итбаан, апстазаара еиуенпшым аган-қәа рықәғнатуа иқан. Еихараңак ашәкәйіфы иара ихаан аамта иқәнаргылоз, итқанаңәоз атемақәа ракәын аус здиулоз. Урт хатала дырзааигәаны, итқауланы иидыруаз есымшатәи абзазаракынты иааигон, ҳәнхәахла акәымкәа, ауаажәларратә тәкы злақәаз ракәын. Җабыргуп, аамтала маңк нақ ина-скыаго атоурыхтә хтысқәа аазырпшқәа ағымтақәагы апи-тент ашәкәйіфы. Әйрпштәыс иааҳгазар, иара иповест «Атж ду» Аңсны Асовет мчра ашықәыргыларазы ареволиуциатә қәпара атема иазкуп, аповест «Адғыыл ахъаа» акәзар, 1941–1945 шықсқәа рыйтәи Аңыныңтәйлатә еибашъра дүзза атемала ифуп. Убас шакәугұы Шота Қадуа иғымтақәа рөң зегь реиха аңызара рыман, иара зегь реиха ихтакны иман абарт реипш иқоу атемақәеи азтәарақәеи: атаацәаратә еизықазаашъақәа, урт ирыңдхәаланы абзиабара азтәара, ажәйтәи ағатәи, ақытей ақалақы, атара змоуи измами реизықазаашъақәа.

Ас еипш иқоу азтәарақәа ажера рықәзам, ареалтә пста-заарағы, алитетуреи, ақазареи рөғы, ауаатәйіфса милятс изиуазаалакты, жәйнгұры ғанғы иидыргәмтдиан, ғың иғеидасуа абиңарақәа ғыңбарах ибаны ζбатәйс иры-ман, ирымоуп, ари нахыстырымазаауеит. Досу ажәларқәа, амилатқәа атаацәаратә еизықазаашъақәа злеипшқәу ықа-заргы, ачыдарақәагы маңымкәа уағы ирыдибалоит. Аңсуаа ҳәғы атаацәаратә еизықазаашъақәа шәышшықәсала, зқышшықәсала акыр ачыдарақәа рыманы, еңғы еицәоу, изғыдоу, итқурам еилыпшааны иқоуп. Традициала еңғууп, изғыдоу, итқуруоп ҳәа ипхъязоу аизықазаашъақәа шықә-зыргыло, пымкрада иназығзо ирылаехәоит, әйрпштәыс иқар-щоит, излу ауаажәларрағы рыбға гәгәахоит, рыхыз бзианы ирхәоит. Урт атрадициақәеи атасқәеи еилазго, еилазхәо, зхатә қыф маңара зеазто ирықәызбоит, итқызытқаршы ақынза зхы назгақәоугы, ҳатырк рықәымкәа иқалақәогыбы убап. Знык иадамзаргы ахъз баапс зхылаз, хъмызғыла зхы мәғапызгаз, нас уи ихыхра даара иуадағуп. Аңсуаа жәйнгұры, ғанғы ахъзи ахъымзги даара иғәцаракны ирыман, ирымоуп.

Атаацәаратә еизықазаашъақә аинартбааны ауаажәлларратә тәк ду рымоуп. Иахынзахалшо ала ирмирианы иааркьяенү, ажәак, фажәак рыла иаххәозар, досу атаацәарақә зақа еиқәшәо, ибзианы еиқаау ақара еиқаахоит ахәынтқаррагы, амилат зегбы.

Апсуа литературағы, ҳәарас иатахузей, Шота Җқадуа има-циара иакәзам ари амахәта раңәи аилазаашь уадафи змоу, нтцәара зықәзам атема ду иазкны афымтакә змоу. Шамахам-зар, анс акәу, арс акәу, ари атема иаламкысыц, ұзара аганк аазмырпышыц апсыгуа шәкәрысөй дықазам. Аха Шота Җқадуа ирғиамтәғы уи ачыдарақә аманы, хшығозыштыра ахтартә, игәцараҳқыртә, ҳара апхъағцәа ихаҳәартә, хшығортаганы иаҳзықалартә иаарпшу уи аганқәа раңәоуп.

Апсуаа жәйтәнатә аахыс ҳатыр ду рзақәын атаацәа бзия аиқаара. Уи иадхәалоуп аби ани рыхшареи дареи реизықазаашъақәа. Үрт ирыдхәалоуп атаца, амахә, абхәа, анхәа, егъырт ауацәа, атынхацәа – ааигәатәқәа, ахаратәқәа реизықазаашъақәа. Атаацәа рхәатәи еиқәшәара азәи-азәи реилибакаара, реиххәыцра, аиҳаби аитби раҳатыр еиқә-тәра, ргәы еизыбылра, акырза атсанакуеит. Ҳажелар иры-ман, иаҳыагы ирцәымзыц ипшзоуп, итцуорууп, ацқьареи азғыдареи ирызхәоуп ҳәа ипхъараз ахымғапғашақәа, ацәажәашъақәа, аамысташәарақәа. Иара убас иқан, иқоуп атаацәарагы, ажәлантә азғы, иаайдкыланы амилат зе-гбы рзы ихымырзғыргагоуп, ицәағысыгоуп ҳәа ипхъаразоу ахымғапғашақәағы. Азәи ихъз бзия итаацәағы, ижәлан-тәгбы, дызлоу ижәларгы рыхызың тнагар шалшо еипш, ихымызғбы зегбы ирыхымызғуп, зегъ рапхъа иргыланы дызхылтцызи итаацәаи рзы.

Ауағы ауаажәлларра дрылоуп. Ҳәарас иатахузей, ахакәиттра имазароуп иусқәа рөғы. Ианагъ дныгәнисуа, дынцәйтцаххуа, лаапшырак имазамкәа, дызлоу ауаажәлларра тәыс даманы дәкамлароуп. Ауағы зныкоуп апстазаара аниауа. Ҧасбарала изаушты аамта къағ иалагзаны (шәйшиқәса инареиҳаны инитцыргы, атоурых иауаршәаны ҳахәапшузар, ихатара шъақәиргылароуп, итцуораны иаҳынзаилшо ала апстазаара ишты аницароуп. Иара дуағны дызлашъақәғылаша, ихатара, ихағера злашъақәирғәгәаша, излаипшааша ұзара акы далақазароуп. Аусура, апсшьара, абзиабара, ақыиара, ала-

мыс, атаацәа реиңкаара, ахәыңқәа ихылтңы раазара, анхарантцыра, азеипш усқәа ихы алархәра ухәа рзинқәа имазароуп, урт азинқәа рхархәашьа идыруазароуп, дақәшәалароуп, иахъакәым ңьара дымғахымкъароуп. Уртқәа илшартә еипш атагылазаашьақәа иоуроуп, ианимоуагыы иоуртә дықәпа-роуп, икәша-мыкәша икоу ауаагыы ицхрааузароуп. Ас еипш икоу ахшыфтаққәа ажәала рхәара мариоуп, ргәйнкыларагы уадағзам, аха аңстазаарағырынагзара ианагъ ус аламала имариам, еиуеипшым, досу аиндивид изы иөңиу, иуадағу, звысшыя мариам аптықәсыларақәа акымкәа, обамкәа иаа-цәыртлоит, бжеихангы уахъакәымгәйгүа, уанақәым-гәйгүа. Убри ақнытә ианагъ иатахуп агәеанызаара, ақәыгара, ианатахугы ачхара, агәымшәара, ақазшы гәгәа аарпшра. Ауағы данқәыпшү инаркны идыруазароуп аңстазаара кашырра мацараны, ишырхәало еипш, акәтагъ былгью ишы-кам, ицъбароу атагылазаашьақәа дрықәнаршәаргы шал-шо, аңсыгера акагыы ишимыхәо, ишицанаркәало.

Абра уажөы хыихъ зеипшла, ажәа еизадала иаххәаз ахшыфтаққәа еиуеипшым аганқәа рыла иттәданы сахъар-кырала ҳабла иаахгылартә ҳнагәыларпшны иаҳирбон Шота Җекадуа иреиңгү ифымтақәа рөңи. Урт рахъынтә маң-саңк иадамзаргы ҳеырзааигәатәны ҳарзаатгылап, игәаҳтап еиха иреиңкәоуп, иалукаартә икоуп хәа ипхъазақәоу.

Шота Җекадуа ипрозатә рәниамтақәа иреиңкәоу, иаары-лыхәхәо икоу рахъ ипхъазоуп аповестқәа «Апхәыс лас», «Аччара бағ алоума?», «Иреиңгү афакультет», «Апхәыс лгәй». Арт ағымтақәа досу апхъаза акыпхъ анырбаз инарықәрпцакны акритикцәеи инартбааны апхъағцәеи рганахъала ахшыфзыштыра раут, азәырғырыхъақәа инеитарк-ааитаркит, ирыгу-ирыйбзуо ирыххәааны аимак-аиғакқәагы рхылғиаит, ахәшьара бзиақәагы раут. Дара аки-аки еипшым, рхадаратә хағсахъақәа хаз-хаззоуп, атагылазаашьақәа ирымақәоугыы акыр еивгоуп, аха аповестқәа апшыбагы ирзеипшү, еидызкыло ағажәатәи ашәышықәса азыбжазы аңсуа таацәаратә еизықазаашьақәа зеипшраз аарпшра иахъазку, лымкалагыы еиуеипшым аңсуа хәсақәа (ан, атаца, анхәа, аехәшь...) рхагсахъақәа апзызара рытаны иахъаарпшү ауп. Урт ирыдхәаланы, инарыпшыны иаабоит иахъагыы аңсуаа ҳөңи аңстазаарағы акыр иткарны,

иуадафны, изтцаара дуны иқәгылоу ақытеси ақалақыи, атца-ра змоуи измами реизықазаашъақәа ҳнаргәлазырпшуа асахъақәагы.

Аҳәса рхағсахъақәа апсуса литературағы уаанзагыы акырынтә иаабахьеит. Иахғәалаҳаршәап Дырмит Гәлия ироман «Камачың» ақынтә Камачың лхағсахъа, Иван Папасқыр ироман «Апхәис лыпрату» ақны Саида лхағсахъа ухәа убас иттагы. Аха урт даеа аамтақәак ирыттаркуеит. Шота Чкадуа иперсонажцәа, ишаҳдәахьоу ала, арахъ ақыр иааскъагоуп, асажәатәи ашәышықәа азыбжастәиқәоуп.

Аповест «Апхәис ласы» иалоу ахадаратә хәғқәа дыр-уағзәкуп изыхъка-зыпқъалакты (хатала лара илхарамкәа) зынасып еиқәымшәаз апхәис өа Мзиа. Мзиа атцара лы-моуп, жәаа шықәса анылхытцуаз дзыщаз лхатца аибашьра далазит, ағынта раан дзыщаз ды-Қәтештәын, иареи ла-реи еиқәымшәеит, уи иқынтаи хшара дахылмоуз иаҳъаны иеилымтрада псыхәа қамлеит. Уртқәа рнағстры аамта къағк иалагзаны лаб, лан, лашы лыпхеит. Абасала, ғынтә лынасып шеиپқъахъазгы лгәирфәқәа еизытқәаны дшырхәауазгы, Мзиа гәаталагы, пшра-саҳъалагы еицакра лымамызт, қазшыалагы хаара лыгмызт. Автор уи ҳара апхъағцәа данахирдыруа аамтазы Ақәа дыкоуп, апхъатәи лхатца (ай-башьра иалазыз) иаҳәшьха хатца данца, уи ионы лара дахы-лан ихәыштаара амца лмырцәарц дазыхатсоит. «Шытә ара иқалароуп снышәынтра. Уаха цъаргыы сцом. Анасып зауа пату зақәымтço, шнасып зеилымкаауа роуп. Еильзкаауа рзы уи сасуп (ад. 175), - абас дхәициуа, лгәи каһа заны даныкоуп аамтазоуп Шамил данлызцәерти. Ҷоуп, уаанзагыы игәи лызцион, аха иара лара астцәкәа бзия дибап ҳәа лхағы иа-лымгацызт. Абра иаҳхәаз агәақрақәа анылхылга аштыахъ ауп арпыс Шамил Мзиа длылаҳәатданы бзия бызбоит ҳәа анлеихъәаз, иареи лареи еиқәшәо ианалагаз. Шамил тақъа-таск иакәзам еиқәтәа-еиқәгыла икоуп арпыс заманоуп. Қәрала лара латқыс деиттбуп, аха иразу, зхәицрақәагыы, зцәаныррақәагыы цқью азә иоуп, лара леипш иаргыы атцара имоуп, изфыданы ихәициуа уафуп. Мзиа знык акәым, ғынтә хатца дыштахъоугыы, пхәйисс дигарц итахуп. Лтоурых, лхы, лтыхъәа нагзаны ианиалхәа аштыахъгыы игәи лхымшәазеит, уртқәа рыгәхъаа мкыкәа иара гәыттығъала аштыахъгыы абас

иҳәоит: «Сара...истахуп ҳаицықаазарц. Сара бзия бызбонит, Мзиа. Беихабуп, хатца бцахъеит, еита бцахъеит, еитахгы бцахъаз атахызар. Сара бара бзия бызбоит. Мап бхәома?». Ас еипш ажәа илнитказ атак ҳәа акагы анылымхәа ашьтахъ дағазныкты ус иҳәоит: «Атак усқан исыйымтеит. Уажәгы иаамтам. Аха ибасхәоит, сара истахуп абас ғынык ҳаицығназарц. Истахуп сгәи аартны сзаңәажәо, гәык ала исзықо дсымазарц. Ағныпхәйисс быстахым, быстахуп абас икәышу, абас ағызара здыруа ақәла... шықәссыла акәым, Мзиа, гәыла исықелоу дыстахуп. Сара сахәапшуам уи, бара бзахәапшуен...сара истахуп атаацәара апсыздарц. Истахуп сынхарц. Истахуп ғызара сзыбури. Еигүү икоузен атаацәара» (ад. 185).

Ганкхала уахәапшуазар, Шамили Мзиен рыйзиабара иашыклахәуя, иеипзыркъо мыч дук ықазам. Нас иқалазеи, атәила бгама, лцәа пәүп, дыпхәйис ласуп ҳәа дзупхъазарызеи апхәызба апхъатәи лынасыпқәа лара илхарамкәа илеижъязар, ихыбгалазар? Апстазаара уа иаантгылома? Избан, иараби, изәхтәэрарызеи? Шамили лареи ҭагылазаашьала еипшым, аха апстазаара ианагъ уара ишутаху ицома ҳәа хыхъ иаҳхәахъоу, ахшыфтар ҳгәалахаршәап. Ихадароу Шамили Мзиен доухала еинаалоу, еитынхацәоу уаауп. Урт ҭықәсларак рмоукәа иеинасыпхазтгы, иқәба-қәшәо апсыгуа ҭаацәара бзиак кәапза аиәкаара шрылшоз агәра ҳгартә ҳанхәйқәыргыланы иаҳирбон автор. Аха имуит, уи за-лыршамхеит. Избан, иқалазеи? Избанзар, ажәйтәи ағатәи дунеихәапшышыңа әаибышыа рмоуит, хыщәнмырха иеиә-гылеит.

Апсуаа рәғи традициала арпыс апхәызба дигар хымыз-тыршыон, иара имаңара иакәым, итаацәа, иуацәа, уимоу, ижәлантәгы өыңнүхәас ирауан, рыхъз ланааркәуан.

Ҳәарас иатахузеи, Мзиа Шамил бзия дылбоит, илгәамп-хашазгы иакәзамызт, хъаҳәа-паҳәада диццар лтыхын. Шамил дабиғазаттәуп. Ипсабаратәуп иаб, иан, итынхацәа мыңхәы иаҳынхзыз, ицымшара дарбан пхәызба лыпшааху ҳәа иаҳықоу. Мзиа азнык азы инагзаны Шамил игәра шы-

* Ш. Чқадуа. Иалкаау. Ажәабжықәа, аповесткәа, апиесақәа. Ақәа, Ашәкәттыжырта «Алашара» 1982, ад.179. Ари нахыс апитатақәа зегъы абри ашәкы ақынтәи иаагрууп.

лымгогыы абас лгэы дтажәцуеит: «Иаххәап, абыржәы дааини сапхъя даақәтәеит. Бсыңца ҳәа сеихәеит. Исхәозеи сара? – лхы дазтцаауан. – Мап схәарыма, ааи схәару? Дыңкөйнен, ипшра ыкоуп, исахъя ыкоуп, дкәышуп. Атцара ду имоуп. Сеиликааует... Изанаат бзианы идүруеит. Итаацәа анцәа ишихәара икоуп; иан, иаб... Сара сзатәуп, исоуп «нан», «дад» ҳәа сазхәаша исзаагәоу... Ари цәгъоума?» (ад. 181).

Абас лгэы дтажәыцуеит, аха лара илдүруеит Шамил пхәысс дигар, итаацәа ишыргәампхо, дикәнагам ҳәа ишырыпхъязо. Машәырны акәзам реицәажәарақәа руак аан абас еипш азтцаара зилто: «Ирхәари, иаххәап, абрис ара сеипш атаацәара иаланагалахъоу пхәысс дугар?» (ад. 185). Уи атакс иара абас ихәеит: «Сара исгәапхо, даргыы дыргәапхоит. Уи бара хъаас избымои?»

Абас ихәоит ихы дақәгәыгны. Ус иагыыжалар акәын, арпыс иара игәапхаз, ихы, ипсы иалнахызы, бзия иибаз апхәызба иаби, иани дрыдыркылар акән, аха ус имариамхеит. Шамил Мзия лахъ имоу абзиабареи иаби иани ртажырақәеи деимырхха дыркит, дызлоу ауаажәлларатә гәаанагарагыы хышхытцәаны ижәлеит.

Бзия иеибабо арпыси апхәызбеи ирыташыциуа, ацәгъя рыбжъязхәо егъырт ажәларкәа рөгъы иауҗахым, аха ҳара апсуаа ҳөчөи еиҳагыыирацәоуп. Мачк иадамзаргыы ахәатәи рутар, ухәан-схәан еиҳаргыла-еитцаргыланы, иртоутоуны ажәлар инарылаастцо җамлар ҳәа ушәома! Насгыы ахъз бзия ауп зыштыхра уадафу акәымзар, ахъз баапс апшатлакә еипш абъяаҳәа зегъы ирылатцәоит.

Апсуаа ирзеиپшу милааттә җашшықәаны ирымоу ире-иуюп ацәгъьеи абзиеси раан бжеиҳан амщхә ремоциақәа ахыхыхытцәо, ачхара рнырпшны аилибиаара атыпдан афархь мцеипш апыркъхәа иаххәытцю. Убас рыхит Шамил иаби иани, ахара ахәыцира рыххеит.

Шамил ихата Мзия излалеихәо ала, иара лгара итахымкәа, гатәыс диауны лхы ильгрозшәа, лара фынтә ракәым, пшынктә хатца дцахъоушәа азәы днеини иаб Бадра иеиҳәазаап. Абри ауп ағыл-пал зхылчынааз, Шамил иаби иани ртынчра пшатлакәены инасыз еимзырбгыжәааз. Арахъ Шамил Мзия димгәзациыт. Аңс еипш заҳаз иан Кафа дпапашъкит, азаара лзааит, апсхыхра леазылкит, апсзы лаҳазшәа лхахәы аужыны, ашта длықәгыланы артәа-ар-

тәаахәа дыхәхәеит. Абас ала Бадра итаацәа икәапза рығны ишүөназ ариира җәабжы еиланарғынти, хылагәыла еиланатцеит, гәрсә баапсны ирзықалеит. Уи ашта итығыз ахәхәабжы заҳаз агәйлацәа еипхасны уахъ анеира иала-гейт. Автор урт еибырхәо, рцәажәара ачыдарақәа ареалтә тәбырг изааигәаны, иашшашәаланы қазарыла иаҳирбоит. Ҳаргың ىкъяигәаны, иашшашәаланы ҳаатгыланы ҳарзызырғып:

«Бадра иашта артәаахәа ахәхәабжы аатыфот. Уи злымха итасыз агәйлацәа книбатта уахъ инеиуан. Аха апхәыс (Шамил иан Кафа – С.З.) знык ауп лыбжы неитцихны данытқәааз, уи нахыс ғыл-пал бжыын иғоз.

– Баанғыл шытта, ахәхәара бақәыт. Аиаша еилахқаап...– зхахәы аужыны, митә қатдо ашта иқәыз, зықәрахъ инеихъаз апхәыс лыжъжъара дағын лхатта.

– Иқалазеи, уара, иқала! – иааиуаз тәауан.

– Чмазағ дықазамызтеи... ипсыда... Псұума ираҳаз? – еита иттаауан.

– Шамил дыпсит, шәхатқы, сгәйлацәа, Шамил... Сара сақара аңыбаа шәаргыы идыжәбалахъан, аха дапсамхеит үйим. Ҳирпхашьеит... – апхәыс мыткәманы илхәон.

– Дида, блаатых. Ихъзеи бара?! – ируа рзымдыруа иааиалағыт зегзы.

– Шәеаанышәкыл, бара ижәуазеи, шәелигама, ауағ ипсы штоу дышәтқәуама?! – хатцак дрылахәхәеит ахәсақәа.

– Шәеаанышәкыл ҳәа шәасымхәеи! Қашшарами изаҳаяу рәкынтағы. Быңқәын пхәыс дааигеит, Кафа, бара бызғы бахан быхәхәоит, пхашшарами. Ахәхәароума, ачара ҳзыбу-роупеи!

– Ух, ачара изызуаанза иаргы ларгы ркәыбақәа қапшышъза инеидсырғылаит! Акахұы лзын акәызма сара сыңқәын дзысааоз, үйим. Аттара исыртцеит, ауағра илысхит,, пшрала азәы диенцәам, сахала... Нын, нын, нын, хынкыдқыя, исахазеи, исахазеи... Қышынта хатта ицахъоу. Қәтеиши аахыс еимырдахъоу ахаас, аблатаатых, акахұ лыда уағ димбазоз сызғатқәуаша چәын... – Кафа лылабжыш лықәааша, лхахәы ыттаркәыкә икалыпсон, иаалиакъ илаҳаз аартны иралхәон, дышуан, дбылуан... Ағны дазкуамызт, ашта дыққозомызт...» (ад. 190–191).

Шамил иаб Бадра иакәзар, ажәала акагы иҗәомызт, аха ғиңдәкала ипхәйс Кафа латкыыс деицәаны дыңкан. «Сыгчкәйн Ақәа дыңкоуп ҳәа сихыгехәон... – дхәвыцуан. – Иқәнагахаша анысың аламала иузыпшааум ҳәа сархәон. Нас иқалазеи, каңбыда уафтаас иқаз пхәйиск иара димоуа? Илзауазеи пшынтын тә хатца ицахьоу швоук рцәйнхә? Ҳатаца ҳәа бзиа дызлаабарызеи швоук ран... Уи ахшара дыргәлатәазар акәхап... Иқалап иҳаҳаз мцызаргы. Абастәкъя ихы еилагарызма Шамил? Еигүп ауаа сыштып. Сара – мап, ауаа... Сара сзиғапшрым, сгәи изыгчарым» (ад. 191–192).

Шамил Мзиа лығоны днеиуа, дааниуа дызбоз Ақәатәи лгәилацәа ракәзар рыйбзәа тыхны иркын, амытхагәйс рхәон. Шамил Мзиа лығоны даннеилоз лгәилацәа дрымбар қалозма, икылыпш-кылзырығуа илызәлемдән үйара ҳәатәйк абаҳаури ҳәа ищхымуаз лгәила абызхәацәа. Ҳарзызырғып иқазшьарбаго урт еибырхәақәогы маң-саңқәак ирыдамзаргы:

«– Өннак Шамил Мзиа лашта агәашә аартны дышталоз збаз агәйла ҳәсақәа руазәк ус өаалтит атәы налатданы:

– Ҳамаҳә даахт! – лхәеит азәы.

– Дгәйкәнаны дыңкоуп. Мызк түеит еибамбеижътеи, – лхәеит даеаңзәгы.

– Абарт баша еидыгырбалоу, иапсоу акыр рыйжью? – азәы дтцаант.

– Ишпарыбжъам. Хаттареи пхәисреи рыйжъами. Уи еиҳау иарбан.

– Ы, бара иалыбдыррааузәи, башаңтызма?

– Уахык шаанза лара лөйин дыңкан. Ацәашы зны иакит, зны ицәеит... Атыхәтәан ицәеит, ицәазеит... Иаргы ашарғазоуп данцаз.

– Апхәйис дахыыбгалак дыпхәйисуп...

– Ахаңәа нтәазар, ларгы лөйлішүума...

– Швоук жәантә хатца ицахъазаргы, ажәеизатәигы даарыззәиртүеит... Атыхәтәантәигы – илақәа ханы. Имцаңаң ҳауп азәгыи иимго акәымзар...

– Дигатәкъома, бара, мамзаргы ус мышгагас димоу?

– Дигоит, рхәеит.

– Ани егыа рыхкы лдыруеит. Ацкәйн рыцхә ихы тылжыеит» (ад. 193).

Аповест анағстәи адақъақә рәғы излаабо ала, Шамил иага игәи игәи еилапшызаргы иага дыбжъажъазаргы, атыхәтәан иаби иани рхәатәахы дианагеит, уи ииаант, Мзиа дидмыргеит. Уи дигартә данзықамла аштыахь пытраамтак даңа пхәысқ слызхъаңшны сқалом ихәон, аха апстаазара аангылом, дигеит иаби иани ргәи иақәшәоз, иара иатқыс иеиткбыз, пшра-саҳалагы Мзиа илеицәамыз пхәызбак, түнчк, ғымтқ. Апхәыс ҳәа иааигаз иага игәи қалтцаң дағызаргы иара ихы, ипсы, ибзиабара Мзиа лахъ ауп иахыкоу. Уи лыбзиабара ихыпсааны ҳәа дзықамлеит, ихы, игәи дизалхуам. Иеиқикааз атааңәара наңшыхаңә ақагы ағзам, ауда бзиақәагы иауит, аха фиутқала хаара маңәак аткам, избанзар уа абзиабара зықамлеит. Иигаз ипхәыс лзы игәи дәхәңду абас ихәоит:

«Сара сыңстазара ғызза, асасаиртағ сыйкоушәа ицоит. Улрагъуам, улырхәйцуам, сара пхәыссыс иааигаз, улырчом...» – ихәон гәаныла. Игәи анихътқөйз (уи уажә лас-сы-лассы ахъаа изцәыртуан) иара дизымтәақәаны ахәшә аагашың дақәшәомызт. Лыбла таа, иихәарызеишь ҳәа иара дихәапшуан. Тәык леипш лхы қалтцеит» (ад. 216). Ажәак иадамзаргы ихәатәи иахымпәз ипхәысгы, иоуз ауда ғыңқәагы ирзымпсахит Шамил ипстазара. Ипхәыси иареи атызшәа рыбжъамызт, аха бзия дизымбеит, дрыңхайшыон. Дигар, еицинхо иалагар, ла лзы дыхышәашәаза дқаларым ҳәа дгәйгүан, аха иамуит, игәи дажьеит. «Данигагы уаха лыгәбылра изымкит. Мзиа блала илхәоз ари ғылагы илызхәомызт. Лгәи хәыңы хъахъаңа иара изы иаартын. «Иутаху антә, иутаху саҳәа, ишутаху снықәгала, амала уареи сареи хайцықаз», – лхәарашәа акын дышихәапшуаз. Лара дыстуденткан, сынтәа ақыта иалтңы иааз азә лакәын. Иара дқалақ ҹәйинан. Иааихәоз зегы лара лзы закәанк иафызан. Атыхәтәан иаргы дашыңылан, адтцақәа ракәын илитоз, абри алас иқаңтар ишпәкалари ҳәа дла兹дааумызт, дла兹дааргы уара ишутаху лхәон, зегъ дара роуп. (ад. 216).

Шамил Мзиа лыбзиабара дахәеңуа, ипрыымтца данықала, иаби иани рхәатәи, ражәа ииааниы уи дахыигаз азы имашхәылт даңхая ақынза дахъхәнды дыккоуп. Дыгәжәажәо иқъаад бұтыщқәа ирнитцо рәғы иаҳпзылоит алас икоу ажәақәа: «Исықәнагоит. Саб! Сан! Абарт роуп апстаазара сывзта. Саб! Сан! Абарт роуп сара апстаазара сымызхыз. Мзиа бзия дышызбаң дызбоит» (ад. 211).

Шамил дышнеи-шнеиуаз, маң-маң ағыжера тигеит, иғәыхъ еиха-еиха дыхтанакит. Иғнықа санбагәарлои ҳәа дааумызт. «Дахылон илахъ еикәпата, дынгәартцуан илахъ шеиқәыз» (ад. 210). Еиха-еиха дтсаакәкәалон, атыхәтәан ипстазаара далтцит, арыжәтә иацъал акәзаарын. Иаби иани агәы мыжда иаақәхеит, рхы ахырғара рымамкәа, ргәрыфә цәгьеи дареи еизынханы рығны иаафнахеит. Лымкаалаты Шамили ан иаарласны агәырға дарғеит, дыштәуоз лыблақәа алағырҙ иаблит. Лпа Мзиа пхәыс дигеит ҳәа ухәансхәланла ианлахаз илхәаз, илуз зегзы дрыххәйт, аха иалаухи, ихшәахахъан, шытә иааг. «Акәтыхъчагы пхәыисс димандаз, иара деибганы дсымандаз, нан» (ад. 245), – лхәоит, аха дабақоу лпа затә лара лыгәнүмөра иахъаны ипстазаара өахтәахъан.

Абрақа изгәататәуп Шота Җқадуа ишәкәөфиратә қазарағы икәашшыарбагоу ҭагылазаашьак азбахә. Изакәу уи ауп апсуа шәкәөфөцәа азәырғы ишрыхъло еипш, Шота Җқадуа иперсонажцәа рқазшыақәа архъа ианаацәыриго ишықоу ишыақәханы, еитакра рықәзамшәа, истатикатәкәаны иаанхәзом, идинамикатәкәоуп, анағсқа еиты ахъ аума, еицәоу ахъ аума ұйара рееитаркуеит. Зегынцъара инеибанеиپшны илымшазарғы, аперсонажцәа азәырғы рқазшыақәа ахъеитакхо ишәкәөфиратә қазара ҳаракы изәхәоуп. Абри ахшығтак зыртабыргуа иреиуоуп Шамили Мзиеси рхырғасхъақәа.

Шамил аханатә еиха дыгәгәаны даабон, аха анағсқа еиха, еиха дыпсыхен, ақашшы ҭәрә изаамырпшит, иаби иани ииашамыз рхәатәы даңнықәар акәхеит, икәша-мықәша ауаа ирхәарызын ҳәа дшацәшәоз ауп ихы шифаз. Мзиа лакәзар, аповест актәи адәкъақәа рөы акыр дыпсығене, лынасып илнатаз аахақәа дхырены, дықәнны, аңстаазара атсан длеини, неитаҳәашьак лымамкәа даабозар, анағсқатәи адәкъақәа рөы еиха-еиха дыгәгәахоит. Уи лқазшы апсығерақынта агәгәарахъ иахъиасыз лара лзгъы Шамил иани иаби рзгъы псөөхганы, еикәөрхаганы Шамил иахъ илымаз абзиабара шығәгәаз, иштәулаz, ишыцқъаз агәра ҳартә иқалтцеит. Ашәкәөфө Шамил иаби иани ргәрырғеи дареи еизныжыны, ихәыларцәаны ишықаз иаанимыйжыт, рпазатә дышрыпхазғы даеа лашарак изықәгәытшаз, рығны, rashتا интаирпхеит Мзиа

иаалырпшыз ліказшың тәғәә иабзоураны. Лара Шамил пхәйис дышмазгызы, иара иқынтәи лицә аилашәахъаз ахәыңды дыпхастатәи ҳәа шлидищалахъазгызы, деңкәлырхеит, длыхшент ачкәын хазына, уи Шамил ихъзылтцеит. Атыхәтәан уи ильхаш ахәыңгыларгы Шамил иаби иани – Бадреи Кафеи ирыңдыркылт. Абас ала уи ағната анымзаартә, ахәыштаара амца мыңцәартә иқалеит.

Шамили Мзиен реипш арпсыси апхәйизбей бзия иеибаны, ртажцәа ирымукәа, ма еиуеипшым даға мзызқәак ирыхъянырынасып еипдүркө, нас уи атрагедия ақынза икылнаго, атаацәарақәа зышыақәымгылакәа еилабго апсуса реалтә бзазарағы акырынты иқалақәахъеит. Ус еипш икоу афактқәа иахъагы ана, ара иналаршә-ааларшәны акәзаргыы иахұпсалоит. Иаайдыланы, аповест «Алхәйис лас...» ағы автор изғыдуо ипозиция злақоу ала, даға зныктывы агера ҳоит абзиабара амч щду, иқәымшәйшәу, иуашәшәйроу, иахзыңданы ахъчара зтаху уағытәйсатә цәанырра лашак, ссирк шакөу. Уи агәымбылцьбарареи амәйгреди анаалом, иеигзатәуп, иеичаҳалатәуп.

Атаацәаратә еизықазаашъақәа ирызкуп иара убас Шота Чқадуа иповеткәа иреиғықәоу иреиуоуп ҳәа ипхъазоу «Аччара бағ алоума?!», аха арака иштыху атема зынза дағакала избоуп. Аповест аперсонаж хада апхәйис өң Нана лыхъзуп. Абри аповест ала автор иихәарц иитаху аидеиа хада иааркьяғыны абас икоуп: абзиабара мышхәбзазарас иаақоу зетгыи ирыңкүп, уи ауп ауаа еибаркны измоу, бзиабара ахырқам пстазара бзиагызызықалом.

Нана лара лыпсы илаханы бзия илбаз арпсыс иакәымкәа, лымч мырхакәа лаби лашьеи ухәа лтynхаңәа амал имажыуп ҳәа лара илтхәзамыз даға зәйдеит. Дзыртаз лхатца лара латқыс қәрала ақыр деихабуп, Мишәйлды ихъзуп. Исағшызом лабхәаара (лхатца, лабхәа ухәа назлоу) шмешьчанцәоу. Наңшыхаңә Нана дахынанагаз ағната заманоуп, рышта тбаа ду, акәаскыа еихагыла ду рызтагылоуп. «Аиашаз, амал уағ насыпс ихәозар, мал рыгым урт. Уахыпшра узымдыруа ихиан ағнұттқа. Ақытағ ақәым, ақалақ әғғыы ус ихиоу ағнны убаңаом. Зегыи цқьюуп, иахыртыпуда икоуп» (ад. 257).

Нана лашың Партенгы ағылжәра, абарбара, еижъагоу ағерапшрақәа, ағыргәапрақәа, ақыфура бзия избо мешьчанк, уағ гәафак иоуп. Уи ус шакөу агера ҳдыргойт иахәшьша

лхатцеи лареи еинъимаало, атызшәақәа рыманы ианықала, исыйзак диманы уахъ данцо амған иихәақәо, уа дахъней-уа ихымғаңгашъақәа, иажәақәа. Партен имахә (Нана лхатца Мишәйлды) дуағ бзиоуп ҳәа акәымкәа, дуағ беиоуп ҳәа дыпхъазаны дахъихъехәо мацарагы қазшъарбагоуп. «Нана лхатцагы дара дбеиоуп. Қытала ус ибеиоуп ипшаара дара иуадафуп» (ад. 255) – ихәоит иара.

Нана лабхәа Миңдга излаиҳәо ала, лхатца Мишәйлды «кассирс акомхоз ағы аус иуеит. Лара дыртцафуп» (ад.260). Абас шакәугты Нана лтყп дықәым, дыкшапаноуп дышы-коу. Ҷсихологиала акыр иртабыргны, апхъас ихы, игәағы инеиртә ихәоуп лашъя Партен дицны ла ләы инеиз иажәақәа: «Архышәашәага итартцаз ашәт еиңш акәын уи лыпш-зара шылашәны, ишъақәханы ишықаз, дгәыкы-тәйкуа ажәа лымхәазеит. Лашъя изынгы дымгәырғьеит. Апхъан дылбахъазшәа акәын дышихәаңшуаз. Иаалбоз зегы лара лзын еиңшын, акакәын. Лыпшзара, лгәыкыра, лгәырғы-лычча зегъ тааршәыраха акы иакын. Азә акы илырхөомызт, зегъ лара илылаңсны илылан...» «Иқалтцоз зегъ қататәуп ҳәа иқалтқон. Лара илтахъзамкәан, аға мчык илнарқатцозшәа акәын ишықалтцоз» (ад. 261).

Нана лхатца ифнатағы иага мышхәыбазара ақазаргы лара уи доухала далхәдаауп, ччапшык лхы-ләы иқәны дзы-жамлеит. Илыщәдүрзиз лыщәдүрзит, хнырхәышъя амам. Ларгыы лынасыпдара леамариашаны, данышәаны дыкоуп. Җааңаңарада днасыпдоуп, аха апстаазара зыңза лгәы ахшәаны дықам, уи ахыынжаларты лымоуп, лзанаат (артцафра) бзиа илбоит, уи ала лгәы лкычуетит, насыпс илыпхъазоит. Ашкол ағы ақыта уаа рхәыгқәа аттара длыртсоит, илаазоит, лдир-ра иазлұрхарц, лттара иацылттарц дашытоуп. Зыбзиабара лхамыштуа, лгәатца итоу арпыс Володия иакәзар, лара дани-моу атааңарада далалеит, ғыңға ахшара имоуп. Ленинградқа дықоуп. Иан лаҳәшъя лахъ (Нанараа ахыынхо ақытахъ) аара дақәйтит.

Нана дзыднагалаз атааңаареи лареи еихыр-еивыр ауп ишықоу. Ари афнатағы ахра зуа аизықазаашъақәа ратмос-фера лара лзы икәыкүп, илашьцоуп, дахәаеуетит. Доухала лареи дареи еиқәшәом, лара лдунеи хаззоуп. Уи ус шакәу агәра ҳдыргоит мшынта ҳасабла илғыз лкъаадқәа. Өырпштәыс

иаагозар, уа үзара абас лхәоит: «Саргыы стаацәароуп! Сани, саби, сашьеи «снасыпдартәуазма», исзырыпшааит «анасып»! Иаауеит, атқәцақәа шытырхуеит, хшегымхаша ҳәа ажәа барақәа рхәоит, ицоит. Сара сыйкоуп ахъзуп, сыйфы! Ара икоуп сара сыйбағ ауп. Санхәагы... Уи абра дажәит, аха атаацәара лхәо смахаң. Ари ағнағы насыпс иршю атқәцеи ағы роуп, ҳара ҳабзиоу, ҳаңғайоу злардыруа иахъя зақантә акәйтқәа ҳшүеи, абыста аауеи, ағы ҳнахауеи роуп. Сара синасып апшаара шытам саштам, уи писит, ипсыз аамта иафейт. Ара сзыкоу? Саб ионғыы абраағы сзеипшуп. Иамур абра еиха сгәы азаануеит. Сара дрыщасшыоит сыйшәма, пхәйисс саазгаз ахатда. Уи ихатә ңстазара имоуп. Уи иреитүү үйимшойи апстазаарақәа зегъы» (ад. 285–286).

Нана лхатца ионағағы зегъ реиха атызшәа рылышыз лара дахыымыччо, лылахь еитыхны дахыықам ауп. Абар лабхәа Мыйдга иихәо иажәақәа зеипшроу: «Лыпшра бзиоуп, лгәата бзиоуп. Нас илыхъ сыйздыррам. Азә дылцәаҳшызышәа есымшаша лылахь еимахәйлоуп. Ланаңылбейт даах්яаччааит, уаха ақагы ҳтахым! Убри затәйк лылымшои, уаха ак лхәруам! Шәаалабжыя абаақәа, аңс шәхәа, арс шәхәа, даазықашәтца, лгәы ҳзалыртааит иалшо ақы акәзар. Сыңқәын ак ала дытқыытқылшо дықазар убоит, алым еипш дгылоуп...Дка-сируп. Уара изуасымхәозеи лассы «Волга» ҳәа изөу ааихәоит. «Апобеда» иман, игәампхазт итиит. Зегъ лара илтәыми ланаңылбейт. Даагәырғыааит. Ари зегъ үюуп изырхаз, пату ақәлтцааит, игәы аақалтцааит, илыхъзеи, дтакәажәума аччареи агәйіттареи лылымшо...» (ад. 273).

Лхатца Мшәылды иакәзар ипхәыси иареи ртыйшәақәа ртыхәала иғны инеиз лашья Партен дидтәланы «ура!» – ҳәа ағы ахыижәуа ус ихәоит:

«– Бычча, былахь ааитых! Ма башья бааиеигәиртъя! – ибжы гон Мшәылды. Баачча иқалалакъ ббап, уи азын апара уағы ибымхуам! Уара абри уаҳәшья шәығны данықаз дыччозу?

– Уи акемыз дызғыз!

– Нас абри са сөйи илгәйтцашәазеи! Ма шәара шәғы дышықаз лычча нтәоу! Ҳа! Ҳа! Ҳа!» (ад. 273).

Нана лашья Партен иғыза диңни лхатцеи лареи атызшәақәа ирымоу реилыргаразы иахънеиз ирыщәнүмхозшәа апсшәа картқәаны ирахәо ирыдыркылеит, ирпүлеит. Ағ-

рапшразы ирутозеи, акагъ қамлаазашоуп ишрацәажәо. Аухагы, адырфәенгы Нарченгы Мшәылдгы ағыжәра тартцеит, меңзараҳда ироуны аныхәақәа ныркылан рыбжы харзала, харабгъара ашәагты рхәон. Изығнатәаз азал иғнысуан ашәахәабжы: «Ура сасо, оҳоҳо!.. Ура сасо, оҳоҳо!.. Шәаи, бара шәызкызеи! Афатәгъы шәзықамтцо, ғыңға ахәса ағны шәахтәоу!.. Былахъ айтыхъ, былахъ! Бачча, иқалалакъ ббап!.. Ура сасо, оҳоҳо! Ағеишъя алеишъоуп, оҳоҳо!.. (ад. 287).

Арт ажәақәа зхәо Мшәылды иоуп. «Оғыңға ахәса ағны шәахтәоу!» – ҳәа зихәо ипхәыс Нанеи иани рзоуп. Нана лашъя Парченгы доухала дызааигәоу имаҳә иоуп, имаҳә иеипш иаргыы доухала длақәуп. Иахәшъя дзыргәамтца, лышъара дыққәнаны дызмоу ихахъы иааигазом, анасып лыстейт, са исыбзоуроуп ҳәа ихы дахъгехәоит. Иғызен иареи гъежыны ианаауя уи иеихәо иажәақәа дызустатцәкью бзианы иаадырпшүеит, хрызхәызып. Имаҳә иғназы абас ихәоит: «Ашықапқәа, ауархалқәа, адиданқәа ҳәа ирзығнажыз убо!» (ад. 288). Арт ажәақәа ҳара иҳайлдыркааует Партен дызхъгехәо ағныматәақәа шракөү.

Анағсә Нана дшилиз далацәажәо ус нацитцеит Партен: «Сара соуп анасып лызтаз. Уара изуасымхәозеи, ҳарт ҳайғызцәоуп, уахык ағны дсыман снейт Мшәылды смашына акы агуп, усзахәапшып ҳәа. Ауха уа дагынхеит. Нана лыматц, ушъя игәапхеит. Уажәы-уажәы длыхәапшуюн. Нас агәфара ансоу, нап асыркит. Лара дақәашаҳатыз ғүшшо: ахәышшета уағажә иоума сзую, сара смыцхәны шәымоума ҳәагыы салхәеит. Аштыхъ уахык сани лареи ак еимаркын дагыттәеит.

– Сзуталакъ азәы сит! Дзеипшразаалакъ, амала, ө-шъапык итцә! – ҳәа салхәеит. Уи акәхеит. Азгаб ианлыхәтоу дца-роуп... Лара илдыруа ғүшшо анысып ҳара ишлаҳтаз. Иарна лаҳәшшетаңак дықами, ихахъы еиларгыланы, убри сицимцар сөйсшүеит ҳәа лалхәазаарын сан. Сара исалхәар, дысшүуан, аха исалымхәеит... дағын Партен. – Уажә ирласны сымахә «Волга» изааует. – Усқангы ҳаароуп! Ицәгъаны ҳнықәргама? Аиаша ҳәа?!» (ад. 289).

Партен арт иажәақәа зеипшроу ала, иахәшъя дуафуп, лхатә насып лара илызбо, ма уи азбара лара далархәну акәзам дшипхъазо. Ахал ара илзипшааз анысып лара илтахызи

еиқәшәом, еивыгоуп. Убри азоуп аччаратцәкъа лылымшо дзықалаз.

Нана лтынхацәагъы лабхәараагъы азәгъы дылцәрымшыит, аха лыбзиабара ршыит, ирхәаенит, ипхартцеит. Лхатда ифнықа лара дназгаз бзиабараразам. Лара бзия илбоз, бзия дызбоз арпыс Володиа диццар лани, лаби, лашьеи ирымит. «Исзыбымун, сан. Срыццахойт, сгәақуеит...» (ад. 284), – шылхәоз ауп Мшәылды дыширтаз. Харзызырғып Володиа избахә ала Нана лани лареи еибырхә атыпқәак. Володиа Ленинградқа дахыцаз, данцоз иацәажәарта ахылмоуз иахыркъаны Нана дыштәйуоз лан ианылба дааи даалзытқьеит: «Абыржәйтцәкъа иаасабхәроуп уи ачкәын хыш ибзиуз. Ианыбымхә бхы рачан абра аиарта быластцоит. Амшгацәа, цыгәхыршәт қатцацәа рзын акәызма сара сбыдыпсылаха бзысааζаз. Ибзаагазеи ҳәа сбазтаауеит. Ихәа, зегъ дара роуп аҳақымцәа рөңи бсымгар зузом!

– Сан, бөңи ацәа ахыбымхын, уи ус икоу бжысзам. Уи Володиа иоуп...

– Ух, ифызцәа дрылшәаант сара дысныхәаанза!.. Дцо, даауа, ииулакъ, уеизгы биртәуеит. Иаб дихымшеи. Иаб амаҳагъя! Иқайтцахью бдьруама иаб?

– Исыздырзом, сан, исыздырзом. Издырырғы стахзам. Сара издыруа Володиа иоуп. Уи сара бзия дызбоит. Сыпхашьоит, аха уи санибымта сара сзын хәлоуп, ибдьруаз...

– Иаргъы баргъы иахъа шәхахәларгъы уи биццан қалом. Бара сара бсыхшеит, сара бсааζеит, сара иахыстыахым бцар зуам» (ад. 284).

Анағосқа ан еиҳагъы ләயрәгәәаны, Володиа сициымцаар срыццахойт, сгәақхойт ҳәа Нана илхәо лажәақәа дрыцралаңы ан ус ғаалтуеит ирцьбаразаны:

«– Ағараҳәа бқалоит! Ацыфа ду ҳамоуп! (Ацыфа акәу ғүшшап аус злоу! – С. З.). Бахан ифала, аматәа бара ибымоп, бееилахәала, атцара тала, бан дықоуп, баб дықоуп, ба-шъя асалантепш дбывагылоуп. Ианаңаххо ҳара бұаштьуеит ҳатца. Ус акәымкәән исамхәақәән маzала банца, абар аша-ха ашәындықәра иахътоу. Сыхәда илахатданы абра ауадағы скәалкәalo сөйкнахан, қылқәа сөйсшүеит. Жәамш тәаңза еитах арахъ аатәыс ибықәшәоит. Арахъгъы баармыштыуа, уахъгъы уағ гәыгәцәа бхамкәа, зан ләйлзыршызы ҳәа ауаа

беибадырбо бқастоит. Абри қасымтозар, сан лыбағ схапың ақәссыргылаит...» (ад. 284).

Аповест «Аччара бағ алоума?!» ақынты Нана лхағасахъа акыр иаҳғаланаршоит аповест «Апхәйс лас»... ағыи иа-абаз Шамил Марыхәба ихағасахъа. Ағыцьагы зыбзиабара зқәмәиаз уаауп. Тсоуп, Шамил иеипш Нана лыбзиабара дахымпсаит, аха псық иеипш лхы пхъаҙо, лыпстазара хаарак аткамкәан, анаур еипш ауп ишымғасысу. Автор иихәарц иитаху еилкаауп – абзиабара ахығам, пстазара ығам ҳәоуп. Уртқәа зегы зыхқыаз аилибамкаареи, ағацареибамкрей, ажәйтәи ағатәи дунеихәапшышақәа реиғыхарақәа роуп. Итқурам, икъаҳә ажәйтә дунеихәапшышақәа ауағы дзырхымпар, дырзымиааир, Шамили Нанеи ирыхызыз ихбу-еит.

Шота Җқадуа иповест «Иреиғү афакультет» ағы ажәабжы-хәара мғасысуент агазет аредакциағы аус зуа ажурналист Бақы-ипа Чантә ихағала. Ағымта атқакы злақоу, акомпо-зиция злеиғекаау ала, иғашыазом автор ихата иғаҳәи зхәо, ипозиция аанызкыло абри ихытқәаау аперсонаж – ажурна-лист шиакәу. Дағакала иаҳхәозар, Бақы-ипа Чантә ипрототип автор ихата иоуп ҳхәартә икоуп.

Ара ашәкәйсөғи илшент апсуюа хөйсөн ақытеси ақалақыи, аттара змоуи измами реизықазаашъа аганқәақубла ихгылартә қазарыла раарпшра.

Өнак ажурналист Чантә аус ахыуаз иуадағы иха-ла дыштәаз пхәйс быргк днығналент дыңқашыапхатдо. Анағсқа излеилахқаауала, уи Чантә иани иаби здыруа, ауа иуа къантыжә маға ҳәа ихаразоу еиуаракгыры урт рөғи из-моу пхәйсзаап, ажәйтә зны дара рғанахъ дынхозаарын. Нышкы лыхъзуп, Атышаду ақытантәуп. Ажурналист лара зынзакгыры диздирзом, лара апсшәа картқәаны, сышпо-зымдыри, ҳара ҳтәи уами, утылга ишпаузхай лхәоит; лнапы авырвyrхәа иргъежкуа, «ухаҳ сара сцаит» (ад.291), – ҳәа дгәйдилкылоит. Чантә данхәйцыз иани иаби ыиасны иш-цоз амш цәгъахазаарын, азиас Улыс хытңы илеиуан, ау-ха азы ирнакын Нышкыараа ражы имғахытңы ипхъазап, Чантагыры дыңшқаны дыркызаарын. Убри ауп зегъ реиха лара илгәлашәо. Лтәажәашъала ссиришәа иқазшъарбагоуп, зых-шара рзгыы, рықәша-мықәша икоу ауаа рзгыы иразу апсуга

анаңда, агыразқа иаарғыхны ихәоушәоуп ишүөко. Иаахгап енди иказшылар болу лажәа аңыптырахакәаки ажурналист Чанта дынбижъапаланы ирония ҳасабла иихәо иажәақәаки:

«– Шыңдырык зны уаби уани ёыла Арасазыхъка ишщоз... Улыс леини ихышхытқааны ицион. Ирхәазаны иаанагоз ахъа шыап дуқәа рөзыза уажә Маскәа уцаргыи иубом. Изхысқаауа, ауха азы ирнакын ҳара ҳұнды иқан, уаргыи урыцын ауха!

– Сарой?!

– Ауха аңымахш иалхны аңыштрықъ қатданы иуғаэттаз – абри сара соуп! Атқауда уанаңа, агылара сцан, игараз ахәйчи сихә-сично дгархны, агара уара иузааганы угараасттент. Сара сакәын аухантәарап адигә-дигәхәа угара зырттысуаз. Атқауда уаақөйттит. Ублақәа разза усыхәапшуан.

– Саташәымтдан шәахысзымдырыз! – схәеит сара. – Ақашь анызба цқыа шәссызгәннымкылазаап!

– Ҳара усқан Цыапуаа рхәаны ҳанхон... Башоуп, башоуп, еғье схәаргы, тәымшәа ауп ушыхәапшуа. Ағар шәгәибылзом. Амашына қалеит, апауез қалеит, ахаирплан қалеит, аматәа пәнзақәа қалеит, аха ағар шәгәибылзом! – дағын апқәыс. – Дида, дзакарахазеи! Иаб даум, иан даум, захъ дца-да, бара, ари? Ианшыцәа рахъ дцеит, бара, ари...» (ад. 292).

Нышыкка абра зығбахә лхәо аңымахшы иалхыз аңышттырықъ аниғалтоз, агылара дцаны агара ааганы, дгаратданы данлырцәоз аахыс Чанта длыимбаңызт, избахә акәын илдыруаз. Абарт ажәақәа анылхәа аенеи Чанта лхы иқәкны дааит, дгәйкі-тәакуа апсшәа иалхәоит, дызаазгы жәеиза классик ирылгахью лыпчә Душыя аинститут дталарап, иара апротекция лзықаиттарп ауп. Душыя ашкол далгеийжеи шыңқесқәак түеит, уажә адагы аинститут дталарап далагахъан, аха дызтамлеит.

Аповест ағы ажәабжықәара хәңыркуп абарт реиңылареи реиңтәажәареи рыла.

Нышыкка цәгъара лыттаңам, дразуп, аха атцара ахъымам иаңкыданы ииашамкәа дахъхәңца раңдоуп. Аколоңхарағы аус луеит, лара илхәан еипш, маттурас ильмоу ағағакроуп. Лхатца иакәзар (уи лара лажәақәа рыла ауп избахә шаадыруа), лара лажәақәа рыла иаңхәөзар: «Аған иқоу устын акомхоз азы ипсы итиуан» (ад. 297). Нышыкка ухәан-схәанла илаңақәахью ауп зыгәра лго. Урт рахынта иишақәоугы ауқахым, аха

амци атабырги еилүпшаан илыздыррам, аинститути афакультети лзеиғдырааум. Аинститут аталара шыхьзу, ишпрестижу лдьруеит, аха липхада уи лтаху, дазықатоу атөй хышығзыштыра алғазом. Аинститут аталаразы атартыша рゴит ҳәа лаҳаъеит, уи азоуп «Ухы акәзам изхәапшуа, үцыйбоуп» (ад. 296), – зылхәо. Аха адырра, аәазықаттара, ашәкөпхъара шатаху гәаалыгзазом.

Нышка липхада Душьа лакәзар, лқазшыя хаззазаап. Автор уи апхыя данааңыриго газак лакәушәа даабоит: «Думамам-уамамыя дааңналт ӡгаб шқәакәа қәазк» (ад. 298). Анағска Чантей Нышкеи ахьеицәажәо Душьа акыр аамта леалалырхәзом: «Дәазза, дышкәакәаза, дтынчза дахътәоу лхы аалыртысыеит. Уи иаанаго акрыздыроу ҳәоуп» (ад. 295).

Душьа илызкны апхатәи аминутқәа рзы хара иҳауа агәаанагара хыбгалоит, еимбұрыжәауеит анағска дааигәаханы цқыя данаадырлакь. Ажурналист Чанта уи ёмыршыагала, днахыкәш-даахыкәш далаңәажәо иәаинхеит. Игәра лгартә ирханаңы, гәаартыла данлаңәажәа, лара дзактәқьюу леалыртит. «Душьа аәазәхәзенит ҳаицәажәоижүтө! Ләры аунашытит. Аәахәа дцәажәоит» (ад. 317), – иҳөоит Чанта. Душьа лцәажәашьала еилкаахеит – апстаазара изғыданы дахәапшуеит, илылшогы лдьруеит, илылымшогы лдьруеит. Лан дназлоу tsyуокы-tsyуокы реицш аинститут дызтамлеит ҳәа ихымызғылшо, атрагедия алыхуа дықам. Апстаазара институттагы алагәртъаша шамотугы лдьруеит. Лан таха лылымтазо даналага, уи лаҳатыр азоуп Душьа аинститут дталарц Ақәақа дзааз, мамзар лхы лзымдыруа, дахъзымнаzo лшьапы кыдлыргыло дықазам. Уи азоуп Чанта абаз зиалхәо:: «Сара сдырра аинститут саэттәм. Баша шәаргы шәйизсырғәақузез, сыхгы зсырпхашуузеи. Саналгаз ашықсан аңхыраара соузтгы столон. Үсқан сара исеицәаны изтизгы италақәаз ыкоуп, аха уи шыта изаауазеи. Адырғашықәсангы... апхыя санталоз издышруа абжагы сымдыруа ауп сшааз. Сынтәа, изаазызеи, баша саит» (ад. 308–309).

Душьа лцәажәашьеи лхымғапгашьеи зеипшроу ала, алитеатурагы еилүлкаауеит дыщәгъазамкәа, азәырғы апсуа шәкөөңдәа раптамтакәагы дрыпхъаъеит, апсуа спектакльқәагы лбаҳаъеит, урт ирызкны иаалцүшшартә изғыдоу лхатә гәаанагарақәагы лымоуп. Убас шакәугүү

тцара дук тәнди, уи агананх ала перспектива дук, пеипш дук шлымам лдьриеит, өырбашақә, ауаа иқартдо ҳәа, адиплом азы маңара лтынхаңәа аңыбаа дырбаны, лыхгы аңыбаа арбаны аинститут аталара ләазтәйлхны даштым. Убри ақнитә уахь азы лгәи каршәни, апстаазарағы лара дызымариоу, дызыманшәалоу аус ағы атып аанылкыларц, убра лөвшәяқәлүргәрц даштоуп, иаглыллыршоит. Уи ақытағы анхареи ачай өйхреи роуп. Адгыл ҳатыр ақелтоит, уи ақәаарыхы зыпсоу романтикатәла иалгәарпхазаны ауп ишилхәо. «Адгыл ашәкәи атқыс излеицәо? – өаалтуеит лара. – Ашәкәгы абғынцәа аартны иутаху уапхъозар, адгыл абғынцәа узаартыр иутаху унатоит» (ад. 314).

Ажурналист Чантагы, асымта авторгы, ҳара апхъаф-цәагыы Душья лхазы иалылхуа абри амса зегыи иреиғүу факультетуп ххәартә икоуп. Насгыы ихадароу, лан илгәамспхозаргы (уйгын атыхәтәан дазааниеит), бзия илбо, бзия дызбо арпыс Рауфи лареи еинасыпхоит. Рауф абафхатәра злоу, ажәенираалақәа зыфуа чкөйнә қөйбчак иоуп. Иан лаб хтабаак иакын ҳәа Душья лан Нышка аеыпныхәа иқалтдо ақагыы аанагазом, иаргы агра имоуп, ишьапгы итишүеит. Уигы баша хъмызгыла имыхъзенит, лара Душья излалхәо ала, «Рауф дышмачыз, жә-класск рөры дыштәэз, еиха даныфаз, даныкәашашаз, жәлар рмал аикәйрхаразы» (ад. 319) ихъзаап. Өнак аколнхара асклад амца ақын, изырцәоз дрылан, абен-зин этаз аихатәи уалыр ыркымпилны ишдәйлигоз, ахса ахъянны иқәтәазаарын, иарғы шыапы амца ақызаап... Уртқәа ақагыы Душья рыгәхъаа лкым, өыпныхәас ақгыы илтөм. Ихадароу – Рауфи лареи қашшала, доухала, дунеихәаңшышшала еизааңгәоуп, иеилибакааует, рхәоу еиқәшәоит, бзия иеиба-боит.

Аповест «Иреиғүу афакультет» апхъаңа ақынпхъ анабаз аахыс абар шытә өынфажәа шыққаса инареиҳаны итцуеит. Аха иара зызку атема иахъагы затца имызра, апстаазарағы еиха итарны, еихагы иактуалтәны, иуадафны иқәгылоуп. Апсуюа рттырак атара бафхатәраны изламгы аихабыратә тцараиурта ишақхалак итальянны, иалгар ртахуп, ақалақ ағы анхара пристижуп, настыры еиха ихъзуп ҳәа иахәаңшүеит. Лымкаалагы атыхәтәантәи жәаба, жәохә шыққаса раахыс ақытақәа ныжыны ақалаққәа рахь иеихаз раңаафхеит.

Җабыргуп, ажәйтә аколнхарақәа анықаз, урт аныңьбараз, анхағы избазара даара иуадағын, еиҳараңак дызыхандеуаз ахәйнитқарразы акыны, иааирыхуаз ағырык ахәйнитқарра иагон, ауал раңдааны иқәйртсон... Аха уажә ҳазтагылоу аамтазы ақыта пәтәзара даеакъоуп. Ҳәарас иатахузеи, ақалақъқәа рөгъы инхозароуп ҳаяајжалар, аха апсуаа жәйтә-натә аахыс ақыта, адғыл еиҳа иадхәалан. Насгыы хыпхъазарала ҳара ҳазламацу ала, ақытағы анхара ҳажәлар еиқәрханы измоу ируакуп ҳәа ипхъазатәуп. Ақытағы ашъатамырзра аиденоуп аповест «Иреигү афакультет» лейтмотивс иамоу, хадаратә гәйицәс иагәйлганы игоуты.

Шота Җқадуа ипрозатә птамтақәа иреигъқәоу иреинууп ҳәа, ҳзыхцәажәқәаз рнағсгы ақыр ипсығеқәоуп зухәақәашагы имоуп. Әйрпштәыс иаахғозар, убарт иреинууп «Апхәыс лгәы». Арағаты ашәкәығы темас ишътихыз атаацәаратә еизықазаашъақәа роуп. Ахтыс мәғапсыуеит 1941–1945 шықасқәа рызтәи Аңынцытәылатәи еибашыра ашъатхътәи ашықәескәа рзы зыхъз алкаан ихәам апсыуа қытак ағы. Аповест ахадаратә персонажқәа хатцеи пхәиси Баңыгеи Хыыкәен бзия иеибабаны, иеилибакааны, еибатахны зынасып еилазтаз уаауп. Атаацәа бзия еиғекааны ирымоуп, рхәоу еиқәшәоит. Қыңыа ачкәынцәа рыхшахъеит, аихабы Ақәа аттара дтоуп, аитбы дхәычуп, ағны дрымоуп. Баңыга аибашъра иалахәыз, изхызгаз, уи ашъатхъгы аколнхара «Аиаирағы» бригадирс аус зуа, унеишь-уааишь ҳәа арион ағты изархәо, ҳатыр зқәу уафуп, апхъагылара змоу, ажәлар еильзикаауа, иеилыркаауа абригадирцәа дреиуоуп.

Хыыкәа лакәзар, имаашьо ахандеира иашыцилоу пхәис заманак лоуп. Данызғабызгы, лаб иғнатағы тәаммахә лымазамызт, лан ачымазаси ҳөйк лашыцәеи еиламырц-ҳазакәа илбон, рыматц луан. Баңыгеи лареи игәапхеибашъан диццарц даналагаз лан илгәампхеит Баңыга ақыр деихабуп, аибашърағы иоуз ахәра иахъяны дычмазафуп ҳәа. Аха Хыыкәа дицымцар лымуит. Убас шакәуты Баңыга апхәысеба Мака дигәапхон уи лгәағы ихайт агәрагара уи лахъ анықәара тигеит. Апхъаза Баңыга Мака лығнықа анеира даналагаз иареи лареи ахыцәажәоз иажәа иалатданы абас ихәеит: «...исыхъ сыйзыррам, саазқәылаз абри ағны санағсуа, абрахъ стәы сыхоит» (ад. 364). Баңыгеи Макеи реизықазаашъақәа еильзикааз Хыыкәа уи дацраланы, иртоутоуа итызшәалымтәйт,

лхатча имаршәа кны, қәйігарыла ртааңдәра хмырбгалакәа аикәрхара лыллыштейт.

Ари аповест асиужет ахъеизадаңәу анағсты ахағса-хъақәа зегъы цқъа игәйліртәааны изықамлеит. Өйрпштәыс иаахғозар, Баңға ихата азнык азы дхатча ғәғөушәә, иқазшыагы шықәгыланы икоушәә даабоит. Қәралагы дыңшызам, абар шытә ғынғажәи жәаба шықәса днартысхъеит. Арахъ абзиабараңы дықбашәә дқалеит: ипхәиссты дитахымкәа дықбазам, аха аиаша даштыушәә, дуағы цқъоушәә, дкаммунистушәә ауаа рәғы ихы шидирбо изынагжом, зыңғазара иалтұхьоу иғыза ипхәиси (Мака) иареи хибахуеит. Убас шакәугұры, ҳәарас иатахузей, аповест «Алхәыс лгәы» ианыпшил Шота Җқадуа ишәкәысфаратә бағхатәра. Ара имачзам ибзианы иаарпшу ақыта базаратә саҳъақәа.

Иаайдыланы ҳаҳәапшузар, Шота Җқадуа ипрозатә птәмтәқәа (иажәабжықәа, иповестқәа) апсуса литератураңы илагала бзианы ишықалазғы, еихаразак ақәғиарапқәа ахыимаз адраматургиаңы акын. Шота Җқадуа хыпхъазарала имачымкәа ииғыз ипиесақәа уағ дрыңхъозарғы иаҳығы, уатқәғы имканзакәо, аамта иңнашәақәаз маңзам. Ашәкәысфы идраматә птәмтәқәа зегъ реиҳа апхъағцәеи ахәапшәеи ирылатқәаны икоуп шыбықәғылараки аа-саҳъаки змоу асатиратә комедия «Хаяу идагәада?», настыры ф-хәтак змоу акомедия «Алоу дгәаауеит».

Акомедия «Хаяу идагәада?» азкуп Шота Җқадуа ирғиамтаңы ҳзышыцылахьоу, зегъ реиҳа апзызара змоу атема атааңдәаратә аизықазааашъақәа ақытей ақалақы реизықашаашъақәа ирыдхәаланы. Ағымта иалоу ауаа хыпхъазарала ираңәам, жәасық маңк инареиханы роуп икоуп. Зықәрахъ инеихьоу хатцеи пхәиси Бидеи Иазеи колнхаңдәуп, Қәламба ақытан инхоит, рхәатәи еиқәшөзар, икәба-кәшәо инхартә-интىртә икоуп. Аха ирыхшаз рыхаңаңә ғыңға апстаазараңы измароу ртып рзыпшааны рышықәргылашъя иақәшәом, ирзеимакырахойт. Рыхаңаңә аиҳаби аитби Жыулии Мажыулии тара дук рзымтцеит, занат ғыдақ рымам, уимоу, ажъаратә школғы нагжаны изалымгейт (Жыулиа ф-класск роуп дзылгахьоу, Мажыулиа хә-класск роуп дзылгаз). Аха ақытәңыз аагылара ртахым, ақалақ ағы иқазар, уа апстаазара

пшза рымазар, рқыафгыи иагымзар ртахуп. Аби анигбыи азынкы азырыпхацәа рхәатәи иаңыртәйт. Ана, ара агәйлацәа алара рымпсхны рыпхацәа ақалақы (Ақәа) ағыи икәйртәаны ирбаларц иаңуп. Уажәы, уажәы раштағ ақатахәа ауалхәацәа еиңрыпсса инеиуеит. Абартқәа роуп ағымтағы иччархәу, икватеиптәагоу аиңыхарақәа зхылтца.

Бидеи Иазеи нхаралагыи иаңданы икоу ракәзам. Ақалақы ахь ицаны икоу рыпхацәа ақытахь рыргъежъразы хатцеи пхәыси ажәақәа анеимарқ, Бида ихәан еипш, «Хыбражәкәак гылоуп, нақ еилахаует, жә-къаблығекәак ыкоуп. Рцәеи рыбаси еикәршаны игылоуп, таак рысыр, нақ интәеит» (ад. 478). Ажәак ала, урт ауаа рыххара аналы атахуп.

Цәажәашшылагыи, хымфаптәашшылагыи зегъ реиха дқазшыаарбаганы даабоит ан Иаза. Ганкахъала, хлыхәапшузар, деилахъауеит, ипсабаратәуп Иаза лыпхацәа рзы абзиара ахъылтаху. Лара дызлахәапшуала, лыпхацәа ақытағы иа-анғыллар латәалшыом, ес-иқалалакты ақалақы ағыи инхозар лтахуп, еиха ихъзуп ҳәа илшьюит. Уажәы-уажә иаңаршены абас лхәоит: «Сара сыпхацәа акомхоз ахь ихнырхәны иа-азгом» (ад. 469), «Иазхонит хаҳада-цышъада, рхашыгә амра икылнажәо, ачаирта иахынзакәгылаз» (ад. 478).

Даға ганкахъала, Иаза лыпхацәа апстазарағы измароу амфа збыда рзалхра дахъақәымшәо дыччархәнатәеит. Еихаргыла-еитцаргыла амцқәа лхәоит, лыуацәеи лқытауаа лызжъо цылшьюит. Лыпхацәа Ақәа иахыкоуamatцура дүкәа ирылоушәа, иагәйтцхәаны ауалафахәкәа роушәа, Жыулиа амал змоу арпсык дизхәаны дтәоушәа, аа, абар, абар, иаарласзаны дигарашәа лхәоит. Лхатца Бидеи лареи рызғабцәа ақытахь рыргъежъразы ажәа анеимарқ, ус иалхәоит: «Уара иудыруама с-Жыулиа дзызхәаны дтәоу дзеипш уафу, аматцурахәа дызлоу, дызпоу? Ихатәи фтамбил иттәраау дақетәоуп. Умбои, Махател лымахәи лыпхай дышныкәырго? Лыпхә хатца дцаанза, дматцәыхәахәахан, лчыт тәккы къағәтәрәза леялахәаны даван. Уажәы улыхәапшиш?...» (ад. 479). Дағацъарагыи Жыулиа дызгараны икоу ҳәа дзықәгәыгу изы «Уи ҳаҳиртәаларц дыкоуп үеаанкылиш»... (ад. 480), - ҳәа иалхәоит лхатца Бида.

Иаза иагыа леялкәзаргыи, лаҳасабқәа ақагыи рымтит. Лыпхацәа Жыулии Мажыулии Ақәа иахыкоу ажәеңдә анынцәа, иахынфаз ауада ақыыра рзымшәо, амла иакуа иа-

налага, ихъагәгәан ақытахь, ыңғыла иаант. Ақалақ әғы аз-нык азы рани дареи ргәи ишаанагоз еипш ус аламала аусурта ырытодаз, аколнхара ишоунаштыз ала ақәршаҳаттатқәкәа ыымамызте! (Үскантәи аамтазы – XX ашәышықәса азыб-жазы – аколнхара аиҳабыра ақәйршаҳатны дшоурыштыз ала ақыаад имамкәа ақыта далтны ақалақ ахь дарбанзаалак азәгъы ацара азин имамызт). Иахъааиз, «дад, ңаракыр шәзалағахьюма?» (ад. 487) – ҳәа раб Бида данразтаа, анс, арс инахыкәша-аахыкәшазаргы, Мажъулиа илхәар акәхеит аиаша, усуртахәа акагы шырмоуз: «Изаазарызеи, абри ауп икоу, сангы, сабгы. Ҳаҳынеилак – заанаңт ишәимоузей? – ҳәа итцааует. Акгы уазқазамзар, напыла аус уроуп» (ад. 487).

Иаза еиқәйреаеаны амтқәа ахъылхәо анағсты лхатцеи ланхәеи рөи лтүзшәа цәгъоуп. Уажәы-уажәы иаалтәампхо ауаа лшәиуеит, апырпыл ңыка стахуп ҳәа ахәычы дылзыназыштыз агәила пхәыс Минат лзы «Бцәа итарыпсааит» (ад. 481) – лхәоит; лхатца Бида ақалақ ағы ауағы амала акриғартцома, амалакрыфара ахъыкоу ҳара ҳәоуп аниҳәалак, лара даңраланы «Атыркынеи үфейт» (ад. 487) – лхәоит; лыпхәацәа ңыргы аус рузом ҳәа рзызхәо рзы хазы дшәиуеит: «Урт (лыпхәацәа – С. З.) зларбаз ырблақәа аархышәшәаны, рани раби гәәку дара рзын инатәартә»... (ад. 496); ланхәа дзықәтәало ақәардә данахъашалакъ, «Даеазны бықәмтәаит» (ад. 554) – лхәоит.

Иаза лара лтәала амтцақъарагы лдьруеит, аколнхара ахантәаф өңиц иқартцаз Леиуа иғапхъа зынза дкакеит, иеиуацәоушәа, егъиушәа, илулакгы пшәымара лара лығоны даанғылалартә, дыпхъалартә аусқәа еиғылкааит, лыпхәацәа аколнхара иаунаштыт ҳәа ақәйршаҳатта ақыаад излымхуазар ҳәа, аха уи иғы ла лтәи иамкит, лнапағы дылзаамгеит.

Аколнхара ахантәаф өңиц Леиуа арпыс бзиак, қәылгак иоуп, инапағы икоу ауаа досу рқазшы ачыдарақәа еилкааны, иерықәршәаны, ыргәшәамшәа ҳәо иара итәахъы риагара илшоит. Уи ибзоурала Иазагы хәычы-хәычы дақәшашатхоит лыпхәацәа ақытәғы раангылара. «Мап, Жыулиагы ңыргы дсыштыум. Сара схәыцқәа сыйны икоуп» (ад. 553) – лхәо ақынза днеит. Мажъулиа лакәзар, лғызцәа дрылагыланы ачаиғыхра аусура дахъалагаз ақәғиара бзиакәа аалырпшит, апхъагылара лгеит аицлабрағы, уи азы апатефон ҳамтас

ильтеит, аусуғы бзия ҳәа лыхың ақыта инарылағит. Лара лхы лгәсі ақәбзианы дәлалеит, устың лхәоит: «...сан, сара шың ақалакъ ахь сзыхынхәум. Ара ауп сара сымчи схи ахъеихәо, ара ауп сара сыйжәлар рзынгы схазынгы саххәартоу. Абра-ауп сара синасың ахызбо. Иахъарнахыс, саб, ағоны сықоуп. Абарт сқыта уаа сшәылагылоуп!

Епизодқәак рәоуп анду Темырхан (Иаза ланхәа) дахъ-цәйргоу, аха ағымта аидеиа хада аарпшразы акры атсанакуа ықоуп уи проль. Анду Темырхан дажәхьеит, шәышықәса лхыңцуеит, ллымхә иаҳауам. Аха лтациа Иазеи лареи аигәнығореи аилибамкаареи зырцәиуадафу лара дахъдагәоу азы маңара акәзам, аханатәгъы лматациә Жыулиеи Мажкулиеи ақалакъ ахь рыштыра дахъақәшашатмыз азоуп. Лтациеи лареи ари реимак ағы лара лхәатәи еиғхеит, аиаира агеит, аңстаазарадариашеит. Лматациә Жыулиеи Мажкулиеи ақалакъ ахь аңара иақәтңы рқытажъ ихынхәзеит ҳәа ахантәағы Лениуа ианлеихәа, лара дгәйрғын өаалтит: «Ихынхәйт ухәама, нан? Уаау-уаау, зхатқы сңаша схәычқәа...» (ад.554).

Анду арт лажәақәа заҳаз Иаза аңыфақәа нарылтейт: «Ағоныңа ихынхәйт шырхәаз бара атакәажәтты иаразнак ибаҳайт. Аеакында兹 блымхә ақынтақәарымызд...» (ад.554).

Машәйршақәақәзам Иаза абарт лажәақәа ртакс Темырхан илхәо лажәақәа рыла акомедиа «Хая идагәада?» зхыркәшоу. Иэбанзар урт ағымта ахадаратә идеятә сахъаркыратә тақы ғәгәа рымоуп: «Сара соума, нан, бызғу? Сара, итәбыргуп, слымхәқәа ирығәышшоуп, аха ахәйтқәа ағоныңа рыхынхәра енагығы исахауан, нан, иаҳхәа-иааза, бара бакәын уи аҳара зәйимғыз акәымзар! Абар ирхәааит, нас иаҳа ҳая идагәоу!» (ад.554–555).

Ашәкәы иаҳынан уапхъарғы, аспектакль алхны асцена-қынтә уаҳәапшузарғы иүгәапхартә, асаҳъаркыратә гәахәара унатартә, ақыргы уархәыцыртә ифуп Шота Чқадуа икомедиа «Алоудәааует». Ари акомедиа ф-хәтак рыла ишъақәгылоуп. Ифуп 1973–1974 шықасқәа рзы. Аамтас иатсанакуагы автор ианаңиттаз аламталаастәи ашықәскәа роуп. Акомедиағы ахтысқәа мәғапысуеит Үархә зыхызу аңсызу қытак ағы.

Уаанжатәи ақыр иаңтамтақәа рыйнды еиңш, арақагы автор ахатәи (атааңәаратә) азеиңши (колнхаратә) базаратә сахъақәа еилышыны, иеихданы иқайтцеит автор. Акомедиа

иара ажанр ишатцанакуала, «Алоу дгәаауеит» ағы асати-ра ааста аирониеи аиумори ақызара рымоуп. Ари ағымтағы еиғыхара дүкә ақагы ықағам, апсуа қытазы иқазшыарбагоу, еизадоу асахъақәа роуп иаабо. Ағымтағы иаабо асахъақәа ареалтә бязарақнытә иагәйлхны иаагоуп, ареалтә бязара асахъақәа угәладыршөойт. Аколнхара бязара акыр иштыхны, апсы ахатданы, илахъыхны, аромантикатә цәа ахатданы иаарпшуп. Аперсонажцәа азәйрөфы рхатақәа излархә ала, Уарха ақытантәи аколнхара «Аиаша» иалоу анхаңәа иаадрыхеит ақықәреи, ататын, ажь, атунг, ирымоуп арахә рферма ухәа убас итказы. Ирфо, иржәуа акы иахашшаауа иқам, рығнқәа, ргәарақәа еихачапа, ибағъаза инхойт. 85 шықәса зхытца амазинхъча, алафхәарагы бзия избо, зыбз хны изғоу (уи амхқәагы ихъкоит) Тұасоу ихәан еипш, «Еилахәоуп, еилацууп, арадио, ателевизор...» (ад.558) – рымоуп. Анағоска даға пытқ ағы иара убри Тұасоу излеіхәо ала, уаңзатәи аамтақәа рзы акәын ианыщәгъаз акәымзар, уажәшшәта атехника бзиагы рымоуп. Тұасоу романтикатәлоуп аколнхара пәтазара дшахцәажәо: «Иахъатәи аколнхара колнхароума! Хара ххаан акәын аколнхара анықаз!.. Иахъа аца-мет тәғсан цәыртцит, ус зақа! Анкъа хбаҳақәа ҳарзала, азаза ҳаганы... Истәалашәоит, ачай анылахтоз, ацъра ытщхны!.. Ех, закә аамтақәаз иқаз! Иахъатәи аколнхара – ақыфура! Ани инеиуа думбо! Аизарахь дцишәа, дшәйршәйруа! Ачайртахь ауп дахъцо! Дзымцои! Дынхылт – ахъхыаҳәа клачкәырк азна апара қәшәаны даахытцеит! Хара ххаан ачайжәлақәа ҳәкәа итапсаны, цыра-цыра иныткаркыакъо, өагала инеимапсо... Иара убригъы лабахыла!» (ад. 562).

Убас шакәугыы, ари акомедия иалоу ауаа рұқашшыақәа еиуеипшым, қәрала еиҳабуи ағарацәеи роуп еиҳараңзак зду-неихәапшышыақәа еиқәымшәо. Жәохәғык рұынза ағымта иалоу аперсонажцәа шамахамзар иткоуракәоу роуп. Урт зе-гъы даарылыхәо дықоуп аколнхара ахантәағы Алоу Дыгә-ипа. Уи иқәрахь днеихъеит, абар шытә ғынфажәа шықәса инареиҳаны иааипмыйрқызакәа аколнхара хантәағыс ды-қоуп, ауаажәлларатә усқәа реиқааразы апышәа ду имоуп, ажәлар рыматқ аушъя дақәшәоит, ауаа дасу рхатә қыдаратә қашшыақәа идыруеит. Алоу ажәларгы ҳатыр иқәырттоит, дзыпсоу рдүруеит, рқыта ахъз бзия аманы иахъықоу

ахантәафы Алоу ибзоуруу шырацәоу еилкааны ирымоуп. Иара иажәа нагоуп, иавторитет пкыра амам.

Алоу иус тақзыпхықәра ҳаракыла дазыкоуп. Егырт ау-аагыи иара убастәкъя тақзыпхықәрала инхар, интىр итахуп. Анахь арахъ инхыбыкъ-аахыбыкъу, имсахъко, ахабжъаңалара, атлас баапсқәа (иаххәап, ағыжәра) азәы иаатцигаргы, иқәйтәгәашъя, агәра неиғакышъя идыруеит. Иахтәалахарап арахъ рферма аиҳабы Ладикәа, ағыжәра иашыцилоу абридадир Гахә дшырзыкоу. Ақыта уаа аколнха-ра ахантәафы Алоу ишизыкоу ибзианы ирныпшуеит уа инеиз Акорреспондент Аслан ахантәафы дзеипшроузен ҳәа дантаа, амагазинхъча Ҭасуу атакс иқайтço ажәақәа: «Дыңгъяндаң өнімфажәа шықәса дұчачхауазма!» (ад. 560). Анхағ бырг Ездора Алоу игәамбзиара далаңәажәо абас ихәоит уи изкны: «Ауағ иакәым, ахаңә хоит, дад. Аибашыра далахәын. Аколнха-ра аиекаара далахәын, 40 шықәса раахыс ҳаматц иуеит. Абант абақақәа рықаттаратәкъя зақа аңыбаба адибалазеи!» (ад. 572).

Алоу зегъ реиҳа хъаас имоу, дзыргәамтца ағар ищәем-пыр, ақалақықәа рахъ ицәптар ҳәоуп, насты акультуратә усмөаптатәкәа иахыынざарыхәтоу итәцарапикуам, аптызара зито анхамфатә усқәа, Ахәынҭқарратә планқәарын газароуп. Абри аганахъала Алоу дконсерваторуп ухәартә дыкоуп. Пхәызбак ақытантәи ақалақъ ахъ хатца дцар, ма бағхатәра дук илазамкәа аиҳабыра тараиурта аталара далагар, даргәааует, даргәамтцеит. Аха апстәаазара иара атәы қана-ттоит, нқылашъя змам, изынкылом. Уимоу, Ленинградка аттарахъы дсыштып ҳәа иара ихата ипхә лзы аусқәа шеи-фикауаз, дшымгәигүзоз, лара хатца дцеит.

Пхәызбак хатца дцеит ҳәа аниаҳалак, ҳағеитә, лыпсаак дзо-уз иеипш итәи иалсуеит, инапағы икоу ауаапсыра аусуцәа рхыпхъазара иагхеит ҳәа ипхъазоит. «Ағаңгыры дыргахма!» (ад.606), – ихәоит.

Ағараптәа цюууки- цюууки измарал аусқәа рнапы аналар-куя, еиҳаразакгыи аинститут ахъ иеихақәо Алоу дрықәыз-боит. Иказшъарбагоуп аҳасабрбағ Калистрати, имағаны ікәгағ пхәызба Гәыгәыщеи, иареи реицәажәарақәа руак ағы ииҳәо иажәақәа: «Иуасымхәеи мшә! Аинститут ҳәа ак қалан, ауаа ирылшо рыйздыррам, ирылымшо рыйздыррам. Ахәаҳыча пхәыс дигозар – высши змоу длыштыоуп! Акетахъча дааигозаргы

– высши! Аинститут хатсацагахеит мшә! Ауафы дахъатаху дықазароуп! Егырт иқартço ҳәа уаламган! Иалган иааует, упшыр, акт рзығуам, арзаҳал рзығуам! Ахәыңқәа ирылагылоуп. По русских иазиках! – ҳәа» (ад. 570).

Алоу иуаажәлар ианагъ адгыыл ақөаарыхра иадипхъалоит, уи агәбылра диркырц дастьоуп, рқыта иаларсны иқазар итахуп, аиپхыттара ибаны дынхом. Аамтала зны ақалақ ахъ ицаз, аха уа изышъақәымгылакәа ихъагәгәаны ихынхәқәазгы аеңныңәа ритозаргы, рымаршәа кны идиклыойт. Иаҳгәалаҳаршәап зақа ихы дтарцшны, ақыта уаа ақәыршаҳатны, ақалақ ахъынтә аколнхарахъ ихынхәыз Марчығы дышидикило.

Алоу изы дара иқазшъарбагоуп, настыы зақа ипсы цқью, идгыыл гәакъа дшазықоу, изыпсоу иахынзеликаауа рныпшүеит Акорреспондент Аслан иеихәо иажәақәа: «Адгыыл! Адгыыл бзия иubar – бзия уабоит! Адгыыл иаурцсахыз ак бжъанарзраны иқазам! Адгыыл – иреитү уалшәафуп! Зегъ ҳапсахыр ҳалшоит! Аха адгыыл уафы изыпсахуам! Ажәфан пшзоуп! Адгыыл ауп зегъ ҳасто! Сгәы зырцәыхъшәашәои ақалақ ахъ ицаз? Адгыыл иацәыхараҳоит. Рнапсыргәытцақәа қәымшәышәхоит! Ргәы үацъяхоит!.. Анхафы инапы үацъюуп!.. Аха адгыыл ахъ игәы қәымшәышәуп. Абри ауп ҳара ҳамаңа! Нхафы быйзшәала иухәозар! Аеа маңа хәыңқәак ықазар, уи шәара шәоуп издырша. Ҳара иаадыруа – усуроуп!» (ад. 622).

Анхацәа рыпсшьареи акультуратә усқәа реиәкаареи роуп. Алоуи ақытантәи акультура ахан адиректор Алзабети еимактәис ирымоу. Алоу еснагъ «Аплан, аплан!» – ихәозар, Алзабет (уи дқәыпшуп, 33 шықәса роуп ихытца) ашәаҳәареи акәашареи еиәикаар итахуп, акинофильмқәа ааганы ақытауа иидирбаларц дастьоуп. Алзабет идируеит ауафы аусура анағстъы апсшьара шиҭаху, доухалагы дзырбеиаша, акультура илазыртцәаша аусқәагы шымғаңгалатәу. Убри азоуп игәахы еибакуа Алоу имаӡаныңәға ф пхәызба Гәыгәыца абас злеихәо (атыхәтәан уи иара пхәысс дигоит); «Иужәир қалом! Иуфар қалом! Ашәа ухәар – мышгағыс иухәапшүеит! Аплан! Аплан! Аплан! Сынтәа инаугзар, өааны иацуцароуп! Өааны инаугзар – цахә иацуцароуп! Цахә инаугзар – уи аштыахъ иацтца! Адгыыл иацлом! Ауаа ирыцлом! Нас унха!» (ад. 607).

Анафса еитах аңсшьара азтаара далацәажәо Алзабет абас ихәоит: «Иаахтәаны аңсшьаша ҳаздыррам! Удак умаз! Үс ахтә уааит, крыфан упсы шья. Үфагылт, уца акино ахъ, атеатр ахъ, цәажәара гәылара...Ках!» (ад.608).

Ақытағы ашәаҳәареи акәашареи рансамбль еиғекааны араионтә конкурс зәалазырхәирц иақөызкыз Алзабет из-кны Алоу дгәаит; «Гәдиса ахатца» ҳәа ашәаҳәабжы аниаҳа, дыхәхәеит: «Еихакы, шәабатәи уаа газақәоу, уара? Дабатәи Гәдисоу аусура амшха?! Амра кажы... Азаакъхәа!» (ад.584). Алзабеттәи иара иғанахъала изымычакәа иаарығәгәаны атак қайтцеит: «Шытә аус зурц стахуп! Ашәаҳәара қалом! Акәашара қалом! Агәиртъара қалом! Иахцәйпсыда? Иахцъабода? Данбаажуеи? Ихақәшәазеи? Ихатсалазеи?... Акино аазган, иқалом ухәеит! Аконцерт аазган, мышгароуп, ухәеит! Атеатр аан рпатқақәа рәаркъакъаны ҳаржыоит, ухәеит! Ашәаҳәара еиғыскаан – чарирاما – аха ҳамам, ухәеит! Нас сзыкоузеи, уара, сара? Изсауазеи ауалафахәи? Акультура уаф чаилеи татынлеи изықатцозар, шытә Аңсны адунеи зегъ иадыруазарын! Ататын – лфаҳоит! Ачаи – җхоит! Акультура – уи арахәроуп...» (ад.584).

Аколиҳарағы апланқәа ынагзаразы есымша аусуреи ажәлар акультура ылартәареи еимакны Алоуи Алзабети реиғыхарақәа зеипшроу, ыгуа еиҳа ииашоу ибзианы ианыпшуюеит «Агәалақәа ыримш» ҳәа ахантәафы имфағигаз аизарагы. Ари аизарағы досу дзыргәамтұаз, гәалас имаз ахәара азин иман. Ҳәарапс иатахузеи, Алоу ианагъ ишиқашшыу еипш, досу ирхәоз дрыххәйшүан, игәникилон. Алзабеттәи игәалақәа ихәеит. Иаахғап уи ицәажәареи имазкәаз ирхәақәази рцыптәахақәак:

«Алзабет; Хышықәса түеит Акультура ахан директорс самоуҗытеи. Ауалафахәи сауеит! Арахъ, кинода... иара убригы мчыбжык ахъ знык... уаҳа ак мфадаагом!..

Аслан: Изхарада?

Алзабет: Изхаразаалак, сара исхарам!.. Акәашареи ашәаҳәареи еиғекааны иҳаман. Аколиҳацәа иргәапхон. Үрт анықәгылоз, гәыртъараила итәуан ҳхан... Араион ағы аффатәи атыпгы аагахъан. Зегъ псит!

Аслан: Избан, изхарада?

Алзабет: Избан... анапхгацәа шәразтца! Үархәа беиахеит, рхәоит!.. Итабыргуп, ҳбеиахеит! Аха, ағызыцәа, дәныла абеи-

ахара анағсанғыы икоуп ғнұтқала абеиахара! Аплан, аплан, аплан!.. Апара, апара, апара!.. Абри ауп иахъа ҳқытан иуаҳауа! Акинофильм анцо, ауаа аңајәкәара иаҳзақәйхуам! Ауаа рызхара иеибамбаңт! Иахъеибабо ма аңсрағы, ма ачарағ! Аусура бзиоуп, аха...

Алоу: Нас аусура иақәаҳхуама, ағыза Алзабет?!

Алзабет: Мап, аусура иақәаҳхзом, Алоу Дыгә-ипа! Аусура аштыахъ ауаа аңсшъара ртахуп! Ахемара ахъзуп, аха уи хәмараҙам! Ақазара – уи ғнұтқатәи матәоуп! Афатә шаҳтаху, ашәт, аххә, асаркья шаҳтаху... еиҳагыы идырдыртәуп! Ажәакала, ғнұтқала ашәтра агуп ҳколнхара!» (ад.595).

Аусуреи, амалрәреи, доухала, күлтурала аштытыреи реизықазаашъақәа рызтцаара иахъа ҳаңстазаарағы еиҳагыы итәрны излақәгылоу ала, ахантәағы Алоуи акультура ахан адиректор Алзабети реимак акыр ихшығортсағоуп, цқыа изызхәйыңны игәйнкылатату акоуп.

Шота Җқадуа егъырт иаңтамтақәа рәкны еиңш, акомедия «Алоу дәаауеит» ағғы досу аперсонажцәа рхатә қазшыа ҹыдақәа гәйліршәаны рықатцара иәанишәеит, досу рхатә цәажәашъақәа акыр ирныңшыртә ирылоуп. Җабыргуп, аперсонаж хада Алоу ихағсахъаа динамикала иәио иаабом (уи ус ақатцара ашәкәйығы итахымхеит, ма илымшеит), аханатә идаабало иқазшыақәа раңәак ипсахуам, аха егъырт азәйрғы иеиғү аганахъ реентаркуеит. Убас дыкоуп ағыжәрахъ ихбыкырыц, уи шыңылара баапсны излаөырц раңәак згымыз арпыс, акультура ахан адиректор Алзабет. Атыхәтәан уи пхәйисс Алоу имаҙанықәгағ Гәйгәыща данига аштыахъ дшықәгылеит, акыр иеенитеуит ухәартә дыкоуп.

Иара убас аамтала зны ақыта кажыны ақалақъ ахъ иңаз, атыхәтәан иғъежыны иааз Марчыңғы ашъақәгылара амса данылеит ухәартә дыкоуп. «Аказы сшәйхәоит... Аколнхарахъ схынхәөырц стахуп, Алоу Дыгә-ипа. Ағны шкәакәа – уи сара исзапсам! Адғылы ауп сара стәи. Уи еилыскаит!» (ад. 585) – ихәоит Марчың ахантәағы икабинет ағы днеини данихәо.

Аколнхарағы аусуразы дфартынуп хәа ипхъазоу, аха зыбз ңәғью («Аа, ҳағоу лыбз иқәшәаит!» – рхәоит лқыта уаа) апхәыс Иака еиғамск лоуп. Илгәампхо акы зхәо, ак қазтço азәи иғаңхәа лхы лалыркәуам, дағапылххауеит, лхәи талыжкуам, лыщәа зхәо зегъы ағырц аархырго ауп дшыкоуп.

Илхәашагы лымоуп. Лыбз цәгъоуп ҳәа дыпхъазоуп, аха фунтқала дыңкъоуп, цәгъара лытказам, агәбылрагы лытгым. Иака дышқәйпшыз, ғажәи хәа шықәса анылхытцуаз лхатца аибашърағы дыршыит, лычкәын затә Алзабет усқан хышықәса ракәын ихытцуаз. Лара лхатца амазинхъча Тұасоу иацәажәараан илхәоит еиپш, шьоукы-шьоукы реипш, лхатца аибашърағы дантах аштыах лхәычы дкаршәны, лхы ахынахаз ғьара дцар қамлози, аха ус қалымтцеит, лхатца иғнатә лмырзит, ихәыштаара амца лмырцәеит, уимоу, пшышиқәса абригада анапхғасысты дықан. Лара лтәала, иахынжалылшо ала азалымдарақәа илбо, илахауа дырнышәом, уимоу, ахәынтқарра иамоу агахақәагы лбоит.

«Хәәынтқара бзиоуп, аха ғьара-ғьара агаざарақәа ахыннатдо ықоуп»...» зцәа зхытхъоу ауаа шыапыла идәықәүп! Амшгацәа – амашынақәа ирықтәоуп!» (ад.564) – лхәоит Тұасоуи лареи реицәажәарақәа руак аан. Абас дыңьбарашәа дышықоуты, Иака лпа Алзабет Гәыгәыща пхәысс дахыигаз азнык азы илгәампхазаргы, дук мыртцыкәа ләамалыриашеит. Уи лара лқашшы аитакроуп изызхәоу.

Иарбанзаалак асахъаркыратә ғымтағы ажәак иадамзаргы иахъақәнагоу атың ағы ианғылоу ичыдоу амч аиуеит. Ауаа зегъы рцәажәашья злеиپшым мачзам. Убырт досу рцәажәашья ачыдарақәа ашәкөйөфөи изаарпшузар, ақазара ҳаракы иазхәоуп. Зегъынцъаратәкъа акәымзаргы уи Шота Җқадуа акырғьара илиршеит. Акы затәык иадамзаргы иқаашшарбагоу ағырпштәи аахғап уажәи ара ҳазлаңәажәо акомедия «Алоу дгәаауеит» ақниттә.

«Агәалақәа рымш» ҳәа аколнхара ахантәафы Алоу имфа-пигоз аизарағы иқәгыланы ицәажәөз досу ражәа ианыпшит рцәажәашья ачыдарақәа, астиль. Ахәахъча Тиру данцәажәаз уажәи-уажә «Қыхы», – ихәоит. Ари иажәатәкъаны, тәқык аманы, акы аанаго иқајам, деимхәөшәа «Қыхы» ихәоит, еихараңзак иажәа даналго, иқыркъи арыщқыагас ихәоит ҳәа иупхъазартә. Еизадаңзак, башак, ажәа паразит ҳәа иупхъазартә икоуп ауп. Аха иара изхәо данцәажәө, иихәо аконтекст ағы иахъиргыло уаназхәыцлак, уағ дарчкоит, асахъаркыратә еффект шытыткеит. «Қыхы» ихәацыпхъаза «шәйисзызырғы» – ихәошәа иғәненүкүлоит, мамзаргы иғәагәағасра, мамзаргы ихшығтакқәа ицәеипхъыттар ҳәа дахышәо аныпшует.

Абра иааркъағзаны ҳазлаңғажәазгы, ҳазламңәажәазгы Шота Җқадуа иаптамта ажәабжықәа, аповетсқәа, апиесақәа аамта акыр ипнашәахьеит, апсуа литература атоурых иузалымхуа иагәйлалахьеит, иахъагы, уатқәгы абиңарақәа хрыпхъалоит, иахъталоит, ихахәо ирхәо раңдоуп.

Майқәаң, 2005 и.

Аетьым икәакәар былуам

Мышқәак уажәы апхъа апсуа шәкәкәа дрыпхъоит ҳәа раңдәак сыйқәымгәыгуаз азәи сареи амған ҳаикәшшәеит. Уи ауаф үаанза ус наңшыхақә ақәын дышыздыруаз, ақалақь ағы ңъара ҳанеиқәшшәалакъ, дәыпсшәак ааибаххәон ақароуп. Абжъарак уск ағы ҳаиднамгаласыз, деипхырттааны иғнүттікәти идоухатә дунеи сагәйлапшны, деилкааны дсымамызт. Ари уажә зызбахә сымоу аенеи ҳанеиқәшшәазгы, апсшәакәа ааибаххәеит. Аха иара иаразнак дсыдтцны дымцакәа, цәажәартахәыс сикит. Саргыы абылжәхәа дыкәйсымцақәа, даагәцараскын, сығенамариашаны. Сышиқәымгәыгуаз минутқәак рыштыахъ хлитература иахъатәи атагылазаша азбахә ааңырыгейт. Саргыы исылшоз ала уи ихациркыз ажәа инаңсырғызит. Иаргыы саргыы досу ишеилахқаауаз ала ибзизу, ипсыңеу, ибашу, иажәыз, иғыңу үхәа акыр инеимтцахқааимтцахқит. Сзаңдажәоз ауаф ихшығтқәа рахынты ақыр сгәапхеит, сгәи итихәауаз, дызлаиашақәа мачзамызт.

– Аиаша уасхәап, Владимир Анқәаб ипстазаареи ирғиам-теи ирызкны уажә ааигәа Руслан Қапба ифны итижызы амографиаа үаанзатәи ишәйкәә зегзы иреиғзар қалап, – ихәеит уи сзығецәажәоз.

Өңүпшыларала раңдәак исырдырыр стахымхеит, аха уи иажәақәа акыр иңбасшьеит, иагъицьысшьеит. Сусурахъ цатәыс исыман, сышыцқауазгы, амға ампән игылаз ақәардә ау ҳнықтәан, уи ауаф сығеидырхалан гәата-бәтә ҳазхара ҳаицәажәеит, уи аенеи усқак даатны, настыи ииҳәоз аинтересс аманы данызба. Иара иңдажәаша зеипшраз ала, инагзаны агәра згеит аерапшразы акәымкәа, гәык-псықала апсуа литература алахъынта иазхәыңуа, згәи итқо, згәи азыбылуа

пхъафык шиакәу. Руслан Қапба зыζбахә схәаз имонографияғы уи хыхы-хыхы маңара акәымкәа цқьа дазхәыңы, хәың-хәың ахақынты атыхәензә дшапхъаз ғашъомызт. Иамоу ахатабзиарақәа акыр шгәеитәз еипш, акық, ғбак апсығерақәа ҳәа ииҳәақәазгы татғәыдам ухәартә иқан.

Табыргуп, уи ауағ аиҳабыратә тараиурта далгахье-ит, аха дфилологым, длитерапорым, дынцыныруп. Апсуа литература ас еипш иацклаңшуа, иапхъо анцьнырцәагы ҳамазаап ҳәа сгәы иаахәеит. Уи иацәажәара сгәалақара шытнахт, акыр сарлахәыхит. Анцәа иңшыоуп асқак иду апсуа литературатцааратә шәкәы аинтерес кны (Руслан Қапба иусумта «Владимир Анқәаб. Ипстазаареи ирғиамтәи 634 дақъа ықоуп, итытт Ақәа, 2001 шыққасы), ас иаарласны иапхъаша, асқакгыы игәцаразкыша, иеильзикааша абжъаратә пхъағ дахъамоу ҳәа сеигәрыгъеит. Апстазаара еилағ-еилас ҳшалагылоугты, хынта-ғынтара шхагымгыы, алитетатурағы аңәгьеи абзиеси ирызғелымхаугты, иеильзикааугыы ықазаап, ари ауағыы дағылхарым ҳәа ағәйгреди ағәахәареи сыманы, уи ауағ апсшәа наиаҳәаны снеиپыртит.

Итабыргынгыы, Владимир Анқәаб изкны Руслан Қапба иғны итижүйз ашәкәы излақазшъарбагоу, акыр уархәы-циртә, акры унатартә излақоу раңаоуп. Хатала апоет дызымдыруаз рзы маңара акәым, уашьтантәи абипарақәа рзынгыы бақа дуп.

Владимир Анқәаб ихааныз, изааигәаз, аттара иңыздоз, аус иңзүхъаз, иғызыцәа гәакъас иипхъазоз, зыңғьеи зыбзиеси далахәыз, изцеиғишоз ҳәкәзар, иара игәалашәара ағапхъа ихақәыз ауал Руслан Қапба абри иусумта неитцых ала ишәеит, ҳөхит, ҳәәи атәымың алихит ҳәа исыпхъазоит. Владимир Анқәаб изы хара азәгты ихалымшаш, иаҳзықамтаз иара инаигзейт, илиршеит. Настыы, ихадароу, Руслан Қапба абри ашәкәала агәра хиргейт Владимир Анқәаб иаптамтәкәа ракхынты атақә-тағарақәа здубалақәо ықазаргыы, иара ииши-цимпсыз, ағажәатәи ашәышықәса ағбатәи азыбжазтәи апсуа литература атоурых ағы иқазшъарбаганы, рыζбахә мәдәкәа узрыйымсуга ишаанхаз.

Аамта итәгыы анталакъ, нақ-нақ зынгыы Владимир Анқәаб ипстазаареи ирғиамтәи ирызкны ашәкы зәғышаз аңаңзәгы дцәыртцыр қаларын. Аринахысгы уи еипш аус

анагзаразы агәашә арқзам. Апоет ирғиамтеи иареи ирхүүхәааша итқагыы ықоуп. Руслан Қапба имонографиала ихыркәшазам, иғаҳтәазам. Аха ас еипш иқоу ашәкөы ҳара ҳабиңара иаиуо аттарауағ, аттаағы иахысыз хымпода, иҳақуп.

Апстазаара үбара, ақыба-зыбараққа акымкәа, ғобамкәа еиңирпса аудағораққа ихганы, дрылсны, атаацәара бзиагыы еиқекааны, уф гәышы, уажәшшә тәзидуада тышәйнтиелашыңак сауазар, схы, сыйссы ақәттаны арғиара ус сағызаап ҳәа даанақала аамтазоуп абаагәареиңш ҳзықәгәйгуз апоет, алитетураттаағы, артағы, аазағ, аиашазы ақәпарағы хъаҳә-хъачарак зымдыруаз ҳғыза ду Владимир Анқәаб ипстазаара даналтцыз, ианғаҳтәаҳаз.

Дырмит Гәлия иссири иажәакәа рыла иаххәозар, «Базара имоуп згәы итоу зегы зөи изархәау». Изыхъязыңқылакгыы апсуа шәкәйиғөңәа рғыырак (урт ара азәаәзәала еиқәысыңхъаңыт ҳәа салагом) уағ икәра наңа ныртцыртә, ргәи итаз зегы нагжаны рөи иадырхәартә изықамлеит, ирма жеит. Владимир Анқәабгыы убарт дрылаңапхъаңар акәхеит, иғәи итаз, дзыргәжәажәоз нагжаны ахәаха има жеит, ирғиара ианасакъаҳәымтәтәкъа, еиха акыр анилшаашаз, адауапшь еипш джалагылоуп, ихыхъыны ҳаздыррам ҳәа ҳшықаз ауп илахьеиқәттагоу ипсүзы шааҳалағыз. Иуацәа, итынхацәа ракәым, ибызىцәа ҳзы, апхъағөңәа ҳзы уи иқамзаара лассы иеиқәыимтәо гәйрәфа цәгъянны иахзықалеит. Уи дахъагу иахъагыы иахныңшуеит.

Володиа ахәычра зырхәо има замызт. Иухәар қалозар, қәрала дышхәыңыз, икәра иатданамкуаз ала ддухар акәхеит. Ҳәарас иаттахузей, атла гәаға дтымиааит. Жәйтә-натә аахыс Апсны иахъабалак иадыруа, иашыагәйту, ахи атыхәеи, ладеи ғадеи ипсақъаны иаланхо ажәлантә бзиа, ауа бзиаққа злиаахъоу Анқәабаа дыржын, дырцәан, дрытқарын. Аха иара дышпшқаз аетымра ихъеит – иаб Җысып (Платон) харада-барада аполитикатә вба итаны ддүрзит ғажәижәабатәи ашықәскәа рзы, иан диздирзомызт. (Уи лызбахә иара иажәенираала «Сан, бабақоу?» иадхәаланы мачк тәка исхәараны сыйкоуп).

Иага умхәан, иага тынхацәа умазаргыы, иагъағы иага нап удыркыларгыы, ани аби ырпхарра умоур, урт зыпсаҳуа азәгыы дзықалом. Насгыы Володиа ихәычра аамта цәгъаңак

иақәшәеит. Аамта цәгъан ҳәа ажәа еизадала иаххәоит, аха усқан иеизытәаны иқаз ауадафракәа ус аламала өйк, бзык иазхәом. Апстазаарах ғың үшьапы ааихызгоз апсуа қытантәи ачкәын етим иакәым, соуп зхәашаз ахатда ғәгәа изыхәангы ахнықәгара цәгъан. Өажәижәабатәи ашықәсқәа раан, имфапгахаз арепрессиақәа ухәару, 1941–1945 шықәсқәа рзтәи Ацынцұтәылатә еибашыра дүзә ухәару, уи аштыахъ акыраамта (1953 шықәсазы Сталин даныпсы, Берия данықәрга маңқ апсеивгартәқәа қалеит умхәозар) апсуаа ирызкны имфапыргоз, ҳмилат ытказырбоз аполитика ухәару, ушқантәи аколнхарақәа рөы аусура закәыз ауп иуҳәаша. Аколнхарақәа Апсны реиेқаара апроцесс шымфапысуаз, уи апсуа нхацәа адекформация шрызнауаз, иугә хъамтаны рыхәда ишықәыз иахъагы иеенини азәгъы итимтдаацқәа икоуп. Абарт зегъы шъамтлахәра рзыруан усқан зхы өыштызхуаз апсуа өар.

Владимир Анқәаб дышхәйцыз махәғала имч зқәымхоз аус утәис иоут. Жәа- шықәсагы нагжаны ихытцуамызт акәтаң амаа кны цәағәатәис, лататәис ианиоуз. Ауасы наңа иеипш дхандеиуан, мышкы ахы мышкы атыхәа лашарак шпасымбари, ауаа раҳъ сышпазкылымсри ҳәа игәы еиқәхәланы. Аамтала зны хъчастыры дықан, уимоу, 13–14 шықәса иреиҳаны ианихымтазгы, иқытән (Хәап) пытрапамтак аколнхарақәа бритадирс аусура иқәшәеит. Даныхәйцыз аттарахъы имаз агәахәара еиҳа-еиҳа иғәғәахон, икәша-мыкәша иибоз-иахъауз реилкаара, рдырра, дазықатқатдо дықан. Аттареи махәғала аусуреи еидибалон. Аамтала зынгы Тқәарчал араңааттырта ашахта дхәйтталаны еиҳа иахъуадағыз атыпқәа рөы араңааттырхуан. Убасқан ауп екстернла абжъаратә школ даналгазгы. Адқыларатә пышәарақәа тины, 1954 шықәса цәйбрамза 1 азы М. Горки ихъз зху Ақәатәи Ахәынтықарратә институт (1979 шықәса раахыс Апснытәи Ахәынтықарратә университет акәны ишъяқәгылаз) афилогиатә факультет апсуа-аурыс сектор дтәлеит. Убри ашықәс азын ауп иара убри асекторгы апхъаца ақәны ианаадыртыз. Үанза ари Апсны ахтны-қалақы ақны иқаз аихъыратә тарапиуртақы шамахамзар апсуа өар рыйыркыломызт, хың-ғыңк ракәын итәз.

Итегъы данхәйцызгы ицәа иалашәахъяз арәиара аус. абра хъаҳәхъачарада ихацирkit. Үанзагы Володия ажәеин-

раалақәа ифуан. Аха абри аинститут италара ихәақәнатцеит нақ-нақтәи иара илихыз алiterateтура арғиаратә мөа.

Володиа абрақагызы аттареи апсуа драматә театр ағы аусуреи еидибалон. Арежиссиор ицхыраағыс дықан, аспектакльқәа рмассатә сценақәа дрылахәын. Өышықәса аатхан Москвақа дңаны СССР ашәкәйіфөңә Рейдгыла иатәыз Алiterateрататә институт А.М. Горки ихъз зху дталеит. 1961 шықәсазы уи далганы Ақәа дахъааиз шықәскәак рапхъя студентк иахасабала аттара ахъитцоз Ақәатәи Ахәынтықарратә ртсағратә институт ағы апсуа бызшәеи алiterateтуреи рка-федрағы ртсағыс аусура далағеит. 1968 шықәсазы Володиа Анқәаб еита иттара иациттарц еитах Москвақа дңаны Ленин ихъз зхыз Ахәынтықарратә ртсағратә институт ағы аспирантура дталеит. Уи даналга еитах Ақәа дахъааиз артсағратә институт ағы иртсағратә усура иацитцеит, ипстазаара өахтцәаанзагы абри аттараиурта дадхәалан. 1970 шықәсазы Москва дңаны, аспирантура дахъалгаз аинститут ақны Миха Лакрба иновеллақәа ирызкны ииғыз имонографиала акандидаттә диссертация ихъчеит қәөиарала. Владимир Анқәаб СССР ашәкәйіфөңә Рейдгыла далан, 1975 шықәса цәйбрамза 1 инаркны акыршықәса инеиңынкыланы Ақәатәи артсағратә институт ағы апсуа литература акафедра анатхгағыс дықан. Адоктортә диссертация ахъчаразы ағаездықаттара дағын...

Владимир Анқәаб дзыхъзаны ииғыз ашәкәқәа, (ипоезиатә птцамтақәа, илiterateраттцааратә усумтақәа) рааста иимғызыз, дызхымзацыз, иғырц гәтакыс имаз акырза еиҳан, еигынгүй иқайтцап ҳәа дгәйгуан. Иарпсыра дшынтысхъязгы рәниағык иахасабала изҳауан. Діңаха-цъафаны дшаазазгы, дәахыла зны-зынла дымеңгны, уимоу, дыххәоушәа дшубозгы, ғонутқала дуағы қемшәйшәын, дгәйбылғын, дрыщашьығын. Ианагъ цъара өыцк абавзари, иабасахары ҳәа деиғазон, дхатц-хатцо апсуа шәкәйіфөңә раптцамтақәа ак бжамыжъқәа дрыпхъон, деитарыпхъон. Уажәы ҳанрыпхъо зегъ реиҳа ипсүгеуп ҳәа иахапхъа зо акәзаргы Володиа ус баша-маша инықәрғорны, сзаштыузеи ҳәа, ма акониунктура саңықәап ҳәа цәаҳәак иадамзаргы имығзеит, инапы итимхзеит. Иаңтцамтақәа мыщхәи аңыбабаа рыйдаланы, ипсахуа, еитапсахуа иахынзайлшоз ала

ажъағырғага икүлхны иқаитдон. Ажәа далахәмаруамызт. Ажәа амч, атқакы ҭарны ицә-ижы ианыруан, рпшзагас маңара аус адиуломызт. Апоэзиатә Җәлашәаара, ахшығтак изіңәиртцуаз иара ишиңдесиз иғәйлиршәарц, ирцәажәарц хпа-пшыба ңәаҳәагы акыр мши-тҳи анақөирзуаз ықан.

Апоет иихәарц иитәхызың ңәа игәйлиршәаанза аус шадиулоз атәы Руслан Қапба ишәкәағы ибзианы иааирпшит. Володиа ңабаала, пхашала маңарала иааигоз акәын дызлақаз. Имарданы ңаргы акғы имоузент. Алитетурағы, абзазарағы. Ифынтақәа бзия ибон, дрыхзығон. Рұғыразак өүрхәала идьруан, итсаны иман.

Аха есымшатәи абзазаратә усқәа, ауниверситет ағыл лекциақәа ырғыхара настыңы акыршықәса инеиңынкыланы апсуа литература акафедра напхгағыс данықаз, астуденттәа ырғыхара аағзара аус анағзара үхәа ирыхъяны, иахынзәитәхызың, ишитәхызың истол адтәалаха анимоуаз ағәйнамзара инағон. Агәхәарақәа, агәттакқәа, арғиаратә планқәа имаз зеипшраз ала сара сағынкы ағәра згоит Владимир Анқәаб ауағы иқәра наңа нитызтгы илиршағас шырағаға, иқаитәхызың ақара ғоба-хпа инареиҳанғы ишилиршоз. Итынханы иҳамоу иаптамтақәагы үағы иқәнишьартә иқам, рәәхәы ахәара ырлшоит, рхәы дырзуам. Еғырт зетың ырғызбахә ҳамхәозарғы, Баграт Шынқәба иаамыштыах жәеинраалала иғу ароман ажанр ағы иеахъишишәа, уи ашықәғыларазы инеигзаз ароль (ироманқәа ғоба – «Абрискыл» «Ааңыни анақәи! Маңарагы фырхатцарап иағсуеит үхәартә иқоуп. Сара сыйсихы, ишықәнахамшырыз, нақ итегеси инахараны акәымзарғы, пшышшә-хәышшә шықәса ирыдамзарғы уажәапхъа Владимир Анқәаб иаптамтақәа ырғыжа-еитабжака акәзарғы, уртирақароу ңысуак ифынтаны, итынханы иҳаманда. Сахъарқыралеи, идеиатә тақылеи иshedевrкәамзарғы. Аха уи шыңа иалаххи, иҳамам ҳзахъттәум, даға усуп, ажәақынта исхөоит акәымзар. Аус злоу иҳамоу ҳаичаңаны, ишақәнагоу ҳатыр ақетданы иҳаз-зыргозар ауп.

Владимир Анқәаб идоухатә ҭынха маңзам, уи ус шакәу аамта насьқаңыпхъаңа еиҳагы иахбартахоит, еиҳагы агәра ҳроит. Ифынтақәа шыахәла ирныңшуюйт иара ихатара зеипшразғы, ибағхатәра иамаз ағыдыррақәагы, иара

дыштазкуаз абиңара зеигәрыгъозгы, изыргәмтүаузгы, гәтүхаси гәйтираққаси ирымазгы.

Апоет, атарадағы иңсі антазгы иаптамтаққа гәйгөтәжкыны иқамызт, дгәтамкә ашәшьыра дытцаханы дықан узхәом. Апхъағында деиңгәртәхъан, акыр изөлымхан. Ҳәарас иатахузеи, ус иишшапаза еицепшни ирыдыркыломызт иаптамтаққа, зныкымкәа-ғынтыымкәа аимак-айғакқа рхылтхъан, алтература иазкыз аизараққа рыйғын ақынпхь ағызы. Еиуеипшым, уимоу, аки-аки еиғагылоз агәаанагараққа рхырхәаҳъан.

Убас шакәугы, ҳәарас иатахузеи, арғиағы иара ипстазаара даналтқ аштыхъ иаптамтаққа еидкыланы, ипкааны ғың ирышхъатәйн, ғың блала ирыхәаңштәйн, ахәшьара ғыңгыры рыйтатәйн. Атыхәтәантәи жәаба-жәохә шыққа рифнүткәала ҳаптазаарағы асоциалтә политикатәи аекономикатәи ухә шытанкыла аитакра дүззакқа иқалаз ироуаршәаны иттәаатәйн. Аамта пызшәази ипнашшәази, иатанаңззи еилшыпшаатәйн.

Ашәкәйеси иаптамтаққа ашәкәкқа рәоуп иахыыкоу, иахынхо, ашәкәы қыада еизадоуп, иғаҳауп, идагәоуп, апхъағ даиауаанза. Иага бағхатәра дула иаптазаргы, апхъағ дызмауз ашәкәы башаҳоит. Апхъағ зумхәарагы иқада! Уи ауп аилкаа имазар, арғиамта ахәшьареи азыргареи зылшо.

Ашәкәы зырфуа, уеизгы апхъағ изоуп. Ииашаны еилшыз-кааша, игәненізкылаша. Иахәтоу ахәшьара азташа апхъағ да-намоу ипсуп, имыцхәу акы иапсам матәар башак акәхоит ақароуп.

Зегын еицирдирүра, итабыргу ари ахшығында еизада, сара уажәы ара изысгәласыршәаз, асқак салаланы изысхәо Владимир Анқәаб иаптамтаққа ратқыс еиҳаугы, иеенү, ирықәнагоу апхъағ данырмоуқәо, ианыбжъахақәогы қалалоит ауп.

Насыпшәа (машәирла иқамлаゼит аха) ара иҳамоу Рустлан Қапба имонографияла агәра ҳгейт Владимир Анқәаб иаптамтаққа апхъағ бзия дышроуз, рзыргашыагы дشاқәшәаз. Иаххәар қалоит ари аусумта неитцын иабзоураны Владимир Анқәаб ирғиамтаққа ғың апстазаара роует, ғың ицәажәеит, апсы рхалеит, амра ашәахәа лаша рыйқәпхеит ҳәа. Ари амонография санапхъа, апхъаға сзымәхазкыз ацәаны-

прақәа иреиуоуп сқәыпшра аахыстәи сөйиза бзиа ипсү тәнис сапхъа даагылазшәа, ихағасхъа лаша сапхъа иааңәиртцызшәа схы збо сахыбылааз.

Ари систатия сахыналагаз апхъатәи ацәаҳәақәа рәүзыхъыз нәтикааны имхәакәа мачк зызбахә цәрызгас апхъаф ишазгәеитәз еиңш, табыргытәкъянгы, Руслан Қапба Владимир Анқәаб изкны ииғыз ари амонография уаанжатәи ишәкәкәа (урт хәычи-дүи фажәи хәба рәкынза ыкоуп) излареиғүу, излареиңшкәам раңдоуп. Табыргуп, ахадаратә бағы асхема, ағәышәа уаанжатәиқәа излареиңшым раңдәак ыккам. Егырт хашәкәиғөңәа азәырфы ирызку Руслан Қапба ишәкәкәа рәкны аиңш, арақагы ипкааны, дырзаатгылеит Владимир Анқәаб ипстазааратә мөнеи ипоезиатә птамтақәеи (илирика-балладақәа, ипоемақәа, настыры илтературатәттәааратә усумтақәа) сыштыракәланы урт акакала, ихадароуп ҳәа иипхъааз алкааны иахынзеилиргаз, ишениргаз, ахәшьарақәа иритаз, дахынзаиашоу, агха ахыхұу, иахыафицаңәо схәоит ҳәа сеагәйлахаланы салагом. Ихадароуп, иағыкәзшьарбагоуп ҳәа сгәи изаанаго зтцаарақәак сырзаатгылар стахуп.

Руслан Қапба уаанжатәи ишәкәкәа рәкынгы ашәкәиғөңәа рбиографияқәа имачым атыпрытаны иқайтцеит. Аха урт зегзы рәкны ааста Владимир Анқәаб изку ари иусумтағы апоет ибиография акыр инеңтыхны, иеагәйлахаланы, инткааны, ганраңәала амана-шъаха атаны далаңдәжәеит.

Азәы ихәар қалоит астәкъя еитцыхны апоет ихигаз ахтыс сса-мыссакәагы налатданы зегзы абатахыз, урт уеизгы-уеизгы уаажәлларратә тәкыс ирымоузеси ҳәа. Сара иғасырхыит, исылшоз алагы агәра исыргеит акәымзар, убасеиңш агәаанагара иманы ари систатия алагамтағы зызбахә схәаз апхъағғы (исхәахьеит иаандылыны Руслан Қапба ари имонография уи апхъаф ахә ҳаракны ишишь).

Изахтахи, асахъаркыратә литература ҳәа ҳзышытоу? Алитература ауаа рзы акәзам изахтаху. Ашәкәиғөңәи иаптамтақәа үзара акы ихаҳәо иқазар, ҳтъама арееиуазар, ибзиоу ауағытәиғасатә қазшықәа ҳаланааզозар, хуааны ҳашшықәгылара иацхрааузар, изырғиаз ихата илахынтаға гәннымыйра азуны, агәхъаа мкыкәа ҳавығорны ҳаңдарызеи.

Ажәйтә дағакала иқан, аха иахъа, ағатә аамтазы аптағы ихатцара, ихымғаңғашъа, играждантә позиция ҳәа

изыштыуғы налатданы ифымтақә азқа ирышьашәалоу ҳазымхәйцыр ауам. Аиаша шәасхәап, Владимир Анқәаб иатқысгы еиғымзар еицәамкә (хатабзиаралагы, хыпхызаралагы иеиттамкә) афымтақә апыйтданы, иара иақара апхъағцә бзия ирымбакә, игәцарапымкуа маңзам. Изыхъязеи уи? Иааркяғны иаххәозар, изыхъяз уи ауп хатала дызлақази (есымшатәни ихымфаңгашыя, иәңдәажәашыя ухәа) ифымтақә ирхәауене еиқәшөоит, иңсадгыли ижәлари рахъ имаз абзиабара разын, ицкъан, изакәзызаалак цъара шәйттарак амамызд. Ихатара зеипшраз ҳаҳдыррағы иаамгакә, игәцарамкыкә, уи иақәытханы ифымтақә ахәшьара раҳтоит ҳәа ҳалагар, хиашахом. Ибжатахойт. Уи акы. Өбагы: баша иаххәалоит акәымзар, цъыя иҳаздышрзом, иаахтәаны ажәак, ғажәак рыла иеилырганы азәгьы иҳазхәазом абри иоума, абни иоума ашәкәифи алитетуратә рәниара амға дзықәлаз, уи имға ҳәақәызтаз, ицәа, ижбы, ихдырра иааластаз. Владимир Анқәаб иақәзар, апстазаара атцантәи дхалеит, акыр иеышхараикит, иеышшыңқәиргылеит акғы ма-зеини има замкә. Җабарала имаха-шъаха зеипшраз ала, агәабзиара злаймаз, дтахтыгъаны дызлақаз ала, түхәаптәара змам, қыаф дук злимхуаз апоезия арғиара амға уадағ дықәымлакә, апстазаара даеа ганк иеаиттар, ихатә қыаф мацаразы адәи дықәызтгы, усқак ацъабаа мбазакәа ибзазара шъақәиргылар илшон. Аха ус итахымхеит. Мазеи-ча дықамызд. Апстазаарағы, алитетуратәғы еиҳа иуадағыз амғақәа изыпшын. «Зхы уалатахыла, фызала-қәрала изырзгоз уағымызд» (ад.6) ҳәа иара изкны Руслан Қапба ииғуа ажәақәаapoет дыздыруаz иақәшахатымхо, ииашам зхәо азә джалап ҳәа сгәи иаанагом.

Владимир Анқәаб ибиографиағы ҳазцәыпхашыаша апасшыар ақетданы итәахтәу хтыс хәычық, епизодк иадамзаргы икамзар, иара ипсы еиپш бзия иибоз, дызышшәаҳәоз ашыха зыхъкәа реипш ицкъакәакәараذا иқазар, инткаа-ааткааны изаҳамхәарызеи иараби? Иахъа иааитцагылогы уаттәтәигъы абипарақәа рзы уағы иаацьеишшәаратәи иғырпшыгоупе! Жорж Санд лыбзиабаратә хтысқәа зегъы ҳдыруеите! Сергеи Есенини Аиседора Дункани ринтимтә пстазара иақнны акатахәа ашәкәкәа, астатақәа ғоны иркыпхуеите! (Фышәи фынфажәи жәаф романи амемуарқәа шәи акы том

зөвз Жорж Сименон зақа фны итихъаз, зақа фны ааихәахъаз (фынғажәи жәбантә инхартта тың ипсаххан!) инадыркны ихатә пстазаара ақнытә шығағыпхъаза зегъ рысуеите, иркыпхъуеите!

Владимир Анқәаб ара зығбахә схәаз ашәқәйфөцәа дрыдышылыит, драқарастүеит ҳәа акәзам са сыйёу. Исхәарц истаху имариазоушәа иаабо, аха иқамтәкәа, цқья инамыгзакәа, гәннымыфра азуны ҳазхыпсаны ҳдало ауп: ҳашәқәйфөцәа, досу дзәкаразаалакгыы, риографиақәа бзианы иаадыруазароуп, акыпхъ ианырпшлатәуп иаҳъатәигыы, уаштыантәигыы абицарақәа рзы.

Сара сағызыкны Руслан Қапба ари ишәқәағы исгәапхеит, хымпәда, дагыиашоуп ҳәа исыпхъазоит Владимир Анқәаб абригъ-абригъы ашықәс азы дииит, абри аамтазы ана аттара итцион, ара аус иуан, абри ашықәс азы ипстазара далтцит ҳәа исфархъза икоу афактқәа аайқыпхъазаны, гәы аткамтазақәа иаҳъыкеймтәз. Егырт ахқәа рәнеңпш, ашәқәы абри ахәтәғыы, автор ихы иаирхәоит журналистк иаҳасабалагыы, критик, литератураттаафык иаҳасаб алагыы имоу апышәа. Урт аки-аки еицхыраауа, ихеибартәауа, итибаго икоуп.

Алитература арәиарахы апоет имфа уадағын ҳәа ҳәәы пызтәахьоу, игәыртәгъыгоу (арәиара мариа ҳәа зныкыр азәйр ибахъоума, иаҳахъоума?!) ажәа еизада мацарада акәымкәа, дынгыла, аатғыло, ҳанапхъо апоет ипстазаратә мфа, дзынкъяз, дзынпаз, илитературатә рәниара ҳәаақәызтәз үхәа акыр интқааны, ҳаргыы ҳицыхысызшәа ҳцәа, ҳжыы ианыртытә, ҳаҳдыррағы ишъақәхартә, апсы ахатданы иаҳирбейт.

Руслан Қапба икынза ҳара хлитература түзтәауаз, ҳашәқәыфөцәа рбиографиақәа зығуаз, уи аус знапы алакыз неиғымсрода зегъы ҳатыр сыйрықәуп, иаҳынзасылшо ала, пхъафык иаҳасаб ала рыхә ҳаракны исшыоит (сара иқастжо ахәшъара акраанагозар).

Убас шакәугұы, атабырг азы, ҳашәқәыфөцәа рбиографиақәа акыр инартбааны, интқаа-аатқааны рыттаара аус зегъ реиҳа зеазызкыз, алтшәа бзиақәағы аазырпшыз Руслан Қапба иоуп.

Абиографиақәа рыфра мариоуп, зтаара дук акәушәа асқак иғәцаралы, амцхә хшығызыштыра атара абатаху,

аемпиратә фактқәа ааайдыкәшәланы, иааилышьны иқауттент ауп, уаҳа бағыс иалоузен хәа азәыр иғәы иаанагозар, шъатанкыла диашам. Ас еипш икоу агәаанагара илақәзоу, ипримитиву акоуп.

Хашәкәйиғөңәа азәырғы рбиография өеини иҳаздыррам, иеенини, инагжаны иттәаны иҳамам. Бжеиҳан анкета хәа изыштыу анхадыртәауюеипш иркьяғаны, игар-пшарноуп ишаадыруа.

Егырт зегзы ҳаркәатцып, рызбахә ҳхәарым, ҳмилаттә литература ақыркы зырхәыхызы, ашьата зкыз Дырмит Гәлия ибиографиагы ишахәтоу ихатәааны иттәаны изхәо аусумта ҳамазам. Абри сара агәра ганы, сакәытгәәаны, кәаны- занрада ишәасчәоит.

Уара уеилагама, Дырмит Гәлия иақара ашәыкәеи астатиақәеи зырыөхъада уи ибиография ҳзыымдыруазар, иаадыруазен хәа иссәагылоугы дәкалашт. Ааи, Дырмит Гәлия изкны акымкәа, ғбамкәа ашәкәеи арымзаа астатиақәеи ғны иркыпхъеит еиуеицшым ашәкәйиғөңәа, алитетураттцаағөңәа апсышәала, урысшәала, қырттәыла үхәа. Урт саргыы издыруеит избый авторцәагы ҳатыр сырзықәуп, рлагалагызы зыпсоу еилкауп, тәамбашақә сырзықам. Са сызааирц истаху даеакуп – Дырмит Гәлия исптазаарақнитә иахъагы иттәам, ауаа ирбартә, ираҳартә ақыпхъ ианымлақәац, цқъа ианымпшқәац мачзам. Өырпштәыс иаахгозар, иара иуажәларратәи ихәынтқаратәи усура цқъа иттәам. Иса заны сқалар, сара абарт ацәаҳәақәа зыфуа Дырмит Гәлия ҳәынтықаратә усзуғык иаҳасаб алагыы алагала шықаитцахъаз хаз чыдала статиак ағы салацәажәап хәа сгәи итоуп. Үеизгы-үеизгы ирацәамзаргызы, уи ахшығотқак шъақәззыргәаша, изыртабыргыша афактқәа шсымоу уажәнатәгы агәра шәссыргойт. Уи, пшзала, даеа усуп, хара имгакәа исзықатозар збап.

Дырмит Гәлия ибиографиақнитә иахъа уажәраанза иаадыруа афактқәагы шытә даеакала изхәапштәқәоу, даеакала ахәшьара зтатәқәоугы мачзам. Ажәак ала, Дырмит Гәлия ибиография өыц ирцәажәатәуп, автор өыц, аттцаағ өыц датахуп. Үс зақағы рбиографиақәа еилкаатәузен, иттәтәузен? Зыпсталзара иалтхьюо ракәым, зыпсы ҭаны ҳазлагылоу ҳашәкәйиғөңәагы рғыырак рбиографиақәа өеини иҳаздыррам.

Хлітературағы иқан идыру аамтаққақ ҳашәкөйіфөңә рбиографиаққа шаблон ҳасабла маңара ианырғуаз. Үрт ус иғқәз үанрыпхъалакъ, зегъ рымшқәа еипшызшәа иубон, досу рчыдараққа имачны акәын ишырныпшуаз. Щабыргуп, хыхъ-хыхъла маңара урыхәапшуазар, ҳашәкөйіфөңә азәырғы рбиографиаққа злеипшқәоу раңауп. Шамахамзар зегъы анхаққа ирхылтит, акытан иит, уа ашкол иалгейт, аихабыратә тарапиуртакгыи иалгейт, цъара наплакык ағы аус руан, еиҳараңак агазет «Аңсны Қапшь» аредакциағы... Рбиографиаққа ахтыс дүкәа ырдубалом. Аха еисөдүрраашъак рыммамкәа, лахъынцала еипшны қалашьас ирымеиз?

Ернест Хемингуеи Уинстон Черчилли (ишдыру еипш, Уинстон Черчилль дхәынтықаратә усзуғын, аха дагышәкөйіфөңын, ғажәи пшыба шыққа анихытцуаз ароман дүкәа иофхъан, иажәымтаз иапиттаз амемуарқәагы алитературатә хатабзиараққа ригзам, адунеи иахъабалак иеиңдердүруа икоуп) реипшашәкөйіфөңә, арғиафөңә зегъы рбиографиаққа ахтыс дүкәа (урисшәала приключение ҳәа изышшытоу) ырла ишшәкәгыламзар амуа иаүқаху.

Арғиағы изы ихадароу ищәнанырра ахынзаттау, ихшығ ахынзаттару, интеллектла дахынзашарапку, ерудициала дахынзатбаау роуп. Өырпштәис иаахгозар, анемец классикатә философия ашьатакқы Иммануил Кант ибиографиағы адәахъала интерес уағы иикыша, дызлаз ауаа чыдала дызларылукаашаз хтыскгыи упыхъашәомызт, «ицәышза» иқан. Ақера ду нитцит (80 шыққа), аха дахыз, дахъаазаз ақалақ Кийонисберг (уажәи Калининград ҳәа изышшытоу) дналымтзакәа ихигейт. Аха зөй итагданы ахәара згәзыңуада Иммануил Кант дырғиағ дұмыт ҳәа. Иара убас адунеи ағы еиңдердүруа ашәкөйіфөңы ду Франц Кафка (хылтшытрапда дауриан, немец бызшәала дыфуан, Прага диит) ибиографиағы бжъаратә уағык, уағы еизадак ипстазареипш ауп ишымғаопсызыз. Өынбајқәаға шыққа роуп иниңдиз. Агимназииеи аихабыратә тарапиурттеи (аиуристтә факультет) далгейт. Хзырымгак иакәын, ача злеифашаз уалафахъык иогуларц амашәир иақәшәаз ауаа астraph рзықаттара иағыз ауаажәлларра далан.

Хара ҳөйи ҳашәкөйіфөңә шамахамзар зегъы рзы инатшыны иазгәартон «анхағ ғар итаацәарағы диит», – ҳәа, усқан

азеипш ҳәынҭқаратә идеология зеипшраз ала, ал литературагы аполитика ду иззакытхо изладхәалаз ала, «анхаф ғар итаацәарафы дийт» – ҳәа ашәкөүөфы изы ахәара престижын. Хылтшытрана дтаудын, ма даамысттан ухәар усқантәи амчра ахатарнакцәа гәрамгартас дыркыр қалон. Анхацәагыы еипшызма? Нейтахәашьа змамыз шықазгыы, ишаанагара инхозгыы, ағараҳәа инхозгыы ауқахымыз.

Җабыргуп, тауди аамыстен ирылиааз мачоуп, аха ҳашәкөүөфцәа рхылтшытрана зегъы неихшьааланы игарқәан ахәара ииашам. Псуатлак рымамкәа икамызт Дырмит Гәлиеи, аамыста Миха Лакрбей, Иван Папасқыри ухәа злиааз атаацәарақәа. Европатәи ашәага-загала иаххәозар, урт зхылтцыз мал уаамызт, ахан еихачападуқәа рыйзгыланы еихбаала инхомызт, аматцуцәа рыманы, миллионла апара ладеи өадеи икъю измаз ракемызт. Аха апсуала уахәапшузар, акыр алахтырагы змаз, прабарала ақышрагы згымыз ибағьа-за инхоз уаан. Ахынҭа-фынтарақәа, ақыба-зыбақәа азәгъы игзамызт. Урт апстазаара ианбагыз, знымзар зны иагхараны икоума мамзаргы? Урт ахынҭа-фынтарақәеи ақыба-зыбарақәеи ҳәа ҳазәугұры иакуп, ибоуп. Ишырхәало еипш, агәи цәхәи иқәниаази, мачк зыпсы злази, итәгъ инеиханы пісгартақәак змази еиғодыраатәими.

Даеакзуоп, иаххәап, Алықьса Лашәриеи Владимир Анқәаби иреипшқәоу рыйзбахә анҳамоу. Урт Җабыргынгыы агара зырхәоттәкья иалиааз, аетымрагы заанат изыхъяз, аха агареи аетымреи ирзыимхәаез, збағхатәрагы акыр аарпшра зеахызығзаз роуп.

Арақа Владимир Анқәаб ихъз иадхәаланы Алықьса Лашәрия иззбахә ус баша исфәшәаны исымхәеит. Афыңыагыы бағхатәрала еипшымызт, иеикарамызт, ҳәарада, ихазхаззан, аха разъыла излеизааигәаз уафы ибартоуп. Җыдалагыы афыңыагыы рхәытча злеипшқәаз рацәан. Егырт зегъы ҳаркәатуазаргыы, агареи аетымреи афыңыагыы иеиңирзеипшын ухәартә икоуп. Алықьса Лашәрия еиңирдыруа иажәенираала «Смал» поезиатә хытхәа мацаразам, апоет ихатә пістазара ишиашоу иахылтцыз, зынза изааигәоу ауп. Апоет абри ажәенираала аникийцхы инақөүрцәкны апхъафцәа инартбааны ирласны ирылатәеит. Үеизгы-уеизгыы қазара дүззак ара иқа зам, аха абғаахәа апхъафцәа

иаамттарсны бзия изырбаз, иалаҳәатданы изыркыз иара атакы дара азәирфырыпстазара иашъашәланы иахырбаз ауп ухәартә икоуп. Апоет ара «сара» ҳәа иихәо ихазы маца-ра акәымхеит, иара дзеиуаз абицара зегыз атсанакит ауп. Ишәгәламшәои ари ажәенираалағы иахңыло иказшьарба-гу ацәаҳәақә? Афымта шеибгоу иаасгойт ҳәа салагом, ара уажәы аа-цәаҳәак рыла иазхархап:

Сара мазеи сахамтәаぜйт,
Сықәын ағәы цәхәы
Сеихыыжә-еикәыжә, сыпхамшъаζо
Ианлеиуаз асырхәы,

Атцаа хышәашәа сахапдало
Сшыапқәа қапшъза,
Асы бымбыл сылацало,
Ашкол ахъ сцен шыыжъза.

Абарт ацәаҳәақәа ишырхәо еипштәкъя зхәычра рыңда-рыла, еиба-кәеибарала изхызгаз апсуа реиағцәа дреи-уан Владимир Анқәабгы, арт ацәаҳәақәа иара ихазын ихәазшәтәкъя икоуп.

Руслан Қапба ҳзыхцәажәо ишәкәағы Владимир Анқәаб ибиография акыр интқаа-ааткааны, амана-ашъаха атаны ишиғыз еипш, апоет иаптамтақәагыы инартбааны реилыр-гареи ахәшьара рытарагыы иеанишәеит, илиршазгыы маңзам.

Владимир Анқәаб еиуеицшымыз аус хыкқәа инапы рылакын. Урт зегыз рәғы уағы ибартә ишьта нижыт: ар-ттафрағыы алитетраттцаарағыы. Убас шакәугыы, еиха-разык имч, илша здитцаз апоезиоуп. Убри ақнытә ипса-баратәуп, хымпада дагыиашоуп Руслан Қапба Владимир Анқәаб ипоэзиатә реиамтақәа зегъ реиха апзызара рытаны дахърыхцәажәаз. Җыдала иаликааит, хаз-хазы ахқәа рзи-кит апоет иажәенираалақәеи, ибалладақәеи, ипоемақәеи реизгақәа: «Сышъха зиас» (1958 ш.), «Бзып апшахәа» (1960 ш.), «Сыбзиабара» (1964 ш.), «Сышъхахытцыртә» (1971 ш.), «Асхыс» (1975 ш.), иара убас иажәенираало ароманқәа «Абрыссылы» (1966 ш.), «Аапыни анақәеи» (1980 ш.).

Арт аптамтақәа реилыргареи дасу ирықәнагоу ахәшьара рытареи аус аттарағы тақзыпхықәрала дшазнеиз ғашъазом.

Иалкаатәйз, ахшығозыштыра зыхәтаз акы ицәйбҗыхаеит узхәом. Хымпада диашоуп автор Владимир Анқәаб заатәи иаптамтакәа инадыркны хадаратә гәыцәс ирымоу, иртәйлганы игоу аңсуа жәлар ржәйтә, рөатә, пхъақатәи рла-хынта азхәышра ишазикыз ахъазгәеито. Насгы апхъағ агәра игартә иирбейт Владимир Анқәаб акыр ирәниамтакәа рөы икүлкааны пстазаратә хтыс хәычык иалхны поезиатә цәаныррала еизыркәкәаны ақатцара шилшоз. Ари ахшығоттак хъаҳә-паҳәада изыртцабыргуа ағырпштәкәа арымзаа ыкоуп. Сыштракәланы урт ара срылацәажәоит хәа салагом, иагъатахым. Убас шакәугы Руслан Қапба Владимир Анқәаб ипоезия дагәйлаланы иахынзеликааз, ишеиликааз агәра ҳзыргақәо раҳтә акық, обак ааганы рызбахә аҳәара уеизгыи иахәтоуп хәа стәи иаанагоит. Урт ағырпштәкәа хәа сызғу ан илызку ажәенинраалеи Дырмит Гәлия изку ацикли ахъалика-аз ауп. Уи табыргынгыы, ус иахәтан ухәартә икоуп, хъаҳә-паҳәада апоет иреитү иаптамтакәа иреиуоуп.

Ан илызкны афымта ссиркәа егъырт амилаттә литературақәа рөғыи акырцьара иупылоит, ҳара ҳұғыы азәымкәа ғыңызмәкәа ирышхьеит. Ауағытәйсса ан лақара изааигәоу даеағзәи дышықам еилкау усуп. Апхъаза ауағы апстәкәа рдунеи далтцны дуағны ашъақәгылара даналагаз зегъ рапхъа дгәакъоуп хәа иеиликааз иан шлакәу атарауаа дуқәа зегъы иазгәартахъеит. Ани Апсадгыли еидкыланы иахырыпхъазогыы лакфакра атахны хәа иауқаху. Уажәшты ағынту, акы аптцара залшарым ухәартә ақынза ан илызкны убыскак рхәахъеит, ирышхьеит.

Владимир Анқәаб иажәенинраала «Сан бабағоу» ғылға-ралагы 91 цәаҳәа ишреиҳамгыы, поемоуп азухәартә икоуп. Щакылагы формалагы даеа ғымтак иеипшымкәа, уапхъа-цыпхъаза иғыңхұрараза ибыз-бызуа уцәа, ужыы ианырыптә, ухдыррагы арцихызыртә иқатдоуп.

Ари ажәенинраала апоет игәатцантәи иааз, акыр аамта таха изымтоз атема иазкуп, ихатә пстазара шъатас иаинуит. Ан дызмам, дызцәызыз игәжәажәара, иуаз ажәа аҳасаб ала ифуп. Ан дызмамгыы ирнырыптә, дырхамыштыртә, лара лахъ иры-моу агәбылра еиҳагыы итцаулахаартә, дызмоугыы дзыпсоу цъя иеилыркаартә иқатдоуп. Владимир Анқәаб илахынта злақалаз ала, иан лнапы имоузакәа изҳаит, лыматқ аурта

имоузеит. Знык иадамзаргы сналғапшындаз, ма ианамузах, лсаҳа цъара ианны исбандаz хәа дышгәжәажәоз ипстазаара зегыи ихигеит. Деигрываауа дызмаз абри агәырға иааипылаз зегыи ирахәо ддәықәмыйт, уимоу, изааигәазаз ифызыцәа ҳәргыи ихәомыйт. Абри ажәенираала аниғы аштахъ ауп иан лтоурых мацк анахдырыз.

Иара убастәкъя диашоуп Руслан Қапба Дырмит Гәлия изку ажәениралакәа рцикл хаз чыдала иалкааны дахъацәажәаз. Абрақагыи ихәатөуп Владимир Анқәаб абарт иајәенираалақәа Дырмит Гәлия изкны хыпхъазарала имачымкәа азәырғы ирысхью иаарылукаартә ишыкоу. Апоет Дырмит Гәлия дааирпшит аңсуа жәлар рдоуҳатә күльтура еизыркәөаны дасимволны, дыркағыны, длашарбаганы. Арт ажәенираалақәа рцикл чыдарақәас иамоу, емоциалагы апхъағ акыр инырыртә иахъынзәкоу аттцағы дырзааттыланы агәра ҳәргартә иахирбейт.

Владимир Анқәаб ифыимтақәа раҳытә зегь реиха аимак-еиғакқәеи агәаанагарақәеи зхылғиааз жәенираала ифу ароман «Абрыскыыл» ауп. Еихараңак иеимакырахеит ажәлар рхәамтеи ари афымтеи реизықазаашъақәа. Автор хадаратә өыпнүхәас иртепт Абрыскыыл изку ажәлар рхәамта асиужет ахәаақәа дахъыртыңыз, иара ирәиаратә хытхәаа иаҙбаз инамщхөума ухәартә иахъациттаз. Руслан Қапба дахъидгылаңа маңымзаргы акритикцәа досу иқартцаз азгәатақәагыи акыр ҳасаб рзуны, ишәаны, изаны дрыхцәажәеит.

Иажәенираалоу ароман «Аапыни анақәеи» акәзар, аакыпхъ абеижкүтеи абар шытә ғажәи ғоба шықәса инареиҳаны итцеит. Убас шакәугыи, изыхъя-зыпқылак уажә ара ҳазлаңақәа Руслан Қапба ишәкәи ағыи ада раңзәак уағы дахымцәажәацкәа ибжъаханы икан. Аттцағы ара иқайтцаз анализ зегь рыла уақәшахатхартә иқамзаргы, имоукыша ахшығтакқәа упсылозаргы, апхъағ акыр ицхраауети ари афымта аиденатә тракти асахъаркыратә чыдарақәеи реилкааразы. Иара иатданакуа аамта (1941-1945 ашықәескәа рыйтәи Ацынцүтәйлатә еибашъра дузза аштахътәи ажәашықәса) зеипшраз, усқан апстазара иналагылаз ауағ өа ишъақәғылара иаңыз ауадағорақәа, аптықәесыларақәа ухәа акыр ҳнаргәыларпшыи иахирбoit. Аттцағы диашоуп ароман

ахадаратә персонаж Хымца Цараба аттараан апоет ихата ибиография шытас иқантепт хәә ахъазгәеито. Аха убарт ихатә ңстазааратә хтысқәа ауаажәлларратә тәкырытыны афра шилиршазгыры ихәеит.

Хыпхъазарала имачымкәа ажәенинраалақәеи, абалладақәеи, апоемақәеи, иажәенинраалу ароманқәеи рнағсты Владимир Анқәаб итынханы ихамоуп иғымта акритикатә-еилкааратә очеркәеи, асттиакәеи, арецензиакәеи. Урт ргырлак еиднакылеит 1969 шықәсазы Ақәа итытцыз аизга «Апсуа новеллақәа». 1979 шықәсазы итижыз имонография «Апсуа проза ашықәгылареи арғиара мәғәеи» акәзар автор иахынзайлшоз ала еихишилеит апсуа проза аниз инаркны (1918 шықәса) 30 шықәса рифонуттқала (1948 шықәсанза) из-хысыз атоурых. Абри ашәкәаेи ажәабжыи аповести ржанрқәа ҳлитературағы ишиз, ишышыақәгылаз рымфақәа автор акыр дақәшәаны иааирпәшил. Уаанза азәйрөи ирхәахъяз иацыргызуа акәымкәа иара ихатә гәаанагарақәа акыр рзикит Владимир Агрба иповест «Аколихара «Пхъақа аишь», Шылту Тәбыцьба иповест «Амат зыбға птәоу», Самсон Чанба иповест «Сейдых», Иван Папасқыры ироман «Темыр», Дырмит Гәлия ироман «Камаңыч».

Абра иеикәысыпхъазаз ағымтақәа Владимир Анқәаб иихәақәаз шытә иажәқәахъоу шыкоутты (еихарл үсқантәи аидеология ахьеилахаз иахъянны), уи иқантаз алагала Руслан Қапба ҳатырқәттарала дазнеини дахъахцәажәаз хымпада ииашоуп, уи иагъахәтоуп хәә ипхъазатәуп. Ииашам хәә иипхъазо Владимир Анқәаб игәаанагарақәагыры дреичаһаны, аамысташәала иазгәеитенит.

Руслан Қапба ишәкәы «Владимир Анқәаб». Иңстазаареи ирғиамтеи» ахатабзиарақәа иамоу итагыры ираңдоуп, аха акық, обак исхәақәаз азырыхойт. Ҳәарас иатахузеси, асқак иду, амәхакгыры змоу ашәкәы адәкъақәа зегъы хатабзиарала еипшны, еициккараны иубом. Игхоуп хәә исыпхъазо, ма гәазыхәарак аҳасабала исынарттысыз сгәаанагарақәагыры асырбар стахуп.

Җабыргуп, Владимир Анқәаб идоухатә тынхағы аттараафы апхъақа ииаганы, иалкааны еиха игәцаракны алашара зықәирпхарц иитахыз иреиңкәоу ракәын. Уи мап зхәода, ус иахәтән, иңсабаратәын. Аха иңсығәоутты дырмеигзакәа

итңагызы ихәнәндәз сгәхәуеит. Ипсыңеу ахыындашкоу ихәеит ҳәа апоет дланаркәуамызт.

Руслан Қапба ишәкәафы асқак инартбааны Владимир Анкәаб ипстазаареи ирәниамтеи антитцаах, иахәтән ҳәа сгәы иаанагоит уи иаптамтақәа аурысшәахъ иеитагоу рхатабзиара зеипшру алацәажәарагы. Апоет илыпшааху иажәенираалақәа рнағстры иеитагоуп ароманқәа «Абрыскыли» «Аапыни анакәеи» рфрагменткәагы. Фрагментла маңара изеитагоузен ҳәа азтцаара ықәгыларгы қалоит, ишнейбогу изеитагам апхъаф изы еилкаамкәа инханы икоуп. Насгы сара иахыынзаздыруала урт аитагақәа рхатабзиара зеипшру азәгызы дахымцәажәац, чыдала итимтцаац.

Аттцаафы ишәкәафы зныкымкәа, фынтыымкәа еиуеипшым ахъаттрақәа қайтцеит. Урт хымпада иахәтоуп үхәартә, дызлацәажәо азтцаара аилкаара иашьашәаланы, иаарбны ианыкәитдо, ианикәеио мачзам. Аха зныхгы иихәарц иитаху азтцаара хада ааста урт ахъаттрақәа анеитыхцәо ыкоуп, агәыхә ааста ацыфа еиҳахар иеипшхойт. Үсқан апхъаф мачк агәйнамзара инамтарц залшом. Абра исхәаз ахшыстрак шыақәзыргәетәцәо рапхытә өырпштәы затцәык аас-гоит. Изакәу уи ауп, хыхъ мачк зызбахә схәахъоу Владимир Анкәаб иажәенираала «Сан бабаңу?» аттцаафы данахцәажәо дхъатңы, апоет иқыиара, игәйпшқара аазырпшшуа, аамтала зны ищәарыцоз Миро Абгаңаа иажәабжъ бжьеигалеит. Уи, ҳәарас иатахузен, ицәгъазам, аха ажәенираала «Сан бабаңу?» ахатә аилыргара иақәирзыз дақъаки бжаки роуп, егъи ажәабжъ иаабжьеигалаз (апоет зны даншәарыцоз абыгъым апеи иареи еицны ианиба, ирыщашъаны ишимшызыз атәи зхәо) пшь-дақъак (ад. 210–214) аитеит. Ара залымдара дук ықамзаргы, алитетуратә рәниамта аилыргареи, уи иацхра-аует ҳәа иашишызыз ахъатреи шәага-загала абаланс рзеиба-уа иахыыкам уафы игәи еиҳынамшыырц залшом.

Амонографиафы ирыжәпаны, ирацәаны, ана, ара иагәйлоуп Владимир Анкәаб дыздыруаз, ифызцәа, иқәлацәа, изааигәаз ауаа азәирөи иаптамтақәеи иареи ирызкны ирхәақәаз, ирыөқәаз. Уртгы хымпада иатахын, аинтересс рымоуп. Ахарғырақ автор иқайтказ аттцаара иагәйларгыланы акәымкәа, ашәкәы антәемтағы ацца ҳасабла (урисшәала «приложение» ҳәа изышшытоу) иккыпхъзар еиғызар қаларын.

Акық, өбак ара иқастқаз азгәатақә Руслан Қапба ишәкөы «Владимир Анқәаб. Ипстазаареи ирәниамтеи» ахатбзиара рзыларқөуа икәм. Анцәа ауағы акы имихыргы, акы иитоит ҳәа ишырхәало еиңш, Владимир Анқәаб илахынта еитымрала ишъақәгылт, аха икәакәар мблит. Қсабарала илаз абағатәра акыр иааирпшыртә, ижәлар ирирхәартә дәкалеит. Уи ус шакәу агәра ҳнаргойт Руслан Қапба ишәкәгы.

Ажурнал «Алашара», 2002 ш., № 4

Псра зқәым арәниамтеи уи аитагағи

Иаххысыз 1989 шықасазы ашәкәттыжырта «Алашара» итнажыит азеижәтәи ашәышықәсазтәи аурыс шәкөйфөи дүззә Н. В. Гоголь псра зқәым ипоема «Апсы хышәашәақәа». Уи апшәаҳь еитеигеит еиңдердүруа ахәынтқарратәи ауаажәлларратәи усзуғы, аттарауағ, ажурналист Михаил Темыр-ипа Бәжәбә. Ари аитага алаңдажәаразх ҳаисасаанза иара аитагағ избахә ала ажәақәак ҳхәар ҳтахуп.

Хәарас иатыхызуеи, иахъа Апсны акәым, уи антытқгы М. Бәжәбәа ихъз зымдыруа, дызларзымдыруа акагы ықам ҳәа ипхъазоуп. Уи хымпада иагыашоуп. Убас шакәугы, М. Бәжәбәа, иуаажәлларратәи, ихәынтқаратәи, инаукатәи, ирәниаратәи усура еизыркәкәаны, обиективла цқяа иттәаны ихамам. Арақа хъаҗәа-паҳәада акы иеизгы еилкааны, ҳхағы иааганы ихамазароуп. Изакәу уи ауп, М. Бәжәбәа ауаажәлларратә тәкы змоу апстазааратәи арәниаратәи мәа данысхьеит. Иахъа шытә, хымпада иахтахыуп, иагыақәнагоуп уи иқайтцахьюу еихшыаланы атәи зәэ инеитцихү усумтак ҳамазарц. Избанзар, иара ирәниаратәи ипстазааратәи мәа злақашшыарбагоу рацәоуп. Насгыы макъаназы цқяа дызлахъымдыруагы мачзам. Ҳәәи излаанаго ала, аинтерес зтюу, иара ипстазаара иадхәалоу ө-фактк аагар ҳтахыуп.

Харт абарт ацәаҳәақәа зығуа ҳастуденттәан, ғынфажәи-жәабатәи ашықәсқәа рзы акәын. Михаил Темыр-ипа Бәжәбәа избахә ҳаҳаҳъан, аттара ду имоуп, Урыстәылан дыкоуп, аматцура дахагылоуп рхәон. Өнак Апснытәи Ахәынтқарратә архив ағы ажәытә газетқәа еихрыпсақъо ҳашрыхәаңшуаз ғажәижәабатәи ашықәсқәа рзы Ақәа итыйтыз агазет «Комсомо-

лец Абхазии» аномерқәа руак ҳалапш нақәшәеит. Уи ианын апышроңаа рформа зшәыз пышырык арпартәа рсахъақәа. Урт апхъазатәи Апснытәи апарашиуистцәа ракәын. Руазәк исахъа иатдағын «Мышыа Бгажәба».

Иқазшъарбагоу даға хтыскты. Шықәсқәак уажәапхъа Қырттәылатәи ССР анаукақәа Ракадемиа абызшәеи, алитетуратури, атоурыхи Д. И. Гәлия ихъз зху Апснытәи аинститут зығназ ағны абылра иақәшәеит. Аинститут аусзуңаа уи абылра иацәйнхаз ашәкәкәа шеилдүргоз ирбейт шакәижәабатәи ашықәсқәа рзы Ақәатәи апсуа школ ағы еиңкаааз алитетуратә кружок итнажыуз анапылағыратә журнал ацыблаахақәа. Ихбыл-ғбылны иқаз ағбынцқәа анааихұрпхъа, уа ирбейт М. Бгажәба иқәыпшразтәи иажәенираалақәа шаныз.

М. Бгажәба ибиографиақынтәи ара зығбахә ҳәз афакткты. Шамахамзар уағы издырзом. Ихархәозеи арт знык азы митәзак зтазымкуаша иаабо афактқәа? Ихархәо убри ауп, М. Бгажәбагы данқәыпшыз иеызиққәаз дпышәон, ипстазааратә мәға аханатәгы иағызыз, имариамыз ацәкәрпәқәа ирнын.

Аха, М. Бгажәба дахықазаалакты, апстазаара иагъаңыра, иагъа ropyуахкала дқындақъазаргы, данқәпшыз зны зыбзиабара икыз арғиара акөиц иеыцәауамызт. Иахъа ҳауаажәларрағы М. Бгажәба ибзианы, инартбааны дырдыруеит аерудициа тбааи акультура ҳараки, агәтбаареи змоу уағны. Үс еиңш иара ишъақәгылара зыбзуюру агәамчи алшареи ңсабарала иахъилоу, дахыуағ лаҳәыхыу рнағсангыы, иааипмұрқъазакәа ихы аус ахъадиуло, хыпхъазара раңаала ашәкәкәа дахырыпхъо ауп. Адунеи акыр атәылақәа еимидахьеит, Ахәынтыкъарратә усзуңаа, аттарауаа, ашәкәысөңәа дүкәа дрықшәахьеит, дрығцәжәахьеит, дрыңықәахьеит. Н. С. Хрущев, Гамель Абдель Насер, К. Е. Ворошилов, А. Н. Косягин, Вальтер Ульбрихт, Фидель Кастро, Хо-ши Мин... Абра асия нагжаны иаазгал ҳәа уалагаргы, атып раңаңыы иаттаххойт.

Хыпхъазара раңаала М. Бгажәба иғны ииккыпхъью астатақәа зегъы (урт ңсақыаны еиуеиңшым аамтақәа рзы еиуеиңшым ажурналқәеи агазетқәеи ирнылахьеит) ropyбахә ҳамхәозаргы, иаҳәалаҳаршәап еиуеиңшым актуалтә нау-

катә зтцаарақәа ирызкыу ихадароу ишәкәкәа. Убарт иреи-уюп «Ардәйна ашәа ахәоит», (Алсны уасы иңде апсаатә хккәа ирызкыуп), «Алсны атиаатә ресурсқәа». Ифны итижъхъеит апсызқәеи апсуа шыхыцқәеи ирызкыу аинте-ресс зткоу, ихәартоу ашәакәкәа. М. Бгажәба иоуп Нестор Лакоба изкны амонография ғны итзыжъыз (уи апсышәалагы урысшәалагы итытцит).

Ихаззоу, ичыдоу атып ааннакылоит М. Бгажәба ипста-заарағы иара илтературатә рәниара, хымпада аинтегрстыв аткоуп. Ифны иккыпххъеит иоригиналтәу, асатира қазшы змоу ажәабжы қайматқәа, иара исатиратә повест «Гәараңаа рписар» акәзар, апхъафқәа бзия ирбейт, ирылатцәеит, иа-арласынгыы еицирдыруа иқалеит. Ахәшьара бзия аиу-ит шықсекәак уажәапхъа М. Бгажәба апсшәахь еитаганы итижъыз аурыс шәкәыфы ду М. Е. Салтыков-Шчедрин ипо-вест «Қалақык атоурых».

Уажәы апхъаф ишибо ала, М. Бгажәба апсшәахь еитаганы итижъит Н.В. Гоголь ипоема ду «Алсы хышәашәақәа». Ари а факт, ҳәарас иатхузеи, ҳара ҳмилаттә литературазы ихтыс дуны ишықалаз азгәататәуп. Иара иадхәаланы иқәгылар ал-шоит акымкәа, обамкәа азтцаарақәа: иаҳтахызма принципла ари еипш икоу арғиамта апсшәахь аитагара? Излаҳаҳәозеи? Изеепшроузеи иара аитага ахатабзиара?

Җабыргуп, апсуа милаттә литература аханатәгыы аори-гиналтә рәниамтақәа инарываргыланы, аитагақәа рыла-гыы иғио иааниует. Уи ус иагъахәтан. Аха, рыххарас иқалаз, апрактикағы зныкымкәа ғынтәымкәа иқалақәахъеит еитагаттәу алпшаараан агъамадара анахцәалашәо, уеизгы-уе-изгы бениара дук, хызыз дук ҳлитература иазымто, раңаңзак хзырзымго аннеиттаргалогы гәаталатәыми, ирымхәалой, «ухыза иуқөү гәатаны ушъапы еитцих» ҳәа. Арақагыы абасшәоуп ишықоу. Досу кониунктурак дахылпшыны, ма ус иааигәапхаз иеиттаго далагар, ихахәтәо акем, иаҳдырхагахар, ҳашней-шнейуа ҳақъашо ҳалагаргыы алшоит.

Зегъ рапхъа иргыланы апсшәахь иеитагалаттәу Алсни апсуааи ирызкны аешъаратә бызшәақәа, ахәаанырцәтәи абызшәақәа рула иапткоу арғиамтақәа роуп. Ус еипш икоу, ҳбызшәала ихамазарц зыххетақәоу макъанагыы зақа көаханы, игәигәтажъыны ҳапсуа пхъафқәа рнапы ахымнаزو мацума?

Үрт рнағос еитагатәу адунеи зегъы ағы еиңирдыруа икоу, аамта ипнашәахьоу, иахъатәи аңсау пхъафқәа хыңдаратә таҳракәа ирышшашәалахаша, доухала хзырбениаша арғиамта лыпшаахкәа рымасара роуп. Ажәакала, асахъаркыратә еитагара аус хатөгәапхарала маңара ҳәа ахы иақәйтны, агәра ақәыршәны иоуштызаны икамзароуп, ахылапшреи агәцарапкеи ианаипмұркөзакәа иамазароуп.

Ара уажәы зыζбахә ҳамоу Н.В. Гоголь ишәкәы ақәзар, ҳара агәра ганы ҳазлақо ала, уи хымпада, хъаҳәа-паҳәада иахъахын аңсшәахь еитаганы иҳамазарц. Арақа аитагағ иалипшааз ағы дарбанызаалак азәы гәысбара иоурым ҳәа иҳапхъазоит. Н.В. Гоголь ипоема «Аңсы хьшәашәақәа» ахыыз дуп, адунеитә литература иалатәахъеит, еиңирдыруа икоуп азыхәан маңара ақәзам ҳара аңсуағы ҳхатәы бызшәаала иҳамазар ахәтоуп ҳәа изахапхъазо. Аус злоу ари адунеитә литература аshedевr автор мшаене ианааисыз еиңштәкъя иахъагы ауаажәлар зыргәамтцуа, итарны иқәтылоу актуалтә проблемақәа жәпакы ртак ахыиқанатцо, ауағытәысса ииашаны ахырхартә итаны дхаазо ауп. Даеакы ақәым, шәапхъя (иамыпхъац азәыр шәыкәзар, ма ааигәа шәамыпхъацзар), агәра шәхаргойт ғыцбараҳны ишышәзықало. Егырт зегъы ҳаркәатцып, жәйтәнатә аахыс ауаажәлларра изфағкны иамоу аттартыша (иблыша, иццишәхаша!) «Аңсы хьшәашәақәа» речи Н.В. Гоголь исахъаркыратә гении ишаанарпшыз, ибызбызуа апқацахәа аттартышагағцәа ирхиқъаз ақамчыштыбжы зеипшроу жәбап. Н.В. Гоголь иперсонажзәеи иахъатәи аттартышагағцәеи (урт планы иҳалами, акы иазықәгохәа икоумал!) кәтык иатказ ғ-кәтағък реипш зақа еизааигәоу, иеипшүү жәбап. Агәра шәхаргойт урт ртәи зхәо ағбъыцқәа ичыдоу, настың тәға змам асахъаркыратә гъама шшәыртә ала. Мамзаргың ىқъя шәрызхәыңы шәрыпхъеиш акачбеира аазырпшуа адақъақәа, лымкалагы аңсы хьшәашәақәа рыххәаразы Чичикови Коробочеки реилахәаахәттрақәа ртәи зхәо.

Арт иреипшқәоу зақа ыкоузеи апоемағы? Иахъа ақара ари арғиамта ианаңхъатәу даеа аамтак қамлацзаргы қалап. Ҳара ҳазтағылоу аамта уадағ азы Н.В. Гоголь дарғажәғаны, изакәызаалак цъара еиңакрак иқәмкәа, есқаангы дышықаң даанхоит. Агәра ганы ҳақоуп апоема «Аңсы хьшәашәақәа»

апсуаа ҳахтә макъана иамыпхъац, цқыа изымдыруа шамчым. Шәапхъеишь, уи зақа шәнахәо, зақа шәархәыңуа жәбап. Обагы – апсуа бывшәа алшарақәагы шамчым: хәаак шрымам даға зныкгы ағера шәнаргап.

Н.В. Гоголь ирғиамтақәа рахътә апсшәахь еитаганы иҳамақәоу ықоуп. Еитагоуп, апсуа пхъафқәа ирылатқәахъеит «Ревизори», «Апхәысқәареи».

Аха «Апсы хышәашәақәа» аурысшәахътә апсшәахь аитагара иахъа уажәраанза азәгъы иеазимкыңызт. Ари аус шымариам, тұфа змам ауадафрақәа шацу зымдыруада? М.Бәжәба уи машәыршақә даднамгалеит. Иазгәататәуп ари арғиамта доуҳала аитагағ ишизааигәоу, иара ибағатәра излашьашәалоу ықоуп.

«Апсы хышәашәақәа» аитагаразы иатахыз раңааζоуп. Қ-бызшәак – аурысшәеи апсшәеи – рдирра маңара азхоны хәа иқағам. Бызшәак ахъынтә даға бызшәак ахъ асахъарқыратә рғиамта аитагараан тұфа змам, еидхәалоу жәпакы азтсаарақәа еизытқәаны уапхъа иаақәғылоит.

Ари арғиамта ссир аитагара зеазызкыз ауағы ибзианы идируазароуп Н.В. Гоголь ихаан Үрыстәыла зеипшраз, аурыс жәлар үсқантәи рсоциал-политикатә тәгылазаашъа, ртоурых, рпсихология, ыбазашъа, ыыхнықәашъа, ртасқәа – уртқәа зегъы реилкаара иахъатәи ауағы излаицәйгуадағқәоу раңаоуп, уи аахыс маң тұуама. Үрыстәыла назлоу адунеи маң аеапсаххьюома?

М. Бәжәба «Апсы хышәашәақәа» аитагара иеаназикуауз ибзиазаны идируан уи иднатқоз атакпхықәра зеипшраз. Ус днадыххыланы, иаалиышыны ишизықамтқоз. Ус баша-маша ақаттара иарғы даштымызт, жәа-шықәса инареиханы дағын. Үаңза иидыруаз измырхакәа, Н.В. Гоголь ипстазаареи ирғиамтеи ирыидхәалоу ашәкәқәа раңааны дрыпхъеит. М. Бәжәба днеини ибахъеит аурыс шәкәыфы ду ибиография зыдхәалоу атыпқәа жәпакы (Рим, Париж, Берлин, Миунхен, Дрезден ухәа).

Ишдирү еипш, аурысшәеи апсшәеи рөы ахәоу еиқекашақәа ахъеиқәымшәо раңаоуп. Аитага автор апсуа бывшәа асинтаксис ачыдара давамғылар ада анамуазгъы, апсуа бывшәа ипсабаратәу ачыдарақәа дрыщәхъамтый акәын. Ша-

махамзар, ус ақатцара иагылшеит. Арғиамта ахы иақәйтны еитагоуп.

Аитага интқааны иагыу-иабзоу акакала ҳарзааттыланы иаҳтап ҳәа ҳалагар, иаҳнарбо раңаахашт. Аха уажәнатәгыы, азныктәи апхъаралагы иубартоуп ахатабзиарақәа акырза ишыраңау. Егырт зегзы ҳаркәатцуазаргыы, апхъаф илаңш итцашәоит М. Бәжәба инартбааны, пымкрада апсуа быйшәа Алексикатә бениара ихы ишаирхәаз, апсуаа рңәажәашы астиль Н.В. Гоголь ифыратә стиль ипсабаратәни еилышны, иахаңаны ишықайтцоз. Уағы ибартоуп апсуаа рлаф-хәаратә ҹыдарақәеи Н.В. Гоголь исатиратә быйшәеи «реин-раалашыағы» аитагаф акыр аңыа шибаз. Уимоу, азнык азы ихәйчәоуп зүхәаша ацәажәаратә ниуансқәа рөгры аитагаф иттарны игәникилаз, ахшығозыштыра зитаз раңаоуп.

Абра иаагар ҳтахуп өйрәпштәи хәычык. Икәвшъарбагоуп аитагаф ажәа «Москва» апсышәала «Маскәа» ҳәа ахыиғуа. Уи ахархәара ахъамоу аконтекст ағы ичидоу бжык ахылтцуа иқанаңтәоит. Уалагар ас еиңш икоу ағырпштәкәа зақа утахыу упшаауеит.

Хәарас иатахыузети, аитага ахы инаркны атыхәанза еиуеипшытәкъаны, ахатабзиара еициҳаракны иқам, аоригинали иареи еиғырпшуа уәйинаухар, дағакала еиҳа еиғыны иқатқазар ауан зүхәаша тыпқәақгыы хымпада иубоит. Аха ус еиңш икоу атыпқәа урыхъяшо, апхъара угәы ахдыршәо иқам.

«Апсы хьшәашәақәа» апсышәала атыжыраан аитагаф иқаитцаз дағеа ус бзиақгыы азбахә мәдәекәа ҳәавсуам. Уи ашәкәы асаҳья бзиақәа азыпшааны иахъагәйлайтказ ауп. Урт асаҳъақәа архивқәа рәкны аитагаф ипшааит, рғырыракгыы иахъа уажәраанза акынщ рымбаңызт, иаагоуп 1932 шықәсазы М. Горки ихъз зху Москватәи асаҳъаркыратә театр ақны Станиславски иқәиргылаз аспектакль асценақәа рәкынта, ара икоуп Боклевски итыхымтақәағыы. Хыпхъаңарала икоуп фажәи фба сахья.

Иара убас иатахызар қаларын зеилкаара уадафу ажәақәақ ржәаргыы. Уи атахын ҳәа ҳәенди иаанагоит, избан акәзар, апсуа иакәм, иахъатәи аурыс бжыаратә пхъафцәа зегзы ирзеелымкаауа ажәақәа маңымкәа уағы ипшоит апоема «Апсы хьшәашәақәа» ағы (иаххәап, «афрак», «асамактан», «абричка» ухәа).

Иаайдкыланы «Апсы хышәашәәқәа» апсшәахь еитаганы атыжыра хтыс бзианы иқалеит ҳкультуразы. Уи даеа зныкгы агәра ҳнаргоит, ари арғиамта ссир ес ииуа ишрыциуа, аха ес ипсуа ишрыцымпсуа.

*Агазет «Аңсны Қаңшы», 1990 ш., апрель 17, № 70.
Ари астамиа Сергеи Зыхәбей Руслан Қапбей иеицирғат*

Нели Ҭарпхә

Апоетесса, апрозаик, адраматург Нели Залтинцка-ипха Ҭарпхә дииит 1934 шықса абтцара мза 20 азы Гәдоута араион Дәрыңшың ақытан. Лқытантәи ашкол хътәы медалла даналга (1954 шықсазы) А.М. Горки ихъз зхыз Ақәатәи Ахәынҭкарратә артсафратә институт (1979 шықса раахыс – Аңснытәи Ахәынҭкарратә университет) афилологиатә факультет апсуа сектөр дәлалеит. Ари асектор усқан апхъазакәны иаадыртыз акәын. Уи далгейит 1959 шықсазы. Аинститут даналга ашытакхь инеиңынкыланы акыр шықса аус луан ашәкәтүйжырта «Алашарағы» редакторс, зныхгы уи ашәкәтүйжырта адиректор ихатыпудағыс дықан. Атыхәтәантәи ашықәсқәа рзы Аңсны ахәыңқәа рфонд еиҳабыс дамоуп.

Редакторк иаҳасаб ала Нели Ҭарпхә ашәкәтүйжыртағы аус анылуаз ашықәсқәа рзы лнапы итىлхит, аредақция рзы-уны итلىжыит хыпхъязарала азәырғы апсуа шәкәйифәцәа раптамтакәа, апсуа школқәа рзы артсага шәкәкәа. Аңсны ахәыңқәа рфонд еиҳабыс дахылкоугы акыр зтазкуа, ихәартоу ауаажелларатә усқәа мәғапылгоит. Нели Ҭарпхә акыр шықәсқәа раахыс Аңснытәи ашәкәйифәцәа Рейдгыла анапхгарда далоуп. Асовет мчра ахаангыы иланаршъахъян Қырттәылатәи ССР-и Аңснытәи АССР-и рәғы зәаңсазтәыз акультура аусзуғы ҳәа аҳатыртә хыңзқәа.

Нели Ҭарпхә апхъаза алитетуратә рәниара амға данықәлаз ашықәсқәа рзы аамта даеакзан, иаҳа еиҧш арғиафәәа рабәа иақәйтны иқамызт. Ахәынҭкарратә цензура ғәрәа итцимгакәа ажәак иадамзаргыы аламала акының ағы изнеиуамызт. Убас шакәйизгы лааңшырак

уафы имбазо иқан ҳәәргъы ҳиашахом. Җабыргыуп, усқан Асовет мчреи акоммунисттә партиеи иаркы-иаркы, ирцәирцә ҳәа иқан. Ахәйнҭқарратә идеология цьбаран, настгъы 1941–1945 шықәсқәа рзтәи А҆зынцътәлатә еибашыра дүзза ҳажәлар ирхыргеижкөти раңзәак тцуамызт, атәыла экономикала еитцаханы иқан. Убартқәа шықазгъы убри аамтазы апстанаазарағъы, аллитературеи ақазареи рәғъы акыр итцаураз аитакрақәа мәғапысуан. Апсуа өар рахынты азәырғы иадхәатталаны аллитературатә рәниара амфа иқәлон. Урт аттара ртсон, аус руан гәаңылдәара дула, агәалақара бзиен агәыгра дүкәеи ыманы. Дырмит Гәлия инаиркны абипара еиҳабы иатсанкуаз ҳашәкәыфөңәа хыпхъазарала имачзаргъы аәар хшығозыштыра ыртсон, игәцаракны ирыман, рнапы зларкыз аус ргъы азтартсон, ҳмилаттә литература анағстәи апеиңшгъы урт ианатғагылаз аәар ырхыз иадырхәалон. Уи аамтазы ҳәлитературағы имғапысуан асхематизмреи, адекларативтәреи, аллиустративтәреи раңыхра апроцесс. Ҳашәкәыфөңәа еиҳа-еиҳа реаныршәон ихадароу апстанаазаратә хтысқәеи аңыртпрақәеи ырмәхаркырц, инартауланы итыртаарц. Апсуа шәкәыфөңәа ырмчқәа реид-кыларазы, аәараңәа ыршықәыргыларазы акырза ыртыркуа иқалеит ажурналқәа «Алашареи» (1955 шықәса инаркны) «Амџабзи» (1957 шықәса инаркны) рттыжъра ахъалыршаҳаз. Апстанаазара еғырт ағанқәа зегъы реиңш, аллитература ағиара аус ағъыи еиҳараңак псеинварақәак қалеит Сталин даныпсы, Берия данықәырга, 1956 шықәсазы имғапысыз Асовет Еидгыла Акоммунисттә партия XX аизара ду аәы Сталин ихаттаратә күльт ианақәылзба ашътахъ.

Нели Ҭарпхә ажәеинраалақәа ырға далагеит данқәыпшыз, лкыта гәакъя Дәрыпш ашкол дантаз инаркны. Апхъатәи уи лажәеинраала акынщабеит 1952 шықәсазы усқан иттытуаз апсуа литературатә «Альманах» (№4) адақъақәа рәғы. Усқан лара ажәбатәи акласс аәы дтәан. Апоетесса қәыпш лажәеинраалақәа апхъатәи реизга «Бзия избоит амфа» ҳәа зеиңш хызыс иаманы итлүйкит 1955 шықәсазы. Усқан лара Ақәатәи Ахәйнҭқарратә артсаоратә институт А.М. Горки ихъз зхыз афилологиатә факультет апсуа сектор дтан, асобатәи акурс аәы дтәан. Абри аизга хәыцы апоетесса нақ-нақтәи лырғиаратә мәа ҳәаақәнатцеит ухәартә иқалеит. Ара

иазгәаҳтар қалоит уи ала Нели Ҭарпҳа аңсуга шәкәысөцәа дешаарылагылаз. Нели Ҭарпҳа уи аштахь акыр шықәса анты гәалашәара ҳасабла илөз лыстатиак ағы излалығуаз ала, аңхъатәи лышәкәи «Бзия избоит амға» антың аштахь дук мыртсыкуа гәыпфык ашәкәысөцәа дрыщны аңсуга литература ашъатакы иғны дитааит. Дырмит Гәлия длеигәырғаны, лымға ныхәауа иазгәеиттей: «Азәырғы аңсуга тыпхәацәа ажәенираалақәа рымфа реаныршәон, аха хатца ианцалак, ркалам рымкәеттшәон. Еихараразак абзазара иатәнатәуан. Иныхәазааит аңхъатәи башағақәа, аңхъатәи бара бышәкәи! Анасып бымазааит!» (Н. Ҭарпҳа. Сымға зныхәаз ахәыштааара. Агазет «Советская Абхазия», 21 ноября 1975 г.)

Илықәнагатцәкәаны Нели Ҭарпҳа дыпхъа затәуп аңхъатәи аңсуга поетесса ҳәа. Җабыргыуп, лара лъынзагы азәымкәа, ғыңымкәа аңсуга тыпхәацәа литературатә рәниара мға напы адыркәахъан, иналаршә-ааларшәны агазетқәеи ажурналқәеи рәзы зажәенираалақәа зкынпқәахъазгы ықа-кәан. Аха ес изыхъказаалакгы Нели Ҭарпҳа лъынза аңсуга пхәйск шәкәысөфык лаҳасаб ала дышақәғыланы дзықамла-цизт.

Лықәрахь дышнеиххьюгы Нели Ҭарпҳа иахъагы иааип-мыркъаңакәа аус луеит, лырәиаратә мәхаки лышәеи ирыз-лырхәеит. Ианагъ асахъаркыратә жәа аңшаара даштоуп, илыртбааует лтематика. Уи ус шакәу хъаҳәа-паҳәада агәра имгарц залшом иахъа уажәраанза иғны итлыжхьюу лажәенираалақәеи, лпоемақәеи, лбалладақәеи реизгақәа ирыпхъаз дарбанзаалакгы. Убарт аизгақәа иреиуюуп «Аапынра агәи» (1958 ш.), «Ақәыпшреи агәтыхеи» (1964 ш.), «Аөыхәа иатәа» (1980 ш.), «Ажәенираалақәа, абалладақәа, алирикатә поема» (1984 ш.), «Ихәу ашәкәи». Ажәенираалақәа. Аибашъраанзатәиқәа, аибашъра-аштахътиқәа. Уи аштахътиәиқәа» (2002 ш.) ухәа убас егыртгы. Нели Ҭарпҳа итлыжхьеит лыпмтақәа реизга ф-томкны. Актәи атом ие-иднакылеит илыпшааху лажәенираалақәеи, лбалладақәеи, ллирикатә поемақәеи (итытцит 1984 шықәсазы). Ағбатәи атом еиднакылеит автор лыпрозатә птамтақәа рғыырак: аповест «Матисса», «Апсырма», «Үчкәынанат», «Бзыптәи аповест», ажәабжықәа «Аҳаскыын-тәзыуа», «Ахтәкъя», «Иан лтаца», адрама «Амра аңха».

Нели Тарпхә заанаттәи лпоезиағы ихадароу атың аан-накылоит аинтимтә лирика. Уи лара ашәә рзылхәөйт ауафытәйсә исубиективтә цәанырра ҳаракқәа, абзиабара үкъя, аиғызара иаша. Апоетесса лыграждантә лирика ғәгәала ианыпшит аңсадгылы ажәлар гәакъеи рәапхъа дарбанзаалак ауағы иду атакзыпхықәра аарпшра. Аха арт атемақәеи амотивкәеи рыла маңара ихрыкәшәзам Нели Тарпхә лпоезия. Иааидкыланы, иеизыркәкәаны ҳахәапшузар, лара лпоезия азеипш қазшықәа ируакуп ҳакәша-мыкәша иахъеи уахеи имфапысса иеиуеипшым ахтысқәа рныра. Апоетесса иреиғүү лаптәмтәкәа рәы илыллыршент аилазаашья уадаф злоу ауафытәйсә исцәаныррақәеи, ихәышрақәеи, игәэртъяреи, илахъеиқәтәреи сахъаркыратә ажәала апхъаф ихы-игәағы инеиртә аарпшра. Нели Тарпхә ллирикатә поезия хадаратә персонажны далоуп аңъа збо, ағъараҳәа, махәөеилыхла аус зуа, аңстазаара активла иалахәу, илахъеи_xу, иахъатәи ҳуаажәларразы иқазшьарбагоу, атипра зуа аңсуа пхәыс. Өырпштәйс иаҳгозар, аңсуа пхәыс лыразра, лкъиара, лтциира азҳара азышәаҳәара ирызкуп ажәенинраалақәа «Сдоуха» (1967), «Ан лныхәара», «Анра» ухәа уб.ит.

Нели Тарпхә лпоезиатә лапшхәаа еихаразак изырхоу ҳаптәаазара иамоу алашарақәеи апозетивтә ганқәеи роуп. Лара акыртъара дазыманшәаланы иеиғылбааует арепалтә пстазара, есымшатәи абзазара иамоу ауадафрақәеи аромантикатә цәанырра ҳаракқәеи, ахатәи ауаажәларратәи зтцаарақәеи еилышыны, иеиқәөыртуа. Өырпштәйс иаҳгозар, абра иаххәаз ахшысфак аганахъала иқазшьарбагоуп алирикатә жәенинраала «Исархәеит...» Ари ажәенинраала алирикатә персонаж лразъы бзианы ишъақәгылт – лара илымоуп изызхахъоу ахәыңқәа, ағны, агәара, илфо, илжәуа лыгым, лыматәа-ғытәа ҳәа дахашшаауа дықам. «Иазхоуп, бхы бмыргәақын», – ҳәа лазхәақәогыы ықоуп, аха лара лыщәа ҭынчым, тәамғахә лымам, лхәышрақәа хара ицоит. Избан акәзар, илдүрүеит адунеи иахъа ашәарта иштагылоу, ана, ара еиуеипшым акәакъқәа рәы аибашъра мцабызқәа шхәытқью, акыр атәылақәа рәы амлакреи ағареи шықоу, асоциалтә мчы лашъцақәа мышхәыбазара рыртом анаңәа, ахәыңқәа... Абри «ғыстаарап» зтамкәа иеиқәау ажәенинраала амацарагы заманалаттәкъя ианыпшуюйт Нели Тарпхә лырғиамта иагәылганы игоу агуманисттә зеипш пафос, ахырхарта.

Апоетесса лапткамтақә аиқараңақ лара дызхаану, дызлагылуо аамтеи лыпстазаареи роуп. Аха лажәенираалақәеи лпоемақәеи рөы лассы-лассы дрызхъапшоит ҳажәлар ртоурыхтә хтыс ұбараққәагы, иаҳгәалалыршәоит азеижәтәи ашәышыққәасы апсуа жәлар трагедия дуны ирзықалаз амханыра, уи иахқыаз ахәракәа иахъагы имғацкәа ишықоу, 1941–1945 рыйыққәа рызтәи Ацыныңтәйлатә еибашьра Дүззә ашыққәа рзы анемец фашизм усқантәи ҳапсадғыл ду хәа иахапхыазоз Асовет Еидгыла ианнатцәз ахәра дукәа, 1992–1993 шыққәа рзы ақыртуа окупантцәа Ҳапсадғыл Апсны ралцаразы ҳажәлар ирхыргаз агәәкәра дукәа. Апоетесса, ҳәарас иатахызуеи, илдыруеит ажәлар ирхыргахью агәәкәрақәа ус аламала ишырхамыштуа, ишызрылымтца, ари нахысгы ианагъ агәәеанызара шатаху. Ари аганахъ ала иқазшыбарбагоуп Сталингради (уи ақалақъ иахъа Волгоград ахъзуп) аибашьрағы итахаз апсуа тцеңдә ирзыку Нели Тарпхә лажәенираалақәа жәпакы, апоема «Ашәахста», настыры «Ихәу ашәкәы» ухәа уб. ит.

Апоетесса ҳажәлар ирхыргахью ртоурых ақыннтә атрагедиатә хтысқәа захгәалалыршәо иахъа аибашьра ғың цәрызызгарц, ҳапсадғыл ҳамазкырц иақөызкуа рцәымыгра, ргәағ ҳалалыртцәарц ауп.

Хыхъ-хыхъла уахәапшуазар, азнык азы Нели Тарпхә лпоезия автор лхатә гәазыхәарақәеи, лхатә хъаақәеи, лгәамт-рақәеи, еиуеипшым еғырт апстаазаратә цәаныррақәеи емоциалаа лхата ишлыдылкылауеи ишылныруеи раарпшра маңара иазкушәа уағы ибар қалоит. Аха ус еиңш агәаанагара еижъагоуп. Инартсауланы цқъа ҳахәапшны ҳазхәыцуазар, арақа ахатәи ауаажәлларратәни тибаго икоуп. Апоетесса лирикатә персонаж, ҳәарас иатахузеи, автор лхата дылзаагіоуп. Аха лирикатә персонажи лареи идентификация рзеибауа икоуп ххәар ииашам. Бжеихан, ииашоуп, автори алирикатә персонажи рыбжықәа еилатцәоит, еикәшәоит, еиқәғыртуюеит. Алирикатә персонаж автор дызтазкуа абицара иахатарнаку уағуп. Апоетесса апсадғыл абзиабара атема аныштылхуа акәзааит, Апсны апсабара апшзара ссир даналацәажәо акәзааит, ианагъ аңс акә, арс акә апсуа пхәыс лхағесахъа гәцаракны илымоуп, ианагъ апхәыс лжәйтәи, лғәтәи, уаттәтәи лразъы гәтыхас илымоуп, лыбла ғың итцлыршәом.

Ара, хымқада, иахгәалахаршәаар ахәтоуп Нели Тарпқа лыдагы, лара лұқынзагы еиуеипшым аамтақәа рзы азәымкәа, ғыцвамкәа апсуга шәкәйіфөңдә апсуга пхәыс лхағасахъа аазырпшхъа. Иахгәалахаршәап Дырмит Гәлиа ироман «Камачың» ахадаратә персонаж ахатам-пхәыс зырхәо апсуга нхағ пхәыс Камачың лхағасахъа; иахгәалахаршәап Иван Папасқыр ироман «Апхәыс лыпату» ахадаратә персонаж Саида лхағасахъа. Шамахамзар, егырт апсуга шәкәйіфөңдәагы апхәыс – ан, апхәыс – аеҳәшья, апхәыс – абзиабағ ирызкны аңс акә, арс акә имач, иду изымғың, уи атема иахымсың дықам. Аха Нели Тарпқа лырғиамтағы, апоезиағғы, апразағғы, апсуга пхәыс лхағасахъа акыр ачыдарапқәа аманы иаарпшуп.

Ахағы раңәа змоу азә лоуп апоетесса лирикатә персонаж: уи зны абзиабара үкъя иткәаны иамоу, зцәаныррақәа ҳараку пхәызбоуп, зны зыхшара ирыхзызынди изаазо, итцауроу үағны апстаазара аилашыра агәта иалагыларц зтаху, уи иазықәпсо ан лоуп, зны зхатда изгәакью, дызмыпсахуа, инагжаны аиғызызара иаша изызуа пхәысуп, зны зани заби хаштра рықәзымтәо апхә лоуп, зны зашыңдә ирызгәакью аеҳәшьялоуп... (Иахгәалахаршәап апоема «Апа», ажәенираала «Итқәахы сан, итқәахы!», «Уара сара усцәымшәан...», «Сдоуха», «Ан лаңдәажәара» ухәа уб.ит.).

Хаз қыдала иазгәататәуп Нели Тарпқа апсуга хәйіттәи поэзия арғиаразы акыр алагала шықалтқашыу. Ахәыцқәа ирызкны хыпхъязара раңәала лара илықшоу ажәенираалақәеи апоемақәеи акыр еиңдердүруа, апхәафқәа ирылаттәаны иқалахьеит. Урт рғырык апсуга жәлар рғеңдіктә птцамтақәа шыңас ишримоу ғашьзом. Убас иқақәоу иреиуоуп «Хатажәыкәеи Сатажәыкәеи рлакә», «Мышә-шьапыжәи атлашанеи», «Татрашь-Гъарғылашь» ухәа уб. ит.

Нели Тарпқа, ишаҳхәәз еипш, апсуга литературағы аханатә дцәыртцит поетессак лаҳасаб ала, апоезиа ажанрқәа рғоуп лқәыпшразы еиҳаразак дахышыңақәғылаз. Аха убри инаварттыланы қәғиарада ауслуейтапрозеи адраматургиеи ржанрқәа рғғы. Адраматә рғиамтақәа рахытә үағы иаликаартә икоуп алакәтә сиужет шыңас измоу «Амра апхә» (Уи аптқоуп Кәымф Ломиа ипоема «Амра апхә» амотивқәа рыла), «Ашәа аптцара мариам» (уи фуп автор лхата лғыымта «Бзыптәи аповест»

амотивқәа рыла). Арт апиесақәа рыфбагы аспектальқәа руылхны иқәдыштырахьеит «Ахатыртә дырга» аорден занашью С. И. Чанба ихъз зху Апсуа Ҳәйнтиратә драматә театр асценағы, ахәапшщәагы гәахәала ирыдыркылеит.

Апроза ажанркәа рәғыы Нели Җарпқа хыпхъазарала имачымкәа иғны итлікжыхуу лажәабжықәа, лповестқәа «Бзыптәи аповест» (1961 ш.), «Матисса» (1967 ш.), «Апсымра» (1967 ш.), «Ашәи зшәиз апхәйизба» (1971 ш.) агәра ҳдыргоит автор лтематикатә мәхакы еиха-еиха ишитбаахо, лсахъаркыратә қазараишазҳая. Аразызбахәххәазаптамтақәа иқәдыштырахьоит ауаажелларатә тәкы змоу азтцаарақәа настыы асахъаркыратә ажәала акыр игәэлыртәааны избоуп. Нели Җарпқа лповезиағы еипш лыпрозағы еихараңак иаалырпшша, ихтакны илымоу апсуа пхәыс лтагылазаша, лынасып шышьяқәгыло, апсуаа рөи апхәыс (ан, аеҳәшья...) лтаацәааратә еизықазаашықәа зеипшроу, лсоциалтә тагылазаша зеипшроу ухәа раарпшроуп.

Нели Җарпқа апхъатәи инеитцыху лыпрозатә ғымта «Бзыптәи аповест» иаҳхысыз афажәатәи ашәышықәса аффатәи азыбжазы апсуа ақытағы имфаңысуаз еиуеипшым апстаазаратә процессқәа раарпшра иазкуп. Апсуа қытағы аколнхаратә пстазара зеипшраз, уа ағар рольс инарыгзоз, дара азәи-азәи реизықазаашықәа апстаазаратә табырг акыр иашшашәаланы иқатдоуп. Аповест иалоу аперсонажцәа рацәафуп, аха иаарылукаартә икоуп арпыс Хымца Цымцбей апхәйизба Асидеи. Иқазшъарбагоуп урт реизықазаашықәа. Хымца Цымцбай ақытағы акомғареидгылаа дырнапхгафуп, дызлагылоу иқәлацәа бзия дырбоит, дыгәрагоуп, аиаша ибаны дацәхъатцуа дықам. Аха амашәыр дақәшәеит: пхәыс данаигоз аенеи ибыза Зосим ихъяны, машәирла длашәхеит. Абас Хымца арыщхара дщақәшәазгы дзатцәни днымхеит, бзия дызбо, бзия иибо ипхәыс қәыпш Асидагы, Зосим дназлоу егырт лөфызцәагы дгәигетармыжыит. Арт аперсонажцәа рыбжъара аухәан-сұланқәеи ацәгъаҳәарақәеи бжаззалақәаз үюукы қалазаргы, аигәннымәрақәак рыбжъалазаргы, дара атцахом, апстаазара үбара иага ипнашәаргы имфаҳжыом. Хымца Цымцбай дышылашшашәзгы, азеипш пстазара далпсааны, дрыщхаша, дзатцәха днимхеит. Ифызцәа бзиақәа рыла, урт рыщхыраарала апхъарца архәара итдоит. Иара убри

ала икәша-мыкәша икоу ауаа агәырғара рзааигоит. Уиала дшыңқәгылт. Аповест хыркәшоуп насыпла, Хымци Асидеи рычкәйн хәйгчы иирага. Иеитеихәеит Хымца уи ахәйгчы иирага. Иблақәа зхаз атцеи, ихшара ссир дибатәкъозшәа имарияшаны дыпшуан. Блала имбозаргы гәйла ибон уи, гәйла еиликаауан игәйрғара.

Дыпшуан, дыпшуан...
Убас дыпшуеит иахъагы!...

Аңсау литературатә критикағы зныкымкәа, настыры ииашаны излагзәртәхъоуп ала (Х. Бәжәба, А. Аншба), Нели Тарпха лыпрозатә пщамтақәа иаарылукаартә икоуп аповест «Матисса». Ашәкәйфы егырт лаптамтақәа акыррыкны еипш, арақагыы аңсау пхәыс лхағесахъа аарпшра леанылшәеит.

Ари аповест ағы ажәабжықхәара мөапысуеит ахадаратә персонаж Матисса лхағала. Ахы инаркны иаантәаанза Матисса иаалхәо зегъу уаз ажәоуп ухәаратәи икоуп.

Аповест атекст излахәо ала, Матисса ғынғылжә шықәса дыртагылоуп. Абарт ағынғылжә шықәскәа рыйнүтцәкала акыр ахынта-ғынтарақәа дрықшәахъеит, дгәақхьеит, дгәйрәфахъеит, таацәаралагыы деикәымшәеит, лгәалашәаракәа хъантоуп. Зегъ зыхқыз ажәйтәи ағатәи дунеихәаш-шышыңақәа контрастра рзеибауа, еинишәара рыйкәымкәа, реиғагылароуп. Аха атыхәтәан уеизгы дшыңқәгылт, ғыңыз атцеицәа (апацәа) хазынахәха Гәдисеи Алхаси лымоуп. Автор излалхәо ала, Матисса агәырғоеи аңыбааи дрытамзит. «Уаалытцашыңыз, аиашаз, атыңха нага леипш, аңәа хaa зықену, пшреи сахъалеи, чапашъалеи, ипшзаза иқаз, зғынғылжә шықәсагырымч змырхоз апхәыс».

Автор Матисса дахлырдыруеит романтикала зсахъа тылхуа зны тұхык азы. Абри атх алагаматазы астол икәыз, акры зхыңтуауз, ахатә тоурых змаз асаат Матисса илыщәкашәан иптеит. Абри асаат аңера илгәаланаршәеит, илнархәеит уаанза илымхәоз, имажажәаз, илхылгахъаз зегъы ныткаа-ааткааны. «Абри еипш икоу азын тұхазы, ахәараҳәа зәаазхаз азыхъ еипш, ағаанахеит зхы аатызхыз ажәабжы». Азын тұхы пшзоуп, аха ихшәашәоуп. Убастәкъя ихшәашәоуп,

акырцьарагы илахъеиқәтцагоуп, тақәатәфара згым Матиса лгәлалашәарақәагы. Ҳарты урт хнаргәылапшны изеипшруо аабап.

Матиса лқәыпшра ашықәсқәеи Асовет мчра Апсны ианышақәгилоз, аколнхарақәа анеиғыркаауаз архъатәи ашықәсқәеи еиқәшәеит. Лара лхата излалхәо ала, «лаб Чыгбай Алмахсит дышынақәман, қыафуағык иакөын, дхәаахәтфын, дыкреитарссын, алага-ფага иман, енагы Ақәеи Қәтешый рымғадықәын, аба аахәан иааигон ихыртны имаз адәқъанқәа рзы. Акреитарсреи анықәгыла-аақәгылареи раамчыдрака, ак иламызт. Иаб дызшыыз дара ракәызшәа, акруреи анхареи итахымызт». Атаацәара нықәызгоз, иахъагы, уахагы акрыура иағыз ипхәйис (Матиса лан) лакәын.

Матиса лаби лани еимак рымазамызт, инықәибагон, аха Асвет мчра анышшақәгыла, ақытағы аколнхара анеиғекааха, иара уи данымшәеит. Ипхәйис лакәзар, ҳажелар хылтцуама хәа, рқыттауаа зегты злахәыз ларгы далагар лтажхеит. Иара ағны данықамыз аамтак лхы иархәаны аколнхара далалеит. Уи азы дылзағыит иара дангәарла, аха имч мхозшәа аниба, «Балаз, балаз, бхы ианыбықааит!» – ихәеит. «Сыпхай сареи иаҳқәыблауп уи еипш икоу ацәарзга!..» – ҳәангъы нацитцеит, Матисагы лаб ианимбоз лан длыщны аколнхарахь аусура дцо далагеит, алиқбез хәа изыштәз лхы иархәаны уа ფ-класск дрылгеит, афореи архъареи лтцеит, аха уаҳа лтара иацылттар лаб имуит. «Апхәызба аттара лтцо изаҳаахъада», – ихәон иара, рқытантәи аттарахь ицоз ахәсахәыгүәа дрыщтар имуит.

Матиса ашьеи ахши еилатәо, дыпшланы, лжазшы бзианы данығеидас, ауаа рылапш дытцашәартә данықала, дызгарц зтакхаз раңдахеит, лхәацәа акатахәа рығоны инеиуан. Аха абрақагы лаб ижәйтә дунеихәаңшыщақәа дырғақәеит, дзеипш фырхаттазаалакгыы нхағы چәйинак дигар иуамызт, тауди-аамыстеи, шынақәмаки раамыштахь даеа насыпк ашә лзааиртырц игәы итамызт лаб. Убас шакәызгы, лаб ишигәампхозгы, Матиса бзиа дылбеит араион ақынтәи аколнхара аргәгәаразы рқыттахь инарыштыз арпыс наза Қәттарба Бегәа. Уи хылтшыттрала дынхафуп ҳәоуп Матиса лаб дзитахым. Арахь уи аамтазы пхәйисс дигарц длыштән атауад, ауағы гъангъаш Алдамыр Чаабалырхәа. Чаабалырхәа

апхәйс димоуп, аха Матисагы лыпшзара дыхнахын дигарц итахуп вартәас. Матиса ишылтахымыз лаб Ачбак дизихәеит. Ахал ара лаб дызиҳәаз Ачба дигараны данықаз ағөхәаразы, ауха мазала лығоны ддәылтңы Қәтарба Бегәа дищеит.

Матиса апхъатәи лынасың нтыра амоуит. Уи хирбагалеит дахьицимцаз азы лгәағ змаз Чаабалырхәа. Уи Бегәа аколнхарақәа реидкылара даңырхагазшәа, ҭауди-аамыстеи дрыдгыланы ағыщ ԥстазара аит҆архара даштазшәа ҆ытгас иқаттаны дизашшын, дирзит. Матиса акыр леылкьеит, ақагы шихарамыз шықәыргыланы Бегәа дәүлхырц акыр леылшәеит, аха ақагы лылымшеит. Хәы-шықәса инареиханы дизыпшын, иаб атахмада дылбон, иғоны игәара лмырзит, аха Бегәа дыпсит ҳәа ашәкәы аллоу аштыах дук мыртцыкәа лабраах дхынхәит. Уи аштыах лара аханатәгъы бзия дызбоз зқытағы асовет ахантәағыс иқаз арпыс бзия Едарат дищеит. Уи иқынтәи лара идоуит ғыңға ахаңәарпар (Гәдисеи Алхаси). Уи аштыахъы изышықәымгылеит, итышәынтааланы изықамлеит Матиса лыбазазара. Едарат аибашърах дахъцаз дтажеит антәамтазытәкъя, Асовет аруаа реихстаг Асовет бирақ анахадыргылоз аамтазы.

Абасқак ағәйрәфақәеи ағәақрақәеи дышрықәешәаэгъы Матиса лхәычқәа нап рыйкыланы илаа жеит, аколнарағъы азәы дитцамхо аус луан, азвено еиҳабыс дәалеит, еиңирдыруа ачаихыхы қаза ҳәа лыхъз нагахеит, аиҳабыра илатәаршьеит Аусура Абирақ Қапш аорден.

Уажәштә лыбазарағы еитә克拉 дук, бзиара дук қалоит ҳәа угәы иаанагом. Бзиара дус илымоуп лхәычқәа ағыңға ахылааぞ, иахърызҳая ауп. Аха ахтысқәа зынза даеакала иқәтәиааит, рөйрүпсахит. Бегәа дахганы дахықаз дымпс-зазаап, ақагы шихарамыз еилкаахазаап. Ипхәйс Матиса даеаәзәи дышиццазгы, уи дзыццаз иқынтә ғыңға ахәычқәа шлымоугъы лара лахъ имоу абзиабаратә цәанырра ҳаракы ҆ыңғаааны иқамзаап. Атыхәтәан Бегәеи Матисеирыпстазаара еидыртцеит ҳәа иаахтәаны илхәом автор, аха апхъағ агәра игоит ус шықало. Избанзар, Матиса лхәычқәагы ауағ қыиа, ауағ бзия Бегәа игәра рго, ргәи изыбылуа иқалахъеит.

Лымкаала ахцәажәареи ахәшъара ҳараки ахәтоуп Нели Тарпхә 1983 шықәасы итлүжызы, ичидоу ақазшъа змоу лышәкәы «Уара утцеицәа, Дәрыпшь». Автор ари ашәкәы жәохә шықәса инарықәегызу аус адылупон, амахәтәқәа еизылгон.

Иара рызкуп 1941–1945 шыққасқа рэтәи Аңынцытәылатә еибашьра дүззаан Аңсадгыл ахъчаразы иалахәзы Гәдоута араион Дәрыпшы ақытантәи фажәеи хәғык атцеицәа, урт рфырхаттаратә қәпара. Ари ашәқәағы автор гәйбылrala дрыхцәажәоит, рыхъз азыргара дацхрааит Дәрыпшы атцеицәа, рбиографиақәа тылтцааит, илыпшааит, досу илшаз, итцуору усс инаигзас апхъағ игәалашәарағы иаанхартә дрыхцәажәеит. Ари ашәқәы автор ианылығуаз инартбааны лхы иалырхәеит Аңснытәи уи антыттәи архивқәа рәи хатала илыпшаааз аматериалқәа, агәалашәарақәа аибашьра иалагылаз афырхатқәа рысалам шәққәа. Арақа ашәқәығы еилышыны, аки-аки хейбартәаауа иқалтцеит адокументи, асахъаркыратә очерки, ажәенираалеи, алирикатәхъатракәеи, аесссеқәеи. Инартбааны, интересс аманы далацәажәеит лыңсы зыгроу лкыта гәакъа Дәрыпшы ажәйтәреи ағатәреи. Ганкахъала ҳахәапшузар, «Уара утцеицәа, Дәрыпшы» аибашьрағы зыпсадгыл ахъчаразы зхы иамеигзоз ргәалашәара иазку бжеиңангыы игәытшыагоу, илағырзы аагагоу мыткәмоуп. Даға ганкахъалагы ҳахәапшузар, урт атцеицәа ирызку, рыхъз тызго, измырзуа фырхаттаратә ашәоуп. Ашәқәы дағазныкгы агәра ҳнаргойт Аңсадгыл ахъчаразы зхы иамеигзоз, иатахаргыы уи зхы ақәызтцо дарбанзалақ азәгъы ихъз хаштра шаққым. Урт ргәалашәара, рыхъыз акамыршәера анағстәи абиңарақәа зегъы рзы ипшьюу, ианагъ изыхзызаатәу ауп.

Иахъа уажәраанза Нели Җарпхә ифны итлүжкхьюу лып-розатә птамтақәа зегъы шәагаала иреиҳауп ароман-дилогия «Амшын ҳәйнәтқар Ҳайт» (табыргуп, уи ағбатәи ашәқәы макъана итъимтциц, актәи хаз шәқәны итъитит Ақәа 2002 шыққасы). Абри ароман азы 2005 шыққасы ашәқәығы иланашьхеит Д.И. Гәлия ихъз зху Аңсны Ахәйнәтқарратә премия.

Аган рацәа змоу Нели Җарпхә лырғиамтағы имачым атың ааннакылоит асахъаркыратә еитагара аусгъы. Лара апсуа милаттә литература ақыр илырбенеит егъырт азәырғы ажәларқәа рлитературақәа рқынтәи илыпшааху, иклассикатә ағымтақәа апсшәахъ реитагарала. Аңсшәахъ еитаганы илкыпщхъеит аурыси ақыртуеи поетцәа азәырғы рабжәенираалақәа, Иулиус Фучик ифымта «Зыхәда ашаха ахоу

ирепортаж», Антуан де Сент-Екзюпери ифынта «Апринц хәйыцы», абырзен поетесса Ф. Ианнакопуло лажәенираалақәа реизга ухәа уб.ит. Нели Тарпхә илеитагамтана апсуа литература иаланагалеит, настыры апсуа драматә театр асцинағы иқәдүргүлахъеит Н. Островски ифынта «Астыңхә», Лесиа Украинка лғымта «Абна ашә».

Иара убас иазгәататеуп Нели Тарпхә лара лхатәы ғымтақәа аурысшәеи еғырт азәйрөи ажәларқәа рбызышәақәа рахьи иеитаганы ишыркыпхыхъоу. Аурысшәахь еитаганы Москва итрыжыхъеит лышәкәа «Аапынра агәы» (1961 ш.), «Кәаңк амшын зы» (1968 ш.), «Аеыхәа иатә» (1978 ш.), «Апсымра» (1983 ш.) ухәа уб.ит. Урт ашәйкәа ртыжъра иабзоураны апсыуа поетессак, прозаик лаҳасаб ала акыр хара лыхъз нафхъеит.

Нели Тарпхә аихъзарақәа мачымкәа ишлымоугыы лырғиамтәғы ана, ара агха апхақәагыы, апсығерақәагыы уағы ипъилоит, лпоезинағыы, лыпрозағыы икоуп акымкәа, обамкәа сахъаркыралагы идеиатә тақылагы ипсынекәоу ағымтақәа. Уи еихарак изыхъкьо аццакра ахылныпшуа, ажәа сахъарк цқыа аус адулара ахылцәагхо ауп. Өырпштәис иаагозар, апсуа литературатә критикағы ииашаны иазгәартахъеит аповест «Апсымра» акыр апсығерақәа шамоу. Ари аповест ағы имфаңысуа ахтысқәа ииахынзахәтоу иеиғыбаам, аперсонажцәа (Ерина, Ераст ухәа) реизықазашақәа иеицеипшны сахъаркырала ииахынзарыхәтәз иртабыргны изықамлеит. Аповест «Апсымра» хәа хъзыс иамоуп. Автор илтәхын уи итцаулоу символк акәни иқалттарц. Аха уи символс изықоу, ишиқоу цқыа иеилыхха, апхъағ гәйифара инамтарта изықамлеит.

Ииун-иууль, 2005 ш., Майқәаң

Аапсара зымдырзо ашәкәысөө

Еицирдыруа апсуа шәкәысөө Алықьса Камыгә-ипа Цъения хынфажәа шықәса ихытцит. Иахъатәи апсуа милаттә сахъаркыратә литература зырғио, лымкаалагыы апрозатә

жанрқәа активлеи, өышәалеи, қәғиаралеи аус зүкәо дыруаңзәкуп иара. Иқазшыарбагоуп А. ҆ынеги ипстазааратәи ирғиаратәи мәа. Адәахъала уахәапшузазар, шәкөысөфык иаҳасабала ишъақәгылара ахтыс дуқәа, ма зынза ичыдоу ахтысқәа адубало иқам. Иара иқәлаңәа дызлареиңшү араңаоуп.

Хәарас иатахузеи, А. ҆ынеги ашәкөысөфратә бағхатәра злуу, сахъаркырала ахәыцра зылшо азәы шиакәу агәра хиргеийкүтеи акыр аатцеит. Уи цқыа деилахқаарц азы иара арғиара нал анаиркыз аамтазы ҳмилаттә литература зеипшраз, зеипш тағылазаашьас иамаз ҳхаңы иааганы иҳамазароуп. Щабыргуп, апсуа литература иини ашьапы иаақәгылахъан, агәцәхәйтәкъя дықәаарыхуамызт, иана-кәызаалакгы арғиафы ипылало аудадафрақәа маңым-кәа дышрықәшәэзгы, матага-чатағатәкъя имәа каххаа иаартытәкъаны ишықамызгы, ибағхатәра зырөыхашаз атагылазаашьақәагы иоуит.

Алықыса ҆ынеги динит 1930 шықәсазы Гәдоута араион Ачандара ақытән. Абжъаратәи ашкол иқыта гәакъафы далгейт. 1955 шықәсазы Қарттәи Ахәынтқарратә университет афилологиятә факультет далгейт. Убри инаркны алитетуратә рөниареи еиуеипшым арғиаратә наплакқәеи рөөи аусура еидбало дааниеит. Ауниверситет далганы Аңснықа данаа, апхъа аус иуан агазет «Аңсны қапшь» еиуеипшым ақәшашақәа рәкны, акыр аамта акультуреи абзазареи рыйәша напхтара аитөн. Хынфажәтәи ашықәсқәа рзы хә-шықәса раڭара (1963–1968) алитетуратә-сахъаркыратә, ауаажәлларратә-политикатә журнал «Алашара» аредакцияғы атакзыпхықәу мағаныкәғафыс дықан. Уи ашьтахъ пытрак өышәала арғиара маңара инапы алакын. Нас Москвака длан, уа А.М. Горки ихъз зху Алитетуратә институт ағы Иреиҳазоу алитетуратә курсқәа дырталеит, урт акурсқәа дрылганы Аңснықа дхынхәйт 1975 шықәсазы. Уи ашьтахъ шықәсқәак ажурнал «Алашара» аредактор хадас дықан, нас ашәкәтүйкъырта «Алашара» аредактор хадас аус иуан. Уи иахъагы ауаажәлларратә напынта наигзойт, аус иуеит ашәкәбзиабағцәа Аңснытәи «Агәып» амағаныкәғафс.

Иахъа апхъағцәа шамахамзар азәгыы издырзом алитетуратухъ А. ҆ынеги апхъатәи ишъағақәа ажәенираалақәа рыйфала ишеихигаз. Үсқантәи, иқәпшрастәи иажәенираалақәа

акык-фбак акыпхъ рбеит. Аха рацәак мыртцыкәа ибағатә-ра еиха иашшашәалаз гәнхәтцысталә ақәзаргы еилкааны апрозахъ диасит. Апхъатәи иара иажәабжъ акыпхъ анабаз зеижә шықәса ихытцуан. Уи 1949 шықәсазы аакәын. Абар уажәштың өйнөшәжәа шықәса инареиҳаны итceuит А. Ызениа апсуа проза аужәра дәхандеиуижеит. Икыпхъязаралә хыпхъязара рацәала ажәабжъқәа, аповестқәа, ароманқәа. Иара ишәкәкәа акымкәа, обамкәа апсышәала анағсанғы аурыси ақыртуеи ухәа аешшаратә жәларқәа рбызшәақәа рахъ еитаганы итрыжъхъеит. Хәычи-дуи урт зегы хыпхъязаралә жәипш шәкәы ыкоуп.

Иахъя А. Ызениа ипроза иахұхәааша, аинтерес злаукыша рацәоуп, ахатабзиарақәа ракәзааит, апсырақәа ракәзааит имачымкәа уағ ахәатәи иртоит. А. Ызениа хыпхъязара рацәала иөны итижъхъоу иажәабжъқәа, иповестқәа, ироманқәа ҳхағы иаамгакәа иахъатәи апсуа проза иаайдыланы ах҆әажәара зашом. Араирацәоуп еиуеипшым, настыы ауаажәлларатә тәқы змоу атемақәа, ахшығтқакқәа, еиуеипшым асиүжетқәеи ачыдаратә композициалеи еиқекаау ап-тамтақәа.

Иахъя шытә А. Ызениа ипроза аайдыланы ҳара ҳми-латтә литературағы акры зтазкуа цәыртқрак аҳасаб ала иахәапштәуп ҳәа исыпхъязоит.

Табыргуп, А. Ызениа ифымтақәа гәгәтажыны икоуп ҳаз-хәом, иналк-фалкны, азәымкәа-ғыңызмәкәа акритикцәа рыхцәажәахъеит, ирығыу-ирыйзоугыры рхәахъеит. Убас шакәүгүй, еғырахъқа акырғызареипш, А. Ызениа ирәниамта аттцаарағты акритика иаду, иазықамтац, ауалпшыя иазына-мығзац ыкоуп. Ишдыру еипш, атқыхәтәантәи пшыба-хәба шықәса рығонутқала уаанза ҳхағы иаҳзаамгоз, ас иқалоит ҳәа ҳазыпшымыз ахтыс дүззәқәа мәғапысуеттә ҳтәылағы. Аеенітқра иағуп акыр ихалағені иқаз, ҳзышыцылаз асоц-иалтә-политикатә птазаара.

Ажәак ала, ҳлитература зегы еипш, А. Ызениа ипрозагы өңіц блала, аамта өңіц ихаднатцо ала иапхъатәуп, ахәшшара өңіц атаны, тыңс иаанннакыло азгәататәуп.

Ара иазгәастақәа ақык-фбак азтцаарақәа рызбара гәтә-кыс иқамтқакәа (уи нақ-нақтәи усуп, аиубилеитә газеттә статиағы уағы изызбом), ихарадоуп, еиха иқазшъарбагоуп

хәа сгәы изаанаго А. ҆ыenia ифымтақәа иааркъағны реизпш ххәа қасттар стахуп. А. ҆ыenia еиҳа ихтакны имоуп, блаттарыла дрыцклапшны игәеиттөйт тәфа змам аудадағра-қәа, агха-пхақәа, амееирақәа, иаайдыланы ҳапстазаа-рағы макъаназы аңыхшыа, аныхшыа змоуц анегативтә цәирттрақәа. Ишъақәханы иқаз хәа ипхъазоу аамтазгы A. ҆ыenia ускан ахра зуаз аофициалтә идеология иеатазаны, апстазаара иршәткақаңы, иллиузия ҳасабла, еижъагоу романтикатә гәштүхра маңарала италаханы аарпшра даштазамызт, уимоу, иеацәихъон. Агха-пхақәа раарпшра аламала азин шықамызгы, апразаик иеишәон имзакәа урт рызбахә ахәаразы, рәзәиргаразы, рықәызбаразы. Апрозаик аханатөгы иеишәон убарт анегативтә цәирттрақәа нықәызгоз ауаа сатиратә ажәа цъбарала рықәзбарагы.

Абра иазгәастәз ачыдара лабәаба иаҳзырбаша акык-әбак ағырпштәкәа аазгар стахуп.

А. ҆ыenia иажәабжъқәа апхъатәи реизгагы («Сышь-ха қыта», итыйтит Aқәа, 1960 шықәсазы) ианыпшит арт ачыдарақәа.

Иара убас ауағытәысса еиуеспшым ипсынерақәа, иқазшы баапсқәа, иткоурам ашыңыларақәа сатирала раарпшра иаз-куп A. ҆ыenia ағбатәи ишәкәы «Ақалақ иатә» (Aқәа, 1964 шықәса) еиднакылент ажәабжъқәа «Шымат», «Ахдатәи аетаж», «Петре ибзыңәаша Мose», «Дшъаңәхныслеит, аха», «Ажы Гыд уныхәазаант» ухәа убас еғыртгы.

А. ҆ыenia ирәниамта абри асатиратә хырхартта ахатә чыдарақәа аманы анағстәи еғырт акыр ифымтақәагы ирныпшит. Уи ус шакәу агера ҳнаргартә икоуп иара ироман «Аңәақәа аабатәи апштәи» (Aқәа, 1976 шықәса). Ажәак, фажәак рыла ари ароман ахңајәара шуадағуты, ахадаратә тқакы азгәастар стахуп.

Аңәгьеи абзиес реизықазаашъақәа раарпшразы автор иалихит иара ибзианы иидыруа аамта. Уи Аңынцүтәйлатә еибашьра атыхәтәантәи ашықәескәеи урт ирыштәнениуаз актәи ашықәескәеи роуп. Ажәлар рразқы рчапарц, рапхъа иғылазарц зыхәтоу ауаа бзиақәа, ауаа қыиақәа роуп. Аха атоурых ағы, еиуеспшым амзызқәа ирыхъбаны ауаа хәмгақәа амчра рнапағы иааганы, апхъагылара аныргогы қалалозаап.

Аамта цәгъя ауаа цәгъяқәа цәирнагар, хыхъ иханагалар keletalит. Аиаша ианакәзызаалакгы аиаира агоит ҳәа агәра анахгоз ықан. Ус икәхында апстазаара! А. Цъениа ироман «Ацәақәа аабатәи апштәы» излахнарбо ала, аперсонаж хадақәа иреиую Мурат Злиа еипш икоу ауаа хәмгақәа, акариеристцәа, адемагогцәа аамта цәгъя рхы иархәаны ажәлар ахамштыхәа рзаарцоит. Ароман ағы ацәгъяршы Мурат диғагылоуп ауағ қыиа, ауағ гәраз Қас. Ари атыхәтәантәи аперсонаж имч хом, аха уеизгызы дызлагәгәоу мышкы ахы, мышкы атыхәа уи ипозиция зфыда аиаира агап ҳәа апхъағ агәтра инатоит Қас инапқәа хыдыышшыны, игәры кажыны, аикәпара дахъақәымтцуа.

Азнык азы унадыхыланы аилкаара уадағзаргыы, цқя уазхәищны уапхъар иғәникилартә икоуп ароман ахьз. Иамоуп асимволтә тәкгъы.

Ацәақәа быжъ пштәык амоуп ҳәа ипхъа зама! Уи пса-баратеуп. Аабатәи закөузei? Уи ашәкәыфы иреиаратә хытхәаа иаңбаз, икамларц зыхәтоу, ауағытәйсагы апсабаргыы ирыщәтәыму, ирыхәтам акоуп. Аха амомент зхы иархәаны иаацәыртцло, ишәиршәагоу иткарбагоу зегъы «аабатәи апштәы» ҳәа ипхъа зоит автор.

Ацәгъеи абзиеи, алашыцареи алашареи, иткоуроуи иткоуррами, аламыси аламысдареи ухәа реицш икоу апозициақәа А. Цъениа ипрозағы еиуеипшым аганқәеи аспекткәеи рыла иаарпшуп. Бжеихангы ихтнырыкәзбара мацара акәзам аус злоу. Аус злоу апстазаара тәфа змам аганқәа рыла ишебитоу, иахъеиларсу аасырпшүеит ҳәа ашәкәыфы ақыр иеахъанишәо ауп.

Фырпштәыс иаахгозар, аповест «Азы апсра» ағы ацәгъеи абзиеи А. Цъениа зынза даға аспекткәак рыла иааирпшүеит. Арақа ахытхәаа, алакә иазаигәоу афантазия амәхак тбаа атаны икатдоуп. Ари аповест ала автор ихәарц итахуп апсабареи ауағи еиқәытхаша шрымам, апсабареи ауағи еиғамгылароуп, ғас иштибамхыроуп, ианагъ иеинишәаны иқазароуп ҳәоуп. Аперсонажцәа руазәк дыпхәйзбоуп, Валиа лыхъзуп. Уи мчымхарыла, итсысыз аибашьра иахъаны лара илызгәакъаз, лхы лдыруа даақалазар лцә-лжыы иалаз, дзышицылаз амшын дақәгахеит. Автор иткарны иазгәеитеит, сахъаркыралагыы ақыр иртабыргны икатдоуп ҳәа сгәры ианагоит апхәйзба Валиа данычмазафха, амшын абжы

хәшәйс илзықалеит ҳәа ахъааирпшуа. Атыхәтәан Валиа лхатца Саша итахара мотивс иамоу уи ңсабара дахъазпагыу, дахъацәтәыму, ҳатыркәтәрала дахъазықам ауп. Валиа ңсыс илхоу, илызгәакыу амшын акәзар, Саша изы амшын абжыы акәым, ахатагыы утилитартә тәкымзар уаҳа акагыы амазам. Уи азоуп ихатагыы иөы икәшаҳатны изихәо; «Сара усазтцааузар – ари сара сзы изуп, ищаакыроуп... Азы зумхәарагыы икоузеи – ари цыкказырзуп.»

А. Цъения иахъа уажәраанза иикъыпхъью ирәниамтақәа өүгхаралагыы, аперсонажцәа рхыпхъязаралагыы, тематикатә еилазаашьалагыы иаарылыхәхәо икоуп ароман «Анимирах ғыңыарынцәахәы». Апрозаик егъырт, акыр ифымтәқәа реипш, абри аромантгы иахъа уажәраанза компетентла, гъамала анализ азуны, иақәнагоу ахәшьара амоуц. Ари ароман азбахә анаххәа, зегъ рапхъя изгәататәуп иамәханакуа апстазаара шытбаау, настыы аки-аки еидхәаланы, еихырпшны ара иштыхуп ауаажәларратә тәкы змоу атемақәа жәпакы. Урт раҳынҭа ихадарақәоуп ҳәа ипхъязаны иалукаартә икоу абарт роуп: ауафытәысса илахынцәа, иира, ипсра, атаацәараөы хатцеи ңхәиси реизықазаашьакәа, ауафи апсабареи реиқәөйтә, ажәйтәи ағатәи аамтақәа реигәнныфора үхәа убас егъыртгы.

Зызбахә ҳамоу ароман ағы ахтысқәа мәғапысит ҳазта-гылоу ашәышықәа ағажәижеабатәи ашықәсқәа рзы. Ароман ағы иаабо асахъақәа атоурыхтә тәбырг акыр иашьашәаланы иқатдоуп.

Ароман «Анимирах ғыңыарынцәахәы» хыпхъязара ра-циәала аперсонажцәа, ахәса, ахацәа, ағар, абыргцәа ало-уп. Апсуаа рнағсгы ара иалоуп абырзен Ионис Ионо-фиди, ауриа Исаак Абрам-пей инадыркны еиуеипшым ажәларқәа рхатарнакцәагыы. Урт зегъытәкъя рхырәсахъа-қәа иахъынзахәтоу, игәултәааны иқатцамзаргыы, апхъяс игәникилаша, игәалашәараөы инхаша маңзам.

Сара исхәахьеит ари ароман ағы еиҳааразак ахтысқәа анымғапысуга ғажәижеабатәи ашықәсқәа рзоуп ҳәа. Аха уи аамта ҭшәак итагжатәкъяны иқазам. Аперсонажцәа реизықазаашьакәа, реицәажәарақәа, ригәтхәыцрақәа рыла, настыы иара автор иқайтәо ахъатрақәа рыла инаскыагоу атоурыхтә хтысқәагыы ҳаргәйлаирпшует. Убас имачымкәа

амхаңыра азбахә җәоуп, хазы ицәыргоуп 1911 шықәсазы илеиз асду азбахәгъы.

Апсабареи ауафи реизықазаашь апроблема А. Ієниа ифымтақәа егъырт рөгъы акырцъара иаабоит, аха «Анымирарх ғыңғырынцәахәй» ағы еиха иттарны, настыры амәхак аманы иқатдоуп. Уимоу, ари ароман ағы ауафи апсабареи реизықазаашь атема хадақәа ируакуп. Ауафи апсабара деичаҳалароуп, дахзызаалароуп, уи аткыс мчы змоу нцәагъы дыкъам, ныхагъы ықам – абри ауп ашәкәйіфөи ихәарц иитаху.

Хыһызызбахә схәақәаз арғиамтақәа хазы ирылкаатәуп А. Ієниа ироман «Абна амаза. Уихатабзиарақәаси псығерақәаси иамоу акритикцәа азәымкәа, ғыңғыамкәа иалацәажәахъеит.

Ароман «Абна амаза» изызку атемагъы, аидеиатә тәкгъы актуалра рцәызны ҳәа изықалом иага аамтақәа рееитаркыргъы. Иара азкуп Аңынцүтвилатә еибашьра Дүззә ашықәсқәа рзы аға хәымга итыл ағы асовет уаа имфапыргоз афырхатцара аарпшра. Ахтықәа еихаразак иахъымфапысуа аешъаратә Белоруссиәоуп. Автор акыр аамтеи ақъабааи ақәрзны ититдаит асовет партизанцәа рыпстазаара, урт рфырхатцара аазырпшуа адокументкәа. Афынта аперсонажцәа рәғи икоуп ихытхәау инарываргыланы итоурыхтәкәоугъы.

Ароман «Абна амаза» хадаратә хаңыны далоуп апсуа жәлар ртцеи бзия Дағикәа Кәыгә-ипа Зыхәба. Сахъаркырала акыр иртабыргны иаарпшуп интернационалтә еилазаашь змаз асовет партизанцәа милатеильхра қамтқақәа ҳапсадгъыл ахъчаразы дара рхатә пстазаара ашәарта итаргыланы хаңеннымырха ишықәпәз.

А. Ієниа ирғиамта ҳаналацәажәо хымпада иазгәата-тәуп иара ибызшәа имаңымкәа ачыдарақәа шамоу, иара еиха дызмароу, ишъашәалоу асахъаркыратә хархәагақәа шамоу. Арақа ихадароу апхъағцәа еицгәартажъеит, уи апразаик ибызшәа ажәлар рбызшәа иахъазааигәоу, настыры апсәа алектика абеиара инартбааны ихы иахъаирхәо ауп. Асахъаркыратә хархәагақәа рахъынтә А. Ієниа иаптәмтақәа рәғи еиха уасы илапш иташәартә еипш ахархәара рымоуп адиялогқәа, агәтахәецрақәа, аиғырпшрақәа.

Ара иқаҳтаз аххәа къағ иааизыркәканы ҳхағы иааганы қыя ҳазхәыцуазар, иаабартәы икоуп А. Ієниа ирғиамтақәа

аңсызера ахырныңшқә о ықазарғы, хымпада, апхъафцә шыроу, аус шыруа, апхъафцә акыр ртахрақә атак шықартқо. Сгәнала, ашәкәйшөө изы ари еихъзара дуп. Агәра ганы сықоуп аринахысты А. ҆ынеги шыңа апышә имоу шыатас иқатданы, уи ихы иархәаны еихагы тақпхықәрала, өышәала, аапсарак инмырпшзакә, аус шиуа. Изеңъахшыап еигүу ақәниарақә.

Агазет «Аңсны Каңшы», 1990 ш., март 30, № 58

Зөхөн ахәара иахгәақуаз апоет

«Сара рапхъаза ажәенираала зөйт ишықалаз сарғыы исызгәмтәзакә. Усқан сара стәан пшь-класск рөы. Ирхәоит ажәенираала ағышыа удырттар қалоит ҳәа. Иара убасты акырынтә ирхәахьеит уи шзалымшо. Сгәнала, рахәиц зхам ачамгәир узырхиараҳа, уи псабарала излам иуизиртком. Иалшоит иуттар арифмақә реиқәршәашь, аха ажәенираалатқә ағышыа – мап».

Абас иофуан Кәаста Герхелия 1982 шықәсазы итижүз иажәенираалақәе ипоемақәеи реизга «Ахәыпрақәа рыпхра» апхъажәәи.

Табыргытқәкъянгы, Кәаста Герхелия псабарала арғиаратә бағхатәра шилаз хъаҗәа-паҳәада агәра ҳдыргонит итынханы иҳамоу ифымтәзакә. Иахъатәи аамтазы апстазарағы имғапысу ахтыскәеи аитакра дүкәеи хрызхәыщны хрыхәапшузар, иаандкыланы – Кәаста Герхелия иапткамтақәа ирыгу, ирыбзуо еиха иаҳбартоуп. Хыпхъазарала дара иагыырақәам. Убас шакәүгүү апоет иапткамтақәа рыла уағы ибартә ҳлитература ишыңа аниңеит.

Данхәыңцыз инаркны ажәенираалақәа рыйра дшалагазгыы, (апхъатәи ифымтә ажәенираала акыпхъ абеит 1950 шықәсазы), алитетуратә өиара еиҳаны даеа уск шимпхъазозгыы, ес изыхъка-зыпқъалакгыы гәата-бәтта уи амапцаара иеенітартә дзықамлелит. Апстазаара акыр дқындақъахъан, ауадафрақәагыы ихигахъан. Игзамызт абзазаратә қыбазыбарақәагыы.

Кәаста Герхелия дииит 1932 шықәсазы Очамчыра араион Ғәада акытан. Аттара итцион иқытантәи ашкол ағы, Ақәатәи

артсафратә училишьчеи, Ақөатәи Ахәйнәтқарратә артсафратә институти рөсі. Иаамтала араматұрагы иихігахъан, далғахъан Иреиҳазоу апартшколғы. Атакпхықәра зызың акыр аматұрақәа нығайғахъан. Ениеипшым аамтақәа рзы аус иуан агазет «Аңсны Қаңшы», ажурналқәа «Алашареи» «Амцабзи» редакциақәа рөсі. Аңснытәи ашәкәйіфөсөзә Реидгылеи апсуа драмтеатри рөсі. Иара убас акыр аус иухъан аптиятаи ахәйнәтқарратәи усбартқәа рөсі.

1992–1993 шыққасқәа рзы акыртуа окупантцәа иапшырығаз аибашъра аан Кәаста Герхелиа апсуа радиола иқаитқаз адыррағарақәа азызырғөзәа рпатриоттә цәаныррақәа дырлахъеди, ргәи шытырхуан, ажәа წыбарала «иаңтәи ҳашыңдәа» дрыққебон, иағапиеуан.

Хәарас иатахузеи, апоет апстәаазарағы инапы злакыз егырт иусқәа ипоезиатә рөниара излаңырхагаз, излапышыклахъеуаз ықан, акыр аамтей амчи рыққаирхъан. Аха дызғызаалакгы зегъ реиҳа алитетатура ағиара гәтыхас иман. Апоет дзыхъзази дызхымзази дрылацқәажәо ифуан: «Изыхъказаалакгы, сөйненитқыхны алитетатура амхағы аус зуртә санзықамлаз аамта раңауп. Амала сахықазаалак, усс сызғызаалак зегъы раңхъа исызғылан апоезиа. Уи сара исыгәтыхан – исыгәтыхоуп, исгәығырттан – исгәығыртоуп, исгәрған – исгәрғоуп, исыпстазааран – исыпстазаароуп».

Апоет алитетатурахъ апхъязатәи ишьағақәа анеихигоз ашыққасқәа рзы апсуа жәлар рбызшәа, иаандыланы ркультура кәацаланы ирыман, усқан ахра змаз аполитика წыбареи аидеологияи апсуаа рхөглашыракәын изыштыға. Аиаша ҳәозар, усқан атәимуаа ракәым дара апсуаа рахынтығы азәйрөғи згәи ацәкахауаз, милағтә пеиңш ҳамам ҳәа згәи иаанагақәозгы ықан. Иқәыпшыз изы амфа иаша апшаара, алхра мариамызт.

Зны-зынла ауағытәйсса апстазаарағы иалихуа амфа хада ажәак-ғажәак ианырызбо, ианхәаақәыртсо ықоуп. Убас Кәаста Герхелиа иара ихата излаңуала, имфа алхра ҳәаақәртцеит ашәкәйіфөсөзә дүкәа Дырмит Гәлии Баграт Шыынқәбен дрыққәшәаны абжъагарақәа иртаз.

Кәаста Герхелиа ипоезиатә птамтақәа еидыркылент еиуеипшым аамтақәа рзы итижызы аизгақәа: «Апстазаара абжы», «Анарха», «Нахар», «Ацәлаа анышәтуда», «Ашъхақәеи амфахәастақәеи», «Ахәыңрақәа рыпхра». Апоет акыр иа-

жәеинраалақәа еитаганы иркышынан урысшәала, украин бызшәала, қыртшәала.

Хәарас иатахузei, Кәаста Герхелиа иажәеинраалақөеи ипoемақәеи сахъаркыралагы идеиатә тңакылагы еиқа-рам. Ара иахпылоит зеғъатам, абағатәра бзия иахыл-тит зыгүхәаша акымкәа-иғбамкәа аптамтақәа, икоуп ипсыңекәоугыы, заамта цахъоугыы.

Ипсабаратәуп Кәаста Герхелиа ипоезиағы иара дызлиааз апсуа жәлари ипсадғыыл Апсни ирызку аптамтақәа апзызара ахърымоу. Апхъаф дхырхыртә, игәапхартә, аңанырра ҳаракқәа издиртцысыртә икоуп апсуаа ржәйтә, рәятә рми-латтә қашшы ҹыдақәа, ыбызазара аарпшра иазку апоет иажәеинраалақәагы.

Иреигбу птцамтақөоуп хәа ипхыазоуп: «Уаридада», «Сқыта амға», «Дкәашоит ан», «Ахәышра иагазшәа ашъхақәа...», «Апсуен апсуареи», «Ағаҳа», «Ахәышра ешылқәа», «Иан-шәартоу Апсынра», «Акапеи кылтәа», «Маттурала», «Уи ахатта апсуара ихы ақәиттоит...» ухәа реипш жәпакы ажәеинраалақәа.

Апоет иаптамтақәа рәғы сыпсадғыл бзия ишызбо хәа ус баша игәы даатасуа акымкәа, темас иштихлакгы зе-гыы рәғы апатриоттә ңанырра ылыжуент. Дарбанзаалак дақәшаҳатымхарц залшом ауағы дахьиз, дахъаағаз атып иага ихәычызаргы наунагза зегъ реиха изгәакъаны иша-анхо, иара изы ишду. Апоет иңанырра аңқьара, иразра агера умгарц залшом гәтүгәаала, ажәа лыпшаахла ифу иажәеинраала «Сқыта амға» уанапхъалак. Ара иахпылоит автор иңыта гәакъеи иареи реизықазаашъақәа еилыхха иахзырбо ажәақәа.

Ихәычуп хәа уи азы изхәада,
Сқыта тәйлоуп сара сзы.
Сыпсы зларсу сқыта Ғәада,
Иаргыы аларсуп сара сыпсы.
Апстазаарахь сшыаға пшыаала,
Еихызымгеи сқыта мфала.

Апсадғыыл абзиабара цаҳә-цаҳә уцәа-цжыы иалсыртә, ухы-угәы италартә үканаттоит еицирдыруа апсуа еибашьғы афырхатца Хынтрыйгә Мхонцына ихыыңғылоу ажәеинраала

неитцых «Апсуен апсуареи». Апоет иперсонаж ажәа рөхәап-хызыз изиҳәоит, иаҳирбоит, иҳаилиркаауеит Хынтыргә Мхонңына иеиңш икоу атцеңәә ҳажәлар машәыршақә иш-рылымиаауа. Избан акәзар, тоурыхла, традициала, апсуен апсуареи Апсни изуейкәмтхо еиларсуп. Жәынгызы-ғанғыы апсу хаңәә рмилаттә ҳаेरа дмырзырц, Апсны иқәғъацаарц иазықәп он, иазықәп оит:

Апсу дақәшәахъеит абылра,
Аха мап наңаңа дымблит,
Апсу далашәеит азыблра,
Аха мап, дазымгеит, дгъежыйит,
Дықәпейт даңәымзырц и-Апсуара,
Дықәпейт иңәымзырц Апсны.
Апсу дгылоит Апсуараз ақәпәраз,
Уи шәартоуп ҳәа иаҳар
дахъықәугұы дыңсны.

Апатриотизм атема иаҳагы аеартбааит, итәрны ирныпшит Кәаста Герхелия 1992–1993 шықәсқәа рзтәи Апснызакәа инхаз, Ақынцытәйлатә еибашъраан ииғиз иаҗәеинраалақәа. Абри аибашъра хлымзаах аан ҳапсадғыл ҳаҳъароуп ҳәа иаҳаны ахәаанырыцәти амшын ихыхәхәала иааз апсу тұңғацәа ирызкуп ажәеинраала қаймат «Ашъа!» Апоет дырзышәаҳәоит, дрызгәдүн апсуаа рықәзаареи реиқәрхареи ахәың ианакыз, азәы шәғын дрыңсаны данықаз аамтазы ҳаибашьцәа гәлымтәахқәа иаарылагылаз урт атыпхәацәа.

Апсуаа зны ихыртқаз амшын,
Амшын нырцә иагаз злахъынта,
Рхылтшытра ргәаг еилашын,
Арахъ еихеит рығекынта.

Арахъ рабдуцәа рҳаңшыа,
Зыхныхәаха иаҳымзакәа инхаз,
Ахытқоу, иаҳамоу ршыя-пшыа,
Рныха, рыңсықәара ахынхаз.

Ақылантарқәа кахәхәа
Икылсит, рыбла тыңыңыо,
Ишоит иахъелартço – ақәкәа,
Псра рықәым зыңсадгыл зыхъчо!..

Аға имчқәа акырза ишеиҳазгы аңсуа жәлар рықәхра шилмшоз, ари аибашьрағы, аңсуаа аиаира шыргоз апоет ағәйгра иман. Имаз уи ағәрагара ибзианы ианыңшүеит ажәенираала «Ианшәартоу Аңсынра!»

Жәлар рымч, о, ахышъаргәйтца,
Гәағла ианалага ашра,
Идәйкәлоит адғыл ағытқақ,
Имшынха итытцуеит атра.

Аңсуа дзатқәуп ҳәа инеигәйдтца,
Уажәштәа иаутқөкъом ишъра,
Аңсуа ус баша ихы нықәтца,
Дыңсуам ианшәартоу Аңсынра!

Аға хәмга даҳхызыңыз, ахақәитра ҳзаазгаз аңсуа т්цеицәа Нхың-Кавказтәи ажәларқәа рхатарнакцәеи реидгылара, риашьара амч шығәгәхаз псөйихас ишҳауз аанарпшүеит аапхъаратә қазшы змоу ажәенираала «Шәйкәпраа аишьцәа, шәеырба!».

Хаҳайт амарцъя, шәас уара!
Абға еитңахит Аңсынра!
Наңаза ипшъазааит Аңсуара,
Ипшъазааит анра-апара!

«Аибаркыра» анкъа ҳшеицикәашоз,
Атоурых ҳақьеит ҳафшаны...
Ҳадгыл амца анақәттәиашоз,
Ҳнапы еикәхаршеит ҳаизаны:

Адығьеиқәа – ҳашьцәа гәакъақәа,
Ашәуаа – ҳшъя, ҳара ҳда,
Аваинахқәа – абжъас лас пагъақәа.
Ҳгәашьамх, ҳшъам – Қабарда.

Кәастә Герхелиа иаптамтақәа ирныпшүеит аңсуга жәлар ртасқәа, рқыабзқәа, ртоурых, рәапыцтә хәамтақәа бзианы ишидыруаз. Иқазшъарбагоуп аңсуга фольклор традиция, лымкаалагы атацаагарашәа амотивқәа шыңас измоу, еилацаланы еихышәшәо, апхъареи агәнкылареи марианы, илиахұыхны ифу, изғыдоу аңаңыррақәа узыртысуга ажәенираала «Уаридада». Уахынлоуп, ажәған каххаа ииатқеоуп. Исаақымтұзакәа ақыта иалғуеит игәшшұхгоу, игәқатдагоу ашәа:

Иагәлхәхә аңых каххаа,
Ашәа гоит ақаҳәа.

Пхәызбак хатда дңоу, арпыск пхәыс дааигоу еилкаамзарғы, автор (апхъағғы) деңгәрғөйт иаҳая, избанзар уаридада шәартам, ианагъ абзиоуп изызхәоу. Апоет гәазыхәараны имоуп иааипмұрқыазакәа ақыта иахығларц атацаагарашәа:

Уаридада, уаридада,
Уаридада мақәа.
Уа дызхәада, уа дызгада,
Пхәыс дызгада, хатда иңада?
Аус злуу убри акем, –
Ирхәалаант ипымтәекәа,
Уаридада мақәа.

Кәастә Герхелиа иғымтақәа ирыпхъаз дарбанзаалак ибартоуп, илаңш итшәөйт урт рөй зегь реиха аңызара змоу патетикала иштыхны аңсуга жәлар рмилаттә қазшыя бзиақәа сахъаркыратә ажәала, поэзиатә бызшәала раарпшра, рхытхәара, рзыргара шакәу. Аха убри инаваргыланы, апоет блатцарыла инкылкааны игәеитон, дагърықәзбон ақазшыя цәгъяқәа злуу, иңәарзгоу, ихымзғыргагоу ауаагы. «Уи ахатда аңсугара ихы ақәитдоит...», «Акапеи кылтәа», «Матцурага», «Тыс-хәыжә», «Лахыцәгъя» ухәа реиңш икоу иаптамтақәа рыла апоет дрықәзбон, иғапиенеуан аөхырцәажәацәа, абарбaryиңәа, ағыжәацәа.

Хабзазарағы зныкымкәа, ғынтәымкәа иаңғы, иахъагы иахъыло уағуп ажәенираала «Уи ахатда аңсугара ихы ақәитдоит» ағызызбахә ҳәоу аперсонаж. Уи ауағ, иара итәала

апсуара дағхәароуп. «Уахъибо дулаҳә уикуеит», ағъараҳәа дынхоит, дынтыуеит.

Ағны ҳәа изгылоуп ахан!
Амалаз акы уиматәам,
Уи азы изүитом гәбгән.

Уи ахатца иәбайзшәагь хаауп, иажәақәа урзызырғыр апсуара акы ағзырхо иакәзам, ихы ақәиттоит:

Уи ахатца апсуара ихы ақәиттоит,
Ус дәлалеит уи уажә ааигәа,
Цәажәарыла амцацәкъя ықәиттоит,
Даатқъоит дәрапшышъза деибакуа.

Иныҳәоит ҳапсуа қъабзқәа,
Икылҹан ихәда адакәа,
Иғытқъоит ажәа мәабзқәа,
Дыхәцәирхо, даштуа-дакуа.

Уи ауағ ачеицьыкагы имоуп, аха изхәартузеи апсуара ҳәа иара дзыштыу иеемкәа еиликаауеит. Маатқ иапсоу апсыуа шәкәык иғны изцәыргом, аишәа дахакны иинихәо, ағы зиржәуаapoет иғымта цәахәак дамыпхъац, уимоу, ихәыцқәа ашкол ағы аттара шыртцогы издыррам, дырхылапшзом. Убартқәа рзоуп apoеттыв изихәаяу:

Ачеицьыказ – Табуп – ҳхәоит гәыкала,
Аха ҳәэи иалоугы ҳаззом:
«Ағыжәреи Рерашьеи» затцәыкала,
Ҳапсуара пхъақа ихазгом.

Апстазаарағы ауағытәыфса дахъгылоу, дызғыу аус дақәнаго, ибзианы идыруа, ирпшзо дықазароуп. Аха ңоукых аматтура дуқәа ирзыуеит рөйинкыдтцо, дара хатала изыпсоу еиҳау иаштыуоп. Ирулакгы ңаара тыңк рзаанкылар, убри иныкәнагоит, иақәбаңы иркуеит. Аматтура, ақәардә тата иашыцило ауағы ақашшы баапсқәа антиго маңзам, иахнаңаауа изы иткарбагоуп. Ус икоу иматтура ихы иархәаны изқәмчүа еғырт ауаа ратқысгы дейгүшәа, адунеи

амаа иара икушәа ихы ибо далағоит. Аха иматқура даамырхыр, днеипхъбийт зегь рыла. Уаанза иматқура датқәахуазтгы, уажәештә дзакәттәкью хтүеит.

Капеи кылтәек иңыбыа итамкәа,
Ишъазамкәа, ишәымкәа, ихамкәа,
Озыңдас иишьо рнапы дамкәа,
Дықәхарц дыкоуп цөгъала агәы.
Матқурала данлақәы.

Дағаңзәыхты аматқура анимоу конкретла ауаа ртахрақәа ибом, азәы ихъаа гәеитом, зегъы гәеизықара рзиуеит, апсышәала ацәажәараттәкъагы иатәеишьом. Аха дзықәтәоу ақәардә итқъаны матқурада данаанхалакъ ауп игәы анеилго.

Дааниуан, дааниуан матқурала
Дук деиқәшәамзарты тәралада
Икәардә итқъан данбала,
Ес дкауа хланты данталада,
Уаргыы уибеит саргыы сибейт
Иғғыы апсышәала еилгеит.

Асахъаркыратә хархәагақәа рапхынты Кәаста Герхелия ипоезиағы зегь реиҳа иахылоит аиғырпшрақәа. Үрт зехынцъара аеффект қартцартә иқамзарты, иахыиқәғиазгы мачзам. Җырпштәыс иаахгозар, мачк ицъбараңауп ҳәа угәы иаанагартә иқазарты, ауаа гәцаразымкуа, ауағы игәы зытам, зхада хы зтажым, амтцақыағ атысхәжә дағирпшүеит, иббаза апша иалоу атысхәжә атқыс деиғым ҳәа дипхъазоит. Ажәенираала «Атысхәжә» ағы апоет зызбахә имоу ауағы ихағасахъа ареальтә пстазара иагәылганы иаагоуп ухәартә икоуп. Үи ауағ изкны автор иихәо ажәаңбарақәа иқәнагаттәкьюуп ҳәа иупхъазартә дыкоуп, избанзар угәы иеибакыртә, угәы уахапижәартә дубоит.

Иахъа дирөхәоит иаң дызхыччоз,
Уи машәрышәа деиҳабхар,
Иахъа дирғыоит иаң дызхәйгәхәоз,
Уи машәрышәа дымғахъар.

Иашак гәатан ма дазықәпар,
Иалтцуа седроу ҳагеита,
Икәпалааит уи азы икәпац
Үеизгъы изуам ихәта.

Акы уимыхәас уи идырны,
Иапхъа укажъзаргъы уибазом.
Днауқәгылан, азы дырны,
Уара узырма ҳәа дтцаазом.

Апша ахъыгәгәоу иара дацуп,
Ладаз, ғадаз зегъ акоуп,
Иахъазыхәан иғәгәоу дацуп.
Үс анакәха, «Иара итәоуп».

Ара иаарпшу аперсонаж ңстазааратә принципс имоу принципдароуп, иахъатәи икъаф затәйк ауп дзыңныкәо, уаҳа акагъы, дгәыргагоуп изғыданы ихәыңуа ауағ изы. Җоукуы дырғагылоушәа, Җоукуы драбжьюшәа қайтсоит. Иәагыло азәи даацәыртцыр, уигъы игәи қайтсоит, абжъарак:

Атцысхәжә деиңшха, апша иалоу,
Дышыкou зегъы дырбазом.
Сгәи хынхәеит дхәазо иахъжалоу,
Аиаша шәасхәап шыта исыззом.

Ауағы ҳәа ахъз ихымкәа
Дтцисхәжәтцәкъандаз шәымбауаз;
Уамак илымтцырғыы, имциымкәа
Хчык дылтахгәар имыртәуаз.

Кәаста Герхелиа акыр иешишәахъан апоема ажанр ағғы. Ипоемақәа «Аиғызцәа», «Наҳар», «Ахацыркра» ахәыңқәа ирызкын. «Апстазаара абжыы», «Ауасиат» апхъағ акыр дзырхәыңуа апстазааратә зтцаарақәа ирызку аепикатә птцам-тақәоуп.

Кәаста Герхелиа акыр аус иухъан асаҳъаркыратә еитага-гарағғы. Апсшәахъ еитеигахъан аурыс поетцәа С. Есенин, Е. Евтушенко, В. Солоухини, абаза поетцәа П. Цекеен, К.

Цъгэатани ражәеинраалақәа, ақыртшәахътә еитеигахъан И. Абашизе, И. Нонешвили, Бесики ражәеинраалақәа, И. Чавчавадзе иажәабжъ «Анықәаф иантамтақәа», С. Клдиашвили, Р. Инанишвили ражәабжъқәа, Н. Думбазе ироманқәа «Сареи, сандуи, Иликәеи, Илариони», «Анаунагзара азакәан» ацыптырахакәа.

Антересс рцәмызың Герхелия ифымта апиесақәагы аскетчқәагы. Урт рөи асатиратә мәбәзрызкуп хабзазарағы аптырхага қазтқо ауа ҳәаш-гашицәа.

Ажурнал «Алашара», 1999 ш., №3

Апсуаа атырқә литературағы

Еиуеипшым атоурыхтә зеибафарақәа ирыхъянны азеижәтәи ашәышықәасы мчыла ихыртқәаны амшын нырцә-қа иагаз апсуаа лахынцала иеипшымхеит. Таацәаныла моу, жәлантәылагы гәрыз-шашәаз иналахәашаз, аамта цәгъя инахәлабга ицаз қалеит. Аха зхылтшытра мырзкәа изырениаз, атырқәа идгүйл ағыи ироуз ағәырса цәгъеи абзазара ұйбареи ириаини зхы еиқәзырхазгы мағым. Убас ақазшың тәғәа аазырпшыз, зынасыптара иағағыланы иаи-ааиз ирыбзуораны апсуаа аублаақәа реиңш иалазғамхеит. Иахъа уажәраанзагы традициала ирымаз акыр рмилаттә қыдарақәа мырзкәа иааргеит.

Аудафара дүкәа иага рхыргазаргы, шамахамзар апсуа мұаңырқәа рхылтшытра иеиуо ауаа иахъа уажәраанзагы ртоурыхтә қсадгүйл – Апсынтеңла шакәу рдыруеит, уи гәтыхас ирымоуп, ирхадырштуам. Ҳәарас иатахузей, адунеи иахъабалакъ имфаңысу ассимилииатә процессқәа ахәаанырцә икоу апсуаагы амәханакит. Хылтшытрала иапсуааны зхатәи бышшәа зңәйзхьюогы маңзам. Амилат аикәзырхазы ишәартуу, еихаразақ, ағар ари апроцесс иахъахәланагало ауп. Ишдүру еиңш, уи шәартаны икоуп ахәаанырцә инхө рзы мацарагы ақымкәа, ҳара Апсны иа-зынханы иаланхо ҳқынгыбы.

Тәбайргуп, ауағы ихатәи бышшәа аниңызлак аштыхъгы акыр аамта етносс дзиенуо ихайрштәзом, имилаттә ҳдыррагы имырзыр ауеит. Өңирштәыс иаагозар, адунеи атәилақәа

зегы рөғи ипсақъаны иалаңсоу ауриақә азәйрөфы рхатәү бызышәа (иврит) рцәйзхьеит, ирыздырзом, изланхо атәилақәа рбызышәақәа роуп бжекиҳарағык ирдүруа. Аха ишоуриақәоу бзантцы ирхаштзом, акыр рқазшъақәа рыла егъирт амилатқәа ирылугаауетит. Насгыы ихадароу, дара ртоурыхтә псадгыыл Израиль ахәынтыккара өңүп аиекаара, ашъақөйрөгөәара аус азы ианаңаха миллионфыла, изышыңыланы изланхоз атәилақәа ааныжыны уахь иеихеит, гәгәалагы иацхраауетит.

Ҳазтагылоу аамтазы аус зыкны ихамоу ахәынтыккара дүкәа (лымкаалагы Урыстәйлеи Тыркәтәйлеи) акыр итышәйн-тәаланы ишыкоугы, апсуа мхаңырцәа рхылтшытра иеин-уюу уажәтәи абицара иатсанакуагы, Апсны иааны ирбартә, ираҳартә, изылшогы ара иаангыланы инхартә-интцыртә атагылазаашья рмоуцт. Инызкыло, ирпүкәсло рацоуп. Рабаңәа жәабжыны, иахъеи-уахеи иғъатцәи-тъатцәуа ирзеи-тархәаз ала мацарап рмилаттә хдыреи, Апсны абзиабареи, азгәышыреи мырзкәа, ирзынханы ишааниуа.

Апсуаа назлаз кавказаа уа иаңнанагаз аамтазы асул-тантә Тыркәтәйла ар рыргөгөәра иашътан, аимпериалтә хамаңағыра аман, агәыла ҳәынтыккарақәеи (Балкантәи ад-гылбжыаха аганахъгы, Кавказ аганахъгы) иареи акыр иеимаңгъан, лассы-лассы бұльарштыхла иеидыслон. Убри ақнитә апсуаа назлаз кавказаа уа иаңнанагаз еиҳарап изыртахыз аруаахарц, иеибашыңқаахарц азы ақәын.

Табыргынгы кавказаа, лымкаалагы апсуааи аедыгъқәеи ирылиаит хъзи-пшеси зауз аруаа. Апстаазара егъирт акыр аганкәа рөғы апсуааи аедыгъқәеи азәйрөфы иғыршыганы излақалаз мачзам. Ираңаафуп аспорт хкқәа (ақәпарағы, аеырғорағы ухәа)рөғи апхъагыларақәа зоукәаз. Урт зегы цөңа инткааны ихамтцаң, макъана ихаздыррам конкретла инткааны иаңтартә атагылазаашья ҳмоуц.

Иахъа уажәраанзагы цөңа итцааны ихамам ақәымзар, атыркә культурағы, лымкаалагы асахъаркыратә литерату-рағы, апсуааи адыгъааи рхылтшытрақәа иреиуоу азәйрөфы имачымкәа алагалақәа қартцахъазаап, настыы апсуаа назлоу Кавказ ажеларкәа азәйрөфы ртоурыхи ыңғастазаареи ирызк-ны иаңзымдыруа жәпакы ағымтакәа аптыртахъеит. Даңака-ла цөңа иеилырганы иаңхәозар, атцихәтәантәи ашәышықәса ағнұтқала атыркәа кыпхъ акыр ианубаалартә апсуаагыы аныпшит.

Иааркъағны акәзаргы абра уажәы апхъағ идызгагло астатағы срылацәажәар стахуп абри атема ду изакны исپыхъашәаз акық, обак шәықәек, дырратарақәак рызбахә.

Иахыынзасзеилкааз ала апсуаан аедыгъқәеи ртуюых, рыбазашья, ртасқәа, рқьабзқәа, рәапың птамтақәа акыр ирнығит афажәатәи ашәышықәсәзтәи еицырдыруа атырқәа прозаик Қемаль Бильбашъар ифымтақәа. Қемаль Бильбашъар иаб ишьтрала дадыгын, апхъа Болгария инанагаз, уантәи Тырқәтәыллақа иагаз аедыгъ мұаңырцәа дырылтшытран. Иан датырқәа дыпхан. Диит иара 1920 шықәсазы Чаник-Кале ҳәа иахъашытоу. Ишәымта ашықәсқәа Стампыл ақалакъ ағыи иххигеит, изанаат хада артсафракәын. Иреиҳау атараиурта (ауниверситет, атоурыхтә факультет) далгахъан. Акыр шықәса ртсағыс аус иухъан. Аха имч, илша ағыырак алитетуратә рәниара иззикит, уа иара абағхатәра бзиагы ааирпшит. Ипстазаара далтит 1983 шықәсазы.

Қемаль Бильбашъар ифымтаны атырқә литература иала-нагалеит еиуеипшым аамтақәеи атемақәеи ирызку ароман-қәа жәафа. Убарт иреиуоуп: «Цемо», «Мемо», «Абыргәа ргәамтра», «Әакала иқалоит аамыстыңа рчара», «Амза атығ ианакыз ауха», «Атәңәа ргәыпжәара» ухәа убас етъиртгүй. Итрыжъеит иара убас Қемаль Бильбашъар иажәабжъқәа еидызкыло аизгақәа фба. Актәи аизга тытит 1941 шықәсазы, зеипш хъзыс иаман «Акакан баҳча». Иара ифымтақәа ракхынта икоуп акинофильмқәа злырхқәахъоуты. Акымкәа, обамкәа алитетуратә ҳамтақәа ианаршъахъан. Қемаль Бильбашъар немец бызшәалагы дыфуан, асахъаркыратә еитагара аус ағғыс акыр қаитцахъан.

Қемаль Бильбашъар илитературатә рәниамтақәа ракхынта ҳара ҳзы реиҳа аинтерес аткоуп ироман «Атәңәа ргәыпжәара» («Киулелик диунемечи»). Ари ароман ахъз аурысшәах «Гнев батраков» ҳәа иеиттагоуп. (Шәахә.: «Литературный энциклопедический словарь» М., 1987, ад. 558). Хазы шәкәны уи рапхъаңақәны итрыжъит Стампыл 1971 шықәсазы. Ари афымта өытхаралагы акыр идуп, 646 дақыя ыкоуп. Ари аптамта неитцых аннотация излахә ала, автор ифырц ианақәенкызы, аматериалқәа анеизигоз ацхыраара иртейт Омар Бейгәаи, Мезут Сурдуми, Сабаҳатин Селеки. Омар Бейгәа апсуа пхъағәа ибзианы ижәдирүа, Стампыл

инхоз, шәышықәса инареиҳаны инызтый, уажәы ааигәа зыңстазара иалттыз апоет, аттарауағ иоуп. Үи Апсынгы даахъан – 1975 шықәсазы турист ҳасабла Тыркәтәйлантәи Апсны иааз жәеизағык апсуа дрылан, хылтшытрава иабацәа Абжыақәатәкәан. Жәеиза шықәса уажәапхъа (1990 шықәса нанхәа маззы) сасрахәа снаپхъаны зығны сыйказ, Тыркәтәйлатәи ақалақ Адағазар иаланхо Басри Гәынцыуа изласеихәаз ала, Сабақатин Селеқгыы хылтшытрава дап-суюп, аттара змоу, акымкәа-фбамкәа ашәкәкәа зығхью, итзыжыхью азә иоуп. Үи ироманқәа руак Басри Гәынцыуа ихатәи библиотекағы икоуп, исирбейт. Өыгħарала 738 дақьа ыкоуп. Иахъзуп «Анатолиатәи ареволиуциа» («Анадолу ихтилаш»). Ағымтаағы анатолиатәи ареволиуциа ҳәа автор зыζбахә имоу Қемаль Ататүрк ихаантәи ахтысқәа роуп. Сара избаз ахәбатәи атыжъракәын, үи тыжъуп Стампыл, 1973 шықәсазы. Мезут Сурдум дадыгъуп ҳәа сархәеит усқан Тыркәтәйла санықаз сзызтцааз апсацәа. Уаҳа үи ихы, итыхәа ҳәа итегъы инартбааны иеильскаартә сзықамлеит.

Қемаль Бильбашъар ироман «Атәцәа ргәыпжәара» зыз-ку атема акыр идуп, турыхтәуп, еиуеипшым азщаарақәа шытнахеит, амаха-ашъаха неитых-аайтыхны, иеильшыны иқатдоуп. Иахъынзазалшо ала иааизыркәканы, иркөағыны иуҳәозар, рақа автор иеанишәеит аурыс империализми османтә Тыркәтәйла имфаңнагоз аполитика үйниши ирғагыланы апсуаи аедыгыцәеи рықәпара ааирыпшырц. Аамтас иатданакуеит ажәаатәи ашәышықәса, лымкаала 1715 шықәса инаркны. Ретроспектив ҳасабла автор цъара-цъара дхъатңы Кавкази Тыркәтәйлеи уаанзатәи реизықазаашақәа рыζбахә ихәоит. Ахтысқәа еихараңак мөғапсысуеит Амшын еиқәа ахықәан икоу, иахъа Үрыстәйла иатданакуа ақалақ Но-вороиски үи акәша-мықәешеи рұғы.

«Атәцәа ргәыпжәара» иалоуп шәғык инареиҳаны еиуеипшым аперсонажцәа. Урт ирылукаартә икоуп: Абашь (жәларык дырхатарнакуп), Агәйнда Нанду (атәхәақәа здыруа), Мажъя Шымса (дтаудуп), Шьефси (ахақә-цәра дазқазоуп), Лагәстан Мақсыр (Шьефси иаҳәшъапа иоуп). Крымтәи апсуа еибашыцәа ргәып, иахъатәи хбызшәала иуҳәозар, – рбаталион деихабуп, Берет Ҳажъаҳ (ашапсығцәа рах), Данакай, Даду үхәа убас ирацәағы.

Ароман ағы аибарххарақәа, аиғыхарақәа сахъаркыра-ла акыр иртәбыргны иқаттоуп. Иара излаихәо ала, аимак-еиғеккәа тәрхеит Қрымтәи ататар хидгылару, атырқәа хидгылару ҳәа азтәара анықәгыла аштыахь. Ағымтағы акыр инартбааны иаарпшуп Османтәи аимперия ахатарнак Фераҳ Али пашы Новоросиск иаара, уа иеыргызмалны, зныхгыы иеырцьбараны, кавказаа ихәтәахыы риагара даштығас. Фераҳ Али Пашы иполитикатә усқәа рынагзара иадхәалоуп иара шапсыг таудақ ипхә пхәйисыс дахыигазгыы. Хылтшыттра-ла иара дақыртуазаарын. Қемаль Бильбашъар зыζбахә ҳамоу ироман ағы атоурыхтә тәбыйрг акыр иашъашәланы иқаттоуп ухәартә иаарпшуп апсуаа ағбакәа раңданы ишрымаз, лассы-лассы мшынла, ғбала, акыр хара инаскынаны ақәйларақәа шымғаптыргоз, дара иғәтәаз, иеибытаз зырхәцәнаны ишықаз.

«Атәцәа ргәйпжәара» хара ҳзы аинтерес златсақәоу иреиуюуп автор ара апсуааи, адығааи ретнографиатәи рфольклортәи материалқәа ираңданы, ирыжәпаны ихы иахъаирхәаз. Насгыы аперсонажцәа азәйрөи ана, ара апсышәала ирхәо ажәақәагыы ықоуп, апсшәаҳәашаа аформақәагыы налаттаны. Иаххәап, абарт реипш иқакәоу: «Мишибзи!», «Бзиа уит!», «Бзиа убаант!» ухәа убас итегес.

Ара уағы иңылоит апсуа-адығытә мыртатратә нцәахәкәа рыйзбахә, иара убас афольклортә (аепикатә) персонажцәа рыхъзқәагыы: Анцәа, Анана Гәйнда, Ажәеипшыаа, Аитар, Зиуая, Шыашәы, Гәйнда, Аинар-ижъи, Ериш, Мезитха, Гәашья, Җыбылақ, Напқылтәа, Шырынаңсха, Напхәызба, Амшындау ухәа убас итсағы.

Излаабо ала, ара иқоуп иеицахдышура инариваргыланы цқыя иаҳзымдыркәо, иахъа шытә зыхъз, зыζбахә Аңсны уарла-шәарла иаҳцылақәогыы. Әүрпштәис иаахгозар, сара абарт аңаахәақәа зығуа апсуа мифология атара сағуижъитеи акыр шығыуагыы, абри ароман ақнада акыпхә ағы ңыргыы исым-баңызт Шырынаңсхаи, Амшын дауи рыхъзқәа. Напқылтәа избахәгыы, иахъынзаздыруала, Омар Бейгәа иусумтақәа рыйкнада ңыргыы иуپылағоз.

Шырынаңсхаи Амшындауи ҳәа анцәахәкәа ажәйтәан апсуаа ирыматқәйазу, зыζбахә ҳамоу алитетуратә рәиамта автор ихы итихәаау чыдала аттәара атахуп. Иқалап ҳажәлар зны ирдыруаны ирхаштхазаргыы. Напқылтәкъя иакәзар, акыр дырхаштқәахъеит, аха иахъагыы Аңсны ихъз зхәақәо,

дызгәалашәақәо ы́коуп, хатала саргыы уи избахә зхәақәо азәйк-фыңык срықәшәахъеит, иара изкны адиррақәа ақьяад ианыстцақәахъеит. Напкылтәа Цәаблақ Цәаблақә, (Цәаблакы анырхәогыы ы́коуп) диеипшны ацәа анцәахәы иоуп. Цьюу-кы дхатсоуп ҳәа дыпхъазаны ицәажәоит, даеа үюукых дыпхәисуп рхәоит. Иаххәап, ахәычы ахәылпаз ианияамтоу дмыцәо, дқыу-тәыую далагар, «узмырцәозеи, цәаблақә ул-кыма?» – рхәоит үюукы, даеацьарах «Цәаблақ уикыма?» – рхәоит. Икоуп ашәиратә формагыы – «Цәаблақ уикаант (ул-каант).

Цәаблақ функциас имоу уи ауп, ацәа иалоу ауафы дизыбзиахар, тынч дирцәоит, дизыщәгъяхар – диргәамтцеит, ищәа иртынчуам. Иара инапала ацәа иалоу иөш шәахәаны дихәаеырц далагоит данизыщәгъахалак, аха зынза диз-шыум, избан акәзар, инапсыргәйтцы агәта кылтәоуп, уи акылтәара ихы иархәаны ани ацәа иалоу ипсып алагағагара, апсеивгартә мацк иауеит.

Иара убас акыр аинтересс рымоуп ароман «Атәцәа ргәйпжәара» ана-ара ипсақъаны, еиуеипшым аконтекстқәа рөөи иалапсоу, ахархәара змоу атәхәақәеи жәлар рқыабзтә по-езия ақнытә иаагоу ацәахәақәеи.

Зызбахә ҳамоу алитетуратә птамта иазкны ара сара иқастказ аххәа кыағ азхоны ҳәа иқам. Ҳапхъақа, атырқәшәа бзианы издыруа, алитетуррагы еилзыкауа азәы иеаzkны уи цқыа ититцаар, уимоу, ишеибгоу акәымзаргыы, иқазшъар-багоу аңыптәахак аңсшәахь еитагазар ахәтоуп ҳәа сгәи иаа-нагоит. Ароман агхақәагыы амазар акәхап, автор ипозициа-гыы цқыа еилкаатәуп.

1995 шықәсазы Җырқәтәыла икоу ақалақы Самсун ағы итыгит Берзек Сефер ишәкәы «Кавказтәи адиспорағы икоу ашәкәыәәңәа ржәар» ҭырқәшәала. Җыгхарала уи 284 дақыа ы́коуп. Ари ашәкәы сирбеит, аңсшәахь еитаганы аххәаа сзықтаит (уи азы табуп ҳәа иасхәоит), Җырқәтәыла ақалақы Адағазар ағы ииз, иаазаз, жәашықәса раахыс Аңсны иааны инхо, аус зуа Октаи Чкотуа.

Ари зызбахә сымоу ашәкәы автор Берзек Сефер азеижәтәи ашәышықәсазтәи атоурых ағы иеицырдыруа иқаз аубыхқәа рапхъагыла, атауад ду Ҳаңы-Къарантыхә-Берзек иматацәа дреиуоуп.

Берзек Сефер зыζбахә ҳамоу ишәкәөү хылтшытрана апс-уаи адигъәеи иреиуаны атыркәа литература имачымкәа алагала азықазтаз шәфәк инареиханы иааркыа-ркыаөнү рбиографиақәеи ихадароу дара рөымтәкәеи рыζбахә ҳәоуп.

Убарт рахынтаи ғажәафык инареиханы апсугааи ашәуааи (абазинқәеи) ыζоуп. Ҳәарас иаҭахузен, официала рыхләлақәа атыркәа формалоуп ишарбоу. Убарт иреиу-уп: Одемир Озбаи (дашәуоуп), Сабаҳатин Принс (дапсуюуп, д-Кәазбоуп), Сабаҳатин Селех (дапсуюуп, д-Кәазбоуп), Теофик Чиқер (дашәуоуп, ижәлаттәкъя Хапат ауп), Сез-гин Бурақ (дапсуюуп), Орхан Баран (дапсуюуп), Исмаил Зия (дапсуюуп, д-Барцыцуп), Азиз Абаза (дапсуюуп, Мыс-ра инанагақәаз апсугаа дырхылтшытрууп), Фикрет Арыт (дапсуюуп, Арыдбоуп), Аидын Арыт (дапсуюуп, Арыдбоуп), Таха Ақиал (дапсуюуп, уажәгъы дыζоуп, «Сиенен» ҳәа иени-цирдыруа ателеканал Тыркәтәйлатәи ақәша еиҳабыс да-моуп), Мурат Иаан (дапсуюуп, д-Маануп, уажәы Канада дыζоуп), Тунсулы Ҳареддин-паشا (дапсуюуп, Ламаа ҳәа апсуга жәлантәи деиуоуп, Ламаа ҳәа изыштаз иахъя Апсни Урыстәйлеи ҳәаас ирымоу азиас Ҷсо аарцә Ҷандрыпшь, Гечрипшь ҳәа икоу ақытакәа иаархыкны ашъхара аганахъ ин-хон рхәоит, иахъынхоз Ламқыт ҳәа иашътан, иахъагъы икоуп атопонимкәа Ламрыпшь, Лампста. Иахъатәи Ломиаа ҳәа икоу рыхләлантә убарт Ламаа ракәны ҳәа агәаанагара ыζоуп). Аамтала зны Тунис апзыза-министрс дыζан, XIX ашәышықә-са хынғажәижәабатәи ашықәсқәа рынтәмтазы Тыркәтәй-ла авизир дүззә ҳәа дыζан, дыркағын, 1861 шықәсазтәи тунистәи аконституция авторс даман. (Үи изкны дыррақәак ҳылоит апрофессор Г. А. Зизария ишәкәөи «Амхаңыреи XIX ашәышықәсазтәи Апсны атоурых аprobлемақәеи» ақны. Ақәа, 1975, ад. 487-488, урысшәала). Ҳареддин-паشا кавказнтаи Тыркәтәйла инанагаз амхаңырыцәа акыр ацхы-раара ритеит. Иара ипацәа ғыңыз Тахир Ҳареддин-паشا, Махмәд Ҳареддин-беи шәкәйіфәәан. Тахир Ҳареддин-паشا Тыркәтәйлан кавказаа реидгылақәа рапхъаза иеиғызкааз дреиуоуп, агазеттәгъы тијкүан. Мехмәд Ҳа-реддин-беи иакәзар дахшәкәйіфәиз анағсты диуристын, дсаҳъатыхъын. Мехмет Фетгери Шәану (дапсуюуп, Гәдоута араион Жәандәрүпшь ақытантәи амхаңыра иагаз Атықә

Мыстаф ипа иоуп. Мөхмет Фетгери Шәану иаптамтақәа акыр ирацәоуп, рғыраңакгы кавказаа ирызкуп. 1928 шықәсазы урысшәала Прага итытцит «Аурис империализми ашхары-уаа рхақәитреи» ҳәа хыс измоу иара ишәкәе. Хыхъ зызбахә ҳәоу Исмаил Зия (Барцыц) ианшыя иакәын. Иқәра намзакәа ипстазара далтцит машәирла – дахығоназ ағны амца акын, исызцәа ғыңғыи иареи ибиблиотеки алаблит.

Сара иеильискааует ари систатия ахъзи атқаки шейқарам. Арақа иштыху атема ҳара ҳзы макъана иғыцзоуп. Иахынзаздыруала азхыапшразы, аилкааразы атхъазатәи қышәоуп. Ифеидасуа ағар рыхшығ азысыштыр стахуп, атырқәшәагы бзианы изташа, алитетуррагы бзианы ие-ильизкааая азәыр дзышъақәгылозар, абри атема инартбааны, инартсауланы аттңаара ишаңсоу, аматериалқәагы тұға змам шықоу. Шәазхәыц абра хыхъ иеикәысыпхъаңаз рөымтәқәа рнағстыы иаҳзымдыруа раңаҳап, урт рымацара ракәзаргыы рыттңаара зақа интерес ду рымоу. Агәра ганы сыйкоуп ари аус иага уағы ағъабаан аамтеи ақәирзыргы, алтәшәақәа шыбзинах.

Агазет «Аңсны», 2001 ш., сентиабр 27, №51–52

Хә. С. Бәжәба изкны ажәақәәк

Сара ашкол санталоз (1943 шықәса цәйбібра мза ақа-зы) ҳқыттан (Очамыра араион Гәып ақыта) уажәеипш ашәйкәәа абақаз! Ашкол абиблиотека ҳәа шкаф хәычык иакуаз акәын иқаңаз. Уигы артсағцәа руада иғнагылан, ағбатәи акласс салгаанзаты уи атапшырта смоузеит. Еергъ ҳәа изласгәалашәо ала, аитқыратә класс ағы итәоу ахәйчы дзыпхъаша акагыры ыламызт уи ашқаф итаз ашәкәәа. Сахәшүцәа ғыңғыи сашьи сатқыыс еихабаңаан. Знык ан-банқәа аныста урт рыртңаагы шәйкәәагы еихрыңсақъаны срыхәапшлон.

Артсағы лассы-лассы иҳалхәон шшәйбжы рдуны, инт-ганы ашәкәы шәапхъала, еиха игәнышәкылоит, шәйбыз пнағеует ҳәа. Ус иагыықастаңон. Исцыхъашәоз, сымч зықәхоз срыпхъон ртқакы иаҳәоз сзеилкаа, исзеилымкаа. Аха ахпәтәи

акласс ағы снеиаанзагы сзыпхъоз ағымта зғыз, авторс иамоу хәа сазхәйцзомызт, игәцараскзомызт. Ашәкәы нашаноуп акәымзар, псы зху азәы, ауағы дадтәаланы ифуеит, нас иркыпхъует, егъиуеит хәа схағы исзаагомызт...

Ағбатәи акласс салгахъан. Қыртшәала атқарахы ҳаираымгаизт. Апхын мышқәа руак азы ҳқәаскъа азал ағы астол иқәыз сашья еиҳаб (үсқан уи 5 акласс ағы дтәан) ишәйкәәа сышрылашшуаз, руак ианны избеит «Үдүрфатә еиғъхааит, дад!» хәа хыс измаз ғымтак. Раңақ идумызт, снадтәалан, сгәы ақәкны, сыйжы рдуны сшағхъоз шыбыжъяфара хәа аусурахъынәи иааиз саб иаҳайт. Ағаҳәа ирласны саузапхъоз, аштыбыжъкәа неипшьба, зныхгы сөәгәа-ғасуа акәхарын сшағхъоз. Сыйжы саб иаҳауан, ахая агәхъаа икәмзәишиә ақәғимтит, дыспырхагамхеит. Ағреи апхъареи абеидархуаз, аха уаанзагы иғәастахъан, сыйжы рдуны ашәкәы санағхъоз саб ишигәапхоз.

Шыбыжъон акрыфараҳәа аматцуртағы ҳанаағнатәа, «Дад, ани уажәраанза узыпхъяз зғымтада?» – ихәан саб дсазтцааит.

Исхәара сзымдыруа, залымдара дук қаңтаз иеипш саанхеит. Исцәымыңхеит ағбъаҳәа саб изтцаара атак ахъсзыжъат. «ааи, ағы асааит, акы уанағхъо, изғымтоуҳәагы азә дықазаап, уигы дудыруазар ахәтазаап», – аастәахәт.

Абри ахтыс хәычы аштыахъ ауп «Үдүрфатә еиғъхааит, дад!» зғымтou хәа иарбаз Х. Бәжәба шиакәыз ангәаста. Уи саб ианиасхәа, ихы-иғы аааихалашеит, гәахәара чыдак инатеит. Луман ипа еиҳаб иакәхап. Ари ҳгәилара Арасазыхъ ианшыцәа Қапаа рәғы даазеит. Избахәкәа бзианы исахаеит. Данхәычыз дызбақәахъан, атара ду итцеит, дуағ дүхеит рхәоит, ааигәа дсымбац. Бәжәаа раңаағым, аха ашың цыя злуу, агәағызы зызтоу нхацәа цқыақәоуп, – ихәан дара изааигәаны иидыруаз цюук реиپш саб Бәжәаа рыштыра, ре-ибаркыра дрыхцәажәеит.

Уи ағені саб иажәақәа рыла иеилийскааит Х.С. Бәжәба иабацәа ш-Гәыптәкәаз, иаб Салуман Бәжәба фырхатшарыла ишь шиухъяз, ихьз ашәаны ажәлар ишырхәо.

Аумашәа избеит, ицъасшьеит, иғышынды даеа дунеик сналапшызшәа, исцәыхарараз, сахъзымназ, аа, абар, зынза иааигәаны лабәаба сналагылазшәа сыйдыррағы еимъярак аақалеит. Уртқәа азмырхакәа, ицъасшыашаз даеакгы қалеит: «Үдүрфатә еиғъхааит, дад!» ағы зызбахә ҳәоу апер-

сонаж хада Къамшыышь ипрототип ҳара ҳқытантәизаап, Аңъампазра ҳаблан дынхозаап, ҳатала саб ибзианы дидыруа-заап, Гәарамиа Къамшыышь иакәзаап. Хәарас иатахузеи, Х.С. Бәжәба ифымта ажәабжы «Удырфатә еиңхааит, дад!» ағы ижәла нткааны ихәазам.

Къамшыышь Гәарамиа шәй-шықәса инареиҳаны инитит, шықәсқәак уажәапхъоуп иңстазара даналтыз. Дшәары-цағын, дыхычан, жәабжыхәаф бзиан. Сара уажәы абарт ацәаҳәақәа зыфуагы санығеидас дызбакәахъан, аха рыш-харас иқалаз, сыйғенімфора иахъяны, иахъя, уатқәы шыс-хәоз, сышнахнага-аахнагоз иидыруаз ишахәтаз, ақъаад ианыстыртә сзығамлеит.

Схәычра ашықәсқәа рәкынтәи абра хыхъ зызбахә схәаз ахтыс мач ағоуп апхъаңа Х.С. Бәжәба избахә сара иансаҳаз. Аиаша шәасхәап, убри нахыс жәй-шықәса инарықәгәыгуа иара ифымтак са испыхъамшәеит. 1945 шықәса цәйббра мза акы инаркны қыртшәала аттара ҳдыртқо ианалага нахыс уи ифымтак са иабасбартаz! Ҳқытағы иналаршә-фаларшәны абыргәа ихъз рхәо исахалон, иаб Салуман Бәжәба изкны ажәабжықәагы рхәалон, аха уртқәа са сзы усқан раңаақ ака-гы аанагазомызт.

1954 шықәсазы Пәқәаштәи абжъаратәи ашкол саналга, А.М. Горки ихъз зхыз Ақәатәи Ахәынтқарратә артсаоратә ин-ститут (1979 шықәса раахыс – Апснытәи ахәыгтқаратә уни-верситет) афилологиатә факультет ағы өңүц иаадыртз апсуа секторсталарц Ақәа саит. Апсуа быйшәеи алитетатуреи рзы адқыларатә пышәарақәа анахтиуаз акомиссия ахантәағыс иқаз Х.С. Бәжәба иакәын. Усқан ауп сара ҳатала иара апхъа данызбазгы.

Фралатәи апышәара анахти ашытахъ фымшқа аатхъаны өңирхәалатәи апышәара ҳтиуан. Атак қататәыс исоуит мачк настха итәаз акомиссия алахәыла Ш.Д. Инал-ипа иөы. Уи-гыы избахәқәа ракәын исдыруаз, уанза дсымбацызт. (Са са-бейдұрыхуаз!). Иахъя еиңш исгәалашәоит аблет иштысхыз ианыз азтцаарақәа хда рахынты ғба бзианы ртак шықастаз. Ахұлатәи азтцаарағы сеилахәеит. Уи Қыаазым Агәмаа иповест «Абаандады» акәын. Апышәара здызкылоз Ш.Д. Инал-ипа ицьбарацәаны азтцаарақәа сыйқәипсазшәа, сыйғеаицилајазшәа избейт. «Абаандады» ахадаратә хағсахъақәа рызбахә иара ишитахыз инеитцыхны сзаламцәажәеит. «Иауауен гәышь!

Сүсқәа бжысит!» – ҳәа сгәы иаанаго, апхзы сылтцуа иаапхья сгылан...

Ағразы ахәшьара хәба соузаарын, өყирхәала атакқәа иқастаң уанза изымнеиуашәа аниба, даалак-факын Ш.Д. Инал-ипа акомиссия ахантәафы Х.С. Бәжәба ихы наиқәкны диазттаат са сзы хәшьарас изықәсыргыларызен ҳәа. Иааим-тәркит.

– Аа, ағыза! Азахәба ағразы хәба имазар, ахәаразгы (өყирхәалазгы) иара уи изықәумырғылои! – ихәан дааптышәрчченит Х.С. Бәжәба.

Үсқантәи Х.С. Бәжәба иажәақәа абыржәгъы слымча итығуашәа избоит.

Уи акәхеит. Уи ала сус 3бахеит. Үсқантәи иара иажәақәа анағстәи сыңтазаара зегъы хәақәыртцеит ҳәа исыпхъаозит иаҳыагы. Үсқан ахәшьара хәба смоузтгъы, сахыыблакъоз, сышыблакъоз аилкаара уадафу.

Хәы-шықәса Ақәа аинститут станатцы Х.С. Бәжәба наңшыхақә дызбон, ашәкәөсөөцәа реизарақәа рәғы иқәгыларақәа, иажәаҳәкәа сырзызырғылан, агазетқәа ажурналқәа ирнүлоз истатиақәа, ишәйкәәа иаазбоз акы нмыжкәа зегъы срыпхъон. Иара хадаратә занаятс иалхны имаз абызшәадырра шакәызгъы, алитетуратә критикагы ғәгәала далахәын. Раңақ мыртцыкәа исеилкаахеит Х.С. Бәжәба апхъа затәи апсуа литературатә критик ҳәа дышпхъаозу, 19 шықәса реиҳа анихымтцуа апхъа затәи апсуа литературадырратә шәкәы ғоны ишытижхъааз үхәа. Ихәмаршәа акәзаргы «апсуа Белински» ҳәа изырхәо ақынзә иажәа акыр пхылнадо дықан. Изаазарызен, иара ипринциптә литературатә критика иаңшәақәозгъы маңымызт.

Сызтаз аиҳабыра тараиуртта салган Апсуаттааратә институт (үсқан уи Абызшәеи, алитетуреи, атоурыхи Апснытәи ринститут ахъзын) ағы аусура санрыдыркыла (уахь снагара зыбзоуроугъы иара иоуп, директорс иамаз иара иакәын) нахыс дааигәаны дысдырит. Ипстазаара далтцаанза абри аинститут ағы аус еищаауан.

Абра даға ниуанскгъы азгәататәуп ҳәа исыпхъаозит. Изакәу уи ауп Асовет мчра иасакъахәымтәни ахра анамаз аамтазы ауағы (айндивид) ихатаратә қазшыа чыдақәа раңақ игәцарааркуамызт (уи аганахъала уажәы еиҳагы

излаицәоу ы́коуп, аха уи даға усуп). Ихадароуп ҳәа ирпхъазоз аус ииуаз азеипш уаажәлларатә тәкы ахынзамаз акәын. Убас еипш иқаз амзызқәа ирыхъаны ҳара ҳтарауаа, ҳашә-кәффәа досу рхатә қашшыңа, рыуағыша, рлахъынта акыпхъ ағы инхартәааны инхартә, анағстәи абиپарақәагыы ирдырыртә изықамлеит. Егыртгы азәырғы ус ауп иғәигәтажыны ишы́коу, аха ара уажәи Х.С. Бәжәба иоуп зығбахә ҳамоу, убри ақнитә, шәазхәың шәара исхәо мцызар: иахъа уажәраанза ғаракыр икъыпхъыны, инткаа-ааткааны, уштантәи абиپарақәагыы ирбартә ҳтарауағ ипстазааратә мөеи, итцааратәи, ирғиаратәи мөеи зәо ҳамоума? Ақыргыы нитцит, ақыргыы аңыбаба ибахъан, ақыба-зыбарақәа, ахынта-ғынтарақәагыы маңымкәа дрықәшәахъан. Иқантаза еилырғаны, иеизыркәәаны ахәшьара аиухъоума? Әтарауағ дун ҳәа ус баша ажәа еизадала ахәара маңара азхома, акры аанагома? Дыштарауағ дуз зыртабыргыша, дзеиҳаз, дзеиттаз обиективла ииашаны, атабырг иашшәаланы иттәатәыми. Х.С. Бәжәба иеипш зыпстазаара иалтхьюо ҳтарауааи ҳашәкәйфәеи рдоухатә ҭынха ҹыдала иеичаҳалатәуп, изыргалатәуп дара бзианы издыруаз ықанаты.

Ара уажәи иааркыағәзаны акәзаргы уағык иаҳасабала Х.С. Бәжәба иқашшы ачыдарапқәа ақық әбак схәар стахуп.

Апсуаттааратә институт ағы аусура салагаанза Х.С. Бәжәба изкны исахақәоз ииашазты ықан, имцызгы ықан. Исахаҳъан аусурағы дыңбароуп, хъаҳәхъачара издырзом, адисциплина әңгәа имоуп ҳәа. Уи, хымпәда, табыргын. Аусура уагхар қаломызт, ашыыж асаат жәба инаркны ахәылпаз жәаа саат рұқынза утып ағы уқазар акәын. Уи иара иауиғбах, азеипш тәгылазаша иахъабалак ҳтәйлағы ус иқан. Аха сеынахызга-аахызгақәоз, анахъ, арахъ аеыцгақәа пшашаны зүс өеини изықамыз, иназмыгзоз иранеижкуумызт. Иара ихата иакәзар, набыщрада уи арежим неигзон. Акабинетқәа рыбжъара дыбжъагыланы цәажәарыла аамта ихиго знымзар зныкгы дсымбасызт. Ианагъ икабинет ағы ихы ақәырғсны анатылағырақәа (иара итәи, ма аеазәи итәи) аус рыдиуон. Иқашшыбаргоуп знык ииғуаз ғынтә, хынта...дамеигзакәа иахъириашоз, иахиттәағәоз, иахъхаиртәауаз. Цәаҳәак иадамзаргы цқъа аус адымулакәа акыпхъ ахъ ицәыриғомызт. Ус қашшы хаданы иман ипстазара далтаанза. Иғымта

атыхэтәантәи авариант ипшәнаны, ицқынаны, деичаҳаҙаны, апхъара угәапхартә иқайтән.

Егырахъка ажәларқәеи атәйлақәеи рөи ишықоу са исыздыррам, аха ҳара апсуа ҳөйи атара пытк змоуи измами реилибакаара, реигәннығора акалашәақәа икоуп, ичыдоу уадафрақәак amoуп ҳәа исыпхъазоит. Иахгәалаҳаршәап абри аганахъала иқазшъарбагоу Дырмит Гәлия исымта адрама «Анауркәа» ағы аперсонаж Даут ихағесахъа шаарпшу. Уи атара пытк имоуп, ажәенираалақәагызы ифуеит, Апсны антыгъы дныңәақәахъеит, аха инартбааны ажәлар зегъ ракәым, итахцәатцәкъагызы дырзейлкауам. Иахгәалаҳаршәап иара убас Мушыни Аҳашба иажәабжы «Хай, дад, аписар, закәйтә кампаниоузеи, ишаахауҳәара?!» ағы тәра хәыгык змоуи измами шзеилибамкаауа, ражәақәа шеивнаго. Ишәгәаламшәои уи ажәабжы ағы ажәа «кампания» атакы еипшымкәа иахьеилрекаауа иахъаны закә трагикомедиатә тәғылазаашыу иқалас!

Асқак схъатны изхысқәауа, ҳара апсуаа ҳөйи алитеттурағ маңара акәым, абжыапнүтәи, есымшатәи ҳабзазарағты иахъагы атара пытк змоуи измами реилибакаара уадафхеит, акыр еихыр-еивырны икоуп.

Ари атема дуп. Ара уаҳа сеалазгалом. Х.С. Бгажәба ихыз иадхәаланы ара баша исеашәаны ицәырсымгейт. Изхысқәауа, ҳтарауағ ду деилызкаарц зыхәтаз данырзей-лимкаауз, ма деилыркаарц аныртахымыз ықан.

Хыһ мачк зыζбахә схәаз аусуратә дисциплина еилазгоз, уи иара изанимшыоз инадыркны, ашәкәысифәеи атарауаа атакзыпхыкәра ду ахъ дахырпхыз, досу аус дызғу ламысла ицқынаны инаигзарц ахърыдитцоз згәампхакәоз ықан. Иара ихәура итaitцоз ұышыап. Дара еитъхарц, имфаҳымкъарц акәын дзыштаз.

Апринципракәын икоу, ес иқалалакгызы, ишакәхалакгызы ауаа схы ргәасырпхап, досу иғыдракынза сеылбааганы иргәапхо схәалап, иқасталап ҳәа иқақәоу ғыуокы-ғыуокы дрықәашаҳатмызт Х.С. Бгажәба. Алабыз-хәабызра, иахъа акы ҳәо, уатқәы аеакахы диасуа, аха дышықәу атәа дықәло дықамызт. Джонсерваторын ҳәагызы узхәом, апстазаарағызы, атараадыррағызы, алитеттурағызы ағыц цәыртпрақәа абғааахәа игәникилон.

Лафхәарагы идыруан, бзиагы ибон, иччарарагы ччаңшык иеипшымызт. Иара устыы төйтпшлагы уасы пшжак иакәын, аха иеижъагоу амщх өфбизшәа хaa змаз уасымызт, цәала ацәажәара иказшамызт, дашьашәаламызт.

Ишдүрү еипш, ауаатәйсөа реизықазаашыңақәа рөү шәкү, зқырыла иеильшүү, иуадафу акәама-тәмарақәа ыкоуп. Унаиафсыр азы даутоzаргы, иуәагәбзүгүа, уаргы уиәагәбзүгүазар бзиа избо, аус ағы шәнеибагазар аугә иуцамыхо аүкәхым. Х.С. Бәжәба дзакәйтәкъяз цқыа деилымкаакәа, дуафы хьшәашоуп ҳәа дзылхъазақәоз ықан. Өнүтқала амщхәгы дуафы гәыбылғын, тәса змам ақыиарагы илан. Аха уи тәкхықәра зымыз қиарамызт. Ақыиарагы иакуп, ифбоуп. Ҳара ҳөйрән өткөн ҳатыр ақәуп аурыс поет ду ишихәаз еипш, – «Я беспечный парень, ничего не надо», ҳәа үкәзар. Х.С. Бәжәба залымдарала, дызлакамыз ала ихцәажәақәозгы, деилкааны дызмақәазгы идыруан. Аттааратә институт ағы ақыршықәа инеипцынкыланы аус ахьеицауаз анағстыви иареи сареи командировка Қарти Москвөи үхәа ақырынтә ҳаицныкәахъан. Амға ҳанеициқәыз ағба стазшәа сгәы тынчын. Сицны сахьнеиуаз, сахъааниуаз иихәаша, ихы шымғапиғаша ииздүрим ҳәа саушәахуаз. Җоукы-Җоукы реипш архай-хаура итахымызт акәымзар, ачеицықазгы дыпкымызт. Ататын уаанза дахон ҳәа сахаҳъан, аха сара даныздыруаз иәххы инеигомызт. Афы (арыжәтә үбара) ижәуан ҳатыр ақәтсаны, илыпшаахыз. Арыжәтә амщх ыжәнис дымбасызт. Апара раңааны ахаантыви имоуцизт, дагъазгагамызт, аха шәеицны ресторандык ағы шәнненеи, иара имшәар иуамызт...

Ақыиареи аиашареи примитивны акәзамызт Х.С. Бәжәба дышырзықаз. Апринцип ҳаракқәеи атакзыпхықәера ҳаралыкы зцу ақыиареи аиашеи рныкәгара, рықындыкәара эжәзшы ғәгәоу ракәымзар, зегыи ирылшом. Өнүтқала иеидкылаз, доухала ибениаз, ус аламала имшәоз, иғәгәаз уафын даанхеит Х.С. Бәжәба са сыйхыррағы. Амщхәареи апаршереи ибаны дынхомызт.

Цыара имачу акы акәзаргы, иеениу, иттоуроу узықатцар, ҳатыр ду изақәын. Иүхәоз, иуғуаз тара-дыррала иузышыңақәыргәгәозар, дудгылағын. Ҳаҳәа-паҳәада.

Абызшәа азтцаарақәа рыйтцаара ичыйдоу ауадафрақәа шацу еицирдүруа усуп. Арақа иара дызлакысуаз, инапы

злеикуаз азтцаараққа зегыры өткір ишөон, изон, ас еипш икоу аусқәа рзы ишырхәло еипш, ахразага икылхнакын игәаанагаракқаеи, иалкааққаеи шықтаңтоз. Агхаққа шпаймоуаз, иауан. Дарбан ари адунеи ағыл ахта қамтакқаа аус зухъоу, аңтазаара зхызгахьоу? Х.С. Бгажәба цъара ғхак иоур, уафтарас иоуқәар, тара-дүррала ишъаққаурғәр, идимкыло, имахауа, ихы имапызыланы дықамызт. Аха иғәи ҭазырчаңа қәнамгала ианихцәажәоз акәын.

Атцаарауағ иттәаратәи ирғиаратәи мөа кашырраны иқамызт. Зегъ реиҳа изыгуадағхеит 1964 шыққасызы итижызы имонография «Апсуа быйшәа абзың диалект». Ари ашәккәи атышшәа ду ахылғиаит, еимактәи-еиғектәхеит. Уи иаҳәоз еильзкааузгы (икомпетенттыз), изеильмкааузгы (зханан абызшәадырратә шәккәык иамыпхъацызгы) ачычмаса реиپш иақәпапаны иркит, авторгы анафема дартарц иала-гейт. Цьюкы автор иқәзбарала абызшәадырратә зтцаараққа зымдыруа րәапхъа рхы алазырыргарц, рхы алаңырырыргарц иағын. Үрт рахынта азәйрөры уаанзагы быйшәадырратә проблемак иаzkны фымта өеек апрымтацизт, уи аахысгыы актырынапы итсымтцың. Азәи иңтазаара ақәттаны иқайтшо аңтәйлуха, иғхаққа анубо, уаргы акы уалақазар ами. Аха иааг...

Х.С. Бгажәба зызбахә сымоу ишәккәи «Апсуа быйшәа абзың диалект» ақәша-мықәша атқабырги амци реиғдырраара уафы ицәйгудағхартә ататылазаашъя еиқәыреағахеит. Хатала сара сыйбжы өтүрганы автор сидгыланы, иғхаққаагыы уафтарас иағзәастартә, компетентла ашәккәи ахцәажәаразы сұйырраққа шазымхоз еилкааны исыман. Насгыы сара исхәаз азәйр дазхәищуа, ихағы иааиго дықазма? Уи ган-кахъала. Даға ганкахъалагы атцаарауағ иғхаққа амщәза ихарччыланы залымдарала ишихцәажәаразы сбартан. Соғызцәагы азәйк, ғыңғылғы, уимоу, сенхабаңаққаңгы үкәгыланы узиғамгылозеи, узиқәмбозеи хәа иаарытәгәаны исазхәақәозгы қалеит. Аха сыйнұтқатәи бжык иситданаҳәон узидымгылозаргы, уиғамгылан хәа. Уи абжыы апрызара астап сәааныскылт. Ұсқан досу иғнұтқатәи ибжыы итданаҳәо иеантар, иациргызыры, хәарада, еиха еиғүп...

Хәарас иатахузеи, абызшәатә зтцаара уадағққаа ыртта-ра иаzk ашәккә ду агхаққаагыы аман. Аха автор иғағылоз

рғыырак аттара-дырра (анаука) акөзамызт изыржагъоз, акониунктуратә мотивқәа ракәын иеилазыргъежыуз. Хәарас иатахузеи, иқан итқары амзызықәагы. Убарт иреи-уан аңсуа традициала иҳамоу аитташтыра мыждагы. Изеицәағарызы, ус қазшыас иҳамоуп – азәы дхалыхәхәар, ипатта кны ҳахынхалоит, ҳайгәтыңасны, ҳажәфахыр итаны ағада ихагалара ааста, шыапәаршә изура, алада илбаагара ҳалагоит... Обиективла, аиғызаратә тағылазаша атаны, тәра-дыррала ишъақәыргәғәаны зыζбахә ҳамоу амоногра-фия иагыз, иабзаз ахәарағы иаанхазтты, усқан ғыл-пал ахылтцуамызт, даға усын. Усқан аттарауағ идрыпхъазалоз авба дүкәа рғыырак аттара-дырра ааста залымдарала, тәэйлхрала, автор ихы итамыз, игәы итамыз идпрхъазаларала иңбараңы ахцәажәарақәа ракәын иқаз. Х.С. Бәжәба идамз-дам ус еипш ақәызбарақәа зычхауаз дәлаларымызт. Иқаз-шыя агәтәара иабзоураны иқар рыйзхым-еит, ауаа рцәымгра еизимгеит, иара иғагылаз гәагшақәа дрыштыамлеит. Ичхара еизганы иусура иациттеит. Үхәан-схәанқәа рыххо, дәкәйндәкәйндуа, азәы иңәғъя ихәо, диқәмақаруа, зным-зар зны исмаҳаңызт абжъаапнытәи баша ацәажәарағы. Дызғағылоз, зыгха иҳәоз иаартны аизарақәа рәғы ақъаад иантсаны, ишәаны-изаны дапхъаны иҳәон ауп.

Х.С. Бәжәба збағшатәра тбааз, амәхак ду змаз тарауа-фын. Ара уажәы инартбааны сзалаңәажәом аңсуа фольклор аизгареи, акынпхъреи, аттараеи рзы иқайтқаз. Уи азтара иаzkны статия къаек ғны хазы исқыпхъхьеит*.

Алитературатә критикағы иқайтқаз еизыркәкәаны ма-къана иаҳәтоу ахәшьара амоуц. Ари уажәы уи аган иаzkны исхәарц истаху акы затәйик ауп: имџуп, зыңзак аиаша ампын иқазам лахъ уаңшы кәаң ша ҳәа, Х.С. Бәжәба алитетуратә птамтақәаданрыхцәажәозатенденциараамазшәазны-зынла ҳаяаажәлларрағы иуаҳауаз агәаанагарақәа. Авторцәа ирызкны атенденциарагы имамызт, азәы еиха «илахъ ғашоуп», Егыи еиха «илахъ тшәоуп» ҳәа еилихуа дықамызт. Досу рфымтақәа зеипшраз ала акәын ахәшьарақәа шритоз. Сиашамзар, исшәырба пәнцаха зимтоз, ибжыхыз, ииғақәаз, залымдарала зыхә ларкәнны ашәшьыра итсаирхаз, ихәыттаигәаз ғымта бзиак; аттатқәы атаны исашәхәа, дысшәырба азәы идам-

* Уахәапш: ажурнал «Алашара» №4, 1994, ад.60-64.

заргызыштәкәфиратә пстазара иара итыхәала, иажәала, ихымфаңгашьала иәхтәаз. Иара игъама зақа иҳаракыз ала, ҳаштәкәфирәца дреичаханы, рмаршәа кны дрыхтәажәаларц итахымызтгы, тәамбашақә азәыр дизықазтгы, акыр иеиҳаны рыгха-пхақәа рыпшаара ицәудағозамызт. Рыгха-қәа ҳәа иазгәеитозгы дара рмаршәа икуан. Цьара цәгъяк, тхак абасыпшаари, тәылкабарыласттар, шыапғаршә зызурида ҳәа акемызт ҳаштәкәфирәца раптамтақәа дышрыпхъоз, бзиарак абасыпшаари ҳәа акәын.

Абрақа ихәатәүп даеакғы: дарбанзаалак даеа тараудағык Х.С. Бгажәба иақара аңсу шәкәрышыңда ибжъазраны иқаз раптамтақа еиқәимырхәзейт. Ҳмилаттә литература ашытакөңі Дырмит Гәлия ифымтақә инадыркны аханатәгы дреицаһаны ихатә библиотекағы иеидикилон. Иара ибзоурала, ирықенагаз апхъажәқәеи азгәатақәеи рыла иеибытанды, иеикәрышәаны итрыжъхеит Самсон Җанбей, Андреи Чочуеи, Владимир Маани, Семион Бжъаниеи, Леонти Лабахәуеи, Дырмит Маани, Владимир Агрбеи, Отар Демерць-ипеи, Антон Чыкәбари, Арсен Аҳашбеи ухәа азәырғырышәкәқәа.

Х.С. Бгажәба илітературатә гъама ҳаракын, шамахазак акәымзар иеижкөмүзт. Казара ҳаракыла ифуи ипсүгөуи реиф-дирраара, реилыпшаара ус аламала имариоу цырыршьоит иеизадацәаны алітература иззықоу цюукы. Ус имариандаз! Апсуа шәкәйсөңгә раптәмтәқәа иеипқааны дахърыпхъоз анағстый, ипстазаара атыхәтәантәи амшқәа рұқынза Х.С. Бгажәба иааипмұркъязакәа егырт азәйрөи ажеларқәа рлітература дапхъон. Акласикцәагы, иахъатәиқәагы раптәмтәқәа ианагъ интерес иман, дрызәлемін. Асахъар-кыратә жәа амч тәрны иныруан, иахъатыпу игыланы, асахъаркыратә еффект бзианы ианибалакъ, ичыдаz гәахәара дук инатон. Иара ифымтәқәа (ашәйкәә, астатақәа) рyllагы уағы ибартоуп, аха аусурағы (аинститутағы) аума, мәғакы ҳанеициқәлоз аума есымшатәи ҳаицәажәарақәа раан, иғәастахъан апсуа шәкәйсөңгә рапхынта еиха иалкааны авторитеттәас иипхъязоз, збағхатәра аликаауз – Дырмит Гәлиа, Самсон Җанба, Иуа Когония, Баграт Шынқәба, Алық-са Гогәуа... Зым'ехаак устәкъа идуқәамызгы қенишомызт, иеиттәзгъы ҳатыркәтцара дула дырзыкан.

Абра зеипшла исхәақәаз акык-өбак азшотцакқәа зыртабыргыша арымзаа аконкrettә афактқәа сымоуп. Убарт рахынтын тә Х.С. Бгажәба илтературатә гъама дшамеижъоз атәзы зхәо иқазшыарбагоу хтыс хәычык азгәастар стахуп.

Ианбатәиу шыта. Акыр ашықәескәа цахьеит. Абжыаапны ишықасталоз еиپш, өнек ашырыж аусура ҳәа хинститут ағы сахынеиз, абиблиотекағы снығналан агазет өңілкәа снарыхәапшит. Үсқан Апсны аобласттә газеткәа хпа (апсышәала «Апсны қапшы», урысшәала «Советская Абхазия», қыртшәала «Сабчота Апхазети») ракәдан итытцуаз. Раионцылхъазагыы акака агазеткәа үрдүкүн. Бжеихан урт игәыптәагаз, аинтегресс зтамыз, игәирөығыгыз, иңәышхабида иқаз аофициалтә материалкәа ракәын ирныз. Игәастахъан санстудентыз аинститут исынта, курск ағы исынтаәз сөйза, абағатәра қайматгы змаз апразаик, ажурналист Анатоли Возба Гәдоута итытцуаз араионтә газет «Бзып» аредакцияғы аусура даналагаз нахыс уи агазет акыр ишылахәыххаз, Апсны араионқәа рөрөн итытцуаз егырт зегыс иаарылукаартә ишықалахъяз.

Зығбахә сымоуп аеынгыы егырт снарыхәапш-аарыхәапш-қәан, «Бзып» аномер өңіл аарылысхын, Анатоли ифымтәк анызар ҳәа сашхәапшуаз, Х.С. Бгажәба днығоналеит.

– Ағыза! Ари иуку ианузей? – ихәан искыз агазет днагәйдүпшылеит, апсшәақәа анааибаххәа аштыахъ.

– Иөңуп ҳәа сахәапшует, мамзар араионтә газеткәа акры рхәо икоума! Амала «Бзып» аредакцияғы сөйза Анатоли Возба днеижътеи аматериал бзиақәа аныло иалагеит, иара иститиақәеи ифелиетонкәеи анегативтә цәырттрақәа ғәгәала ирықәызбоит, – схәеит.

Үсқан (хынғажәи жәабатәи ашықәескәа рылагамта инаркны) ажәақәа «анегативтә цәырттрақәа» хтакны ирыман аполитика ду ағызы, акыпхъ ағызы.

– Аа, уа уиашоуп, ағыза! Возбагы абағатәра злоу азә иоуп, аха «Бзып» ағы уи диенцәамкәа А. Қыжә-ипа ҳәа даеа зәгыы ифуеит, – ихәеит Х.С. Бгажәба.

Аиаша шәасхәап, иңаасшьеит, илакәесшьеит. Х.С. Бгажәба уртқәа ихшығ рзыштын игәеитахъеит ҳәа сыйкамызт. Ажәа сахъарк ағьама шимаз уаанза исзымдыруа сыйказма, аха уи аеноуп «сшыапы санықәийкъяз», инагзатқәъаны агәра анызгаз. Ибзиоуп, Анатоли Возба дгәеитахъазааит. Уи уаанзагыы ианшыа гәакъа Къахъба Ҳацъарат изкны аповест-

гъы фоны итижъхъан, егъиғъхъан. Аха абни «А. Қыжә-ипа» ҳәа зыстатақәа ирытказығуазгъы (уртгъы хыпхъа зарала ираңәамызт, иналаршә-фаларшәнү, хың-ғыңқәак ракәын ианылахъаз) баша еизадак шиакәмымз злагәеитазеи, излагә-царайкызеи, хшығзыштыра злайтазеи ҳәа аумашәа избейт. Х.С. Бәжәба издырзомызт «А. Қыжә-ипа» Анатоли Возба ипсевдоним шакәыз.

– Хәыхәйт Салуман-ипа! Қыжә-ипа ҳәа шәыз-еугъы Ана-толи Возбагы азә роуп! – схәан саапышшәарччеит.

– Аа, ус акәзаргы азамана! – исхәаз гәахәарап шинатаз мөашшы өааитит иара.

Хара ҳәы аттара эмоу ауафы иеилкаара акыр иҳагуп ҳәа исхәаз ахшығытқа X.С. Бәжәба иғы изыхтқәоз раңәа-фын. Иаргыы ихатә қашшыңа ируакын абъяаҳәа иеахъааимыртуаз. Иттара-дырратәи илитературатәи усқәа иеыргәйлахаланы дықан. Иахъынзайлшоз ала есымшатәи абзазаратә қыба-зыбақәа иеыркәйтхон. Амалырхәаразы, апаразы ипсы қымқымуа ианакәызаалакгъы дықамызт. Уртқәа зегъы аамталатәуп, ефемертәуп ҳәа дрыхәаңшуан. Иара иеипш зинтеллект ҳараку, акры збахъоу, акыр итсауланы апстаазара философиятәла изхәышуа ауафы ус унаидыххыланы инагданы иеилкаара мариам. Абартқәа ирыхъяны, уртқәа зеийлымкаауз дымкыкышшәа, дуаф хшәашшәоушәа дызбақәозгъы ықан.

Х.С. Бәжәба дназлаз абицара еиҳабыра иатцанакуаны сара сзыхъзаны иааигәаны исдыруаз, Апсуаттааратә институт ағы аус зцызуаз уаа цқъақәан. Азәи азәи қашшала иага еиңшымзаргъы, бағхатәрала иага иеиқарамзаргъы дара зегъы са сыйхыррағы уаҳа назтахым ауаа аамысташшәақәа зырхәо ракәны ишьақәгылт. Руағыттығасаратә цқъареи раамысташшәареи иеиднакылон, иеиңрзенеипшын Г. А. Зи-зария, Ш.Д. Инал-ипа, К.С. Шыңырлы, М.М. Трапшы, А.Ф. Хоне-лия, Ц.Н. Бжъания, Б.П. Цъанашына, Г.З. Шыакербаи, Л.Н. Со-ловиов... Абарт ауаа шьала-дала иаҳзааигәаз, иаҳтынхаңәаз ұлоук реипш иаҳзықан ҳәа инагданы агәра ҳғон ҳара аитцбаңа. Х.С. Бәжәба иакәзар, абра зыхъзқәа схәаз азәи дитцамхо ицқъареи, иаамысташшәареи, идыреи өырпшыгас иҳаман.

Ауафы данқәыпшү имч иаңызоит, абаа хижәарашәа игәи иабоит. Сара абарт аңәаҳәақәа зығуагы иансааз,

санқәыпшыз амақсимиалистра сыйзамызт, ишпүкөу аиаша, атабырг баны ахәахәеи амци сышпанышәо ҳәа сыйкан. Сықәлаңәеи сареи ҳанахнапаалакъ, Х.С. Бгажәба абық иеипш, ҳағәра ааҳәеиклон. Усқан цқыа исзеилкауамызт, афы асааит! Иихәаз абжыагарақәа зегъы цқыа игәйнкыланы, схағы иааганы срықәнныңәомызт. Урт зегъы ианаамтаз схағы иааганы срықәнныңәозтгы, акырза сеиғхагәышьон. Аха шытә иааг!

Хәыхәйт Салуман-ипа ағар абжыагарақәа ритон мацара акәым, рнапылағырақәагъы дрыпхъон, дрыдтәланы ириашон. Ус еипш аус «еиқәатдақәагъы» ихы аңайгомызт. Ағар аттара-дыреи арәиареи иадипхъалон, ргәы ахиршәомызт, акагъы қазмтазоз иоухәагәышьои акәымзар. Досу имч зықәхашаз еиликауан, ититдауан, нас убри дызмароу аус дадигалон. Үанқәыпшу (уажәымтазгы акәзааит атахызаргы) уара ухы шудыруа ааста ауағ қәыңға акырза еиханы уеиликаар қалоит. Сымч зқәымхоз қастсоит ҳәа ианақәсклоз қалалон. Х.С. Бгажәба исылшаратә иқаз акәын сыйздипхъалоз. Хыпхъазарала ираңауу рапхынтә ғырпштәи затцәык аастгоит.

Аиҳабыра тараиурта диплом қапшыла салган Аңсуа институт ағы аусура саналадырга аштыхъ раңәак мыртцыкәа Х.С. Бгажәба исабжьеигеит Михаил Гочуа ифымтакәа реизга еиқәсыршәарц. Сара усқан Михаил Гочуа ифымтаны издырзоз ажәенираала «Дыгә ижъира» акәын. Исыздыррамызт Михаил Гочуа ажәлар рпоезия абақақәа акыр ақьаад ишаницахъяз, аитагамтә қайматқәа (М. Горки ифымта «Атсан», Лопе де Вега ифымта «Лауренсия» («Ауаса рзыхъ») шимаз; исыздыррамызт уи ибиография. Михаил Гочуа ирғиаратә тынха еизга ҳәа ус баша инасыдкыланы акәымкәа, Х.С. Бгажәба урт зегъы ахысыпшаашаз, ишысыпшаашаз амбагыы сыйқитцеит. Убартқәа ирыбзураноуп 1962 шықәсазы Михаил Гочуа иаптәмтакәа реизга атытца шалыршахаз. Уи ашәкәы аитатыжъра атахижътеи акыр түеит, аха агәцаракра агхан ус ибжъаханы икоуп иахъа уажәраанзагъы.

Аңсуа бызшәеи, афольклори, алитературеи рымасары ракәзамызт Х.С. Бгажәба инапы злакыз. Акыр инартбааны, инартцауланы идыруан Аңсны атоурыхи аңсуаа ретнографиеи. Уи ус шакәу иbzиазаны агәра ҳдыргойт ажәйтә аңсуа хылтшытрақәеи Аңсны атопонимика азтцаарақәеи ирызку иусумтакәа. Хаз чыдала уағы иазгәеитарц ахәтоуп акыртуя литератураттаағы Павле Ингороква ишәкәы «Георги Мерчу-

ле» пылхатханы ианжаларыжь, уи изкны Х.С. Бгажәба ифны ииккүпхызыз астата. Уажә уи рацәак аанамгошәа збақәо, рацәак хшығзыштыра азымтақәо ықоуп, аха усқантәи атагылазаша уадағ ағы үс еиңш астатағы акынхыра агәағырагы, адирра таулақәагы атахын. Арт аобагы (агәағырагы, адирра таулақәагы) еиңнарго ирылақоу ауаа усқан акәым, иахъагы ирацәағыны иауҳамаху. Аамтақәа иага царгы, иага иеилахәаелипашхаргы, ас ееиңш иқоу а факткәа ҳхамыштыроуп.

Х.С. Бгажәба изку ари систатия хаңсыркит иара дан-қәыпшызтәи ифымта ажәабжы «Удырғатә еиңъхаант, дад!» азбахә ахәарала. Уи ажәабжы уи аахыс ңыргы иккүпхызам, издүруа апхъафцә шытә имачуп. Иара ихатагы ирония ҳасабла дазықан, митәйк ауп ҳәа ипхъаомызт. «Ахәычқәа рзы артага шәыкәа ирнаңцоз ҳамамызт азы изғит», – ҳәангы зны иааиғешәаны ихәо сахаъбан. Х.С. Бгажәба ажәеинраалақәагы ифуан, акык, өбак иккүпхъхыбан, ңсев-донимс урт Мзауч Абрыйскыыл ҳәа рыңдаибуан. Анаукатәт-тцаарахь, акритикие алитетуралырреи рагъ дмиасыкәа асаҳарькыратә ғымтақәа рапттара маңара иеазикыргы, ихәө штамырзуаз фашьом.

Ҳәарас иатахузен, атцарапаа имәхак тбаазар, инапы злаку аусқәа рацәаазар злабзиоу, излеиғүү ықоуп. Аха уажәы Х.С. Бгажәба санизхәыцуа, анаукеи аарғиаратә мчқәеи реиғкаара (Апснытәи ашәкәөфцәа Рейдгыла ахантәафра, Апсуа институт адиректора, афольклори алитетуралыры ыкәеша анапхара ухәа), еиуеиңшым ауаажәларратә усқәарынагзара ухәа амчи аамтеи усқак ыкәемырзыкәа, иеимпсақъакәа, руак алхны аус адиулааэтгы, хымпада, еиҳаз ақәөниарақәа иоуан ҳәа сгәы иаанагоит.

2003 ии.

Ахәашьа здыруаз ақаза

Академик Хәыхәйт Салуман-ипа Бгажәба хадаратә зананаң иалхны имаз, ипстазаара ағыраңак зикзыз, апсуа бызшәа иадхәалоу еиуеиңшым азтцаара уадағқәа тара-дыррала

рытцаара акын. Икандидаттәи идоктортәи диссертациакәа ағбагы аңсуа бызшәтцаара иазын. Аңсуа бызшәа иазку иара иусумтақәа акыр аимак-аиғакқәа зхылғиақәаз шығоугы, атарауа инартбааны ирылатцәеит, рыхә ҳаракны иршьоит. Ари нахысгы аңсуа бызшәа тызтцаарц иақөйизкуа дарбанзаалакгы X. С. Бгажәба иусумтақәа гәцарамкыкәа, урт дырхыпаны шығағак ақатташы имам.

Х.С. Бгажәба иңстазаара даналтқ аштахъ, еиҳагты еилка-ахеит, тәрауафык иаҳасабала, иара дзыпсаз, аңсуа бызшәа адыррағы, уи аңстазаарағы иңазгоз дышқамыз. Иуадағуп ахәара; ҳаңхъақа иара иеипшү абызшәадырғы аңсуа жәлар дрылиаартә изықалауу, изықамлауу. Анцәа ихәаит иеигүү, иеиха дгылауа!..

Ишдүру еиңш, Х.С. Бгажәба абызшәа аттцаара амаца-ра акемызт инапы злакыз. Иара зымекхак тбааз, зинтеллект ҳаракыз тәрауафын. Макъана раңақ уағы даламцәажәац, акынщы ағы үкъа инткааны ирымхәац акемызар, Аңсны анаука аиғекаарағы (еиҳаразакгы Аңсуа институт директорс данамаз, ашықасқәа рзы), игәцаракны акадрқәа реитцаазарағы амға иаша, итсоуру амға рықәттарағы илир-шахъаз раңаан. Анаукеи алитетуратә рәниареи рымға иқәитцоз, хъаҳәа-паҳәада дзыщыраауз, згәы азықайтцоз, аусура згәацпыхәоз, алшарагырымоуп хәа дзықәгәытуаз ракәын. Акадрқәа дреичаҳауан. Урт реитцаазарағы амға иаша, итсоуру амға рықәттарағы иатахыу хыпхъазара раңаала акәаматцамарақәа, аудафрақәа ихағы иааганы, ачхара ду аарпшны, аус рыйдилон. Дырцәымғашъакәа, гөеизықарара рзымуқәа, анаука аусзури алитетуратә рәниареи рахъ архъа зшыапы ааихызгоз ағарацәа рофымтақәа дрыпхъон, иеилиргон, ишъақәызыымқашаз, измырбрыйшаз абжыагарақәа ритон. Ганкахъала, гәыблыла, иразны дрыщ-храауан, аха даға ганкахъалагы, анаукеи арғиаратәи аусқәа иларқәенү, имариақәоу ракәушәа рыхәаңшра шзалымшо, ртакзыпхықәра шығаракыу деилиркаауан. Урт знапы рыг-лазкырц иалаго ауағы, иага рыла ацхыраареи абжыагареи иутаргы, иара ихата далақамзар, псабарала абағхатәра иламзар, итыгашы шзалымшоз иирдүруан.

Чыдала иазгәататәуп аңсуа жәлар рәғапыцтә птцамтақәа реизгареи, ркыпхъреи аганахъала Х.С. Бгажәба иқаинтцахъаз.

Хымпада илагала дуп иара иеиқәршәаны итижъхаз аңсуа лакқәеи, жәлартә поэзиеси, ажәапқақәеи реизгақәа. Иара иеиқәршәаны, аурысшәахь иеитаганы итижъыз аңсуа лакқәа реизга апхъафқәа ирылатқәеит, аңсуа фольклор аб-зиабара днаркит. Ұантәи иреигъқәаз еитаганы итрыжъхан словак бызшәала, қырт бызшәала, каракаллак бызшәала ухәа. Аңсуа бызшәа инаваргыланы афольклор еиуеицшым азтцаарақәа ирызкны ииғхъаз астатиақәагы хшығзыштыра зумташа ракәзам.

Аттарауда акыр аңыбаа ибахъан сажәижәабатәи ашықәсқәа рзы арепрессия зыруаз аңсуа тараудааи ашәкәы-фәңғәеи раңтамтақәа акыр еиқәырханы реитатыжъразы, рмыйрзразы. Иахғәалахарапшәап Арсен Аҳашбеи, Владимир Маани, Самсон Чанбеи, Симон Бжъаниеи, Антон Чыкәбари, Отар Демерць-ипсеи, Дырмит Маани ухәа азәырғыы раңтамтақәа еиқәыршәаны, апхъажәақәа рзығыны, абицаарақәа ирцәымзыртә, ирдырыртә ишықайтказ.

Х.С. Бәжәба иқәнагатқөйнан дыпхъязоуп аңсуа литературатә критика ашыатакғы иакәны. Иара иқынза акық-обак рецензиақәақ азәык-ғыңғылак иркыпхъхан, аха иара иоуп акритикатә қазшыя змоу апхъазатәи аңсуа шәкәы тұзыжъыз. Ари аус данқәыпшәз инаркны напы алеикит. Апхъазатәи уи ишәкәы антыттыз зекә шыққаса ракәын ихыттуаз. Акритикағы данцәырттыз инаркны апхъафқәа деицгәартенит. Иара иусура аханатәгты, ахә ҳаракны ишъон ҳмилааттә сахъаркыратә литература ашыатакғы Дырмит Гәлиа. Х.С. Бәжәба иага усхкы инапы рылакызаргыы, аңсуа сахъаркыратә птцамтақәа иааипмұрқаңакәа дрызәлемымхан. Иқәрахь даннеигғыы, ихы ихаршты, аңсуа бызшәеи, афольклори, алитетуреи ракәын птазазарас имаз. Инықәш-аақәшьни, уалбагас ҳәа акғы қайткомызт. Зтцаарас иара ишытихуз зегъы рөы неиғымсрода апринцип ҳаракы ааирпшуан, ган раңаа иитидаауан, ишәон, изон. Ибаны дынхомызт, данышәомызт адилетантизма.

Ҳәарас иатахузей, Х.С. Бәжәба алитетуратә птцамтақәа данрыхцәажәоз, ианеилиргоз, ахәшьара анритоz, рымаршәа кны комплексла дрызнеиуан. Лымкаала дрызәлемымхан ридеиатә тқакы, ркомпозиция, рстиль, аперсонажқәа досу рхырғесахъақәа раарпшышья. Икылкааны дацклапшуан,

мыңхәы игәцареикуан ағымтақәа рбызшәа ацқьара. Ахәшьярақәа раан неипымкрада дзықенікәоз абри аума, абни аума аптамта ахата аидеiatә тәки асахъаркыратә қазареи ахындақоу акын. Апринцип ғәтәа змаз критик иаҳасаб ала дшеицгәртәхъязғы, досу арғиағзәа хатала ишыгәцареикуаз ғашъомызт. Шамахаҙак акәымзар, алитетуратә гъама имейкъацызт. Итынханы ихамоу, икъыңхуу иусумтакәа рөй усқак иапсам амщә ихагаланы, ирөхәаны, ма акыр иапсоу ларкәны дахшәажәаны үзарғыи иаабом. Ажәа еизадала маңара, таттәә амамкәа акғыи ирөхәомызт, акғыи ирцюомызт. Дзыхшәажәоз ағымта ахата инатоз дахылхәомызт.

Акритик асахъаркыратә птамтақәа реилыргараан, рыхшәажәараан акыр ицхрауан, бышшәадырғык иаҳасаб ала, азықаттара ҳаракы имаз. Ажәа ачыдарақәа, еиуеипшым аконтексткәа рөй иаиоурц иалшо аниуансқәа иттарны иныруан. Апсуа бышшәағы икоуп хыпхъазара раңаала аполисемантикатә қазшы змоу ажәақәа. Еихараҙак убри иахъяны (иабзоураны ххәар иаҳагы ииашазар қалап) аконтекст ағы ажәа разаны, иара иахъатыпу ианымгылло, автор иихәарц иитаху быруеит, цқяа игәйлышшәахом, асахъаркыратә еффектгүи псыхехоит, уимоу атакы зында ипсаҳхарғы қалоит.

Х.С. Бәжәба иколлегацәа – аиҳабацәа, айтбацәа – аттаруаа, ашәкәөфөцәа ирыдицхъазалоз атакзыңхықәра иара ихатагы дықенікәөн. Статия көаेң ифуазарғы, иртрысны акыңхъ арбара даштамызт: ишәон, изон, цқяа аңаа итицион. Ахыпхъазара раңаа дазгагамызт, ахатабзиара аштыхракәын иианагъ апыйзара зитоз. Деигәрығыон, агәхәара ду инатон цәаҳәак иадамзарғы иеңиу, ибзиоу акы ааңырттыр. Лым-каала деигәрығыон, абағхатәра змоу ағарацәа рөымтак ипхъашәар, игәапхартә ианибалак.

Х.С. Бәжәба асахъаркыратә жәа ағьама ҳаракы шимаз агәра ҳзырго, иқазшъарбагақәоу рахынтә, ғырпштәык аазгарц стахуп. Сара, абарт аңаҳәақәа зыфуа, игәастахъан Х.С. Бәжәба тәк дук змамыз, уимоу, ухы-угәы акғыи рызымтоз, еизадаз араионтә газетқәагы дышрыңхъалоз. Урт дрыңхъон, издыруада адиалект чыдара зыншшуа ажәак иадамзарғы цъара акы рыншәаланы избозар ҳәа.

Өнак шъжымтән Аңса институт аپхьартатә зал сахынығналаз Х.С. Бгажәба игәләкара бзианы, дұышәарчо, агазет «Бзып» аномер өңд кны дызбейт. Аңшәақәа анаибаххәа аштыах, ихы насықәкны өааиттит:

– Ари умбо, Аңсны итыңуа араионтә газетқәа «Бзып» реиңүп. Егырт сыйздыруам, аха абра ғыңға авторцәа ықоуп: шәғыза Анатоли Возба, нас А. Қыжә-ипа. Убарт рымтәқәа агазет ахаेа рыпсахит, идырлахәыхит.

Сара оумашәа избаз Х.С. Бгажәба урт астатақәа ғыңға авторцәа иртәйз ахъьеишъаз акәзам. Оумашәа избейт Қыжә-ипа дызустаз шизымдыруазгы, уи исымта егырт ишреиңшымыз, иахырыликаах. Уи Анатоли Возба ипсевдоним шакәыз Х.С. Бгажәба ианиасхәа, игәләкара еиҳагы еиетъхан, акыр-кыр ҳәа даачеит.

Дырмит Гәлиа инаиркны, абицара еитбыра иатданакуа рұқынза, аңса шәкәйфөңә азәгы дәғыгәтаижүамызт акритик. Акыпхы ағты, алитетуратә зщаарақәа ирызкыз еиуеиңшымыз аизарақәа рәғы, шамахамзар, зегыи иажәа рзикуан. Изеиңәаңзызеи, аиаша ахәарагы иңбараңтәоушәа ианырбо қалалоит. Х.С. Бгажәба литературатә пәнамтақәаңрых-пхақәа аартны, аха аамыстаңәала ианихәалакгыы, урт равторцәа агәйнамзара роуан, мәзен аргамеи, ана-ара ргәйнамзарақәа ихтнырқылан. Уимоу, ихәтамкәа, цқы деилымкаакәа ихтны иңагылақәозгы, гәйбән изтақәозгы қалалон. Хәыхәйт Бгажәба аамта уадағқәа ихигеит, акыр иқәйгәтәозгы ықан. Амилаттә культура ахъчара, ашәкәйфөңәа рзыргара мариамызт. Убас шакәугы, иара азәгы димәкәеит, имфа ғахимтәеит. Игәаанагарагы акыр пхылнадон, иазызырғуан, ҳасаб азыруан, иажәа авторитет аман, ус баша-маша тәамбашақә азәи дагәтасуа иқамызт.

Атцыхәтәантәи ғажәа, ғажәи хәба шықәса рифнүцқала Х.С. Бгажәба ифит азәырғы ашәкәйфөңәа раптамтақәа ирызкны астата неитцихқәа. Урт рахтә акыпхы зымбақәаңгы ықоуп. Итсөй аус ридуланы, ихартәааны, өңд бла-ла еизыркәкәаны, итижырц гәтакыс иман.

Ара уажәи апхъағ идаагало Х. С. Бгажәба иусумта, Платон Бебия ипоезия иазкуп; иахъа уажәраңзагы акыпхы амба-цызт. Ианиғыз ҳәа иатғагылоуп 1988 шықәса.

Ишдыру еиңш, Платон Бебия иаххысыз ашәышықәса, ғынғажәиңкәабатәи ашықәсқәа рылагамтазы иааитғагылаз

апсуа рәниафцәа дреиуоуп. Азәырғы дреипшны иара апхъаза акынъхъ ағы дүәрытцит алирикатә жәеинраалақәа равторк иахасаб ала. Иажәеинраалақәа лассы-лассы апериодикатә кыпхъ иахъанылоз анағстгы, итижьит акымкәа-ғбамкәа аизгақәа. Ақыр иеишәеит инеитыху аепикатә рәниамтақәа (апоемақәа) раптцарагы. Анағстәи ашықәсқәа рзы, апоэзия инаваргыланы иоуент хыпхъазара раңаала ажәабжъқәа, ановеллақәа, аповесткәа, ароманқәа. Платон Бебиа илыпшааху ипоезиатәи ипрозатәи птамтақәа реизгақәа еитаганы итыгхъеит Үрыстәйлеи Қырттәйлеи ухәа жәпацъара.

Табыргуп, Платон Бебиа ифымтақәа, азәымкәа-ғынъамкәа акритикцәа рыхцәажәахъеит, ирыгу-ирыйбуу рхәахъеит. Аха урт ргырыак рецензия қашшоуп ирымоу. Иахъа шытада хымпада уағы ихәартә икоуп, Платон Бебиа ирәниамтақәа зегы аайдыланы, еилырганы, еизыркәкәаны, монографиала рытцааара иапсоуп хәа.

Ифашызом Х.С.Бәжәбаубри еиңш ашәкөы ағора гәтакыс ишимаз. «Платон Бебиа ипоезия ачыдарапқәа» ҳәа хызыс измому ари аусумта анаптылағыра, иара ианагъ ишиқазшыаз еиңш, ицқыаны иқатдоуп, хынғажәа дақъа ыкоуп. Апоет ипрозатә птамтақәа иқантарц дшағыз фашызом.

Хәарас иатахузеи, аусумта ибзианы ианыпшуеит акритик алитетуртцаағы ара дызлацәажәо апоет Платон Бебиа ипоезиатә рәниамтақәа инткааны, цқыа дрызхәыңы, бла тарыла дышрыпхъоз. Апоет данқәыпшыз инаркны ипоезиатә қазара ишазирхаяуз, ихы аус шадиулоз, агәра аагартә ҳналагаланы, ҳнагәйларшны иахирбоит.

Х.С. Бәжәба ианагъ ишиқазшыаз еиңш, абрақагы дзышынъылаз, апхъака ииаганы апхъағ ихдирракынза инеигарц иитахыз Платон Бебиа иреиғү ифымтақәа ракәын. Иара убас акритик иеанишәеит Платон Бебиа ипоезия ачыдарапқәа разгәатарағы. Акритик қазарыла игәйлышәаны, поезиатә цәаныррала ирпханы ифуп ҳәа ипхъазаны, иал-кааны зыбзарзы ихәогыы, апсыгерақәа рныпшуеит ҳәа аеыпныхъа зықайтцогы, шамахамзар, урықәшашатхартә икоуп. Әйрпштәис иаагозар уи ус шакәү агәра аагоит 1965 шықәсазы итытыз Платон Бебиа иажәеинраалақәа реизга «Аетдәақәа» аттцаағы данахцәажәо. Ари аизга иеиднакылеит

шәага-загала еиқароу, ааба-ааба цәаҳәа икоу, аха еиуеипшым, арымзаа атемақәа ирызку ажәенираалақәа.

Ари аизга иагәйлоу ажәенираалақәа рзеипш чыдарақәа (формала дара зегъы аминиатиура ҳәа изыштыу иахъазаигәоу, афоризмтә қазшы ахърымоу ухәа) азгәатаны, апоеут урт зегъы еицеипшны ишиқәымғиазгы имзакәа ихәеит. Акритик хымпада диашоуп автор апоезиатә пшаарақәа (урисшәала поэтическая находка ҳәа изыштыу) ахъықаитдо акырцьара ишиқәөиаз, имачу апстазааратә хтыс азбахә цәырганы, ахшығтрак ду атаны ақатцара ахъилиршаз. Убарт иреиуюп ҳәа ипхъазеит ашъхиң ҳәытқәа ирыххәаау, иагъхшығортцагоу, ацәалашәара бзиақәагы уағы изыртцысуа абри ажәенираала:

Ашъхиң ҳәытқәа рус рдыруеит,
Ирхәарц залшома, иазхоуп.
Рус рдыруеит, аус азыруеит,
Иаадрыхуагъ, шәазхәыци, цхоуп.

Усда баша уа ак пыруаазар,
Иқәыртсоит еимғыжәкәаны.
Ҳашпәкалоз зегъ крааузар,
Ашъхиңқәа реиپш ҳайқәшәаны.

Аттцаағы иара убас дазаатғыланы далацәажәеит Платон Бебия ипоезиағы аиумори асатиреи иааныркыло атып. Апоет акыр иажәенираалақәа рәғы дызқәызбо ақазшы баапскәа, ақазшы лакәқәа зеипшроу, урт исахъаркны апхъаф инырытә реиғекаара, реиқәыршәара ахъынзайлшаз ныткааны убла ихғылартә, игәникилартә ихәоит. Арақагы гъама бзиала иреиғүкәоу аликауеит. Җырпштәыс иааҳгозар, ара хыхъ ззбахә схәаз аизга ақнитә иаликааң ажәенираалақәа иахъагы, уатцәгы актуалра рцәызны ҳәа изықалом. Ақазшы бзиақәа ус аламала ауаа икарыйкуа иқахума. Машк ихтәаны ихәазаргы, апхъаф игәи дтадмырхәыцирц залшом, иаххәап, ищхлымуа, ишатәы-шатәуаamatцурақәа ирыштыу ирызку абарт ацәаҳәақәа:

Ағада цьюукы рхы хоуп,
Цақа икоу рбартазам.

Атып иашьтоуп, изго бѓоуп...
Дара ртәала ишәартазам.

Аха тыпда ак зымбауа,
Зхалазом, ибгалеүйт.
...Шақа ауаа рахъ улбаая,
Убри ақара ухалауеит.

Иара убас аа-цәаҳәак иртакзыны, қазарыла иаптақәоу ире-
иуоуп ҳәа акритик иалипшааит уажәы-уажәы итақъатасуа,
зыпсы ңәгъю ауағы иқәызбара иазку ажәенираала:

Ухарапкит, уеитахараркит,
Иуттгәлойт лассы.
Ана уамкит, ара уамкит,
Ицәгъахеит упсы.
Ухы анузымдыр, ма уазцаа:
Хабаңәа ус рхәоит:
Зтып зылымхыз ауаса,
Алашәага ирыхәоит.

Аусумтағы имачымкәа адақъақәа рызкуп Платон Бебиа
ибалладақәеи ипоемақәеи. Аиаша ххәозар, арт абалладақәеи
апоемақәеи абракеипш компентентла иахъа уажәраанза
аәзәгъы дырхымцәажәацызт. Иара убас Х.С. Бәжәба абри
аусумтағы акыр хшығозыштыра атаны далаңәажәеит Пла-
тон Бебиа ипоезиағы ажәлар рәәпциштә рәниамтақәа ихы
ишаирхәо. Акритик иазгәеиттеит иналк-фалкны акәзаргыы
афольклортә сиужетқәаapoет ихы ишаирхәало, настыы аси-
ует шиашоу ианаимгогыы, афольклортә сахъаркыратә
традициа дшықненікәало. Абри атыхәтәантәи ачыдара
– афольклортә сахъаркыратә традициа ақәненікәара –
еихагыы интересс аткоуп ухәартә ититсауеит акритик.
Апоет имаирхәоит афольклортә традициа еиламгакәа
ианеихеиҳауа, иәаирхүеит ианеилеиго (иаҳхәап, алакәтә
традициа мачк еилеигоит ажәенираала «Ахъча» ағы).

Иаайдыланы Х.С. Бәжәба ари иусумта архыағ инатоит
Платон Бебиа ипоезиатә рәниамтақәа ирызкны агәаанагара
иаша, ищхрауеит урт изөйданы реилкаареи ргәйинкылареи
рөы. Агәра ганы сықоуп ари ашәкәы артсағцәа, астудентцәа,

апсуа поезия интерес измоу апхъафцәа зегырызы ихәарта дуны иқалап ҳәа.

«Платон Бебиа ипоезия ачыдарақәак» ҳәа хыс измоу (Ақәа, 2003 ш.) Х.С. Бәжәба ишәкәы апхъажәа ҳасабла иғуп

Апсабареи ауағи анеицу

Абар уажәшьта акраатцеит еицирдүруа апсуа шәкәй-фөзы Алықса Гогәуа ирәниамтәқәа апхъафцәа интерес икны ирызғымхәуижъети. Уи иғымта ғыңк аникыпхълак, инақәрпцакны апхъафцәа инеимтәкы-аамтәкны иах-цәажәоит ғыңға ахваандылогы, апсуа литературатә зтцаарақәа ирызку еиуенпшым аизарақәа рәғыры, акыпхъ ағты. Уаанзагы инытцығ-аатцығны иxaхахъан Алықса Гогәуа ақыр шықәса раахыс «Асду» ҳәа хызыс измоу ароман афора дшағыз. Аха, аиаша ххәарами, хазы шәкәнны иантыт (1985 шықәса), апхъафцәақәак маңк иаитцанарғәеит. Абжъаапынтәи ацәажәарақәа рәғы уағы иаҳауан ари ағымта апхъара, «арсара» зцәудадафхәақәаз шықалаз. Уимоу, үвоукгы «Асду» аилкаареи агәйнкылареи хъантәцәоуп ҳәа иахашшайын. Ус зхәоз апхъафцәа иагъиашан, иагъиашамызт. Ииашамызт, избан акәзар, ариақара амәхак ду змоу, инеитцыху арәниамта ду ус унадыххыланы, зныкъярала унахығорны уапхъеит ҳәа ииашаны аилкаареи агәнкылареи залшом, иуцтароуп. Алықса Гогәуа иахъа уажәраанза хыпхъязара раңәала иғны итижъхыуо иажәабжъкәеи, иповесткәеи, ироман «Ағылқәаҳай» агәра ҳдыргонит урт ауағы дмыщәкылкәа, қыңа дрызхәыңы дырмыпхъар, ишахәтоу ишизелымкаауа. Алитературатә рәниамта аилкаарагы Гогәуа, иакыуп, иғбоуп. Сара ара зызбахә сымоу иеенины, инагзаны, изакәтәкъоу нытқааны аилкаароуп.

«Асду» акәзар, ғылғарала ашәкәй-фөзы иахъа уажәраанза иапитцахъоу ирәниамтәқәа зегырышреиҳаугы, араға ажәабжъхәэраратә стиЛЬ раңәак ипсаҳзам, – автор уаанзатәи истиль иазааигәоуп, уимоу, еиҳа ирмариеит акәымзар, имырудадағзейт, аилазаашъагы мыщхәи иахъирудадағыз ҳәа сара акагыры адзыбалом. Ара икоу Алықса Гогәуа уаан-

Затәи ирғиамтақәа рыла ҳзышыцылахью апсихологиатә жәабжыхәаратә стиль ауп. Ус анакәха, ағымтағы имғаптысуа ахтысқәа ратқыс, ма урт ахтысқәа инарывағыланы иааипмұрқъазакәа цқыа ҳрызхәйцлароуп аперсонажцәа ирхәо, рцәажәашьа, дасу дышхәңца, дасу аперсонажцәа ығонутқатәи ыпсихологиатә ниуансқәа автор ишаирпши-уа. Ароман ҳанаңхө, ажәак иадамзаргы, ус баша ҳнахығорны ҳамциароуп. Игәцаракны, неипымкрада хшығозыштырала иапхө иғәаимтарц зықалом Алықыса Гогәуа, зегынцъара еиуеипшни акемзаргы, ус баша ицәажәатәуп ҳәа ак-гыы шимғуа, иперсонажцәагы баша ишимырцәажәо. «Асду» ағы баша еизадоу цәажәарағзам икоу, сахъаркырала иеибытоу, аки-аки еидхәалоу, иеихылғиаауа жәабжыхәароуп икоу. Автор иара иихәогыы, иперсонажцәа ирхәогыы, урт ыргетахәйцрақәагы акы иалақазарц, ихтны, хыхъ-хыхъ ирыдаабало анағсгыы, инахараны ҳзырхәйцша акака ирызхәазарц, акака ирымааназарц даштьоуп. Апхъа ихәоуи аштыах үхәоуи еидкыланы, иеизакны, иеизыркәкәаны ҳрызхәйцуазароуп. Убасқан ауп апхъағ изы ауадафра ҹыдак ара ишықам ағера, ағымта хатабзиарас иамоу закәйтқъоугы ииашаны аилкаара анхалшо, гхақәаки псығерақәаки амазаргыы, цқыа ианахбартахо. Настыы «Асду» иахъатәи апсуга литература, иаайдкыланы иахъатәи асоветтә литература ағиара азеипш процесс иадхәаланы ҳахәапшуазароуп.

«Асду» аилкаара, «арсара» уадағуп зхәо апхъағцәа злаиашоу уи ауп, ағымтағы иқало ахтысқәа ыримаца-ра урызхәйцуазар, ахани, агәтани, атқыхәтәани ихәақәоу еизыркәкәаны, иеидкыланы ырзхәйцра улымшозар, ма ус еипш икоу аңыбаа ухы иаурбарц үтакымзар, итабыргынгыы, ароман игарпшарноуп ишудыруа, ишудукыло, ишеилукаауа.

Алықыса Гогәуа ҳзыхцәажәо иғымта өңц «Асду» идеиатә тцакылагтыы, сахъаркыратә формалагыы, иара акомпозициа аганахъалагы акыр иоригиналтәуп, хыпхъазара раңәала акы иаламғашьо ахатәы ҹыдарақәа амоуп. Арғиамта ахцәажәаразы иара ианаалаша, иашьашәалоу, ичыйдууформак азыпшашаазар акырза еиғыхон. Ус еипш икоу аформа ҹыда сара исзымпшашаазаргыы, ахцәажәара хсыртлар стахуп ағымта зыз-ку, иаанарпшуа аамта закәу, иахымғаптысуа атып зеипшроу

айлкаарала. Аамтас иатданакуеи, атоурыхтә тагылазаашьеи цқыа еилырганы ххағы ианаахгалак, «Асду» иадхәалоу егырт азтаарапқәагы (зегь рапхъя иргыланы атоурыхтә табырги иара асахъаркыратә рәниамтеи реизықазаашья азтаара наргыланы) реилкаареи ргәйнкылареи еиха иаҳзымариахоит, изыпсоугты цқыа иаҳбартахоит.

Хәарас иатахузei, Алықыса Гогәуа иахъя уажәраанза ина-
пы итижъхьюо ирғиамтақәа раҳытә өыгхарыла зегъы иреиҳау
ироман «Асду» ахъахъзитказ машәыршақә икамлаゼит,
ирғиаратә обиектс Апсны ас-ду анауз аамта ахъалихызгы
зызхәоу, издухәалаша, иадухәалаша рацәоуп. Апсуаа ажәа
«асду» анырхәо рыхдиррағы еиуеиңшым ассоциацияқәа
рызнатартысуеит. Ақырысиянта дунеи ағы Иисус Христос да-
нис хәа зырхәо аамта инаркны ашықәсpxazaarazы иғыцу аера
хәа ишастьоу еипш, апсуаагы дара ртәала, асду анауз аахыс
үи аамта пхъазагас, аамта дыргас, шәага-загас ирыпхъазошәа
иқалеит. Апсуаа зышыцыламыз, ирымбаңаңыз псабаратә хтыс
дуззан асду. Апсуаа рзы иғыцбараҳын, дара изларгәалашәоз
ала, асқак ираңаңы асы Апсны иамуңызт. Ари азын баапс,
ары ахъта баапс, ари апсабаратә мчы ңбара ду хыпхъазарала
имачу апсуа жәлар ртоурыхтә тагылазаашья уадағ инаңлеит,
апсреи абзареи, милағ ҳасабла адунеи анызаареи аиқәхареи
рыбжъара ибжъанарагылеит, ипшәага дуны, ипшәага
ғәгәаны, иғыбараны ирзықалеит, аекстремалтә ситуациа
зырхәо итанарагылеит.

Арақа, хәарас иатахузei, апсабаратә мчи апсабаратә
цәйртреи рымашара ракәзам аус злоу. Асду атқысты
иғыбаран, имчын апсуа жәлар усқан изтагылаз рмилаттәи
рсоциалтәи тагылазаашьяқәа. Асы анаай, апхара анықала,
илиекәзитны, иқазамшәа ицеит. Ажәлар ирықәығәоз,
неитаҳәара рымымтоз амилаттәи асоциалтәи тагыла-
заашьяқәа ракәзар, асы еипш, рхала изытны иауиасыхуз,
иауқәзаахуз. Ианбатәиз атқытышья рымазамкәа урт ругә
цъаңыа жәлар рыхәда иқәижкүеи.

Еиуеиңшым атоурыхтә мзыз ңбарақәа ирыхъаны
иара устыы хыпхъазарала имачыз апсуа жәлар рғыырак
мчыла ихыртәаны, ңоукыхы жъаны амшын нырцәкә
иагеижкүеи ғажәижәаба шықәса маңк нацны акәын итцуаз.
Уи ахыртәара, ахызаара ажәлар ирзаанагаз ахәра таулақәа

макъанагыбы иңшүүхәраза иқан, имбәңдүйлүк, ирыгрыхон, икартәз рылагырз шытамбаңызт. Уи иаңырпасса иаңы агәәк-тәақракә мжыйжыкуан, хыгәтас-чыгәтас ригнархомызт акәымзар, еихсыңра амазамызт. 1877–1878 шыңдасқә рэтән амхаңыра инаштырххны, ара зыңсадгыл иазынханы икәзгүй илазыркөышаз, бгейтцихра рызымташаз, рмилаттәни рсоциалтәни тагылазаашаңқә аиңагыбы еиңәзтәшаз ақыр қалеит. Амхаңыра иаңа апсуаа рқыаптаңқә рөң атәым уаа ааганы акатаңә аиңандырхо иалагеит. Атәым уаа ааганы Аңсны раланырхара апроцесс иаңпышхәнаны иаңхраау-ан зхатәни интерескә инархыххәнаны хара инампшуз атыпантәни афеодалцәа рғыпракгүй. Урт иреигүйиз Аңсны дгүйл псылаңқә атәым уаа мариала идырхәнаны ирытнырхуз амал қыф аларуан, рұңынцьи рыхләри уаттәни рымш зеипшрахарызен ҳәа иазхыщумызт. Апсуаа лазыркөуаз, рыпстазара мартданы икәзтаз атагылазаашаңа уадафқәа ируакын ара зыңсадгыл иазынхаз рғыпрак, атыркә ориентация рымазшәа ипхъазаны, аурыс царизм аполитика амфаптагаңқәа апсуа жәлар гәрамгартас иаңхымаз, аха-ра зду ажәлар ҳәа иаңхырыпхъаңоз, ақыр аамта аладагыбы икәмкәа, аафадагыбы икәмкәа, рмилаттә зин хадаңқәа зегъы аарымыртқәнаны, иаархыххны, ибжырыпсааны иаңхыкәз. Уи-моу ртәялагыбы Аңсны ҳәа жәйтәнатә аахыс иаңхыз ахъз ахых-ны, Акәатәни аокруг ҳәа иаңшытан. Апсуа жәлар ари хъаа дус ирыман, иаргәамтцуан, аурыс ҳөйніктәра ағапхъа ақырынтәни икәдүргылахъан харада ахара ирыдыз рхырхырц. Аха ца-ризм агананхъала урт ахәара икәртцоз хатгыла даиуны ҳәа икәмлеит. 1905 шыңдасқә ареволюция аангыбы апсуа ин-теллигенция ахатарнакцәа гәыпқыл ари азтцаара ақырынтәни икәдүргылеит еиуеиңшымыз ажәлар реизараңқәеи Акәатәни аокруг аначальник иғапхъеи. Аха уигыбы апсуаа ирыхәашаз лытшәа амоукәа иаанхеит. Атыххәтәан, 1907 шыңдасқә, формала (акъаад ағы) ақәзаргыбы, апсуа жәлар рхатарнакцәа делегация ҳасабла иалхны (уи аделегация напхгаңыс даман атауд Александр Чачба (Шервашизе), иалахәын артцаңқәа Антон Чыкәбари, Андреи Чочуеи, настыры аиуррист Григо-ри Зыххәбайеи) Қарт Кавказ анаместник Воронцов-Дашков иғыи ицаны ахәара икәртцоз ала, агәрамгаратә хара ирықызыз рхырхит. (Уи иазкны шәахәрапш: А.М. Чочуа. Ифынтаңқәа ре-

изга. Ахқатәи атом. Ақea. 1976, ад.71–75, урысшәала). Аха фактлатқәкья, ареалтә пәтәзаарағы уи ахара ирықызыз Аңсны Асовет мчра аиааира агаанзагы хыхшь амазамкәа инханы иқан.

Абас шакәызгы, ҳара хиашахомызт асду анауз аламтала аңсуга жәлар рзы иткоураз, ипрогрессивтәйз адунеихәапшышияқәа нықөызгоз ауаа ықазамызт, ицәйттрааны акәзаргы, мра шәаҳәак Аңсны иалаңхазомызт ххәар. Избанзар, Аңсны иаанагахъан адемократият дунеихәапшышияқәа нықөызгоз аурыси ақыртуеи жәларқәа ртцеицәа азәырсы. 1905 шыққасында Урыстәйлатәи ареволиуциа аңыпхъқәа Кавказ ашыхақәа иаархытңы Аңсни аңсуга жәлари инарылаччахъан. Ана-ара рызбахә рхәо, инхәитікъя-аахәитікъо иалагахъан асоциалисттә идеиақәа. Уртқәа рнағсгы, аңсугаа рахынтығы азәырсы аттара ағьама ркхъан. Амәхак тәбаамхаңзаргы, ашәкәөфиратә күлтүра амфа иқәлахъан, пытқылғы Аңсны иналт-фалтңы Урыстәйлеи Қырттәйлеи ицаны, аттара таны, рылапшхәа ақыр иртбааны, рыпсадгылы өңдә хәйч изыхынхәуан, иөңцыз, ипрогрессивтәйз адунеихәапшышияқәа рылаеуан. Зхатә қыаф маңара иашытаз афеодалләцә, аңсадгыли ажәлари рыпсаҳынцәа, рчархәағцәа реипш акәымкәа, хтәылазы ихәартоу, иткоуроу акы хзықатандаз хәа ихатп-хатп иаақтәләкәозгы ықан анхаңәа рахынтығы, тауди-аамыстен рахынтығы. Ишдүру еипш, ауахәаматә шәкәкәа рнағсгы, асду анауз аламталеи уи иашытаниуз ашыққасын рзы ашколқәа рұғы аңсышәала ақык-әбак артага шәкәкәа трыйкит. Иахғәалахаршәап иара убас асду анауз адырғашыққасан. Қарт иштытызыз аңсуга милаттә саҳарькыратә литература ақыркы зырхәхәыз Дырмит Гәлия иажәеинраалақәа апхъазатәи реизга.

Абас икоуп иааркыяғаны сара сналас-фаласны, иеихъя-еипкъя зызбахә схәаз, ихадароуп хәа исыпхъазо, ароман «Асду» зызкуаамта, уи иаанарпшуа атоурыхтә фон, атоурыхтә тагылазаашьаа. Ҳәарас иатахузей, Алықьса Гогәуа зызбахә ҳамоу ароман ағы асду анауз ашыққас ақыр иеынагәлаихалоит. Ағымтәғы имғапысуга ахтысқәа рдаңқәа амxaңыра анықалаз ашыққасқәа ркынза инагзоуп. Атоурыхтә хтысқәа инартбааны раарпшразы, реидхәаларазы, реикәөғытразы асду өңдегес иқатроуп ақароуп. Даеакала иаххәозар, «Асду»

иатданакуа аамта асинхрониағы өафратагаланшытажь инаркны аапнынза инагоуп, адияхрониағы апсуаа ртоурых акыр иагэылагалоуп: азеижётәи ашэышықәса азыбжанза инагоуп.

Излаабо ала, «Асду» иатданакуеит апсуаа иааигәую ртоурых ақнытә акрызтазкуа аамтатә қәтәа дук. Уи акрызтазкуаз, аилазаашъя уадағ змаз, еиғыхарала, еибарххарала итәйз, ишъақәгылаз периодын. Акыр шәышықәса раахыс ахра зуаны иқаз апатриархалтә-феодалтә еизықа-заашъақәа ртыхәтәа пымтәар адада псыхәа рымамкәа иаахықәгылахъан, атоурыхтә песректива рымтәахъан, ишажәра иажәхъан. Уи ус шакәу акыр иртабыргны иаабоит ароман ағы аамыста ду ҳәа ипхъаузу Алма Анчаа итаацәеи иареи зеипшроу ала. (Урт ҳара тәка итагы инартбааны игәаҳтап). Аха ашәкәыфы уи аамта ҳагәыларпшны, са-хъаркырала иртабыргны, ибызбызуа ҳәә-хжы ианырыртә иаҳхәаҳәаз амацарагыы акәзам аус злоу. Атоурыхтә темеи атоурыхтә тәгылазаашъақәеи ашәкәыфы еихараңзак изитаху иаҳхватәии уатцәтәии аамтакәеи абицарақәеи рахъ иаҳвирих, анағстәи абицарақәа рзгыы ихшифтаганы иаҳыкоу ауп. Хшығзыштырала игәцаракны иаңхъо, ииашаны игәнызыло рзы «Асду», хымпада, иғыцны ианаҳәо раңдоуп, атоурых, иаандылан иҳағсхуо аамта заҳтаху иаҳьеи уатцәи ххы иаҳархәаларц, иҳағсхуо атоурыхтә гхакәа еитахмыхъларц азы агәәанызыара ҳамазарц азоуп.

Ашәкәыфы ареалтә пәтазаратә хтыс дук таттәгыс, шыатас иқантазаргы, «Асду» тоурыхтә ғымтазам, сахъаркыратә рәниамтоуп, автор исахъаркыратә хытхәаи ифантазиеси ирылтшшоуп, асахъаркыратә, алитетуратә пәкарақәа рылоуп «Асду» атоурыхтә табырг шаныпшыз. Апсҳа Левуани Урыстәила ахәынҭқар Михаил Николай-ипеи, XIX ашәышықәсазтәи апсуа аамыстцәа аби адеи Маан Каци Маан Қамлати, Гыртәила ах Дадиани Җъара-ғыцъара рызбахә ахъхәоу аамыштыхъ, ароман иалоу аперсонажцәа азәгъы дтоурыхтәзам. Зегъы ашәкәффы ирғиаратә фантазия иаҙбақәа роуп. Убас шакәугъы, ағымтағы сахъаркырала им-циуп зухәаша актывы ықағзам, иашъашәалам, иацәтәиму, акагъы адгалазам. Сара стоурыхтцаағым. Аха Апсны ажәйтәи ағатәи атоурых иаzkны сзыпхъаҳоу ашәкәқәа схы иархәаны, урт шыатас иқатданы, Алықьса Гогәуа ироман «Асду» ахы

инаркны атыхәензә зыζбахә аχәо ахтысқәа, ауаажәлларратә цәырттрақәа, аизықазаашьақәа ииашаны иаарпшуп, изызку атоурыхтә аамта иашашәалоуп, акцентқәа ииашаны иеихшоуп хәа хъаҳәа-паҳәада, кәаны- занрада исхәарц сылшоит. Иаайдкыланы усқантәи аамтазы апсуа жәлар ртоурыхтә тагылазаашьа зеипшраз ганрацәала, сахъаркырала иртабыргны ианыпшиit.

Ароман ағыи иқәгылоу азтцаарақәа зегзы абри атоурыхтә тагылазаашьа конкретла иауаршәаны иқатдоуп. Аки-аки еидхәалоуп, еилышууп, иеихшууп, ахтысқәа имачуп хәа иупхъаզогы, идуқәоугы.

Хәарас иатахызузи, ароман «Асду» зтцаарақ, ма темак амаңара акәзам изызкыу, иаζбо. Акы еиҳаны, еғи еиҳа имачны акәзаргы, ара ицәыргоуп хыпхъаզара рацәала, настыы инартбааны ауаажәлларратә тәкы змоу азтцаарақәа. Иарбанқәоу, нас, урт?

Сара стәи излаанаго ала, хыпхъаզара рацәала ари ароман ағыи иқәгылоу азтцаарақәа рапхтә ихадарақәоу, иалукаартә иқақөу абаρт роуп: 1) лымкаала афымта иагәылгоуп ахатареи (афырхатцеи) ауаажәлларреи (аколлективи) реизықазаашьа азтцаара ду; 2) апсадгыли ажәлари рзықазаашьа; 3) ахатәи бызшәа азықазаашьа; 4) адин азықазаашьа азтцаара; 5) асоциалтә-класстә еизықазаашьақәеи аиғыхарақәеи; 6) амилаттә традициатә тәсқәа; 7) арпзызбеи апхәызбеи, ахатцеи апхәыси рыйзиеибабара, урт реизықазаашьақәа; 8) атаацәаратә еизықазаашьақәа; 9) ағар раазареи атара дырттареи азтцаара; 10) ароман ағыи акыр ачыдарақәа аманы избоуп ауафи апсабареи реизықазаашьа азтцаара дугыы.

Абаρт ихадароуп хәа стәи изанаңақәо жәа-зтцаарақ ирыдхәалоуп, итәгъы азеипш қазшы змоу, алитетуразгы наңынатә аахыс итрадицианы икоу ацәгьеи абзииеи, ақыиареи агәымбылцьбарареи, ақәыгареи абзамықәреи, аламысцьбарареи аламысдареи, амци атабырги ирыдхәалоу, настыы итәгъы иссоуп зүхәаша азтцаарақәагы.

Ароман «Асду» аамтас иатцанакуа зтцаара хадақәаны иқәнәргылауеи ииашаны иаҳзеилкаазар, уажәшьта мачк иадамзаргы хеазааигәатәны, иркъағызаны акәзаргы, иара тәкыс иамоугы гәаҳтап. Ипсабаратәуп, «Асду» еиپш, махәта рацәала иеиларсу, инеитцыху асахъаркыратә фымта атакы

иааркъағены аитаққаара уадафуп ҳхәар, аха уеизгыры ихадароу моментқәак уағы иаликаарц, хымпада, иалшоит, иалшоит, избан акәзар ароман иамоуп иеизаку агәыштәи асиужети.

Алтыңса Гогәуа ироман «Асду» ағы Аңсны дүгүл азы ауникалтә қазшы змаз апсабаратә цәыртца дүи (асду) ауаи реизықазаашақәа иалкаау қытаки, иалкаау таацәараққақирыпташара иадхәалоуп. Иқалаз уи ауп, асду анауз аламтала (еафоратагаланштых) өнек Наришара зыхъзу ихытхәау апсыгуа қытак ағы ицқью, ипшюй ҳәа ипхъағаз анцәаиҳәартәғы ажәлар реизара мәғаңыргеит. Уа инеит анхацәа ҳәсала хаңаала, ағараңа, ари ақыта аҳас аамыста ду Алма Анчaa днаズлаз аамыстаңа гәыпфык. Ажәлар зеизыргаз уи ауп, нақынте (дахыннтәааз конкретла ихәам, ақыта антүтциентәи) иааң апшыағы ирылеиҳәеит дук мыртцыкәа, Аңсны зегъынцъареипш, абри ақытағы ҳаб анцәа ду ихәара апсышәала иқалоит ҳәа. Ажәлар рхатәибызшәала анцәа ихәара қалоит ҳәа ахърағаз иеигәыргеит, гәытграа ғыңк рзаанартит. Ажәлар уи апшыағы хатала, ихынтихәа зеипшроу цқъа дрыздыррам, аха дыпшыағызыар – дуағы цқьюп, анцәеи ауаи «дрыбжықазоит» ҳәа ихәапшвеит, дара рзы дразу, деизадоу ұзыршьоит. Уи дызцәымғыу, дзакәйтцәкъоу здыруа, «Акыр иапсоу ажәлар» (ад. 29) ҳәа даңсышәа маңарада иажәа анаахиртлатцәкъа изымычхакәа иаңытқъаңанхағы Гәатас-ица Мсоуст затәык иоуп. Мсоуст ибаны дынхомызт апшыағы ищрыпсса иңиз егырт апапцәагы, аизарағы инеини зөыргәапуа иқаз аамыстаңаагы. Иара идыруазаарын шытарнахыс апсышәала анцәаиҳәара қалоит ҳәа ажәлар иргәапхашаз ажәакәа зәхәоз абаңт ауахәама аматцузәагы (апапцәа, адикәанцәа үхәа) аамыстаңаагы аус хәмгакәа шықартцоз, анцәа ихъзала ажәлар шыржыоз, апсуаа рыхъзқәеи рыхълақәеи ахырыпсахуаз изычхаумызт. (Ахъзқәеи ажәлақәеи рыхълақәеи ахырыпсахуаз изычхаумызт). Мсоуст урт ргәағ имейжтәи акыр аатуазаарын. Даргы (ауахәама аусзуғәеи аамыстаңаеи) Мсоуст деиңгәартахъан, ршъапы даграгылоушәа дырцәымғуп, дытқъаңағуп, дуағы хжәоуп, аусқәа еилеигоит ҳәа дрыпхъаzon. Урт Мсоуст

дахырыцәымғыз анағсұбы иагицәшөон, еизарак ағы даннеилак, хыла-гәйла еилеитцақәахъазаарын уаңзагы акырынтә. Ажәларгызы, уимоу данхәычызтәи исызцәатцәкъагызы Мсоуст реицәыпхъаркуан, илахәуамызт, уи шәйкәатәкәымзар дұхалалоит, дұхалагъежьеит рұхә ақынза инеихъеит, иареи дареи зеилибакаауам. Апсышәала анцәа ихәара қалоит ҳәа аума уажәы ҳаҳызқәеи ҳәажәлақәеи зырыпсахуа ҳәа иаатырқъаны, ихжәаны уи аенеи уа ажәлар раңхъа иғыланы ицәажәоз апшығы диғагылеит Мсоуст, диғагылеит ажәала маңара акәымкәа, иқама тыхынгъы, «сымға иаңырагылаз сышшәмейгүжі жәдірыуаз!» (ад.25) ҳәа, хаха ажәилара иеазикит. Хазы апшығы идғыланы Мсоуст дағаптыреңдер иалагеит Алма Анчаа дназлаз аамыстцәа. Үрт ражәакәа, рңәажәашьақәа зеипшраз ала, Мсоуст еилагасық, зхы зкәачроу, зхы замхапызыу иакөушәа дықоуп. Нқылашы изрымтаңақәа аамыстцәагызы дырзытқъеит.

Азнық азы еизадоуп, уажәоума ианхәхәз анхағы апапцәеи аамстцәеи дырзытқъеит ҳәа, уеизгыы-уеизгы митәис иқалазеи ҳәа зұхәаша, аха нас здаңқәеи зылтшәақәеи инартбааны иаарпшабри ахтыс, абри аидысларала ароман «Асаду» ахы еиқәхәалоуп. Уи аенеи иаб Гәатас иааигәра даини даниба (уи уа иааигәа димбазтгъы, иқаитшашаз седроу, иеааникылт, дызғагылоз апшығы, аамыстцәагызы уаҳа цәгъара рзымукәа нақ дырпиртцит, аха уи нахыс дабрагыны абна дылалар акәхеит Мсоуст.

Абра хыхъ зызбахә ҳұәз ахтыс анықалаз адырфәене иқытажы иғыніка дааит ақыр шықәса раахыс Урыстәйлақа аттарахыы иқаз ақытәетәи ах Алма Анчаа ипа Мзалии. Алма дағеа пшы-ғылғы апаңәа имоуп (урт зеипшратцәкъо тәқа иаабараны ҳәкоуп), аха Мзалии азәгы диеипшзам. Асаду анлеи, Мзалии ақыр қайтцеит ажәлар рыңхраарағы. Ароман ҳаңхъо ақыр ҳанынаськалак ауп ианеилахқаауа Мзалии Мсоусти абрала ишеишшыцәоу. Ағыцәагыы раб Гәатас иакәзаап, Мзалии Алма дидазамзаап. Атыхәтәан ауағы хәмга, цәгъамзар бзия қазымтә Манча Мзалии дишиуеит. Уи иишиштәкъарц дзыштығас Мсоуст иакөын, аха аишицәа төйтпшла ақыр иаҳьеинпшыз, настыры апхәызба Maiana еипшны ирзылзахыз акемжәкәеи акабақәеи рыштәнаны ианынцәыртцызтәкъа иақәшәеит. Уи аеынгъы Нариша-

ра иаланхоз ауаа аизара мөфапыргараны иқан. Астаршын Чантамыр апхъа днаргыланы, ауаа иртахын абри еипш илеиз асду, абри еипш азынцәгъя лыпхала, лыпсаада иахырыхыргаз азы ирықәнүйәарц, иртахын ажәлар аудадафра иантагылаz ацхыраара бзия қазтаз, ишахәтаз зхы мөфапызгазгы ирықәзбарц. Убри аене апхъазакәны иеиқәшәараны иқан уаанза үбахәла мацара иеибадыруаз Мсоусти Мзалеии. Аизарахь инеиранны иқаз, анцәаиҳәартағы Мсоуст иқәшәараны иқаз Мзалии данырыш аштыхъ, уа уи изыпшыны игылаз Мсоуст Атцаҳә дыхәнны, дыкны, деиқәпах дәеахәаны, ажәлар рахъ дкылганы дритеит, Манча ахәмга дыпшааны, азиас ахықә ағы днаганы, дигәтасны далаижкуеит. Ароман хыркәшоуп абаpтқәа зегъ рыштыхъ Мсоуст Абрыйскыл ихыыз зху аҳады (Аеуац тызго ҳәа изыштыоу) ағышәтағы днеини ахаҳә дахыықәтәоу ихаданы дызку, дзыргәатеиуа, аха үбашья зизықамтцо апстаазаратә зтцаара таулақәа ртәы зхәо адәкъақәа рыла.

Арақа сара иеитасхәаз ароман атакы нагзаны, ихатәааны иауқаху. Иеитасхәаз ароман атакы ацәаароуп, анаур ауп. Убас шакәугъы, анс акә, арс акә, абра иасырбаз ахтысқәа ирыдхәалоуп фышәи ғажәи зеижә дақъя икоу ағымтағы имфапысуа егырт ахтысқәа зегъы. Мсоуст дабрагыны абна дахыылалази, Мзалии атцаraphы Урыстөйләка дахыықазынтии дхынхәнны ипсадгылы ахъ дахъаази, асду ахъаузи ирхыләниааз роуп ағымтағы зегъ реиха ихадоуп егырт зегъы зыдхәалоу, изхыпшу, изхыләниаая.

Арақа иатыпуп, иахәтоуп ҳәа сгәи иаанагоит ароман акомпозиция аганахъала ишеиәкаау азбахәгъы алацәажәара. Ағымта шыақәгылоуп пшь-хәтак рыла. Дасу ахәтақәа ирымоуп рхатәи хъзқәа: «Аңсытгага», «Аңылага», «Ахәрашәа», «Ахатцарапшәа». Арт ақәшашақәа рығонутцқагъы ажәабжыхәара еихшоуп зхыпхъаңара рацәоу ахқәа рыла. Уртгы дасу ахъзқәа рымоуп. Иаайдыланы ашәкәи иамоуп азеипш епиграф, ақәшашақәагъы ахқәагъы аепиграфқәа рыла еибытоуп.

«Асду» акомпозиция аиәкааразы зегъы иреихау атып аа-ныркыло икоуп асинхрониеи адиахрониеи еилапсаны, мам-заргы, еиха ииашаны иаххәозар, урт еихданы, ма еиваргы-ланы рхархәара. Иаххәап, автор иажәабжыхәара ахы хиртлоит ани иоума, ари иоума аперсонаж иахъатәи итагылазаашы

зеңпшроу ақәарала, аха нас мач-мач уи аперсонаж ижәйтә птазарагы, ииасхью аамтагы акыр хлагәйларпшны иахирбоит. Автор иажәабжыхәаратә стиль азы иқазшыбарба-гоуп бжеихән ииҳәарц иитаху алтшәала иахыцәыриго (уи синхрониоуп), нас мач-мач дмыщцақыкәа, инткаа-ааткаауа уи алтшәа зыхъяз амзызқәеи атагылазаашықәеи ахъаихәо (уи диахрониоуп). Әырпштәыс иаахгозар. Мзалеи адилжанс даақәтәнү иөнүікә дцарц ипсадгыыл ишьапы анықәиргыла нахыс гәйіфбарак шимоу, дшыбжъажъо, кәаны-занрак шимоу ҳирбоит автор, ҳара апхъағцәа ҳакәым, иара Мзалеи ихатагы үкъя иеилкааны, иеилырганы имам игәыфбареи икәаны-занратә цәәнныррақәеи зыхъю. Абар уажәштә жәохә шықәса раахыс зыпсадгыыл иақәгаз арпыс сыйны снеиндаz ҳәа ипсы ихо, дгәыгъ-гәйтәо даауазар акәымзи. Аха иара иөнү дазааигәацыпхъаза иғәарапқәеи ибжъажъарақәеи еиҳа-еиҳа ирыцлоит, иғәфбаратә цәалашәарақәа еиҳа-еиҳа еилашуеит. Җабыргуп, арахь иөнүікә ихо, даазго мчык, доуҳак ықоуп, аха арахыынтәигты макъана иеилкаам акы иғәйтәсует. Урт зегъы зыхъю ароман ҳапхъо акыр ҳанынаскъалак аштыахь ауп ианеилаұқтаауа.

Иқалаз уи акәзаап, Мзалеи иөнү дахьнеиуа дыртахзам-заап, иашыцәа днашпоуп ҳәа дрыпхъаозаап, Алмагыы иажәрахь днеиуа даналага аштыахь акәзаап Мзалеи иара дшитәымыз үкъя ихшығ азцо, иғәырфеніго даналагаз. Мзалеи дзыхшаз иан гәакъя Ҳаудагы лыңқәын ибара лыпсы аз-цоит, аха даға гаанкакхъалагы, уи иаара даңғашоит, уажәу-уажә лцәа дтәнарзызойт, избанзар лхатца Алма дшитәым еилкаахатцәкъар, бзиарап шалымтца лдышуеит.

Ас еипш зны алтшәа цәырганы, нас уи зыхъяз амзызқәеи атагылазаашықәеи раарпшра сахъаркыратә хархәаганы иахыықоу ағырпштәкәа раңаоуп «Асду» ағы. Ари ахархәага автор изы иөңдізәм. Зны ахтыс алтшәа синхрония ҳасабла ихәаны, нас диахрония ҳасабла уи ахтыс зыхъяз амзызқәеи атагылазаашықәеи инартбааны рәңыргара сахъаркыратә хархәагак аҳасаб ала иқазшыбарбаганы иаҳпилоит Алықса Гогәуа уаанзатәи акыр иөымтәкәа рәғбы.

Иара убас «Асду» акомпозиция аиғекаразы акыр инартбааны атып змоу, иадубалартә иқоу асахъаркыратә хархәагақәа иреиуюп адилогқәеи, ағнұтқатәи агәта-

хәйцрақәеи амонологқәеи. Ағнұтқатәи амонологқәеи ағәтхәйцрақәеи рхатә қыдарақәа рымоуп, урт рғырык ииасны ицо ахдырра (урисшәала «поток сознания») ҳәа изыштыу асахъаркыратә хархәага еипшнушьальартә икоуп. Имачым атып ааныркылоит агәлашәарақәа. Уртгы, хәарас иатахузеи, баша иалагалағзам, иаңам-иажымны иқағзам, ағымтазы акрызтазкуа асахъаркыратә функция нарығзоит, асиужеттә еидарагы иатоуп, ағымта аибытараз ахархәага хадақәа иреиуюп. Аперсонажцәа синхрониалатәи рхәйцрақәеи ирағсхью, ирхыргахью аамта иазкны ргәлашәарақәеи еидхәалоуп, еихшүп, иеилышүп, иеихылғенааует. Ароман азеипш концепция злақо ала, ииасхью аамта баша-машак ақәзам. Үи ииасхьеит, аха ауааи апстазаареи ирқәамтүзейт, зынза ирпүримтүзейт ауп иаанаго. Үи иага азаугаргы обиективлә иахъатәи иареи узеікөйтхазом, баша, аматәажә еипш, иааушәыхны иузкажъзом, баша илиафрны, аштыа нмыжъзакәа имцаает. Автор үи бжеихан «Самақәа – ииасхью абжы» ҳәа даштыуп, клише ҳасабла ана-ара еихшаны ароман еиуеипшым атыпқәа рәсі иагәылаирғылеит. Ииасхью аамта абжы аперсонажцәа хара иаштызом, аерыхънагзоит, иахъамзаргы уатқы, аеыңдардыруеит, рыпстазаара хәақәнатцоит, ахырхарта анатоит. Даныңқәыназ, данәаз, даныңғәаз ацәгъарақәеи агәнахарақәеи қастаҳъяз, агхақәа зауз, иқәрахъ днасқызыпхъаза еиҳа-еиҳа изымжыжъкуеит, апстазаара ианитцахью, иара иннатцахью абзиарақәеи ахәрақәеи иныпшуюеит, абзиарақәа изыбзиахоит, ацәгъарақәа гәырғаҳа, риашашъа рымамкәа иааипышыклахауеит, изығъашкуеит. Өирпштәыс иаахгозар, Алма Анччаа данәаз, даныңғәаз иқаитцахъяз агәнахарақәа иажәымтазы ишакәхалак ихъзейт, дахыынатцыслак амамырғағә еипш иааипцаҳалоит, дрыхъкашоит, иңықәссылоит, таха имтәкәа ицрыхоит, игрыхоит, иажәымтә цәгәартәуеит. Даара харак ихәышуа, харак инаңшуда шиакәымгы, иғәлашәарақәа еилаҳанто ицрыхоит, ддыргәжәажәоит, гәрға еиқәатәа игдышром, акъы шизмыриашогы. Абартқәа зегъы еидыпхъазаланы ҳанрызхәыцлак, ҳара ихауеит тәфа змам хқылеи аилазашъа уадағи рыла ишъақәғылоу ауағытәысса ипстазара иазкны еилыхха икоу азеипш сахъа.

Хәарас иатахузеи, аперсонажцәаа ргәлашәарақәеи, римонологқәеи, рыгәтхәйцрақәеи машәыршақә мамзар-

гы иахъатахыгы, иахъатахымгы ус баша хара-бѓара ипсаќыны иќазам, баша цәажәараны, еизаданы иќазам. Автор иперсонажцәа синхрониала ртагылазаашь зеипшроу ҳәхәо ма иҳарбо ҳашнеиго акәымкәа, уи намыгзазакәа, иаа-өахтәаны, ирағсхью, ирхыргахью ахъ ҳайигоит, ма дара ргәалашәарала, ма иара ихата иќаитцо иавтортә хъатрақәеи, ахәшьарақәеи, азгәатақәеи рыла ирағсхью рыпстазаратә мәе аќынты тә ихадароу ҳайлиркааует. Досу акака ирызхәоуп, сахъаркыратә өытгак, өытгак рымоуп. Урт зегзы аайд-кыланы абымта азеипш композиция аизакра, аиेңкаара, системак ағы аагара иацхрааует. Ажәак ала, «Асду» ағы ауаа ирағсхью, ирхыргахью аамтеи рыпстазаратә мәе ирыщәцааны иќазам, ииасхью аамта ипсхью, изхью, ипассиву, имтцысзо, акгы зымхәазо акы акәымкәа, активла, апсы аханы ауаа иахъатәи (асинхрониағы) рыпстазаара ашыақәгылашьеи аилазаашьеи иузыркәымтхо иалахәуп.

Иара убас аинтересс ацәмачым Алықьса Гогәуа егырт ирениамтақәа акыр рыйкны еипш, «Асду» ағғы амәхак тбааны измоу, акомпозиция аиेңкааралы иацхраауда даеа сахъаркыратә хархәагакгы. Изакөу уи ауп, ашәкәйсөвсө хтыс дук азбахә ҳайхәарц, инхартәааны иаҳирбарц анитаху ма персонаж өышк дцәтиригарц ианақәникуа, бжеихан уи ахтыс ма уи аперсонаж ицәйтцырхәаны, имачданы рцәаароуп иаҳирбо. Нас ауп еиҳа-еиҳа иаҳзааигәатәуа, урт хатәааны рсахъа антихуа. Ас еипш икоу ахархәага амәхак тбаа атаралы Алықьса Гогәуа иажәабжыхәаратә стиль азеипш чыдарақәа ируакуп ҳәа уафы ипхъазартә икоуп.

Ара иаҳарбаз акык-офбак ахархәагакәеи урт иреипшкәоуи ирыбзоураны ароман ағы ажәабжыхәара ахырхарта уажәү-уажәи икәаратцоит, инықәтәи-аакәтәиааует, уажәи-уажәи узлақәымгәыгуа (узлазыпшым аганахъ аеакъоит.) Автор урт еснағы еицепшны қазара ҳаракыла изықамтозаргы, ргырыпак уеизгы импыйтаманшәалахеит, асаҳаркыратә еффектгы қартцоит.

Алықьса Гогәуа ироман «Асду» иазкны ара хыыхъ иќаҳтә-хью азеипш згәатақәа ҳхы иаатагданы, цқя иаагәйнкыланы, урт азгәатақәа хрықәныкәаны, зегтытәкъа ракәмзаргы, ихадароу аперсонажцәа ргырыпак конкретла изустәоу, ишаарпшү, хымфапгашьаси, хәйицрақәаси, психологиаси,

постазааратә позициақәаси, қазшы хадақәаси ирымоу цқыа хөйрзаагәтәны реилкаара ҳеанахшәап.

Ароман «Асду» иаалоуп ғынфажәи жәаафык инареиханы аперсонажцәа. Урт, азәи-азәи еиуеипшым, азәи-азәи еила-фашыазом, еиуеипшым хатәи қазшыалагы, хымфаңгашыалагы, постазааратә ҭагылазаашьалагы, доуҳатә бениаралагы, ғонутқатә психологиялагы, постазааратә позициалагы. Убас шакәүгы, зеипш қазшыақәак рыла иеидахқылаша, гәйіп-гәйіпла еихшаны аклассификация захұқәашагы ықоуп. Урт рттырак еизаҳшар қалоит итқуоруи итқуорами ҳәа ғ-гәйіпкны. Иқоуп ихадарақәоу, ағымта ахы инаркны антәамтақынза зхағсахъақәа ағәылганы игоу; иқоуп аңхыраагзатә қазшы змоу, иналк-ғалкны, цьара-ғыңғара иаарпшу, епизодла маңара ицәыргақәоу, мамзаргырызбахә даға ұлоукы иахырхәо, ишырхәо маңарала иазырханы иқатоу аперсонажцәа рхағсахъақәагы. Убас ароман ахәтақәа зегры иргәылганы игоу, настыры итқуору иреиу-оуп ахадаратә персонажцәа, арпарцәа Мсоусти Мзалеии рхағсахъақәа. Имағым атып ааныркылоит анхаңа Базала, Бадра (Базала ипа), Кьаса (Базала ипхәис), Гәатас (Мсоусти, Мзалеии, Гәйзбейи раб), Мқыд (Гәатас ипхәис), Чантамыр (астаршын), апхәйзба ссир Maiana, Иалса (Maiana лан), Есма (Алма Анчаа иаҳтынрағы иқоу аетым тыпхә), Чахәна (ахтны пхәйзба), Алоу (аамыста Қанчоу ипа) ухәа дәе азәык-ғыңғак. Епизодла иналк-ғалкны, цьара-ғыңғара ицәыргоуп зхатәи хъзы ҳәам астаршын Чантамыр ипхәис, аамыста Қанчоу, уи ипхә Кесария, Хырыпс (Алма ипа), ахтны уааи анхаңа Махә, Чантала (хәмаршакә, лафшакә Абжыағашъа-хабжыақала ҳәа изыштыу), Дамеи, Сельік (Дамеи ипа затцә), Мыркыц, Уасил (ажки), Пыза, Хәыц, Ешсоу (асду анауы аштыхъ, уи азынра иацаануаз ааңынразы иқалаз-ианылаз еилызка-арц Ҭырқәтәылантәи Апсны иааз), аиҳәшьцәа Шъахәснеи Чахәснеи (хәмаршакә, лафшакә Мыштыбзиа-пхәңәа ҳәа изыштыу), зхатәи хъзы ҳәам ағымдаархәаф ухәа убас даға пытқынгы. Арт зегры итқуору персонажқоуп, мамзаргырызбахә итқуору рқазшыақәа еиҳауп.

Хазы иалкаатәуп итқуорам ауаа рхатарнакцәа: аамыста ду, мамзаргыры ақыта Наришара ах ҳәа изыштыу Алма Анчаа, уи ипацәа Умар, Үатар, итаца Сафия (Үатар ипхәис),

абрагь Манча, хылтшытрала инхафу, аха аус ҳәашгашрақәа, алабыз-хәабзрақәа ирылоу Маиана ланшыя Тақъала, Астамыр (Хырыпси Селмеи рда), апап Барнаба, Атцахәа. Цъара-фыцъара иналк-аалкны үзбахәла маңара иаарпшқәоу иреиуоуп Кәагәсаста, Маныхә (Базала ипа еиҳабы, дыхъчоуп, апста дылкоуп), Абзагә, Мыркыңы ухәа даеа азәйк-фыцъак.

Аха акыр литературатә рәниамтақәа рперсонажцәа реипш, Алықыса Гогәуа иперсонажцәа зегытцәкъа итцуороуи итцуороами ҳәа ф-гәыпк рыла маңара реихшара, аклассификация рзурағы маңара ҳаангылар, ҳиашахомызт. Ҳиашахомызт избан акәзар, иаахтәаны итцуороуп мамзаргы итцуорам ҳәа, итцуороуи итцуорами аперсонажцәа ркатегориакәеи рхәаакәеи уи иузыртакжо ижам, иаҳхәап, ажәажәк Ҳауидеи уи лыңкәйин еитбы Бағеи. Избан акәзар, урт афыңызагырыпстазаара трагедиатәла ишъақәгылеит, еиуеипшым азалымдарақәа ирыхәхеит.

Алықыса Гогәуа иперсонажцәа социалтә хылтшытрала маңара реихшара ҳалагаргы ҳиашахомызт. Ҳәарас иатахузеи, социалтә хылтшытрала аамыстцәа иреиуоуи анхацәа иреиуоуи автор иеиғимдырраауа, иеитниңсахло ҳәа дылказам, ажәлар изфыдоу рымчы автор еиҳараңак иаҳынпшаауа, иаҳыбо анхацәа рыбжъароуп. Аха иперсонажцәа рсоциалтә хылтшытра маңара акәзам иеидызкыло, ма иеиқәйызшо. «Асаду» атоурыхтә табырги ареалтә пстазаареи ирышьашәланы излакәакәоу ируакуп ацәгьеи абзиеси, итцуорами итцуороуи аамыстцәагыы анхацәагы ирылиааны ишықаз ахыихәо, иаҳыаирпшүа. Аамыстцәа зегыы цәгъян, анхацәа зегыы бзиан ҳәа еизаданы, ирмарианы, иишшапаза цәаҳәак имацарапала, лабак нархышыны ижамтцеит. «Асаду» иатсанакуа аамтазы апсуа реалтә пстазарағы, ауаажәлларрағы ицәйрткъян ауафи ауафи еидызкылоз ма еиқәйызтхоз даеа мычқәакгыы, даеа дыргақәакгыы, даеа мзызқәакгыы, аамыстареи анхафреи ҳәа рхылтшытра маңара акәзамызт. Акыр иштүйткъян амилаттәи асоциалтә-классстәи хдиррақәа. Аамыстцәа иреиуаз рахъынтәигый ажәлар рлахъынта иаҳыңуаз, иаҳзызоз, злаңшхәа тбааз, атоурыхтә перспектива иагәйлпшны ахырхартта иаша ацәаара збоз, Урыстәыла иналаңшны избахъаз, аттара змаз, уимоу асоциалисттә идеиақәа злаөхъазгыы ықан. Сгәы из-

лаанаго ала, абарт реипш иқаз – атагылазаашъақәа ииашаны иеилкааны, игәйнкыланы имоуп автор хылтшытрала инхацәоу зегы тюураны, иаамыстцәоу зегы тюурамкәа изааимырпышыз. Итцуурами итцуурууи иперсонажцәа рхағ-сахъақәа анапитцоз урт рхылтшытра пхъақа инаганы дышықә-ныңкәэз фашъазом. Аха уи амацарапы даанымгылазеит, даеа критериақәакгыи ипшаант. Аперсонажцәа рхағесахъақәа реибытараан ашәкәыфы еиҳараразак иихәарц иитаху аби апеи, аиашьеи аиашьеиги рсоциалтә позициақәеи рдунеихәапшышиақәеи еипшымхар, уимоу хацәнмырыха иеиғағыларгы қалоит ҳәоуп. Өүрпштәыс иаахгозар, инт-каатцәкыны конкретла үзаргыи ихәамзаргы, азеипш контекст зеипшроу ала, еилкаауп Манча хылтшытраала аамыстцәа дышреиуам, иара анхафра дахылхәарц итахын, аха аамыстара даднамкылент, уахъгы дыжамкәа, арахъгы дыжамкәа дыбжыхеит. Иара убас Җакалагы хылтшытрала дынхафуп, аха, Манча еипш, Җакалагы инхафратә хылт-шытрала дтцуураны дазыжамтцаеит. Арт, азә деиханы, егни дейтсаны акәзаргы, афыңызагы итцуурам, ицәгъяршщәоу уаауп. Уи ганкахъала. Даеа ганкахъалагы, хылтшытрала тауади аамыстен иреиуоу зегы уаа цәгъяқәоуп, итцуурам, ажәлар рзы аус цәгъяқәа еитцаркәақәоит ихәазом автор. Уи-моу, аишыцәа гәакъяқәатцәкъяа рыпстазааратә позициақәа еипшзамкәа, еиғағыло ианыжоугы хирбоит. Уи, хымпада, ареалтә табырг иашъашәалоуп. Өүрпштәыс иаахгозар, Ума-ри, Уатари, Хырыпси еишыцәа гәакъяқәоуп, аамыста ду Алма Анчaa ипацәа роуп. Аха урт қашшала, дунеихәапшышиала, уағышшала, хымсаңгашшала азәи-азәи затца иеипшымхара, еинишәара зәым, ажәаны ишырхәало еипш, хәйки шыхаки зыбжью уаауп. Умари, Уатари тюурам, Хырыпс бзиара дук изыжамтцозаргы, дызлатцууроу мачзам.

Хыхъ иаҳарбаз аперсонажцәа зегытцәкъяа ракәымзаргы, ихадарақәоу, афынта ахағра азто ҳәа иаҳапхъазо рыхцәажәара нап аҳаркып. Ара зегъ рапхъа апхъағ илапш итцашәоит Мсоуст ихағесахъа. Ҳаргыи уи иеилкаарала ҳалагап.

Ишаҳхәахъоу еипш, «Асаду» ағы ажәабжыхәара ҳацыркуп, атцихәтәагы хыркәшоуп Мсоуст избахә ахәарала, ганкахъа-ла уахәапшуазар, Мсоуст иқаитказ, ажәлар мышхәбзазарас ирзааигаз ҳәа рацәак акгыи ыжамшәа убоит. Аха азнык азы,

хыхъ-хыхълатәи уи ихәаңшрала иузааниуа ари агәаанагара мцуп, иллизиоуп. Избанзар, иара дызтагылоу, деимырх-ха дызку, дәазхәо, имч зегты уафтар ажәлар ирыхәартә измыркәтә асоциалтә мчәеи атагылазаашъақәеи цъя урызхәыңны урыхәаңшузар, цъя инткааны иуттар, уи афырхатца зырхәатәкъо иоуп, зыжәлар рзы аетәа кыдхны иааңгас дызлаиенцәақәам ыкоуп.

Хәарас иатахузеи, апсышәала хаб анцәа ду ихәара һалоит ҳәа апшъафы аизарағы ианрылеихәаз аены Мсоуст апап-цәеи аамыстцәеи дахырзытцъяааз маңара акәзам ихадоу. Уигы маңзам, избанзар Мсоуст уа дыхыытцъяааз, ганкахъала, ажәлар рыла злахнатыз ыкоуп, ацәгъя рзызуеи абзия рзызуеи цъя иазхәыңларц шрыхәтоу ранаҳәеит. Даңа ганкахъала-гы, Мсоуст уи аены апапцәеи аамыстцәеи дахырзытцъяааз дара даңа хырхартак артон, хара ицоз алкаақәа һартон, урт ирзытцъяааз диаша-диашам ҳәа аилкаара иашьталаզомызт, ахәйниткарра инапы азыштихит, дағатылеит ҳәа акәын ишырыңхъаоз. Мсоустি дареи реизыкәзаашъақәа рөи ари ахтыс, ари аепизод кульминациатә кәапнны иқалеит ауп. Уи зыхъяааз, иҳәаакәызтаз атагылазаашъақәа ашәкәөи ҳапхъо нақ акыр ҳанынаскъалак ауп цъя ианеилахъкаауа.

Мсоуст данхәыңыз аахысгы апап дицәымгзаап, уи ицәымгра, апап иахъ имоу агәаг итцаулоу амзызқәеи атоу-рыхи амазаап. Автор иаразнак ҳаҳәара дахыццакуам. Зназы уи баша иаалыркъяны ишыкамлаз ҳайлиркааует. Уи атәи ҳара цъя излеилахъкаауа Мсоуст дабрагъыны абна дышылаз, асы дантанасы, апсреи абзареи данрыбжъагыла, ақәарч дахытатәоу изааниуа ахәйнтрақәа рылоуп (ад. 566-567).

Ароман «Асду» злахашырку аидыслара апапцәеи аамыстцәеи ирызкны Мсоуст изеизаны, ихышхытцәаны иқаз ихатәи ғанцыи ихатә гәаги ракәзам изыхъяааз. Ари ахтыс, ари аидыслара ажәлар тәфа змам ргәнкүйбжы иахылтцыз, здацқәа ҳара игоу, тәфа змам амзызқәа ирхылтцыз акы акәзаап.

Иқалаз уи ауп, тәфа змам агәақрақәа аки-аки еишьтарххны изхызгаз, ааигәа амҳаңыра еиғнашаз, зыпсадгылы зеаларпсны ара инхазгы, ахара зду ҳәа ирпхъаоз, згәйграқәа цагәхъяз, згәахәарақәа ғыщәаахъяз, иғақәаз ажәлар рыхдырра арцыхъыхыр, иарғыхар акәын Мсоуст еипш иқаз афырхатца ицәиртца. Ажәлар рымч рылпсааны,

ргэы кыдгыланы, рлахъынца удаф ианышэарц ижазма, атоурых азейбафара цьбара иахэаёйма, аамтаа иахэнатэйма, иатца́кызыма ухэартэ атагылазаашьа анрымаз аамтазоуп Мсоуст данаацэйртыз. Изынианы ижадцэйкэз зеилымка-ауз уеизгыы ирзеилкааумызт, иеильзкааузгыы мчыс ихамоузеи, ихалшозеи хэа рхырыкэжкыны, ртагылазаашьа удаф ианышэаны ишыкэз ауп акгыы дацэймшэаэзакэа, амчрацэа дырөгыланы Мсоуст ибжыы ёацаза агьеф хэа ианынарылаафыз.

Мсоуст, төйтпшлагыы, гэаталагыы, лахъынцалагыы апсуа жэлар ржэйтэ епикатэ фырхатца, анцээ иеагылаа Абрыскыыл дызлаиеипшкэоу, дызлаи-фурпшыша машзам. Уимоу, Мсоуст XIX ашэйшикэса антцэамтеи XX ашэйшикэса алагамтеи рывтэи Абрыскыылуп хэа изухэартэ дыжоуп. Машэиршакэ акэхарым ашэхэйфы Мсоуст избахэ апхья Нарт Сасрыкэеи Абрыскыили зигэалаиршэо, ароман антцэамтаафыы Мсоуст Абрыскыыл дтаафхэоуп хэа зырхэо ахапы (Аеуац тызго хэа изыштыту) апхья дызнеиго.

Абрыскыыл иеипш, Мсоустгыы идьруеит ажэлар ахылапшра шыртхах, Абрыскыыл иеипш, Мсоустгыы ажэлар ацэгья-мыцэгья иацэххычарц дыкэпон, ихыншагыы акыр ифышиштыгхъан, дызбарц, дыгэцаразкырц, иеичаарц, ид-гыларц зыхэтэз дрымбейт, дыгэцаарымкит, имейчахайт, идымгылент акэймзар. Ауаф ду, ауафы гэгэа, итцуоруу, акыр зылшо ауафы ауаа рааигэара даныжкоу цьбяа данрызгэамто жалозар акэхап. Мсоуст иара хатала дыгэгэан, абзия ажатцарагыы гэгакыс, гэхээрарас иман, аха ихы наздикыларыз, зыгэра игашаз, ицназгашаз, ицкэцашаз уаф димоуит. Дабрагыны абна данылала ашытхыгы, ажэлар рёы зызбахэ бзия иахахьяз абрэгэ Дыдын дишьтан, уи акыр иапсоу азэ иакэцэйкэзар, дааипшиштиргэарц итхын. Аха Мсоуст уи ипшаарагыы кээфиара амоуит, илытцшэадахеит. Мсоуст Манчэ ахэмга дицэхырааны Дыдын дипшаарц иеянкыдто дахьиштыу атээ зхээ ароман ахкээ руак «Мтээхыда пшэа» ахьзуп. Табыргынгы, Мсоуст хэан-хэахла зызбахэ иахахьяз Дыдынгы доухала иара дизааигэамызт, мтээхыда пшэаарахеит уи дахьиштэз, Дыдыни иареи еилибакаартэ, аисызара еицэргүртэ изыжамлеит. Табыргынгы, Мсоуст ихаан абзиара сыпшэаует хэа иашыталаз ауафы мтээхыда пшэа дызлаиеипшыз рацэн.

Мсоуст дабрагыны абна дыламлар ада псыхә имамкәа даныңкала аштыах ауп ауаа деилыркауа, дзыпсазгы иазхәйциүа, ихъзгы маңеи аргамеи инеибыхә-ааибыхәо, еимыркъя ирхәо ианалагаз.

Абрыскыл иеипш, Мсоустгы иара иаамтазы анцәа иақара амч змоу ҳәа ипхъязаз ауахәама аматцуцәеи аамыстцәеи хаха дрыжәлеит. Анцәа игәапхарала, уи адтца иритаз ала, апехамбарцә Абрыскыл дыкны, днаганы аҳапы таула, аҳапы лашыца дтағархәеит. Мсоустгы имч змырхаз асоциалтә мчы үбарақәа ииаини абна дыларца-леит, ақәарч дыттарцалеит. Абрыскыл иеипш, Мсоустгы дзатцәуп, иара иааивагылаша, ицназгаша, игәтыхақәа иицеиғызаша, ицқәдаша ағыза димазам. Иара иашьа ар-тасы Гәызба игәтахәицрақәа руак ағы излеихәо ала, тара хәычык зтазгыы, пытқ еилызцо ахацәа рыйкәынцәагыы иааигәннығын, иаайдыланы, рыйжелар ирыдгыланы, урт ирыхәаша акы рхәартә, ак қартcartә изықамлаңызт, акгыы ркымызт. Амчра знапағы икоу «зегъ убас еибаркуп, иануиа-илак, дара реитдәкәақәарақәа уара ухы итадырпроит, аеазәи иөы акәзам, уаажәлар рәепхъя, удамығыртәеит, урт угәра рымго уқарттоит» (ад. 158).

Гәызба арт ихәицрақәа иззиа заны, икылкааны ирныпши-уеит усқантәи аамтазы ажәлар рзы акыр қазттарц иалагоз атцеицәа рзеипш ҭагылазаша.

Ифашьаозом Мсоуст бгеитыхыртқақ, ёқыартак иманы дықазтгыы, ихы ихарштны, ажәлар рыматц аура дшазхиаз. Иара ақыиареи ауаа рыйзиабареи рыла дтәын. Ианагъ, имчи ипси ауаа рахъ ихан. Уимоу, иашьа Гәызба игәтахәицрақәа зеипшроу ала, Мсоуст уағы иаацьеишьаратә арахәтцәқъагыы бзия ибоит, даргыы деилыркауеит нашанатә цәааныррак ала, арахәтцәқъя акранырғеенитцоз, ағыыка анритоз, «дахъаар-балак еижәибатсан ишталон, иааигәара ағылартә рибамто, еибарқаауан...Иритозгыы иара Гәызба иритоз ағыза акәын. Ағыыка акәзар, иқаларын иара Гәызба еиха ириتاхъа затгыы. Аха ихъапшынгыы ихәапшуамызт. Мсоуст ус дрывсны дан-цозгыы, рыхқәа ғыштыхны иааибарғызуан» (ад.155).

Мсоуст зынгыы ашкол дтән, аха аттара дук иткартә дзы-камлеит, аколлектив еиекааны, ажәлар дрылабжъаны, рхы-ргәи итагаланы, ирзеицәоуи ирзеиғүи деилыркаа-

ны, изыргәкүа, аңғыя-мыңғыа рзықасто Атсаҳәеи, апап-цәеи, аамыстцәеи ухәа ирөаиргылартә изеиңкаауам. Уанза дзыназом. Иара ибзианы иидыруа Атсаҳәеи, апапцәеи, Алмеи, уи ипаңа Умари Уатари реипш икоу аамыстцәеи аңғыларшы Манчеи ажәлар шыдмырғыацо, ишыржыо, шытахъка акәмзар, пхъака ишырымго ауп. Урт шееимыз иара ианеиликааз икама тәэшәааны хаха данрыжәлаз аены акәзам, данхәйцыз аахысгы иидыруан, данхәйцыз аахысгы урт раҳь имаз агәәт еиҳа-еиҳа еилашауан, аөынкылара ицәуадағын, имч иттасуан. Уаанзагы протестк аҳасаб ала, Алма иаҳтынрағы ахәура (аяаҳәра ҳәа хъзыс изырталоз) мап аңәикхъан. Алма иакәзар, уи усқан абғылжә ҳәа дизымтқыазеит, ма-анак итқагаланы, егырт зегбы ҳәатәхатқаңғәаны ишыкоу дәқаңтарц, ма дыбжъайрзырц, ма өйтігек изыпшааны абаҳта дтаирбаарц избейт. Алма ибла аш хытқәаны иаапырагыло иаақәгылаз Мсоуст затқәык иакәын. Иара дызлазхәйцуаз ала, Мсоуст дизипыргар, «иқытәғи маңара акәзам, агеи ашыхеи рыбжъара уаҳа ипкәссыло, уи зыгәгъуа аеазы дзықаломызт» (ад. 288).

Иара убас акраатцуан Мсоусты апап Барнабеи рыбжъара аганцькә бжьеижътеи. Мсоуст ашкол дантазгы апапи иареи еидыслахъан. Апап уа анцәаихәара дирткон, уи ипел Мсоусты класск афы еицтәан. Апап ипа дгәымхан, мбжъхак иакән, өнак ажә хәымга иеихәазаап Мсоуст. Мсоуст уи мычхакәа, амфа ааизкны дипкейт иңынта ашья кылтәыруа. Аха Мсоуст апап иахъ имоу ацәымгра еиҳараңак изырмжыжъкуа ахатә гәаг акәзам. Мсоуст избизаны идыруан апап апсгарта иутар, абағырбабара дшалагоз, уииааниузар, дыхрыбза-кәрыбзодышуштыалоз, ашколгыы, атцарагыы, адингы усс ишимамыз, анцәагыы дышхамитцоз, «апсуа жәлар ахара зуд ажәлар ҳәа ирхыз анырхырх ашықәсан, дахыпсаарц ачык ааигхеит» (ад.157), «қытак рыхәлақәа ипсаххьеит» (ад.158). Абарт реипш аус еитцаәкәаңакә ахыркайтцоз азоуп Мсоуст еиҳараңак апап дбаны дызнымхо.

Аиааира игартә ақәпашы формақөа изыпшаауам акемзар, Мсоуст ажәлар зтагылоу азалымдара данышшәар итахзам. Иара уи даргәамтцеит, даргәатеиуеит, дарпашашоит, даргәжәажәоит, гәтынчра захъзу инатоны ҳәа дықам. Мөас илихрыз дақәшшөомызт, издыруамызт. «Идыр, изымдыр, игәы

рахатмызт, уахгы-еынгы дхэыцуан, дыбжъажыон, игэы иеениргон, егырт реиҳарафык азэгы акы усс имамшэа ибон. Ирықтегээр иқуеит, ргэы пшаар – итцэуоит, игэаар – еицэхяеит, уаха абри авас изыкоузеи, ус икамлартэ ак өхтцап, иахдырхагоу шахцырхагоу ххэап, хнагэтасып ҳэа азэгы ихы иргэа��умызт.

Адунеи иаакэршазар ирылшахью зегы өөрүүш кылтцэак иапсамшэа ддырбан, ақәөйримтит. Уимоу, иаагылазар ирху рыхжелақа, рыхьзқа, паса-паса ажелар еибганы ианықаз, азэгы ианизымгэйгүаз, уажы аныхэартағы ишыртаху, дара ишырзеитү ала ирыпсаҳуеит» (ад.13).

Гөнүхөтцисталы ақәзаргы, Мсоуст ихы азтоит, еилика-ауеит акырза зтձакуа хшыфтақык: ажелар ирхыргахьюи изтагылоуи агәақрақа изыхъю дара ирыпсаз, ирықнагаз апхъагылацәа, апзызацәа ахырмоуз акын. Дара зықтегэйгүаз, изхыпшыз, зыгера ргоз рытаядцәеи раамыстцәеи реижyon, ирыңадыркәалон, ипсаҳыфцахон, рхы мацара иашьталон, рхада хы рбомызт. Ажеларгы рых-дышра хәаҳеит, ирзеигүү ирзеицәоу аилкаара, аилырга-ра рцәудадаох ақынзә инеит, ацэгья рзызуа рхы икәсуа еиҳа деиғтаршьо, ма деиғтаршьошәа өарымтталар ада псыхәа рыммашәа рхы рбо иалагеит.

Мсоуст ажелар дырзеилкааум. Аумашәа уафы ибартә иара ихэынцақәеи хыха иаххәахью Мзалеии Алоуи реи-цәажәара ианыпшуа ахэынцақәеи еизаангәоуп, уимоу, еиқәшшоит ххәаргы өалоит. Иара дызлазхэыцуала, ажелар дара рзы ацэгья зтаку, абзия зтаку реилкаарағы лассы-лассы ифашыалоит, «ифашыалон ақәым, ианакәызаалакгыи ирзапсатцәкъяз рыздыррамызт, еснагы ак рпырхаган, еснагы ак рыбла ашәахауан» (ад.55–56). Мсоуст даара итахын ххы ааилахтцап, җажелар рзы ихәартоу ак өхтцап зхәашаз» азә дфагылар. «Издыруада усқан иаргы, жәғанғәашәпхъареицш даалшәаны, зегы зда ихәартам ак ихәаргы. Башаца еснагы дымгәжәажәозар ақәхап, үзара акы таха инамтозар ақәхап.

Аха уаха умпсит.

Абартқәа рышьтахь, иара усгы еиқәгәо иааигәо игәеи-бакра имч ақәхом, даман ифарылалоит – еимтажароума, цәгъароума, бзхиароума иааилеигоит. Чаразар рөатца рөы имылбаая, псразар, рыпсы рнапы дамкуа, еизаразар ирхәо иақххмшәо.

Ргэы аныптәа, хара-хара ивсүа иалагаз рацәафуп» (ад.14).

Арақа, излаабо ала, Мсоуст ауаа ртынчра еилазго, на-алашья змам, здан цөгьюу хамапағъак иакәушәа дыкөуп. Ус дзыкоу, ихы зыхиркъо, ауаагы зыхиркъо, ус зықаитдо, дыз-маабуа, дзырмаабуа цқыа еилыркаарц азәгъы дашьтазам, напшыхақә идырбало ихымфаңгашоуп изқәзбо. Дабрагь-ны абна дыламлар ада псыхәа имамкәа данықалагыы, идгыларц зыхәтаз ақәфырымтзейт. Иағацәа (апапцәа, аамыстцәа) роуп уажәы-уажәы имақаруа, дабанзазцо, иа-хъя ақәымзаргыы, уатцәы ҳапсы даҳтап, ипара абаҳбари ҳәа ишьтоуп, иахъаҳәтаз ицәгъа ҳәаны, ажандармцәа ипшаара иазырkit. Иара диашан, ҳара ҳзы абзиара итахын ҳәа ибжыы ғотыганы азәгъы изымхәеит. Абга иахыраазалаз, ауаа рөөи из-ихгозма ҳәа акәын ишизәйщуаз. (Иара данысабиииз, рырахә абгақәа анырчычаз, иан Мкыд, апхәыс еиғамс, аблаласба лкыкахш агъама алырбахъазаарын, уи ала алашәага нылкы-ларц, иргәцхәылтәырц). Ауаа шизыкъоу ала, апстаазарағы ипшюуу акагь үйкемзаап ихәо ақынза дназеит. Дыххәоуп, дыткъаңдафуп ҳәоуп еиҳарағзак дышырғхъазо. Сара азәйи затцәык исылшозеи, зегъ шыкъоу сыйказааит ҳәа ихы мацара-зы, ихы нытгә-аатго, дынхықәгыла-аахықәгыло дыкәзтгъы, азәгъы длаңшықәйтцаомызт, азәгъы ила аш хитцаомызт. Аха иара ус цәафас илам.

Мсоуст ауаа зегъы дреиپшуп, аха гәағыла, гәағала азәгъы диеипшам, зегъы дрылаҳәхәоит, дрылкүуп. Икәша-мыкә-ша икоу, дызлуу ауаа зегъ реиха иара иоуп дзыдгыла-шеи дызғагылаши ииашаны издыруа. Иара иоуп изды-руа апапцәеи аамыстцәеи анцәаиҳәартәғы, ацқыа тың ҳәа ипхъазоу ағы инеини ицқам аускәа шеиғыркаауз, рәагыларагы згәағыз. Дзышьтоугы ауаа рзы абзиа-ра ақатара мацароуп. Уаҳа акгыы. Аха абзиара зықаитцарц дзышьтоу ауааи иареи зеигәнәиуам, изеилибакааум.

Ауаа еизадақәа, ауаа иашаакәа, ақыиацәа Мсоуст иаҳь ирызтцысыз ргәбылра еиҳа-еиха ишазхаяуз рыйзгәамто, ирзеильмкаауюа икәзам иара иагацәагыы. Иара дызба-ны инымхо, игәағ икны иаго, избахә зызхымго, зхы зых-нахуа аамыста ду Алма Анчаа ипа Умар игәтахәыцрақәа рөөи инткааны ихәоуп Мсоуст ихымфаңгашъа ауаа ргәатдағ анырра ду шықанатказ, ус баша ирхымскәа ишрафымсыз

Мсоуст игәағ икны иаго, таха знамто Умар игәтәхәыщрақә аруак ағы абас ихәоуп:

«Мсоуст...Уи зегъынцъара ишьта ануп. Башоуп, ауаа хараха ихықәшоит ҳәа ирхәо. Иқәзыр ҳәа ишәоит акәымзар, уи иаамыштыах аеаҙәи дыкоуп ҳәа ирыпхыазом... Лара убри апхәызба хәтәа...Мαιана рапхъа днаргылан. Иреиңү зегъы иара иаҳи рхы хоуп, иара иакәү ғүшшап аамыста ду, ақыта знапы иаку. Убри ақнтытә ауп ус иөөрхықәмтсан, иөөргәәпны дыздәйкәуты - истаххар иабасыщәо ҳәа дыкоуп. Лара хәтәа иара ихацәа дышнықәпшлак дбылны ацара далагоит, иара дхяапшынгы длыхәапшуам» (ад. 287).

Мсоуст тцара дук имамызт ххәеит, аха прабарала ахшығи азсыдари иғзамызт. Иуаажәлари иламыси рәәпхъа дшыцқью еипш, дыцқьюуп абзиабарағы. Ароман ағы ғыааралмзар-цъаргы ихтны ихәазам иара апхәызба ссир Мαιана дылғынцәааны бзия дибоит ҳәа, аха инықәырпш-аақәырпшәа, иналапса-фалапсаны ихәақәоу рылагы ҳара агәра ҳроит уи лахь имоу ицәаныррақәа инагзаны ишыцқью, ишаҳараку, цъара хәашъраки маҳагъараки шилам. АраІа зегъ реиха ихадароу Мсоуст ибзиабаратә цәаныррақәа адемонстрация ахырзимуа, уртрықажара ахылшо ауп. Ибзиабаратә цәаныррақәа иапызо дықам. Апхәыс дганы, акры аарыхны, ахапаҳәа акрыфо атәара, нас еитаарыхны еитафо - абри ағы мацара аангылара насыпс изыпхъазо, уи инахыхәәданы пәстазаратә интересекк змамыз дреиумызт иара. Мαιана лхата лыгәтәхәыщрақәа рәы илхәоит еипш, «Мсоуст дреиумызт апхәыс дхәаны, ачара уны, нас дытғаза дынхо, ахәыцқәа икәпсан, зынхәык аарыхны, амца згәйтцаршуа ахәштаара иныңеҳәатәо. Егъалундазгы Мсоуст дажәни лхағы дылзаагомызт. Ус икоуп дшыцқәыноу ихәда хижәоит, акы ихы ақәитцоит, азәы ихы икәитцоит» (ад.302). Мсоуст атаацәаратә пәстазара тынч ашықәргылара, аиәкаара мацарағы аангылара ицәйтшәацәан, ижәлар насыпданы, иара ипстазара насыпла ишзышыақәымгылоз идыруан. Уаттәтәи амш зеипшрахоз издышуамызт. Убартқәа рәқынтә Мαιана лахь ихоз абзиабара иеенитомызт, инирпшуамызт, игәатдан итатцәахны иман. Иара ипстазара тышәынталар аманы ишзықамлоз азгәатаны, апхәысреи, анреи, атаацәара еиәкаареи рзы дшаны дыкоуп зухәашаз уи апхәызба иелылеигаломызт, ихы лхибаау-

ан. «Лара лахь ашьяға ақатцара, баша лыргәйгра, лынасың аеәкәара сақиетым ҳәә ипхъазон» (ад. 17).

Хәарас иатахузеи, ашәкәйесөөи ари ифырхатца дмаалы-қүуп, дтаташыуп зегь ырла ихәарц итахзам. Мсоуст дуафуп, ауағытәйесатә псыгеракәагы ицәтәымзам, аха псыгерак иласыр, дшъацәхнысларгы, ихы ақәзбашы идыруеит. Автор уртгы изазом.

Иаайдыланы Мсоуст ихымғаңгашьеи ихәышрақәеи рзеипш хырхарта злақо ала, иара даштоуп апстаазара атқакы апшаара, аиашеи, аламыси, аққареи ахра ырыманы иқазарц. Ажәлар ырымчыбы дақәгәйгүан. Аха урт ақагыбы изымпшааゼйт.

Ашәкәйесөөи Мсоуст ихағасхъала ихәарц иитаху раңәоуп, ихадароуты уи ауп, Мсоуст иеипш икоу афырхатца ажәлар ианакәйзаалакгы, жәынгы-ғәнгы дыртахын, дыртахуп, дрымазароуп. Үс еиپш икоу афырхатца дызмам, дызлымиауда ажәлар жәлары ҳасабла рхатә ыңдаракәа ырыманы изықалом, апстаазара иалазғаҳоит. Ас еиپш икоу афырхатца ырлазар акәхарын азоуп амхаңтыраангы, агәақра ду ишақәшәзгы, апсуа жәлар ырыхәтак ыртсадтывл рнапы аларданы реаанырхара зларылша. Аха ас еиپш икоу афырхатца социалла еікәрам аилазаашь змоу ауаажәлларрағы, азатқара дазшоуп, ипстазара атқакы бзия атанды, аидеиа ҳаракқәа амат азиуртә, ыхазгы, ауаа рзгы ыхәартаны изихом. «Иабақоу, апсы аба тоу уи – Аиаша-табырг?» – абри азтцаара шизықәгылаң изықәгылоуп Мсоуст. Сизифи Абрыскыли руахта дазхәйщеит, иара ихатә пәтәзарагы урт руахта иадыкылоит: «...ахаң былгю ақатәарағынза иғазго, аха еитазымптышшан, ибылғын тақа изыщәңоз, нас дырсағыых изманы икыдлоз...Иаақәымтұзакәа абри иағаз... Иаақәымтұзакәа.

Нас абриоума ауағы апстазаарағ изаанхо? – иғнытқа тыхъшәашәауан Мсоуст уажәы дахътәаз» (ад.637).

Ихъз нұкааны ихәамзаргы, ифашиа зом ара зығбахә ҳәоу Сизиф шиакөу. Мсоусти ҳареи ҳанеиңпиртцуаз аминутқәа рзы иара ихдиррағы Сизифи Абрыскыли руахтақәа еикәғырттеит:

«...Убрыгъ... Абрыскылғы ихаң былгюоит, – дахоит, дахоит уи дзыдәаҳәалоу аңыр шықа, нас атыс дазгәаан, аура

ағынаирхоит, ашықагы еита убриакара иныңашшыеит... Нас дахоит, дейтахоит – убри дағуп» (ад.637).

Мсоуст нақ-нақ дзыниаша ҳаздырам, аха азатқәреи иареи еинишәашья рымам, идьруеит азатқәра азәгыры иааира шинамтац.

Ароман «Асду» ағы Мсоуст диесіхамзар диесіткамкәа, атың ааникыло, ихадароу аперсонажқәа дыруаңындыкоуп Мзалеи. Мзалеи ихағасхыа еиҳагыы аилазаашья уадағ амомуп, уи ипстазарагы трагедиала иғаҳтәоуп. Иареи ҳареи ҳанеиқәшәо аамтазы иарпышра иасакъаңымтоуп, акры анықайтща, акры аниуша ақәра дтагылоуп. Ҳаиқәшәоит акыр шықәса раахықаз аттарахынты, дгыл харантәи ифнықа даныхынхәу, амса дықәны данаауа аамтазы. Ихыиттыхә ақагы ҳаздыррам. Ағымтағы апхыа данцәыргоу инаркны гәамтрак, еилкаамтрак ищәа иалашәаны, ибға икыдгыланы ишықоу аабоит. Амфабжара даазгаз адәйгеба длалбаан, адилижансқәа псхуа, иқыта, иаха дазааигәацыпхызаңа уаанза иқәрәгәоз, иханы даазгоз ипсадгыыл абзиабара еиҳа-еиха иғыщхон. Атыхәтәантәи адилижанс данылбаа нахыс шыапыла ифны днеиаанза изтүсүа ахәышра жәлақәа, ахәышра еилағынтықәа, иғәалашәарақәа, иибо, иахауа цқя ҳнаргәйлаирпшүеит ашәкәөүө. Мзалеи иаразнак интересс дахкыртә дцәыргоуп. Акыр шықәса инеицилданы ипсадгыыл даңғылараны, дақәганы дықан. Даҳықаз Урыстәыла шакөу еилкаауп, ипсадгыыл шыгәхъааигоз ҳәоуп, уарла-шәарла салам шәйкәәак ифуан ақәимзар, арахь икоуиану нткааны ҳәа ақагы издыйрам. Уахтәи ипстазарагы шихигаз ҳәа ароман ағы конкретла ақагы ҳәам. Майана лан Иалса цъара затқәык излалхәо ала, Мзалеи 14–15 шықәса ифны дықамызт (ад.113). Аттара итсон, аха уаҳъ даҳықаз дызтаз закә таразгы цъара затқәык иашыцәеи иареи ажәа еимакны, еиқәгәамтңи иахьеицәажәо иара иихәо алоуп ишаадыруа: «... азбара аус стон...Исзынамығзеит, аха истсон» (ад. 247).

Мзалеи адгыыл хараҳъ данықаз дахбандаз ҳәа азәы дихътәыгу дықамызт. Арахь еитымк иакәзам: иаб, иан, иашыцәа жәларық ықоуп, лыпсаа дырмоузат. Атынхаңәа шигымгыы, знымзар-зыны, уааи, ҳацкәын, уааи, ҳашыа, угәхъааҳгейт, ма ҳбаны уцап ҳәа изынармыщхайт. Аттарахы дхаштит, аттарахы дықоуп ахъзын, аха иуаажәлар

дрылкәкәаны, идаңқәа ытсыжәкәаны асқаамта адәахыы дныжыны дзығас агәйфбара инатон, еилкааны имамызт. Ара дахъааизгыы, хыихъ-хыхъла иеигәрытъошәа апсышәақәак наиархәеит, уимоу аөыргәапреи, ауаа рөи аәрапшреи, рыграқәа рыхфареи иашыңылуу иаб Алмеи иашыңәеи, ауаа еизганы, ачарагыы изыруит. Аха иан гәакъя Хаудагыы иара иаара гәыкала деигәрыгъянды дибом. Мазалеи ачара изырзгыы гъамадан. Уи аены, уи ачарағы ишьапы ахъиргыло ҳаскын аауам зухәаша ауафы хтара Умар ашәақ ейттатданы иназиркыз Астамыр хәычы (уи Хырыпс ипа иоуп) дхысын, машәырла аишыңәа рейтбза, агәақ, амри Бата дишьит. Аха уи маңарагыы акәым. Ачараура апшызгаз Алма ихата иоуп. Апхъатәи ипхәыс лпацәа (Умары, Уатари, Хырыпс) азыра-зымызт. Иара Алма ихатагыы Мзалеи иаара деигәрыгъянны акәзамызт ачароура зитахыз, «макъана иара итәи ишаир-го иаргыы агәра хейтцирц, ипацәагыы агәра диргарц акәын. Настьы... Инапшуагыы гәффбара рмоур, абриақара шықәса ићамыз, аиашаз, дара рнапала дахганы ддәйкәыртцама ҳәа ргәи иаанамгарц. Иаргыы игәи алеићажарц, ићалап ихы ижъарц акәзаргъ» (ад.185). Ачара Мзалеи ихъз ахын акәымзар, уиак маңароуп, абжъарақ иара уи далахәтцәкъаны джамлазеит, тәымк, хәапшык дисызан, «ачарағ ићалатцәкъоз, иахатәаз злахәыз даламырхәкәа, нтытц дыннажкъуан» (ад.226).

Мзалеи атцаражы даныћказ арахъ дзызгәкышаз, изгәкышаз азәгыы дшыкмайызгыы, акыр аамта шцозгыы, ипсадгылы ахъ мчык ихон. Ипсадгылы ахъ иханамырштыкәа ихы на-дикыларц ихан даанагеит. Ароман ағы апхъаза Мзалеии ҳареи ҳанеиќәшәа аамтазы анахъгыы дыккамкәа, арахгыы дыккамкәа амға дыкәуп. Макъана апрышыа цқыа изымтцац, зымтцәыжәфақәа ирзымхәацкәа зытра ихшәаны икашәаз атцыс деипшуп Мзалеи. Ипсадгыли иареи реибабара, реипыларагыы уамашәа ићалеит. Амфангыы дпыккштууоп дشاая. Издиррам, ифны дахънеиуагыы иеигәргъянны, рнапкәа рхаханы ипъилаузу, дмааңандаз рхәозу. Игәи-игәи еилапшуеит, дыбжъажъоит. Даеакала, еиха еиѓыны иаххәозар, Мзалеи маҳа-шъахала жәохә шықәса ипсадгылы даћеганы дыккан, аха ихы-ипсы арахъ ићан. Иаб Алмеи, иашыңәа Умары, Уатари иаагылазаргыы маҳа-шъахала ара ићан, иналтны џъаргыы имцацызт, аха хыла-псыла, доуҗала знымзар-знырыпсадгыли рижәлари ирыдхәаланы ићамлацызт.

Идгыл ишъапы нықәргылан ифны днеиаанза Мзалеи уамашәа иибақәашаз дрықәшәеит: ажандармцәа дааныркылан идокументқәа гәартейт (мышкы уи апхъа апапцәеи аамыстцәеи ирзытқъаны иабрагызыз Мсоуст ипшра ихыркаа-заап, злаңш наикәшәо азәырғы Мсоуст ипшра ихыркааеит), уи иаршанхойт ма иаргаз-өазуеит. Амған ибейт уаанза иара ианидыруаз иқамыз гәып-гәыпла еилатцәатцәа игылаз, иа-ильшыны иқайтказ ағны хәычқәа. (Арантәи ашъақъастақәа жәйтәнатә аахыс изұынцыйз аңсуаа зегы амхаңыра ҳәа иаҳданы ианкарца аштажх ара иааганы иқәндирхакәаз атәымуаа рығонқәа ракәзаап). Зназгы Мзалеи амға дахъяз үишиеит, иара дықамижытеи идгыл убри ақара ипсаххейт. Ипсадгыл апхъатәи анықәпшылара изнартцысуа ахәышрақәеи игәалашәарақәеи рыла зцәанырра тағоу, адырреи, агәбылреи, агәеилыххареи згым азәы шиакәу еилахқааеит. Ихы-хыыуа игәы итхойт, игәхъааганы дықоуп акыр шықәса раахыс азәы дызлаңәажәоны имаҳаң ибызшәа гәакъя. Ибыз-бызуа, ицахә-цахәо ддиргәатеиуеит, таха иртөм зыдгыл гәакъя иқәрәзи уи иааганы иқәндирхаз атәым-уааи рлахъынта. Уртгы, егъыртгы ашәкәығы ахтәацәа ҳәа дрыштыуп.

Мзалеи ибзианы идыреует хтәара бзия шықам. Иара изы еилкауп, агәақра баапс итадырғылаз аңсуа жәлар зхыбаз, изхыркәкәааз, рыпстазарагы, рыпсрагы змардахъаз ридгыл аеаәзә изы псадгылра шазымуа, иара зыпсадгыл ырзны ара иааны иқәлазгыл псадгыл гәакъя шырмоуа.

Ағымтағы Мзалеи апхъаза данаабо инаркны ихәышрақәеи, игәалашәарақәеи, ихымғапғашықәеи зегы уаанзатәи ипстазаратә мға иалтшәоуп. Иқазшьарбагоуп дызтво исаквиож ахыхъантам, аха изеизытцәаз ихәышрақәа изыштымхуа ақынза ихъантоуп. Ара дахъааниа иағызгәакъоуп, иағыцәтәымуп. Арақаус баша ақагы ҳәазам, зегы ақака ирымааноуп, ақака ирызхәоуп. Арақа зегъ реиха аинтересс рымоуп ибжъажыарақәа, ицәаныррақәа уажәй-уажәы иаҳьеитасуа зыхқью амзызқәа. Ганкахъала, акыр аамта ипсадгыл дақәганы дахъықаз даңтәымхъеит, даңқәкъалахъеит, даға ганкахъалагы, уи арахъ ихоит, амхалдыз еипш, даднапхъалоит, ада псыхәа шиммам иеилнаркааеит. Ипсадгыл иага ихаштзаргы, нақ данықаз, дахъықаз, уа ипсадгылны, далатцәаны, итәны

хәа дзыңкамла жеит. Аха ара дахъааниуагы, гәата-бәтә дгәакъаны дқалауо издыррам. Имға еилгам.

Иқалаз уи ауп, Мзалеи диаанзагы илахъынта изазба-хъазаарын ипстазаратә мәға айлынгара, Урыстәылақа дан-дәйкәртцоз дқәыпшән, аха усқангы агәысбара иоухъан, издыруамызт «рхы дақәхшан ддәйкәртцу, ма хара дахъ-чап хәа дрышты, ма ихгы, ауаагы ирыхәо акы итап хәа ддәйкәртцу» (ад. 203–204).

Хыхъ излаабахъо ала, Мсоустә акыр иқазшыңақәа рыла Абрыскыл диеипшзар, Мзалеи акыр иқазшыңақәа рыла-гы, ипстазаратә мәфалагы, итажашьшалагы Нарт Сас-рыкәа дызлаугәалаиршәо раңәоуп (ҳаргы даеа знык иа-гәалахаршәап ароман апхъара ҳаҳыналагатцәкъо, апхъатәи ацәаҳәақәа рөси Абрыскыл иапхъагы Сасрыкәа избахә шхәоу).

Сасрыкәа диеипшны Мзалеигы днашпоуп хәа дрыпхъа-зойт. Даамыста ду, ақытантәи ах Алма Анчаа дипоуп хәа дыпхъауп ауаа рахъ, адәныңа, аха атыхәтәен излеилахъкаауала, Мзалеи иан Ҳауида Алма хатә пхәысс дигаанза, уи данигоз аламталаз анхағы Гәатас (Мсоустә Гәызбен раб) иқынтә Мзалеи лңәа далашәахъазаарын (усқан Гәатас дсолдатын, пхәысгы дааимгаңызт). Алма ихатагы агәфарақәа шимазгы, Мзалеи иара дшишатцәкъамыз изды-руамызт. Мзалеи Алма дипам хәа егырт ауаагы гәфарас измақәоу ыкоуп, иньтци-аатци-они ирхәоит маңа-аргама. Алма апхъатәи ипхәыс (ую лыхъз цъаргы ихәам) илых-шаз лпацәа Умары, Үатари, Хырыпси дара-дара еицәнүмхо, еилатцәаны бзия еибабо иқам, аха Мзалеи ҳан дылхымше-ит, ари «апхәыс сас» (ус ауп ишылзырхәо ранпса Ҳауида) лоуп дзыихшаз хәа ҹыдала дырцәымгуп, дратәаршыом. Ран лакәым, рабгы дшихымшаз цъя ирыздирырам, аха уеиз-гы имазоу цәанырра ҹыдак ирызнатцысуеит иара иаҳы ацәымгра. (Иаҳгәалахаршәап Сасрыкәа иашыцәагы иара иаҳы ирымоу ацәымгра, атәамшьара хытхыртас, шытас, өйтгас иаңуз днашпоуп хәа дахъырыпхъауз шакәу). Сасрыкәа иашыцәа реипш, Мзалеи иашыцәагы (еихаразак Умары, Үатари) өйтгак шаароулак еицш Мзалеи атәи илартцоит, дыбызиргоит, адгыл хара ахъынтаи дгъежь-ны данааиз аены инаркны, ианихаңауагы, ианимаңауагы

ркышы шә дықәтканы, тәымк иеипш, нақ днасқыаганы, дара рдунеи даламгалакәа, тәамбашақә ихцәажәоит. Урт иара ишизықо дара ҳанрыхцәажәо итқагыы иаабап. Уажәы арақа иазгәахтап, Сасрықәа иеипш, Мзалеигы гәаталагыы, ламыслагыы, хшығлагыы иашьцәа дышреитү. Сасрықәа иашьцәа дшатәарымбозгыы, дара агәақреи аудадафрақәеи ианрықәшәалак, дышрыцхраауз, дара дрыцклампшыкәа иара ианагы агәтбаара шинирпшуаз еипш, Мзалеи итахцәеи ижәлари аудадафра ианақәшәа, асду анлеи, илацәа хбаны дымтәакәа, имахәәа еилхәаны дрыцхрааует, дөйрпшыганы ихы мәфапигоит. Асду анауы, уи иаткамхартә ақәпарағы зегъ рапхъа аинициатива штызыхыз, ахтынрағы ағонқәа асырықәхра напы азыркыз Мзалеи иоуп. Мзалеи иштыхыз аинициативоуп ажәлар еихъзырпшыз, ргәы зыргәгәаз, аицхыраареи, аидгылареи, агәцареибакреи ракх рхы зырхаз.

Асы анауз Мзалеи иқантаз, илиршаз мацара акәзам аус злоу, ихадароу. Аус злоу, ихадароу уи ихымфапгаша ажәлар рөи иқанатаз аныроуп. Мзалеи ихымфапгаша ажәлар ргәы арыгәгәеит. Иара идыруеит, амҳаңыра налатканы, ажәлар уаанза ирхыргахъаз агәақрақәа раан «урт ртцеицәа рапхъагылағщәа аиқәшәареи, аидгылареи, аштыбиахреи шрыгхаз» (ад. 452), идыруеит, аидгылара рымазар, ианакәзаалакгыы рцәылзқәа акырза ишмачхо. Асду анлеи Мзалеи ихымфапгаша ажәлар аидгыларахъ рхы археит. Аха иара асду лыпхала атцыттара мацарағы даангылар итахым. Иара ихатара, игәата зеицшратцәкью аилкааразы иқазшыбарбагоуп ас анауы, Чантамыр ифны ианнеиз, ажәлар еимданы ирыцхраарц зеазызкыз гәыпшык арпарцәа ихырықәкны, афырцъан кны иихәо аныхәағы: «Иахъа мчыс ихамоуиаңтәи ағыиаадырыз ауп... – нациттеит Мзалеи. – Асы аштыахъгы аәакы ааҳадыгәгәаларгыы, уажәштә иарбан хзыцәшәо ххәартә ҳжалароуп. Шәныхәаз, арпарцәа, убри, уажәгыы уаштантгыы знапы ианытцәкью шәа шәоуп!..» (ад. 453).

Мзалеи асду анаузтәи ихымфапгаша, ижәлар акыр дырзааигәаны дәнанатцеит. «Иара асы дныласуа дызёу зынза иқаймтаргыы, акгыы ахырхәауамызт. Аха уеизгыы иара аәакала дышрыдыркылоз ибахъан, ани адоухамч, иара дызмұртәоз, дара рқынзагыы инаозозар ақәхарын» (ад. 483).

Азнык азы аамыстцәагы иргәампхеит, дара рмо-рмаль зләқаз ала, Мзалеи ихы лбааигеит ишакәым ала хәа ирыпхъязеит, анхацәагы иаацъаршьеит арпарцәа иваргыланы, ауаа асы иаткамхарц рыцхраара дахъалагаз. Аха дук мыртцыкәа анхацәа уи иразреи гәык-псык ала дшырзығази еилыркаая, ибзарзы рхәо иалагеит. Абри аганахъала иқазшыбаргоуп ауафы затә, алафхәаф, зыбыз «хны» изәоу Цыза иихәо абарт иажәақәа: «...аҳ ипа Мзалеи абра да-аины саанацәажәеишштең акты шысзымдыруаз еилы-ссааит... Аиаша шәасчәап, мышкы-фымш, саха изтода, излеиатәасшыарызеи акәымзар, снаидтәаланы сизызырфыр стахын» (ад. 523).

Егырт зегвы ҳаркәатуазаргы, анцәагы ауаагы игәыгәтажыны ирымаз, азәгыы хъаас имам, ирхаштхью, алапшщәгъя, агызмал хәа ирыпхъазо апхәыс затә Мыркыцгы лыңсы аалылалеит Мзалеи гәыпфык арпарцәа иңни лығоны («Зхы матраزا иқаз уи лқәацә ахы еергхәа асы иаалыхәхөн» (ад. 532) инеини лнанырра асы анақөрх, лыжәзатәни лцәйтәрақәлеи рызхара апхә анылышнарга, лқәацә абжа мәйла ианлыздыртә, «Уажәштың исыбаргәузей!» (ад. 533) лхәо джәалеит.

Акырза зтазкуа тагылазаашьаны иахәапштәуп ароман «Асду» иалоу аперсонажцәа зегь реиха Мзалеи ауаа еиликаа-уа, деильтыркаая дахъығалаз. Аамта къағ иалагжаны ижәлари иареи акыр еигәнысит, уимоу, акыргыы ихы дақәгәрыртъо, ихы игәы азтаны джалахъан. Урыстәйлантәи, атцаражыынта данаауаз дыхтакны дызмаз абжакъарақәеи агәйсбарақәеи акыр еимирпхъан, ипсадгылгы ишъапы акуа дықан. Мзалеи даныршызы аламталастәи игәтәхәыцрақәа руак ағы абас ихәоит:

«Атцыхәтәан сеизыкәкәеит сшеибакәу, игәы иаатиҳәааит уи, ара сыйсадгыл ағы. Усынтәи исзаагаз сыйбжакгыы, ара зыпсы ыкәхан иқаз схәычра, сыйбычра, ақәышра – зе-гыы еицилеит, хәыгч-хәычла сеизыкәеит. Ауафы аеацъара дахъығазаалакдша-шаныдықоуп, дахъеизыкәо, ипсадгыл ишъапы акуа дықанат ауп» (ад. 606).

Мзалеи егырт пытфык аперсонажцәа рызбахә ҳанала-цәажәогы дахбараны ҳақоуп, иқазшы еиуеипшым аганқәеи ачыларақәеи уақагыы ицәиртүеит. Арақа иазгәаҳтақәахъоу

рнағс, апринциптә қашыа змоу, ихадароуп ҳәа стәи изаанаго зеипш згәатақәак рықаттарала иазхархап. Изакәү уи ауп, Мзалеи традициала (жәйтәла) Сасрықәа дызлаиеипшқәоу шықоу еипш, иара иаамтазы, дызлоу рәсі (асинхрониағы) иара иеипшш, дыздуқылаша азәи затәыкты дрымам. Идукылартә, иааивақәылартә иқоу, доухалагы дызгәцхәу, дызааигәоу Мсоуст затәык иоуп. Аха иабақоу, Мсоусті иареи еикәшәаны, еигәннығы, рыхәфахыр еибытанды, рзеипш идеалқәа рзы еиңкәпартә еипш атагылазааша рмоузент. Мзалеи ипсадгыл ишьапы аннықәиргылаз аенды инаркны лассы-лассы зызбахә иахауа уи Мсоуст баша дизхуам, ицьашъахәтәу цәанырра қыдак ала уи игәи дытқхонит, уажәы-уажәи уи ихы дташәоит, изыхқо иаргы цқыа изымдырз.

Мзалеи Мсоуст хатала дшимбаңгы, избахә злаижауаз ала, уи изкны ичыда, зыхыз ныткааны иузымхәо цәаныррак изтүсүн: «Ус дахәапшүазар, игәаг имазар акәын, иахъакә-заалак уаха уағы илапш иқемшәо даныңаарц. Аха затца игәаг ааймхәарыз, уи иақара изааигәехар зылшо аәаәзәи дықам ҳәа иаразнак агәра итегит. Абри иаалыркъян ихы-игәи италаз ахәышра иагыңыеиштейт, дагъазыразхеит, игәалақазарагыы еиғынатәйт» (ад. 277).

Мзалеи Мсоусті ағыңғылары хылтшытрана ашааизааигәоу еипш (иаҳхахмырштып ранаңа хаз-хазызаргы, раб азәи (Гәатас) шиакәү), доухалагы еизааигәоуп. Мсоуст иеипш, Мзалеигы ижәлар рлахынтеи ипсадгыл абзи-абареи игәи итқхонит. Мсоуст иеипш, Мзалеигы дзатқәуп, нақ адгыл хараҳаның ақәым, ара ипсадгыл ағы да-хъааизгы. Гәкүчгас ижәлар рыххарра аайлсхъан еипш ауп дыштахаз. Ишьапы гәгәаны ақәырглартта қырғы имоузент, нақ дахъыңаңгы, ара дахъааизгы, аңстаазара амфа ахъынхалартта қырғы имазам. Мсоуст иеипш, Мзалеигы ижәлар рлахынтеи ипсадгыл абзиабареи игәи итқхонит. Мсоуст иеипш, иара дтцааданы, илапшхәа тшәаны дықам, ахжәарагыы илам, уимоу, амцхәгыы ихыркны дцәажәоит, анхаңаңгыы раңаңаңааша дақәшәоит, хымғапгашылалагы зеңғызатам ауағы аамысҭашәа зырхәо иоуп, ареалтә пстазара үбара изғыданы дазықоуп, ахамаптагъареи ахамаптызареи илам, имч зқәымхәуен дызымиаиуен иидыруеит.

Мзалеи иқазшыа аңыдарап әзгөи еизиркәкәаны хры-хәапшүазар, уи хаңсахъала ашәкәффөи иихәарц иитаху ахада-

ратә идея абас еилкаатәуп ҳәа сгәы иаанагоит: Мсоуст иеипш, ағъөш ҳәа ихжәаны, иаатыръаны икәпарц иалагогы, Мзалии иеипш, аамысташәала, амаршәа кны икәпарц иалагогы, дара злоу ауаажәлларрағы рымч хом, ихнағеует, рымтәйжәфәаң зегын хнаркәдааует. Азәы иага дыбзиазаргы, иага дығәгәзаргы (атахызаргы уи Сасрықәа иакәзаант, ма Абрыйскылгы иакәзаант), дызлоу, икәша-мықәша икоу, амчра зку ауаа өеимзар, ауаажәлларра еилабаахъазар, иаргыы анарха имам ауп иаанаго, ажәлар рзы ихәарту, ибзиоу акы қастап ҳәа зхы ғытцырхәхә дахәаует, дыхнажәоит, дыхнажәоит. «Асду» ағы амчра змоу аперсонажәа азәгыы дәеизам, иеенү, ибзиоу амчра зкым, ажәлар иреиую ауаа роуп.

Мзалии ихағсахъағы ихадарақәо ируакны сара избо убри ауп, иаб Алмеи иашыцәа Умари, Уатари, итаца Сафи-еи (Уатар ипхәыс) доухала ақәзаара, анызаара зыпшу, моралла ицқыақәам ракәзар, иара изакәызаалак цъара акала иеахьимкәашыыз мацарагы акырза атсанакуеит. Егъырт мыңсыкәа адәы иаҳыықәу уажәштә ақагыы аанагазом, иара хатала, цәала-жыла дтажазаргы, идоуха, ажәлар ипсакъаны злапсара дахъзаз идоуха имәиозар, ипсәзом. Уи иуафра, игәйблра, ипсадгыли ижәлари рахъ имоу абзиабара ҳара агәытракәа хартойт. Мзалии ипсү цқьюуп, изакәызаалак дызкәашыша шәйтапрак иным. Ауаа қынақәа рахъ бзиабарала дтәуп, амч лашыцақәа ныкәзго ауаа ибаны дынхом, иаб иакәзаргы, иашыя иакәзаргы. Атыхәтәан иара залымдарала дтажазаргы, доухала дызлаз зегын дышреиғызыз даанхеит ажәларгы апхъағыры рыхдыштарағы. Ҳахшығ цқыа иазымыштыкәа ҳафсыр ахәтам, итаулоу асимволтә тәкгүй амоуп асду аура ианалагаз актәи амш азы ииз анхасы Махә ипа хәйчы Мзалии ахъихъзиттаз.

Алықса Гогәуа ироман «Асду» иалоу афырхатәа рахътә зегь реиха ихадоуп, итцууракәоуп ҳәа иаҳапхъазо ғыцьа рхағсахъақәа ҳанрыхцәажа ашътах, итцуурам аперсонажәа рахъ ҳамиасып. Үсқан еиҳагыы иаҳбартахоит егъырт итцууроу рхағсахъақәагы. Арақа зегь раپхъа ирзаатгылатәуп ақытән аҳас иқаз, аамыста ду Алма Анчааи уи итаацәара иалахәкәоуи. Урт иаҳыа уажәраанза апсуа литературағы иаҳбахъоу, иаадыгруа афеодалтә ҭаацәарақәа излареипшым рацәоуп.

Алма ҳара маңқа ақара даабахъеит, избахәгы хұдәахъеит Мсоусти иареи реидыслара ҳаналаңақәоз. Уажәы итәғызы дааскъаганы дзакәу гәвахта.

Алма иқәрахь днеихъеит. Ипстазаара еихишишыалоит, дыпшаргәуа иғны дығноуоп. Итахы-итахым, ддиргәрыгъадымдырыгъырғыа, иғәалашәарақәеи иареи еилыхоит. Иара иаҳтынра адәахъала уахәапшузазар, ара зегызы бзиуушәа, апстазаара тәйи-ипхә имғасуашәа иубоит. Ауаңыаққәа ағәйләхәаны ағны ду изгылоуп, ахтны уаа иматқ руеит. Аха ғнүтқала ара азәгызы насып иманы, ихы иғәапхо, ихы дақәгәрыгъо дықазам. Ахтынра чапашы цқыа ғнығуам, иара иеиднакыло, еидызқыло ауаа азәи-азәи уажәы-уажәы, абағ зымтәдыштырышәыз алақәа реипш еихәлагыгуеит. Азәи-азәи реизықазаашықәа гәхыршәагоуп. Арт, реизықазаашықәа зеипшроу ала, азәи-азәи ргәы тибаго, апстаазара ргәы аңызхәо, еибарғыацо акәымкәа, изынеиғампшуа еибаңызмұп, уағтас икоу (иаҳхәап Мзали Есмеи реипш икоу) ауаа ыланагалар, арт реизықазаашықәа ирхылтуда атмосфера иаҳәаеует, ари атмосфера уағытәығса иааизымығхартә иқекуп.

Мзали Есмеи, аетым тыңға Есмеи, настыры зыпстазара трагедияла ишыңғылаз Ҳаудиен, Батеи алахамтозар, еғырт зегызы, маха-шыахала ишызғыдоугызы, доухала ичмазцәоуп, иеицакуп, еиқәлашыца икоуп.

Рдоуҳатә чмазара алтшыя ырыма зам, изалтрангыы иқам. Дара уаанза изышыцылаз ажәйтәтәи реыргәарпрақәа мақынагыы адәахъала икармыжызац, аха ғнүтқала ырыға икыдгылахъеит бзиарак шырзыпшым, ашәарагыы ртатәаны икоуп, ашәареи ағәрғеи рееизакны еихәларчны иркуп.

«Ахтны зегызы, амқәл ғнақазшәа, иғнажыын аизуаамра. Үи еснагы иқан, уажәы еиҳаҳеит ҳәа акәмыйт, паса идәйлыргон, реахыргон, ихъадыршон, апсцартакәа артон» (ад.243). Ажәлар рлахынта, апсадғылы алахынта ҳәа азтәара дуқәеи аидеал ҳаракқәеи раакәым, знымзар-зны иаандтәаланы атаақәа ирыгу-ирыбзуо иқәба-қәшөо уағтас иаламцәажәац, досу хата-хата иаҳоит. Үс еицәажәарци иаалиятәаргы, рұзатәы еиқәшәом, еиқәгәамтцеует, азәи-азәи хәытцибажааует, атәы ырлеибаттоит. Ара зегь реиҳа ахра зуаны икоу ауағымроуп. Ауаа гәыразқәа, ауаа еизадақәа ибзиатқәаны ирдыруеит ари

аҳтынра еибазыркуа гәеизыбылрак шықам. Диашоуп Мзале-и и лареи реицәажәарақә руак аан Есма абас анылхәо: «Абри ағоны, абри аҳтынра, ишпаусаңәри, абаҳта атқыс еицәоуп. Абаҳтағ досу ма ихароу идыруеит, мамзаргы ихарамкәа ихарартцо. Ара изхароугы-изхарамгы зегъы хара рыйдуп» (ад. 547). «Амца алқоо бааит уи аҳтынра ҳәа быйзөү!» (ад. 580) – ләйтәит Маиана лани лареи реицәажәарақә руак аан. Хыс, еиҳабыс иамоу аамыста ду Алма ихата игәтахәыцрақәа зегъы излеихәо ала, ари аҳтынра мыжда иацәызхьеит атынчреи, арахатреи, ағыблреи (ад. 590).

Иқалазеи, иргәйтцашәазеи, абас изықоузei арт ауаа?

Аҳтынра ахы Алма анкьеиپш имч тәгәам, «затца дажәы-ципхъаза, ишқәыпшыз иднагалаz атыхәтәантәи ипхәыс дыпхәыс ғаны дахынхоз, иара аиасра, аиазаара дахьяғыз гәнигон, егырт дызлақаз зегъы ирыгхон, итсыкәөн. Лара ахқәажә лакәзар, зынасып зымнықәаз, иаагылазар ғымт уи згәырфо ҳәа дыпхъазан» (ад.74).

Алма уаанзатәи ипхәыс илыхшаны иман ицацәа Утары, Умары, Хырыпси. Уажәтәи ипхәыс Ҳауда илыхшаз ракәын Мзалеии Батеи. Уатар Ақәа дынхоит, асыжера дагахъеит, дыбжынаххьеит. Уи ипхәыс Сафия лакәзар, зәсаныррақәа запзызу пхәыс хара мхәыцк лоуп. Уатари Сафиес хшара дрымазам. Хырыпс дуафы чмазафуп, аимхәа баапс ихъуе-ит, ипхәыс Селма лакәзар, лхатса ичымазара деитцаргәгәа дамоуп. Умар пхәыс дааимгац, уажәы-уажәы дытцъапоит, игәйжәла цәгъоуп, Умар леишәацәгъя ҳәа ишътоуп. Хырыпси Селмеи рә затә Астамыр макъана дхәыцуп, жәафақа шықәса ихытцуазар акәхап, ихы иааташәо ақатцара дақәитуп, дызбалак ддиркынтытыуеит. Мзалеи избахә ҳара шытә пытк аа-дьруеит. Бата «чыпныхәа имазамызт – дымрин»» (ад.74). Аҳтынрағы дықоуп зхәа уамшыу, зуы уамшыу, зтәымтә итагылоу апхәызба етүм Есма, настыы ағымаархәа.

Аҳтынра ахы Алма акыр илшон данықаз, цәгъамзар, бзия имуцызт, тәфа амамызт игәымбылра, имаҳагъара. Ижәлар агәақра иантагылаз, иахцаны Тырқәтәылақа рка-цара дацхраауан. Ичкәынцәа Умаргы Уатаргы қашшала раб ицәыхараазам. Дара рзы апстәаазарағы ипшью ҳәа ака-гыы ықазам. Итацәыз адғыыл псылақәа атәым уааarendла иахъырташа, ататын аарыхны, ишыртишоуп излацәажәо.

Амxaцтыра иамгакәа иаанхақәазгыи ихыртқәаны, арxa дгылқәа ирықәңаны, ағафақәа рахx акызгқәа ирғарцалар ртахуп. Ажәлар уатқәтәи рлахынтың шақақалариш ҳәа иағъазхәйциум, зажәа акагыи алнамдо Хырыңс иоуп знызынла иаарғазырхуло, «адгылгыи ықоуп, аха апсадгылгыи ықоуп» (ад. 81) зхәо.

Алма ичкәйинцәа иара изы азәгыи игәи разым. Жәла-рык дышрылатәоугыи, домам-омамха, ихәыцира хәашьқәа, ироғашха ихышхытқәаны, ижәланы, дуаза ифны дығнатәоуп. Аха макъанагыи данышшәарц итахым шытә ифеодалтә епоха ашьыата атқааны ақәзаара иахъаңу, 1905 шықәсазтәи ареволиуциа арцыхщыцәа дрыққәзбонит, аамтакәа шеитасуа ибазом. Алма итаацәараңы зегыи еиқәйтхуоп, ихаз-хазуп, агәзареибакра ампынгтыи иқәм. «Иара изы азәгыи дықкам, қацәттас ргәибылуа, рхыбылуа затда иқамлары, ҳабданбақамло, ҳхәштәара анбақтаахари ҳәа ипшуп, ихтны ирызхәом акәымзар...» (ад. 87).

Умари Уатари ранпса Ҳауида апхәйис сас ҳәа илыштыоуп, ани атцаарх иқәз Мзалии даар, ридгылқәа ихәтаа рымихыр ҳәа ишәоит, аха данаа ағерапшразы ирутоиз, апсшәа иархәеит имырханаацәакәа, гәра атцазамкәа.

Ас ала арт ауаа реизықазашықәа иаалыркъаны иқам-лаzeит. Зегыи рапхъа дыргыланы, уи зегыи зхароу ах Алма ихата иоуп. Зыжәлар агәакра иантагылалак, урт рпара бандиавымсуаз, убригыи схазы акы алсыршап ҳәа иаштыз ауаа дреиуан Алма. Ахәйинтқарра дүкәа реидыслара ухәарыма, атәым уаа Апсны дгылқәа рнарапаңы иааргарц иахъаштыз ухәарыма, атоурыхтә зеибафара цъбара иалахаз апсуса жәлар ахырхартта иаша анрытатәйз аамтазы. Алма ипатта далаччо, ижәлар дырмеигзазакәа ипсахит, рғырак ахытңы имциар адапсыхәа рымамкәа рыйкаттара дацхрааит. Рапхъа дгыланы ҳара ҳахъцо шәмаалар қалом, ҳанымщагы тахароуп иаҳзыпшу ҳәа дыққегылт. Аратәи агаңа ақынзуюп дахынзарыңылбааз, нас иара иҳартасыртта ықамкәа иөйтцаирбеит. Үс қазтоз ахду Михаил Николай-ипа ахамтакәа (апара, адгыыл, ачын-қәа) рзырхианы ишимаз идыруан. Апсуса жәлар амшын нырцә-аарцә реиқәшара ағырак зыхъяз Алма иеипш иқаз рчархәаратә хымғағашыоуп.

Иажәымтә дантагыла, атәым уаа ракәым, ипацәатқәкъагыи дахыртахым илыжуа далагеит, азатқәреи иареи еиха-

Еиҳа еизааигәахоит. Алма ихигахъаз иңтазара иагыз-иабзаз цөкья дазхәышуа, хөыхшъягы шимам ицәа ианыруа даналагаз иңтихәтәа ааигәахо ианалага аштыах ауп. Ипхәйс Ҳауида лахъ агәйсбарақәа маçымкәа ишимазгы, цәгъам-бзиам уи лакәын зегъ реиҳа изааигәаз. «Еғырт зегъы, ус асахъаз ихыркын акәымзар, еимтәа иргахъаз акы иеипшын – амчрагы, амалгы, адтыйлгы, ахаатарагы, уи еипш акыр нханы иқазаргы» (ад.186).

Алма данығәз иқайтцахъаз ацәгъарақәа изеизык-кәене, изыңашкны, жәафә ғыл амазаргы, ақәйк фофы зығыншәшәо ифны дығнаргәгәаны дыркуп, ихы имагәхъааха, иғәалашәарақәа еиқәатәаха, абызқатаха еиپш дызырылымтца ихапаны икоуп. Иңтихәтәе цәгъоуп, пеипш имазам. Ыыхәтәас имоу дышхәыңыз ауафы дзымпүтәпсыз, аазара иаша змоуз имата Астамыр иоуп. Астамыр убасқак ддыркынцыщхеит, убысқак дыбжырххеит, дара Алмеи, Умари, Үтари дреицәамхозар, уафрак илтраны дықам, фынғықәра нитыргы.

Цәеи-жыла дахъажәхъоу мацаара акәым, доухалагы ақәзаареи аныңаареи изыпшуп Алма, дзықәгылуо адтыйл итабгара иағуп. «Уи дажәиципхъаза зегъы хьеиршар итахуп, уи ала, иғәнаңаарақәа зегъы изоуижкуа ұышшыонт анцәа» (ад. 286). Уажәы-уажәы Алма иғәалашәарақәа ицәа дтадырзызааует. Ихигахъоу иңтазара, ижәлар рәсапхъа ацәгъарақәа иқайтцахъоу деимырхх дыркуп, иағсхьюоу ақнитет иажера зыртынчша, иғәи зырпсаҳәаша акы изалпшааум. Иғәалашәарақәа ирылфуеит ағәнаңаарақәа иқайтцахъоу тәса змам рқыбжы, иғәйтшыагоу атқеубажқәа. «Зегъырыпшәзарағы иқазар акәхап зегъы рзы атак анықататәу» (ад. 336). Абри ахшысфак цаҳә-цаҳә, ҭахаа инамто ихағы иааует Алма иажәрах днаскъацыпхъаза. Уажәштәоуп хөыхшъа шимам еиликаауа даналагазгы. Апәразы ижәлар ىцаһаным иантенциалоз илацәагы еихақәысуамызт, апара дарлашшены даман, ибла аш хнатдон. «Ани амшын ихырттарц ижъаны еизырцартә иқазтаз... Уи зныкымкәа, ғынтәымкәа. Аагағахы инеиааниңа зхәычы дыззәызьыз апхәйс... Ргәила пхәйс. Асолдат дрызнымкылакәа дрыбжъыданы иара иғы дназеит. «Схәычы...Маңға дысцәызит! Усыщраа, сах!..» Асолдатқәа нақ дрыларцалт: «Дыпшаа, ипсы таз, ипсы

танатцы ухәура дтазаait, сах, ипсы танатцы... Лыбжы мағуа данынаскъарцагы, уи лылапш ашәакъ еибагеипш ғынты ро-ума дапшаait... «Дыпшаа, нас ипсы танатцы ухәура дтатца...» Ус шақа бжыы, шақа лапшы...

Уи архәис илзыхгомызт, хымпада, илзыхгомызт, аха лылапш нхеит, иара дапшаает, дахъцалак. Ус даныкоу маца-ра акәым, еиха икъаф антоу, ма ипсы аашьарц анитахызгы» (ад.338).

Хара ҳиашахомызт, ароман атекст иаҳәо ииашаны еилахқаait ҳазхәомызт Алма инагзаны ихы дақәзбоит, уи-алагыы иламыс ағапхъа иеирүцкъарц дағуп ҳхәазтгы. Уаха умпсит. Автор қазарыла Алма ипсихология ажәпара ҳагәылагаланы иаҳирбоит. Аинтересс ду рымоуп абри аганан-хъала, иаҳхәап, Алма асаркъажә дадгыланы иеидихәышлақәо. Өнак шыыкъы даагылан, дмаго-маго, ағазара зхыкәкәа иқаз аасаркъа ду ахыкәагылаз днеин днаныпшылент. Иара уи асаркъа, еихәлахан иқаз ихы-иөы далпшны, данычкәыназтәи иғапшыларагы анибалеит. Алма дзакәйттәкъоу аилка-аразы акырза атсанакуеит уажәы ари асаркъа ианибалаз данычкәыназтәи дантажмадаҳазтәи ихағқәа реимак, рди-алог. Ари адиялог ақны излаабо ала, Алма ичкәынразтәи игәалашәарақәа дшырмыштуагы, ишинаиуагы, дара иепишшоит, ииулакгъы хырқыиагак, хөйхтак изыпшашааузар ҳәа. Ичкәынразтәи исахъа ианаҳәоит, дины данынкашәа инаркны иааипыхъашәоз зегъы еипхъыхәаны, зегъ сара истәуп, изгоит ҳәа дшаңыз. Иахъа шытә ибыргразтәи исахъатәи илакта үбара ианаҳәоит:

«– Урыщхаршъар утажхеит уажәы, аа, атахмада, ухы ршы-шыыр, угәы қарттар? – абра дидгылоушәа ибжыы иаҳаует уи.
– Убасеипш арыщхашъара итажуп ҳәа аеаәзәы изы ухәыпхъоу зымзар-зыны, иануааз акәзу, уажәы акәзу?

– Зегъы шыкоу абуудыруеи, ухы уахыхәхәан азәы думбац-зар? Ауафы данычкәыну ихы дақәгәгуеит, – абри ауп зегъы зыхъко.

– Зегъы ачкәынра иақәрыжкуеит, ухалагъ уакәзам... Ачкәынра ламыс ныкәнамгазошәа. Ақъақәа андырхәалак аетцис ахылтцуама – уаргыы аламыс азы урхәан...рыпхзашеи ршьеи злыжы иқаз рыйдгылкәа угарц, урт жваны азра-апсра амфа иахыкәутказ азы апара уоурц. Узаа захъаз уаажәлар

жынаны, иқатәаны, иршәаны зда рымамыз, зыңкгызы умоузорыпсадгыл иалхәдоутәйт... Уахагы схы өйсхуеит ҳәа уаламгаゼит. Уаха иагүумам уара ахөыхшья. Изакөызаалак акгызы ыңзом адунеи ағы. Баша ирхәом, абзия қатданы азы иат, ацәгъара қатданы иуфытрак ҳәа. Ацәгъя қазтаз изкажызом, еснагы ишифытраку ибоит – нақ икоу здыруадаз, уахъгы ұшаңым рхиoup рхәоит, аха ара иуа ацәцашы ықазам иухъзойт, уаапшаауеит...» (ад. 593).

Ажәлар ракәзар, макъана рыбжбы ғытганы ғытәгәала ирызхәомызт, ирхәартә өеибыташы рмоуцызт акәымзар, Алма рышәипхызы дадыргон. Зыңсадгыл цәгъам-бзиам ара иазынхаз ракәым, амxaцыраан иахырцазгызы уи ицәгъарақәа рхаштны ҳәа иқам. Уи ус шакәу агәра ҳдыргонит асду аныштыты, азынра ианаагытыс, Аңснықа уцаны ипсыз-инхаз, ишыкоу ҳзеилкаа ҳәа апсуа мxaцырыцәа Тырқәтәылантәи иаарыштызы Ешсоу иажәақәа. Уи Аңсны да-нааз Манча иишиыз Мзалеи дрымжыцызт. Анчaa Алма ипа еитцбы дыршыит ҳәа Ешсоу ианиархәа, ицьеишшеит, абас-гыы ихәеит: «Иара иаакәын псышы-цәгъя заушаз, уи иахъагыы ихъз ҳәаны ишәниу ауаа раңааны издыруеит сара уа...» (ад. 629).

Алма Анчaa ихағсахъала ашәкәыфы иихәарц иитаху аи-диеа хада абас ала еилкаатәуп ҳәа сгәи иаанагоит: зыжәлари зыңсадгыли хархәагас маңара ирзыкоу ауафы, мышкы ахы, мышкы атыхәа, изыңгъахоит, феида изалгом. Азеижәтәи ашәышықәса аффатәи азыбжазы апсуа жәлар ргытрак хыртқааны амшын нырцәка ркацара зыихъяз амзызқәа раңауп. Алықьса Гогәуа ҳзыхцәажәо ифымта «Асду» ағы, еихараңа Алма Анчaa иеипшиказафеодалцәаарарыңтцаноуп ишықатдоу. Ас еипш атенденциа, табыргынгыы, атоурых акыр иашшәалоуп. Атәым уаа дара рхатәи интерессқәа рыман, урт ахара ирыдугыы еилкаауп, аха аекстремалтә тоурыхтә ситуация анықала, атыпантәи афеодалцәа ажәлар хыдартәйт, рхәынца къағхеит. Ҳәарас иатахузен, зыңсадгыл зеаларпсны иахымтцырц иашшәз афеодалцәагыы ықан, аха, Алма Анчaa иеипш, ачархәаратә хымфаңгашы змақәазгыы жәпағык қалеит. Амxaцыра аилазаашы уадаф змаз тоурыхтә хтысын. Ашәкәыфы имаурехәартә иқақәоу ируа-куп уи еизаданы, цәаҳәак, ۋ-цәаҳәак рыла маңара акәымкәа, ускан апсуа жәлар зташәаны иқаз ауадафорақәа ганраңқәала

иахъааирпшуа. Ароман ағы еиуеипшым аконтекстқәа рұғы, хынфажәантә инареиханы амxaтыра азбахә ҳәоуп, еиуеипшым ауаа ирхәоит, еиуеипшымкәа иалацәажәоит. Ажәлар ирыдгыланы ицәажәо зегыы иеилкааны ирымопуп Алма Анчааи, уи ипацәа Умари Уатари реиңш икоуп амчрытара штцарбагоу. Ажәлар ишакәзаалакгыы аизакра, аидгылара ртахуп, ихәартуо, дара гәцаразкыша, адыррагы змоу, еидызылаша, зажәеи зуси акыр пнақо апзыацәагыы рымазароуп. Ус анақөымха, ижәларны изықалом – абри Алықьса Гогәуа ироман иагәылганы игоу аидеиа хадақәа ируакуп.

«Асду» ағы ауаатәйсеси апсабареи реизықазашъақәа ичыйдоу атқаки аидеиеси рнырпшны иқатоуп. Ароман иагәлхәхәо икоуп апсабареи ауааи реизакра аидеиа.

Ишдыру еиңш, Апсны аҳаяа қемшәышәуп, уеизгын-уеизгы ашоура баапсгыы аздыррам, ахъта баапсгыы аздыррам. Жәйтә-натә аахысгыы апсуаа зқәйинхо рыйгыл, изланхо апсабара гәакра дук рзаанамгац. Иаххәап, ажәлар ирыздыррам (абиблиатә легенда азбахә ҳамхәозар) Апсны җыхытра дук қалахъеит ма дгылтысра баапсык қалахъеит ҳәа аамтакы, атсан ирызку амиф азбахә ҳамхәозар, асдугыы аухъеит ҳәа рылапш ахынаиз тоурыхтә аамтак рыйздыррамызт. Апсуаа тоурыхла ирхыргахыуо ргәақрақәа зегыы асоциалтә еиғыхарақәа ракәын еиҳараңак изыхъяз. Дағакала иаххәозар, асоциалтә цәйртқрақәа ракәын апсуаа ғаңас ирымаз акөымзар, апсабареи дареи еиғара баапс рыйжымызт. Убас ишықаз, ишымгәыңзоз, иаалырқыноуп 1911 шыққасызы асду шауз.

Хыихъ ишазгәаҳтахъо ала, асду алеира ажәлар иңшәага дуны ирзықалеит, аңьабаа ду днарбеит. Аха уамашәа иубаша, иңбоуаша, уи иахааныз ауаа ргәалашәарәы трагедиатә хтыск еиңш ирпхъаңазом, уимоу, шамахамзар, гәргәаратә хтыск еиңш ауп ишыргәаладыршәо. Избан? Иарабай, ареалтә пстазарағы, ажәлаар рыхдыррағы алас изықалазеи? Алықьса Гогәуа ифынтағы ари азтцаара атак қатоуп ищаулоу, акырза этказкуа аидеиа атқыррааны. Сиашазар, уи сара ишеилыскатауа абас ауп.

Ажәлар уаанза изықәшәалоз иарбан гәақразаалакгыы акы иеиднакыло ҳәа иқамла жеит. Ианакөызаалакгыы еиқөызышоз, изыңсақъоз, еиқәзтхоз, рымчәа зырмачуаз агәақрақәа ракәын изықәшәоз. Жәйтә-натә аахысгыы Апсны иаг-

мыз атәымтәылатә қәлағаңғаңы, ағнұтқатәи асоциалтә ғаңғаңы ажәлар рымчқәа рыпсақтарапқыны изыштың. Апсуа жәлар зегъ реиха еиғызышаз тоурыхтә хтыс хырзаманны ирзықалеит амхәңғыра. Уи тоурыхла иаадырқәо дағақы еиңшымкәа ҳажәлар рәкар хнаенит, аға ркыргыы иптәо, аза ркыргыы иптәо ақынза инанагеит, рзеиңш гәаалақара артсысит, традициала ағырхаттара шыя ирылазғыы рылнашыама ухәо ақынза инанагеит. Асду акәзар, ссирии излақаалаз уи ауп, иага аңьабаа днарбазарғыы, азнык азы иаршәазарғыы, еиқәнамшаенит, рымчқәа ампсақызенит, иеиднакылеит, рхы-ргөы ағы инеиртә, рцәа-ржыы иалалартә иднардырит еидгылар амч ду шрымаз, аидгыларада ңысхә шрымам идеилнаркаант обиективла, аилибакаареи, агәзареибакреи, агәзәеибылреи рахъ рхы археит. Ауағы апсабара далиаант, апсабара дапоуп. Апсабаратә цәйрттраққәа иага иңбаразарғыы, урт рмаршәа кны рыматқ изур, ауағы изеиңшөо акагы қартталом, ауағы дрытадырзуам, данырхуам. Ажә ашъапы ахәыс ашъум шырхәо еиңш, ауағы дызгашаа иара имыңбозар, иара дықәзхыша акагы изықанатном апсабаара.

Сгәы излаанаго ала, абра ихәоу ахшығаңқаққәа ароман «Асду» иаҳәарц иатаху аидеиаққәа иреиуоуп. Убри ақнытә абарт ахшығаңқаққәа ианагъ иааипмұрқызакқәа дрызхәңшлароуп «Асду» иапхъо дарбанзаалакғыы.

«Асду» ағы амш ағешеитанакуа, ағешапсахуа азбахә иа-нейтцаха хынғажәи жәабантә инареиханы, аңс акәу, арс акәу, ихәоуп. Урт атыпқәа зегъы акакала иагәйлғааны, еиғырпшны, иахъхәоу, ишхәоу, изхәо, ишырхәо, изырхәо цқъя лымкаала, чыдала уағы ититдаарц даалагар, ишаанага-ра икоу шәкәык ризикүртә икоуп.

Ароман ағы иреиғъзоу атыпқәа иреиуоуп ҳәа сгәы иаа-нагоит асду алеира ианалагаз апхъатәи ашыыжъ азы анхаңацәа аби апеи Базалеи Бадреи рхымғаңғашъа, урт зызхәңшқәо, рцәажәашъаққәа ртәы зәо адақъаққәа.

Иаайдыланы Базала ихағсахы еизыркекәаны зеиңшила хызхәңшузар, уи дара иоригиналу акоуп, алитеттурағы иағурпшыша дағақы апшашаара уадафуп. Ианамуздар Базала ихағсахы ақазшыңқаққәа рыла иазааигәоу, маңк иадамзарғыы иугәаланаршәо иара Алықыса Гогәуа еғырт иғымтаққәа рғы уағы ипшашаар алшоит. Убас, сара сгәы излаанаго ала, Базала ау-

сурға бзия ишибо, уи ңысқа иаххыхоу, уи иусура гъамас, хаарас иаңаурыла Алықьса Гогәуа иповест «Мшәагә хәычи Мшәагә дүи» иалоу аперсонаж Қыауқьас ихағасахъа угәланаршәоит. Базала иеипш, Қыауқьасагы дыхзырымгоуп, аизарақәа, ладеи-фадеи анықәарақәа, аҳал-халра дрыштам, апстаазара атакы хада аусурағы, аңыағы ауп иахыби.

Базала ипхәйис Қыаса лакәзар, иауны иштәз асы анылба, азнык азы лгәры нтыпсаазаргы, лхатцеи лычкәыни ргәалақара шыбызиаз анеиллылкаа, иаразнак лшәарагы налыхъеит, лыпсгы схәйлжәлакәа ирықәшәмымжын ҳәа лхатцеи лычкәыни нарықәөйттит. Аңынхағыжәлар тәфа змам роптимизм алышуеит Базалеи Бадреи акыр еилағахъа аратыла ду анпирқа, дара ағәры бзия алтүеит ҳәа иазыпхызаны атәтәры бзиақәеи ашьапы ашшареи иаламкысыкәа матәахәыс иахынрыжыз. Дара асы ғамгылах иштәу макъанагы алеира иақәйтцырц згәры итам, иаңәшәазом, уи аңәшәаха рымам, уаха-саха ҳәа «амат» руеит, уи зытны ианцалак, аапынра анаалак, иқартцаша рынхарагы иазхәыцуеит.

Излаабо ала, Базала итааңаарағы зегзы хыхәацәоуп (ипхәйис Қыаса, ипа Бадра, еғи ипа арахә дрыщуп, апста дықоуп, Маныхә ихъзуп), аха уи мацарагы акәым аус злоу. Дара уаа разқәоуп, ауағы ирыщашъара рылоуп. Аби апеи Базалеи, Бадреи еидгыланы аус ахъеицируа ргәры еибартгәтәоит, ргәры ҭибагоит. Асоура ианалагаз аенеи инаркны Базалагы Бадрагы рхы иахъахәо анағсгы, еицклапшра қамтәкәа, тәэмфахә қамтәкәа зылшара маңқәоу еғырт ргәылаңа ирыщхараует.

Ахтныуаа ракәзар, урт реиҳарағык апстаазара ҭак-пхықәрада иалахәмаруашәа иааргон. Аха асы анауы нахыс ргәалақара даеа хырхартак аиуеит. Азнык азы иаңаңацәшәазаргы, иардысзаргы, иаргачамкзаргы, нас изәвдиоу алафхәарахъ иахыиасуа қазшыбарбагоуп. Асду, ленины ауадағра итанаргылеит ҳәа агәрға рәарымтәит. Уи асду изтанаргылаз ауадағра дара алафхәара ағадыргылеит. Мзалеи дрылагъежыны, Есма диңүрхырааны, ианирғыха, ағны асы ақәхрағы, уи анағсгы ивағта иааидгылеит. Ажәлар рхатарнакцәа азәгъы иеимтәхит, ақыу-тәуара рәарымтәит. Уимоу, азәгъы агара дахашшаауа дубом.

Зынза даеакхеит лафшақә Мышытабзия-пхәңәа ҳәа изыштәу аихәшьцәа Чахәсней Шыахәсней асы алеира

ишацылаз. Арт аиҳәшьцәа «Асду» ағы роль дук, тың дук аа-ныркыло иқазам, епизодлоуп иштәйргоу. Убас шакәугұры, урт ғызыбахә азааттыларға ахәтоуп, аинтересстыры ғызыбанды ищәйргоуп ҳәа сгәры иаанагоит. Аиҳәшьцәа Мышытабзиап-пхацәа ароман алғамтағы ус хнархының иаабахъан ақароуп. Үақа сахъаркыратә функция дук ғыманы иқазам, инамфатәшәоуп ғызыбахә шхәоу. Аха акы үеизгұры еилкаа-уп: дара лафхәацәоуп. «Даара зхы иақәымгәгуаз, зыбз хны изғамыз ғыда азәгұры ғымдан дықәломызт» (ад.16). Үи аштыах Мышытабзиап-пхацәа автор, ихаштызшәа, асду алеи-ра иалагаанзагы ғызарғы ғызыбахә цәйригағозом, асоура иана-лага аштыахыгы дақьақәак роуп дара ирықөрзу.

Хыхъ-хыхъла маңара уахәапшузар, арт аиҳәшьцәа лафхәарала маңара ғыпсталазара зхызго, апстаазара мариа-ла иазықоу, раңақтывы алзымхуа, раңақтывы азтарц ғатақым ғыуок роуп. Аха үи хыхъ-хыхъла ирнүпшуда рқазшықәа ихәздырттысуа гәаанагароуп. Автор ғызарғы ихтны имхәозарғы, иғашызом арт ғыпталазара шықәымғылаз, зразқы зыдымнықәаз ғыуокы шракөу. Ирыхызыз, изыниаз, изынпаз конкретла ихәзыруам. Иаадыруа ишызаттәқәоу, рхала ғысны ишығону ауп. Қыара ихәоуп Шыахәсна лгәи ғыләимсахахъоу (ад. 455). Автор ус анихәа, үи ҳзырыханы ҳара, апхъағызәа, алқаа қаҳттароуп үи лгәи ғыләимсазтәыз бзиарак шакәым, конкретла ихәамзарғы, агәақрақәа дышрықәшәахъоу ғашызом. Аха аиҳәшьцәа Чахәсней Шыахәсней изаттәха рқәатта иаҳыттатәоу лағырзыла рөйркәабазом, ғынасыпдара лафла ихыроит, цәгъагы бзи-агы алаф алырхуашәа икоуп рәара, ғыләмдәзбара акыр ишы-нахысхьюогы.

Чахәсней Шыахәсней асы шауз анырбаа, егъирт азәирғы реипш, имшәаゼит. Иқалалактывы қалааит, ҳазгалактывы акы ҳагааит, ҳақазарғы иаабозеи ҳәа ргәи иаанагеит азнык азы, аха дук мырттықәа еитах рлафхәарахъ, абжыаапнытәи «рзанаат» ахъ ииасит. Абжыағашы-хабжықыла ҳәа лафшакә (үи ҳызыттәкәа Чантала ауп) изырхәалои дареи реиниарала азаттәра рпрырырцац иағуп. Қыя ҳазхәыщны, игәцарапны ҳапхъазар, иғашызом Мышытабзиап-пхацәа рлафхәара функцияс иамоу ачыдара. Дара рлафхәара агәргъареи акыафи ирхылттуа акы акәзам. Лафхәарала дара ргәи рқычуеит, уи реаларыжъюит, ғәхарштыгас, гәрға ҳәаєыгас иры-

моуп. Асду алеира ианалагаз аены еиқәғытны апа дуоуит ҳәа зархәаз Махә (ауха уи ифны дықамызт, Алма Анчаа иаҳтынрағы дықан) исызцәа ихырхәаая алафқәа инарыгзо афункция иеипшзам. Ари атыхәтәнтәи зынза дағақзоуп, Махә исызцәеи иареи еибырхәо алафқәа инарыгзо афункция, шыңас ирымоу гәнкъразам. Гәрәа хөйгәзам, ауафытәйсса иира иацу тәға змам гәргъароуп. Чахәснеи Шъахәснеи рапхъатәи рыйстазара «апстхәа гәаға иағызаттгы» (ад.456), асду алеира ианалагаз аены Махә апа дахьиоуз гәгырта дүззаны, лашарбаганы, тәғанмырзганы изықалеит.

Асду алеира иахъалагаз зынза дағақала идиқылеит, ичиду ацәаныррақәеи ахәыцрақәеи изнартцысит ауафызатә Пыза. Пыза асоура инартцауланы, иаххәар қалозар, ихатә философияла дазхәышуеит. Уи дызлахәапшуала, апсабара иқанатто зегзы иашоуп, еснагъ икашшызы изықалом, акы агәоит, акы ағеиңанакуеит. Пыза иара итәала, ихшығи идыреи ахъынжанаңо ала, апсабаратә цәйртреи ауаажәлларратә цәйртракәеи еиғирпшуюеит, ауаажәлларрағы, атоурых ағғы иатаху ауп иқало: «Иаххәап, ҳара апсуаа, аамтала – еснагъ акәымкәа Мыңә ҳайзор, Тұқыбын ҳайзор, Лыхны ҳайзор, Қандрыпш ҳайзор - уи шпақалоз? Иатахын – ада псыхә амамкәа. Апсабарағы убас акәхап, акы агәоит, акы ағеиңанакаауеит...ақәа, асы иауаз азымхойжытей акрааттуазар акәхарын, агәы кыдбо ианалага, иалнаршеит. Амала, ижәдүруазар, апсабара иазеиңыны иқанатто, ианакәызаалак уағғы изеицәам. Уи ҳәарада, үеыбгоумттар, адан узымдыруа азы уталан үеоумыргар...» (ад. 524),

Алықыса Гогөуа аконтрастқәа рыйкатцара бзия ибоит. Уи идьруеит аконстрастқәа рыйкатцара асахъаркыратә еффект шалтца. Убас аконтраст қанатто, ҳшымгәйтуа иғышу акы ҳанаңәо икоуп ҭаацәара змам, ҳшара дызмам, ауафызатә Пыза ҳшынаиафслактқәъя, автор химаны ҳшара гәартак еиттағы измоу, аңызвахәа ирылатәоу, аха малла игару ажыи Үарқәа ипа Уасили ҳареи ҳахьеиқәиршәо. Асы илеиз ажыи Уасил ихшареи иареи ргәи арғыцит, агәацпыхәара рнатеит, акағәа ашәа ҳәо, еибаргәйртъо еилатәоуп. Асы зытны ианцалак аштых аапынра бзиахар ҳәа дгәйтүеит.

Уасил апстазара изғыданы дазықоуп, амал има зам, аха игара хъаастгы икым. Ҳшара гәартак дахъылатәоу атқыс

еиҳау малс икоузei ҳәа ипхъазоит. Уасил инапы қазоуп, иқайтпo тцуроуп, ауаа дырныҳәоит. Иахгәалахаршәап асы ауаанзагы уи иқатцамта аиха Базала дшегәрыгъо, уи азы дшиныҳәо: «– Анцәа дырғаца уи ажыи Уасил, импытыңтуа зегыи шпақоу! Дзакәзеи, дзеиш уафузei, дзеипш қазоузei!..» (ад. 349). Базала ари аихала аус аниуа даәа зныхгы Уасил дигәелаиршәоит дныхәа-ныпхъо: «Апсабарағ иқамло икоузei, ааигәахәт Базала. Еихала ашьапы иадчабланы иқаз амачқәа адпикалан, ахъаца къача иарбаны иеиха ағынаирхеит. Ахъаца махәажә-шъахәажә акәаш иафызан, аха иеиха фалашьшыит. Инапала дгәрыгъаит уи ажыи, игәы иаатиҳәааит» (ад. 352).

Знапы қазоу ажыи Уасили аңыа бзия избо, уи гәргъараси, пәтәзараси, насыпси изыпхъазо анхафы бырг Базалеи ас еипш реигәннығра ақырза атсанакуеит. Урт рхырәсахъақәа рыла, реигәннығрала автор иихәарц иитаху абас иеилкаатөуп ҳәа сгәи иаанагоит: знапы қазоу, зус ламысцқыала иазықоу ажыи Уасили тәамғаҳә қамтцакәа аңыаус иатдоу анхафы Базалеи роуп апстаазара атқакы аманы, ипшізаны иқастцо, урт роуп псыс иаҳоу, ахатыргы иаңсоу, абас икоу, зусты здыруа, зтыңгы здыруа, аламыси ақыиареигты злоу ауаа рыла ишъяқәгылазар ауп ауаажәлларра. Үсқан апсабаратә цәыртца цъбарақәагыы, атахызаргыы асду леизаит, ажәлар рзыққұхуа иқалом, апсабареи дареи еиғацәахаZoom.

Базалеи Уасили қазшыала ақыр дырзааигәоуп Хәыц. Уи ихы дахъзартә дықоуп, ичкәйнцәа Мзалеи напхгара зито ахейдкыла иалоуп, есымша тәамғаҳә қамтцакәа, ауаа асы иаткамхарц ацхыраара рыртоит. Хәыц ихата ихәыщрақәа چыдараас ирымоу уи ауп, атагылазаашъяқәа псаҳшыак, еитакшыак рымоуп ҳәа дықазам. «Үеизтүи иқалаша қалоит... Ухатдоуп, иахъа узынкылозар мачк иадамзаргы. Апстазаара зиасуп, ауафы убри азиас иалоу дисфызоуп» (ад. 531), – ихәоит иара.

Асду алеира ишазықоу ҳәа ара зыζбахә ҳәа ажәлар рхатарнакцәа азәйк-ғыңызак роуп. Урт дасу ачыдарақәа рымазаргыы, ирзеипшу, еидызылы ақазшыбарбагақәагыы рна-абаалоит. Урт рыйжыы, урт рхәышрақәа, рхымғаңгашықәа полифониатөуп, ажәлар рзеипш гәеисра аштыбыжъ иахылғуеит.

Зынза идаеакуп, иаархәны, икъахәны, иеицақъаны икоуп Тақъала ихымғапгашья, уи асду алеира дшазықоу.

Тақъала абри асы иаузгыры феидак алигарц дағуп, ауаа еизадақәа иматц дируеит. Ауаа азәи-азәи, еицклапшра қамтракәа, имейицхыраар ада псыхәа рымамкәа ианықала, асду анлеи аштыхъагы, иара иқәыштүмаратә психодиология аеампсаҳзеит, аеенитанамкзеит. Даға ңуокы ракәым, иахәшья гәакъатқәйләгы деизаданы дылзықам. Иалса лашья гәакъа дыңғьюуп ләхәар ләхым, ләни лықәшахатхом, аха лыңға Майана илдүреит лашья Тақъала дзакөу. Тақъала ихатәы интерессқәа алаихъярц, иалайртәгәарц азуп иахәшьаңға Майана лаб иқәлоу, зегърыла илыцәтәыму Умар Анчaa дизихәарц дзаштьтоу. Аха лара Майана Тақъала ихәтәы даңнықәо хәа дықа зам, дызғынцәааны бзия илбо Мсоуст иоуп.

Зынза даеакала даарпшуп зықәрахъ инеихъоу апхәйис затә Мыркыц. Уи асду алеира дшазықоуты хазуп. Ароман ағы Мыркыц лызбахъ эхәо ацәаҳәакәа, иреиғъзоу атыңқәа иреиу-оуп. Гәақрақәас дзықәшәахъоу зегъы конкретла иҳаздыруам, аха ауасытәйсөа итәи тнашшаартә агәмбылцьбараза иакә-заргыы, дрыңдашиштарта дықоуп.

Мыркыц лхағесахъа аибытарағы ианыпшуюеит аидеиа дук. Уи иара ианагы ауафы дызлақоу ацәгъарақәа рааста абзиақәа рыпшашаара дахъаштьтоу ауп. Мыркыц лхағесахъа маңара акәым, уимоу, «Асду» шеибгоуты, Алықьса Гогәа ирәамтақәа зегъы ааидкыланы зеиншша хрыхәапшузар, ирнахбаалоит зеинш идеиақ, зеинш концепциақ: ауаа рыгхақәа, рыңғайықәа, рыгмыграқәа иага ихтны, иткарны ихәзаргыы, излақоу абзиақәа рыпшашаара апхъяқа ииаганы, ауафы иәи ацәгъа атқыс абзия алкаара аконцепция, уи аидеиа.

Насгыы ара Мыркыц лхағесахъа ианырпшны иахгәала-харшәап Атцахәа избахә. Цәгъамзар бзия қазымтço, аха амаалық цәа зхарданы, зыңғайықәа хәйтказылхәэрц иағу, итазылхәэо ихызфо Атцахәа ауаа ҳатыр иқәиртцоит деилымкааңакәа, хыхъ-хыхъла уи азәгъы диқәзбазом, азәгъы диғагылазом. Азәи затәык уи дызцәымгу Мсоуст иоуп. Егырт ма дрыздырзм, ма өырдагәа қартоит. Абни фунтқаала изакәзызаалак цәгъарак иалақам, цәгъарак қазымтаң апхәйис гәақ Мыркыц лоуп илаапшықәртço. Сгәи излаанаго ала, Мыр-

кың лхағесахъа аптарала автор иихәарц ииңаху ируаку абри ауп: ас еиңш азалымдаракәә қамлароуп ауа рыбжъара, еилибакаалароуп, итәцареибаклароуп.

Иналк-фалкны акәзаргы, анхаңа архатарнакцәа асду ишазықаз, уи анлеи дасу рхы шымфаңыргоз азгәахтейит. Малла аамыстцәа азәйрөи ираңызгоз, еснагъ аамыстцәа өыхыштыртас измаз Ҭақыланеи уи изеипшрақәоуирызбахә ҳамхәозар, шамахамзар, егъырт зегъы асду разықазаашъа егъа еиуеипшымзаргы, азәи-азәи реицхыраарахъ рхы дырхейит. Мишқәак рыла ажәлар асду иашыцылт, иахьеиланацалаз обиективла еиҳагъы ирзеңбызышәа иқалеит. Амхәңыра ажәлар еиғнашазар, асду еиднакылеит. Уаанза идысны иқаз, «иҳәынчаз адакәа ариашан, ищакуан ажәлар ргәи тәзтөз, ршьамхы тәзтөз еигәнны, иакны иқазтөз амч, адоуха» (ад.578). Даекала иаххәозар, ахтәара-ахыпсаара згәи ҭанашхъяз ажәлар амч өңдөркәа рхы иадырбало, аитеирахъ мчык рыхо иалагеит. Иөңиңиз акырытгәон. Уи ҳара иахъзахттар қалоит Аидгылара. Баша иҳәазам аавтортә хъатрақәа руак ағы: «Убас уахгы-өйнгы ргәи реанны, рыңәа иагырх, ртәа иагырх, апсабареи дареи бәртәхыы ибакны иахъаиуаз, еиҳа-еиҳа рхы ргәи азтalon» (ад.520).

Уажәшты ахтынрағы икоу ҳахәапшып. Ишпазықоу Алма Анчааи уи итәқыреи асду?

Арақа заанатғыы иҳәатәуп урт азынра ахыыртәахаз, асду ахълеиз «ишамбжъаз», изакәызаалак үзара акала рәказшыя хадақәа шазымпсхызы. Асди дареи реизықазаашъа атәи ағымта атекст иахәо зегъытәкъа ракәимзаргы еиҳа уағилаш итәшәақәо зеиңшроу гәахтап.

Ахтынрағы зегъя рапхъя уағтас асду алеира иапылаз Мзалеи затқык иоуп. Асду алеира ишалагаз уи иоуп зегъя рапхъя игәазтаз, аматқ аурагъы иалагаз. Ахтынра иеи-уюу егъырт азәгъы ари апсабаратә үэйртца ду азбахә иҳәазомызт. Ауа рзы, арахә рзы, адгыыл азы ишпақалари ҳәа иахымцәажәазеит, дара уи иатданамкүшәа. Мзалеигъы идыруан иаби иашыцәеи. Ус баша, традициала рнапағы иқаз, ирхыпшны анхаңа рөи ишымчыда, рүгешдүргәакуаз, абжъарак ас еиңш иқаз ауадафрағы акы ишапсамыз, хәйыцыртасгы ишриммамыз хыс ҳазқәырттарызен ҳәа дара ирыхәапшуаз ажәлар. Аамыстцәа реиҳараңағык жәйнгъы-

ғанғы ус акәын ишүіказ. Иаацәгъарахацыпхъаза еихараразак рхы мацара иашытан, рыжелар ағажыны, итқагығы игәымхақәз, гөй зызтамыз, убри агәәкәра иалахәаахәтуаз өыхыштыртас иштәрхуан. Мзалии затқәыл иоуп ииашны ихәыңуа. Ажәлар агәәкәра иақәшәеит, ирыщраатәуп ҳәа Мзалии ианаацәыригалак, Алма иеенитыртланы ифны дахыынатәоу өыртсызы қайткомм, уимоу, ауаа иара иғы инеини ушпәкоу, акры утахума ҳәа ивагылазар, ивагъекжарлар итахуп, ус ақәнагоуп ҳәа ипхъазоит, иара инапы наргұзаны азәы ицхраатәуп, азәы хлапшра изутәуп, дыгәцараптәуп ҳәа ихаһығы иааигом.

Алма асду ахълеиз даршәеит, аха уи ишәара ауаа рахъ инеимыршырц дағуп. Ауаа рзы дышықац дықоуп: «Хара ҳәы икоу апқарақәа реырыпсаҳзом, асы аургыы, адғылттысра қаларгыы, иагаз агеит, иаанхаз рзы иқац ықоуп» (ад. 427), – ихәоит иара ажәлар рищрааразы акы зығбарц зтаху Мзалии диғагыланы. Умар иакәзар, уи ипсихология ашәкәысфы ииашаны иткарны ититцааует. Азнык азы ииуа-иихәо дақәымшәо, асду дшацәшәэз изымжо дықәхеит, ипсы изеит. Абжъаапәны зыбжы зхарзала, акы иацәымшәо иакәушәа икоу Умар дышшәаргәындоу ароман апхъатәи адақъақәа рөғыы дгәахтахъан. Уа Мсоуст иқама тыхны апапцәеи иаб Алмеи данырзытқъя, «Умар аргамаду дбналт, ианаалиафынт нахыс цъара днеиғампшит» (ад. 563). Асду анлеи аакәзар, азнык азы дшәаны иқыт-псыт ықазамкәа ипсы изазаргыы, пытрак ашытажы, апсеивгара анықала, еитах уаанзатәи Умар шиакәу даақәгылеит, ала кыдқъо, ахәа кыдқъо, ағъра-псара тцигеит, ишпәкәу сара дысзымтцаакәа саҳтныуаа еидкыланы акыта дышрылоу ҳәа ажәлар ирыщраауз Мзалии изы дмақареует, дытқъапсоит. Ахтynraғы зегъ реиҳа зыштыржы цәгъяз Умар иакәын, иара итәала зегъы ағ ғитецідалон, аха иғәгәоу ауасы диқәшәар, дышшәаргәындоу фашьязом. Уимоу, баша иеиргәақуеит акәымзар, Мзалии ила атаңрагы изымгәтъуа ақынза днеихъеит.

«Асду» иапхъо дарбанзаалакгы илапш иткамшәарц залшом, апсуа жәлар рәапыцтә рәниамтқәа ара инартбааны ахархәара шрымоу. Уимоу, арақа ахархәара роуит абиблиеи ажәйтәзатәи абырзентә мифологияи рмотивқәагыы. Апсуа фольклортә материалқәа Алықьса Гогәуа ишәкәөсиратә практикағы уаанзагы акырцъара ахархәара рымоуп. Аха

«Асду» ағыр ачыдараққа рыманы, ртқакқа еитарсны, ұзара иғыңцу автортә идеяққақ ирызхөаны иқантцейт. Арақа ашәкөйісі иалкаау фольклортә жанрк, ма сиужетті ағыр маңара даанымгылаает. Аңс акөү, арс акөү, ақы еиханы, егии еиттаны ихы инаирхөеит, ажәапқаққа, еиуеипшым ашәаққа, нартаан Абрыйскыли ирызку ажәйтәзатәи афырхаттаратә хәамтаққа рмотивкәа, алакәққа, амиф-табыргқа (урисшәала «мифы-былинны» ҳәа изыштыу), атәхөаққа.

Атсан ирызку амиф асиужет къағ инеивыга-ааивыганы атқакы хада жәантә рақара азбахә ҳәоуп ағымтағы, ឱәоуп еиуеипшым атыпқәеи аконтекстқәеи реи. Аха ус баша иныққырысны иқатцоу еитахәаразам. Ари амиф атқакы хада ахархәара аиуит ҳәеит, аха еихаразак ахшығозыштыра змоу егырт амотивкәа ракәымкәа, атсан анцәа дрызгәаан иқәихырц ианақәек, ахәыңы пшқа хыхынтаи дырзылбааиштын, уи ахәыңы атсан даныррааза, дара ықәзхышаз (абамба сы леини амца акны абылра қалар) еилкааны ажәған ахъ дышхалаз, нас абамба сы аруны амца ғолашәан иныққыщышәа ишиггаз атәи зәо аепизод ауп.

«Асду» ағы атсан ығзбахә архъаза изгәалашәаз Мзалии иоуп. Асду аураны ианықаз аламтала, уахык Мзалии ихәыцраққаи иареи еилаханы ишықаз акәымкәа, апшағы иасыз апенцьыр атәшәекеит. Мзалии ари апша ахачаққа иааигәланаршәеит данхәыңыз зны ианаңзеи иалхәахъаз атсан ражәабжы: «Уаанза ианакәызаалак пшак амысыңызт...» (ад.276). Анағсқа Мзалии игәалаиршөон апшасра ианалага, ыңғара дук ааины рыбға ишкүдгилаз атсан жәлар реиҳаб ду ишидырыз. Уи ус шакәыз идирит аңма штәа ду ажакъа апша ианартцысы. Мзалии ихшығ азиштыуеит атсанираааз ичархәара ишаматахәаз.

Ағынтың тәраан автор атсан ығзбахә игәалаиршөоит асонара ианалагаз атәи даналацәажәо (ад. 360). Уи алеира ианалагаз убриақара ишәпан, атсан рхаан абамба сы илеиуаз ҳәа ирхәо еипшнишьалоит. Дағеа зныхғы атсан ығзбахә еитацәырыргеит Мзалии итаца Сафиєи иареи реицәажәараққа руак аан (ад.431-432). Аха макъана иахъабалак атсан рхаан еипш ари уажә иауз асду иадқыланы, каамет қалоит зырхәо еипшнишьаланоуп ишхәоу. (Ишдыру еипш, амиф излахәо ала, анцәа атсан данрызгәа, абамба сы аиран,

амца ғалашәан, руа-рдыхә ықазамкәа иғықәйблаа иагеит). Аха абра зыζбахә ҳәақәаз атыпқәа рнағсқа атсан ирызку амиф атқакы еитарсуп, зыңза даға хырхартак атоуп Алықса Гогәуа ироман «Асду» ағы. Тәк өңіц иаңтаз уи ауп, атәым уағираағаз иоуп атсан чархәара рзунырықәхразы мзыңс иа-иuz. Дара анңәа иғәампхәақәашаз қартсон, дратәаршьомызт, иихәыңуамызт, аха рнапы иқәргыланы ираағаз изакәызаалак дшрызгәаашаз цәгъара изырмузеит, иара иғаңхъа дара вба рымазамызт, иара анңәа идтца наигзеит, дзаағаз пхамшьарыда чархәара рзиүйт ақароуп. Убри диенпшшәа, убри ифункция наигзошәа дқатдоуп «Асду» ағы Атсаҳәа.

«Асду» ағы ацәгъя-мыңгъарақәа қазтқо, анапхәа, аичыр-чао Атсаҳәа апсуаа драағашхазаарын. Иара милаң дзеиуоу еилкаам. Дышхәыңзаз, быжъбака шықәса анихытцуаз иани иаби азы иагоит. Иара хшара дызмамыз апсаңақәак дырган драағеит. Аха иага изааргандазғы, иага рнапы дықәргыланы дырбандазғы, жәиңшыңка шықәса анихытқ, дзаағоз дыр-цәйбналаны дцеит. Ақәа днанагеит. Еиуеипшымыз ауаа дрықәшәеит. Атцихәтәан аиҳабыра дрыдғыланы апсуаа ирпүрхагаз аус қышқәа мәбаптиго далағеит, апсуаа ацәгъя рзура хұзыргагас, малрұагас иқайтцеит. Аха афстаңәа реиңш, лассы-лассы иғәалашәоит бжъ-шықәса зыкәа дтаршәны дзаағаз ирхәоны иаҳахъаз атсан ракәабжъ, урт ажәған ахъынтә анңәа ирзылаиштыз даныррааза, иқәзхышаз еил-кааны анңәа иаҳ дцан, дзаағаз чархәара шырзиуз. Атсан ракәабжъ иғәалашәаңыпхъаңа Атсаҳәа аччара дакуеит.

Апсуаа ираағаз Атсаҳәа дара чархәара ахъырзиуа, ацәгъя-мыңгъара ахъиршо маңарагы акәым ашәкөйөғи атсан зигәалаиршәо, урт ирызку амиф ихы изаирхәо. Уи даға-цъарағы ирхоуп. Изакәу уи ауп, апсуа мхаңырцәа рқыап-тақәа иааганы иқәндырхаз атәым уааи ара инханы икоу апсуааи реизықазаашықәа ирыдхәаланы ахархәара аиүит атсан ирызку амиф. (Иара усғы, иаайдқыланы «Асду» ағы қазара дула иқатдоуп, қыдала уағы иаликаартә икоуп атәым уааи апсуааи реизықазаашықәа ртәы зхәо адәкъақәа). Асду анауы иаңтантәаз ахтәаңәа (нақынтәи ихыртәәнди, иааганы апсуа мхаңырцәа рқыап-тақәа ирықәндырхаз) рхәыңык ауағ қына, анхәа бзия Базала аағара дигеит. Ари атцихәтәантәи афакт иадхәаланы ароман ағы атсан рыζбахә ҳәоуп, атәым

уаф аеенцәыхъчара шатаху, ажәлар ғиңүтқала аизакра рымасарп шрыхәтоу аидея ныкәнагартә.

Иаайдыланы, даеа зныкгы иатшыны исхәар стахуп Адықьса Гогәуа ироман «Асду» атытца хлитературағы ихтыс дуны, илагала бзианы ишықалаз. Сара ари сыйлацәажәаз «Асду» иамоу, излақоу ахатабзиарақәа рыхәтак ауп. Иара, хымпада, ари нахыстгы азәырғы итыртцаашт, еиуеипшым аспекткәәа рыла иазнеини еилыркаашт. «Асду» иахъатәи асовет литература ағиара азеипш процесс, аконтекст иалкылыны иқазам. Типологиала «Асду» ағы иахұыло ақазшықәеи, ахағсахъяқәеи, аидеяқәеи ирзааигәоу, ирықәөызытуа иахъатәи егырт ашәкөйөөцәа азәырғы рәғбы уафы ипшаар қалоит. Ус иахъықоу хатабзениароуп изызхәоу акемзар, иг-хоуп ҳәа схәом. Ара ағырпштәкәа рацәоуп инахарангыы, иааигәаны. Иаахтап акы иадамзаргы.

Алықьса Гогәуа ироман «Асду» ақыртуа прози-ак Отар Чилазе ироман «Амға дықәлан днеиуан ауафы» еиғырпшны ирыпхъалакгыы ибартә икоуп типологиала излеиқәөыртқәо шырацәоу. Урт реиқәөыттрақәа зегы ака-кала иааганы, еиғырпшны ара срыхщәажәоит ҳәа салагом, ус салагар хара сагоит. Акы затцәык уеизгыы иххәатәуп ҳәа сгәы иаанагоит: Фрикс (Отар Чилазе зызбахә схәаз ироман ағы) акыр дугәаланаршәоит Манча (Алықьса Гогәуа ироман «Асду» ағы), Мзалие дугәалаиршәоит Отар Чилазе ироман ахадаратә хәғсахъяқәа ируаңәку Фарнаоз. Сгәы иаанагом Алықьса Гогәуеи Отар Чилазе зызбахә ҳамоу романқәа иаҳарбазгыы, иаҳмырбазгыы реиқәөыттрақәа еихынышрала иқалеит ҳәа, типология ҳасабла акәхап ишықалаз.

Иара убас уафы ипшаар алшоит Алықьса Гогәуа ироман «Асду». Тамаз Чилазе ирәниамтақәа изларықәөнатуа идеяқәаки елементкәаки. Еиҳаразакгыы Алықьса Гогәуа иперсонажцәа азәырғы иреиипшны Тамаз Чилазе ипресонаж-цәагыы азәырғы затцәкәоуп, доухала иртынхоу, ирзааигәоу ауаа рзыпшаауам.

Ас еипш икоуп ағырпштәкәа меигзараҳда уафы ипшаар қалоит аурыси ахәаанырцәтәи алитетатурақәа рәғбы.

Алықьса Гогәуа ироман «Асду» аху ҳаракны излашыятәу ахатабзиарақәа шамоугыы, түпкәак рәғы угәы еихынышшаша, автор өйпнүхәас иутақәашагыы ықоуп. Урт рахътә

иқоуп апринциптә қазшы змақeoу, настыы уеизгы-уеизгы митәйк зтазымкуа асса-мыссақeагы. Урт рахтә акык-фбак азгастар стахуп.

Хыхъ ароман «Асду» акомпозиция ҳаналацәажәоз излаабаз ала, иара иамоуп азеипш епиграф, нас досу ахқeагы ирымоуп. Урт, хымпада, иахъатаху, ағнұтқа иахъeауен аепиграфи ртаккә ахъеикәшeо, иахъеикәфыртқeо, иманшeаланы, қазара бзиала иахъықатдоу рацeоуп. Аха ароман архъатәи адакъaғы иану азеипш епиграф («Аршышра аан Мурсилис иматанеира ақныгтә» ҳәа зтасу, настыы асы иазкны автор еиқeиршeаз) дарбанзаалак пхъафык изеилкаап ҳәа сгeы иаанагом. Автор уи аепиграф иатеңтио ахшыфыцак ароман азеипш тaкы иахъынзакeенатуа аилкаара уадафушәа избoит. Убри ақнытә иаңсамызт ҳәа сгeы иаанагоит усқак зеилкаара уадафу аепиграф уaқa аргылара.

Ашeкeыфы еихараzак иахирбо ишъaқeгыланы, ишeны иқоу ауaa рkазшyақeа роуп. Иахxeап, ишъaқeгылоу ақазшyақeа рымоуп Мсоуст, Гeызба, Мзали, Манча, Алма, Ҳауда, Умар, Сафия ухәа убас егыртгы азeырфы. Урт дасу рkазшyа аcыдарақeа рышъaқeгылara ҳeаaқeэттaz амзызқeа aшeкeыфы бжеиxан баша цeаxhак амацарапла инықeшьны, ишшапaзa акeымkәа, дақeшшeаны қазарыла иааирpшeйт. Иахxeап, Гeызба атцара имуоп, ақыта школ aғы рtцафыс aус иуеит, артцафы бзиа ишихeтоу eиpш, aхeыцқeа бзиа iboit, урт рааззареи, атцара дыртцареи, рлахъынтцеи дреичаxауеit, илшo зeгьы қaitцoит. Даeакала иахxeозар, Гeызба дыркаfуп, акоммунистtе идеиақeагы аkyр дрызeлымхахартd дыkоуп. Иара ихeыцuа, итцоуроу aинтеллигент ишикeнагоу дыkоуп, дtаakъa-тасум, дхахa-чахом. Уaфы eиқeтeа-eиқeгылak, разык иоуп. Уи iкazshy aшъaқeгылaraan мзызqeas иaiuz akyr иeилаxкаартd ҳанхықeгыланы, igенahxylaptә iахирboит aшeкeыфы.

Иара убас Мзали иқazshy aшъaқeгылara ҳeаaқeэттazgы ҳdыруеit: данхeыцuа инаркны иани ианаzzеии ilараaзоз aқyиara, нас Урыстeылақa, атцарахы дахъықaз ilapshxea шытbaахaz ухәа iшъaқeдdyргыlt уажeы ҳara иdaабalo ихyимfaңgашъaқeа, иuаfра, итцоуроу iduneihxeaпшyшь, иaамысташeара. Иара убас итцоурам, aилабаара, aила-тәығъара, aилаxара iағу aпатриархалтd-фeодалтd eизyқa-

заашъақә араңарнакцәа, Алма Анчааи уи ипа Умар апхъа инаргыланы, рқазшы ұйбырақәа, рқәңүматә психология зыхъяз, ихәақәзтаз бзианы иахирбоит ашәкөүөфи. Уи еихараңак изыхъяз дара рсоциалтә-класстә позициоуп, рпынта инахықәхәаны ахара апшра ахърылымшо, рыхәлар разқыданы, дара насыпла инхо ишзықамло ахъырзеилымка-ауа, иахъашытам, изықәтәоу амана ахърытапырқо, регоистра үхәа ишрыхъко ғашъазом.

Аха цқыа иеилкаамшәа, саҳарькырала иахъынзахәтоу иртабыртгымшәа избоит, иаххәап, Манча абас ақәңүматә психология иманы, дсадистны дқазтаз. Хымпада, интерес ду амоуп автор Мсоусты Манчей абаңы иахъеңиршәаз, аамтала еицымнықәар ада псыхәа рымамкәа иахъықаиттаз. Еицырдыруа аурыс советтә шәкөүөфи Иури Бондарев, ақыиареи ацәгъареи масштаб дура рызбахә далацәажәауа, абас ихәеит: «Есть периоды в человеческой истории, когда добро и зло ходят в обнимку, шатаясь от жестокого хмеля» (Ю. Бондарев, Мгновения, «ЛГ», 18 марта, 1987, №12, с.7). Абри ахшифтақ иағырпышыгушәоуп аиллиустрация азиуашәоуп ишықоу Мсоусты Манчей аамталатәи реицнықәарагы. Мсоуст псрәенеңзагы Манча иқынза зхы лбаазго уағзам.

Иахъгалахаршәап Мсоуст итынхаңәа, настың қәанырра цқыала, қәанырра ҳаракыла бзия дызбо апхәызба Майана дналатданы, иара дызтаху, изааигәоу ауа Манча иқынза ихы неигар ҳәа ишицәшәо, уанза ихы лбааигарым ҳәа ишгәыгуаз, Мсоуст Манча фызас дыштихыр шыхъымызгыршо. Аха, сара ииашаны исзеилкаазар, автор арт аперсонажцәа фыңыа, аамтала акәзаргы, реикәршәара, реицнықәара асимволтә тәкы атаны иқаиттәйт. Урт реикәшәара символрас иатдоу, иаанаго уи ауп, апстаазарағы зны-зынла ацәгъеи абзиен анеицило, еицымлар, иааивамгылар ада псыхәа амамкәа иқалалоз. Мсоуст Манча дытқытықьыашыоит, дзеипшроугыы идьруеит, дицәымгуп, аха атагылазаашъақәа убас иқалеит, аамтала дицнықәар акәхеит (Мсоуст дуаф бзиоуп ҳәа зызбахә иаҳахъаз абрағ Дыдын дипшаар итахын, Дыдын дахъықаз Манча иакәын издьруаз). Абрағыңа зегъы еипшымызт. Иқан ажәлар абзия рзызурц әтакыз, аха изамуаз, афырхатцараз, ахъз бзия змаз аус азы иабрагыны абна илалоз, убарт дреи-уоуп Мсоуст. Иқан атмыйхәарапа րзы, ажәлар ацәгъара

ахырзыруаз азы, зыхымызг баапсы этәахырцаз иабрагыны абна илалоз. Убарт дреиуан Манча.

Манча хылтшырала дынхафуп, аха аамтала зных аамыстара иеазикуан, аамыстцәа иерыдирхәазалаарц дағын, аха иамуит, уахъ иара ишитахыз еипш даднамкылт. Анхафрахъгы дзымхынхәит. Нағгы даиуамкәа, арахъгы даиуамкәа данықәха, «адунеи зегы» агәәг кны даго дқалеит. Иара итың ҳәа ғъаргы иқам, зегы ицәымгуп, зегы дырцәымгуп, бзия дазыпшым, бзия имуц, бзия имхәац.

Урт зегы бзиоуп, сахъаркыралагы акыр иртәбыргуп. Убас шакәугын, Манча иқазшыя хәмга ҳәақәэтцаз конкретла цқыя еилкаамшәа избоит. Ари агәйнамжара зыхъко гәаҳтарц азы ароман атекст ҳазхъапшып, лымкаалагы хшығозыштра ахтап абри аганахъала акратцанакуеит ҳәа сгәы изаанаго Мсоусти Манчеи реизықазаашь.

Авторгыы, Мсоустгыы излархәо ала, Манча даагылазар цәгъямзар бзия қамтцац, бзиарамзар цәгъярап қазымтцац, иқазтцарцгыы этахым. Мсоуст иантипод иоуп Манча. Афырхатца хъзы атәөи ахыршыуа, ақамзаарахъ ииазго, ауафра ишатцанакуа акәымкәа, зынза иаахәны, икшапаны иқоу типуп Манча. Даәакала иркъяғны иаҳәозар, уи антифырхаттоуп. Адунеи иаақәршаз изакәызаалак акы атәеибом, иатәеибом иара апстаазара ахатагы. Апхъаф иакәым, иара Мсоустгыы изеилкаауам Манча абасжак дтцаакәкәаланы, изакәызаалак уафрак илазамкәа дқазтцаз, еилкаашь изатом. Манча уафтас ацәажәашь издырзом, имаҳацац, «үөи ацәа ахыхны иоухәар акәын ианелика-ауаз» (ад. 262). Абри ауафра иаинуаны ғъара акы изынханы дышпәккамлари ҳәа Мсоуст Манча дтитцаауа далагеит (Мсоуст убри ақара дқыиоуп, дразуп, ауафра зынза излам, азә дқалап ҳәа агәра изгом, ихахы изаагом).

Мсоуст иеипш, Манчагыы апстазаарағы акы дашътоуп. Мсоуст акыиареи, аиашареи дрышшытоуп. Изымпшааит. Аха мышкы ахы, мышкы атыхәа уи итәи ишпамгари ҳәа апхъаф агәыгра иоуеит. Манча? Манча дзышшытоу иоураны, ипшаараны дышқазам, иагъимоуроуп. Манча иеипш иқоу ауаа пызацәас, пхъагылацәас ианроуа ауп ажәлар зынза ианытабго, уи иеипшу ауаа роуп ажәлар зтымтцыша атыша итазылжыуа. Манчараа ус баша-маша еизадазам,

ишәартоуп, ауаа иашақәа зегыы ирыхәтоуп Манча иеиппшү атипқәа реырцәыхчара. Рыңхарас иқалаз, зны-зынла еиуеипшүм амзызқәа ирыхъаны атоурых апхъагылара рнатоит Манча иеипш икоу ауаагыы. Шәазхәыц нас шәарт шыта, Манча амч иоур, амч иутар, ажәлар дшырзығалаша, ирзааицаша, изтиргылаша, зақа рцәа итицаша, зақа дсадистхаша. Онутқала, цәафала, прабарала уи ауафреи, аламыси, ақыиареи исасецәангыы, еимкъарак, еимгеимцарак аҳасабала акәзаргыы, иқаланы акәзаргыы, итааум. Иагәра иқәршәнү иара дзышытоу ахақәитра иутар, ақәңьма млашыы ауасақәа нрылоуттар еипш джалоит. Ауаа зегыы уасақәазар ауп иитаху... Апстаазарағы иара қыаф изтоны икоу неифымсрыда ауаа зегыы ахыцәымтү, ргәағ ахымоу ауп.

Итқагыы конкретла ҳихәапшузар, иитахузеи, идеалс имо-узеи Манча? «Зегыы смагә ашхәа итацалан исымазарц, зегыы!» (ад.263) – абри ауп иитаху, насыпс иипхъазо, «Зегыы» ҳәа дызғүгү абри иара ихабла иаланхо роуп, тәым уаак ракәымкәа, иара итәқәа. Уи нахыс иара изы акагыы ықазам. Адунеи ағы азәй идамзаргы угәры зыбылуа дықазам, бзиар-рак азәгыы изықастандаз ҳәа угәамхәзаци, зымч мачу еид-гыланда兹 ҳәа зымзар-зны ухы итамшәазаци ҳәа Мсоуст даниазтцаа, иара пхашьареи ламыс кәараки злам ибыз ала ус ихәеит:

«– Сқамлаңац! Ианакәзаалакгыы азәй абзеира сзимуц, сартты изызунда兹 ҳәа сыйкам, – иагызызуам! – дгәамтцуан Манча. Зегь реиха ауаа ирнымаало абзеира ауп, ацәгъара рзур иа-разнак еилүркааует. Убри ақнитә, ацәгъа зылшо роуп ҳатыр зқәстцогыы, ани цәгъя қаташья иақемшәазо амаалықъцәа банны зынза саақәгылом...Апстаазарағе, иакәым сақәшәаран сыйказар, изхараҳо убарт ракәхойит» (ад. 263).

Арт ара иазгааз Манча иажәақәа еизыркәкәаны ир-ныпшүеит иара ипстазаратә «философия», ипозициа. Арт ажәақәа зақа иагыу, зақа ицъбароу апхъағ ибартуоп, ацәгъоуцәагы устцәкъа аламала азәгьы иөи иқәшахатны, дызлақотцәкъа хтны ихәазом. Аха уи мацарагыы акәым, Манча абасқак ауаа ицәымгын дқазтаз сахъаркырала иахыртабыргым ауп иан лымгәартта итигазар? Мсоуст иақара ауаа залымдарала изызнықәада, аха ақыиареи ауа-фытәысса ибзиабареи имырззейт. Издыруада, Мсоуст Ман-

чей реиқәшәарала, реиғагыларала, реиғыхарала аңғьеи абзиеи иага иеиқәшәаргы, иага рышхәе еивтазаргы, еиншәашьа рымазам, еиғызыра рзеиланы қалашьа рымазам хәе ихәарц итахызар ашәкәйсөфы? Уи акәзар даеа усуп. Ажәак ала, арақа цқъя иеилкаамшәа избоит Алықьса Гогәуа ауағы дышихәапшуа, ауағы изкны исахъаркыратә концепция зеипшроу: ауағы аңғьеи абзиеи ициуо, атагылазаашьақәа ракәу ауағы иқазшы ҳәақәйызтço. Манча дыбзамықәзам. Аңғьы азәгы дамыхъчазаң, азәгы дытнамгаңаң. Ауағы ихәо ҳәе акрықазар – абзиабареи ақыиареи роуп. Еғырт зегыы мцуроуп, иғаастоуп, игмыгуп. Нас абри апринцип (абзиабареи ақыиареи рықәнүкәара апринцип), кәармак иадамзаргы, Манча илазамкәа, илзааны дзықоузей?

«– Ишәыхыз – шәахьиз ауп! Сара сызқәлаз адгыыл шәара шәықәмлар акәын шәықәзаароуп!» (ад.173) – абри маңара иахиркөшәоуп иара ишихәо. Аха, сгәы злаанаго ала, уи маңуп, ақыиаңа зегыы Манча ас ала дахърағоу ңсабаратәымшәа избоит. Ақыиара зыхъзу Алықьса Гогәуа изымдыруа дауқаху. Базалеи Бадреи амәы анпиркоз Манча гәымбылцьбарала дахърызынүкәз, дара уи иғатыланы ақаты ахърылымшаз ақыиара ңсада маңароума изызхәоу? Ақыиара аңғьы аиғагыланы мчы амамзар изхәартагәышьюзеи? Даеа усуп аамтала аңғьы аиааира агарц алшоит ҳәәозар. Алықьса Гогәуа ақыиаратқәя захъзу изымдыруанда, иара акыр иидеиақәа ныкәзгө Мсоуст игәтәхәышрақәа руак ағы, даеа пытк ағы абас иирхәарымызт: «Иқыиаратқәкоу, еснагъ зыпсы төу, икоу, зтәы қамтқакәа, иамыргакәа иаанымғыло, ақыиара мычны иқазтço иоуп» (ад. 290).

Насгы уи ағены, уи абнарағы Базалеи Бадреи Манча ламысдарала данрызынүкәоз избоз Мсоуст ақаты захимхәааз апхъағ изы ңелкаамкәа инхеит. Издыруада, ашәкәйсөфы аңғьы ағапхъа ақыиара мчыдоуп, хыхъчашьа амам ихәарц итахызар? (Арақа сара Манча аңғьара дасимволны, Базалеи Бадреи ақыиара иасимволны исыдышылоит, сиашазар).

Манча избахә асқак анаххәах, уи идхәаланы даеа гәйнамзаракгы ҳәауеит. Уи ихъз ауп. Алықьса Гогәуа ҳайршыцылахъеит азәырғы иперсонажцәа рхатәы хызызқәа баша ишрыхъзимтço, ассоциативтәла ңара акы иазхәаны иахъықаиттало. Иахғәалахаршәапароман «Аеыкәаҳа» аперсо-

наж Аңыр ихъзи иқазшьеи еиқәғыртуа ишықоу, изызхәақәоу итқагы ақыр шықоу. (Исымфатәны иззгәастар стахуп «Асду» иалоу Алма Анчaa ихағсахьеи, уи ицьбарареи, иқайтахью агәнахарапқәеи рыла ухәа иара убас имотивдоушәа (Манчa дахьсадисту азымхөшәа) избоит Базалеи Бадреи абнағы амғы ахъпиркоз иара цәгъя-мыцәгъарала дахърызныңкәаз, «Аеыкәаҳа» иалоу Аңыр ихағсахьеи аидкыслараққа шрымоу. Уағы далагар, илшоит Алма Анчaa Аңыри «злеиуацәоу» ақазшыққа рэипшаарц). Аповест «Асқак дузааигәан, аха дузгәамтейт» аперсонаж апхәзыба Мария лыхъз ағымта аидеиатә тәкы ишадхәалоу, ажәабжy «Асыс-мқаа» аперсонаж Качиа ихъзи инаигзo афункцииeи шеикәғыртуа ҳазхәцып. Уажә ара ҳзыхцәажәо ароман «Асду» ағты апхъағ ихдиррағы еиуеиңшым ассоциацияққа артсысуа, ихатәы хъзи инаигзo афункцииeи еишшашхаланы дқатцоуп Атцахә. Аха Манчa ихъзи иқазшьеи еинимаалошәа избоит. Еинаалом, избанзар традициала апсуаа рыхдыррағы ахатәы хъзы Манчa изакәзызаалак цәгъарак ниуансынгыи иаманыхәа исыздыррам, афырхатқаа ғәгәакәеи ауаа бзиақәеи роуп изыхъзу. Иаххәалахаршәап апсуа фольклор ағы еицирдүруа икоу атоурыхтә-фырхаттаратә ашәақәеи ахәамтәқәеи рперсонаж Ҧышкыағ-ипа Манчa ихағсахья. Ажәак ала, ауағы цәгъя-мыцәгъя ихъзтданы, ашәкәысфы ахъз бзиа, ҳадыррағы афырхатца дахгәалазыршәо ахъз Манчa «зыхиркъаз» сыйзыррам.

Ара сара иқастаз акық-әбак азгәатаққа рнағсты ароман «Асду» ағы уағы ипшоит итқагы иссоу гхақәакгы. Апхъағ зыгәра изымго, уимоу, сахъаркырала имцуп зуҳәаша хәтапқәактыв упшоит. Иаххәап, Мзалеи Бадреи Мсоуст дахзыпшаауазар ҳәа Манчa дзыңцаауаз апхәыс-еиба лғы дцаны, нас иғъежыны ианаауаз, Мзалеи акызғы дағқыаны данкача, ағада лхагаларазы Бадра идхәалаз ашаха рхы иадырхәеит. Апхъағ агәрагара ицәудағуп аенынтаарак асы ғамғылах илхоз Бадра убри амомент ақынзa ашаха шидхәалаз ахъгәаимтәңиз (рахәыцу ңұушыап!), ихаштны иқазшәа ахъиҳәо. Рығерагара уадағуп усқан Бадра иихәо аберт иажәақәа: «Апхә аагага шыидхәалоз инханы иқан» (ад. 556).

Иара убас цқыа иманшәаламшәа избоит даға факткгы. Изакәу уи ауп, ахтныпхәзыба Чахәназ Мзалеи ианагы «уара»

хәа диацәажәон, аха зны иаалыръяны, изыхъяз узымдырзо, «шәара» хәа иацәажәарахъ диасит, нас еиңаш «уара» лхәо далағеит (ад.571).

Мачк иадамзаргыы, сгәы еихънашыуеит, маңк иманшәаламшәа, ипсабаратәымшәа избоит Мзалеи даныршы инақәырццакны, Маиана Бадра иөы днеини, иареи лареи ринасып еидырттарц ахъиалхәо, «Ианакәызаалак пхәызбак иқалымтац қастцеит – схала уара уөы сааит» (ад.628) хәа илхәогы азымхөшәа избоит.

Хыхъ излаабахъо ала, ароман «Асду» аөы инартбааны ахархәара рымоуп амифқәа инадыркны еиуеипшым, еиңирдүруа икоу афольклортә материалқәа. Урт рнағсты имачым аинтерес аттоуп автор ихата ирғиаратә фантазия, ихытхәаа иаңбаз амифгыы ахархәара ахъиануаз. Уи амиф хәа сывеу Мами (Аламыс ахылапшөө) Сыри (Аламысдара ахылапшөө) ртәы зхәо адәкъяқәа роуп. Урт реимак, реиңыхара ашәкәөфө ақыр дақәшшәаны иқаитцеит. Убас шакәугыы, Мами Сыри ирызку автортә миф ағымта цқъя иалазғаны иқамшәа избоит, ағымта азеипш сиужет иалшыны изықамлазшәа, маңк аганахъ инхазшәа избоит. Уи шықататәйз абри абас ауп хәа конкретла исызхәом, исыздыррам, аха ари амиф цъара акала иттагы асиужет иадхәалазтгы, ақырза еиңхон.

«Асду» аөы иаҳпилойт изыхәтам аитахъәарақәагыы. Урт ақық-фбак ииашаны иаңгәеитеит ароман антытц апхъаза ақәөызтыз, ҳатыркәттарала иаңцәажәаны ахәшьара ҳаракы азтаз ашәкәөфө Шъалуа Басария (Шәахәапш: агазет «Алсны қапшь», 1986, апрель 29). Саргыы избеит ас ақаттара ихәтамызт хәа сгәы изаанагақәо аитахъәарақәа. Иаҳхәап, ажәапқа «Ишыдышда еипш қәа ауам» автор ақырынтә иаҳьеитеиҳәо, иперсонажцәа иаҳърыхәо маңк уағы игәы еихънашыуеит. Иара убас ажәабжъхәара азеипш стиль бзиа ақыр идырхәанчоит, апхъаф дрыхъашоит зны-зынла автор дахнапаацәама ухәартә ажәақәак мышхәы ихтакны иаҳьеитеиҳәо, амщә «аексплуатация» ахъырзиуа. Абри аганахъала уахәапшузар, ираңаацәоуп ақаттарба «иқалеит» еиуеипшым аформақәа. Зны-зынла ари ақаттарба ҳәоук аөы мзызда ақырынтә иаҳьеитахъәақәоугы ҳұлоит. Өйерпштәис иаахгозар, Абжъағашъа-хабжъақъала (Чантала) аиҳәешьцәа Мышытабзия-пхәацәа дахъраңацәа үзара абас

иҳәоит: «Иқалап, ахъшәашәара анықалалак апхара ахъыкоу ицо апсаатәкәа ршыя сылазар. Иқалап, зеипш қамло егыйкам, макъана иахъпхароу сзыпшызар, иқалоит зынза исзымпшаазаргы, қалоит зеипш қамло егыйкам...» (ад. 464).

Арақа излаабо ала, ақаттарба «иқалеит» еиуеипшым аформақәа ф-хәоук къағекәак рөңи жәантә еитаҳәоуп. Из-дышруада автор ас иахъықайтказ, изықайтказ ала апхъаф Абжыағашы-хабжықьала индивидуалтә цәажәашы ачыдарапқәа ааирпшырц акәзаргы. Аха ари ақаттарба асқак аитахъаарала аперсонаж индивидуалтә цәажәашы ачыдара азаамырпшувашәа збоит.

Сара ара иқастказ акық-әбак азгәатақәа «Асду» аидеиа тщаулеи излаау асахъаркыратә хатабзиарақәеи рзыларкәуам. Сара уи зегъ ратқыс еиғыны сапхьеит, еильскааит сызхәом. Аха агәра ганы сықоуп, ари ароман иахъынзахәтоу макъана апхъағцәа ишыгәннырымкылац, «ишыдмырсац». «Асду» иқәнаргыло апроблемақәа жәпакы атоурых иамгазац, урт рғыырак апстазаара иахъагы иткарны иқәнаргылоит. Урт ииашаны, рымаршәа кны рызбара ҳеанахшәаларц азоуп авторгы ари бағхатәрала иаптцуо иғымта апхъағцәа изҳаитаз.

Ажурнал «Алашара», 1987 ш., № 9–10

Дайааниу, датцаху Леуан?

Абар уажәшты хы-шықәса тщеит А. Гогәуа иғымта ғыңқәа рғыырак еидызылы аизга «Асқак дузаяигәан, аха дүзгәамтейт» тытыжытеи (Ақәа. Ашәкәттыжырта «Алашара», 1980 ш.). Атыхәтәантәи ашықәсқәа рзы акыпхъ збаз егырт апсуа шәкәрыфқәа азәйрөры рырениамтақәа реипш, А. Гогәуа ари ишәкәы акыпхъ ағы уасы дахымцәажәацкәа иаанханы икоуп. Аизга иеиднакылоит аповест «Асқак дузийгәан, аха дүзгәамтейт», настыы х-жәабжыки («Абрагъ», «Абырфын», «Апсра амш – аира амш») писесаки («Амға нымғаҳыт»).

Арт ағымтақәа жанрла ишеипшым еипш тематикалеи, проблематикалеи, сахъаркыратә қазарылагыы еиуеипшым. Аха ирзеипшны ирымоу, иеидызкылогы маңзам. Иеицирзеипшқәоу ирымоу, иаххәап, дара зегыи иахъатәи апстаазара еиуеипшым аганқәеи, уи иқәнаргыло акыр

этадаара уадафқәеи иахърызку. Иара убас, аннотациагыы ииашаны излахәо ала, ирзеипшү дәеа этдаракгыы ы́коуп: «аяфы ишъяқәгылара, иуаажәлларрағ итып алхра, уи дахәтакны, даҗәйкны иқалара». Ирзеипшү ақазшъяқәа итлагыы уафы ипшаар қалоит (инеидкыланы А. Гогәуа ирғиамтазы иқазшъарбагоу ажәабжъхәаратә стиль ҹыда, адәнүкәтәи ахтысқәа раткыс, урт ахтысқәа хыхъ-хыхъ ирыдумбало рығонутцқатәи рымзызқәа раарпшра, аперсонажцәа рәсихология аарпшра ухәа), аха уажәазы иазгәастақәаз азырханы ҳаангылап.

Ашәкәы иапхъаз, хымпада, ирбартоуп арт ағымтақәа агәгәтәжъреи, агәцарамкреи, агәеиззықарареи зыхәтоу шракәум. Заанатгыы исхәоит: урт ropyхъареи, реилкаареи, ргәйнкылареи азнык азы иага иуадафзаргыы, уеаныргәылаухалалак, знык ухафы ианаугалалак, хъаҳәапахәада агәра угоит аамта баша ишуцәрымгаз. Гхақәаки псыгерақәаки ropyубалозаргыы, ахатбзиарақәа ирымоу ухырхуеит, ropyхъареи реилкаареи ирықәурзыз ағъабааи аамтеи ухадырштуеит, иткарны, ибыз-бызуа, ицаҳә-цаҳәо уңәа ианыруеит, уажәраанза иузгәамтөз, ма цқыа узызғелымхамыз акыр уаажәлларратә этдаарақәа урыздырхәышеит, иузааигәартәуеит. Ара зызбахә ҳамоу аизга иану ағымтақәа автор ирғиамтазы излақазшъарбагоу рацәоуп, шыаға бзиоуп ҳәа рзухәартә иқоуп. Насгыы, иаайдкыланы иахъатәи аңсуа сахъаркыратә проза ҳаракырас иамоу, агыдра зеипшроу аилкааразы иуцхрааует, ropyгәхъаа мкыкәа узрывсуга иқам. Уажәштә хыпхъаazarala имачымкәа итыңтуа аңсуа сахъаркыратә ғыымта ғыңкәа изларылукааша рацәоуп.

Иара убас иазгәастар стахуп А. Гогәуа егъирт акыр иғымтақәа иреигшны ари аизга иеиднакылазты ropyхъареи, реилкаареи, ргәйнкылареи абжъаратә зықатцара змоу архъағ ишизымирам, хыхъ-хыхълатәи, инықәырсны архъарала ушыргәларымхало, унарыдсылангыы ушзырхымцәажәо. Дара зегьы ихәцуа, еиҳа ииашаны иаххәозар, ахәыцра зылшо архъағ иоуп изызку. Ағымтақәа ас реиेқаара, ҳәарас иатахузеи, иткоуруи иткоурами аганқәа амоуп. Аха сара сгәы излаанаго ала, А. Гогәуа аллитературағы имариоу амфақәа дрыштам, аилазааша уадағ змоу аңстаазара аганқәа раарпшра иеахъазикууп еиҳарааζак иғымтақәагыы реила-

заашьа уадафны изаабо. Апхъарақәагыы иакуп, ифбоуп. Баша гәмүрәңгүгас, қыфшақә маңара апхъара рыйзхоны ҳәа икәм, лымкаала тыңч умыццакыкәа, шыаңа-шыаңала урызхөйциуа урыпхъароуп, иуттароуп.

Сара аизга иану ағымтақәа зегъы срыхҗәажәоит ҳәа салагом, уи ас еиңш икоу статиак ағы алышара сцәуадафуп. Избан акәзар, дара досу лымкаала хаз-хазы инартбааны, инеиттихны ацәажәатәи ахәатәи раңааны иуртоит. Ибжам-еамны, ихраңа-жыраңааны рыхҗәажәара иахнато маңхоит. Ари атагылазаашьа азгәатаны, уи схаңы иааганы ашәкөы злаатуа аповест «Асқак дузаигәан, аха дузгәамтейт» аманцаара иззкны сгәаанагарақәак схәэр стахуп. Аповест аизга ианылаанзагыы автор ажурнал «Алашарағы» иккыпхъхъян. Ари астата аповест апхъаразы актәи пышәоуп. Аринахыстыры уи иахҗәажәо қалашт, сара исзеильмекааз, ма цъя ииашаны исызгәнүмкылаз ықазарц алшоит. Уигы апхъаф ибартоуп.

Зызбахә сымуо аизга иану егъирт ағымтақәа рааста ари аповест аилкаара уадафуп. Атакы еиуеиңшым ахырхарттақәа атаны уағы еиликаар аалшоит, еиха ииашоу, автор игәтакы иақәшәо, ишшашәалоу апшараа мариам. «Сара аңыбаа иадызбалаз ақара уаргыы иадумбалакәа иуеилсыркаауам», – ҳәа автор ихәарц итахушәа, уапхъо үәсанынаухалакъ, акты атып ақны иқазамшәа, иуцәеипхъиттауашәа икоуп. Акыр унасқыаанзагыы ажәабжыхәара ахы ахъархо узеилкаауам. Иааипмұрқыңаңақәа ахшығтакқәа зегъы ак уағымыршәакәа урызхәңзилароуп, автор абри абас изиҳәазеи, изықайтказеи ҳәа шыаңаңыпхъаңа ухы уаңтаалароуп, мамзар иеидызкыло ахадаратә рахәиц, ацәаҳәа хада үңәиңтәоит. Акыр уанына скылак аштыах ауп ашәкәйіфө, шамахаңақ ақәымзар, акаты баша машәыршақә ишимхәо, зегъы акака ишрыдхәалоу, акыр ишәаны, изаны ишықайтказ, зегъы еидызкыло хадаратә гәңдәк, тәқык, идеиа дук, тәгәек шықоу, ишазхәоу анеилукаая. А. Гогәуа исахъаркыратә рәниара ачыдарапқәа ируа-куп ҳәа сгәи иаанагоит ииҳәарц иитаху ахада ңәырхәны, иңдерцируа, ичапшыңа иааганы үқышә иахъықәимкәа, иахъуимырбо, бжеиҳан акыр итатқәахны ада, ицәтқатқәахны, ацәаара ада ихт заны иахъуимхәо, иахъуимырбо. Бжеиҳан ари хатабзиароуп ақәымзар, игхоуп ҳәа ипхъа затәым. Уимоу игхоуп ҳәа ираңпнүхәартә икоуп егъирт апсуа шәкәффәа

аζэырғы рсахъаркыратә рәиамтәқә арғы ирхәарц иртаху еизадаңғаны, ихтәаны, цәаҳәазатқәй алғашапаңа иахъырцәйқало, алпублицистикеи адекларативтәреи раҳъ иахъырцәаигәахо, иара убри алагыры ринтересс ахъырцәйзұя, иахъырцәылақөуда.

А. Гогәуа иакәзар, еихараңзак акыр «итатқәахны» иааирпш-уа апстана зара иаңрыпсса иахъанпашало аңғарақә, анегативтә ганкә арғып. Аумашәа икоуп ҳәа зүхәаша: ашәкөөфы «итатқәахуеит» цқыа иаабарц азы. Сара уи ус ахъырқанитә амода азылхоуп, ма цасхәоуп ҳәа сгәи иаанагом. Акы, иара ишәкөөфыратә стиљи иказареи ус ирқазшынан ишъақәйгилт, өбагыы, уи ала ихъарц итахуп, аңғыа ианакәызаалакгыы ицәгъан, аха ажәйтәтәи аамтәқәа рзы еиха уаағы ибартан, аєытқәахра азымариязт. Иахъатәи ҳаамтазы ауағы ипсихология аилазааша ақырзға иуадағхеит, таха имто иғрыхо, деимәзұрххо раңағхеит, аңғыеи абзиеи, амши атхи реицш реилирғара аушәақ имариам ҳәа дахәапшүеит. Даара убла тәрымзар, дырралеи гәамчлеи уеибытамзар, аңғыа ахы злаңырнаго тұға змам аформақәа аманы, иарбан гану ақырғыщәа излауцхаяу узымдыруа ақынза аеатқәахырц алшоит.

А. Гогәуа ипроза публицистикам, аилазааша уадағ змоу ажәалатәи сахъаркыратә рәиамтәоуп. Автор лассы-лассы иихъарц иитаху акыр иахъирмазо ианагъ ибзиоуп, икәеноит ҳәа хъаҳәа-паҳәада имасырехеоит ҳәа салагом. Ианиқәфио, ус ианатаху раңаоуп, аха амщә дахнапааны ирмазатымгыы, итәахтәымгыы амщә «иантен-хәхәацәогы», «ианитқәахцәогы» ыкоуп. Зны-зынла иеивтәрцах, иеидырғәгәала икоу, иеилацаланы аидара ду зқәу ахшыфтаққәа, ахтысқәа рызбахә ахъырқатқәйкоу, «рыпсы ахътатқәйкоу» иузақәымкыр, икәпс-кәпсуга ашша рыхшыншәа иумпитеттәрааеит. Икәеноаны ианырқанитқо, иага аңға адубаларгыы, «имаға» аниттүхлакъ, аестетикатә гәырғареи ақыафи унатаит, аха цқыа ианиқәмфио, «имағагы» анузымпшаауа, иага уаңрыхаргыы, үтүруа ма уқылатеиуа уанавахогыы ыкоуп. Арт иазгәастаз ахшыфтаққәа зеипшқәоушәа икоуп, аха баша апша исәнагалан исымхәеит. Иқалап инағзаны сиашамзаргыы, аха, мачк сапылозаргыы дара зыртабыргыша ғ-факт затқәйк аазгар стахуп.

Апхъа ҳалацәажәап автор иихәарц ииҭаху иқәғианы ҝазара гәгәала «иантеизу». Җырпштәыс иааҳозар, ара ҳзыхцәажәо аповест аперсонаж хадақәа иреиуоу апхәызба Мария лыхъзуп. Уи лыхъз тақа итқагы салацәажәоит. Ара иазгәастар стахуп уи автор баша ишлыхъзимтаз, итқаулоу асимволтә тақы шамоу. Баша ишлыхъзимтаз азнык азы иузгәатазом, аха иангәоуталак, ассоциация бзиақәа раңәаны иунатоит, иузнартцысуеит. Цөя иахынқәмәиаз ҳәа сгөи изаанаго ағырпштәы: сгәанала (исзеилымкаазаргы ҝалоит, аха) аповест ахъзи («Асқак дузааигәан, аха дузгәамтейт») атқаки иахынзатибаго, иахынзенкәшәо аилкаара сара сазәйкны исцәуадафхеит. Автор аповест ахъз тақыс иаито имцхәцәаны итқәахызшәа избоит. Ҳәарас иатахузеи, гәынхәйтцыстала акәзаргыы, иеилкауп аповест ахъз зызхәоу ахадаратә ҳаңқәа арпыс Леуани апхәызба Мариеи реизықазаашь шакөү. Аха ажәабжъхәара зламғаңысуала Леуан Мария инагзаны дидырзаргы, деиликааざargы реизықазаашьқәа хырхартас ироушаз аилкаара уадафхеит.

Абасала, апхъаф иаапмымрқъаңакәа агәаенайзара имазароуп, ағымта амаршәа кны дапхъозароуп. Иеицепшны иманшәаланы, иқәғианы изықамтазаргыы, егырахъка акырцъареипш, арақагыы автор инартбааны асимволқәа еиғибааит, инартбааны амға аитеит адияхрония ҳәа изышштоу асахъаркыратә хархәага, дағакала иаҳхәозар, еиуеипшым аамтакәа реилагзара, еихышыны, иеилышыны, еиқәғирытуа րықатцара. Автор ара иажәабжъхәашь злақоу ала, уажәы-уажә аамта ипсахуеит. Иперсонажцәа азәирфы иахъа (уажәы) изтагылоу, из-ғу, изызхәицуа рапхтә ҝәтцәак, ма епизодк азбахә ҳаңәо, ма иҳарбо дышнеиуа, инамыгзакәа, иаағаҳтцәаны, ретроспекция ҳасабла ирассхью дәеа аамтак ахъ ҳаанаигоит, нас уигыы намыгзакәа, еитах арахъ ҳаанаигоит. (Ажәабжъхәара аамтала анаскъагареи ааскъагареи А. Гогәуа егырт акыр иғымтақәа рәғыы иаҳпилоит. Иаҳхәап, ари ахархәага инартбааны иаҳпилоит ароман «Аеыкәаҳа» ағғы). Атыйхәтәан зегын гәынкыланы ианеидаххәцлак ауп ианеилахқааая дара абарт аамтакәа аки-аки шеидхәалоу, ишеицшүү, ишеихылғиааниуа. Ашәкәффы иажәабжъхәара уажәы-уажә икәаратсоит, зны-зынла сахъашома ухәаратә ақынза икәаратсоит ушымгәыгъзо, уахымгәыгъзо.

Алитературағы абас ала уажәы-уажә аамтақәа рейтның-сахларатә стиль, хәарас иатахузей, А. Гогәуа ирәниамта азықәа маңара иқазшъарбагам. Уи ҳұрылоит адунеитә литература аклассикцәа азәйрөсі рөсі, иахъатәи асоветтә прозағы. Уи ус шакәу иааркъағыны акәзаргыы иалаңајәеит, настъы иара златкоуруи излаткоурами акық-фбак ахадаратә қазшыққәагы азгәартейт уажәы ааскъа акыпхъ ианыз Леонид Новиченко Михаил Слуцкиси рдиалог ағы (шәахәапш: «Литературнаиа газета», 1983, март 2, № 9, ад. 5). Иналукааша иахъатәи ароманқәа рөсі адияхрониа инартбааны ахархәара шамоу азгәатая, иара ҳапхъаққы аперспектива аиурц алшоит ҳәа азипхъајоит Л. Новиченко. М. Слуцкис иакәзар, уи маңқ иеынкыланы, иедаракны дахцәажәеит ари ахархәага. Уи иғәаанагарала, ажәабжъхәараан иааипмымыркъајакәа уажәы-уажә аамтақәа рейтның-сахлара архыа дарблакъар алшоит, аориентация апшаара ищәудағоит, аки-аки реидкылары, ахи атыхәеи реикәхәалара измырманшәалар қалоит ҳәа дахәаңшүеит. Аиашазы М. Слуцкис ари ахархәага ахата принципла мап ацәикзом, аус злоу досу ашәкәыфы зақа иманшәаланы ихы изархәо ауп ҳәа ииашаны иазгәеитоит. Л. Новиченко М. Слуцкиси зызбахә ҳамоу рдиалог ағы иазгәартаз ари ахархәага азеипш қазшы хадақәа . Гогәуагы идубалартә икоуп.

Иара убас А. Гогәуа зызбахә ҳамоу иповест ағы ахархәара роуит ағонутцқатәи амонологқәа, агәтахәңрақәа, агәлашәарақәа, цәыртқрак, ма ҭагылазаашық еиуеипшым аганқәа рыла инархәы-аархәны ахәапшра, азхәыцира, аилкаара. Настъы ара икоуп абри аума, абни аума ахтыс мырццакықәа амфапысра (урисшәала «замедленное действие» ҳәа изыштыу), иаанкыланы, акыр аамта иркытцы-мытцуа, нархәы-аархәуа, хәтач-хәтачла құя ган раңаала ахәапшра. Иара убас иаҳұрылоит ахдырра амфасра (урисшәала поток сознания) ҳәа изыштыу) аелементкәагы.

Аповест «Асқак дузааигәан, аха дузгәамтейт» изызку атемеи иқәнаргыло апроблематикеи рыла иахъатәи аңсуа прозағы акыр қазшыққәа рыла иналукааша ғымтоуп. Зназы аушәақә ақәзаргыы хрыхәапшып иара атемеи апроблематикеи зеиңшроу. Ажәа еизадала иаҳхәозар, ара рхы еиларсуп абиңарақәа реимадареи, атоурыхи иахъатәи аамтеи

реидхәалареи, аңғылеи абзиеи, ақыиареи агәымбылцьбарареи, аңқареи амқыареи, аламыси аламысдареи ирыдхәалоу акыр азтәарапқә. Урт еиуеипшым форма раңаала ишықоу, иахъатәи ҳабзазараңы конкретла рхы аадырпышырц шрылшо, ианагъ иубартаны, улапш итшашәо ишықам. Автор сахъаркыратә ажәала иааирпшүеит лымкаала аңғьара иадхәалоу аңәыртракәа зеиуахкы утаху рыла ишенилапсоу, еиуеипшым аңәакәа рхарданы акыр аамта реитәахны амчра рымпыйтархаларц шрылшо. Даеакала еиҳа еизыркәенди иаххәозар, ара апзызара рымоуп аморалтә-етикатә темкәеи азтәарапқәеи. Урт реипш иқаңоу А. Гогәуа егъырт, акыр ифымтәкәа рөгъы иахпышлоит. Аха арақа зынза иөңицу, даеа аспекткәек рыла ирызнеини избоуп. Еихараңакгыы ихадараны иқәгылоуп еиуеипшым абиңарақәа реимадареи ауағ өа ишъақәыргылареи ирыдхәалоу азтәарапқә. Егъырт, акыр ирғиамтәкәа рәкны еиپш арақагыы ашәкәөфөи ауаа, еихараңакгыы апстаазараңы апхъатәи ашъаңа қазтço аңар агәаенанызара ғәтәа рымазарц, цъкъа иазхәыңны, ишәаны, изаны ршыапы ахъықәдиргыло гәтаны ршыаңа еихыргаларц итахуп. Абри ауп аповестты аидея хадақәа ируаку.

Аха урт рымцарагыы ракәм аус злоу. Урт ирыдхәалоуп хыпхъаңарала имачымкәа акыр зтазкуа атемақәа ркомплекс: акытеи ақалақыи реизықазаашья, ауаажәлларраңы азәи (аиндивид) гәйіпфөкі (аколлективи) реимадара, реигәнныфра, реигәннымфра, реизықазаашья, ауағ өа ишъақәылара, доуҳала ауаа рбениареи рғареи рыйздаарапқәа ухәа итшагыы ираңәаны. Ашәкәөфөи уаанзагыы истиль ишақазшыз еипш, арақагыы ититцааует иперсонажцәа рпсихологиатә тәгылазаашьяқәа, имфапысу ахтысқәа ратқыс урт ахтысқәа зылжъо, мзызс иримоу, мотивқәас изхылғиаауа сахъаркырала иртбайргны ипшашаает.

Аповест «Асқак дузаагәан, аха дузгәамтәйт» иахъатәи аамта, иахъатәи абзазара еиуеипшым аганкәа раарпшра иазкуп ҳхәеит, аха ус ахәара абстрактцәоуп. Аамтас иатцанакуа итшагыы конкретла иеилаңкаарц ҳтаххар, атекст лархәы-ғархәны ҳапхъаргыы, иага хәың-хәың ҳапхъаргыы инықәешшәа тың затәык аңы ихәоу цәаҳәа затәык ада иҳаңраауа ҳзыпшаауам. Үи аңәаҳәа ҳәа сызғу 106-тәи адәкъағоуп иахъахпышыло. Атыпантәи ауаа ирхырга-

хью атоурых ду агәхъаа зкым, интерес измам, иахъа апстаазара иамоу аматериалтә мышхәбазара алачара ма-царада акы иазмхәышуа псшыафқәак иғъежыны иахъа-з ахъ ианыхынхәлак, досу ртыпқәа рөы ианнеилак, ара иахбаз, иҳаңаз ҳәа излаөхәақәо Апсны амшхәбазарақәа ахъеиқәпхъаузу ари адәкъаңы иҳәоуп. Ақәа астадион ғыщ шықартцахъоу. Ус anakәха, уи аахыс рацәак түуам, уи аахыс ауп аповест ағызызыз бахә ҳәоу ахадаратә хұысқәагызы анымфаңызы.

Ашәкәысфы иповест ағызы ахтыс хада өафратагалан, октиабр мза алагамтазы имфаңысуа иахъықайтқазгы машәрым ҳәа сгәы иаанагоит. Үигыны ныткааны ғызар затәйк ауп иахъхәоу: «Октиабр ағағыламтаз акөын, аха ариабжы-рак, иғыхъташәа, амрагы мپхо, ақәагызы амуа, акала иқан» (ад.56). Излаабо ала, изынрам, ипхынрам, амщхә ихътам, ишоурам, ибжъаратәуп. Апсшыаразы зегъяқам, зегъы иреиғыу аамта «ахътә сезон» ҳәа изышытоу ауп. Ажәак ала, ақыфура иаамтоуп апсшыацәа рзы, қыафурта ҭыпуп ишақәнагоу уағ-тас изхызго изы. Абартқәа зегъы аконтрастра азыруа икоуп аповест ағызы имфаңысуа адраматә хұыс хъантә. Ахтыс хада мәғапысует ашара ғытқ шагу Леуан дытрысны, дцәырханы данғыха инаркны хәйләзинза. Даекала иаххәозар, уахыки өнекигыы нагжаны иатданакуам.

Иара убас, ҳәарас иатахузей, автор Анақәапия ажәйтә бер ҭыпқәа ахъықоу, уажәы апстшьартта ғын ғыщқәа ахъгылоу баша машәрыны иалимхит. Ишдыру еипш, Апсныирацәоуп атоурыхтә ҭыпқәеи ажәйтә бақа ссиркәеи. Аха иқалап, Анақәапия ахъз иадхәалазар апсугаа рзы зегъ реиха этзакуа ажәйтә тоурыхтә хұысқәа. Ажәйтә ғыратә хытхыртқәа уи азбахә рхәоит ҳерала актәи ашәышықәса инаркны. Апсны ах Леуани Қырттәыла ахдәа Арчили Мири рыхәға еибытсаны ара иааныркылеит Мурван-Ибн-Мухамед («Адагәа») апхъагылара зиуаз арапцәа-аимтәацәа тәа змамыз рыр... Уи қалеит 737 шықәсазы VIII ашәышықәса антәамтазы ишъяқәгылаз апсуга феодалтә ҳәынтқара апхъатәи ахтны қалақъ арақакъыны иахъықаз.

Апсуга литературатә критика аамтала лассы-лассы өыпнүхәас иарталон ағымтәа реилыргара, анализ рзура ацынхәрас ртакы аитахәара атып анатацәоит ҳәа. Уи

ахшыфтақ иагыиаашатқеңбаң, ҳәкритика уи еипш авба аутартә иахъагы ана-ара ианаңыласу ықоуп. Аха А. Гогәуа ҳзыхцәажәо иповест атқакы аитахәара маңарагы имарианы аеүнатом. Идыру усуп, асахъаркыратә ғымта иаша атқакы иага ибзианы иеитасқәоит ҳәа уалагаргы иуцәхыбжа-ғыбжамхар қалаңом. Ианамух, сахъаркыралеи идеиалеи ипсыгөу, амџхә иеизадоу ағымтоуп этқакы аитахәара мари-оу. А. Гогәуа ҳзыхцәажәо иповест еипш зеилазааша уадағу хатала апхъара атахуп.

Иага ус иқазаргы, А. Гогәуа ари иповест асиужеттә цәаҳәа хада аконтурқәа ақарбар ҳалшоит: абжыаратәи ашкол иал-гахъоу, аха аиҳабыратә тарапиуртак изтамлаң арпыс Леуан Анақәаңиа апсшьартә ғонкәа рааигәара иеиқәыхшәашәа иқоу жәйтә уахәамак (бер тыпқ) пхъартас иқатданы имо-уп. Аиҳабыратә тарапиуртак дталаанза абра ұзары айырмасу (иаххәап, апсшьағцәа рзы аекскәрсия амғапгара) усуртак изыпшауазар ҳәа даштыоуп, аха ихәаша ҳәа уағ димоуц, дыбжынаны дықоуп, ұзаргы дтағым. Бзия ии-баз, аха изыхъя-зыпқылак (лтакцәа, абызхәаңәа, хатала лара доухала лыпсыера, лқәыпшра, лпышәадара) ибзиабара иапсамхаз апхәызба Ҳауида дхызхыз ғыңға арпарцәеи иа-реи еиғанагалеит. Арпарцәа ҭыпантәиқәаңам, ұзарантәи ара псшьара ҳәа есышықәса иаалоит, иахъынтәааяу ныткааны ихәам, «ицәгъан урт ладатәқәазу, ғадатәқәазу иаахтәәаны ахәара» (ад. 91). Абға змоу ұзоук роуп, ибалдахәы-бал-дачаны, қыаф уны илылахәаша ицоит ақароуп. Урт бғас ирымоу закәтә нашанатә мчу конкретла ихәамзаргы, ақыр зылшо уаауп. Рыға убри ақара иғәғөуп, апсшьартә анапхгағцәагы иртәхы-иртәхым ршьапы иқәғыланы рыматқ рулароуп. Згәы ҭыганы иааӡоу, ақыафура иашыңы-лоу, пстазаратә уадағорак, қықәсилара ғәғәак захъзу зым-баң, иакәымшәаң, ахамағағьареи ахамақәаҷреи ихагаланы иамоу уаауп. Апсшьара ҳәа иахъаиуа атыпантәи атыпхаңацәа хырхуеит, иржюит, иакәм ала ирызнықәоит. Ҳәылпазық урт адауапшы иағызцәа ақкәынцәа Ҳаудиен Мария зыхъзу апхәызбеи ығатылакны апсшьағцәа ықәашартта тып ахъ ишнеиуаз Леуан иаапыллеит. Леуан урт ихы ыламгалакәа дызрыйымсит. Иареи дареи абри апхъатәи реидысларағы иага иеийъазаргы (иаргы ыцхак иакәзам, маҳа-шыаха-

лагыы дыгәгәоуп, ахатца гәағыбы изтоуп) даттахеит, ғәгәала дрыпкейт, ибжы изтымкаауа, акыр аамта ихы дамыхәо дәкартеит, нас дара неихыбаҳәан ршыапы рәадыргеит. Леуан урт данырыпкәз Ҳаудагы ааигәа дықан, аха ацхыраараҳәа акагыы изықалымтцеит. Ихы дамыхәо дахыштыз днеини, дрыщашынды ищхрааз, настыы «иааптрахы» дганы, ахәшәкәа изнаго, афатә изнаго, жәаба, жәохә мышрыла ишыапы дыққзырыгылаз Мариялоуп.

Адырфашықәсан ант арпарцәа ари апсшьартта тың еитах ианатаа, Леуан алшықәсанык дыргәатеиуа, дыргежәажәо, таҳа имто игрыхоз агәаги ихыжны иқаз ашьюуратә цәаныррақәеи ииааниы иагацәа хаха еитах дөйрөагыланы дракәпеит хаттацас. Иареи дареи уағы иаҳвиғаҳарстам, настхә иғыло, иажәхъоу, ауаа зығонытхъоу, иғәигәтажыу атыпантәи архын театр иғнейибагаланы ауп ишеисыз. Дара уажәы даға ғызакгы дрыщуп, шыта хөйкны икоуп. Акыр аамтагыы иқәибакшеит, ғәгәалагыы ипкейт, аха атыхәтәен иаргыы дтадырхеит.

Хыхь-хыхъла исхематәны уахәапшузар, абри ауп икоу. Излаабо ала, ахтыс ахатса еизадак ауп. Имачума ареалтә базарағы ари еипш иқақоу? Аха адрама хъантала ихыркәшоу ари ахтыс автор ауаажәлларатә тәкы змоу ахырхартакәа рацәаны иеитет, иеилаарцыруа иадичадалаз амозаика, иақәиттаз ақәам-ажым рацәоуп. Зны-зынла ашәкәөсөвө исахъаркыратә хытхәа, ифантазия тәа амам ухәо ақынза инеиуеит.

Акомпозиция аганахъалагыы аповест акыр аинтересси ачыдари аманы еиқекауп, истандартым. Азепш хъзы («Асқақ дузааигәан, аха дузгәамтейт») иатцафу «Ҳаамтазтәи ахәамтә» хәа. Ишықәғылоуп жә-хәамтакны (жә-хыкны, ахәамтакәа досу ирышьашәалу ахъзқәа рымоуп).

Иркыағыны акәзаргы ара иазгәаҳтахъоу азепш қашшықәаки, атематикеи, апроблематикеи, асиужети, акомпозициии ирызкны иаҳхәақәаз ҳхы иаатакҗаны, уажәшты ҳөйрзааигәатәны хрыхәапшып, иғәаҳтап ағымта иалоу ахадаратә персонажцәа зеипшроу. Урт хыпхъазарала иагырацәам. Дара зегыы ааидкыланы иаҳшар қалоит ғ-гәыпкны: итцуоруи итцуорами. Итцуору иреиуоуп: Леуан, уи иан лықәла лөйзә Иарна, Мария, Мариялан, апиани-

но архиафы, апсшъарта фны аихабы (арт атыхэтәантәиқә ағында рхатәы хызыңқә аповест ағы ихәазам), иара убас уарла-шәарла, иналк-фалкны акәзаргызы зызбахә ҳәақәуу – Леуан иан, ианду (иаб иан) ухәа убас даға азәйк, ғыңак. Иттоурам иреиуоп аконфликт хада зыхъю зызбахә ҳәаахъоу арпарцәа-«апсшъафцәа» ғында апсшъарта фны аихабы актәи ихатыпсаа (автор ихәашыла, «аихабы актәи изам»), апсшъафцәа абафтиңәира дзырқатцо, амырзаканархәафы, Леуан иеипш шыңқәсқәак рапхъа ақытантәи иааз, аха иттоурам ахымфапгашъақәеи амсақәеи алызгаз ажәйттәи иара ифызцәа. Арт атыхэтәантәиқәагы автор рхатәы хызыңқәа римтөйт, ахатәы хызыңқәа рытара иапсаимтәит, досу дызғу изанаат иаҳаршаланы дипхъоит анбан дула ифны: Амузықант, Адғыылшәаф, Амашыңыңқәа. Ари агәыңахъ дыпхъа затәуп еиуенпшым атагылазашақәа ирыхъяны иттоурам амфа иқәлаз апхәиэба Ҳауда.

Ҳәарас иатахузей, ара зызбахә ҳәоу аперсонажцәа рхырәсахъақәа ағымтағы еицеппшны иқатцам, насты ахадаратә рольқәа нарыйгү иқам. Урт рғыырак ацхыраағзатә рольқәа роуп инарыгү. Ҷоукы епизодла иналаршә-ааларшәны иңәиргоуп, даға җоукых знык, ғынта րызбахә ахәарала ихыркәшоуп. Автор иперсонажцәа ирызкны иҳаито адыррақәа иатахугы, иатахымгы еилажыны акөымкәа, акыр ишәаны-изаны иқатцоуп. Ахадаратә идея аарпшразы, ма лымкаала ажәабжықәара апроцесс иадхәалоу, зда псыхәа ыңқақәам рымцаара роуп дыррақәас иҳаито.

Аповест ахы инаркны атыхәэнза иагәылғаны игоу, ихадароу афырхатца Леуан иоуп. Уи ихағсахъа зегъ реиха атсанак-үеит, зегъ реиха ихатәауп. Автор иидеяқәа ныңқөузгогыы Леуан иоуп. Егъырт зегъы уи иағсахъа аилкаара, аибытара, ахартәаараа иазкуп. Ҳаргызы зегъ рапхъа уи ҳаизаатгыланы дзеипшшроу, дызуста цқыа дгәаҳтап, ҳихәапшып.

Аповест актәи ацәаҳәақәа инадыркны Леуан ҳалапш дытдашәоит. Игәалақарақәа, игәтахәәицрақәа, ихымфапгашъақәа ҳазыпшым үзара акы ишазхәоу, иеем уск ибға ишкүйдгылоу ғашьом. Апхыз еилахантада дшалоу (үигы үзара акы иазхәоуп) атхарцәхәа дәыханы, адыххәа дфатқьоит ашара акыр шагу. Ичхара еизакны абоксиорцәа реиппш атачкәымкъара иеазыңқайтцоит алшыңқәсанык. Атсартәа

еипш итачкәымқәа иртәхьеит. Атачкәымкәара дазқазахарц итахуп. Артқәа зегызы змааноу анаоскоуп иахьеилаңқаауа. Акы дарбаръеиуеит, дарцәом, дартәом, даргылом, дхәйтә-тәй-хәйтәуеит, ишьара дықәкъаны дықоуп, идақәа зегызы еибархханы икоуп.

Леuan ихы-итцихәа аилкааразы афымта иахнато адиррақәа ихадарақәоу роуп, аха дара уртгызы үзәрак иеизганы икам, ипсақъаны атекст ана, ара иалаңсоуп. Урт еидыкәшәланы, иеизыркәкәаны хрыхәапшузар абас икоуп: абжыратәи ашкол далгеит ахәы ҳарак ду анхытқа икоу иқыта гәакъяңы. Леuan маха-шъахала дытах-тығъаны дышыкоу еипш гәырткәллагы дыбзиоуп. Сақәасындақ, нтаха-аатажак иакәзам, иитаху изымдыруа, дхахачахо дыжам, ипстазара зикуа игәтакы конкретла иеилкааны, иалхны имоуп. Настыы уа аинститутгы дталар итахуп. Аха ашкол даналгатцәкъа адиррақәа имаз изхом ҳәа ипхъазаны үзаргызы дымцакәа иеааникылт. Адирфашықәсан иара иитахызы атоурых афакультет латәарадатәи ақәша қамлеит. «Өааны ҳәа дара дақәгәыңы, иақәкны дықоуп. Еихарак дзызхъуа, аттара изщар, абри ажәйтә Анақәапия атәи асра ауп. Аха урт макъана ус маңара игәи итыхойт» (ад.20). Уажәазы аекскурс биуро аәи апышәара тиңи аусура далагар итахуп, уи аинститут данталогызы ихәоит ҳәа дгәйгүеит.

Леuan ара агаңа (ажәйтә бер тыпқәа, уажәы апсшъартта өнкәа ахъгылоу) дахбааиз иеипшізм ахәы нхыт икоу иқыта. Уи уа зынза даңа тоурыхтә традициак далиаит, иоуз ааҗара ицәа-ижыы, ишьа-ида иузакәымхуа иалоуп. Дызлиааз атаацәара қына, рабацәа, урт рабацәа ртоурых ду азхәыцра, азғұлымхара – арт зегызы неидкыланы ароль ду нарыгзейт Леuan идоухатә қазшы ғәғәа ашықәгыларазы. Дыхызхыша анибогыы, ауадафрақәа данрықәшәогыы Леuan апсыгера иеаитом, знымзар-зны иеаитап ҳәа цәнаныррак ааизкылқъаргызы атоурых, иабацәа рғырхаттаратә хъзы ипхъоит, акахара, алақәра азин иртом, уажәы-уажә рхы игәаладыршәоит, идхәыланы дыркуеит ипшыртшум. Аудадафрақәа рәғапхъа иара игәахеибафареи иғәтәареи ирызхәуеит акәымзар, иеырчычианы дәкәыту-тәую, ихы дахашшауа, дшәо, дхъатцуа, агәкахара иеаито дыжам, икәша-мыкәша икоу азәырғы реипш, мария-чесиа дазытрысуам. Уи

агәгъра шимаз данхәычызгы иныпшуан. Иқазшъарбагоуп иғәалашәарақәа рұнитә ахтыс: ианхәычқәаз ифызыцәеи иареи архыза амшын анырбаз, егырт рымкана иара иоуп уи аталара згәагъыз (ад.52–53).

Леуан дызлиааз, дызлаааз атрадициағы апсызара аман аиаша, аиашазы хыщәнмырха ақәпара, апсаддьыл амшхәйбазара азхәыцра, уи азы анхара, ақазаара. Леуан ишътра, дызлиааз атаацәара – зегъ уаа қыиақәан, игәйразқәан, иғәблөңәан, ахаттара ахъатахызгы ихиан. Иабду Шьюудыди, уи иашья Жыагәеи «Къараз» иалагылан абъарштыхла иқәпон аамта ғың аагаразы. Иаб ҳаңсаддьыл афашизм иацәызыхъчоз дрылагылан, аибаштархтә дхынхәйт, аха иара дини дышгараз, иаб өүрөрак ағы машәөрла дтажеит. Ахөи нхытқ иғылуо Леуан иаб иғны атзамц икыду урт рпатретқәа уажәгъы иара аиашеи ацқареи раҳъ ипхъоит. Иани иандуи (иаб иан) ыпсы иғатдо драазеит акәтағыцәа дылхны. Иан лынасып алагамтасғы алгамтасғы иқаз иара иакөын, лхазы акагы даштамызт. Иара дшихзызоз еипштәкъа дахзызон иаб ихъз, уи иғнатә. Леуан дабиғазатқәын, дииит иара «апхъақаты адемография краамта ианыпшуа, амахә феиғш абиғарақәа ирылғаан инхаз аибашъра ашықәсқәа ирыштәнеиуаз, иеинилахъаз абиғарал дахатарнакны» (ад. 13), дииит Леуан «Мурван-Ибн_Мухаммед иабашъуаз абиғара ақынтыи үеааухар, 1257-тәи датданакыртә» (ад. 13).

Иагыхъзырттеит Леуан, жәйтә-натә аахыс ари ахъз ахатыр ду иамаз дырны, атакпхықәра иамаз иацәымшәакәа» (ад. 13).

Леуан данығеидас ихъыз иеапсеитәрыц итахуп, ғнутцқала иғәи еицхаяу, деибафо дықоуп. Анақәация ажәйтәтәи ахъчаңа, аиқәырхәфцәа дырхылтшытроуп ҳәа ихы ипхъа-зойт, урт ргәалашәара гәадурас имоуп. Еиуеипшым атагыла-заашъақәеи аситуациақәеи ирныршәаны аповест ағы реф-рен ҳасабла ғажәи жәабантә инареиҳаны ихәоуп апсуа ҳәынтықарцәа Леуанраа рызбахә, ара – Анақәация Мурван-Ибн-Мухаммед ир хлымзаах ирғагыланы, ашъаартқәыра илагыланы зыпсаддьыл зыхъчаз апсуаа рызбахә. Уи бжеиҳан Леуан ихата иоуп изхәо, ма автор иғәалалиршәоит.

Атоурыхтә аамта ажәпара иалығны Леуан иабаңаа рфырхаттара абжыы уажәы-уажә иахъиаҳаяу, тұуы ҳәа илымҳа иахътағуа, таха ахъинамтө, ицыр-цыруа ибла иа-

хыхыло иқазшы ашықәыргыларазы шықа ғәгәаны иқалейт. Аха уи маңара акәзам иғызыцә азәрырғы реипш ацивилизация иаңырпасса, иахынпашаланы иаңу апаршеиракәа иара изидимкыло. Қсабарала еидкылашь, еибарьышь, еиқөхәалашь изрымтейт, нышәашь изықамтейт ауп. Апаршеиракәа ирнышәаз иқәлацәа ирцәйзыз акырза еиҳауп иара ицәыцыз ааста.

Леuan ихъз абас атоурых иақөфенатуа иқоуп, иаларсуп, хылтшытрала иара дшаларсу еиپш. Ижәла ҳәазам. Иахгәалахаршәап абжъаратә ашәышықәсақәа рзтәи Апсны ахңәа – Леuan ихъзылацәагыры жәлә шаһымдыруа, аха ихъыз ассоциативтәла иахгәаланаршәоит ареалтә қоурыхтә хағәәа: Византиатәи аимператорцәа пархонт Леuan, Леuan I, ма уи иашы ипа, ахазаркәа раҳәшьапа Леuan, Леuan II...

Апсуаа ртоурых ақнитә абри акрызтазкуа ахъзи, уи иадхәалоу ахтысқәеи аперсонаж баша иауигәалашәахуа, иара иахъа ахымғапгашь иашеи, иткоуроу аусқәеи раҳъ дхъадырпшуюйт.

А. Гогәуа ифырхатца макъана изымдыруа, зтак изықамтço азтсаараракәа шыраңаугы атоурых бзиа ибоит. Атоурых атцара иеазикырц гәтакыс имоуп. Аха дзышықәымгылелт. Ара Анақәапиатәи апсшьартта тың ағы дахбааиз дназлагылаз ауаа рыбжеихарағзак зынза даеақала иқоуп. Арантәи иара дахынтаааз иаиуо ақытақәа рқынза «шыахәшьшаңа бжъам, аха абжъаапны ари агаға иаванхо рзы урт 1000 километр иреиткамкәа ирыбжьюуп» (ад. 104). Агаға уаа рзы урт ақытақәа анааигәахо иалыркаауа сасык дғаны уа афатә хаақәа анеидырфало ауп. Арақа географиала ирыбжьюу амаңара ауакәху аус злоу. Леuan грас изықалаз ахымғапгашьшақәеи, адунеихәапшышьшақәеи, аратәи ауаа реиҳарағык рқазшықәеи еиңшыхароуп еизааигәахаша рымазам. Ажәйтәза абри агаға үкічрақәа ачымазара баапсы, ағқы дыршуазтгы (Мурван-Ибн-Мухаммед иргыы ирылала-заап уи аземана!), уажәы арт даға хырзаманк тыйсны ирыло-уп. «Ари ағқы иахъзуп – ами. Уи дара иғқы баапсуп. Агаңәа раңааны измоу зегъ реипш, уи шәңәак аханарапхьеит ағарғашьрц» (ад. 22).

Абрақа ибжъаршәоны иазгәастар стахуп А. Гогәуа исахъар-кыратә қазара иамоу даға хатабзиаракгы. Изакәу уи ауп,

тоурыхтә хұтыск ақнытә хәтач хәйцык иадамзаргы азбахә анихәо, изихәо, хырхартас иаито даеакжазаргы, иғеш-зуу тәкәккайт аитозаргы, атоурыхтә документ дықненікәоит акәымзар, изакәзызаалак үзара акала дацәхъатцом, ишаҳәо еицакра амтакәа иааигойт. Иаххәап, апхъаф ихамыштыроуп, идыруазароуп, ашәкәысөси исахъаркыратә хытхәаа иаҙбеит, уи ауп шыатас иамоу ҳәа дахылорны дымцароуп аповест ағы Мурван-Ибн-Мухаммед (Мурван Адагәа) ир аземана рылала-заап ахъаҳәо. Уи атоурыхтә документ шыатас иамоуп. Ақырт-уа тоурыхсөси Цыуаншыер излазгәеитоз ала Мурван-Ибн-Мухаммед аибашъратә пышәа ду змаз, настырыхъазара раңааз ир иманы Анақәаципа данақәлоуп апхъаңаңаңы дахъатцахаз. Уаанза дахъеибашъхаз иахъабалалак иааирам-зар атсаҳара имыхъызыт. Цыуаншыер анағсқа излазгәеито ала, Мурван Адагәа Анақәаципа данақәла, ир хәтағы ирызтцысит ачымазара баапсы – амгәахъаатә епидемия, ираңағынгыы иннартәеит. (Уи азбахә инартбааны шәахәапш: Г. Амчба. Заатәи абжварашәышықәсақәа рхаан Апсны аполитикатә тәгылазаашья (VI-X ашә.). Ақәа, ашәкәтъижырта «Алашара», 1983, ад. 70-71; шәахәапш иара убас: «Қартлис цховреба» («Қартли апстазаара»). И атом, Қарт, 1955, ад. 237 (қыртшәала).

Хәиасып А. Гогәуа иповест ахь Уи аперсонаж хада Леуан ара агаға азааигәара дахъааиз уаанза иара иқыта гәакъағы иибахъаз акәымкәа даеа еизықазаашъақәак днарылашәеит. Хыхъ-хыхъла, дәнүікәла амщәгыы иаамысташәоуп ухәа икоуп, аха ғинутқала ицъбароуп, ицъям аратәи ауаа рыбжеиҳарағзак реизықазаашъақәа.

Араатәи ауаа рхәыцрақәа, реизықазаашъақәа зынза даеа хырхартоуп ирымоу. Урт атоурыхтә традициие, агәахәаара ҳаракқәеи иныркыло, иғархәо иқам. Рыбжеиҳарағзак арматырмоуп ишикоу, рхы шымғапырго. Иззықазам, изыштылам, ирзымдыруа, ма ирылымшаша аусқәа ирөуп, досу дызмароу аус акәзам дызғу, дызпсоу атқыс еиҳау аматцура, атып тата, акраагартә тып даштыоуп. Ара бағхатәра хәйцык ңсабарала азәы иланы дықазаргы (Амузықант ишихъыз еипш), нақ илапсует, иртаххы, иртахым рыбиз дырхауеит. «Ари агъежырағы иааңқәлаз мыңхәи ҳатыр ақәлеит «асыс бызхаа». Уи иааңқоушъаратә ирласны ирылатәеит» (ад.40). Аратәи абзазара ауаа ауафра ылныңқәаауеит, ыуафра

псуатлак аламкәа иқартсоит. Ишъақәгыланы иқам, иқаш-кьашоит, итқәйр-тәйриеит, үзара ишъақәгылоу пәкарап итаршәны имфацысуам. Ус еиңш пәкарап ықазазаргы, уи Леуан днаңданы ибартә, иааникылартә иқам. Аххәа злымсың апатажәпейпш ихъаша-паша икоу, уажәы-уажә зәеитазкуа, иқаш-кьашо, икәаратдо абри абзазара «ғызмал», бжеихан мыңла иеибарку абзазара Леуан иеипш икоу арпыс еизада, агәеилга ицәтәымзоуп, иеизақәйршәом, дзанаалом, иеақәйршәарцгы, данааларцгы итәхым. Избан акәзар, иара дызлаауз ала, зынза даеакала ишъақәгылеит иқазшьеи идунеихәапшышьеи. Нақ ахәы нхытқа, иара дахъиз дахъаазаз инижкыз апстаазара ацәаароуп ҳара иаабо, аха убри иаабо ацәаарагыы ауасытәөсса дзыргъацо, дзыргъо, лашара дук иқәзырпхо шакәу ғашъауз. Леуан ара дахъааиз днаzlашәаз реихарафык азәи-азәи ламыслы атып рибатом, амфан ианеиқәшәалатцәкъогы имейгәтаскәа иеивысуам. Изыштыу апстаазара гәыххы, ацәа ахыхын, тәа збаз, тәа ихәхәеит ҳәа, досу рыйссы иашътоуп, мҳатәк-мҳатәк иадамзаргыы иаҳзациркъандаз ҳәа ихабы-хацоит. Урт злақатцәкъоу иага мыңла итарыхәхәарц иағызаргыы, ашәкәысфы иқазара иабзоураны, архыаф заманала иабртоуп.

Леуан дхәычым, аха дагъдум. Иуашәшәыроу, атакзып-хыкәра ду змоу ашыға анықайтцаша, фынфыкәра нитиранны дықазаргыы нақ-нақтәи ипстазара зегъы ахырхарта азто ақера дтагылоуп. Уи икәра итагылоу ауафы ихбыкыртақәа раңауп. Автор уи ҳара данаҳирбо амоментазы дыбъяхашәа, дкақәхашәа, пстазаратә быжъкатцәарап ағы дынханы, аза икыргыы, аса икыргыы ипцәо дықоуп, ахәычкәа рагъгы дыпхъаузам, адукәа рагъгы. Шықәсик, фышықәса рагъха исыйзцәаз, ихәычкәа зегъы адүцәа рагъ ииасит, иареи дареи рыбжъара абаагәара лыбжъатаны, ртыхәақәа леиәкъаны ицеит, ицеит уи абаагәара ашәақәа зегъы иара изамыртуа иттарбақа иаркны. «Аха дарбан рыуа итаку, дара ракәу, иара иакәу? Иара дара ипхъаозит, дара – иара, дара роуп итаку ҳәа иипхъаузо, дара иара ус дрыпхъаозар акәхап» (ад. 48).

Ара, абри апсшъарта тып акәша-мыкәшан Леуан идоухатә ҭахырақәа ирышшәалоу ауа маңзоуп, икоугыы апстаазара амаа зку ракәзам. Даҳгәалаҳаршәеп зақа дтюроу, зақа ақыиареи, аламыси, ацқареи дрылашоу, зақа архара

лхылтцуа Леуан иан ажәйттәи лғызыза, уажәы ари апсшьартә тың ағы крыфартә хәызық ағы аус зуа апхәис бырг Иарна. Иахгәалахарапә аибашыраан ага хәымгә дицәымшәәкәа гәышпүла ипүлоз, аха ара абзазаратә залымдара ссақәа ирзымиааниа апсшьартә фны аиҳаби дузымдырзо уиматәажәацкәа иааигәара угыланы уихәапшуазаргы гәыртъарак ҳамтас изуто апианино архиафи. Аха арт зегты ара мыч дук рымазам, аганахь иавахақәаз роуп. Амаа зку ант («асыс бзы хaa з'өou», амц ғеки иатәнатәхью ухәа) роуп. Абри амикроатмосфера Леуан иеипш икоу ауасы ихәда тікааны дахәаеует, дхәыланарқабоит акәмзар, дыштнахуа, амса иаша дықнәнатцо икам. Иара данхъапшлак (ашъжымтән дәғаялан дзығону ажәйтә уахәама ишфыра иамоу абарта даннныңәгылалак, ма ихығорны иамоу апенцьырданын-кылапшлак инаркны), еихаразак доуҳала икъахәу ауас роуп илапш иташәо. Дара иахъа аамта «бзианы» ишырхыргаша затәык ауп ихагаланы измоу. Аудада пхақәа, матцурақәак, апара, атыпхәа реиेырбара, рхыхра, ахатә машыныңәа, модала аеенилахәара – абарад инархыңәәнаны акы рбо, ак рахая, акы иааргәамтцуа, ак хъаарго икам. Цсымыштыға, цәа мырбаагак, ёқылдқылартак, мхатә лшыртак зыңшааз уи далаゾйт, изирхойт, уи ала апстазара иғәы ақәиртәаует. Леуан акәзар, урт дарбанзаалак азәгъы диеипшзам. Ани заанатц илалахъаз апринцип ҳаракәа кайжыум. Урт ма инаигзалароуп, ма дыбжъаззароуп, еғырт дрытцақызыроуп. Абарад афба рахътә акы – иара изы даға мәфак ықам. Ауасы иитаху, иеызикуа, ицьеи иаамтеи зықәирзуа ихатә ускәа рымасыра ракәымкәа, еихау дағеакы иеазикирц анахәтоу, иахъихәтоуҳәа икам! Аха артаяа уаанжа аеынкылырхәәаша рымам. Еибакы-еибаштыу, тың рибамтә досу ихатә комфорт дашшытаз рыйзазаратә культура лақәеует.

Абарад ртахыра лақәәа рымагзараразы мәфас иаарпыхъашәо акы тұқытқыяршом, ахыларқәра хымызғыршом, «... ари апсшьарақны усс икоу ашара ауп, ироуз ашара (иаҳгәалахарапә Амузықант хлаҳәада аресторан ағы ирхаяу апара ахәта бзиак аиҳабы ишиито атәы ухәа – С. 3.), афатә хианы ироур иршоит, ағы татәаны ироур иршоит, иртиует, ажәабжъқәагыбы убас ихианы ироуроуп, ирахароуп. Иара усгы дара хыс ианыштырымх, ари атың атәы аbaraҳаауз, ара

иааугы амшын рдьруеит, италоит «амшын» рхәоит, афада ипшыр «ашыха» рхәоит – уаха ара икоу, инхо, аратәи атоурых – уссыгы ирыммам» (ад. 59).

Леуан ихағсахъа зеипшроу цқъа игәйлтәааны ҳхағы иаахгарц азы игәаҳтароуп арт дызлоу, илапш иташәо, иахъеи уахеи днатцысыр, дзыдкыысло зеипшрақәоугты. Леуан ихағсахъа егырт ирылхны, ирылкылыкыны, аизолиация азуны ҳзахцәажәом. Убри ақнытә уртгыы ихамфатәни ҳалапш нархахгап. Ара епизодла иңәиргогу, аха иқазшьарбагоу дре-иуоп дыпсылацәахан (зака иқәнагамзеи деилкъя-еилгәцәза ақазаара зыхәтоу аспортсмен!) даач-маачуа, зны анахъ, зны арахъ дыхъбыкыуа, ипсылацәахаз ахәйихъ рбағы анықәашәа угәалазыршәо, шыыжыла апсшыағцәа бааортцәыра дзыркәтто. Уи иаткыс деигъым иагарааны дубаргы афыжәны икоу, ағъфы зхышәшәо амырзакан архәафы. Урт ркатегория датканакуеит зхақынтә зшьапақынза ани аекы баапс (амц мцацә) ала иеибарку, ижы пүкәр амц шынаны «злытцу», «первый зам» соуп ҳәа зхы изызхәо апсшьартта фыны аихабы ихатыпуда. Ари уаха назтахым обыватель зырхәо иоуп. Иара ианакәйзаалакгы дбахтәаза дзырызгаша ихатә обывательтә «философия» гәлүршәаны имоуп, уи неипымкрада дықәнүікәоит. Апстаазарағы зтцаара уадағс иаақәгыло зегъы ртакс панацея ҳасабла имоу асыс бзы хaa ауп, «зегъы рзы ихәшүзен ҳәа уиаңтаар – «Асыс бзы хaa!..» – ихәон дағамхакәа. «Уи ғахыс?» – ҳәа уиаңтаар, «аполитика салалом, сара суағ хәыңуп», – ихәон (ад. 36).

Ари ауағ шықәсқәак раңхъа акрыфартқақәа реихабыра-қәак дрылан. Ус баапсык итцирдьираан, иматурагы дамхны илаигәтасны дтаркырц ачык ааигхеит. Аха ипсы өзызхаш аматә изыләкәит: атыхәтәан Леуан дтазырхаз ант апсшьағцәа (фыңыа арпарцәа) ара раара ихы иархәаны дрымтцақыеит, исис бзы хaa рәешшит. «Ргәы иаатаххаз, рөғы иаатшәаз зегъы рзықайтсон. Уртгыы цеит, иарғыы ак-гыы қамлағазшәа иус аадырцәан, дфаган абыржәы дахылкоу дартеит. Урт роуп зегъы еиқәзыреағаз» (ад. 37).

Ажәак ала, Леуан аламуаа дрылахеит уххартә икоуп, знапы наргжаны урт даарылцааны аиаира игартә дқазтцааш амса изызыпшаашаз уағ димоут. Апстаазаратә ган иреицәаз дағытцашәеит, алтшәа зеипшрахоз ихағы иа-

аганы имазаргы иморалтәи иуафратәи принципқәа амаkeletalпш имғыхны изкамыжыт, хаха (макхәфала) дажәлеит. Макхәфала зысхәо, хшың дук аарпшны, дкәаратап ҳәа дадламгейт. Итагылазаашъя зеипшраз ала ус иагылшомызт. Азалымдарақәа акомпромисс рзуны дрывызгоит ҳәа автор далағазтгыы ипсабаратәхомызт.

Егырт харкәтәцип, шытта раңәак уаҳа ҳаерылахгаларым, аха Леуан ақытантәи ицны иааз, иара иңизізәз иғызыцәа маңк иадамзаргы ҳарзааттылап. Ҳарзааттылап, избан акәзар, Леуани урти реизықазаашъяқәа, рпозициақәа апринциптә қашшықәа рымоуп.

Анкъатәи Леуан иғызыцәа ара апсшьартта тыңағырыбыла хызкыз раңәахеит. Хәығы-хәығла уаанза ирылааазы рууафра, рңагъара бзия, ргәадура атсырбел еиңш ирылзыцәаауа, рыламыс цқыа зырдысуга, изырдагәо, иғаҳаэттәуа раңәахеит. Изымғаныку атахрақәа рызтцысит, дара рөңи иғыцу ари аббазара иеицәаз аганқәа рулағын, ирласны ихнаеит, амхалдыз еиңш иаашьтақөшөеит. Даргыы раңәак хъаас имкүзакәа реартеит. Леуан гәтүхас имоу апринцип хадақәа дара рнапы нақъаны ирпүрттит. Изықәшәаз қартцоит, рхырыпсы иашьтоуп, мариала ахнықәгара инахылхәәнаны акы азхәыцразы рхы аңыбаа адырбарц ртажым. Иахъатәи рхатә қыф архаразы рууафра лақеит, ирымпүттәаит ҳәа игәнүргазом, акагыы түккүйткъаршьазом, уаттәти акәты атқыс, иахъатәи акәтагъ ҳәа икоуп. Атабырг азы, егырт рааста Амузықант маңк дзазон, дкәанызануан, аха уигыы Леуан итәи акәымкәа, егырт ртәи дагеит. «Рапхъаза азәгъы издүрзомызт, иара Амузықант ихатагыы издүрралмызт, аха апшы ахъаслак ихыртыра мариазаап, нас апшасра ианақөйтлакгыы, дыбжъажъо, ихы ахъеиттара ихымдыруа дынхозаап. Убри ақнитә, рофызара еилазго, ирыбжъало, ирыбжъагыло қалеит, ирзымарихеит. Рыблақәа шаапшуа, ишенихәапшуа еикәнагеит, хата-хатала иагеит. Ишығеа-ғаауаз. Ишығеа-ғаауаз ухәаргыы, иара иоуп акәымзар, егырт иара Амузықант дназлоу, ҳазгалакгыы ҳагаант ҳәаттәкъя ипшызшәа, изго реартеит. Ақытгыы рыхәлшәом» (ад. 75).

Ганкахъала уахәапшуазар, Леуан анкъатәи иғызыцәа ауаа заманақәа роуп, ирхароузеи, ирласны өкүйдкылартак-

екыдкылартқак рыпшааит, иғәап-жапуа икоуп: азәы адғылшәафуп, еғи дмашынанықөңәфуп, даеаәзәых аресторан ағтәи музыкантуп. Нас иқалазеи, арт ауаа ихәартоу аусқәа ирғызаапеи? Ҳәарас иатахузеи, авторгы, Леуангы, ҳаргыы урт зөү рзанаатқәа ракәзам ҳазқәызбо.

Ишдыру еипш, ҳара ҳуаажәлларрағы занаят цәгъя ықајам. Арт ауаа шыауга ус цәгъяк қартцо иаабом. Аха ашәкөйөөү урт злахирбо аганахъала ҳанрыхәапшлакь, иаабоит рәказшыя иахъакәым ала аешапсахыз, атсаакәкәалараҳъ, рууафра аилахараҳъ ишхоу, рәказшыя аеволиуциа ҳырхартас иамоу шәартоуп, иттарбагауп, шыауга ус баапсык қазтаз иаткыс иеицәамзар иеиғым, еиха-еиха итсақыдахойт. Дара зхатарнаку, атоурых ду змоу ажәлар ртыхөтөи арзроуп изызхәоу. Убри ақнытә дара рәказшыя зақа ипсүехо ақара, иғәтәхойт Леуан иқазшыя, уи ихағесахъа ажәлар рышьатамырзра иасимволны ишьяқәгылт.

Ихәычызаргыы, идузаргыы Леуан дзынио азалымдарақәа рзы игәы түкапуазар, иара итәала, илшо ала, ишеиликаауала апротест рзықайтцозар, анкытәи ифызицәа азалымдарақәа ирышьцылахъеит дара ирызкны ианымфапыргогыы, рхатақәа ианықартцогыы, ус иахәтоуп ҳәа рхәо ақынза инеихъеит. Знык иадамзаргыы азалымдара қазтаз, ма зәә иалазыгзаз, адугтыи дашыцылоит, убри ақнытә ауағы актывы давымсыроуп – абри апринцип Леуан иқазшыя ахытхырта хадақәа ируакуп. Уи цъара деиласуа, абри апринцип ҳаракы цъара ицәелиаго дықам. Иахғәалахаршәап иара дахътағым закәандароуп ҳәа иазхәарц зылшо рзы ирхианы имоу иғәтәхәицрақәа: «– Азакәан зеилазгозеи сара ара ииз, ара иааазз, сароу?...» (ад. 35). Иахғәалахаршәап азылахәа шкәакәа псыны иахъкаршәыз, «Иажәйт, неихыркәа амамызт» (ад..61) ҳәа мгәацәа палтықсак («имгәацәа иаңысны») днеини рыңғашшырада шыаңәпкәла данагәтәс, Леуан изымычхакәа, ипсахы еилаланы уи дышижәлаз. Иахғәалахаршәап уажәи-уажә протестк аҳасаб ала анкытәи ифызицәа амфа иашахъ икылигарц дашаштыо... Иахъа залымдарак ихәычуп ҳәа азәы, ма ухы ианаужкыр, уатцәи даеакы анаужкыр, уатцәаштахъ даеакы... егыртгы ус қартцо рөйнәрхар, нас ари апстәаазара шпақало, тқакыс иаиуазеи, ҳабакылнаго? Иахъа уафра ҳәыңык амухыр, уатцәгыы уатцәаштахъгы ус үөйнаухар, нас уаба-

кылнаго? Инықәйрпүштә ақәзаргы абас икоуп Леуан лас-сы-лассы иғаңхана иқәиргүлө ириторикатә зтәарақә.

Леуан игәтахәйцрақә ртәи зхәо атыпқә руак ағы ав-тор еилька иахирбоит ифырхатда дзықәнүкәо даеа прин-цип тәулакгы: «Акгы үеалаумгалан, азәгы уиламкын-сын...өнердагә, өмөрхә қатдо... Аквартира заа иахьюуша, ухы зланыкәугаша тыпк, уи узықасташа игәи қатса, егыи узықасташа игәи қаутцахьоу? Избан? Уи фатәыс-гатәыс ҳәа иртама апстазаара, ауағы адунеи ағы дааит ихәтоу иоурц, иагыиоуроуп, иара адунеи азы ихәтоугы адунеи иаитароуп.

Уи иабдуи иаб иашьеи раамтаз ирызбахъан, шәақыптынца-ла иргахъан, уажә ара үзара гәамсамқәак бжъанагалеит ҳәа, ауағы иблақә химфароуп (ад. 49).

Ари ацитата ианыпшуа апринцип Леуан иқазшыя ғәгәа ашьяқәгылара, ашәра аул изызхәо. Аха мачк иадамзаргы иара изы изажәцәошәа избоит Леуан иабдуцәа – ауаа қиақәа, ауаа үзәкәа ршы ахылоуи, абжъаратә школ дахъалгахъо-уи маңара шыатас иқатданы, иара ипшәа мачи, икәреи рзы итлапқацәо рзуҳәартә икоуп ара хыхь ихәтирақәа зныпшуа ацәаҳәақәа. Ыбыргуп, ашәкәысфы иидеиақәа ныкәызго иоуп, аха интелектла ашәкәысфы ихата иақара дхаракума ухәартә дахъхәыщуа ыкоуп. Леуан изы арт реипш икоу ахәыпра тәулақәа мачк иадамзаргы ипсабаратәымшәа из-боит.

Ианхәыцқәаз, ианеицрызхаяуз, Леуан ифызцәа ргәадура иман, иеидгылон, иандухалакгыры рыхәфахыр еибыртар абаа хыржәартә амч роуент ҳәа дгәигуан. Иара дкары-жып ҳәа ихахъгы изаагомызт. Аха ишнеи-шнеиуаз дара амарда (абзиа) атқыс ахылагъара (ацәгъя, ма апринцип-дара) еитъаршьеит. Ара апсшьарта тып ағы апхъа ианааиз пытрак иеицныкәозшәа, қазшыалагъы иаибагозшәа иқан, аха нас рымфақәа еивкьеит, рдунеи еиқәшахеит. Дара лас-сы ирцәызит рабацәа ирылараа захъаз азғыдара. Ақазшыя ғәгәа рзаамырпүшит, апсызерах иианагеит. Аратәи итцурам атагылазаша кәаратцарапқәа рыхерымадыриашеит. Ачымазара өкү (амц) даргы ирыхьит, ирыхьит акәым, ирылаеzeит. «Ма ишпацқаз, ма дареи иареи рыпсы шпейлаз. Уажәы? Ани ағеки амат роуент, аусқәа ахыруагъы, иныгәннысуа агаға иа-хавоугы, аплиаж иахыкәугы» (ад. 23).

Леуан акыр аамтагы икаижкуамызт ажәйтәтәи иғызыцәә зәнагалаз атымитыша, аган лашьца итигарц азы агәйтgra. Иғызыцәә шизэмырхынхәуа акыр аамта агера изгом. Дгәйгүан өбақа шықәса рапхъанза ишықаз еипш еитах реиғызарагы еилшәарак акәымкәа, азы рыбжьюутәар рыбжъара икылымсуга, рееидыргәләнаны, еидгыланы иқалап ҳәа. Еиуеипшым акыр тәгылазаашьақәа рәңи иара дәғатцәйтәуа, дықылатеиуа иғызыцәә реиқәрыхара иеазикуеит, назаза иңәүззатәкъап ҳәа дықам, акырынтә уи цәырганы далаңаажәоит. Цқыа ҳазхәйцыны ҳаҳәапшып Леуан иғызыцәеи иареи реизықазаашьақәа дахърылаңаажәо рахътә еиҳа иқазшъарбагоу даңа тыңкгүй. Мариеи иареи реицәажәарақәа руак аан илеиҳәеит:

«– Сара сөйзцәа маңара, сөйзцәа срылагану? Азәымкәа, сөңгъамкәа сқытантә абра ҳааит. Шықәсык ала абра апсшъартә ҳаныпшиит, иамаз аеыхара баапсқәа акыр хъаҳәра рымамкәа ртып иқәаҳтцеит. Сөйзцәа, ма ажәа брык раҳаны, ма азәи иажәа деижъян, ма дахыпсан, ма дхъатны иана-рыжъра иқан. Зегъы реиҳа мчыла еитдәз Амузықант иакәын – убрыгъ акағы даагыломызт. Уажәы убысқак икәшщәаҳеит, иаахбаңыцхъаза абыржә ибхәо еипшишәа акы сархәоит. Дара зегъы убарт ҳамтазтәи ах ипацәа ибжырыхыз роуп, урт рыбзоурала тыңқәак, усуртақәак роун. Дара рбызшәала иухәозар, мышкы акы ахърымоу. Роуразору, рхы инаркны ршъапақынза мыңла еибаркуп» (ад. 33).

Егырт ара дзыниақәо зәйрөры реиپш, Леуан анкъатәи иғызыцәагыры ырпстазара еинтәыланы, еинтәылангыры маңара акәым ихышхәйтәаны имфасуашәа рбоит, шытә ирызгәатајом, игәартарцгыры ртахжам ыруафратә хатабзиаракәа, рдоухатә дунеи зақа иғару, зақа итсыззәау, атсаа-кәкәаларах рхы хоу. Шытә ипаҳкуазеи ҳәа икоуп. Дара рматериалтә бАЗАРА ИХӘАЖАЗА ИҚАНАТТАЗШӘА, ИШҮННАХЫЗШӘА РБОИТ, АХА ЕИҲА-ЕИҲА ЫРУАФРАТӘ ХАТАБЗИАРА ЛАНАРКӘУЕИТ АКӘЫМЗАР, ИШҮННАХЗОМ. Ҳәарас иатахузеи, ара ахшығаққәа ҳцәеилампсароуп. Ауаатәысса рматериалтә мышхәбазаза аиғытәразы ақәпара ашәкәығыры, иғырхатда Леуангы, ҳаргыры мап ацәаҳкжом, аха уи ушазықәпо, аагашьас иқауттаз ауп аус злоу. Егырт азәйрөры иреиپшны, Леуан анкъатәи иғызыцәа ринтересс лақәкәа рымхабзиуп, иреигәыргъоит, арахь рпынта инахыхәәаны, урт

ратқыс еиҳаны уатқәтәи рпепш тұзхаауа гәартазом. Леуан дзыштықақо (аяғра, аққара, доухала абеиара...) дара анахронизмқәек реипш ирыхәапшвеит. Ирызгәтәзом ихыңшы уааны ишышъақәгылаз, иахынзахыңшы. Рабацәа ирымаз инықәыргоз атрадициатә пагъара бзия рхағты иқам. Имоду аматәа лыпшаахқә кашәкачо ирыштәнды рөйрхықәымтцах, ицқақәакәараңа иклыш-млышыуа ага иавоуп, аха ани ирбарц иртахым аганахъала итқа-тко ақәынтықа илажыуп. Ус акәымкәа мачк иадамзаргы, Леуан иҳәтәы иацнықәозтгы, уи имға иеидгыланы иқәластгы, иара идгылазтгы, ыламысгы ымфакәа, иагъхыңшымкәа рөйкәрттар ылшон. Аха қазшала инамщхәнгы иуаа хыысқақәхеит.

Леуан анкъятәи уи иғызыңдәи реизықазаашъақә акульминациатә кәаң ақынза инеит ант иағаңдәи иареи еидысланы иара дантахаз аламтала. Уи Леуан иага иҳәаргы иғызыңдә шизмырхынхәуз нагұаны агәра аниғаз амомент ауп:

«– Сара сқынтың шәхы шәақәитуп иахъарнахыс.

–Харгы ухы уақәиттахтәуеит иахъарнахыс, – иҳәеит Адғылшәаф, деишихынсаалаза, деиқәостиумха, деикәгалстукха дахъгылаз» (ад.102–103).

Леуан ант апшыңағзәа рахь изтүсызы агәаң тәкыс иамаз цқяа иеилымкааңақәа, анкъятәи иғызыңдәагы иқәызбоит. (Иахъгәалахаршәап Амузықанти Леуани реицәажәарақәа, насты Адғылшәаф өыпныңда ҳасабла Леуан иқәкны иихәо иажәақәа: «...дырғагыых, зыңсы зшъарц иааз шәрытаза шәрақәпа...» (ад. 103).

Хара Леуан изтүсызы, ихы зықәирзыз агәаги ишъоуратә цәанырра тәркәе мотивқәас ирымоу цқяа хрызхәыңны иеилахқаароуп, анкъятәи иғызыңдәа ргәаанагара ҳзаццом. Изакузеи ари, автор иаабаң апстаазарағты алитеттурағты ҳуаажәлларра зқәызбахъоу ажәйтә шьюра тұс дазышшәоома? Ҳәарас иатахузеи, мап. Ари иаабаң хатә шьюра мацаразам. Леуан ишъоуратә цәанырра тәрары мотивс иамоу хатабзиарала, шығантықыла даеакзоуп, даеакза иазхәоуп, баша ашъоуралар атқыс акырза иғәрәоуп, иеихауп, апринцип ду змоу акоуп.

Азәы иғәы иаанагар қалоит: митә қалама, бзия иибоз апхәызба ңқынцәа хпарақәак дрыгәттылакны ишнеиуаз ианиба. Леуан уи ақара дацрамлакәа, ихы ылаймгаланда, иқәтәа банны ишъапы еиттихында, ылмаршәа кны днарывсын-

да ҳәа. Леуан ари ихымғапгашыа иззкны ас еиңш агәаанагара шытапкыла ииашам. Арпсыс дзықәшәэз азалымдара хада даңәхъатызтгы, иуафратә принципқәа мап рыңқәрәкән иаанагоз. Леуан ихъамтра, зхы цәырызгарц зылшо асоциалтә залымдара ду ағагылароуп иаанаго. Уи ишъоуратә хымғапгара хатала иара дтанаrhазаргы иуажәлларратә тәкы ғәгәа змоу амотивировка амоуп. Атыхәтәантәи бәтталатәи, махәәеиlhлатәи ақәпарахъ даннеиуаз иара идыруан азалымдарақәа зегъы уи ала ишизейкарамтәуаз. Аха акы иапсазам дықам. «Уаха аәакы ақәым дыздыруа ирбааит нас, үзара хъаттра қамтқакәа ауафы ипстазаара ахы икыр шауа, убри зегъы-зегъы ишрыцку апстазаара араан ишафызам, знык ушьаға еилаганы, нас ипсахны ишуумыриашо рапхъа затәи ушьаға зегъы ишырхытхырто... Уи иззнархәыциртә ианықалалак, иара ахата ишыднарбо, ус икоу шырацәоу, урт рыла шакәу апстазаара ҳәа абас зегъы ирыцкны изықоу, ауафы рапхъа тәи ишьағеи атыхәтәантәи рыбжъара икоу аамта» (ад. 115).

Леуан игәы дамжызаеит, махәәалатәи хыщәннымұрха иқәпарағы даттахеит, аиаира изымгеит макъана апстазаара иақәйинчабло акъаҳерақәеи иареи реидсыларағы. Аха иара дахәызтәйзгы апхъа зәкәнны рхы итаирпшит, даәазынгъы арахъ иқәымло иқайтцеит, аратәқәагы азәырғы рхы иззнархәыцит. Хатала, маха-шъахала иара даттахеит, аха моралла, ацқыарала, доухала аиаира игеит. Апхъаф изы Леуан дахъаттахаз акәзам ихадароу, аус злоу иигаз аморалтә иааира тәо ахъамам ауп.

Типологиала ус зыххыуо, аха зында даға ҭагылазаашьақәак змоу асахъаркыратә хәғсахъақәа адунеитә литературағы зақа утаху ықоуп.

Хыхъ-хыхъла Леуан иқәпараала апстазаарақызы ақагы изықам-тазшәа, ақагы изеитамкызышәа, изымпсахызышәа иахъаабо иллиузиоуп. Даәакы ақәым, иипсахыз иеитенкыз зегъы ирыцкүп иара ихата апсыра иеахъеимтаз, иеахъимкъашыз. Уи маҹума? Иара апстазаара ишьта анымтқакәа дым-цеит, итыхәтәагы пымтәеит. Иара икәнитә Мария ләә иалоу апшығы абипарақәа реимадара шнымтәо ала агәыгра ҳайтоит. Иқәгылар қалоит атипра азтадаара. Иахъатәи ареалтә бзазарағы Леуан иалкаау, иаӡәыкны икоу иакәу, атипра зуа уасу? Ҳәарас иатахузен, ари азтадаара атакс хъаҳә-

хъачарада иаурц иалшо акы затқәйк ауп: Леуан атипра зуа сахъаркыратә хағсахъоуп. Жәынгы-ғанғы аңстаазара иашатқәкъа, аңстаазара пішізатқәкъа зда ихәартам, излеи-барку, псыс иахоу Леуан иеипш икоу, ма уи изааигәақәоу ауаа роуп. Шәышықәсала, зқышықәсала иқаз атрадициатә хымғаңғашья бзиақәеи адунеихәаңшышыақәеи иргөлиааз, гарас измаз, аха уи агара ишаагартцыз цқыа анаңшы-аапшы-ха змоукәа ажәйтәра агәхъаа мқыкәа, гәымбылцьбарала, еилакәбаса икәызтіо, цқыа ишқақәымгылац, еилатыруа икоу ақивилизациатә жытқра иацу аилахәарапқәа зақағы ишахәтоу рөயрзаминаалакәа илалахәаша ицозеи! Леуан дызлиааз, дызлаааз ауағытәысатә хымғаңғашья ақырза иеизадан атыхәтәан дызланагалаз, дзыдқыңылаз, итқәыр-тәыруа икоу, зпан апшаара уадағу аахымғаңғашыақәа рааста.

Аповест ағы Леуан иаамыштахъ аинтересс этсоу ахағ-сахъақәа даарылукаартә дықоуп Мария. Уи илызкны ҳара иаадыруа уи ауп, қәрала Леуани лареи раңаак еиғырғом, аха иара иатқыс аңстаазаратә пышәа лымоуп. Лара амузыкатә школ ағы аус луеит, ахәыңқәа амузыка длыртсоит. Лзанаат дақенагоуп қазшыллагы, цәанырралагы. Лан гәыразк лоуп, ахәыштәыртағы аус луеит. Агәцарапреи, ақәыңтареи, ах-зызареи рылжуа икоуп Леуани лареи реицәажәарақәа раан иалхәақәо агәырығәтәагақәа ажәақәа: «...Иузымдыруагы үдүрүп, уара узхымзо акғы қалазом. Ухшығ бзиоуп, угәи бзиоуп, уцқоуп, угәтәоуп. Цъара газарак ухымзар!» (ад.41-42).

Апхъа Леуан изкны илызцәйртцыз арыщашъаратә цәанырра атыхәтәан абзиабара цқыа, абзиабара иашахъ ииасит. Леуан ажәала интқааны цъаргыи иҳәом, аха ифашъағом азнык азы уи цқыа дшизеильмкаая. Лара лцәа пырехъеит ант Ҳауида дхызхыз арпарцәа «хазынақәа», шұта «аласқәа» хәа ипхъаңу атыпхәаңа рахъ ауп «асиа дахъану». Лан пхәы-сеибак лоуп. Ант арпарцәа апхъа ара пшыарақәа ианааз Мария дқәыпшән, дхырхит. Нас закәхи, апхәысейба лызғаб дрымазкәадаз (ад. 110). Дара уеизгы апхәысейба длыпханы акәым, дынцәа дыпханы, ипшую азә лакәни дықазаргы, дымғахыркъарын ухәартә ихәаш-гашқәоуп.

Мария «лцәа шығеугұы», уағрала дхарақуп, инагзаны дразуп, Леуан иуағраратә хатабзиарақәа зыпсоуты еилылкааует, гәык-псык алагы дизыкоуп. Рыгера хгоит Леуан иағаңәа

дырғырпшны, «урт уара унацәхың ихүуссо иапсам» (ад. 83) – ҳәа иалхәо лажәақәа. Ишаххәахьоу еиپш, Леуан иагаңәеи иареи апхатәи реидыслараан тәгәала даңырыпқа, ищрааз, ишъапы дықәзыргылаз Мария лоуп.

Мария Леуан иахъ илымоу абзиабара шығәгәоу, ишыңқью илымкаала инагзаны агәра аагоит иара дантахалак аштыахъ илхәақәои, лхымфапгашъақәеи рыла. Леуан итахара хъас, гәйрөас изымкызы Ҳауда длықәызбо ғъара илхәоит: «Сара бзия дызбон, дагызыбонит...аринахыссы...» (ад.128-129). Леуан ипстазара даналтцыз амомент иақәршәаноуп лара иара икынты апшқа лцәа далашәаны дышықаз анылдырыз. Длағырзышо, лыпсі-лыпсі еихымзо Леуан дызшызыз зустцәоу амилициа иралхәарц данцоз илнырит ацәанырра чыда, ацәанырра ссир (айлуара, агәелиахынхәра). Дымғашшо илдышт. «Иароуп...– лгәы интығит Мария, – иароуп – апстаазара өыш!!! Зегъы идсырбап, идсырбап, идсырбап уи бзия дышызбоз схы аткыс, сыйссы аткыс...Лылагырз тығорны ағыланахеит, аха уаңзатәи икалтәоз алағырз еиپш дабылувамызт, еиҳа икәандан, дазәзәон, лыпсі лнаргон.

«Иқалазаап, иқазаап адунеиағ, – лгәы итығуан иаа-кәымтцәзәа, – ауағытәйсса игәақрақәа зегъы рыпсас – ус ашәаҳеиپш дықәэммырбо амч... Идсырбап, идсырбап зегъы... Сара соуп!.. – Леуан актәигъы. Ағбатәигъы...»(ад. 130).

Мария арт лажәақәа ибашоу агәағ иахъяз, ибашоу мақарағзам. Аповест лахъеиқәттарыла, гәкаһарыла интәозаап, ашәкәффи апстаазарағ абзия аиаира азгом ҳәа шықәиргәзәзаап шаххәо, Мария арт лажәақәеи лтагылазашьеи ажәабжұхәара иаразнак иаалырқъаны, иаақәымтәиааны зынза даға тқакыки хырхартаки артоит. Үажәраанза Мария илықәлашыцаны, лара лзы адунеи еилабғаны иқазтты, апшқа лцәа дшалаз анпилылкаа, иаразнак лгәалақара ағаңсахит, ағаңсахит лымчғы, илызцәйрцит дызқәымгөыгуаз ағәыгра дугыы, адунеи амаа зку лара лакәушәа дқалеит ҳәаа змам аоптимисттә цәанырра лашақәа мра лашаны илхаңеит.

Иаайдыланы ҳаҳәаңшуазар, азнык азы А. Гогёуа ҳзых-цәажәо иповест ағы ацәгъарақәа, анегативтә цәыртракәа маңқ ирымцхәңеит, ашәыгы еиқәаттәақәа ирыжәпаңеит, амч ритаңеит ҳәа иупхъаңартә икоуп. Аха ари еиپш икоу

агәаанагара иашам. Леуани Мариеи ргәахәтәй бзиақәа рәүи изатәкәоуп, аха урт реипш икоу ауа ари амикродунеи ианызаазеит ҳәа ихәарц итахзам ашәкәыфы. Ауаа цьбара-қәа, аңаршеникәа, аңәгъяқәа, ахпарақәа раңаафызаргы, уи-моу, иеихазаргы, абзиақәагы ыкоуп. Леуан аңәгъарақәа рыңсы дартаzarгы, дрыңадыркызызаргы, даеа Леуанк Мария лицәа далоуп, уаттәти амш уи изыпшуп.

Хынъ зызбахә ххәаз Мария атцихәтәантәи лтагылазаашьеи, лгәалаңареи, лажәа зфыдақәеи лымаңара лакәым, ҳара апхъафәзагы агәигреи аоптимисттә цәаныррақәеи ҳаз-диртцысуеит.

Абас икоуп иааркъаәны аповест атекст иаңнато уи лхағесахъа ахадаратә моменткәа. Аха сгәы излаанаго ала, уи ағы маңара ҳаңғасыр азхом. Мария лхағесахъа итдагъ инартцауланы аилкааразыхара ххәйтхәаагы маңк иадамзаргы, аус арутәис иҳамоуп. Изакәу уи ауп, ашәкәфы уи илитәз ахатәы хызы баша илимтейт, еиуеипшым ассоциацияқәа ҳазнартцысыртә икоуп. А. Гогәуа уажәадагы иперсонажцәа азәырфы рхатәы хызызкәеи инарыгゾ афункцииақәеи еиқәшәо, еиқәөыртуа, иеишъашәаланы икайтцақәахъеит. Иахгәалахаршәап ароман «Аәыкәаҳа» ахадаратә персонаж Аңыр ихъзи инаигゾ афункцииеи реизықазааша зақа антесс аткоу, зақа иеиқәшәо.

Аперсонажцәа рыхъзкәеи рфункцияқәеи еиқәшәо ырката-щара сахъаркыратә хархәагак аҳасаб ала, ҳәарас иатахузei, А. Гогәуа изыхәа маңара иказшъарбагам. Уи амехак тбаа аманы адунеитә литература иадыруеижъеит акыр аатцеит, иадыру-еит аңсуга литературагы. Аха А. Гогәуа иөы акыр конкреттә чыдарақәа аманы иаҳдыйлоит.

Ара уажәы ҳзыхцәажәо аповест ағы ахадаратә фырхатда Леуан ихъз атоурыхтә (ареалтә) хаңқәа угәланаршәозар, уи ибзиабағ апхәизба Мария лыхъз ассоциативла ажәйтә Мифологиатә пхәыис хызы Мариеи уи лхағесахъеи урыз-дырхәыцуеит. Аңсугаа ртоурых ағы Леуанраа азәымкәа, ғыңызмәа ишықаз еипш, адунеитә мифологиагы иады-руеит Мариараа азәырфы: Мария Мысратаи (Египеттәи) – ақырсиантә ҳәамтақәа рәүи азәырфы ахаңәа зыпсаҳыз, атцихәтәан аңсахра иаҳхуз); Мария Магдалина, – даеакала иаҳхәозар, Мария ақалакъ Мигдал – Ель ағы ииз; Мария –

ақырысиянта мифологиатә ҳәамтақәа рөы анцәа ду Иисус Христос дзыхшаз.

Иеиғырпшны хрыхәалшузар, арт Мариараа зегыы ракытә А. Гогәуа и-Мария ассоциативтәла, функциала Иисус Христос иан дызлаугәланыршәақәо дыкоуп.

Ҳәамтақәак Христос иан дыңқъан ҳәа дынцәадыртөуейит, даеаңъарах дыңқъазамызт, дыңсахсын рхәоит. Аҳәамтақәа рыла Христос иан аберцәа дреиуан, абер тыңқәа рөы тәартас, гылартас илыман, уи моя, ҳәамтақәак рөы Ивериақа дааргараны дықан, аха амаалықь Афонқа амфа лирбан, уахь дцеит.

А. Гогәуа и-Мария лызгы үюукы «алас» ҳәа дрыпхъазоит, аха аҳара шытә иаадыруеит уи лцәа аңера лыласра ишахымъяз. Лара нхартас иахъымоу ажәйтә бер тың Анақәаапиоуп, аповест ағы апхъаза данаабогы ажәйтә қырысиянта уахәамағы дыңәоуп.

Аха зегь реиха аинтерес этсоу даеа еипшыракгыры рымоуп арт Мариараа. Изакөү уи ауп, ажәйтә қырысиянта (мифологиатә) ҳәамтақәа рөы Мария Христос длыхшеит нашанала, ахатца длыимамкәа, ахатца даламырхәкәа, лызгабра бжымыхкәа. Лара лхатагыы иажәхъаз лаби лани – Иоакими Аннеи нашанала длыхшеит.

А. Гогәуа и-Мария лцәа иалоу апшқа шытә аб (Леуан) димағзам, уи данилак үюукгыры изакәандоу хшароуп («нашанала ииз») рхәозар акәхап! Абар шытә фнызықь шыңқәса тцуеит ақырысиянта дунеи иатцанакуа ажеларкәа зегыы ргэыграқәа амифтә Мария илыхшаз амифтә нцәа Иисус Христос идырхәалоижъети. А. Гогәуа и-Мария агәра ганы дыкоуп лцәа иалоу азъы гәыгыртадуны, дфырхатсаны, дыжәламырзганы дшылзықало. Ҳара апхъағәагыы агәра аагоит уи Христос иеипш дмифтә хағенә ақәымкәа, дреалтәны джалоит ҳәа.

Абас ала, уажәраанза А. Гогәуа ирғиамтағы лассы-лассы ижәлар гәакъа рфольклор ақәызтгыры ихы иαιрхәоз, уажә ара ҳзыхцәажәо аповест ағы уи инаваргыланы адунеитә мифология дазхъапшит, ссиришәа қазарыла ихы иαιрхәеит адунеитә мифология ақнитә Мария лыхъз.

А. Гогәуа ҳзыхцәажәо ифымтағы Мария лхәесахъя иадхәаланы даеа згәатакгыры қаткатөуп ҳәа исыпхъазоит: лара милатс дзеиууо иазкны атекст ағы инткааны ажәак иадамзаргы үюукамзар үюара ихәазам. Аха лцәажәашъақәак рыла даурысуп ухәартә дыкоуп («Леуан» лхәазом, «Лиова»

ҳәоуп дышипхъо, зынзатқык урысшәала иарбоуп «Князь» шылхәаз (ад.7). Сгәы излаанаго ала, ари атыхәтәантәи ата-гылазаашьагы ашәкәысфы баша еиғимбаит: аикәырхара аидеиа анс акәу, арс акәу аурыс жәлар ду (аурыс пхәыс, аурыс ан) ирыдихәалеит.

Аповест «Асқак дузааигәан, аха дузгәамтәйт» ағы иах-пыло егырт аперсонажқәагы акыр аинтересс рытқоуп. Иналаршә-ғаларшәны епизодлоуп ишщәыргоу Леуан иан лықәла, лөзыза Иарна, апианино архиафы, апсшьартта ғны аиҳабы, Мария лан, аха арт апшыбыкгы апхъағ акыр аамта игәы итымтәо, ихамыштыртә ауағ ибзибареи агәбылреи, ақәымшәйшәреи, ататареи, аразреи рыланы, апхареи алаша-реи рхылтцуа иқатқоуп. Урт реилкаара сзыщәажәахью рақара иуадафым, убри ақнытә хаз-хазы сырзааттылоит ҳәа сала-гом. Ҳәарас иатахузei, урт зегы автор баша иалаимгалеит, акака ирызхәоуп, акака ирызкуп, Леуан дызтагылоу алаш-циара алашара азықартцои, апстаазара зынза ишеиқәаттәам, алашарагы акылпхартқақә шамоу агәра ҳдыргоит. Аповест ағы аңғарақә, анегативтә цәиртқрақә еихазаргы, аб-зиара апба ҳзыымкәа иқам. А. Гогәуа ишәкәөыратә қазара ачыдарапқәа ируакуп аңғьеи абзиеи рышхәа еивтданы, еихъя-еипкъо иахықаито.

Апстаазара егьи агани арт ара уажәөи зызбахә ҳамоу ауаа рызбахә зхәо агани контрастра рзеибауа иқоуп. Иахгәалахаршәап ағымтағы хыпхъаңара раңәала иқоу рахътә епизод затқык иадамзаргы. Апхъағ игәалақара быжынахуа, иархәашьуа ақынза днанагоит Леуани ани ипсны иштәз азылахә шыацәпқәла иагәтасыз (...алак еиқәаттәа цыфызуа изкәршаз, итыпантә захыраз ишьтақәа рпынцала» – ад. 61) амгәацәа тықи реидыслара атәи зхәо асахъа. Аха автор уи анағстәкъа Иарна даа-циыригоит, ҳаргызы ҳәалалакара иаразнак аеапсахуеит, ихааза гәйрігъарақ ҳамәханакуеит, адунеи ағы агмыгқәагы ықоуп, аха ауаа хазынақәагы агымзаап ҳхәо ҳқалеит. Иарна Леуан днымфаҳылган, лара аус ахылуаз акрыфартқағы дналган, дгәйищхә-гәшшүа, дгәйкәы-тәыкәуа акриғалтцеит, иара иан лыфаттәқәа иғәалазыршәо ачыс бзиала длырчеит. Иарна лхата дшыразу, дшыцқуо еиԥш, илкуа ильшытуа цқуоуп, илхәо лажәақәа хаауп. Зегъ рыла дгәйшьтыхгоуп, ан гәакъа

леипш дразуп. Леуангы атыхәтәан баша ихәом: «Аиашаз, шәа саашәацәажәан сандалак, схы-сгәы ақәыбзиахоит...» (ад. 65).

Иара убас апианино архиафи, апсшьартта фны аиҳаби, Мария лани рызбахә зәәо ацәаҳәақәа ҳанрыпхъалак, Леуан иеипш ҳаргыы ичыйду, иалкау ацәанырра ңхақәа ҳазырсыует.

Егъырт акыр ифымтақәа рәкны еипш, арақагы А. Гогәуа имачымкәа, еиуеипшымкәа апхъаф ассоциацияқәа изыртцысыша асимволқәа қайтцоит. Иаахғап акык-өбак ләйрпштәкәа.

Иеилабаахью, афөыцәгъяқәа зығнышәшәо апхын театр акәакъ цәытллашьцақәа руак ағы иғылоу, зыпшшәы зхаҳахью, ашәкәы ианырххью» (ад. 71) апианино аклавишқәа зегзы фежъхахьеит, ахәынапқәа рцыфаҳа ацәыцә рәафы икоуп, аха руак мшаенеипш акағ ҳәа абжы ахылтцуа икоуп. Абригы, хымпада, исимволуп, изызәақәоу рацәоуп, сгәанала иунато ассоциацияқәа ируакуп Леуани дызлоуи реизықазпашиақәа: зыбжы цахью, ахәажә ңәа зхалахью аклавишқәа (егъырт), зыбжы мцац (Леуан)...

Аповест ағы Қазарыла иқатцоу асимволқәа руак, сгәанала, апеизаж иадхәалоуп. (Апсабаратә цәырттрақәа символқәаны ашәкәыфы уажәадагы ақырцъара еиуеипшымкәа иқаиттахьеит. Иахғәалаҳаршәап ароман «Аөыкәаҳа» ахадаратә хағы Аңыр иашта иқәғылоу, ицар-царуа, итәгәирпсаны ишазҳаяу, арахь бғылжәымзар ақагы зәамло аса тцла символарс иқанатцо зеипшроу). Ара ҳзыихәажәо аповест ағы апсабара асаҳъақәа икъағ-къағыны, ана-ара ипсақъаны иалапсоуп. Ҳәарас иаҭахузей, баша апшзаразы акәзам апсабара азбахә зәоу. Җырпштәыс иаахгозар, автор үзарамкәа, ғыңғарамкәа иеиेирпшүеит ага пшени ашъха пшени (ад. 23, 26, 134–135). Иахъабалак ашъха пша азғыдара иаҳытхыртаны, излачны, уағ игәалақара былжнахуа икоуп. Арт апшакәа Анақәаципиа иаҳыкны иеиғаслоит, иеиқәпалоит, бжеихан хацәйнырх. Урт реизықазаашъақәа еиуеипшым итцуоруу ассоциацияқәеи ацәаныррақәеи уағы издыртцысыртә иқатцоуп. Икъағыны, иааигәаны, аповест асиужет хада иадхәаланы уазхәышуазар, ахәы (ашъха) нхытцынтәи иааз арпыс Леуани ага иаанагаз апсшьағцәеи

реиңыхара иасимволуп ухәартә икоуп арт апшақәа реизықазаашь. Аха итәгүйнинахараны уазхәыцуазар, урт иуздыртысса ассоциацияқәа ируакуп хәа сгәы иаанагоит тоурыхла амшын ҳажәлар ацәгъарақәа шырзаанагоз (амшын пشا), абзиара хәа акыр ҳаузар ағадантәи, ашыхақәа рыйнхытқынта, Урыстәылантәи ишааз (ашыха пша).

Абас Қазара ҳаракыла ифү арәиамта апсыгеракәагы уағы иадибалартә икоуп.

Автор мачк иаеңнүхәартә икоуп епизодқәак егъырт исымтәкәак иүгәладыршәо иахықоу. Иаххәап, мачк иадамзаргы А. Гогәуа акыр шықәса рапхья ииғыз аповест «Ашәуа иеттә» иалоу ахадаратә персонаж, ацкәын Хәхәни ара ҳзыхцәажәо ағымтә иалоу Леуани злеипшқәоу ыкоуп (Леуан иеипш Хәхәнгы дыңкәынзоуп, иеиқәлаңдоума ухәо икоуп, апстаазарх апхъатәи ашыаға аихгара иазықәпойт, ауаа паршеиқәа роуп изланагало. Ажәак ала, шыатанкыла иеипшымкәа избазаргы, Хәхәни Леуани зтагылоу аситуациакәа акыр еизааигәоуп, излеикөңүрткәо ыкоуп.

Иара убас Леуан ифызцәеи иареи реизықазаашь шыатанкыла зында даға аспектк ала избазаргы, мачк иадамзаргы уи угәланаршәоит ажәабжы «Хаха хымш нықәа ахъабжью» иалоу Бага ифызцәеи иареи реизықазаашь. Иара убас Леуан анқытәи ифызцәеи иареи наунагза ианеипшыртца амомент азы иихәо иажәақәа – («Ашәыргәындақәа, атсыңкәшәарақәа, шәара ағызцәа хәа шәзыпхъаоз сара еиңөугүй сықәнагоит, саргы шәара сшәеипшүп»... – ад. 103), аҳаңақәа иаагәланаршәоит аповест «Шыха-пшза» иалоу аперсонаж Мықә ифызцәа ахъышцәа данрызгәаңалак иреихәо иажәақәа («– Шәара! – ихәеит уи ибжы изтүмкаая, – шәара ацәарзгакәа, арыщакәа, анамзакәа, ацәыслампыркәа!.. Шәара амзанрақәа, шәара!» («Шыха-пшза». Аповесткәеи ажәабжықәеи, Ақәа, 1971 ш., ад. 131).

Иара убас уағ иғәи еихыншыуеит аповест ағы ақазшыңақәа иахынжарыхәтәтәкьоу иғио иахықам. Өүрпштәис иаагозар, А. Гогәуа иажәабжы неитцых «Асыс мәа» иалоу ахадаратә хәғы, ацкәын Мыта иқазшы динамикала ишығио ақара изығиом ара ҳзыхцәажәо ағымтә иалоу Леуан ихағсахъя. Леуан ихағсахъя хыых иаҳарбазгы иаҳмырбазгы абзиарақәа шамоугы заанатц избаны, ишыңақәғыланы икоу қазшоуп

иамоу. Исттикатәқөоуп Леуан иағацәеи егъырт азәйрәи рхәғсахъақәагы.

Ажәақәак аповест абышшәа иазкны.

Зығбахә ҳамоу аповестты наваргыланы А. Гогәуа ирәниамта иазкны инытцың-аатцыңы акәзаргы апхъафцә абышшәа уадафуп, ихъантоуп, ашыткаара мариам ҳәа рхәо ихаҳахъеит. Ари агәаанагара злаиашақәоу ықатцәкьюуп. Щабыргынгы дықамзар қалап даеа апсуа шәкәысфык А. Гогәуа иақара иахъа збышшәа уадафу. Аха ара ажәа (атермин) «аудадағ» атакы ииашаны итәйнкылатәуп, иеилкаатәуп аурыс термин «сложный» атакы инақәршәаны. Иуадафу зегъы цәгъоуп ҳәа ипхъа затәым. Ашәкәфөи ибышшәа уадафуп ҳәа агәаанагара иаанагазом ицқыл, ма ихәанчоуп ҳәа.

Иарбану иуадафу? А. Гогәуа ибышшәа зыгадафузей?

А. Гогәуа ифымтақәа рәғы абышшәа Алексика акәзам иуадафу. Ашәкәфөи ибышшәа Алексика беноуп акәымзар, иахъымдыруа ма иеилататаны иқам. Шамахамзар, үзаргы иаабом ажәа атакы автор цқыа иеемкәа иузеильмекаауа, иахъатыңым үзара ихы иаирхәо. Аповест «Асқак дузааигәан, аха дүзгәамтейт» ағы ажәа затәык ауп сгәи еихънашыртә ахархәара зауны сара избаз. Уи «абартца» ауп. Автор үзара «абартца» ихәоит, даеацьара «абалкон».

А. Гогәуа ирәниамтағы ақыр иуадафу, ма иуадафушәа иабо асинтаксис ауп. Ираңәоуп еиуеипшым ахәоу хыкқә: имариоу, иеилоу, имариоу инеитцыху, иеилоу, иеилоу ихыпшү, ихыпшым еилатә ҳәоу. Зны-зынла икоуп ҳәоук ағы ихыпшқәоу акы атқыс иеиханы. Ари атыхәтәантәиқәа иреипшқәоу аконструкция моу ахәоукәа ҳара макъана цқыа ҳрыштылам, уи ҳабыз пнам'ыц. Ашәкәфөи аилазааша уадаф змоу, ахәоу еиғимкаар ада псыхәа анимам қалалоит, аха А. Гогәуа иғы зны-зынла уи ақара бағ злам, уи ақара артәира, еитартәира, аргъежъра, архынхәра иапсамкәа ианықаитцақәоуты ықоуп. Апсуа литературатә бызшәа ағиара амға иқөуп, аха макъана зегъ рыла, инагзаны ишъақәгылатцәхъеит ҳазхәом. Апсуаа ҳөи иқалап макъана ағыратә (алиттературатә) жәабыжъәаратә стили (абышшәеи) өапыцлатәи ацәажәаратә стили цқыа рееікәрымшацзар, иқалап макъана арт астиль хыкқәа ағба рыбжъара уеизгъы-уеизгъы ҳәаа дүззак рыбжъамзар. Ари азтцаара макъана

тцарадыррала ишақәнагоу иттәаны иҳамам. Ус шакәугъы, уағы ихәар қалоит А. Гогәуа ипрозағы арт астиль хыккәа асбагы шупыло. Аиашазы руға иарбан апсызара змоу ахәара уадафуп. Уи ышадала аттәара зтаху зтаароуп.

Издыруада А. Гогәуа иҳәоуқәа иуадағыны реиғекаарала есымшатәи ғапыцлатәи ацәажәара иацәыхаралтәйрәц дағызыар? Иага умхәан, апсуаа ғапыцлатәи рцәажәараан ихъантую, иеиттыхцәо ахәоуқәа, шамахамзар, рхы иадырхәазом. Егырт зегъы ҳаркәатцуазаргы, уи ус шакәу агәра ҳдыргонт акъаад иантданы иҳамоу атрадициатә фольклор абақақәагы.

А. Гогәуа иҳәоуқәаң азныказы акыр аамта ацгәи злахәмархью арахәң хаेरа еипш иеилапатаны икоушәа иубоит. Аха цқыа уанапхъалак, ииашамкәа иеиғекаау, шамахамзар, иузыпшаауам. Зегъырыла А. Гогәуа ибызшәа акы агым ҳәа схәом, аха иаҳхажмырштыроуп ари шпрофессионалтә литературуу, ғапыцлатәи ажәабжүхәаратә традиция амацара ишықемникө.

Ашәкәффө вбас, өйнүүхәас иуташатцәкәа иреиуюуп, иаҳхәап, зны-зынла ақаттарба аинфиниттә форма амщә «аексплуатация» ахъазиуа, амщә аус аиурүц дахъаңу. Иаахгап ус икоу хәоук: «Зыпсаҳәага таз ихдиррагы уаҳа иаламга зеит, абас амиңа зкны зеааизырдырыз имаха-шъаха алакыысра, ашхираараз адырра қанаттарц» (ад. 124–125). Мамзарты: «Ани атоурыхаң, ажәйтәзатәи ахсаалакәа рөңи инханы икоу, аха иаҳбазы ибжъаззаз, ҳартасыртта, зышта атәым ғырақәа рөңи маңара инхаз ажәйтәзатәи апсуа ғырақәа реипш, зхата ыкам зыхъз эхим Анақәапиат...» (ад. 138–139).

Арт реипш икоу, уи моу итлагы зеилазаашъа уадафқәоу рөңирпштәкәа заңа утаху упшашеит арақагы, А. Гогәуа егырт исымтакәа рөғбы. Ақаттарба аинфиниттә форма ахархәара қалазом ҳәа са исхәом, аха уи анымщәзахалак ахәоу аконструкция амщә иарудафуеит, ахы ларханы икнахаушәа иканатцоит. Ара иаахгаз ахәоуқәа рөғбы ақаттарба аинфиниттә форма мачк ибзыптәагоума ухәартә имыцхәны ахархәара амоуп.

А. Гогәуа адиалогкәа дрызқазоуп, аха өйнүүхәас иутар қалоит иперсонажцәа рцәажәашъа астиль, шамахамзар, иаҳьицәеиپшхо. (Ари аеыпнүүхәа зуташа апсуа прозаикцәа рацәафуп. Досу аперсонажцәа рцәажәашъа астиль чыда али-

каарц даналагогы, Алексика-оуп мачк реипшымра ахъаабо акумзар, егырахъка даеа чыдаркәак рыдаабалом. Сара уажәөи исызхәом, конкретла исыздыррам, иаххәап, Иарна лىәажәашьала чыдарац аиурац иалшо. Аха издыруеит, агәра ганы сыйоуп Леуани лареи рцәажәашьа еиңшашьа шамам. Иага умхәан, иан длықәлоуп, Леуан рацәак интересс имам абзазара амтзура асферағы аус луеит, лзанаат, лус хазуп...

Иеилкаау усуп досу аперсонажщәа рцәажәашьа астиль ачыдарақәа апшаара иуадағзоу усуп, аха А. Гогәуа иеипш икоуп ақаза уи аганкахъала илشاша рацоуп. Арт реипш икоуп атахырақәа А. Гогәуа изидсыпхъазалогы ирәниаратә мәхак ахъытбаау, ибағхатәреи иказареи ахъыхаракәу азоуп.

Абас икоуп атыхәтәантәи ашықәсқәа рзы апсуа проза иаланагалаз иреигүү асымта өышкәа иреиую А. Гогәуа иповест «Асқақ дузааигәан, аха дузгәамтейт» ахатабзиарақәаки апсыгерақәаки.

1983 иш.

«Евгени Онегин» апсышәала

Аурыс поет дузза А.С. Пушкин адунеи ағы еиңирдыруа иажәеинрааланы исбу ироман «Евгени Онегин» апсышәала ихаут. Иахъа ари рацәак ицъашытәым фактушәа иқалеит, аха агәра ганы сыйоуп фажәа, фажәижәаба шықәса рапхъа ас еипш икоуп аурыс классикатә литература ашедевр ишақәнагоу апсышәала арцәажәара зылшашаз, зөазызкышаз, изгәйткышаз ауағы ипшаара шымариамыз.

Хлитература аизҳареи ағиареи интересс измоу, иашыклиштуа инытцығ-аатцығоныираҳаҳын апоет өа Мушыни Лашәрия ари арғиамта ссир, арғиамта ду апшәахь еитетигеит ҳәа.

Мушыни Лашәрия ихатә жәеинраалақәа инарываргыланы еитаганы итижит М. Лермонтов исымта «Мцыри» (аурысшәахътә), И. Абашизе исымта «Палестина, Палестина!...» (ақыртшәахътә) ухәа реипш икоуп арғиамтақәа. Уажәөи «Евгени Онегин» еитаганы, икыпхъны ҳапхъа инықәйтцеит.

Сгәы излаанаго ала, ари еиңш икоуп арғиамратә усупра амғаптара хлитературазы ихтыс маңым. М. Лашәрия

Еитагамта атиртақәа рұнны инеижкітеи маңғызы тұуам, уажераанзагы құхьағык, критик уи изкны иғзаанагара ихәар қалон, аха азәгъы акагъы имхәацт. Хымпада, ас еипш икоу қлителатура зырбениаша, ахъз тызгаша ааарпшра ахынзалиршаз, иитага ахымцәажәара иашам. Абрақа исхәар стахуп сызлацәажәо изааигәоу даеа фактк азбахәгъы. Жәаба-жәох шықса раңхъа апсуа сахъаркыратә реиамтакәа зынз ашәкәкәа (урт реикәпхъаңара салагом), шәагаала имаңқәазгъы, тақылеи сахъаркыралеи ипсүгекәазгъы бжымыжъкәа ибзианы акәу, ицәгъаны акәу, шамахамзар, зегъы акыныңхъа рықәеннатуан. Уажәы ҳаазқылаз ашәкә дуқәагъы (ароманқәа, ажәеинраалақәа реизгақәа ухәа) акыныңхъа ағызызбахә ҳәам, иғәгәтажыз раңдәхеит. Еитаганы қлителатура иаланагало ареиамтакәа ракәзар, урт ирыхцәажәаша уағ дәкамлаңт. Иахъатәи апсуа пхъағ итахы-итахыму, ихәауо-имыхәауо ҳәа изымхәыңзакәа еитаганы итрыжъоуты ыкоуп, аиашазы.

«Евгени Онегин» еипш икоу аитага ареиамтакәа иахцәажәо иғапхъа иқәгылоит азтәарақәа раңдәаны. Уи лымкаала иттәаатәуп, аитагеи аоригинали еиқырпштәуп аитагағы апсшәа ианыршәаны апоезиатә қазара ахынзазынхаз, аитагеи оригинали ртакқәа ахынзеизааигәоу еилыргатәуп, еилыргатәуп иара убас аитагағ иреиамтакәа иамоу аформа дақәшәаны аарпшра ахынзалиршаз, иахынзәимырзыз ухәа убас егыртгъы.

Арақа сара арт азтәарақәа зегъы аитагағы ишызбоу еил-кааны апхъағ ирбара сыйсыршап ҳәа иақәөискуам. Аха аитага санапхъа, акық-фбак сгәаанагарақәа сымхәар сзымычхайт, избан акәзар, М. Лашәрия ибағхатәра уаңзагъы агәра шыз-гозгъы, имзакәа исхәап, аитага са сызлақәгәгуаз атқыс акырза еиғъхеит.

Аитага иагъа ибзианы иқантазаргъы, асымтакәа злаңтсоу абызшәақнеиңштәкъя изықалом. Асахъаркыратә еитагара аус атеоретикцәа, шамахамзар, еиңәакны изаңгәартахъеит: иреигъзоу аитага ҳәа ипхъаぞоугъы аоригинал иамоу ахатабзиара ғажәи хәба, ғажәи жәаба процент аитагағы иаңаңызует. М. Лашәрия и-«Евгени Онегин» изакәызаалакъ цыара хыысхарак ама замкәа, аурысшәа арамкақәа иаар-тығаны, апсшәа арамкақәа иныртаиргылт ҳәа са исхәом, ус еипш қаташы амамызт. Казара дула иғу ари ареиамтакәа

аурысшәағы еипш даға бышшәак ағы изышшәаҳәом. Аха аитагағ илиршаз мачзам.

Татиана Онегин изылғызы ашәкә ақнытә иаахгал цып-тәахак, иқалап, иара абри еиғыны еитагашы амамзаргы:

Абар шәа шәахъ сгәы итоу зегъ, аа:
Шыта уаҳа исымоузен ҳәатәыс?
Ари шәшацыло здыруеит заа–
Сшәиңхъаңашт гәмхашшатәыс,

Аха мачк еилышшәкаар схъаа,
Срыщханашъар шәгәбылра,
Сыншәйжърам усқан ус шәара.
Өымтроуп рапхъа схы зызица...

Аитага аус адулараан иуадағыз аптықәсыларақәа ире-иуан, хымпада, «Евгени Онегин» иалоу ажәақәа (алексика) беңа иақәнагахаша аңсуа ажәақәа рзыпшаара. Ажәак иадамзаргы, ииашамкәа аитагара апхъағ ддиркъалар, ма ииашам агәаанагара изнартцысыр қалоит. Аракаты аитагағ зегъынцъара еицепшны иқем-ниазаргы ғәрәала иеанишшәеит.

Тыңқәақрәкныиақәмшахатреиуағиғыеихъыизшьқәашаны икоу рахътә акық-әбак тәқа иаҳарбап, уажәы иааркъағзаны ҳахәаңшып формала, шәага-загала аңсшәа анраалара зақа илшаз.

М. Лашәрия аитага атқакы аоригинал иазаигәаны иқаиттарц иешанишшәаз еипш, шәага-загалагы еизаигәаны ақатцара дашьтан. Ишдыру еипш, «Евгени Онегин» злағу астрофа ахатә қыдарақәа амоуп, уи онегинтә строфа ҳәа иашьтоуп. Иара шыңғылоуп жәиңшш цәаҳәа рыла (х-катренки дистихки). Онегинтә строфа актәи апшыңақәақ (актәи акатрен) ағы арифма еихдоуп (актәии-ахұлатәии, ағбатәии-апшыбатәии ақәақәақәа рифмақәа еиқәшшөйт), астрофа ағбатәи апшыңақәақ (ағбатәи акатрен ағы арифмақәа еивоуп актәии-ағбатәии, ахұлатәии-апшыбатәии ақәақәақәа рифмақәа еиқәшшөйт), ахұлатәи апшыңақәақ (ахұлатәи акатрен) ағы аудыхәтә (охватныи) ҳәа изышшәтоуп рифмала иқатдоуп (актәии-апшыбатәи, ағбатәии-ахұ-

тәии аңақтаққа рифмала еиқәшөоит). Аитагарағы ас аикәрышәара шудағызыгы, М. Лашәрия илиршеит онегинтә строфа ари аформа аңсшәағы иаңымырзкуа иқәршәара.

Аитагағ ихы иаңымырхәарц залшомызт атәим ажәаққа (урт иара аоригинал ағғыс имачзам). Ара икоуп афранцыз, аиталиатә, аурыс ажәаққа, иаңхәап, абарт реипши икоу ажәаққа: акотлет, абалет, абрегет, акулис (ад. 17), анимф (ад. 19), афонар, акарета (ад. 23), аскрипка (ад. 24), абиштекс (ад. 29), ландыш (ад. 53), аквас (ад. 61), амадригал (ад. 62), аварение (ад. 65), аеклога (ад. 66).

Тыңқәак аңсуа пхъағ еиҳа еиликаартә, ирапсышәаны ижандаз хәа уағ иғәи изаанагашаққа ыкоуп. Иаагап ғырпштәйс афбатәи ахы 33-тәи астрофа актәи аңшыңдахәак, урт абас еитагоуп:

Игәахәоуп епиграмма шұамла
Уаға гәымха иғәи апжәара,
Ма асаркъа ағапхъа дғыла,
Итәыға ихазала иара.

М. Лашәрия ибзианы иқантцеит ашәкә азгәатаққа рыла иаңьеиқәиршәаз, уимоу урт итеге еитцыхзар, еғырт зеил-каара уадағу ажәаққеи аңақтаққеи азгәатаққа рымазтгыи имыңхәхомызт. Алатин нбанла иғу атәим ажәаққа рәғи агхаққа рыңқәцеит (аитагағыы аредакторгы), еиҳаразак агхаққа рымоуп урт ажәаққа азгәатаққа рәғи.

Абарт агха ссаққа иаңарбаз иреипшқау амамызтгыи, ашәкә ақырза еиғъон. Ус шакәугы М. Лашәрия иеитага «Евгени Онегин» аңсуа литература иаланагалахьюо иреиғү аитагаққа иреиуоп.

1969 ш.

Апоет, ақаза

Мушыни Лашәрия диижьтепи 65 шыққаса айра иазкны

Данқәыпшыз ашкол дантастәи ашықәсққа инадыркны, ипстазаарағ апоезиатә сахажәа иаңнанакылаз атың дазаатгылуа 1987 шыққасы иеицирдүруа апоет, аитагағ, аттарауағ М. Лашәрия иғуан:

«Амфаду ағылқаан анышәйнтрағ итааза иакыз аңаашы, ахәйләз иғытқахаң амзаға, сгәйсәнзәмкәа ажәған икүйдшәәз аетцәа, атх-тәңә, ақайар зырцәажәоз ақәаршағы, хара амшын изаалоз амра, амшщәгъя аштыхъ икыдлоз аңаәкәа, аапын ағыхара, азын ихиаала-хиаала илеиуаз ас-палақәа, уаха цхыбжъон атх иалыххәә иаафуаз ашәа, икәашо-кәашо зәаазхоз аеқәа, ағырығора дүкәа, рапхъатәи абзиабара, аицәыхъшәәшәара – зегъы акака рхысчәаар, срыхцәажәәр стахын...».

Диит апоет Кәтол ақытан, иеицырдыруаз аңаажәәшәаза, ағапың ғәтәа зәаз ауағпсы, анхағ нага Таини Лашәриа иннатәғи.

Абрақатәи ихартәаам абжъаратәи ашкол даналга аштыхъ, 1953 шықәсазы Ақәатәи апсуа ртсағратә училишьче дталеит. Иттара аныхиркәша, 1957 шықәса инаркны, А.М. Горки ихъз зху Ақәатәи Ахәйынтқарратә ртсағратә институт ағы афилологиятә факультет дтан, х-курск дрылгейт. Нас, 1960 шықәсазы, дталоит А.М. Горки ихъз зху Москватәи алитетуратә институт, ари атвариурта далганы, арғиаратә диплом «ибзиазаны» ҳәа ихъчаны, Аңснықа даны быжъбақа шықәса аус иуан агазет «Аңсны қапшы» ажурнал «Алашареи» редакциақәа рөы.

1970 шықәсазы М. Лашәриа өапхъа Москваға дцоит, дталоит иахъа Урыстәйлатәи анаукақәа Ракадемия иатәү Адунейтә литература аинститут ағтәи аспирантура. Абрақа инатшыны ихәатәуп жәашықәса инарзыпшуа М. Лашәриа Москва иқазаара ипстазаарағ ақырза аанаго ишықалаз: уи дырзааигәхеит аурыс поетцәа, акритикцәа, атарауаа, дрылахәуп ахтнықалақъ ағтәи алитетуратә хтыс хадақәа, Адунейтә литература аинститут ақны, Москватәи ауниверситет ағы, ашәкәйиғицәа Рығонағы ухәа имғапысуаз атарауаа реимак-еиғекқәа, хаштра зқымыз аицыларақәа, апоэзиатә хәйләзәкәа, ақәғыларақәа; иғымтақәа рнылоит тираж раңаала итығуаз агазетқәеи ажурналқәеи.

Нақ-аақтәи аиғызыра рыбжъалоит иеицырдыруа аттарааи, апоетцәеи, акритикцәеи иареи. Убарт иреиуюп Вадим Кожинов, Владимир Соколов, Станислав Кәниаев, Анатоли Передреев, Пiotр Палиевски, Лев Арутинов, Николаи Рубцов, Лев Аннински, Игор Шклиаровски, Олег Дмитриев, Дмитри Стариков ухәа шъардағы. Урт рахътә азәырғы апсуа

литература, апсуа шәкәйсөңгә ရөымтәқәа ирыхцәажәауа, иеитазгауа, Апсны, апсуа жәлар ыбызсырзы зәәо ракәоит.

Урт ашықәсқәа раан Лашәрия ихатагы тәгәала ргәбыл-ра икуеит аурыс литература, аурыс поезия ду, еиҳа-еиха ишәуеит, ишъақәғылоит иестетикатә гъама, аәартцаулоит, аәартбаауеит инаңшаапшра, идунеихәапшра.

Арақа иттара даналга инаркны М. Лашәрия Д.И. Гәлия ихъз зху Апсуаттааратә институт дадхәалоуп, иахъагы абра алитетуратә рәниареи анаукатә тңаареи еилагжо қәфиарала аус иуеит, алитетуратура ақәша деихабуп, напхара азиуеит Ә-томкны ишъақәғылахауа апсуа литература атоурын зыфуа авторцәа рколлектив.

Уи зны, акыр шықәса, ашәкәттыкъырта «Алашарағ» редактор хадас аус иуан, аштыах бывъба-ааба шықәса Апснытәи ашәкәйсөңгәа Рейдгыла аусбарта дахантәағын.

Ашәкәйсөңгәа реидгыла анапхгағыс данықаз аамтазы уи илшоз зегы қайтқон апсуа литература аәниара, азыргара иахәашаш аусқәа реиқәаразы. Хатала иара ицъабаа ду алоуп рапхъаза акәны Апсны 1984 шықәсазы ныңқәа дук аҳасабала имғапысыз асоветтә литература амшқәа.

Мушыни Лашәрия ибиография адәахъала иадубало ахадаратә моментқәа агәра ҳдыргойт, алитетуратә рәниара маңара инаңы шалакым, иусура амәхак акыр ишытбаау: апсуа кыпхъажәа арғиара, аитыхра дазықатқатдо дазаапсхәеит, арғиаратә мчқәа реиқәаара, реизакра аңы азибахъеит, аредакциақәеи ашәкәйсөңгәа Рейдгылеи рәғы аус аниуаз ашықәсқәа рзы.

Абра ғырпштәқәак ирыдамзаргы сырзаатгылар стахуп. Мушыни Лашәрия иоуп апхъаңакәны, 1970 шықәсазы ажурнан «Алашара» адакъақәа рәғы ажәабжы ажанр аәниара иаңкны имғапысыз аимак-аиғек инициаторс иамаз, иагъеиқызкааз. Иара ибзоураны ауп арт ашықәсқәа раан убас абри ажурнан адакъақәа рәғы хазы игоу ашәкәкәа, ағымтәқәа, аprobлемақәа ирызкны «Ә-гәаанагарак», «Х-гәаанагарак» ҳәа иқаз ақәгыларақәа шеиқәаахаз. Ари, ацензура үбара анаңыз ускантәи аамтазы, имариамыз усын, адырра ҳараки, азықаттареи, ағызырьеи зтакыз акы акәын. Занааттә знеишьала урт рымғаңгара ҳлитературатә процесс зегы аәниара, арциых-цыхра акыр иаңхрааит, иарлахғыхит, аинтерес зтаз ак

аипш иахъя уажераанзагы иргэалашёойт. Уамашэа иубаша акоуп, атыхэтэантэй 15–20 шыкса рысунутцка арт иреицшу алшьгараңа, аеазкрака хредакциаңа рөөи иахъеипххбаз, рхабар ахъыбжъазыз (насгы ацензура анапыху апериод аан!) – ихэатэу, излацэажэатэу иеиқэыланы ианыкоу аамтазы.

Хатала иара иапшьгара, ицьабаа ду, иадгылара рыла ауп а-60-тэй, а-70-тэй ашыкәсүү раан Москватэй алтературатэ институт ағы фажеафык инареиханы еидызкылоз апсуаа рөар ртцара-дирра азырхаразы алшара шроуз.

Уи ашэкэыфофцэа реидгыла данахагылаз ауп ускан икэыпшщэаз, иғараңааз, иахъя абафхатэра хлоу шэкэыфоцэаны иеитлагылаз шьардафы Аидгылахъ ианрыдьркылаз, рапхъятэй рышэкэа тытцуа ианалагаз, нхарала-нтцырала ианеиқэыршэахаз.

«Ерцахэ икәниаазом ашъац!..»

Мушыни Лашэрия иагъя усхк инапы рылакызаргы, ирғиаратембаңы, хэарасиатахузей, ихадоуп, зегъхэаақызтдо ак акёны икоуп ипоэзия. Уи ажэеинраалаңа рифра далагеит жэаха-жигш шыкса анихыттуаз инаркны, апхъа затэй ифымта акыпхъя беит 1955 шыкәсазы. Уи аахыс лассы-лассы дцэыртцуан апериодикатэ кыпхъ ағы, 60-тэй ашыкәсүү инадыркны апхъафцэагы дэицгэартеит абафхатэра злоу, ағыц ахъара-аптцара зылшоз апоет ишизхаяуз.

Иахъя Мушыни Лашэрия авторс дрымоуп фажэихэба инареиханы ашэкэа: ихатэ жэеинраалаңа реизгаңа, аитагаңа, амонография, алтературатэ-критикатэ статиаңа еидызкыло атыжымтака. Урт изныкымкэа инартбаан ирыхцэажэахъеит, еилдүргахъеит. Сара абрака иамғаны исыпхъаазоит иааркьяңы изыпсоу, ирытцаркуа рзаатгылара.

Апоет ихатэ рёниамтака анаххэо, зегъ рапхъа затагы ҳеазаахъроуп урт зеипш ҝазшыа чыдас ирымоул алкаара, лагалас иկартцаз зеипшроу, иахъынзағыцу. Араңа иажэа мыцхэны икаларым ҳэа исыпхъаазоит М. Лашэрия ипоэзия иғыцу ажэаны апсуа литература иаланагалеит схэар. Уи ус шакэу агэра ҳаразы атыхэтэантэй фажэижэаба, фынфеийжэа шыкса рысунутцка апсуа литература азеипш өниара иадхэлан иахъаапштэуп.

Иаразнак акэымзаргы, М. Лашэрия еиха-еиха иеадицалон апсуа поезиағы өңцла алирикатэ лагамта ашкя ихатэы

мөа алхра, аргәгәара. Анағстәи иусура иартабыргит ари амөа иара ихатара акыр ишаманшәалаз, ишанаалоз. «Сара» ҳәә икоу аформала афра еиха-еиха ихы иαιрхәон, иртбаауан. Асубиективтә цәаныррақәа раарпшрала иңәүригон иабиңара иенеуо ауағ өә идунеихәапшыша, ибзиабара, ипатриотизм, игәйграқәа, илахьеиқәтцарапқәа, игәйрәфақәа.

Убартқәа рнағстбы Лашәрия ипоезия азеипш қазшыңақәа ируакуп ҳәә сгәы иаанагоит аханатәгъы иара хатала ибзианы иидыруаз, иңә-ижъы ианыруаз, игәеибафара иахылтцуаз азтцаарақәеи атемақәеи дахърызхъапшуаз, имодоуп, иактуалтәуп ҳәә цқыа изааигәамыз, изгәакъамыз атемақәа, аформақәа дахърыхъымхәлоз. Апоет иғымтәқәа рхыпхъязара арацәарагы дыхнахуамызт. Ахәатәы анимоу, ахәашьагы апшара анилшо ауп иеанишәо. Еснагъ ажәа еизадақәеи ахшығытцак гәафәқәеи иеырцәихъчоит. Иара убас дызлағам ала, ицмааиуа, дызмарам мчыла исымпүттәсгалоит ҳәә дашытам. Ирәниамтәи ихатареи здыруа ауағы иғәеимтарц залшом дара шеишшәалоу. Ари – апоэзия, ҳәарада, акратцанакуеит, зегъ ҳәақәнаттоит, – ауағы дызыпхъо агәрагара иатәуп, нарха амоуп.

Ипсабаратәуп ақәыпшра иадхәалоу, ауағытәығаса ицәанырра цқыақәеи игәйграқәеи рхатә ҹыдара рыманы М. Лашәрия заатәи ипоезия иахынныпшыз. Апоет дызлиааз ижәлар гәакъеи, ипсадгыл Ағсни, арғызбеи апхәызбейи рыйзиабара ухәа атемақәа ирызкны ажәенинраала қайматқәа аптицоит. Аха илирика атематика иагъа еиуеипшымзаргы, иагъа иеилаңсазаргы, аамта џаңыпхъза зегъ реиха аптыжәара рыманы иқалеит ауаатәығаса иеиңзирзеиншү амотивкәа. Иахъа уағы ихәар қалоит Мушыни Лашәрия ипоезия гәыңдәс иамоу, ихаадараны иагәылганы игоу апсуа жәлар ржәйтә тоурыхи, ҳаамтазтәи ауағпсы идоухай, уаттәи илахынтиеи рыххәышра ауп ҳәа.

Атоурых темақәа ирызку М. Лашәрия иажәенинраалақәа ирныпшүеит ҳажәлар рфырхатцаратәи ргәымшәарратәи қазшыңақәа, иара убас ара иахыллоит ирхыргахъоу атрагедиатә хтысқәа ирызкны агәйнкъбҗы. Өырпштәыс иаагозар, шамахамзар, ҳашәкәығаңзәа зегъы азеижәтәи ашәышыңқәсазы апсуаа зықәшәаз арыщхара – амхәңыра – иазкны акака рыйхъеит, акака рхәахъеит. Абри ахтыс гәылекааганы, ажәа

раңәа ақәмырзкәа иаарпшуп М. Лашәриа инапы итижъхьюо иаңтамтақәа иреигүу раҳь ипхъазатәу ажәенираала «Стампылтәи ацъармыкъағ». Арақа емоциатә цәанырра ғәгәала апоет иааирпшуюйт ҳарада-барада зыпсадгыл иахыркәкәааз апсуга мҳаңырцәа зықәшәаз ахлыимзаах. Ан лпа затқә дылтириц Стампылтәи ацъармыкъағ дымнеир ада псыхәа лымамкәа дәжалеит. Аха арақа ииашаны еилкаатәуп ан-хгәаша лпа ихә атхра дашаштымайз, уи дылтиуан псымштыга чағъак ахъиоушаз дазгөйгнү.

Апоет иреигүу иажәенираалақәа рөөи еизадоу, ус баша тәк дук адәахъала изныпшуга ацәажәарақәа дрыштым, исфымтақәа иттарны ицәеижү ишаныруа рныпшуюйт, ахтыс маң, ахтыс еизада атқак ду атаны, цәаныррала ирпханы ахцәажәара илшоит. Иахұлоит апхъафцәа инартсауланы изырхәища, ҳаҳдыррағ еиуеипшым ассоциацияқәа ҳазырттысуга, апстазаара еснагъ иагым ақыба-зыбарақәа, аудасафракәа ртәи ҳазхәо ажәенираалакәагы. Урт ара акакала еиқәысыпхъаозит ҳәа салагом. Иқазшъарбагоу, апхъафцәагы акыр ирылатцәахъоу ажәенираала «Ахаҳә апсра» азбахә маңк иадамзаргы сазаатылоит.

Ари ажәенираалағы ссиришәа избоуп наңынатә аахыстыры ауаатәйіфса рзы ипроблема дүззую апсреи абзареи, ақазаареи ақамзаареи рызтцаара. Апсыгуа жәаңдак ықоуп, уи абас ахәоит: «Ахаҳәгы уршыр ипжәоит». М. Лашәриа ара зыбахә ҳамоу иажәенираалағы ахаҳә азтцаара, уи «алахынта» зынза ҳаззәымгәйгү, ҳазлазымхәыщуга даеа ганкала избоуп. Апсра ашыттах ақгы ықамзаап, уи иахылттуа ашәарта-рыщхарагы ҳәаак амамзаап, уи ағапхъа имчыдаазаап зегүү, зыпсы тоугүү итамгы: «Апсра иаңәшәозаап ахаҳәгы! Ибгалан иахыцоз итқәаауан...икыдәйон, икәақөон, иғәақуан, ианкыдәйоз – итқәыган, икүуан, ианкыдәйоз – ипыхха ицауан!».

Апоет ирәниамтақәа рөөи иналкаау атып ааныркылоит абзиабара иазку ажәенираалақәа. Иуадафуп, шамахамзар, М. Лашәриа иақара хпоезинағ инартбааны абри атема иазаатгылахъоу даеаэзә избахә ахәара. Абри агәып иатканак-уа апоет иреигүу исфымтақәа апсуга бзиабаратә лирика дырбеноит, иара ииттөү, ихатара зынпшуга ак акәны, уи ахағера хадыртәаауитет, ипстазаараптәуитет.

Арақа иналкааны рыхцәажәара сзаламгозаргы, афада исгәаласыршәахъоу рнағсан, рызбахә схәар стахуп апоет

ирғиаратә мөсағы, илирикағ ақыр зтазкуа ажәенираалақәа: «Тагалан», «Алукәа», «Агәыңғрақәа», «Ерцахә икәнаа зом ашьаң», «Схъапшил сыштыхъ», «Үи сара сакөын», «Ақахуа еиқәатәа», «Азы ахра», «Атыхәтәантәи агәызра», «Аҳаскыын аныңәара», «Ажәлақъаф», «Абырғын ғны», «Схала, са схала», «Алашә еиникъон», «Амабақынтәи амбақынза» ухәа егыртгы.

Абрахъ иатданакуеит ақыртуа-апсуа еибашъра атематика иазку акымкәа-фбамкәа ажәенираалақәа, урт ирылыхәхәо «Үпа соуп, Қабарда», «Аззеи лгарашәа», иара убас атыхәтәантәи ашықәсқәа рзы адунеи збаз, фапхъа апоеит ибағхатәреи инапқазареи ыргера ҳзыргаз ағымта лыпшаахқәа.

Апоет-алирик М. Лашәрия иажәа – иахъатәи апсуа жәеинраала ағазара – атқакы, аформа ралхра, апоезиатә бызшәа аптцара – артсаулара, амилаттә поэзия атрадиция қайматқәа ырғиара-реизхара иузыркәымытхо ирыдхәа-лоуп – рхатә хағра, рхатә дунеи ырманы.

Үи иғымтақәа рөы, ииашатқәкъаны, атқаки аформеи еицнаргойт, урт ғәгәала еимадоуп, аклассикатә традиция рдац-пашә ала ихәақәтдоуп, ргармониатә дунеи уныруеит. Абри аамтазгыы Лашәрия илирика, ипоезиатә бжыы апсуа поетцәа ртаацәарағы өағзә иламғашшо ритмла, интонацияа-ла иалкауп, урт ирныпшуеит апоезиатә цәаҳәа, иаандкылан алирикатә ғымта зегыы зтцу атқакы азнеишьа, архиашьа-ацәыргашьа апоет дшақәшәо, дшазқазоу.

Хәарада, абри аамтазгыы, иара абри атқакы, ағымта аидеятә ган ауп зегыы зырныңәо, ипоезиатә интонация, ицәаҳәашьтыбжы агәалашәара марианы, апшұзара, атсаулара, ағычара ухәа шықәззыргыло.

М. Лашәрия илирика ахцәажәараан иналкааны иазгәата-тәү: үи иажәенираалақәа ласуп, еихышәшшоит, уеақны иа-аиуеит, ргәйынкылара мариоуп, ҳапхъағцәа ығонутцәгальы еснагы иаззәымкәа иғыцъамкәа иуылойт үи ицәаҳәа қайматқәа ғырхәала изгәалашәо, издыруа. Ахәтакахъала иара абри-гыы ишъақәнаргәгәоит үи ҳапхъағцәа ырбжъара а-60-тәи ашықәсқәа инадыркны еиҳа анырра змоу, ағар зызәлымхәа, зғымтақәа бзия ирбо азә шиакәу.

Изаазарызеи, ари – апоетцәа зегыы ирлахъынцам, ирқәашшым, икоуп, шамахамзар, зцәаҳәақәак уағы игә-

ламшәо, зғымтақәак ухахы имааниуа, ағар рифнүтқагызы ныра змам, абафхатәра злоуapoетцәа, ҳара ҳұны аипш ҳара ҳанттыңғы.

Сара сгәаанагарала М. Лашәрия ихәтаа қаймақ алеигалт иара убас ҳаамтазтәи апсуга поема ағиара. Ишдыру, абри ажанр акәша-мықәша алитеттура тызтәауа акритикцәа, аттарауа дүкәа, атеоретикцәа рыйжарда аимак-аиғәак тәтәаққа мәғаптысьхеит: икоуп апоема а-20-тәи ашәышыққасы ипсит, иқәтит, ажәенираалала иаптцуо ажәабжыхәарах ииасит ҳәа зәо, икоуп абри ағәаанагара иазыразым, иағагыло. Иара Пушкин ихата иғуан: «Умчался век эпических поэм».

Ари ажанр пхъақатәи аразқы, апеиңш иадғыланы ицәажәауа аргумент хадас иалыркаауеит ҳаамтазтәи апоемағ алирикатә лагамта, азеижәтәи ашәышыққасы ааста, еиха иғәтәаны ахы ахъаанарпшуа, еиха-еиха убри ала ихәақәтцао иахъалагаз.

Сара стәала М. Лашәриагызы абри алирикатә цәаҳәа апшара, ашьта ахылара дақәшшәеит, настыры иғәы-ипсы атәнны аус аиругит, фунтқала ихтигеит, ирәниараттәит. Сара сыйғу, ҳәарада, уи ипоема «Ахътәы-уасцәа» ауп.

Абартқәа зегъы, ииашаны ағымтақны лирикатәла ихәаақәткоуп, зхағесахъа аамтакәа иргәйлсуа ауағопсы, апсуга, имонологны, ипсадгыыл абзиабареи ақәптареи иртәу ажәа ңаҳәцахәны ицәыргоуп, арақа амифологиеси атоурыхи еиларсуп, абри аамтазгызы ҳабла ихтылоит Иазон, Медея, Апсырт ухәа рхағесахъақәа, ҳажәлари ҳадгылы ртоурых ареалтә хұысқәа, ауағытәысса уаттәти илахъынтызы, ипсепш азы хамеигзаралатәи иқәпара, ихфаҳара.

Абри ауп «Ахътәы-уасцәа» аидеиа хада, аprobлема, апфос. Уртқәа раарпшрағы гха-пхақәак, еиттыхрақәак уағы ипсылозаргызы, сара сгәаанагарала, ари ағымта атыхәтәантәи 20-30 шыққаса рифнүтқа ицәыртцыз апоемақәа, абри аганахъала иқаз аихъзарақәа ирылышхәеит, еихнашылоит: арақа қазарала алирикатә лагамтеи аепикатә дунеиаарпшышиен иеиласоуп, иеицнаргит.

«Онегин, сгәыраз, сөзыза гәакъя...»

Аханатә иузеиқәымтхо еидхәалоуп Лашәрия-апоети Лашәрия-аитагағи. Уи данқәыпшызтәи ашыққасы инадыр-

кны аитагара аус иnapы алакуп. Ирацэоуп уи иеитагақә – изанааттә напқазара, ипоезиатә бызшәа – исахъаркыратә хәыцшьа изларнырыз, изладырбеназ, иажәенираала аритм, уи ацәахәа, аштыбыжтә шъапкышьа изларныңшыз, излашьақәдьргылаз, изладразаз – «абыртқал» излакылышыз...

Мушни Лашәриа апсшәахь иеитаганы иикыңхъьюу зегы, сара стәаанагарала, ҳмилат литература дырбенартә, хрылаөхәартә иқақәоу роуп, гъама ҳаракылагы иалыңшауп акәымзар, абри иеитагатәымзт, иабахтахыз, иабатыңыз хәа зүхәаша уаф акгыы ибом. Уимоу, апхъа ианикыңхъуазгыы, иахъа өңц санеитарыңхъагы ицъасшыоит А.С. Пушкин жәеираалала ифу ироман «Евгени Онегин», Ш. Руставели ипоема «Абжас-цәа зшәуи», американатә аллитература ақлас-сик Г.Лонгфелло иеицырдыруа ипоема «Гаявата изы ашәеи» игәағыны реитагара инапы злаалеикызеи хәа! Аха абафхатә – ра қаймат змоу апоет-аитагаф ихы агәра игон, апсуа литература апышәа ду, хбызшәа абеиара дрықәгәышуан, игәгы да-меижьеит.

Ишаабо, апоет ирәниаратә усурा абжакы аитагақәа иааныркылоит, убри ақнытә иамфанды избоит, иахынӡауа ала, убарт рыхцәажәара, рзаатгылара.

М. Лашәриа рапхъатәи иеитага дүкәа ируакуп А. С. Пушкин иажәенираалоу ироман «Евгени Онегин».

Ари аитага иара ианаамтаз иналукааша апсуа тәрауааи ашәкәысфәеи изныкымкәа иахцәажәахъеит, иеицәакны ахәшьара ҳарак артахъеит.

Үрт ргәаанагарақәа рыңеиәшшауа 1969 шықәсазы «Литературнаиа газета» адәкъақәа рәғи Гъаргъ Гәлия ифуан:

«Известно, что перевод пушкинской поэзии на другие языки – дело весьма сложное, и отрадно, когда оно удается. Я думаю, что абхазский поэт Мушни Ласуриа имеет все основания быть довольным: талантливому поэту удалось не только передать глубокий смысл пушкинских строк, но и воспроизвести музыку стиха средствами абхазского языкового материала. Ласуриа трудился не один год, и я считаю для себя большой честью поздравить его с выдающимся успехом, который оценит тысяча благодарных читателей в горах Абхазии».

Антересс атоуп абри иаzkны иеицырдыруа аурыс шәкәысфы-асатирик Л. Ленч иихәо, зегъ рапхъаzagы апс-

шәа зымдыруаз ауафсы «Евгени Онегин» илымҳа иштафыз, ишидикылаа аганахъала. Ленч ифуеит:

«Запомнился мне один молодой сухумский поэт, к сожалению, имя его ускользнуло из моей памяти. Мы гуляли с ним по городу, и он читал мне «Евгения Онегина» в своем переводе на абхазский. Наверное, дьявольски трудно было передать орлиным клекотом абхазского языка, почти лишенного гласных звуков, все эти раскатистые, плавные пушкинские гласные. А он передал, и Пушкин на орлином языке Абхазии звучал прекрасно, и радость моя от встречи с ней стала еще светлее и еще радостнее» (цитата аагоуп 1980 шықәсазы итыңыз В. Пачлиа ишәкәы «Русские писатели в Абхазии» ақынты. – С.3.).

«Такая титаническая работа, значительно обогатившая национальную литературу», – ифуан урт ашықәсқәа раан «Евгени Онегин» апсуа иеитагазы зыхъз налкаау аурыс литературатә критик, аттарауаф В. Кожинов..

Абас аицш икоу ахәшьарақәа заухъоу акоуп апоет ақыртшәахътә иеитагаз Ш. Руставели ипоема «Абжъас-цәа зшху». Ари аитага абзырзы ҳәаны, иазааттыланы иахцәажәхъеит Б. Шынқәба, Ш. Инал-ипа, Қ. Ломтәтизе, И. Тарба, Ш. Салақана, В. Атцнариа, Р. Қапба, Б. Гәыргәлиа, арт ацәхәақәа равтор ухәа азәырғы. Уи апсшәахъ аитагаразы апоет-айтагаф иатәашъахоит Ш. Руставели ихъз зху апремиа, абри апоема аурыс, иара убас аукраин быйшәақәа ража иеитазгаз Н. Заболоцки, М. Бажан абри афыза апремиа шратәашъахаз аицш.

Ҳапхъаф игәалашәарағ хаштра амыхъуа иаанхеит аурыс поэзия ахъзырхәагатә бақақәа, М. Лермонтов ипоемақәа «Мцири», «Апсы-ҳарам» рейтага, урт ридеятә тцакы, рытцаулара, рдоуха, ритмикатә шәага-загақәа иахъынзазалшоз ала апсышәала еиқәырханы, ирцәажәаны.

М. Лашәриа иеитагақәа рәғы атың ҹыда аанызкыло иреи-ууоп иара убас Џ. Баирон ңсра зқәым ишедевр «Шилонтәи аткәа».

Ари аитага атыңца иаzkны А. Гогөуа ифуан;
«Афымта дүззакәа аеа быйшәак ахъ ианеитарго азтцаара атахзам – уи атахума иатахымума ҳәа. Аха икоуп урт знымғыц абызшәағы ырбжы аргара мыцхәы иаамтаны ианықало.

Убас аңшәахь аитагара иаамтан, иатахны иକан ҳәа азүхәар ҝалоит Баирон ипоема «Шилонтәи атକәа». Баирон еиһарак дызлардыруа ипоемақәа акы иадамзаргыы, уеизгыы-уеизгыы иеитагатәын аңшәахь, уиapoет ду имчыз ҳапхъаф идыруа-зарц азы: адауы имахашхана мацараплагыы дудыруеит рхәоит, уи имч поемак алагыы агәра угартә иକоуп... Аитагағыы, ҳәарада, урт зегыы ибейт, уи азоуп, аеазны акәымкәа аитага-разы уажә хыла ари apoема залихыз. М. Лашәрия поетк иаҳасабала дшеицирдыруа аипш, иеитагағык иаҳасабалагыы диеицирдыруеит. Абри аитагағыы иаапшит иара иеитагаратә бағхатәра ҝаймат, шақа дацклапшны, атакпхықәра ду ихы иадтаны уи аус дағу, шақа иеиликаауа аитага бзиа ҳлитература аипш иକоуп алитетатура ағиарағы иатданакуа... Ажәакала, апсуа еитагатә литература иааланагалеит ағымта ду, ари րыдныхәалазароуп иара аитагағыы ҳапхъағыы».

Америкатәи аконтинент ашьагәыт жәлар ирызку Г. Лонг-фелло ипоема «Гаиавата изы ашәа» акәзар, уи аитагағ, иидыру амзызқәа ирыхъяны, ицъабаа ду («Евгени Онегин» иақароу аепикатә птцамта!) нагжаны хаз шәкәнү итыжым. Икыпхұуп атекст абжеиһарак ажурнал «Алашара» адәкъақәа рөы. Ари – шамахамзар адунеи алитетатратә бызшәақәа зегъ рахъ иеитагоу, зығбахә ахара игахью рөниамтоуп. Уи хаштра ақәымкәа аурыс бызшәахыы иеитазгаз аурыс литература аклассик И. Бунин иеитагазы иатәашьан Пушкин ихъз зху апремиа. Лашәрия иусураан, ҳәарас иатахузен, ганкахъала абри apoема аурыс еитагагы дацлабуан, «Абжас-цәа зшәү» аитагараан Н. Заболоцки иеитагамта ссир дшацлабуаз аипш. Инартбааны икыпхұу уи ацыптәахақәа агәра ҳдыргонит apoет ари иеитагагы уаанзатәикәа рығазарағы ишгылоу, уи злафу ашәага-зага, ажәенираала шкәакәа ҳәа изыштыу, уамашәа иубартә аипш ипсабаратәны, апсуа бызшәа иатәни-иамааны ишырцәажәоу, ишеникәырхоу.

Апоет-аитагағ апсуа поезия ирбенеит иара убас Ф. Шиллер, Г. Гейне, Ш. Петефи, А. Исаакиан, И. Абашизе, Ш. Нишинанизе, Р. Гамзатов ухәа азәырғы раңтамтақәа рыла. Ҳазтагылоу аамтазы уи ифыга стол ихианы, иеитаганы иқөуп абашир жәлар репикатә ҳәамтақәа иреиҳау абақа, еицир-дыруа аепос «Урол батыр», иара убас ажәйтәзатәи абырзен поет А. Родостәи ипоема «Аргонавтаа» – Иазони Медеи ирызку инартбаау ацыптәахақәа.

Хазы аңәажәара-аттцаара зтаххаша акы акәхоит М. Лашәрия акыр шықса раахыс аус здиулоз аитага «Ауасиат өңү» – Анцәа иажәа, Абиблия аффатәи ахәта. Уи атытpra гәы-хыт-хыттала иззыпшуп апсуа уахәама, инартбау ҳапхъафәа, ҳаяаҗәлар.

Абас ираңауп, аиашаз, апсуа литература аизхаратә мәа-ғы, ҳаяаҗәлар рдоуҳатә пәтазаара арбениарағ М. Лашәрия аитагара ус ағы иибахъоу аңыбаа. Абри аамтазгыы, абартқәа рганахъала ҳапхъағ идыруазарц истаху: афада зызбахә ҳәоу, изаатылоу адунеитә литература ашедевркәа, иара убас ақырысиянта литература абаға «Ауасиат өңү» ухәа, ҳәарас иатахузеи, аханатә иенүеипшым абызшәақәа рахъ иеитаргахъеит, насты знык аипш ақырынтәгъы. Аха, шамахамзар, аитагара атоурых иаздыррам убарт зегъы азәы икалам ңынта итцыңциз, азә ихала иенитеигаз, иңабаа зду ракәны амилат литературағ рәсүрттә. Саңзыкны ус аипш икоу ағырпштәи сгәлашәом.

Изныкымкәаapoет-аитагағ ихата дызлахәйз аитагафәа рфорум дүкәа, рфестивальқәа рөң абри аус азқазаңәа ақырынтә ҳатыр дула иззәртахъан абас еипш икоу, ауникалтә қазшы змоу апсуа еитагағ иңабаатә, иалагалатә.

Ҳәарада, ас зымекх тбаау apoет-аитагағ иусура гхапхә амамкәа, ңыра гәеихышъра узто ак адумбалаяу икам, аитагара ус ағғы «азна катәаны азна узыштыхуам» ҳәа шырхәло аипш, аоригинал ақны икоу аитага ианаламзә раңауп, ас шакәу иарбан поесиатә еитагазаалакъ аңс ма арс ианымпшыр ауам, аитагағ имоу ақәфиарақәагы иеитага ишаныпшуа, иөырпшыганы ишаанхаяу аипштәкъя (урт иреиғүү, ирапызго, дара ухазырштуа аитагақәа цөыртцаанза!).

Абраға иззәрәттәуп М. Лашәрия иара исымтақәа иреиғү-қәоугы еитаганы иенүеипшым абызшәақәа рыла иштыт-хью, изныкымкәагы бзырзыла ишрыхцәажәахъоу.

Аттарауағ

М. Лашәрия ирғиара даеа ган дукгъы амоуп. Уи – акритика ажанри алтература тцаареи рөң иқаитцо ауп. Мачк згәи иалсуа джалозаргыы, абра исымхәар сгәи иауам ҳашәкәй-фөңәа ргыырак азәи-азәи раптамтақәа ишырхымцәажәо. Еиуеипшым аизарақәа рөң ақырынтә ирхәақәахъеит, аха иналаршә-ааларшәнны акәымзар, ҳара ҳөң макъанагы

итрадицианы изықамлеит акыпхъ ағы азәй ирғиамта даеаңы дахцәажәо, ибзиагы шыбзиу, игхагы шыгхо мәзакәа, обиективтәла игәаанаагара хтны ицәриго. Знызынла цәашырыкылагы иузыпшааум ари ашәкәыфы еғи ашәкәыфы ифымтақәа рзы иихәз, иғытшәаз акы. Жәашықәасала нақ-аақ еивагыланы аус еиңизуа ауаа рыбжьарағ, рыйпстанааратә мәғәы!..

М. Лашәрия иакәзар, аханатәгы зыпсы заны, «усылам-кысын сулакысувам», «Сурәхәар – усырехәап» ҳәа литература иалахәу уағым: ихатә фымтақәа раңтареи аитагара уси инарывағыланы, лассы-лассы арецензиақәеи акритикатә статиақәеи икыпхъуеит, аилыргарақәеи аиңыларақәеи раан енагы игәаанагара хтны ицәригоит, изыргатәны, ихъчатәны ибо зыригоит, ихъчоит.

Ашәкәыфыцәа реизара дүкәа рәғы, аиубилеиқәа, анаукатә сессиақәа рәкны, аимак-айғакқәа раан иихәз ажә – азықатареи ағағара ҳараки рныпшүеит, интерес рытқоуп, абартқәа рылагы иалукааует.

Аңса литература ауасхыршытатқағ Д. Гәлия инаиркны уи дрыхцәажәахьеит И. Коғония, М. Лакраба, Ш. Тәбыңыба, Б. Шыынқәба, И. Җарба, Ч. Җыонуа, А. Җыонуа, А. Гогәуа, Ш. Җқадуа, Н. Җарпха, М. Миқаина, Т. Аңьба ухәа азәирөры рырғиамтақәа, алитетуратә процесс ицәирнаго еиуеипшым апроблемақәа. Урт рәғы ана-ара узықәшаҳатым хшығтакқәак упылозаргы, инеипынкылан, автор иқантço анализ ағыдра ҳаракуп, дыррала иғуп, итаулоуп, ашәкәыфы ишиғыз убартаны илахәыхуп, итқаруп.

Хаз шәкәәаны итытхьюо иусумтақәа рыбжьара иналканы азбахә ҳәатәуп М. Лашәрия урысшәала ииғыз имонография «И. Коғония иаңтамтақәеи аңса советтә поэзиағы аепикатә жанрқәа рығиареи». Уи ақны акыр инартбааны иаарпшуп Иуа Коғония ипоезия амәхак, асахъаркыратә ҹыдарақәа, аңса поэзиағы уи рольс инеигзаз, ҭыңс иааникыло, иара убас уи иштәхътәи аңса поема знысыз, иаанарпшыз ачыдарақәа.

Рыңхарас иқалаз,apoет-аттарауағ акыр шықәса раахыс ҳашәкәыфыцәа рғымтақәа, ҳлитературатә процесс инартбааны ирзикхьюо истатиақәа, иқәгыларақәа ухәа шәйкәәаны итыжым, апериодикатә кыпхъ ианхало иааует: алитетуратура тызтәауа, иахцәажәо ауаа еиха-еиха ирцәыхарахоит,

рхархәара рцәыуадағоит. Ари, ҳәарада, изалымдароуп, зтып иқәтәтәу акоуп, авторгы абри аганахъала ацххыраара итатәуп, урт зыпсоу, ирыттаркуа ҳасабс иқатданы.

Аибашърашътахътәи иусураанapoет-аттарауағ акыр ақьабаа ихы иаирбейт абжъаратәи аңсуа школ (5–11-тәи ақлассқәа) иатданакуа аңсуа сахъаркыратә литература апограммеи арттага шәкәкөеи реикәршәара рус ағы, аханатә ари апроблема знапы алакыз аттарауаа, иғызыцәа-иколлегацәа днарыйагыланы.

Apoет-аттарауағ абри апериод аантәи иқәғиара хадақәа ируакуп ғ-томкны икоу а-20-тәи ашәышықәсәтәи аңсуа поэзия антология аиқырышәара, акыпхъ азырхиара. Изазарызеи, М. Лашәрия абри аус ада даеак ихъз адхәалам-заргы, уи иааирпшыз ахамеигзара, иңбаба атакы енагы ҳауаажәлар ғыонутцә ахатыр ду ақәны иаанхон. Антология иазкны ари атыжымта аңсыуа ғнатаңыпхъаңа иқазароуп ҳәа ихәаз ажәагы баша ихәамызт, абри амбағ иқатдоу аус ду азбахә ҳанаҳәоит. Убас акратданакуеит уи аңсуа уахәамағ иахъақәнүхәаз, иахъырыпшыз ахтысгы.

М. Лашәрия ирғиаратә, иуаажәлларатә усурала енагы ижәлар дрылагылоуп, илшо алагы урт дырзаапсоит, рыматң иуеит, ҳапсуа литература иреигүй ахатарнакцәа, ҳашәкәиғофцәа-апатриотцәа илырххью амбағ, иштартцаз атрадиция иерымаданы, урт иара имтоу, иитәу ак ғыңттара, үзара акала рхартәаара, реихахара ҳасабс иқатданы.

Арғиағы абри иңбабаа, иааңсара азгәатоуп еиуеипшым аҳамтакәа, амедалқәа рыла, иатәашьоуп Ахатыртә Дырга аорден.

Абас амәхак ҭбаауп, аган раңәа атданакуа икоуп apoет, аитагағ, аттарауағ дызнысхью аңтазааратә, арғиаратә мбағ. Уи, ҳәаарас иатхузеи, гха-пхак адумбало иқам, иеил-каау ак ауп – арғиағы иаптамтакәа зегы неибеипшны изеиқарахом, ус ауп М. Лашәрия иегы ишықоу. Аха сара абрақа, apoет ишықәсхыттара иазку сажәағ сазааттылар стахын уи ибағхатәра хадарала иалнаршаз, ҳлиттература ағиара иаланагалаз, излацхрааз, қәғиарак аҳасабала ҳапхъағ идиныхәалараны икоу.

Иеицырдыру аурыс поет, аитагағ қаза Константин Бальмонт ирғиаратә мбағ, иеитагаратә ус ағы ипүлоз аудағ-

рақәа, иалихуаз амғақәа данрыхцәажәауаз, игәарпханы иғәалаиршәалон ажәйтәтәи аиспанцәа ражәапқак: «Бзия из-боит иудадағу аиканра, иудадағу аидаира».

М. Лашәрия иңстазааратә, ирөиаратә мәға, иғаңхыа иқәиргылоз ауснагзатәкәа ҳанрызхәыщуа аамтазы, ҳартгыи иаххәар ҳалшоит уи енагъ знагзара уадағу аусқәа напрылакра, реиканра, риаайра бзия избаяу дышреиуоу, абри амғағты ақәфиара қайматқәа змоу, ипшәеу азә шиакөү.

1995 шыққасызы иапитцә: «Шыққес ғынғеијәа сүзүп, апсуга жәеинраала» захызу ағы М. Лашәрия ифуеит: «Иахъакәым, иацакәам уашта сантала, усқан шыыжын: хәйлпазынза стцахә! Шыққес ғынғеијәа сүзүп, апсуга жәеинраала, санықамгы сузүп, Дырмит ицәахә!...».

Харт апоет иғызыцәа-иколлегаңәа, иапхъағыңәа, абри аамтә ду ағонутцәа уи иапитцахьоу аҳатыр ду ақөйизтә, бзия избо, гәйикалагы изықоу ауаа, иахтахуп уи пхъақагы деибгадеизсыда Дырмит ду ицәахәа аматқ иуларц, иаптамтәкәа рыла ҳиргәрырғыларц, шъардаамта имазарц!

Агазет «Аңсны», 2003 ш., февраль 6, № 9–10

Алыпшашаах

Апсуга поезия, абар, шәйышықәса амға ианысит, уи ағиа-рамғағ иналкаау атып аанызкылаз апоетцәа Д. Гәлиа, И. Когония инадыркны, реихарағык рдунеи рыпсаххьеит. Рыпстазааратә мәға ҳдыркәшент ирылшараны иқаз руаажәлар ирызныжыны, ражәа рымаданы. Аха, рыщхарас иқалаз, абри аамтә ду ағонутцәала, иантологианы акәымкәа, иара ус, инартбаау, поэзиатә еизгак аҳасабалагы, иахъа уажәраанза апсышәала тыжымтак алыршамызт. Убри ақнитә, иеицирдирора апоет-атцарапағ М. Лашәрия абри аус ағы илиршаз, инаигзаз, сара сгәаанагарала, даараذا акыр этазкуа, атоурыхтә тәк змоу хтыск аҳасабала иахәапштәуп. Насгыы, иахъатәи, аибашъра ашътахътәи аамтазы, иахтагылазашыуоу уазхәызыр, уағы иахъы имаайр алшом изаамтатқәъыны икоу антология шұауз. Ииашатқәъыны, ҳара ҳақара уи иахъа изтахны, изағәақуаны иқадаз, ҳзыққашәақәаз зегъырыштыах..

Атыжымта иацуp инартбаау апхъажәа. Абри апхъажәа аума, иара антология ахата аума, уанрыпхъ аамтазы иубоит М. Лашәриа абри атыжымта акыпхъ азырхиаралы ҳара ҳантың икоу апышәа нартбааны ихы ишаирхәаз, рәиаратәлагы дшазнеиз.

Хадара змоу азтцаара: ишпалыпшаау аизгағ апоезиатә рәиамтақәа, иарбан принципқөо изларызнеиу, излалкаау, Лашәриа атыжымта иацитто апхъажәаф абри азтцаара акыр инартбааны дазаатғылоит, иара уиадагы антология иапхъауа ибартоуп араға аттарауаф хадара зиуа ағымтақәа, сахъаркыратә аптамтақәак раҳасабала изыпсоу, ирыткаркуа шакәу зегын рапхъа иргыло, излаликаауа. Атематикатә принцип, актуалратә ган ухәа, асовет аамтазы еснагы аптыкәара змақәаны иказ, аиқәыршәаф дривсует, дәрхәом, иахъа, аофициалтә цензура ахъапыхугы, ҳәарада, ари атагыла-зааша иацхраауан.

Уағы ибоит атыжымтағ хадара змоу, Д.Гәлиа, И. Коғония, Б. Шыынқәба реицш икоу, убас иналукааша егъырт апсуа поетцәа зақа игәцараку, тақпхықәрала ирызнеиу: аиқәыршәаф ииашаны иқайтсоит урт раптамтақәа инартбау атың ахъирзаликаауа, итәй-ипхә иахъцәыриго, алитетера-тура атоурых ағы хадара змоу арғиафцәеи хадара змам авторцәеи ахъеилаимырғашьо. Ари, ҳәарада, атыжымтағ акыр зтазкуа, антология ахағра шыақәэзыргыло иреиуоуп. Иғашьом убарт авторцәа рәкны ишалху иахъагы уатқагыы апхъаф изгәакъаны, акыр иазхәараны иаанхо ағымтақәа.

Аиқәыршәаф иахәтаны иқайтцеит авторцәа реиштыр-гылашьяғ ахронологиатә принцип ахъалихуа (ары, аханнатә аахыс ипышәоу мфоуп), иара убас доусы ирғиамта анаттоутәи ашықәс ахъаирбо, –abantқәагы аус иацхраауа иреиуоуп, апхъаф иоума, ағымта тызтцаауа ио-ума, арманшәалоит, арғиафы дызынысуаз амфақәа, уи идунеихәапшыша иаиоуз аитакрақәа рныпшуеит.

Антология иацу абиблиографиатә рбага акәзар, уи абри атыжымта атқакы ишатәоу аипш ала ишътнахуеит, ара иааркыяғ-ркъағыны иарбоуп атомқәа ирну авторцәа рхы хадара змоу адырратарақәа – доусы даниз (ма ипсыз даныпсыз), тарас дзылгаз, аус ахъиуаз, алитетурарағ данцәыртцыз, итижъхьюо апоезиатә еизгақәа ухәа рыйзбахә.

Чыдала акыр иалкааны ирзаатгылоуп Д. Гәлиа ипстазааратә, ирәниаратә мәғ. Сара иахынзаздыруа, Д. Гәлиа изку алитеттература зегъы ағы абрақа аиңш уи ибиография, шықәсшықәсі дызнысуаз амға, убас икалам ғынта итыйтхьюо ишәкәкә ахъеңқәыпхъаузу ғыргы иубартам. Ифашьом антология аиқәыршәаф абри аус ағыры акыр иалкааны ихы аңьабаа шаирбаз, архивтә материалқәа хархәара шырзуз.

Ишаабо, антология ашылды күп, ирыцханы, анаңа иадых-тәланы ақәымкәа, инартбааны, ғ-томкны, абри иабзоураны аиқәыршәаф алшара иман иахынзазуаз ала апоетциә рырәниаратә мәғ. инартбааны ақәыргара, архыаф изнагара. Убри ақнитә, иұхәар ауеит арақа апсуа поэзия ағиарамға зыңшуда библиотека иағызуо атыжымта шырхиу, иштыжыу. Абри аганахъалагъ, ҳәарада, уи иуникалтәу, рапхъаза кәнәи абас аиңш ала апсуа пхъаф иоуа шәкәуп.

Абри аамтазгы уағы иазгәеитар алшоит, 78 милаяттә саҳважәа еидызкылоз асоветтә литература ахъығиоз иахъатәи арестспубликақәа рөғы, сара иахынзаздыруа, абас аиңш икоу антология ғыргы иштымтцыц. Ҳәарас иатахузен, дук хара имгакәа адунеи рбашт аурыс, аерман, ақыртуа, атаңықъ, Нхыт-Квказаа, убас еғырт ажәларқәа ағажәатәи ашәышықәсазтәи рпоэзия иазку рмилаттә антологияқәа, аха, иахъазы, ицюушъаша, ақырзагы уағ дзеигтәрыгъаша: уажә ари алышахеит Аңсны – еиха иахъазыпшымыз, иахъақәымгәигуз, еиха зтагылазаашъа уадағу атәйилағ!.. Аха ари машәирнгы иқалаз акы акәым: ҳара иҳашъашәалу ажәларқәа рлитературақәа ырбжъара апсуа литература еиха аизха-зығъара зауз, ахара зызбахә нағыз ашәкәысөңәа дүкәа ықәззыргылаз алитеттературақәа иреиуюп.

Абасала, иаайдкыланы уахәапшузар, иқатқоуп амилаттә тцакы змоу, ҳсаҳыағыра зегъы өаңара пхъақа изгаша ашыға, анарха змоу аус ду.

Ихәатәуп, аполиграфия аганахъалагыы, иахъа уажәраанза итыйтхьюо апсыуа шәкәык иаламғашъауа, ишырхәало аиңш, уарғыа нап иакызар, уарма нап иузамыркуа иштыжыу.

Антология апхъажәаф М. Лашәрия итабуп ҳәа раҳәауа иеиқәипхъаизит атыжымта зыбабаа аду аредакторцә А. Гогәуа (азеиңш редакция, П. Бебиа, Т. Чания, В. Бигәа, асаҳъатығызәа Л. Евмаа (Евменов), В. Коршунов. Ифашьом

урт рахътә доус илшоз гәбылрала, занаттә дыррала ишадитказ, дшазаапсаз.

Цыдала иналкааны итабуп ҳәа рахәатәуп абри атыжымта адунеи аbara алзыршаз, аңыа ғәгәа адызбалаз хбы-уаак: Апсуа-абаза жәлар реидгыла апредидент, аиуристтә наукақәа рдоктор, академик Тарас Шамба, Александр Анкәаб, Онери Бебия – амилат ус ду назығаз, шәышықәса рахъ знык ирығуа-ицәыртца ашәкәы амфа азылызхыз, атыжъра иад-гылаз ауаа.

Хапхъафәагы ҳаргызы ҳәапхъа ххырхәоит.

Агазет «Аңсны», 2002 и., ианвар 10, № 12

Цұума Ахәба иңстазаареи ирәниаратә мәсөи

Иаххысыз ағажәатәи ашәышықәса ғынғажәижәабатәи ашықәсқәа рзы иаантқагылаз апсуа шәкәығаңда дыруағылуп Цұума Басариан-ипа Ахәба.

Цұума Ахәба динит 1927 шыққаса март 12 аенды Очамчыра араион Атара ақыттан. Абжъаратәи атара аиуразы Апснытәи акыр школқәа дырттан. 1955–1959 шыққасқәа рзы атара итқон Ақәатәи Ахәынтықарратә артқафратә училишьче ағы. Уи данаалға ашьтах (1959 шыққасы) Ақәатәи Ахәынтықарратә артқафратә институт дталеит, аха шыққасык аатщынды еипш, ари атараиурта ааныжыны Москваға дцан, уа А. М. Горки ихъз зху Алитетаутратә институт дталеит. Уи аахыс еиуеиңшым ашықәсқәа рзы еиуеиңшым арәниаратә наплакқәеи акыпхұтә органқәеи рөы аус иухъеит. Апсны ашәкәығаңда реидгылағы, Апсны аинтеллигенция рассоциация ахадас, Апсны алитетаутратә фонд еиҳабыс. 1979 шыққасы атытца иалагаз апсуа журнал «Апсны ақазара» (уажәтәи «Ақазара») иааипмұрқынзакәа иахъа уажәраанзаты аредактор хадас да-моуп.

Алитература арәниара аус актывла далахәуп, акыр анаплакқәа рөы аус ахыиуа анағсыйы, Цұума Ахәба данқәыпшыз аахысгы апсуа жәлар рмилаттәи рсоциалтәи хақәитразы ақәпара далахәын. Уи азы акыр ахынта-ғынтарақәа дрықәшәахъеит.

Цъума Ахәба амәхак тбас змоушәкәысуп. Иара ирәниаратә бағшатәра ааирпшит апрозағыы, адраматургияғыы. Ие-пишәахъеит алитеттура ажанр хадақәа зегъы рәеси. Дан-қәыпшыз ажәенираалақәа ифуан, урт акымкәа-әбамкәа икъыпхыхъан. Аха иара апхъафцәа еихараңак дызлардыруа ипрозатәи, идраматәи, ипублицистикатәи рәниамтақәа ры-лоуп, иара инапы итцытхъеит акиносценариақәагы.

Цъума Ахәба апсуа пхъафцәа дырдыруеит еитагағык инаҳасабалагыы. Апсшәахъеит ашотландцәа рлакә «Адау Дрэгли Хонги», Леонардо да Винчи иновелла «Апка» ухәа реипш икоу акымкәа-әбамкәа аптамта лыпшаахқәа. Еиуеипшым ашықәсқәа рзы еиуеипшым актуалтә этцаарақәа ирызкны, ицахә-цахәо ису апублицистикатә статиақәа (урт рахынты аимак-айғак зхылтәиақәазгы ыкоуп) ипсақъаны агазетқәеи ажурналқәеи ирнылахъеит. Урт рғыырак еидыр-кылент итижыз аизгақәа: «Аамта ахағесахъақәа» (1966), «Игәакью адацқәа рқынта» (1997, урысшәала).

Ашәкәысфы икъыпхыхъо хыпхъаузара рацәала ажәабжы-қәа, акымкәа-әбамкәа аповестқәа, ароманқәа апхъафцәа ирылатцәахъеит, еицырдыруа иқалахъеит. Цъума Ахәба ирәниамта лыпшаахқәа еитаганы аурысшәеи ахәаанырцәтәи акыр бызшәақәеи рыла итрыжъхъеит, апсуаа ҳұны маца-ра акәым, аурыс пхъағ иқынтәигғы ахәшьара ҳаракы ро-ухъеит. Идеялә тәкылагыы, сахъаркыратә қазаралагыы иажәабжықәа иаарылукаартә икоуп: «Туган», «Ақәыңма қыала», «Ахъча ихатхәйжә», «Апшәма иштәшүан ала», «Акәаш мца». Апхъафцәа акыр ирылатцәахъеит аповестқәа: «Аибашь-ра еилгахъан», «Бзоу», ироманқәа: «Асқыала», «Амфасфы», «Ахамыштыхә», идрамақәа: «Ашъхақәа рылпха», «Ес-ииуа ирыциуа». Аинтэресс ду рыманы, акыр ихәартаны исуп 1992-1993 шықәсқәа рыйтәи Апсны жәлар Рұзынцітәилатә еибашшыра иазку апублицистикатә статиақәеи имшынцәа.

Цъума Ахәба ифынтақәа ҳанрыпхъо, ҳанрыхцәажәо, ирә-иаратә ҹыдарақәа ҳанрызхәыцуа, иазгәататәуп иахъатәи апсуа шәкәысфәа азәырғы дызлареипшым, иара изы иқазшъарбагоу ҭагылазаашъак: асахъаркыратә рәниамтақәа ихатәи бызшәала исуеит, ипублицистикатәкәа ракәзар, апсышәалеипш, урысшәалагыы исуеит.

Ашәкәысфы иаптамтақәа ртематика иага итбаазарғыы, иага еиуеипшымзарғыы, еидызкыло, еицырзеипшүгүү

ыкоуп: анс акөу, арс акөу, иара дызлиааз аңсуа жәлар ржәйтәи, рәтәи, рапхъатәи рпепші азхәыща, ахзызаара иазкуп дара зегъы.

Цұума Ахәба ирғиаратә бағжатәра ачыдарақәа ируакуп акырғыара иқәғианы, қазарала аңсабара аңсы ахаттаны аарпшра ахьилшо, бжеиҳанғы аңстәкәатәкъя «дрығраланы» «рыпсихология» аарпшра илиршоит, аңстәкәагы, ауаареипш, ихәыцуа, игәырғо, игәырғо, аңстазааразы иқәпо, аңғьеи абзиеси реиғдырраара рылшо, агәымбылцьбараареи ақиареи рыланы иаҳирбонит. Иаайдыланы Цұума Ахәба ирғиамта еизыркекәаны ҳазхәыцуазар, идея хадас иамоу ауафи аңсабареи реициқазаароуп, реизакроуп, ауафи аңсабареи еизағәазароуп, еиғамғылароуп, урт рыйжъара гармониала еиқәшәо, итибаго аизықазаашъақәа анрымоу ауп аңстазаара анылашоу, атакы анамоу, ианыпшзоу. Абра ихәоу ақық-фбак азеипш хшығтқақәа зыртқабыргуа аңтамтақәа иреиуоуп хыхъ зызбахә ажәабжъқәа «Тұған», «Ақәыцым Қыала», «аповест «Бзоу» ухәа убас итегъы.

Цұума Ахәба ирғиамтақәа рөи иштихуеит иахъа ҳапстазаарағы еиха иақтуалтәуп, иттарны иқәғылоуп зухәаша ақыр зтаара уадағқәа, аbzазарағы икоу аудадафрақәа, аиғыхарақәа, аибарххарақәа. Ара уажәи ашәкәылғы иаптамтақәа зегъы ҳамехакны ишрыхәтоу иттааны, инткааатқааны рыхцәажәара, реилыргара ҳзалыршом. Уи хазы монография неитцихх уағы иазикыртә икоуп. Убри ақнитә, еиха иқазшыарбагоуп ҳәа иаҳапхъаңақәо ақық-фбак налк-фалкны ҳеырзааңгәтәнен конкретла игәаҳтап.

Иахъа аңсуаа ҳөи акырза зтазкуа, зызбара мариам, иуадағу зтаарақәаны икоуп аbzазарағы шәйшиқәсала, зқышышықәсала ишъақәғыланы иқаз ауағытәйсатә еизықазаашъақәеи атыхәтәантәи аамтақәа рзы ихышхытқәаны ихажәлаз ағыц пстазаара, ацивилизация аңәкәырпақәеи реизықазаашъақәа, ақытей ақалақы, аби ани, ахшареи, аттара змоуи измами реизықазаашъақәа. Арт реипш икоу азтадаракәа аңстазаара ахатағы, аллитературағы рыйзбара уадағхеит. Ацивилизация аbzия шаанаго еипш, ҳажәлар традициала иримоу ртас бзиақәа, рқазшы бзиақәа еилазхәо, иқәызхуа, ирхазырштуа аңғьарақәагы маңымкәа иаңрыпсса иацуп. Ацивилизация мал аңәкны

шытаяхъка ххъатны, ҳара ҳжэйтә тасқәа рымасара ныкәго тәашьха ҳамам. Ажәйтәи ағатәи иахынзауала еиниршәаны, ацәгъарақәа нақ инкакъыны, ажәйтәгъы, ағатәгъы ирыммоу абзиарақәа алпшааны иҳадкыланы, ҳмилаттә ҳаेңа амырзшы мфақәак ҳзыпшааузароуп ҳзышшылыша. Абри ауп изыштыу Цумы Ахәба иреитүу, еиха зхағсахъақәа ҳатәаау иперсонажцәагъы.

Ара маңк ҳналасны зызбахә ҳхәаз азтцаара уадафқәа егъырт адунеи иқәйнхо ажәларқәа азәырфы рзынгы иқәгылоуп, збатэйс ирымоуп, аха ҳара ҳчы урт азтцаарақәа рхатә ҹыдарақәеи аудафрақәеи рымоуп. Цумы Ахәба идагы егъырт апсуа шәкәйфөңцәагъы абарт азтцаарақәа еиуенпшым рғанкәа ирызкны асахъаркыратә ғымтақәа аптыртцахъеит.

Абарт аилазаашьха уадаф змоу азтцаарақәеи атемақәеи ирызку Цумы Ахәба иғымтақәа еицирзеиншү қазшыак азгәататәуп. Изакәу уи ауп, атыхәтәантәи ғынфажәа, ғынфажәи жәаба шықса раахыс (лымкаалагты шәкәйфөңк иаҳасабала Алықеса Гогөу данаашьақәгыла аахыс) азәырфы ҳашәкәйфөңәв апсихологизм ҳәа изыштыу ажәабжыхәратә стиль иқәнүкәоит. Убас иқақәоу дыруазәкуп Цумы Ахәбагъы. Иара ирғиамтағы апсихологизм акыр ачыдарақәа амоуп, егъырт ҳашәкәйфөңәа рырғиамтақәа рөң ишыкоу иалағашьом. Иара илтературатә персонажцәа жәпасык адәахъала ирыдаабало, ирныпшуа, иқартцо, ируа, ирхәо маңара акәзам аус злоу, иҳадароу. Бжеихан ашәкәйфөңи иихәарц иитаху аидеиа хада ахыттәаху аперсонажцәа ғыонутцәтәи рыпсихологиатә тағылазаашьақәа рөуп. Ара аперсонажцәа рхағсахъақәа еиха ихартәааны иаҳзырбо адәахъала ирныпшия рхымғапгашьақәа рымасара ракәзам, абжыаапны ҳара ауаа ирыдхамбаало, аха ашәкәйфөңи иткарны еиликаауа, изағәеито урт ғыонутцәтәи рыпсихология ауп.

Абра ажәа еизадала ҳара иаххәаз ахшығотцакқәа ашәкәйфөңи ирғиаратә практикағы ихы иахынзаирхәаз, сахъаркырала иахынзеиғибаауа цқыа еилахқаарц, ҳадыррағы иаахғарц, игәнахқыларц азы, өырпштәи ҳасабла иаахғап ажәабжы «Апшәма иштәшуван ала», уи цқыа игәцаракны, ҳахшығ азыштын ҳапхыап. Автор ари ажәабжы ифит 1983 шыкәсазы, апхъаза акыпхъ абеит ажурнал «Алашара» (№1, 1985 ш.) адақъақәа рөңи. Ҳаргыы уажәы ацитатақәа зегъы уи ажәабжы ақынты иаахгойт.

Иқалазеи, тәкыс иамоузеи ажәабжь «Апшәма ишъташуеит ала», настың автор абри ағымтала иихәарц иитаху, идеиас имоу закөузей?

Митәык қамла жеит, хтыс дукгүй ықам, еизадак ауп ухәартә ауп ишықоу, асиужеттүй аилазаашь уадафым. Ари ажәабжь атзакы иааркьяңзы иаххәозар абас икоуп.

Ажәабжь хадаратә хаңыс иамоу апсуа арпыс заманак иоуп, Адамыр ихъзуп (ижәла цыаргыы ихәам), қәрала ғынсыйжә шықса дырталахьеит. Уи ҳара апхъағцәа ҳихтыгәлоит мәа харак ахынты даанауаз (дахынтыдаауа конкретла инткааны ағымтәңи ихәам, аха иғашыазом Үрystәыла ихароу дгылк, қалақык шакәү), иқытә Апсара данналалоз аамтазы.

Адамыр имәа ныхны, даапса-дкараха, уф гәышъаҳә дахыиз, дахъаааз иани иаби раштаңы даннеи, агәашә ыттарбака, атәымтә аарханы иаркын, ағнгыы еиқәыхъшәашәа иғәгәаза иғылан. Азәгыры дыңназамызт, ағны иахыз ала мацарапа акәын. Адамыр иани иаби рығны дмааижътеи хышиқәса тцуан, дазымдырзакәа аху-хүхәа иеишша иалагаз алагы иара иидыруаз ала Хага акәзамызт. Аанда дхытңы, ашта дтат ала шишишъашуаз, апенцыр дкылсны ағны дыңналт. Адырфәенни ианааша, акәйткәагы фатәык нарымтталыпссарц, ашта иқәыпсаз ағбылжәкәагы нхъалыпссарц адығача аманхәтә ссақәа зыдхәалаз алаба кны иааиз агәыла пхәыс Шыылгәа лыла Адамыр иеиликаант иаб Дигәа дычмазағхан, Ақәа дганы ахәыштәртәңи дышшытартцаз, иангыы уахъ дцаны ачымазағ дышидтәалаз, рығны, ргәра гәйлацәақәақ рыда хлаңшы дамамкәа ишаанхаз.

Адамыр ас еипш аниаха, ҳәарас иатахузеи, хъас иқайтцеит, даргәамтцит, ағбыаҳә деихан, дышзахәоз ахәыштәртәхъ дцеит. Иаб Дигәа акагы имыхъкәа деиқәхеит, жәохәмышқа рыштыхъ дыбзиахан, дылырфәан, ағныка дгъежыит. Адамыргыы иөхәара анааи, дгъежыны аус ахыиуа, дахынхо, атаацәара ахымоу атәилахъ дцеит. Уа ипхәыси, ихбыңқәаҳью ипхай ықоуп.

Абри ауп ажәабжь «Апшәма ишъташуан ала» сиужет хадас иамоу. Аха абри иеизадоушәа иаабо асиужет къаң иалагжаны ашәкәысфы иахирбейт акыр ҳзырыхъища асахъақәа, ицәыригейт иахъа ауағы деибархханы дызку, ицрыхо апстазааратә зтцаарақәа жәпакы. Арақа акымкәа-

офамкәа атемақәеи азтцаарақәеи рхы еилышууп. Урт ире-иуоуп ани, аби, ахшареи реизықазашьы, атаацәара аи-закра, ахәтәеиңкәшәара азтцаара, атрадициии иахъатәи аамтеи реизықазашьи аттара зтаз апсыа арпыс ипстазаара ашъақәгылашьи ирыдхәалоу азтцаарақәа. Урт зегъы ҳнарт-гәйлапшны ҳара иеилахқааует Адамыр ихәйцрақәа рыла.

Адамыр ицәажәашьи ихәйцрақәеи зеипшроу ала, башамаша уағ гәафак иакәзам. Аттара змоу (дынцыныруп, амфа-қәа, ацхақәа қайтсоит), еиқәчаб икоу, еиғекаау, агәбылрагы згым уафуп. Уаңзагы дазымхәйциуа джеларымызт, аха ашәкәйсөи ҳара уи данаҳирдыруаз аухоуп иаб ифнатеи, иқытеи, иареи еицәыхъаны иахъыкоу иттарны, ицәа-ижы, ихдүрра иананырыз. Ажәа ахайрплан дантыт, атакси аан-кыланы дақетәеит, аха ашъха қытА Апсара даналалоз, амфан ацха ҭабганы иқазаарын, амашына зықәсумызт. Уи нахыс шыапыла акыр ныкәтәеис иоуит. Иаби иани рзы иааигаз ахамтақәа зтаз ачамадангы датсан. «АқытА абжеихарак дал-сыр акөйн Адамыр, иғны днеирц азылхәан. Ичамадан иах-иша ҳильдән таҳаррүм аткашын. Агәир аптынцевипш игәи акы налакшоз-шәа ибейт. «Зегъы азеилалеит стәи. Ари амфа, ари ахая, агәалашәарақәа...» Ипхәйс дылзаңыт ичамадан иаатаз зегъ тәттәл лара лакәйзшәа. «Илбаз зегъ талыцъгәеит, саби сани, уағеимшхара, атыфра итахазшәа. Асқак шыапыла аныкәара шықәшәоз здыруазтгы, ағстаса ихәхароуп уи ацха... Сара саамтазы ишпабгеи... Саамтаз акөу, ақаттара иаөнжытеи шықәсқәак тцуу, анцәа идүрп. Ацха ҳагынадгылеит, ари на-хыс цашъя ама зам ҳәа иаразнак иаағахиттәеит атаксист» (ад. 57).

Адамыр ихағсахъеи ипстазааратә тағылазаашьи зеипш-роу цқыа еилахқаарц азы хрызхәйцип, игәаҳтап абри атх азы шыапыла дныгәнисуа амфа дахъықәу изтыйсуа, ихышхыттәаны иажәлах ахәйцрақәа зеипшроу.

«Атх агәи еиғонашахъан Адамыр дахъиз, ихәйчреи иқәйпшреи ахымғапысыз Апсара ақытА данналалоз» (ад. 53). Абас ихациркит автор ари иажәабжy. Ари алагамта апхъағ агәаензызаара инағоит, игәи хыт-хытуа дыпшуп анағсқа иқаларызеиш ҳәа.

Адамыр ихи иареи рымасара иеизырханы дынкакхәйциуа амфа дахъықәу дағазны еиғшымкәа иғәалаашәарағы иаан-

хауеит ихэычра ашықәсқәа, иаби, иани, иқытей рахь имоу игээбылра. Таҳара-тысрацыпхъяза, өәапара-өапарацацыпхъяза дгээыкы-тээыкуа ихэычра, ма иқыпшра иадхәалаз хтыск аҳачаҳәа иааигәалаашәон. Иқыта апшзара өыцбараҳ ибаны ипсы алахеит. Аеазны еипшымкәа убысқан иаҳа инырит иқыта өынлакәым, уахынлагыи ишыпшзаз, ишгәазырхагаз. Уи азоуп игэы дтахәыцуа изихәо: «Шыхатәылан уахынлоуп ианыпшзоу ажәфан, уахынла. Уи уахынла изымбаң, ажәфан датцампшзаң» (ад. 54). Аратәи ажәфан, аратәи амза, аратәи аетцәақәа иара изааигәоуп, изгәакъоуп, дрышьцыллоуп, даеацъара иибахъо иреипшзам. Адамыр иаҳа-иаҳа игэы пшааует. Иқыта апсабара романтикала иштыхны, ихаракны иахъадикылауеи, дацәыххъаны дгыыл ҳарак ахъ дахыыкоуи издыртцысуа ацәлалашәарақәа еилаңсоит, еилағынтуеит игэырғәреи игэырфөи. Атых иалығоны зыбжыи иаҳаз арбағытцәкъагыи деигэырғеит, игэы арғыхеит, игэакъаузу бжыы хаак, ашәа ссирк иаҳазшәа. «Амфа ағықәан нхағык иашта иқәгылаз атла ақнытә абжыы өеитыхны өнатит арбағ. Уи абжыы убаскак илахөыхын, убаскак агәамч атсан, адунеи зегыи иара иатэйизшәа. Адамыр дааттылан, арбағь абжыы ахъгоз атлахь днаңшит. Гэырғыаөхәашак иаҳазшәа, уи ағытбжыы деигэырғеит. Даапышәарччан, имфаҳи иөанынеихоз, ахы иара иқәкны өнатуазшәа, еитах абжыы фтнаает арбағь» (ад. 58).

Адамыр игэы иалоуп нахъхи цъара, адгыыл харағы икоу ипсай аратәи иара ижәфан гәакъа иахъатцампшшуа, аратәи апсабара ахаара, апшзара цъяа ирзеилкааумызт. Адамыр иқыта уахынлатәи апшзара зымбаң ифейидасхьюо ипсай ипхай дрызхәыцуа ихазы ихәоит: «Знык иадамзаргыы абри амфа уахынла ианысхъаэтгыы, ахаан ирхаштуамызт. О, закәү жәғанузеи, изакәйтхә етәа еилацъыроузеи? Шақантә ихъа-азгахъаз ари атх? Ҳазшаз наунагза ихатәеишьюума ари адунеи апшзара, мамзаргыы шәапсам ҳәа ҳапсаҳуу ауаатәыфаса? Ирбароуп сыйкәйни сыйзгаби раб ишъха қыта иахагылоу ажәфан афыза даеацъара ишыкам. Сыпхәыс уи лырбаны лгэы ахъихра атахъзам. Уи, анцәа диныхәартә, ақытаж ҳақәтнүү ҳцап ухәар, еиҳагыи еиғылшьоит» (ад. 54).

Адамыр игэы дтахәыцуа иихәо абаарт ажәақәа азнык азы агәыгра ҳартошәа икоуп иқытаж ҳхынхәып ҳәа,

аха анағұқа ажәабжыққа ала, иара дара итаххазарғы, уи илзыршо апстазааратә тәгылазаашыққа раңғоуп, имч дырхом.

Адамыр ипстазаарағ ихигахью, бзиарамзар изакөйзаалак цәгъярап қаймтац, үзара вба дук злаиуташа акагы далақам, ихатагыы иламыс үзара хәашьрак, шәйтиарап амоуп ҳәа ипхъазаом. «Сзыыхъәыша, слагырзашо сзыртәаша акы қасымтәйт» (ад. 59) – ҳәа иихәо иажәақәагыры рыгәра аагоит. Иара дазгәдуп иқаитцахью амфакәеи ацхақәеи ауаа иаҳърихәо. Иаб ионатагы дахъазхъәщуа иғәалақара шытнахуеит, днеини азәгыры дшахым ибаанза. «Абарт зегыры сымоуп, избанзар, иххәажааза еиқәуп саб ихөыштаара, икъяқаза иаартуп саб иғәашә... Иғәалақара шытнахуан, ичамданғыны иаҳа иласхон Адамыр» (ад. 59). Адамыр тәымциара дахылыкоу мыңхәөи ихъааиго даналагаз ифны даннеи, иаби иани анимба аштышы ауп. Абри атҳ азы шыапыла амфа дахылықәлаз романтикала иштыхны, ихаракны идиқылоз, дзызхъәщуаиз иқыта асахъақәа, иғәалашәараққа зегыры нытқаба иңеит ифны дахънеиз иаби иани анимба. Уи зынза даға хәйырсаққа, даға цәалашәараққа, цәанырраққа изнартысит. Уимоу, rashta итагылаз ахыбрақәатқәйғыры гәйирфак иатсан, еиттағәгәа, ғымт-псымшы еиқәпата иғылан, уаанза иибахъаз ракәзамызшәа. Адамыр уажәөи ифны дагъацшәыммәкәа, дагъасасымкәа абжъара дабжъаханы ихы ибо дәлалеит. Ихъацраққа зегыры уажәө-уажәө реенитнырсаҳлоит, уажәө ихағы иааниуа ахшығыцак, уаштантәи ихнаргалоит, дыбжъажъоит, инагзаны дзыдгылаша, дзықәнны қәаша издыррам. Аңс ихәарғыы амуашәа, арс ихәарғыы амуашәа ибоит. «Хыбрас дназхәапшлакгыры, атҳ алашьцара рңыхъантазшәа, иғәалашәарағы инханы ишықаз еипш ақәымкәа, иаҳа иеихасы қәхазшәа, иаҳа еитталазшәа ибейт» (ад. 60). Ара излаабо ала, хымпада, ашәқәйғыры қазарыла инткааны изағеиетипперсонаж ипсихологиатә ниуансқәа, ипсихологиатә тәгылазаашы аитасра. Алатқәйға апшемацәа ағны иаҳъахым хъаас иқатсаны, амла ишакәуагыры, акрыфара агәры ахым. Агәила пхәыс Шыидгәа уи иалто афатә иаразы гъама амам, арах лара ипагъоуп ҳәа илыпхъазаҳуеит, «Изакә ла пагъоу уздыррам! – ала днатсақъеит Шыидгәа. – Абра иааганы акрағаумтәкәа, уахъ инеини акрыфара ахы иатәанашьом» (ад. 65).

Ағнқәа гәгәаза иахъылаз, шытыбжы ҳәа ахъырнымығуаз, рпенцыркәа алашара ахъыркылымпхоз, атынчра ахаҳә еипш ихъантыңызда иахърықәығәгәоз – абарт зегыы еилалан Адамыр иғәалақара бжырхуан. Уаанза ианакәызаалак ипимшәацыз агәалашәарақәа дрымехаркуан. Уи усқантәи ицәаныррақәа автор сахъаркырала иртәбыргны, дақшәаны, апхъағгы ибла иаахъылартә иқайтцеит. Адамыр абри ауха ақара иаб иашта, иғны иара изызыпсаз дазымхәйцәацызт. «Атҳ иалагылаз ахъирақәа дрыхәапшуан. Иахъынзамчу иарлашары, ирықәыпхон амза. Аха амза иарлашоз рхыб маңарақәа ракәын. Ишәыта-шәытаза, италашьцан рпенциркәа. «Иараби, абыржәада иғәасымтацизт, уаҳынла ахъирақәа адгыыл ахъ иаҳа ишылақөуа. Атҳ рықәығәо-заап, атлахәыиста ишықәығәо еипш ишықәесқәа». Адамыр уажәы, итәымтә дантагыло аамтаз акәым, даныхәйцызгыы, имацара шақантә абри ашта дталахъааз атҳ еилаҳаны иа-нылашьцоуты. Еснагы цәаныррак акәын изицәыртцуаз ашта данааталалак – ихы дақәгәытуа, агәымшәара. Игәырғәгәаган, имч-илшара иахъитхырттан ари ашта иара изыхәан. Ашта дтыйцны данцогыы, даахъапшны, албаттә хәхәаца иахъөеиуа аматцурта, илахъөиҳза, зпенциркәа, зышәкәа аарту акәас-қыя... Абыржәада дазымхәйцызт Адамыр, ауағы рапхъа ишъапы ахъеихигаз иаб иашта иманаты, имға ырлашо, иши-цу мра шәахәак. Иқайтцара, дахъцара изымдыруа, агәашәағы дахъылаз, хыбрас дназхәапшлак зегыы иара изыхәан ахъшәашәара акәын ирышыртцуаз» (ад. 62).

Адамыр уажәы-уажә ихы иркыиот ҳәа дағуп, азә диғагыланы гәйібән иитошәа, азбартағы дгылоушәа, иаби иани дахъыцнымхо, рығната дақәығаны дахъыкоу шееим, бзиарак ишазхәам ауизымдырхуа. Цәгъарак қасымтцац бзиар-рамзар ҳәа иихәақәо зегыы хнағоит уи. Аха рыщарас иқалаз, апстазаара ацашья злақоу ала, ақытахъ, иаб ионрахъы нхара-нтцыра ҳәа ус аламала аашья изамто, уаҳь цъара дгыыл ха-рак ахъ дахъыкоу дәғаҳәаны дызмоу атагылазаашьагы ахы инардыруеит. Иқәыпшразтәи ашықәесқәеи имчи ақәырӡны, иани иаби иаадрыхуаз рықәрышькәа ныхны атцара иитказ, имоу ари азанаат ала ари ақытән аус изуам, махәғала да-рыхуазар (дцәағәозар, драшәозар), иитказ зитахыз, аамтеи, амчи, ахарцыи зақәирзуазеи? Нахъхи, цъара атәым уаа рзы

амфақәеи, ацхақәеи қаитцоит, ара, иара иаб иғыншынала дызнеиум, ацха хәйыңық табган, игәйгәтажыны инхеит. Иқазтода? Абыргңа рымч акәхом. Иааитцагылаз ағар абақоу?

Адамыр ашкол ицалгаз иғызыцәагыы иаргыры рқыта иалтшыны ицеит, азәгъы дыхнымхәзенит. Уи игәларашәаны, иара игәтәхәйыцракә руак ағы абас ихәоит: «Аибашыра анеилга (1941–1945 рыйшиқәсқәа рыйзәи Ацыныңцәтилатә еибашыра дүззә шакөү фашызом – С.З.), адырфашықәсан, уаха ақытажы хұшынхынхәуз аадыруазшәа, ҳеенбаркны ҳңеит ҳашкод ашта ҳантыбұрыжәа» (ад. 55). Уи нахыс дара азәи-азәи рымфақәа ааипымлаゼит, еихдамхәзенит. Адамыр игәалаиршәоит класск ағы ицтәаз, ажәенираалакәа зығуаз иғызыса Иона иажәақәа: «Мөхәасстак ала ҳналтит ҳқыта, ҳамфадуқәа царц ҳаз-хазы» (ад. 55). Иара убас игәалаиршәоит «Апсараа ҳпоет» ҳәа иро-ниала изихәоз, уи Иона, ашкол ианаңгы ауха, дзыпхыз ажәенираала ақынты даеа цәаҳәақәакты: «Үңсадгыл ду бзия иузбом, бзия иумбозар уаб ихәыштаара!» (ад. 55).

Уаб ихәыштаареи үңсадгыли ишрыхәтоу, ишрықәнагоу рыматц аура, рнықәгара ус аламала ишымариам еиликаахьеит, итәрны ицә-ижыы, ихдырра ирнүреит Адамыр. Уи азотуп усқантәи иғызыза (апоет Иона) деищеикуашәа уи иажәақәа дызрықәызбо, ихтыы аепнүхәа зеито: «Иажәақәа тlapқаZа... Үкъатеиах птцәап. «Үңсадгыл ду, уаб ихәыштаара!..» Ажәа ҳаралқәа... Үңсадгыл ду амфадуқәа шазықаутцо, уаб ихәыштаарағы усасхар...» (ад. 56).

Адамыр иаби иани гөхъаимго дықаZам, избанда, рыла сынтаңшында ҳәа дыщцакуеит. «Игәатцан итәахыз агәхъаагара зегыы ағыхара иағын» (ад. 58). Даеа тыпк ағы ихата ихәоит лассы-лассы арахъ даалар шытаку, аха даазмыштыу атагылазаашъақәа ықоуп. Игәы дтацәажәо урт атагылазаашъақәа рзы иихәо иажәақәа рыгәра ҳамгартә иқаZам: «Сара истахзами лассы-лассы саалар? Дара абыргңа ахыызбо аамыштыахъгы, абрақа сааны мчыбжыык иадамзартты сыпсы анысшылак, цәала-жыыла маңара акәым, гәылапсылагыы сеенітаскуюит. Иабақагәышшоу! Уара угәы иатаку анцәа иуатәеишшозароуп».

Хыхъ-хыхъла маңара ҳахәапшуазар, Адамыр ибаргөузеи, апстазаарағы табыргны акыр дрыхъзахъеит, дшықәғы-

лахъеит, иаби иани ы́коуп, аеҳәшьагы димоуп, уи хатда дца-хъеит. Иара ипҳәыс, ипа, ипҳа, анцәа ишихәара и́коуп. Итакыра ианиуу азәгыры гәаќра имам, азәгыры исфо изжәуа сымам ҳәа ихы дахашшаауа ды́кам. Аха дтышәынтәланы, игәы ртүнчны ды́кам, ихадароу акы даргәамтцеит, даргәамтцеит маңара акәым, таха имто, ищрымтца даргәжәажәоит. Избан, иараби, зықәрахь инеихью иани иаби қәыкәма-шәыкәмаха рымасыра игәрыкәкәо рыфоны изахузеи, иара хышыкәса рапхынты знык ада дара рәғы дзымаауа хара дзы́коузеи? Иареи дареи еихкъя-еигкъя еикәытханы, хаз-хазы изы́коузеи? Ас еикәытханы иахы́ко шеем, абзия ишазхәам идыруеит. Иаби иани адунеи иақәлахома, ихырфаауама? Урт аныкәмло аамтазы риттәфандышап мырзшыас иамоу еилкаам.

Адамыр таха имто уажәы-уажәы ихы итагъежьеит зтак ақаттара уадафаз зтцаарак: «Изхрада?» Иара иоума, иаб иоума, апстазаара еснагы иацу, иара дзымынааиз атагылазаша үбарақәа роума? Сеидроу. Адамыр абри таха изымто азтцаара риторикатеуп акәымзар, конкретла изызирхаша, изқәйкыша ҳәа азәгыры далкааны диздыррам. Ари азтцаара конкретла Адамыр изы икәгылоуп ҳаамтазтәи апсуаа рыбазарағы ахы шаанарпшша иашьашәланы, аха уи имаңара иакәзам иаргәамтца, таха знамто. Ҳажәлар ргыразык зыргәамтца, зтак ақаттара досу зегъы ҳзы иуадафу акоуп. Апсуаа ҳамацарагы ҳәкәым, атоурыхдуеиуеншым аетапқәа рәғы ауаатәысса жәынгыры-ғанғыры ирзықәгылоу, итцалуу философиятә зтцаара дуззоуп. Ауаатәысса рыбазарағы ианагы и́коу аиөыхара үбарақәа, аилибамкаарақәа изхароу ҳәа азәи ғыңғыи унацәа нарықәкны конкретла ианузымдыруа рацәоуп. Еиуеншым аамтакәа рзы ари азтцаара атак ақаттара азәырсы ашәкәыссоцәа дүкәа, аттарауаа, афилософцәа реаныршәахъеит, аха абри ауп ҳәа иаахтәаны акағы изкылымсыцт. Егырт зегъы рызбахә ҳамхәозаргыры, иахгәалахаршәап XIX ашәышыкәсазтәи аурыс шәкәысфы ду, афилософ А.И. Герцен ироман «Изхрада?»

Адамыр ихата дызлахәапшуала, дызтагылоу, деимырх-ха дызмоу атагылазаша үбарағы ахы хатала иара ихароу, ихы иавибо егыыкәм. Апстазаара шцо даццеит ақароуп. «Изхрада?» – ихәеит ибжыры ғыңғаны. Дызыпшзамыз, зтак дазымхәышцаңыз ари азтцаара знык ианөыха, егъараан

сүтцәаххъазаргы, уажәштә сузыхәеум ахәозшәа, уаха иааикәымтәаҗакәа, амәа дахынзакәызгы, ауха дахьнеишаз даннеигы, абамба иалашәаз акәиц еипш, уажәы-уажәи ихәйткөон. Зның атак һайтсон өхүрцәажәарала, ихы нахга-аахго. Даеазны ихәарц далагон иаахтны. Аха инагзаны атак ҳәамкәа иаанхозар акәхарын, абамба зегыы билны иалгаанза акәиц шмыцәо еипш, еитах ахы аазырнағон. «Изхарада?» Сара акагыы схарам. Сара сыйқәйлаз амфагыы ииашаны сыйқәлеит, сыйғу аусгыы ламысла инагзо сааниеит. Сыйқәлаңа зегыы реипш, саргыы ара сыйкан. Аҳамтақәа рыла, ҳатырқәтца дула ара саналга, атца асталеит. Салгейт. Истаз Апсара иамыхәозар, сара исхарагәышшоузей! Сара истахума гәйила-псыла, уахгыы-чынгыы абарт ашъхақәа сахырғоу, сахыркыду, сыйғыз иахъалоу?!» Иаармөйгүны ажәақәак нахәаны, наڭ инаиқәицон уи азтцаара» (ад. 54).

Адамыр таха изымто абри азтцаара азбахә аеацъарагыы абас ихәоуп: «Сара акагыы схарам, изхароуты дсыздыррам, ҳәа ихы ширкөиизгы, гәйепхашарак зцыз, аара дук ихы инадипхъазалеит. Ихароу акыр ыңазаргыы, Адамыр идыруан ишианаршъауз, ииашаны дшенилүркаауз, абри аштағы инижүйз иани иаби. «Изхарада... Изхарада... Баша агәашә дахойт, утасыжылом ҳәа иаапкны ишуан ала» (ад. 60).

Адамыр иани иаби ағны иахъахалаз хъаас ижатданы, иа-ра акагыы ихарам ҳәа ипхъазоит атх даххәхәа, дынкахәыциу амәа дахыиқөу. Иара атца аттарц, ауаа рахъ дкылсырц, рхы, рыпсы иагырханы иара изы ирылшоз акы иамеигзакәа дшыраазаз ихаирштзом, идыруеит: «Рхы, рыпсы иагдырхон. Сара сзыхәан амәа ианықәыртцоз ироуаз ақәрышькәа. Сылабара дара рзыхәан жәғангәашәпхъароуп, ныҳәак иағызыоуп. Сара? Сара сзыхәан ныҳәак иағызазами? Ныҳәак иағызазар... Уи сара исхарам. Рымацара ағны иааххалеит. Саҳәшья, саб ихәашьала, дсасын, дызтәйз рахъ дцеит. Ағныңа ухынхәуазар, сүщхрауеит ҳәа акәзам саб атца шысиртцаз. Атца тә, уафха, ҳара хъаас ҳәаумтсан, угәы тынчны үказ ҳәа зәзәаз иара иакәзамыз?! Дсырпхашьама? Мап. Сынцьнырхеит. Постазаарак азхом ижастаахъоу амәақәа рнысра. Унеишь, шыапыла амәа уқәлеишь, шақаамта амәа уқәхо, настыы ишыжатдоу убап, сара снапхарала ижатдоу амәақәа... Уиакәым ихъаугаша, уафы дзызхәыциша даеакуп. Избан, абарт ахәадақәа, абант

ажәған иатқасуа ашъхақә, абри еиңш зеиңшроу дағацьара иқам ажәған, абарт зегыы анаастәлашәалак, зыда псыхә имамызың ақы зәңбызыз ауағы сиеиңшха, сгәатәхы тыблаауа, изсығрыхозеи хъаа цәгъак? Исләлашәоит, мәфадук, трассак аштыттара ҳағын. Еимаадарц егъагымызт. Уахык ағны сахья-аиз, саапсазар акәхап, хъаа цәгъак ауағы ианизтүсүа еиңш, сгәатца итталеит Аңсара. Иутахызар, уара уаҳатыраз, сара зе-гыы лкажыны, иахұхәо скоит лхәеит сыйхәыс. Үи лымхәар иаха еиғын. Иаҳагыы ихантахеит сгәатца итахаз аидара. Ааш-шас исымаз? Истәз, схы зыскыз абағари? Арақа нхашьас-нтышьас иқасттарызеи? Сзыңқағәом, сзырашәом» (ад. 58).

Ари ажәабжы «Апшәма ишташуан ала» ҳәа хыс иахъамоу асимволтә тәкы амоуп. Трагедиоуп ухәартә икоуп изыхъа-зыңғыалак ауағы дахъиз, дахъаағаз иғны дагъаңшәымам-кәа, дагъасасымкәа, атагылазаашь ұбарақәа, илатцәкъа дазымдырықәа иеишүа ақынза даннаргалак. Асимволтә тәкы рымоуп ажәабжы злахыркәшоу аңәаҳәақәагыы: «Иеиш-ра иақәытқхъаз ала, ағәашә дхытңы дышшоз ангәанаңа, еитах иеишра иалагеит – рапхъа ашта данытнабааз еиңштәкъя. Ағарабжъара дыбжысны ақыр днасқыаңзагыы, зны иғәйбзың-хыбзығу, өазны игәааны ишташуан ала» (ад.65).

Ала апхъа Адамыр данабаз дтәымыз үшіншәа иеишүа. Аха иғны ааныжъыны данцоз «агәарабжъара дыбжысны ақыр днасқыаңзагыы, зны иғәйбзың-хыбзығу, өазны игәааны» иахишишташуа «умцан уара, уаби уани рхала иааныжъыны, үқыта, ужәлар урылтңы, уалыхәхәа тәымцъара узцозеи?» – ҳәа ахәоушәа апхъао илымхә итүғуеит.

Адамыр дзыргәжәажәо азтәаара «Изхарада?» акәзар, уи атак иара ишизымдыруа еиңш, авторгы иҳаимхәеит. Иа-идқыланы абри ажәабжы ала иҳаихәаз, ари азтәаара ианагъ ишаҳәыцтәу, атакгыы апхъағәа дасу рхазы ирыңшааларц ауп.

Ажәабжы «Апшәма ишташуан ала» зызу атемеи азтәаарақәеи ирзааигәоуп ажәабжы «Акәаш-мца» зызкугыы, аха ари атыхәтәантәи ағымтағы урт азтәаарақәа зынза даға ганқәак рыла избоуп.

«Акәаш-мца» аамтас иатданакуеит ағажәатәи ашәышықәса ағбатәи азыбжа. Арақа ахтысқәа мәғапысуеит Аңсара захъзу псыгуа қытак ағы. (Иаҳгәалаҳаршәап ажәабжы

«Апшәма ишъташуан ала» ахадаратә персонаж дахьиз, дахъаараз иқытагы Апсара шахъзу). Изызку азтәарақәа рахынтың аколлектив (аяаҗәлларреи) реизықазаашь, ақытеи ақалақыи, атрадициии иахъатәи ҳаамтеи реизықазаашь.

Цүума Ахәба егъырт акыр ирғиамтақәа рөгъы ишиқазшоу еипш, абри иажәабжы ағғыы акрызтазкұа атемақәеи ауаажәлларратә зтәарақәеи рхы еилышыны, аки-аки еидхәланы, еихырпшны иахирбонит.

Ажәабжы «Акәаш-мца» иалоу аперсонажцәа хыпхъазарала ирацәам: анхағы Нығә Шъааб, уи ипхәйс Тәкәйна, ищәйркъа-циырасуа зызбахә ҳәоу Шъааб иңа Дыгә, зхатәи хызықәа хзымдыруа (урт автор ихамхәеит) ақыта астаршын, аписар, настыры цыхраагза ҳасабла зызбахә ҳәоу азәык-фыңызак Шъааб игәйлацәа.

Абарт аперсонажцәа рахынтың зегъ реиха ихатәааны ижатдоу Шъааб ихағсахъоуп. Уи иоуп ағымта аидеиа хада нықәйызго, автор дзыдгыло аңтазааратә позиция нықәйызгогыы. Убриақынты, ҳаргызы зегъ реиха игәцаракны, хшығозыштыра атаны, иалкааны Шъааб ихағсахъа зеипшроу ҳаҳәапшып.

Дызустада Шъааб?

Шъааб иаабац, ихаңац апсуа традициатә нхафуп. Ишаанагара икоу анхара еиқекааны имоуп, дықеба-қәшәо дынхоит, иабаңаа րыдгыл дықәйнхойт дбағъаза, иқытаяа зегъы дреипшуп, ифны анеи-иааи дамазар итахуп, асас изы игәы аартуп, еилых-еилатца имазам, харантәи иаапшуагыы ибартә илфатқә ҳәхәаза иааипмыйркъаңакәа ифөиуеит, акәаш-мца агирхом.

Тәкәйна ағәамтца лыздыруам, иареи лареи рыпстазаара қыл-ғылда, ҳәатәеиқәшәарала еиңрхыргеит. «Лқәыпшра ашәымтаз ифны ашәхымс ихытцыз ипхәйс Тәкәйна, абар уажәшшәта, лыпстазаара аихарак иара иааигәара имәсит. Ианакәйызаалак ибла апсың тұсаанза игәы итаз лдьруан...» (ад. 592).^{*}

Шъааб ғнытқала ақазшың ғәрәа змоу, деипхъытта акәымкәа, иеиқекаау уафуп, пшак ахъасуа ихынааая иакәзам,

* Абрақагы, анағсбы ажәабжы «Акәаш-мца» ақынтың ацитатақәа зегъы аагоуп абри ашәкәы ақынты: «Апсуа литература». Ахрестоматия. 11-тәи акласс азы. Ақәа.2002, ад.592-621.

аңсыгера иеенитом. Иаарыхны, аҳапаҳә ақрыфарада хъаа змақәам дреипшәм. Уи иқазшы тәғәа еиха-еиха иаапшуеит иқәрах днеиуа даналага нахыс. Сара саныпслак, санықам нахыс атажызаргы азы феиаант ҳәа ихәышқәо дреиуам, акыр хара дыпшуеит.

Ажәабжъ аиғыхара хада зыбжью, измоу Шъааб ипа затә Дыгәи иареи роуп. Ажәабжъ атекст ағы ىкъя инткааны ихәам, аха Дыгә тцара хәычыкгы имоуп ухәаратәгы дықоуп, данқәыпшыз рқытағы аиҳабыра дрыдхәалан, өыхышыртас иқайтцеит, аконторағы маттуракгы иман. Аха дымтцақьақыума ухәартә ақынза аиҳабыраа рхәатәйк ииашамзаргы, ииашазаргы, анхаңаа рзы ихыртәагазаргы, иацирғызуан акәимзар дахыпазомызт, аиҳабыра иархәааз тәыс иеенитеит, уи набыцрада анағзара мөас илихит. Дыгә иаб даниашоугы иғаирхүеит, аиҳабыра дыбжырхыр, ддырзир ҳәа дшәаны ихы затәйк ахъчароуп дзыштыо. Аиҳабыреи иаби дрыбжъахеит. Урт рыуа дарбаныз еиха итцараз, аперспектива змаз изалымпшааит Дыгә, иеиликаарцгы дашьтамлеит, аханатәгы, заанатцгы аңсыгера датәнатәйт.

Шъааб избыданы ихәышуа уафуп. Ианияаз ауаажелларратә устыы ихы алаирхәуан. Ииашоуп, ихәартоуп ҳәа зыгәра иғоз дадгылағын, аха хыхъ аиҳабыра ирхәеит азы мацара ихәартам ҳәа иипхъязоз дақәшашатхомызт. «Аколнхарақәа рышыақәыргылара ианалагоз, уи аиғекаағцәа дрылан Шъааб. Итәымтә дтагылан, дыгәтәан, атхи амши неипшүуа дрылан ақыта. Азәы дыргәйбзыгтәин, даеазәы дыршәатәин. Иара ихата угәк ацәкәа, ақәатан нарыцрахәаны, аколнхара иалеитцеит» (ад. 612–613). Шъааб аиҳабыра дрыдгыланы акулакцәа ҳәа ипхъязаз рмал анрымырхуазгы, аицынхара азықәәнгы дрыцықәпдон. Аха ииашам ҳәа иипхъязоз қартцо ианалагалак, ирғаирхүуан, иеиғанагалон.

Апстазааратә табырг ақынтара иаагоуп зухәақәаша ахтысқәа, асахъақәа рацәоуп ари ажәабжъ ағы. Табыргынгы, анхаңаа рыпстазаарағы ихыртәаганы, итцарбганы иқалаз (үскан ус ухәар қалозма, аха...) аколнхарақәа, азалымдарапқәа, абзамықәрақәа рацәаған. Апстазаарағы табыргынгы иқалакәахъаз ирышьашәлоуп ухәартә иқоуп анкъя изтәыз, еитазхаз дтауадын ҳәа иқытантәи аиҳабыра Басланғәир иқәатца ақәхра ахъапшыргаз. Иқазшъарбагоуп, аамта акыр

анца, ианеиқәтәақәа, маңқ алиберализация ҳәа изыштыоу ахъ ианиасқәа, уи атәы ргәларшәаны астаршыни Шьяаби реиңәажәарақәа руак аан ажәеи ажәеи шеихырхәауаз иеибырхәақәа. Уа иеилыхха иаабоит Шьяаб зақа диашаз, абиурократизм зақа игмыграз:

«– Уара, Шьяаб, иухаштма, уара уакәзамыз, иарғажәғаны иҳадгылаz акулакцәа рмал анрымаххуз? Уара уакәзамыз, аицинхара азыхәан икәпдоз? Аштыхъ ҳара иаҳхәо ағагылара узалағазеi?

– Иапсам уи алаңәажәара, –иҳәан, инахига-аахигарц да-лагеit Шьяаб. Астаршын имүзеit.

– Сыргәааны сызқәызша сурхәарц уағызаргы, исхәоит. Шәиашамызт. Сыңқәынгы диашамызт, уаргы. Шөфү-цьагы изтакыз ишитахыз шәимғайтсон. Ибзиуп, арахә рныхра шәйдиртазаait, аха сыйзуасттаауа даеакуп. Үсқан сыйқәынгы исымейкын, наңхыцла ҳаимырхит. Хы-хыынтә азәыр ишәидиттама, лбаа, Азгара апшахәағы иқаз Басланғәыр имал сара снапала имысхит, ихатагы иахыитыңыз амға дықәаҳтцеit. Иугәalamшәои, үкамзи уара ухатагы. Изәкаразаалак сәэи дрыңханамшьеit. Уара анхағы уипоуп, аха, угәы иалымсын, сыйқәын иеиңш, адгыыл иқәгылоу зыпсоу уздыррам. Егыңьаштәзам ус уахыыкоу. Унапала тама шыапык ыттоумыркъакъацт. Сара иахыагы иңасшьоит, излеигәағызызи саҳәаратцәкъа, сара исыхшаз сыйқәын, аиха сыманы сцаны, азахәа зқәыз атлақәа пысқарц. Сшыаргәацәқәа, ихаутцару, абарт, абарт сшыаргәацәқәа сыйцапыркәазшәа збон, азахәа ақәтәиаашо изқөу ал рыңхашъараада, азахәагы иаргы хырпаны ианка-рыжылак.

– Шәиашам ҳәа уқәпандаз, азәыр уикызма?

– Ианшәымаск шәышпасызынкәеи? Аправление салышә-цеit.

– Исумырхәар умуазаап иаахъа!

– Сара иухәар ҳәа сзыңәшәо ҳәа акагь сымам.

– Сара сакәымзар, абаҳта утадырбаахъазаарын.

Артажәақәа, изәкаразаалак, иара изыхәан өңүцрак рыланы, иңашынан ихы-иңи ианымпшит Шьяаб. Даапышәарчан:

– Акәхап. Акы затәөык иуасхәо, абаҳта стаңсырғы, сыш-уағыз сыйсуан. Азәгыи ишъапы сагәзуамызт...» (ад. 603–604).

Астаршыни Шъааби реицәажәарақынтә ари иаахгаз ацыптыңда мацарагы иаҳнарбонит Шъааб иқазшы зеипшраз, иаҳнынзаттаураз.

Иара убас Шъааб ақыта аиҳабыра дырғагылент Ездора иаапттра иаҳнықәгылаз ахәағы ататын ытщны ача лаҳтқоит ҳәа ианалагозгы. Имч дмырхеит. Усқангы иара дышашаз, иткоураз, изғыдаз ажәа шрабжьеигоз атәй ихәоит ипа Дыгәи иареи реимакқәа руак aan:

«– Урыдызгалазеи, – ихәеит Дыгә, уажәы иаҳа иеиртүнч-ны, – изрымоукызеи?

– Исҳәазеи уиақара?

– Ездора иаапттра ахынықәгылаз ахәағы ача лаҳтқоит анырхәа, уаапкны урғагылент...

– Мңизма, нас, исҳәаз?! Зхы этәу ауағы абнақа, ататын ытщны ача лайтқома? Ачакакал ақәа илықәығзәзәаан иама иңеит, ататын үстүн итцишәххъян. Уигы шәымамкәа, егигы шәымамкәа, сара иаҳынсқәаз ақны шәаанагеит. Апрсадатт избейт ухәеит. Уи избазааит, аха уара узидтәалоузен ғызыас уақа? Ииашам акы ихәар, дуриашарц ақәзами?

– Сара уажәоуп аарлаҳәа уақа саннеи, саныққақъяз, ирхәо сағағыағы, уара уеипш рымакра салагарыма?

– Ахырқыиаразоуп, дад, изухәо. Уажәы шыкөү уақа уан-нейз. Сынтара пшышықәса мтүеи? Шыққасык, ғы-шыққәса, уқәра, уңышәа иапшны иуанарыжкуа ғүумшын ажәлар.

– Ажәлар рәкны сөғи сзеихыхуа сыйказар умдыруеи? – ихәеит Дыгә.

– Иухъзеи, умаҳагъоума уәи узеихымхуа?

– Уара уаасағыншырхәлоит, уара, зегы сумырхәар уму-азар. Апшашағы, ажәйтә ақәатца ахынықаз ағдара хтны амхы лаҳтқоит ҳәа ианалага иумуит, уеиха кны урғагылент, еиңаусчәахуеит, ача алатцараан ус қаутқазар, нас шақа утахузеи? Унеини азәы ак иаҳәишь, иуеихәо уаҳап. Уцаны уаб дыбжыала, ҳара ҳакәым, аха ҳәа аасағыншырхәо сқауттеит.

– Ажәлар рәғынтә усеипш азәгы иуеихәом. Ажәлар ракәым, аха абарт ртыхәа кны узышытоу азә лаҳь уитар ҳәа ушәаны упсуеит.

– Алай ақны сыйкам, уара утыхәала, амхра ағынза снар-цахьеит. Уи зегы иазаауазеи, уахъ ихъаршшо сааниеит, – иаҗәа ағағәыбзығрахъ ииаигеит Дыгә» (ад. 595).

Аби апеи Шъааби Дыгәи абри реицәажәара аңыптәаха ақынтығы иеилахқаау маңзам. Шъааб ихағсахъа акыр ахъханартәауа анағссы, Дыгә ихымғапгашъа мотивқәас иамақәоу, татғәис иамақәоугъы ҳнардыруеит.

Атыпантәи аихабыра имғапыргоз ахамакәачрақәа, азалымдарапақәа рымасыра ракемызт аус злаз. Итегер еиҳа, хыыхынтың иаарыштуаз адтақәагъы анхаңәа ирзеи-цәакәаз, бігейтцихра рымымтоз раңәан, аполитика цыбара иатадыркөацуан. Асовет мчра ахаан аамтақәак ыңан (фажәйжәабатәи-ғынғажәйжәабатәи ашықәесқәа) анхағы хыжәки жәохә цымаки иреиҳаны рынкылара, раңзара азин анимамыз. Ара ҳзыхцәажәо ажәабжъ автор, ҳәарас иатахузеи, диашоуп, уи аамта зеиңшраз далаңәажәо абас ахъиҳәо: «Ирхәоит иахъагъы, убысқан, аамтала зны арахә раңәаны ранттара азин анықамыз, уаха атхыбжыон, арахә ангәарлалак, ауаагъы аныштылахъо иақәыршәаны, икы-лыпш-кылзырфуа иаакылсуазаарын аусхәарта ақынты. Аппәма дыпсны, имал-ичан шәкөыла иштыхтәзышәа, аңаашьқәа аркны игәенгәеиуаaborақәа инарталон. Атакра ақынза днарцон, азин ирымоу аамыштыахъ, ишьамақаз, ипсасаз, хық иадамхаргъы, имыцхәны издүрбалоз» (ад. 596).

Аихабыра анхаңәа арахә раңәаны ранттара азин анырымұрызгъы Шъааб дағапеит, изымбатәбараҳеит, ипсес иареи еимактәис ироуит. Анхағы арахә ранттара азин ахымырхыз ишзалымдара дуз ауимдырхуаз!

Апхъаза ари изакәандараз азакәан азбахә Шъааб изәхәаз ипа Дыгә иоуп. Ақыта аправление (анапхара) аилатәарағы уи ианалаңәажәоз Шъааб даладмырхәзенит, заанатғыры ирдүруан дышырғапоз, имч ақәхозар ус еипш иқаз азакәан шидимкылоз. Дыгә уи аизарақынтыи данааи, иаби иареи ахъеиңәажәоз иааңәыригеит. Аби апеи абри реицәажәара ҳзыхцәажәо ажәабжъ атқаки аидеиеси реилкааразы апринциптә қазшы амоуп, настыры абри ала иеилахқаауеит ари азакәан ас иахъаптың өйтігас иартазгъы. Убартқәа рұқынты маңк идуңәазаргъы, аңыптәаха агәйлғааны, цқъа ҳаңшық азыштың ҳапхъап:

«Атқәыщак ағы аайжәын, акрыфо, иеырттыңч дналагеит Дыгә.

– Иахъа аизара ҳаман, иудыруеит.

– Уи здьруеит, аха исзымдыруа, сара иахъсашәымхәаз зыхъяз ауп. Аправление салан, сышәгәампхакәа салшәымхызар.

– Ҳазлаңәажәоз уасхәар, нас изуарымхәаз ухалагы иуды-руеит. Нәкынтәи ашәкәө ааит арахә рныхразы...

– Ишпоухәеи уара?! – иахәз изхамтәкәа дтцаит Шьяаб.

– Арахә анхара-антцырағы ипырхага дуп...

– Ухы утәу уара?! Апсаатә ажәօан иаңырхагоуп зхәаз иеипш, арахә ракәхуп нхамфас икоу.

– Үаанәас, ахәаха сыйт. Арахә раңәаны анхафы ианимоу, ашъжымтән данығагылалак, амра ғашылаанза урт дрыд-халоит. Ахәйләз аусурақынтә цәыкъанатә ағныға деихоит. Арахә шаҝа имачны ирзану аҝара, азеипш ус иазеигүп. Аихабыра рәкнытә иҳадыртцеит, ҳарғыы иҳаҙбеит: хы-жәхъаки жәохә ұймеи рыда антцара шәақәитым иахъарнахыс. Мызкы ағәхәара шәымоуп. Ишәшты, ишәтии, шәхы иашәырхәа, мызкы нахыс, шәеимдара иалагоит. Амцхә здырбалаз, иакәым уақәшәар, ухы иавбагәышь... Уажәытәкъа аизара қатданы ишәйлаххәоит.

– Шәыхтәа ҳәоума иҳашәхә?

– Үмбо ирхәо ушағапо? Ус иузынагзозар, ара укоуп. Сара уара узы схы сзырзгәышьом. Мызкы ағәхәара умоуп» (ад.596).

Абрақагыы Шьяаб даабоит атипра зуа апсуа нхафы зәғыда ипсихология нықәызго азәы шиакәу. Җабыргуп, аихабыра дырғагыланы дзымықәпеит, заанатғыы идыруан дшырзимиаиуаз, дғылағ ҳәа азәгыы димуот, ипа инаиркны зегъы хыһынтың тә иаарыштызы адтца хъаңәа-паҳәада инарығзар акәын, ағәхәара иқартцаз амызк анаантцәа анхаңәа арахә раңәаны издырбалаз бааңсық рыдрыпхъазалозшәа гәыбдан дурытә иалагеит, рырахә «амцхәгъы» рымырхуа иалагеит.

«Амцхә» змаз иршыыр, инырхыр акәын. «Арахә рныхра азыхәан мызкы ағәхәара ирымаз анца:

– Шаҝа хы рыгурхозеи? – ғааитит Шьяаб ичкәын.

– Аңырмықъағ уцеи, азакәация рзықалазшәа, изакә рахәу убап икылыргаз, уафы иааихәом. Акәац үзарғыы ирыдыркылом. Ишпәкастцари, саарысуа арахә сызшыум, – ихәеит Шьяаб.

– Уара хәдула иутир утахуп, имарианы ирутар иргоит. Ирымгар, иушыроуп.

– Иагъысшыуам, иагъыстиуам. Уцаны убас раҳәа аконторағы!

– Аконторағынты уара сузаарыштылап, уара сырхынхәны уахь сырзыштыла, мпылтас сеигәйдыштала!» (ад. 598).

Ари ажәабжы иахъа ҳанапхъо иччархәны, акомедиа қазшы аманы иаабоит Шъааб ирахә (ицъмақә) реиқәйрхәразы «афстаарақә» иқайтço, акыта аихабыреи иареи уи атыхәала реизықазаашъақә. Зныкымкәа, ғынтәымкәа маңа-аргама аихабыра неини ицъмақәа рыхпхъазоит. Инеиципхъаза шытәак, шытәак, ма қыжәк рзишүеит, арахь упшыр, ицъмақәа рыхпхъазара иагхазом, иагъацлом – азин зақа имоу ақара (жәохә хы) ықоуп. Аихабыра акы шрытцаигалоз гәфарас ирыман, аха изакөйтөкъяз атыхәтәанынзагы ирзеильмкааит, дырзағамкит, жәохә акыр инеиханы ацъмақәа шимаз иқәптырьеыртә афақт рзымпшааит. «Иахъагы ажәабжыны ирхәоит апсараа Шъааби арахә пхъазағцәеи ирзеибауз хәа. Игәам-гәамуа, рцәашьқәа аркуа-ирцәо инанырра, ма ицъматра иштоу ианибалак, иқышшә аччапшь ықәйхәө, игәанала: «Шәара, амқәйба хы зхагылоу, уаха шәзеилкааум акәымзар, шәара ахшың аншәйрхәуаз, сара ақәыд сыйкоз ұышшәшьюма?! –ихәон» (ад. 596–597).

Атыхәтәан, аамта анца, ианеихсығықәа, иара ихата дазгәдүшшәа, дахлафаауашшәа ихәоит ицъмақәа злеиқәирхаз – амцхә имаз шаны имачны измаз игәылацәа иритазаап аихабыра рахъ имырзазакә! «–Ажәйтәан ишықартқоз. Ирыхшоз ҳзелилан, рхатқәа сара истәын» (ад. 603), – ихәоит Шъааб атыхәтәен, ицъмақәа зитаз игәылацәеи иареи шеилазаз азбахә далацәажәо.

Арахь хыхъ Шъааб изы иаххәахъоу зегъы иафиҳхъоу, дызхысхъоу роуп. Асымта автор Шъааби ҳара апхъағцәеи ҳанеибадыруа аамтазы итагылазаашъа даеакзоуп. Шъааб урт ихигақәахъоу шытә хъаас имам, ирониала дырзықоушәоуп дышрылацәажәо, зныхгъы дрыхлафуеит. Иара ииашара аамта иахъартқабыргыз игәы азыгәдуп, ихы игәанарпхоит. Аха ҭаха изымто, игрыхо, зызбашъа уадағказ аус иапхъа иштыоуп.

Уи закәү инткааны ҳара иаабоит ихата игәалаиршәо игәыла Хабыгәи иареи реицәажәарак ақынты: «Иара Шъааб ус ғәаитит:

– Сара еиҳаразак сзыцәшәо аңсра акәзам, сыңсы штоу абри жәйтәнатә аахыс сабақәа рынхара, р҃ынцъ ахәира ахияар җәоуп. Саныңкөйназ, сымч ахынзагәгәаз, сымхырта атыхәан, алғарақәа һато ифагылар, амағ феир, еигәышәла снасны иаахыстәон. Иазхар зуамызт. Уажәы акы ықәниаан избар, сгәахы пнажәоит, сыңсы штоу абна схытәеит җәа, апашә аатсымхыкәа сзаңыртцуам.

– Абри уара уеипш, – инаиатеикит Шыаб ибзианы дыздыруаз Хабыгә, – зегъ раб иңынцъ иахыбаая бзия ирбондаz, умбои!

– Сахыңкөйнх, сұңынцъ дгыыл, сара саныжамло сыйкәйн ишимырзуа аныздыр – ңанаң гылартас исоуит ауп, аха усеинш сылахь ианымызт. Үсқан арақа аусқәа аныңгъяха, саб устыы ддүрзүеит, саргы арақа сыбағ ықәзүеит ихәазар акәхап, деиханы дцеит ахныжәгарта ахыбаз. Ауағы дахыиз, дахыаазаз ихатәы дгыыл ақны ипстазаара мөасроуп, – ихәеит Шыаб» (ад.614). Убыскан, еиҳа даныңгәгәаз ипсі иареи ироуз аимак-аиғаққәа ирыхъянны иеиғытцит, уимоу, еиҳа ииашоуп иеилытцит ҳәэрғы. Иаахғап аби цеi үсқантәи реиңәажәарақәа рұқынтаи реиҳа иқазшырбагоу цәаҳәаққәа. Дыгә иаб иңьмақәа ртыххәала аиҳабыра гәыбған ширтоз атәы абас ихәеит:

«– Сара уаха сахәагәышьом. Ари зныкым, ари ғынтыым. Уажәшьта сахәатәкъом. Ҳайуаныжәққәа сыйесызырыңкөйрзум. Уара, уара иқаутқо уара уагааит» (ад. 598).

Аб Шыабгы атак һайтцоит иаарцьбараны, ипа днаиқәымчы:

«– Уца, ухы уахә, утасырхaanza! – ихәеит атәы налатданы Шыаб. – ихәеит атәы налатданы Шыаб. –Дугарц узышьтоу апхәыс устыы ақалақъ ақны дынхоит, капеик азыңәан уара амшын уалапалоит, уи амал лымоуп, уцаны улхатә! Уара уанымизаңызгы сара сыңсы тән» (ад. 598).

Шыаб ичкөйн затәы итәғаншыап ирзым җәа дангәығуаз аамта цеит. Аеиттгақәа ңшааны Дыгә ақалақъ ахъ дцаны дынхоит, апхәыс димоуп,, ақытахъ иөы хам, шыңәсык ахъ знык, ғынты иаби иани рөғи данааилогы, затца арахъ сааует имхәара, шәарғы уахъ шәаала, млакы, хътакы шәасыркуам җәа реиңхоит. Абасала Шыаб ипа ишиңциркәалазгы, иара агәкаҳара иеаитом, ақазшыа ғәгәа аарпшны, иабаңаа рыд-

гъыл дахытцуам. Уимоу, даазқәылаз ақазшыңың да түгеит – иааптұмсырқызақәа акәаш-мәңде енқәйтсоит. «Иара даазқәылаз амца амғын убриақара енқәйтсо далағеит, аихатәңи хчныза абға өткөрдің да ақынзар инеицон. Уахынла ианыштылозғын, аңытқа көашкәа, реиңа акраамта имблыша ааганы иақөижкуан.

Атқа агәазы, өйнла иимбаң ақыр ибозшәа, амзырха дныққелан, даанапшы-аапшуан. Дааттылан, акраамта дыпшын иган өнни ахыққәцәахь. «Ифөиенеит, сыйфатқа, иххәзәа ифөиенеит! Цюукы рңас ақыннегін ифөиенаит. Акәаш-мәңде арцәара мариам!» – ихәон ибжын өтүрганы. Ирахә ибжын рхаштыр ҳәа дешөшәа, ибжын ғарыларғаны, атрышәа длас-фасуан» (ад. 594).

Уажәө-уажә амца ирғызуен, амғын шәпақәа азмырхакәа акәаш-сса-мыссақәагын нақетсоит Шьяаб. Уи дахъарпхо, өнни ахъарлашо маңара акәзәм аус злуу, уи аиҳагын дзыз-хәйица ибзианы ирнүпшүеит абарт иара иажәақәа: «Енқәын-зааит! Азәы дымғасны дышцо даапшыр, ауағы дышынхо идироуп» (ад. 672).

Ара ыңдағаны иазгәтатәуп ашәкәығын ари ажәабжы «Акәаш-мәңде» ахъахъизтазғын, уи азбахә шхәоутын, итцаулоу асимволтә тәкын шамоу. Автор амцеи анхағы өнни алғатқа ағеириеи рызбахә иманшәаланы қазарыла, дақәшәаны ихын иаирхәеит. Уи машәыршақәа иқаимтәеит. Избанзар идироуп аңсуюа рөң ауағы (анхағы) өнни амца хәажажаңа ианеиқөү зақа тәк ду рзамоу, ҳатыр рзакөү. Жәйтәнатә аахыстыгы традициала аңсуюа амца (ахъыштаара) акультрыман, уи моя амца (ахъыштаара) анцәаҳын дрыман. Традициала амца иадхәалоу ашәирақәеи аныхъәарақәагын ақымкәа, обамкәа икоуп, досу имцахә ыкоуп ҳәа ирыпхъаizon. «Умцахә мыңааит» – ныхъәара дүззоуп, «Умцахә ыңааит», «Узи ум-циене енқәутәаит», – шәира дүззоуп.

Шьяаб иааптұмсырқызақәа, уахын-өйнгүй ақәаш-мәңде ахъеиқәитсо иаанаго, изызхәоу, изсимволу, иабаңаа рдоу-ха, ртыхәтәа амырзроуп, абиңарақәа реилибакаара, реид-хәалароуп, урт злеипшүу арахәышқәа ғахымтәарц ауп.

Шьяаб шыңа иқәрахь днеихъеит. Адуңеи шхимфаауда идироует, идироует Дыгә иара иахъ, ақытакхынынхәирц икоуп азәы шиакәым. Шьяаб гәйрөас имоу, дыштарғәғәаны дызмоу абра иқытантәи итәғаншыап ызырхәа дахьшәо ауп.

Өнак игәйлацәақәәк аннеиз, ажәеи ажәеи шеихырхәауаз, иахыңәажәоз, ичкәын ақалақ өх дцаны дахылкоу гәыр-фаганы ус ихәоит:

«– Өңциә, хөйк ахшара зылахь ианыз азәы дицәцаргы, өаәзәи дизынхон, аха сара сеипш, азәы дызмоу ишпаицсы-хәоу? Ишә-тәашә аркроуп иаанаго» (ад. 607). Абри дшацә-шәогыы игәйграқәа мызыц. Аңтазаара гәыграда изықалом. Уи нагзахауу, инагзамхайоу цыяа ихаздыррам, аха апхъағгыы дгәыгүеит, Шъаабгыы иматә (Дыгә ипа) Шъаадат итцара дал-гар (уи агроном тара дтоуп), икытакъ даап ҳәа дахъгәыгу амч чыда инатоит. Уимоу, игәйгра татгәыдам ххәартә иханахәоит уи иматә избахә ала игәйла Хабыгәи иареи иеибырхәоз ҳанаңхылак:

«– Шъаадат ара апрактика азыңәан дылдан дантоз, атцара сшалгалак сшаауа ҳәа зегъ ажәа ҳатаны дцеит. Зажәа еижъо арпышым иара, – ихәеит агәйлацәа азәы.

– Убри схәыштаара имырцәар қалап, – еита ихәаҳт Шъааб. Ахәыштаара амца аахытцышыаан, устыы нацитцеит: –Иара даныхәыңыз аахыс ҳара дхадхәалоуп.

– Шәара шәами дзааҗаз. Ара дышшәымаз дшәымазан, – ихәеит Хыгә.

– Сара сышқа иғы хагәышыоуп. Саауеит ихәеит, агрономс арахъ, атцара дшалгалак. Даәазнык даны дсымпыхашәар, нас имариан, уаҳа дсыштуамызт. Азын пшшара ҳәа иауры-жүеит иаарласны.

– Дшоурыжылак даауеит, – лхәеит, уаанза ахацәа рцәа-жәара лхы аламырхәзо итәаз Тәкәына» (ад. 607–608).

Ажәабжы «Акәаш-мца» ҳапхъо ҳашнеиуа, антәамтахъ ҳнаскыңыцыхыза Шъааб гәыгыртас имоу иматә Шъаадат избахә лассы-лассы ихаңаеит. Шъааб игәы дтахәыңуа зны абас ихәоит: «Азәы затцәык псеивгагас исымоу, сый-кәыхшаша сматә иоуп. Атакәажә излалеиҳәаз ала, аа, абаңт афымш-хымш рыла апсшьара мшқәа иоуеит, даараны дылкоуп. Уи сара сышқа ихы хоуп» (ад.618). Шъааб абынхәа ишырыц данаштыз аеынгыы ари ахшыңтак игәалаиршәоит: «Исцәыххәлоит. Ағынка ирласны сгылжыроуп. Акәаш-мца еиқәистказ ианбанза мыңәариш? Атакәажә излалхәаз ала, сыйкәыхшаша с-Шъаадат уатцәи уатцәаштыхы руакы даа-роуп. Даауеит, хымпада, даауеит. Уи зажәа иахыпдо дреиуам» (ад.620).

Излаабо ала, ажәабжы «Акәаш-мца» иқәнаргыло азтңааралықә рылагы, изызку атема алагы, тәкылагы, идеяларды, сахьаркыратә қазарылагы, акыр ҳзырхөйші шынтоуп, автор иреитүу ирғиамтақә ируакуп.

Цўума Аҳәба ирғиара азеипш ххәа иагъа иркъағыны иқаҳтап ххәаргы, ифымтақә аkyр ҳзырхымцәажәакәа ибжъаҗажыргы, ироман «Ахамыштыхә» иазкны ажәақәак ҳамхәакәа авсшыя ҳамам.

Зынза даеа зтңаарақәоуп изызку, даеа стильк ала ифуп, ичыйду акомпозиция амоуп, Цўума Аҳәба ирғиамтағы лым-каала икоу атып аанызкыло «Ахамаштыхә» (Ақәа. Ашәкә-тыжырта «Алашара», 1999 ш.).

Ари ағымта иаху, иатыхәоу маңк иаадамзаргы иеилах-каарц азы ҳхъатны автор ибиографиақытә итрагедиатәу ҳтысқәак ҳгәалахаршәароуп. Урт ахтысқәа ҳәа зызбахә ҳамоу 1992 шықәса, нанхәа 14 аены ақыртуа окупантцәа ихаздыртысыз, ишъаартқәыроу аибашъра хлымаах иад-хәалақәоуп роуп. Уи аибашъра иазкны ажурналистцәа, ашәкәиғозцәа, аттарауаа...хыпхъазара раңаала астатақәеи ашәкәкеи рығхъеит апсуаагы, иапсыуамгы азәырғы, апсышәала, урыс бызшәала, егъырт акыр бызшәакәа рылагы, иркыпхъеит Апсынгы, уи антытгы.

Цўума Аҳәба зызбахә ҳамоу ироман «Ахамыштыхә» акәзар, ираңаоуп уи злақоу, иамоу ачыдараақәа. Зегъ рапхъа иазгәататәу ари ағымта апстазаарағы табыргы, реалла иқалаз ахтысқәа шытас ишримоу. Ара апстазааратә табырги автор исахъаркыратә хытхәаи реизықазаашықәа егъырт ипрозатә фымтақәа ыркны еицш иқам. Хымпада диашоуп, ибзианы ииашаны иазгәеитоит ари ароман иазкны чыдала астата неитых зызыз, иақәнагаз ахәшьара ҳаракы азтаз акритик Руслан Қапба абас аниифуа: ««Ахамыштыхә» иахнарбо иқалатқәкъаз ауп, ихытхәау, ихәйшү ҳәа акықам, исахъаркны иахъыцо ада» (Руслан Қапба. Аамтеикәшара зегъы азылагом. Алитетуратә-критикатә статияқәа, арғиаратә портретқәа, апублицистикатә нтңамтақәа. Ақәа. 2004, ад.126).

«Ахамыштыхә» ағы автор наңшыхақә иибаз, ńюокы ирхөони иаҳаз, ма шәкәйла иитказ акәзам дызлацәажәо, хатала дызлагылаз, ихигаз ақат ауп. 1992–1993 шықәсқәа рыйзтәи Апсны жәлар Рұғынцытәылатә еибашъраан ҳажәлар

зықәшәаз, изтагылаз атрагедиа ду аганқәак раарпшра изз-
куп.

Ари аибашьра гәәкра иақәнамыршәаз, изхымсыз, рыц-
харәк, хъаак зыннамыжыз аңсуга таацәаракгы ықам.
Цұума Аҳәба иара ихатагы иуацәа, итынхацәа, изааигәаз
ауаа рахынтә азәрыфы Рыңсадгыл рхы ақәыртцеит, даәа
цюукгы рхәйт, иашья гәакъа ишыапы хыртәеит... Ианагъ
асасцәа дахъқәа згымыз, ирзымдырзоз мөасасык даам-
фахытцыргы, гәйтбаарала, рчеицыка рнапы иқәыргыланы
иаҳыптылоз, убла хызкуа Аңсны аңсабара пшза иалагы-
лаз, Аңсны азиасқәа зегъы иреиҳау Кәыдры ахықәан (Атара
ақытан) иғылаз, Цұума дахъиз, дахъааజаз, иеихачапа иғылаз
иаб ионы нықәыштышәа иргеит ҳаға хәымгақәа... Уртқәа
рымацара ракәым, иара ихата ақыртуа ар ркомандақатсағцәа
дрыман фажәифба мшы Очамыра. Уи уа ихигаз, дзықәшәаз,
дyzлаңшыз идамздам аәаζәи изыхгарымызт. Аңсра ала
зәқантә дтаңшхъаз ҳәашъа амам. Аңзамц дадыргыланы ав-
томат шыхәала исуан, иара устыз згәабзиара уашәшәыраз
ашәкәышыфы. Дзыхдыркъазеи? Даҳъаңсыуз азы мацара, на-
астыы ддырхәацәар, дара иртахыз ателехәаңшрала, акыпхъ
ала длықәыланы ихәар ртахын. Аңсуга рхада В. Г. Арзынба
диашам, уи идгылоугы иашам, ақыртқәа ҳаेरаҳтап, ҳар-
ғағыларым ихәарц ртахын. Аха Цұума Аҳәба ихы идируа
даақалазар аахысгы ижәлари иңсадгыл хазына Аңсни
рыбзиабара илаөхъан. Аңстазаара имырхыргы, уи абзиаба-
ра имхны ирызгомызт ақсақ ҳәа ишуа, ҳажәлар шыуа, рмал
рғәйтәуа иааҳалалаз ахытқәацәа. Ҳашәкәышыфы абас иқаз
ахамыштыхә данақәшәагы ақазшыңа ғәтәа аарпшны игәы
мытрысит.

Аңстазаара ианагъ акетағы былгъо, икашырран иқам.
Ианыцьбароу аамтазоуп ауағы иқазшыатқәа анаарпшко.
Иааигәыдтцаны душыр атқыс еицәоу атагылазаашқәа,
аекстремалтә ситуациақәа ҳәа изыштыуу данрыкәшәо ықоуп.
Цұума Аҳәба изакәызаалак харак имазамкәа, уапсуюп ҳәа
мацара дбаандәфтәны, ахъта анықаз, асы ғамгылах аныштыз
абаҳта тәыпсы дтакны, ақыртуа мрыйцахалағцәа данры-
маз ипсихологиатә тагылазаашъа, ихәышрақәа зеипшраз
ибзианы, инагзаны агәра ҳұрыргонит «Ахамыштыхә» ағы
иихәақәо. Уи ус шакәү гәаҳтарц азы иааҳтап акык-фбак

ацыптәахақәа. Ашәкәыфы иңсү ахәр ишакызгы ихы ма-
циара дазхәышуамызт.

«Дарбан баандығызаалакты, абаандығы итөи ахәара,
афра уадафуп, ҳәашьа, ғышьа шамам еиңш игәйдтданы
дырышырц, ағаңәа атзамц иаддыргылаз. Аха ғынтәгъы,
хынтаңгы еиҳаны ахәара уадафуп, иңсадгыл ағы дышықаз
идырбаандағыз. Ухатә гәәкәрәа инарыцлоит, ахәтак
акәзаргыы, ағаңәа ирымпүтцахалан ирымоу үңсадгыл. Зе-
гъы убоит, еилукааует, арах акгы улшаZoom. Еихарак ухы
иузанамыжкуа, үңсү таны, умаха-ушьаха еибганы, ухгы
атып иқәны, аға инапағы уахыбылазоуп...»

Ароман «Ахамыштықхә» ағы иалқаатөуп ихадароу
Ф-Цәхәак, мамзаргы иаххәар қалоит, Ф-дунеик. Ганкахъала
автор иаҳирбон ағаңәа рыхәымгарақәа, даға ганкахъала
акыр игәйлүртәааны иқантсент зхы зхарштың зыңсадгыл
зыхъчоз жәпағык аңсұа рңарцәеи атыпқаңәеи рхырғасхъа-
қәа. Ағаңәа рыхәымгарақәа, рғымбылыңбаараракәа автор
днакәша-аакәшо акәымкәа, ихтны иаҳирбон, рсабрада
рөиҳуеит. Ағаңәа иеибырхәақәо, дара-дара, азәи-аңәигъы
реизықазаашьақәа шееим, рңәажәашьа астиль ачыдаракәа,
рлексика ухәа ишиқатқәз, ишуаа лақәкәаз, доухала
игарқәаз шракәыз асаҳарькыратә ажәала иртабыргны
иаарпшуп. Ағаңәеи аңсадгыл ахъчаңәеи рдунеикәа еиға-
гыло, аайбышьа змам, ихаз-хаззou дунеикәоуп. Абъарлеи
хыпхъазаралеи ағаңәа акырза ишеиҳазгыы аңсuaа зегъ реиха
рымч зыргәгәоз риашареи рңынц аиқәырхаразы иаҳеи-
башуази ракәын.

Ашәкәыфы абри ироман ала аға иңәымға аңхъаф зақа
илянаазо ақара, Аңсадгыл ахъчаңәа рыбзиабара илянаазоит,
урт рғырхатцарапәа дырышәхәоит.

Ақытеи ақалакы реизықазаашьақәа аңсuaа рыбзазареи асаҳарькыратә литературеи рөи

Иахъа адунеи иаҳабалак атәилақәа зегъы рөи атышәйин-
тәалара анықам, уажәы-уажәы аилағ-еиласрақәа, ана, ара
аиғыхара ғәгәакәа анымфапысуа, асоциалтә-политикатә

еизықазаашъаққа аныгазеазу аамтазы цқыа изызхөйшіні, избам ауаажәлларратә зтаараққа арымзаа қалеит. Убас иал-каау төйлаки жәларыки рымасцара рзы акөым, ауаатәйсса зегъы рзы рыйбазарағы акырза зтазқуа акөні иқәгылоуп ақытей ақалақын реизықазаашъа азтадаара. Үи атәйлаққа зегъы рөй, ажәларққа зегъы рзы избатәни иқоуп, аха ҳара апсуа ҳзы акырза ачыдараққа аманы, итшарны иқәгылоуп. Убас шакөугұы, цқыа игәцаракны, ҳөзіртқылхны итахтадаап, еиха аперспектива змоу амға хадак алпшааны убри ҳақелап ҳә ақыым, акыр игәигөтажыны ҳамауп, иахынзахәтоу тәкпхықәрала ҳазықам. Җабыргуп, ҳамчққа шмачу еилка-ауп, аха ихалшогы цқыа иқаҳтод. Иналаршә-фаларшәні, инаңрас-фаңрасны ари атема ду иалаңәжәекө газеттә, ма журнантә статиаққа ракәымзар, интырхөацааны азәгъы итимтдаац.

Иарбан ҳәынтқаратаалакгыы ихадароу ахырхартқаққа ғбарыла иеноит. Акы – адәнықатәни аусққа ртып рықәттара, ағәйларатәни ахәынтқарраққа ааигөтәткөеи ахаратәкөеи иареи реизықазаашъаққа рышьаққәгылара; ғба – ағнүтқатәни аусққа реиәкаара. Иахъа Апсны ахәынтқарра азеиңш ҭагы_лазаашъа зеипшроу ала, адәнықатәни аусққа ртып рықәттара иахъа иуадағуп, иахъа ишәартоуп, избанзар ҳпара рбо-зар аказы иахмейгзо, ҳапсадгъыл ҳамтіпаа иазышшәарыцо ағацәа ҳамауп. Адәахътәни ҳаусққа еиқекааны, үи аганахъ шәартта ҳамамкәа, ҳәйеи каршөні ҳанықало сеидру. Убартқәа ирыхъяны ҳағнүтқа ҳазлақуаиымкаараққа ахъгәйгөтажыу акыр ичхауа ҳааниеит. Убас шакөугұы, зны адәнықатәни аусққа ртып иқәттаны, нас ағнүтқатәниққа гәзараҳқып ҳә аузалагом. Иага иуадағзаргыы, арт ахырхартқаққа ағбагыы рөй аусққа еидбалатәуп, паралелла еиңиқатталатәуп, еиңымғағзгалатәуп. Насгы арт ахырхартқаққа ағбагыы зынза ихаз-хазны, абаагәара рыйбжынаны иқам, аки-аки злеидхәалоу, излеипшшыу, излеимадоу раңауп. Ара ҳазлаңәжәарц истаху ахәынтқарра ағнүтқатәни аусққа ируакуп, ианагы иааипмұрқыңаққа изхылапшлатәу, хшығозыштыра зыхәтоу акоуп, адәнықатәни аусққа изларыдхәалаққаougты мачзам.

Ақытей ақалақын реизықазаашъаққа иеенини, аки-аки хеибартәаауа, итибаго, еиңхыраауа рышьаққәыргыларазы имғаптатәкөоу раңауп. Арт аизықазаашъаққа инартбааны,

хәйнәтқаратә масштабла изғыдоу напхарлак, хырхартак рымтакәа, ус баша рхы иақәйттәны, стихиала, дасу ишаагәпхо маңарала амаа рито, агәра рәамкәзакәа иәни иқалар, бзиарлак ағы ҳқылыргом. Ари азәи ғыңъеи ирусым, рымч ақәхом, жәпағык ахәйнәтқарра аусзуғәеи, аинтеллигенциеи, ажәлар ааидгыланы, рхәоу еиқәршәаны ғъара итцоуроу хырхартак иаңкылсроуп.

Зыпстазаратә мышхәйбазара ҳараку, ағиара бзия змоу ажәларқәеи атәилақәеи рпышәа азгәатаны, ҳара ҳгеополитикатә тағылазаашь иауаршәаны избалатеуп ақытей ақалақы реизықазаашькаңәа. Ари аус атцаара, азбара рхы аладырхәироуп еиуеипшым атцаарауаа: атоурыхттаағәе, афилософцәа, аекономистцәа, аполитикцәа. Ари акырза иду, зымөхак тбаау, зеилазаашь уадафу зтцаароуп. Инықәтцаақәтто, инахга-аахго, уатқәынзагъ иаҳыа ҳәа уназвысуа ақәзам. Аамта цаңыпхъаза еиҳа-еиҳа иуадағхойит, иттархойит. Ҳара ҳтәылеи ҳажәлари ишрышьашәалоу ҳара иаҳмызбар, атәым уаа иаҳзырызбо иқам. Атәым уаа ирызбо ҳеамаҳдар, ҳеанахраалоит ҳәа ҳалагар, иаҳзеицәоу алтшәақәа рәы ҳқылыргар алшоит. Уи ус шакөу зегъы иаҳбартоуп.

Рыщхарас иқалаз, ҳтцаарауаа, еиҳаразакгы ҳфилософцәа (урт иаҳыа, анцәа иқынта, атцаарадыррақәа ркандидатцәа жәағык инареиҳаны ихамоуп) азәгъы игәцаракны далам-цәажәаңац. Изаламцәажәо иқалап иаҳбуадафу ақәзар. Иқалап азәгъы ихы ауадағ иалеиттарц ахытахым иаҳқыазар. Досу игәаанагара иашамзаргы, агхаңа қайттаргы, ихәарауазеи, инеимтцахк-ғеимтцахкыр еиғъзами? Аха иааг, азәгъы акагыы ихәом.

Ас статиак афорала ари атцаара ду сыйбоит ҳәа атакпхықә-ра сыйгом, аха иара иаңкны сгәаанагарақәак схәар стахуп.

Ақытәи ақалақы злеипшым раңәоуп. Ақытә абзазара еиҳа иконсервативтәуп. Ақалақ ағы ауаа рыйбазара уажәө-уажә аитакрақәа аиуеит, атәым ҳтысқәагъы еиҳа лассы иаңыпшүеит. Иааркъаңы, ирмариязаны иаҳхәозар, ақытә ҳәа ҳзышьтоу иаланхо ауаа рхыпхъазара еиҳа имачуп, рыйжәпара раңәам, настыи ихадароу, ара зегъы нхаңәоуп, ақытә администрацииеи ашкол артцағәеи ухәа азәык, ғыңъак алаҳамтқозар. Ара инхо адғыыл иқәаарыхуа, убри ала зхы нықәызго роуп. Ақытәғ ауаа реиланхашаа аформақәагъы

атәйлаққа зегбы рұғы еиуеиңшым. Акры атданакуеит аҳая (аклимат), арелиеф зеипшроугты. Өүрпштәйс иаахгозар, аурысқа традициала «деревни» ҳәа из-өү атып ағы ауаа акыр еидығәлаланы, еидгәыпланы еиланхойт. Урыстәйлан ашьхара тыпқа, ақәапа-ғарапаққа рааста акаршәраққа акырза еихауп. Ҳара аңсаа ҳадгылқа еихаразак қәаңа-ғарапоуп. Анхацәа ара еидгәыпланы акәымкәа ипсақъаны, хара-бғара, ана, ара инхойт. Цъара еиңзирзеиңшү шәага-загак рыбжаны, рынхартта тыпқа ралхрағы, ралпшаарағы симметрияк ығаны иубазом. Досу иманшәалоуп ҳәа иахынпхазо, еихаразакгы азых ахыыкоу азааигәара анхартта тып ылихуеит. Агәйлеи агәйлеи бжеиңан еизааигәатқәкъаны иқам, азәи-азәи акыр еиңәыхароуп. Уимоу азәи иахынзайлшо ибжығы ғытцаны ғитыргы, ибжығы игәыла иқынзә инамғуа ақынзә еиңәыхараққоупты убап.

Аңсаа ҳәи традицила аижелантәкқа роуп еиха еизааигәаны айланхара иашытоу. Аижелантәкқа, шытрала аитынханацәа еизааигәаны реиланхара традициала еиха иқазшыарбагоуп, еиха типра зуа акоуп аңсаа ҳзы.

Ауаа жәпаны иахьеиланхо, хыпхызаралагы зықсыла иахыыкоу, административтәи, ахәаахәттратәи, акультуратәи үскәа ухәа ахынырыгзо, иахымғапырго ауп ақалақ ҳәа заххәо ахыыкоу. Ақалақ еиднакылоит зықсыла, миллионсыла ауаа. Иахытәи ҳаамтазы адунеи ағы икоуп жәаба, жәохә миллион рұқынзә зланхо мегаполисқәа ҳәа изышытоу ақалақ дүкәа, ақалақ гигантқәа (Москва, Санкт-Петербург, Ниу-Йорк, Стамбул, Пекин, Дели, Бомбей, Буенос-Айрес ухәа).

Ажәйтәза, архызатәи шытралатәи ауаажелларра анеи-қаазтәи аепохазы ақалаққәа ықамызды, ауаатысса ақалаққәа дыргыло, уа ирыланхо иалагеит ауаажелларра социалтә классла аееніншашо ианалага инааркны. Ааглыхреи адғылқәаарыхреи ҳәа анхамғатә формаққа рәанениңиршаша, хышыла аусуреи махәғала аусуреи анеиқәытхаха ашытасы ауп ақытеси ақалақы ҳәа хаз-хазы анхашыатә формаққа анцәйртцыз, ианеиқәтхахаз.

Ақыта ааста ақалақ пәтәзаара аилазаашыа еиха иуда-сауп, хкы раңзала еилапсоуп. Ақалақ ағы хышыла аусура еиха иазааигәоуп, апзызара амоуп махәғала аусура ааста.

Ақыта пәтәзара еиҳаразак изыдхәалоу маҳәғала аханде-ироуп. Ҳәарас иатахузei, иахъабалак еипш, апсуаа ҳөгүй маҳәғала аусура ааста хшығола аусура еиха пату ақәуп. Асовет аамтазы маахәғала аусурагы ҳатыр ақәуп ҳәа ипхъа-зан, иахъабалак апропаганда азыруан, аха уажәы ҳаазқәылаз уағы ибартоуп ифейидасуа ағар уи рәаҳадмыршыцило, рәа-хъацәхъаркуа, ажәйтә ҭауди-аамстей ишықартцоз еипш, иткүйтىцкъазшыңақәогы мачзам.

Еиуеипшым атәйлақәа рәы еиуеипшым аепохақәа рзы ақытеи ақалақы реизықазаашьақәа еиуеипшымызт, иа-хъагы еиуеипшым, досу ачыдарақәа мачымкәа ирымоуп. Апсуаа ҳөй антикатәи аепохеи абжъаратәи ашәышықәса-қәеи рзы қытеи ақалақы реизықазаашьақәа зеипшраз цөя ихаздыррам, иттәаны ихамам. Урт тәарадыррала инткааны реилкааразы ирызхаша, зыгера угартә икоу ахытхыртақәа ҳамам. Урт аепохақәа рыйзгы Апснытәи агаға ақалақықәа агзамызт. Ҳәарас иатахузei, апсуаа урт ирылхәданы иқаларамызт, аха изыхъя-зыпқъалак XVIII–XIX ашәышықәсақәа рзы ақытатә бязаракәын ара апзызара змаз. Хың-фыңк ракәын апсуаа рахынтә ақалақықәа иры-ланхоз. Ахра зуаз, амчра знапағы иқаз ҳәа ипхъараз ҭауди аамыстегы амечак ахъымаз ақытағ ақәын. Апсны ахғыы иаҳтынра ахъықаз ақытағ (Лыхны) ақәын.

Хтоурыхтتاағәә рғыырак еицәакны излархәо ала, абри аамтазы Апсны афеодалтә еизықазаашьақәа шықәгыланы икан. Урт VII–VIII ашәышықәсақәа рзы ршыапы ркхъан.

Ара уажәы ишақәнагоу, иахынзакәнагоу тәарадыррала инткааны ататцәы атаны исзымхәаргы, сара сазәйкны убыс сгәй иаанагоит егъырт акыр тәйлақәа рәы ишықаз еипштәкәа ҳара ҳөй афеодализм ағиара амоүзеит ҳәа. Оби-ективла цөя интцааны ихамам ақәымзар, ҳара ҳфеодалләеи ҳанхацәеи реизықазаашьақәа акыр ачыдарақәа рыман.

Ганкхъала уахәапшузар, апсуа уаажәлларра ағонутцәа еиғацәаз, хацәнамырха еиғагылаз асоциалтә классқәа ықаза-мыйзшәа, иқазгы азәи-азәи гармониала еиқәышаҳатны, ус баша еиқәышшы иқазшәа зхәақәо ыкоуп уажә ҳааз-қәылаз аамтазы, еиҳаразакгы Асовет мчра анеилаҳаз аа-хыс. Ари еипш ахшығыцак, агәаанагара, ҳәарас иатахузei, инагзаны ииашам. Апсуаа уаажәлларрағы еипшымыз, еиға-

гылоз, еигацәаз, ажәак ала аексплуататорцәеи аексплуатация зыруази шпәкамыз. Социалла аиқарамра ықамызт ҳәа ҳәашшә амам. Атауди, аамыстеи, анхафи, атәи, атөйтәыхи, ашынақмеи, ағыруеи... рсоциалтә статусқәа еипшхарц, еиқарахарц залшозма? Урт азәи-азәи ғанць рыбжъамкәа, рнапы еикәрышаны, бғыщук еиңшүкәтәуа иауқахыз. Аха зынза даेакуп европатәи акыр тәйлақәа рәкны еипш апсуаа ҳәы XVII–XIX ашәышықәсақәа рзы асоциалтә-класстә қәпара усқак итәрны, ицьбараны иқамызт ҳҳәар.

Апсуаа ҳәы аексплуататортә классқәеи аексплуатация зыруаз аклассқәеи атәым уаа (иапсуам) изы зеилка-ара уадағыз, хыихь-хыихла маңара уағ илапш итәмшәоз аизықазаашьақәа ырман. Урт аизықазаашьақәа хыихь ихаланы, ихығеәаны раңдәак иубартамызт. Нақ акыр итаулан, рышьатақәа напшыхақәа иахъубартамыз акыр италахан, амилаттә традиция ҹыдақәеи дареи еильшыын, еимадан. Өырпштәис иаахғозар, Үрыстәыла иқаз афеодалтә еизықазаашьақәа рақара ицьбарамызт ари аформация ҳара ҳәы. Апсуа нхацәеи атаудцәеи реизықазаашьақәа акыр аамысташәала ишьақәгылан, азәи-азәи акыр еибачхауан, антагонисттә еиңшхарақәа рәкынзаттәкъя инеибагомызт. Арт аиңшхарақәа қалозаргы, уарла-шәарлан, амассатә қашшә ырмамызт. Урт рааста аибачхарақәа анрымазгы маңзамызт.

Апсуа уаажәлларәғи атауда итаудра ҳатыр ақәйин иара ишиятәаз аамысташәала ихы мәғапиғонаңты, анхацәа ирықәнагаз аҳатыр ырқөйтқонаңты. Абжъарак ианаагәапхоз, ишиғәапхоз ала анхафы дихыкәласуа, иаитаххалак, ишиғтаххалак, иқъаф ишаанагоз зегъ илаигзо дықамызт. Анхағыы иман ихатә зинқәа. Ҳәарас иатахузей, диашамызт, иафициаңәеит ашәкәығы Иван Папасқыр иажәабжы «Ака-руал шәақъ» ағы атаудцәеи анхацәеи реизықазаашьақәа иреиқәаттәа заны иахъаирпшыз, атауд анхафы цәкъарас дәкатданы диеихсны дишьызшәа иахъықайтказ. Ус қазтоз, зхы зымағыз таудақ дәкалазазаргы, акъкылхәа дшәышәуа дыз-цомызт апсуаа рәғи. Еилагақ, зхы зкәачраз азәи иакәымзар, апсуа тауда ус қайттар азин имамызт, зхағы зхы ықаз ус еипш аус ҳәымгә ихғыи иташәммызт. Апсуа таудцәа жәйтәнатә аахыстыры ҳажәлар напхарас, абзазарағи мәғәттагас ирымаз, ишьақәгыланы иқаз апсуара иқәнықөон. Атауд итәнанакуаз анхацәа рәәпхъя атакпхықәра иман. Анхафы цәкъарас

дұқатданы мышгашақә, қыфшақә ишъра аңсаразы атипра ауа иқамызт, уи аиласара, аңғұттарақын иаанагоз.

Аңсаа традициала аңсаарахә хзыштыу злашьяқәгылуу арымзаа аңқарақәа анхаңа рзы маңара иқамызт, хъаңа-паҳәада афеодалцәагы атсанакуан. Аңсаара зынзакгүй иатданакзомызт атауад анхағы цәкъарас дқыдтданы алажә еипш иааигәйтданы ишъра. Ус еипш И. Г. Папасқыр иажәабжү «Акаруал шәақ» ағыи иаабеит, иҳаңайт акымзар, аңсаа реалтә бázазарағы знымзар зны, ғыламзар ғылар иқалахъеитхәа иаҳмаңац, иҳамбац. Устаудақ иқаиттағазаргүй, дахътаудыз азы ақәзам изықаиттағазаргүй, дуағы хәымган, дыгмыгын, аңсаара зынзак иламызт, ма ихы итәымызт, атипра зуа азә иакөмьызт, ма ағыи дашыны ихы изымдыруа дықан.

Тауди-аамыстен ишаартахыз, рхы ишааташәаз еипштәкъя анхаңа ишырзымнықөоз еилыхха агәра хзырго иреиуюп Салуман Бәжәбен Ҳаңъарат Қаяхъбен рхымғаптагашыагы. Тауди-аамыстен анхаңа неиды-хәхәаланы рхәура итацаланы ирымазшәа агәаанагара шиашам агәра хзырго арымзаа афактқәа ықоуп. Өырпштәыс иаахгозар, сара абаңт аңаҳәақәа зығуа сани саби нхаңәан, афеодализм ҳәа ҳазғу иаҳаанын, аха сымат жәуроуп ҳәа азәгүй иқәцаланы имамызт. Аңъамағәа анырхыргоз аколихарақәа анышьяқәдьыргылоз ауп. Ҳқыттан (Очамчыра араион Гәып ақыта) саб ихаан, иғара ашықәсқәа рзы Маршын Дырмит ҳәа анырра змаз атауад дықан, аха саб излеиҳәоз ала, өнек шыбыжъаңзагы уи имат жүтәйс имоузент, ныҳәа мшык азгы арбағыкгүй уи изнагатәыс иқәымшәаజент. Аңсаа нхаңа ракәым, аңсаа рымхқәа рырашәаразы Гыртәылантәи иаауз ағырқәагы тәңәаны иқартомызт.

Итагъ нақ инаскъаганы ажәйтә аамтақәа рзы афеодализм иасакъаҳәымтатәкъаны ианықаз, иаҳхәап, апхъа затәи аңсаа феодалтә жәлареи ахәынтыккарреи анышьяқәгүйлаз VIII ашәышықәса инаркны XV-XVI ашәышықәсақәа рұғын-за аңсаа хұғыры ари аформация итагъ иңбаразар акәхарын ҳәарада. Уи ағынтықатәи ауаажәлларрағы аиғыхара ғәгәақәагы ықан хымпада. Аха инықәырпшшәа акәзаргүй XVIII ашәышықәса инаркны Аңсны Асовет мчра анышьяқәгүйлоз аламталанза акыр ипсырхахъан,

еволиуциатә мфала, акыр адемократиатә қазшыңақә аанахәоит ухәартә атрансформация ахъхан. Аңхаңаңы маң-маң акәзарғы рсоциалтә хдырра аштытыра иағын, атарадырра ашәахә алашагы нарылапхахъан.

Җабыргуп, иара убасқанғы, апсуаа ҳөгьы атаудцәеи аамыстцәеи аprivilegiақә шпарымамыз, махәәала аусура ратәаршьомызт, амхы итагыланы, амра рықәцеиу, апхзы наңхъаҳәо ицәагәомызт, атәақ, атәақ ҳәа ирашәомызт. Уртқәа қазтձо анхаңақә ракәын. Аха досу атауди аамысттеи ирхыныңыз анхаңақә рзинкәа акыр ирыхъчон, ирхылапшуан, даеаզәы, тәым уағык иқынты залымда-ра дук иақәшәар руамызт. Ҳәарас иатахузеи, атаудцәеи аамыстцәеи рааста анхаңақә рзинкәа еиха итшәан, аха еитасхәахуент, афеодалцәеи анхаңақәеи рыхәдаңақәа тиба-кааны аиқәпарақынза шамахамзар инеибагомызт. Ус еипш аидысларакәа рығанкгы акыр реырцәрыхъчон. Уимоу, ағанкгы – афеодалщәагы, анхаңақәы – рыйжъара атыңеибагара ааста аиуарақәа рыйжъан, убарт аиуарақәа рыла еибаркын, еимадан. Уи азы акәын лассы-лассы афеодалцәа рхәыңқәа анхаңақәа изыраазоз, ахәыпхареи аздеиреи зрыбжъартцоз. Аттаарадыррағы атальчество ҳәа изыштыу ари аинститут апсуаа рәғи амч ду аманы, акыр ирылатцәаны икан XX ашәышықәса алагамтанзагы.

Иххәатәуп иара убас даеакгы – афеодалтә еизықа-заашыңақәа акытазы еиха иқазшыарбагоуп, акапитализм еихараңзак ағиара аиуа иахъалагаз, ахы ахъытңаңыз ақалақықәа рәоуп. XIX–XX ашәышықәсақәа рзы, ҳара апсуаа ҳөи акапитализм аелементқәак упылозаргы, акырза има-чын, анырра тәғәа азықамтцаңеит, европатәи акыр тәылақәа ркнейпш изымәиаңеит, изышыңақәымтүләзеит. Ҳара ҳөи акапитализм шығақәақ аайхнагазаргы, цқыа ишьыңылаанза, амехак аиуаанза Асовет мчра ахъзан, уи аиаана агеит.

Акапитализм заанат ағиара ахъяиуз европатәи атәйла-қәа рәғи акалақы үаа рхыпхъаңзара еиха-еиха интенсивла иазхая аилагеит. Ақыта үаа ақалақықәа рахъ иңаны анхара тұрыгейт. Абас ала, атыхәтәантәи ғба, ҳда шәышықәса ра-ахыс урбанизация (аяаапсыра еизытцәаны ақалақықәа ры-ланхара) ҳәа изыштыу абри апроцесс еиха-еиха амехак тбаахеит. Иахъагы адунеи шамахамзар атәйлақәа зегъы

рөс интенсивла имфацысуеит ари апроцесс. Тәылақәак рөс уи үбысқак амәхак дуп, ақалақьқәа ирыланх ауаапсыра рхыпхъязара акырза еихаеит акытақәа ирыланх рааста. Икоуп жәаба, жәохә процент иреиҳамкәа ауаапсыра акыта иахъазынхаз, егырт пшынфажәи жәаба инареиҳаны процент ақалақьқәа рахъ иданы ирыланхәеит. Уимоу, атәила иаланх ауаапсыра зегзы рахъынтә пшынфажәи жәохә процент ақалақьқәа иахъыланх, хәы-процентк рыда акыта иахъазымхақәазгы убап. Урбанизация акыр иамехакны икоуп Урыстәылагы. Урыстәылан ари апроцесс атыхәтәантәи 50–60 шықәса рығонутқала активла имфацысуеит. Иахъя уа ауаапсыра акыта изын-хаз фажәи жәаба процент иреиҳам, егырт хынфажәи жәаба процент ақалақьқәа ирыланхойт. Иахъагы уи апроцесс Урыстәылан ишағың иағуп.

Ақалақьқәа рахъ зуаажәлар реиҳарағык ңаз тәылақәак рөс ибзианы, ихәартаны иахъеиेекақәоу ыкоуп. Тәылақәак ирыланх ауаапсыра рахъынтә жәаба, жәохә процент иреиҳаны акыта изынмхазаргы, пшынфажәи хәба, пшынфажәи жәаба процент ақалақьқәа рахъ ица заргы, реизықазаашъақәа гармониала ишъақәдышыргылт, пхъақа азареи амышхәйбазареи ирызхәахартә, итахтығъаны иғиалартә иқартцеит. Акытеи ақалақи рыбазарақәа хатабзиарала еизаигәартәйт, акыта бзазара ақалақ бзазара ақынза ихаргалама ухәо аштыхра рылдыршеит. Ақалақьқәа рөс ауаапсыра акыта уаад гыл излақәаарыхша техника ҳаракыла еибыртейт, акытағ инх фермерк (азәы) зықығыла ақалақ уа ирызхаша, иртаххша афатә (ача, ашәыр, аутратых, акәац ухәа) аайрыхыр ахылшо, иагъахъааирыхқәо ыкоуп. Ҳара хөс ус изықамлац. Ааигәа-сигәа ус ақаттара ҳалхаршартә амфа ҳақәуп ҳәа сгәи иаанагом.

Ҳара аусуцәа ркласссты иахъынзахәтоу иреианы ихама-зам. Аусуцәа (урисшәала «рабочие» ҳәа изыштыу) ркласссты, апролетарцәа ркласссты еиҳараразак ағиара ахъроуз, иахъышъақәгылаз ақалақ дуқәа ахылшо атәылақәа рёоуп.

Егырт акыр тәылақәа ркнеипш ҳара хөс аусуцәа ркласс заанат ышъақәымгылаает. Убри инақәыршәаны обиектив-ла аиаша ххәозар, акоммунистцәа апролетарцәа ҳәа изыштыз асоциалтә класс апсуаа хөс ишъақәгыланы, иғианы

иѣамлаzeйт. Аусуцәа реицш, апролетарцәагы ахъыѣалаз ааглыхратә қалақъәа ахъырацәаз атәылақәа рѣы акәын. Апсны ааглыхратә қалақъ Тѣәрчал аргылара иалагаанза (уи иалагеit Асовет мчра ахаан XX ашәышыкәса ғажәижәабатәи ашыкәсқәа рзы) апсуа усуцәа рхыпхъаzара мачзан, хыц-фыцк ракәын иѣаз.

Асовет мчра Апсны ианышыақәгыла ашътахъгы ақыр аамта апсуа нхафы идгыил дадхәалан, уи ақәаарыхра иеицьеишъоз акағы ыѣамызт. Азык азы асовет еихабыра анхафы адгыыл иаueит ҳәа дандыргәыг, уи иқәаарыхуа итәуп анырхәа, анхацәагы уи акәын зегъ реиҳа иртахыз, зегъ реиҳа гәаҳәарас ирымаз, акәыз үзыршьеit. Аха анафсан адгыыл ахъынтқарра иатәны ианышартца, национализация ҳәа изыштыу анатыру, атагылазаша зынза даеакхеit.

Аколнхарақәа реиѣкаарақәа ахъынтқарра имфацнагаз аполитика ҳанхафы ицәтәымын, ақыр залымдарала изны-көеit, ишьара дыкәнакъеit, иѣар хнаеit. Аколнхарақәа реиѣкаара Асовет Еидгыла ҳәа ҳзыштыз атәила дүззә иатланакуаз ажәларқәа зегъы рзы иеeимызт, излатцарбагаз, излахыртәагаз рацәан, аха апсуа нхафы уи заѣа деитцанаkъаz, заѣа дшыақәнаkъаz, дахыынжамырғъаz, ипсы злаз, хныкә-гагас имаз идгыил гәакъа ақәаарыхра игәампхо, игәы изақәымкуа, даңыртңы ихы ахъынахо дцартә дацтәымны заѣа даkәнаkъаz үкъя иттәаны ихамам. Убас шакәуты, ақы уеизгы хъаҳәа-паҳәада еилкауп – асовет аамтазы анхафы идгыил гәакъеи иареи еицтәымны, идгыил ақәаарыхра игәы ахъимло, игәы изақәымкуа, ицәымгын джартцеit. Анхафы аколнхарағы тәйис джалеit. Ауафы иусура даргәиртъозароуп, деилахаузароуп, игәы ақәыбзиазароуп. Еилкау усуп – ус джалоит иусура алтшәа аныбзиou, иара данапшәымоу. Аха Асовет мчра ахаан анхафы аколнхарағы аусура игәапхартә иабақахыз!

Апсны дгыыл ағы инкауршәыз зегъ җалоит ҳәа имариоушәа ирхәақәоу зегъы мцуп. Акағы мариазам. Ацъабаа адумбалакәа, архзы каумтәакәа, иааипмұркъаzакәа напы адумкылакәа акағы ахала иѣалазом. Насгы иалымшогыы, иалшогыы ықәааххрыхуеit ҳәа ишағыз анышә бжырых-хьеit, ацәа ахърххьеit, ажәйтә еицш ипсылаzам. Ажәйтә анхафы даақәымтүзакәа қыттанхамфатә культурак, иаҳхәап апш, үзарак мацара икаицсомызт, илайтцомызт. Хпа, пшыба

шыққаса иахълеитқаз азирхон, нас атып ипсахуан, аныш «апсаиршыон». Ахимиатә уацқәа (аселитра ухәа) арто иа-налага, иқәаадрыхуагы гъамадаҳеит. Уажәштә анышәгыз «ашьцылан» аселитра аумтакәа иқалазом ағафра, аха асе-литра зтаны иааурыхыз апш ағыамагы өеихом, ауасы иғәабзиарға нәзектүм.

Анхағы ашәйр-тлақәа реиңарагы иғәы ахдыршә-хьеит. Хың-ғыңк изгылазар дрылазоит, изирхоит. Апсны ахи атыххәеи, ладеи ғадеи иахъабалак еимыжәдеи ашәйр хыққәа еитцаазаны, ирацәаны измоу дыжабозар! Уаха умпсит. Уимоу зынза анызаара иағқоуты ыкоуп. Өырпштәис иаахгозар, иабақоу азынцәа(апсуа тәа ҳәа) изыштаз, згъама ссириз атәе жәле? Зақа шыапы қаларызеи уи иахъа Апсны? Апсны ақара иабакәыз акакан (ара тла) ахырқаз, иахъанаалоз? Уажәи иабақоу аратлакәа? Иара убас атаматра (атама баҳча) бзианы измоу ҳәа зақағ қаларыда ҳтәйлағы?

Ишдүру еипш, асовет аамтазы интенсивла, акатаххә атәым уаа (еихараңак ақыртқәа, ағырқәа, ашәанцәа) ааганы Апсны иаландырхон. Адғыл, атәила изыпсадгылы дыныққынхо ауп данеичаҳауа, данаҳзыз, атәи дырны, дапырхагамхакәа, ибжымхкәа даныққәаархуа, сара снағстры спацәа, урт рпцаңағы ирыхәалароуп ҳәа хара данхәйциуа. Ант иаага-ны иқәйндирихаз ус иаухәйщхуаз, Апсны дгыли апсабареи ус иауазнырхаз. Урт зыштаз иахъа иалшо алхаршап ҳәа ақәын. Уаттәти усс ирымазма? Абнагы хыршыаауан, афа-унагы ағәхъаа рука иқазма? Ажәакала, Апсны иргәакыю атәила ишазнырхаз, ишазырхалаша ақәымкәа, атәым уағ атәым дгылы, атәым тәйла дшазырхалаша иазырхан, досу ихы иахәашаз зақа изалцәаауаз ақәын дзыштаз (урисшәала «потребительское отношение»

Ҳәа изыштөу). Мач-саңк зылшоны иқаз апсуаагы урт атәым уаа ирацлабны ржәйтә ңсадгыл дгылык еипш иазырхалеит.

Анхағы идгыл ағы дшырху дапшәйма бжатаны, уимоу, дтәымны ихы ибо дқалар инапқәа иваҳаеит. Уаанза атла пикозаргы, абна хишияаумызт, ашәарах ишүазаргы, иғоу, иқәиңшү ишүумызт, арыц зқәааирхуаз адгылгы апсаиршыон. Уажәи уртқәа зегы абақоу?

Аиаша ҳәәозар, аколнхарақәа Апсны ишеиңқааз, ишы-шыққәдүргылаз апроцесс, атоурых иазку аттаарадыррате

усумтақәа, асахъаркыратә фымтақәагы, шамахамзар, зегъы аобиективра ыртқыншып, атоурых акыр иреицакноуп ишаадырпшы. Авторцәа урт рөйт апстазаарағы ишықатә-көз акәымкәа, акыр инахыкәша-аахыкәшаны, усқан ахра зуаз акоммунисттә идеология инақәөиршәаны, уи ишатданакуаз ала, усқантәи астереотипқәа ирыхмыжъкәа. Аиашатцәкәа ахәара рылшомызт, азин рымамызт, усқантәи аполитикатә кониунктура инақәөиршәаны ирымсыр қаломызт.

Аколнхарақәа реиेңкаара апсуа нхафы насыпс ипхъазаны, инапқәа рғаганы даңылозшәа, деңгәрғынды идиқылазшәа шыңақәөиргәэ о аттцаамтақәа зегъы ирхәо шыңаңкыла им-циуп. Атоурыхтә табырг зында даңакала акәын ишықаз. Ах уи ихазу тема дуп, аполитикатә кониунктура иахырпшны акәымкәа ышадала цөңа игәцаракны, ирөңиңи, обиективла аттцаареи ахәшьареи хтаху акоуп.

Даңакы акәым, ғажәижәабатәи ашықәескәа рзы акулакцәа рықәхрақәа ахәынтыккараа (абольшевикцәа) имфаңыргоз аполитика заңа ихыртәагаз ажәак, ғажәак рыла ахәара уадауп, өңік, бзык иазхәом. Акулакцәа ҳәа изыштәз цөңа еилымкаңакәа, мачқ иадамзаргы зыпсы зланы иқаз, зхы иахәоны, ихандеиуаны иқаз, ибағыза (усқантәи аамтала) инхоз ауаа рмазара (еихаразак арахә: ажә, акамбаш, аңыма, ауаса ухәа) рхыкәкәааны ахәынтыккара иартоң, дара рхатақәа мчыла аколнхара иалартон. Ухатдоуп уара, уи аамтазы имфаңыргоз ари аполитика цъбара узағылозтгы. Арғаш еипш ихыштыңәаны Москватәи, Қартынтыи иааи-уаз ари аус мачзак иадамзаргыы игәағыны иағылоз азәы дұқалазаргыы, ағбъаахәа дырбаандастәны өаахәыра имауда ддүрзуан. Апсны апсабареи апсуа нхафы традициала имаз ибзазареи рчыдарақәа азәыр иазгәеито, игәцарапикуа, ригәхъаа икуа дықазма? Зегъы еиларкәйиңи иамеханакуан. Москва иапыртоз азакәан Урыстәила зегъы, Апсны назлаз егырт асоветтә республикағы еицирзеиңшны ианықала, иттарбагахеит. Аттыхәтәан алтшәақәагы шықалаз уи ауп, ажәларкәа еиха-еиха иғархон, рңыбааи ртагылазаашьеи еиңәахон, ахәынтыккара ғәрәаахон, ибениахон.

С.И. Ожегов еиқәиршәаз «Аурыс бызшәа ажәар» излахәо ала, акулак зырхәоз ахатә мал змаз, ибениаз, ағарцәеи, ананамгацәеи аексплуатация рзызуз аанхафы иакәын. Нас

ҳара апсуаа ус еиپш иқаз анхацәа раңғафны иҳамазма XX ашәйшықса актәи ажәашықсақәа рзы? Иҳама замызт. Азәйк, ғыңғылттар ықаңазаргы, урт ҳауажәлларрағы ныра дук, лшара дук рымамызт. Ус еиپш иқаз раңғафны иҳама зтгы, иртүнхаз ағыны еихагылақәа еиххәа-еиттәхәа, абаагәарақәа ухәа ҳамбарыз. Аха иабақоу? Ус егъыңкам. Ғәы-еихасала иқатқаз мығетәи кәаскыңақәак, ғынғылттар ықаңазаргы, урт ҳауажәлларрағы ныра дук, лшара дук рымамызт. Ус еиپш иқаз раңғафны иҳама зтгы, иртүнхаз ағыны еихагылақәа еиххәа-еиттәхәа, абаагәарақәа ухәа ҳамбарыз. Аха иабақоу? Ус егъыңкам. Ғәы-еихасала иқатқаз мығетәи кәаскыңақәак, ғынғылттар ықаңазаргы, урт ҳауажәлларрағы ныра дук, лшара дук рымамызт. Хызыңхәала уаңа малс ирымахарыз? Апсуа нхацәа ахәа хәттреи алагағагеи үстүн ирылахәымызт, рнапы алакымызт.

Асовет аамтах ҳаисны ҳаҳәапшузар, аколнхарақәа анеиғыркааз инаркны ғынғаәжәйкәебатәи ашықәсқәа рееиғыршаанза анхағы изинқәа даара итшәен. Асовет мчра анхағы аханатә дзықәнаргәыгыз амышхәйбазара имоу-зент, инамта жеит. Инатаз ааста имнахыз ақырза еиҳаҳеит, афеодализм ахаантәи атәи иатқысгы изинқәа ахъғаҳтәахаз ғалеит. Ақалақ үағ диғырпшны уихәапшузаргы, уи диақарамызт. Үсқантәи ашықәсқәа рзы ақалақтә бázазаргы даарак уеилаҳартә иқамызт, уақагы ауадафрақәа раңғаан, аха анхағы итагылазааша еиҳа ицьбаран. Ақалақ үағ ма апаспорт иман, уи исоциалтә статус мачк иадамзаргы иштәнахуан. Анхағы иакөзар, апаспортгы имамызт ғажәйкәебатәи ашықәсқәа инадыркны ғынғаәжәйкәебатәи ашықәсқәа ырбјанза, ақыта далтңы ақалақ ахъ дңаны, уа анхара, аусура азин имамызт. Ус еиپш мач-мач зинқәак иауа данығалаз Сталин иңстазара даналт, Берия данықәырга ашытах ауп. Еиҳаразакты апсуа нхацәа назлаз асовет нхацәа мач-мач аңсарақәа руая иалагеит Никита Хрущев ихаан, лымкаалагы КПСС XX аизара ду анымғаңыс (1956) ашытах. Урт ашықәсқәа инаркны ақалақ уаа реиپш, ақыта уаагы (аколнхарақәа) апаспортқәа руая иқалеит, ақырза имаңзаргы (мызкахы жәаома маат) апенсиагырырто иалагеит. Убарт ашықәсқәа инадыркны ақыта уаа ақалаққәа рахъ нхара ҳәа, усуралхәа аңара хтаркит.

Үсқантгы, иаҳыагы апсуаа ақыта ныжыны ақалақ ахъ аңара, уа аланхара ғбашәа иазықоуп: ғынғылттар ықаңазаргы, урт ҳауажәлларрағы ныра дук, лшара дук рымамызт.

Қазтқо ирцүйршом, өыңғылхәас, вбас ирыртоит шәбаңаңа рыңғылынаны шәпкенит ҳәа. Даңа ұюкуы ирымадыреке оит ақалақ әхь ицаны анхара алахтара, абзиара иазхәоуп ҳәа ипхъаңаны. Икоуп уи престижуп, настыңы ақалақ әғыл абзазары акырза еигүуп, маншәалоуп, ақыафуртаққәагы, раңаак ұябаа мбакәа ахныққегараққәагы да иаңа үағы иауеит ҳәа изыпхъаңаққәогы.

Аңсуга ихаңаңа раҳытә имаңзам зыхшара ақалақ әхь ицаны иаңынынхо, уа аус ахыруа ахъз амоуп, ихъзуп ҳәа ипхъаңаны иаңынхәо. Сыңқәын (сыңқа) Ақәа дықоуп, уа аус иуеит (гүеит) ихәар, изеихәо рәапхъа исоциалтә статус ұяра ақала иаразнак иазхәзшәа, иштәйттызшәа збақәо маңзам. Җабыргынгызы, зда (зыңқа) ақалақ әғы дықоу, уа ұяра хымызг дук имга зар (лымгазар), матцура дук дахагыламзаргы, еиңа пату иқәуп (лықәуп). Нхара-нтңырала дытбааны дықамзаргы, акыр дытшәазаргы, амахәқәа ырбжъара зытра қазтаз атыс еиңш, ұяра кәәкәйкәйрәтқа изыпшаар, уа иеаниршәоит, аамталахәа акәзаргы иеанираалоит, мышкы зны еиғу перспективак иоуп ҳәа ағәынра ирзуам.

Аңснытәи ақалаққәа раҳынтың зегь реиңа ипредистижуп ҳәа ирыпхъаңаит Ақәеи Гагреи ыланхара. Ҳәарас иатахузеси, егырт акыр тәйлакәа рәғыы ус еиңш икоуп атенденция уағ илапш итсаңшәартә икоуп, ауаа ахтны қалаққәеи ақурорт ыпқәеи ыланхара еиғаршоит: урыстәылаа Москва алансхара зегь реиңа престижс ирыпхъаңаит, афранцызцәа Париж еиғаршоит, английзцәа Лондон еиғаршоит, китайса Пекин еиғаршоит...

Ақәа аамыштыах аңсуга Гагра залыркаауа, изеиғаршо ачыдараққәа раңауп. (Аңсугаа ракәым тәымдьарантәи дааны знык иадамзаргы Гагра иналапшыз зыңсы аламхода?). Аратәи агаға, аҳауа зөңде, амра, ажәған, ашъхаққәа... Лым-каалагы Асовет мчра ахаан Гагра иреиғу ақурорт ыпуп ҳәа ипхъаңаны азбахә акыр хара инағит, есышыққәа Асовет Еид-гыла акәакыққәа зегьы рәкынтың зыққыбыла аңсшыағцәа акатахәа иатаауан. Абартқәа рәкынты ауағы ақытағ дынхоит рхәар (уи ақыта иага ибзиазаргы) ааста Ақәа дынхоит, Гагра дынхоит зырхәо исоциалтә статус еиңа иҳарапу аңсуга ырхдыррағы. Аха, хыхы ишысқәа еиңш, ғынфажәижеабатәи ашыққәсқәа инадыркны алиберализация маңк ашъапы шакызгы, аңсуга

қытакә рұқынтың ақалақықә рахь ииасны урт ыланхара рпәуадағын Аңсны инхо егырт амилатқә азәйрөс рааста. Ақалақ ахъ зеңназхоз апсуаа акымкәа, әбамкәа ичыдаң аптықәсіларақәа рауан. Үңсадғыл ағнұтқа уненітатцны (аҳәа нырцәқа ссоит хәа иақәүкүр акы иамусуп!). Үңпк ақынтың дағеа үңпк ахъ уиасны анхара азин умамзар, уи закә демократиоузеи, аха ускан ус иқан.

Апсуаа ақалақ ағы иаҳынеиуаз акымкәа, әбамкәа аптықәсіларақәа рауан. Ақалақ ағы иаҳынеиуаз анхарты үңпк апшаара аламала ирзыымиамызт, аудақәа риура рзыщәғын, ағны сырғылоит хәа азәы иақәйкүргүй, аргыларта атың иртомызт. Иаҳынеилакгүй аматтурақәа рөситтәз, азакәнқәа знапы ианыз еиҳаразак милятла иақыртқәаз (иагырқәаз) ракәын, Қырттәйлантәи иаауз ақыртқәа ракәын ңырыа змамыз, агәашәкәа зегъы заадыртуаз, зегъ репиҳа анхара-зы иаҳыманшәалаз, еиҳа еиғызыз агағатәи атың бзиақәа ыңқәйнхара, Ақеи Гагреи ыланхаразы аprivilegiақәа змаз. Урт рзы урт аprivilegiақәа ақыаад ианымызт, аха ареалтә пәтәзарағы ус иқан.

Ақалақ даланхарц иақәйзкуаз апсуа ағаңәзәи диеп-шымкәа абиурократиатә бызқатаңа жәпа дналахашауан: асо-циалисттә қытакъ хәы хазароуп, икаһажкыр қалома хәа хы-хынтың, ацентр ақниттә илбааштыз алозунг амамырцагә еипш инеипшыраркуан. Ақалақ ағы ағтафра («прописка» хәа изыштың) уадағын, аусуртеи ихы настцеикша анхартеи изыпшашауамызт. Ҷаңаштәшәа, дахьнеилак ашәкәа адыр-куан, имға өахыртқөон: дтасымзар, аусурта иауамызт, аус имуазар, дтарығуамызт. Ағстаа ииқыз диепшын. Аңс ихәар ауамызт, арс ихәар ауамызт.

Иага ус акәзаргүй, ғынғажәнижәабатәи ашықәсқәа ина-дыркны апсуаа ыңғыл абиурократиатә ыңқәсілара ңыба-рақәа ириаанины ақытакәа рахынтың ақалақықәа рахь ицаны ирыланхо, уа хыдкылартқәа, усуртақәа ыңшашаара ыл-дыршо иалагеит. Аус ахъыруаз даараразак ҳатыр зәйиз, мал дук ахъдырхаяз, уалағахә дук ахърауаз үңқәамзаргүй, уа рәаадырбуан. Урт еиҳаразак хықәкыс ирымаз игәйптәагаз, ацъабаа ду зыз, бзабаа дара рзы излымттуаз аколихаратә бзазара ңыбара ацәцарапәын.

Урт ашықәсқәа рзы ақытакәа рұқынтың ицаны апсуаа зегъ репиҳа изланхаз ааглыхратә қалақь Тәарчал акәын. Уа

иахънеиуаз еиҳараңак махәғалакәйн аусура шрықәшәоз. Азәырғы ырпстазара ашәартә итәргыланы ашахта ихәиттәланы араңа ытырыхуан. Руалафахәй маңзаргыы, рынхартқаңа түшәзаргыы (еиҳарағзак еилақы абаракқәа ирығонан, рсанитартә тагылазаашаақәагыы анөеимыз ықан) рхы аларкzon, избанзар, иага умхәен, ирауаз ауалафахәи рынхартеи стабилтәқәан. Абри атыхәтәәнти атагылазаашаа әкыр ихнахуан, ақалақы иаднаңхъалон.

Апсуа хәзырбанизация апроцесс зыңзак аеенитанакит ақыртуа окупантцәа Апсны ианалцахаз 1993 шықәса цыббара мза 30 аены инаркны. Уаанза ақытақәа раҳыынте ақалаққәа раҳь иналк-фалкны, уарла-шәарла акәызтгыы ишцоз, абри аены инаркны еижәыланы, «уаха-саҳаҳәа» идәйкәлеит. Аибашъра хлымзаах анцоз зығонқәа ырблыз, ихнартцәаз, еиуеипшым азалымдарапқәа, агәақрақәа ирықәшәаз (ари аибашъра аңс акәу, арс акәу изхымсыз, цәгъарак заанамгаз апсыуа ҭааңәара үстүн икәмдүйт) апсуа азәырғы ақалаққәа раҳь иңаны ирыланхеит урт ырғұғыы еилаққәа, еила-блу ағонқәа арымзаа шықоуты. Уи апроцесс мәғаптысуан изакәызаалак еиқекаарак амағамкәа, ғәрак ағақзамкәа, стихиала, хаосла, «тәа збаз, тәа ихәхәеит» апринцип ала. Убри иахъканы апсуа қытақәа жәпакы зыңза итамцәызаргыы, уаапсырала әкыр итархеит. Өырпштәыс иаахгозар, Тамшы Кындыги ақытақәа ирыланхоз анхаңа шамахамзар зегъы ырғонқәа ырблит аибашъраан аокупантцәа. Ирымшыкәа еиқәхаз уаатәи ҳаяајәлар аибашъра ашьтахь иабацарыз, зыңсы еиқәхаз адәи иаақәхеит, иаалыркъаны ағн өңіцкәа рыргылары рылшозма? Ус еиңш алшарақәа абақаз? Гәыбанс ирутозеи азәырғы ақалаққәа раҳь еиханы, имблыз ағонқәа ирығоналаазар? Аха уи ҳқытақәа рзы ибзиу усны икәмлеит.

Еиҳараңак иахъа ҳқытақәа ирзынхаз абыргүзәроуп, ағар рғыырак ақалаққәа раҳь иңан ирыланхеит. Ус иахъықалаз ҳажәлар раңхатәи рпенпш азы ибзиу, ищәгъоу тәңарадыррала ңқыя игәцарапны еилкааны, ҳәынтиқаратә масштабла иахъынзақәнагоу ахылаңшреи амбақәтшареи амам. Иңбоушъаша, ҳажәлар ырпстазаараңы иаалыркъаны, аамта къаңек иалагданы ихтыис дуны иқалаз абри апроцесс ңсабаратәушәа, митәык акәзамшәа ихадаҳқылан, гәамтца дук ҳнымпшзакәа, тынч өымтрала ҳазықоуп. Ҳәзы

еизықароуп, ҳаиқәышшы ҳақоуп. Алтшәақәа зеипшхараны икоу гәаҳақзазом.

Ари баша зам, уатқәтәи ҳлахынтың ҳәақәыштү ҳтысуп. Ақыта акыр итанарцәит. Аригыы, иага исирпшзорит ҳәа уала-гаргыы, хтәароуп. Хтәара бзия қамлазац.

Есымшатәи ацәажәарақәа раан, ғыңыз, ғыңык ракәзаргыы апсуаа ахъаидгыло, ақыта уаа асқағык ираңағыны ақалақықәа рахь нхара иахъың изиңбо дубап, ақытакәа уаап-сырала иахъгархаз гәалас, хъаас измоу дубап. Насгыы, ихадароу, ақалақ бзазара иашъашәалақәоугыы, зхы еиғекааны ианызыраалаша, уа аперспектива зауша инарываргыланы, уи иашъашәалақәамгыы уахь еихақәазгыы раңағхеит. Аибашь-ра зығнқәа аламблызгыы азәйрөи ақалақ бзазара ртажхеит.

Ақалақ ахь ицент уа иахънеиз иқартдои, нхашь-нтышьас ирымоуи ауп иухәаша. Анхартта тыпқәа – ағонқәа, ауадақәа ааныркылт, аха урт абарызхо, урт маңара пстазароума? Ақалақ ағы ауағы занатқ имамзар, ғыара акы дазқазамзар, қазара дук зтахым аусурта еизадақәа, акрырхартакәа абеиңшшаауен? Иацы инхәфыз иахъя иаалыркыаны ақалақ ағы иқайтди, ихы здикылари? Ҳара ҳақалақықәа рөи Асовет мчра ахаантыы аквалификация зтахымыз аусуртакәа маңын, ақык, ғбак иқаз азаудәеи, афабрикақәеи, егыырт ааглыхратә наплакқәеи аибашьра иахъыаны еилаптыххана икажыуп, ма аус рымуа еиқәыхъшәашәа иғылоуп. Еиуеипшым азанаатқәа рыла аквалификация змоу аусуцәа зынза имачноуп ишхамоу.

Ауадағрақәа, аиғыхара ғыңқәа цэйрцит, ганкахъала уахәаңшузазар, ҳақалақықәа ҳажәлар рыланымхозар, атәым уаа иахъәиргазар ҳашпақало? Ҳақалақықәа тәым уаақәак ирымхны, иалданы, даеа тәым уаақәак ираҳтарц, ирыланхархарц азоума ҳажәлар иреиңтыз ртцеиңәа ршыа ақатәарала изеиқәдирхаз? Ҳәарас иатахузен, ҳақалақықәа иахъя апсуаа маңымкәа иахъыланхо псадаратәуп, иахәтәм узхәом. Аха уағ дамыргәамтцырц залшом ҳқытакәа уаап-сырала иахъгархаз. Абри зегъы зыхъю, ихадоу хрыщхара, хыпхъа зарала ҳахъмаңу ауп. Апсны ҳмилат ианиоу ауаапсыра рыла атыртәаара ҳеанаҳамшәар, ақытағ аума, ақалақ ағы аума, анхартта тып ҳазынақәа (Апсны анхартта ахъыбзиам ҳәа тып ықоумал!) таңәнү, итыка инхом, егыырт амилатқәа иреиую ауаа иахъәиргойт мышкы ахы, мышкы атыхәа.

Иргахъоугы мачзам. Ҳара ҳакәым, аурысқәа ацәшәойт рыпсадгыл акәакықәа зегъы рөү, иахъабалак ирыжәпаны ақәынхара, ақәаарыхра рымышар, атәым уаа ирцәыргар ҳәа. Иааптмыркъаңакәа аинформация амассатә хархәагақәа рөү ахәара иаेүп Урыстәыла азиатәи ахәта, лымкаалагы Урал ашъхақәа рынхыт, Сибра аурысқәа ирыжәпаны ирзықамтәр, китайса пылпылуа ихыштыңданы иааны ари атәила еиххәа-еиттәа ду рымпытаңхаларц шалшо. Иахъа акәымзаргы, уатәы. Абри шшәартөу рбоит аурысқәа, убрى ақнытә Сибра аланхареи ақәаарыхреи акыр игәцаракны ирымоуп, акыр аусмөңгөтәкәа еиңыркаауейт. Ҳара Апсны хәызы ҳазтыртәауам.

Аамта къаңек иалагданы апсуаа раңағыны ақытакәа ныжынны ақалақықәа рахъ иахъыз ңасбаратәуп ухәартә ишықоугы, ҳмилат ахәәра аикәырхаразы уи акыр ишәартөуп ҳара ҳхыпхъаңзара зламачу ала. Еихаңзак ишәартөуп аәар. Урт рыпстазара иткоураны ашъақәыргылара ақалақъ аәы еиҳа ауадағрақәа ацууп. Ара амғаҳкъартқақәа еиҳа ираңаоуп. Здунеиқәыпшылара мишың ауаф қәыпш тарапиуртак дтамзар, ишъашәалоу, дызшашәалоу усуртак изымпшаар, ихы зланықәигарызеи? Ақытәи усда дынхазомызт, уа ианаңгы аутәи ықоуп. Апстанаазаратә пықәсылара уадағқәа риааира рымшартә ңасбаратала ақашшы тәтә зегъы ирзаарпшуама? Икарттарызеи нас, ағычра, архәра, егырт еиуенпшым ацәгъаурақәа ирыламгозар? Ауаф қәыпш дахынаңпаапшы, ауаажәлаара дахъналапшуа ұюкуы амалгы рыманы, раңақгы ұюбаа мбакәа, ипшәнди, апстанаазара рзыласны инхөшәа ибоит. Ҳәарас иатахузеи, иаргыы иоуейт убыс сыйхондаз ҳәа агәаҳәара. Ирласны дбениахар итаххойт. Амал архаразы икоу арымзая амғақәа еилипшашарц длагом. Ицәгъя-ибзия зегъы изеипшуп - ғычралоума, қәыларалоума, рхәралоума, тәртышагаралоума. Аус ирласны дызбениахозар ауп дзыштыу. Иткоуру амғадықәызташа, дымғахымкъартә анапы имоур, абаңт роуп абеиахаразы мөас икоу ҳәа алқаа қанттар алшоит.

Ихәатәуп даәакгы. Җабыргуп, пыхъагы, уажәгы ақытә иалтны усурахәа, нхарахәа ақалақықәа рахъ ишо апс-уаа, шамахамзар ақытә изладхәалоу, изламадоу рдаңқәа зегъытәкъя ғахыртәаэзом. Урт рғыырак ақытән ирымоу

рығынқәа, ргәарақәа ртизом, атәым уаа ираадырхәазом, абыргңәа (аби, ани, абдуи, анди, аешьеи злоу ухәа) ирзын-рыжкуеит. Урт лассы-лассы иртаауеит, анхарағы (ағафора аарыхрағы, аңағәара, арашәара, амх тагалара ухәа) ирыщ-храауеит, ақытантәи руацәеи, ртынхаңәеи (ааигәатәкәа, ахаратәкәа), дареи реимадарақәа зыңзатқәкәа ипсыркуам, аитанеиаирақәа, аицхыраарақәа рыбжоуп, рыңғыя, рыбзия еилоуп, рыпсракәа, рчарақәа ирылахәуп. Насыпшәа ҳара ҳақалақьқәеи ҳқытакәеи еицәыхарам, иахъатәи атранспорттә хархәагақәа (еихараңак амашыныңақәа) зеипшроу ала, әба, ҳпа saat ыла уахъыбжымсуга ықағам. Урыстәыла еипш ияуеицәыхараху.

Ақалақ иаланхо аңсуга ипстазара далтцыр, ақытых дғаны иабаңәа, итынхаңәа анышә иахъамадоу анышәынтрағы дрываржуеит. Җабыргуп, иахъа шытә ақалақьқәа рөғи иржқәоугы ықоуп, аха аңсы ақытых дғаны ижра аңсуга ҳөйитрадициаҳеит, уи еиха иқағашшарбагоуп, макъана ус ала иа-аиуеит.

Абас ала, ақалақ ағы анхара ҳатыр зқәу, престижс изыпхъаゾ шыраңаоугы, еитасқәахуеит, имачзам уи иақәызбақәогы, атқыхәтәантәиқәа, хымпәда излаиашоу раңаоуп. Ақалақ ахъ исаны уа иаанғылаз дара матцурда дук иахагылоу, ажәлар рус дук мәғаптызго, тара дук змоу, ма қазара уск знапы алаку, бағхатәра ҹыдак злоу иакәымзар, иабаңәа рхәыштаара ирцәеит, ирзит ҳәа ирыпхъаゾоит.

Ара зығбахә ҳхәаз аңснытәи ақалақьқәа рахъ иш роуп. Ус ақәымкәа Аңсны иалтңы егырт атәилақәеи ақалақьқәеи рахъ ицақәазгы ықоуп. Урт еиҳагы ирықәызбоит. Аңсны иалтңы иказ дахънеиз ихазы мышхәыбзазара дук имағамзаргы, мала деихбаала дынхозаргы, уртқәа рганаҳыала избахә бзианы иаафуазаргы, ижәлар рзы, имилат азы, итәйла гәакъазы изыз, иқам азә иакәны дыпхъаゾоуп. Ҷоуп, уртгы зегъ еидкыланы шәага-загак, аршынк ала ҳәшъара узрытом. Азә дубап Аңсны антың дгыл харак ағы дықағарзгы, аттсаарадыррағоума, аңстаазара даға ганк ағы аума, уантәи ацхыраара зылшо, иқағат. Здыруада ус иқоуп Аңсны ағекъартта имағазар, Аңсны дынхозар, аус иуазар ааста уахъ тәым ҹара дахъықоу иауа атагылазаша маншәалақәа еиҳа алшарақәа иртөзар. Убас иқақәоу иреиуоуп иахъа Моск-

ва инхо, уа аус зуа апсуа тарауаа, атқарадыррақәа рдоқтор-цәа Тарас Шамбей, Виачеслав Бигәаи, Цүллетта Адлеи-пхәи. Урт иахъа маха-шъахала Апсны ишацәыхароугы, апсуаа ихахәо акыр усқәа қартцахьеит, ари нахысгы ирылдыршаша раңәоуп хәа ҳәғығуеит. Аха урт иреипшқәоу маңғуп.

Аттыхәтәнтәи аамтақәа рзы итқурам, инегативтәу цәйыртрак аҳасаб ала улаңш итқашәартә икоуп аттара пытқ змоу, Ахәйнтқарратә ауаажәлларатәи усурақәа зеързызкәо пытөйк апсуаа рхымғапгашақәа. Урт гедонисттәоуп хәа иупхъазартә иқақәоу роуп. Еиуеипшым акрырхартә тыпқәа, аматтурақәа рыманатцы Апсны икоуп, аха агхақәа анроулак, ма рнапы злаку аус иеенини ианырзынамығзалак, ма аттартышагара анрыққәпелак (хаақыылаз аттартыша згақәо, шамахамзар, абаҳта итаркзом!!!), рматтурақәа ишаарымырхыз еипш, еитқу атыпқәа ара иратәамшъакәа, Апсны иалтңы, хәаа-заа инылабга ицоит. Дара аматтура ҳаракы азыхәа маңара ишаны икоу ғүшшап. Даеакала иаххәозар, ус еипш икоу ҳұмынцьуаа дара ишыртаху ала Апсны инықәнагозар, ара икоуп, ус акәымкәа иара иатаху азы маңара иаангылом, иалтңы рыхнықәгара ахьеиғыхаша ғыра ицоит. Ҳәарас иатахузеи, ус ақаттара шъаугатә усым, ауағы иара иахыттаху дцоит, дынхоит, уи азы дахьысирхәуеит хәа узалағом. Аха ара аус злоу аморальтә ган ауп, моральла ақәызбара иғхом ҳаажәлларра ақнитә.

Даеа усуп апстаазарағы занатқ алпшааны измоу, убри азанаат ала аттареи аквалификация бзиен змоу уи ахархәартә Апсны имоукәа, далтңы дымцар ада псыхәа имоур. Апсны саангылоит хәа иреиғу ипстазаратә аамта (икәыпшра) зқәырзны иитказ изанаат изкамыжыуазар, уи ала аус ахыиуша дцозар, гәыбғанс иутагыышъозеи?

Асовет мчра анеилаһаз аахыс зақағы апсуаа Апсны иалтңы еғырт еиуеипшым атәйлақәа рахь (еихараҙак Үрстәылақ) ицазеи? Ирацәамзаргы, иара Қырттәыла иалахақәаэзгы ықами (еихараҙак ақырту хацәа змаз, ақырту таацәарақәа ирыланагалахъаз апсуа ҳәсақәа рхәыгқәеи дареи ухәа). Швеициариеи Зеландия ғыци инанагақәаэз рыбазазара еиқәышәшәа иқазар акәхап, аха Апсназы имызи уртгы еғыртгы! Знықыр ихынхәырц икоума? Урт ртцеира шытә иапсацәахараны икоума, ара Апсны икоугы апсуара

хұдайызыр ҳәа ҳшәоите. Ус ицақәаз зустцәада, мчымхарақәақ, лымшадақәақ, хымхәақәақ ракәу, агәамчи, ахшығи, атәреи зғым, арғиарагы зылшо, аха иахъя Апсны икоу абзазаратә тәғылазаашъя удафрақәа ирнүмшәа, ианымаалаз ракәу? Здыруада Л. Гумилиов апасионарцәа ҳәа зихәа, амилат аикәырхаразы амчи абағхатәреи змақәоу ракәзар? Иахъя уртрыжәлар гәакъя рзы акымкәа, атәым тәылақәа ипсақъаны иахъылаңсоу, атәым жәларқәа рзы ихандеиуент ауп иаанаго. Ҳәынтықаратә масштабла урт Апсны изыхынхәыртә усқәақ мәғағтатәзами?

Асқатәи апсуаа псақъаны хара-бгъара адунеи еиуеипшым атәилақәа иахъылаңсоу акым, анхағ бзия ғыма цыркык уаха абна ицәйлахаргыы игәйрәфаигойт, тынч ииартә дылаианы дзыңәом! Ҳапсақъаны ҳақазароуп ҳагаңәагыы иртаху. Иахъя Апсны антыгъц инхо апсуаа лассы ихнымхәыр, уа иахъыкоу иадхалар, аамта аныбжыслак ишпәқало? Уи азыпхъагәатара уадфума? Ишаңсаңәоу изынхома, рхылтпрұлт үхәа икосмополитцәахоит ақароуп, уақа акғыы. Атәымғыра инхо ракәым, апснытәи ақалақъқәа ирыланхөгүи космополитцәахар қалоит ҳәа ашәартә ыкоуп! Уигы ҳамбазшөә зықаңтари ҳлахынта зыркъяғуа акоуп!

Аамтақәа ааимлысыр, Апсынгъы еиқәханы пстазара бзи-ак қалар (ус иара ахала иқалома, аха...) пытғык уеизгъы иғабығ-ғабығзға ара ҳақами ҳәа икылеибаҳәа, еипхакәкәа иа-акылсышт. Аибашъра ашътах ағонқәа аанқыланы, рышәқәа ыттаарбәка иаркны иқақәазгыы ықами! Иахъың атқыс абза-зара Апсны еиғъхар иаашт!

Хәарас иатахузei, Апсны иалтңы ицақәаз зегъытцәкъя еидкыланы, инеихшъаланы, ицьбараны рықәызбара иап-самзар қалап, досу ианиашъя ихаташъоуп, аха обиективла иүхәозар, урт уа иахънеиз иаламзғахакәа рмилаттә ҳаेरа аикәырхара рцәуадағхоит.

Анс акәу, арс акәу аабыкъя Апсны иалтңы апсуаа азәир-ғы еғырт атәилақәа раҳъ иахъың (урт зақағы ыкоуп ста-тистикала интқааны иҳаздыррам), иахъя Апсны иахъықам, хымпәда, иара усғыы иуашәшәыроу ҳдемография негативла ианыпшүеит.

Ақыта ақынты ақалақъ ахъ ицазгъы, Апсны иалтңы ицазгъы рыбазарағы бзиарақәақ ахъроуроуп еиҳаразак иғәарто, ацәгъарақәа изықәшәақәо ангәаармыгзо ыкоуп.

Абидара еиҳабы иатқанакуа апсуса нхаңда ақалақъ ашьцыларда қыдала ирцөудағуп, лымкаалагы аурыс бызшәе цқыа изымдыруа. Настың ақалақъ аетәи аудада тәшәаққәа ыңғыза рзығнакуам, ирыңтәымуп, иашьцылам. Абарт аңаңда ақалақъа зығуа схатагы зақағы апсуса биргңәа срыңғашақъоузен ақалақъ уадақъа ыңғонатәара, ыңғонахара абаҳт еипш изыпхызаққәо. Уи мон зпаңда, зыпқаңда ақалақъ иаланхо, ма иргәакъоудаға ыңғонатәара, ыңғонахара абаҳт еипш изыпхызаққәо. Уи мон зпаңда, зыпқаңда ақалақъ иаланхо, ма иргәакъоудаға ыңғонатәара, ыңғонахара абаҳт еипш изыпхызаққәо.

Традициала апсуса апсабара дазааигәуп, аңа имнахуда еғи аамта зегзы апсабарағ ихигоит, мартағ-чартага дытбааны анхара даңызылоуп, иаарту апсабареи нареи еилышыуп, еимадоуп. Ҳаскын иатқаала ихъюу, ухәй ықәттаны иуфартә ицкьюу, ипшзоу иашта ҭбаатыцәе антапшра иғәи азнархәуеит, имхы, ибаҳча, ифны, иғәара рөи дбағъаза ихы дақәғәиртъо, ихы имабзианы даңшәыманы джартцоит. Агәабзиаразы, ақера раңа аңтразы анхара еиғын даға зананаңт ыкм хәа ифуан иналукааша америкаштә ашәкөйөфө Сомерсет Моеем.

Анхавы чмазара бааңсык ихыны аиарта данымхалозар, ареалтә базарағы псрәененің апенсиах дәзом, сыйпсцәа-ха данбаауеи хәа иңи инапи еиқөыңсаны, дагәрүікәккәо, ихы имагәыххана дтәзом. Ианагъ уск дағуп, иусқәа нтәзом, имч зықәхо аутәи имоуп, итааңда ирыхәаша, ихы иаҳәаша, дызлоу иуажәлар ирыххәаша уск инапы алакуп, ихәычы, иду. Ҕхыпшны ихы ибом. Ажәак ала, анхавы ианагъ апстаазара активла дазықоуп, ихы мыңхәны ибом. Иааирыхуа деигәғыртъоит, еитеихаз, еихеихаз ашәыр-тлақъа анышәтүа, ианәио, ирахә ииаазо, ианәио деигәғыртъоит. Иара изы урт ианагъ иңицибараҳуп, иғәи тыргоит, иғәалакара бзиартәуеит, иғәытрака ыңғуп, аоптимиисттә гәалақара иртоит. Апсуса нхавы амәтәи фны ағнанхара агәабзиаразы ибзиоуп, еиғын, ахахәи ацементи ирылху атзамцқәа, атуанқәа, адашьмақәа змоу ағнқәа рааста хәа ипхъазоит.

Икоуп атәйлақъа ақыта уааи ақалақъ уааи аиғыхарақъа, аимакеңәакрақъа ахърымоу, ақалақъ уаа ақыта уаа тәамбашақъ иаҳырызныкәо, еитцахоуп хәа ипхъазаны иратәамшыакъа иларкәнди иаҳырыхцәажәо. Икоуп ашьха уааи ага уааи (агаға иаванхо) азәи азәи тәамбашақъ иаҳьеизыкъо.

Ағырпштәкә арымзаа уағы иааигар қалоит, аха аки өбен аахгар, иззхархап.

Хаамтазтәи апериодикатә кыпхъ ағы уағы иңлоит амегаполисқәа Москвей Санкт-Петербурги ирыланх ауа ақыта уаа тәамбашақә иахърызыңықәало, иахърыхцәажәало иахъяны абзазаратә ғазарағы азәи азәи рыбжъара аидыс-ларақәагы қалалозаап. Ақыта уаагы ақалақ уаа рыбзазара еиха иахъеикәшәоу (ағын пхакәа иахърығнатәоу ухәа), еиха иахъымариоу, махәғала аусурагы реацәирхъчо, еиха ақъафура ахърымоу ирықәызбалоит. Иаахгап акы иадамзаргыы абри аганахъала иқазшъарбагоу ғырпштәык. Иахъатәи урыстәйлатәи алибералцәа ақыта гәыгәтажыны иахърымоу дахашиббаауа, ақыта ағар рцъабаа шырацәоу, рыбзазара аиेқаразы аиҳабыра иқартдо маңшъаны, авторцәа руазәк абас ифуеит: «...пусть меня простят москвичи и питерцы и разные прочие горожане, но к ним без легкого презрения, пусть и скрытого, относиться я не могу» (Латынов Виктор. Страна без работы, но при делах. Газета «Советская Россия», 5 февраля 2008, № 12). Ара ҳазлацәажәо азтцаара аганахъала аинтерес ағым кавказтәи ажәларқәа рәғы ашъхарпқәа ирықәынхози акаршәрақәа рәғы инхози тәамбашақә иахъеизықәаэзгы. XIX ашәышықәасытәи аурыс аруағ, офицер Иоганн Бларамберг излаиғуаз ала, еиха ипримитивуп ҳәа ипхъазаз акаршәрақәа рәғы инхоз адыгқәа (ачеркъесқәа) тәамбашақә ирзықан ашъхарпқәа, ақәапа-ғапарақәа рахъ инхоз рцъынцъуаа. (Шәахә.: Бларамберг Иоганн. Историческое, топографическое, статистическое и военное описание Кавказа. Нальчик. Издательский центр «Эль-Фа», 1999. С. 144).

Ақалақ иаланхәуei ақыта иаланхуei рыбжъара аиेы-харақәа ықазаарын уажәи ааигәагы ғнутқалатәи асоциум ағы акыр аидгылареи аилатцәареи змоу ачеченцәа рәғы. Абар уи азбахә далацәажәауа абызшәадырғы М. Р. Овхадов ииғуа: «В последнее десятилетие XX века на территории Чечни в некоторой мере проявился своеобразный конфликт между сельским и городским (грозненским) чеченским населением, обусловленный более высоким образовательным уровнем грозненского населения, его культурно-цензурной ориентации и нравственностью отношений к событиям 1991

года. (Шәахә.: Овхадов М. Р. О социально-лингвистических проблемах Чечни // Всероссийская научная конференция «Актуальные проблемы общей и адыгской филологии». Материалы конференции. Майкоп. 2001. – С. 1339).

Насыпшәа асеипш икоу атенденциақәа ҳара хөы атып рымам. Ақалакъ ағы инх аңсуаа (еихаразакгы Акәи Гагреи ирыланхақәо маңк иззагъақәоу, уи иатә-өирбақәо маңғымзаргы, адәахы ула ихгылартә раңәак ирындырпшуам, ҳқытауаа тәамбашақә ирзықам. Цқыа ихаз-гәтом, иғәцарахкуам акәымзар, аңсуаа хөы ақытауааи, ақалакъуааи, ашьхауааи архаяуаи (агаяуаи) хәа реихшарақәа ықам. Урт зегын реизықазаашъақәа ссиришәа ибзианы изеи-кақәоу, излеибаркәоу ықоуп, арымзаа ибеиоу, итцуору ачыдарақәа рымоуп.

Аңсуаа хөы ақалакъ иаланхауеи ақыта иаланхауеи хыыхъяла, напшыхақә уахыныарылаңшуагы иубартә икоуп еиңыхарадук шхабжылам. Азәи-азәи ҳтәылибахуа, ҳтүгейбаго ҳақам. Уимоу, ақалакъ ағы анхара еиха излапрестижу ала, уа иаланх дызлақоу ихатабзиарақәа акыр инарыццаны данаҳапхъа зо ҳанихщәажәогы убап. Ақалакъ ағы дынхозар, еиха ахшың имоуп, еиха акры ибахьеит, днаңшы-аапшхьеит, еиха дуаф нагоуп, адунеи анах, арах ықоу, иану еиха идыру-еит хәа агәаанагара анҳамоугты убап.

Ақытағ инх ақалакъуаф данитаалак, сас дахък еиңш ҳатыр иқәтцаны дидикылоит. Иара убас ақалакъ ағы инх ақытауаф диттааргы, илшо ала, ҳатыркәттарала дидикылоит. Ачарақәа, апсракәа, еиуеиңшым аизарақәа рөй ухәа ақалакъуааи ақытауааи анеиңыло, ианеиңәшәо, ианеиңә-жәо уамашәа иубартә ҳатыркәттарала, аамысташәала ишени-шықо аныңшүеит ыңшәаҳәашьа.

Абрақа ибжъагаланы ихәатеуп хәа сгәы иаанагоит иа-нагы ҳазхыгехәо, традициала ихамоу асасдкылара атас акыр адеформация шаххыюу, ақытеи ақалакъи рөй аивыгарақәа шамоу. Ганкахъала уахәапшузар, ҳашьцылан ҳазхыгехәо ҳааиуеит акәымзар, асасдкылара мыңхәы атас акультура ҳаракы иаңхәа зам. Ҳара ҳасасдкылара еизада иахъахәақәаз ықоуп, аха иахъахәа ҳагахақәазгы мачзам. Ҳағацәа уи дара рхы иадырхәеит. Иахъа ари атас ажәатә иамаз аизадара акыр иаңәиңхьеит, ауафы (ачиновник, Җъара матцурак змоу, Җъара дхахәап хәа ирыпхъа зо) ихыхратә функция анаңзарахъ ахы ар-

хахьеит. Насгы ақалақ ағы инхо реипш алшарақәа рымазам асасдқыларазы. Ақытағы ғбаны еихагыло ағнқәа зызғылу (иахъа усеипш ағнқәазмоу раңғағуп) ағбатәи аихагыларағы қыдала уатажк иадамзарғы (еиха еиғбу) алхны имоуп уаха асас дитаар хазы дахьыштейтща. Уа ианагъ цқъа иқатцаны икоуп (иубап ғба, хәп иартә ахъықатқоутты). Шамахамзар уа апшемацәа азәргы дыштала孜ом. Убас шакәугъы, шытә ажәйтә еипш, сасра анеира-ааирақәа иркәатхъеит, анхағы иғәиензәмкәа, азәымкәа, ғыңғамкәа асасцәа еипхакәкәа изнеини ианитаауз, мчыбжық, жәохә мыш итатәо ианықаз аамта цахьеит.

Ақалакъ ағы анхара хықәкыс, идеалс измоу шықоуп еипш, ақытағы анхара еилаҳауагы, иғәхъаазгогы маңзам. ғсса ақалакъ даланхойжытеи акыр шықәса түазарғы, иқытатә ғсихология нагзаны икаимыжызаң, ишъа, ида, их-дирра иалоуп, ақыта гәхъааигонит. Уа анхара иаңа ақыбаба қыдаракәа зеипшроу шидыруаты, романтикатела дазықоуп. Ҳәарас иатажузеи, идыреит, ақалакъ ағы ааста ақытағ аҳауа шыңқью, ишызығыдоу. Аамтала зын ақалакъқәа раҳъ ицаны инхаз, аха атыхәтәен, акыр шықәса аныбжыс ашытажъ зқыта изазынхәкәазгы уағы иңдеит, аха урт рхыпхызара макъана еитқоуп ақалакъ ианахаз рааста. Ақыта иага ргәи азыбылуазарғы, ғықалакъ базара ақыта базара атныпсаҳлара рцәуадағуп. Аиаштәкъа ҳеазааигәтәни иаххәозар, иахъатәи ҳтагылазаашъа зеипшроу ала, ағссаа макъана инагзаны иқалакъ уаамхаң, иаххәап, аурысқәа «традиционные горожане» ҳәа зырхәо ҳакәни ҳкамлаңаң, ҳшықәымгылаң. Ҳажәлар традициала акыр ишықәыргыланы ирымаз ҳқытатә базаратә культура ҳампытцаара иағуп (акыргы ҳампытцаахьеит), ҳмилатра зынпшша ақалакътә базаратә культура ҳзеиғымказеит, ҳайлархәеилапашъаны, анахъгы ҳайуамкәа, арахъгы ҳайуамкәа, ахаостә тагылазаашъа ҳаманоуп ҳшықоуп. Ақалакъ ағы атәймуаа иахзаарғаз, иҳадыргалаз, иҳаладыртқәаз абзаратә культуроуп еихараңак иахныпшша, ҳара иахтәни атәймуаа ихаланхо ирылаҳартқәаз даара имақуп, ҳара ҳкультура дара ирныпшыртә ирныруа иахзықамтцеит.

Маха-шыахала, цәала-жыла ағсса ақалакъ даланхозарғы, ихы, ипсы макъана уа ақыта изазынханы икоуп. Ақалакъ ағы дахънеиз ибзаратә уағтас изышықәэмұргыларғы,

ицәхыбгаларгы, иқыта абаагәреипш дақәгәрыгүеит. Иаму-заргы уахь дгъежыр хейкәрыхартас ипхъазоит. Даеакала иаххәозар, аңсуга макъана изшъапык ақалақ аялагылазаргы, еғбы ишъапы ақыта иаларсуп. Ақалақ ағы идирхая (аулафахә) ахнықәраразы изымхо раңәафуп. Убри ақнитә макъанагы икоуп экономикалагы ақыта иахыпшу, цхыраагзас измоу. Уа иаадрыху афатә, ажәтә (апш, ақәйд, еиуеипшым ашәыркә, аутратых, итартәо ағы, идиршуга аутатка ухәа) ицхыраагза дуны измоу маңзам.

Традициала иқытауафу ақалақ ағы дахьнеиуа уи инатақәо абзиарақәа акымкәа, өбамкәа икоуп хымпәда, аха иминахқәогыы раңәоуп.

Ақулытура аганахъалагы, экономикалагы ақытәи ақалақы реипшымрақәа анырхыр, еившны, еиқараны иқаңтоит ҳәа иағын Асовет мчра ахаан. Ақытауағыы (анхағы) ақалақуағыы (аусуғы) рыйбазара еившны, еиқаратәни ишъақәхаргылоит ҳәа изәыз залыршамхеит, ақыр иуадағүеит. Щабыргуп, ақытакәа рөи ақырцъара инаргеит ағымцалашара, ақыр иаладыртәеит адғылқәаарыхразы рхы иадырхәаша атехника. Үрыстәылатәи ақыр ақытакәа рөи инаргеит аңсабаратә газ. Убас шакәугы, уа зқыла ақытакәа таңәит, анхаңәа рығнқәа еибакәеибаха иааныжыны, ихтәаны ақалаққәа рахъ ицеит ҳәа хъаас ирымоуп ажәларгы ахәынтқаррагы. Үрыстәылан асқак хыпхъазара раңәала итаңәиз ақытакәа уаапсырала нхамфалеи реита-шықәыргыларазы ақыр реыршәоит, аха иахъагы ирзымызбаң абри аганахъала аперспектива злоу стратегиятә политикак. Ҳара аңсуга ҳәы ақәзар, Асовет Еидгыла ахъеилахуауз аума, уи инаштыаххны ақыртуа окупантцәа ихәздыртцысыз аибашьра аума, изыхъа-зыпқазаалак ҳқытакәа аитцахара дүкәа раут аңстаазара аганқәа зегъы рөи. Урт реита-шықәыргылара зыласымхеит, ауадафрақәа аки-аки еиңлеит, аибашьра ирыннатңаз ахәрақәа макъана-гы ғәгәала ирныпшүеит.

Ақытәи ақалақы руаажәлларратә еилазаашъақәа злеипшым акымкәа, өбамкәа икоуп. Ақытауаф ақалақ ағы дахьнеиуа уаатәи абзазара инарықәыршәаны уаанжатәи ақыр иқытатә қазшықәа мап рыцәкны икаижкыр акәхоит. Ақытағ дызлааңаз, дзышыңылаз ахымфаапгаша бзиақәа пытқ еиқәирхаргы, дышнене-шнеиуа ақалақ датәнатәуеит, нас-

гъы, ихадароу, ихылтшытра ақытатә традициатә хымфап-гашьеи ақашшыңақәен рылааңара ицәүидағоит. Хыпхъаңара раңаала апсуара иамоу, излашьақәгылоу акәаматамарақәа рынагжара илнаршом шәкі, зқыңдырыла еилышу, еилаңсоу, уажәй-уажә зеенітазкуа ақалақ бзазара. Уимоу, ақалақ бзазара иқанатдо анырра иалтшәаны ақытантә иаагаз ижөйтә хымфапгашьақәа ажәит, анахранизмқәоуп ҳәа ипхъаζо ақынзагы днанагоит.

Ақытхътә ақалақ ахъ нхара ицаз ауағы адаптация ҳәа изыштыу дахысроуп. Уи иаалырқыаны мышкы, ғымш рыла изықалом, ауағы ихдирра атқа ұзара итатқеаху иқытатә психология лассы изуам.

Апсуа ақытағы абзазара еиҳа изтынчроуп, еиҳа изыңқарттоуп. Иабаңа рнышәйнтрақәа инадыркны ара зегын изгәакъоуп, ихы, ипсы, илаңшхәаа рыштылахъеит, ибзазарғы ара еиҳа истабильтәуп, лассы-лассы аеахъампсаҳуа, ақыр ишьақәтгыланы иаҳыықоу итәи азтынчуп. Апстаазара изакәызаалак иғыңу ақы аланағалар, амаршәа кноуп апсуа қытаяғ ишидикыло, иаразнак, үңға ипымшәакәа, ағъаңаңа дамтасуам. Апсуа ианакәызаалак ағың гәрамгартаас имоуп. Әйрепштәйс иаҳаңгозар, апсуа хатца традициала ишьантоз аиқәа анапқәа тәшәаны, еиқәқаңа ишьамхы ла-хыс ишъаргәаңқәа ирыңдешәало иқатдан. Уи апсуа еиқәа ҳәа иашытән. Ауағы итептәп еиңнакаауан, днықәозарғы, ығотәйс иоурғын изыманшәалан. Истәалашшәоит иҳағсыз ағажәатәи ашәышықәа ғынғажәатәи ашықәескәа рзы уажәй ихашшытқо аиқәа форма ҳалатқао ианалагаз. Уи апсуаа ҳзы ақыр иғыңбараҳын, изшъаңтоз иалагақәа ргәампхакәа, рқышә иқәттаны, «иоурғыс еиқәа анапты тәбаа дынтаңдало», - ҳәа анырзырхәозғы ықан.

Даға өйрепштәйкүй.

Ибзианы исгәалашшәоит дара убарт ашықәескәа рзы агәатан ацмыхәрас атрактор ақытағ ианнанага, ахаңа цқыа ишыргәампхаз, амцхә итқаулаңаңы анышә ажуеит, уи аеағра беңа аарыхра иапырхагоуп, адғыыл бжынахуеит анырхәоз.

Даға өйрепштәйкүй.

Ишдиду еипш, апсуа тыпхәаңәа традициала ахңа ау ақөын инықәыргоз. Ахңа ау атыпхәа, апхәйс дзырпшшоз акомпонент хадақәа ируакын. Атыпхәа пшзахәа ирпхъаζоз дызлапшшоу

анеиқәрыпхъаэоз «фбаны иданы илықәу лыхцәи дашьа-хаеит», – рхәон. Аха ишааниуз, аамтақәа реанеитарк, ақалакъ иаланхоз апсуа тыпхәцәа иналк-фалкны атәймуаа ирғырпшны рхахәи тұдырффо иалагеит ғынғажәижәбатәи ашықәсқәа инадыркны. Ҳәарас иатахузей, уи ргәампхеит ҳуажәларағы. Ибзианы исгәалашәоитапхъаэоз хытырффаны Ақәа ақалакъ ағы иааңәиртцыз азәык, ғыңғак апсуа тыпхәцәа тәүлхны, ипшәм, апсуара иатсанакуам ҳәа ипхъаэаны урт зақа ирықәызбаны ирыхцәажәоз.

Апсуа нхағы ауаа рыхәпара дашыцылам. Иахъеи уа-хеи дахынтыцца дызыло, иңыло, дызланхо, аус зциуа, дзығецәажәо, дзығецәауа зегы дыздыруа, иидыруа роуп. Досу риндинвидуалтә қазшықәа, рбиографиақәа, рыхсихология ачыдарақәа идыреит, жъраңәарала изааигәамзаргы, еи-уара чыдак рыбжамзаргы иареи дареи еишыцылахъеит. Уимоу, шамахамзар, досу рыштрагы акыр инаскъаганы дызхаануты идыреит, дызхаанымгы збахәыла еилкааны имоуп (раб, рабду, ранду, руаңәа, ртынхаңәа, ааигәатәкәа, ахаратәкәа ухәа). Иареи дареи рыңгель, рыбзия еилоуп, азәи-аәзәи злеидххалоу, злеимадоу маңзам. Ажәйтә еипштәкъя икәмзаргы, уажәы акыр еиқәызтұхәқәо атагылазаашь-қәа ықазаргы, агәеизыбылрақәа акыр имаңхахъазаргы, азәи-аәзәи аищыраара рыбжоуп, аңғельеи абзиеи рөғи еибарпшзоит, рыматқ еибауеит. Ауағы рыңхарак дақәшәар (иаххәап, ҳәгеита, алышсаадиоур), дызлоу ауаа ищеиғыршоит, игәирғеи иареи рхала еизынрыжкуам. Иара убас гәирғара дук имазаргы, иаххәап, ачара иуазар, уи аиәкаареи, иатаху рыла аиқәыршәареи, амғапгареи налатданы ацхыраара иг-дирхом.

Ақытағы ауағы, иаххәап, иуаңәа, итынхаңәа ивағта инхо имамзаргы, иага умхәан, имилағ еиуоу ауаа дры-ланхозар, еиха иғәы тынчуп, дгәыгәтажыны, дзатцәні ихы ибартә, уаатәи ауаажәларра далхәданы джартом. Апсуа дұтынхаданы, дзатцәні дықәхаргы, дхәыркыиуа ауаа дры-лаломызт. Ахәыркыи (аурысқәа «нищий» ҳәа изыштыу) апсуа социум даздырзом жәйнгы ғәнгы. Тынхада иқәхаз ауағы хладшрада дынрыжкуамызт игәилаңәа, иқытауаа, азәы аматәа иитон, азәы афатә изнеигон, азәы амғы из-неигон, дычмазағхаргы ирылшоз ала ицхраауан, дырбон,

дыңсыргы уафтас дыржуан, ҳатырқәтәрала, рыңғашъарала, гәбылрана. Шамахамзар иахъагы ус икоуп.

Ақалақ ағы атагылазаашь зынза даеакуп. Үа апстаазара еиха лассы-лассы ағеитанакуеит, еиха интенсивла имфа-пышуеит, досу ауаа изөү акыр ихаз-хазуп. Занаатла еиуеипшым, зыңғазаратә интерескәа зынза ихазхазу, куль-туралагы еиқарам, милатлагы еиуеипшым еигәйлацәазар, еиланхозар қалоит. Узыннагало, иуднагало дызустоу сеидроу, ихы, итцихә зеипшроу сеидроу.

Ишдирү еипш, апснытәи ақалаққәа рөү ауаажәларра моногеносла акәзам аилазаашь шамоу, полиетносло-уп. Иахъахы, иахъахым изыхъя-зыпқылалак тоурыхла ус ишъяқәгылт. Үа апсуа дахънеиуа шамахамзар иахъабалак амилат еилаңса дрыланхойт, зхы, зтыхъа, збиография изым-дыруа раңафуп. Ақалақ ағы иеиванхо (тзамцк ада зыб-жынгы) еибамдырзакәа инеидажәла ицақәо раңафуп. Ари абзазаратә деталь ақалақ азы иқазшъарбагоуп. Апсуа қытаң ус қалашьа амам. Иварағытқәя инхозаргыы, бжеиҳангыы (ауда акәзар дзыфноу), тзамцк ада рыбжынзаргыы, иага иуаа бзиақәзаргыы, досу рхатә милаттә ҹыдаракәа рмоур залшом рыбзазарағыы, есымшатәи рхымғапгашағыы. Үрт рчыдаракәеи ҳара ҳызыдаарапқәеи аайбышьа рымамкәа ианеипшкәам, ианхаз-хазкәоу раңауп. Ағырпштәкәа арымзая икоу ракыннтә азнык азы уиақара зтазымкуашәа иубо акызатқәык иадамзаргыы иаахғап. Иаххәап, икоуп ауаа азәи-азәи реихаттгылара тасс измам амилатқәа. Традициала урт рмилаттә таскәа злақоу ала, ауафи ауафи реихамтгылара изакәзызаалак үәгъарак аткам. Апсуаа ҳөү ақәзар, ишдирү еипш, аихаттгылара атлас инеибейпшны хәыңгыы, дугыы, хәсагыы, хаңғары - зегъы амеханакуеит. Қәрала еихабуты, еиттүгүй, азәи-азәи реихаттгылара еилагара зқәым пәкароуп. Ауафи уихамтгылар, алаба иаурхар еипшуп, дуатәумшьеит, ма апсуара еилоугеит, инықәумгеит ауп иаанаго.

Ақытаяғ ақалақ ағы дахънеиз ақазшьа ғәгәа изаамыршыр, дызлаағаз, дзышыңылаз атасқәа, ахымғапгашьа бзиақәа ңытк еиқәирхар қалоит, аха апсуара иацу акәаматцамарақәа неиғымсрода еиңкаанырынагжара ил-наршом еилағ-еиласуа ақалақ бзазара. Насгыы аамта акыр анцалак, дызланхо атәым милағ ртасқәа ииаини, иныр-

ны иара ихатә милат ҳаेरа ицәызыр ҳәа ашәартә ду ы́коуп. Насгыы ихадароу, ихылтцуа ихшара атрадициатә тасқәеи ахымғапгашьеи рылааӡара ицәуадаохойт.

Араҝа азнык азы имачушәа, рацәак րыттарымкуашәа иубо аниуансқәа ртакы акыр ианаҳәоу ы́коуп. Шәазхәыци, игәашәти даба амц сәөзар. Иахъа ақалақь ағы абжъаратә чиновник тыпқәа аанкыланы зкабинеткәа ирығнатәоу аңсуа өар (уахърыхәаңшуа угәи азҳап, арпарцәа заманақәа, атыпҳа пшзақәа րыңшра ы́коуп, рсахъа ы́коуп, еилахәа-еилаоуп, րыңсынтыры духаант!) рхымғапгашья шәахәаңши, ишы́коу жәбап. Ркабинеткәа рәғы уск азы шәанығнало зақағы шәхатгыло гәашәти даба. Агәра шәсыргонт: урт азәырғы уск рнапы ианны ркабинеткәа иахърығнатәоу убра неитәйс изауа ауаа зегзы дара ирхыңшүшәа, ахатгыларагы рыхәтамшәа, иапсамшәа, адунеи амаа дара иркушәа рбо ақынза инеиқәаҳью ы́коуп. Урт ус иқазтаз рааӡара хыбжа-ғыбжаны иахъы́коу ауп. Аңсуа традициатә аамысташәара инақәөршәаны иааӡазтгыы, ауағы ихатгылара Җабаас ирыңхъаζо иқаломызт.

Ақалақь ағы ауағы дыздыруа, иидыруа рхыңхъаζара иага ираңәазаргы, дахынхо ауада (аҭахызаргы ихатәы ғны имазаит) дышындәйлтцыз еипш атәымуаа (изымдыруа, дызымдыруа) днарылагылоит. Үа ауаа шыраңәоугыы, урт рыхәпара дшалагылоугыы, ақытағ ауаа ахъмачу ааста акыр дзаттәуп, гәцарактәыс азәгыы димам. Икәша-мықәша и́коу, дызланхо игәылаңәи иареи еидызкыло маҹуп, шамахамзар азәи акала дихыңшым, и́коуп, ды́коуп, «иуал сыйқәым, суал иқәым!» – апринцип ала. Уимоу, ақалақь ағы дара аңсуаа еибадырқәогыы, еиҳаразакгыы аинтеллигенция еиуақәоу, еигәылаңәаттәкьюугыы акыр еиқәытхоуп, ажәйтә аңсуа қытағтәи аигәылаңәа реиңштәкъа аитанеиаирақәа рымазам, акыр ирцәмачуп. Иахъаиқәшәо апсышәақәак ааибырхәоит ақароуп. Бжеиҳан занаатлагыы еиқәшәом аигәылаңәа, удыр, сдыр. Иахұәап, ақалақь ағтәи аигәылаңәа руазәк дмашынанықәцафуп, ағаәзәи дхәаахәтфуп, ахпәтәи деимааζахфуп, апшыбатәи дыртцафуп, ахәбатәи дтәрауафуп. Азә дапсуюуп, еғи даурысуп, ахпәтәи дермануп... Занаатлеи, милатлеи, иахъеи уахеи иахъынтыңтуа иааиқәшәаргыы «Шығжъбзия!», «Мшыбзия!», «Хәллыбзия!» – ҳәа дәы-

псышәақәак ааибырхәаргы, еиңирзеиңшү, еидызкыло аинтерессқәа рацәам, азәи-азәи гәйблыра дук рыбжыам. Абзазарағы досу ихатәи мөа имоуп, ихатәи қыба-зыба да-лоуп, деимырхха дызку ихатә ҭахырақәа рацәоуп.

Ақытәғы ауағы ихатә индивидуалтә қашшыақәеи ихатәреи (урисшәала «личность» ҳәа изыштыу) рыхшыақәырхара, ауаажәлларра аәалкаара еиҳа илшоит. Цюуки дыртаххойт, ұзара акала дрыхәоит, иаргы цюуки итаххойт, ихәоит. Дыз-лоу ауаажәлларреи иареи абас активла реимадара иттоураны, изсыданы игәаләкара ианыпшүеит. Азә дутахзамкәа, ұзара акала думыщраауа, ұзара акала уихыпшзамкәа, азәи уитахзамкәа, ұзара акала уимыщраауа, ұзара акала дұхыпшзамкәа, азәи уимыхәо, ухы мышхәны иубозар ушпақало? Ақалақь ағы даара иеимшәар, гәабзиаралагы, хшығлагы, тәралагы, занатлагы ғәгәак иакәымзар, далағзахоит, ихатара ңәышхабихоит, ашықәыргылара, аәалкаара акырза ицәуадағоит, дыбжаратәхоит, ихы из-алкаауам, еилахәөисымысу ақалақь иалоу ауаа рыхәпара далазуеит.

Зхы-этыхәа өеини иузымдыруа ауаа уанрыланхо, есымша адәахы иунымпшузаргы ухдырра атсақа ұзара агәеанызаара уауеит. Иаххәа-иааза урт ауаа ұзара акала гәрамгартасиумкырцзалшом.Иахъадәапхә-ғәаччо,дәеиушәа, уағы заманак иакәушәа дубоит уахынеигәйдышыло, аха уатқәы итциго, иутцеигало сеидроу. Ауаа зегын хәапсоуп, гәрамгартас икы ҳәа акәым исхәарц истаху. Аха уеизгы, зеипш қамло ағылам, зегын иреиңүп ианагъ агәаеанызаара умазар, «зхы зыхъчо, анцәагы дихъчоит» –абри апринцип ухомуырштлар. Укәа дталаңы умағра икылсуа атәым иааста уара умилат еиуоу ианагъ уара узы еиҳа деиңүп зынза ауағра зңәйзхью лыпсаак иакәымзар. Ҳәйи аартны итахмырпшузази ҳәйылацәа «хазынақәа» ақыртқәа, ағыртқәа! Еипхарсны, еибархәага иааны иреиңыз ҳадғылықәа ианрықәынхоз, бабараа шәабатәиқәоу, шәықәтңы шәңца ҳәа азәыр ираххәама? Аиашазы усқантәи аполитика ұзбарағы иұалнаршомызт ус ахәара, аха иаҳтәымуааз азы тәамбашақә ҳрызныңқәап ҳәа ҳхахъгы иааниумызт. Хыхъ маңк зызбахә схәахью ҳасасдкылара атасғын зақа рхы иадырхәазеи, зақа рхы иадырхәазеи имыщхәу ҳаизадара? Атәым рбағъ аайн

ағннатә рбағ канаңеит ҳәа, атыхәтәан Аңсны ишысысцәаз, Қыртәылантәи, Гыртәылантәи ишааз рхарштны ара иапшәймаңеоу ҳа ҳауп ҳәа речишитарбагъаны ишаҳәагылаз, ҳасасдқыларазы зақа «ҳатыр ҳақәыртқаз» ижәдүроуп.

Ақытағ инхө зегзы маалықьцәоуп, гха рымазам схәом, аха атрадиция иағырпшны урыхәапшузар, иахъа ақалақъ иаланхө ауаа еиха лассы ибжысует, адеформация рыхуеит, егоистцәахоит, досу ицәа дталоит, даркхоит, даартзам. «Хи псиуп икоу!» – абри апринцип еиха аус ауеит атыхәтәантәи ашықәсқәа рзы. Аибашъра еилгар, аиаира ҳазгар, азәи-азәи бзия ҳайбабо, ҳәәи еизыбылуа, атачкәым еипш ҳайлатцәаны ҳқалоз цысшыон. Аха ус акәымхеит.

Еитасхәахуеит: ақыта зегъ рыла итаташыуп ҳәа ашықәыртгәара сеазыскам, аха ауаа рыйжысрақәа, моральла реилахарақәа еихаразак хытщыртас ирымоу ақалақъқәа роуп. Урт ақыта бзазара ақыр негативла анырра қартцоит. Өирпштәыс иаахғозар, шықәсқәак рапхъа зынза иаҳзымдырзоз, уажөи иөыкхә иҳалатцәаз анаркотикқәа ақалақъқәа рқыннтәи ауп иахъааз.

Еихаразак зыхшыо мшәың, здунеихәапшыша шықәымгылац ағар ичыдоу ахылатшреи агәцарапреи абипара еихабы иатцанакуа ауаа рқынтә ирмоур, иахъатәи ақалақъ ағы рымәахъкара еиха имариуп. Ағар раазара зегъ реиҳа атакпхықәра змоу атаацәа роуп, аха атаацәа рымациара ишырусымгы еилкаауп. Асовет мчра ахаан апионера ҳәа акы ықан, акомғареидгыла ҳәа акы ықан, иқан акоммунисттә партия. Урт зегзы ауағ өа идунеихәапшыша ашықәырғылаларазы, итцуору ахырхарта атаразы ирылдыршоз маңзамызт аbzазара ағазарағы. Хуаажәларрағы азәырғы аззара аус ипримитивноуп ишеилыркаауа. Рыхшара амла иадмыркыр, матәа-фытәала еикәдиршәэр, абзия аззара убри ауп ҳәа ирыпхъаозит, иаздышроит, атәреи аусуреи рыбзиабара неицымкрада ишрылаазалатәу, ишаршыцилалатәу ианаамтоу агәааркжом. «Макъана дхәычуп, ддухар аус иулап», –апринцип иқәнүйкәоит.

Иахъа ағар рғыырак махәғала аусуреи ашәкәыпхъареи ракәзам рдунеихәапшыша шықәзыргыло. Рғыырак аздышроит, атәреи аусуреи рыбзиабара неицымкрада ишрылаазалатәу, ишаршыцилалатәу ианаамтоу агәааркжом. «Макъана дхәычуп, ддухар аус иулап», –апринцип иқәнүйкәоит.

иаша иқәнатдо шәара шәазхәыц. Ашәкәй апхъара үзабауп (адырракә арырхаразы уи атқыс еиғыу дағеки макъана ауаатәйсса ирзымызбац), махәфала аусура гәыптәагоуп дышхәыңу иамышыцылаz изы. Амч итахуп, аамтеи ачхареи итахуп, ахәыңра итахуп. Ауаф қәыпш үзабаа мбаζакәа, пхзык илымхҗакәа, ахәхәахәа дәғырхасуа адиван дықтәаны асериялқәа дахърихәапшуа адирра таулақәа ирхаз үцишьоит, уи изирхойт. Ари атагылазаашьагы тәғәалаа иахұрыхагоуп.

Аттара нагза ықаζам. Аха аттара хыбжа-ғыбжа акыр ишәартоуп. Ағреи (анбанқәа) апхъареи здыруа зегъы аттара рымоуп ҳәа иузыпхъазом. Бжеихан игәаҳтазом, игәаҳтазом иахъатәи аамта уадаф, шәкы, зықырыла аилазаашьа змоу апстазара аилкааразы аттара иҳамоу шахзымхо, ишыпсығеу. Аттарагы иакуп, иғбоуп. Арзахал ағышыа здыруаз ауасы аттара имоуп ҳәа данырыпхъазоз аамта цахъеит. Изеипшра тароузеи иумоу ауп иуҳаааша, иабанзатцаулоу удырракәа? Аки, әбеи, хпен (жәабагы, жәохәгы ракәзаит) шәкәй урыпхъахьеит ҳәа иузхома? Иааипмұрқъазакәа есымша уквалификация ҳароуклароуп. Иахъа апсуаа рахынтәи аттара ҳамоуп ҳәа зхы зыпхъазақәо мағфзам. Аха аиаша ҳәзәзор, иахъатәи аамта иашашәалоу, иаңназго, итцауланы аттара змоу даара имачуп. Азеипш культурагы ҳагуп. Ишакәхалак (тәртышатирала, уала, тахыла ухәа) аиҳабыра аттараиуртақәа ирылго зегъы аттара рымоуп ҳәа иузыпхъазо икәм, урт рдирракәеи дареи рыгәра ганы атакзыпхықәра змоу аусқәа рнапы анттара гәағуацәоуп.

Итцаулам ҳдырракәа, ҳттара хыбжа-ғыбжарақәа уажәй-уажә шәағацыпхъаза иахұышыклахаеит, хрыхъашаны ҳкахаеит бжеихан иҳамбазакәа, иҳазгәамтазакәа. Абазатә ҭара ҳәа изыштыу абжыратә школ ипсіыены иалгаз, уа зышыата тәғәамаз аиҳабыра тараиуртағы дыпсығеит, иаликааиз изанаатғы ишаҳетоу инапағы изаагом. Насгыы ҳзинқәеи тақпхықәракәаси иҳамоу цқяа еилкааны иҳамам. Дағек акәым, шәазхәыци, зақа хрыщартәуа ахақәитреи ахыпшымреи захъзу цқяа иахъаңзымдыруа, цқяа ҳҳағы иааганы, игәынкыланы иахъамам. Ахақәитреи ахыпшымреи хрызгәақуан, ҳарзықәпон. Макъанагы иуашәшәыразаргы, урт иахъа иҳамоуп ҳәа ҳәйреттәа ҳақоуп. Аха урт ишрихәтоу ҳхархәашьа ҳақәшәома? Агәра

ганы сыкоуп ҳуаажәларрағы ағар ракәым, ауаа наңақәагы ахақәитреи ахыпшымреи захъзу цқыа иеениы еилкааны изымдыруа храцәафы ҳышыкоу. Досу ихы иааташәаз, иқъаф итцанахәаз қайтзор, убри ауп ахақәитреи ахыпшымреи захъзу ҳәа ирыпхъаозит азәырғы. Ахақәитреи ахыпшымреи атакпхықәра ду ишадхәалоу гәаарыгзазом. Насгыи ихадароу, итцарадоу, ҭаралеи доухалеи ибжатоу, зхатә зинкәеи зхатә тақпхықәреи зымдыруа, ахақәитреи ахыпшымреи рыхъчаша дақәшхом, иоурангыи дықам.

Иага умхәан, ақалакъ ағы аңстаазара прабаратәым. Ара ауағы еиғибааз, ипсабаратәым абзазароуп апзызара змоу, шәшишықәсала ишьақәгыланы иқаз атрадиция бзия мчымхоуп, матага-чатаға ағыртбааны, ағеитцыхны аус азуум. Аңсуа қытауа традициала қашшы хаданы ирымаз аизадара ара атыхәтәа птәоит. «Уатқәы адунеизегътәи азхытpra қалозаргы, сара сус алам, аус злоу иахъя қыфуртак ахъсоушоуп!» – иаххәа-иааза абри ауп ифеидасуа ағар рахъынты азәырғы зыштыоу. Ари атыйданы, амщә иреиқәаттәаны исхәоит ҳәа згәи иаанагогы джалашт. Аха ҳаблақәа хәчамфозар, ареалтә табыргабра ишысқәаз ахъ ахы хоуп. Даәакала, имцу оптимизмла иага исырпшзоит, ихызфоит ҳәа уалагаргы, узаңәцом. Иага иашазаргы атабырг үеазааигөутәыр еиха еиғүп. Ауаа зегъы бжысит, ауафора рцәызит, рымалыс, рмораль еилаҳаит узхәом, аха ахырхартақәа, аориентирқәа рееитаркит атыхәтәантәи жәохә, ғажәа шықәса рзы, уаанза ҳзышыцымыз амға ғылқәа ылырхит. Ауаа уаанжатәи рхымфапгашьатә стереотипқәа нақ ипхъархәхәеит. Иахъя дқәйдеуп, атара имоуп, дуағ нагоуп ҳәа ипхъаозу апара рұашъя этзаз иоуп. Иширхая атәи (игъычма, дқәйланы игама, атартыша агарала еизигама!) шәаламцәажәан, уи шәара шәус алам! Иабантәауген ҳәа азәгъы диазтцаазом. Аус злоу, апара, амал ирхәаеит. Егырт иуафратә хатабзиарақәа зеипшроу гәцаразкуада? Хъаас измада? Ирласны, иаарласны аамтә къағәк иалагжаны амал архароуп ихадарахаз! Убри ауп насып хадас иипхъаозо. Аңстаазарағы ақыфуртқа хықәкы, гәыххәтәи змам иқъаф итцанахәо атажырақәа ишакхәалакъ нагжашъак роур, аақ, абри ауп иара изы анасыпгы, ахақәитрагы, ахыпшымрагы захъзу. Абжъарак изакәызаалак тақзыпхықәрак идны ибом.

Анасыңи анасыпдареи ҳзеиғымдырраауа зақағ ықада ҳуаажелаарағы? Арымза! Анасыңи анасыпдареи реиғымдырраара ус аламала имариам, уи ахдырра ҳаракы атахуп. Бжеихан ауағы, аа, абыржәы, абри аминут азы, асаат азы ақыф изто зегъы насыпу ғышишоит, ихдышра ҳаракымзар. Иаахғап зегъы еиңдердируа акық, өбак ағырпштәкә: арыжектә ғыбарда иашыңылуу, ижәнни даныкоу иара изы кашыроуп, иақара насып змоу азәгъы дықам; анаркотикқә ашыңылара гмыг, аттарбага иинаиуеит, иқар хнаеуеит. Иахъа апстаазарағы ауаа (еиңхаразак ағар) зөйлүшшиша афырхатча дықам. Традициала дфырхатсоуп ҳәа иаҳәшьоз моральла ицқыаз, ламысла аусурағы апхъагылара змаз, аиашазы иқәп, иаамысташәаз...ҳатыр иқәзм. Аиашазы ақәпара бзамиқероуп ҳхәо ақынза хнеирц раңаек ҳагым. Ахәаахәтәғи, алага-ғага иалоу, абизнесмен, ағыыч, ақәылағ, архәғы, аттартышагағы фырхаңауп ҳәа иҳапхъазарыма, ғырпшыгас иқаҳтарыма?

Апара (амал) ианакәызаалакгы амч аман, аха иахъа ауағы егъырт ихатабзиарақәа зегъы нақ инапхъаҳәданы апара акульт зегъы иреиҳаҳеит, апхъатәи атып ааннакылелит. Апара (акапитал) нцәс иқаңтаз аламыси ауағреи ҳәа ак иламкәа илнаңәңәауеит, ихатабзиарақәа зегъы тңашәауеит иара изгәатаргы, изгәамтаргы. Бжеихан изгәатазом, апара (амал) дарлашәуеит, ила аш хнаттоит. Апара акульт, ауағра иатсанакуа ҳатабзиарақәеи, аламыси аайбышья рымам, рнапы еикәиршаны изеибахъчом, изеинишәом. Апара акульт зақа апзызара амоу ақара ауағреи аламыси наскъоит, имачхоит, илақеуеит.

Ишдышру еипш, хара иахъа имаңғымкәа агаңәа ҳамоуп. Апхъағ дсыршәоит, мистикатә дунеик дтазгалоит, дала-сырпшүеит ҳәа сағым, аха ишәартую иаңәымшәо алығ иоуп. Ҳара ихтны аргама иаадыруа рнағсгы, урт иреиңәоугы агаңәа ҳамоуп, иҳаздыррам, иҳазгәатом, гәфарас иҳамаңзам, ус наңшыхақә иаҳбартам акәымзар. Урт бىңарштыхлатәи еибашьрала акәымкәа, маанала, гызмалрала, ҳаг-ҳөөи иамырхәаңакәа, хшығла, тарапала иҳатдаланы, иаҳмыйрбаңакәа

ҳтцыржаауеит, ҳмилат хаेरа дырзуеит, ҳауафра дырзуеит, ҳагәбылра дырзуеит, азәи-азәи бзия ҳайбамбо, лахә-лахәы ҳаишъклапшуа, агәеизыбылра ҳамамкәа ҳәкартоит. Убас ала иаҳмырбаҙакәа ҳалбаардоит. Конкретла дара зустқәоу ҹыдала астатиа неитцих рыйзкны изғып ҳәа сгәи итоуп ҳапхъаһа, сахъозар...

Иахъазы, са сгәанала, иәкны иҳалалаз аңара (амал) архара акульт еиҳа ага джамамзар ҝалап. Үи ҳауаажәлар րығонутцәа апсуа социум ейкәнашоит. Үи даара ҳазымхәышыр, иғәцараҳамкыр, иҳамшәар, иҳамзар, ҳмилат ахаेरа еиқәрыхаразы ғәгәала иаҳдырхагоуп. Ҳарны ҳанхозар ҳмилат аиқәрыхаразы еиғыуп схәшәа иқамлааит. Малла, экономикала ҳбенианы ҳанхозар, ҳабзазара зегъ րыла еиғекаазар шпаңғельоу, аха ари адунеи ағы малрһарада акгы ыкам ҳәа ҳаиханы баагыы, псгы ҳдәышелар, егъырт ауағытәүөсатә ҳатабзиарақәа қаҗажыу ҳөйниаххар ауп итәргблагоу. Иахъа уи амфа ҳақәлазшәа збоит.

Аңара акульт даеа аамтаңык еипшымкәа аңырмыкъатә экономикеи аңырмыкъатә еизықазаашьақәеи ҳәа икоу иаҳзааргеит. Үрт злақоу, ирышу аңағъеи абзиеи зхәышрала реилипшашаара, реидырраара атахуп. Абарт ҳазтагылоу аамтақәа азгәатаноуп ашәкәышы Никәала Ҳашыг ииашны изазгәеитәз: «Иахъа атоурых еиғшара аамта ҳтагылоуп. Ҳаштажыкәа инҳажыит хынфажәи жәохә шықәса иаркыирцә ҳәа иқаз асовет социалисттә система; ҳапхъаһа иаҳзыпшуп иаҳзымдыруа даеа дунеик. Убри адунеи өңц ахъ ҳазтго амфа иқәгылоуп еилацыхаауа Аңсны ибжамеамхаз Аңсуареи (шәахә.: Ҳашыг Никәала. Аңсуара ашьатақәа. Ақәа. Ашәкәттыжырта «Алашара», 2002, ад.5).

Ҳара аңырмыкъатә экономика, аңырмыкъатә еизықазаашьақәа захъзу тарадырралагы, пстазаратә практикалагы цқыа иҳаздыррам, ааигәоуп ианхаларгалаз. Ҳармыш-цилац, ишеибгу, еидкыланы ҳазрызхәышзом, ишеибгу ҳалапш ҳазрыхгом, рыхәта хәыгқәа роуп иаабо, иаҳбартоу. Зныхгы үюукы аңырмыкъ захъзу абазар акөү үзыршьоит. Ағны шеибгу иумбозар, излақатдоу, атзамцқәа злағагоу ақырмытқәа убозар еипш ауп ҳара аңырмыкъ ҳшазышкоу иаҳъа. Атзамцқәа злағагоу ақырмытқәа рыйда акгы умбозар, урт рымасара րыла иаандкыланы ағны зеипшроу ухағы

иузаагом. Иара убастәкъя аңырмыкъ ахәтаңқәа убейт ҳәа уи шеибгу изеипшроу, иатсанакуа, иамәханакуа ухағы иузаагом. Амала хъаҳәа-цаҳәада идиртәуп акы: аңырмыкъятә еизықазаашъаңқәа амилат чыдаракәа реиқәырхаразы ихәартә акәым, иткарбагоуп, иптырнахуеит акәымзар, еикәнархом.

Аңырмыкъятә еизықазаашъаңқәа закәйтәкъоу реилка-разы чыдала атчаара атахуп, изықатцуу ауаа адгалатәуп. Арфаш анхытлак иабантәааи, изақароузei, ҳабагои ҳәа азхәыщха змада, досу ахеиқәырхаразы ишилшо ала днап-къя-шыапкъоит. Аңырмыкъ иамәханакыз ауаа еидгала-ны, азеипш гәтакы ҳаракы рыманы, убри азеипш гәтакы анағзаразы еицхыраауа изықалаазом. Ара амонополиоуп ахра зуа, иааниуа, итцеиуа ианагы еибарххойт. Досу ихатә бза-зара ашъаңқәыргылара дашьталоит, уи дзынахыхәэзом, аката итхаз апсыз еицш дәккъ-пақъуеит. Ҳара апсуаа зеипш гәтакыс иҳамоу (иҳамазарц иҳахәтоу), ианагы иааипмүркъязакәа ҳзызхәыцлаша, ҳазықәпаша акызатәык ауп: ҳмилат аиқәырхара, уи ахачера амырзра, адунеи аетностә хсаала ианымзаартә ақатцара. Ақалақтә бзазареи аңырмыкъятә еизықазаашъаңқәеи неициланы, инеилаланы, рөйненеипшыны амилаттә хдырра дырцагүеит, ишне-ниуа арзракынза инаргойт. Урт рөү уаа милатла реидгылара раңаңак актыв аанагазом, уа еиха акрызтазкуа, апзызара змоу занаяатла аеенидкылароуп, азанаат ауп еиха еидызкыло.

Ицәгъя, ибзия, иага ахынтағынтараңқәа, агәақраңқәа ирықәшәазаргы, ирцәызыз, аамта ىъбараңқәа ирцәырғаз иага ираңәазаргы, ҳажәлар рхачера мыйрзкәа, рбызшәеи ртаскәеи камыжкъәа иахъянза иааргент. Убарткәа ирыбзоуроуп ҳара иахъагыы ихаз милату жәларуп ҳәа ипхъазо ҳахъыкъоу. Уажәы аңырмыкъ иаҳзаанагаз ахынтағынтараңқәа, атагылазаашъа өңицкәа рөү хеиқәырхашъас иҳамоузei.

Аңырмыкъ анаххәо, уи базарзам, аха азбахә анааңқәирааго, ақапыңхәа зегъ рапхъя ххағы иааниуа ахәаахәтроуп. Аңырмыкъ азы зегъ реиха икәзшъарбагоу хәаахәтроуп. Асовет мчра ахаан занаяатс икоу зегъы ҳатыр рықәуп ҳәа ипхъазан. Аколнхараңы апхъагылара зманы ачаңызхуаз, апш аазрыху-аз, ашахт ихәытталаны араңәа ыңтызхуаз, егъырт еиуеипшым ааглыхратә наплаккәа рөү апхъагылара зманы аус зуаз ихзыртәалашаз аулафахәи рмоуазаргы, ахәынтқарра ага-

нахъала ағерапшразы акәзаргы, аҳатыр рықәыртсон, рыхъз тыргон. Уимоу, афераңа ရेы ажәхъаңәеи ахәахъаңәеи зус иазқазал алкааны ирыхъәажәөн, аинформация амассатә хархәагақәа уажәы-уажә урт рыζбахә бзианы ирхәөн. Уажәы уртқәа уаажәларратә хдыррағы ашътахъқа инасқыагахеит. Акыр илақәит атарауааи ашәкәыиғәеи иаайдыланы аинтеллигенциа зегыры престиж. Ауаатәығаса реизықазаашъақәа ရеы ахәаахъәтра милаң еилых дамаңам: милаң түзиуазаалакгы, сара истахуп иахъынзасылшо ала ужъаны (амң ҳәаны) истаху атауар ахә ырмарианы иумсхырц; уара иутахуп сара милаң сизиуаалакгы сжъаны (амң ҳәаны), уара ахашәала уауртә исааурхәарц. Ҳаизықазаашъақәа асеипш ианықалалак, апрагматикара анхалаелак, досу милаң тхеиуоу тәкыдахойт, уи ахарштрахъ амға ҳақәлоит. Амилат чыдарақәа рыхъчара ус ҳаракуп, изеипштәүп, ҳаҳдырра уаанза изхалом, уи ахагы ҳауам.

Ахәаахъәтра аңсуаа ҳзы акыр иөыщуп. Уи иацырпасса иацу акәаматцамарақәа арымзаа, «агызмалрақәа» цқъя ихәздыррам. Аңсуаа хадаратә милаңтә қазшықәас ирымақәоу ируакуп аизадара. Аизадареи ахәаахъәтреи аайбышья рымам. Насгыры традициала аңсуаа бзия ирымбоз, уимоу, ирцәымгыз, иратәарымшыз, иткъытцъаршыз, ипхаршыз усын ахәаахъәтра. Уи ус шакөу атарауаа азәырғы иазгәартажьеит XIX ашәышықәаса аахыс. Өирпштәис иааҳгозар, агазет «Кавказ» 1867 шықәсазы итыңыз аномерқәа руак ианыз астатағы иаабоит абас икоу аңаҳәақәа: «Торговлеи абхазцы не занимаются. Она вся в руках турок и мингрельцев. Абхазцы же торговлю считают делом постыдным. Вся торговля состоит в обмене сырых абхазских производителей преимущественно на соль и бумажные грубые изделия заграничного производства» (Шәахә.: Абхазия и абхазы в русской периодике (XIX-нач. XXв.). Книга 1. Составители: Агуажба Р.Х., Ачугба Т.А. Сухум, 2005, с. 360).

Ақалақь бзазареи аңырмықыятә еизықазаашъақәеи еилаланы амилат хағера аиқәырхара ғәгәала иапырхагоуп, ишъақәыржоит, амилат хағыдартәуеит. Урт инарыцлоит аңсуа ақалақь ағы амилат еилапса дахърыланхо.

Ҳара ақытағ иҳалаз ҳжәйтә традициатә культура арзра, ақажъра ҳағуп, ақалақътә бзазаратә культура ҳзапымтәзеит.

Ҳара ари атәым иашыагәйту ҳкультура акәымкәа ғыңғараны иааны ىхаланхаз егырт амилатқәа ркультура апзызара агейт, ىхалатқеит.

Шәазхәың шәара, игәаҳамтаңакәа, ҳагенымфала, ҳми-латтә ҳдырра ырцагәны иңахықәаз шыраңау, атәымуаа иңадыргалаз ҳаешшамаҳдаз. Атагылазаашықәа иңалдмыршо, ҳамч zekәимхо аеакуп, аха иңалшогы гәцаракны, ҳхы ҳайцаһаны икәхтәме! Җырпштәыс иаахғозар, иаҳъя апсуа дызлоу амилат еилаңса ишәү аматәала дүзрүлкааум. Ҳми-латтә традициатә матәа қаһажыхъеит, мап аңаҳхъеит, зе-гыы еиңирзеиншү европатәи аматәоуп иныңхәхә. Ҳатра-дициатә матәа убысқак иаҳшаштхъеит, уи иаҳъя азәы ишәтәнаны длеисеиуа Апсны ахтнықалақ Акәа амбақәа днарнылар, егырт амилатқәа иреиуо ауаа ракәым, ҳара апсуаа ҳхатақәагы аумашәа дбаны, дабаанагеи, ихы атың икәкъазаап ыңға ҳхәо ақынза ҳнеихъеит. Избан, ус ҳзыңкоузе?

Ҳара ҳатрадициатә милааттә матәа атқак ду иамаз ианаамтәз игәаҳамтаңаеит. Уи аныңгара ахыманшәалаз, иаҳыңшүзәз анағстры ҳмилаттә ҳдырра ашықәырхаразы акыр ихәартан. «Дарбан апсуазаалакгы иаңсуа матәа акыр изапсан, изаигәан, милааттә гәадурас ипхъазон, даңа цьюукы дрыламсашиб дәзтәңәкәо ируакуп ҳәа дахәапшуан. Уажәы абыкъанзагы гәыпфық ааидтәаланы акрахъырфоз, акрахъыржәуаз, настыы ачарақәа рәғи икән, «апсуа кәымжәы зшәү, апсуа хылда зху» ҳәа лымкаала аныхәаға. Апсуа матәа иазкны ажәа наак азәы ихәар, ихымызғыршыон. Аамтала зны акәымжәы акалт ахтәара шыурак еиңш ирыпхъазон». (Малия Елена. Апсуа матәа. Акәа. 2003 ш., ад. 4-5).

Ибзианы исгәалашәоит апоет, аттарауағ Владимир Анқәаб зны-зынла, аныхәа мышқәа рзы апсуа матәа ишәтәнаны данааңәыртлак, имадырехәарц аңымхәрас апс-уаа цьюукы дтәйлхны ишшәйтепибаччоз. Исгәалашәоит 1970 шыңасазы Москва акандидаттә диссертация анихъ-ча ашытахь, ахәйләз аресторан «Прага» ағы еиңикааз абанкет ахъ апсуа матәала иеелилаҳәаны даннеи, дызбаз атәымуаа иргәапханы, ылаңш идхаланы дшенибадыр-боз, абанкет ахъ инеипхъаз москватәи аттарауаагы ус ахыңкайтказ шиңыршыаз.

Сызааирц истаху: уажәы аумашәа избақәо Қалозаргы, изалыршамхарызен аңсұа традициатә матәа ирөышни аиташъақәрыргылара, уи азахыртақәа ҳақалақьқәа рөү аиңкаара? Есымша инеипцынкыланы зегъы иршәрымтзорғы, еиуеипшым аныхәақәа раан (иаҳхәап, цәйбрамза 30 аңы) ма иаҳшәаҳтталар. Ишәгәлашәрышәар стахуп аматәа зақа атакы амоу ҳзырбо адунеи ағы еиңдердүруа иқоу, настыйы сизлаңаңжәо аконтекст ағы иқазшыарбагоу фактк.

Ишдыру еипш, азиатәи ахәйнәрккара дүзә Индия (иа-ланхо ауаапсыра рхыпхъаңзара адунеи ағы ақитаицәа раамыштыңзара ағбатәи атың ааныркылоит) аамтала зны европатәи ахәйнәрккара Англия (адғылыбжъаха кәамжъак иқәтәоу) адоминоинс иқан. Индия Англия иаҳыпшымкәа ахақәиттра аиурц ақәпаңзәа рхада Махатма Ганди аиндусаа рмилаттә ҳдырра арғыхаразы атәыла иаҳьбалак аштатқәа рөү (22 штат ықоуп) амилаттә традициатә матәа азахыртақәа еиңеркәартә иқартцеит. Уи итрадициала еихеихаит анафсан акыр шыққәса инеипцынкыланы Индия аңыза министрс иқаз Ахәйнәрккарратә усзүө ду Ҷавахарлал Неру, хатала уи иаргыы уи аматәа акәын ишәйтцоз.

Ара амилат матәа шұарзыз, ишаҳхашарштыз ҳәа исхәаз еипшкәоу раңаоуп.

Хылх мачқ салаңаңжәеит апареи, ахатә малрхареи ркульт зақа иаҳпирхагоу амилат ҹыдарапәа реиқәрыхаразы. Абзиаттәкья убар иудырып. Ауағы малла дбениазар, иаңназго доужалагыы дбениазароуп абзиаттәкья. Аха ҳара ҳауаажәлларрағы иаҳъа амал еизыхәәаны ҳәдаңәахъы иалатәоу (аңәирғы иаңы игәйхәәаз ракәын!) реиҳараңағык доуҳала иғару, интеллеқтлагыы итәкәелалакәоу, ағбыб зымдырзакәо роуп иага ropyдырбабаргы. Уи ауп ropyхарас иқалазгыы. Дара азәи-азәи ахъаиқәәшәо темақәас излаңаңжәо (еихаразак ағараңа) ауп иүхәаша. Уи дара ирқазшыарбагоуп: зақа ағы ржәыз, аресторан ағы иштәаз, апара зақа дырхаз... Изыпхъаз аңсұа шәкәык азбахә иалаңаңжәо иубар ҳәа умшәан, угәгыы иаанамган! Уи ркәыблаауп!

Аңстаазара атакы бзия атаны анысра амға хара иқәу аныкәаф иғурпшыр Қалоит. Аныкәаф дахынтаааяа иды-руазароуп дахыцогыы, дзыштыугыы, гәтакыс имоугыы заанатт еилырганы дазхәышроуп. Убысқан ауп иныкәара

атзакы анаиуа. Ус анакәымха, иныңқара тәкыдахоит, «ахырда шыапы араңсоит» акәхойт. Ауағы данқәйпшү инаркны апстаазарағы ихы зәқәикша амса хада алипшааруп. Үи алпшааразы ищраауа, апышә змоу (аб, ан, аеҳәшья, атынха, артсағы...) димазароуп. Аха акоммунистцә зақа ҳұдырблакъаз еиңәамзар еиңымкә ҳамғахырқеит иахъатәи адемократцәагы. Ари нахысгы ҳаҳъқылырго седроу. Арт атыхәтәантәиқәагы ҳазқәыртқо амғагы зегзы иреиңүп узхәом, избанзар ахатә малрәроуп иалкаахаз, ихадарахаз.

Тәкыс иамоузеи апстаазара? Ҳықәкы хадас иқантарызеи ауағы, имч, илша, ибағхатәра зықәирзызеи? Аханате ихы зикуа, ипстазарағы мәға хадас иалихуа акыр иаңсоу, иаңсаму? Үи амса уаажәлларратә тәкык амоу иамаму? Ус баша акрырханы ахапаҳә афаразы маңара иаңсоума уағны адунеи ақәзаара? Асеиңш итцаулou афилософиятә зтаара дүкәа, азтаара уадағқәа ртак апшаара иашьтан прогрессивла ихәыңуаз аттарауа дүкәа жәйтәнатә аахысгы, иахъагы иашьтоуп. Аха ауаа зегзы еиңырзеиңшү урт ртак ақатцара за-лыршамхеит, азәгы илымшашыз.

Иүхәар қалоит иахъа аамта апрагматикцәа иртәуп ҳәа. Урт зығбахә ҳамоу азтаара уадағқәа ығерылархалом, рхы аудағ иаларгалом, хадаратә ҳықәкыс ирымоу ес иқалалакгы, амал ахъдырхашоуп.

Азәы игәи иаанагар қалоит ара уажәы сара сыйлацәажәо азтцаарақәа рконтекст ағы арт атыхәтәантәиқәа реиңш икоу азтцаарақәа ахъцәрызгаз иабстрактушәа, амщхә изеиңшцәоушәа. Мап, иагъбстракттәым, иагъзеиңшцәам. Машк иадамзаргы ихәыңуа досу ауағы (имхәыңцо ҳағоу дібейт!) мышкы ахы, мышкы атыхәа, знык иадамзаргы ас икоу азтцаарақәа запхъа иаақәымгыло, ирзымхәыңуа джамлароуп.

Ауағы дханиуаным, апстәкәа рдунеи далтижытеи, дуағны дшықәғылеижъети акыртцуеит. Зда адунеи дықәым, иуникалтәу иоуп. Знызатәык диуеит, знызатәык дыңсуеит. Ипстазара көағуп, изаушыту аамта маңуп. Апсабара из-аунажыз абри аамта көағ иалагданы цъара ихәартоу ак қайтцароуп, акы ихы азикроуп. Дуағызар, ихы зикуа, ипстазара зықәирзуа тәкык амазароуп, ус баша итыңшиша ақәымкәа. Апстаазарағы арымзға амғақәа ықоуп. Азы

имға ағаңзының ишәом. Досу иара ихатәс мәға алипшаароуп дзықешәо, дзынио атагылазаашъақә ирышьашәлахаша. Аха досу ихадароуп ҳәа иалипшаауа амға иарбану седроу. Ихадароуп ҳәа узқөйлаз амға уанысны уахьнеиша уаннеилак, уштыхъя үанаахъаңш, иапсаны иубауоу, иапсамкәа иубауоу седроу. Иапсаны иубар, ухы уақәгәрыгъю уқалар ауп ибзиоу, аха убысқан иапсамкәа иубар, иеемизар, башак акәзар ауп арыщхара. Ибзиоуп, ағны сымазароуп ухәан, иургылеит, матәа-фытәала уееибутиеит, амашына ухәхәйт (үигын иахъа абзазарағы уасы зда дхәартам компонентуп ҳәа ипхъазоуп), уфатә-үжәтә уазрыцхамкәа уеықаутцеит. Ажәакала, ухатә бзазара зегъ рыла еиқәүршәеит, еиңекааит. Үрт зегъы ухатә цъабаала иурхая, цъоук рыхъаша утәутә ҳалаңәажәарым. Нас? Нас акгын! Иузхом уңсы тәуам. Иаңуңтоит, иаңуңтоит, уқанатцы! Үртқәа ушырғыз уажәйт. Иаңгәхеит хырпаша змам уаңылғын. Абри маңаразы акәызма адунеи узықәызы? Нарцәйә үстгы акгын узгом! Ауағы илақөү итахырақәа рнағсанғын иҳараку, доухала дыштызхаш гәтакқәаки идеиалқәаки имазар акәзами? Үс акәымкәа ажәйтәзатәи ипстәи, иҳаинуанратә инстинктқәа ииаани, иуафра дақыларын дкашар, дышпақало, дзеипшрахозеи? Ахайуан ауп имхәициа. Ауағы дхәеншыртә (дхәеншлары) ахшығ иманы дишеит апсабара (ишәтакхызарғын, анцәа дишеит ххәап). Ауағы изы ари иңашынан жәтәу, зда ықам ҳамта дуп. Апсабара иунағаз абри аҳамта ду рационалла уеицаһаны, изғыданы ухы иамырхәаңзакәа, алашыцара уәалакны уқылары, үтүйчырғы, уқылатәаны уара иуеипшү даға уағын данушшына... иқаутко шзалымдароу, ауафра ишатканамкуа, ишылғенәхароу узазымхәициаузен, ухағы изымааниузен аңғыя аршра шхәартам?

Иахъатәи аамта иаанаго ацивилизация ғың иарғылкуеит, иңәйрнагоит акәымзар иннакылазом ауағы иғыгшәйгратә инстинктқәа, урт арғыхойит. Ажәлар шәышықәасала, зқышықәасала иңышәаны ирымаз, ауағы иғыгшәйгратә инстинктқәа ағәра рәазкуаз ртрадициатә хымғаңгашыңа бзияқәа иахъа ашәартта итагылоуп. Урт иахъа изтазырзуа, мап рцәйзкуа, еилазыжкуа, еилазхәо, нақ ипхъазыхәо азәи ғыңьеи ракәзәм, аңырмыкъатә еизылғазаашъақәа ҳәа изышшыто асистема ғың ауп. Уи амасштабқәа глобалтәкәоуп.

Үи асистема адунеи акыр тәйлақәа рәғы акры ахытцуеит, ирылаөхьеит, иашыңлахъеит, еиғыу даеакы рзымпшаац, аха ҳара ҳзы иғыңбараҳуп, акыргыы ихаңтәтәымуп. Ҳыкъ маңк зызбахә сәхәхъоу ари асистема ахатә закәан цъбарақәа амоуп. Убарт азакәанқәа инарықәиршәаны ухы мәфапумгар ауам. Уара умилаттә традиция агәхъаа зкыда! Аңырмыкъатә еизықазаашъақәа убысқак иңбароуп, иара инақәиршәаны, ухы узымфапымгар, упсы узеикәирхом, уршәны аганахъ үөйкәнажълоит, ма зынза иумеигзакәа уатданаркъыцуеит ауп иаанаго.

Иахъа аинформациятә массатә хархәагақәа (еихараңак-гы ателевизор) иаақәымтәзакәа уахъы өынгыы еипшыны ихаладыртәо атәым қашшыңақәеи атасқәеи роуп. Җабыргуп, акытағы урт узыншылдайтын, анырра рымоуп, еихарактыв ателевизор иузнанагоит, ухы-угәи италоит, упсихика иаланатдоит, аха ианамуҗах, иага умхәан, уа узлоу уара утәкәа, умилат иаиуоу ауаа роуп, атрадициагы уа макъана еиха ишьақәханы икоуп, аус ауеит.

Атәым милаң хымфапгашъақәеи (еихарзакгы амраташәархытәи Европа атәйлақәа рәкынтәи иаауда ахымфапгашъақәа) апсуа традициатә хымфапгашъақәеи иреиғүү, иреицәоу еисыйздыррауада, еильизпشاуада? Европааи Азияаи рхымфапгашъақәеи ртасқәеи еилымпшаазакәа ихадаҳкылар, ихалаттәар, ҳара ҳтәкәа ҳцәйзит ауп иаанаго. Өйрпштәйс иааҳгозар, ишыжедыруа еипш, афранцызцәа акультура ҳаракы змоу жәларуп, Франция европатәи ахәйнәткәрра дүкәа ируакуп. Афранцызцәа узларғапшыша, ирғутцааша ахымфапгашъеи атас хазынақәеи зақа ыкоузей! Аха ҳара ҳампын иаҳзықәымгало атасқәагыы рымоуп. Иаххәап, афранцызцәа тәсс ирымоуп адагъ ажы афара, адагъқәа ахыираzo афермақәа рымоуп. Адағъ ажы иалху ачыс деликатес ирыпхъаозоит, иреиғүү афранцыз ресторанқәа рәғы амениу иалоуп. Азиагыы икоуп адагъ ажы зфо ажәларкәа, иаххәап, виетнамаа. Нас ҳаргыы урт ҳарғыпшыны ус қаҳтцо халагарыма? Урыстәыла асадаҳхтәи-амрагыларахътәи ағаңцәкәа рәғы иукагираа ҳәа ижәйтәзоу жәларык ыкоуп. Иукагираа рәғы апхәйс хатца дандалак, лхатца иғонықа дигазом, иара нхара ҳәа лара лығонықа дцоит, дылхатәоит, ахшара ирауа ахатца ижәла акәымкәа, апхәйс, ан лыжелоуп ирырто. Нас ҳаргыы ус қаҳтталарыма?

Абас ала, егъырт ажеларқәа тасс ирымоу, дара рзы ипшзоу, аха ҳара ҳзы ихәартам, ихазхадымкыло арымзаа ыкоуп. Аха, иалаухи. Ҳазымхәыцзакәа иахпышрагақәоу анхадаҳқыло ықагәышшоупе! Өүрпштәйс иаахгозар, атыхәтәантәи аамтақәа рзы атәым уаа ирғыпшны, имодоуп ҳәа ипхъазаны ҳтыпхашацәа азәирфы рымгәацәақәа тақья-тақьаца ихтны, рчапанқәа хтны инықәоит. Аригы ақалакъ иахзаанагаз акоуп. Аңсуа пхәызба асқак ләа-лжыбы хтны ауаа дрылало, ауаажеларрағы дцәыртцуа збахъадаз, изахаҳъадаз?! Ас еипш ахымфапгашыя апсуаразы иахыцәарзгоу, иахыпхашшароу анафсангты, дара усқак зәэзжы хызтуа атыпхашацәа ргәабзиарагы иапырхагоуп. Урт атыпхашацәа абри амода гмыг иацәзызыхъчаша мчы қамлеит ианаамтаз. Акырза еиғыгәышшан ҳтыпхашацәа уи амода реамтакәа, ирыдрымкылакәа апсуа традициатә өеилахәашыя рәезныжыны иқазтгы. Аха иааг!

Убас шакәугы, ҳара иҳацәтәиму атасқәеи ахымфапгашъақәеи иҳадаҳқылақәо ҳаҳдырра атсан цъара адиском-форт ҳәа изыштыоу қартсоит. Цъяа иткарны ҳазымхәыцыр, ус нацшыхақә, хыхъ-хыхъла маңара ҳалапш ианыткамшәо, ианхазгәамтогы, аамта цытк аниаслак анегативтә лытшәақәа хымпада рхы ҳадмырдырырц залшом.

Хәарас иатахузеи, атәым милат ркультура анырра ҳара апсуаа ҳзы маңара иқазшыарбагоу акы акәзам. Иахъа ақара ақалакъқәа аныррацәамызгы, урбанизация ҳәа изыштыогы асқак амехак анамамызгы, жәйтәнатә аахыстыры еиуеипшым ажеларқәа рыбжъара акультуратә еинирақәа, аимадарақәа ықан. Аха иахъа уи атагылазаша өышкәа рөңи ичыйду аудадафрақәа рыла аилазаша аиуит. Ҳара апсуаа ҳайпш хыпхъазарала имачу ажелар ракәым, аурысқәагы ари азтәара актуалра аманы, иткарны ирзықәгылоижъетеи акыр аатцеит. Амраташәарахътәи Европатәи ашығәа иааи-уа ацивилизация өышт иатқазар ҳәа ишәоит рмилаттә ҹыдарақәа, акыргы атцазхъеит. Дара ржәйтә милаттә ҹыдарақәеи европатәи акультуреи реизықазашақәа еимактәи-еиәктәйс ирымоуижъетеи акыр аатцеит. Җоукы Урыстәыла европатәи акультура алартәара иазықәпоит, уи ада пхъақә өиашша амам, даға мәғак ықам ҳәа ирыпхъазоит. Даға ҹоукы уи мал ацәкны, Урыстәыла ахатәи мәға ҹыда ылхны, ахатә

традициақә аирғаны қөланы, урт еихаңаны иғиалароуп ҳәа ирыпхъязоит. Абарт атыхәтәантәиқә даеазә иакәым Пи-отр актәигы излаңызбақә ықоуп. Урыстәйла ағиаразы, пхъақа ацаразы Пиотр актәи илиршаз шыраңағазгы, уи мап ацәкыша шамамгы, амраңашәараҳытәи Европа атәйлақә ркультура дахъағыпшуаз азы аепнүхәақә изтоз, иқәйзбоз маңғымкә иқан аурыс уаажәларрағы. Уимоу, XIX ашәышықәсазы аурыс философиятә хәыщрағы уағы иңлоит убри азтәара иазкыз ихадароу агәыпқә, ахырхарттақәа әба. Урт руак аславианофильтәа ҳәа ирыштыуп, аффатәи амраңашәараҳытәиқә (западники) ҳәа рзырхәоит.

Аславианофильтәа аконсервативтә политикатәи афилософиятәи хырхарта иахатарнакцәан. Урт рдунеихәаңышшыз злақаз ала, европатәи (амраңашәараҳытәи) акультура Урыстәйла алартәара мап ацәыркуан. Урыстәйла ичыйдоу ахатәи мфала иғиалароуп, ахатә традициақә камыжъкәа, урт шыятаас иамазароуп ҳәа иахәаңшуван. Уи еиңш афилософиятә хырхарта ашьатакыңцәас иқан И. Киреевски, Хомиаков, И. Самарин ухәа убас итегьы. Амраңашәараҳытәиқәа ҳәа изыштыз Урыстәйлан ахратәра аныхны, мраңашәараҳытәи атәйлақәа ирғыпшны абуржуазиятә еизқазаашьақәа рышыңқыргылара иазықәпон. Уи ахырхарта иадгылаңцәан А.И. Герцен, Т.Н. Грановски, Н.П. Огариов, В. Боткин, Н. Кетчер, Е. Корш, К.Д. Кавелин ухәа уб. ит.

Абарт афилософиятә хырхарттақәа әба рхатарнакцәа аимак-аиғак ғәрәақәа рыман, урт реимак иахъагы ихыркәшамхаңт. Аурыс уаажәларрағы, лымкаалагы аинтеллигенцияғы иахъагы иқоуп амраңашәараҳытәи акультура аурысқәа иахъырныруа ёеим, рмилаттә традициақәа арзуенит, ихағыданатеенит, икосмополиттәаны иқанатцоит ҳәа изыпхъязо, европатәи акультура анырра мап ацәкреи амилаттә традициақәа ракх ахынхәреи рзы аапхъара қазтço.

Урыстәйлеи Европеи ркультуратә еизықазаашьақәа асқак иуадағзар, ҳара иҳаңсыхәоу аилкаара, мфас ҳазқәылара зақа иуадағу шәазхәыц. Ацивилизациятә дунеи ҳеаҳзакәытхом, уи ҳатенатәыр, ҳмилат ыңзуенит, ихаланхо амилатқәеи ҳзығыдааа ажәларқәа ркультура ҳалағзахоит.

Иналукааша англыз қоурыхттааф Арнольд Дж. Тоинби (1889–1975) иаххысыз ағажәатәи ашәышықәса азыбжазы

излаиғуаз ала, Урыстәыла атоурыхтә мөақәә өба рахынтың акы алнаңшаароуп: ма амраташәарахътәи адунеи ағы ахатә тың алхны иааннакылароуп, ма амраташәарахътәи адунеи иағагыло ахатә мөа апшараароуп. Абри азтцаара далаңәажәая аттарауа абас азгәеитеп: «...чтобы спастись от опасности принудительной и полной вестернизации, русские предпочитают перениматр у Запада кое-что выборочно, и здесь им приходится брать инициативу на себя, чтобы этот неприятный процесс прошел вовремя и держался в нужных рамках. Возникает, естественно, судьбоносный вопрос: может ли кто-либо заимствовать чужую цивилизацию частично, не рискуя быть поглощенным ею целиком и полностью» (Шәахә.: Уколо娃 В.И. Историк в поисках ответа на вызов // Тойнби А.Дж. Избранное. Москва. АИРИС ПРЕСС. 2003. С. 7)

Аурысқәеи Европа мраташәарахътәи ацивилизациене реизықазашықәа ҳара ҳмилаттә традициатә хымсаңғашықәа еиларыжьеит, еилаңырххааует, иахҳадыршт-уеит. Ҳара ҳхатәи милааттә бзазаратә культура ааста атәым еиғышәа, уи еиҳа ахақәиттра ҳнатошәа ахы ҳнарбонит, ҳаңнахуеит. Атәым еиҳа лассы издызкыло, излаттәо ақалақъ иаланхо ауаа роуп. Ақалақъ ақынтыи ауп ақытахъгы ишне-иуа.

Ақыта иалтңы ицаны ақалақъқәа ирыланхоз ауаа рын-хаша форма акыр аеапсахуеит. Уа рыпсихологиагыы, рәказшыагыы, рхымсаңғашыагыы акыр аитакрақәа роует. Ирзеитүу реипш, ирзеицәақәоугыы ыксоуп урт аитакрақәа.

Ҳара ҳаазқылаз аамтазы лассы-лассы ҳбызшәа ызыр ҳәа ҳаңзыңдааны ҳцәажәалоит. Җабыргытқөкъянгы уи ашәарта ду итагылоуп, гәтынчра җаташа ҳамам. Ҳбызшәа анкаҗажъ, ианаңхахаршт, ианаңзымыхъча, ауаажәлааратә функцияқәа нартбааны инанагзо ианхзышықәәмүрх, милаatk аҳасаб ала ҳашзықамло, ахәахәдеипш ҳныбжъаң ҳашшо зеилымка-аудада?! Ҳхатәи бызшәа анахцәыз ахәйинткаррагы ҳазтода? Иахъа ҳхатә ҳәйинтқара ҳамоуп ҳхәартә ҳақазар, зегъ реиҳа уи зыбзоуроу ҳхатәи бызшәа-апсуа бызшәоуп. Ҳбызшәа зынза импсыкәа, ҳәйиштаара бызшәа маңараны инхаргыы рыңқароуп.

Ҳара ҳаиқәырханы ҳазмақәоу ирхадароуп, 1862 шықәса-зы аурыс аруаф, аинрал, абызшәадырғы П.К. Услар анбан

ахъаңзықаитқаз, Д. И. Гелиа ҳмилаттә сахъаркыратә литература ашьата ахъикыз. Урт ауаа ус иқарымтәзтгы, рнафстәи абицарапқа амилаттә сөйрәтә культура дмырғиаизтгы, апсуа бызшәа ҳәынтықаратә бызшәаны изықаломызт, ҳәгейта, аубыхцәа рбызшәа еипшхар қалон алахъынта, ма агыруа бызшәеи ашәан бызшәеи реиپш ихәыштаара бызшәаны маңара иаанхон, апсуа жәлар рәахәы рхатәы бызшәала ирзымхәо иқалон.

Хбызшәа ахъаразы баша ацәажәарақәа азхоны ҳәа иқам. Ҳәынтықаратә масштабла иааипмұркъаңакәа, система-мала еиуеиңшім аусқәа мәғалатәуп, афинансқәагыы ақәырзлатәуп.

Җабыргуп, иахъатәи ҳаамтазы зхыпхъаңзара маңу ажеларқәа рбызшәақәа ранызаара қазшъарбагоуп адунеи иахъабалак. Аттарауаа излазгәртәхъоу ала, адунеи ағы хәнызкъ инареиҳаны абызшәақәа ықоуп, убарт рахъынта есышықса жәаба, жәохәбызшәа анызауеит. Ҳара ҳақым, аурыс жәлар дүззагыы рбызшәа ызыры ҳәа ианшәауа аамта ҳтагылоуп. Аха абызшәа амаңара акәзам аус злоу, апсуа дапсуаны дқазтдо. Зәкағы ҳдыруада апсуа бызшәа ағеаҳәа ирхәо, абаң-баң рых-гаражә тlapkaқәа узырхымпo, арахъ апсуара иахъаша уск ағы ианнеилак, зшъамхы зтәкәалақәо, қазшъала, хандеирала, психологияла, хымғапғашьала апсуа милааттә дунеи, апсуа традициатә доуха зцәызхъоу, иаңтәымхахъоу? Уимоу иқоуп апсуара зцәызхъоу анхаңаңагыы, ачиновникцәагыы, аинтеллигенция иреиуоуты... Уимоу рыхъзқәа нытқааны исызхәом акәымзар (исхәа заргыы иаңнатои?!), доухала иапсуам апсуа шәкәысөөцәақәакгыы, апсуа тарауаақәакгыы сдыруеит. Апсуа бызшәа ихәозаргыы, фиңтқала, доухала дапсуамзар, дызхәартоузей? Ихы укыр, ишъапы узымкуа, апсыз еипш дтәыр-тәыруа, хара дзымцозаргыы, абағыр еипш дынқапа-аакапо, пшак ассыпхъаңа ахы ахъхоу дама ицо. Уи шыта алаңајәарапа иапсам асистема акәын изхараз, уи псаатәқәас иаңықалақәаз роуп ҳәа толерантла ҳарзықоуп, ғаҳтуам акәымзар (усқан акгыы ҳазхәомызт, шыта иаңхәоит ҳәа уеизгы-уеизгы иаңнатагәышшои?!), зәкағы иапсуамыз апсуа партократцәеи апартфункционерцәеи зәка залымдарда иақәдүршәаҳвази ҳажәлар асовет мчра ахаан? Аттара рымоуп ҳәа ихапхъаңон, аматурақәа ирхагылоуп ҳәа ҳарзызырғолар,

хрыхәыцлар, рхәатәы ҳақәнүйәалар акәын. Аха урт атара ирымаз тауламызт, хыхъ-хыхълатәын, настыы ихадароу бжеихан ажәлар иреиғызы аусқәа рынагзаразы аус ауамызт.

Атәым уағ тәымла дузықалар үшашьатәзам, аха уара утәы (уара умилат иаиуоу) дтәымхар ауп еиҳагы иеицәоу.

Абас еипш адеформация ғәгәақәа иқалаз рөы урбанизация иахъяз раңауп. Аха уртқәа рымасара ракәым аус злуу. Ихадароу, иара усгыны иуашәшәроу ҳажәлар рдемографиятә ҭагылазааша ғәгәала, негативла ианыпшүеит ақыта ахъ-каҳажыуа. Еиуеиншым аобиективтәи асубиективтәи мзыкәа ирыхъянны (еиҳаразакгы ахтарта тыпқәа – аудадақәа ахъытшәоу иахъянны ухәа) ақалақ ағы инхо ауаа азәи-фыңьеи иреиҳаны ахшара роур ртахзам. Ари атенденциа, ҳәарас иатахузен, ҳара апсуа ҳзы маңара иқазшъарбаганы иқазам, егырт атәйлақәа рөғын улапш итшәоит. Өырпштәис иаахгозар, ари азтцаара Урыстәылагы ақыр итшарны иқә-гылыекжеи ақыр атцуеит. Иара үйдала итызтцаауа зегъы еицәакны излазгәартажыу ала, Москвени Санкт-Петербургиги реипш икоу ақалақ дүкәа рөы атаацәарақәа азәи-фыңьеи иреиҳаны ахшара драур ртахзам. Ҳара ҳөгъыни атенденциа ахы унарбартә икоуп. Апснытәи ақалаққәа усқак ишдумгы, ирыланхо апсуа таацәарақәа рөы фыңъя, ҳөйк иреиҳаны ахшара змоу дара имачуп.

Агәра ганы сиқоуп цэйкәбарк иадамзаргы апсуа етностә шыя здақәа иртәнүйәо зегъы ҳдемографиятә ҭагылазааша шееним, ишуадафу шырдыруа, хъаас ишрымоу. Хрыщхарақәа зегъы иреиҳауп хыпхъазарала ҳахъмачу.

Апсуаа иахъа зақа процент ақытағы инхо, зақа процент ақалақ ағы инхо ҳазхәаша астатистикатә дыррақәа нытқааны снапы иакым, исыздыррам, исыздыррам ақытеи ақалақын рөы атаацәарақәа рхыбара – хатцеи пхәыси реилитца аганахъала изеиншроу. Аха сгәи самеижъозар, гәфарас исымоуп хатцеи пхәыси реилитца атаацәарақәа рхыбарақәа ақытан ааста ақалақ ағы еиҳаирацәоуп ҳәа.

Атаацәара ашықәырхарағы апсуаа атрадиция бзиақәа рыман. Уажә ҳаазқәылаз хатцеи пхәыси реилитца атаацәарақәа еиҳаирацәхеит. Убригы еиҳа иахъказшъарбагахаз ақалаққәа рөоуп. Уи атрадиция ақыр адеформация шаххъоутгы, ма-къанагы аус ауеит ақытағы. Өырпштәис иаахгозар, ау-

рысқәа рұғы ахатда апқәыс данкаижъуа ааста, апқәыс лхатда данкалышъуа еиха иказшъарбагоуп. Бжеиңан уи уа митәык амотивқәеи амзызқәеи атахзам. Казшъала ҳайқәымшәеит (по характеру не сошлись) лхәар, иазхойт, иааилытцит ауп, азакәан лыдгылоит, ахатда иага ихәаргыы, иага иургыы (ипхәыс дкаалмыжъырц итаххар), дизынкылацом.

Апсуаа ҳөы ахатцеи апқәыси айлыттра ақынза инеибагар, «қазшъала ҳайқәымшәеит» азхазом. Апқәыс лара иаалгәапхеит ҳәа иаармарианы, лхатда итахымхар, длызкаждыум. Ианамузах ахатда апқәыс дахъкаижъуоуп иказшъарбагоуп. Апсуа иара итахымкәа ус аламала ипхәыс дитцытңы дызциом. Атаацәара аикәырхараан ахатда ихәатәы, иажәа макъана еиха амч амоуп. «Апсуа хатда иара итахымкәа ипхәыс дитцытңы дышпаци!» – апатриархалтә еизықазаашықәа ирхылқыа-ғылқыо абри атас макъанагыы пытқ аус ауеит ҳара ҳөы.

Апсуаа ҳөы ахатцеи апқәыси реилыттра азтцаара анықәғылалакъ, Ахәынтықарратә закәанқәа рааста макъана апсуа традициатә закәанқәа апзызара рымоуп. Апсуаа рұғы ахатда ипхәыс дкаижъырц иақәникыр, лара лымадара ләи акәзам аус ахъимоу, уи лара лтынхацәагыы (лаб, лан, лашъя, лаҳәшъя, егъырт луацәа ухәа), урт рхәатәгыы дахымхәицыр қалом. Дкаижъуеит, аха дзыхиркъо мзыз дук ықазароуп. Иаххәап, апқәыс лхатда дшылыпсахуа лақәниезар, усқан лтынхацәагыы акғыры рыйзхәом, лхы ахъмызг иалыргаз лыцеиғыршар акәхойт. Абжыраак амзыз сса-мыссақәа («скъяғ ахәынтықәра ианаамтаз иғалымтцеит», «аусурақынты санааи, схәы пханы исғалымтцеит»...) рзы дкаижъыр рымур рылшоит лтынхацәа, «қазшъала ҳайқәымшәеит», – ара аус аузом.

Артқәа зхысқәаауда атаацәаратә еизықазаашықәагыы атрадиция ақытағы ишъақәханы, позитивла ақытағоуп иахыықоу ақалакъ ағы ааста.

Ара, хымпада, иазгәататәу даға негативтә цәыртракгыы ықоуп. Изакәу уи ауп, асовет мчра ахаан ахра зуаз аидеология инақәыршәаны ихамадырхәөн милағеилацсала атаацәарақәа реиғекаара. Уи апсуаа азәырғы хнахит: апсуа арпыс атәым милағ иреиуаз атыпхәа (еихараразак ақыртуа, ағыруа, аурыс) пхәыс дигон, апсуа тыпхәа атәым милағ иреиуоу арпыс (еихараразак ақыртуа, ағыруа) пхәысс диццион. Атәым милағ

ириеиуо апқәйизба пхәйисс дызгоз апсуа рпысты, атәым милат ириеиуаз арпыс хатас ищаз апсуа пхәйизбагы, шамахамзар, ртаацәара апсуа таацәараҳазомызт, рыхшарағыы апсаацәахазомызт, апсуа бызшәагыы, атасқәагыы рылаағаны иқалазомызт. Абри атенденциагыы еиҳарағак амөхак ахьамоу ақалақықәа рөоуп.

Сара сазәйкны сызлахәапшуала (сиашоу-сиашаму уи даеа усуп) кардинала ҳдемографиятә тагылазааша рееишъак атаразы ҳхәйинтқара имфапнаго аусқәа даара имачуп, иахыынзақәнагоу агәцаракра азықатом. Сара еильискааует ҳхәйинтқара алшарақәа шдум, аха иалшо зегыы мфапнамго-шәа збоит.

Адемография азтцаара ҳара ҳәы ақәым, Урыстәыла дүззәғыы итәғәаны, итәрны иқәгылоуп. Аха атыхәтәантәи аамтазы атәила ахада инаиркны аиҳабыра рганахъала, ахылаапшра чыдеи агәцаракра дуи аиуит. Асовет Еидгыла анеилахаяуз аахыс Урыстәылан ииуаз ауаапсыра ратқыс ипсуз рхыпхъязара еиҳазтгы, 2007 шыққеса аахыс регион-қәак рөы атагылазааша итцуору аганахъала аеапсахит – ипсуга ратқыс ииуа рхыпхъязара мач-мач ақәзаргыы еиҳао иалагеит. Хара ҳәы зақафы псуа, зақафы ииуа ртәи нткааны изхәо астатистикатә дыррақәа снапы иакым, аха ипсуга рааста ииуа рхыпхъязара еиҳауп ҳәа сгәы иаанагоит.

Иахъа ахәа нхыт (лымкаалагыы Тырқәтәылан) икоу апсуаа ааганы Апсны рнырхарала ҳдемографиятә тагылазааша уадағ рееишъак ахтап ҳәа агәыграқәа змоу раңағуп. Абри аганахъала атыхәтәантәи ашықәскәа рзы иқатцақәоу аусқәа ықақәоуп, аха радикала уи үбаша амоуц. Иқатдоу мачуп. Ари аус итцуораны, мәхакы тбаала амфапгара ус аламала ишымариам зымдыруада? Иналк-фалкны азәйк-фыңыцьак (зықыфыкгы ракәзааит) ааит ҳәа иауҳазхахуа. Жәаба, ғажәа нызықъ таацәара иреиттамкәа иааганы, еивағға Апсны тыртәааны изунырхозароуп иухәаша. Абар шытә шәи ғынғаажәижәаба шыққеса уажәы апхъа атәым дгъыл ағы инанагаз ҳұнынцьуаа ирхылтшытро роуп дара. Ртоурыхтә псадғыл Апсны иага бзия ирбозаргы азыхынхәра рзыма-риам. Ахтәареи тәыла харак ақынты даеа тәылак ахъ иааны анхареи ирыдхәалоу азтцаарақәа зегыы реиқәыпхъязара ҳалагарым, хара ҳагоит, аха акық-ғобак аптықәсыларақәа икоу үеизгыы иаизгәаҳтап.

Иаҳхәап, Тырқәтәыла инхо аңсуаа азәырғы атырқәцәеи дареи еиуеипшым аиуарақәа рыйжыалахъеит, азәырғы атырқә тацацәа, амахәцәа рымоуп. Уа аңсуааи атырқәцәеи акыр еишьцылахъеит, уала, тынхала акыр еилатцәахъеит. Ахтәара, анхамса өңің ашъапы акра ус имариоума? Насгы дареи ҳареи милаң ҳаҳьайуо, ҳаҳъапсаңаоу ҳаиднакылоит, аха, изахжарызеи, ҳдунеихәапшышақәа, ҳабзазашьяқәа, ҳұмымфапгашьяқәа акыр аивыгарақәа, аиқәымшәарақәа роухъеит. Ихадароу акыр акәымзарғы, динлагы акыр аивыгарақәа ҳауҳъеит. Дара зегзы псылманцәоуп, ҳара Аңсны изазынханы икоу ҳұғырап ҳқырысианцәоуп. Аиашатцәкәа аатырқъаны иаҳхәозар, ҳатеистцәоуп. Адин аганахъ ала асовет мчра анеилахаз аахыс ииз, иааиттагыло ағар зеипшрахаша сыйздыррам, аха асовет аамтазы ииз, уи иалаағаз, шамахамзар, зегзы ҳатеистцәоуп. Иаалырқъаны аметаморфозақәа қалозшәа иатеистцәаз зегзы адин хартдо иалагазшәа ирхәақәо рыгәрагара уадафуп.

Абызшәатә ңықәсыларақәагы шықоу мап ацәкышша узатом. Үақагыы (Тырқәтәыла) интенсивла имфапсыуеит ассимилиациатә процесскәа, урбанизация ҳәа ҳазеү апроцессгы акыр иамеханакхъеит. Үақагыы аңсуаа азәырғы атыхәтаентәи ажәашықәсақәа ирылагданы ақытақәа ракхынте ақалақьқәа ракъ ицаны ирыланхахъеит. Ара Аңсны иааирғы, ақытақәа ракъ ицаны ирыланхар ааста ақалақьқәа рыланхара еиха еиғдаршыоит. Аңсуа бызшәа (рхатхәы бызшәа) здыруа ағараңақәа рхыпхъазара еиха-еиха еитцахо иааниует. Аңсуа бызшәа здыруагыы ара Аңсны иаҳьайуа уи маңара рызхом, иазнықәом, дара рзы иөңиу аурыс бызшәа хымпода татәис ироуеит.

Абра хылх исхәаз ахшығтәккәа дыртқабыргуеит атыхәтаентәи ашықәсқәа рзы Тырқәтәыла инхо аңсуаа ракъ акырынте ицахьюо, иаахьюо аттарауағ, аетнограф И.Г. Арғәйн иажәақәагыы: «... 20–30 шықәса рапхъя, рабаңа нхартас (Тырқәтәыла инхо аңсуаа роуп ара автор зызбахә имоу – С. З.) аиасра ианалага, аңсуаа, егырт Кавказ ашъхаруаа реипш, ртрадициатә бзазашья, зегъ рапхъя инаргыланы, ағар рхатәы бызшәа, ртас-ркъабз, рхымфапгашья рцәызуа иалагеит. Дара ақытақәа рәкны иаанхаз ағарғы, иқәтнү ақалақьқәа ракъ ицаз рхатыпдан егырт амилатқәа (алазқәа), рығонқәа

аазхәаз рыланхо ианалага, ашколқәа, атариуртақәа рұнны тұрқәшәамзар даға бызшәак рхәар алымшо иантадыргыла, рхатәы бызшәа «ахәартара аламкәан» ианырбаа, хәычыхәычла уи рцәызуа, иацәыхарахо иалагеит. Ишдыру еипш, ахатәы бызшәа ацәызра, амилаттә хдирра ацәызразы амға ńяақъаза иаанартуеит. Зхатәы бызшәа зымдыруа, иабацәа ртас-рқъабз, рхымфаңгашаа ақәнүікәара дақәнаршәом (Аргәын Иура. Ҳаешъара зыргәгәо. Ажурнал «Алашара», № 6, 2006 ш., ад. 158).

Асеиپш икоу атагылазаашъақәа ириаани, ирылтىны Апсныңа ашыөхәа рееибаркны раара акыр иуадафуп.

Иқазшъарбагоуп жәаа шықәса уажәы апхъа хатә нацхъарала Тырқәтәыла санықаз сзықәшәаны сзығецәажәаз ахчыпсаа иреиую уағ бырг заманак (усқан иара 70 шықәса дыртысхъан, ақалақ Адағазар дынхон, жәа-таацәарап зығананхашаз аудақәа змаз, іғъазғязуа бывжъбаны еихатылаа ихатәы фны изгылан) исеиҳәаз иажәақәа: «Ҳабацәа арахь Тырқәтәылақа атоурых азейибафара иаанагеит, аха иаанаго амшын ихыпшылон, нырцә Апснырыпсы алаханы иқан, изгәышшыан. Маха-шъахала ара Тырқәтәыла иқан, аха рыпсы Апсны иалан. Ҳаргыы урт ирхәоз ала Апсны ҳтахуп, аха ара уажәы зықны ҳақоуи уа ҳаҳынеиуа ахәынтқарреи ирүзаргыы, азин ҳартаргыы, ара зегъ мап рцәаҳқыргыы, ҳабацәа рнышөйнтрақәа кажыны ҳазлацарызей?»

Иқазшъарбагоуп дағакгыы: иналк-фалкны акәзаргыы, нхара-нтцырахәа атәымцъара инхақәо ҳұзынцъуа Апсныңа иаакәогыы еихараذاқ малла акыр игару, ма ишаанагара иқақәоу роуп, амал рацәаны измоу аазом. Аиаша захамхәари, иараби: зыбазаза шыақәгылоу, еиқәышәшәа икоу апатриоттә цәанырра маңара иханы дазаагом.

Ажәак ала, ишаабо еипш, иахъа атәым дгъылқәа речи икоу апсуаа массала Апсны раагара, рырхынхәра аидея хымпада ибзиоуп, аха изыхқъа-зыпқъалак уи апстазаарағы анағзара залыршамхеит. Ари аидея анағзарала ҳдемографиятә тагылазаашъа шыатанкыла еигъаҳтөуеит ҳәа иаҳаҙбақәо макъаназы иллиузиоуп. Ари нахысгы ишиккало сеидроу. Җабыргуп, ағекажъра иапсам. Ари аус ари нахысгы ҳәынтқаратә масштабла, иааипмұрқъазакәа ирцыхъыллатәуп. Аха уеизгыы иахъазы Апсны инхо апсуаа рхыпхъаразы азырхараразы, рырғиаразы атәыла ағнұтқатәи

аресурсқәа роуп. Абра иатаху аусмөңгөтәкәа ируакуп ақытәи ақалақы реизықазашақәа ырманшәлара, еишхыраауа, итибаго ырқатцара.

Иахъатәи аамтазы адунеитә хтысқәа зеипшроу ала, атцарадырра атехникеи өаамтансык еипшымкәа иласны ианғио, аартыра өыщқәа анықало, ҳакәша-мықәша икоу ажәларқәа, лымкаалагы аурыс жәлар ркультура ҳаламеңкәа, иҳамныркәа өиашы ҳамам. Европатәи акультурагы, еихараа扎ак аурысқәа рқынтәи ауп ишхалатцәо.

Җабыргуп, ҳажәлар ржәйтә бзазаратә культура акыр ибеноуп, акыр ҳнықәнагеит, акыр ҳаанагеит. Аха иахъа шытә ҳгеополитикатә тагылазаашы зеипшроу ала, уи ағы мацара ҳаанғылар, уи мацара ҳтагъежьуа ҳанхар, егырт ажәларқәа ҳырлагылартә ҳазнықәом, ҳазықатцам. Зегъ реиха ишәртәхаз, иуадағаз атәым милағ ркультура ҳамеханакыр, ҳара ҳтәи уи иатазыр ауп. Аус злуу даеа жәларык ркультура ахынзаҳныпшиуи, уии ҳара ҳмилаттә культуреи тибаго, еиниршәтәис ирытатөу, ҳмилат ҳаेरа мырзышас иамоу мфакәак ҳзыпшааузар ауп.

Адунеи иахъабалак имфаңысраны икоуп ҳәа ирпхъајо глобализация ҳәа изыштыу ҳаргы ҳамөханамкыкәа, ҳаҳеланамгалакәа ааңааша ҳамам. Ажәларқәа ҳырла-хәымкәа, ҳгәйлацәа ааигәтәкәеи, ахаратәкәеи, ҳареи аитанеиаирақәа, аимадракәа ҳабжыамкәа, ҳара изолиа-циа қатданы, ҳеи ҳнапи еиқөйпсаны тәашшы ҳамам. Интен-сивла егырт ажәларқәа азәүрөи рматериалтәи рдоухатәи культуракәа ғәгәала иахынмпшырц, иҳаламтәарц зал-шом. Аус злуу урт акультурақәа ҳара ҳалбаарымдақәа хеи-қәырхашыак ҳауазар ауп. Ашәртә ҳаштагылоу азгәттаны, уи цықа ҳхағы иааганы, иахъынзаҳалшо ала, ҳазрыцәцозар ҳәа ҳаеңаҳшәлароуп.

Ақытәи ақалақы реизықазашақәа ирызкны уағ иихәаша арымжаа ыкоуп. Аха хыхы иқаңтаз аххәа ихыбжа-өыб-жазаргы, ихадароуп ҳәа иалпшашы, ареалтә бзазарағы ишықоу пытк тезис ҳасабла акәзаргы ҳалацәажәеит. Уажәшшыта иааркьяғыны акәзаргы ҳахәапшып ари азтаара апсуа сахъаркыратә литературағы ишықоу, ишаныпшыз.

Апсуа милағтә сахъаркыратә литература ашытакғы Дыр-мит Гәлия инаиркны шамахамзар апсуа шәкәысөфәа зегъы ақытакәа рөи ииз, уа иаағаз роуп. Атцарагы ашәкәсөйрагы

ргъама ахъыркыз уақоуп, аха анағстәи рыпстазара зегъы ақалақықә (еиҳаразак Аңсны ахтнықалақ Ақә) ирхыргойт. Зыпстазара иалтхуоғызы, иахъа зыңсы таны ихамоугызы ҳашәкәйфөцәя раптамтақә зегъ реиҳа изызку, иаадырпшұа апсуа қытә абзазароуп. Ақалақ бázара азбахә цәйрақъ-цәйрасуа изныпшқәо ақық-фбак аптамтақә ықа-заргызы, уи нартбааны, итсауланы изныпшұа, сахъаркыра-лагызы иалукаартә икоу ғымтак рзапымтцац. Уи иаанаго ҳашәкәйфөцәя ақалақ ағыи ишынхогызы қытә бázара еиҳа ирдүреит, уи еиҳа рцәа-ржызы, рыхдышра иалоуп ауп. Настыы ақытә бázара еилырганы еиҳа уағы ибартоуп. Лассы-ласс зеизыпсахуа, зеилазаашьа еиҳа иуадағу ақалақ бázара сахъаркырала еизыркекәаны аарпшра ичидоу аудадафрақә амоуп.

Хәарас иатахузей, ақытәи ақалақы реизықазаашьақә ҳашәкәйфөцәя игәцаарлкзом, ари азтцаара иаргәамтзом узхәом. Жәынгъы-ғәнгъы апсуаа ақытә бәс ишхамоу азгәатаны, уи алахъынта иазхәшүеит, еиңаңаүеит хәарада. Амилаттә традициатә культура аикәйрхаралы ақытә иал-шо раңдәоуп ҳәа иахәапшүеит, урбанизация абри аганан-хъала аптырхага ду шықанатқо зегъы ирбартоуп, хъаастыы ирымоуп, псыхәас иамоу, әбашык рзатом умхәозар. Аа, амарцъя, ақалақ ахъ шәымциән, ақытәғы шәаңгыл ҳәа иага иуҳәаргызы, ауаа ус иузынкылом. Уара уеелиахәа-уеелилаца, маңқъя-шъаңқъя, уклыш-млыншұа, узхарафа-узхаражә ақалақ уаналоу, еттырт ғыуокы үңынцүуаа нңәйттасуа, апхзы наңхъаҳәо ақытәғ шәхандеила ҳәа роухәеит ҳәа ақа-гыы аанагазом.

Ишдыру еиңш, ажәлар шамахамзар рышәкәйфөцәя ирыххәышзом. Ажәлар зхәатәи хартцо, зхәатәи иаңынкәо аполитикцәя роуп. Абарт атыхәтәантәиқәя роуп ақытәи ақалақы реизықазаашьақәа изықиданы рышыңқәырғыларалы апрактикатә усмәғаптатәкәя зылзыршаша. Урбанизация ҳәа икоу апроцесс убысқак аеаргәтәхьеит, ашәкәйфөи иага ажәа пшұала ақытә дахшәажәаргызы, ақытә бázара иага романтикала иштихыргызы, изынкылаузом. Шамахамзар, ҳашәкәйфөцәя ақалақ бázара зырөхәо ағымта азәгүы иапимтцац, ианагы иугәапхартә зсахъа тырхуа ақытә бázароуп, аха уи иабзоураны ауаа ақытәғы иаангыло иқам.

Хашәкәйөфөцә ахыас ирымоуп җыгытакә ауапсырала иахътархаз, акатахә ауаа еижәыланы ақалақықә рахъ иахъцо. Абри аганахъала акыр иказшьарбагоу акы иадамзаргы ағырпштәи аахғап. Абарapoет Сергей Агиндиа иажәенираала «Ақыта нрыжкуеит» иахәо:

Инрыжкуеит иахъа үюукы ақыта,
Ақалақ иазцоит еиханы,
Наунагза ианырхуеит урт рашта,
Рашта иңшү игәйкны.

Аилашәшәымтаз рқәатца уаф дталом,
Азыркәиқә єырбоит ишөирбац.
Изфыидо аҳаяа үарьгы ибналом,
Аетәақә алашоит ишлашац...

Азәгъы иамеикуам аҳатгәынкә артынчра,
Хаттәынкәоуп рұғынцъ, урт ирзыпшзам.
Хашшагычқә шыта ирцәызхуеит ртынчра,
Ацақә абақоу? Апшема дырхзам!..

Еитымхаз ақыта пшза лағырзышоит,
Иазхәицуеит иахыпрааз апсаатә.
Инрыжкуыз рлахынта-мәа ианызбоит,
Игәйнкьюеит ахъаа бжыу уаҳартә...

Ари ажәенираалағы ихәоу ахшығатқакқә ареалтә табырг иашъашәалоуп, аха уи атабырг аконституция затәык ауп икоу. Автор ақыта нзыжкуа, ақалақ иазцо иқартдо гәйнганы дрықәызбоит. Уи иаанаго ари апроцесс аган затәык ауп иби. Ажәенираалағы урт ауаа ркыта, рашта, рхаттәынкә еиба-кәеибаха иахынрыжкуа зыхъказ атагылазаашъақәа рхәын-жәйнгы ҳақәирпшум, рывбагы аабартә икам.

Ауаа усбаша иаалыркъаны ацә айтцызшә ақәзам ақалакъ ахъ ацара шыртакхаз. Ари ашыаға апстаазаратә тагылазаашъа үбарақәа идырқатцеит, ихәаақәыртцеит. Анхафра ргәи ахзыршәаз, иақәызытхашаз амзызкәа еиқәйлеит. Автор инықәирпшәа ақәзаргы убырт атагылазаашъақәеи амзызкәеи азгәатаны ҳнархыирпшыр, хрызхәициртә еиңш иқайттар ақәын ибзиаз. Са сызаирц истаху: ақыта иалтңы

ақалақ ахь ицо рықәйзбара уажәштә ақғы ықам. Үрт ракәзам изқәйзбатәу. Изқәйзбатәу, еилкаатәу ақытақә рныжъра, ркаждыр ргәззырхо, ус қарымтәр ада псыхә рыммакә атагылазашақә роуп.

Итәй-ипхә атакиң асоциализм аағахтқәнды аңызмакъатә еизықазашақә рахь ынастәис ианхау, азсара зымдыруаны амшын иаларыжъыз еипш, хбалыбағ ҳаақәхеит. Абри аиасратә процесс ҳуаажелларра ихъа дуны иа-ныпшит, ҳаргазеазит, аға ҳқыргы, аза ҳқыргы иптәо ҳқанаттәйт. Уи ихлымдаахха инахзаслелит ақыртуа окупант-цәа ихәздыртсызыз аибашьра шыаартқыра. Анха-фы исоциалтә зинқәа зыхъчо, дзықәгәыгүа ҳәа мчык аганахтә имбейт. Абас икоуп еиуеипшым атагылазаша-шыақәеи амзызқәеи еизытқәнды ауағы ақалақ ахь деихар изеиғъны ибейт, дзышыңыламыз, ажәйтә зны иағәимшыоз, итқытыцқыашыоз ахәаахәтрагы хадаратә занатс ипхъа заны нап аирkit. Артқәа зегъы иахъазы, ахеи-қәйрхаразы ицәгъямзар ақәхап, аха аамта қытқ анцалак, рылтшәақәа ёеихозар ауп иүхәаша.

Хәарас иатахузей, ақытәи ақалақы реизықазашақәа рыйздаарағы ганкы маңара азгәатара Сергеи Ағындия ара зығбахә схәаз иажеинраала азыхәа маңара иқазшыбарбагам. Ҳазлацәажәо азтцаара азбараан ҳашәкәйфөңә шамахамзар зегъы зыдгыло идея хадак (акы) ауп. Уи аидея, иааркыағны иаххәозар, абас икоуп: апсуа! Ақыта кашемыжын, ақалақ ахь ацара хташәымкын! Уи иазку ағымтақәа зе-гъы хрылаларым, кнкретла инткааны еилхаргоит ҳәәнгъы ҳалагарым ара, амала изгәаҳтап иналукаартә ақық-әбак рыхъзқәа: Баграт Шынқәба иповест «Чанта даайт», Шота Җқадуа ипиеса «Хая аидагәада?», Иван Ҭарба ироман «Аду-ней ахъалаго» ухәа даға ақық-әбак.

Ара зығбахә схәазгъы исымхәазгъы ари азтцаара шытызх-уа апсуа литературатә птцамтақәа инеихшыланы зегъ рөү авторцәа ргәыбылра зду ақалақ ахь амцароуп, ақытәи иа-ангылаз, ма аамтала уи далтхъазаргы, изыхынхәыз иоуп. Хәарас иатахузей, арт аптцамтақәа ирымоу аидея хада бзи-оуп (излабзиу ықоуп, ҳхәар, еиха еигъзаргы қалап), аха уажәштә, аринахыс «апсуа! Ақыта шәалымтцын, ақалақ ахь шәымцан!» – ҳәа аидея шшапаға апропаганда азура

иапсам ҳәа сгәы иаанагоит. Иапсам, избан акәзар, ақалақъ ахъ шәымцан ҳәа иага игәирпшаагаха икоу ажәа пшҗала, иага исахъаркны исхәоит ҳәа уалагаргы, акагы аанагазом. Еитасхәоит, аха ари апроцесс сахъаркыратә ажәала нкылашья амазам, ҳхы заажъари? Атоурых ус ихәақәнатцеит. Уажәшьта уи ипсабаратәу акы акәушәа иқалеит. Анцәа иумхәан, апсуа шәќәысөңәа сара ахшың дсыртço, аха уажәшьта, аамта къаң иалагзаны апстаазарағы асқак аитакра дукәа анықала, ицәгъя-ибзия даеа социалтә-политикатә еизықазашъақәак рдумеи анаат(ары уажә ҳазлоуасоциалтә дунеигы абзиарақәа амамкәа иауқаху, урт ҳара игәатаны, еилкааны, ира заны ҳхы иаҳзархәозар), иқататәу ҳәа сгәы изаанаго даеакзақәоуп.

Ақытауаа ақалақъ ахъ шәымцан ҳәа ахәара ацымхәрас (ары аидеиа, ахшыфыцак шытә иажәит, ианахронизмхе-ит ҳәа ипхъа затәуп) иқататәуп ихадарақәоу ֆба. Актәи: анхаңа, ақытауаа дара иргәепханы уа ақытағы иаангы-ло, гәаңылхәарала уа инхартә-интцыртә асоциалтә еизы-қазашъақәа рзырхиара, рзеиқаара, адғыылқәаарыхразы техника өңдәле реибытара, анхағ ауал раңәа датамтқакәа. Анхағы ахәынтықарразы маңара дхандеиуа ақыымкәа, ахәынтықарра анхағы дышыгәцарапакуа, изинқәа шахъчо, дтах-тыгъаны дынхаларц шатаху агәра иргатәуп. Ус ақыымкәа анхағы иааирыхуа ахәынтықарра имнәкәаар, ацхыраа-ра өеини инамтар, дыгәцарапакыр, хыпхъа зара раңәала абиурократиатә быйзкаташа жәпа зөйлахәаны ихпакә-хпакәзә зкабинеткәа ирығнатәоу ачиновникцәа ирфалар, иржәлар, акорупция ахра ауа маңара ицалар, ҳатабгеит, ҳтахеит ауп иаанаго. Умилаттры, утрадициагы, убызшәагы, уламыссты зтахыда! Анхағы, ақыта үағы дидгыларц зтаху ашәқәысөйи абра исхәәз аганахъала ацхыраара қалартә дазықәпзороуп алтцшәа анееихо.

Хуаажәлларрағы икоуп шъатанкыла ииашам стерео-тип хәыщрак, хшыфыцакык – ҳара апсуаа ҳағнұтқа ана, ара ҳхы иазаххәо иуахаеит традициала ҳаашъацәоушәа, аашъара ҳгенқәа ирылоушәа, инегативтәу ҳмилат қазашъақәа ируакушәа. Ихаланхо атәым уаагы азәырғы апсуаа аашъацәоуп ҳәа хзыпхъа зақәо ыкоуп. Ажәак ала, апсуаа аашъацәоуп ҳәа агәаанагара дара ихалаттәаны икоуп. Аха ари еипш агәаанагара шъатанкыла ииашам.

Апсуаа иагъаашъацәам, еилкъя-еилгәыщәрагы рыгым, бағшатәралагы игарым. Апсуа иидыруа, имч зықәхаша, акры злихша, ихәаша аус длаганы длахашәыргыли, даашьозар жәбап. Ҳәарас иатахузеи, ицъабаа лытщәа инамтаzo длаганы Сталини Бериеи рхаантәи аколнхара мчыла далашәттар, иара ихазы, итаацәа рзы дызқәаарыхша ҳәа иғаҳтәаны дгыыл кәамкъак ада ишәымтар, Ахәынтқарратәкәа ҳәа хъзыс ирытаны дызтыймтышы ауалқәа лаганы икәшеттар (ахш, акәац, амахәыд, облигация...ауалқәа, ауалқәа, ауалқәа... дыркыр, ақыта акәым, аусура, ахандеира акәым, ари адунеи ақәзаарагы итахымкәа, ихы ахыигара изымдыруа дқашеттоит. Истәлалашәоит ғынфажәатәи ашықәескәа рынтәамтазы ахәша-ртәа (урисшәала «топленое масло» ҳәа изшытоу) уалс ишәықәуп ҳәа иңақәбаңы ҳаныркыз! Ахәшартәа апсуаа иқартцомызт (иахъагы азәы иқайттоны исмахаң, исымбаң!) изахъызгырызырымайт!!! Ақалақь ахъ ҳданы, иаахәаны, иааганы, ақыта аусхәартағы инаганы ирахтар акәхеит!

Ағбатәи. Ахәынтқаррагы, ашәкәыифәцәа назлоу аинтеллигенциа ҳәа икоугыры рыхәфахыр еибыттаны ақыта ааныжыны нхараҳәа ақалақь ахъ ицоз, иахънеиз рмилаттә ҳдирра, рмилаттә ҳаेरа дмырзыртә рышъақәыргылароуп изықәпалаша. Ари конкретла ишықаттәу абас ауп ҳәа пқарас рецептк сара исыздыррам, аха акы уеизгыры хъаҳәапахәада еилкаауп. Иахъатәи ҳтагылазаашы зеипшроу ала, апсуа ақалақь аәы дахънеуа егъырт амилатқәа дрылазырц рацәак игзам, ахықә дхықәгылоуп. Дара ҳақалақьқәа рапхитектура аганахъала маңара хрыхәапшуазаргы ҳара ҳмилат цәа рхубаауа иақаху. Атцыхәтәантәи ашықәескәа рзы шығағаңыпхъаңа крыфартакәас идыргылақәо апаңхақәа алахамтозар, апсуарак зныпшуа ҳәа ғынк ғъара идыргылома? Изеипшроузеи архитектура аганахъала Апсны ахтнықалақь араион өңіш ҳәа изышытоу анхартта ғынкәа? Сара архитектура зананаңла еилызкаауа уағым, аха зызбахә схәаз ағнқәа гъамадарала ишықаттоу дарбанзаалакгыс сиеисоит...

Абра хыхъ иазгәастаз ағба рәғы ашәкәыифы иаптамтақәа рыла иғыңу, ихәартоу акыр изхәозар ауп аус злуу. Уи шуадағу зымдыруада? Ара ажәа өңіш ахәаразы апсуа пстазара ма-

цара адырра азхом, иатахуп итқагъ инартбааны, итцауланы адырракәеи урт иршашәалоу абағатәреи.

Апсуа сахъаркыратә литературағы егъырт азәгъы диенпшымкәа, даға ганкахъала дазнеины, ареалтә птазазарағы ауадафрақәа икоу акыр иөырзааигәтәны дрызнейт ашәкәйсөн Цъума Ахәба «Апшәма иштәшүан ала» ҳәа хыс измоу иажәабжъ ағы. Ақалақы ақытеи реизықазаашъақәа рөң ауадафрақәа икоу ҳәа хыхъ сара ажәа еизадала исхәақәаз абри ажәабжъ ағы акыр еизыркәкәаны ианыпшүеит. Ҳмыщәкылә, ҳнытгыла-аатгыло, цқыа иғәцаракны ҳапхъар, иҳанахәо раңдоуп. Ҳағдашәап ус ҳапхъарц.

Ажәабжъ «Апшәма иштәшүан ала» апхъа акыпхъ ана-баз аахыс абар шытта ғажәа шықәса инареиҳаны итцуеит. (Автор уи ифит ҳәа иатцафуп 1983 шықәса, иккыпхын: ажурнал «Алашара», № 1, 1985 ш., ад. 53–66), аха иахъа уажәраанзагы уи азәы ажәак иадамзаргы иахихәааны үзара ианнны исымбац.

Заанатгъы хъаңәа-цахәада, кәанызынрада изгәастар стахуп, абри ажәабжъ идеиатә тәкылагы, сахъаркыратә қазарылагы автор исымтақәа иреитъқәоу ируакуп. Уи мацарагы акәым, атыхәтәантәни ажәашықәсақәа ғоба-хпа рығнұтқала апсуа проза иаланагалахъоу ажәабжъқәа уағы ирыликаартә икоуп. Насгыы, ара хара ҳзы ихадароу, ҳазлаңәажәо азтәаразы акыр иқазшьарбагоуп, хымпада, ышдала азаатгылара иапсоуп. Иапсоуп, избан ақәзар, ақытеи ақалақы реизықазаашъақәа зақа иуадафу, рызбара шымари-ам, аха избамзаргы псыхәа шҳамам шъахәла ианыпшүеит.

Ажәабжъ «Апшәма иштәшүан ала» ағы акы маца-ра акәымкәа еиуеипшым, аха аки-аки еимадоу, еилшүү атемақәа пшыба-хәба иреиттәмкәа ицәыргоуп: апсадтыйл абзиабара, ақытеи ақалақы, атара змоу измами, атради-циеи иахъатәни ҳамтәи, еиуеипшым абиңарақәа реизы-қазаашъақәа. Ареалтә птазазарағы ишықоу акыр иашъашәланы, ажәабжъ ағы абарт атемақәеи азтәаарақәеи аки-аки еилшүүны, еидхәаланы, еихырпшны қазарыла иқатдоуп.

Ақытеи ақалақы реизықазаашъақәа аазырпшуа егъырт апсуа сахъаркыратә птамтақәа зегъы идеиас ирымоу ҳәа хыхъ маңк зызбахә схәаз («апсуаа, ақыта кашәмүйжын, шәазыхынхә!...») ари ажәабжъ ағы иқағам. Җабыргуп,

иғашыазом, иагъысабаратәуп егырт ҳашәкәысөңә зегь реипш, ажәабжы «Апшәма иштышан ала» авторгры ақыта акамыжра дадгылауп, аха ауаа ақыта кажыны даеаңьара (ақалақ ахь, ма зынза Аңсны иалтңы ищақәо) иахьцо ақыр иртбааны дахәапшүеит, азә далкааны гәыбған истоит ҳәа даламгейт. Аиашазы ара гәыбған истоит ҳәа (ақалақ ахь дахьцо азы) иалукааша азәгъы дагышатәкәм. Ауаа ақыта кажыны ақалаққәа рахь иахьцо, уимоу Аңсны иалтңы даеа тәйлақәак рахь ищақәогъы ахыркоу зхароу хызыщәала Хакәышәи Қәабзачи роуп ҳәа иалукааша азәгъы дықазам, тоурыхла аңстаазара ахата иархиаз аобиективтә тәгылазаашықәа роуп.

Ажәабжы «Апшәма иштышан ала»» иамоуп ахатәи си-
ужет къағ. Ара хтыс митәык уафы иңьеишьаша ҳәа акгъы
ћамла жеит, иаабахью, иҳаҳахью, хзышыцилахью, ареалтә
базарағы атып змоу, еизадоу бзазаратә ћәйтцәа хәыңык
ауп икоу. Иааркъағыны иаҳхәозар, асиужет абас ала еиәкауп:
аперсонаж хада Адамыр ақытағы абжъаратә школ данал-
га аштыахь арра ихигейт хызыла. Аҳамтақәа иатәашьахартә
арра ҳатыркәтцара дула даналга, иттара иацитцеит. Ҳара да-
абоит итәымтә данықөу аамтазы. Аихабыра тараиурта иал-
гахью, амғақәеи ацҳақәеи рыйкатцара иазқазоу, уи занатс
измоу ныңыруп. Еиқөтә-еиқөгыла икоу, таралагыы еибы-
тоу, зус бзианы издыруа, хшығлагыы ихәидам, зтәымтә
итагылоу аңсуа рпыс заманак иоуп. Аңсны антытә дгылы
харак ағы дынхонит (ажәабжы ағы интқааны иҳәам, аха да-
хыных Урыстәялатәи қалақык шакәу ғашьом), уа аус иуе-
ит, дтәацәароуп, апхәис димоуп, ихбыцхахью апеи апхай
имоуп. Ипхәис дызустоу ىңба иҳаздыррам, аха Адамыр
ихата игәи дтәхәышуа лара илызкны ииҳәо ажәақәа рыла
гәныхәтцысталы ақәзаргы дапсуам ххәартә дыкоуп. Адамыр
хылтшытрана аңсуа шыха қытак (Аңсара) ақынтаинуп, ижәла
ҳәам, ғынфажәақа шыкәса ихытцуеит. Аиаҳәшья димоуп,
хатца дцахьеит, Ажәа азааигәара икоу (ажәабжы ағ зыхъз ҳәам)
қытак ағы дынхонит. Иқыта гәакъағы иғони иаҳу зықәрахъ
инеихью иаби иани роуп. Ажәабжы ағы автор Адамыри
хареи ҳаибаирдыруеит хышықәса дахымааңыз иқытахъ,
иаби иани рахь пешшараҳәа данаауа, амға данықөу. Нас да-
айн, иаби иани днеини ибаны, иқыта дналаңш-фалапшны,

ипсшьара мышқәа ихганы, иөхәара анааи, дгъежыны еиңаш иусурах, ипхәиси ихәйткәеи раҳы дцеит. Абас ауп ишықоу ажәабжы «Алшәма ишъташуан ала» иамоу, излеиекаау асиу- жет ацәахәа хада.

Асиужет еизаадак шакөугы, Адамыр ипстазарақнытә ара иаҳбаз, иҳаҳаз, еилаҳкааз, ҳзырхәыцыз акырирацоуп. Ганкахъала уахәапшузар, Адамыр анцәа ишихәара дыкоуп, ибзазара зегърыла икәапза еиекаауп, ишъақәгылоуп, атқакты бзиоуп. Ипстазара тәқыданы имфасуам. Ихы иа- вибо гәнахаты имам. Исфарызеи, изжәрызеи ихәом, схысызыннықәгом, стаацәа сыйнықәгом ихәом, дызтыймтыйша ауал икәым, ага дырханы димам. Дызлоу ауаажәлларрағы ҳатыр икәуп, аус дызғұғы ажәлар ирыххәо ауп. Амфакәеи ацхақәеи риқаттара ус бзиам, ус дум ҳәа ҳәашы амоума? Иқайтханхью маңзам, иапхъақа иқайтшагыны рацоуп. Абри аганахъала иқазшыарбагоуп Адамыр хышықәса иимбасызы иаби ианирығыны данааи адырғаене агәашә дахынтытызыз иааипылаз ргәйлаки иареи апсшәақәа анааибырхәа, узғузени, сыйғузени ҳәа ианаицәажәа, уи агәыла иаиҳәаз иажәақәа: «Сааөхәашәа иасхәеит, сара иқастаахью амфакәа шыаптыла урнысырц уала- гар, пстазарак узхом» (ад. 63).

Ара зызбахә ҳхәақәаз рганахъала Адамыр ибзазара да- хаашшаартә дшықамгыы, игәы тынчым. Уртқәа зегърызы зхәар- тоузени, зегъры ирыцку, таха имто игрыхо, дзыргәатеиуа иаби ианирәфи дахыықам, ипсадғылы хәыт, иқытта гәакъя дахъагу, дахъалхәдоу ауп. Ипсадғылы ду (усқан Асовет Еидгыла хымб- галацызт, уи атәыла дүззә еицахзееиңшү ҳапсадғылы ауп ҳәа иҳапхъаizon, еилых-еилатта ҳамамызт). Адамыр уаанзагыы дышпазымхәыцуаз ипсадғылы маң ағы дахыықам, иаби иани, иқытей дахырцәыхароу, аха уаанза устәкъя иттарны, имца- ха ицраломызт. Абыржәтәи иаарааноуп даныхтанакыз. Уи деимырхха дакит, псыхәас еиңашагы издыруам.

Згәы жәпоу, зхатә қыағада уаҳа хәыттыңда змам азәы иакә- зар акы иамусын. Аха Адамыр ус икоу дреиуам. Агәбылреи аразреи игым, зцәанырра тәғоу, иттарны ахәышра зылшо уафуп. Даеазны еипшымкәа абри атыхәтәан дааны иаби иани анибаз амшқәа рзы имцаха ицралеит иқытта агәбылра, хъаас икит далганы хара дахыықоу. Уаанза данаалоз, уажәы еипш итәкәжъгоу ахәышрақәа дыхтаркуамызт. Усқан иаб

дыгәгәацаза дықан, асқак иқәрах дымнеицизт, ачымазарғы дыхтанамкыцизт. Уажәданааз апхын азамтаң акәын. Ақөанза ҳайрпланла дааит. Уи аахыс таксила даауан, аха иқыта дналалон еипш цҳа хәычык табганы иқан, амашына зықәсуамызт, уи нахыс ифнынза шыапыла дцар акәхеит. Адамыр абри амға нихыр акәхеит өйнламкә, уахынланы. Убри алоуп ажәбжыхәарагы шахацырку: «Атқа агәы еифнашахъян Адамыр дахъиниз, ихәычреи иқәыпшреи ахымфапигаз Апсара ақыта даналагылаз» (ад. 53).

Адамыр иаби иани ирзаиғоз аҳамтақәа (Кубантә иаб изы иааигаз ататыпжәга назлаз ухәа), афатәқәа зтоу ишаанагара иқоу чамаданкгы датдоуп. Ахшығыштыра раҳтап, цқыа игәцаракны, хрызхәыцны хрыпхъап Адамыр ичамадан датталаны дзаттәха, дныгәнысуа, дгәыпшша-хыпшшауа, атқа лашыца далхәхәа, иқыта гәакъа далаланы дахънеиуа иқәпапаны дыхтазкыз ихәыцрақәеи иңәаныррақәеи ртәү зәәо аңәаҳәақәа.

Зегь реиҳа, зегь раپхъа Адамыр гәалас иқайтцеит иқыта гәакъаңы, иаб ифны ақынза машынала (таксила) дзымнениртә иқаңтаз итабганы иқаз ацҳа. Дахънеиуаз иаби иани еибга-изғыда ибар еибаргәрыгъап хәа дыщакуан, аха уи итабганы иқаз ацҳа игәалақара быйжынахит. Иахътху, иахъылашыцоу, иахъөымтроу акәзам Адамыр ипүрхагоу (иара амға даннатцы амзагы ашыха ифавтцыт), иткарны иңәијкы, ихдирра негативла ианыпшыз иқыта ауағы ина-пы ахъагу, иахъгәыгәтажку ауп. Зны ихы дазгәааяу, өазны изымдырзоз ғъара азәы изы дағъуа, иғәы дтаңәажәөн. «Атакси шзымааиуаз, ацҳа штабғаз здыруаэтгы, Ақәа аҳайрплан санақет, саҳәшья лышқа сцон пхъара. Сымахә дсеигәрыгъон, тәэыщақәакгы аанаҳқылон. Урт ахынхо адғыл иашароуп, ақалақы иазааигөоуп, ари атыфра иағызам, амғагы каххаа инагоуп рығыны».

Хәадараны дахъығалаз, дааттылан, игәалақареи иаап-саrei хибашыааяу, псеивгара-гәыпсыршъаганы даақәып-сыйхант Адамыр. «Хаамтазы, ағажәатәи ашәышықәса ан-тәамтазы, амашына нықәсыртә ацҳатцәкъа рзығамтцеит. Спарақәагъы баша инаистеит атаксист. Ҳанелиаза, иеырлағны, иеыргазашәа, заа апара аасымихит. Ацҳа хымзар, амашына зымнеиуазар, исхароузei ихәеит. Иоухәозеи?» (ад.53).

Ганкахъала уахәапшуазар, аңсуа шьха қыта уахынлатәи апеизаж ари ажәабжы ағы ңащыахәатәшәи ипшәнзы, романтикатәла иштүхны, уағы иғәйи азнархартә, иғәйи шытнахыртә, акы иаламфашьо иаарпшуп. Даңа ганкахъала, Адамыр иғәйи тәкапуеит, агәхъаагаратә цәанырра еиҳа-еиҳа датәнатәуеит, анахъхи тәымцъара акәымкәа, абра дынхартә, абра аус иулартә атагылазаашья ахыммам гәнигоит. Хъаас имоуп ихәычқәа ари аңсабара ссир ахъырымбаң, иалагәөрғартә иахъыкәм. Жәабаңа шықәса уи аңхъа зны иңни иаахъан урт, аха усқан ихәычқәан, ари аңшәзара ңқыа еильркаартә иқамызт. Адамыр ипсадгыл маң – иқыта абзиабара иғәйи өнакаауа, уажәы-уажә деипхъхәыңуа, уи ихәычқәагыы алхәдамзар шитаху ссиршәи ирныпшуюеит абаңт аңәахәақәа:

«Таҳара-тысыртаципхъаза, қәапа-әапаңыпхъаза ихәыч-ра, ма иқәыпшра иадхәалаз хтыск иғәалазыршәашаз амфа дышанызгыы, уажәы иаалыркәаны ипхәыси ихәычқәеи иғәалашәеит Адамыр. Жәабаңа шықәса уажәапхъа, ичкәйини изғаби итеге ианхәычқәаз, ишынтааңәаз еиңни, шыапыла ианыст абри амфа. Усқан өйнлан. Иабеиңшү өйнлеи уахынлеи. Өйнла ихароуп, ипшишәдоуп ажәған. Шыхатәылан уахынлоуп ианыпшшоу ажәған, уахынла. Уи уаххынла изымбаң, ажәған датцампшың!»

Ичамадан наиргылеит Адамыр. «Арт аетәақәа, итәааза, ишамшамуа ашъхақәа ирхагылоу, ани амза рымбазаң сыйкәйини сыйзгаби. Ҳыңта агәтәнынтә инатцаңшызаргыы, усқан ихәычқәан. Адунеи аңшәзара ңъаршьартә маңара акәымкәа, аңшәзара ахә уағы ишизымшо иазхәыциртә иғеидасхъеит, знык иадамхаргыы, абри амфа уахынла ианысхъазтгыы, хаан ирхаштуамызт. О, изакә жәғанузеи, изакәйтә етәа еилыңыңароузеи! Шаңантә иғәхъаазгахъаз абри атх. Ҳазшаз наунагза иҳатәеишшома ари адунеи аңшәзара, мамзаргы шәапсам хәә ҳапсахуо ауатәэйсә?! Ирбароуп сыйкәйини сыйзгаби, раб ишьха қыта иахагылоу ажәған ағыза даеаңъара ишыкәм. Сыңхәыс уи лырбаны лгәи ахыхра атахзам. Уи анңә динихәартә, ақытахъ ҳақәтәнни ҳңап ухәар, еиҳагыы еиғальшшоит» (ад. 54).

Нахъхи адгыл харағы даныжоу еиңшым Адамыр аратәи ицәаныррақәеи иғәтәхәыцрақәеи. Уа есымша иус данағу, хтаңәыха анимам даеакуп, ара уажәы ихи иареи рхала еи-

зынханы ианы́коу даеакъоуп, атҳ дахъалоу, иқыта дахъалсуга даеакъоуп. Арақа Адамыр иибо, иахауа зегъы изгәакъоуп, иғәбылра рыйдуп, ихъу-хъуа ипсы рылахойт. «Иқытауаа иғәалаиршәон Адамыр. Иғәалаиршәон иғәылацәа, ифызыцәа, иртцағцәа. Дигәалашәон ихата дышқәыпшыз еипш, ицәннырагы анқәыпшыз, рапхъаза абзиабара иғәатцағ изырәыхаз аپхәызба. «Лыблақә...Ирпштәыз, мшәан, лыблақә? Истәалашәом акәым, усқангыры исыздыррам. Срыцәшәа-цәыпхашъаны, сзырхыпшыломызт уи лыблақә» (ад.56).

Асеипш иқақәоу ракәым, түхәа өымтраны, изакәызаалак штыбыжъык анумахауаз атҳ далаланы дахънеуа, амға ааигәара инхоз азәи иаштағы кыкы-кыкухәа өызытыз арбағытцәкъа абжы деигәырғьеит Адамыр. Уи абжы ани иара уажә дахъынхо, аус ахъиуа адгыл харағы иаҳаҳьюу арбағықәа рыйжыы еипшзам, ари иқытағтәи арбағ абжы даеакала ицәа-ижъы ианырит. «Амға ағықәан, нхағык иашта икәгылаз атла ақнитет, абжы феитыхны өнатит арбағ. Уи абжы убасқак илахъыхын, убасқак агәамч аман, адунеи зегъ иара иатәызшәа. Адамыр дааттылан, арбағ абжы ахъгаз атлахъ даанаңшит. Гәыргъяғәашак иаҳазшәа, уи ағытбжыы деигәырғьеит. Даапышәарчан, имғаҳь иәсанынеихоз, ахы иара иқәкны өнатуазшәа, еитах абжы өйтнацеит арбағ. «Знык ауп ианәнатхъоу. Даеа знык иәнатыроуп. Усоуп ишихәаз; арбағ өйнәт иәнатанаңза, уара хынтә мап сцәукуеит ихәеит. Убри азыхәан акәзар иаақәымтүзакәа изығенатуа? Ҳаламыс арғыхозар? Зыда ххәартам хәзәимзырц...Мрас иумоу иарбану, уара ауағы? Даақәымтүзакәа эщарак акәын иситоз саб» (ад. 58).

Даеакы акәым, инахараны абнаршәырахътә арғаш аштыбыжъ иалығыны иаҳаз атытцәкъа абжы изгәакъаны ибейт Адамыр. «Арғаш аштыбыжъ иалығыны, абнаршәырахътә, абжы гәытшыагаха өнатит аты. Ифызак ибжыы иаҳазшәа, даалах-өйххеит Адамыр» (ад.55). Иналк-фалкны ақыта иалығуа алашыбжықәа Адамыр ихәыщрақәа даеацъара ииаргоит. Уртгыы (иқыта алашыбжықәа) анизгәакъаз аамтак ықан, аха уи шыта инасқыо иалагеит. Уажәы ара дхыбжа-өйбжашәа, уаанза ихы иадимбалацыз цәалашәара чыдак дам-еханакит Адамыр: иара ара шыта инагзаны дапшәыман,

дагысасын. Апшәмареи аласреи дрыбжыакны, дрыбжыханы дықоуп. Абри ауп рыңхарас дзықәшәаз. «Ақыта иалғуан алашыбжықәа. Ақыта атыхәан лак шыргыы, абжала издыруан изтәйіз». Уи аамта абастиқъя иласны хнырхөышья амоуа ишцаз агәра игарқ итахымызт Адамыр» (ад. 56).

Адамыр иқытағтәи алақәатцәкъагы шытә дапшәымоуп хәа дрыпхъаразом, мөасөйк, тәым уағык еипш изхәйшеит: «Гәашәқәак инаркылъаны, идаапкыло, еишуан лақәак. Даға лақәакгыы рыйжықәа цәалашьшыза, умфасуазар, уара уәы ус ҳамам хәа, абартсақәа ирытцығуан рышбыжықәа» (ад. 57).

Абри атх ссир азы Адамыр амға дахылықәу итагылазаашья зеипшроу, деимырхха дызкыз ахәйцрақәа закәу цқыа реилкааразы иқазшыарбагоуп ипшілаз ағуағи иареи реицәажәашья, рыйшәеибыхәашья, настыры уи ағуағ иажәақәа иара издыртсызыз ахшығтакқәа:

«Ағуағ пхәызбак дымтцаирсырц дцозшәа, илахъ итаршышины ахтырпа ихан, еиқәатцәа самсалза ауапа ишәын. Ағы ашпышра иақәңсаз ақөйинақәа, иразынтызызар акәхарын, амза ахъақәпхоз иңирцыр-уаркалениуан. Цқыа имбжыацызт, агәра ианымшәацызт ағы.

Адамыр данааивала, иара, Адамыр аңсшәа анихәа, ағуағ иеи агәра нағаирххит:

– Уарбану? –ихәеит. Адамыр еиликааит уи иқыағ штаз. – Хәлыбзия?

– Аратәуп. Бзия убааит.

– Ара-тәтәзызар, уапп-шәымазар, бзиала уаабеит хәа. Уса-сызар, хәлыбзия хәа. Уара уагысасым, уагъапшәымам. Чоу! Ағәра сымптыңнажәома, абгақәа ирф-фаайте! –иेи агәра маңк иноуиштит. Ихтарда ааиреин, Адамыр имаҳазар хәа дшәазшәа, даға знык: –Уагысасым, уагъапшәымам. Баш-шакуюуп. Угәы иалымсааит?! –ихәеит.

– Сәгәи ишпалсуе...

– Ауағы ма дсасызароуп, ма дапшәымазароуп. Ҳамға-хытсып ағнықа...Сара ғ-ғ-ба, мап, х-қытак рнағс сыйхонит. Абас субоит, аха чарак ағұхәара птәаны сааует...

–Ииашатцәкъаны, уаала ағнықа, –ихәеит Адамыр.

–Ухаттаа уахыцо умахым, сара сабоугой, учамадан узқәа икүйтсаны, амға уануп, аб-бгақәа ирф-фааит, уаха агәра ишпанымшәои, чоу! –ағы ашыапқәа ахахәқәа натықъеит.

Дцеит агәарабжъара ибжъаршәны. «Уағы лахәыхк, лаф-хәафык иакәымкәә дықам. Иажәақәа шыхъантазгыы, агәаара, ма агәаг хәа акгыры рыйтамызыт». Егниашатцәкъаны, амфасфы иажәақәа Адамыр игәатцағы гәаарааз, гәагыз акгыры шыдмыртсысызгыы, дсабины, дымчымханы ихы ибо дәкартцеит. «Уагъасым, уагъапшәыммам!» Уажәы, ианиашатцәкъа усқак дырзыымхәйцит арт ажәақәа. Игәатцахъ инаштынды дырзыымхәйцит амға дахынзакәызгыы. Ауха, атҳ ашараҳы инйүәлоны, дәғагыло, дныштыало, дызмыйцәо, түхла ағны данығаназоуп урт ажәақәа цүкъа данрызхәйцит. «Аңсшәа ахыасымхәаз... Дсыздыруам, сиздьруам... Уагъасым, уагъапшәыммам...» Игәалашәацыпхъяза атқак өңің аархөон арт ажәақәа» (ад. 57-58).

Адамыр дыштегіуаз иқамлеит ағны дахьнеиз. Ағны еиқәылашыца, еиқәыхъшәашәа иғылан, агәашә ыттарбақа иаркын, атәымг аарханы ашъақа иадчаңалан. Адамыр ара дзықешәаз бзиарак ишазхәамыз ауимдырхуаз. «Ибла иабоз игәры иханамтазт, иргәғәаны иааникылан, иртрысны длахеит. Иаркын иттарбақа. «Душырыгры, игәашә атәымг алеитомызыт саб. Ианамудах ма иөеиҳөон, мамзартыы абарқәам өеитzon. Иреицәаз шәипхызын иара изықәан: «Ушә-гәашә атәымг аадырхааит!» Цәгъярап қаланы, ибла иаимырбарц итахызшәа, нақ агәашә днадтцит. «Агәашә тәымғла ачапара анхағ изықәан хтәароуп, ахәыштаара ацәароуп. Атса хъанта иағызаха, игәатца интахайт ари ахшығотқак. Уи уажәадагыы ихағы иааихъан Адамыр. «Мышкызыны, саби сани рдуменеи анырыпсахлак, ишпасыпсыхәо, иалахъынтахозеи ҳанхарантцыра? Дазхәицхъан, аха знымзар зны атқак изықамтацизыт. Изыхъкъоз рацәан. Урт ируакын ахәыштаара мырцәакәа иаазгоз абыргәә раңыл днахаданы иаҳирхароз. Убри ағынаңнашыуан дағектакы. Еснагы уааңсырала итәын иғны-игәара. Уағпс дығнамкәа, иказа итацәнны, иаумызыт, ихағы изаагомызыт» (ад. 62).

Игәепшана-хыпшашаауба абертца итқатәаз алада псы зхоу азәгыры данимба, дара ицәымығхеит Адамыр. Азнык азы ала Адамыриштыбжъанаҳа, иаахыш-өышит, аханасағартынчит. «Мәасфык агәашә даадгылазар, уеизгыры дызталом, днадтны дцап» (ад. 60) –хәа азбазар акәхап. Аха иара агәашә адхара данақәымт, ахықәаалеипш ифатқъан инеизытрысит.

«Үаҳа акагы шәузеилымкаауен ҳәа иангәа, ахәышырғы иақәпалағашшәа, итәааны ишуа ағаанахеит» (ад. 60).

Адамыр ара иибоз асахъакәа ракөын агәырға изыртсыс-уаз, еиха-еиха еиқәылон игәалақара абжысра. Үаанза дзышыцилаз ракәзамшәа даға цәак рхидаауан, ихәышрақәа даға хырхартак рауан. «Алашыбжъ атқысгы ишьара дықәрыркъон, дызхәапшуз ахыбрақәа. Излаизымдыруаз, излаимбацыз ҳәа иқаз рыфны-ргәара, рхыбрақәа, аха абыржәы ада, абас атх цахъаны, шытыбжык цъара идәйлмисуа, ма лашарак пенцырык икылмыйпхо, ашта дталахъаны игәалашәом. Еғыа тхыбжъонны дхынхәыргы, апенцыыр иалыпхон алампа алашара. Хыбрас дызхәапшлакгы, атх алашьца-ра рцәыхъантажазшәа, игәалашәарағ иаанханы ишықаз акәымкәа, еиха еихасықәызшәа, иаха еитталазшәа ибейт» (ад.60). Уимоу ажәған агәахыы ихалаз амзагы абжыаңыт-тәи еипшымызт. «Ажәған ахъаантәөз, агаға өйтхә-өйтхә икыдпсалаз атқәа, зны инеилалон, нас иааилытуан. Амза ианынағаҳалак, азыхәашь ағартәазшәа, аблакәа нтаауан. Агәашәағ данғылаз изцәйртциз ацәанырра еитах инаилсит – акәаскъа, аматтурта, ашта антыт, ахкаарағы иғылаз абоу-ра, хыбрас даазхәапшлак зегъы, ишибахъац акәзамкәа, иаха рөыштәцала, илақәханы, еиқәшшыы иғылан» (ад. 61).

Адамыр иаби иани рашта, рхыбрақәа ас иахъибо агәаенанызара ҳнатоит, бзиарак ишазхәам ҳайларкаауент, лахъеиқәттара қыдак ишазхәоу фашъазом.

Ала иргәйбзығырц, ағны азәыр дықазаргыыира ҳарәарц Адамыр ибжы .тыганы «Хага! Хага!» –иҳәеит, аха иаан-гыломызт ала. Уи иибахъаз рла, Хага ҳәа ахъз иара изитаз акәзамызт, уи анырххъан, ари уажәы еишуз өңц ианыртцаз иара дмааижъети даға лан. «Шәгәашә уағы изаамыртуа, иашәыркит, саси пшәымеи ззеифымдыраауа ала анышәтцеит, ишәыхъзеи уара?! – иаб дааини дидгылоушәа, ихала ақәынди-кәндра дағын агәашә дахъадхоз Адамыр. Ибжеиқәа-бжаш-лаз ала еихасықә хәыңы, иазихәаз ахъз хъмызғнашъазшәа, иаха-иаха идаапкыланы ишуан. Нәк итүга ахәозшәа ашта итаиргылаз ачамадан инадыххылон. Зны иргәйбзығырц иеазикит, нас иршәарц далагеит, аха ала, сагъузжъом, сагъуцәшәом ахәозшәа, иаха-иаха идаапкылон» (ад. 60).

Атыхәтәан излеилкаахаз ала (ашылж ианааша, ағны иа-аиз агәыла пхәыс Шыидгә Адамыр иалхәеит иқалаз), Ада-

мыр иаб дычмазафазаап, Ақәақа дырган, ахәшәтәрытағ дышшәтәртәзаап, иан уи дахышшәртәз дидтәалазаап. Ари атагылазаашь даара даргәамтцит Адамыр, даруалыуашеит, даргәжәажәеит. Абра азежәтәи ашәышықәсазы иабду иргылаз ахъатә өнү еигрыка ду ағы ихала дзатқа ршатәйс иауит ауха. Итәрбәқа иаркыз ашә анизамырты, апенцүр дқылсноуп дышыналағзы. Убри аухоуп ианпишәаз, итәрны ицәа-ижкы, ихдырра иананырыз шыала, лағырзыла иабаңәа, урт рабаңәа еиқәырхо иааргоз рхәыштаара ахъчара зақа атакпхықәра аңу. Атәаңәа ду ирыштылаз ари ағнағы имаңара пхъатәйс иахъиоуз акыр деңтанаңрәгәеит, атыхәтәан излаңгәалаиршәо ала, иаиркыргы, ирцәаргы «шытыхшы амоуа, ихъантан ағны ионахаз атынчра» (ад. 64).

Хәарас иатахузеи, Адамыр иқалаз анеиликаа ахәшәтәрытахъ деихеит. Икәзшъарбагоуп Адамыр уи ауха данааиз еипш, адырфәене иаб иахъ, ахәшәтәрытахъ данцозгы ала ахъишшәтуауз. Аха уажәи ашта дұтыңны данцоз уи иеишшы апхъатәи еипшымызт, даеакала иқан, қыдарақәак аман, ахыбжа-ғыбжара аныпшуан. Ари атыхәтәан ианишшәтуауз ағәйбзыгrei агәаареи еилапсан: «Еишра иақәытқыз ала, агәашә дхытңны дышшоз ангәанаңа, еитах еишра иалагеит – раңхъа ашта дантнабааз еипштәкъя. Агәарабжъара дыбжысны акыр днасқыаңзагы, зны игәйбзың-хыбзыгуа, өазны игәааны ишшәтуауз ала» (ад.65).

Автор абарт иажәақәа рыла ихыркәшоуп ажәабжыгы.

Ажәабжъ ағы насыпшәа, уажәазы хұтыс үзіншің ҳәа акғы қамлеит. Адамыр иаб деңкәеит, ичымазара далтцит, жәохә мышқа ришиштахъ дғылеит, ионықа дхынхәеит. Анцәа иқынты Адамыр итааңәарағы алыпсаа дықам, зегъ еибгоуп. Макьана. Аха ианбанға? Иаби иани ғынғықәра ныртраны икоума? Автор ҳанхықәыргыланы иахирбейт ари атаңәа рхәыштаара амца уажәшшәта нтцыра дук шамам.

Адамыр иқытахъ нхараңхәа хынхәышыа имам. Идеи ипхагы аап ҳәа гәынга ақам. Арақа еитах иаҳгәаларшәаны ҳазырхынхәеп Адамыр иаби иани ибарц данаауз таксила иқыта данналагыла иибаз итабғаны иқаз аңға. Сара ииашны исзейлкаар, асахъаркыратә еффект аманы, инартсауланы уағ дзырхәициша асимволтә тәкы нанагзо икоуп уи. Иара убас агха, соурым ҳәа сгәытует итабғаз аңға ажәйтәи

ағатәи аамтақәа, атрадициеи иахъатәи иааниуа ақавилиза-циеи, атара змоу измами реікәйтхара, реікәымшәара, реікәымшаҳатра иасимволуп схәар.

‘Җабыргуп, Адамыр макъана зынзатқәкъа ицәымзың иаби, иани, иқытәи, иареи реимадара, хышықәса рахъ зның акәзаргы дааны ибоит. Аха иара ихәычқәеи дареи шпақало? Адамыр ихәычқәа рабдуи, рандуи, иара иқытәи ирыдхәалазам, еидхәалазам, урти дареи ropyжъара ацхә табғахъеит, шъақәырғылашъак аиуп ҳәангъы гәгрек ҳнапшынгъы ахы ҳақәыпшыртә иаабом. Адамыр ихәычқәа маха-шъахала ара иахъықам, адғыл ҳарағы иахъиз, ара иахъамағаз маңара акәзам аус злоу, аус злоу доуҳалагы рабдуи рандуи, дареи еиңәыхароуп, еиқәйтхоуп, ршъа акоуп аамчыдаражаз еидызқыло, еимаздо шытә уаҳа акагырымағазам.

Шәаи, ҳмыщцакықәа ҳаатғыланы ҳрызхәызып Адамыр иара дызтазкуа абипареи, иаб дызтазкуа абипареи, ихшаз ихәычқәа зтазкуа абипареи реизықазаашъақәа зеипшрахаша. Адамыр иаб зақа шықәса ихытца ныткааны иҳәам, иҳаздырам (ажәабжъ ағы уи ихатәи хығытгы ҳәам), аха ифашъазом иқәрахъ дышнеихъоу. Ус анақәха, уи ихаан (ихәычреи иқәыпшреи шықәсқәа раан) апсуаа ҳөй апатриархалтә еизықазаашъақәа ropyштамтақәа зынза имыңцызт ухәартә икоуп. Иара Адамыр дызлиааз, данышъақәтгылаз асоциализм ҳәа ҳзыштығаз иаркы-иаркы, ирцә-ирцә ҳәа ианықаз ахаан шакәу ғашъазом. Адамыр ихәычқәа рабду идоухатә дунеи ампын иқәзам, генетикала, шъала рабду гәакъя иоуп акәымзар, доуҳала еиңшхо изықалом, еиқәйтхоит. Ара абду идунеи қазуп, иаамта шхаззыз еиңш, аматәцәа рдоухатә дунеигъы ҳымпәда иҳазхашт иахъиз, иахъағаз атәила шхазу еиңш. Ажәакала, Адамыр иаби иареи доуҳала излеидхәалақәоу макъана пыт-чытқәак ықазаргы (апсадғыл маң абзиабара архъа инаргыланы), иаби ихәычқәеи генла, шъала иахъеизықоу ада ирзеилу ҳәа акагырықам.

Автор уи азбахә ала ажәакгы иҳәом үзаргы, аха ҳара архъағәа гәнүхәтцысталы акәзаргы еилахқаартә икоуп Адамыр ихәычқәа апсуа бызшәа шырзымдыруа. Урт даеа тәылак ағы иизар (даеа тәылак ағы ииз ракәым, Апсны ии-

уагъы апсуа бывшэа зцэызуа ыжакхуп!), даёа милаңк, даёа уаажелларрак ирылааざзар, рбызшэагъы даеакуп, рдоухатэ дунеигты даеакуп, рандуи рабдуи рбызшэеи рдоухатэ дунеии иацэыхароуп, еилибакаашъаагъы рымам. Адамыр уажэ дахъынхо, дызлагылоу абзазаратэ культуреи иара дызлааざз иабаңа ркультуреи иенидхэалаざз, еимадаざз. Таксила дана-ауз, иқыта дахъналалаз итабганы икәз аңча еипш, урт рыбжъара табгоуп. Ажэйтэи афатэи культурақәа, традициақәа рыбжъара бывжъкатцәаца икоуп. Атэым уаф доухала дтэымзар учхап, аха шьала, милаңла иузгәакью доухала, культурала, психологияла дуцэтэымхар ауп арыщара.

Абас ала, ҳала шаапшуа абицарақәа еикөйтхахеит, ихаз-хазхеит, еицэтэымхеит.

Ажэабжъ «Апшәма ишьташуан ала» афы икәгылоуп жэйтэнатэ аахысгы ауаатэйфса зегъы хзы зтак җатцашь амоуц философиятэ этцаара дук: «Изхарада?»

Иахгәалахаршәап ари азтцаара атак ажатцара заңа иуадафу зныпшуа аурыс шәкәйфы, афилософ ду А.И. Герцен ироман «Изхарада?» Атак җатцашь рымоума ауаатэйфса зегъы еицхзеицшу абарт азтцаарақәа: Изхарада ауаа базара рибамто иахышкоу? Изхарада атэйлақәеи, ажеларкәеи, ахәйинтқаррақәеи рыбжъара аибашърақәа тыйхәаптәара ахъымам? Изхарада ҵюуки амал иалатәаны қыаф ахъирұа, егырт млашыуп, ицәхәны, иршәйртцо-иряжәнүртцо рымамкәа, уахтапса рымамкәа иахышкоу? Изалыршамхазеи ауаа социалла еикәрахартә, бзия еибабаны, рнапы еикәиршаны, азәи-аәзи рцхайбашьо, еихзызо ауаажәлларра еиңкаара? Абри абри ауп ҳәа асеицш икоу азтцаарақәа ртакқәа аахтәаны азәи изыжамтцац, изымзбац. Урт ртакқәа рыбжатцаразы атцаарауаа, ахәйиңиңәа имфапыргахьюу апышәақәа рацәоуп, аха зегъы иреигүп ҳәа хазы акы азәгъы изалымкаац зегъы ихәаша.

Ажэабжъ «Апшәма ишьташуан ала» ахь ҳаисны ҳаҳәапш-уазар, авторгъы, аперсонаж Адамыргъы, ҳара апхъафцәагъы ихаздыррам икатцатэу, ихаздыррам абзазарағы аикәымшәа-ракәа конкретла изхараҳтәуа. Изхарада Адамыр иаби, иани, иқытеи дыржиганы адгыл харағы дахышкоу? Изхарада уи ионыңда даартә атагылааашъақәа ахъимам?

Адамыр длак-факуа, доухалагъы, маха-шьахалагъы анахъгы дыжамкәа, арахъгы дыжамкәа, дагъапшәыммакәа,

дагысасымкәа, иаб иашта, ифны, игәара зыхъчо илатцәкъа дтәымшынаны еишуа, дыбжықажъо дахыықалаз, нацәакәкъыла изхраитәуа азәгъы дықам. Еилаханто ижәлаз ихәышрақәа рөи уажәы-уажә ихы дазтцааует: «Изхарада?» Еғыа дхәышыргыы, ихы иавибо егыйкәм. Иаб ифны дмаанижътеи хышықәса ахътцуа пхайшьоит. Уажә иаби иареи анеиқәшәалак реизы-казашықәа зеипшрахо атәы далацәажәауа, автор ифуеит: «Пхзы хышәашәак наиқәнатәеит, пхашырака игәатца интысит. Өыпныхәак нархибаалеит иаб иблақәа. Дынхъаҳәын, лхы ааларкәнны, лыблакәа лрыцкьеит иан. Иныкәашәа ианацитта, игәйтхә иаха иаахеит. Харак азәы иидтазшәа: «Изхарада?» – ихәеит ибжы тыганы. Дыззыпшзамызы, зтак дазымхәышыңцыз ари азтцаара знык ианөыха, егъараан сутәаххъазаргыы, уажәштыа сузытәахум ахәозшәа, уаха иааикәымтәазакәа, амға дахыынзакәызгыы, ауха дахынеишаз даннеигты, абымба иалашәаз акәиц еипш, уажәы-уажә инхәытцъон. Зны атак қайтцон өхүрцәажәарала, ихы нахыга-аахыго. Даеазнык ихәарц далағон иаахтны. Аха инагзаны атак ҳәамкәа иаанхозар акәхарын, абымба зегъы былны иалгаанза акәиц шмыцәо еипш, еитах ахы аазырнағон. «Изхарада?» Сара акгыы схарам. Сара сыйқәылаз амғагы ииашаны сыйқәлеит, сыйшү аусгыы ламысла инагзо сааиуеит. Сыйқәлацәа зегъ реипш, саргыы арра сыйқан. Ахамтақәа рыла, ҳатыркөттара дула ара саналға, аттара сталеит. Салгейт. Истказ Аңсара иамыхәозар, сара исхарагәышшоузей! Сара истахума, гәйла-псыла уахгын-өйнгыы абарт ашъхақәа сахырғоу, сахыркыду, сыйхың иа-халоу?!» Иаармөүтны ажәакәак нахәаны, нақ инаиқәицон уи азтцаара. Усқан, уи азтцаара шақа икәицаз ақара, усыза бзия дүкәуцар уагацәа рахъ дшиасуа еипш, иаб еиҳәалоз алакә аеңиңашын: «Уара мрас иумоу иарбану, ауағы?» (ад. 54).

Адамыр данқәыпшызы, архызда бзия иибаз архызыба данигәалаиршәазгыы ани азтцаара – «Изхарада?» – ихы иаатагыжыит. Игәанала хыркыиарак дналагеит. «Сгәи рыхшәаны, мамзаргыы исатәасымшъакәа...Ах, иабапсоу уажәштыа ахәара. Ииаша зам, мап, ииаша зам сан зны исалхәаз. Сыйстазаара иаха иахеиңхаша ҳәа сеимдо сдәықәмыйт. Изхарада бымбои, сан, азәгъы ихаразам». Иаарымчны икәицарц дшағызгыы, икыта ишьапы анналаиргыла инаркны, иааицрымтцаа ишьтаз азтцаара: «Изхарада?»

Еитах дныхтанакит. «Изхарада бымбои, ҳазшаз ихароуп». Иқыта зегъы ааизганы иреихәозшәоуп атак шықайтцоз уажәи. Ииашазами исхәаз хәа ихы ғыштыыхны ажәфан днатацапшит» (ад. 56–57).

Адамыр ашъхымзааңаң Маҳаид иғни данавсуазгыы игәлалашәеит уи иғы ақырынтә ацха шифахъаз. Уи Маҳаиди иареи уажә иааиқәшәаргыы аеңниҳәа шиауа идыруеит, аха ихы злаиркүиаша дазхәыцуеит Адамыр: «...ашъхааңаң иғнахы дынхъапшит Адамыр. Аеыларкә, еиқәышшы, еидара хъантак иатқазшәа, атҳ иялагылан ақәахъ ғны. Атааңәа шътамлаңзу, апенцыркәа руак алашара алпхон. Атҳ иналығны, сабик итәуабжъ геит. «Ахәыштаарағы амәқәа еиғажыны амца агәгәаҳәа еиқәны, аеңәағ агара тысуа, архнышьнағ икнахау ахъурзы...Ex, анаңылбейт...Маҳаид диматахап итәуо, аха иаб дарбануш? Атаца дааугеит, ачара ууит, аматагы дуюит, Маҳаид, усымбейжътеи. Иашоуп, иашоуп, сышәңыззейт, ишпазури, Маҳаид, ҳтәыла зақароу убоит, амғақәа қаткатөуп, ацқақәа хтқатөуп. Ианыстаху саяа, ианыстаху сцо иаугәышшом. Иашоуп, ара сыйкам, аха... Истәлаламшәақәа, саб исеихәаз алакә шпастәламшәои. Изелибамкааит ауафи амзеи» (ад. 57).

Адамыр иаб иаштағы даннеи, агәашә данадхоз, ала аниешшуазгыы ани азтцаара – «Изхарада?» – ахы итәланаршәеит. Усқантәи итәтхәыцрағы иара ақагы шихарам еиғеиҳәоит, аха зегъы акоуп, игәи жъажыоит, ихгызында иалиршәәзом, авба иаргыы ишимоу иғы иқәшашаңаңоит: «Сара ақагы схарам, изхароугы дсыздыррам хәа ихы шипхъаозгыы, гәйпхашшараң зызы, аара дук ихы инадиңхъазалеит. Ихароуп ақыр ықазаргыы, Адамыр идыруан ишианарыжкуаз абри аштағы инижъыз иани иаби. Изхарада?..Изхарада?..» (ад. 60).

Даеа зныхъы иаб ихарақәоугыы ықоушәа дрызхәыцуеит, уажәи-уажә иғәи еилапшүеит Адамыр: «Иани иаби рылабара дахыщцакуан. Игәатдан ицәахъаз агәхъаагара зегъы ағыхара иағын. Изқәа икыдын ичамадан. Еиқәа таркәакәан: «Рхырыпсы иагдырхон. Сара сзыхәан амса инықәыртшон ироуаз ақәрышьқәа. Сылабара дара рзыхәан жәғангәашпхъароуп, ныхәак иағызоуп. Сара? Сара сзыхәан ныхәак иағызазами? Ныхәак иағызазмар...Уи сара исхарам. Рымасцара ағны иаххалеит. Саҳәшья, саб иҳәашья, дсасын, дызтәйз рахъ дце-

ит. Ағынға ухынхәуазар, суцхраауеит ҳәә акәзам саб атара шысиртқаз. Атара та, уафха, хара хъаас ҳәаумтсан, угәи ртынчны үқаз зәоз иара иакәзамзи? Дсырхашьама? Мап. Сынъынърхеит. Пәтәзарап азхом иқастцахьо амфақәа рныс-ра. Уцеишь, шъапыла амфа уқәлеишь, шақаамта уқәхо, наст-гыи ишықатцу убап, сара снапхарала иқатцу амфақәа. Үи акәым ихъаугаша. Уафы дзызхәыщша даеакуп. Из-бан, абарт ахәадақәа, абант акәған иатасуа ашъахақәа, абри аипш зеипшроу даеаңъара иқам ажәған, абарт зе-гыи анаастәалашәалак, зыда псыхәа имамыз акы зңәызыз ауафы сиенпшхо, сгәатәхы тыблаауа, изсыгрыйсуазеи хъаа цәгъяк? Истәалашәоит, мәа дук, трассак ашъаттара ҳәәын. Еимаадарц егъхамызт. Уахык ағыны сахъааиз, саапсазазар акәхарын, хъаа цәгъяк ауафы ианизтыйсуа еипш, сгәатда итталеит Апсара. Иутахызар, уара уаҳатыраз, сара, зегыи лкажъыны, иахъааухәо сущцоит лхәеит сыпхәис. Үс лымхәар иаха еиғын. Иахагыи ихъантажеит сгәатда итаҳаз аидара. Ааш-шыас исымаз? Истәз, схы зыскыз абавзгари? Арақа ихашьас-нтышыас иқасттарызеи? Сзыңәағәом, сзырашәом!» (ад.58).

Адамыр иаби иани ықанатцы акытағы идаңқәа ытцимхыщ, аха урт анықамло аены инаркны иқытеи иареи еидызкыло, уа днызкыло, дадызхәало ҳәә акагыи иаум, иқытеи иареи реимадара өахтәаҳоит. Абри ауп рыщарас иқалаз.

Излаабо ала, ауафы, аиндивид иара иитаху, ишишаху, иб-зиоу акы акәзаргыы, илзмыршо абзазаратә тәгылазаашья ұйбарақәа раңдоуп. Адамыр еипш ҳабжъажъо ҳнымхарц азы азәи-азәи аигәнныфреи, агәеизыбылреи, агәцареибакреи ҳагхмырхалароуп.

Ари астатағы иаасхәаз зегыи еизыркәәаны ҳазхәыцу-зар, ҳазтатылоу ашәартакәа, аамта уадағ блаттарыла иазгәатаны, досу илшо ала, псуас икоу азә даанмыжъкәа, хара дықа, ааигәа дықа, Апсны дадхәаланы аизхара иоуртә атагылазаашьақәа реиғекаара ҳеанахшәалароуп.

Атыхәтәантәи жәохә-фажәа шықәса раахыс ииз уажәтәи ағараңқәа рхәыщрақәа, ригетыхақәа, ридеалқәа, ргәазыхәарақәа уаңзатәиқәа рааста даеакзоуп. Сгәанала ҳашәкәыфәцәа урт үкъя ирыздыррам, еилкааны ирымам. Иахъатәи ағар абиңара еиҳабы иатцанакуа ауаа рзы зеилка-ра уадағу даеа психологиатә дунеик италаҳаны иамоуп.

Иаахәыз адунеи уажәштә шытакъа рхынхәыша амам. Ңъялъа хәлароуп хәәйт ҳахьатәкъо хъзынхәала инткааны ишахзымдыруагы. Ҳанзырхаша, ҳзырғацаша акәу, ҳахәтәы ықәйәзхуа акәу еилырганы иҳаздырам, атра-диция хмырбгалакәа ағыци иареи реипшыша ҳақәшәом. Ҳаицәажәойт, ажәа еимаҳкуеит, аус еимаҳкуеит, ад-гыл еимаҳкуеит, амал еимаҳкуеит, ҳахәдацәақәа ртиба-карақынза ҳнейбагоит, ҳазхибаркъо акыр иапсоу иапсаму аилкаара ҳаштәзам.

Ажурнал «Алашара», 2009 ш., №2–3

Ашъацхәа уамкырц

Иахъа ушъаға аайхыугар амашынақәа урыхъашаны уанкаҳая аамтазы акәым, тоурыхлагы ҳалапш ахынзанаゾ, сара иахъынзаздыруала, апсуаа уардынла тацаагара ицомызт. Уардынла азәы атацаагара дңеит хәә заҳахъадаз? Өйла акәын ажәйтәгъы атаца дشاаргоз, иахъа бжеихаразак машыналоуп атаца дшаарго. Ахаapoет, апрозаик Платон Бебия иахъа уажәраанза ифны итижъью ирәниамтақәа иреихау ироман «Ашъацхәа» (Ақәа, 1981) архъатәи адәкъақәа ахъааҳартуатәкъя инаркны уардынла тацаагара ицо гәйпсөйк ауаа ҳнарылаиргылоит! Арахъ ахтыс анымфадысуа иахъатәи ҳаамтәзоуп!

Иқалаз уи ауп, ароман «Ашъацхәа» ахадаратә хағы Арсоу Агәба ақалакъ ағы дынхоит, ифашибом аамтала ақытә иалиааз азәы шиакәу. Аха автор ибзоураны даабоит, джурналиступ, редакциак ағы аус иуеит, дырәниафуп, ашәкәөсүра инапы алакуп. Уи пхәыис данаагиз атацаагацәа (иахъа ишапу еипш) машынала ақытакъ идәйкәлелит. Иаарго архъәизба ақытакътәуп. Аха амш аацәгъяхан, амған изыраны иқаз азы хышхытәаны ағыланахеит. Ақытаяуа идырхиаз ауардынқәа рыла азы ирыр акәхеит атацаагацәа... Ауардынқәагы азы иштәнахит, иара Арсоу ихата дназлуо атацаагацәагы азы иамгакәа иеикәхеит, аха иччархәхеит, икәтрабааха

ибааζеит!.. Ажәакала, ароман аатуеит ҳамтазы иқамлаша, ма даараζак иқазшырбагам ахтыс азбахә ахәарала. Даәакала иаххәозар, ареалтә бзазара иахыръяны, гипербола ҳасабла иаңданы, амц жәабжыхәарала. Иахъатәи ареалтә бзазара иақәыршәаны ҳахәапшузар имцуп заххәаша, ара, асахъаркыратә ғымтағы, итабыргхеит. Апхъағ уи ахтыс апстаазарағы иқалатқәкьеит, ма иқалатқәкъар алшон ҳәа агәра игауо, агәра имгауо акәзам аус злоу. Аус злоу ари ажәабжыхәаратә стиль иахнәто асахъаркыратә, аестетикатә еффект ауп.

Җабыргытқәкъянгы, ашәкәысфы ироман ахы цәыригеит, ихацирkit иқамлаз, ма апстаазарағы иқалазаргы иахъатәи ҳамтазы атипра зымуа епизодк ала. Ароман ахадаратә ҳағы Арсоу Агәба ипстазарақны иналукааша ахтыс – ипхәысаагара иадхәалоуп уи ахтыс. Аха уи ипхәысаагаша иахъатәи ҳамта иавышша ицоит акәымзар, иаңнаргызуа иқам, даәакала уи иахъатәи ауаа рыхәысаагаша иапародиоуп ухәартә иқоуп. Пародия ҳасаблоуп Арсоу игәила пхәыс бырг Хаптинеи иареи реицәажәашықәагы шықоу, иеизыгәдушәа, ғонутқала ҳатыр еиқәыртшәа, арахь ажәа ғыбаракәа еибыхәо, арматырма. Аха иғашызом: ргәи итатқәкъақәоу ракәзам ирхәо. Абжыаңны ареалтә пстазарағы ауаа азәи-азәи иеицәнүмхатқәкъо бзия иеибабо ианықамгы ажәа хаала аицәажәара реаныршәоит. Арсоу игәила пхәыс бырг Хаптина лакәзар, ғонутқала цәгъара дук, харамра дук згәи итоу лакәзам, аха дшәи-пшыиуеит, дмақаруеит, лыбз «такутқәартә» иқоушәоуп дышшәажәо.

Абас илах-ғыхны, уагәыланахалартә ицәыргоу ағымта иатцанакуа, излахәартуо, излағыцу, қыдарапқәас иамоу, настыры акық-әбак псыгерақәас иамоу үкъя ҳхағы иамоу, ашәкәысфы арақа сахъаркыратә хархәагақәас иатцанакуа, тәкыси, композициала еиғартәшыши иамоу, ашәкәысфы арақа сахъаркыратә хархәагақәас иқаитказ закөу, нас хрыхәапшып персонаж хадақәас иалоу зеипшроу.

Ара зегъ рапхъа ихәатәуп ағымта иатцанакуа иахъатәи ҳамтә шакәу. Инықәырпшшәа акәзаргы ароман ахадаратә персонаж Арсоу Агәбеи автор ихатеи еиқәлацәоуп ухәартә иқоуп.

Ақыта азбахә иналк-фалкны иххәазаргы, иаабо ахтысқәа реиҳараҙак ахымғапысуа әкалақь ағоуп.

Ароман иатцанакуа аамтеи ахтысқәа ахымғапысуа атыңи реилкаара шымариоу еипш имариам ашәкөйөфө ара тема хадас иигаз аилкаара. Избан акәзар, атемақәа (иссоу, икәазу) мачымкәа рхы еиларсуп. Ара икоуп, иаххәап, апсымтәра, акачбеира, ахшығ көағера, абзазаратә интерес лақәкәа ирыштыоу, ауаажәлларратә малфағцәа рықызыбара ухәа реиңш икоу азтцаарақәа жәпакы. Ишиашоу ақымзаргы ицәыргоуп иахъатәи әкалақы ақытеи реизықазашы асахъақәагы. Арт азтцаарақәа зегы, акы еиҳаны, архыақа ииаганы, еғи наскыаганы, бзазаратәла избоуп, ирхырыпшуп, ирхылтцеит ауаатәйғаса еиуеиңшым рморалтә-етикатә зтцаарақәа.

Убас шакәугы, дара зегы иеиңшрзеиңшугы ыкоуп, даға-кала иаххәозар, ҳзыхцәажәо ағымтағы ицәыргоу атемақәеи азтцаарақәеи иеидызылыо, ихадароу рзеиңш қазшыа еизакуп. Дара зегы ааидкыланы анегативтә цәырттрақәа рағаптера, рахырыхәра атема ҳәа рзаҳхәар алшоит. Абри атыхәтәантәи атема ду иеиднакылоит Пл. Бебия ироман «Ашыацхәа» ағы иштыху атемақәа иага ираңаазаргы иеидызылыо, хадаратә гәыцәс иримоу ҳапстаазарағы иахъагы иахұло, ашыацхәа ҳадыркырц үхаштыоу еиуеиңшым анегативтә цәырттрақәа сахъаркыратә ажәала рықызыбара атеноуп.

Ишдыру еипш, ҳабзазарағы аамтала игәигәтажыны икәз анегативтә цәырттрақәа акыр рышьата ғәгәаны ирхайт. Уи ус шакәу цқяа иангәатаха, урт рдацқәа ирынкыны рапыхра, рыйтжәара мариамхеит. Иара убас, ишдыру еипш, лымкаала хрестпубликағы анегативтә цәырттрақәа раныхразы, рапыхразы апартиеи аиҳабыреи атыхәтәантәи ашықәсқәа рзы акымкәа, обамкәа ақәтцаарақәа рыдыркылелит, иазыпхъагәартеит хырпара зтакым аусмғаптатәкәа. Инеиттихны иалацәажәахъеит апериодикатә кыпхь ағы, ҳуаажәлларра изғыдиоу ахәта ахатарнакцәа анегативтә цәырттрақәа ирықызыбахъеит. Анегативтә цәырттрақәа рағаптера иазыркхъеит азәымкәа, ғыңызмкәа ашәкөйөфөцәа рырғиамтәкәа. Аха, ҳәарас иатахузеи, ари атема макъана табара ақәны ҳәа икәм, актуалрагы ацәымзыш, рпроблема дуны икәгылоуп ҳуаажәлларратә птазарағы ҳсаҳъаркыратә

литературағы, хыпхъазара рацәала аспектқәеи аганқәеи амоуп, тұға змам, настыры еиуеипшым аформақәа рыла ахы цөйрнагоит. Пл. Бебия ҳзыхцәажәо ифынта неитңых ағы ари зымекакра мариам атема ду ачыдарақәа аманы, апсуа пістазара ачыдарақәа ирныршәаны избоуп.

Ароман «Ашыацхәа» антытқ апхъя иахцәажәақәаз акритикцәа В. Дарсалиеи Р. Қапбеи ииашаны излазгәартаз ала, акомпозиция аганахъала еиқекауп зхала, хаз-хазы ишъақәгылоуп зуххәаша, ановелла қашшықәа змоу ахқәа рыла. Урт ахқәа, мамзаргыы ановеллақәа жәаф ықоуп. Ановеллақәа, атабырг азы, зеипш сиужеттә цәаҳәа хадак рымам, аха ахадаратә персонаж Арсоу Агәба ихатара ароман гәыштес иишиит. Автор хаз-хазы хқәаны иаликааз рифонутқагыы иахұылоит, хазы иалкаамзаргыы, зхатә сиожет къағәа змоу хыпхъазара рацәала анекдотқәа. Анекдот арақа рольс инанагз азбахә ала маңк иадамзаргыы ихәатеүп ҳәа исипхъязоит. Сара иахынзаздыруала Пл. Бебия ҳзыхцәажәо ироман «Ашыацхәа» ағы ақара даға апсуа литературатә рәниамта неитңых ағы анекдотқәа рацәаны иахұылаоз. Изыхъяз сыйзыррам, аха «Ашыацхәа» апхъя иахцәажәақәаз, уи иазкны атқакы бзия змоу астатақәа зөғиз акритикцәа В. Дарсалиеи Р. Қапбеи анекдот ара рольс инанагз үкъя итәарымтазеит*.

Ҳзыхцәажәо ағымтағы анекдот атып ду шааннакын-ло апхъағ илапш итшашәоит аханатәгыы. Иара хыхъ маңк зығбахә схәахъоу актәи ахгыы («Уардынла ҭааагара ицаз») апхъя инаргыланы (үигыы анекдот иеипшими!), ағымтағы ирыжәпаны, ана-ара ипсақынаны иалапсоуп анекдотқәа. Дара убри ақараирацәоуп, уаалаган иагәлуфаар, ишаанагара иқоуп анекдотқәа реизгак еиқәуршәартә ақара. Урт раҳытә ақык-әбак ағымтағы азеипш жәабыжъхәаратә процесс рацәак иадхәалақәәм зуххәақәааша ықазаргыы, иаандыланы апсуа жәлартә лафхәаратә стиль ақыр иашшашәалоуп. Автор урт анекдотқәа зегынцъаратқәъя иеицеипшны рсахъаркыратә функцияқәа измырғәазаргыы, қазарыла ихы иахъаирхәаз имачымкәа асахъаркыратә еидара иахъатцеитдаз маңзам.

* В. Дарсалиа. Дызустада ашыацхәа иағашәаз? Ажурнал «Алашара», 1982, № 95–104.; Р. Қапба. Ажәеи ақазеи. Алитературатә-критикатә статиақәа. Ақәа, 1983, ад.80–122.

Алiterateтурағы анекдот ахархәара иғызыу усзам, жәынгы ғанғыы итрадициатәуп. Жанрк аҳасаб ала ашъапы ахъаҳаз ажәлар рәепсыц рәниамтағоуп. Ипсабаратәу акы акәны иахәаңштәуп Пл. Бебия ҳзыхщәажәо ироман ағы ихы иаирхәақәаз анекдотқәагыы, шамахамзар, хытщыртас ирымоу афольклор ахъакөй.

Ажәа «анекдот» ахата абырзен быйшәа ақнитә иаагоуп, «итыжым» ауп иаанаго. Афольклор хытщыртас измоу, итрадициатәу, иахъатәи ҳаамтазғыы ағиара змоу ари ажанр адунеитә литература аклассикцәа дүкәа инадыркны иахъа уажәраанзагыы азәырғыры рырғиамтағы инартбааны рхы иадырхәоит. Арақа аҳацаҳәа ҳәалашәарағы иааниует аңсуа литература ашъатарғыы Д. Гәлия иеицирдыруа иажәабжы къағқәа сиужетқәас ирымоу еихараңзак анекдотқәа шракәү. Аңсуа литература антытцғыы ҳапшуазар, иаабоит азәырғыры ашәкәығаңзәа анекдотқәа рсиужетқәа ирылхны инартбааны ауаажәлларатә, аполитикатә, афилософиятә ухәа тәкы змоу арғиамта ссиризакәа шапыртцаз. Иахгәалахаршәап Ц. Бокаччио А.П. Чехови раптамтақәа; анекдотқәа ароль дүзза нарыгзент Н.В. Гоголь «Ревизори» «Иңсу ауаапсыреи» анифуаз; типла иғызыззар ароман аурыс литературағы ашъапы зқыз А.С. Пушкин лымкаала анекдот интерес иман, уи анекдот ихатәи сахъаркыратә гәазыххәарақәа ртак қазтәо акы акәны дахәаңшуан, иғымтакәа рөғыы қазара дула ихы иаирхәон. (Аурыс литературағы, лымкаалагыы А.С. Пушкин ирғиамтағы ароман ажанр ашъақыргылараан Анекдот инанагзаз ароль иаzkны шәахәаңш: В.Г. Одиноков «И даль свободного романа»...М., «Наука», 1983 г.); анекдоттә сиужет ауп шъатас иаиуз ачиновникцәа, абиурократцәа рцәа каза ирхызхуа, икарикатураны, ирғаастаны иқазтәо И.Н. Тынианов иеицирдыруа иажәабжы «Подпоручик Киже». Ас еиңш ағырпштәкәа тәфа змам ыкоуп.

Излаабо ала, алiterateтурағы анекдот ахархәара итшуроу ароль нанагзарц алшоит. Аус злуу хархәашьас иаиуеи сахъаркыратәи естетикатәи функцияқәас иузатои роуп.

Ҳәиасып Пл. Бебия ироман ахъ.

«Ашъаңхәа» ағы имфаңысуа ахтысқәеи хыпхъаңзара раңаала иалоу аперсонажцәеи еихараңзак излаадыруа ажәабжыххәара зхағала имфаңысуа ахадаратә персо-

наж Арсоу Агәба иажәақәеи, ихәыцрақәеи, дызлоу ауаа дышырзы́коу рылоуп. Ажәабжы́хәара мәфапсысуетт актәи ахағала. Арсоу ипхәыс Сырма лыгәтахәыцрақәа ртәи зхәо дақъақәак алаҳамтозар, иахъабалак Арсоу ихата иоуп ажәабжы́хәара псыевдоавторс иамоу. Дңәажәоит иара имариоу жәабыжы́хәаратә формала. Уи ицәажәашья – ихы иαιрхәо алафқәа, ажәапқақәа, афразеологияқәа, традици-ала ажәлар өаптыцлатәи ртәажәарапағы ишъақәгыланы икоу ажәаеицааирақәа – арт зегь рыла апсуа жәлар ртрадициатә жәабжы́хәаратә форма иазааигәоуп, иашьашәалоуп. Абри ақазшы ароман ахатабзиарақәа ируакуп ҳәа сгәи иаанагоит. Арсоу ицәажәашья агәрагаратә тон амоуп. Апхъағ гәрагағыс дқаттаны, ажәабжы́хәаф изааигәазу ифызак иаҳасаб ала, Арсоу имазақәагы хтны ихәоит. Ара астериотип ықазам, зхы иақәиту жәабыжы́хәаратә формоуп икоу. Автортә позиция адекватра азуа итамшәозаргы уи иазааигәоуп Арсоу ипозиция ухәартә икоуп.

Ароман ағыириауп Арсоу илирикатә хъатрақәа, икәшамыкәша икоу ауаа ирито ахәшьарақәа, игәтахәыцрақәа. Урт зегты аайдыланы ароман ағы уазхәарап еипш иҳадах-кылартә икоуп. Арсоу Агәба иуазажәоуп ухәарп икоуп ароман ахы инаркны атыхәанза. Даға усуп ари ауазхәара формас иаиуз.

Ишдүру еипш, ҳазтагылоу аамтазы, еиуеипшым аспект-кәеи аганқәеи рыла апстаазара аарпшразы асоветтә литературағы, лымкаалагы аурыс советтә литературағы ауазхәаратә стиль (урисшәала «исповедальная» ҳәа изыштыу) атып ду ааннакыло икоуп, акритикцәагы азәырғы иеимаркхьеит, иеимтәркхьеит, иазгәартажьеит ари ажәабжы́хәаратә стиль ахатабзиарақәа реиپш, итқурам аныррақәагы шықанаттахью.

Иаайдыланы Арсоу Агәба иажәабжы́хәаратә стиль али-тературалы итқуруу, аперспективагы змоу акоуп. Арсоу иуаз иирхәарп азы автор изалихыз асаҳарькыратә хархәага хада аирониоуп. Арсоу дназлоу аперсонажцәа азәырғы рхәыцрақәа, рхымфағашьақәа зны-зынла аирония инахыжәаны апародиеи асатиреи рұқынза ианнанағақәоугы ықоуп. Дара зеипшракәатәкьюи ирониала раарпшреи рыхцәажәареи еишьашәалоуп. (Егырт ракәым,

Арсоу ихатагыры ихымғапгашьи итагылазаашьагы ирониала дырзышоуп). Еишьашәлоуп, избан акәзар, хыххылоуп дара апстаазарагыры ишахәапшуа, ишырхырга. Акыр аңсызерақәи иныпшузаргыры, атагылазаашьакәи дыртәиртәйзаргыры, Арсоу затцәйк иоуп, иага умхәан, маңк инартцауланы ихәициа, иахъатәи ауафы иморалтә-етикатә пікарақәи еилеимгарц ада анамулакгыры, зыламыс зыңрых. Егырт зегыры тәа збаз, тәа ихәхәеит хәа, еиха зызго, еиха зыфо, шәах амарцыйа хәа икоуп. Иахъа акәымзаргыры уатцәи ҳаамта иақәнагоу мәфа иашак ҳақәлап хәа рахътына иааниум. Уаха умпсит. Дара рхатә қыаф ықанатцы, уи антытә хырфас иқартцом, акәтәгүй бүлгүйт кашыроуп икоуп, уаха акагыры. Изну аамтеи илоу ауаажәларреи рзы акынцатыреипш икоуп, ажымдыр иағызоуп. Аамтеи ауаажәларреи рәепхыа изакәызаалак маңк иадамзаргыры инахараны уалпшыак ридуп хәа рахъгыры иааниум. Апстаазара хархәагак аҳасаб алоуп ишазышоуп. Ҳара ҳкоммунисттә мораль излахәо ала, ауафы апстаазара иқәнагоу инатароуп, аха иаргыры ихәтоу алаигалароуп, ихатә пәтәзара тцуразароуп. Ари ахшыфтак иаша асбатәи ахәта ҳзыхцәажәо ароман аперсонажцәи рәтиярак рзы иқағамшәоуп агәхьяа мкәзакәи иавышша аган ахь ишцо.

Изәүзеи? Изызхәициазеи? Хықәкис ирымоузеи арт ауаа? Қыатцәйрак иламғылакәи, еидарак иатцамлакәи, пхзык рымымхыкәи, мариачеиа ахныкәгара. Ес иқартдалакгыры, ламыс кәармак рымымхозаргыры, абри ауп иртаху, изыштыоу, иахъеи уахеи изызхәициа, ихыштыцилоу. Шамахаңак акәымзар, епизодла иналк-фалкны ицәыргақәоу азәйрөвь инаңдыркны аперсонажцәи зегыры злақақәоу ирония ҳасабла баша удырччартә ақым, итрагедиатәуп ухәартә икоуп. Арахь дара рхы-ргэи итахъициныры пәтәзарата хымғапгашы маңк иадамзаргыры инартцауланы иазхәицины, мышкы ахы, мышкы атыхәа аихшыала қартцарц ртахым ақымзар. (Ус қазтәо Арсоу затцәйк иоуп, уи тақа лымкаала маңк хихцәажәеп). Урт рымфа ҳақәлар, иахъа ҳазмырғамтца, ихъаахымгаша, ирониала хархыччошәа храғосыр, ҳағеимышхара, уатцәи атрагедиатә тыххәтәа ҳарттар қалоит. Ашәкәыфы ҳзыхцәажәо ифымта иазипшааз ажәабжыхәаратә форма лас ҳаҳнамхцәароуп. Уи иавтцырхәхәаны иҳабжьеигарц иитаху закәтцәкью, иахирбарц иитаху апстаазаратә зтцаара уадағ-

қәа цқыа ҳрызхәыцроуп. Мамзар ағымта тәкыс иамоу ииашаны иахзеилымкааит аүп иаанаго.

Пл. Бебия иперсонажцәа азәырғы акырынтә акомикатә ситуациақәа иахыртғыло иарччархәуеит, аха иахъатәи ауағы еизада итқоуроу идунеихәаңышыла ҳрызхәыцузар, урт рыччархәра иахылтца гәмымрөығыгатә чараңзам, итрагедиатәуп. Насгы ңүкәа ҳазхәыцроуп атрагедиатәи акомедиатәи ситуациақәа ианагъ иузеийкәимтхо ишеидхәалоу. Атрагедиатәи акомедиатәи злеипшым иагаираңзаргы, бжеихән ииеңғалуушәа иқазаргы, алаба ахи атыхәеи ирығарпшыр қалоит (Алаба ахи атыхәеи иага иеипшымзаргы иузеийкәигүхома?).

Абра ихәоу ахшыфтаққәа баша өхырцәажәараны, иабстракту хәйицрақәаны ишийкам ңүкәа иеилахқаарц азы маңк хара сцаңозаргы, иатыпуп ҳәа ипхъязаны аурыс литература ақлассик ду И.С. Тургенев исалам шәкәкәа руак ағы иихәөз иажәақәақ ҳгәалахаршәар стахуп. Ара уажәы иаазго ашәкәиғөи ду иажәақәа ҳзыхцәажәо азтцаара ңүкәа аилкааразы иҳаҳеоит ҳәа сгәытгүеит. И.С. Тургенев ифуан: «Мне недавно пришло в голову, что в судьбе почти каждого человека есть что-то трагическое, – только часто это трагическое закрыто от самого человека пошлой поверхностью жизни. Кто останавливается на поверхности (а таких много), тот часто и не подозревает, что он – герой трагедии» (Тургенев И.С. Собр. соч. и писем в 28 томах. Письма, т.III, М.-Л., с. 354).

Егырт ҳаркәатцып, Арсоу ихатагы иибо, иахауа, дызлагылоу, ихата ашыацхәеипш дызкуа анегативтә ңүртцрақәа трагедиак аҳасаб ала акәзам дшырзышоу. Иареи дареи ирониала иеилгарц итахыгүшәоуп ипозиция шышоу. Пл. Бебия ироман аперсонажцәа ыпстәзазара штакыдоу, ишмартдоу рхағғы иааниум, избан акәзар, хыхъ-хыхъла иреицақъаны, апстәаазара хыхъ-хыхътәи ахығыгъара баапсқәа, мәа қыашыла иргмыгны иацәырго хазыннак акәушәа ипхъязаны ргәи ақәдиртәааует ақароуп. Рұынтақәа инархыхәәаны иахыымхәыцуа иахқъаны ашкәакәеи аиқәаттәеи, абзиеи ацәгьеи, ахазынеи агмыги рцәеилахә-еилапашъаует.

Абас ала, асахъаркыратә ҳархәагақәа рахътә Пл. Бебия ҳзыхцәажәо ироман ағы аптызара амоуп иаарту, ихту аирониа. Ашәкәиғөи имаурехәаша, насгы ироман ахатбзиарақәа ируакуп ҳәа сгәы иаанагоит апхъа дызлалагаз ирониала

аңәжәаратә стиль, шамахамзар, иеиламгакәа, дамейжъакәа ифымта хиркәшаанза иахынаңгзаз.

Иара убас ираңәазаны, настыы, ихадароу, шамахамзар, ҝазарыла ахархәара роут адиалогқәа. Ароман «Ашың-хәа» ағы адиалогқәа иреиңәзү атып ааныркыло икоуп. Аперсонажцәа рғыырлак ирызкны ҳара ҳәаанагара злашьяқәтгыло реиңәажәарақәа, иеибырхәақәо рылоуп.

* * *

Избахә хәақәахьеит, аха шытә лымкаала маңк иадамзаргы ҳаизааттылап Арсоу Агәба, избан акәзар, уи ихаңсахъоуп ароман ағы зегъ реиңа интерес этсу, атыңгы аанызкыло. Егырт аперсонажцәа зегъ рааста Арсоу ихаңсахъа, иқазшыя динамикатәуп, уи иқазшыя иадаабало аитакрақәа сахъаркырала ақыр иртәбыргуп, рыйгера угартә икоуп. Иара ипхәыс Сырма лаамчыдаражаз, шамахамзар, егырт аперсонажцәа зегъы статикатәқәоуп.

Хыһъ зызбахә стәласыршәахъоу акритик Р. Қапба истатағы дихтәажәәнды Арсоу Агәба итсоурам персонажуп ҳәа ишхәаттәкью дықам*. Инагжаны диашоуп узхәом акритик Арсоу ихәыңкәа ииашамкәа иахъхәициа, ииашамкәа рхы ахымғаптыргақәо зегъы зхароу ихата иоуп ҳәа авба ғәгәа ахъиито**. Арсоу ихәыңкәа ииашам рхәыщрақәа, рхымғапгашьяқәа иара имаңара иөрымтәаит, уимоу, иара иқынтиә өырпштәи баапсык рымгазаргы қалап. Ақазшыя баапсқәа ран лқынтиәи, рыхқелаңәа рқынтиәи, егырт иахъеи уаҳеи излоу аиҳабаңа азәйрөи рқынтиәи ирыңдыркылазар, ирөйртцаазаргы қамлои!

Арсоу цәаҳә заттәык ала ишшапаңа икоу хәңсахъазам, зеилазаашъа ақыр иуадағу ақазшыя ныңкәызго азә иоуп. Акырынтиә аки-аки еиғагылома ухәартә икоу ахәыщрақәеи ахымғапгашьяқәеи иныңшуюйт. Ажурналист, ашәкәысөөи иқәнагоу аинтелект имамзаргы, интеллигентк иаҳасаб ала дызлабжатоу раңаазаргы, ҳәарас иатахузеи, дыпри-митивзам. Қазшыя бзиак аңәаара идүмбалоттәкагы дықајам. Иахъаҳмырштып ипхәыс данышьяқәылкъоз пәтазаратә пышшәа дук шимамыз, аматериалтә мамзарагы ақыр

---

* Р. Қапба. Иахарбаз иусумта, ад.120.

** Иара уа, ад.116.

дентцарғәнаны дшамаз. Урт зегъы иара иуафра ахбыкъра итçoурамкәа ачыраара азызуз тагылазаашықәоуп.

Арсоу «Ура, пхъяڭ» –ахырыхәо ддо дыڭам. Иара изы адунеи зыгәта еиғырссоу атәә еиңш амци аиашеи, аңғьеи абзиеи ҳәа маңара ишаны ишыкъам идируеит. Амци аиашеи, аңғьеи абзиеи ишшапаза цәаҳәа затәйк ала ишеникәйтхам еиликааует, иеиликааует урт шәкъы, зқырыла ишенилышу, рыхъхәақәа шеивтцу. «Аха, аа, дад, ари мңуп, ари иашоуп, иутаху алх, уара иутәуп, ҳалалс, қәашьс иуаут», –хәа ианагъ азәир иауирбахуа. Амци аиашеи, аңғьеи абзиеи наңнатә аахысты дағы мати, алашыцаrei алашареи реиңш иеишшәтоу антиподкәоуп. Ауафы ианагъ атагылазаашықәа изаптром, атагылазаашықәа дара ишыртаху имахщә данкъны иара данныкәиргөгү ыками! Арсоу Агәба ипстазара Пл. Бебия ироман ағы ишаарпшу акөымкәа, даеакалагъы ҳхағы иаахгар қамлазой? Изықамлозеи? Иаххәап, ипхәыс луафахәы хәыгчы (хынфажәа маат) леаламыгзазакәа псы қым-қымрала, псымыңқъала шъапығнарғыларта умоуда руада ппахәза ғныматәала ильртәуа даналага, иара итлагъы иөрыңгъаны, дылғағылар, иамузар длылгцыр қамлози. Аха, ганкахъала, уи ахәара мариуп, анағзара уадафуп Арсоу иеңш ақазшы псада ныкәызго ауаф хәыгчы изы, даеа ганкахъалагъы, усқан ароман зықаломызт, ма зынза даеа хырхартқа аиуан.

Ипхәыс Сырмеи иареи еиғаңарпшуазар, иара дхәыцფуп, ипхәыс апрактицизм дханагалан дамоуп, уи псыс илхоуп. Арсоу ганкахъала уихәапшузар, агәтакы бзиақәа, агәтакы ҳараккәа змоу азә иакәушәа дыккоуп. Уаанжатәи итоурых ҳаздыррам, аха автор ибзоурала ҳара апхъаза ҳанихтыгәло, Арсоу хымзәрапхъа иауз ауада ғың дығноуп ақалақ ағы. Ғныматәас имоу мачзууп: «Сааит сара абрахъ шықәсык аахыс иеидызгалахъаз сыйғыматәақәа – систол еиңақъеи, сәкәардә ңыркыи нақ-аақ иаасғыттаракны» (ад. 7) –ихәоит иара иишиңәажәашью ирониала. Рәниаратә усумтак ахы икхъеит, аха иеенитыхны, гәата-бгата уи иеенітартә дзышықәэмгылацт. Җәыс дааигар, дтаацәарахар, дшықәғылар итахуп. Ипсабаратәуп усқан иихәо иажәақәа: «Знык ҳаалигакәаны саатышәынтәландаz, анаңылбейт, сгәи аартынчны, ашьшыыхъә ани снапғымта снадымтәалози!» (ад.12). Аха Арсоу игәи ишаанагоз, уатҗәтәи имш шеидихәыцлоз

еипш иқамлеит. Атаацәара дахъалалаз игәыхәтәы ҳаракы – «ашышыңхә» инапылағыра аус адулара, –анагзарағы имыңхрааζеит, иқәпапаны алакышашь еипш деимөирхха дырkit тұға змам абзазаратә зтцаара табыссақәа, апсуаа хыпхъазара раңәала иҳамоу акәама-тәма қыдарақәагыы урт инарыллеит. Аха уртгы ракәым аус злоу. Аус злоу, иара изы иуадағыз даға «земанак» изцәыртцит: ипхәыси иареи дунеихәапшышьала, тагылазаашьала, хымфапгашьала, психологияла иеиқәымшәеит. Ас еипш зхәатәы еиқәымшәо ауаа рзы апсуаа ирхәалоит еипш, иара «ар!» –иҳәар, лара «амажәа!» – лхәоит.

Ипхәыс Сырма ахәаахәтцәа, аспекәлиантцәа рдунеи да-ланагалеит. Ахәаахәттра знапы алаку зегын псың цқыа рхамкәа иауқаху, аха ашәкәығы ари аперсонаж ахәаахәтцәа рдунеи дахъалеигалаз машәыршақә иқамлеит ҳәа сгәы иаанагоит. Из-банзар, уақа лымкаала ауағ псың дхызхша атагылазаашьақәа ахырыаңау атыпқәа ируакуп. Сырма дызлоу реипш ларгыы амешьчанра абғыаахәа даашытнаңаит. Лхатца Арсоу Агәбагы лхәатәы данлыршәеит митәзак үабаа мбакәа. Арсоу уи иғәы ахәоныңтәкъя иельмптыңтимхалеит, иара итәала ақыргы дылғапеит, дылғагылт. Апхъа зцаңхақәа лкыз асклад ақнитә ачанаңқәеи атәңақәеи хәыда-псада раагара даналагазгыы иланеимшарьц иақәниkit, ақыргыы иеирххеит. Аха ипхәыс изылжаз абзазаратә шыңқәақәа дзырзымиа-ант. Арсоу ипхәыси иареи злеиңшым рахътә ихадароу уи ауп, лара дызланагалаз аус мееиқәа, итىлгaz амешьчантә қазшыақәа хәартам ҳәа иара ипхъязозар, лара урт иаҳъатәи ҳаамта иақәнагоу қазшыақәоуп, ауаа зегын зөү дәғуп ҳәа илыпхъязоит, изакәзаалак акаладырцәыпхашьодықам. Арсоу зегъ реиха итказ қазшыа ғәтәа ахызаамырпшыз, принцип ҳаракык дахъзыңқәымныңқәаз ауп. Ипхәыс иналыркны икәшамыкәша икоу ауаа мееиқәеи итцаурام атагылазаашьақәеи изеитакжом, дара дылбаардеит, дырнымшәар ада псыхәа имамшәа джартцеит. Иңашытәхаз уи ауп, иара зананаатла зегъ реиха ихәтан апринцип ҳаракы ааирпшырц, итшагыы иеиргәгәаны дықәптарц, аха измырреит. Ипхәыси иареи рзанаатқәа шеиңшым еипш, рқазшыақәагыы контрастра рзе-ибауа, арах үарак иеиңиңхо изықамлеит. Ианамуза иара уи лқазшыа баапсқәа дырнышәар акәхеит.

Арсоу ипхәйс Сырма апхъаза лусуртакынтәи еиуеипшым ачыс матәақәа (ачанаңкәа инадыркны) алго даналага, акыртты иләирихьит, уи моу акакеихәагы длытцақьеит, ахалара уи хыхәроуп ҳәа илыпхъазеит.

«– Азәир ибырбоу, бара иаабгаз?

– Аиеи, ауаа еизганы, ижәбома ҳәа идырбаны иаазгон.

– Нас ахәгты мшәазнакәа... Азәгты иамхәазнакәа...

– Уи уара уацәымшәан–сара исшәоит!

– Ма-ап! Абыржәйтәкъя иааштыхны иахъаабгаз ибгоит!

А-быржәйтәкъя!

– Уеилагама уара, Арсоу?

– Иахъанза–мамоу, аха иахъа сеилабгарц бағуп!

– Закәи, уара, иухәо, зегъ акәкәхәа рхы ианахәо аамтазы...

– Истахым сара ари афыза ахыхәара... Сара акызатәйк ауп истаху... Схатәы...» (ад.83).

Анафсәка Арсоу ихағсахъа иаиуз аитакрақәа апхъағрыгәра игартә икоуп иеиташъақәгылара атәи ахъаҳөу алахамтозар. Уи адагыы ахәтачқәак уеизгъы агәйнамзара ҳзынрыжьюет. Иаххәап, цқыа иеилкааны иҳамам Сырма бзия дбаны дааигоу, устыы атаацәара даламлар адаба псыхәа ықам ҳәа ипхъа заны иеиднагалоу. Дағакала цқыа иеилырганы иаххәозар, дара афыңыагыры рыйзиаебабара аханатә иахъынзатдаулаз, иахъынзацияз еилкаамшәа избоит. Арсоу ипхәйсаагашъа, еизаданы иаххәозар, апсуа жәйтә патриархалтә пхәйсаагашъа угәланаршәоит, арпыс апхәйзба дубан, дигәапхан, дигеит апринцип ала. Издыруада Арсоу апхъа ииашамкәа иқайтаз ашъаға – бзиабара цқыа зтам апхәйсаагара – акәзар анафсәкатәи итабгара, иуафышәара атсаакәкәаларақәа зегъы шъатас ироуз, изыхъяз?

Хыхъ истиналасыршәахъо ари ароман изкны иөү В. Дарсалия истатиағы ииашаны изгәатоу Арсоу иқазшъақәа (цәафала-иобара, иуағ-хәйчра, иуағышәаратә-псадара, илоу аегоистра, интеллигентк иаҳасаб ала ибжам-еамра ухәа) рнағстры азбахә ҳәатәуп ҳәа сгәи иаанагоит акрызтазкуя уи даеа иқазшъакгы: Арсоу дгедониступ. Ақъафура бзия ибоит, В. Дарсалия машқ иағыцәаны «дымшгафуп» ҳәа шизихәотәкъя дықкамзаргы. «Дымшгафуп» ҳәа Арсоу аиарлык шиашоу иҳазихъынырхалом. Иага умхәан агазет

аредакциағы аус иуеит, уаатәи иусура зақа итқоуру, ма итқоурам ҳаздырам. Арсоу ипстазара уахътәи аган акәым-кәә итааңәаратә-базаратә ган ауп ашәкөйсөн иахирбо. Аха ҳара гәйинхәтцысталы акәзаргы, иара иқазшы ҳазхәыңы, ицәафа зеипшроу гәйинкыланы ҳаҳәапшузар, ипхәыси уи ләғызыцәеи иреипшқәо дрықәызбаны ма статиак агазет ағы имкыныңхыкәа дәкаларым, ма аизарақәа рәғи абаң-абаң ихга ибжы ихацаланы, ашәақьа иғачы анегативтә цәыртракәа дрықәызбо дцәажәозар мап ҳәа злаиаххәои? Щабыргуп ихатә қыфура изыцъанатуп. Дынтаханы дыңәалар, ачарақәа дрыгымхалар, икрыфара, икрыжера пимкыр итахуп. Убри ақынитет итқоуру агәыхәтәкәа имоушәа иихәо зегы ихымсаңгашың псығе ала иеилақәйбаса илеилаижкуеит.

Арсоу ихағсахъя иахцәажәахъоу акритикцәа цъя из-гәарымтаң хәа сгәы изаанаго дағакты азбахә схәар стахуп. Изакәу уи ауп, Арсоу ихағсахъя аңстаазаратә табырг ияуаршәаны, иағыршны ҳәағапшузар, ари атип Сырма-раа, Базақьараа, Ҳазат Ҳаразипараа ратқысгы дшәартоуп, дагъеицәоуп хуаажәлларразы. Избанзар, арт атыхәтәантәиқәа иаарту, иаразнак улапш итцашәо иткоурам уаауп. Урт рхы рзыгтәахжом, хытәахышъя рымазам, рыхәаш-гашракәа абжъаратә уағгы ибартоуп, иаадыды-маңысыр рцәа илтазытуеит, роашк хытцыр, есс, илтахәахаа иама ицоит. Арсоу? Арсоу, мап! Избанзар, иткоурам иқаңшья хәаңсақәа, ес иқаитталакты иткоуру хә-цәа рхарпаны итәахырц даштыуп. Хатала иғыычуа, атмыхәхәарақәа ирыштыцилаз дреигъзам инапы нхырхәәаны азәы итәы капеи-кылтәак шитәимтәицгы. Аңстаазарағы Арсоу еицш икоу зцәа итало атип иаарту аға иатқыс деигъзам. Уи дзықәнныкәо апринцип инықәыршшиәа акәзаргы абас азаххәар қалоит: шәыбзи-зар мап схәом, шәыщәгъязар, сара сшәымкъашын, аха уе-изгъы сқъаф иагымзааит. Ари, ишаабо еицш, обыватель хәа изыштыу атип ипринципкәа ируакуп.

Арсоу иажәабжылана, имонолог неитцых азеипш тон зеипшроу ала итсоурам даеа икәншьа ыйдак ахъгы ҳанхы-кәыргыланы ҳтанарпшуюйт. Изакәү уи ауп, акыпхъ аус азызуда (дахъжурналисти, ажәалатәи арғиара инапы ахъялакәү) азә иакәни ихы дахъяңдәжәо апстаазара цъбара, абзазара пахпацьар даңыбыналаны занат ала зөвзәахырц иаштыу

азә иоуп, «ашышыңә» дықазар итахуп хұәртә даабоит. Ауадафрақә дрыланагалар хәа дшәоит, апсра рхидааует.

Убас шакәугұры азалымдаракә қазтқо ауаа ирызкны ғиностқала акәзаргы Арсоу иқаитқо апротест тәурам-кәатцәкъаны иқам. Даеа усуп ғиностқалатәи апротест қаитқо ағъараҳәа ибжы ҭыганы абзазара активла иеахызалимырхәуа. Ари атыхәтәантәи атагылазаашья ақынза ане-иразы иатахын афырхатца, уи азы иатаху афырхатцаrei агәамчи злуу типзәм Арсоу. Доухала ақыр дәруп. Имчи иғәағы үаанза дрызнагом. Арахь имчымхара зыхъятацәкъо натәахны агәақра пшза змоу азә иоуп хәа дәпхъязозар итахушәоуп дшықоу. Уртқәа зегыы ирыхъяны ихатара нақ ашәшшырахь иныпхъакны ипхәйис лхәатәи дахылшны даақалеит.

Иаайдыланы Арсоу ихағесахъа хәтаққәак итқагыы иғәил-тәаандаз ҳәахыртә иқазаргы, ашәкәысфы иқәөниақәаз иру-акуп, ипстазаратәуп, атипра зуа акоуп. Иахъатәи ҳаамтазы излақашшыарбагоу рацәоуп.

Арсоу Агәба иаамыштыахь ароман ақыр ихатәааны иқатқо ахағесахъақәа, настыы итәурам ақашшыңақәеи апстазааратә хырхартеи ылызхыз дреиуоуп Сырма. Ароман иа-лоу егырт азәырғы дреипшны, Сырмагы апстаазарағы хәы змоуи хәы змами еитнылыпсаҳлоит, аңғель бзиак еипши ибаны деигәрырғытәа илыдышылкылоит, леагәылалхалоит. Лара аңғьарақәа иқалтқо рзы знымзар зны лыламыс аңғыханы «ари иқабтқо хәартам, итәргагоуп, иеижъагоуп, цәапғеыгоуп», – хәа ланаҳәо даабом. Уи моя ауаажәлларратә мал «қазарыла» ағылчра ахылтқаз датсаөырбоит, дахылехәоит. Абар уи азбахә лара лхата ишылхәо: «Сара ауаа рытхәңыртә «Ақъаф» иатәу ашытаттартақны аус зуеит. Шақа иақәнаганы иамоузеи, ухәарауазеи уи ари ахъз! Хымпада, зқъаф қатданы иқаз азәы ишештәз фашыом! Ҳазат Ҳараз-ипа лассы-лассы баша иауихәахуа: ақъаф ақаттара зегыы иртахуп, аха аус злуу – уи ақәшәашья ауп, –хәа. Матәа гәартқаң ахыығназ џапха гәартқаң ааган, сыйгера ғаны иаасиркит уи.

– Иқоу бдыруоу, сыңшза хәычы?

– Ы?

– Макъана абра аус ула, нас...

– Нас!

– Насгыы даеак қалахп. Бымшәакәа аус ула, амала, бгәйбәаныз!..

– Сара ашәара захъзу сыйздырзом!» (ад.78-79).

Лейхабы ишлабжьеигаз ала, «аус луа» ләйнアルхеит Сирма. Еимтәатәис, еимгәыхтәис ирыртазшәоуп Ҳазат Ҳазар-ипеи лареи ари аштаттарта ишазныкәо. Лара лхата излалхәо ала, атаацәарағы акыр шықса ирызхашаз чысматәа лыпшаахлеи, уархал бымбыллеи, мпахьшы хә-бабалеи ухәа зегъ рыла лееибылтейт. Ари адунеи ағы арт зызбахә ҳәоу аматәарқәа рыла ағеибытара акөу цүшьшап иреиңү насыпс икоу!

Цытрак аштажх үюукы лкылсын аштаттартағы иагыз ангәартә, лейхабы Ҳазат Ҳазар-ипа «үи лтып сара дақәсиршәап!» –ихәан, асасцәа рқяф қатданы иноуиштын, лара парашағыс дәкайтейт!

Абас Сирма аматәарқәа дырттызтәуаз амға къачаа дыққелейт. Цыбаада, гычрала зақа амал лырхаяуз ақара луағышәара (урисшәала «нравственность» ҳәа изыштыу) лаққуан. Анкъа зны илымаз аизадарақәа акы аалызным-харажәа пхамшыак, зегъы зымчу азә лакәушәа даақәгылт. Ианылтахугы аамтала дыргәбизыгу зыкуа дталан, змыгра дтысуаз лхатца «тәйтә!» ҳәа наиаҳәаны лхәатәғы даалгоит, уажәы-уажә ағырп аайхлыргойт. «Уара, абри ҳафны иаағноу зегъ еидызгалаз сара соуп, нас уара иааугахьюхәа акрыкөу, удинаныс?»...(ад.102) –хәа лхатца днеиғагылт.

Сирма лхәесахъа агәра хгоит, сахъаркырала иртабыргны излақатцуу рацәоуп. Аха сгәи излаанаго ала, еиҳагы иеигъхон, еиҳагы иғәгәахон ақыта пхәызба еизада ауаа гъянгъашқәа данрыланагала, урт рыштыра акәларазы мацк ииадамзаргы дкәаны-зануа даарпшызтгы. Апсуа қытағ ди-зар, апсуа нхағы дихылтцзар, быйж-класскгы дрылгахъа-зар, игәрамгартоу амға данықәлоз аамтала акәзаргы дныз-кылашаз акы лылаазамкәа дышшәкаларыз? Цыбаада ахатә малырхаратә психология далашығны дықазма аханатәгъы?

Пл. Бебия ҳзыхцәажәо ироман иалоуп епизодла ицәир-гоу, аха апхъағ иғәалашәарағы инхаша, еиуеипшым аперсо-нажцәа рацәағыны. Урт иреиуюп ауараштиғы Базақъа, ахәкәтцағ Батраз, зныкымкәа зызбахә ҳгәалаҳаршәахьюу акрыифарта аиҳабы Ҳазат Ҳараз-ипа, иеем ахымғаағгаша змоу, ашъацхәақәа руак Арсоу, изызхаяу апхәызба Лари-са, зегъы зылшо ҳәа ипхъазуу Иара ҳәа изыштыу, Сирма

аматәа цәткарта лымазкуа агәылаңхәйс Пытқәа ухәа убас ираңәафны.

Арт аперсонажцәа рахътә ићаќоуп ағымтазы имыңхәуп ма раңәак азымтаќәо ҳәа иуپхъаңаќәашагы. Иналукаартә ићоу (Базақъа, Батраз, Ҳазат Ҳазар-ипа, Иара ухәа изыштыу) аперсонажцәа ирыхәтоу анализи ахәшьареи роухеит акритикцәа В. Дарсалиеи Р. Қапбеи зыѓбахә схәахьюу рыйстатиақәа рөы. Уа урт ирыгу, ирыбзоу ииашаны, настгы иткарны иеилкаауп, ирыхцәажәоуп.

Пл. Бебиа ироман «Ашъаңхәа» иазкны иућәаша итлагы ыќоуп, даеа ганкәак рыла уаф дазнеини ититцаарц алшоит. Аха ари астатаағы сара сызаатгыларц истахыз уажәраанза иахцәажәахьюу ирымхәац акык-фбак ирыдамзаргы ахадаратә ҹыдарапхәак саззәатозар ҳәа акәын. Са скынза акыпхъ ағы иахцәажәахьюу ԥсыгерақәас иамоуп ҳәа ирыпхъаңаќәо, шамахамзар, сышрықәашатугы, атыхәтәантәи ашықәсқәа рзы хлитература иаланагалаз ағымта бзиақәа рахъ ипхъа затәуп ҳәа сгөы иаанагоит.

Ашәќәыфы ари ироман ала иаайдыланы иихәарц ииттаху сара абас иеилыскаауеит. Абзазаратә шъаңхәақәа шәеыдышәмәркын, апсыгерақәа шәыншәмәрпшын, ахатә қыаф маңара зеаңтаз Арсоу Агәба иеипш ауафора шәыщәнарзуеит. Апстаазара дуп, ауағы ипсынцра маңуп. Уи шәхашәмәрштын. Знык ауп ауағы апстаазара анимоу. Убри знык ианиоу дахзыңаалароуп, итқакыданы ихимгароуп, Ҽоукырыпхъашала амфасра хықәкыс иштимхыроуп, доуҗала дтаңәымхароуп, интерес лаћәкәа ирықәимырзроуп псабарала изоушты аамтеи агәамчи.

1983 иш.

Ахағесахъа гәылтәаақәа раптцаразы

Апоет, апрозаик Витали Амаршын иажеинраалақәа апхъатәи реизга тијкит 1966 шықәсазы «Агәеисыбжъ» ҳәа хыс иаманы. Уи аизга злаатуа ажеинраала «Сызкәу адгыыл...» ағы иахпилоит абас ићоу ацәахәақәа:

...Итагәтаслашт кыр скәатана,
ঢেила имшәйцтаз смахәәқәа.
Аха агәыгра, агәыгра сымоуп,
Пхъаѣа схәыщуент кыр хара.
Сызқәу адгъыл – дгъыл хазыноуп,
Ишпәтәмтәри аеафра.

Абас аптазаарағы аңәағәара имариам амға алхны, атагәтасрақәеи аудадафрақәеи дырцәымшәакәа, агәыграқәа иманы аңсұа литература амхырта дталт апоет ға.

Витали Амаршыан иахъа хә-шәкәык авторс дрымоуп. Урт рахътә ғба ирнылеит апрозатә ғымтәқәа. Арт, хымпада, иғафра маңзам.

Иахъа уажәраанза иғны итижъхью иғымтәқәа ирып-хъаխью агәра имгарц залшом В. Амаршыан ҳлитературағы дхатц-хатц шаблонра злам ағыщ апшаара иашътоу, хъзара хәығылқ саут ҳәа иаанымтыло дышреиуу. Иғымтәқәа апхъағцәа рыйәлымхауп, инартбааны акәымзаргы, ирых-цәажәхъеит акритикцәа В. Атцинариеи, Р. Қапбеи, ашәкәығы Ал. Гогөуен. Урт изағәртажъеит В. Амаршыан абафхатәра шъахә шааирпшхью апоезиағты, апрозағты. Иахъазы иуадафуп нақ-нақ иара ирениаратә мөағы апроза акәу, апоезиа акәу аңыжәара зго, аха аус злоу уажәраанза ииғхьюу рыхцәажәаразы уашъта ағытәтә ҳартартә икоуп. Аиашазы, иара ипозиатә рәниамтәқәеи ипрозеи злеиқәеыртқәо маңзам, аха ипроза хазы аилкаара ахәтаны икоуп. Саргыы ари астатағы, иааркъағыны акәзаргы, срыхцәажәар стахуп апоет ипрозатә ғымтәқәа, еиҳаразакгы – 1974 шықәсазы Ақәа итытцыз аизга «Мрагыларахъ зөы хоу акәаскъа» ианылаз аповесткәа ғба. Избан акәзар, арт аповесткәа В. Амаршыан ибафхатәра иақазшъарбаганы икоуп.

Хыіхъ зығбахә схәахъью иајәеинраалақәа актәи реизга инақәыршәаны 1967 шықәсазы В. Амаршыан итижъит ғыг-харала идумыз ажәабжъ къағқәа реизга шәкәы «Еиуеицшым ақазшъақәа» ҳәа зеипш хъзыс ирытәнү. Уи аизга хәычы автор изы апрозағы апхъатәи пышән, иагъышә бзиан. Үақа иахъылоит интерес этцу аптазааратә ганқәа, адетальқәа рыйәбахә зхәо ажәабжъқәа. Асиужет еиларса, асиужет уадағ змоу ағымта ҳұылом ари актәи аизгағы, аха астиль амариа-

ра, аласра, настыры автор иихәарц иитаху ахшығатқәа исахъаркны, иеилыхха ырқаттара шилшоз агера хиргейт, иара убри алагыры апхыаф дхырхыртә иииттейт. Ус иқам сара уажәи ара сзыхцәажәо ашәкәи иану аповестқәа. Урт иштырхеит еиха иуадафу апстазааратә зтцааркәа, агәрагыры ҳдыргонит апхыатәи иажәабжықәа антижыз аахыс акыр ишизхәаз, исахъаркыратә мекакы шытбаахаз.

Зны ҳәхәаңшып, ҳазхәицип, иахәозеи, изеиңшроузей аповест «Мрагыларах зөй хоу акәаскья?»

Зегь раңхыа иргыланы иаххәозар,ираңауп аповест ағы апхыаф дзырхәыщша, иишәаша, иизаша азтцаарақәа. Аповест иқәнаргыло аprobлемақәа иахъатәи ҳамта, иахъатәи апстазаара иқәнаргыло иреиуюуп. Ағымтағы фырхаттара дук қазтаз ҳәа азәгыры далам. Абзазаратә саҳъақәа ртыхрала асоциалтә зтцааркәа ртак ақаттарауп ағымта зызку. Еиха конкретла иаххәозар, ажәйтә пстазаара, иҳағсхуу, ма ҳағсра иағу апстазаареи (атоурых) иахъатәи ҳамтеи реизы-казашыя, реиңшхароуп иаанарпшуа.

Ари аprobлема, проблема дүззоуп, еиуеиңшым аспект-қәа рыла уағ дазненины еиликаарц, иааирпшырц алшоит. Ажәйтәи ағатәи реизықазашыя аprobлема алитетурату-разы иөициу ак акәны иқам, еихаразакгыры аурыс советтә литературағы ираңауп ари аprobлема ықәзырғыло, еиуеиңшымкәа атак қазтдо ағымтақәа. Абри аганахъа-ла азәырғы ашәкәиғөңдә активла аус руит атыхөтәантәи жәохә, фажәа шықәса ырғунутқала. Ара иаңгәалахаршәар қалоит Васили Шукшин иғымтақәа ухәа убас егъиртгүү. Апсуа литературазгы иөицизуу акы акәны иқам ари аprobлема, аха иахъынзахетоу агәцааркrei аилкаареи амоуц ма-къаназы. Уи адаты, В. Амаршын ари аprobлема иповест ағы ишықәиргылауеи дшазнейи иөицизуу акоуп.

Абрақа иазгәастар стахуп атема ду, аprobлема ду ақәргы-лара ианагы ақәфиара бзиа шаанаго. Цьюкы-цьюкы ҳашәкәиғөңдәак акрызтазкуа аprobлема дуқәа шытых-еит рымтақәа рөй, аха асахъаркыратә ажәала урт ртак ақаттараан аprimитиврах иианагоит. Ус еиңш ағарацәа ыр-мацара ракәымкәа, абипара еихабацәа ирыттаркуа ашәкәи-ғөңдәгыры ианрыхъуа ықоуп. Ус иқоу ағымта уапхъоит, уажәимзар-уажәи иөициу акы шпасанамхәари ҳәа агәыгра

уманы, угәры хыт-хытуа. Абар уапхъан уалгеит, инеикәапсаны ухы үсаханы уаатеит иуанаҳәаз еидхәыцлауа. Аха абар ас-сир, азы зтабаны ақәара иаақәхаз аңсыз еипш, иахыуҳәаара узымдыруа иааумпытахойт. Ганкахъала, акагы ағзамшәа икоуп, аха даеа ганкахъала, хшығ ажәа өышкгы уанаҳәом, цәанырра өышкгы узнатцысуа икам. Ус имыхыт В. Амаршыан зыζбахә ҳамоу иповест ағы.

Акритик Р. Қапба хықәкыла аповест «Мрагыларахъ зөы хоу акәаскъя» изәкны ииғыз астатағы ииашаны ишазгәеитаз еипш, В. Амаршыан ара иштыхызы атема аарпшразы ҳлитературағы иғыцу аформа ихы ииархәеит (Р. Қапба. Ахәыштаареи азқәатып, Ақәа, 1974 ш., ад. 37–46).

Аповест асиужет еиғекаашъя злақатцоу ала, ауаа «ракәзәм» хадаратә ҳағыс иалоу. Акәаскъя (амрагыларахъ зөы хоу), аратла, аматцурта, азыхъ, ашта – аа, абарт роуп ихадароу, абарт ыргәтыхақәа рхәоит, ажәйтә, ағатә ирылацәажәоит. Автор иакәзар, аганахъ дғылоуп, уи иғаҳәы акәаскъеи, ара-тлеи, аматцуртеи, аштеи, азыхъи роуп изхәо.

Аповест ағы уағ иаацьеишъаша хтыс дүззак қамлаゼит. Иаабахъоу, иҳаҳахъоу аңсуа өафә қыта, есымшатәи абзазаратә хтысқәа, абзазаратә сахъақәа – иацтәи, иахъатәи реиғырпшра, уаттәти апеипш азхәышра – абарт роуп ара ихадароу.

Ашәкәйәфөи иғаҳәы рхәарц азы акәаскъеи, ара-тлеи, аматцуртеи, азыхъи, аштеи машәыршақә ақәымкәа, дацклапшны иалихит. Избан, иараби, урт еиҳа изалихызеи? Избан акәзар, дара аңсуа нхафы ипстазаара иузәкәымтхо иадхәалоу компоненткәоуп, дара ибзианы ирдыреит анхафы ипстазаара, итоурыхъ, дзенгәйрғьо, дзыргәамтца. Урт зхаану раңауп, иахъагы шаҳатс иамоуп аңсуа нхафы ипстазаара лаша. Аповест ағы дара зегъы цәажәоит актәи ахағала, иара убри ала иаарпшуп дасу ығынтуцкәти рдиалог. Абарт хатала ипассиву аперсонажкәа рцәажәарала, рхырғесахъала иаарпшуп адәахътәи өңыпшрыла иеиқәышшы икоу, ғонутцқала иеилашуа, тынчра змам апстазаара.

Автор ҳицны атипра зуа иахъатәи аңсуа нхафык иашта ҳанталоит. Уи дахъынхо атып романтикатә сахъала итыхуп: апшза-цәа ахъыкәкәо икоуп, «аяархал еипш ииатқәкараза, ахаан рахәык ақыышә нықәнамкыцкәа ара-тла ду зтагылоу

ашта. Автор ибзоурала ҳара еилахқаауент ари апшзара ссир иаланхо, ари ашъам дгыл иқәйнхо аңыланхағғы ғонуттқала апшзареи, акыиареи, аламыси, агәйтбаареи жәйтә-натә аахысғы ишигмыз. Дарықәа ихъзуп ари ағнатә апшема. Дарықәа ижәйтәи иғатәи пәтазаашья, иқазшыя, идунеихәапшышыя, иғәәкреи иғәиргъареи – абарт зегы иааркъағ-ааркъағны хналарпшны иҳархөоит акәаскьеи, аратлеи, аматүртеи, аштеи, азыхьи.

Дарықәа иқазшықәа роуп иара дзығноу акәасқыагы иамоу. Иаҳәозеинасакәаскъа, изеигәиргъозеи, изыргәамтцуазеи, гәрфас иамоузеи?

Апсуа нхағы иагъа гәақра ихигахъазаргы, уажәшты аиагъа дұтышәйнәланы дықазаргы, иахъатәи амш амапарала дынхом. Иара ихъақәа раңауп, ажәйтәи ағатәи еидызхәйло уағуп. Иара изымдыруа дықазам дызлиа-аз ажәлар атоурых ду шрымоу. Атоурых атәи иааркъағны иаҳөоит акәаскъа. Аамтақәак рзы иқан риашашья змам атрагедиатә хтыскәагы. Ажәа ахтап акәаскъа:

«Сандыргылаз аены инаркныираңауп са сыйхаану, гәирфөи гәақреи сыйзлатшхью... Шақа истахузен сыйшәқәа рыла агәиргъара ачыдаражаз ак ғнамлаларц, суадақәа есым-ша амра рығначчозарц, аха исымчузени... Иаҳа сыйшәқәа рығтәғәаны иаркызаргы, аөхәара анааи, ағырға қадыңы ғнамлар ауам... Үсқан итәуоит сзықғылоу адғыл, исхыку ажәған, сыйшта иқәғылоу ара-тла, стәуоит схата... Агәирға атәи уархөоит соғадахы икоу анышәйнтрақәа, агәиргъара атәи уархөоит ибыбышза ааңын сгәашә ағы ишәтуа атә-тлақәа...» (ад.9). Абас ала, Дарықәа иғони жәйтә-натә аахыс иагмызт агәақреи алахъеиқәттареи, агәиргъарағы амадамкәаны иқамызт. Аха ажәйтә анхағы иааизцәртцуаз, ма ихатә үзіла, мчыла иааигоз агәиргъара нтцыра дук амамызт, иаразнак гәақрылеи гәырфалеи инеипхъбон. Акәаскъа иаҳөоит: «Ашышкамсқәа еицрыххәа ианнеиуа, сгәала-шәарағы иғыхоит хара ицахью, рееишия змам хъаак. Абас еицрыххәа еиштығыланы, инархәа-аархәаз амғақәа ирны-ланы, ахрақәа ирғысны, апстәқәа иртүсны, рырахә-рышәахә рапца, рыхқәа рыхқәа, ахәса еибаркызыз-қызыза, ахәыңқәа еибарттәуа, алақәа еибаруа, агақа ицион зны тәфа змам ажәлар. Үақа изыхгылан ағбақәа...

Агәгәаҳә урт ағбақә астәи ихтәаны ицоз, ҳара наңаца ҳаанзыжыуаз ауаа» (ад.15).

Ари анхафы, ари акәаскъя, араткла, азыхъ, ашта игәт-шыагоу аамта цәгъяқә шырыхыргахъоугъы имызкәа иеиқә-ханы икоуп иахъя уажәраанзагъы, аха ашәкәыфы иңү-шьартә икоуп иахъагъы иуадафу проблема ҳама зам хәа ахъимхәо. Аповест иазхәыщны иапхъаз ианаңәоит ациви-лизация иахъаанаго ахътә ихадаҳқылаши и маң зңәаҳқыши ишрызхәыштәу, ажәйтә аамта ахътә хъаҳәхъачарада ика-хажъши иғәзы зыбылны, ҳазлапданы иахъашеи шыкоу.

В. Амаршыан иповест саҳъаркыратә рәниамтоуп. Ишдыру еипш, асаҳъаркыратә рәниамта ҳасабрам, иқәнарғыло азтцаа-ра ғынты, ғоба пшыба қалоит хәа иаахтәаны атак қанатдом. Апхъаф аповест иаатқааны ианаңәаз анағсгы дзызхәыщша маңымкәа изыннажыуейт. Иара акомпозиция, атқакы, аиде-иа ас иахъеиәкаау, хымпәда, ашәкәыфы иқәфиарақәа раҳь ипхъязатәуп.

«Мрагыларах зөңи хоу акәаскъя» данапхъалакъ азнык азы уағигәи иаанагар алшоит ари ажәйтә аамта азхъроуп изыз-ку, ацивилизация маң ацәкроуп изызку хәа. Щабыргынгы, ари еипш агәаанагара апхъаф иауейт хыхъ-хыхъ маңарала еи-ликаар. Ари еипш агәаанагара апхъаф иоурц азы иара ағымтә ахата инатоит имаңымкәа аргументкәа. Абар акәаскъя иаҳо: «Имаңхеит сара исеиңшү, ахъағә иалху ағнқәа. Ари ахаблағ сареи даеа акық-ғбаки ҳада егыйкам»... (ад.9). Акәаскъя гырфас иамоуп анкъя ауаңыағ агәгәаҳә амца ҭатданы нартаа ракәабжъ хәо иадтәалаз ауаа иахъя ателевизор иадтәаланы иахъаҳәапшуа, Дарыйәа ица аиҳабы аеықәтәара акәымкәа амашына ақәтәара, амашына аныйәцара занаятс иахъыштихыз ухәа убасирацәаны абарт иреиңшкәоу. Арт реинш икоу ахшыфтакқәа ус баша аповест азеиңш контекст иаалхны, ишиашоу нбанцакыла еилаҳкаар, иаххәар қалоит иахъя ателевизор ахәапшра ҳақәытңы нартаа ракәабжъқәа хәо ахәыштаара ҳаеҳәатәарыма, урт ыла маңара хара ҳаззом хәа, мамзаргы амашына ҳақәытңы, аеы ҳақәтәаны ҳхып-хыпса агәарабжъара ҳабжъаларыма хәа.

Хәарас иатахузеи, ас иааркъағны акәым автор дшаз-хәыщуа, апхъағғы ус еиликаар итахым. Ганкахъала, ас еипш икоу ахшыфтакқәа, изааӡарызеи, ирныңшуюйт

анхағ ипсихология иаша. Жәытә-натә аахыс дзышьцыламыз апстазаара темп ласла ағиара анхағ қсихологиала иеаныршәаны дзахымзозар раңәак иңашшатәзам. Уи адагы, апсуа ҳзықә маңара ичыдараны иқағам ақивилизация иаанаго аудафрақәагы. Даға ганкахъалагы, ажәйтәи ағатәи еиғырпшны ажәйтәра апзызара астонит ҳәа акәзам ашәкәйсөғи дызүеу. Исхәахьеит, еитасхәахьеит, ажәйтәи ағатәи реизықазаша зтаара дуп иаҳыа иарбан милағтә литературазаалакгы азы, иқалап, апсуа литературазы лымкаала излауадағқөо ықазаргы. Афеодалтә-патриархалтә бАЗАРА АҚЫР ААМТА ИЗЛАЧЕНЫ ИҚАЗ АПСУА НХАФЫ ААМТА КҮАӘЛА АҚИВИЛИЗАЦИЯ ҲАРАКЫ ИЛСРАТӘ ЕИПШ АТАГЫЛАЗАША ИОУИТ. УИ ИПСИХОЛОГИАЧЫ АПСАХРАҚӘА, АИТКАРҚАҚӘА ИҚАЛАЗ РЕИЛКААРА УАДАФХЕИТ. ИРАЦӘАЗАР АКӘХАП АКӘАНЫЗАРАҚӘА, АЛАКФАКРАҚӘА, АИЛЫМКААРАҚӘА.

В. Амаршынгы изымдыруаны дқаларым ари азтцаара иаразнак, зныкъярала унадсыланы иуζбартә ишықам. Иповест ала иара ақивилизация мап ацәкреи ажәйтәтәи апатриархалтә бАЗАРА АИДЕАЛИЗАЦИЯ АЗУРЕИ РАКӘЫМ ИИХӘАРЦ ИИТАХУ. Сара ииашаны иссеилкаазар, ажәеизадала иаҳхәозар, ашәкәйсөғи ииҳәарц иитаху апстазаара ғыци ақивилизация ҳараки рөгры амилат мызырц, ибжымзырц ртыхызар, ирылшоит, иагърыхәтоуп рхатә хағера, рхатә бызшәа рыхьчара, рыштыра амырзра, ибзиу, ипшзоу, ихәартуо ртрадиция акамыжыра, азыргара. Абиңарақәа реимадара, ртыхәтәа амырзра (хагоу итыхәтәа ызааит!), апстазаара алхәдамхара, ииашаны аилкаара – абарт роуп ашәкәйсөғи ифымта зикуа, идеиас ишъақәиргәгәо. Автор ииашаны дызлахәаңшуала, Апсадгыл иабстракту цәйртцразам, уи иконкrettәуп. Аратыла Дарықәа итааңәара ирылаңажәауа, Дарықәа иңкәын агәйбжынайтә изы баша иаҳәома абарт ажәақәа: «... агәйбжынайтә ақыр даннықәақәа, ақалакъ дукәа днарылс-аарылсны ианибақәа, еиликаант абри ажәйтә кәаскъеи ҳзықәтгылоу атыз тың ҳәычи зыпсаз, хә-змағам ак шакәу. Адунеи ишалам реипш зеипшу...» (ад.10).

Ашәкәйсөғи иперсонажқәагы, ҳара апхъағцәагы заманалатқәя иаадыруеит иаҳытәи апсуа нхафы пхъақа дышци, а прогресс амға дышықәу, аха цәйг имазамкәа дықоум? Ацәйг иауа маңхароуп. Ахъағ иалху акәаскъа дақәйтңы, аахағи ацементи ирылху ағони ахъирғыло маңара аукәху аус

злоу. Аус злоу идоухатә шыңқәгылара зеипшроу ауп. Ахъагә иалху акәаскъа дығноу, ахаҳәтә ғоны еихагыла дығноу, нартаа ражәабжъ ҳәо ахәыштаара дығехәтәоу, ателевизор дахәапшуа дтәоу, аеы дақәтәаны дныңәоу, амашына ныңқәицауоу рымаспана акәым аус злоу. Аус злоу моралья ицәйзыз акрықоума, иуафра, ицқара зырхәашьуа ҳәа акрықоума, дзеипшроузei абри аганахъала иахъатәи анхәфы? Изеипшроузei иахъа абри амрагыларахъ зәы хоу акәаскъа ифнанхо ауаа? Ахаҳәтә ғоны ифноуи дареи психологияла, моралья, дунеихәапшышьала, ламысла излеипшым ҳәа акрықоума, иеигүума, иеишәоума? Агәтәи кәаскъа ифноу ауаа зегыз бзиоума, мамзаргыз ахаҳәтә ғынқәа ирығноу ауаа зегыз цәгьюума? Абарт атцихәтәантәи азтааракәа ртак ақатцаразы В. Амаршын иповест «Амрагыларахъ зәы хоу акәаскъа» атыңқәак итегез ирығәтәен, автортә позиция итегезе еилкааны иқазар акәын ҳәа сгәы иаанагоит.

Аповест ағы аконкреттә хшыңқаққәа, ахәышраққәа ина-
риваргыланы, иахъылыит афилософиятә тәкызы змоу азеипш
хәышраққәагыз, «...Үкошәа-үкамшәа атқыс, үқа замзар еиха
еиғызар? Уи схәеит ҳәа, зынза ақамзаара атқыс, ушықа-
заалакгыз, үқагәышьазар еиха еиғыз...»—ахъоит акәаскъа
(ад. 21). «Адуней зақа хкрыла еиғартәоу иара изшазгызы из-
диррам...»—ахъоит иара даеацъара (ад.14). «Ауафы еиғш
атцлагызы зыххчо азә даныңамла – акагызы азыреениум. Ус
ишиуп апстазаара... Досу изыххчаша акака рымазароуп...
Цоуп, зегърапхъяза уара ухала ухы ухъчалароуп...»—ахъоит
ара-тла (ад. 23). Арт реипш икоу ахшыңқаққәеи ахәыш-
раққәеи аповест иацәтәымны, имкынкыны иалам, иабстрак-
ту баша ажәақәәнгызы иқам. Ашәкәыфы иперсонажцәа
иағыла илахьеңқәтлагоу ахтыңқәа ирылаңқәәзәозаргызы, урт
ирхәо ражәа иашшыңхызызым, имыткәмажәаны, иуасиат
ажәаны иқам. Афымта изғыдоу аоптимизмра алжуа икоуп.
Уи ҳара ибзианы иаабоит антәамтағызы. Машәиршақә
иахъом акәаскъа абарт ажәаққәа: «Амрагыларахъ ауп сара
сөңи ахъхоутызы, исцәымғуп ағыны амраташәарахъ ағы ахъоу,
ағыны аныңонху, – амрагыларахъ ағы хазароуп, мрагыларахъ
ипшуазароуп, устәи ауп амра шығыло, устәи ауп апстазаара
шаая»...(ад. 37).

Ишаабо еиپш, арақа ашәкәйіфөй апсуаа ретнография ақынытә адеталь асимволтә тәккы атаны қазарыла ихы иаирхеенит. Ари асимвол иамоу атқакы аитахара атахзам.

Иахъя уажераанза В. Амаршъан иикъыпхъью оғымтақәа (иажәеинраалакәагы ипрозатә ғымтақәагы) аайдқылаңы өңіц санрыпхъя, имоурекхәаша зеипш қазшыак рыйызбалеит: автор хатала цқыа ицәа иамнырыз, цқыа дызлпшны изымдыруа апстазаара аасырпшуюит ҳәа далагом, ұргыы иаабом ихытхәау, ипстазааратәым асиужетқәа, асахъақәа. Ари, хымпәда, ашәкәйіфөй өңе амға иаша дықызытко ахатабзиарақәа ируакуп. В. Амаршъан хара дымцакәа, хатала иара дызлагылоу, ихигахью апстазаарағы ипшауеит иғымтақәа рзы атемақәеи, асиужетқәеи, ахағесахъақәеи. Абартқәа зегзы ирыбзоураны иғымта агәра угоит. Абри азеипш хшығтак артқабыргуеит, настыы В. Амаршъан ҳлитературағы ибасхатәра шышьақәгыло, иқазара ишазхаяу ртәи ибзианы ианыпшуюит ишәкәйі өңіц ианылаз, иғымтақәа өңігхаралагы иреихау аповест «Аматә лақәаанза». «Амрагыларахъ зөңи хоу акәаскъя» иеипшны ари аповест ағтыы автор иқәиргылоит ҳлитература раңаак иазаамырпшың, ақи-аки иеихдоу, иеильшүү, акрызтазкүа азтцаарақәа. Аповест атема иахъатәи апстазаара ақынытә иаагоуп. Иахъя апсуа интеллигент (ашәкәйіфөй) ишьақәгылара – абри ауп аповест ағы тема хадас иштыху. Аха абри атема хада иадхәалоуп ақыта пстазаареи ақалақь пстазаареи раарпшра, иахъатәи ақытеи ақалақын реизықазаша. Апхъағ ишибо еиپш, артак атқыс, ак еиҳа иуадағу зтцаарақоуп, иагымариа зам ғомтак ағы дара реимехакра. Аповест ағы иштыху атема хадала ифу асахъаркыратә рәниамта ҳара апхъағцәа ҳазгәышуа ҳәкеижкүеи акыр аатцуеит. Җабыргынгы, ҳлитературағы иҳамам иахъатәи апсуа интеллигент ипстазаара аазырпшуша ас инеитыху сахъаркыратә ғымтак. В. Амаршъан зызбахә ҳамоу иповест ағы хинтеллигент ишьақәгылара, ихағесахъа аарпшра злаиқәеиақәаз мачзам.

Аповест «Аматә лақәаанза» асиужет еилазаша имыруадағқәа иқатоуп. Асиужеттә цәаҳәа иааркъағыны абас ауп ишықоу:

Раңаак түуам ағаса қытакәа ирылтңы ақалақь ахъ иааз арпыси атыпхай Ардашыли Мерии рынасып еилар-

тцеижытеи, уажәы ааигәоуп дара ауадақәа анроузгы. Автор Мери дңәыригоит дгәрыгъатәа ауадақәа еилырго данрығону аамтазы. Лара лхатса Ардашыл аредакцияғы аус иуеит, шшыбғыцик атыхәала араион ахь дңан дықоуп, рычкәын хәйгы ақытахь аанғасра ианду ләы дықоуп. Мери Ардашыл ишәкәкәа шеиллыргоз, инапылағыра қъад гәартак лымпыхашәеит. Арт ақыаадқәа ирнын Ардашыли Мери ринасып еидыртаанза, ауадақәа роуаанза иара ихигахъяз. Аповест алагамтеи, агәтахшәа цъараки, антәамтағи экспозиция ҳасабла автор иқантю хъатра къағқәак рыйзбахә ҳамхәозар, Ардашыл имшхтысқәа рылоуп ишътиху атемеи ахағсахъақәеи шаарпшу. Арағагы, аповест «Амрагыла-рахъ зөы хоу акәаскы» ақны еипш, ажәабжъхәара мөасуеит актәи ахағала, Ардашыл ихағала, иара иоуп ихадараны ағымтағы иаарпшугы. Автор Ардашыл иблақәа рылоуп ақалақ ҳшалайрпшу, иара автор игәаанагарақәагы зирхәо Ардашыл иоуп. Аповест аайдқыланы уахәапшузар, иавтобиографиятә ғымтоуп ухәартә икоуп. Ардашыл ипстазаара ашъақәгыларағы аамта къағла дызынсыз амға автор инағстыи иахъа ақыта иалтңы ақалақ ахь ицо ағар азәйрөи иеицирзеипшу, атипра зуа мфоуп. Ара ирацәоуп ҳара нағышхәқә ақәымкәа иаҳзааигәаны иаадыруа асахъақәа.

Ирхәозеи нас зынтәи Ардашыл иантәамтақәа?

Ардашыл ақытан дийт, ақыта даазеит. Иантәамтақәа ирныпшүеит иара агәеилыххара згым азә шиакөү, дзыхшаз, дзаазаз атаацәарагы ақыиареи, аиашареи, ацқьареи шрыгым. Абжъаратәи ашкол даналга, иқәлацәа азәйрө реицш, даныхәыцыз аахыс ипсы зыгхәараз ақалақ ахь иғааихеит иеихау тараиуртак сыйталозар ҳәа. Ардашыл ақалақ ахь дзааз мышхәйбазара соуп, мариала хныкәгартак сыйшаап, тынч сыйказаап ҳәа маңара ақәзам. Иара ақыта пстазаара еиха иуадағзәаны, дацәыбналаны дмааит. Ус еипш игәтакы лақәны дықам, тарак иттар, ихы дахәо, ижәлар дрыхәо дқалар итахуп.

Ардашыл аханатә дызлаағаз ацқьара ицәимырзит, аха уаанза ақалақ азы имаз аромантикатә гәаанагара иаразнак инытабеит, инеипхъба ицеит ишъап ақалақ ишналайрғылаз еипштцәкъя. Ақалақ ағы иибаз-иаҳаз ракхтә ирацәахеит зе-илкаара уадағхаз, иара идунеи иацәтәымыз. Автор интқааны цъаргы ихәом ари ақалақ ахъз, аха иуадағым Ақәа шакәү

аилкаара. Амшын ихықәгылоуп иара, атроллеибусқәа ныңқо иқартцеижүтеи рацәак тұуам, ақалақ әзганк үзмахроуп, адағықәеи алашибыжыққәеи ухы тыръкоит...

Ардашыл ақалақ әғы дахъааиз иаразнак иааиғағылт акымкәа-әбамкәа аптықасылараққа: ахытқақырта ипшаар акәхеит, иаразнак тарапиуртакғы дызтамлеит, иөзызикра иалқаатқәкъянгы издыруамызт, ғыуокы-ғыуокы реипш изакәзиаалакь акы сталап ҳәа иғәи итамызт, ағтағра иара изы ипроблемахеит... Иара иғәыхәтәи анағзаразы иеахышишәо ипшылойт қазшыалеи тагылазаашыалеи еиуеиңшым ауаа.

Ашәкәйфы зызбахә ҳамоу иповест әғы сахъаркыратә ажәала илиршеит ҳара пхъақа ҳцара иаптырхагоу ауаа рәа-пера. Идыру аамтқәак рзы хрестубликағы рхы иақөиттә-заны ибалдахәы-балдачо иқамзи (иахъагы макъана ижалоу маңума?) ашәкәйфы дызқәызбо ауаа иреиңшқәоу. Автор дызқәызбо илтературатә хәесахъаққа рпрототипқәа мақъанагы ижалзааны иқам. Өырпштәис иаахгозар, акыр иғәылтәааны иқатоуп Ардашыл ақытантәи апхъа данааи зыфны дығоназ ауаа рхыресахъаққа.

Уи ағоны апшәма еихабы Калистрат ихъзуп, дызлуу, дызәу «анцәа» идырп, матцурак дамырхыргы, иеиғбу днахадыргы-лоит. Ардашыл «рыңқа» Калистрат дзакәйттәкъоу нагзаны иалидырраауеи, иара ихата ихәоит еипш, амардуан атақа акумра тәйіпсү дығонуп ауп. Ардашыл қырала дзығонуу акумра аламтқаққа, Калистрат иғоны еихачапа жәаға уаташ амоуп («аҳтынра»), атәымуаа, апсшыағцәа ухәа хыпхъаңзара рацәала иғнейтцеит, ҳәарас иатахузей, ргәрфа дагоны акәым, апаразы, қырала. Ари ағоны ианагъясассәа ағзам, крыфароуп, крыжәроуп изығезоу. Калистрат дгъычуп, дтәртышагафуп ҳәа автор ғыргы ихаиҳәом, аха ус иқоу азәи шиакәу ғашыазом. Иара иааста ағыыч-ағыыбағала ибаргәузei, укәа дтоутцап. Знапы ахы апссо, ма хшығла ағба зыртсысуа иакәзам, аха ахәйнәтқар иеипш амч ду имоуп, избан акәзар, зегъ реиха «зымчү» парала дығәгәоуп, апара «зегъы иреиҳау абъяр» ҳәа дашытоуп. Иара изы нцәасгы ламыссын иқоу пароуп. Парала данығәтәаха, ахшығыы имоушәа дәланеит. Иара дыздыруеи иидыруеи абжыага ажәаққа реиҳәоит, амға иқәитцоит (адғыл шаархәаша, аудаққа шамырхша). Ардашыл затәык иоуп уи қасхәа хыччашаққа, ирониала «аҳшығтра», «аҳ Гыргәал»

хәа изызхәо. Сикәа хәа иара иеипшү азәы анхарта тып (ад-гыл) ахьизипшааз дахъехәоит: «Уи зынза апааимбар тып, – ихәеит Калистрат, – уа шәнеир зынза шәшанхойт, убас тыпк изалсхит, аха уазымтцаан. Амандарина мацара дыпнажәо иалагоит дышней-шнейуа...» (ад. 72). Сикәа захъзу ара (Ақәа) «дааижътеи акыр тцуа ұышшәшьома, мчыбжык ақароуп итшу...» (ад. 72). Калистрат адәахътәи иәныпшыларала ауағы замана иакөушәа дықоуп, ихыркны, ирхааны аңаажәашьагы идыруеит ауаа рәғи. Аха имал, ихәашгашрақәа, «иуафра» иашатқәкъагы ҳытқыртас иримоу аадырратә иаҳирбоит ашәкәыфы. «Хыхъ ағбатәи аетаж ақны, азал ду агәта ғажәижәағы инареиҳаны изкуа, еиттало-еитцытцуа ахъатә стол ғнагылоуп. Уи астол анғнаргалаз седроу, аха сара иа-азбазар ауаа амымтәаңт, ағы еиқәтәо иахатәоуп. Ибаар-гои иара абасқатәи ғы-қадыңғы. Амшын ғны итамзар. Ма баҳча дук ұзара имахында. Иғнатқа, иара ихәашьала, аподвал ақны жәохәқа уалыр изытқагылоуп. Дара ауалырқәа зақа идузеи ма! Зегыы ғыла ихыхәхәо итәуп. Ашқәакәа, аиқәатә...хықыс иутаху зегыы ықоуп», –ихәеит Ардашыыл Калистрат избахә далацәажәо (ад. 42). Калистрат игәашә аңхъя ианагъ амашынақәа еипхәкәкәа иғылоуп. Асасцәа итаауагы иара иеипш иуаа ҳәашгашқәоуп, тартышала, закәандарыла анхарта дгъылқәеи аудақәеи ахъынтықарреи ажәлари ирымтәздаауа роуп. Калистрат исасцәақәакғы Ардашыыл амаңасра ахъизымдыруа уамашәа ирбоит. «–Ари алагаза дағызоуп, амаңа дасуам, анард дасуам», –ихәеит ашәахста зәтатоу, даахлағшәа аштағача иаҳ дынхъаҳәын...» (ад.66).

Автор иаҳирбоит Калистрат итаацәара иалахәу еғыртгывы иара ишиеипшқәоу, ихытта ицо рыпстазаара штакыдоу. Дара азәгыы ұзабаада ахнықәгара ада акы иаштыам. Калистрат ипхәыс Мадонна (лыхызың зақа ипшзоузей, лара дапсам акәымзар!) «цъяргы аус лузом, аха уи азы илыгны дықахума, даққәажәуп, лхы-ләгъы гъамгъамуа, ахәашшаша лығәшшызышәа акәын дышықаз, деилыбзаауа» (ад. 50), ипхә Марина деихасықәза. Дызхылтцыз рхата. Адунеи ағы хъаак, гәырғак захъзу лыздыррам. Иагарааны дубаргы шәак еилалқәақәоит. Ахан днатцысны уск лмуцт, ұзабаак даламлаңт. Ашкол дшалгаз еипштәкъя (уи дшалгазгы седроу! – С. 3.) дааштыхны аинститут дынтеитдан лаб, уа дтоуп. Дызтеимтцахуаз, ари

ақара адырцә змамгы атәйла дырбгоите...» (ад. 54). Калистрат ичкөyn Сандрагъ бжъагъалдызыңк иоуп, аиҳабы диздышрам, аитбы диздышрам, ихәдацәақынза дцәыщәны азажәреи апағъреи дхагалан дрымоуп. Дышшатағачаза ианагъ азғабцәа рыңықәроуп дызәзу. «Аиҳарак апсашағцәа таха ритомызт, аласбеипш дығуа дрыштын. Шылжы инаркны хәлаанза амшын апшашәа даван, амра дашәни дцәыббылза...» (ад. 55).

Ардашыл ицәтәыму, ицәымгу ақазшы баапсқәа, арт атәым уаа Калистрат ифнатағы маңара ақәзам иахыбаз. Ус еипш иеем ақазшықәа идибалоит анкъя зны ақыта иалтсыз, уажәө ақалақь ағы аматцура ду иахагылоу Ардашылраа рყуа Грышы Апсалба (атыхәтәан уи шәкәыкты ғны ипшзаза итижүеит). Атағразы Грышы ма дышпаумыщхраари лхәоит Ардашыл иан, арахъ лара илыздырзагәышом Грышы илбахъаз шиакәум. Уи шытә иееніткхеит ҭагылазаашаалагы, психологиялалагы, иуафра цәымсахахьеит. Апареи акабинет цыр-цыри дхырххеит, иқытан құралғы иатәашыны, шамахамзар, днеиуам. Ардашыл иахъа-уатәы ҳәа дкацодаацо есымша дижьюит атағразы дицхрауашәа. Ажәакала, Грышы захъзу дтәыр-тәыруа, ихөу укыр, иғы узымкәа, думпытаңқәраауда дқалахьеит.

Ардашыл иеипш сыйзарам аус сеазыскрым ҳәа аудағрақәа иेрықәимыршәзейт иара зны ақытағы ашкол ицтаз Ҷуфетгы. Уи ихағсахъа епизодлоуп ишцәыргоу, аха архыағсига иғәалашәарағы иаанхартә иқатцоуп. Ардашыл ғыра тарапиуртак дталарц шитаху, аха хықәкыла иарбану иеыззиқра макъана ишимызбаң атәи анихәа, Ҷуфет атакс абас қайтцеит: «–Узталағларғы ақы утамлои, ғыра дипломк уоур, уаха акрутакхума, уи ауп ахи атыхәеи...» (ад. 74). Арт ажәақәа Ҷуфет иқазшы бзианы иаадырпшүеит. Ардашылғы деиликааует шыахәла, уи азоуп изихәо: «Зегын игәапхоит, зегъ еиқароуп иара изықәан, зегъы ртып ағы икоуп...» (ад. 75). Иара аиаша аиаира агад ҳәа ихағты иқам, ацәыхцәыфара иатәуп ари аамта ҳәа дықоуп. Атыхәтәаншәа Ардашыл иеихәақәо ихағра еиҳагы иказа иаадырпшүеит: «–Сара иуабжъазго ҳәа издүрүеи, аха икоуп уасхәап, ғыым, адғылқәа ртиит, ауатахқәа ртиит ҳәа ғыууы амырхуашәа, ғыууы артахуашәа ақы иағуп, еғиуп, аха уи зегъы башоуп. Иқаң ықоуп, иагықалоит» (ад. 207).

Аповест «Аматқә лаққаанза» ағы абзазаратә сахья маңаракәаракәзамиаарпшу. Араихәоупхуаажәлларрағынегативтә цәйрттраққә абзазарағы иаанымғаскә ҳаңтазаара асфераққә зегы арғиаратә интеллигенциагы налакны ишамғеханызы. Епизодқәак рұоуп дахьцәыргу алитература аматқазызурц иаштыу, астатиаққеи арецензиаққеи зыфуа Есқақ. Есқақгыы аамтала Ардашыл иеипш аудада имамкәа аңыттара дңдәйттхон, аха аудадаққа аниоу аштыахъгыы иқазшыа изкамыжыт, арекхәапхұзырққә шиғыц ифуеит. Уимоу, Грышыя Апсалба пара рұагас ииғыз азы злыжкуа икоу ашәкәттәкъагыы апхъажәа азиғит амса тбба-тыщә атаны.

Абас Қашшала иеипшым ауаа дахърыланагалаз Ардашыл ипшішәа иаңлеит акәымзар, ағекаҳарах дианамгейт, еиха блаттарыла дрыхәапшуюеит уаштыа икәша-мықеша икоу ауаа, иара ихатагыы иөи икәшаҳатхойт апстазаарағы изымдыруаз аганқәа раңданы ишаарпшызы ақалақ: «Изакәу сыйздыруам, аха апстазаара, адунеи ағекала саҳәапшуша, иаҳа ағекала ахә сшыо салагазшәа збоит... Уаанза издыруаз, уаанза абри абас ауп ҳәа стәи изаанагоз, ус акәымкәан, абас акәны, иаархәны избо салагеит... Сыпсы зығхәараз, санхәыңыз аахыс сзеиңхүзуаз ақалақ, аңсыз еиғыш итәйр-тәйриуа, иаҳа-иаҳа зынза исзымдыруа аганқәа аанарпшуша збоит...» (ад.73–74).

В. Амаршыан иповест злахатәау, излеиғекаау абзиараққә шмачымғыы, иамоуп апхъағ игәи еихызышшыша агхақәагыы. Зегъ рапхъя иргыланы, ағымта излахнарбо ала, ақытағ инхо еиха иуаа үкәқәаны, иқынаққәаны, ақалақ ағы ауаа мыңкъяққәа, ауаа ҳәаш-гашқәа иаҳа ианышшәошәа иқалеит. Ҳаңтазаарағы макъанагы ана-ара иаҳдыло анегативтә цәйрттраққәа ракәзар, урт ақалақ, ақыта ҳәа еилых рымазам. Насгыы, Ардашыл ихата иантамтаққәа рөүи игәйнамзараққәа ахыхәо ауп акәымзар, үзәра даатқъаны ауаа ҳәаш-гашқәа ахысырхәуеит ҳәа изеиңшразаалак формак ала дыреғагыло даабом. Уи еиғыш зеанызышшоны иаабо аматқәа иара изылазыркөйз, иара иеипшгы азәырғы ақынаққәа ирыңхра-ахью Елқан Ераст-ипа иоуп, аха иара уигыы иқәпара ауаа гъянгъашққәа раңдак иаҳынархәны иаабом.

Ардашыл ақалақ ағы дзықәшшәаз, дзыңыққәо аттарауааи, ашәкәыиғофқәеи, иара Ардашыл үзәра ихәоит еиғш, иа-

нагы ауадақәа рызбахә ауп ирхәо (апортфел нықөызыг үхәа убас егыртгүй). Апхъаф ихәар алшоит, арт ауаа ауадақәа иага идыргәақны иқазаргы конкретла дасу изөү ҳәа акағыы ықазами, изаламцәажәозеи ҳәа. Ардашыл ақытыхъ ищаракәа-иаарақәа раңдәхеит үхәартә икоуп, урт аповест асиужет аиәкаара маңк иаңырхагахеит. Раңдәак еилкаамкәа инхеит Ардашыл арғиара амға дышықәлазгы. Уи, ҳәанала, машәырны дықәлазшәа иқалеит. Иара абжъаратәи ашкол даналга аштыхъыгы хықәкыла иөзызикра изымдыруа дахьықоуты маңк уағигәи еихынамшырыц залшом.

Ас еипш агхақәа ҳұылозаргы, урт ағымта аайдкылана ахатабзиара рзырхәашьуа иқам, автор ианаужуеит азтцаарақәа иқәгылоу зақа иуадафу иконкремту сахьаркыратә ажәала, иуадафу азтцаарақәа рықәыргылара дахъацәымшәо, настыры алитетуратә хағсахъақәа, ақазшыақәа рапттара ахыилшо ауп.

1975 иш.

Ажәа мұәзекәа инымхарц...

Иажәенираалақәа реизгақәеи, иажәабжъ көағәеи, иповесткәеи рыла апоет, апрозаик Витали Амаршын уажәшты апсуа пхъағзәа ибзианы дырдыруеит, агәрагы ргахъеит арғиаратә ус машәыршақә иаднагалаз азәи шиакәым, настыры иқазара азирхарц өышәала, ихы аус шадиуло. Иреиғту иажәенираалақәа аурысшәеи ақыртшәеи рахъ еитаганы итрыжъхеит, акыр центртә газетқәа ирнылахъеит, егырт аиашьаратә жәларқәа рбызшәақәа рахъгы еитаргахью ыкоуп. Уажәшты еиха уағы еилиргартә, еиликаартә иқалахъеит иара ишәкөфыратә стиль ачыдарапқәа, еиха, дзыргәамтұа, интерес имоу итематика. Убарт ачыдарапқәа ируа-куп ҳәа сгәи иаанагоит дтәкъатасуа, хара-бғыра зейдкылара уадафу атемақәа дахъхырымхуа, дахъырхынымхало. Уи ус шакәу агера ҳнаргоит иахъа уажәраанза ифны итижъхуо ирғиамтакәа өыгхарала иреиҳау ироман «Амш ахәлара иҳамнахаанза» (Ақәа, ашәкәттыжъырта «Алашара», 1981 ш.).

Ароман «Амш ахәлара иҳамнахаанза» атыйхәтәантәи хпа-пшыба шыққаса ығынүтцәкала аңсуа литература иала-нагалахъоу, хыпхъазарала ираңәам аоригиналтә епикатә рәсиямта өңүккәа ируакуп. Үи гәцаракны, хышығзыштырала иапхъаз хымпада ахәатәы раңааны инаңтоит, имайрөхәаша ахатабзиарақәа мачымкәа иамоуп, еиуеипшым ахәицрақәа изнартцысует, ганраңаала еилкааны, еилырганы инарт-бааны ахцәажәара иапсоу ғымтаны ишыккоу фашьом. Ҳәарас иатахузеи, ус иахцәажәашагы қалап. Планраңаала еилоу ари афымта неитңых иқәнаргыло азтцаарақәа зегъы ныткааны рыхцәажәара статиа къаңк ахәаақәа иртагзаны изалшом. Үиақара иду атакпхыкәра мгакәа араңа иазгәастар стахуп ароман санаپхъа иснатаз акык-офбак сгәаナンагарақәа.

Зегъы рапхъа иргыланы иаххәозар, апхъаф илапш итца-шәоит ашәкәйсөө ари иромани уаанзатәи акыр ифымтақәеи, лымкаалагыы иповесткәа «Амрагыларахъ зәңи хоу акәаскъя», «Аматә лақәаанза» тематикала иахьеиқәөыртуа. Шамахамзар еттырт ифымтақәа рұнны еиңш арақагыы тема хаданы иштыху, зеипш ажәа еизадала иаххәозар, иахъатәи аңсуа бязароуп. Аха ари азеипш тема ду амахәтәқәеи ақәтәақәеи раңааны иамоуп. Уаанзатәи аамтақәа рааста иахъатәи абзазара акыр аеңсааххьеит, ачыдарақәеи иуадафу аилазаашьеи амоуп. Үбри ақнитә, ароман аеңи темак амаңара акәымкәа, ираңааны аки-аки еидхәалоу, еилышыу атемақәеи азтцаарақәеи рком-плекс штыхуп ҳәэр еиха ииашоуп. Иахъатәи ақытейи ақалакы реизықазаашья, аинтеллигенция иашатцәкьеи аин-теллигенция бжатеи реизықазаашья еиуеипшым абиңарақәа ахынзелибакаая, иахъынзагәцәреибакуа, итқуороуи итқуорами атрадициатә милаттә тасқәа рыйхәйшра, ртагылазаашья, урти иахъатәи ҳамтей ахынзеникәшәо, иахъынзеникәымшәо, амешчантә дунеихәапшышақәа рыйкәибара, ауафи аңсабареи реизықазаашья, урт зегъы ирыидхәалоу аморал-етикатә этцаарақәа – абас икоуп еиха хыққыла иаххәозар, ароман апроблематика.

Ҳәарас иатахузеи, афымта иқәнаргыло азтцаарақәа зе-гъы сахъаркырала иахъынзарыхәтатцәкью избоуп ҳазхәом. Ҳара аңсуаа ҳзыхәа маңара акәым, аешьаратә жәларқәа рлитературақәа рзгъы арт иреиңшү азтцаарақәа даараза иуадафуп, иактуалтәкәоуп, ипстазааратәкәоуп. Иңсабаратәуп

ашәкәйсөзә дүкәа азәырғы урт хәткны, ағымта неитыхқәа ахырызыркуа.

Изыхъазаалак (аекспозициа), алтшәақәа, настыы ахәышрақәа алирикатә хъаттрақәа, автор ихата иқантцо азгәатақәа рызбахә ҳамхәозар, В. Амаршыан ироман ағы ахтыс хадақәа мәғапысует аамта къағла, ғаха-ғымшгы цъя инагданы иатцанакуам. Иара убас еилахқаартә икоуп имғапысуга ахтысқәа аамталы зынза ишаңзааигәоу.

Ароман агадаратә сиужеттә цәаҳәа абас еиғаауп. Ақалақ ағы (Ақәа шакәу ғашьом) инхо аимаҳәылацәа Шат-ипа Хымкәарасеи Аинирба Кәынтеи таацәаныла рееибытанды ааскыя иахымцац ақытағы инхо рабхәеи ранхәеи раҳы ищент. Ирбарц, инарылатәарц. Ихынхәны ианаау-аз зцәа азна арыжәтә ыжәны амашыны-лас апсқы зкыз Кәынта иқантцаз амашәыр иахъянны имаҳәыла Хымкәараса ипстазаара далтцит (ахәйцәеи ахәсақәеи усқан амашыны иақәтәзамызт, ғбақа-хұақа мшы аанғасра ҳәа ақытағы иныжъны иаауан).

Ишаабо еипш, асиужет хада злашъақәгылоу ахтыс еизадак ауп. Абыжәны амашыны апсқы кны амашәыр қаңтцо ауаа иахъатәи ҳаамтазы имаҷума? Аха ашәкәйсөз үи ахтыс иадхәаланы иааирпшует хыпхъазарала имаҷымкәа ауаа рқашъақәа, еиуеипшым ртагылазаашъақәа, рдунеи-хәапшышъақәа.

Адәахътәи ағыншыларала ароман ағы еиғыхара дукгыы ықаңам. Ажәабжыхәара мәғапысует иахъатәи абзазаратә саҳыақәеи ауаа рыбжъара абзазаратә еизықазаашъақәеи раарпшрала. Аайбышъя, еинишәашъя змам ацәгьеи абзиеи, аиқәатцәеи ашқәакәеи, алашьцареи алашареи, итцуорами итцуоруи реиғыхара, еихаразак ашәкәйсөз излахирбо аперсонажцәа рығнутқатәи рпсихология аарпшралоуп. Ираңаоуп ағәтхәзырақәа, автортә хъаттрақәа, ахәшъарақәа.

Ароман ағы иаарпшу агадаратә хағқәа Шат-ипа Хымкәарасеи Аинирба Кәынтеи ажъра-цәара рыбжъоуп, еимаҳәылацәоуп. Абри реиуара зны-зынла еиқәнаршәалоит, рахәыц хәыңык рыбжънадоит, акәымзар, қазшъала, доухала, хәыңшъала азәи-азәи зынза еицәтәиму уауп, рдунеиқәа еиқәытхоуп, уимоу төйтпшлагы, маттуралагы, тагылазаашъалагы ихаз-хазуп. Ажәакала иаххәозар, кон-

трастра рзеибауа икоуп. Ағымтағы, сара ииашаны исзеликаазар, автор абарт ағ-хаңқәак ырла иааирпшырц итахуп дзыдгылауеи (дзышшәаҳәауеи) ищәымтүи (дзықәзбауеи). Даеакала иаххәозар, итахуп урт рхаесахъақәа ырла ҳамта иамоу абзиарақәеи аңғарақәеи ҳнарыларпшны иахирбарц. Ари атыхәтәантәи атагылазаша цөя ҳхағы иаах-гозар, ҳзыхщәажәо ароман ҳамтазы итәру азтәарақәа шықәннаргыло аабоит.

Аимаҳәйлацәа адәахъы ирнырпшны махәәала рыхәда-цәақәа тибакаауа, инибартцәо икәмзаргы, уимоу өүгәтәала ажәак еимаркуаны иҳамбозаргы, фиңутқала еибатахым, еибатахым акәым еигацәоуп. Урт реизықазаашъақәа еибакапануа, итибаго икәм, «апсихологиатә еибашъра», «апсихологиатә еиқәпара» аформа амоуп азұхәаратәи икоуп. Автор агәра злахирго ала, Хымкәараса мәға уадафуп апстазаарағы илихыз, имарианы акғыи иоузом. Атәреи аусуреи еидибалон. Щарала диурриступ, аха ибағхатәра ажурналистрох дқылна-гейт, ашәкөөфора инапы алакуп, ижәлар рымшхәйбазара дазхәициеит. «Сызустада сара?» (ад.145) –инаркны шекыла азтәарақәа дыхтакны дрымоуп.

Кәынта иакәзар, зны иаб иаша ицхыраарала артистра напы алеикит, ажәенираалақәагы, апиесақәагы иофушәа дықоуп, аха урт рцъабаа шыңғәтәи, дрықәнсырны, аидеиа ҳаракқәа дырқәатңы, апрактицизмрахь диасит, апсыжрақәа дреиҳабны даабоит. Ихы ңабаа амырбакәа, псымыцқала апара рұнаны аҳапаҳәа акрыфара, ағыжәра, аеенлахәара, амашына өңіц ақетәара роуп дзызхәициуа, ипашы иапызахахъеит. Ақытахъ, иабхәараа рахъ данцогыы, агәбылра акәзам дызго, қыф иурц, ңара ақ зырикъарц дзыштыу исасцәа алеибарц ауп.

Ароман ағыиирацәоуп ипстазааратәу, икылкааны иаарп-шу адетальқәеи асахъа бзиақәеи. Өырпштәыс иаагозар, Кәынта ипхәыс Зоиагы дышмешчанкоу сахъа затқәйк ала-гыи иубартоуп: лаби лани рбара данцоз ҳамтас ирзылгаз, лхата излалхәо ала, лхатцеи лареи ирыщәхәычхаз, иртәхым аматәақәа роуп (ад. 55).

Абасала, ағымта ахатбзиарақәа шамоугы, автор итәгы цөя дзызхәицишаз итегеси ишәаны-изаны иқантцашаз гхақәакгыи адаабалоит. Еғырт зегеси ҳарқәатцуазаргы,

иара автор иидеиақәа нығәйизго Хымкәараса ихағсахъагы ұпара-ұпара иағқоу үкоуп. Сахъаркырала цқыа иртабыргым зныкымкәа-сынтыымкәа ихы агера ахымго, дзеиуоу изымдыруашәа, сышәкәйөфтәкьюш сара ҳәа ихы даназ-хәйцүа. Насгы ихәйцрақәа зегызызхәоу цқыа еилыргам, итахара мацароума изызхәоу? Ихәйцүа ауағы трагедиала, машәирла илашәу апсроума мшәан изпшу? Хымкәараса итахара иаанаго цқыа еилкаам. Уи иатахын артабыргра, моралла аиааира иигазгыы еилгацәам, исзейлымкаит иткоурам Кәынта дызлатсааз. Уи ұпара акала даттахар, дахьырхәзар акәымзи.

Автор ишихәо еипштәкья Хымкәараса акыр еиликаа-уа, дхәйцүа, ахара дыңшуа дықазар, знымзар-зыны ағьеөхәа хаттаңас ибжы ғәтганы икәша-мыкәша иибо иашамрак, за-лымдарак дзағамгылозеи? Джурналистзар, дышәкәйөфзар иара иақара изыхәтада ахәахәа ағағылара? Апстазаарағы амш ахәлара ицәагаанза акыр иапсоу қайттарц дашытаттәкъязар, иахәтоу ажәа ҳәамкәа инымхарц итахызар, зымати иуа агазет акы аирхәарауазеи, ма иасырхәоит ҳәа иақәиқырауазеи, ма еизарап ағы қып ҳәа акы иәгарауазеи? Уртқәа ҳаркәатцып, знык иадамзаргы Кәынта зыхъзу имаҳәыла ұпара акала диғанагаларауазеи?

Егырт апсуа шәкәйөфзәа азәырғы ишрыхъло еипш, В. Амаршын ироман ағы ақазшықәа динамикала ағиара рыйгуп. Ихтцәоуп, асахъаркыратә «маңақәа» ацәмачхеит иара Кәынта ихағсахъагы. Уимоу иара ихарала имаҳәыла дантаха аштыхъгы цқыа игәы дтахәйцүа, деиланаршуа ағыпсах-рахь ихы ирхо даабом, иқайтцаз ацәгъара атқыс имашына аремонт ахъазиуша дазхәйцүеит ақароуп. Насгы Кәынта ихағсахъя иадхәаланы иазгәататәуп даеа тагылазаашъак азбахәгы. Сгәи излаанаго ала, автор ицәилахәеит аморалтә вба (ахара) змоуи ашыаутатә хара здуми. Иаххәап, Кәынта зғаб хәычык диаазоит ҳәоуп ауаа ишырдыруа, аха автор излахирдыруала, уи иара дитәуп, ипхәыс лакәымкәа даеа пхәысқ длыхшеит акәымзар. Арақа аперсонаж ашыаутатә вба узитом. Ари аепизод ибзианы иаҳнарбоит фнүтқала, морал-етикатә хымфапгашьала Кәынта иеем азәи шиакәу. Аха ағыжәны амашына апсқы кны иқайтцаз амашәыр азы, хымпада, ашыаутатә хара идтазар акәын.

Абас ала, апсыгерақәа акык-өбак амазаргы, В. Амаршын ироман «Амш ахәлара ихамнахаанза» атыхәтәантәи өба-хпа шықәса рыла апсуа литература иаланагалахьоу ағымтақәа акыр изеиғүү, иаарылыхәхө излашоу. Ари сара апсыгерақәа иасырбаз ароман иамоу ахатабзиарақәа рытцадырзуа икам. Иаайдыланы арғиамта ауағытэйсә аиреиғүү ақашшыя бзиақәа илааңзара иазкуп, иахъатәи асовет уаа, лымкаалагы апстазаарағы өңүү амса ылышхуа ағар хымпада ирыщхраауа фымтоуп.

1982 ии.

Апсуа проза иазку ашәкә өңүү

Атыхәтәантәи өажәа шықәса рыйнүтүшкәала апсуа литературадырреи акритикеи рөғи қәғиарала, настыры лытшәа бзиала аус иуеит афилологиатә наукақәа рканидидат Владимир Дарсалия. Иара урысшәала ифны итижъхьеит ахәшьара харакы зауз амонография «Апсуа советтә драматургия», еицырдыруа апсуа шәкәйсөңгө Владимир Агрбен Миха Лакрбен рырғиаратә портреткәеи (атыхәтәантәи А. Анишбен иареи еицырғон). В. Дарсалия аколлективтә усумтақәа «Милатраңаала аилазаара змоу асовет литература атоурых», «Апсуа литература атоурых аочерккәа» равторцәа дыруаузәкуп, иара апсуа литература актуалтә зтцаарақәа ирызкны астатақәа рыла лассы-лассы апериодикатә кыпхъ ағы дыкәгылоит.

В. Дарсалия урысшәала ифны итижъыз имонография өңүү «20–60-тәи ашықәкәа рзтәи апсуа проза» (Карт, ашәкәтүйкүртә «Мецниереба», 1980 шықәса) акыр шықәса раахыс имғапиғоз иттәааратә усурга иалтшәоуп.

Аиашазы аттәаасы имәхәиқыз аамта мачзам, ҳмилаттә литература ашыапы иқәгыланы Апсны антүтгүү еицырдыруа ианықалаз абри апериод азоуп. Ари аамта иатданакуа арғиамтақәа ирызкны азээрөө апсуа, аурыс, ақыртуа литературадырғондөи ақритиккәеи ирышхьеит ашәкәкәа, хыпхъаузара раңаала астатақәа. Убас шакәугүү,

хлитературағы апразатә жанрқәа лымкаала иахъа уажә-раанза монографиала азәгъы итимтцаац, настыы, ихадароу, В. Дарсалиа иара икынза егъырт аттарауааи акри-тикцәеи ирхәахъоу, гәыгәтаижъзом, изгәеитоит, аха урт ргәаанагарақәа рейтахәара маңарағы даанғылаазом. Зызбахә ҳамоу иусумта иоригиналу, иөңиу акоуп. Апсуа литературатә проза иамоу аихъзарақәеи агхақәеи ирызкны аурыс пхъафы азеипш гәаанагара иаша инатоит. Иаайдкыланы иахъа асоветтә литературағы имфапысуа апроцесс хадақәеи алитетуралырратә наука ағазара ахъзгәеитауеи автор ғәгәала ицхраит апсуа литературатә рәниамтақәа конкретла анализ рзықатараан.

В. Дарсалиа зызбахә ҳамоу имонография ажанртә چидарақәа зеипшроу ала, астиль зеипшроу ала, маңара литературалырратә усумтоуп ҳазхәом. Алитетура атоу-рых аушәақә аттара маңара акәзамызт автор хықәкыс имаз, иусумтагы қашшы хаданы иамоу. Ихадароу ағымтакәа гъама бзиала иалпшааны, обиективла, адирра ҳаракы има-ны дрызнеины, критикала еилиргеит. Абри аума, абни аума алитетуратә рәниамта ахәшьара аттараан аттцаафы хыпхъазара раңаала аргументқәа рыла ихшыфтаққәа шы-қәиргәгәоит. Абас ала, амонографиағы иахъылоит алите-тура тоурыхла аттцааратә елементқәа инарываргы-ланы акритикатә елементқәагъы. Ас иахъыкоу, хымпада, еиха иманшәалоуп, аусумта ахатабзиарақәа ируакуп ҳәа ипхъазатәуп. Автор алитетуратә рәниамтақәа иа-гъя акритика рзиузаргъы, ифашызом ашәкәыфоцәа р҃ыя ҳатырқәттарала дшазыкоу. Убас шакәугъы изгәеататөүп атакзыпхықәра ирыдугъы имзакәа ишихәо. Уи ус шакәу апхъаф ибзианы, иеилыка ибартә икоуп хлитературатә про-за иахъатәи аетап изкү амонография ахәтағы. Арғиамта-қәа ахәшьара рыттараан автор иеырцәихъчоит аушәақә икоу ахшыфтаққәа рхәара, конкретла иқантцо анализ алтшәоуп еихараңзак дзықәнлыкәо.

Акырзтазкуа алитетуратә цәыртцақәа аиденатә-сахъаркыратә анализ рзура шыатас икатданы аттцаафы иахирбоит апсуа проза ианиз инаркны хынфажәатәи ашықәскәа рынтәамтанза изнысыз амға хада, адинамика, иқазшъарбагоу ахадаратә тенденциақәа.

Адунеи иқәйнхо егъырт ажеларқәа иреипшны, аңсуа жәларгы жәйтәнатә аахыс иапыртсон ағапыщтә рәниамтақәа: аңыатә, ақыбазтә, абзазаратә ашәақәа, амифқәа, алегендакәа, ажәапқақәа, алакәа, нартаа ирызку афырхаттаратә ҳәамта дүкә... Еиуеипшым атоурыхтә мзызқәа ирыхъяны ааскъатәи аамтақәа рұқынза ҳажелар рестетикатәи рдоуҳатәи беиара зныпшырц зылшоны ирымаз еиҳараңак афольклор акын.

Ишдыру еиپш, ҳазтагылоу ашәышықәса ажәабатәи ашықәсқәа рзоуп аңсуа сахъаркыратә ғыратә литература ахы анытнахыз.

1919 шыққа март 17 аенды итыттыз агазет «Апсны» ано- мер ағы иккыпхын аңсуа сахъаркыратә литература ашьатакғы Дырмит Гөлия иажәабжы «Атәым жәған атқа». Абри аенды инаркны ағиара иалагеит аңсуа литературатә проза. Аус злоу ари ажәабжы ҳмилаттә литературатә проза ахы ахъархәыхәз мацарагы акәзам. Уи аштахътәи ашықәсқәа рзы Д. Гөлия ихатагы, иааивагылаз егъырт ҳашәкәышыфөндә азәырғызы иапыртцеит хыпхъязара раңаала, настыры идеиат- сахъаркыратә хатабзиаралагы иҳаракуапрозатә рәниамтақәа. Аха «Атәым жәған атқа» иқәнаргыло асоциалтә проблематикала, асанхъаркыратә хатабзиарала иахъа уажераанзагы аинтерес аңыымзыц, акы иавақәыло иқам.

Хымпада, иатышны, настыры иақәнаганы иқантцеит В. Дарсалыа ҳзыхцәажәо имонография актәи адәкъақәа ари ажәабжы ссири айлыргара иахъазикыз, иара иамоу ачыдара- қәа маңымкәа иахъипшааз.

20–30-тәи ашықәсқәа рзтәи аңсуа прозаиктә рөымтәқәа анализ рзураан аттанағы усқан аңтазаара аганқәа зегъы рөы имфапысуаз шъатанкылатәи асоциалтә-економикатә еиттакра дүкәа ирыдиҳәалоит.

Аттарауас ара зегъы рапхъа иззәеиттеит усқантәи апе- риод азы алтература иамаз азеипш проблематика. Ара иқан, атәила зегъынцъареипш, аңсуа қыта аколлективиза- ция азура иадхәалаз аиғыхара дүкәеи апроцессқәеи ртема, асоциалисттә дунеихәапшышья ғылқәеи ажәйтә дунеихәап- шышыақәеи реиқәпаара атема, акоммунисттә партииес Асовет мчреи аңыжелар зегъи аекономикеи акультуреи рейтцахара иағагыланырықәпаара атема. Ҳзыхцәажәо амо- нография автор иатшыны, настыры ииашаны излазгәеито

ала, усқантәи апериод азы алiterateурағы апзызара рыманы иқан асоциалисттә еитакра өышкәи ирызкыз атемақәе. Убарт атемақәе ракәйн аиашьаратә literaturaқәе рзгын актуалра змаз, иқазшъарбагаз. Үс анақәха, Асовет мчра анышьақәгыла архъатәи амшкәи инадыркны апсуа literatura милаңраңа аилазаашья змоу асоветтә literatura азеипш хырхартә аеақәиришәаны иғион. Үи, ҳәарас иатахузей, иара иапырхагамхәзен ахатә ыңдарапқәеи амилаңтәреи ама-заарц азы.

Апсыны Асовет мчра анышьақәгыла актәи ажәашықәсазтәи алiterateуратә процесс азеипш ҳәеа қатсауа, В. Дарсалия иақәнаганы иаликауеит М. Ақашба ирениамта. Җабыргынгы 20-тәи ашықәсқәа рзы апсуа прозағы иалукаартә икоу ақәфиарақәа аазырпшыз М. Ақашба иоуп.

В. Дарсалия имонографияғы ганраңа анализы рзиуит апсуа ұхыдағы аирилатцәаны, иеицирдьира икоу М. Ақашба иажәабжықәа «Алло!», «Хай, дад, аписар, закә кампаниоузей, ишаахаухода!», «Аңуныхәа акы иапсам схөон, аха...», «Ұара узыхсрекъозеи!»

30-тәи ашықәсқәа рзы архъаңзакәнны апсуа literatura иаланагалеит аповести аромани реицш икоу ажанр неитцих-қәа. Ҳliteratura иласны иғион. Ҳәарас иатахузей, ирласны ағиара зыбзураққәа ируакын ҳашекъыфоғы аиашьаратә, лымкаалагы аурыси ақыртуеи literaturaқәа ахыртцоз, иахъырғеңцауауз. Арт ашықәсқәа рзы апсуа проза ағиаразы етап өышни иқалеит В. Агрба иповест «Аколихара «Пхъақа» аишия», С. Чанба иповест «Сеидық», Д. Гәлия ироман «Камачық», И. Папасқыыр ироман «Темыр».

Интересуп иззгәатазар: В. Агрба иповест ғын 1931 шыққасызы зызбахә ахәо ахтықәа апстаазарағы ианымғас-пышуаз инарыштарххны. Ашәкъыфы усқан зежә шыққасы затцәыйк ракәйн ихытцуаз. Дышқәйпшазгы В. Агрба илше-ит апстазаара аилашыра илапшхәа ахгара, аамта ахадаратә қазшьақәа ргәйнкылара. Аповест ағы ииашаны иаарпшуп апсуа қытағы акколективизация анымғаспышуаз аамта ақазшьа хадақәа. В. Агрба иповест «Аколихара «Пхъақа» аишия» асахъаркыратә анализ азықатсауа, В. Дарсалия архъағы агера ҳартә инткааны иахирбоит ашәкъыфы имцымкәа абағатәра шимаз.

Хзыхцәажәо амонографиаңы имачым атың ааннакыло-ит еиңирдыруа аңса драматург, апразиқ, ауаажәлларратә усзуғы С. Чанба ирәиамта, лымкаалагы уи иповест «Сеидың». Ишдүрү еипш, ари аповест тематикала хыхъ зызбахә ҳхәаз В. Агрба ифымта «Аколихара «Пхъаң» аишъя» изааигәоуп. Хадаратә персонажны далоуп Асовет мчра зцәымтү ажәйтәра иахынпашаланы измыштырып, инызкыларц зтаху акулак Сеидың.

Аповест аидеиа аарпшра инаваргыланы, В. Дарсалиа итцауланы итищаант ара иаҳпыло акымкәа, өбамкәа асахъаркыратә хархәагақәа: еиғагыло ақазшыңақәа, адунеихәапшышыңақәа, аиғырпшракәа, ажәапқақәа рхархәара ухәа убас иткеғы.

Аңса прозаңы С. Чанба иповест «Сеидың» ұыпс иаанна-кыло иашаны изгәетауа, В. Дарсалиа алкаа злақаитқо ала, ашәкәысфы, ганкахъала, аңса қыта аколлективизация азура иапырхагаз ағаңа ағапиғырып итахын, даға ганкахъалагыы, иааирпшырып итахын аколлективизация хырпашы змам шакәыз, аколихаразы ақәпара аиаана амгар ада псыхәа шықамыз.

Аңса литератураңы ароман ажанр аңәйртца И. Папас-кыр ихъз иадхәалая, настыры дмыщцакыкәа асоциалтә-психологиатә роман «Темыр» инткааны аидеиатә-сахъаркыратә анализ қатдауа, аттарауда иатшыны изгәеиттәт ашәкәысфы иапиттаз ахағесахъақәа шхатәаау, сахъаркырала ишыртабыргу, ишпстазааратәқөоу. Ажәйтә тәс бааңс, ашь-ура иағагыланы ақәпара татғәыс иқатданы, И. Папаскыр ари ароман ағы илиршеит ауаа рдунеихәапшышыңа, рпсихологияңы иқалаз аитакрақәа раарпшра. Ахадаратә фырхатта Темыр иуадағу атагылазааша дтагылан, аха асоветтә аамтазы иқалаз аитакрақәа ирыбзоураны дыб-жыламзит. Абзиабареи ашьоуреи дрыбжынанакын, акыр аамта ииура изымдыруа дкәанызануеит. Аха атыхәтәан ақытантәи активисттәа, зегъ рапхъа иргыланы акоммунист Миха ищыраарала ажәйтә патриархалтә-феодалтә дунеихәапшышыңақәа иеыркәыихны амға иаша дықелартә дқалеит.

В. Дарсалиа иусумтаңы, ароман «Темыр» ахәшьара ҳаракы аитеит, 30-тәи ашықәсқәа рыйтәи аңса прозаңы

лагаламта дуны ишықалаз азгәеитейт. Убас шакәугұры ароман еиуеипшым аредакциақәеи, атыжърақәеи, апсышәалеи аурысшәахь аитагеи еиғырпшны иамоу гхақәакгы ааирпшиит.

Аттцаағы имонография ҳанаңхъо иаабоит Д. Гәлиа ироман «Камачың» аушәақә азбахә ахъиҳәо анағс лымкаала иштимтааз. Иқәгылар қалоит аттцаара: избан, иараби, ҳлитературазы ариақара аттак ду змоу арғиамта В. Дарсалла иақөнагаз ахшығозыштыра зеимтәзеи? – ҳәа. Ари аттцаара аттак ҳара иаабоит ҳзыхцәажәо ашәкәы аннотацияғы. Үа излаҳәо ала, автор еиҳаразак хықәкүс иман апстазара ғыңғиазку апрозатә рәғиамта хадақәа рыхцәажәара. Ишдыру еипш, ароман «Камачың» иаанарпшуа Аңсны Асовет мчра шыақәғылаанжатәи аамтоуп, убри азы мацароуп аттцаағы ишәкәы ағы изимеканакыз.

Аибашъра ашътахътәи апсуа прозатә рәғиамтақәа рахътә реиха ихадароуп ҳәа иалкааны В. Дарсалла ититдаит иахъя уажәшшәти еиңдердүруа қалахъо ароманқәа: И. Папасқыр – «Апхәис лыпату», И. Тарба – «Идыру ахъз», «Амра ҳара ҳөй иғылоит», М. Папасқыр – «Аиқәйрхара», Ал. Гогәуа – «Аеыкәаҳа». Автор ара имоуқыша хшығтқаққәак шұпымшылғы амонография ари ахәтагыы фуп алитетуралдырратә ғафзара бзия аманы.

Маңк икъағәнаны, настыы иахъынжәхәтоу ихатәаамкәа икоуп ҳәа сгәи иаанагоит «Абзиабара мацара акәым» ҳәа хыс измоу ашәкәы атыхәтәантәи ахы. Арақа аттцаағы дзыхцәажәо 60-тәи ашықәсқәа рэтәи Ш. Җқадуеи, І. Ахәбеи, А. Җиениеи рпрозатә рәғиамтақәа роуп. Нақ-нақ ари ахы, хымпәда, ихартәаатәуп, иамеканакуа ағымтақәа рхып-хъазаралы иазырхатәуп. Настыы ашәкәы шеибгou апшәахь еитаганы итыжъзар еиҳағыы ихәартахон, еиҳаразакгы апсуа студентцәеи артсағәеи рзы.

Иаайдыланы аттакы бзия змоу, дырралеи гәык-псық алеи иғу В. Дарсалла имонография «20–60-тәи ашықәсқәа рэтәи апсуа проза» иаңнарбоит апсуа литература знысыз ахадаратә қашшықәа, настыы иахъя иамоу аихъзареи аҳаракыреи.

1981 ш.

М. Лакрба изку амонография өңш

Абар уажәштә фажәа шықәса инареиҳаны итцеит Руслан Қапба имырхауҗауқәа, аха алтшәа бзиала аңсуга литературага критика амат азиуеижкәе. Иара иахъатәи аңсуга литература еиуеипшым актуалтә зтцаарақәа ирызкны ифны икыпхъеит хыпхъаҗара раңәала астатақәа, арецензиақәа. Урт лагала бзианы иқалеит, апхъаңцәа гәххәала ирыдиркылеит.

Аңсуга литературадырреи акритикеи иахъа ируалпшыа дуны рәепхъа иқәгылоу ируакуп иналукааша ҳпоетцәа, ҳпрозаикцәа, ҳадраматургцәа рбиографиақәеи рyrеиамтәқәеи хаз-хазы монографиала инткааны ртцара. Җабыргуп, алитеratуratтцааңцәеи акритикцәеи ари аганахъала иқарттахъоугызы зынза имачзам. Атыхәтәантәи фажәа, фажәи жәаба шықәса ирылагзаны акыпхъ рбахъеит атакы бзиа змоу К. Зелинский X. Бгажәбеи рфымта Д. Гәлия ипстазаареи ирғиамтеи ирызку акритика-биографиатә очерк, Д. Гәлия изку Г. Гублиа имонография, И. Коғониа ипстазаареи ирғиамтеи ирызку В. Атнариеи М. Лашәриеи рышәкәәа, С. Чанба изку Н. Лакоба лмонография, Аңсны жәлар рпоет Б. Шыынқәба ирғиамта аидеiatә-сахъаркыратә анализ азура иазку В. Атнариа имонография. Руслан Қапба иакәзар, акыр аңьабаа ибахъеит ҳмилаттә литература зыштә ғәгәала ианызтәз Қыазым Агәмааи, Леуарса Кәйтниеи, Леонти Лабахәуеи, Алықыса Ҷонуеи рбиографиақәеи рфымтақәеи рytтцааразы. Урт ирызкны хаз-хазы шәйкәәаны ифны итижхъеит акритика-биографиатә очерк шъахәкәа. Хымпода, ас еипш икоу итцуоруу усуп, ҳашәкәыфофцәа, еихаразакгызы зыпстазаара иалтхъоу, досу алагала иқартцаз азыргара, агәигәтамыжъра, ахамыштра, рыхъз акамыршәра иазхәоуп.

Уажәы ара ҳазлацәажәо Р. Қапба имонография неитцих еицырдыруа аңсуга шәкәыфы М. Лакрба ипстазаареи ирғиамтақәеи ирызкуп.*

* Р. Қапба, Миха Лакрба. (Ипстазаареи ирғиамтеи), Ақea, 1980.

Еиңырдыруа аңсуса советтә шәкәйесі М. Лакрба иңстазаареи ирәниамтаеи еиуеиңшым рғанқәа, еиуеиңшым ызын-тәараққаа ирызкны иахъа уажәраанжагыы, алитетуратә-критикатә усумтаққаа ҳаман. Ара зегъ рапхъа ызыбахә ҳәатәуп аңсуса литературатә критикцәа Ш. Инал-иңеи Хә. Бәжәбеи ашәкәйесі изкны иркыпхъхью асттинаққаа, 1968 шыққасы итытит Вл. Анқәаб имонография ашәкәйесі иновеллаққаа ирызку, Ар. Аңшеби Вл. Дарсалиеи 1978 шыққасы хаз шәкәны итрыжыт өңгіхарыла ихәйчү, аха тәқыла ибзиоу алитетуратә портрет «Миха Лакрба», аңсы-шәалеи, урысшәалеи, қыртшәалеи еиуеиңшымыз аамтаққаа рзы агазетқәеи ажурналқәеи (Ақәеи, Карты, Москвей) ирны-лахъаз имачымкәа асттинаққаа. Аха Р. Қапба ызыбахә ҳамоу имонографияғы ашәкәйесі ду иңстазаареи ирәниамтаққәеи еиҳа интқааны хәыц-хәыц настыры ганраңаала дрызней-ны ититдааит. Ари ашәкәы иадхъаз иғапхъа иаагылоит иқазшыбарбагоу, акырқыра иғырпшыгыу, гәык-псык ала зми-латтә литература, ақылтура аәниара иазықәпоз, аинтернаци-оналист ду, асахъаркыратә жәа азқаза, ауаф гәытбаба, ауафы аамысташшәа, хатала ақылтура ҳаракы злаз аңсуса шәкәйесі Миха Лакрба ихағсахъа лаша. Ҳтәйла антытцгы еиңырды-руа иновелла ссиркәа итцуору рғырханацәа реиңш, М. Лак-рба иара ихатагы аңстазаарағы ауафы иламыси ицқы-реи дырызғың, ауаажәлларрағы хатала ихымғапгашьала даамсташшәан, знык иадамзаргы уи дзығецәажәхъаз ргәлашшәарағы ипхаза даанхартә дуағлахұыхын, аңстазаара иага дқындақъазаргы, акырниттәғы азалымдаракқәеи ауа-дафраққәеи дрықәнаршәазаргы гәкахара қайткомызт. М. Лакрба ачалапеиңш деилахә-еилаца, ашыр-шырхә, ихағы ихаччо ақәатәи аулицаққаа анеимидоз, ма иғызыздәққәаки иа-реи еиндатланы акы иалацәажәо апшахәа данаваз дызбалак гәырғак зхызгахъоу, иуадафу мәғак ианысхью азә иакөушшәа дықамызт, неиңымкрада ианагъ аңстазаара игәаңпыхәон; зегъы интерес иман. Данығуаз, асахъаркыратә реиам-таққаа анапиттоз акәым, ус баша ғыңғы даарыдғыланы данцәажәозгы исахъаркны, атқакы бзия атаны, ихыр-кны, иажәа нымтәәнда, сизызырғланда ухәаратәы дықан. Ажәлар ракәаңқаққаа уажәы-уажәы ихы иаирхөон. Иара ихатара ачыдараққаа ҳзыхцәажәо ашәкәы автор ибзианы иааирпшшеит.

М. Лакрба иғымтаққа ақагы уамыпхъацзаргы, Р. Қапба зыζбахә ҳамоу имонография иапхъаз инато раңауоп, М. Лакрба имацара иакөым, апсуа советтә литература ағиара ахадаратә етапқа зеипш ххәақ аҳасаб ала ибзианы еиликаартә, игәниқылартә иқатдоуп, Р. Қапба иғышың астиль мариоуп, иихәарц иитаху ахшығтакқа бывшәа мағиала реиғартәшың дақәшөоит. Арақа, ҳәарас иатахузей, автор ицхрааит акыр шықсса раахыс имоу ажурналистикатә пышәа. Ашәкөйөфө ипстазааратәи ирөиаратәи мәға цқыя иғәылтәааны иааирпшырц азы аттңаафы Р. Қапба даңымаашьакқа архивқа рөң дыңшааит, Ақәа, Қарт, Москва ухәа М. Лакрба изаигәаз, аус зциуз (аиашьаратә литератураққа, зегъ рапхъа иргыланы аурыси ақыртуен литератураққа рхатарнакцәагы мачымкәа) иғызцәа дрығцәажәеит, еизигеит акыр ихәартаз асалам шәкөкәа. Абас ала, амонографиағы инартбааны ахархәара роут иахъа уажәраанза М. Лакрба ибиографицәа раңаак ирзымдыруаз, иғәханы иқаз, ирықәнагаз ахшығзыштыра змауцыз, ҳлитература атоурых азгы аинтерес зтко аматериалқа жәпакы. Урт аматериалқа автор дреичаһаны, игәзракны, бзиабарала, ҳатырқәттарала ихы иаирхәеит.

Р. Қапба имонография актәи адәкъаққа азкуп ашәкөйөфө ибиография аилкаара. Автор агера ҳартә излахирбо ала, М. Лакрба шәкөйөфөик иаҳасаб ала ишъақәгыларалығы акырза атсанакуан дызлиааз атаацәара. Аттңаафы имәхакны, иаҳзааигәетәны, дмыццакыққа днагәылаланы иаҳирбонит ашәкөйөфө дызхылтыз иаби иани зустцәаз, урт руағыша, рхәычқа рахъ ирымаз агәбылра, рысадсқылашъа, интқааны ихәоит М. Лакрба ашкол дантазтәи ипстазаара азбахә, дахъиз ақыта Мархъаул усқантәи аамтазы изеиңшраз.

Мархъаултәи ауахәаматә школи Ақәатәи ашъхаруаа рыхколи даныртазгы М. Лакрба асахъаркыратә жәа ағыама икхъан, икәша-мықәша иқан абжъгара бзиен амәа иашеи дыққызташаз, аха Ақәатәи ареалтә тәраиурта данталада ашытахъ ауп ашәкөфора хъаҳәхъачарада напы аиркыртә данықалаз. Абрақа артсағцәа бзиаққа иман, апхъаза алитература абзиабара изыркыз иреиуан Д. Гәлиа, С. Чанба, А. Җочуа, усқан ара аус зуаз аурыс поет Виктор Стражев, аурыс литература артсағы Иван Запорожски. Абра аттара аниңдоз

ашықәсқәа инадыркны М. Лакрба иңстазааратә мөа аңсуга литература ағиана иузакөымтхо инадхәалоуп. Үрт ашықәсқәа рзы аңсуга литература иини ашъапы ақәгылара иағын. Ҳмилаттә литература ашъатакғы Д. Гәлия зхы ирхәыхәз акультуратә ус ду ағы апхъаза иааивагылаз ағарацәа дреинан М. Лакрба. Ҳзыхцәажәо амонографиағы ибзианы, ииашаны ихәоуп М. Лакрба шәкөйсөфык иаҳасаб ала ишъақәгылараан аңсуга сахъаркыратә литература ашъатакғы Д. Гәлия анырра ду шизықаитказ. Уи ус шакөу хъаҳәа-паҳәада ишъақәзырғәаша аматериалқәа ашәкәы ағы имачымкәа иаагоуп. Р. Қапба излазгәеито ала, «Миха Лакрба Д. Гәлия изықаитказ ағәцарапка, агәалақара бзия инатон ирғиарагы компасра изнауан, абық, еиҳабық иеипш бзия динарбон. Абри абзиабара бзантық имкъято ацәымза еиپш ипхон, илашон «Аламыс» автор игәағы. Ус шакөу артабыргуеит Миха Лакрба иңсра ғымзқа шыбжъаз ииғыз астатия «Ҳара ҳ-Прометеи» зыхъзугы (ад. 40).

Апхъаза М. Лакрба иажәеинраалакәа, икритикатәи ипбулицистикатәи статиақәа Д. Гәлия редакторс дызмаз агазет «Аңсны» адәкъақәа рөы акынщыра афакт мацарагы ихәнахәо раңдоуп.

Излаабо ала, М. Лакрба арғиааратә мөа дықәлеит дышқәыпшәз, ҳазтагылоу ашәышықәа ажәабатәи ашықәсқәа аффбатәи рызбжазы, аха ибағхатәра амәхак ҭбаа анаиүз, ишәны ишъақәгылартә ианықаалаз Аңсны Асовет мчра анышъақәгылаз ашықәсқәа рзоуп.

Аңсны Асовет мчра ашъақәгылара М. Лакрба гәахәара дула дағылелит. Апхъатәи амшқәа инадыркны иара активла акоммунисттә идеиақәа ажәлар рылартцәара дазықәпон. Өажәа шықәса иреиҳаны иишихымтцуазгы усқан азыирацәамыз апхъагылара змаз аңсуга милааттә интеллигентцәа рыгәта дғылан, аңсуга жәлар рсоциалисттә культура арғиаразы аңстазаара аилашығура азәйк ҳәа ағъараҳәа дазықәпон. Миха Лакрба ибиографиеси ирғиааратә мөеи рзы акырға атсанакуа иқалеит раңхъатәи аңсуга совет газет «Аңсны қапшь» аттыңра ианалага инаркны (1921 шықәса апрель мза 21 инаркны) пշыышықәа инарықәыгәгуа редакторс дахъамаз. Ишдүру еиپш, М. Лакрба иоуп иаҳыа уажәраанзагы ҳара ҳкоммунисттә идеология ашъақәрығәареи амилааттә

культура ағиареи рзы ароль дүзза назыгゾ аңсуа газет «Аңсны қаңшы» ахъз азтазгы.

М. Лакрба акабинет дығонатәаны ашәкөөфора маңара даңа уск инапы алакымкәа дықамызт. Аңынцұтәылатә еибашыра дүзза ашықәсқәа рзы ҳапсадгыл иақөлаз афашистцәа абъярштыхла дырғағыланы деибашьуан, аибашыра ашытахъгы аамتاала, харада-барада, залымдарала акыр шықәса дахганы дықан. Ихатәы ңұтасаарағы акыр ахынтағынтарақәа дышрықәшәахъязгы, М. Лакрба иңтазаара даналтцыз амш ақынға ирғиаратә ус кайршәуамызт. Алғашәа бзиқәагы иман. Иахъа аңсуа литература аихъзарақәа ҳанрылаңақәо рапхъа ҳхағы иааикәо иреиуоуп М. Лакрба ихъзи ирғиамтақәеи, урт гәадурас иҳамоуп.

Ишдыру еипш, М. Лакрба ибағхатәра ганраңақәала ағиара аман, джурналистын, дпублицистын, иецишәон еиуеипшым алитетуратә жанрқәа рұғы. Хыпхъазарала ираңаамзаргы иаңитцеит ҳлитература атоурых азы акрызтазкуа ажәенираалақәа, лтшәа бзиала аус иуан адраматургиес апрозеи рұғы, ифуан акинофильмқәа рзы асценариақәа, аоперақәа рзы алибреттоқәа. Р. Қапба зызбахә ҳамоу имонографиағы иарабанзаалак акрызтазкуан икоу М. Лакрба ирғиамтақәа ахъ иавамыжъкәа, анс акөу, арс акөу зегъы дрыхцәажәеит, имехеикит, ашәкөығы илитературатә рәниамтақәа рыхцәажәара иазку ахәта амонографиағы зегъы иреиҳауп. Аттцаағы апхъа дырзаатғылоит М. Лакрба иажәенираалақәа, дрылаңақәажәоит урт ртематика, риденатә тәкы, илшоз ала иазгәеиттеит рсахъаркыратә қыдарақәагы. Автор ииашаны иқаитцеит М. Лакрба иажәенираалақәа рахътә идеиатә тәкылагы формалагы иаарылукаартә икоу «Дырмит Гәлиа иахъ» лымкаала иргөылганы дахъахцәажәаз. М. Лакрба иажәенираалақәа рғыырак апатриотизмра атемала ифуп (ажәенираалақәа «Сыңсадгыл», «Ажәтцыс» ухә), М. Лакрба аңсуа поезияғы адунеижәларбжъаратә пролетарцәа рвожд дүзза В.И. Ленин исахъаркыратә хәғсахъа лаша аптызтақәаз дыруаңақуп (ажәенираала «Ленин»), ирғиамтағы иаҳпылоит, иара убас, аңыа абзиабареи ҳсовет жәларқәа риашъареи ухә арызку ажәенираалақәа. Р. Қапба арт ажәенираалақәа зегъы тематикала еихшаны хатабзиарас ирымоу, настыы излапсығақоу акық-әбакгы апхъағ агәра игартә иирбоит.

Хзыхцәажәо амонографиаңы иахәтоу атып ааныркылоит М. Лакрба идраматә рәниамтақәа. Атتاафы ахәшьара харалык ритеит адрамақәа «Гъечеа ртыххәтә», «Сабыда игәафара». Ишдыру еипш, арт адраматә рәниамтақәа ағбагы 30-тәи ашықәсқәа рзы актуалра ду змаз Аңсны аколнхарақәа рышьяқәыргылара атема иазкуп. Дара шъахәла ирныпшигейит ускантәи аамтазы имфаңысуаз шъатанкылатәи асоциалтә-економикатә еитакракәа. Сахъаркыратә рәниамтақәак раҳасаб ала «Гъечеа ртыххәтәе», «Сабыда игәафареи» атхақәеи аңсырақәеи рымазаргы, раамтала аңсуа драматургиазы илагала бзианы ишықалаз аарпшуп Р. Қапба имонографиаңы. Аттаафы иара убас инартбааны дахцәажәоит, иакөнагоу ахәшьарағы аитоит М. Лакрба идраматә ғымтақәа рәғы атып чыда аанызкыло атоурыхтә темала ишу адрама «Аилартәа ссир». Апхъаза ари адрама акыпхъ абелит 1955 шықәсазы ғың атытца иалагаз ажурнал «Алашара» актәи аномер ағы. Р. Қапба ииашаны излазгәеит ала, «ары ихатәраз адраматә ғымта шъаңа бзиак қанатцеит аңсуа драматургия ағиараңы» (ад. 238).

М. Лакрба еиуеипшым алтературатә жанрқәа рәғы аусшиуазгы, апоезиеи адраматургиеси рәғы алагала иқаитказ шмачымгы, зегъ реиха ахъилиршаз, ибағхатәра еиха иахын-тәхәараз апрозаңы, лымкаалагы ановелла ажанр ағоуп. Ҳашәкәыфы ибағхатәра ғәгәа зныпшыз, Аңсны антүтгүй зегъеидгылоутәи апхъағ тәхәаала идиқылаз, акыр шықәса ирғиаратә мчы здитказ аизга «Аңсуа новеллақәа» ҳмилааттә литература ахъз тызгақәаз ируакуп. Ари аизга иагәлоу ановеллақәа реитагақәа ирыбзоураны аурыси ақыртуеи пхъағцәа ирылатәеит, еитагоуп акыр атәим быйшәақәа раҳыгы. Р. Қапба уиқәшашатхартә излаисуала, иновеллақәа ирыбзоураны иахъа макъаназ дықкамзар қалап даға аңсууа шәкәыфык М. Лакрба иакара «зғымтақәа адунеи «акәшара» рыхшәаҳью» (ад. 142). Ипсабаратәу акоуп, аттаафы арт ановеллақәа чыдала иғәцаракны, ганрацәала дрызнеины, тематикала еихшаны дахърыхцәажәаз, акыр иеадцаланы илшоз зегъы қайтцеит ридеятә тәки рсахъаркыратә чыдарақәеи раарпшразы. Сара сгәи излаанаго ала, зызбахә ҳамоу амонография ағы ашәкәыфы иновеллақәа рыхцәажәара иазку ахәта зегъ реиха аинтересс амазар қалап.

Дарбанзаалак цъя игәцаракны иаңхаз имбарц залшом Р. Қапба имонография «Миха Лакрба» ағы автор дызлацәжәо аматериал ибзианы ишидыруа, настыры уи аматериал аизыркәкәара шилшо, методологиала аххәаа иашаны ишықайтço, ашәкәыфөи ибағхатәра, ирәиаратә цъя ҳатыркәтцара дула дышрызынкәо. Ари атыхәтәантәи ахшығтак иатшыны изгәастар стахуп, избан акәзар, стәанала, аапринциптә қазшы амоуп. Ҳашәкәыфөцәа изыпсоуи рыйсъегерақәеи зегъ рапхыа ҳара игәаҳтозароуп, ҳатыркәтцарагаты рыхцәажәашыагы, досу итып алхшыагы ҳақәшәозароуп. Зны-зынла ҳашәкәыфөцәак рөымтақәа рыбзиареи рыйхақәеи ҳара аңсуаа цъя ҳхағы иааганы игәахтаанза атәймуаа ианеилыркаауа қалалоит.

Ара зызбахә ххәаз акык-фбак ахатабзиарақәа рнағстывы Р. Қапба иусумта «Миха Лакрба» излатцуоруу раңдоуп. Убас шакәугүй амонографияғы иаҳдылоит акык-фбак аңсыерәкәагы мамзаргы итегер еиғыны еиғкаандаз, еиғыны ихәандаз ҳәа аңхыағ игәи еихызышьша ахшығтакқәеи адақъақәеи. Җырпшыс иаҳхәозар, хыхъ аинтерес атсаны исуп ҳәа заххәаз ановеллақәа реилыргара иазку ахәтағты иаҳдылоит автор имоукыша ахшығтакқәа. Р. Қапба диашоуп М. Лакрба иновеллақәа ихадароу ф-гәыпкны иаҳышаз: афольклортә сиujetкә шьатас измоуи, ашәкәыфөи ихатә рәниаратә фантазия иалтшәоуи. Аха ҳавтор 1970 шыққасзы ажурнал «Алашара» адақъақәа рөи аңсуа литературатә жәабжъ ағиара иазкны имфапысыз аимак-айғек амцхә иеагәйлеихалацәеит. Җыарамкәа, ғыңырамкәа авба ритоит афольклортә сиujetкәа шьатас измоу М. Лакрба иновеллақәа иара ихатәи рәниразы иоригиналым зәақәоз авторцәа. Аха иара Р. Қапба ҳзыхцәажәо имонографияғы урт ирәеникуа фактлатәи аргументкәа раңдам, еиҳаразак емоциала, зеипш жәала ихәоу ахшығтакқәа азирхонит ақароуп. Иаҳхәап, Р. Қапба ановелла «Аргәын Сейдыйк» дахцәажәо исуеит: «Ановелла «Аргәын Сейдыйк» – С. 3.) ажәлар рхәамта ишалхугыы, уи ауасхыр хада ишықәнныкәоугыы, асахъаркыратә ажәабжъ еипш иқатдоуп. Иацәыхароуп афольклортә материалқәа шщәалоу рантцара асхемагы» (ад.152). М. Лакрба ажәлар рновеллақәа ишщәалоу ианитцион ҳәа иаахтәаны азәгыы имхәаజеит, еимактәыс иқалаз иара ашәкәыфөи ихатә фан-

тазиа иалтшәаны ирыцитети ажәлар рұқынтың иааигази реизықазаашы зеңпшроу аилкаароуп. Даға усуп ажәабжы ажанр изкны ажурнал «Алашара» адақъақәа рөү итсызыз аимак-аиңак иалахәз авторцәа М. Лакрба иновеллақәеи афольклори реизықазаашы азтадаара инагданы ирзымызбейт ҳәар.

Абас тхақәак шамоугы М. Лакрба иңтазаареи ирғиам-тақәеи ирызку Р. Қапба имонография хымпәда илагала бзиа-ны иқалеит апсуа литературадырреи акритикеи рзы.

1981 ш.

Аурыс шәкәысөңәе – Апсни апсуаи рзы

«Апсны дғыыл атыпқәа адунеи ағы зегь реиха ихазыноу тыңқәоуп» ҳәа ифуан афранцыз шәкәысөы дүззә аком-мунист Анри Барбиус. Анри Барбиус ҳазну ашәышықәса ағажәйжәбатәи ашықәсқәа ыллагамтазы Апсны дааны дықан. Ила иабаз, иңәа ианырыз роуп уи арт реипш ажәа хаақәа изырхәаз.

Иара убас иеицырдыруа афранцыз журналист Жильбер Блок 1957 шықәсазы Апсны дааны данықаз, длалс-фалсны зыңтазаара ибаз апсуа нхаңәа ысасдқылашы, рчеицьыка дхырхны ифуан: «Мап, мап, аиаша схәар ами, иагъа зургы, апсуаа рчеицьыка ахә сыйшәом».

Атоурых ағы имачзам жәйтә-натә аахыстыры апсуаа ақулытура ду змоу ажәларқәа ишрығещаауз агәра ҳзыргаша афактқәа. Лымкаала иаагозар, апсуаа аурысқәеи ажәйтә-затәи аитанеиааира рыйжын.

Атоурых ағы иидыруп Апсни Киевтәи Үрыстәйлеи шеи-танеиааиуаз. Киевтәи Үрыстәйла ашықәсніца (летопись) излахәо ала, 1145 шықәсазы Изяслав Мстислав-иңа Киевтәи обезаа (апсуаа) ирылтцыз атыпқа ссири пхәйисс дигеит.

Апсны алахынта азбарағы ихтыс дүзданы иқалеит 1810 шықәазы Үрыстәйла иаҳъадтахаз. Азежәтәи ашәышықәса алагамта инаркны апсуаа аурыс жәлар дүззә ркультура еиха иазааигәәнды еилрекаартә атагылазаашықәа роуит. Апсны лассы-лассы иаауда иалагеит аурыс прогрессивтә шәкәысөңәе, ақулытура аусзуғәа.

Апсуааи аурысцәеи реизықазаашыңақәа, дара рейтәнеи-ааирақәа асахъаркыратә литература ианымпшырың залшомызт. Апсни апсуааи акыр жәа-пха рыхъзнырғылахъеит ақыртцәа, аукраинцәа ухәа убас Асовет Еидгыла иқәйнхө ажәларкәа азәырғы рышәкәыфәе, аха ҳара абри астатақәи хыла ҳазаатғыло аурыс шәкәыфәеи урт рхәмтақәеи роуп.

А.С. Пушкин ихаантәи аурыс шәкәыфәе азәырғығы рәсімтакәа рәғы Апсны ахъз уңылоит. 1823 шықәсазы Ақәа дынхон ажәенираалақәа зығуаз амшын уағы Ефим Пиотр-ипа Заицевски. Е.П. Заицевски Апсны апсабара иззкны ажәенираалақәа ифит. Ашътахъ, иара 1828-1829 шықәсқәа рыйтәи аурысцәеи атырқәеи реибашьрагы далахәын. Уи иажәенираала «Е. Ф. Р. Лахъ» ҳәа хыс измоу ағы Ақәа дышықаз атәы ихәоит. 1823 шықәсазы Заицевски ифит ажәенираала «Абазия». Ажәенираала «Абазия» кыпхыын альманах «Полиарнаиа звезда» ағы 1925 шықәсазы, «Е. З-и» ҳәа иатдағны.

Ари ажәенираалақәа автор Апсны апсабара ұғашынан «аапцынра атәыла» «ашәтқәа ртәыла» ҳәа дахцәажәоит.

Аха иаҳхахмырштыроуп уи царизм аколониатә политика иақәшаҳатыз азә шиакөyz, настыы, рацәак мычхара змамыз ибағатәра дазынагзомызт. Апсны иқәйнхоз ажәлар рыбзиабара ақынза, уи апсабара дыхнахт, ирекхәоит, аха уа инхө рқытақәа «ибненіку аулқәа» ҳәа дрыхцәажәоит.

Иахәтоуп иағзәатазар, аурыс декабристцәа азәырғы рыпсадгыыл иаҳганы Апсныңка ишаарыштызы. Үсқантәи аамтазы аполитикатә баандасцәа Урыстәйлантәи Апсныңка иаарыштууз рацәағын, иара убас рыхәлар рыматц аура иацәыхараҳарц азы Апсныңка иаашьтын аишьцәа адекабристцәа Александри Поли (Павел) Бестужев-Марлинскираа. Атоурыхтә наукақәа рдоктор, апрофессор Г. Җиңария излаиғуала, А.А. Бестужев-Марлински Амшын Еиқәа алинейтә баталион № 10 ағы данықаз, апхъазатәи апсуа етнограф Салуман Темиркө-ипа Ажәанбагы уи абаталион далахәын, аамтак азы архәтак ағы еициқан. А.А. Бестужев-Марлински дахганы дахыықаз ақнитә итагылазааша шуадағызғы, ағымтақәа апитцион, атәүлеи иқәйнхоз ажәлари интерес иман. Апснынтә ииғуаз исалам шәкәкәа рәғы акырцьара Апсни ашъхауаи дрыхцәажәөн. «...Ҳара иаҳтахын ашъхауаа (апсуаа – С.З.) рқазшықәа, ртасқәа,

изышьцыланы икоу еиғыны иаҳдыруазарц» ҳәа ифуан иара исалам шәкәкә арук ағ. 1830 шықәса апрель 23 азы Александр Бестужев-Марлински иашы Поль иаҳь ииштыз асалам шәкәағы ифуан: «Мышқәак уажә архы слеи-феиуа Акәа салан, ицъашьыны сахәапшуан арақа игылуу ажәйтәтәи баашк. Изакәзеи ухәарауазе? Сара сыла иабаз сыйхатомызт. Ахаҳәкәа руак ағы сапхьеит уара унапала ианутказ: «П. Б.» Уи аахыс аа-шықәса тцуеит, аха раңзала ианутказ акгы ианнамхит, уажәшьта ишубо еипш, уашьагы иразкы ара даанагеит, уара уахганы уахыкәз атып даташыцларц». Апрофессор Г. А. Зизария излеиликааз ала, 1837 шықәсазы Аңсны дыкән А.С. Пушкин ифыза адекабрист аинрал В.Д. Вольховски.

1837 шықәсазы акыпхъ абеит аурыс шәкәысфы П.П. Каменски иповест «Келешбей». Аповест «Келешбей» ағы саҳхаркырала иаарпшу XIX ашәышықәса алагамтазы Аңсны имфаңысуаз аполитикатә хтысқәа, апсуа жәлар Урыстәыла иадларц азы агәазыхәара ирымаз.

Аурыс поет А.Н. Маиков иеицирдыруа ихрестоматиатә жәеинраала «Емшан» ҳәа хыс измоу ағы апсуа тыпхәцәа рыпшзара шессиу далацәажәоит. Ажәеинраала «Емшан» А.Н. Маиков ифит 1874 шықәсазы. Абар иара иажәеинраалағы ишхәоу:

Отрок сидит в златом шатре,
В круг – рой абхазианок прекрасных...

Аңсны даахъан иеицирдыруа аурыс шәкәысфы, аочеркист Г.И. Успенски. 1883 шықәсазы Кавказ дақәшан еимидеит, Кавказтәи иныкәара иабзоураны ифит «Путевые заметки» («Амфантә нткамтакәа»). Ашәкәысфы абри ифымтәғы цъара ихъааганы далацәажәоит Баҭымтәи аобласт иаланхоз апсуа цъанхацәа закәандарыла ropygъылқәа шрымырхуаз: «Баҭымтәи аобласт ағы инхо апсуаа рзинқәа иаҳь уажәраанзагы еилкааны изықамзеи, урт еилкаахарц азы атагылазаашьақәа зегыы ықоупе?» (Г.И. Успенски. Ифымтәқәа реизга, аабатәи атом, М., 1957 ш., ад. 182).

Зегыы иеицирдыреит аурыс шәкәысфы ду Антон Павел-ипа Чехов Аңсны (Афони Акәеи) дааны дыкән 1888 шықәсазы. 1888 шықәса ииун 25 азы ифуан: «Сара Аңсны сыйкоуп! Иаҳь Афонтәи ауахәамағы сыйхьеит, иаҳь шыыжы аахыс Акәа стәоуп. Аңсабара уағ дархагартә ицъашьахәуп, Зегъ өңиуп,

илакәуп. Сара Апсны мызкы иадамзаргысынхозтгысы, фынғажәйкәаба иреитцамкәа алакә цъашхәтәкәа зығорын ҳәа сгәы иаанагоит. Кәкәмындра-цыпхаза, ашәштырақәа зегъы рәкытә, ашъхақәа, амшын, ажәған рәкытә исыхәапшүеит зқыла асиу жеткәа...» (А.П. Чехов. Ихартәаау ифымтақәа реизга. XIV атом. Асалам шәкәкәа. 1888–1889, М., ад. 140).

А.П. Чехов раپхаза дааны данықаз Апсны азбахә дала-цәажәеит 1888 шықәса август 12 азы Н.А. Левин иаҳи ииғыз асалам шәкәы ағғы: «Феодосиантәи ғбала Батымка сдәықәлеит. Исмөтәнәи Акәа сныдгылт, уа мишибжак сыйкан. Акәа даара иқалақь бзиоуп, атропикатә шоура ықоуп, иоурыстәым аиатцәара жәпара италаҳаны игылоуп. Уахы-ки өнеки Афон сыйкан. Ауахәамағы. Афон убас ибзиоуп, изеипшроу өык-бзық иазхәом...» (А.П. Чехов. Ихартәаау ифымтақәа реизга, XIX атом, М., 1957 ш., ад. 145–146). А.П. Чехов уи ашътахъгы Апснықа акырын тә даахъан, Апсни апсуааи рыйзбахә ихәеит аповест «Дуель» ағғы.

Апсни апсуа жәлари ирызкуп аурыс беллетрист Д.Л. Мордовцев ифымта ароман «Прометеиаа рхылтшытра». Ари ареволиуциа қалаанза аурыс шәкәысөңә апсуа пстанзаара иалхны ирығхъаз арәиамтақәа рахътә зегъы иреиҳау сахъаркыратә фымтоуп. Ароман акыпхы абеит 1902 шықәсазы, иагъанылелит Петербург итыттыз Д.Л. Мордовцев ифымтақәа реизга 32-тәи атом.

Ари ароман ағы иаарпшуп азежәтәи ашәышықәса актәи азыбжазы иқалақәаз Апсны атоурых ақытә хұтысқәак, еихараражы 1808 шықәса инаркны. Афымта ағы апсуа жәлар ҳатыр рықәттаны ирыхцәажәоуп, Апсны апсабара ссир асахъя ибзианы итыхуп, аха абрақа иаҳпылоит ииашамкәа иаарпшуп тоурыхтә хұтысқәакты. Атоурых, апсуа жәлар ртрагедиа аилкаара шагугъы, сахъаркыралагы иөыхаашәа иқатқоу беллетристикатә фымттаны ишықоугъы, Д.Л. Мордовцев ироман «Прометеиаа рхылтшытра» иаҳыагы интересс икны уаф дапхъартә икоуп.

Изныкымкәа, ифынтыымкәа Апсны даахъан, апсуа жәлар рыңғастаара бзианы издыруаз Алексеи Максим-иша Горки. А.М. Горки архы ақәны Апсны дааны дықан 1892 шықәсазы. Мчыбжык ақара Афон ауахәамағы дықан. Уантәи шыапыла Акәеи Очамчыреи дныдгыланы, амшын хықә иаваршәны

Баътимка дцент. А.М. Горки Апсның апхъятәи иаара иабзозурууп, Апсуа дгыл ағы иқалаз ахтыс иалхны иқаттоу, 1912 шыққасызы ииғиз, иеицирдыруа иажәабжы «Ауасы иира». Ажәабжы алагамтағы ашәкәйфөи излазгәеитоз ала, уи ахтыс қалеит 1892 шыққасызы, апсуа зиас Кәыдры ахықәан. Абри ажәабжы ағы ауп апролетартә шәкәйфөи дузза иеицирдыруа абарт иажәакәа ахъхәоу: «Инасып дуззоуп уағпсны адунеи ағы ақазаара».

Ағынта раан А.М. Горки, ипхәыс Е.П. Пешковаи, К.П. Пиатницкий, А.А. Тихомирови ицны, Апсны дааны дықкан 1903 шыққасызы. Ахынта раан уи Шәачантәи Апсның даанит ҳтәылағы Асовет мчра анышьақәгыла ашътахь, 1929 шыққаса сентиабр 6 азы. Зегъ рапхъаза Афон даадгылт. А.М. Горки иңылараз уа инеит апсуа шәкәйфөцәа С.И. Чанбей М. Аҳашбеи. Иара убри сентиабр 6 аены А.М. Горки днапхъан Анақәапиатәи ашъха шыапағы инхоз апсуа жәабжъхәаф И. Бытәба ифныңа. Уи ашътахь Ақәеи Очамчыреи дрылараңшны идирбейт (Х.С. Бгажәба. А.М. Горкии Апсни. Астатақәа реизга: «Горкии Асовет Еидгыла ажәларқәа рлитературеи», Ереван, 1970 ш.).

1929 шыққасызы, А.М. Горки Апсны дааны даныңа дызбаз, иеңәажәара насыпс измаз дреиуан К.В. Ковач. Ишдыру еипш, К.В. Ковач апсуа фольклортә материалқәа, еихаразакгы ашәақәа реизгареи ркыпхъреи аңыбабаа адibalахъан. А.М. Горкии иареи реиңылареи реиңәажәареи иазкны астатағыы иофит (К.В. Ковач. А.М. Горки апсуа жәлар рырғиамтақәа ирызкны. Агазет «Советскаа Абхазия», 1935 ш. декабр 26). Ари астата еитатыжын, иагъанын 1957 шыққасызы итытцыз альманах «Литературнаа Абхазия».

К.В. Ковач апсуа жәлар рашәақәа реизгара дшағыз апролетартә шәкәйфөи ианеиликаа, имаирехәеит ари аус, игәы азтеитцеит, иара хатала апсуа жәлар рашәақәа данырзызырғы, даара игәапхеит: «Ашәа бзиақәоуп, иссиру ашәақәоуп. Аколлектив, аңызажәлар роуп арт реиңш икоу амелодиақәа раңтара зылшо».

А.М. Горки апсуа интеллигенция ахатарнакцәа ашәкәйфөцәа ирабжьеигон ажәлар рәапыцтә рәиамтақәа еизыргаларц, иртталарц. Ағажәижәабатәи ашыққасқәа рзы Ақәа еиуеипшымыз алитетуратә организақәа рәы аус

зуаз, акомғареидгыла иалаз Зинаида Михаил-ипқа Морина А.М. Горки ашәкәры изылғыт Москва алiterateратуратә институт дталарц шылтахыз, абри аус ағы аңхыраара даҳәуан, ашәкәрыфы ду З. Морина лышәкәры атак лзиғыт август 3, 1933 шыққасы. Уақа иара иофуан:

«Алитвуз (алiterateратуратә институт – С. 3.) ҳәа шәара зызбахә шәхәо, макъана апроект ағоуп иахыықоу, уи шыңғыланы, еиқекааны ианықало сыйздыруам.

Даара ишәабжызгоит: алитетвуз аартра шәазымшкәа, аттара шәтқала, шәапхъала, еимашәкла, апсшәахътә аурыс-шәахъ аитагара шәеазышәк, еизыжәгала, ианышәтқала апсуга лакәкәа, аллегендақәа, ажәйтәзатәи ақьабзқәа зеипшроу еильшәкаала... Ари еиңш аус амбағара хатала шәара акрышәнатоит, уи анағсанғы Аңсны ажәйтәан иахнагахъоу азәйрөи иеилыркаартә иқанаттоит». (А.М. Горки. Иғымтақәа реизга, 30-тәи атом, М., 1955 ш., ад. 312–313).

А.М. Горки апсуга жәлар рәәпшүтә рәниамтақәа дыш-рызғылымхаз, интерес ишимаз агәра ҳнаргоит иара убас иеи-цирдыруа аурыс советтә шәкәрыфы Константин Александрипа Федин 1936 шыққаса ианвар 7 азы иара иахъ ииштыз асалам шәкәры. К.А. Федин уи аламталаз мызкы инеиханы Ақәа дааны дықан, даныхынхә, Ленинградынтәи А.М. Горки иахъ ииғиз уи асалам шәкәры антәамтағы иазгәеитон: «Шәара Ақәантәи апсуга лакәкәа реизга шәзынарыштыраны иқан. Ишәоухъоума? Зеигъатам лакәкәоуп. Аха аитага убри ақара ипсіеүп, иаауламзо ауп ишықоу! Ақәа ицәгъамыз аредактор уағы дипшаар алшон, дықоуп уа аурыск, Новодворски ҳәа, аттара бзия змоу». (Конст. Федин. Горки ҳара ҳагәтаны. М., 1968, ад. 376).

Асовет мчра анышыңақәгыла ашытахъ ауп аурыс шәкәры-фоцәа Аңсны еиха ирғархасырттаны ианықала. Ганкакхъала, аурыс совет шәкәрыфоцәа азәйрөи апсуга темала арғиамтақәа аптыртахъеит, даеа ганкакхъалагы, ҳажәларқәа риешьара аизакра, аргәтәарағы имаңзам апсуга шәкәрыфоцәа имәғаптырғахъо аусгы.

1925 шыққасы аамта къағла Аңсны дааны дықан аурыс поет гәлымтәах С. Есенин, даныңкәыназ ара даахъан иара убас В.В. Маяковски.

Изныкымкәа, иғынтыымкәа Апсны даахъеит ашәкәйфы, академик К.А. Федин. Раңхаза акәны К.А. Федин Апсны дааны дықан 1924 шықәсазы. Ареволиуциатә урт иасыз Апсны ажәйтәти апстазаара үәгъя ахнахәеит. Усқантәи Апсны апстазаара, атагылазааша зеипшраз ибзианы ирныпшит К.А. Федин иғызыз иажәабжықәа «Ауалырқәа», «Соуқ-су».

Ағынты раан К.А. Федин Апсны дааит 1935 шықәсазы. Апхза данааи аштых данааи ирыбжъанакызы жәеиза шықәса рыла акыр аеапсахит Апсны, апсуа жәлар ыпстазаара, рудунеихәапшыша. Ашәкәйфы убасқантәи иаара иабзоураны иғит ажәабжы қаймат «Аделегация ачлен» ҳәа хыс иаманы.

Ажәабжы «Ауалырқәа» апхаза акәны икыпхын 1925 шықәсазы, Ленинград итыңтуаз ажурнал «Новый Робинзон» № 9 ақны, ажәабжы иаарласны анемец быйшәахъгы иеиттаганы итрыжыт. Ажәабжы «Соуқ-су» апхаза акәны акыпхабеит 1926 шықәсазы, Москва итыңтуаз ажурнал «Красная нива» № 13 ағы, иеиттагоуп анемец быйшәеи ачех быйшәеи рахь. «Аделегация ачлен» анын 1939 шықәсазы Москва итыңтуаз ажурнал «30 мыш» ағы.

Арт ажәабжықәа ахда рахынтыи тәкылагы сахъаркы-ралагы иаалукааратәи икоуп «Аделегация ачлен». Ах-жәабжыкты атыхтәаны автор хаз циклны иеидикылт «Апсуа жәабжықәа» ҳәа хыс ирытәни, иагъанылент 1959 шықәсазы Москва итыңтыз иғымтақәа реизга актәи атом ақны.

Ажәабжы «Аделегация ачлен» ағы иаацьюшьаратәи ииашаны, бзиабарала иаарпшуп апсуаа рмилаттә қашша ачыдарақәа акыр. Автор ибзиабара зегъы иаапсуа фырхатда иаҳ ауп иаҳыктоу. Апсуа ихағсахъа – адәахътәи итеитпш, иеелилаҳәаша, ипсихология, ижәлар рахь имоу абзиабара – инартауланы, ссиришәа интқааны иаарпшуп.

1911 шықәсазы Апсны дааны дықан иеицырдыруа аурыс шәкәйфы Алексеи Николаи-ица Толстои. А.Н. Толстой дицин Москватәи ашәкәтүккырт «Шиповник» аиҳабы С. Капельмангы. Ашәкәйфы убысқантәи имшынтақәа рәғы акырцьара иаирбейт Апсны, Ақәа иибаз, иаҳаз ажәабжы «Ешер», насты Апсны азбахә ахәоит иповест «Ииашам ашьяға».

Аповест «Ииашам ашьаңа» («Ашәира» ҳәә хызыс иаманы) апхъаза итытит Петербургтәи агазет «Речь» ақны, 1911 шыққасы. Ажәабжы «Ешер» ианыпшүеит А.Н. Толстой иши-дирүаз апсуа жәйтә аахыс традициала ирылоу ақазшыңа: аөыбғақазара, аласра, агәымшәара, аиғызара бзиа, абзиабара цқя.

1923–1924 шыққасы рзы агазет «Известия» ахатәи кореспондентс Кавказ аус луан ашәкәйфө, ажурналист Зинаида Владимир-ипҳа Рихтер. Уи Кавказ аус анылуаз илғуан ираңданы асахъаркыратә очеркқәа, Апсынтыла, Хевсуретиа, Шәантәыла, Қабарда ухәа ирыххәааны, иагылкыпхұуан ацентртә газетқәа, еиҳаразакгы агазет «Известия» адакъақәа рәкны. Апсни апсуа жәлари ирыххәааны Зинаида Рихтер илғит аочеркқәа хпа: «Солнечная Абхазия», «Туземные скачки», «Патриархальные быт».

Апсны иаххәааны З. Рихтер илғыз аочеркқәа агәылан 1930 шыққасы ашәкәттықырта «Жизнь и знание» итнажызыз ашәкәйфө лочеркқәа реизга «Кавказ иахъатәи ҳамшқәа рзы» ағы. Апсны збахью зегын реипш, Зинаида Рихтергы апсабара бзиахә лыбыла хнакит: «Иразк дуУп ари еиңш апшзара аланхара», «Апсынтыла – амратәыла» ҳәә лығуеит уи. Аха, ҳәарас иатахузеи, ашәкәйфө апсабара апшзара маңара акемызт илбарц, илаҳарц, еилылкаарц дэштиштаз. Уи апсуа қытақәа акыр еимылдеит, апсуа рәказшы, рынхашь-рынтышь лыблала илбейт, урт ракәын ларгыи еиҳаразак интерес илымаз. Апсуа знысхью ртоурых, рыпсадғыл ирызкны Рихтер абас лығуан: «Адунеи акәакъқәа иреиңү иқәынхо апсуа жәлар хәйчы ирхыргахжоу ртоурых ауағыттәйсә аихәи-ижы аргылап, урт ртоурых лағырзылеи, гәақрылеи, фырхаттарылеи итәуп». Аочерк «Апсынтыла – амратәыла» ақны Зинаида Рихтер иңшашын дахцәажәоит апсуа ленинец иаша Нестор Аппалон-ипа Лакоба иах ажәлар ирымаз абзиабара.

Анағсан зызбахә ххәаз аочерк ағы автор далаңәажәоит Азғыбжы ақытән апсуаи иапсыуахаз арапцәеи реицын-хашь атәи. Ашәкәйфө лочеркқәа рәы ҳатырқәттарыла дахцәажәоит апсуа реыбғақазара (аочерк «Туземные скачки»). Даатғылан иззәалтәеит аөыбғақазареи аөырхәмарәкәеи апсуа рәы анхаңа инадыркны анаркомцәа рәқынза, зегын ҳәйнтиштаратә усны ишахәапшуа.

Апсуаа аизарақәа рұғы еиуеипшым аусқәа ианрылаңа-жәо атәү анылғуаз, автор изағәлтейт «Апсуаа аоратор изызыроуеит изакөызаалак акы аала ипирхагамхая, ажәа зұло алабашья ма ашәақь итсыргәаны дғылоуп, дарбан лордзаалакгы дрытщаңызыртә ауп ажәа еимаркәзаргы ҳатырқәттерыла ишеизықоу» ҳәа. Зинаида Рихтер ахәшьара бзия рытаны дрыхцәажәеит апсуа советтә интеллигенттә Самсон Чанбей Симон Басариен.

Аурыс совет шәкөйіфы, роман «Чапаев» автор Дмитрий Фурманов ипстазаареи ирәниамтеи акыр Кавказ иадхәалоуп. Уи Апсны раңақ дзаанымгылаңызт, аха аамта къаңк ихы ирахәаны ибзианы итцеит, настыы иаңзынижыит зеипшықам асахъаркыратә очеркқәа хұпа: «Адлер», «Гагра», «Афон». Арт аочеркқәа ахңагы анылеит 1926 шыққасы Москва итытцыз Дмитрий Фурманов иажәабжықәеи иочеркқәеи реизга ашәкәу «Морские берега» ҳәа зеипш хыс измаз.

Апсны акырынтә даахъан, апсуа жәлар бзия ибон, ие-ицырдыруа аурыс совет шәкөйіфы Константин Георги-иша Паустовски. Апсуа жәлар ржәйтәи-рәатәи инартбааны далаңәажәоит иара иавтобиографиятә повест «Ныңғара аладақа» ағы.

Апсны ибзианы идыруан, ифымтақәа рұқны акырынтә дахцәажәахъан иеицирдыруа асовет фелиетонист, ажәа аз-каза, апбулицист Михаил Кольцов. Уи иочеркқәа рұғы акыр-цьара Апсны азбахә бзианы ихәоит. Аха абри аганахъала иаарылукаартәи икоуп аочерк «Асовет риверияғы». М. Кольцов Апсни уи ахтны қалақь Ақәеи рыдагы Амшын Еиқәа ағықәа-тәи акурорт тыпқәа дрылаңәажәеит, аха асоветтә Апсынтыла аекономикеи акультуреи рырәниарағы 30-тәи ашыққәа рзы иагыз-иабзазгы имзакәан ихәеит. Ақәеи Гагреи Михаил Кольцов дрыхцәажәөн асовет тәыла иамоу акурортқәа иреигұру рахъ ипхъязаны, ажәйтәзатәи Рим иад-кыланы.

Апсны иаzkны хазы афымтақәа аптырымтазаргы, ара иаахъан, настыы апсуа интеллигенттә, ашәкөйіфөндә азәйрәфи дареи ҳатала иеибадыруан А. Фадееви Ф. Гладкови. Апсны бзия ибон, акырынтәгы даахъан иеицирдыруа аурыс поет-аитагағ Самуил Маршак. Алитетуратә критикағы уи ифымтақәа иреигүкәоу рахъ ирыпхъязоит иа-

жәеинраала «Аңсуга гәилқәа». Ашәкәышығы Аркади Первенцев Аңсны ақырынтә дагәйлсны ибахьеит, аңсуга үзілшілер, аинтеллигенттә, астуденттә раңхуа ақырынтә дыққегыланы діңдәжәхьеит. Иара ифит асахъаркыратә очерк, 1958 шыққаса март мазы авертолиоттә спорт ағы адунеизегьтәи арекорд шыққезыргылаң аңсуга спортсмен Азиз Ағзаба иихдааны, «Ешыратәи Азиз Ағзаба» ҳәа хыс иатаны.

Аурыс совет поет Николай Асеев Кавказ иаңку иажәеинраалақәа рцикл иалоуп 1930 шыққасы ииғыз ажәеинраала «Аңсны». Ари ажәеинраалағы апоет аңданырра ғәгәа этсоу поэзия бызшәала далаңдәжәоит асовет Аңсынтыла аизхара амба ишиққу атәи.

Аңсны аңсабара піші асахъа, иара иқәынхо ауаа ргәеисра абызы аныпшит адунеижәларбжъаратәи ленингәр премия алауреат, атынчраз ақәпағ, иеицырдыруа аурыс поет Николай Тихонов ипоезиағы. «Ираңағымыз ағызыңда ргәып салан сцен ашыхақа, Кавказ иқәынхо ажәларқәа ырыбазашы, ртөурых, ырқтазаара өңді еилыскаауан» ҳәа ифуеит иара. Н. Тихонов инапы итциңдит ажәеинраала ссырқәа: «Аңсуга пейзаж», «Санчаратәи акатқәара». Ажәеинраала «Аңсуга пейзаж» ағы автор иара изгәакъаны ашәа рзиҳәоит Аңснытәи ашыхақәа, Амшын Еиқәа, абаҳчақәа, амхқәа, икаххая иқатқоу амбақәа. Арт зегзы автор игәи тәгәиргъяауа дрыхәапшуеит, изхара избом, избанзар, урт ырыпхо ауағытәиғаса игәи иара изгәакъоуп, изааигәоуп.

Аңсни, аңсуга жәлари, урт ртцеиңдә азәйрөсі рзи уағы ихамыштуа ажәа ссырқәа ихәхьеит, иғхьеит еицирдыруа аурыс советтә шәкәышығы Константин Симонов. Хатала аиғызызара ду ырыбжын уи Аңсны жәлар рпоет Д.И. Гәлия итаацәареи. Д.И. Гәлия ипстазаара даналттыз К. Симонов «Литературнаа газета» ианитцеит аңсуга жәлар рлитература ашытақғы изкыз, уи имаз атқак ду, илаз абағұхатәра ду, ақәышра ду атәи инартцауланы иаазырпшуаз, бзиабара дула иғыз астатиа, «Дмитри Иосиф-ипа Гәлия изкны» ҳәа захъзыз. Убас, К. Симонов уағы игәи итнымтәо дахцәажәеит аңсуга жәлар ргениалтхә нарттә епос ашәкәы антыт. Аңсны жәлар рпоет Б. Шыныңқеба ипоема «Ахра ашәа» иаңкны уи ифит ага-зет «Правда» ианитцеит «Удивительное рядом» захъзу астатиа. Насгы Д. Гәлия ироман «Камачың» урысшәала хаз шәкәны ианттыцуауз уи иғны иацитцеит зеиңъақам ашытахъажәа.

К. Симонов даара дазааигэоуп, ажәалагы, услагы акыр дацхраахъеит апсуга литература, апсуга культура.

Аурыс совет шәкәыссоцәа рахътә, арт зызбахә ххәаз рыдагы, ирацәафуп апсуга шәкәыссоцәа рырәиамтақәа аурысшәахь еитазгахъоу, убарт иреиуоуп: С. Липкин, И. Козловски, В. Луговской, М. Соболь, А. Дроздов, А. Кронгауз, В. Державин, А. Межиров, Л. Пасынков, Е. Евтушенко, Ан. Чивилихин, Б. Ахмадулина, П. Слиотов, В. Солоухин, Р. Казакова, С. Куниев аев ухәа убас ирацәафны.

Апсуга шәкәыссоцәагы акыр аңыбаа рбахъеит аурыс литература аклассикәа рырәиамтақәа реитагарзы. Апсуга бызшәахь иеитагоуп аурыс жәлар репос «Игор ир ирых-хәау ажәа» (иеитаргейт Д. Гәлиеи М. Гочуен). Аурыс поет дүзза А. С. Пушкин иажәенираалақәеи ипоемақәеи реитагара аус адырулахъеит Д. Гәлиа инаиркны М. Лашәрия икынза апсуга поетцәа азәырғы. Апсшәахь еитагоуп иажәенираалоу уи ироман «Евгени Онегин» (иеитеигеит М. Лашәрия), иповест «Акапитан ипхә» (иеитеигеит З. Дарсалиа). Убас, М. Лермонтов ифымтақәагы раңдааны еитагоуп апсшәахь, иаххәап, ипоема «Абналағ» (иеитеигеит Ч. Цыонуа), ироман «Хаамта афырхат» (иеитеигеит А. Амқәаб) убас итцегы. Л. Толстой ифымта дүкәа рахътә апсшәахь еитагоуп «Хаңы-Мурат» (иеитеигеит М. Ахашба), «Еитеиз» (иеитеигеит И. Чочуа). Иеицирдыруа Н.В. Гоголь икомедия «Ревизор» (иеитеигеит П. Шыақрыл) апсуга сценағы ақәбиара ду аманы ицион. Убас апсшәахь иеитагоуп Гончаров, Тургенев, Чехов, Короленко, Бунин, Горки, Маяковски, Есенин, Фурманов, Серифимович, Андреев, А. Островски, Н. Островски, Федин, Паустовски, Фадеев, Шолохов ухәа ирацәафны аурыс шәкәыссоцәа дүкәа рфымтақәа.

Хәй иаанагоит иахъа уажәраанза еитагамкәан икоу Апсны иазку арғиамтақәагы еитаргап хәа. Аурыс шәкәыссоцәа дүкәа Апсны иазкны иапыртцахъоу асымтақәа иреиғъқәоу еизакны хазы шәкәны итыжъзар, даара ихәартаны иқалап хәа сгәы иаанагоит. Аурыс жәлари апсуга жәлари реизықазаашықәа таулахацыпхъаза иазхалашт арт ас-жәларык рлитературақәагы реимадара.

Ажәйтәзатәи аурыс литература абақа ду

Ҳазтагылоу 1985 шыққасы адунеи иахъабалак апрогрессивтә уаажәлларра зегъы инартбааны изгәрттоит ажәйтәзатәи аурыс литература абақа ссир «Игор ир ирыххәау ажәа» 800 шыққаса ахытца. Ари цсра зқым адуюхатә бақа ду иахъа ацивилизация злысхью ажәларқәа зегъы еицирдыруа икоуп. Идеиатә тәкылагты, сахъаркыратә хатабзиаралагты иара «Роланд ииххәау ашәеи», «Нибелунгаа ирыххәау ашәеи», «Сара с-Сид изку ашәеи», «Абжъас цәа зшәуи», «Давид Сасунтәии» реипш икоуп абжъаратәи ашәышыққасақәа рыйзәи еиуеипшым ажәларқәа рshedевр дүкәа иаарылыхәо иривагылоуп. Арт арғиамта дүкәеи иареи еиғырпшны иантыртцаауа, аттарауаа, урт ирыдышбалеит еицирзеипшү акыр типологиатә қашъяқәа, настгы иеилкаахеит аурыс бақа ду чыдаракәас иамақәоу.

Иңашъахәтәуп «Игор ир ирыххәау ажәа» алахъынцда. Иара XII ашәышыққаса антқәамтазтәи XIII ашәышыққаса алагамтазтәи аурыс литературатә рғиамтәқәа иреиғызуу шакәугты, акыраамта ибжъазны икан. Уи XVIII ашәышыққаса антқәамтазы өңд иааиртит ажәйтәзатәи аурыс напылағырақәа реизгаф А.И. Мусин-Пушкин. Иахъатәи аурыс бызшәахь аитагагы ацтданы апхъаңакәни акыпхъ абеит 1800 шыққасы.

Аха уи анағсангы ари абақа ссир алахъынцда уадағхеит. 1812 шыққасы Москва абылра антцысы, амца иаблит А.И. Мусин-Пушкин иипшааз анапылағыра. Иаанхаз уи ахсаалеи апхъа итзыжызы икартказ ағылсаақәеи роуп.

Апхъаңа акыпхъ анатбаз инаркны иахъа уажераанзагы «Игор ир ирыххәау ажәа» иазкны аттарауаа рыйжъара аимак-айғакқәа еиқәттәара рымазам. Аттарауаа азэйрөсү реаңтқылхны, иаапиңмыркъаңакәа иара иқәнаргыло, иадхәалоу апроблемақәа рыйзбара, реилкаара иағуп. Ҳазтагылоу аамтазы ҳтәылағызы уи анттыңгы «Игор ир ирыххәау ажәа» иазкны тәға змам астатақәеи амонографияқәеи, аттекстологиатәи, алексикологиатәи усумтақәеи трыжъхьеит. Аттарауаа ари абақа ссир ахъ ирымоу аинтерес шду, пкыра

шамам агера ҳнаргойт абра уажәы зызбахә схәарц стаху афакт мацарагы. Изакәү уи ауп, абақа ахата ағыгхара хөйчүп, ишанагара икоу аформат эмоу ашәкәафы жәаба, жәаса дақьа роуп иааннакыло. Уажәы ааигәа еиқәршәаны итрыжызы иара ажәар (еикәліршәеит В.Л. Виноградова) ф-томк ыкоуп, урт афтомкгы рзеипш өыгхара шәкы инарықәгәыгу кыпхъ бұғың ыкоуп!

«Игор ир ирыххәау ажәа» апхъаза 1800 шыққасазы иантыт, инақәырцқакны аттарауаа азәйрөсі иеицгәртеит идеята тәкылеи сахъаркыратә хатабзиаралеи уаанза ирбахъаз акы ишеиңшымыз. Иара зыреиаз анонимтә автор ахатыркәтцара игмырхакәа, еиуеиңшым проблемақәа ирызкны аттарауаа рыбжъара аимак-айғақтысит. Зегь реиха иттарны иқәгылт иара анаптаң аамтеи, автор дызусту аилкаареи, жанрс изтазкуа айлыргареи ухәа егъиртгүй. Арт зегы ақ атқыс ақ еиҳа иуадағыны иақәгылаз проблемақәаҳеит.

Иара убастәкъя иааңәыртит азәымкәа-ғыңъамкәа ари адоухатә бақа XII ашәышықәса акәзам изтазкуа зәоз аскептиқәагы. Урт дара ртәала акымкәа-ғбамкәа аргементқәа ықәдүргүлт «Игор ир ирыххәау ажәа» иоригиналтәу рәниамтазамшәа, ихшәоу аамтақәа рзы иаптқоушәа агәаанагара ашықәырғәәразы. Ара иазгәаттәуп арғиамта иамоу «атып лашыңақәа» (зеилкаара уадағаз атыпқәа) ииашамкәа реилкаара апхъағцәа шарблакъоз. Иара убас аскептиқцәа гәрамгартас иркит абақағы сахъаркырала, қазара дүззала иқатқоу атыпқәа. Урт аскептиқцәа злахәапшуз ала, XII ашәышықәасаңтәи апоет астқәкъя қазара дула дзығорымызт хәа ирыпхъязон.

Хәзтагылоу ашәышықәасаңтәи ахәаанырцәтәи абуржуазиятә тарауаа ирылғуеит «Игор ир ирыххәау ажәа» аригиналтәра гәрамгартас измоу абыжъқәа. Аха ари абақа иадхәалоу проблема хадақәа ирызкны аскептиқцәа ргәаанагарақәа атабырг зынзагы иазааигәазам. Ари арғиамта XVII-XVIII ашәышықәасақәа рзы ирғиоушәа, иаптқоушәа иахцәажәоз ұвоукы-ұвоукы ргәаанагарақәа рзышыңақәемиргылазеит.

Абри аус ағы зегь реиха итқоуроу алагала қазтаз асоветтә марксисттә литературадырроуп. Ииашоу амарксисттә методология абцъар хадас иқатданы асоветтә литературадырра

иалшент ари абақа обиективла, ганрацәала аттаара, настыры ахәшьара атара. Асовет тарауаа азәйрөс хәйш-хәйш еиғыршәшәаны, иттәаны ишъақәдүргылт иаха ииашоуп хәа иупхъазаша уи анфу аамта. Уи 1185 шықәсеи 1187 шықәсеи ирыбжынанакыз аамтоуп. Абақа ахата атекст аспект рацәала иантыртцаа, XII ашәышықәсазтәи егырт еиуеицшым алитетуратә бақақәа ирғырпшны ианахәапш, иеилка-ахеит хықәкыла уи аамта ишатканакуа. Ус акәымкәа, еиха ихышәоу аамтазы иапткоуп злоухәаша даеа зыгәра угаша аргумент ғәтәак шықам еилкаахеит. Афынта абызшәа, алек-тика, астиль ухәа иамоу ачыдарақәа зегыз еидыпхъазаланы, иеизыркәкәаны уахәапшузар, ифашиазом иара анаптаз Киевтөи Урыстәыла ахаан шакөу.

«Игор ир ирыххәау ажәа» анапткоу аамта инаваргылана, иқәтгылеит иапызтаз дызустоу, ихъз аилкаара аprobлемагы. Аттарауаа уи иахъагы еимактәи-еиғактәис ирымоуп, еиңирзеиншү, зегыз зқәшашатхаша агәаанагара шықәгыланы иқам. Иара зөвіз хәа азәымкәа-фыңғамкәа ажәйтәзатәи аурыс шәкәйфөңәа рыхъзқәа ықәдүргылоит. Аха урт раҳытә ари абақа авторс иамоу абри иоуп хәа азәй дқылкааны аптызара зуташа ихъз рымхәацт.

«Игор ир ирыххәау ажәа» автор дахъұзымдыруа, анонимтә қашшы ахъамоу оумашәа иахбартә, цъашшахетәис иахқыртә иқазам. Гөыңғык аттарауаа злахәапшуала, иқалап, ұпара акрызтазкуа мзызк иахъяны, автор ихата ихъз итқәахызар. Настыры изағәтатәуп абжъаратәи ашәышықәсәкәа рзы уажәеипш автортә зинкәа шықамыз, алитетуратә фынтақәа ранонимтәра шқазшыбарбагаз. «Игор ир ирыххәау ажәа» амацара акәым, усқантәи алитетуратә рәниамтәкәа егыртгүй ақыр анонимтәкәоуп, равторцәа хаздырзом.

Ихадароу акы уеизгүй хымпада ғашшара ақәымкәа ие-илкауп. Изакәу уи ауп, «Игор ир ирыххәау ажәа» зөвіз автор иара иаамтала апхъагылара змаз, а прогрессивтә дунеихәапшышықәа нықәйизгоз, аттара ду змаз азә иакәын, ахара ипшуз политеикин, длатриот дун, абағашатәра ду злаз шәкәйфөйн, асахъаркыратә гъама бзия иман, илапшәаа тбаан, аибашшыра астратегиес атактикеи қазарала иеиликаау-ан. Аттарауаа цоукы изларыфуала, иқаларын автор ихатагы Игор ир ирылаз дреиуазтгүй.

«Игор ир ирыххәау ажәа» иара зхылттыз аепоха иузатқымтхо иадхәалоуп. Убри ақнытә, усқантәи Үрыстәйла атагылазаашьеи атоурыхтә фактқәеи узымдыруазар, иара идеяләт тәкыси сахъаркыратә хатабзиарақәаси иамоу узенилкааум. Иара зығбахә аҳәо атауадцәеи зегъы тоурыхтә хағқәоуп, табыргынгы өтурыхла иғаққәаз роуп.

XII ашәйшиққәса антәемтәзы Киевтәи ахәйинтқарра ағнүттің аикәшашаҳатымрақәа раңаҳеит, афеодалтә еиғыхарақәа тәрхеит. Уртқәа зегъы ирыхъаны ахәйинтқарра аизакра псығеит, досу атауадцәа рхатә интерес тәшәаққәа рыхъчо, ирзықәпдо иалагеит. Уи рхы иадырхәеит атәйла аладаҳытәи ахәаққәа рынтың инхоз аполовеццәа. (Аполовеццәа ҳәа усқан изыштыз анастәи ашәйшиққәсаққәа рзы еғырт ажәларқәа ирылагит, ирылагзғеит). Киевтәи ахәйинтқарра ағнүттің иамаз аиғыхарақәеи апсығераққәеи рхы иархәаны, аполовеццәа иааипмұрқыазакқәа аурыққәа ирықәланы иеимыртқәо иалагеит. Урт рқәлараққәа ртак аҳасаб ала, аурыс таудаңғылырыр еидкыланы аполовеццәа ирықәлалар акәхеит. Убас өтурыхла иғаз ируакын Новгородтәи аурыс тауда Игор Свиатослав-ипа дзапхъагылаз ар 1185 шыққасы аполовеццәа иахърықәлаз, настыры аибашыратә еидыслараққәа рәғы иахъатцах. Абри аконкреттә өтурыхтә факти уи иадхәалоу ахтыққәеи роуп «Игор ир ирыххәау ажәа» ағразы автор ғыттараси таттәйиси иғайтказ.

Анонимтә автор ари арғиамта изызку атоурыхтә хтысқәа анымфаңыс инаштырххны иғайтцеит. Аха иара хыққеки хадас имаз атоурыхтә хтысқәа еиштыргыланы рейттахәара маңара акәзамызт. Ари абақа иаабахьо өтурыхтә ғымта еизадак акәны иғазам. Иарағы атоурыхтә хтысқәеи адокументқәеи сахъаркырала еизыркәоуп. Ауағы ипсадғылы ижәлар гәакьеи рәғаңхъа уалпшыас иду атәоуп еихараңак изызку, иахъәо. Убас шакәугы, «Игор ир ирыххәау ажәа» апхъағ иишишоу абжъагаратә ажәаққәа ианаҳәо иғазам. Акыр ахшығытқак хадаққәа асахъаркыратә текст иататқәаҳуп, абақағы ираңқәоуп үшашыхәтәыс иукиша асимволқәа, ассоциацияққәа.

Автор атоурыхтә фактқәа рығбахә ихәоит, шыаңас иғайтцеит, аха ус баша-маша ақәымкәа. Урт зитаху, инартбааны асахъаркыратә еизыркәкәара рзиурц азоуп. Иара Игор ир аполовеццәа иахърықәлаз аполитикатә хәшъара айтейт. Уи

ахәшьара иқаитказ зеипшроу ала, ҳара еилыка иаабоит автор иаамтазтәи аполитикатә ситуация бзиазаны ишидыруаз. Автор хадаратә хықәкыс имаз атоурыхтә хтысқәа хронологиала раарпшра акәзамызт, дзыштың урт иара ихатә хәшьара рыйтареи иара дышырзықази раарпшракәын.

«Игор ир ирыххәау ажәә» ахы инаркны атыххәаныңда апсадгыл абзиабареи, уи ахзызаареи, уи атоурыхтә лахынта азхәйшреи хадаратә идеианы иагәылгоуп. Ус анакәха, идеяна хадас иалоугты апатриотизм ауп. Аха аурыйс феодалләә рпатриотизми автор ипатриотизми еиқәшшәазом, ихаз-ха-зуп. Автор ипсадгыл зықәшәо арыщарақәа, алахынтыцадара еиҳараңак изхараитәуа аполовеццәа рқәларақәа ракәзам. Еиҳараңак уи зхароу ҳәа иипхъаңо, извибо, дзықәзбө, зегь реиҳа ишәартоу цәгъярас ҳәа иипхъаңо афеодалләә реилахареи, реизакымреи, реиғышарақәеи роуп. Атаудцәа рхатә егоисттә интерессқәа иахърыштыоу, досу ихъз атгара дахъязықәпәз, апсадгыл азеипш лахынтыца азбараңы иахъе-идымгылоз азы дрықәзбон.

Автор, апатриот иаша ибжы өсаца аурыс дгыл ахъаразы аапхъарак аҳасаб ала игоит. Ари абақа иагәйлгоу апатриоттә идея далацәажәая, Карл Маркс исуан: «Апоема тәкы хадас иамоу лымкаала амонгол еимтәацәа анқәлоз аламтала аурыс тәуаддүә рееидыркыларц аапхъароуп» (К. Маркс, Ф. Енгельс. Рөымтәкәа. Аффатәи атыжъра. 29-тәи атом, ад.16).

«Игор ир ирыххәау ажәа» автор ипозициа иарбан-заалак ахатәы интерессқәа ратқыс ихаракуп. Зызбахә имоу атоурыхтә хтысқәа азеиңш уаажәлларатә позициалоуп дышырзығоу, амасштаб тбақәеи атоурыхтә перспективеи рыйзхәйралоуп дышрыхцәажәо. Игори Всеволоди иара дрықәзбоит рхатә хъзы архара иахьаштыу азы. Аполовеццәа ирөагыланы реибашъраан дара ахъатцахаз трагедия баапсны иқалеит, аха автор дызлахәапшуала, ара аурыс ҭаудцәа рфырхатцар хшығдароуп хәа дахәапшуан. Уи азгы дрықәзбеит, аха автор урт ратцахара итсаулоу алахъеиңкәтцара инатеит акәымзар, қыф инато, деигәрыгъо хәа дықам. Асадахътәи аурыс ҭаудцәеи аполовеццәеи ари реидысларағы атаудцәа рыр ахъатцахаз ирзаанагаз иңәиршәагу, игәйтшыагу асахъақәа тызхуа, автор инартцауланы дгәйрөонит, аурыс дгылы, апсабареи, аурыс

ҳәсақәеи дрыңгәрғоит, дрыңғыбонит. Ари атрагедиа хыуұхыуа игәатанза инеиуеит, таха инатом.

Иахъа ҳара ҳаамтазтәи ауағы «Игор ир ирыххәау ажәа» данапхьо, уи автор аибашьреи атынчреи зақа ииашаны дырзышкоу анеиликаалак, иңбаймшыарц залшом. Хыхъыхъыла маңара уахәаңшузар, арақа аибашьратә хтысқәеи урт ирхылтцыз атрагедиеси роуп зығбахә ҳәоу. Аха цқыа уеа-зааигәатәны, игәйнкыланы уапхъар, иеилукааует ари арғиамта апыйтқаз ажәлар рзы, ауағ изы атынчра зда псыхәа ықам акоуп ҳәа ишипхъаぞ. Автор аибашьратә фырхаттара дазышәаҳоит, аха ахыхъчаратә еибашьрағы иаарпшу афыр-хаттароуп дызышәаҳо. Аибашьғы ғәгәа, агәеицамк идеалс дзиңхъаぞ атынчра ашъақәргыларазоуп. Автор ақәыларақәа дырғағылағуп, атәым дғыылқәа рзымтасра ицәымгуп. Исахъаркыратә жәа ғыбарала зхы зымапагъо атаудадзәа дрыңхъоит атынч нхараз рымчқәа еидырттарц, агәра дирғоит дара-дара реиғыхарақәа цәгъямзар бзиак ағыи ишкылрымго. Автор аибашьреи атынч нхареи, аилаңыхаареи аргылареи еиғаирғылоит.

Ари абақа ду злақоу асахъаркыратә структура зегъы (иара асахъаркыратә-аарпшратә хархәагақәа, акомпозициатә еиғартәра, Алексикатә еилазаашы, аморфологиеси асинтаксиси, автортә хватракақәа, аепикатәи алирикатәи хытхыртқәа реилышыра үхәа) иаҳнарбоит изырғиаз абағхатәра дүззә злаз азәи шиакәз, сахъаркырала ахәыщрағы алшара дүкәа шимаз.

Автор ижәлар ирхыргахъоу атоурыхтә хтысқәа рығбахә ихәоит иқазшыарбагоу, ус баша-маша ақәымкәа, иара дызтагылаз цқыа еилыка иаҳирбарц азы. Апхъағ ибла ихтылартә итихит идтыйл гәакъеи, апсабареи рсахъақәа, ашәаҳәағ сир Бойани, аурыс пхәыс Иарославней үхәа рхырғесахъақәа. Арғиамта иамәханакәа агеография дун. Урыстәйла акаршәракәа ладеи-ғадеи атқанакуеит, рығбахә ҳәоуп ақалақықәа: Киев, Путілов, Курск, Чернигов, Новгород, дудуток үхәа убас итегъы: ара рығбахә ҳәоуп ажәларқәа: акосогцәа (ачеркъесқәа), аоловещәа, аварцәа, аготцәа үхәа; ара икоуп еиуеипшым азиасқәа рыхъзқәа.

Ұағы ибартә икоуп «Игор ир ирыххәау ажәа» зөзүй дышқырысиану, аха ирғиамтағы ауахәаматә дормақәа

дрылахаланы, ихапаны иқазам. Акыр аатцеит атцарапааигәартеижъеи ари абақағы аепикатәи ашәкәфыратәи хытыхыртақәа еилартқаны, иеизакны ишыкоу. Ара, афыратә бызшәа атрадициа инаваргыланы, инартбааны ахархәара аиуит ажәлар рәапыңтә цәажәара атрадициа дугын. Афымта афырхаттаратә қашшы амоуп. Өырпштәис иаахгозар, аурас жәлар рфырхаттаратә епикатә рәиамтқәа ирылуу афырхаңа рхадаратә қашшыңа ааирпшуюит Всеволод, уи гәымшәарыла Каиала азиас ахықәан данеибашшыуз.

«Игор ир ирыңдааны ажәаңы» уағы иңеишъаратат Қазара дула иеильтышууп, итибаго иқаткоуп атоурыхтә хтысқәеи автор иреиаратә хытхәаи.

Автор ихәйцрақәеи, атоурыхтә екскурсиақәеи, афольклортә стихиен еизакны, иеиларсны иқатдоуп. Атцарапаа азәырғы излазгәартахъо ала (академик Д.С. Лихачиов ухәа), ажәйтәзатәи аурыс литературағы иахъа уажәраанза иааадыруа рахътә ғымтак иадамзаргы «Игор ир ирыххәау ажәа» ақара афольклор иазааигөу ықазам.

Афольклортә стихия еилыка ианыпшуент Иарославна еиңдердүруа лтәйуара (лмыткәма). Уи лмыткәма еиңиртәашьалагы тәкылагы афольклортә традиция изааигәоуп. Ағымтағы инартбааны ахархәара амоуп афольклор азы иқазшыбарбагу агиперболизация.

«Игор ир ирыххәау ажә» автор ибзиазын идыруан, инартбаангыры ихы иαιрхәеит еиуеипшым апсабаратә цәыртракә рымтцахырхәара, рымткаматанеира иззку ажәйтәзатәи амифология. Ара икоуп, настыры арғиамтазы еиуеипшым афункцияка аныгзойт, аурыс жәлар ажәйтәзатәи рымтцахырхәа: Стрибог (ую апшақә рымтцахырхәа иоуп), Трион (амға хара иасимволу нцәахәызар қалап хәа ипхъазоуп), Даждбог (аурыс жәлар зхылтцыз нцәахәп хәа дыпхъазоуп), Хорс Ду (амра анцәахәы), Велес (ажәйтәзатәи аурыс мифологияғы арахә рымтцахырхәа, настыры абарақьатреи амали рымтцахырхәа) ухәа убас итшегъы.

«Игор ир ирыххәау ажәағы» сахъаркыратә хархәагак аҳасаб ала инартбааны иаабоит аконтрастқәа. Урт аконтрастқәа рапхтә ихадарақөо иреиуюп алашареи алашьца-реи, ағәйрғәреи алахъеңкәтцареи. Арақа ароль ду нанагзо иаарпшуп апсабаратә цәирттрақәа. Еиуеиңшым апсабаратә

цәырттрақә ари ағымтағы ачыдарақә рыманы ицәыргоуп, еиуеипшым афункцияқә нарыгзойт. Ажәйтәзатәи ауаа рудунеихәапшышақә инарықәрышәаны, автор аңсабара аңсы ахатданы дахцәажәоит. Еиуеипшым аңсабаратә цәырттрақә ауаа ыпстазаара иалахәуп, ауаа ангәирғъо – ирыңгәирғъоит, иангәәкуа, иантәзыу – ирыңгәәкуеит, ирыңтәуюит, ихырқәакәоит. Аңсабаратә мчқә зны ауаа ирпүрхагоуп, дае зныхты ирыңхраауеит.

Игор ир анатцах аlamтalaz «алашьцара рхапеит», иара иеы дақәтәаны адәы данннықәла, «амра имә арлашыңон, атх изтәэз адыд-маңыс аңсаа арғыхоит: ағыгшәыг ыштыбыжь геит ааигәа, див абжы гоит атла ақәңәәғы...» «Аоловееццәа илхмыз мә өышла еибарығыны иңеит Дон ду ахь: руардыңқәа ағәғаҳә атхыбыжьон ыштыбыжь гоит, ирхаз амшын қызқәа реицш. Игор ир Дон ашқа игоит. Абар арыңхара, аттар аңықәа рахъ ипхъанаоит; абга дүкәа агәафақәа рахътә ирықәмақареит; ауарбақәа киуа, абағқәа рахъ ағыгшәыг ирыңхъоит: абгахәыгқәа акәалзы қашықәа иреишуеит». Игор полк үбарақәа аоловееццәа ианрықәлоз аламтала аңсабара зеицшраз атәи абас иҳәоуп: «Адтыл агәгәа ахгоит, азқәа хәашьха илеиуеит, асаба адәқәа хнағоит, абираққәа ирхәоит: аоловееццәа аауеит Дон ахътәи амшын ахътәи; зегынцъяр аурыс рыр ирықәшеит. Ағстаа хшақәа бжыла адәқәа хыркааит, аурыс үбарақәа урт кәйлзы сапарла рымәа ркит». Игор ир анатцах аштыах: «Аҳаскын ныштәләйт агәи иаблны, атлагы алахъ неикәнатцан, ад-гыл ахъ ахы ланархеит».

Ағымтағыирацәоуп аиғырпшрақәа, аепитетқәа, асимволқәа. Ара икоуп еиуеипшым ағыгшәыгқәеи, аңсаатәқәеи, ашәапыңызи. «Игор ир ирыххәау ажәа» афольклортә рәниамтәқәа иреицшны зинтерессқәа ахъчо, ианыпшша ахра зуаз асоциалтә классқәа ракәымкәа, ажәлар зегъы рзеицш интерессқәа роуп. Иара уанапхъо, иғушәа акәымкәа, өапыңла иаптәуушәа иубоит. Аимпровизация қашшы алоуп. Апхъағ иакәымкәа, азығырғы изкәушәа, азығырғы икәкәушәа икоуп. Иара аимпровизијатә қашшыагы хымпада афольклор иазааигәоуп.

«Игор ир ирыххәау ажәа» злақоу ахатабзиарақәа аайдыланы ҳахәапшузазар, хъаҳәа-паҳәада агәра ҳнаргоит

XI-XIIашыңыққасаққа рзгы ажәйтәзатәи аурыс литература азеипш күлтүрә ағында шаҳаралық. Иара убас агәра ҳнаргоит уи аганахъала еиуеипшым ажәларқәа еиқәйтханы ишишкамыз, аитанеиаираққа шрыбжыаз. Лымкаалагы «Игор ир ирыххәау ажәа» агәра ҳнаргоит Киевтәи Урыстәйлеи иахъатәи апсуа-адыгатә жәларқәа зхылтцызи аконтактқәа шрымаз. Абри аганахъала иқазшыарбагоуп аинтерес этсоу хәтаңк. Изакөу уи ауп, аттарауа жәпағык злахәаңшуала, апсуа-адыгатә жәларқәа рфольклор ағыи иахъагы иаңыло атаңаагара ашәа «О, Радеда мафа» ахъз «Игор ир ирыххәау ажәағы» зызбахә ҳәоу акосогцәа (ачеркъезқәа) Редеды ихъз иахылкъя-ғылкъоуп.

«Игор ир ирыххәау ажәа» иахъатәи ауаагы ихахәоит, анағстәи абиңараққағы хымпада ирыххәалашт. Иара атакы, аидеиа, асахъаркыратә хатабзиараққа ианакәызаалакты иканзараны иқам. Адунеи апрогрессивтә уаажелларра зегъы ирзааңгәоуп. Иара анапцаз аепохазы ажәйтәзатәи аурыс литература еизакын, аурыс аукраин, абелорус литератураққа ҳәа аеамшашызт. Иара иахъа арт аешъаратә жәларқәа ахпагы еиңирзеиңшүп, еиңиртәуп. Иара иттоуру аныппа дүззә ғанатцеит арт амилаттә литератураққа ртоурых ағиарағы.

Атыхәтәантәи ашәышыққасбжа ағнұтққала «Игор ир ирыххәау ажәа» еитаргахъеит адунеи иқәйнхо ажәларқәа азәйрөғи рбызшәаққа рахъ. Апсшәахъы еитаганы ихамоуп. Уи апсшәахъ еитаргеит ҳара ҳмилаттә литература ашыатак-сы Дырмит Гәлиеи абағатәра бзия злаз ашәкәығы Михаил Гочуеи. Уи хазы шәкәны Михаил Делба иредакциала итытцит 1940 шыққасзы. Атакы бзия змоу апхважәеи азгатаққаи азиғит Владимир Маан. Апхважәа автор акыр инартбааны далаңәажәеит, апсуа пхъаңцәа идиридырит «Игор ир ирыххәау ажәа» тәкыс иамоу, аамтас иатданакуа, ахәшьара ҳаракы излапсоу. Атыхәтәан излазгәеитаз ала, Владимир Маан апхважәеи акомментариаққаи аниғуаз ихы иаирхәеит ари абақа атцааңцәа нағаққа Н. Гәдзи, Г. Абрамович, А. Шамбинағо, В. Келтуиала русумтаққа.

«Игор ир ирыххәау ажәа» еиңш икоу абақа ду бызшәак ахътә даға бызшәак ахъ аитагараан агха ссаққа қамларц залшом. Урт реиңш икоу агха ссаққа рызбахә ҳамхәозар. Дырмит Гәлиеи Михаил Гочуеи зызбахә ҳамоу рейтагамта

акыр ихәартаны, ихтыс бзианы иқалеит апсуа литература ағиаразы. Ганкахъала ҳаҳәапшузар, иара иабзоураны апсуаа ирзааигәаны, рхатәы бызшәала иапхъартә ироуит ажәйтәзатәи аурис литература абақа ду. Даға ганкахъалагы, иара ианыпшит асаҳъаркыратә ғымтә арцәажәаразы апсшәа иамоу тәфа змам алшарақәа. Амала, ихәатәуп, уи итыжымтә иахъа шытә аиура шымариам, настыы ақыртүа шрифт шыатас измоу апсуа алфавит алоуп ишкыпхызыз. Сгәы иаанагоит иахъатәи ҳалфавит ахъ ииаганы аитатыжъра, хымпада, иапсоуп, иагъахәтоуп ҳәа.

1985 и.

Иахъатәи апсуа проза ағиарап ахадаратә тенденциақәа

Иахъа ҳсовет тәйлағы 78 жәлары досу рхатәы бызшәала алтература дырғеноит. Убарт рыбжъара апсуа литература иақәнагоу атып ааннакыло, абжырылфуа икоуп. Апсуа литература иахъа иамоу аихъзарақәа еиҳаразак изыбзуюру асовет литературақәа иахъылагылу ауп.

Апсуа литература аханатәгы асовет литература иалкыкыны иқамызт, аханатәгы уи азеипш хырхартә иашьшәланы иғион, убас иғионит иахъагы. Даға хырхартак, даға хықәкык ҳашәкәысөңә ирымамызт, ирымам, иагъыртахым.

Иагараан иаххәахъазаргы, иахъа ақара апсуа литература ағиаразы атагылазаашъа бзиақәа ианакәызаалакгы иамоуцызт. Апсуа шәкәысөңә иахъа ақара игәцаракны иқамлац, рхатә бзазарагы акыр еиғхеит. Уи, хымпада, ашәкәысөңә досу ырғиара итсоураны ианыпшуюит, иаандыланы ҳлитература зегы ағиарап гәгәала иацхраауит. Уи ус шакәү ҳара иаабоит апсуа проза аинылашъа зеипшшору алагы. Агха-пхақәеи апсырақәеи агымзаргы, аихъзарақәа, хымпада, акыр уағы дреигәырғартә икоуп. Мачк иадамзаргы ҳлитературағы иахъа имғапысуа апроцессқәа ирышьклапшша, интерес измоу, цасхә атәы аластсоит ҳәа иашьтоу иакәымкәа, гәыкала иазықоу иакәзар, имбарц залшом еиғу, итсоуру аганахъала акыр аитакрақәа шамоу. Уи

ус шакәу агера ҳдыргоит атыхәтәнтәи пшыба-хәба шықәсарыла иланагалаз апрозатә ғымта өышкәегы.

Арақа зегъ раңхаза иргыланы ихәтәуп ҳашәкәсығаңда рхыпхызара акыр ишазһаз, еиуеипшым абиңарақәа иреиу-оу шеиттагылаз. Иахъа апсуга проза ағиара активла аус азызуга ғажәйжәағык инареиҳаны ихамоуп. Дара еихаңшар қалоит қәрала х-гәыпкны: аихабыра, абжъаратәи, айтбұратәи абиңарақәа ирыттаркуя. Ҳәарас иатахузеси, бағхатәралеи, пәтәзаараптә қышәалеи, рәниаратә лтцшәалеи еиқарам, еиуеипшым. Аха дара зегъы аайдыланы иахъатәи апсуга проза ахаेңа аазырғуша роуп.

Еилкаау усуп, атыхәтәнтәи ашықәсқәа рзы акынщы збаз апсуга рәниамтәкәа хаз-хазы ҳарзааттыланы, досу ишрыхәтәтдәкью интырччааны, ганраңәала рыхцәажәара ас еиңш икоу статиак ағы изалшом. Аха ҳара ихалшоит зызбахә ҳамоу аамта къағ азы (атыхәтәнтәи пшыба-хәба шықәса) апсуга проза иланагалаз арғиамтәкәа рзеиңш қыдарақәаки ихадароу, иқашшыарбагоу рзеиңш тенденциақәаки разгәатара.

Уаанза еиңш, ари аамтазғы апсуга прозазы иқашшыарбагақәоу иреиуоуп милатраңәала аилазаашья змоу асовет литература иамараны, иашыашәаланы, типологиала аешьаратә литературақәа ирықәенатуя иахъазхая. Егъырт ажанрқәа рқны еиңш, апсуга прозатә жанрқәегы милатраңәала аилазаашья змоу асовет литература азеиңш ғиара апроцесс иузақәымтхо иадхәалоуп, иақәршәаны иғиоит, ихадароу рзеиңш хырхартәкәа ипсабаратәны еиқәшәоит, иеизакуп. Типологиала иахъа ҳаешьаратә литературақәа рыхиара апроцесс хадақәа ахъеиқәшәоу, иахъеизааигәоу, ҳәарас иатахузеси, оумашәа ибатәзәм, уи асовет пәтәзааразы. Иңашшыатәума, ипсабаратәзами, милатс изеиуазаалакгыы, асовет жәларқәа рдоухатә тахырақәа еиқәшәозар, иеизакызар? Апсуга литература қәыпшуп, хынфажәижәаба шықәса маңқ инаңоуп иахъитца. Аха атоурых дуи атрадиция дуи змоу ҳаешьаратә литературақәеи иареи реиңцаара, реинира, реигәннығора иабзоураны акыр пхъақа ицахъеит, акыр иласынгыы иғиоит, апотенциалтә лшарақәегы ирызхайт.

Атыхәтәнтәи пшыба-хәба шықәса рифнүтцәала арғиара роут, иеицейқараны акәымзаргыы, апрозатә жанр хадақәа зегъы: ароман, аповест, ажәабжъ (ановелла), аочерк. Иаз-

гәәтазарц ахәтоуп аинтерес зыцәмачым даәе факткгы. Изакәү уи ауп, абарт ашықәскә рзы лымкаала, уаанза ааста, ағиара аиүит иарбан милаттә литературазаалакгы азы иуадафзозу ароман ажанр. Ишдыру еипш, апхъаза ароман аңсуга литература иалазгалаз, уи ажанр ҳара ҳөйи ихацзырыкыз И. Папасқыри Д. Гәлиеи роуп. Урт ғымтә ароманқә «Темыри» «Камачычи» анцәйртцыз ғажәйжәабатәи ашықәсқә аәбатәи ғызбажазоуп. Убри инаркны, изыхъя-зып-қылакгы, еиуеицшым амзызқә ирыхъяны ғажә шықәса (хынғажәатәи ашықәсқә ғылагамтанза) аңсуга литература иаланагалаз х-роман затцәйк роуп. Урт И. Папасқыры ироманқә «Апхәис лыпрату» (актәи атыжыраан «Хъумур лымфа» ахъзын, хазы шәкөнәи апхъаза акыпхъ абеит 1949 шықәсазы), «Ерцахә амтәни» (ари ароман актәи ахәта хазы шәкөнәи итытцит 1953 шықәсазы), Б. Шынқәба иғымтә жәеинраалала ису ароман «Ағатә уаай» (1950 ш.) роуп.

Уажәы ара зығбахә ҳамоу аамта къағ иалагданы ҳапроза иаланагалеит ароманқә жәаба. Ара икоуп Аңсны жәлар рпоет Баграт Шынқәба иғымтә ароман ғыц «Ахаxә еиғса» (1982), абжъаратәи абицара иатданака ҳапрозаикцә Витали Амаршьани («Амш ахәлара иҳамнахаанза», 1981 ш.), Платон Бебиене («Ашыацхәа», 1981 ш.), Цұума Ахәбене («Асқыала», ароман аәбатәи ашәкөы – 1983 ш., актәи ашәкөы тыйит 1979 шықәсазы), Владимир Басариеи («Етқәацъа анылақәу», 1983 ш.), Никәала Ҳашыги («Апышәара», 1984 ш.), Анатоли Возбей («Амрағашәара тұбылаауан». Ари ароман афрагментқәа кыпхұып ажурнал «Алашара» адаққақә рәғы, 1984 ш., № 4–5), Алықыса Гогөуене («Асду». Иккыпхұып ажурнал «Алашара» адаққақә рәғы, 1985 ш., № 1–4), Гыц Аспене («Аихырғиа», 1984 ш.), Гъарғы Гублиене («Адғыыл ахақ», ажурнал «Алашара», 1985 ш., № 8–11) ғымтәқә ароманқә.

Атцихәтәантәи ашықәсқә рзы акыр ағиара роут аповести ажәабжы ржанрқәагы. Арақагыы иҳамоуп иеилуп-шааша, апхъағцәа ирылоуртәаша, еицырдыруа иқанда зухәаша маçымкәа.

Арт ажанрқәа рәғы акыр аус руит абицара еиҳабыра иатданакуа ҳапрозаикцәа Мушыни Ахашбене (уи илакәкәа реизга «Аңыри Каимытхани», 1984 ш.), Мушыни Папасқыри (аповести, ажәабжықәеи, агәалашәарақәеи реизга «Үсқан даәе

аамтан», 1981 ш.), Шамиль Ақәйсбей (ажәабжықәа реизга «Атқи лахәых», 1984 ш.). Апхъағцәа гәхәала ирыдырыкылелит уажәөи аабыкъа зыпстазаара иалтцыз ҳапрозаик Платон Җқадуа игәалашәарақәа реизга «Иаша мәфала» (1981 ш.).

Апсуа прозағы аповести ажәабжыирырәиаразы атыхәтәантәи ашықәсқәа раан алагала маңымкәа иқазтаз, настыры еиуеипшым актуалтә пәтәзааратә темақәа шытынны саҳарьыратә ажәала ropyзбара зеанызшәаз ҳапрозаикцәа рахьтә ropyзбахә ҳатәуп Алықыса Гогөуи (аповести, ажәабжықәеи, апиесеи реизга «Асқак дұзааигәан, аха дүзгәамтейт», 1980 ш.), Шота Җқадуи (аповести, ажәабжықәеи, апиесақәеи реизга «Аду лхаҳә», 1984 ш.), Шыалодиа Аңызыңызали (аповестқәеи апиесақәеи реизга «Алахынта», 1980 ш.), Алықыса Җынии (аповести ажәабжықәеи реизга «Агәнаха уаткамлан, сашья», 1982 ш.), Гъаргъ Гублии (аповести ажәабжықәеи реизга «Ахыш агада», 1981 ш.), Борис Тыжәbei (атоурыхтәи адокументтәи повестқәеи ажәабжықәеи реизга «Асаркъал абжы», 1983, иара абри автор итоурыхтәи повест «Багада амтдан», 1985 ш.), Никәала Кәйтнии (аповестқәеи ажәабжықәеи реизга «Азиас», 1983 ш.), Сергеи Кәйтнии (ажәабжықәа реизгақәа «Абжынты аанды», 1980 ш., «Мышыбзия, сқытта...», 1981 ш., «Набжьюутәи ажәабжықәа», 1983 ш.), Теренти Чании (аповести ажәабжықәеи реизга «Апсуа баллада», 1983 ш.).

Хазы лымкаала ахәшъареи ахцәажәареи ахәтоуп апоетесса, апрозаик Нели Ҭарпхә Аңызыңытәилатә еибашъраан зыпсадгыыл бңыршыыхла изыхъчоз Дәрыпшь ақытантәи атцеицәа ирызку лышәкәы («Уара утцеицәа, Дәрыпшь», 1983 ш.).

Абиңара еитбы иатқанакуа ҳапрозаикцәа Даур Зантариеи, Борис Қаңыаи, Анатоли Лагәлаи, Валентин Әбари, Владимир Қапбей итрыжъхью реизгақәеи апериодикағы иркынышхью рәсмиятқәеи агәра ҳдыргоит нақ-нақгыры хы аус адырулар, арғиаразы апотенциалтә лшарақәа маңымкәа ишримоу.

Апсуа проза аихъзара бзиақәа ртәи зәо афактқәа ируакуп азәымкәа-ғыңызмәа ҳашәкәыиғәа ropyрәиамтақәа аурысшәахь еитаганы Москвеи Ақәи иахътытыз. Убас, атыхәтәантәи пшыба-хәба шықәса ropyннутқала Москва

итытцит Иван Җарба ироман «Сан лыблақәа», ашәкәтүйкырта «Советский писатель» (1982 ш.). Иара абри ағымта тираж рацәала «Роман-газета» ҳәа икоу асерия итнажыт (№ 3, 1984 ш.). Москва урысшәала итытцит Алықса Гогәуа иповестқәеи иажәабжықәеи рұрыпак еидызкыло ишәкәәа өба «Цәйббын» (1981 ш.), «Былъ-хаңәк ианырхыс» (1984 ш.), Нели Җарпхә лповестқәа реизга «Аңсымра» (1983 ш.), Шылодиа Аңызынцыал иғымтәқәа аромани, аповестқәеи, аиумортә жәабжықәеи еидызкыло аизга «Ахпаста» (ашәкәтүйкырта «Советский писатель», 1984 ш.). «Неделиа» ианын Баграт Шыныңәба ироман «Ахаңә еиғса» аурысшәахь аитага афрагментқәа, ажурнал «Дружба народов» адәкьақәа рәғи иркыпхыит Җұма Ахәба ироман «Асқыала» аурысшәахь аитага. Москва ашәкәтүйкырта «Молодайа гвардия» итнажыт Җұма Ахәба ари иромани иалкаау иажәабжықәеи, иповест «Ақәыңма қыалеи» еидызкыло аизга (1985 ш.).

Иара убас аурысшәахь еитаганы Ақәа итытцит Мушни Папасқыр ироман «Згәи еицамкуа Ешсоу» (1983 ш.), ахәйіңқәа ирызку Гәышкә Папасқыр лажәабжықәа реизга «Амшын ахықәан» (1983 ш.). Аңсуа прозатә рәниамта ғыңқәа мачымкәа иеиттаргахъеит ақыртшәеи егырт аешьаратә жәларқәа азәырғы рбызшәақәеи рахъгы.

Аитагара азтәаара дуп, иуадағуп, ақырза атсанакуеит, пхъақа ҳнаскъя-цыпхъаза еиха-еиха актуалра иазхауеит. Убриәкнытә уи аринахысгы чыдала агәцарапреи анапхгара атареи атахуп. Хазы чыдала аттәареи ахырхарта иаша атареи ахәтоуп. Иааптмырқызақәа цқья иашъклапшалатәуп аитагақәа рхатабзиара, еитагатәуи еитагатәыми ралпшаараан ган рацәала иазхәйцлатәуп.

Хәпрозаикцәа ара хыых зығбахә схәаз рырәниамтәқәа рұрыпак сиужетла, тематикала, стильла ухәа еиуеипшым, аилазаашья уадағ рымоуп. Иеиқарам идеиатә тәкылеи сахъаркыратә гыдралеи. Икоуп абжъаратә пхъағ изы днадыхылан зныкъаратәи апхъарала ииашаны зеилкаара мариақәамгы.

Иахәтоу аганқәа зегъ рыла хрызнеины ҳзырхымцәажәаргыы, зеипш ххәаак аҳасабала акәзаргыы, хрыхәапшып иахъа аңсуа проза проблема хадақәаси тема хадақәаси иқәнаргы-ло зеипшроу. Игәаҳтап ҳәпроза иштәнахуа апроблемати-

кеи атематикеи иахъатәи апхъаф иитахқәоу, дзыргәамтқәо, идоухатә тахырақәа хазыртәаая ракәу, ракәму.

Арақа заанатғыы ихәатәуп уаанза ааста апсуа шәкәйис-цәа иахъа апстазаара ган раңзала ирым'ехаркырц ыгешашыршәо. Уи ус шакәу агәра ҳнаргойт рөымтәқәа рпроблематикатә еилазаашьа. Апсуа проза апроблематикатә ҳәақәа иахъа акыр ыгедыртбааит.

Хапрозағы еихаразак аптызара змоу апроблемақәа ире-иуоп иахъатәи акыта абзазара аарпшра, ақалақыи акытей реизықазаашьа ухәа ирызку атемақәа. Ишдыру еипш, арт апроблемақәа тұса змам аспектқәеи ачыдарапқәа рымо-уп, тұса змам аспектқәа рыла уағы дрызнеини иааирпшыр қалоит. Өырпштәыс иаахғозар Владимир Басария ироман «Етқәацаа анылакәу» ағы еихаразак ахшығызыштыра амо-уп апсуа қыта күлтурала аштыхра азтцаара иадхәаланы. Ашәкәйис-фы ироман хадаратә лейтмотивс иамоу ауағы иматериалтә мышхәйбаззара аиғтәра инаваргыланы, доу-халагы дебиазарц, изхаларц шихәтөу ауп. Ари апроблема саҳъаркырала азбараан автор иахъынзаилшаз, иахъиқәе-иаз, иахъиқәм-ғиаз ухәа салаланы исхәом. Уи хаз чыдала иттәатәуп. Ара иазгәастарц истаху атема шышықәғылоу ауп, настыы автор аспектс иалихыз, хымпада, ииашоуп, итқуороуп, актуалра дугыы амоуп. Цъума Ахәба ироман «Аскъала» ағы аңыынць азгәакъареи амилат ахағера амырзреи рпроблема иадхәалоу атемақәа ркомплекс ықәғылоуп. Өажәижәабатәи ашықәсқәа рзы апсуа қытак ағы (Мрақыта ахъзуп) имғапсызуаз атипра зуа аитакра дүкәа раарпшра иазкуп Теренти Чания иповест «Апсуа баллада». Ауағи Апсадғыли, анхағи адғылы реизықазаашьа, аибашьреи атынчреи, ауағреи абзиабареи ртемақәа еидхәалоуп, еильшүп, иеихъырпшны иқатоуп Шыалодиа Аңыынцьыл иповест «Алахъынта» ағы.

Абас ала, арт ара зызбахә схәаз азтцаарақәеи атемақәеи ирызку ағымтәқәа маңымкәа ишхамоугыы, урт иахтахқәоу, настыы инартбааны ауаажелларратә тәкы змақәоу шракәу-гыы, иахъатәи ҳаамта аазырпшша ағымтәқәа итегезы ҳамандаа, рсаҳъаркыратә ҳаракыреи ашәкәйис-фы цәа ртематикатә мәхаки итегезы итбаанды ухәартә икоуп. Аиаша-зы, иахъылоит иссацәоуп, руаажелларратә тәкгыы тәшәацәоуп ззухәаша атемақәагыы, еихарак ажәабжъ ажанр ағы.

Апсуа шәкәйісіңдә ақыта иалиаант, аха, шамахамзар, иахъя реихараңзак ақалақ ағы инхойжытей акыр түеит. Иахъатәи ақытей иаңтәи ақытей шеңпшым ажәа еизада-ла зегъы иаххәоит, иаадыруеит. Аха иахъатәи ақыта иамоу иқазшыбарбагу ачыдаракәа раарпшра ҳашәкәйісіңдә ақыр ирцәйуадафуп. Арақа наңшыхақтәи азеиңш дырра маңара азхоны ҳәа иқам. Актуалра змоу атема алкаара маңара аз-хоны ҳәа иауқаху. Аус злуу уи атема сахъаркырала ишыңбоу ами.

Иазгәаҳтар ҝалоит иахъатәи аңсуа проза иамоу даеа зеңпш ҝазшыакгы. Изакөү уи ауп, ғажәижәабатәи-хынса-жәижәабатәи ашықәсқә рзы аңсуа прозағы асоциалогизм-ра акыр амч аманы иқазтгы, инықәрпшәа акәзаргы, атыхәтәантәи ғажәа, ғажәыхәба шықәса раахыс ҳапро-заикәа еиха конкретла игәцаараркуа иалагеит ажәлар (амилат) уатқәтәи рлахъынцеи ртеипширызхәйцира, еиха ихтакны ирымоуп ауасы иңбынць амырзра шахәтоу, уи ада дышхәартам аидеиа. Ретроспективла атоурых ианаз-хыапшуа, рөымтәқәа рәғи аамтала иааигәоуи ихароуда атоурыхтә темақәа аныштырхуагы, иахъатәи уатқәтәи амшқәа рызхәйцира азыхәа маңара акәзам изыштыу. Ҳәарас иатахузei, ари атенденция хымпада, иткоороу, ихәартоу, аперспектива зтатөу акоуп, настыы аңсуа прозазы маңара акәзам изқашшыарбагоу. Уи иахъа милатраңәала аилазаашы змоу асовет литература зегзы азы иқашшыарбагоуп үхәартә

иқоуп. Азәи-азәи иеихыпшны, иеиғыпшны, иеинир-ны ҳәа маңара акәымкәа, типологиала досу дызхатарнаку ажәлар ртоурых иаuarшәаны ари атенденциа зөымтақәа ирныпшуа мачымкәа иаҳпьлоит егъирт акыр аешъаратә литературақәа рөгъы. Атоурых изахъапшны, ажәларқәа рлахъынта аигътәразы ихәартоуп ҳәа ирпхъазо афактқәа ахъалрыпшаауа изалырпшаауа еиуеипшым амзызқәа рацәоуп. Абжеиҳанғы ажәйтәи, ағатәи, ҳапхъақатәи аамтеи реидхәалара, реиқемтхара аидеиа изакуп.

Уаанзатәи апериодқәа рааста иахъатәи ҳапроза ауасытәфса ихатә пстазаара акыр иазәлымхәнеит. Ҳашә-кәыіфәцәа азәырғы ауағытәфса ихатә пстазаара аарпшра хтакны иахърымоугы машәырны иқамлеит, изызхәақәоу, ихәақәызтәқәо рацәоуп. Ишдыру еипш, ҳара ҳсовет реалтә пстазаарағы иалкаау азәи (аиндивиди) ауаажәларреи (аколлективи) рзеипш интерессқәа еиқәшәоит акәымзар, иеиғағылазом. Ауаажәларра ауағы ихатә пстазаара гәцара-накуазароуп, аиндивидгы ауаажәларратә пстазаара гәеизы-қарара азимуазароуп, хаз иалкаау азәи (аиндивиди) аколлек-тиви (ажәлари) еиқәтхазам, еиқәтхашыагырымағам, шәкы зқырырылауп, иуадағу аизықазаашықәа рымоуп – абри адиялектикатә процесс иадхәалоу актуалтә темақәа сахъаркыратә ажәала раарпшра акыр рәаныршәоит Алықь-са Гогәуei, Цумба Ахәьеи, Алықьса Ҷөниеи, Никәала Кәыт-ниеи ухәа реипш иқоу ҳапрозаикцәа азәырғы.

Иара убас хреалтә пстазаарағы макъанагы зымәхак мачым анегативтә цәырттрақәа рықәзбара – иахъатәи апсуа прозағы атема хадақәа ируакуп. Уи еиуеипшым аганқәа сахъаркырала акыр иртабыргны иаадырпшееит Платон Бебиа ироман «Ашыащәеи», Витали Амаршыан ироман «Амш ахәлара ихамнахаанзеи», Шыалодиа Ақынцыал иповест «Алахъынтиеи», акымкәа-фбамкәа иара абри ав-тор иажәабжықәеи рөғи. Ари атема атып ғәғәа ааннакылоит Шота Җқадуеи Алықьса Ҷөниеи ухәа егъиртгы азәырғы прозағы.

Ҳапрозаикцәа анегативтә цәырттрақәа ирыйзкны еиуеип-шым атемақәа асқақ ихтакны иахърымоу, хымпада, итдоу-роу литературатә процессуп, ихәартоу, ағрыщқаратә қазшы змоу тенденциоуп.

Ишдыру еиپш, анегативтә цәйртқрақәа рықәзбара хкоммунисттә партииен ҳсовет еихабыреи ахшығызыштыра ду артоит. Уи ус, гәтыхас ирымоуп ламыс змоу ауа зегъы. Аха алiterateурағы анегативтә цәйртқрақәа рықәзбара ҳәа ҳъзыс инатаны, амилат ҹыдарақәеи, ақазшыақәеи, зқыышыққесала ажәлар рұғатә практикала, рыбазазарала ипиршәахьоу, итқоуроу ртрадициақәеи ҳцәеидамхәароуп, ианагъ урт рмаршәа кны иеилаңшаалатәуп, иеивыгалатәуп. Насгъы ҳаптазаара анегативтә цәйртқрақәа рыла маца-ра ишьақәгылоушәа иаҳцәйкамлароуп. Мамзар иакәм даеа ганк ахъ ҳаванажыр, иакәм тышак ахъ ҳхыбкыр қалоит. Ианагъ иаадыруазароуп, ҳхағы иааганы ихамазароуп иаҳъатәи ҳабзазарағы иага ацәгъарақәа ҳпилозаргъы, урт шқашшыарбагам, апзызара шрымам, ацәгъя атқыс абзиарақәа акырза ишеиҳау. Абзазарағы иаҳъа гхас иааҳпыло зегъы ажәйтәра инахаратданы, зегъ уи ацәйнха-мынхақәа роуп, уи иаҳылқыа-ғылқоуп ҳәа анаххәоз аамта цеит. КПСС Ацентр Комитет ииунтәи (1983) Апленум инартбааны излазгәанағайт апсызғъара, ахатә малырхаратә интерессқәа, атқартышагара, ағыжәра, асоциалисттә мал азымтасра үхәа реиңш икоу, ҳаптазаара иацәтәыму ацәйртца қъаҳәқәа зегъы ааидкыла-ны «ажәйтәра ацәйнхақәа» ирыхъеит ҳәа алкаа ақатцара ши-ашам, урт рышшатақәа иаҳъатәи ҳаамтағы ишыпшашаалатәуп. Апленум излазгәанағайт ала, арғиағы изы ихадараны икан, икоуп иара игражданта позиция. Иаҳъатәи ҳаптазаара иа-моу, излақоу ахадаратә тенденциақәа ииашаны реилкаара-зы партиятәла рыйзнеири, рыйттаареи, реилкаареи ахәтоуп. Абағатәра иаша змоу ашәкәығы, арғиағы апстазаара иамоу аудағрақәа иеырцәихъчарц далагазом, апстазаара ишәтү-какачны мацарагы иаасырпшүеит ҳәа далагазом, агхақәагы атқәи иаҳъатданы апхъақа ииаигазом. Ацәгъеи аб-зиеи реилыпшашаареи диалектикала ирызнейтәуп.

Абри аздаара иадхәаланы иқәгылоит иара иазааигәазоу даеа проблема дукгъы. Уи итқоуроу алiterateратә фырхатда ипроблемоуп. Ишдыру еиңш, итқоуроу афырхатда ипроблема иуадағзақәоу ируакуп, ҳара апсуа ҳәи мацаара акәым, атра-дицииен амәхаки дүззакәа змоу аурыс literature-ғы иаҳъа-гъы еимактәы-еиңәктәыс икоуп.

Дызустада иахъа ҳазъыпшыша, идеалс иаҳапхъаζаша афырхатца? Апстазаарағты алтературағты?

Ари азтцаара ишиашоу, иаахтқаны хшығаңык ала атак ақатцара залшом, имариам. Лымкаалагы иахъа. Итқурам иқәзбара еиҳа имариоуп, итқуруу сахъаркырала агера угартә иаарпшроуп еиҳа иуадағаз акәымзар. 20-тәи – 30-тәи ашықәсқәа рзы уи итқуруу, идеалс иупхъаζашағы афырхатца иалкаара, ипшаша зламариқәаз ықан. Избанзар, апстазаарағты алтературағты еиҳараζак итқурам ҳәа ипхъаζашағы асоциалтә-класстә ғацәа ракәын. Ҳәзынтықаратә система өңдүрүү, асоциалисттә еизықазаашықәа згәампхоз ирөагылоз ракәын еиҳараζак итқурам ҳәа ипхъаζашағы. Урт иракәпоз, иағапыз-еуаз зөгөн, шамахамзар, итқуруоуп ҳәа ипхъаζан. Иқазшьарбагаз усқантәи алтературатә фырхатца ауаажәларратә тәкы змаз ус дук даштымыйтгы, иқаймтозтгы, уи азы дмықәпозтгы, дтқуруоуп ҳәа дыпхъаζамызт. Дағақалагы иаххәозар, ауағы еиҳараζак ахәшьара злаиауаз уаажәларратә функциас имфаңигоз ала акәын.

Иахъа акәзар, итқуруу алтературатә фырхатца из-кны апхъағаңы ашәкәйиғаңы ақыр реырпсаххьеит, реентаркхьеит. Иахъа шытта ауағ бзия, итқуруу ауағы ҳәа иупхъаζаша изы ашәага-загақәа реентаркхьеит, дағақхахьеит. Азеиңш ус далахәуп, азеиңш ус ағы иду Ахәзынтықаратә планқәа инарыцтсангы инаигзойт ҳәа маңара дузалкауам, аңғың қайтном азы маңаралыңды дөйрпшыгоуп ҳәа дүзыпхъаζом. Иахъагы, ҳәарас иатахузеи, ауағы ауаажәларратә усс иқайтко ахә ҳаракны иршьоит, аха уи атқысгы иеиткамкәа ахшығызыштара рымоуп аморалтә-етикатә эзгаарақәа рыйзбара. Алтературатә персонаж ихымфаңгаша, иқайтко, ииуа, иихәо – ажәак ала, адәахъала инубаалартә, иныпшыртә иқақәоу рымада ракәзам аус злоу, ихадароу. Аус злоу иқайтко зықайтко, ихымфаңгаша мотивқәас иамоу, пстазааратә принципқәас дзықәнықәо зеиңшроу, ғонутқала, доухала, психологиала дахынзаңқьюу, дахынзеизаку исахъаркны раарпшреи рыйттаареи роуп. Дтқуруоуп, иаххәап, Леуан (Алықьса Гогәуа иповест «Асқак дузаагәан, аха дузгәамтейт» ахадаратә персонаж), аха уи адәахъала инубаалартә уаажәларратә

ус дук қантдо, илиршо даабом. Итсоурам аперсонажцәei иареи реидысларақәа раан моральла даиаизаргы, хатала, маҳа-шъахала даттахеит. Дкоммуниступ, дтсоуруп Алтыкә Җатрышба (Никәала Ҳашыг ироман «Апышәара» ахадаратә фырхатца), аха уи дызлоу аамта маңк инаскьагоуп, аменшевикцәа рхаан инадыркны Аңсны атоурых өңд аетап хадақәа иргөлганы иаагоуп уи ипстазааратә мәға. Дтсоуруп Ешсоу (Мушыни Папасқыыр ироман «Згәи еицамкуа Ешмоу» ахадаратә хаңы), аха уи ипстазаара Аңынцытәлатә еибашыра дүзза иадхәалоуп. Арт зегы ҳлитература иатахқәоу роуп. Аха ҳаңы макъанагы имачуп иахъатәи ауаа итсоуру рхағсахъақәа. Җемыри, Камачычи, Сайдеи, Бежъани рыхъзқәа анаххәо, иаразнак ҳаңы иа-иаиуент урт алитетуратә ҳағсахъақәа досу изыдхәалоуп раамтақәа ирызкны ихатәаау асахъақәеи ассоциацияқәеи. Иахъатәи ҳаамта иазкны ус еиңш ган раңзала иеибытоу, итсоуру, атипра зуа алитетуратә фырхатцәа рхағсахъақәа ҳапрозаикцәа макъана ирзаңымтацит.

Хыжызызбахә схәақәахъоу рнағсфы, иахъатәи аңсуа про-за акыр ианубаалартә икоуп атоурыхтә тематикағы. Уи уажәи аабыкъанза атың маңданы иаман. Изыхъя-зыпқъя-лак, атоурыхтә тематикала аретиамтақәа раптцарап уажәи аабыкъанза аңсуа прозаикцәа акыр ирцөйгуадағын. Арахъ хымпода, архъағ иитахқәоу ируакуп иара. Ари аганахъала-гы атыхъетәантәи ашықәскәа рзы азәымкәа-ғыңызмәкәа րығепыршәахъеит. Уи, хымпода, итсоуру акы акәни икалеит ҳлитературағы. Атоурыхтә темақәа րызхъаңшра ихәартоу, итсоуру тенденциоуп.

Ҳашәкәыиғаңцәа амилат ҳдырра арцыхъыразы ажәйтәи ағатәи реикәмтхаразы, аңсадгыл гәакъа зыңсоу архъағ қыя аиелыркааразы атоурыхтә темақәа ирызхъаңшует. Ииасхъеит ажәйтә аамта ҳәа нахъызтданы ажәлар шәй-шықәсала, зқыышықәсала иеиниргалаз рзеиңш етикатә нор-мақәа, рұнатә пышәа илтажыны мап анаңыркуаз аperiод. Иахъа шытә еилкаахеит ажәйтә аамтагы абзиарақәа, ҳара иахъатәи ауаа иҳаңәаша ақазшыақәагы, ахатабзиарақәагы шамаз. Иеилыңшатәхеит ажәйтәрағы аңәгьеи абзиеси, аб-зия иахъагы тұыргәас иқататәхеит. Атоурых ақынты аиба-лак ақәымкәа, ҳажәлар иреигүр рқазшыақәеи рфырхатцареи

аазырпшуа ахтысқә аралашаара реаныршөоит ҳапрозаик-цәа. Уи ипсабаратәу процессүп.

Арақа зегь раңхыа иалкааны азбахә ҳәатәуп пстазааратә мәхакылагы, тематикатә еилазаашылагы, сахъаркыратә ғазарылагы, идеиатә тәкылагы иахъатәи апсуа прозатә рәниамтақәа зегы иаарылыхә, иаҳзааигәоу атоурыхтә аамта қәтәак (1922–1928 шынқәа) иазку Апсны жәлар рпоет Баграт Шынқәба ироман «Ахахә еисса». Ари ароман, акыпхъ абеижътеи раңәак шымтұагы, апхъафқәа акыр ирылатқәаҳьеит, ахәшьара бзиагы артахъеит. Иара ақазшыа چыдақәа ирхадароу ируакуп ҳәа сгәи иаанагоит ажәлар ртоурыхи ұхыдәләни рдеиңши ирыдхәалоу хыпхъаңзара раңәала азтәарапқәеи атемақәеи ахықәнаргыло. Ажәйтәи ағатәи реизықазаашьақәа, хкы раңәала реилиттәа арақа апсуа жәлар ыңстазаара иауаршәаны, уи моу ачыдарақәа аспект өышла иаарпшуп. Ара апсуаа ртоурыхи иахъатәи ыңстазаареи ирыдхәаланы иңәыргоуп апсадтывл абзиабреи, абиңарақәа реимадареи, ақьабзқәеи, атасқәеи, адоухатә бениареи, апсуа инхағы иңшатә психологияи үхәа хыпхъаңзара раңәала азтәарапқәа ркомплекс.

Ауағы дахъиз, дахъааζаз, дызлиааζ ажәлар дрыдхәа-лазароуп, ижәлар ыңғәгьеи рыбзиеи, րгәырғоен րгәырғъареи րыңцеиғишозароуп, иареи дареи еимаздо аңаҳәақәа ңым-тәароуп, ижәлар ртоурых азхәыцреи уатқәтәи амш азы гәазыхәарапқәас, ҭахырақәас иамоуи еипшызызароуп. Ұхыда ацарапа иаанагазом амилаттә шъатақәа ыңрзра, րәахтәарап, ыңқәүзәзәра. Ажәйтәи ағатәи еихылғиааузароуп, иеибар-бениозароуп, итибагозароуп. Ажәйтәи ағатәи еихылғиааузароуп, иеибарбениозароуп, итибагозароуп. Мамзар, иқәи-бахзо иалагар, ағатә ажәйтә атсанарззарц иақәнакыр, ажәйтәра ағатә иалхәаны ашьаға еихгаха анамто иалагар, ажәлар (амилат) уатқәтәи рлахыынта, ҳәгепта, илтшәадахоит, – инықәырпшәа акәзаргыы алас ҳархәоит ароман «Ахахә еисса» иагәйлгоу аидеиа хадақәа.

Иқазшыарбагоуп «Ахахә еисса» ахадаратә фырхацәа абду Бежъани уи иматә хәычы Лагани реизықазаашьақәа. Урт ашәкәысөи алас иахъетоуп ҳәа иипхъаζо ажәйтәи ағатәи реизықазаашьақәа ирсимволуп ҳәа сгәи иаанагоит. Бежъан ажәйтәра иамаз аган бзиақәа дырсимволны даабоит. Лаган ағатә аамтеи апеиңши лашеи дырсимволны дцәыргоуп.

Иқазшыарбагоуп автор ибзоурала акыр шыққаса нызтхьоу Бе-жын ипстазаара анеихишишыало ҳаҳыихтыгәло, уи имата Лаган иакәзар – дхәычуп, иижәша азыхъ ахы ытцнамхың зырхәо иоуп, ипстазаара анхациркуа аамтазоуп ҳаниқәшәо.

«Ахаҳә еиғса» иазкны иүхәаша раңәоуп, аха зегъ реиха ихадароу уи ауп, архыағ ажәйтә аамтеи, ағатә аамтеи, атоурыхтә перспективеи ииашоу позициала дрызнархәыцуент, ие-илинаркауент. 20–30-тәи ашықәсқәа рзы иқазшыарбагоу алитетуратә фымтақәа рәғы ажәйтәи ағатәи еиғаргыланы ишаадырпшуаз акәзам ароман «Ахаҳә еиғса» ағы ишыкоу. Ара ажәйтәи ағатәи еиғағылаզом, еиҳа ихеибартәауент акәымзар. Ажәйтәра иамаз абзиарақәа, уи апозитивтә ганқәа «Ахаҳә еиғса» ақара даеа апсуа литературатә рәниамтақәак рәғы ұйырғы иаҳдылом схәар азәгы из-сымакрым ҳәа сгәи иаанагоит. Убас шакәуты, автор ажәйтәра зынзаскгы дамтцахырхәазом, аидеализация азура даңдайхароуп. Ажәйтәра иамаз абзиарақәа акыр архыаға ии-аганы изахирбо, уаттәти ҳдеиңш амат азура иаҳәарц итахуп азоуп. Атоурых, атрадиция змам ажәлар аперспективагы зларауазеи? Ашәкөйфы ихәарц итахуп: апсуа жәлар акыр акәра ду рымоуп, ртоурыхи ртрадициие ашәышықәсақәа иргәйлахалоуп, аперспективагы роурууп.

Апсуаа ртоурых ағы акыр инахароу аамтақәак рзтәи ахтысқәа раарпшра иазкуп абжъаратәи абицара иатцанакуаapoет, апрозаик Борис Тыжәба иповест «Асаркъал аbjы» (1983).

Борис Тыжәба уажәраанжатәи ифымтақәа еиҳараңзак иахъятәи ҳаамта иазкын. Еиҳараңзак зысхәо, акыпхъ збаҳью иара ипоема «Аң адацра» аңыптәахақәа излахдырбо ала, уи атоурыхтә тема иазкуп. Абжъарак, Борис Тыжәба уажәы ааигәензә архыаға дырдыруан поетк, журналистк, очеркистк иаҳасаб ала. Аңынцътәыла еибаашыра иалахәз апсуа тцеиңзә жәпағык рыхъз зырнагоит Борис Тыжәба иочеркәа реизга «Хаштра зқәум ахъзқәа» (Ақәа, 1975 ш.), даадыруан иажәенинраалақәеи ипоемақәеи рыла, Ушы Ахәбеи Владимир Пачлии ирызку идокументтә повестқәа рыла, иара убас апериодикатә кыпхъ рбаҳьеит хыпхъазарала имачымкәа иара иочеркәа.

Аповест «Асаркъал абжы» ағы автор заанаттәи абжыратә шәйышықәсақәа рзтәи Аңсны атоурых дазхъапшит. Ара тема хаданы иқәгылоуп ажәйтәтәи аңсуа племиақәа жәларыкны рееидкылара, рконсолидациатә процесс аарпшра. Аповест ағы акыр агәра угартә, настыы аакыр итибаго иқатдоуп атоурыхтә табырги ашәкәйшөө исахарькыратә хытхәаи реизықазаша. Ганкахъала, Аңсны афбатәи ашәйшықәсазтәи атоурыхтә хроника иаҳәо автор давагылазом, иеилеихәазом, уи иаҳәо аиөыхарақәа изазом, даға ганкахъалагыы, ирәиаратә хытхәа атоурыхтә табырг акыр иашашәаланы иқатдоуп. Ифашаазом автор иеырзикызы, иштыхызы атема ду иамоу аудадафрақәа гәйинкыланы ишимоу, атакпхықәра ҳаракы шиднатцо шейликаауа. Аповест ибзианы ианыпшүеит автор иааирпшырц иеызикызы аамтазтәи атоурыхтә хтысқәеи апроцесскәеи рыйзбахә зәо ағыратә документқәа акыр ибзианы, рымаршәа кны ишиңдәз. Хъаҳәа-пахәада, кәанызанрада иаҳхәар ҳалшоит арақа атема иштыху, хымпада, иаҳватәи апхъаф иитаху, интерес имоу ак шакәу, настыы сахъаркырала ицәгъамкәа ишаарпшү.

Абри атема иртцауланы, ихартәааны аарпшра иззуп Борис Тыжәба егы иповест «Багада амтән» (Ақәа, 1985 ш.). Арақагы ахтысқәа мәғаптысует ҳара ҳерала афбатәи ашәйшықәсазы Аңсны амрагыларахътәи акәакықәа руак ақны, лымкаалагыы – Щабал. Аповест шъаҳәла иаанарпшүеит атоурыхтә конкреттә хтысқәа, еиуеипшымыз аңсуаа племиақәа жәларыкны рееидкыларазы имғаптысуз апроцесскәа шмариямыз, хыцәнамырхала атәымтәялатәи аимтәацәа, аколонизаторцәа ирғагыланы қәпәтәйс ишримаз. Ускантәи аамтазы амч ду змаз ахәйнәркәррақәа Ҷамтәйлеи Византиеи ирғагыланы аңсуа племиақәа ирылдыршаз ахақәиттра, ахыпшымра рфаштас ашыа катәаноуп ишроуз. Аповест ағы сахъаркырала акыр иртабыргны иаарпшуп атәила ағонутцәа иамаз аиөыхарақәагы.

Атоурыхтә темақәа аус рыйдулара иеанишәоит апразаик өа Даур Зантариа. Уи лымкаала арғиара обиектс иқатданы имоуп Аңсны XIX ашәйшықәсазтәи еиуеипшым атоурыхтә хтысқәа. Уажәө ааскъа итыжызы иажәабжықәа реизга «Нар улбааит» (1984 ш.) агәра ҳнаргойт алтшәа бзиақәагы ши-

моу. Акы затқақтап гәазыңқарап ақасаб ала исхәарц стахуп атоурыхтә фактқаеи ахтысқаеи сахъаркырала реизыркәкәара апразаин өңдеңдеги иеанишшәаларц. Насғын автор иқәра злақоу ала, иахъатәи атемақәагын мап рәимкландаз, иахъатәи аамтагын дазхъапшландаң сгәахәеит.

Атыхъетәантәи ашықәсқәи рзы акыпхъ рбеит акымкәа, әбамкәа аочеркәагын. Аоперативтә қазшы змоу ари ажанрағын ашшәкәиөөцәи русура лытшәадоуп ҳазхәом. Итытхъеит «Аамтеи ауаан» хәа хыс измоу аочеркәа реизгәкәа хәба. Еиуеипшым атемақәа ирызкны аочеркәа ркыпхъхъеит ажуралнқәа «Алашареи», «Амцабзи», агазет «Аңсны қапшы» рәкны. Аллитературазы ихәарту ари ажанр арғиаразы акыр активла аус руеит Алықыса Гогөуа, Цумма Ахәба, Борис Тыжәба, Гварь Жанаа, Никәала Ҳашыг, Владимир Басария, Даур Зантария, Екатерина Бебиа-пәхә ухәа даеа пытфыкгын. Урт рәымтә аочеркәа рыйзуп апхъагылара змоу аколихацәа, аусуцәа, аинтеллигенция, арғиаратә усзуғцәа рхатарнакцәа. Зызбахә ҳамоу аамтазы иаптцу аочеркәа рғыырак рсахъаркыратә ҳаракыра итегын еиғындаң ухәартә икоуп. Аочеркәа рыхәтак агазеттә статия ма апбулицистикатә статия иазааигәаноуп ишиқатцу, асахъаркыреи аизыркәкәареи рыңғамацуп, апхъаф игәи дырцыхъыхыртә иқатцам. Авторцәа ари нахыс хышығызыштыра арталароуп итцуоруу, актуалтә қазшы змоу азтцаарақәа рықәыргылара. Аочерк иалкаау азәи ма акколектив ирызкызар қалоит, аха еизадоу астиль мацарапла, иеизадоу ахшыфтакқәа рымаспана анаарпшхалак, аеффект азықаттом. Уеизгын-уеизгын иахнатозеи митәис, ҳазларбеноузеи, иңъаҳшаша иханаҳәозеи аңыа афырхатцак, апхъагылара змоу ауафы изкны ифу аочерк? Атахызаргын ажәак иадамзаргын мңык амхәозааит! Даеа усуп, аочерк зызку азә иакәзаргын, уи дахынзақазшыбарбагоу, дахынзағырпшыгоу атәи аочерк бызшәала ахәашыақәа атаны итшагы итбаау уаажәлларратә проблемак ықәнаргыло иқатцазар.

Абра зызбахә сымоу азтцаара аганахъала иқазшыбарбагоуп, сгәи излаанаго ала, атыхъетәантәи ашықәсқәи рзы акыпхъ збаз аочеркәа зегын иаарылукаартә икоуп Витали Амаршын ифымтә аочерк неитцых «Сыңсадгыл ду Цыгъарда» (ажурнал «Алашара», № 12, 1983 ш.). Ари аочерк ағын иштүткүй азтцаарақәагын, урт рыхцәажәашыагын, автор кон-

кретла зызбахә имоу иқыта гәакъя Җыгъарда амацаразыңә ақәым, итқагы инартбааны ауаажәлларатә тәкырыны, ахшығозыштырагырыхәтаны, ираамысташәаны, ищаҳәцахәо, апхъаф игәры арцихцихыртә иқатдоуп. Апстазааратә фактқә аконостатация рзура маңара ақымкәа, ари аочерк аprobлематә тәкыры амоуп. Ҳапстазаара еиуеипшым аганқәа ирызкны абас икоуп аочеркәа роуп, сгәана, иахъа апхъаф еихаразак иитаху, хочеркистицәа рұқынтастырылған.

Абас икоуп иааркъағаны иаҳхәозар, иқазшъарбагоу иахъатәи апсуга прозатә реиамтақәа ртематикатә еилазаашша, тәкылагыры рхадаратә тенденциақәа.

Зеипш қазшъақәаки ҹыдарақәаки ҳапшаар қалоит зызбахә ҳхәаз афыимтақәа рформеи рстили ирызкынгы. Иаххәап, иахъатәи апсуга прозазы иқазшъарбагоу, азеипш тенденциақәа ируакуп еиуеипшым астильқәа ахъаҳыло. Ара икоуп атрадициатә жәабжъхәаратә-епикатә стиль. Сгәы излаанаго ала, ари астиль ҳапрозағы макъана апзызарғы анархагыры амоуп. Иахъатәи ҳапроза ибзианы ианаҳбаалартә икоуп иара убас афырхатқәа рпсихология анализқаттаратә стиль, аперсонажцәа рхақәызбаратә стиль, апублицистикатә, амемуартә-жәабжъхәаратә стильқәа.

Ҳапрозаикцәа раҳытә цыоукы аханатә иштырхыз рстиль хада мыңсахкәа иааниует. Абас, еихаразак атрадициатә жәабжъхәаратә-епикатә стильда ифуеит Баграт Шынқәбеи, Иван Тарбей, Мушыни Папасқыри, Никәала Ҳашыги, Никәала Кәйтнии, Сергеи Кәйтнии ухәа убас егыртгүй азәйрөфы. Аперсонажцәа рпсихология анализқаттаратә стиль ала дыфуеит Алықыса Гогәуа. Апхъафцәа деиңгәэртәхьеит ари ашәкәыфы акыр инартбааны ихы ишаирхәо аперсонажцәа ығонутқатәи рмонологқәа, иахъабалак иеицепшны, иеицепшқараны, қазара ҳаракыла изықамтозарғы, иеанишәоит асимволи аметафореи рхархәарагы. Уаанза аепикатә жәабжъхәаратә стиль еиха иқазшъарбаганы зыымтақәа ирныпшуаз Җүума Ахәбеи Алықыса Җиении атыхәтәантәи раптамтақәа рөы аперсонажцәа рпсихология анализқаттаратә стиль акыр реазааигәартәйт. Аханатәгыры абри атыхәтәантәи астиль ала афра реаныршәоит апрозаик өарацәа Анатоли Лагәлаан Даур Зантариiei.

Аиумори, аирониеи, асатиреи рстильқәа рыла афра акыр ирзыманшәалоуп Шота Җқадуеи, Шылодиа Аңынғали, Платон Бебиеи. Уи схәеит ҳәа, иаанагаζом иалкаау шәкөығык иалкаау стильк ада даεакы ихы иаирхәазом ҳәа. Уимоу, азә иапитқаз ғымтак ағғыс астиль еилаңса, еиуеипшым астильқәа, ықазарғыс алшоит.

Иахъатәи апсыза прозатә реиамтақәа рыхәтак азы иқазшыбарбагоуп актәи ахағала ажәабжықхәаратә стиль. Уи ауазхәаратә (урисшәала «исповедальнаиа» ҳәа изыштыу) жәабжықхәаратә стиль иазааигәоуп. Әүрпштәыс иаахғозар, еихаразак абри аформала ифуп Баграт Шынқәба хыхь зызбахә схәахьоуп ироман «Ахаңә еиғас», Платон Бебия ироман «Ашыңқәба», Шота Җқадуа иповестқәеи иажәабжықәеи рғыырак ухәа убас итқагыы. Ажәенираалеи, апрозеи, адокументи, асахъаркыратә хытхәаи ғымтак ағыи иахъеилаңсоуты аабоит. Убас икоу аформа еилаңсала ифуп Нели Ҭарпха зызбахә схәахьоуп лышәкәи «Уара утцеицәа, Дәрыңш...»

Ара хыхь иаҭахузеи, арт астильқәа апсыза литературазыхәа маңара акәзам изқазшыбарбагоу. Иахъа урт инартбааны ахархәара рымоуп аешъаратә литературақәа рғғыс, лымка-алагыс аурыс литературағы.

Иааркъағны акәзарғыы, хыхь иқаҳтқаз азеипш ххәаа излахнарбо ала, иахъатәи апсыза проза апсыгерақәа реиха аихъзарақәа еиҳауп. Апхъаф ихәаша, ищхрааша, илаңшхәаа зыртбааша ауп ианаҳәо, иахъатәи апстазаарағы ииашоу, итоуроу ахырхарта, аориентация инатоит.

Абрақа иқаҳтқаз азеипш ххәаа иахъарбоит иахъатәи апсыза проза ажанр хадақәа зегыс амехакны ишамоу. Нақ-нақ еиҳа ағиара зауа ахәара уадафуп, аха иахъазы акыр алтшәа бзиақәа рымоуп аромани, аповести, ажәабжыи ржанркәа.

Иааизакны ҳәхәапшузазар, иахъатәи апсыза проза акыр итышәынтиләалахъеит, иахъ-иаҳа аинылара иағуп. Ҳара зегыс иҳаҳетоуп ҳамчқәа еидкыланы уи иамоу аихъзарақәа реичахара, ашәкөығысқәа рұңыа ҳатыр акәттара, ғымтәқәа рымаршәа кны, аамысташәала рыхцәажәара.

Убас шакәүгүс, апсыгерақәеи агхақәеигүс уағы иадиба-лоит, иахъатәи апхъаф идоухатә тахырақәа зегыс ҳәпроза иазхартәааяу иқам. Исымғатәни хыхь иазгәастахьоу акық-әбак рнағсгүс, ҳәпроза апсыгерақәа ируакуп ҳәа сгәс иа-анагоит зиденатә-сахъаркыратә ҳаракыра бжъаратәқеоу

ағымтақәа ахырацәахаз. Авторцәа азәырғы ағышьба атехника рнапағы иааргейт, атема алпшаашьагы иақәшөоит, асулижети акомпозициеи цәгъамқәа иеиғырбаауеит, аха, ес иқалалакғыы, раңтамтақәа ридеiatә-сахъаркыратә гыдра лақәуп, ма ибжъаратәуп. Сгәы излаанаго ала, иахъа зегъ реиҳа иахъырхагоу, иахъыкәласуа, ҳхапың зәо, ҳхы зыршақәо абарт иғыцу ҳәа раңтәк ҳазымто абжъаратә ғымтақәа роуп. Иаңтәи иааста иахъатәи аңсуа пхъаф «илеишәа цәгъоуп». Аңсышәала ифуп азыхәа маңара арғиамта дыхнахуа дықам. Аңсуа пхъафцәа иахъа атцара рымоуп, аңсышәала маңара акәымкәа урысшәалагыы, имачзам ақыртшәа ма даға быйшәақәакғыы здыркәо. Урт абызшәақәа рыла илпшааху алитетуратә ғымтақәа раңхъара алшоит. Үс анакәха, иғәы змыркылыхуа ағымта апхъара иңәүудафуп, мчылагы дузаддалоны ҳәа дықазам, исахъаркыратә гъама иазхәхьеит.

Ҳапроза макъана иахъынзахәтоу иазамехамкың актуалтә темақәа раңдоуп. Акыр имаңуп ахәыңқәеи ағари ирызку ағымта ғыңғыңқәа, ихамоу рахътәгыы ипсығекәо акрықоуп. Аңсуа жәлар рыхтәк шытә ақалақыңқәа рәғи инхойт. Урт ақалақыңқәа рәғи инхо рыйбазара атәи зхәо алитетуратә ғымтақәа макъана имаңзоуп. Иара убас еипш ираңәандә итңегы итқаулуо (идеятә тқакылагыы, сахъаркыралагы) арғиамтақәа ҳаманды үхәартә икоуп 1941–1945 шыққасқәа рзәи Аңынцәтәйлатә еибашьра атемала.

Ҳәарас иатахузеи, ҳапроза иамеханакуеи иазамеханамкуеи атемақәа рымцарагыы ракәым аус злоу. Аус злоу аңса пхъағы имаңцарагыы иакәым, уи иғъама ахырхаркхазғыы акәым. Иахъа шытә адунеитә литературағы ҳазлаңцәиртцыша ағымтақәа раңтцаразғы аңсуа проза ағазықатцара амоуп, ашъатагыы амоуп ҳхәартә икоуп. Аха амилаттә қашшыагы аңемырзқәа, азеипш уаажелларратә тқакғыы роуртә асахъаркыратә ғымтақәа раңтцаразы ҳапроза макъана ипсығеуп. Аңсуаа рыйбазареи рыйстазаареи иазку, аха еғырт ажәларқәагыы рыйгәтихәақәак зхәо, ргәазыхәарақәак ҳазыртәаартә икоуп аңсуа литератураға прозатә рғиамтақәа, аиашазы, макъана имаңуп. Иахъәап, Баграт Шынкәба ироман «Аңынцәарах» еипш Аңсны антытғы арезонанс злоуқәаз зақа ҳамоузеи ҳәа азтцаара ықәгыларгыы алымшои? Асахъаркыратә рғиамта жәынгы-ғанғы имилаттәзыроуп. Аха идеялар қазарылеи иҳарракызыар, иара зыххәаау, изыз-

ку ажәлар рымасыра роума зыматқа ауа? Ажәларқәа зегъы еиңдерзейипшны, ирыхәо доұхала иарбено иқамлои? Хыхъ зыζбахә сұқаға зегъытқәа апышшәара рымкру, егъырт ажәларқәагы ирыдыркылару, ирылатқәару иеитаганы зегъеидгылоутәи апхъаф инаимтахтар? Иеитагоугы (иаҳхәап, аурысшәахь иеитагақәоу) иабанзарылатқәеиш? Икоуп аматәа ағны иушәүтцаша, аус ануа иушәүтцаша, сасрахә ғыра уанцо иушәүтцаша. Аха изықалома асахъаркыратә литературатә рәниамта уара умилат, ужәлар рымасыра рыматқа ауа, егъырт егъранамхәо? Асахъаркыратә аартра ғың зықатқаз, иара дызхатарнаку ажәлар рымасыра дыртәум? Ажәак ала, ҳапроза макъана ауалпшықәа маңымкәа иадуп иалнаршашагы рацәоуп.

Хашәкөысөңдә ируалпшыоуп аринахысты апстазаара итқагы реазаагәартәларц, асса-мыссақәа ракәымкәа, иқазшыарбагоу ахадаратә пстазааратә хтысқәеи ақәыртпрақәеи блатцарыла итыртцааларц, апстазаара иткарны, иуадағны иқәнаргыло аprobлемақәа тыртцааларц, иахъатәи апхъаф идоухатә тахырақәа итқагы ирызәлемхажаларц, иғәцааркларц. Ашәкөысөңдәагы апхъафқәагы ихәхәтоуп хбызшәа ахзызаара, аицахара, ахъчара арәиара.

1984 ш.

Иғырпшыгоу ағырхатда ихағесахъа аптцаразы

Дөйрпшыгоуп, дткоуроуп хәа ипхъазоу ауағы, ағырхатца, ажәлар дыртакын ажәйтәгы, дыртакуп иахъагы. Иахъабалак егъырт ажәларқәа рәғыы ус ауп ишықоу, аха даеацъара ихараны ҳазцарызеи, апсуаа ҳәғыы ағыратә литература ан-хамымзғы, ажәлар рәғапты саҳъаркыратә рәниаратә фантазия иаζбейт Нарттаа дуқәеи, Абрыйскыли, Инаңхана Къагәеи, Ҧышқыағ-ипа Манчей, Баалоу-пхә Мадинеи ухәа реиппи икоу хаштра зқәм, иткоуроу аепикатә фырхаңа ссирикәа рәғесахъақәа. Итцегь арахъ иахъзаагәоу аамтақәа рзы ажәлар идеализация рзурақынза ихагаланы ирыхцәажәо, ақазшы бзиақәа рыдпхъазаланы, рыζбахә ашәанғы, ажәабжынгы иеимыркъо ирхәо иалагеит ареалтә тоурыхтә хағқәагы,

иаххәап, Къаҳъба Ҳа҆цъарати Бгажәба Салумани реипш иѣқәаз.

Апсуа сахъаркыратә литература а෇иара ианалагаз аахыс иналукааша ҳашәќәыфәцә азәирөы иапыртцеит итçoоро, иەырпшыгоу, идеалс иупхъазаша (ҳәарас иатахузей, досу дара зтданакуа аамтала) афырхацә рхаශсахъақәа маҹымкәа. Иахъа апсуа литературағы итçoоро афырхацәа ызбахә анаххәо, иаразнак ҳеапхъа иаагылоит, ҳадыррағы иааниует Камачычи, Сайдеи, Дамеии, Къаҳъба Ҳа҆цъарати, Зауржан Золаки ухәа рхаශсахъақәа Дырмит Гәлиеи, Иван Папасқыри, Баграт Шынқәбеи иеицирдьруа рфымтақәа «Камачычи», «Апхәыс лыпатуи», «Аеатә уааи», «Ахра ашәеи», «Ацынтәарахи» рыла. Иааидкыланы, ара зызбахә схәазгы, исымхәазгы, апсуа литературағы иҳамоу афырхацәа рхаශсахъақәа зеипшла ҳалапш нархахгозар, иаабоит конкретла дара зтазкуа аамта акыр иашъашәаланы, иахатарнакцәаны ишыкоу, досу дара зхылтцыз аамтазгы ишкәашшарбагоу. Даеакала иаххәозар, ареалтә пстазаарағы иарбан аамтазаалакгы иара ахатәи, иара иақәнагоу афырхатца далнамхырц залшом, дагъялнахуеит. Убас шакәугы, аиаша ххәозар, апсуа литературағы изыхъя-зыпкъялак итçoоро афырхацәа рхаශсахъақәа рааста итçoурам аперсонажцәа рхаශсахъақәа еиха игәылтәааны, ихатәааны, сахъаркыралагы еиха иртабыргны, апстазаара еиха иашъашәаланы икоушәа избоит. Са садтәаланы исымпхъазеит, аха апсуа литературағы хыпхъазаралагы итçoоро рааста итçoурам аперсонажцәа еихазар ҝалап. Уи ус иахъыкоу зыхъяз ашәќәыфәцәа рхатарақәа рымацара ирыдмыжъялакәа, аобиективтә мзызкәагы уасы ипшаар алшоит.

Ҳашәќәыфәцәа ргырак ҳапстазаара иамоу агхақәеи итçoурам ахаශсахъақәеи раарпшра реахъаныршәо, реахъадырцало, иаҳагы ихтакны иахърымоу жымдырымхазеит. Урт зегыи аерүцкъяратә функция нарыгзо икалеит. Иахъагы ҳапстазаарағы агхақәа ыкәзам ҳәа азәгыы изхәом, итçoурам, апырхага ҝазтço ауаагыы анызааны иауҗаху. Аха урт агхақәеи итçoурам ауаαι еиха икәашшарбагазам. Икәашшарбагоу, апзызара змоу, хымпада, итçoоро апстазааратә цәырттрақәеи итçoоро ауаαι рами. Ареалтә бзазарағы, ианагъ инеипыннкыланы ргәатара мариамзар-

гыы, аңғыя зыршуа, аңғыя нықеызго, апрыхага қазтақәо анегативтә цәйртқақәеи ауааи рааста абзия қастдо, пхъақа хцара иазықәп о хараза иеихами. Ус анакәха, хлитературағы иғәцаракны иамазароуп, уадағрас изықәшәалакгыы, изын-кәа-пынкъалакгыы набышрада аиаша иазықәп, аамта иақөыршәаны зшьаға еихызго, зегъ рыла зыламыс цқью ауаа. Ус анакәха, иахъа апсуа литература итәбыйргынгыы датахуп, апхъағцәагыы изгөйшүеит иөйрпшыгоу, идеалс иаҳапхъа заша, иткоуроу афырхатца ихағсахъа. Еихараражакгыы ас икөу афырхатца ихағсахъа ртажуп ағар, иғеидасуа аби-парақәа рхатарнакцәа. Ас еиңш апхъағ имоу атахыра, агәазықәара, хымпада, ипсабаратәуп. Аха, изаазарызеи, хлитература иахъа акыр иацәыуадағуп иткоуроу афырхатца ипшаара, уи зеиңш қазшықәаси ыңдарақәаси имоу рүттәа-ра реилкаара.

Иткоуроу афырхатца ипшаара, уи ихағсахъа аптара али-тературазы ианагъ иуадағын, аха иеиңшырпшны ҳахәапшуда-зар, еихъа ианымариазгыы ықан. Иаххәап, ғажәижәабатәи ашықәскәа рзы иткоурази иткоурамзи реиодырраара акыр имариан, афи ахи реиңш еилганы уағы ибартаны иқан. Ҳхәынтқаратә система иадғылоз, ақытanhамға аколективи-зация азура иацхраауз, акулакцәеи апатриархалтә-феодалтә цәйнх-мынхакәеи ирықөызбоз, ирғағылоз дфырхаткоуп, дткоуроуп ҳәа дыпхъа зан. Ауағы иморалтә-етикатә қазшы-қәа рыла ааста, адәахъы инирпшуз ахымғаңгашықәа рыла ахәшъара инағон алитетатура. Ус акәымкәа ағыңц пстазаара, асоциалтә еизықазаша ғыңқәа ирпирхагаз, урт ирыдгы-ланы активла имкәпоз, дткоурам, изқөызбатәу азә иоуп ҳәа дыпхъа зан. Иара убас Ацынцұтәлатәи еибашыра дузза ашықәскәа рзгыы иткоуроуи иткоурами реилыргара, ре-илкаара алитетатура акыр иазымариан. Апатриот иашеи апсадгыыл апсағы үсқан ипсабаратәни еихъа уағы ибартан, фырхаттаратә қазшы злаз, иеицамкуаз ауағыы аамта ахата икәнаргылеит, ицәйрнагеит. Аха иахъа алитетатура акыр иацәыуадағуп атипра зуа афырхатца иалкаара. Иахъатәи ауағы ипсихология аилазааша, ихымғаңгаша, иеилкаара, ичыдоу ауадағрақәа рымоуп, реилазааша еихъа иуадағеит, тәға змам аганқәа рыла ишьақәгылт. Ауағы ианбықөыз даныгуадағмыз, аха иага умхәан, ажәйтә аамтақәа рзы апстазаара дызладхәалаз арахәыңқәа рхыпхъа занара еихъа

имачын. Иахъа ауафы шәкы, зқырыла апстазаара дад-хәалоуп. Абартқәа рзоуп асовет кыңғыр ағы, лымкаалагы аурыс периодикағы, итқуору алитературатә фырхатта из-кны лассы-лассы аимак-аиғаққәа зәқырттуа. Ажәак ала иаххәозар, апсуаа хәғы маңара акәым, иаандыланы асовет литература зегъы ағғыс итқуору афырхатта изтәаара акыр иуадағыны икоуп, ищақәцахәо икоу, итәру аиғыхарақәеи аиқемшашатрақәеи зхылттуа зтәароуп.

Хара лассы-лассы иаххәалоит, апсуа литература ирлас-ны иеюит, амехак тбаа аиуит, қазара дула ишу аоригиналтә птамтақәа аланагалеит, ахъзгыр ахара инағхьеит хәа. Уи зегъы мцзам, ииашоуп. Ииашоуп еиҳаразакгы қәрала иахъ-маңу изнисхью атоурых уадафракәеи цқыя урызхәыңынды уахәапшузазар. Аха уи иаанагазом аилазааша уадао змоу, шәкы-зыққырыла иеибарку, иеильшүү, иеихдоу, темп лас-ла имфаңысуа иахъатәи ҳапстазаара иахъзаны, ихартәааны, ихадароу аганқәа зегъы аанарпшуюйт хәа. Ус иҳапхъазар, ҳхы ҳжьоит ауп иаанаго. Уимоу, азәгъы изсымакрым хәа стәйгүеит ҳлитература иазаамырпшырц, иазгәамтаңакәа иавышаны ицо, игәгәтажыны иамоу апстазаара цәиртпра дүкәа акры ыкоуп схәар.

Егырт ҳаркәатцып, аха иаххәап, иагъзициәаazarызеи иналк-фалкны акәымкәа, иахъатәи акоммунисти иахъатәи аусуфи иказшъарбагоу рхырғасхъақәа еизакны, иеизыр-кәкәаны, ихартәааны иахъзирбаша, ихазхәаша алитературатә реиамтақәа акыр имачноуп ишхамоу. 20–30-тәи ашықәескәа рзы апсуа коммунист дзеиншраз ҳара ибзиазаны иаадыру-еит И. Папасқыр ироман «Темыр» ала (иахгәалаҳаршәап уи ироман ақнитә Михеи Темыри рхәғасхъақәа). Үақа, иш-дире еипш, апсуа коммунист ишъақәгылара атема аарпшуп ажәйтә патриархалтә-феодалтә тәсқәеи (еиҳаразакгы ашыура атлас) ағатә еизықазаашъақәеи реиғыхарала, реи-барххарала. Аха ус еипш сахъаркырала, қазарыла ҳлитература иазаамырпшит 60–80-тәи ашықәескәа рәтәи апсуа коммунист ихағасхъа.

Зегъ рапхъаза абарт реиғш икоу ахәышрақәа сыйнарттысит апрозаик Никәала Ҳашыг ироман өңүц «Апышәара» (Ақәа, 1984 ш.) санацхъа. Хыих иқастзак ақык-өбак азеиғш згәатақәа цқыя игәйнкыланы, ҳхағы иааганы хрызхәыңуазар, ашәкәысфы имауреҳәартә икоуп иара итәала иде-

алс иҳапхъазарц иитаху, зегъ рыла иттоуроу афырхатца, аусуғы, акоммунист хадаратэ хәғны ироман дахъалеиттаз, уи ахағсахъя ғырпшыгас ипхъазаны иахъарадигалаз. Тәбыргуп, «Апышәара» ағызызыз дахъалеиттаз, уи ахағсахъя ғырпшыгас ипхъазаны иахъарадигалаз. Тәбыргуп, «Апышәара» ағызызыз дахъалеиттаз, уи ахағсахъя ғырпшыгас ипхъазаны иахъарадигалаз. Тәбыргуп, «Апышәара» ағызызыз дахъалеиттаз, уи ахағсахъя ғырпшыгас ипхъазаны иахъарадигалаз. Тәбыргуп, «Апышәара» ағызызыз дахъалеиттаз, уи ахағсахъя ғырпшыгас ипхъазаны иахъарадигалаз.

Хәарас иатахузей, абри ҭабара зқәым, аган раңаеи аспект раңаеи змоу, иахъаху, интерес иахъыша атема хадақәа ируакуп. Аус злоу атакзыпхықәра ду зцу ари атема автор исымтағы аарпшра сахъаркырала зақа иртабыргны, зақа аңстазааратә табырг иауаршәаны изықаттаз ауп.

Заанатғы уасы изағеиңтар алшоит апрозаик арақа илиршаз шмачым. Ароман атха-пхакәеи апсыгеракәеи амазартты, апсуа усуғы, акоммунист ишъақәгылара шымариамыз, хыпхъазара раңаела, настыы еиуеипшәамыз аптықәсыларақәа ишрыдхәалаз, уи атоурыхтә хтыс дүкәа рымғапысра апроцесс ду дшақәйтхамыз акыр аңстазааратә табырг иауаршәаны, иашьашәаланы иахирбонит. Сгәанала ари ағымта иамоу ахатабзиара хадақәа ируакуп.

Хәхәапшып, цөкәа ҳеазааигәтәны игәахтап ароман «Апышәара» аамтас иатсанакуеи, фырхаңа хадақәас иалақәоуи, настыы урт аарпшышыас ирымоу.

Ароман аамтас иатсанакуеит Апсны аменшевикцәа ахра аныруаз ашықәсқәа инадыркны КПСС XX аизара ду анымғапысуаз (1956 ш.) алагамтанза. Излаабо ала, ароман азы ари аамта маңзам, еивтәрпахны атоурыхтә хтыс дүкәа рыла итөу аамтоуп. Ари апериод ашәкәығы, ҳәарас иатахузей, машәйршақә иалимхәйт. Ишдыру еиңш, атоурых азы икъяғу ари аамтазы ҳтәйлағы имғапысит ауаатөйсөс аиримбациз уаанза ирзыымдырзоз а прогрессивтә хтыс дүззәкәа. Урт ахтысқәа аганахъ иргыланы иахәапшәомызт хыпхъазарала имачу, аха атоурых ду змоу, ижәйтәзоу апсуа жәларгы. Аешъаратә жәларкәа, – зегъ рапхъя иргыланы аурыси ақыртуеи жәларкәа – рхатарнакцәеи дарреи рыхәфахыр еибыттаны, апсуа жәлар иреиғүрттүрткеңтә ағыщ пстазаара аагаразы, ашықәыргыларазы рфаштас

ашың азкартәеит. Абарт ашықәсқәа рзы асовет жәларқәа ирхыргаз ахадаратә етапқәа зегыы активла ирылахун аңсуа жәларгыы. Ашәкөйсөн Никәла Ҳашыг ҳзыхцәажәо ироман ағы абри сахъаркырала азбараан тагәтасрақәак амазаргыы, излапсығекәоу ықазаргыы, хъаҳәа-паҳәада иаххәар ҳалшоит атоурыхтә табырг маңзак иадамзаргыы цъара иеилемгейт, иеилемхәеит, давамгылеит ҳәа. Иара абратцәкъя иазгәастар стахуп даеакгыы. Изакөу уи ауп, ироман ала хшығтақык иадамзаргыы тоурыхла иахзымдыруаз акгыы ҳаймхәаజеит. Атоурых тоурыхн, аха иара дызлазнеиз аспект ала, иеанишәеит иахъя уажәраанза литература ианыпшың, ма имачжаны ианыпшхью аганқәа ҳайлиркаарц.

Ароман аатуеит апхъаф иеем ассоциацияқәа изыртысыша, бзиарак қамлазаап ҳәа агәаанагара исташа асахъақәа рыла. Ахтыс мәғапсысуеит Аңсны агәаны, ахтнықалақь Ақәа, амшын апшашақәағы. Абрақа ҳихтыгәлоит ароман ахадаратә хәғы Алтцык Татрышба. Уи ихы дамыхәо, ажәйтәзатәи абаагәара аатца даважүп дзатцәха, ихызы мақъана иҳаздырам, ағымта ҳапхъо цытқ ҳнаскъаанзагыы иахзеилкааум. Иара ицәа-ижъы дысза дықоуп, акраамта ихдирра ицәйзны уа диазаарын. Ихдирра анааи, илацәақәа анахит, иибаз асахъақәа еилағ-еиласран изызкыз. Аратәи амшын бағәаза «амаңыс ықәссызшәа, иқаҙа итаңын» (ад. 3). Иубон агаға зыхъчоз афранцыз гәкақәа, амшын ахатагыы ҭынчмызт. Амца этую қәаб дүззак еиңш агәараҳәа еилашуан, «аңқәйрәқәа рғыгцәа рғыланы, Ақәатәи абаачапара ианағслак, асаркъа еиңш икәбаса ицион» (ад.3). «Иаңы абағәаза акәша-мықәша зөеидызкылаз атыхәтәантәи аменшевикцәа рымчра ахъчарал, саатқ иазынаңшша ақалақь аңа итырзызаа алахысра иағын» (ад. 3). Ажәак ала, аңсабарагыы ағбақәағы афартын рыласны еилағ-еиласуан.

Ароман иалоуп хыпхъаazarala имаңымкәа аперсонажқәа. Урт зегыы рхағсахъақәа еиңеиңшны игәйлтәааны иқамзаргыы, досу зегыы функцияк-функцияк нарығзоит. Икоуп знык-фынтә епизодла маңара ицәйрәқәоу, мамзаргыы рызбахә ахәара маңарала ихыркәшәқәоу. Ағымта иалоуп еиңеиңшым амилатқәа рхатарнакцәа, аңсуаа рнағсгыы икоуп аурысқәа, ақыртқәа, аңьам, абырзенкәа. Ҳәарас иатахузеи, иткоурами иткоуруои еилапсоуп.

Ароман «Аңышәара» ағы имфапсыса ахтысқәагызы иалоу егъырт аперсонажқәагызы зыдхәалоу ахадаратә фырхатда Алтыкә Татрышба иоуп. Уимоу, ағымта ағышырак уи ибиография ахадаратә моментқәа раарпшра иазкуп ухәартә икоуп, гәйицәс иамоуп. Алтыкә Татрышба ихағсахъя ииашаны иеилахқаар, егъырт аперсонажқәа рдырра ҳцәгуадағом, ихамфатынгызы иаабоит. Убри ақнитә ағымта ахадаратә персонаж ихағсахъя ҳазаатылап.

Дызустада, дзықәшәазеи, изеипшроузеи Алтыкә Татрышба иқазшы? Уаажәлларратә тәкыс иамоузеи уи ихатара? Ҳеанахшәап цқыа дынҭкааны дгәаҳтарц.

Ганкахъала уахәапшузазар, Алтыкә Татрышба «ғыстаарак» злам, уимоу амщхәгызы деизадацәоуп, дгәйзианцәоуп зухәаша азә иоуп. Даеа ганкахъала ҳазхәышуазар, ҳазтагылоу ашәышықәса актәи азыбжазы Аңсны акыр тоурыхтә хтыс дүкәа дрылахәуп, уи ихатә пәтәзаарагы урт ахтысқәа ирхыпшноуп ишышықәгылаз. Даеакала иаҳхәозар, Алтыкә ихатә пәтәзаареи дызлуу ауаажәлларратә пәтәзареи иузеикәмтхо еидхәалоуп, еихыпшуп.

Алтыкә Татрышба атипра зуа, ишаанагара икоу, икәбәкәшәо зхатә Җабаала инхоз, иразыз апсуса нхафык дипоуп. Иара данхәычызтәи ашықәсқәа шихигаз, дызхылтцыз иаби иани ртаацәарағы ааザарас иоуз зеипшраз атәи автор интқааны конкретла акгызы ҳайхәом, ихаздырзом. Аха нақ-нақтәи иқазшы ашықәгылараан ихы злацәыриго ала, гәнхәтцысталы ақәзаргызы, агәра аагоит иара дызлиааз атаацәарағы традициала аиашеи, ацқыреи, ахатырқәттареи, ауафореи, аамысташәареи ухәа реипш икоу аизықазаашья бзиақәа ахра шыруаз, уа ақазшы бзиақәа шиларааζоз ғашшызом. Ағымтағы Җаррамкәа-ғысьтарамкәа автор ихәоит Алтыкә ианакәзаалакгызы абзия ақаттара дашаштыу, аиаша дшадгылафу, ауағы абзиара абаизызури хәа дшыкоу, ибағ дщацәымашьо, ауадағрақәа данрыкәшәогызы аламала дышхамтду. Икәша-мыкәша икоу ауаαι иареи реизықазаашья ғәзепшроу ала, ихымфапгашьала даабоит иихәауеи ииуеи еиқәшәони. Әтақья-тасуам, схы аланы ікәзгап, хыхәароуп икоу ҳәа пәшак ахъааслак дхынааум, деизакуп.

Апрозаик ифырхатда дахирдышруеит иқөыпшра дантагылоу инаркны. Әхатқатдо апстаазаразы итып алихырц даштыоуп.

Алтыкә атоурыхтә хұсис дүкәагы дрыланагалоит ҳәа дықамызт, ажәлар иеиңрзеиңшү ус дукгы иеалеигаларц иеаңтәйлхны дашытамызт аханатәгы. Аус дүкәа, ауаажәлларатә усқәа дрыланагалеит обиективла, апстаазара иархиаз афакторқәа рыла. Дзықәшәаз атагылазаашъақәа ауаажәлларатә усқәа рылахәрахь, ымғаптарахь дымғақәртеит, уаҳы дқылыргеит.

Алтыкә иижөыша азыхъ ахы ытнамхыц ҳәа зырхәо иакәны дышықаз (жәа шықәсагы нагзаны ихымтцыцизт), аки-аки еиштаргыланы апстаазара ааха дүкәа инатеит, акыр гъангъашрыла изнықәеит. Дшаахшәатқәкъаз, цқя ишыапы дықемгылацқәа, дымшәыцқәа, псеивгаха имтакәа хыпхъазара рацәала иеенмыз атагылазаашъақәа еизытқәаны арғаш еиңш ижәлеит, иғагылеит, зда царта амам апстаазаратә кәакъ дыққанацалеит. Апстаазара дыңнашәарц устдәкъа амымиқәара иханарпоит, ашәы еиқәатцәа ишәнатцоит ҳәа ихгы-игәтты итамкәаноуп дшақәшәаз, иаалырқыаны. Қәтешь ақытанхамсағатә школ дтан, хы-шықәсеси бжаки аттара итәхъан, далгарц азы фымз ракән игыз, аперспектива бзиагы иман, абар-абар дызхылтцыз атәацәарагы, ижәларгы дрыхәо дқаларц рацәак иғ-мызт, шыахъла имәа хасиркхъан. (Атабырг азы, усқантәи Алтыкә итәазыхәарақәак, итәтахәыпракәак, сапхъақа сшықалаша ҳәа иғәыграқәак ҳнартарпшны автор үзара ҳәашъак атанды иаҳирбазтгы, ифырхатта ихағсахъа акырза иханартәаауан). Аха иабақо, иаалырқыаны иғәыграқәагы иперспективақәагы ахәарпхәа илеилазыжышаз арыщара дақәшәеит. «Уан дычмазағ гәақөуп, уласны уааи» (ад. 5), – зхәоз ателеграмма иоуит. Дгәйткъя-псыткъаха, дныгәнысуа, инеитак-аитакуа дәығбала, фаетонла, ғбала, шыапыла ипсы иманы иқытәғи дненаанза иан дыңсны дыржхъан. Уигы измырхакәа, инақәырццакны иан дызгаз ачымазара баапсы, ачымазара өкі «испанка» иашьцәа хәытқәагы (урт зақағ ықаз автор ихаймхәеит) иаб Кыагәагы ицәигеит. Абас ала, Алтыкә дзатқәны даанхеит, ҳағеимшхара, иаб иғны таңәит. Ари дзықәшәаз архәа затәи ааха ду иқар хна-еит. Апстаазара дзыидхәалаз арахәицқәа зегъы пнаттәтәеит, акатахәа аки-аки еиштаргылангы акәымкәа, иаразнак, знықкъарала. Ya, аллах, хыхъ – ажәған, тәқа – адғыл... иара изы иғәакью

азэы адуни дизықәымкәа даанхеит. Җабыргуп, иаҳәшъадук дықоуп, аха уи аеаңыра настха дынхонит, лхатә ҭааңәара лы-мазар акәхап, акыр лықәрахъгы днеихъеит.

Алтцыкә данзатцәха аштыахь итцара ауизынагзахуаз, иаб иғнгыры дзаанымгылеит, иғәы изақәымкит. Иара иааста ипсиз ирыбаргәзызи, итынчхеит ҳәа ихы иазихәартә дықан. «Акы инапы иакуамызт, иғни итәреи ичаңшышәа, днеи-ааниа ашта дтан уи иахъа хәлаанза» (ад. 11). Ихата излеихәо ала, дахыных шыхароуп, агәыла ааигәетцәкъа димам. Дзықәшәаз зегъы анейдихәыцла, избейт дықәтцырц, Ақәақа дцаны, ихыбжа-ғыбжаз итцара хәычы иашшәалаз усуртак ипшаарц. Инахараны инхо иаҳәшъаду акыр диашъапкит ғыаргыры дымцарц, иаб иашта атәфсаншыап мырзкәа уа да-анхарц, аха дзақәшашаҳатымхеит. «Ара сынхап-сынтып сұәар, знымзар-зны сахытцны ақыта агәахъы сымлеир амуазар акәхап, снаждыпшило гәйлак дсыма замкәа сабанзақазаауа! Сабгы ус иғәы итан, аеендиқыларагыры дағын, дахыымзейт акәымзар. Насгыры атцара хәычы истәз ара сыйканатц сыйхгыры исзархәом, иаңтцангыры – исзаңтцом. Бгәы иаңәымгымзар, баша аамтагы зсырзуазеи, ғыара хқыдқылартак пشاаны ау-сурга салагон ақалақы ағы» – ҳәа леихәеит иаҳәшъаду (ад. 11).

Абас иаҳәшъаду иареи қытракгыры инеимтцарк-аам-ттаркит, аха, зегъякоуп, Алтцыкә иаб иғнра қаижыры акәхеит. «Фынфажәа мшы анаатц, рахәы-шәахәы акрықазар зегъы интцәаз итааңәа рыпсхәгыры рсабшахәгыры алоуны, иаанхаз рңан иаҳәшъаду иналытаны, уажәраанза ишизбахъяз еипш, иғножекәа рышә фаркны днықәтцит Алтцыкә» (ад. 12).

Ақәа дахынеизгыры ауаа қаршеникәа ирыхъаны уажәы-уажә апстанаазара аатца даванажъуан.

Иага иеишәаргыры, тышәынтаалашъа имоут. Аха иара абрақа дрыниеит иара қасабарала ишшәалаз, ииашоу ахымғаңгашьеи адунихәаңшышыңақәеи илазааңашаз ауа-агыры. Милаттә хылтцшытралеи социалтә тагылазаашылареи еиуеинпшымыз ауаа дахырыланагалаз иабзоураны, Алтцыкә ихәыңрақәеи илаңшәааныры өйтбараит. Ихатә қстазара ижәлар рыпқстазара иадхәалахеит. Уимоу, ақыраамта ихы ихаштны, ихатә бзазара гәгәтажыны, хъзык аласырхап, фе-идак алаңгап ҳәа акәзамкәа, ауаажәлларратә усқәа дрылар-халартә дқалеит. Арақоуп иара анағстәи ипстанаазаратә по-

зициа ахъеилкаахаз, исоциалтә-класстә ҳдырра иахъазхаз, иахъышыңақәгылаз. Автор агәра злхирго ала, ақәйбчареи, ағәиелыххареи, аламыс цқьареи, фунтқала аизакреи згымыз ақытантәи апсуа арпыс инапы злеикуа зегыы инықәрфөршәа, казенла акәмкәа гәйик-псык ала инеигзоит. Ижәлар рыбзиабара еиҳа-еиҳа иғәтәхоит, илағеуент. Апстаазара зны дыштынахеит, аа-хыһ, шыта саашыңақәгылелит шиҳәо, нас еитах дканажуент, дылбаанагаぞит. Даға зныхгы дмах-псаҳны ииулакгы дөғыштыгылает.

Ақалакъ ағы зназы аусура далагеит «ататын крал» ҳәа изыштыңа түштәр атүңар Мыстафа инапатцақа. (Мыстафа хылтшыттрала дцъамуп). Уақа Мыстафеи иареи рыйгәтакқәа шеиқәмшәозгы, пәстазаратә позициалеи, тәгылазаашьалеи, қазшыалеи иеиғағылоз шракәузгы, Алтцыкә ихы анрааланы, ахәаахәтрадшамарамгы, илшоз ала ижәлар дрыхәарцдағын. Апсуа қытакқәа рөңділаны, анхаңа мжъакәа, рыйгәшәи-мышә ҳәаны, иаадрыйхуз ртатын Мыстафа иирхәхаян. Абас ала, маңк даашыңақәгылахъан еиңш, аменшевикцәа рхатарнакқәа лкылсын, иусура дағерхит, ихатыпдан дара ртәйк дәртцеит.

Алтцыкә маң-мачла пәстазаратә тәгылазаашьалеи қазшыалеи иара изааигәаз ағызыңа бзиақәа иртәйт. Урт милатлеи биографиалиеи еиуеипшым. Ара дыкоуп аурыс Уасил Корльков. Уи иаб дымшынуағын, акыр агәақрақәа ихигахъеит, аңыбаа ибахъеит. Алтцыкәи иареи анеибадырыз амшын ахыңан иааниуа, ицо ағбақәа аидара рыйқәызтәо, ирықәызхуа аусуңа еиҳабыс дрыман. Нәк-нәк ағыңызғы реиғызара еиҳа-еиҳа иғәтәхеит, еишыңаасгыи икеибатцеит, ауадафрақәа ианрықәшәалакгы – ргәи еибарғәөйт, иеицхырауент. Ақыртуа Шыакро иакәзар Рачатәуп, иаб дуастан, усуралы Апсны дахъааз, зығны иргылаз апсаңақәа (Гәйинбақәа) қазшыала дыргәапхан, дрывандырхеит. Абырзен Ставро атүңар Мыстафа инапатцақа аус иуент, Константинополь ииз, аха Апсны иаанагаң абырзенқәа дреиуоуп.

Абрақа Алтцыкә ҳәанхәаҳла акәмкәа, ицаҳә-цаҳәо ицъбараны ицәа-ижкы ианырыртә, ибартә, иаҳартә дәлалеит акапиталисттә еизықазашыңақәа рыйқәашгашрақәа (зегъ рапхъаңа иргыланы атүңар Мыстафа ихағала). Урт аизықазашыңақәа иара ицәтәымуп, аханатәгъы рцәымгра изтىсыз еиҳа-еиҳа итқаулахон. Иара абрақа хъаҳәа-пахәада иеиликаартә дәлалеит аменшевикцәа имфапырғоз ахәмга-

рақәеи аполитика үйбареи зеипшраз. Абрақа иеиқәшәеит, иеибадырт, иеизааигәхеит аамтала конспирация ҳасабла зыхъзи зыжәлеи псаҳны иқаз апсуа революционер, Асовет мчра ашъақәгыларазы ақәпәф, Апсны ареволиуциатә тыйсра аиғекаағылданы Апсны адгылқәаарыхразы жәлар ркомиссарс дықан. Ҳаңыраат Къахыр-иң анышыңақәгыла ашътахъ Ҳаңыраат Къахыр-иң ақыр шықәса (1937 шықәсазы арепрессия изыруаанза) инеиңынкыланы Апсны адгылқәаарыхразы жәлар ркомиссарс дықан. Ҳаңыраат Къахыр-иң иоуп лымкаала Алтықә илапшұа артбаара зылзыршоз. «Уи хәычы-хәычла Апсны атагылазаша далаңақәо, аменшевикцәа рымчра имфаңнаго азакәандарақәа дрылаңақәо, урт Алтықәгылы шыңыға рзишьтуа далағеит. Арт рөыза ажәабжықәа даныр-зызырғы, Алтықә еразнак игәи аадырхытқытит» (ад. 28).

Арт ауаа зегы ағылжелар ирхатарнакқәоуп. Дара милаң изеиуоу ахьеиңшым рөғызареи, реизықазаашықәеи, рееидкылареи изакәзаалак акала ирпүрхагамхәзенит. Алтықә иакәзар, иеыздихәало, сыйызғас иалихуа, зыгера иго ауаа рхатә қазшықәа роуп дзызхәйца, иишәо-иизо, иика-пануа, мамзар амилат ҳәаа тәшә иара изы пықәслара аманы иқазам.

Абарт ауаа иареи реиғызара иабзоуреноуп (lyмкаалагы Ҳаңыраат Къахыр-иң ибзоурала) ауаажелларратә идеалк иманы даабазом. Ақәақа данцоз хатә үйбаала хнықәартак ипшаарц акын дзышьтаз. Уи иеихау идеалк иман ҳәа ароман иҳанаҳәом.

Алтықә Асовет мчра ашъақәгылара активла далахәын. Аменшевикцәа ирғагыланы иқәпөз Ар Қапшы ахәтақәа ирихәашаз акыр адтақәа наигзенит. Ашъа азкатәноуп Апсны Асовет мчра ашъақәыргылара амшгы дшаңылаз. Абри амш аламталазы иғызцәагы иаргы ағба аидара ақәттара мап аңыркит. Аменшевиктә қарулцәеи иареи реидыслараан шәақ шыхәала ихы тағене, шыта псык дифызоуп ҳәа, ажәйтәзатәи абаа атзамц дааважыны, ихытны ицеит. Ашътахъ Ар Қапшы иреиуаз үйеукы дырбан, сакасала ахәыштәртәх дыргеит.

Асовет мчра аиаайра анага, Алтықә ихы-иңсү адқыла-ны, ихы ихарштны ентузиазм дула аус иуеит. Абольшевиктә

партия далартцеит, дкоммунист иашаны дшықәгылт. Аколн-харақәа реиғекаара иадхәалаз ақласстә қәпара далахәын, зны Ақәа ататын ферментациатә заудад напхара аитон, нас иара уа ааглыхра ақәша деихабын.

Ароман ағы иаарпшуп 1937 шыққасы ииашамкәа имфаңғаз арепрессиақәа ҳажәлар ғьара зқөым ахәра шрыннаңаң. Ҳаңыраат Қыхыр-ипа дназлоу азәрыфы акоммунисттәа иашақәа рматтурақәа ирымрхит, итаркит, еиуеипшым азалымдарақәа ирықәдұрыштейт. Алтцықә иакәзар, дзыхдырқъаз вба ҳәа акғы има замкәа, аprovokация изуны, Ақәа аус ахыиуаз дамырхит, уимоу, дзығонақәкәз иуада хөйгүй имхны дағаңә дығнартцеит, апартия далырцейт. Ажәйттәи иғыза Уасил Корольков ищыраарала Тқәарчалқа диасны, уа ашахтағы аусура далағеит. Бзия иибаз, бзия дызбаз апхәызба Хыбылеи иареи ақыраамта еиқегахеит. Хыбылагы аиҳабыра тараиурта дахытаз далгарц маңқ шлығыз, харак лымазамкәа, залымдарала ахынтағынтарапқәа дрықәштейт. Аңынцүтәйлатә еибашьра Дүззә ашыққасқәа рзгы Алтцықә аганахъ давагыламызт. Афашист еитқәацәа ирғагыланы иқәпөз Тқәарчалтәи абаталион чыда далан иғызыцәагы иаргы хы-мз ес минут аңсра аблар интапшуша, рифатә иагны рыңқа иагны ирхыргеит. Азәрыфы иғызыцәа тәхеит. Иара иңиңца укыр, ипсы ихшәап ухәартә ақынза днеит, «уажәы кыр иғын чмазара ғәгәак ихигазар ақара илакытқақәа түзәзәа акән дшықаз» (ад. 263), аха дрымшыкәа деиқөхеит.

Аибашьра ашытажытәи ашыққасқәа рзгы Алтцықә Җатрышьба ғьеңла ашахт ағы аус иуеит. Ибзазарагы еигъхеит. Ас еиңш икоу ауағы изкны аңсуюа ишырхәало еиңш, унеш-иши-уааиш ҳәа зырхәо, пату зқәу уағны дшықәгылеит. КПСС XX аизара ду аламталаң ххөйніңқара анапхарағ иқалаз аитқақрақәа ахәеит. Зегын деилыркаит, инагзаны игәра ргартә дырбеит ашыққас хынтақәа рзы ацқареи, ахамеигзареи, апартиятә герахаттареи шааирпшыз. Апартия ағапхъа изақараазаалак харак шидмыз, зегъы рыла дшыңқъаз имфаңғаз ипрактикатә усқәа рыла иртәбыргит. Урт зегын азгәтәнаны жәибжъ шыққаса инареиҳаны дзылданы дықаз апартиялар деиташықәдұрыгылеит. Иус обиективла иахәаапшит аобласттә комитет апартиятә комиссияғы.

Ипартиатә стажгызы иңәйдмұрззейт, избанзар: «акы – иаабжамыжъзакә апартитатә члентә шәахтә ишөон, коммунистс ихы ипхъазон. Оба – иеибашъратәи иңатәи лшарақә рыла ишъақәиргәрахъан уи дышкомунист иашатқәкъаз» (ад. 277).

Акыр аамта залымдарыла иеицәхъланы ишықазгызы, бзия иибоз апхәызба Хыбылеи иареи ртаацәара еиңиркааит, икәба-кәшәо иеициынхойт. Иара иеипш ацқьареи ачхәреи змоу, иңназго ипхәыс Хыбылагы акрыфартағ чанахзәзәағыс аус шылуаз, «иаалыркъаны ақалақ аринагзком ахь иаалыпхъан, лзанаат ала иахылтаху аусура алыхырц алапшра лыртейт». Абас ала, Алтыкә иааипмұркъаңакә апстазаара дыпнашәон, дқыднақъон, ажъағырфага дқылнахуан. Аха иара дзықәшәоз атагылазаашақә даңырзымыааиуазгызы, доухала (урисшәала «духовно» ҳәа изыштыу), фнытқала, хаташьала агәкаҳара иеаимтейт, ихатә хағера аикәрыхара дазықәпон, ақазшың ғәрәа инирпшуан. Атыхәтәан, аиашазы, игәыграқә наゼйт, ишиатәа ала дышыақәгылт.

Абас икоуп иара ипстазаара ахадаратә моменткәа.

Сара иахынзеильскауала, ашәкәығы Алтыкә Тат-рышба ихағесахъала иихәарц иитаху, иромангы идеяна хадас иамоу раңаоуп. Ашәкәығы иихәарц итахуп (уа сгәана, хымпода, дагыиашоуп) Алтыкә иихигаз амәкәмабарақәа иал-кау азәөзы изы маңара икәмьизт, ус еипш, ма иазааигәаз, амға ианысит урт ашықәсқәа рзы азәөрғы асоветуаа, лымкаала, апсуа жәлар иреигүү ртцеицәа азәөрғы. Уимоу, иара Алтыкә изааигәоу, апототипра изызуртә икоу азәымкәа-ғыцъамкәа уағы ипшаар алшоит ареалтә пстазаарағызы. Афырхатца иага гәәкәра дақәшәазаргы дрызхәымжәеит, аамта цъбарақәа дрытцамъыцит, избанзар тоурыхтә традиция дук змоу жәларык дреиуюп, урт ргәамчи рычхәреи имоуп. «Анцәа» икәнитә агәабзиара игым, знык иадамзаргы қылхәа цъара дықкуа, иара угсы амцхә ихы дахашшааудаабом. Уимоу, ихы тапчены, ихы изымдыруа Ақәа амшын ахықәан абаа атзамң даважыны ихытны ианца, нас ахәыштәртәөи даннанагагызы, имаха-шъахағы имоу ихыақәа илаигзойт, ауаа рөы инирпшом, лафхәарала ихигарц дағуп. Ажәак ала, Алтыкә псабарала имоу агәабзиара, агәамч, ачхара дугызы изауп. Уи, хымпода, апстазаарағы дзықәшәаз амықәмабарақәеи азалымдарақәеи дызларыцәақәа ируакуп.

Иаайдкыланы, Алтыкә ихағсахъя агәра угартә излақақәо маңзам. Уиала ашәкәйсөн итахын аидеиал ҳәа изыштыоу афырхатца дахирбарц. Щабыргынгы, Алтыкә апсуа жәлар традициала ирмьюу акыр ауасытәсатә қазшыя ҳаракқәа, ақазшыя бзиақәа набышрада иныңкәйзигү үафуп. Җыарамкәа-фыңғармәкә ароман ианубаалоит Алтыкә дызлақоу, ишьа-ида иалоу апсуа милаттә хымфапгашыя ачыдаракәа, аамысташәара, агәразра, аизадара, ауасы ибзиабара, игәрагара. Онутқала иара ианагъ аңәгъя ааста абзиеи ақиареи рыйгәра игоит. Урт дрышьашәалоуп. Ишакәхалакъ, сшақәшәо еипш сыйзааит ҳәа акәымкәа, апстаазара тақзыпхықәрала дазышкоуп. Апстаазарағы иара иалхны имоу амфа – аиаша мәа, акоммунист имфа шымариам агәра ҳнаргойт ароман.

Алтыкә ауасы иламысцъара ипшую акоуп ҳәа дахәапш-уейит. Ибаныдаанхомалабыз-хәабызра. Егыртиаикәйршаны икоу ауас рәапхъагы иара ихатәы ламыс ағапхъагы изакәзаалак компромисск зымдырзю азә иакәны дахирбарц дашытән автор ари ифырхатца. Даеакала иаҳхәозар, Алтыкә дмақмималиступ атаацәаратә-базаратә зтаарақәа рөгъы, асызарағы, ауаажәлларратә зтаарақәа рөгъы. Агәаң зызтоу ҳәа зырхәо, фырхаттаратә уск дақәшәаргы зхы апсатәны амфапгара иашшытуу азә иоуп. Ауаажәлларратә зтаарақәа зхатәйк еипш ирзышкоуп, апшәагы змоу үафны дшықәгылт. Социалла активла икоу ҳәа изыштыоу фырхатдоуп.

Абас шакәугы, Алтыкә Җатрышьба ихағсахъя асымта-ғы автор игхақәазгы, цъя изыңкәмтәқәазгы ышкоуп. Из-банзар (апхъаф идеалс иипхъа заша, изакәзаалак гхак змам афырхатца ихағсахъя апстыцап ҳәа автор гәтакыс иаҳкышихыз акәхап еиҳаразак изыхъяз). Алтыкә иуадафу ахтысқәа ихигеит, аха ихағсахъя уеизгы иуадафу аила-зааша аманы икамлазеит, гәыщек ауп иамоу, еиҳаразк иқазшьагы шшапаза цәахәак ала избоуп, ихақәалазом. Алакәтә фырхатца акыр дызлеизааигәақоу ышкоуп. Алтыкә ихағсахъя адинаника акыр имаццәоушәа, иқазшьа ағиара дук амамшәа збоит. Алакәтә фырхатца иеипш, апхъа дызлаабо ауп ашытхъагы дызлақоу. Иара дзыңкәшәаз, дызланагалаз апстаазара еилағ-еилас ағы Җыара лакфакрак, көанызынрак, уимоу гхак имоузакхәангы дышпақаларыз? Жәа шықәса иртагылаз, апсуа қыта иалиааз, тара дукгы змамыз

ацкәын аменшевикцә архан азыбларақә анырраңәаз, еиуеипшымыз адунеиххәапшышақә анеиғағылоз, хаңәимырх аианеиқәпдоз, уи аштахъгы, зегы дрылтәраан кыйс има замкә аиқазшы аиразнак аидеал ҳаракқә рыла маңара изышьақәтүларызу? Ма аңстаазаратә практикағы гхак имыхъкә дзықаларызу? Даңа усуп, автор иахъатәи ишәага-загақә, игәаҳәарақә, ифырхатцара идицхыазалозар. Алтықә иқазшы, ихымғаңгашы үзара негативтә ганк ама замкә аишпәқаларыз? Азамана, имоу апозитивтә қазшьақә еиҳа-зааит, мал зәһода, аха урт ирытадырзша, ирхәаөыша (уиақара зтазымкә ракәзаргы) негативтә қазшьақәак, ма хымғаңгашьақәак, ма гхақәак иаургы қамлози? Имачызма аңстазаарағы дымғаңхызъашаз, дзырблақъашаз амч үзба-рақә? Уртгы үзара акала ҳәашьак ыртаны ианаңбало иқазтгы, усқан иара ихаесахь аилазаашьагы еиҳа аинте-ресс аиуан, еиҳагы ипсабаратхон, еиҳагы ихатәаон ҳәа стәи иаанагоит. Ипсабаратәни маңара акәм, автор игәапхарала – псабаратәла иахъяугы, иахъамуагы, иахъыманшәалоугы, иахъыманшәаламгы – хатабзиара маңарала, қазшы бзия маңарала деиңтцаах «деитцакәаҳазшә» збоит. Ашәкәысы заанат иизбаз, зысхема гәникилаз, иара аперсонаж иургы, имургы, сара ишысгәампхо маңара дәкастароуп, деиңеиз-баароуп ихәоушәоуп иқазшьақә шейкәиршәаз.

Алтықә икласстә ҳдыррагы ҳаракуп, уи ҳәақәэттазгы Ҳаңъарат Къахъыр-ипа иеипш иқаз ауа дахъриқәшәаз ауп. Аха ари ақара набыцрак зқәум асоциалтә-класстә ҳдыр-ра ҳаракы илаені дәказтаз атәи итегеси изыртабыргышаз, изыргәгәашаз ықандаз сгәахәуеит. Ма, аттара имоу ихы иархәаны, марксистә-ленинтә шәкәык дапхъаҳьеит ҳәа ҳдыруанда. Алтықә ашәкәқә дрыпхьоит ихәоит ав-тор, аха урт закә шәкәқәоу ҳаздыррам, аполитика иазку, ақытәнхамфа иазку, сахъаркыратә ғымтәқәоу. Даңакала иаххәозар, Алтықу икласстә ҳдырра мазеины еиқәчаб азәи иааниркызшәоуп ишықоу.

Маңк иадамзаргы ипсабаратәымшәа избоит, агәнамза-ра уағы инағоит Алтықә апартия даналырца ашътахь им-циуп зухәаша аоптимизм ахымоу, уи егъаурым, мышкы зны аамтәк шпақамлари, хара ҳтәи ишпамгари ҳәа дахъгәигуа. Ауағы ианагъ агәыгра имазароуп, ҳәарас иатахузеи. Агәыгра

зцэызыз зегты ицэйзит ауп иаанаго. Алтцыкэ иеипш икоу ауафы үгээсэд мыйзар цьяшьатэзам. Алтцыкэ апартия даналырца, уеизгыы-уеизгыы агэрагареи агэыгреи ицэызыр акэын ҳэа акэзам исхэарц истаху. «Шэара ишэйлшоит сара смандат сымхра, аха сара сгэы еисуанатцы, сдунеихэапшишь азэгты изсымхуам; скоммунистын, ус сышкоммунисту санхойт» (ад. 210), – абас Алтцыкэ иихэо уаф агэра игоит, икэашьа агэгэарагыы анышшуент. Аха анафска: «Хаяа ииашоу, зегь пызшэо аамта иаҳнарбап» (ад. 210), –анихэо, мақарак иасызахеит акароуп. Ара зыгбахэ сымоу азщаара аганахъала икэашьарбагоуп Алтцыкэ Ткэарчалж даниас, уа аусура даналага ашьтахь апарторг Евгени Кравченкои иареи реицэажжэара. Апартиях уеиташъяқэыргылара азщаара ықэургыларауазеи ҳэа апарторг Евгени Кравченко ианихэа, Алтцыкэ абас атак өйтцейт: «Уи аамтагыы мышкы зны иааип, сзырццакуазеи! Уажэы ала иаамтаны исыпхъазом» (ад. 219). Аха сара сазщаафуп: Алтцыкэ хъаҳэ-цаҳэада ус еипш агэыгра, аоптимизм иоуртэ джээтзазеи? Апартия агэра игозма? –Азмана. Аха фажэй жэибжь рыйтэи азалымдарақэа, арепрессиа-қэа апартия ахъзала акэзами имфацызгоз ишымфацыргоз? Апартия фетишума, ауаа рылами ишышақэгылоу? Алтцыкэ ииаша аиааира агап ҳэа агэыгра имоу татгэйк амазар даеа усын, ус баша «Уи аамтагыы мышкы зны иааип, сзырццакуазеи!» –ҳэа иихэо азхома дытнаго икоумат?

Уи аткыисты ипсабаратэйм ҳэа сгэы иаанагоит Алтцыкэ апартия ачленрахь данышъяқэдьргылоз аламталаз арс-каамта ухы узахамышаазеи ҳэа иаэзщаара атакс икайтцарц иеизыжайтцэд абаарт агэтахэыцрақэагыы: «Сара урт ашықэсқэа раан Апснытэи апартиятэ организация напхгара имфацыргоз амилат политика сақэшаҳатымызт азоуп ускан азщаара зықэсмыргылаз. Сара истахымызт, коммунисткиха-сабала, снапы сфаҳауа, урт азакәандарақэа срылахэызарц, ма шаҳатс срымазарц. Аха уажэы ҳавтономтэ республикеи уи апартиятэ напхгареи рёы Ленин ипринцтипкэеи уи имилат политикии рышъяқэыргылара ианафу аамтаз, еихаразак уажераанжатэи азакәандарақэа партиятэ принципла ирыз-нейни рырееира нап анаркха, саргыы исызбейт спартиятэ этщаара ықэсиргыларц. Сара сазыпшын абри аамта агэра ганы сыйкан знымзар-зны уи сшахаанхоз» (ад. 278).

Апхъаф сатамтцааит ари ақара иеитцыху ачитата ахъаазгаз, аха иара иаҳәо ажәған ақны икнахаушәа иқалеит. Ахадаратә хшығытқаң декларативтәхеит, избанзар Алтықә ари ахәйцира акыр дланарқөуеит акәымзар, дұхаранакжом. Апринцип сымоуп, иага қаларгы сара сый-принцип сиқәнүйәалароуп ҳәа уажәы-уажә ииҳәало акыр ибашанатәуеит, аиаша аиаира агаанза ҳәа дыпшны аганахъ дпассивны дғылоушәа дқанаңтоит. Насгыы, ихадароу, уаанза знык иадамзаргы үзармазар үзара амилаттә политикағы аилагарақәа иқаз дыреғатыланы акәым, ажәоуп ҳәанғы Алтықә үзара иғытциршәо ҳамбазеитеи? Иара апартия иал-царазы өыцгас иқартқаз амилат азтцаара ампандығы иқамызт. Ататын урзлачит, убри ала ахәйніңкарра архаста аутеит ҳәоуп аprovokация шизыруз.

Ишазгәаҳтахъоу ала, ҳзыхцәажәо ароман ағы Алтықә Татрышба инағстбы азәымкә-ғыңъамкәа итегы иткоуруоу аперсонажқәа ҳұлылоит. Урт рахтә даарылукаартә, апхъаф иғәалашәарағы даанхартә дықоуп хыихъ зығбахә схәақәахъоу Ҳаңьарат Къахъыр-ипа. Ағымтағы ахадаратә персонаж Алтықә Татрышба шиакәүтгы, Къахъыр-ипа ихағсахъа еиҳагы уағ агәра игартә иқатоушәа избоит. Уи имаашьара,abolышевиктә агитация шықайтқо үхәа рыла джомунист иашаны даабоит. Аха Къахъыр-ипа ихатагы иболжевиктә дунеихәаңшышыа, ипозиция ҳәақәзтқаз ароман ала үзәа ихаздыррам. Ағымта ағырхатқа хадеи иареи апхъа ианебидыгураз, ианааицәажәақәа иара Аңсны аполитикатә тәғылазаашья зеипшроу далаңәажәеит (усқан Николай Шамба ҳәа акән дшықаз).

«– Тәара пхашъарам, уара уртқәа абоудыруеи?» – дтцааит Алтықә.

– Сара шытә изуцәыззарызеи, аменшевикцәа рымчреи урт имғапырго азакәандарақәеи ирғағыло среиуоуп, –иҳәеит Николай. – Еитаҳәатәыс иустом, сара соызцәагы ықоуп (ад.28).

Дағазнытәи реицыларак аантәи реицәажәара ацыптәа-хак абас иқоуп. «Тәара пхашъарам, уара уабанжатәиу?» – ҳәа Алтықә данаңтцаа, атакс абас қайтцеит:

«– Ишпауасхәари уажәы сара сахынжатәиу ҳәа? – иҳәеит иара. – Сабду Үиркәтәыла диит, саб – Гәдоута, сан – Очамчы-

па, сара – Нхытқ-Ашәантәыла. Иахъа Ақәа сыйкоуп. Уажәштың уара ухаты еилкаа сара сыйсадгыл ахыыкоу, сахынзатәиу» (ад. 59).

Абриоуп Къахъыр-ипа уаанзатәи ибиография атәү инткааны ҳара иаадыруа. Җабыргуп, иара ибиография ас еилапсашәа, еилататашәа изихәо аконспирациатә тәкгъы амоуп, анафсқа ҳанынаскъалак еилахқааует қытала дыш-Ачандаратәу (ад. 83). Аха «аменшевикцәа ирөагыло среи-уюуп», «сара сөйзцәагы ыкоуп», – ахыиҳәо, настыры қытас дзеиуу конкретла адырра маңара абаҳаҳәо? Сгәана, уи азхом, иара ибельшевиктә дунеихәапшышь ҳәаақәызыттоз, имфақәызыттоз атагылазаашь аилкааразы.

Ицәгъямкәа иқатоуп аурис Уасил Корлькови, ақыртуа Шыакро Абулазеи, абырзен Ставрои итцуору рхәес-хъақәа. Урт рөү апхъағ иғәи еихынышькәо ракытә акы затцәык азгәастар стахуп. Җабыргуп, дара зегыры рсоциалтә тәгылазаашьи рсоциалтә хұдыреи еиднакылт, еифыз-цәанатәйт, қазшыалагы еизааигәәкәо уаауп. Уи, хым-пада, ииашоуп, атоурыхтә ҭабырг иашшашәалоуп реизы-қазашақәа. Лымкаалагы ищарыз ареволиуциатә ситуация еиднакылт. Убас шакәугыры, досу рхатә ҹыдарақәа итегезырымазар акәын. Хәрас иатажузеи, иуадағын, аха автор итегезы иеанишәар акән ҳәа стәи иаанагоит досу рмилаттә қазшы ҹыдарақәақ раарпшра. Аурис Уасил Корольков апсуса милат тәсқәа, акәама-тәмарақәа шизымдыруа, урт иара изы аартра өңілк иаҳьеипшү азгәатарамаңа азхом ҳәа сыйкоуп иара имилт қазшыақәа иныпшырыц азы. Абри абас иқататәын ҳәа конкретла ахәара уадафуп, аха ари азгәата иасырбаз итегезы ишазхәыттәыз ғашызом.

Автор иңүшшаша маңзам итцуорам аперсонажцәа раарпшрағыры. Урт зегыры итцуорам маңаразы зеиңш қәабк «итәимтәзәйт». Азәи-азәи злеипшкәам маңзам. Къахъыр-ипа напхтара зиуа абельшевикцәа ротриад ирткәаз агенерал Зариеv ихағсахъа ахатә ҹыдарақәа амоуп, уи итагылазаашь шыдоу еиңш. Зынза даеа аспектк ала избоуп акупең Мыстафа ихағсахъа. Уи Апсны, ажәлар еги ҳәа акы агәхъяа иманы, акы дазхәыңца дауқаху? Иара изы идеалс икоу малрхароуп. Иагъпсабаратәхарымызт даеа идеал ҳаракык иманы дықастгыры. Амхаңыра изыхнагаз иаб нап зирк-

хъаз атауар-еитарсроуп дызғеу. Нас, еиҳа афеида алоуп ҳәа, ататын ус ахь диасит. Ҳара ҳанихтыгәло аамтазы, иара иус ағы иаркы-иаркы, ирцә-ирцә ҳәа дықоуп. Щоа змам амал еидикылахъеит, абаагәреиپш имал дақәгәрыгүеит, дыхзырбгало мыйк ықоуп ҳәа ихахъгы иааниуам. «...Урыстәйлатәи ареволиуциагы Аңснытәи ахынта-ғынтарақәагы иара иус рылазамшәа, иеыртынчзаны дықоуп... Урт зегъы аамтала-тәи еилағеиласроуп ҳәа акән дышрыхәапшуаз. Уи дахаа-нын, ибзиангы идыруан 1905 шықәсәтәи ареволиуциа иалтшәахаз. Уажәи ахәынтқар дахырхәазаргы, итып, аа-ныркылт ақароуп, ахәынтқарра шхәынтқароу иқоуп ҳәа акән дышықаз»» (ад. 19). Аполитика далахәзам ғышшоит. Иамузо иқаларгы аменшевикцәа ирыдициәыларц иақәкны имоуп, урт иара ипшірхагахарым ҳәа дгәрыгүеит.

Мыстафа адәахытәи ихымғапгашъақәа рөғы ағырць-барақәа дрыштазам, уимоу дуағ татаны, «ускыымсын, су-кысыум» ҳәа иқоу азә иакеноуп Алтыкәгты ихы шиирбаз. Алтыкә аусурта аниитоз, Мыстафа иихәо абарт иажәақәа иара ипшазааратә кредит шынхәла иаадырпшүеит: «Амал еснагы ахъз апшы ацууп: пату үкәзымташа иукәйтцоит, иуменхырхәаша уеихырхәоит. Уи анағстый амал баагәроуп азәи днаугәтасырц игәи итазаргы, дааннакылоит... Урыстәйла ак қалеит, ара ак қалеит – урт зегъы политикууп, аполитикии ҳареи акгы ҳзеилазам, ҳара хүс ахәаахәтроуп. Аменшевик еихәбырагы ахәаахәтра закөу рдыруеит, амалгы пату рзақоуп. Ажәак ала урт ҳара ҳармыхъчозар, иаҳпүрхагазам...» (ад. 20). Мыстафа ас даххәыщуа ағыц политетикатә ситуация изгәамтәзеит, дымғаҳнақъеит ауп иаанаго. Уи ауп, ималгы имыхәакәа, длыбжъахәаша дыз-цаз: аменшевикцәа рхатарнакцәа дышрықәгәрыгүаз еипш изымнықәеит, чархәара изуны дыршүеит.

Никәала Ҳашыг ҳзыщәажәо ироман ағы Аңсны амен-шевикцәа рхан изтагылаз аудағоракәа акыр аныпшит. Рхы рымакәачроуп аменшевикцәа «рдемократия» иамтә-ныхәошәа арахь ичлықыуа, Аңсны зымпытцахаланы ибал-даҳәы-балдачо зхатәгәапхара қырырак азымто Қырттәйла аменшевикцәа рполитика амғапғағцәа. Урт ауаа рла-хынта рызбоит иңбароу дара рхатәгәапхарала: раңақ закәанпшрагы амтазакәа, административтә пориадокла,

иргәампхаз иусура даақәхны адәышкәағыз даақәдүрхойт, дара ртәкә аматурақәа инархадыргылоит. Артқәа зегы ағымта шахәла ианыпшуюйт. Уи зегы иашоуп, сақәшаҳатуп, аха абрақагы згәатак сымоуп. Изакәу уи ауп, аменшевикцәа Апсны имғаптыргоз аполитика иамаз ареакциатә тәкы үкъя агәра ҳгаратәы аарпшразы, урт рус ихылжәкә-хылжәкәаны, иңбараңы автор иахъаҳирбо, «ағымстаарақәа» иқартцоз еиха иахъамчу асахъаркыратә еффект ланаркәуеит ҳәа сгәи иаанагоит. Практикала ағымтағы ақатцара шымариамыз еилыскауеит, аха акырза еңъххон, атоурыхтә табыргты еиха иашъашәалахон дара рыңнұтқатәи реитқақәарапқәа, рыйғанғашрақәа адәхьтәи раамысташәарала ихырсо иаҳирбазтты. Аменшевикцәа аңыбарареи мчылатәи аметодқәеи рымасыра ракәзма рхы иадырхәоз? Еихагы еицәамзи амилаттәи асоциалтәи хақәитра иаша шәзаазго ҳара ҳауп ҳәа еиқәаамысташәаха, ашәақъя рәарчы ажәлар еизада ахъиржыоз?

Апхъағ ихшығ азиштырц стахуп Н. Ҳашығ ироман «Апшәара» ағыи ииашоу, аха иахъа уажәраанза аңсуа литература үкъя ианымшыңыз ахшығтқаққәа акымкәа-әбамкәа ишхәоу. Өырпштәыс иаахгозар, итәрны иаарпшуп ақытанхамса аколлективизация азурға апроцесс шымариамыз, тауади-аамыстеи рәсінхә-мынхәқәеи акулакцәеи рнағсгы анхаңаңызғы азәйрөуи зеильмекауаз шмачмыз автор ииашаны иазгәеитепт. Абри аганахъала иқазшъарбагоуп абырг Рашыт аколнхара азбахә ала Алтынкә иеихәо абаңт ажәаққәа:

«Сара сакәм, сара уағ быргк исоуҳәозеи уажәшьта, аха ажәлар даарак рыхшығ азном абри аколхоз ҳәа иапшыргаз. Ыңпх зхы аайдызкылаз, хар рымамкәа акыргы қартқақәан, аха уажәы сахызырфуа, сынтәа реаныркыларц ргәры итоуп ҳәа сахауеит» (ад.155).

Арт ажәаққәа ирнүпшуюйт анхаңаңа рғыырак аколнхара иазкны ирымаз ускантәи ргәалакәарапқәа ркәанызанраққәа. Ари ахшығтқа иахәо атоурыхтә табырг иашъашәалоуп, ииашоуп. Аха апхъағ игәи еихънашуюйт анағсқа абырг, анхъағ Рашыт ҳәйкалтәи иқартцо аабаанза ҳеанаңкылоит, рхәеит ҳәа иазгәеито. Ари ахшығтқа М. Бажәба ишәкәы «Гәараңаа рписар» ағыи еиха аеффект аманы иқатдоуп. Н. Ҳашығ ҳзыхцәаққәо иғымтағы ари ахшығтқақ раңақ хархәара дук

азықамтцеит.

Иара убас Н. Ҳашыг ҳзыхцәажәо ироман ағы аиғыхарақәа қаларц иахъахәтәз, ма еиөыхарада изеилгарымызт ахбу-гәахәкәо атыпқәа рөы еимак-еиғакыда иааилгоит. Иаххәап. Новороссииск, Шәача, Тқәапс ухә аарфара қалан, уи инхο ажелар рзы апсуа нхацәа аңызықәреи еизыргарц агитация ақатцаразы Алтыкә иқыттах дцеит. Үа ңытғык ааизганы, дзыннеиз ааркьағны ианреихә, иаразнак деилыркаит, иаразнак еиңәекны иақәшашатхеит. «Уаха итахапсо адә ҳамамзаргы еифаҳамшо!» (ад. 119), –рхәартә анхацәа зетгыры рыхдирра ҳаракхарызма? Азә дахътәазгы Новороссиис-каи, Шәачааи, Тқәапсааи ракәм, хара иҳагқәоуты ықоуп имхәаざарызи?

Зызбахә ҳамоу ағымтағы иуылоит угәы еихызышыша аикәмшашатрақәагы. Өйрпштәыс иаахғозар, Алтыкә иаб дахъынхоз ақытан гәйла дрыма замызшәа ихәоит. Итахцәа зегы «испанка» ианыннартәа ашьтахь, ихы дахашшаа-уа Алтыкә иаҳәшшәаду данлацәажәоз иақәа иалеитцеит: «Ма снаждыпшыло гәйлак дсыманձ!» (ад. 12). Алтыкә Ақә дахънеиз иидырыз Абуладе Шыақроты абас иеихәоит, ақытан иаб дахъынхоз игәаларшәо: «Хара ҳахъынхоз нхартә бзиан, аха гәйла ааигәа дхама замызт» (ад. 23). Арахъ автор уаанзагы (шәахәаңш ад. 9), уи анасқагы (шәахәаңш ад. 30–32) акырынтә дцәырганы дахирбоит ргәйла бзия, ауағ тәйыраз Рашият.

Атыхәтәан әбақа ажәа ароман злағу абызшәа иа兹кны. Н. Ҳашыг уаанзатәи исыймтақәа рыла апхъағ дидыруеит апсшәа бзианы издыруа, ажәа зәәа ианыруа прозаикны. Уи ус шакәу агәра хнаргоит иара исыймта өышгы. Ароман злағу абызшәа өапыцлатәи ажәабжъхара иззааигәоуп. Автор акыр дазыманшәалоуп адиялогқәа реиғекаара. Иузеильмкаая, ма ихәанчаны ихәоу ахшығтакқәа, мачуп. Убас шакәугы, автор ас шпенциәләеи, ма аредактор ишпаизгәамтеи зухәаша атыпқәагы упълоит. (Арақа сара рызбахә схәазом, исағсыжьеит хыпхъазарала имачым акоректортә гхақәа). «Ҳабацәа ара апстә ақәцәан нхара ианауаз изызхәыцуаз рырахәхәыртәқәа ракән» (ад. 11), –ихәоит Алтыкә, иаҳәшшәаду данлацәажәо. «Апстә агәаға», ма ианамузах, «апстә ана-ара» ухәар саҳаит акәмзар, апсышәаала «апстә ақәцәан» рхәома?» Амра шыбыжъ аарц егъагмызт – ихәоит 16-тәи

адақьяғы. Иара убас апсышәала азәы ихәо исмахаң: «Амза шыбыжь лхылхәөн...» (ад.88). Цъара-цъара ажәақәак рсемантика еилахәаноуп ахархәара шрымоу. Өйрпштәис иаагозар, анхаңәа руазәк абас ихәоит: «...Әафратагалан аахыс сөы ақъар иахаргыланы исымоуп, тааңәарак ирызхаша ағастаңаеит» (ад. 19). Ари ахәоу шеиғартәу ала, урт ашықәсқәа рзы (20-тәи ашықәсқәа) ауаа ақъар рфозшәа иқалеит! Тәәарчал ашахтқәа иртырго араңәа хархәарас иамоу далаңәажәауа, автор ифуеит «азығбақәеи», «адәүігбақәеи» (ад.246) уи араңәа ишымфапнаго. Апсышәала «азығба» рхәома, «ағба» ҳәами ишашытоу? «Цәафала иңәажәо среиуам...» (д. 137), – ихәоит Алтынкөңілдегі қылмыстың оңайлығынан. Апсышәала «аңаңа» ҳәа изышытоу хазуп (иқоуп аңаңа бзиа, аңаңа ңәғье), ңәала аңаңа жаңа изышытоу хазуп.

Ас иқоуп аңырпштәқәа раңаоуп, аха ара иаазгақәазгы агәра ҳұндыргоит асымта абызшәа итегезы игәцарапны ацклапшра шатахыз.

Иаандыланы Н. Ҳашыг ироман өңір «Аңышәара» иағу-иабзоу еидхәылданы ҳаңаңаңаңа, даңа зныкгы агәра ҳнаргоит итқоуроу, аидеал ҳәа изышытоу афырхатца ихаңса-хъа аптара шымариам. Асымта псыңерақәак амазаргыы, иахъа апхъаңаңа иртаху афырхатца иллитературатә ҳаңса-хъа аптараразы пышәа бзиоуп ҳәа злазухәаша ақазшықәагыы маңымкәа иамоуп.

* * *

Ақритик Р. Ебжыноу ашәкәыфы Н. Ҳашыг ироман «Аңышәара» иақнны арецензия «Аңышәара амға» ажурнал «Алашара» (№ 12, 1985 ш.) ағы ианиккыпхуа, ари асттина фны салғахъан сара. Р. Ебжыноу ирецензия сшахәампшыңызгыы, уамашәа иубартә ҳәаанагарақәа ахъеңкәшәаңа ықоуп. Ақритик ароман ағы ииашаны ие-иликааз, обиективлагы дзыхцәажәаңа раңаоуп. Иареи са-реи ҳәаанагарақәа ахъеңкәшәаңа шыңа апхъаңа ибартоуп, урт зегезы акакала ара иасырбоит ҳәа салагом, иагъатахым. Аха арецензияғы иқоуп автор имоукқәаша, уимоу, ииашам зухәаша агәаанагарақәагыы. Урт зегзыңтәкъа ракәмзаргыы, акық-фбак азгәастар стахуп.

Зегезы апхъаңа иргыланы иаххәозар, Р. Ебжыноу иқаитцауда азеипш лкаи иихәауда еғырт шығындағы цъяа иеиқем-

шәөшәа, иеиқәшаһатымшәа избоит. Азеиңш лкаа ићаитдо абри ауп: «Зызбахә ҳамоу ағымта (ароман «Апышәара» – С. З.) асахъаркыратә ажәа аганахъала иахъынзахәтаз анағзара ацәмачхаргы, иаанарпшуа аамтеи, насты үи автор дшазыкоу уанрызхәыщлак, иубоит архыаф иеилнаркаауа шмачым, ҳлитература азеиңш еизҳара иалган ишгылам».

Араҝа ихәоу ахшығтрак автор изакәзаалак ҭакпхықәрак инатазом ухәартә убас инаркәаратца-ааркәаратцашәа ићаиттоуп, убас азеиңш қазшы амоуп. Дзыхцәажәо ароман ахатабзиара иаzkны акритик ипозициа цъя еилырганы ианымпшуашәа збоит арецензия. Насты аконкреттә зтцаарақәа рөгъы акритик дахъиашақәам ыкоуп. Р. Ебжыноу излаибуала, ароман «Апышәара» иатцанакуеит «Апсны Асовет мчра ашықәгылара аламталастәи ахтысқәа ина-диркны аибашьра раپхъатәи ашықәсқәа ирыбжъанаку-аз аамта, аха ашәкәыфы еихарак хшығозыштыра ритоит акыр иуадафыз 30-тәи ашықәсқәа» (ад. 119). Ара ихәоу ахшығтракгы инағзаны ииашам, избанзар ҳара хыхъ иа-абахъеит ароман «Апышәара» иатцанакуа аамта аибашь-ра раپхъатәи ашықәсқәа рыла ишхыркәшам, КПСС XX аизара ду аламталанза ишаагоу. Насты акритик ишихәо еипштәкъа ароман ағы 30-тәи ашықәсқәа чыдала, «еиха-рак хшығозыштыра» рыманы ићазам. Ароман ағы 30-тәи ашықәсқәа аарпшуа, аамта ќәтәак аҳасаб ала, урт «еихарак хшығозыштыра» зларымоу ҳәа ароман ағы сара акгыз збом.

1986 иш.

Апоет, аттарауаф, ааζағ

Абарт, ак атқыс даеакы зтакпхықәра еиткам, акрызтазк-уа жәақәа хпа ҳхағы иааниует иахъа апсуа милаттә культура арғиара активлеи қәғиара бзиалеи аус азызуа ируаӡәку Борис Алмасхан-ипа Гәыргәли ҳанизхәыцуа. Җабыр-гытәкъянгы, поетк иаҳасабала акәзааит, тарауағык (литератураттаағык) иаҳасабала акәзааит, ағар рағазағык иаҳасабала акәзааит, Борис Гәыргәли аамта къаек ала има-чым алагала қайтихъеит. Уажәштыа еихишишылаша имоуп, имғашыхуагы иштамта аниттахъеит ҳкультура ағиара.

Поетк, тарауағык иаҳасаб ала, архыағцәа рыгәрагареи рыбзиабареи ирҳаҳьеит, аазағык, ртағык иаҳасабала акәзар, инеипынкыланы акыр шықәса раахыс лекторс аус ахыиуа, А.М. Горки ихъз зху Аңснытәи Ахәынтқарратә университет ағы, апрофессорцәеи артцағцәеи рколлектив дуи хыпхъазара рацәала астудентцәеи раҳатырқәтәреи рыбзиабареи иеаңсентәхьеит.

Борис Гәыргәлиа поетк, тарауағык, аазағык иаҳасаба ала, ишықәтгилара ҳәақәызыңғыларда атагылазаша бзиақәа акыр қалеит. Иара ғынфажәйжәабатәи ашықәсқәа рзы аңсуга литература иаалагылаз гәыпқылар арғиағцәа ғараңға дреиую-уп. Настьы данқәыпшәз инаркны ибағхатәра зырғыхашаз артцағцәеи ағызыңғылар ашықәа дрыниеит. Иқазшыарбагоу иара ипстазааратә мәа ахадаратә моментқәа азгәхттар, хыхъ исхәз ажәақәа баша еизадақәак шракәум, аконкремтә фактқәа шыңас ишримоу ағера ҳгоит.

Борис Алмасхан-иша Гәыргәлиа дийит 1935 шықәса ииудь 20 азы Очамчыра араион Кәтол ақыта аколнхағы итааңға арағы. Абжъаратәи ашкол дшалгаз еипштәкъя дтәлеит Қарттәи Ахәынтқарратә университет афилологиатә факультет ажурналистика ақәша. Уи дагъалгейт 1958 шықәазы. Аңсның даңынхынхә, актәи амзақәа инадыркны 1964 шықәсанза, аңсуга хәыңтәи журнада «Амцабз» аредакциағы литература тә усзуғыс дықан. 1964 шықәса инаркны 1967 шықәса азында СССР анауқақәа р-академия иатәу А.М. Горки ихъз зху адунеитә литература институт ағы аспирантура дтан. Араға иауз азықатәреи өышәала иусуреи ирыбзоураны 1969 шықәсазы афилологиатә науқақәа рканидат ҳәа анаукатә степен аиуразы адиссертиация ихъчеит абри атемала: «Апо-ема ажанр аңсуга литературағы (ахытқыртқәеи, аиреи, ашықәтгилареи)».

Аспирантура даналга инаркны иаҳа уажәраанза Борис Гәыргәлиа аус иуеит Аңснытәи Ахәынтқарратә университет ақны. Еиуеипшым аамтакәа рзы дықан аурыстәи ахәаанырқәтәи алитеттурақәа ртоурын акафедра артцағы еихабыс, ашытакъ жәа-шықәса инареиҳаны уи акафедра нап-хтара азиуан, аус иуан иара убас афилологиатә-педагогтә факультет ақны декансты.

1964 шықәса март мза аахыс Борис Гәыргәлиа КПСС да-лоуп, 1967 шықәсазы дрыдыркылоит СССР ашәкәығағы

Реидгыла ачленрахь. Еиуеипшым ауаажәлларратә усхкқәа инапырылакуп. Аңснытәи ашәћәысөңәе Реидгыла анапхгара далахәуп, аңсуа журнал «Алашара», насты ақыртуа сатиратә-иумортә журнал «Нианги» аредакциатә коллегиақәа дрылахәуп.

Излаабо ала, Борис Гәыргәлиа, ибиография ахадаратә моментқәа абжъаратәи абиңара иатцанакуа иахъатәи аңсуа литераторцәа азәйрөзы рзы иқазшъарбагоуп. Мыңхә ичыдоу акғыы адаабалом. Аха Борис Гәыргәлиа егъырт иқәлацәа дызларылаҳкааша, ихатареи ирәниареи акыр ирызчыдоу ақазшъақәа ҳаңшаар қалоит. Иара имоу ачыдаракәа ирхадоуп ҳәа сгәы иаанагоит ихатаратә қазшъақәа ифымтақәа ипоэзиағыы, илитературатә тәцааратә усумтақәа рәғыы, ипублицистикатә статиақәа рәғыы ирнубаалартә иахъирныпшүа.

Иара убас иазгәататәуп даңа зеипш чыдаракты: Борис Гәыргәлиа иеъизикуа иарбан уссаалакгыы гәаңпышәарала, ентузиазмла аңсы ахатсаны, игәарпханы инаигзойт. Атрибунағы дықәгыланы ихатә жәенинраала данапхъо, ажәахә анықайтсо, ма алекция анымфагиго, ифызцәа рырәиамтақәа данрыхцәажәо, алитетуратә-критикатә усумтақәа анифуа ухәа иахъабалак данқәыпшыз ашықәсқәа раан еипш, иахъа абжъаратә қәра дантагылоугыы, гәазықарампрак ұбаргыы инирпшшом. Уимоу, ииашам, ма узлаиқәшаһатым ахшығытқаң ихәозаргыы, ипсүгөу жәенинраалак ифызаргыы, Борис Гәыргәлиа хатала иара зыгәра имго, ма акониунктура иадхәалоу акы иеенито, иеамаидо сымбаң. Ипоэзиағы, илитературатә-критикатә ипублицистикатәи статиақәа рәғы лассы-лассы зызбахә ихәо, иезито, иеъизмеидо аиаша апшаароуп. Ари дарбанзаалак арәниағы чыдала зда дхәартам ақазшъақәа ируакуп. Ианакәзаалакгыы ус акынын ишықаз, аха иахъатәи ҳаамтазы лымкаала уаф ахы инарбобит арәниағы ихатаратә чыдаракәеи ирәниареи еиқәшәауоу, еиқәымшәауоу, еиқәшаһату еихъыр-еивыр икоу. Иаххәап, аңсадғыыл абзиабара иазкны апоет (аттәағы, апублицист ухәа) иага еиғартәны ажәа бзиақәа ифызаргыы, хатала иара аграждантә цәнанырра, апринцип ҳаракы иаша, ауафра иғзар дызхәартагәышшоузей? Даңакала иаххәозар, арәниағы ихатареи апропаганда зиуа аидеиақәеи ахшығытқаңқәеи

анеиқәмшәало ықами. Борис Гәыргәлия иакәзар, хатала дызырыа зегъы сыйқашаҳатхап ҳәа сгәытгәйт ирәниамтеи иара ихатареи еишшашәалоуп, итибагоит, инеиқәшәойт схәар.

Борис Гәыргәлия инапы злаку арғиаратәи ауаажәлларатәи усхыкқә шыраңауғыы, имәхак шытбааугыы, ибағхатәра еихаразак издитço, еиха ихы ахъаирпшыз, имачымкә алтцшәа бзиақәагыы ахъимоу апоезиа-оуп, лымкаалагыы ажәенираала къағ ажанр ақнны. Машк иадамзаргыы, апхъа ҳаргыы уи ипоезиатә рәниара ҳазаатгылап.

Хпоетцәеи ҳапрозаикцәеи азәырсы дреиپшны, Борис Гәыргәлия апхъаза алтература, лымкаалагыы апоезиа, абзиабара икит иқытә гәакъағы ашкол дантаз инаркны. Апхъатәи иажәенираала акыңпхабеит 1952 шықәсазы, иажәенираалақәа апхъатәи реизга «Анапы разқәы» –1961 шықәсазы. Уиаахыс итижъхъеит аңсышәалеи, қыртшәалеи, үришшәалеи жәаба рұқынза шәкәы.

Арт аизгақәа ирну ажәенираалақәа тематикала еиуейпшым ҳәәар – ҳиашоуп, аха ари еизадаңау ҳшыфтақуп. Үс ахәара маңара рызхоны ҳәа иқам. Еиха ҳеврзааигәтәны рзеипш тәки хырхартаси тенденциаси ирымоу ырпшаара ҳеанхаршәойт.

Ара зегъ рапхъа уағ илапш итәшәойт апоет ищаҳәцаҳәо икоу лирикны дыштәйртца. Борис Гәыргәлия илирикағы ихадароу атыпқәа ааныркылоит абзиабаратәи апатриоттәи темақәеи амотивкәеи. Урт инарывақәало икоуп ажәларқәа реиғызареи атынчреи ртемақәагы.

Арт атемақәа жәынгы-ғәнгы зақағы апоетцәа ихтакны ирымоузеи! Лымкаалагыы аңсыуа поет дыкоума, анс ақеу, арс ақеу, апсадгъыл абзиабареи атынчреи ирзымшәаҳаң? Арт атема дүззакәа ареалтә бзазарағыы алтературағыы псрә ахърықәым, жәра ахърықәэм амаңара ақәым аус злоу. Аус злоу, ҳәарадаа, досу раарпшышьа ахъынзаилшо ауп. Аиашазы, апсадгъыл абзиабара иазку хпоетцәақәак ражәенираалақәа аки-аки узеисымдырраая ақынза иеизадаңааны ианырцәықалақәогыы аабалоит. Борис Гәыргәлия иакәзар, апсадгъыл абзиабара тәкыси идеиаси измоу ажәенираалақәа иапуп, иофтауп ҳәа уалбагас ишапимтаз фашъаом. Автор ицәалашәареи игәы итәххыз азтәарақәеи ишрылтшәоу агәра ҳгоит. Урт инартбааны хрыздырхәышеит Аңсни аңсуа

жәлари ржәйтә, рәятә, нақ-нақ ңұхъақатәи рпенш лаша.

Борис Гәыргәлия илирикатә фырхатца хатала, цәала-жыныса Аңсны данықамгыы, итәила өацә далахәуп, даңрытны хәа ихы изыпхъазом гәыла-псыла («Иахъа сыйкам Аңсынтыла»), ағера ганы дықоуп адунеи атәилақәа зегъы хәыщ-хәыщ еимидаргыы, ипсадгыыл Аңсны ашқа имоу ибзиабара еиҳагыы ишиғәгәхо («Аңсынтыла, с-Аңсынтыла»), дахыз дахъаа-заз Аңсны игәы аздууп («Сара сиит Аңсны, аңсуак иғоны»), иаатаххаргыы ихы ақөйтқоит ипсадгыыл, («Аңсынтыла»), аңсуа жәлар рыпсадгыыл ахъаразы ашъа икартәахьоу, рфырхаттаратә хтысқәа. Еиҳараңакгыы харштшыа ырмамкәа гәтыхас имоуп кавказтәи ажәларқәа азәйрөи иреипшны, аңсуа жәлар азеижәтәи ашәышықәсазы атоурыхтә зеибафара изықәнаршәаз арыщхара ду амхаңыреи асовет жәларқәа 1945–1945 шыққасқәа рзы афашисттә Германия иағалыланы Ҳадсадгыыл Дүзә ахъаразы ирхыргази (ажәенираалақәа «Омар Бегәа уахъ», «Шәабақоу, сашыцәа амхаңырқәа», «Аңсуаа рашәа шәрьищхахаант...», «Ракивчик», «Тексель афырхатқәа шәахъ» ухәа убас еғыртгъы).

Апоет иғымтаққа рғырык Аңсни аңсуаа жәлари рахъ имоу абзиабара аарпшра иахъазку, урт ртоурыхи, иахъатәи раамтәи, уатқатәи рпенш азхәыщреи, ахзызаареи ахъырныпшуа амалахазгыы иапырхаганы иқамлаzeит асовет патриотизми ҳажәларқәа реиғызареи дыхырзышәахәо. Арт атемақәа ырла иапытқаз рахътә иаарылукаартә икоуп ажәенираалақәа: «Абазашта», «Ашәуа ҹәынцәа срыцуп», «Урыстәылаз ашәа», «Аурыс ашәа», иара убас «Лесия Украинка», «Прикарпатия адгыыл ақны», «Москва». Арт ажәенираалақәа зызку атемақәа (апсадгыыл абзиабара, ажәларқәа реиғызара, атынчра ахъаразы ақәпара) неиғымсрода ицәйргоуп азеипш ажәа еизадала ақәымкәа, лирика цәанырра таулала ирпханы, апататика рыттаны, конкретла иара апоет ицә-ижыы, ихдырра шырныпшуала, дшырзықоу ала, иахъатәи ҳаамтеи иахъатәи асовет уағы ихәыцрақәеигә, иғәамтракәеигә, иғәиртъареи, иғәыгреди ирышъашәаланы, урт ирымараны, ирыуаршәаны.

Борис Гәыргәлия ипоезиағы ихадароуп, апзызара ырмоуп хәа хыихъ зызбахә схәаз атемақәа рнағсгыы, акыр иара иажәенираалақәа ирныпшуеит апстазаарағы хкы раңқәала зхы цәырзгарц зылшхо аңғьеи абзиеи, ауағымреи ауағреи, ағәымбылцьбарареи ақыиареи, амцқьареи ацқья-

реи, агәнүмөреи агәцаракреи ирыңдәалоу тҔа змам амотивқәагы. Хәарас иатахузеи, иеилкаауп апоет еснагы дзыдгыло играждантә позициа ахы ахъхоу. Уи архъаф итцуороу, илашоу, изғыдоу ауағытәйсатә қазшыңақәоу рахъ ауп дахъханарпшуа. Ари аганахъала иқазшыарбагақәоу рахътә иаахгап ғырпштәйк иадамзаргы. Аа-цәахәак роуп икоу ажәенираала «Уара иухъуа саргыы исыхъуеит», аха ианыпшүеит апоет иуафратә кредо:

Уара иухъуа – саргыы исыхъуеит,
Саргәырғьоит – угәургъара.
Уара умаңа – саргыы истәаҳуеит,
Уаргама – саңыхарам.

Цара узыңа сыйгы шыңастсоит,
Апсра саңымшәақәа,
Ужәлар аиашахъ иугозар,
Ахәахәа уанымшәақәа.

Апоет иеанишәоит иалкаау, иконкрету, еимгеимцарак иалагзаны иааизықалаз цәалашәарак, ма хшығтакык ала иеем, ма иеенү зеипш уағытәйсатә қазшыңақ аарпшра. Абри аганахъала иқазшыарбагоуп, акыргыы инартсауланы уағы дархәңцыртә икоуп ажәенираала «Хә-минутк рыла». Ара алирикатә персонаж хә-минутк рапхъа икоу зегъ илшо, адауапшы иеипш дыгәгәаны, акы дыннамкыло ихы ибон, из-бан акәзар, ауағы дивагылан. Хә-минутк рыштыхъ, ивагылаз, дзаңәажәоз дтажеит. Уи иара имчқәа зегъы канапсейт, иаалырқыаны дажәизшәа ихы ибо джалеит, «Адгыл аәакхеит».

Аинтерес агым ҳәа сгәы иаанагоит даәа тагылазаашъакгы. Изакөу уи ауп, еиуеипшым аамтақәа рзы зызбахә ҳәзәз атемақәа апоет еиуеипшымкәа дрызхъаңшүеит. ғырпштәис иаахгозар, заанаттәи иара ипоезиағы аинтимтә лирика, насты ағара азышәаҳара апзызара рыманы иқазтгыы, ишәымтахъ днаскъа-цыпхъаңа играждантә лирика еиҳа-еиҳа иғәгәахоит, итакпхықәрагы иацлеит. Апоет иқәпшразтәи илирикағы ихыжуаз иемоциатә цәанырракәа акыр еизаданы, аушәақә, ма иаарту апублицистикатә, ма ишиашоу иқатдоу абжъгаратә стильқәа ирзааигәаны иқазтгыы, ишәымтаз

иапитқаз иажәенираалақәа ахәыцра тңаулақәа рныпшүеит. Әйрпштәыс иаахғозар, абри аганахъала иқазшыарбагоуп ажәенираалақәа «Ахатәы бызшәа» (1964 ш.), настыы «Сара смитинг» (1977 ш.).

Ахатәы бызшәа иаzkны аңсуа поезия иаланагалахьоу аңтамтақәа маçым, аха Борис Гәыргәлия иажәенираала «Ахатәы бызшәа» иамоуп егъырт изларыламғашыаша ачыдарапқәа. Арақаapoет аҳаңи амарцъақәа, схатәы бызшәа иаxъя хылхъазарала имачу жәларык иртәуп, изыр, ипсыр хәа саңәшөоит имхәзейт, аха дшахзызго, настыы аңсы зхоу иарбанзаалак еиңш, ахатәы бызшәагы шыхъчалатәу, амилат зда ихәартакәам руак шакөу ҳирбөйт. Апоет ихатәы бызшәала ирцәажәоит ашъхақәа («Сара сбызшәа рәытқакуп сыйшыхақәа сзыхшаз»), ибызшәоуп псыс ирхоу Аңснытәи арғашқәа («Сара сбызшәоуп ирхылтцуа сырғаштрысқәа бжыыс»). Ауафы игәеисыбжъ ихатәы бызшәеипш даеакы ишахылымтца иттарны ҳцәа ианырыртә иханахәоит:

Иңашәымшын, ҳхатәы бызшәада
Сгәеисыбжъ цқяа ишәмахар,
Сан слаазар хатәы бызшәада,
Иалшон сәаҳахар!

Борис Гәыргәлия егъырт ифымтақәа жәпакы рѣнеиңш, ажәенираала неитцих «Сара смитинг» ағғы алирикатә фырхатца хада автор ихататқәкъя иакемзаргыы, уи акыр дизааигәоуп, доухала автори алирикатә персонажи еизакуп, ҳтак еицтадыршәуеит ухәартә икоуп. Ацәгьеи абзиеи, аиашеи ахәахәеи реиқәпарала, реиғыхаралоуп аңтазаара шышқәгылоу, аха ауафы дануафха, абзиеи аиашеи рзы ақәпа шихәтоу аарпшроуп ари аңтамта идея хадас иамоу. Ишдыру еиңш, ари аидея дүззә тұфа змам аспектқәеи аганқәеи амоуп, асахъаркыратә ғымтағы, ақазарағы еиуеипшымкәа уафы иааирпшыр илшоит. Борис Гәыргәлия иакәзар, зызбахә ҳамоу иажәенираалағы ари аидея хада ааирпшүеит атипра зуа асоовет уафы, акоммунист, атынчразы ақәпағ иғәтахәицрақәа рыла.

Аиашазы, Борис Гәыргәлия ипоэзиағы зны-зынла ажәенираалақәаак ртекстқәак ирхәо рнағс аңхъағ раңқәак изнырмұжкуа, ртакқәа хтцәаны иңәйікалалоит. Аха дааэзқәлаз урт

ириеипшқәоу еиҳа-еиҳа иөырцәихъчоит.

Хаз ҹыдала иазгәататәуп апсуа литературатә критикеи алитеratураттаареи рөөи иќаитцахьоу алагала. Акыр шыққаса аус здиулоз имонография «Апсуа поема» (1974 ш.) ахәшьара бзия аиuit. Arača автр апхъазакәны апсуа литературағы апоема ажанр акыр ихатәааны ититсаait. Амонография злашьвақәгылоу ахкқәа рзикит апоема ажанр атоурыхи, апсуа литературағы уи хытхыртқәас иамоуи, иахъа тыңс иааннакылауен реицш икоу азтцаарақәа. Интерессс измоу апхъаф ибартә иќаитцеит апсуа литературағы иахъа ахадаратә жанрқәа иреиуоу, настыы атып ду аанызкыло ари ажанр аамта къағла иуадафу ағиара мөа ишанысыз. Атцаарауаф хымпада диашоуп апсуа поема ашьатақәа ажелар рәапыцтә рәниамтақәа рөөи иахъипшаая.

Борис Гәыргәлия лассы-лассы апсуеи, аурыси, ақыртуеи периодикатә кылпхъ ағы дыққалоит апсуа литература иадхәалоу еиуеипшым азтцаарақәа ирызку истатиақәа рyllа. Урт хәыги дуи шытә хылхъазарала шәкы рѣкинза иназоит. Акык-фбак астатақәа икъылхъьеит ахәаанырцәгы. Җырпштәыс иаахгозар, мчыбжык ахъ знык итытуа анемец газет «Зонтаг» (ГДР, Берлин) ағы икъылхъын иара истатиа «Ажәйтә жәлар рлитература ға» хәа хъзыс измаз. (Агазет «Зонтаг», 1967 ш., сентябр 24, ад.12).

Борис Гәыргәлия илитеratуратә-критикатәи ипублицистикатәи статиақәа рғыырак еиднакылоит «Ажәа ажәа арғиоит» хәа зеицш хъзыс изманы 1979 шыққасазы итижыз аизга. Arača арецензия қазшы змаққоугы ақымкәа-фбамкәа астатақәа, апоемеи ажәабжы ржанрқәа ирызку, настыы интерес зтвоу, автор игәелиыххареи иқиариен зныпшуа, еицырдыруа апсуа шәккәыфы ду Михайл Алықьсандр-ипа Лакрбеи апоет гәлымтәах Алықьса Едгъы-ипа Лашәриеи ирызку агәалашәарақәа.

Борис Гәыргәлия апхъағзәа дырдыруеит иара убас еитагафык иаҳасабалагы. Апсшәахъ иеитаганы агазетқәеи ажурналқәеи ирнитцахъеит аешъаратә литературақәа рхаттарнакцәа азәырғы рәымтәқәагы. Иара ихата ифымтакәагы акылпхъ рбахъеит урысшәалеи қыртшәалеи рнағсты аукраин, ақабарда, ашәуа, алатыш, ауапс, ақаракалпак, анемец ухәа акыр быйшәақәа рыла.

Апсшәахъ Борис Гәыргәлия иеитегақәахьоу иаарылы-

ҳәхәо икоуп, ахәшьара ҳаракы иапсоуп, инеиңынкыланы акыр шықәса аңыбаба здибалаз Гәргь Чачба (Шервашиз) ирәиамта. Ишдыру еипш, Гәргь Чачба хылтшыттрала дапс-уан, Апсны ах ипа иакәын, ихатәы быйшәагъы бзиаңын идүруан, аха еиуеипшым амзызқәа ирыхъаны илтерату-ратә тынха қыртшәалеи урысшәалеи ауп ишаңынхаз, уи ифымтақәакъы францыз быйшәала иаптçoуп. Иҳаздырам Гәргь Чачба алтературатә рәиамтақәа апсышәала иап-пидозу иапимтдозу. Имғашъахуа иаадыруа, уи ижәлари ип-садгыл Апсни дшыркәйтхамыз, дрылахәны бзия ишибоз ауп. Гәргь Чачба иаптамтақәа апсшәахъ реитагара акыр иуадағыз, хыпхъазара рацәала акәаматцамарақәа зцыз усын. Уаанзагы Баграт Шыынқәбеи Қыаазым Агәмааи апсшәахъ иеитаргахъан иара иажәеинраалақәак, аха иаадыруаны икоу ифымтақәа зегъы царап, шәкөйк ағы иеидкыланы, апсшәахъ иеитаганы итзыжъыз Борис Гәргәлия иоуп. Ап-хъа уи тижъит 1964 шықәсазы. Аха уи аахыстыры Гәргь Чачба ифымтақәа рыпшаареи, реидкылареи, реитагареи дшағыц дағын. Ағынтыраан акырза ихартәааны итижъит 1983 шықәсазы. Арақа аитагағ икъыпхъит уаанзатәи атыжърағы иагыз Гәргь Чачба акыр ипоезиатәи идраматәи рәиамтақәа, настыры итеатр-тцааратәи ипбулицистикатәи статиақәа. Урт зегъы Борис Гәргәлия ирзыжайтцеит ихәартоу азгәатақәа. Иара абри ашәкәы иазисыз апхъажәа неитых ғылгаралагыы тәкылагыы монографиаң зааира ыкоуп. Уи апхъажәа, хымпада, Гәргь Чачба ипстазаареи ирәиамтәи ирызкны уаанза ҳара иҳамаз адыррақәа акыр иартбааит, иартцаулейт.

Апсуа литература еиуеипшым азтцаарақәа ирызкны Борис Гәргәлия интересс этсу ажәахәкәа қайтсоит арәиаратә еипыларақәеи, анаукатә конференциақәеи, асессиақәеи рәс. Иахъабалак иара, апсуа литература, иаайдкыланы апсуа культура абзарзы ахәара, азыргароуп иеизнишәо.

Борис Алмасхан-ипа Гәргәлия илтературатәи инаукатәи рәиареи иртцафратә усуреи ирызкны иааркъағыны ара сара икастказ азеиңш ххәаагыы агәра ҳнаргойт алтшәә бзиақәа шимоу, гәацпышхәарала аус шиуа. Борис Гәргәлия иеипш арәиара аус ағы зөышъақәззырғәхъю, насть иара иқәра итагылоу рзы традициала ирхәалоит итышәынталахъеит ҳәа. Аха иара тышәынталала имам. Еснагы апшаара дағуп, еснагы ағыц даштьоуп.

Ахәыңқәа рдунеи азышәаҳәаф

Ахәыңра! Ақәыпшра! Заңа рмаршәа кны иаңгәалахаршәо-зеи ҳхәыңреи ҳқәыпшреи аамтақәа. Абарт ҳанрызхәыңца, ҳазхысхью дунеи ссирк ҳнагәылаңшуашәа ҳаақалоит. Уи адғыл қәзтю ашәткәа, ажәған тыйзкью аетәақәа ирдуне-ини ҳнагәлаңшуеит – убриақара ипшүо гәалашәара ха-ауп. Үахъынтәи ҳгәы иқәфуеит зегь реиҳа змелодиа хаау ашәақәа, иаҳныруеит аңстазаара азгәышыра аңәаныррақәа. Үбри азакәхап ашәкәтиրтақәа ркны ҳаннеилак, иааххәарц ҳзызнеиз ашәкәкәа рнағсанты, ахәыңқәа ирызку ашәкәкәа аабозар ҳәа ҳаблақәа ҹыдала изыпшаая.

Ааи, ашәкәтириңтакәа ркны, хымпада, иаабоит еиуеиңшым ақәрақәа змоу ахәыңқәа ирызку ашәкәкәа. Убаскан ҳара абғыаахәа ҳзызхәыңца акы ауп: «Ахәыңқәа рдунеи иаша ҳалазырпшуа шәкәомашь абарт?» Избанзар ҳара иаҳтахым ҳрыпхъарц, имәйту быйшәала исөу, ахәыңы иқазшыя, иңәажәашыя, инаңкәашыя, иара идунеи иашьашәалоу, ахәыңшыя еилыхха ҳазмырбо ағымтакәа.

Убас, ахәыңқәа рдунеи ҳалазырпшуа, иаҳхысхьюу амға (уажәштәи иаҳхаштхьеит ҳәа зны-зынлагыи иана-гәаҳәло ықоуп) икеиекиуа ҳнанарпшыланы иаҳзырбо, иҳаттагылараны икоу ҳәа ҳазхәапшуа рыкәымшәышәреи, ылапшхәаан, ылапшзареи еиңазхәо ағымтакәа ыла лассылассы ҳиргәйртъоит еиңцырдыруа аңсуа поет, еиңцырдыруа артсағы-аағаф, аттарауаф Цьота Константин-ипа Тапағәуа.

Цьота Тапағәуа машәыршәа дәмлазеит хәыңтәи по-етны. Ҿсыуа хәыңтәи поетны иқалашаз ари ауаф, иара дышқәыпшзаз артсағратә-аағаратә мәа данылеит. Жәибжү шыңқәса анихыңтуаң дтән бзия иибоз артсағратә занат ахыи-ауз Ақәатәи артсағратә училишье. Аха уи неигзаанза аамта еиқәаттәи аибашьра хлымзаах ихъзеит. Иқәра азааниуа иана-лага, дымпшзакәаны арзаҳал алеигалеит афронт ахъ дцарц. Ахәара иқайтказ иақәашаҳатхан, аха уи азын иқәра назарц мызқәак шагыз аниархәа, аттара ааныжыны бзия иибоз

азанаат напы аирkit – ртсафыс дцент Кәтол ақытән, хатала иара дахыз, иахызхаз ахаблан, Қырақын алагартатә школ ашқа. Үсқан ихәйчны иара иккни аттара эттәз, уажәй апсуаа интеллигенция ирылагылоу изларгәлашәо ала, убрақагыы ахәйчкә рзы дыгәцаракөйн, урт дырзааигәан, ртаххарақәа, ргәзаяхәара, ргәала дара ажәала акгыры рымхәазаргыы, рқазшьеи рхымғапгашеирыла идыруан.

Цьота Тапағәуа дыззыңшызы икәра анынаңа, ипсадгыбы ахъчара дцент. Афашист иғагыларақны ахәра тәғәә анылаз иахъканы, аибашыра еилгаанза 1944 шықәсазы иөнүйә дгъекжүеит. Аха убраңзагы поетк иаҳасабала апсуаа дырдрырит, афронт ақынтәи агазет «Апсны қапшы» ашқа иааиштыуз иажәенираалакәа акыпхы ақны ирбо иа-лагеит. Рапхъаца акәны агазет ақны акыпхы абеит 1943 шықәсазы афронт ақынтәи иааиштызыз ажәенираала «Апа исалам» ҳәа зыхъизтәз. Ихәра тәғәә иахъканы, иабъяар ныштатданы Апсныйә даныхынхә, алаба иеантданы ададышзымныйәозгыы, сыйхәрақәа нагзаны итъаанза сыйсы ааитаскып игәамхәзакәаны, Ақәатәи артсафратә училишчө ақны дааит, мызқәак рыла аучилишчө апограмма зегты дахысны, иаарщакны Ахәынтқарратә екзаменқәа ҭини, иқыта гәакъя Кәтол ашкол ақны апсуа бывшәеи алитетуреирытсафыс аусура далагеит. Цьота Константин-ипа дхынхәйт бзия иибоз, блачыдала здунеи дагәлаңшуаз ахәйчкәа рахъ, гәйила-псыла иеенитеит ахәйчтәи литература.

Апоет апышәа иоуан убри ажанр ала ирәиаратә қазара амәхак артбаараңы, уи артсафратә-ааӡаратә усуга иадхәалан, ицәа-ижкы ииалан. Кәтолтәии Җоумыш ахаблағтәии ашколқәа рәкны ртсафыс акыр шықәса аус аниу аштыхъ, ибағхатәра аихаҳареи идыррақәа итегъырытсаулареи хықәкыс иқатданы, 1953 шықәсазы А.М. Горки ихъз зхз Ақәатәи Ахәынтқарратә апедагогикатә институт дталоит. Аинститут даналга ахәйчтәи журнал «Амбаз» ақны аус иуан, нас – Ақәатәи апсуа школ ақны. Дук мыртсыкәаны Апснытәи АССР Аттара министра апсуа бывшәеи алитетуреи рзы инспекторс диаргеит, иахъя уажәраанзагы лытшәа бзиали уақа аус иуеит. Убри аахысгы аус имоуп ашколқәа рәкны, артсафцәа рәкны, атсафцәа рәкны. Апоет исптазааратә зананаат еиҳагыы ихәыща артсаулейт, ахәйчкәа рдуни еиҳагыы

дагәланахалеит, дара рцәафа аңыдарақә цәала-жыла иди-халеит, ахәытқәти пәтказаара иамоу архареи аңәаныреи аңсихологиатә ныра ғәгәә иртон. Абри абас шакәу шаҳатра руеит, апоет ахәычқәа ирызку, иажәенираалақәа рапхъатәи реизга ашәкәы, 1958 шыққасы итижыз, инаркны, иа-хъа уажәраанза хыпхъазара раңаала итижъхъоу ашәкәқәа. Иажәенираалақәа реизга ашәкәы «Бзия избоит ашыыжъ» зыхъзу еиднакылоит аңыхәтәантәи аамтакәа рзы иапитказ ипоезиатә рәниамтакәа. Ари, зөйгхара ду, ипшзоу, ахәычқәа зыргәыргъаша ажәенираалақәа рыла игәылтәаау шәкәуп, апоет 60 шыққаса анихытцуаз аамтазы гәазырхагатә ҳамтаны ахәычқәа ирызнеигойт, апсуа литература иалеигалоит. Урт ажәенираалақәа рагыырак, уажәраанза итытхъоу иеиз-га шәкәқәа жәеиза реипш, аитбыратәи аклассқәа рыртлага ашәкәқәа рөғыы ирыххәтоу атып ааныркылараны икоуп. Апоет ишәкәы арбеиент, иажәенираалақәа ззиқыз ахыбәар, дара ахәычқәа құшынанеи, хәыщышынанеи ишеипшым еипш, еиуеипшым азнагашъақәа рыла, ажәа құшынанеи иахыркны, исахъаркны рыйбаззара иахъагәлаирпшша.

Аизга «Бзия избоит ашыыжъ» ақны апоет дырзышшәа-хәоит Апсадгъыл қшыя апатриотизмра, апсабара қшза, аңыа ахатырқәтцарапқәа, аиғызара, аидгылара. Иаабоит дара рыққера иашыашәалоу ақазшыя бзия, аңаафа наала, аңәанырра тқаула. Абартқәа ирчыданы, автор иааирпшүеит ахыбәар рхәычратә пәтказаарағы апынгылақәа шықоу: ағадарақәа, алағъарақәа, амғашкъартапқәа, аиашеи амци реинимшәара, аңқьареи ақьашьреи рымайбра, абзиабареи аңәымгредеи реиғагылара. Урт зегы апоет дрыхәапшүеит бла тәрыла, аңәғья-мыңғыа цәала-жыла дщаңтәыму, уи зхызәқәа рыла иааирпшша ахәычқәагыы ишырцәтәыму поэзия ажәала иааирпшүеит.

Цюта Тапағәуа ирғиаратә мәғаны хәепхъа иаагылоит, по-етк иаҳасаб ала, иеитагамтакәа. Апсышшәала ирцәажәахъеит еиңырдыруа ашәкәығофқәа дукәа ахәычқәа рзы ирөхъоу ажәенираалақәа. Иаҳхысыз ашыққас азы хазы шәкәны апсышшәала итижъит С. Маршак ихәыттәи жәенираалақәа ре-изга. Апсышшәала акыпхъ дирбахъеит К. Чуковски, А. Барто, И. Тувим, И. Җавчавазе, С. Каптукиан, А. Исхак ухәа рөымтә лыпшашаахқәа.

Цьота Тапағәуа абар уажәштың ғынғажәа шықәса түеит алітературатә-рәниаратә усуреи артқафреи алтшәа иманы еилагзо даауенжытеи. Алагала мачымкәа иқаиттахъеит методистк иаҳасаб ала, акыр үңа ибахъеит апсуа школқәа рзы артқага шәкәкәеи, ахархәагақәеи, апограммақәеи, аметодикатә ғазшы змоу аусумтақәеи реиқәыршәареи раптәреи рәғи. Ихала иқаиттаз, ма авторцәа рколлектив далахәны ашколқәа рзы итижкхью еиуеипшым ашәкәкәа рхыпхазара жәохә рқынза иназоит. Абас алтшәа бзиақәа иманы, еиғмыркъязакәа акыр шықәса аус ииухью ахәшьара ҳаракы артахъеит. Ць. Тапағәуа ихтоуп Қырттәйлатәи ССР-и Аңснытәи АССР-и рәғи ашкол зәңсазтәйз артқағы ҳәа ахатыртә хъзы, апедагогикатә наукақәа дырканидатуп. Иара иңстазааратә қышәеи изанаати ирышашәалоу, урт ирзааигәоу атемақәа роуп ипоезиағғы иқазшьарбагоу. Илитературатә-рәниаратә бағхатәра азкуп ҳара ҳөы макъанагы акыр еиттаханы икоу ахәйтәи литература. Ҳмилаттә литература ашытарқы Д. Гәлиа инаиркны, азәйрғы игәцарапкны ирыман, иахъагы ҳашәкәйсөөцәа ахәйтәи ирызкны ағымта шахақәа раптәра зәанызшәахью ҳамоуп. Аха макъанагы апсуа хәйтәи литература иахъынзахтахытқөй изымәиацт. Убри азыхәан мацарапа акәзарғы, ахәйтәи рзы иаапсоу, ихәартоу ағымтақәа раптәра зылзыршо, ахәшьара ҳаракы раҳталароуп. Ць. Тапағәуа иакәзар, иахъа апсуа хәйтәи рзы алітературатә рәниамтақәа апыйзтю, алагалагы мачымкәа иқаиттахъоу дыртазәкуп. Иара ипрактикатә усуре ағар раазара ишазикыз еипш иажәеинраалақәеи ипоемақәеи ылагы ағар итоуруо ахырхарта ритоит, амға иаша иқәиттоит.

Ць. Тапағәуа иперсонажцәа дара ирцәажәоит, ирхәйшүеит, ирыхәмаруеит, аус дируеит, атара диртқоит, дара иныкәргойт иреиғү ақазшықәа. Урт илахұыхны, апстазаара ргәацпыхә, маха-шахалагы ғнытқалатәи хәйтшылалагы избыдоу роуп, атипра зуа асоветтә хәйтәи иреиуоуп.

Апоет иғеидасуа ағар сахъаркыратә ажәала ирабжьеитгоит апсабара иеичаҳаларц, иара ауағы зда дхәартам акы акәны ишиқоу деилиркаауеит. Ауаа реипш, еиуеипшым афункцияқәа нарығзо иаабоит апстәкәеи апсаатәкәеи. Уртгы ауаа реипш «ихәйшүеит», «ицәажәоит», «ацәгьеи абзиеи рды-руеит», ажәакала, антропоморфизация рызуп. Ипсабаратәуп

апоет арақа ажәлар ржәйтә традициатә дунеихәапшышыңақәа дахърықәнйікө.

Исаидкыланы, ари аизга Ц. Тапагәуа ирғиаратә биографиаз шыңаңа бзиуп ҳәа ипхъазатәуп. Сгәы иаанагоит изгәарпханы иаңхъаша раңағашап ҳәа. Апоет хынғажәа шыққәса ихытцеит, аха иусуреи ирғиареи пкым. Исахъаркыратә ажәеи ипрактикатә усуреи ҭибагоит, еицхырааует, еилатқаны икоуп. Хымпада, аринахысгыы ихәр-тоу ағымтақәа апитталашт, иртцағратә усгыы неигзалаشت.

Апсуа тәрауағ ду

Иналукааша аттарауағ, атоурыхтә наукақәа рдоктор, апрофессор, Қырттәылатәи ССР анаукақәа р-Академия Д.И. Гәлиа ихьз зху абызшәеи, алитетаруеи, атоурыхи Апснытәи ринститиут адиректор ихатыпсағ, Қырттәылатәи ССР-и Апснытәи АССР-и рәғи өапсазтәыз анаука аусзуғы Шалуа Денис-ипа Инал-ипа 70 шыққәса ихытцит.

Ш. Инал-ипа аапсарак изымдырзо апсуа советтә культура аус азиуеижкөти абар уажәштың ғынғылжәи хәба шыққәса инареиҳаны итцеит. Ҳтәылағыы, уи антытгыы иеицгәртәхъеит иара амәхак тбай змоу, знаткатә интерессқәа еиуеипшым, абағхатәра иаша змоу азәи шиакәү. Ш. Инал-ипа дтоурыхттаафуп, детнографуп, аха убарт инарыйваргыланы, алагала ду қайтцахъеит апсуа фольклор аизгареи, акынпхъреи, аттараеи рус ағыы, иеицұрдыруа икоуп илитетаратә-критикатә монографиақәа, апсуа литература актуальтә зтәарақәа ирызку хыпхъязара раңаала истатиақәа. Апхъазатәи апсуа литературатә критика ашытартықынцәа дыруаңәкуп ххәар. Хә.С. Бәжәба днанивагыланы, әжәнижәабатәи ашыққәсқәа ағбатәи рызбжазы акынпхъ ағы дцәыртцит литературатә критик иаҳасаб ала. Акынпхъ збаз апхъазатәи истатиа азқын Леуарса Көйтниа ипоема «Шыаризан» айлыргара. Уи астатиа акынпхъ абелит 1938 шыққәсазы, усқан иттыңуаз ажурнал «Апсны Қапшы» адакъяқәа рәғи.

«Дырмит Гәлиа зақа уизхәыщуа – убри ақара дцюушьоит. Уи ихигаз, иқайтказ, ирғиамтақәа реиқәыпхъязарагы ишаа-

нагара шәкәык атахуп», –абас ифуеит Ш.Инал-иңа иусумтақәа руак ағы ҳмилаттә литература ашытартқөө изкны. Иахъя, аттарауас 70 шыққаса анихытца, арт ажәақәа иара ихатагы изкны иаххәар қалоит. Иусумтақәа реиқәыпхъазареи рзеипш ххәаи мацарагы гәағуацқоуп. Җабыргынгыы, имфацига-хью анаукатә тәцаарақәеи, иллитературатә-критикатә шәкә-қәеи истатиақәеи, иуаажәлааратә усуреи еизыркәкәаны ҳанрыхәапшуа, ҳанрызхәышуа, абриақара злаилшаз цъаҳам-шъарц залшом. Ҳәарас иатахузеи, арақа аттарауас ңсабарала ициз абағхатәра ароль ду нанагзеит, аха насыпла уи иацуп еихсыгъреи еиңкъареи змам есымшатәи аусура. Аттарауас данқәыпшызын инаркны ибзианы игәникилеит анаукағы амға мариа шықам, иахъабалак аңыбааи апшаареи шатаху.

Ш. Инал-иңа инаукатәи ирғиараптәи мәа ахы цырынагеит Аңсны асоветтә культура ашьапы иқәгыланы ганраңаала аизхара ианалагаз ашықәсқәа рзы. Җарауағык иахасаб ала иара ишыққыларагы урт ашықәсқәа имфақәыртцеит. Диит 1914 шыққасы Очамчыра араион Гәып ақытан. Дышқәыпшызы аетымра ихигеит: 1921 шыққасы иаб дыпсит, иан – 1936 шыққасы. Абасала, иматериалтә базара ага-нахъала акыр ауадағрақәа дыртагылазаргы, дұчатқ-ұратқо, аттара иттарц, идірра изизирхарц даштын. Иқыта гәакъағы алагамтәтә школ даналға аштыах, 1928 шыққасы Ақеатәи апсуа школ-интернат дталеит. Уа аттара бзиазаны итсон, илеишәа ғырпшыган ифызыцәеи иртәғицәеи ирөхәапхъыз рхәартә аттарағы, ақеңиарапқәа аайрпшиит. Ақеатәи апсуа школ-интернат далгеит 1936 шыққасы. Уи аштыах ғобақа шыққаса еиуеипшым ашколқәа рөғи аус иуан. Аамтала зны Гәып ақыта, Аңызмазра аҳаблан алагартатә школ анапхгағыс дықан (1935–1937 шыққасқәа рзы), нас Ақәа араион Ағадаҳытәи Бырцә ақытан ихатәаам абжъаратә школ ағы ҳамтакы ртсағыс дықан. 1938 шыққасы К. Либкнехт ихъз зху Москватәи артсағратә институт атоурыхтә факультет дталеит. Уақа аттара бзиазаны ишитқозгы, инагзаны далгартә дзықамлеит. 1941 шыққасы Аңызмазра ақытан иаҳъана Ақеақа дгъежъит. Иара убри 1941 шыққаса

антцәамтазы Ақөатәи Ахәйнәрратә артқафратә институт ағы Ахәйнәрратә пышәарақәа бзиаңаны иттит, иагынашъахеит атоурыхтә факультет дшалгаз ала иалкаау адиплом. Уи аштыахь 1943 шыққасанза агазет «Аңсны Қапшы» аредакциағы ақыттанхамқа ақәша аиҳабыс аус иуан. 1943-1946 шыққаса рзы Қырттәылатәи ССР анаукақәа р-Академия И. Цавахышвили ихъз зху атоурыхи, археологияи, аетнографиес ринститут аетнография ақәшәғы аспирантура дтан. Адокументқәа руак излахәо ала Ш. Инал-ипа аспирантура атеориатә курс далгейт ибзиаңаны. Аспирантура даналгаз иара уи 1946 шыққаса антцәамтазы Ақә даан Қырттәылатәи ССР анаукақәа р-Академия Д.И. Гәлия ихъз зху абызшәеи, алитетуреи, атоурыхи Аңснытәи ринститут ағы аусура далгейт, зназы анаука аусзуғы еитбыс, нас, 1949 шыққаса инаркны, анаукатә усзуғы еиҳабы итып ахь диаргейт. Уи аахыс Ш. Инал-ипа инаукатәи, ирәниаратәи, иуажәлларатәи усура зегъы абри институт иузәкәмтхо иадхәаалоуп. Абрақоуп ихдароу ишәкәқәа зегъы ахысыз, таразағыл иаҳасаб ала иаҳыизҳаз, дахышыңақәғылаз. Аңсуа институт ағы иусура хада иалагданы аамтала пытрак Аңснытәи Ахәйнәрратә музееи Ақөатәи Ахәйнәрратә музееи Ақөатәи Ахәйнәрратә ртқафратә институти рөгъы аус иухъан. Хатала иара ихъз изладхәаалоуп Аңсуа институт ағы аетнография ақәша аиғекаареи ашыққасырылареи рус. 1968 шыққаса аахыс, анаукатә тцаареи анапхгаратә усқәеи қәғиарала еилагзо, институт адиректор ихатыпсағыс дықоуп.

Ш. Инал-ипа 1936 шыққасы акомғареидгыла далалеит, 1944 шыққаса раахыс гәйик-псық ала дызықоу, псыцқыала зымати иуа Асовет Еидгыл Акоммунисттә партия далоуп. Акандидаттә диссертация ихъчеит 1948 шыққасы, адоктортә диссертация – 1963 шыққасы, 1964 шыққасы апрофессор ахьз ихъиртцеит.

Абас икоуп иааркьяғыданы атарауағ ипстазааратә мәа ахадаратә моментқәа. Абжыарык иқаиттахъоу, имфаңигахъоу аус, маңк иадамзаргы, итегъы инарттауланы иеилахъаарц азы, хыпхъазара рацәала ифны итижъхъоу имонографияқәеи истатиақәа реизгақәеи хрызхъапшлароуп. Урт рәоуп иаҳьеизыркәоу атарауағ ицъабаа алтщәа хадақәа.

Тоурыхтцаағык, етнографк иаҳасаб ала Ш. Инал-ипа

аханатәгъы инаукатә-тңааратә обиектқәас иқаитдеит аңсua жәлар ржәйтәзәтәи ртасқәеи, рқыбазқәеи, ртрадициақәеи, иаайдыланы ркультуреи ирыдхәалоу актуалтә проблемақәа. Ҳәарас иатахузei, Ш. Инал-ипа икынзагы атарауа азәырғы аңсuaа ретнография иазкны акымкәа-фбамкәа аусумтақәа рығхъан. Аңсuaа рыбазазара еиуеипшым аганқәа ирызку афактқәа рығбахә ана-ара ипсақъаны уағы ипшеноит ажәйтә бырзен авторцәа рфымтақәа рөи, абжъаратәи ашәышықәсақәа рзтәи ақыртуа фыратә хытхыртақәа рөи, XIXашәышықәсазтәи ауриси ақыртуеи тарауаа рфымтақәа рөи. Иара убас аңсuaа рығбахә ҳұлоит ахәаанырцәтәи авторцәақәак раңтамтақәа рөғы. Иахъя шытa имачзам аңсuaа етнография еиуеипшым аганқәа түзтцаауа азәымкәа-фыңъамкәа асовет тарауаа рмонографиақәагы. Аха хъаҳәапаҳәада иаххәар ҳалшоит аңсuaа ржәйтәи рөатәи етнография Ш. Инал-ипа иақара еизыркекәаны, ган раңәала иахъя уажәраанза азәгъы итимтцаап ҳәа. Уи ус шакәу агәра ҳұргонит иара имонография дуқеи хыпхъаңара раңәала иғны иикыпхъью истатиақәеи.

Атарауағ ижәлар гәакъа ржәйтәи рөатәи инартщаулан еиликаарц азы хыпхъаңара раңәала ақыпхъ збахъоугъы, изымбаң архивтә материалқәагы – инапы ахынаизоз иахъабалак хәйц-хәйш дыпшаит, итидаит. Иара иетнографиатә усумтақәа рөи инартбааны ахархәара раут абызшәатәи, афольклортәи, археологиатәи материалқәа, аңсuaа рматер-иалтәи рдоухатәи культура абақақәа. Ш. Инал-ипа, тарауағык иахасаб ала, иқазшыя хадақәа ируакуп темас ихы зқәникуазаалакъы ган раңәала, комплексла ихатәааны иахътитикаауа. Иара убас атарауағ инаукатә усумтақәа ирзеипш қазшыаны ирыдаабалоит иштихуа азтцааракәа, аматериалқәа, ахытхыртақәа ухәа критикала дрызнейини, иахъатәи асоветтә наука ишақәнагоу еипш, ииашоу позици-ала иахътитикаауа.

Заанаттәи иусумтақәа рзикит аңсuaа рөи ааӡара-ахәпхара атаси, апхәысаагара – хатцаареи, атаацәаратә еизықазаашъақәеи рytтцаара. Иара убас аинтерес ду аманы итидаит антикатәи афеодалтәи епохақәа рзы мшынла анықәарақәа Аңсны ишымғапсыуз апроблема, аңсuaа рмифологияи рдинхатцаақәеи рөи апхәыс иналыгзо ароль ухәа

убас ирацәаны.

Анафстәи ашықәскәа рзы Ш. Инал-ипа иғны итижьит штыта аттарауааи хыпхъазара рацәала апхъаңызәи ирылаттәахъоу, зыхә ҳаракны иршъахъоу имонографиақәа: «Апс-уаа» –атоурыхтә-етнографиатә очерккәа (Ақәа, 1960 ш.). Ари ашәкәы хартәааны ағынта раан итижьит Ақәа, 1965 шықәсазы, «Апсуаа ртоурыхтә етнографиа адақъақәа» (Ақәа, 1971 ш.), «Атрадициақәеи иахъатәи аамтеи» (Ақәа, 1973 ш.). Автор ари ашәкәы хартәааны ағынта раан еитатижьит 1978 шықәсазы; «Апсуаа ретно-культуратә тоурых азщаарақәа» (Ақәа, 1976 ш.). Арт ашәкәкәа апсуаа етнографиазы маңара акәым, асоветтә наука зегзы азы лагала дүнү иқалеит. Ара хаз чыдала иалкааны иазгәтатәуп амонографиа дүкәа «Апсуаа», насты «Апсуаа ретно-культуратә тоурых азщаарақәа».

Ш. Инал-ипа иахъа уажәраанза итижъхъоу ишәкәқәа зегзы иреихау икапиталтә усумта ду «Апсуаа» ағы (автор ари аусумтала адоктортә диссертация қәғиарала ихъчеит) инартбааны, ақыргыы инткааны азеиңш ххәа рзықаитцеит Апсны атоурых ахадаратә етапқәа ажәйтәзатәи аепохақәа инадыркны ҳара ҳаамта ақынза. Амонографиағы атып ду аа-ныркылоит апсуаа жәйтә-натә аахыс ихашәа формақәас ирымаз (ашәрьызара, адгылқәаарыхры, азахәааңара), ағонқәа шұдыргылоз, матәаси, өеилахәашьаси, еибашыга абдъарси инықәыргоз, фатә хкқәас ирымаз зеипшраз ухәа убас итцеғы а проблемақәа тызтцаая ахкәа. Жәйтә-натә аахыс апсуаа руаажелларатә еизықазаашьақәа зеипшраз аарпшра иазкуп ашәкәы ақәша хадақәа руак. Арақа рапхъаңа акәны аттарауағ инткааны далацәажәеит аматриархалтәи апатриархалтәи еизықазаашьақәа рышты-мәқәа, рцәйнхақәа, асасдылареи, ашьюреи, апхәысаагареи, хатсаареи, атааңәаратә еизықазаашьақәеи апсуаа рәғы изеипшраз, насты XIX ашәышықәсазы афеодалтә еизықазаашьақәа Апсны чыдарақәас ирымаз. Зығбахә ҳаму ашәкәы анафстәи ахқәа апсуаа рдоухатә культура – рдинхатцаарақәа, рәғапыцтә рәниамтақәа, рқазара, –рытцаара иазкуп. Апсны Асовет мчра анышьақәғылаз аахыс аекономикағи адоухатә культурығи ашәкәы хзыркәшо аттыхәтәантәи ахағы.

Анаукағы лымкаала ауадафорақәа зцу проблема дүззоуп

еиуеипшым ажәларқәа ретногенез аилкаара. Аңсуаа ретногенез иадхәалоу азтцаарақәа реилкаразы азәйрөы атарауаа рығепшіршәахъеит, дара ирызкны еиуеипшым агәаанага-рақәагъы ықоуп. Абри актуалра ду змоу анаукатә проблема ииашаны аттааразы шыаға бзиоуп ҳәа ипхъазатәуп Ш. Инал-ипа имонография «Аңсуаа ретно-культуратә тоурых азтцаарақәа». Арақа амәхак тбаа рытанды, хыпхъазара рацәала абызшәатәи, аетнографиатәи, афольклортәи, археологиатәи, антропологиатәи, ағыратәи хытхыртақәа рхы еидкыланы, аки-аки еиғырпшны дрылацәажәеит ҳара ҳера қалаанза III-І азқышықсақәа рзы Алада-Мрагыларатәи Амшын Еиқәа ағықәқәа рөө инхоз ауаа ретникатә еилазаашь зеипшраз, Амраташәарахътәи Кавказ Азия Мачи ретно-культуратә еидхәаларақәа шықаз, каскааи абешлааи проблемеи, аңсуа-адыгатә племиақәа ретникатә шыата акзаареи, антикатәи аепохазы Алада-Мрагыларахътәи Амшын Еиқәа ахықәқәа рөө аетникатә ситуация зеипшраз азтцаареи, Колхидеи колхааи рытцаара ухәа убас ирацәаны апроблема дүкәа ркомплекс. Ашәқәағы автор хазы проблемақәаны иқәыргыланы, инартбааны дрылацәажәеит ажәйтәзатәи аңсуа хылтшытрақәа аңсилааи абазгааи, урт рбызшәа, рсоциалтә-економикатәи, ркультуратә-политикатәи паста-заара зеипшраз, заанаттәи афеодализм ахаан Аңсны тагылазаашьас иамаз.

Иаайдкыланы, ари акырза зтазкуа амонография ду ағы ұзарак-ғызыңарак гха ссақәак, ма автор имоукыша итегеси аргументкәа зтахыз игәаанагарапқәаң ҳылзозаргы, методология иашала иофуп, иуадағозу атоурыхтә проблема дүкәа акыр рмаршәа кны ирыхцәажәоуп. Аусумта ахы инаркны антәамтанза иагәылганы игоу ахадаратә хшығтак – аңсуаа равтохтонра – хымпәда ишиашоу, настыы атоурыхтә тәбырг иашьшәалоу концепцианы ишықоу ғашызом.

Хыихь ишазгәаҳтахъо ала, Ш. Инал-ипа деиңдердүре-ит иара убас фольклористк, литературатә критик иаҳасаб алагъы. Аңсуа фольклори алитетатуреи ирызкну хыпхъазара рацәала иусумтақәа аңхъағцәа ирылацәажәахъеит, инартбааны ауаажәларратә тәкырыманы икоуп. Убарт иреи-уюуп: амонографиақәа «Аңсуа фольклори алитетатуреи рзы зтцаарақәак» (Ақәа, 1956 ш., ари ашәқәы ағынты ғана-

ихартқааны итытцит 1961 шыққасы «Аңсуа литература атоурых ақынитет» хәа хъзыс иаманы), «Шота Руставели» (Ақөа, 1966 ш.), «Аңсуа литература ағиаразы згәатаққақ» (Ақөа, 1967 ш., урысшәала, ари ашәкәы «Аңсуа литература иаци иахъеи» хәа хъзыс иаманы ақыртшәахъғы иеитаганы итытцит Қарт 1973 шыққасы), «Ағацә апара» (Ақөа, 1974 ш., урысшәала), акритикатә статиақәеи аматериалқәеи реизга «Мөфахәастала ахрақәа рахъ» (Ақөа, 1975 ш.), астатиақәеи аматериалқәеи реизга «Аңсуа фольклор абақаққа» (Ақөа, 1977 ш., урысшәала), астатиақәеи, аочерккәеи, ақтәгыларалықәеи реизга «Аңсуа литература азтцаараққа» (Ақөа, 1980 ш., урысшәала), 1986 шыққасы Ақөа урысшәала итытцыз ашәкәы «Аңсуа литература. Иааркьеу аочерк» авторцәа дыруаңзәкуп. (Ари ашәкәы ақыртшәахъ еитаганы Қарт итытцит 1975 шыққасы). Иара убас Ш. Инал-ипа далахәуп 1970–1974 шыққескәа рзы Москва ф-томкны итытцыз «Милатраңаала аилазаашь змоу асоветтә литература атоурых» авторцәа рколлектив.

Зызбахә ххәаз Ш. Инал-ипа ишәккәа аңсуа фольклори аллитературеи еиуеипшым рактуалтә проблемақәа ирыз-куп. Урт иахъа аңсуа жәлар рдоухатә культура ағиаразы лагала дүкәаны икоуп. Дара тематикалеи проблематикалеи еиуеипшымзарғы, еиңирзеиңшу қазшыққақ ҳапшаарғы қалоит. Убас, сара сгәы излаанаго ала, ирзеиңш қазшыоуп дара зегы аңсуа жәлар ржәйтәи рәатәи культура азыргара, абзарзы ахәара иахъазку. Ш. Инал-ипа иоуп рапхъаңа акәны, шамахамзар, аңсуа фольклортә жанр хадаққа еизыркәкәа-ны азейиңш ҳәаа рзықаңтаз, иара иоуп рапхъаңа акәны инартбааны аңсуа литература атоурых еидкыланы атқаразы зығепзызшәаз. Аңсуа литература ашьатаркөи Д. Гәлия инайркны, шамахамзар, иналукааша ҳашәккәиғаңа Ш. Инал-ипа ажәа зхимхәаң дықкам. Иахъагы блатцарыла аңсуа литература ағиара апроцесс далахәуп, дашъклапшүеит. Асымта өңілкәа ирызкны лассы-лассы акыпхъ ағы дықтәгылоит, аңхъа зыбжырыққаң дыруаңзәкуп.

Аңсуа фольклор аизгареи, акыпхъреи, аттцаареи рөөи Ш. Инал-ипа имфаңигахъоу аус иааркьеңы ахцәажәареи ахәшьшареи уадафуп. Иара иоуп рапхъаңа акәны нартаа ирыххәау аңсуа жәлар ржәйтәзатәи фырхаттаратә епос зегьеидгылоутәи апхъағаңа, настыи инартбааны атқарадаа хшығозыштыра үккәя иартартә ақатцара зылзыршаз. Арақа

быдала рызбахә җәатәуп аңсуга нарттә епос иқәнаргыло ахадаратә проблемақәа ирызкны 1949 шыққасы урысшәала ифны иикыйпхызы истатиа неитцых «Аңсуга нарттә җәамтақәа ирызкны», настыы 1956 шыққасеи 1963 шыққасеи рзы нарттә епос иазкны ақалақъқәа Орцьоникизеи Ақәеи имғапсызыз Зегьеидгылоутәи анаукатә конференциақәа рөи аңарауас иқайтказ ажәахәкәа. Ш. Инал-ипа ицъабаа раңданы иадуп Б. Шынқәбеи, К. Шыакрыли, иареи иеиқөйршәаны Ақәеи (аңсышәала) Москвее (урисшәала) 1962 шыққасызы еиңтрыжызы ашәкәы «Нарт Сасрыкәеи пышынфажәи зекәфык иара иашыцәеи». Зтакы бзиоу, настыы ахәшьара ҳарактыв зауз ари ашәкәы апхъажәа зөйзгы Ш. Инал-ипа иоуп. Акыр ихәартаны иқалеит иара убас Ш. Инал-ипеи артсағы Спирдон Адлеибеи 1967 шыққасызы еиқөйршәаны итрыжызы аизга «Аңсуга жәаңқақәа». Иара убас Ш. Инал-ипа аңсха изку аңсуга жәлар рхәамтеи аңсан ирыххәаау амифи рвариантқәа хыпхъазара раңдала еизганы акыр инартаула-ны ииттидахъеит.

Иқазшьарбагоуп, аетнография антитцаауеиңш, афольк-лортә материалқәа ырттаараангы аңарауас аиғырпшразы егыырт ажәларқәа азәрғы рфольклор ақынитет хыпхъазара раңдала апараллелькәа ихы иахъаирхәо.

Аңарауас иусура аган хадақәа ируакуп аетнографиеи, афольклори, абызшәатәи материалқәа реизгаразы данқәыпшызы аахыс неиңымкырыда, маашьараада имғапиго аекспедициақәа. Аекспедициақәа, ҳәарас иатажузей, еихараңак Аңсны араионқәеи ақытақәеи рахь ауп иахъымғапиго. Имыцхәхарым ҳәа сгәи иаанагоит иахъа Аңсны Ш. Инал-ипа изымдыруа, дызнымсың мәхәастактывы ыңкам схәар. Аекспедициақәа мәғапигахъеит Ақаратәи АССР иаланхо аңсуга рахь, Нхыңт Кавказтәи аешьаратә жәларқәа рахь. Хатала иара иеизигахъоу аматериалқәа рғыырак иттәамтақәа рөи ахархәара роухъеит, ахаираңдоуп макьяна ақыпхъ зымбаңтывы.

Аңсуга ретнографиеи, рфольклори, аңсуга литературеи еиуеипшым рактуалтә проблемақәа ирызкны Ш. Инал-ипа лассы-лассы ажәахәкәа қайтсоит адунеижәларбжъаратә конгрессқәеи, асимпозиумқәеи, зегьеидгылоутәи, арестпубликатәи наукатә конференциақәеи ассессиақәеи рөи. Неиңымсрада урт иажәахәкәа рзызырғыцәа интерес икны, наст-

гъы гәахәала ирыдыркылоит.

Шалуа Денис-иң ақәаанхытғы акыр дның өахъеит. Даҳъ-неилак, асоветтә наука ишақәнагоу ала азыргара дақәшәоит. Еиуеипшым аамтақәа рзы дықан Тыркәтәйлан, Иугославия, Болгария, Еиду Америкатәи Аштатқәа раҳъ фынты дца-хъеит. 1973 шықасазы Чикаго имфаңысыз антропологиатәи аетнографиатәи IX жәларбжыаратәи аконгресс ағы Ш. Инал-иңа иқаитқаз ажәахә ажәйтәзатәи аңсуа хылтшытракәа рет-ногенез азтәарапқәа ирызкуп. Ауафытәйсө ақера раңәа шнидца проблема иазкны 1982 шықасазы асоветтәи американкатәи тәрауаа Ниу-Йорк еицымфаңыргаз асимпозиум ағы Ш. Инал-иңа иқаитқаз ажәахә аңсуаа рынтыра ышадарақәас иамоу аарпшра иазкын.

Ш. Инал-иңа хтаңыхак қамтакәа анаука аиәқааратә усқәа дырғуп, акыр ашәкәкәа, аизгақәа редакторс дрымоуп, адиссертиацияқәа зыхъчо аппонентра рзиуеит, еиуеипшым ауаажәлларатәи арғиаратәи усқәа инапырылакуп. Анаукатә кадр ғараңа раңзара, амба иаша рықттара, абжыага жәа рыттара ианакәзаалак игәцарапкны имоуп. Ираңафуп анаукахъ зеңғытам ахырхартта зитаз, шыңа иттарауааны ишәқәгылахъо иколлегацәа.

Шалуа Денис-иңа аус ахыиуа икабинет ианакәзаалак ауаа ағзам, уахъ инеиуеит ашәкәфөңәа, аттарауаа, атыңантәиқәа, ахаратәкәа, Аңсны еиуеипшым араионқәа раҳътә анхаңа, Ақәатәи астуденттәа. Уажәы-уаж ма иара ателефон дасуеит еиуеипшым аңснытәи анаплакқәа раҳъ, ашәкәтүйкүртәхъ, аредакциақәа раҳъ, ашәкәыфөңәа раҳъ, ма Москвәка, ма Қартқа, ма уахъынтә иара изасуеит... Азәы аспирантура дталарц дицхрауеит, даеазәы атема алпшашаағы диаб-жыоит... Икабинет ағы уаннеилак, иага деилахазаргы, уара уда ус имазамшәа гәата-бгата иутаху нагжаны иуирхәоит, дұзызырғуеит, угәцарапкны дуаңааажәоит... Игәы птәазом. Аусурағы ибжығы ғәтыганы азәы диқәгәамтца, диқәытқәсь уағы имаңац. Зегыңа раңаажәаша дақәшәоит. Гәабзиарала зынза дығәгәамзаргы, шамахаңаңаңа акәымзар, сааңсеит ҳәа ихы дахашашаауда дубом.

Аттарауағ есснагы аусқәа деимырхха дшыркугыы, итаауда ауаа акы даҳымцакжошәа драңаажәоит, аамыстаңаала дырхаттгылоит. Уеитбызаргы, уеихабызаргы. Зақантә иасхәахъоузеси са сыйналалыцыпхъаңа дысхамытгылаларц:

– Сгэы иаум, сашыцылахъеит. Ашэ аартны ауафы даныснало, сара стәаны сызихәапшуам, – ихәоит иара дұышәарччо.

Шалуда Денис-ида диижътеи 70 шықәсхыттра ақәфиара дүкәа иманы дشاңылазғы, иаңхъақа иқанташазы ипланқәа раңәоуп. Уажәы аус здиуло инаукатә тема иахъзуп «Апсуа жәлар ртрадициатә-базаратә культура аочеркқәа». Иара убас акыр аматериалқәа еизигахъеит асаңқәа ирызкны атоурыхтә етнографиатә очеркқәа ифырц азы, акыпхъ азырыхиара дағуп иантәмта афольклортә материалқәа реизга, иара убас хаз-хазы шәкәканы иқантарц дағуп апсуа литература иазкны истатиақәа апсышәалеи урысшәалеи. «Апсуа жәлар ртоурыхи ретнографиесі» ҳәа зеипш хыс иатаны амография ду ифырц гәтакыс имоуп.

Апсуа тарауаф ду Ш.Д. Инал-ида диижътеи хынфа-жәйижеаба шықәсхыттра идныхәалауа, гәык-псық ала изеи-тъаңшыап аринахысты агәабзиареи, агәамчи игымхарц, инаукатә-тцааратәи илитературатә-рөниаратәи гәтакқәа зе-гыры рынагзаразы алшарақәа иоурц.

1985 иш.

Ауафы ициуа абағхатәра

Абжъаратә школ ҳаицтамызт, аха ханыхәыцқәаз аа-хыс ҳайбадыруан. Хәбақа километра ракәын ҳабаңәа рын-хартақәа ирыбжъаз, апсшәа рзеилан, еитанеи-ааиуан. Аин-ститут ҳаицтан, курск ағы ҳаицтәан, ҳаишьцылеит. Аха уажәы жәа-шәкәык дравторны данықала, ажәеизатәи ишә-кәы апхъажәа ҳасабла ари астатия сыйует хәа ианақәысқ ауп Руслан Хәанеи-ида Қапба апхъаза апсуа литература, акультура дышхәыцыз рыгәбылра изыркыз, ицәа-ижыы иа-ланы дәказтаз, уи далазгалаз, литературатә критик, тцаафык иаҳасаб ала ишықәғылара иацхрааз атагылазаашықәа цқыа санрызхәыцыз.

Дарбанзаалакты ауафы иңстазааратә мәа хада алхра ианакәзаалакты иуадағын. Уи зегыы еицаадыруа акоуп. Ауафы данғоу, ианизҳаяу ихата изгәамтар қалоит дызмароу аус. Үсқан ами апышәа змоу, адырра змоу атынха данитаху?

Апстазааратә мәға хада алхра иапырхагахо, ма ихәақәзындо атагылазаашьақә рацәзоуп. Лымкаалагы арғиара амға икәло изы: азәй имачзуу акы дымғаҳнақъар алшоит, даеаңзых имачзуу акы ибағатәра арғыхойт, имғақәнатоит. Пытқаамта анцалакъ икәгылар қалит азтцаара: абри ауағабри амға залихызеи даеакы акәмкә? Иара изы машәыршақә иқалоу, хырпаашьа змамыз акәү? Арақа, хымпада, пәсбарада ауағы ициуа абағатәра арль ду нанагзоит. Аха уи зырғио, изаазо, ихәақәзтіо, хыпхъязара рацәала тәға змам атагылазаашьақә еиқәшәроуп. Руслан Қапба дызынысьвоу ипстазаареи, иғны итижъхьюо ишәкәеи, аринахыстәи ирғиаратә гәтакқәеи санрызхәйца, уи даеакала, даеа хырхартқак аманы шыақәгылашьа амамызт уажәы ишүйкоу ада ҳәа сгәй иаанагоит. Ихәычра зегъ рыла насыпла ихигартә дшықамлазгыы, дышмачыз ихатәы быйзшәеи алитетурреи рбзиабара илазаазашаз атагылазаашьақә иоуит. Урт атагылазаашьақә ҳәа сыйғу конкретла ибиография иадхәалоуп.

Очамчыра араионтә центр уналсны, Тұқарчал аганахъ уанцо, ітъяз-ғыазуа унарғаңшуюйт ашьха ҳаракқә: Кәйин иашта, Җақынзтоу, Уахәткыы, Адәйқада... Убарт ирыдубаалоит Арасазыхъ ақытә иатәу ахәы пшҗза. Уи иахъагы Қапаа рхәы ҳәа иашътоуп. Амш аныбзиоу Қапаа рхәы акәаңәра үқәгыланы унаңшы-аапшыр, ага каххах иубоит, амшын агәй ухыпшылоит, ажәйтә аблжыгуа ҳәа изыштыз, уажәы Очамчыра араион иатцанакуа ақытқа жәпакы (Гәып, Тұқарчал, Ҭхыны, Уатап, Мықә, Акәаскъя, Баслахә, Атышаду, Пәкәашь) ибзианы иубартоуп. Амшын аганахъ уаныпшуа, уарғарахъ ала илакы-лакыуа ищоит азиас Мықә, уармарахъ упшыр иара убас иубартоуп азиас Аалзга. Абри ахәаңы жәйтә-натә аахыс инхон Руслан Қапба иабаңә. (Уажә уа Руслан иашъа еиҳабы Константин дынхоит). Абра дийит Руслан Қапба 1935 шықәса апрель мза 9 аенды.

Иара аа-мзы анихытцуаз иаб Хәанеи машәырла дтажеит, шықәсыки бжаки рақара ихытцуан иан даныпсыз. Аха аетымра инмұршкә иаб иашыңәи иаб иаҳешыңәи драазеит.

Руслан иаб иашыңәа пшъ-ғык ықан. Зази, Зыкәри, Шәарахи тәра рымамызт, аха уаа аамыстаашәақ, унениш-уааиш ҳәа зархәоз ракән. Степан Апсны Асовет мчра ашьақәыргыларазы ақәпағәзәа дыруаңзәкын, ареволиуция аус

ихы ақәйттөйт: Асовет мчра Апсны ианышъақәгылаз актәи амзақә руак азы ақласстә ға иаатиркъаз ахы дагеит. Уи ихамырштразы Арасазыхъ иаланхо ацъажөлар ргәапхарала абжъаратә школ өңің идүргылаз (№2) Степан Қапба ихъз ахыртцеит 1982 шыққасы.

Руслан иаб иашья (Зыкөр) ипа Чыңыкөа Қапба 1941 шыққаса ииун мзазы Ақәтәи ахынтықаратә педагогтә институт атоурыхтә факультет ибзиаданы далгеит, аперспектива бзия змаз кадр өн. Аха Ацыынцүтөйлатә еибашьра антсысы актәи амшқә инадыркны афронт ахь ипхьеит, дагытахеит 1942 шыққасы ақалақ Новороссиск ахъчараан.

Арақа Руслан Қапба дызлиааз атаңааара маңк инартбааны азбахә машәиршақә исымхәеит. Рығоны ағың құтазара еилызкауаз, иазықәпоз ауаа ирғырхастан, уимоу, Руслан иаб Хәанеи ихатагыи иаамтала иашья Степан дидгыланы ареволиуциатә хтысқә дышрылахәйз атәи зәоз адокументқәагы ықоуп. Ари атаңааара дазааигәан Апсны иахъабалак еиңдердүруа ажөлар рашәақә руак зызку Салуман Бәжәба. Уи Руслан дзаааз иаб иаҳәшъицә руаңәк (Матиа) лхатца иакәйн.

Руслан иаби уи иашья Степани дырханаым, аха уртрызбахә ағнатағыы, уи антытгыи енагы ирхәони иаҳауан, игәникилон, дрызхәицуан. Арт зегыи аайдкыланы иара ипстазаратә мәға, ипозиция хада алпшаарағы, хыпмәпада, итқоураны ныра қартцоит. Иара убас лымкаала иазгәаттәуп Руслан Қапба критик, литература тәсағырланағын иааҳасабала ишъақәгыларағы ицхыраареи ахырхартеи изтаз иаб иаҳәшъапа, афилологиатә наукақәа рдоктор Хәыхәйт Салуман-ипа Бәжәба избахә.

Руслан Қапба иқыта гәакъя Арасазыхъ аа-класск дрылгеит. 1954 шыққасы Тамшытәи абыратәи ашкол далган, Ақәтәи Ахынтықаратә педагогтә институт А.М. Горки ихъз зху (1979 шыққаса раахыс иуниверситетхаз) афилологиатә факультет апсуа-аурыс сектор дталеит, уи дагъалгеит 1959 шыққасы.

Аинститут ағыи апсуа сектор өңің ианхдыртыз ирыдымылаз астуденттәа ҳакән ари акурс ағы итәз. Ҳраңағын бжъаратәи ашкол қыртшәала иалғакәаз, аурысшәа бжам-еамны издыруаз. Аха ағәаңызхәара ҳаманы атара ҳтсон. Үсқан аинститут ижағалгас ҳөзүзіцәа азәйрөғи иаҳья қәғиарала ашколқәа рөғи ртсағызас аус руеит, апсуа литературеи, ақултуреи, анаукеи

рыматц руеит, имачымкәагы алагала қартцахьеит. Убарт иреи-уюуп ара ихаңталаз, аха нас А.М. Горки ихъз зху Алитетуратә институт ахь эттара иацытձаз уахъ ииасыз апоет, афилогиатә наукақәа ркандинат Владимир Анқәаб, атцаруаа, афилогиатә наукақәа ркандинат Владимир Агрба, апоетцәеи апрозаикцәеи Нели Тарпҳа, Платон Бебиа, Анатоли Возба, Илия Лашәриа, апедагогикатә наукақәа ркандинатцәа Нели Азын-пҳа, Шурбей Царгәыш ухәа убас итцегы.

Руслан Қапба аинститут даналга ашътахъ агазет «Апсны Қапшы» аредакциағы аус иуан, нас диасит Артцағцәа ртцарадырра аиғтәра Қарттәи аинститут Ақәатәи афилиал ахъ. Уа апсуа бызшәеи алитетуреи ркабинет еиҳабыс даман. (Уи уажәы ахъз псхуп, Артцағцәа ртца-дирра аиғтәра Ақәатәи ринститут хәа иаштыуп). Уи ашътахъ пытрак Новосибирск итытуа агазет «Железнодорожник Кузбасса» аредакциағы корректорс дықан, зынгыи Новосибирск ақалақы ағы Азанаатеидгыла техникатә училишьча №1 ағы аазағыс дықан. 1963 шықәса инаркны 1978 шықәсанза агазет «Апсны қапшы» аредакциағы аус иуан кореспондентс, еиуеипшым ақәшашақәа рөи, атыхәтәа акультуреи абзазареи рыйкәша еиҳабыс дықан. Руслан Қапба ара аус аниуаз ҹыдала алкаара иаپсоуп хәа сгәы иаанагоит. Апсуа литература еиуеипшым азтцаарақәа ирызкны хатала иара лассылассы астатақәа ахъисуаз, иахъиккыпхуаз анафсангыы, агазет иадипхъалон ашәкәығаға, атцаруаа, еиғикауан алитетуратә қәгыларақәа. Өйрпштәис иаагозар, 1974 шықәсазы Д. Гәлиа дийжкитеи 100-шықәса атца иаzkны агазет хыпхъаңара рацәала ианылаз аматериалқәа ртъырак реиғекаара иара иоуп изыбзоуру.

Руслан Қапба 1978–1983 шықәсқәа рзы ашәкәтъижъирта «Алашарағы» редакторс дықан. 1983 шықәса раахыс ажурнал «Ашколи апстазаареи» аредакциағы атакзыпхықәу маңаныкәгағыс аус иуеит. Ашәкәтъижъиртеи ажурнали рөи аусура инаваргыланы 1980 шықәса раахыс Апснытәи Ахәынтқарратә университет М. Горки ихъз зху ағы апсуа литература иаzkны алекциақәа дрыпхъоит.

Акритик, алитетураттцаағы даныхәйчыз аахыс иабацәа рыйната идәйлигиз имилаттә бывшәеи атрадициақәеи рахъ имоу абзиабара еиҳа-еиҳа итцаулахоит. Еиҳаразакгыы ари ибзиабаратә цәанырра аеаргәтәеит, ишәйт, аинститут

дантаz ашықәсқәа рзы.

Аинститут ҳантаз ашықәсқәа рзы уажәы aқара Аңсни апсуаai ирызкны ашәйтәкәа рацәамызт, ғың итытцыз ма-
чын, ажәйтәкәа раарпшра мариамызт. Усқангыы игәаста-
хъан Руслан иказшы абыдарак: программала иаҳдыртца-
қәоз рааста Аңсни апсуаai ирызкыз егырт аматериалкәа,
ишәкәзаргы, истатиазаргы «дреишәарыщон», ипшаауан,
инеипынкыланы дрыпхъон.

– Иахъа асеминар аеазықатцара сахымзеит, аха Миха
Лакрба иновеллакәа аурысшәахь еиттаганы ажурнал «Друж-
ба народов» ишанылаз збан, срыпхъеит. Урт уа ркыпхъра
ҳмилаттә литература аизҳара иаzхәоуп, –иҳөон зны.

– Ари убахъоума, Галактион Табиже Аңсни апсуаai
ирызкны ииғыз ажәенинраалақәа реизга? Зақа бзиабарала,
ҳатырқәттарала дрыхцәажәозеи апоет ду ҳажәлар! –иҳөон
даeа зных агазет илаҳәаны, дахзызо иикыз ашәкәы хәычы
сырбаяу.

Даeазныхгы академик Симон Николай-ипа Цынанашыя
еикәршәаны итижыз, архъажәа неитыхгы зиғыз Гъаргъ
Чачба ифымтақәа реизга ихы ақәрпсны дапхъон, апоет
иажәенинраала «Уарада» чыдала иалкааны, ғырхәала итсаны,
бзия ибаны уажәы-уажә ихәлон... Иахъипшааз сыйдырам,
аха Руслан Қапба иоуп ҳастудент мышқәа руак азы Дыр-
мит Гәлия 1912 шықәсазы Карт итижыз иажәенинраалақәа
апхъа затәи реизга «Ажәенинраалақәеи ахъзыртәрақәеи» сара
исзырбаз.

Ҳанстудентцәаз аахыс Руслан Қапба идызбалахъоу даeа
ихатәи қазшыакгы азбахә схәар стахуп. Уи ацәгъяхәареи
ауаа ригхақәа рылацәажәареи чыдала мышхәи иахъицәимдү
ауп. Дгәастеижъети ианбатәиу, азә ицәгъя, ма игхақәа ухәо
уалагар, ма дузызырғозом, ма шәцәажәара атема еиттакны
даeакахы ииаигоит. Абри ихатә қазшы аңс ақәу, арс ақәу
истатиақәеи ишәкәзагы ирнубаалартә ирныпшуюйт.
ирзеипш қазшыакоу ируакуп ҳәа сгәи иаанагоит. Апсуа
литература знысхью атоурых мөа зеипшла еизыркәкәаны,
цкъя уазхәыщны, ишәаны, изаны, ган рацәала уахәаңшузар,
еилумкаарц залшом алитетуратә цәырттрақәа, хаз-хазы
афымтақәа рыхәшьраан аамысташаала, рмаршәа кны иш-
рызнейтәу. Уи, хәарас иатахузei, иахъатәи ҳашәкәыиօօцәа

ртакпхықәра ладыркәыр, идырпсығеыр қалоит ҳәа aanагазом.

Ариақара зыхисхәаая, Руслан Қапба дзыхцәажәахъоу, ие-илиргахъоу рапхтә литературатә рәниамтқәак рыгхақәеи ropyсығерақәеи итегезы иазгөйтәнда, рыхә амцхә иxaракны ишъацәоит ҳәа угәы иаанаго ыкоуп азнык азы. Аха уи апринципдара акәзам изыхъко. Иахъабалакеипш, алитетуратә критикағы даушлеи, еикәгәамтцралеи, тәвылибахрылеи ацәажәарақәа рааста ҳатыркәтцарапеи ашәкәысөңәа ropy-ғиаратә ңыа амаршәа акралеи рыхцәажәара еиха иштцоуроу идыруеит, иара абри атыхәтәантәи апринцип дықәныкәоит. Акритик иусумтақәа рәғы иупылоит узлаикәмшаҳатхаша, имоукыша ахшыфтаққәа акымкәа, фбамкәа. Аха урт зегыи ианоужкыртә икоуп, избан акәзар еихаразак зыпшашаара дашьтоу хлитература иамоу ахатабзиарақәа, аихъзарақәа ropyшашаареи рзыргареи роуп. Акритик заманалаттәкья идыруеит агхақәа ropyшашаара, ртәйлхра акырза ишымариоу аха. Ари, ҳәарада, итцоуроу, ихәартоу қазшыоуп ҳәа ипхъязатәуп есымшатәи апстазаарағыы, алитетурғыы.

Руслан Қапба рапхъязатәи илитетуратә-критикатә статия акынчылабеит данстудентыз, апшыбатәи акурс ағы дантәаз, 1958 шықасы. Уи аахыс апериодика ианитцахъеит хыпхъязара рацәала истатиақәа, активла иеалаирхәеит иахъатәи апсуа литература ағиара апроцесс, итижъхъеит акымкәа, фбамкәа истатиақәа реизгақәа, амонографиақәа. Руслан Қапба итижъхъоу ишәкәкәа досу акакала, хаз-хазы уаф дырзааттыланы рыхцәажәара, хымпада иапсоуп, ишырхәо еипш, кылхарал, кылхарал ropyцүгәо икоуп. Апсуа пхъафцәа игәртәхъеит, ахәшьяара бзия роухъеит, ахархәарагыры ropyмоуп. Инткааны ирыгу, ирыбзоу зегыи схәоит ҳәа салагом. Сара ара акритик, алитетураттцаафи ирғиаратә усурәғы еиха иқазшыбарбагоу акык-фбак згәатақәак рыла ихсыркәшар стахуп.

Зегъ рапхъа ихәатәуп Руслан Қапба истатиақәеи ишәкәкәеи ифаанза ңыа зырғиамтқәа ттцаамыз, еизыркәкәаны ахцәажәара змауцыз апсуа шәкәысөңәа рғырлак иахърызку. Ара зегъ рапхъа ropyзбахә ҳәатәуп изыхъя-зыпкъалак изаамтамкәа зыпсталазаа иалтхъоу, аха зырғиамтқәа рыла ҳмилат литературағы зышты нзыжызыз апоет, апрозаик Қыаазым Агәмаа ипстазаареи ирғиамтеи ирызку акрити-

катә-биографиатә очерк,apoетцәа Леуарса Кәытниеи, Леонти Лабахәуеи,apoет, апразаик, адраматург Миха Лакрбей ирызку имонограафиақәа. Миха Лакрба изку Руслан Қапба имонография ақыртшәахь еитаганы уажәы ааигәа Қарт ашәкәттыжырта «Мерани» итнажыит.

Аңсua литература ашъақәгylara апериод азы ароль ду назыгзаз арт ҳашәкәйфөцәа ақыр аамта игәгәтажыны излақаз рацәан. Руслан Қапба зызбахә сымоу ишәкәкәа ирыбзоуранны Қыаазым Агәмааи, Леуарса Кәытниеи, Леонти Лабахәуеи, Миха Лакрбей рбиографиақәеирыеиамтақәеи ирызкны ҳдыррақәа ақыр итбаахеит. Акритик ибзианы ититдааит дзыхцәажәо ашәкәфөцәа рбиографиақәа, ипшааит ибжыаңы иқаз ақыр архивтә материалқәа, ағымтакәа. Цкыа итәцаракны хрыпхъар, акык-фбак рыдаабалозаргы, дырра бзиалеи гәбылралеи ишфу агәра аагоит.

Акритик инапы итцытхъеит иахъатәи аңсua шәкәйфөцәа азәырфырырчиамтақәа реилкаареи архыафөцәа рылартәареи рзы ихәарту аусумтақәа. Убас 1981 шықәсазы итижыз акритикатә-биографиатә очерк «Аңстаазара ашъағақәа» еицирдьруа апразаик, акиносценарист, адраматург Д.И. Гәлия ихъз зху Аңснытәи Ахәынтыккэрратә премия алауреат Шыалодиа Аңыынцыал изкуп.

Руслан Қапба иөхьеит Аңсны жәлар рпоет Баграт Шыынқәбеи, apoет, Аңыынцытәылатәи еибашьра дүзза иалахәыз, ауаажәлларратә усзуы Алықыса Ҷыонуеи, настыы абжыаратәи аитбыратәи абицарақәа ирытцаркуа азәырфы хпоетцәеи ҳапрозаикцәеи еиуеипшым рфымтақәа ирызкны хыпхъазара рацәала аусумтақәеи асттинақәеи. Урт зегы ара еиқәспхъязоит, рызбахә схәоит хәа салагом, аинтерес змоу архыаф ибартоуп.

Иаайдкыланы Руслан Қапба истатиақәеи ишәйкәкәеи агәра ҳдыргойт иахъа аңсua литературатә критикеи алитетратурадырреи рәғы ақгы ғатцаамшәа, ҳағеита, итабғазаны икоушәа инытцы-аатцыыны изхәақәо, ус еипш ағзаанагара змошиашам. Аигтәреи, итегы активла аусуреи, аиғкаареи, ашъыхреи ахәтоуп ҳхәозар даеа усуп акәмзар, иахъақара аңсua литературатә критика амат, азызуша, азықатцарагы змоу ауаа ианакәзаалакгы иаҳмоуцызт.

Руслан Қапба иааипмыйркъаңакәа аңшаара дағуп. Уи ус шакәу даеа зныкгы агәра хнаргойт уажәы ара итижкуа

истатиақәа реизга өңгүрдү. Ипшаауент ибжыазны икоу ҳашәкөйөфөцәа рырәниамтақәа, иттәараптә обиектны икритикатә мөхаки иртбаауент. Ирәниара ашәымтә дтагылоуп.

1984 шықәсазы Ақәа ашәкәтүйжыртта «Алашара» итнажызыз Руслан Қапба ишәкәи «Q-лахъыніңак» аңхъажа ҳасабла иғуп

Акритикағ атакзыпхықәра

Иахъатәи аңсуа литературатә критика атагылазаашь, аихъзарақәа, иара убас аитцахарақәеи агхақәеи иамоугыы иттыңтуа ашәкәкәа рыла маңара инагзаны уағы изеилкааум. Изеилкааум, избан акәзар, акритикатә шәкәкәа, изыхъязыпқалакъ, макъаназы шықәсик ахъ акы, ианамузах, әбә роуп иттыңтуа. Дара уртгыы антмтцуа ықоуп. Иттыңтуа акритикатә шәйкәкәагы хатабзиарала иауенпшыху, инеидкыланы иаҳгозар, ипсүеқәоу еиҳауп итәғәқәоу рааста.

Абри атагылазаашь ҳхәғы иааганы ҳазхәйңуазар, алитетуратә критика атагылазаашь зныпшырц зыхетоу, иагызыншызуа ажурнал «Алашара» ауп. Уи адәкъақәа ааиҳырпсақъаны акритика аганахъала шықәсик иттыңтуа жәаға номер ирнылаз аматериалқәа цқъя уағ дрызхәйңи дрыпхъар, инеидкыланы иахъатәи аңсуа литературатә критика атагылазаашь зеипшроу еилимкаарц залшом.

Нас изеипшроузеи, ианылазеи ҳжурнал алитетурадырреи акритикеи рганахъала, иаҳхәап, иаҳхысыз 1973 шықәсазы?

Хымпада, имцымкәа ихәатеуп, апоэзиатәи, апрозатәи, апублицистикатәи ғымтақәа инарываргыланы, ажурнал адәкъақәа рұғы иаҳхысыз ашықәсазы акритикатә статиақәа зынзагыы имаңзаны ишықамыз.

Еихшаны хрыхәапшуазар, аиашазы, сзыхцәажәо ашықәс азы ажурнал ианылаз алитетурадырратә статиақәа рхыпхъазара акыр еиҳауп, иахъатәи алитетуратә процес, иахъатәи алитетурата ағиара, атагылазаашь аазырпшуа акритикатә статиақәа рааста. Урт зегъы акакала сырзааттыланы ирыгу-ирыйбоу, итәрччааны срыхцәажәоит ҳәа салагом, уи еиңш ахцәажәара иагъатахым. Арақа, иааркыағыны акәзаргыы, иағағастар стахуп зеипш қазшықәек.

Алiterateратуралырратә статиақәа раҳытә еиҳа аңызарарыман аиубилеитә статиақәа. Ара икоуп: атеатрдырығы Ал. Аргөйн аурыс драматург ду А. Н. Островски диижьтєи 150 шыққаса атца иззкны ииғиз астата (№ 1), В.В. Майаковски диижьтєи 80 шыққасхытца иззку астата (№ 7), И.Г. Папасқыр диижьтєи 70 шыққасхытца иззку Ал. Гогөуи, Г. Митини, Е. Ишыченко рстата (№ 8), М.Л. Ақашба диижьтєи 70 шыққасхытца иззкны Ш. Инал-ипеи Н. Кәытнии рстата (№ 11), З. Дарсалиа диижьтєи 75 шыққасхытца иззку иредакциатә статия (№ 8) ухәа убас егыртгы.

Иаххысыз ашықас азы ажурнал «Алашара» абыжъбатәи аномер инаркны акыпхыра иалагеит аңсуа литература ашытакығы Д.И. Гәлия диижьтєи шәы-шыққаса атца аиубилеи иззку аматериалқәа. Уиаахыс ари аиубилеи ду иззкны ажурнал акыр аус аухьеит. Атцабырг азы, Д.И. Гәлия иззку астатақәа аредакция избизианы еиңнакаант, ари аус тықпхықера дула иззнеиует. Щакылеи тематикалеи урт еиүеипшым, аха өыгхаралагы, тәкылагы иаарылукаартә икоуп ажурнал абжъбатәи аномер ианыз афилологиатә наукақәа рканидат Ш. Салақана истата «Аңсуа жәлар рлашарбага» ҳәа хъзыс измоу.

Ари астата автор иахъа уажәраанза Д.И. Гәлия иззы атцарапаан акритикцәеи ирхәахъоу дрыққыпшны, урт рұны даанғыланы акәымкәа, иахъатәи алiterateратуралырратә наука ишаққенагоу ала инартбааны дрыхцәажәеит ҳашәкәысфы ду ипстазааратә мөеи ирәиамтақәеи, аидеиатә-сахъаркыратә анализ рзиуит ихадароу апоезиатәи, апрозатәи, адраматәи рәиамтақәа. Астатағы иақнаго атып ааннакылоит Д.И. Гәлия аңсуадыррағы иаанижкызы инаукатә тынха, ирыққенагоу ахәшъара роут Д.И. Гәлия ибызшәадырратәи, ифольклортәи, иетнографиатәи, итоурыхтәи усумтақәа.

Д.И. Гәлия ииубилеи иззкны ажурнал «Алашара» түпхтәи аномерқәа ирнылаз иаарылукаартә икоуп иара убас афилологиатә наукақәа рканидатцәа Вл. Агрбей Вл. Дарсалиеи рстатақәа.

Ишдүру еиңш, ажәлар рәапыцтә рәиамтақәеи асахъаркыратә литературеи реизықазааша проблема дуп, еиүеипшым аспекткәа рыла уағы ититцаарц алшоит. Вл. Агрба истата «Д.Гәлия ипрозеи жәлар рәапыцтә ҳәамтақәеи» (ажурнал «Алашара», 1973 ш., № 10) азкуп афольклори Д.

Гәлиеи ирәниамтақәа ажәабжь «Атәым жәған атқақеи» ароман «Камачыци» реизықазааша. Астата автор дызлацәажәо азтцаара анизбауа, атак анықаитцо, дызааниуа ахшыфтыққәа инеидкыланы урықәшаҳатхартә икоуп, ихадароу апринципқәа еилеигом.

Убас шакәугы, Вл. Агрба зызбахә ҳамоу истатиағы иаҳпилоит зықәшаҳатхара уадафу, мамзаргы аки-аки еиғағылома ухәартә икоуп автор ихшығтқаққәак. Иаазгар стахуп ғырпштәы затқәык иадамзаргы. Вл. Агрба излеиғуала, үзара мап аңәикзом ажәабжь «Атәым жәған атқақа» афольклор шаныпшызы. «Атәым жәған атқақа» афольклор анырра ауит, аха арақа уи атып мыңхә ааннамкылт, жәлар ракжәареңиара аформа алшарақәа ахархәара роуит ареалисттә ғымтә аибытарағы, уи алағзоуп ажәабжь аңәа-ажыбы» ҳәа исуеит автор истатиа агәтхышәа. Ара ихәоу ахшығтқақ аилкаара маңк ишыуадағугы, гәнүхәтқысталы ақәзаргы, уағ дақәшаҳатхартә икоуп. Аха автор убас анихәа ашытых үзәхәаққәак рнағс ажәабжь ағы «...ашәкәығы иштьихыз абызшәеи ифырхәақәа рхәйпшьеи рыда фольклортә елементкты ҳұылазом, ағымта иалоу ажәапқаққәак ртүзшәа ҳамхәозар» ҳәа автор иихәо ақәшаҳатхара уадафу. Щабыргынгы, ас иқазар, автор истатиағы ажәабжь «Атәым жәған атқақа» уи ақара итбааны ахтәажәара атакхазомызт.

Еиңасқәахуеит, автор истатиағы имоукша убас акы-әба тып ықазаргы – аинтерес аманы уапхұартә ифуп.

Д.И. Гәлия апхъязатәи ипрозатә рәниамта ажәабжь «Атәым жәған атқақа» асахъаркыратә анализ ақатцара иаzkуп Вл. Дарсалия истатиа (№5). Ишдыру еипш, ари ажәабжь апсуа сахъаркыратә, ағыратә проза иалагамтанды иқалеит, иара азәырғы ахтәажәахъеит. Уи азы уаанза егырт акритикцәеи алитетурадырығыцәеи ирхәахъаз, ирығхъаз хшығзыштырада инимыжыт Вл. Дарсалия истатиағы, аха дыштыракәланы урт ирхәахъоу еитеиҳәом, ихатә гъамала ититцааит ажәабжь. Иғынды иихәазгы маңзам. ғырпштәыс иаагозар, Вл. Дарсалия абри истатиа ақынза азәгыы иазгәеимтәцызт конкретла «Атәым жәған атқақағы» аурыс поет дүззә М.И. Лермонтов ипоезия, лымкаалагыы, ипоема «Мири» анырра шықанатқаз. Ари, хымпада, аинтерес здоу литературагү фактуп.

Афольклори алiterateурие реизықазаашъя азтцаарақәак ирызкуп афилологиатә наукақәа ркандидат Б. Гәыргәлиа истатия «Алакәтә сиужетқәа апсуа епикатә поэзиағы» (№3). Астатия шәагаала изламачу ала (пшы-дақьак ажурнал ала), автор аки-ғбен рәниамта дырзаатғыланы ититдаар еиха еиғын ҳәа сгәы иаанагоит. Уажәы излақоу ала арғиамтақәа ирацәаны ызыбахә ҳәоуп, аха асахъаркыратә анализ акыр имаңхеит, афактқәа, ахшығтқаққәа шъақәзырғылаша аргументқәа ықамкәа рконстатация еиҳахеит.

Еитасхәаҳуеит, ара хыһъ зызыбахә сымаз астатиақәа ак еиҳа еиғъзаргы, егыи псығезаргы, дара зегыи еидызкыло, зеипш қазшыас ирымоуп, иахъатәи алiterateуратә процесс аарпшра аткыс алiterateурадырра еиҳа иатданакуеит. Хыһъ зызыбахә схәаз астатиақәа иреиңшу иахъатәи архъағ итахымкәа дықазам, хымпада, урт иреиңшқәоу аринахысгыы ислатеуп, иккыңхълатеуп. Аха ажурнал адақьақәа рәғи еиҳа ирыгәтәуп иахъатәи алiterateуратә ғиара апроцесс аазырпшша акритикатә статиақәа. Иазықәпалатеуп хатабзиаралагыи еиғъхарц азы, хыңхъазаралагыи акыр еиҳахарц азы.

Ҳазтагылоу иахъатәи алiterateуратә процесс аазырпшшауны түпхтәи ашықәс азы ажурнал «Алашара» ианылаз пшынстатия заттөйк роуп. Дара урт раҳытәгыи арецензия қазшыас ирымоуп, хықәкыла иалкаау ағымтақәа, ашәкәкәа ирызкуп. Зеипш литературатә проблемак иадамзаргыи иазкны статия заттәвигы анымлеит.

1973 шыққасы ажурнал «Алашара» адақьақәа рәғи акритик Вл. Тңария иккыңхъит ғ-статиақ. Урт руак апрозаик Ал. Гогәуа ишәк ғыц «Шъха-пшә» иазкуп, егыи – М. Лашәрия икритикатә статиақәа реизга ашәкә «Ажәа ахәақәа». Арт астатиақәа ағбагыи ринтерес кны узыңхъаша роуп. Хлитературағы, ишдүру еиңш, акритиказы акритика иуарла-шәарлатеузу цәйртраны излақоу ала маңара ҳаҳәапшузаргыи, М. Лашәрия илiterateуратә-критикатә статиақәеи ирецензияқәеи реизга ашәкә иазкны Вл. Атнариа ииғыз астатия факт бзиоуп, ашәкәгыи обиективлатәи ахәшьара аиңеит.

Иааркъағны ақәзаргыи ғбақа ажәа схәар стахуп Ал. Гогәуа ишәкәи «Шъха-пшә» еиднакылаз ағымтақәа рзы Вл. Атнариа ииғыз астатия иазкны (ажурнал «Алашара»,

1973, №10). Сгөы излаанаго ала, проблема дук ықәыргыланы ишамыζбаугы (уи еипш ағётакы имамызт автор) түпх ажурнал «Алашара» ианылаз акритикатә статиақәа иаарылу-каартә излақоу рацоуп ари астата. Акритик уажәы аакыыскынза акыр ҳзышылыны ҳақаз афакт маңарақәа рконстатациие, дзыхцәажәо арғиамтақәа ртқакқәа реита-хәареи рыла сус насыгзойт ҳәа даламгейт. Астата фуп илихәйхны, архыаф дагәйланахало. Аха уи маңарағы акәм аус злоу, ара икоуп асахъаркыратә анализ, иишапаза акәмкәа, илаурхаша, ифаурхаша. Аиашазы, акритик еилир-го арғиамтақәагы амәхак ҭбаа иртейт. Акритикағы ишаны ишазгәртахьоу еипш, Ал. Гогәуа ифымтақәа гәмырығыгас срыпхъоит ҳәа унрыдыланы, ишақәнагоу еилкааны, обиек-тивла ахәшьара иаша рутартә икам. Ус икам, избан акәзар, урт дыртхуп азықаттара бзия змоу архыаф. Ара зыζбахә сымоу астата архыаф ицхрааует. Автор дзыхцәажәо Ал. Гогәуа ирғиамтақәа уаанза урмыпхъацызтгы, срыпхъанды ҳәа агәалақара уздыртцысует.

Ашәкәйсөфи дышпшаауеипш, акритикгы дыпшааует. Астата шынхәла ианыпшуеит арғиамтақәа ииашоу аи-деиатә-сахъаркыратә анализ рзуразы автор иқәнагоу ае-рудициие алитетуратә гыамеи шимоу, настыы акритик ипозиция еильика икоуп. Абрақа ө-ажәак еихысчәаалауеит, зегъ рыл итатаңшыны афымта қалашья шамам, маңынанзак иакәмзар, ари зегъы еицирдыруа хышыфтақуп. Зыхцәажәара цәгъоу, ипсүеу, иреицәоу афымтақәа роуп. Уи ақара зысхәо, Вл. Щнария истата абри ақара ирөхәаны сахъахцәажаз уи иаанагазом уа ииаихәо ахшыфтаққәа зегъы аксиома-мак еипш архыаф идиқылартә икоуп ҳәа. Уимоу, хатала сара сзықәшашатым атыпқәагы амоуп. Астатағы иаҳпилоит автор цқыа инагжаны дырзымхәыцкәа иихәаз ахшыфтаққәа. Өырпштәис иаагозар, тыпк ағы абас ихәоит: «Ауағы дышуафу ирғицны алитетурата еилнакаауа иалагеит 50-тәи ашықәсқәа рееиғашамта аахыс». Сгәанала, арақа автор иихәарц иитахыз цқыа еилгам. 50-тәи ашықәсқәа рұқынза ауағы дышуафу алитетурата иаздымызт ҳәа ахәара уадафуп. Уаңзатәи алитетуррагы уаңзатәи аамта иашы-шәаланы ачыдарапқәа аманы алитетурата ианыпшуан апстазаара. Хықәкыла апсуа литература, атабырг азы, уаанза акыр иғарны икан, алитетурарағы имодашәа икан ачай

бұғы рацәа өңізхуаз, Ахәйнәрдік арратә планқәа инарыңтданы иназыгүз үхәа хыхь-хыхъла рыхтәжәара, «абжъарауа» маңқи тәжігердік жаңыра. Уи ақара амәхак әбді аманы иқамызт али-тературатә персонаж иғнүтқатәи ипсихология аарпшра.

Акритик инагзаны сыйықәшақатхом Ал. Гогәуа иғымтақәа рәғы ауағи ауаа (ақеи еғырти –личность и общество) реизықзааша апсихологиатә тәтігәи аарпшра еиха ихадароуп асоциалтә анализ ааста ҳәа аниҳәо. Сара сгәи излаанаго ала, лымкаала ашәкәйсөи ирәниамтәқәа рәғы иперсонажцәа рпсихологиатә тәтігәи аарпшра дзаштыу асоциалтә анализ ақатцаразоуп.

Вл. Щнариа истатиағы иғуеит: «Ал. Гогәуа иааирпшру афырхаңа зегы, шамахамзар, уаа-затқәқеоуп. Ауағы-затқәи еғырти реизықзааша – абри ауп ашәкәйсөи изтәара хада. Азәи, еғырти реигәнныға, реилибакаара уадағзахеит, изышыңақәмгылеит. Ашәкәйсөи-агуманист дзыдғылағу аиаша иаштыу ауаа разқәа роуп. Аха абарт ауаа разқәа рус ағы, рықәпарағы, рыңғасаарағы, рығетакы анағзарағы, шама-хада, иатдахойт».

Арақа цқыа еилкаам «ауаа-затқәқәа» ҳәа автор дызғеу. Дзатқәнды дықоума Мыта (ажәабжы «Асыс-мқаа»), дзатқәнды дықоума Шыханықәа (аповест «Азы ағьама» ахадаратә хағы)? Ишпеилкааттә ажәа «азатқә»? «Азатқә» –аиба, уағ дызмам, итынхадоу, зыуа-зтынха нтцәхъю ҳәа акәу, «ахатара» (личность) ҳәа акәу ишпеилкааттәу? Насгы арақа ихадароу, Ал. Гогәуа иғырхаңа апстазаара иатдахо, иатцапуа, ирыңханы, ихымхәақәаны, рқыиареи рыламыс цқыареи иаҳхәуа иаабома қыаракыр?

Абарт азтәаарақәа акритик еиха ииашаны дрыхтәажәоит ҳәа сгәи иаанагоит Ал. Гогәуа иғымтақәа ирызкны агазет «Аңсны Қапшы» (1973 ш., март 13) ианитказ асттииағы. Аиашазы, акритик ажурнал ианитказ асттииа иаҳәақәо. Зызбахә ҳамоу ажурнал ианитказ асттииағы акритик ашәкәйсөи иғырхаңа арузәк (Шыханықәа) аепныхәа иитоит апстазаарағы дзыкәшәақәа азалымдарақәа хаттатас дзырғам-гылт, ағыны дтәаны ағыынқыра азирхеит ҳәа (ад. 88). Акритик игазеттә сттииағы еиха ииашоу ахәшьара аиуит Шыханықәа ихағесахъа. Уа ииашаны ихәоуп Шыханықәеи Бадрақажәи реиқәпарағы хыхь-хыхъла шакәу Шыханықәа дшатцахаз, аха уағрада, моральда аиаана шигаз. Уи амии нас, ианамуҗах,

ихадаро! Иара убрақа (агазеттә статиағы) ииашаны ихәоуп Мыта («Асыс-мәкә») атыыхәтәан аиаамиа шигаз.

Еитасхәахуеит, автор узлаиқәмшашатхаша акық-әбак ахшиғтакқәа ықазаргы, астатиа дырралеи, бзиабаралеи, гәцаракралеи ифуп, Ал. Гогәуа ифымтақәа реилкааразы апхъаф амға иаша дықәнатдоит.

1973 шықәсазы ажурнал «Алашара» адақьақәа рөы акритик Р. Қапба иикыйпхызы истатиа азкуп апоет Никәала Кәытңиа ишәкә ғыц «Сықәуп сара адгыыл». Астатиа ипханы, настыы дырыа бзиала ифуп. Апоет иажәеинраалақәа акымкәа-әбамкәа ирықәнагаз ахәшьара бзиа роут. Аха иагъя ус иқазаргы, астатиа инеидкыланы уазхәйциузар, акритик арехәапхызыра маңк иеацәхъчаландаз ҳәа агәаанагара узыннажуеит. Автор истатиала ихәарц итахуп Н. Кәытңиа бағхатәралагы лытшәалагы иахъатәи егырт апхъагылара змоу апсуа поетцәа ғарацәа дреиуюп ҳәа. Ари еиԥш икоу ахшиғтак сара арақа мап ацәыскуеит ҳәа салагом, аиашареи, ма аиашамреи шықәсиргәөйт ҳәагыы сағым. Аха, стәанала, ас еиԥш ахшиғтак лкаас ақатцаразы акритик анализ имфаңигаз инағзатәкъаны агәра ҳнаргартәи икам.

Ажурнал («Алашара», 1973, № 12) ианыз апоет ға Таиф Ацьба истатиа апоет Платон Бебиа ишәкәы ғыц «Ахъы уардын» иазкуп. Астатиа тәгәтасраққәаки, имкыкыны, ма маңк изажәцәаны ихәоу ахшиғтакқәаки амазаргы, автор ииашаны еиликаааз, обиективла дзызнеиз ҭакзыпхықәрала, ииашаны дзыхцәажәаз раңауп. Ҳара ҳөни макъана итрадицианы изықамлеит апоет ирәиамта апоет дахцәажәо. Ргәи иалымсайт, сагъатарымтсааит, аха рөбызцәа рөымтәқәа рзы ағымтра, агәеизықарара граны ирымоуп, изааӡарызеи, аиҳабыратә бидарақәа иатданакуа ҳпоетцәеи ҳашәкәиғәаи азәырфы. Урт азәы изыхәа егыи ғимтزو анубалакъ, арт азәы ифымта егыи дамыпхъазои ҳәа агәаанагара уэтцысует. Абри аганахъ ала маңара акәзаргы, ара зызбахә сымоу Т. Ацьба истатиа факт шыахәуп.

Абас икоуп иааркъағызаны ажурнал «Алашара» 1973 шықәсазы иттытыз аномерқәа ирнылаз алитетуратадырратәи алитетуратә-критикатәи статиақәа.

Ишаабо еиԥш, урт зегы хазы иалкыу зтцаарал-зтцаарал ирызкуп. Иаандкыланы хрыхәапшузар, хыхъ иазгәаҳтаз аха-

табзиарақәа шрымоугы, иахъатәи алитеratуратә процесс ихатәааны ахаेа аарпшра рылшо иқам. Ажурнал адәкъақәа рөө критикатә қәша аусура еигтәйзароуп ҳәа сара уажәеи ара ахшыфтага ажәақәа схәо салагар, уи аудафрақәа иамоу зынза исзеильмкаауаны, барбаршақә исхәошәа иқалоит. Акритика ажанр ғәгәала аус шадулатәу ашәкәыфәцәагы, акритикцәагы, ажурнал аредакция аусзуфәагы ибзианы ирдүреит. Аха абри аус ңұхақа ацаразы ашьяғақәа ссахеит, макъана ағыннықәа апшқа иеипш итаатиуеит. Макъана аиғекаара иахынзахәтоу иманшәаланы изықамлеит. Ишдыру еипш, КПСС Ацентр Комитет ғы-шықәса уажәапхъа иаднакылт қыдала «Алитеratуратә-сахъаркыратә критиказы» ҳәа ақәттара. Ари ақәттара тоурыхтә документ дуны иқалеит асовет литература зегъы азы. Лымкаалагы КПСС XXIV аизара ду асахъаркыратә литература ағапхъа иқәнаргылаз апроблема дүкәа ртак ақатцаразы ихәартә дуны иқалеит. Аха, иаахтыны иаххәозар, апсуа литературақәа критика, ишъаҳитхазшәа, аеенбыттара аңыгуадафхеит. Иаайдыланы акритика алитеratурата атқыс иахъеиттахоу ақәзам иңашьатәу. Ҳалақәа хөсаны амц ҳамхәозар, иара ҳлитература ахатагы апстазаара аганқәа зегъы иахынзахәтоу иазыштымхыцт.

Акритика аиттахара зыхқо амзызқәа рацәахеит. Егъырт аиашъаратә литературақәа рөғты ари аус аиттыхра аудафрақәеи аптықәсыларақәеи аманы иаабоит, аха ҳара апсуа ҳөндер ачыдаратә уадафрақәа аиуит. Ажәа қәазқәа, ажәа хакалақәа рхәара ҳақәытны, аус иахәандаз ҳәа гәаартыла иаххәозар, абри аума, абни аума арғиамта иханато ала маңтара ҳәажәозароуп. Аха, бжеихан, ағымта обиективла ахәшьара ацымхәрас автор имаршәа кноуп ҳашщәажәо. Иағыацъара иурххаргы бағыттара иашоуп змаршәа клатәу.

Атыхәтәантәи жәохә, ғажәа шықәса рығонутцқала хрестопубликағы нағхгағылдағы ақтәр атқарылғанын азгәатқәа, Қырттәылатәи Акоммунисттә партия Ацентр Комитет актәи амазанықәағас абыза Е. Шеварназе иқәгыларақәа руак ағы инатшыны иазгәеит: ауаа аиаша ахәара иацәшөон, агхақәа цәйрыргомызт, акритика қазтоз дыңтәақаттағуп ҳәа ихәапшуан, уажәшьта ҳара аиаша ахәара ҳеаҳаршыңдароуп ҳәа. Ағ. Е. Шеварназе ас еипш иихәаз ахшыфтак апстазаара асферақәа зегъы ирызкуп, алитеratурагы налатаны.

Хлитературатә критика иамоу аитқаһарақәеи агхақәеи иа-ра амаңара иахароуп ҳәа ахәара иашам. Уи илахьеиқәтагоу атагылазаашьа зыхъю амзызқәа раңдәоуп, иара алите-ратура ахата иахароугы мачзам, бжеиҳанғы акритик аеқьартта, амөхак тбаа инатом. Акритика акәзар, ахәшьаратә критериақәа бжеиҳан илақәуп.

Ҳара ҳөы макъана, ус хыхъ-хыхъ унақалапшны иумбо, иуқыртә, иуштыртә иқам, аха амч ду змоу, арахъ пхъақа ҳамыштыуа, иажәхъоу принципқәак ықоуп. Урт апринципқәа ҳлитература пхъақа аңара иашыклахәеит. Урт апринципқәа ҳәа са сыйғу иара угсы зусуреи зтагылазаашьи уадафу акритик деиқәпах деилышыны дәархәоит. Ари ахшығытқак апхъағ цқыа еиликаарц азықәа ғырыпштәы ҳасабла иаазгар стахуп, иаҳхәап, абри еиңш иқоу атагылазаашьа. Иаҳхәап, ауағ ға замана, игәы бзиа, ихы бзиа, тара хәызық итсан, шәкәкәак дрыпхъан, иаргыы аки-ғбей ирчығ-чышәни иааңыригейт. «Дыңкәыноуп, акы шәайлымтпри!» – рхәан, иңәйригаз ңығезаргыы, рылақәа ҳфаны иркыпхъит. Знық, ғыннтә, хынтә. Дышней-шнейиуаз акәымкәа, иаргыы уажәшьта сышәкәығуп ихәан, даақәғылеит. Бағхатәра дүззак имазар иаразнакгыы дудырп, аха иаңхъақа ихы аус ахъынзадиуло «анңәа» идырп. Уи иғымтақәа ирызкны акритик обиек-тивла статиак ғоны иааңыригар, «макъана дыңкәыноуп» – рхәоит, имаршә зқыша ааңыртцеит. Ус-ус, дышней-шней-уа, матұра «дук» дахагылоит, ма тынха дук дипшааует, амч змоу азәы дизкашәоит, ажәакала, акритика илазмыркысша «бағәарак» ипшааует. Икәрахъ даннеилакъ, «Уажәшьта дтахмадоуп, апсыуа ламысым акритика изықатцара» – рхәоит.

Ари ганкахъала. Даға ганкахъала ҳаҳәапшузар, апсағи аңықағи ҳәа иүхәозар, ашәкәығағцәа рахыннтегъы азәир-ғы акритика тәүлхроуп иаанаго ҳәа ирыпхъаозоит.

Хыхъ иаасхәаз амзызқәеи урт иреиңшкәоуи акритика ажанр ағы аусура дыруадафуеит. Убартқәа ракәхап ажурнал «Алашара» аредакция иалшо зегызыңғы нагзаны иишиқанамтцо. Апснытәи Ашәкәығағцәа реидглағы ииенәкау акритикцәа ресекциагыы иақәнаго ахархәара амоуцт. Изыхъа-зыпқылак, ажурнал аредакция лассы-лассы иазеиқааум иаҳытәи апсуа литература атагылазаашьа еиуеиңшым азтәарақәа ирызкны аимак-айғак, имачзамоуп азеиңш проблемақәа шыққәнаргыло, акритика аганахъала активра

даара иацәмачуп. Акритика ажанр иақәнагоу атың ааннакыларц азы аредакция аусзуғөзөен апхъафқәеи реипылараққа ухәа убас егыртгұы. Ажәакала, ҳазлаңақәжәо азтәара иақны аиғқааратә хәта макъаназы акыр иғәгәтажып.

Иахъа, аиашазы, апсуа литература ағиаразы ианакәзызаалакғыы иамоуцыз атагылазаашьа бзиаққа аманы икоуп. Лассы-лассы итытцеит ашәкәкәа, аиашъаратә жәларқәа рбызшәаққа раҳы еитаргоит апсуа шәкәйіфөзөа рсымтаққа, аха ҳашәкәйіфөзөа раҳытә азәырғы акритика абжызынза измахаңац, изхымсзац ыкоуп. Акымкәа, обамкәа ағымтаққа қыпхәа азәы акы рзимхәацаққа, ус еиқәттәиыпсы иштыоуп. Ажурнал «Алашара» аредакция иалшо зегы қанаттарц ахәтоуп урт ашәкәкәа, ағымтаққа реилыргаралы, иеиңакаалароуп аимак-аиғақ, иара адақъаққа рғыиалыршатәуп апроблематә статиаққа ркыпхұра. Убысқан ауп акритика атакзыпхықерагыы итегез ианыштыыххо.

1974 иш.

Иаудағу ажанр

Сара исгәапханы сапхьеит афилологиатә наукаққа ркан-дидат А. Аншба истатия «Иахъатәи апсуа жәабжъ ағиарағы икоуп хырхартқақ» (ажурнал «Алашара», №7, 1970). Зегь рапхъа иргыланы, исгәапхеит апроблема ақәыр-гылашыала. Инейдкылан, астатия методология иашала иофуп, алитеттурадырратә наука иқәнаргыло атахраққа ртак қанаттаратә икоуп. А. Аншба инапы злаку аус бзианы идырны, обиективла дазнеиуеит. Арақаирацәоуп сара автор сыйлаңақшашату, аха икоуп принциптә зтаараққы, иқәшашатхара ахъысцәудағу. Убарт раҳытә акық-фбак срылаңақәжәарц ауп истаху.

Автор дахцәажәеит апсуа сахъаркыратә жәабжъ жанрк аҳасабала, еиҳараңак хшығзыштыра зитаз, иеилика-арц иеызнишәаз атыхәтәантәи жәаба, жәохә шықса риғнүтқала икыпхұу ажәабжъққа роуп. Аамтә иигаз иаттанакуаз ажәабжъққа зегыы акакала дрыхцәажәарц, иеилиргарц, иеагәлеихаларц иеазикит, азтәара ақәргылашы

зепшроу ала, автор уи атакынгы импхъаゼит. Ус ахы-
қайтаз иагыиашоуп. Избанзар, уи мыңхә хара дагон, игәтакы
хада инархәомызт. Автор гәтакыс имоуп: иахъатәи апсуа
жәабжъ ағиарағы атқаки асахъаркыратә формеи рганахъа-
ла еитакракәаси өыц пшаарақәаси икоу титсаарц, ажәабжъ
хккәа ракыт еиха апсыжәара змоу еиликаарц, иара убри ала-
гыы иахъатәи апсуа жәабжъ ағиарағы тенденциақәас икоу
азгәеитарц. Апсуа жәабжъ иаzkны ас еипш икоу теориятә
статиак иахъанза икъыпхыны излаҳамамыз ала, автор иха-
дароуп ҳәа игәы изаанагоз акыр дрылацәажәеит. А. Аншба
арақа ҳлитература зыргәамтца азтцаара дүкәа руак инацәа
ақәикит. Апсуа литературатә жәабжъ иадхәалоу азтцаарақәа
дахърылацәажәо, иөңиу, настыры апринциптәи азеицштәи
қазшыя змоу ихатә гәаанагарақәа ихәоит. Автор ибзианы
идыруеит алитеттурағы (ағацъарагы акәзаат) иөңиу
акы анухәо, адғылағцәа шуауа еипш, иумазкышагы қаларц
шалшо. Убри ақнитә мацаразы акәзаргы, игәаанагарақәа
акымкәа, ғбамкәа ағырлыштәкәа рыла ишъақөиргәгәарц
иәанишәеит, настыры игәаанагарақәеи иалкаақәеи логикатә
системак ағы иааганы иқайтцеит.

Арғиамтақәа иреиғүп ҳәа игәы иззаанагақәоз акык-
әбак алхны дрыхцәажәеит. Ипсыгәоу рыхцәажәара ра-
цәак иеалаймгалеит. Абзиақәа ҳәа иипхъаоз занрыхцәа-
жәа, ипсыгәуп ҳәа игәы иззаанагақәозгы дрыхцәажәандаз
ҳәа ҳазхәыцыр алшоит, аха саҳъаркырала инагзаны
ишәым, илақеу арғиамтақәа реилкаара ианагь имарио-
уп. Җабыргытәкъангы, иахъатәи апсуа жәабжъқәа рхып-
хазарағы ипсыгәоу, зсаҳъаркыратә хатабзиара лақәкәоу
шмачымгы, урт ракәум ажанр ахағера аазырлыша, ари
ажанр (ҳлитература зегты иеидкылангы) ахағера аазырлыша
иреиғүп арғиамтақәа роуп. Абри аганахъала ҳәа қашаңшузар,
раңааңзакгы имырмыңхәзазар ҳәа сыйоуп М. Лашәрия
апсуа литература иамоуп «Европеи Урыстәылеи иахъатәи
рлитеаторцәа дүззәқәа рзыхәангы икәнумишиша
ағымтақәа» ҳәа анифуа (М. Лашәрия. Акритика иашазы.
Агазет «Апсны Қапшы», 1966 ш., август 2).

А. Аншба истатиа алагамтағы имырхай-хауцәакәа дрых-
цәажәоит алитеттура тә критика зыпсоу. Иазгәеитоит ари
аус ағы алиберализмреи, англизмреи, аprimитивизмреи

аөырцәыхъчара шатаху, алтературатә цәйртпрақә обиективла ишрызнеилатәү. Ҳлтературағы изфыдоу акритиказы ишықәпалатәү акритикәеи ашәкәысөңәеи ирхәоижътеи акыр аатуеит.

Ганкахъала, акритика иашазы аапхъарақә рымасара раңзак акагы хнатом (ары А. Аншба изыхәа исхәом, аха истатиағы иахәтәз дахымскәоуп ишифу). Даға ганкахъала акритика иашазы аапхъарақә инарыйварталароуп ихадароу, ҳара зегъ реиха иахтаху. Ҳара иахтаху, ҳзыргәәку, иахцәигудафу арғиамтакәа реилыргароуп. Акритика бзия ашәкәысөғи имасара изыхәа иауакәху изыкоу, еиҳаразакгы ашәкәөсөғи акритикгы аус зыруа – апхъаф ихәозароуп, арғиамта аилкаразы, ахырхарта иаша, амфа иаша дықәнатцозароуп. Абри аус ағы акритикәа инарыдгыланы дара апсуа шәкәөсөңәагы, уаҳа акемзаргы, ажәабжък-ажәабжък ирызкны статиак-статиак өнү иркыпхъязтгы, апхъафәа рзгы, ҳлтература атоурых азгы ақырза иапсхон. Арғиамта аилыргара уадафу, зегъы еиқараны ирылшашам (излымшазоты иагасы ыкоуп), аха уеизгы иахъя уажәраанзагы ашәкәөсөңәагы акритикәаагы абри аус итегъ иғәцарапкызтгы, иахъя апсуа жәабжъ инейдкыланы атара уи ақаратцәкъя иуадафомызт.

Апсуа жәабжъ жанрк ахасабала «иины инкашәеижътеи» өйнәжәнижәаба шықәса штцуагы, инейдкыланы аизҳара апроцесс зеипшроу ҳзыргаша акем, реикәыпхъязаразы – ҳнацәкъарақәа зызхаша ажәабжъқәагы хаз-хазы итданы иҳамам. Шықәсқәак рапхъя апрофессор Ш.Д. Инал-ипа ашәкәысөғи Ч. Ҷонуа иажәабжъ «Ахра шкәакәа» дахцәажәау, ииашаны изгәеиттейт:

«Ҳара ҳапсуа литературағы макъана имачымкәа икоуп, шамахамзар, кыс змам, иаххәап, иаха имассатәу ажанрқәа – ажәеинраалеи ажәабжъи реилыргара. Апсуа жәабжъ атоурых макъана ифым. Уи ус унадыххылангы этип иқәутцо ақакәм».

Атцарапағ арақа дызлацәажәаз проблемагы, иара аттара иадхәалоу аудафрагы уи аахыс имариазтәышаз ҳәа ракәак акгы қамлеит. «Ажәабжъқәа реихараразак ҳапрактикағы хаз-хазы еилырганы излақам ала, дара иуадафуп иаахъатәи ажәабжъ атагылазаша аилкаараазы», –иғуеит А. Аншба. Убас икоу атагылазаша ихадароу мзызс ианир қалоит

ажәабжъ иазку атеориатә зтцаарақәа рөы иғәаанагарақәа реикәымшәара. А. Аншба истатиағы ииашаны изгәеитоит «аус злоу ажәабжъқәа зегыы еиңзырзеипшу, атипра зуа азтцаарақәа рықәыргылароуп» ҳәа. Аха апсуга жәабжъқәа еиңзырзеипшу, атипра зуа азтцаарақәа рықәыргылара залшом дара рхатақәа мтәкәа. Ажәабжъқәа, ашәкәығофцәа рфымтакәа хаз-хазы ианутталак аштыахь ауп иахъатәи апсуга жәабжъ зыргәамтүеи, хъзараси еитцахараси иамоу анеилукаау, атипра зуа азтцаарақәа еиха иаартны ианубартахо. Ажәакала, анализ иабзоураны асинтез ахъ ҳәиасуазароуп. Ус иагъя иқазаргы, ажәабжъқәа зегыы еилырганы иҳауаанза теориатә зтцаатәык ықәммыргылајзакәа ҳнеиларгы иашам.

Ишаҳхәаҳью еипш, автор статиақ ағы илшомызт апсуга жәабжъқәа зегыы реилыргара, аха Д.И. Гәлиа рапхъазатәи ипрозатә рәниамта (ажәабжъ «Атәым жәған атқаға») инаркны атыхәтәанзатәи ашықәсқәа рзы ағарацәа ирфыз ажәабжъқәа рқынза илаңш рхигеит. Еиуеипшым апериодқәа рзы ажәабжъ ҭагылазаашьас иамаз азгәатая, А. Аншба абри еипш алкаа қайтцеит: «Ишаабо еипш, дара раңамзаргы, Асовет мчра шықәгылаанзагыы, ианышьшықәгыла аштыахъгыы, рапхъатәи ажәашықәсазы апрозағы хара иҳамаз ажәабжъқәа роуп (Д. Гәлиа, С. Чанба, М. Аҳашба ражәабжъқәа)». Ари алкаа уақәшашатымхарц залшом изыртабыргыша ағырпштәкәагыы ааигтоит автор, аха маңк иуадафуп иара уатқәкья инаңданы ииғуа ақәшашатхара: «Алитература ғиара еғырыт апериодқәа раан ажәабжъ еиха-еиха амәхак ҭбаахоит, хыпхъязаралеи хатабзиаралеи еизҳазыръоит».

Ари ахшығотқаң хымпада артбаареи инартцауланы ахцәажәареи атахуп.

Сгәи излаанаго ала, алитетература ағиара еғырыт апериодқәа зегыы раан еиңеипшны ажәабжъ амәхак аманы, итбаахо изықамлеит. Ағажәижәабатәи ашықәсқәа рзы апсуга жәабжъқәа еиҳараңзак иаарылукааратәи икоу И. Папасқыри («Ақаруал шәақь», «Аимтәхара», «Ақабла», «Кәнач»), С. Қәчбериенеи («Иеитеиз», «Баз»), нас хыпхъязарала имачзуу даеа азәык, фыңъак рфымтакәак роуп. Җабыргуп, Д.И. Гәлиа иеиңзырдыруа иажәабжъ къағәкәа Аңыынцәтәылатәи еибашыра қалаанзагыы ифхъан, аха 1942 шықәсазоуп акыыпхъ анырбаз. Уи нахыс жәохә шықәса инареиҳаны (иниқәрпшшәа акәзаргы, 1940 ш. инаркны 1955–1956 шықәса рқынза) аи-

башъра иахъама, даеакы иахъама, И. Папасқыр иажәабжъ «Акаруал шәақы» З. Дарсалия иажәабжъ къағәеи иреигызы («Ауағы-шас», «Абзагә», «Хамыжә уедыр», ифуп 1940 шықәсазы) сахъаркыратә жәабжък апсуа литература иала-намгалт.

Арт ашықәсқәа рзы ажәабжъ амацара акемызт аитца-хара змаз, инеидкыланы апроза шытаканы икан. Еиха апхъагылара змаз апсуа шәкәысөңәгы еиха реиз-дирсалоз апоезия акен. Уи ус шакәуз алитетаатуратә кри-тикағы иазгәамтакәа инымхәзеит.

Акритик Ш. Инал-ипа 1955 шықәсазы ифуан: «...Хара иазгәаҳтарц ҳтахуп алитетаатә ижанр хаданы икоу апроза, апсуа литературағы иахынзахәтоу аизҳара шамам, еихаразак аитцахара ыкоуп асахъаркыратә очеркәеи ахәыңтәи жәабжъкәеи инеитцыхны рүрәиарағы» (Ш. Инал-ипа. «Апсуа сахъаркыратә проза иазкны згәатақәак». Ажур-нал «Алашара», 1955, № 1, ад.88).

Абри ашытаки рацәак бжымскәа ажәабжъ ажанр ала аус зуа ағар рхыпхъязара иазҳайт, акырза рәказара ҳараркит ашәкәысөңәа еихабаңәгы. Зөйзөңсахыз атагылазаашы азгәатауа, апоет Ал. Цыонуа 1959 шықәсазы ииғыз рецен-зиак ағы иазгәеитоит: «Уажәраанза хара иаххәозтгы, апсуа литературағы иаха аптыжәара зманы икоу, иштытыу апоезия ауп ҳәа, уажәшьта ус ахәара азин ҳартом дара апрозатә рәниамтакәа рхата. Иахаразакгы уағы игәы тызгаша, апрозатә рәниамтакәа рхата. Иахаразакгы уағы игәы тызгаша, апрозатә жанр ағы иеаңа, иеңіз, апсуа литература арғаш ду тзыртәаая, азыхъқәа еитцызхуа ашәкәысөңәа ғыңқәа, ашәкәысөңәа ғараңа ахъракәу ауп» (А. Цыонуа. «Ашытпирра». Ажурнал «Алашара», 1959 ш., № 2, ад. 86). Диашан ашәкәысөңәа Г. Гублия иара абри ашықәа азы иикыпхъыз статиак ағы абас аниғуаз: «Апсуа литературағы атыхәтәантәи ашықәсқәа раан лымкаала ағиара аиүйт апроза. «Алашара», «Амцабз», «Апсны Қапшы» рдақъақәа рәкны иубоит ибзиу ажәабжъкәеи аповесткәеи. Лассы-лассы ицәйртцуа иалагеит автор ғараңа рыхлелақәа» (Г. Гублия. Прозатә рәниамтакәа рзы гәаанагарақәак». Ажурнал «Алашара», 1959 ш., №4, ад. 87). Иара абри аамтазы икан ашәкәысөңәа, акрызтазкуаз азгәатарақәа қазтозгы.

Абас, Ш. Ақөйсба ағымта өңілкәа дрыхцәажәауа ифуан: «... ихәатәуп макъана ишмачу архыафқәа ргәы зырцихцихыртә, иғацаза икоу апроблема ду ықәзыргыло ажәабжықәа» (Ш. Ақөйсба. «Ақазара иазкны ғбақа жәа». Ажурнал «Алашара», 1960 ш., № 3, ад.89).

Хылда иаахгаз ағырпштәкәеи ағәаанагарақәеи иаша-зар, апсуа жәабжы ағиара апроцесс аан апериодқәа зе-гыры рөы еизха-зығынды икамызт, иаман атагө-тасрақәа, ахынта-ғынтарақәа, аптықәсылаарақәеи, аитсаҳарақәеи, аштытыңрақәеи. Ари апроцесс ианымпшырц залшомызт аконфликтдара атеориягы. Ас ихыықалаз раңаңаңакгыы иңашыятәзәм. Алитеттура аизхарағы аамтала зны жанрк иазхәуеит, дағазны даға жанрк аптыжәара аиуеит. Иахъатәи ҳлитертура ҳазхәйцүазар, апоэзия ааста апроза аптысны икоуп ҳәа сгәи иаанагоит. Лымкаалагыы апрозатә жанрқәа раҳынты ажәабжы еиха аихъзара амоуп. Ажәабжықәа хыпхъязарала иахъеихау, зхатбзиара ҳараку ахъхамоу анағстры, архыағ (иахъатәи апсуа пхъяғ) игәы ағы анеира ажәабжы еиха иазымариазаргы қалап.

А. Аншба истатиағы далаңајәом ажәабжы ағиара аан алитеттуртә критика рольс инанагзаз зеипшроу. Иатыпны исыпхъазоит уи иазкны ғбақа жәа рхәара.

Ажәабжы ағиара аан акритика раңаңаңак изамыщраа-ит. Акыпхъ ағы ажәабжықәа еиха ирылаңајәом ианалагаз жәохә, ғажәа шықәса раахыс ауп. Ари аамтала ажәабжы иазкны агазет «Алсны Қаңшы» ианылахьоу реиҳараңак рецензия қазшыоуп ирымоу. Ажурнал «Алашара» тұтса иалагеижүтей ажәабжы иазкны ианылахьоу астатиақәа раҳытә акыл-ғбак роуп ирылукаартә асахъаркыратә анализ қазтөні икоу. Еғыи абжырақ ираңауп ажәабжықәа изыпсам, ридиатә-тематикатә тәкы злақоу атқыс акырза еихатәни ахәшьара рызто астатиақәеи арецензиақәеи. Мамзаргыы, ағымтақәа ртәккы ааркьяғны еитаҳәаны, ихадароу акөымкәа, агха ссақәа нарбаны арецензиақәеи астатиақәеи хзыркәшо авторқәа акырза еихауп, асахъаркыратә анализ иаша қазтәо рааста. Сгәи излаанаго ала, убас аамтала иара зыпсатәкъаз атқыс еиханы ахәшьара аиуит Ш. Ақөйсба иажәабжықәа ре-изга «Ашытпирра» (Ақөа, 1958). Ажәабжы «Ашытпирра» аре-цензент А. Цюнуга, Ш. Ақөйсба апсуа литературағы аптыреи

апырғаңдаи ирызкны атема өңіл шалеигалаз азгәатауа, даңғылақта асымта асахъаркыратә анализ азықатцара. «Хзыхцәажәо автор ишәкәө («Ашытпирра» –С.З.) инеизакны аңсұа литературағы лагаламта бзиуп ххәар, ҳаңыпхашо ҳақам...» «Ажәабжы бзия» ҳәа иззыпхъаңа, Ш. Ақөйсба ифымтағы арецензент ғханы иибазаз үйара-үйара икәаданы иқатқоу ахәоуқәеи этип ақны иқақәам ажәақәеи роуп (шәаҳәапш: А. Цыонуа. «Ашытпирра». Ажурнал «Алашара», 1959 ш., № 2, ад. 86–87).

Арғиамта архәареи («лагала бзиуп», «иқаиматуп», «арғиамта хазына» үхәа реиңш иқақәоу) арғыареи («ип-сығеуп», «раңаак ҳнатом», «иғыңыз ақагы ахәом...» реиңш иқақәоу) раңаак иуадағым. Еитасхәаҳеит, анализ ақатцара, асымта айлыргароуп иуадағу. Акритик Р. Қапба ашәкәығы А. Гогәуа иажәабжы «Ашәуа иетәа» бзия ибаны дахцәажәеит, аха, иаххәап, ажъаратә пхъағ изгәамтакәан, акритик асымтағы иибаз маңцәахеит. Астата апхъағ ағера игоит автор гәйік-псықала дыштәажәо, аха ихеит арғиамта айлыргара. Уи акән аус злазгы (Р. Қапба. «Акритикатә етиудқәа». Ақәа, 1966 ш., ад. 52–60).

Сара арақа иаазгеит ҳлитература пхъақа ацаразы иқәдо, ақәеиарақәа иреигәыргъо ғыңға авторцәа рецензиақәа. Абарт ирымоу азеиңш ғхақәа роуп еиҳаразақ егъырт арецензиақәеи астатақәеи ирымоугы.

Анағсан, А. Аншба истатағы дазаатғыланы далаңәажәоит ажәабжы ажанр ғыңғаралық қазшыас иамоу аповести ановеллеи излареиңшым.

Абрақа иаңыңны дазаатғылоит атрадициатә новелла шьатас иамоу, афольклори иареи реизықазааша азтцаара, аепныхәа қайтқоит афольклортә сиужетқәа, ағапың ҳәамтакәа аус ахынзарыдыруло акритикеи алитеттура-дүрреи рөы еилкааны иахықам. Азтцаара хымпада даараذا акрызтазкуа, актуалра змоу акоуп. Уи лымкаала еилкаатөуп, афольклори алитеттуреи инейдкыланы реизықазааша проблема ду иахәтакуп. Ари проблема знық-ғынтықта рақара ирымфатәшәа иахцәажәақәхеит, аха инагданы аилқарара амоуц. Ажәлар рәапыңтә ҳәамтакәа ақыаад иантсаны инаңсах-аапсахны, длацхраа-фацхраашәа қатданы ихыз атсағны итзыжкуа ашәкәөғы, ҳәарас иатахузеи, диашам.

Егырахъ зегъынцъара сиқәшашатуп А. Аншба, аха инагзаны сыйзиқәшашатхом 1961 шыққасы А. Аңынцъал ажелар рлафкәа еидызкыло аизга «Ажәабжъ къағқәа» ахътижъыз азы лымкаала аепныхъа аниито. Сыйзиқәшашатхом, избан акәзар, иҳаздыррам А. Аңынцъал афольклортә сиujetқәа зақа аус рыдиулаз. Егырт азгәатақәа иқаитцо иашоуп, аха А. Аншба ажелар рхәамта абас икоуп, ашәкәыфы абри ада аус адмулакәа ихъз ахтданы итижът хәа агера злаагаша акагы ҳайхәом. Ари агәаанагара ашъақәыргәрәара атахуп акымкәа, өбамкәа аәырпштәкәа рыла. Мамзар, ус ҳхәо ҳалагар, М. Лакрба иновеллақәа рсиужетқәа, шамахамзар, зегъы аңсуга фольклор ақнытә иаагоуп (уи ашәкәыфы ихатагыы енагъ иатшыны изаггәеитон). Ҳара иеилкааны иҳамам (ҳазлаңајәажәо наукала аилкаара, аттцаароуп) М. Лакрба исиужетқәа аус ахъынжарыдиулоз. Нас излеипшымзеи, иаххәап, Хә. Бәжәбеи К. Шыақрыли аңсуга лаккәа реизгареи ртыжъреи раан аус ирузи, аңсуга новеллақәа реизгареи ртыжъреи аан М. Лакрба аус ииузи? А. Аншба сиеипшны, саргыы арақа азтцаара ақәыргылара сзахысуам, уи атак ақатцара иагъуадафуп, хазы аамтей лымкаала аеазықатцареи атахуп.

А. Аншба ииашаны иҳөйт ашәкәыфы А. Гогәуа аңсуга жәабжъ аәниаразы амға өңүц ылихит хәа. Иахъатәи аңсуга жәабжъ маңзак иадамзаргыы издүруа абри ахшыфтақ дақәшашатымхарц залшом. Иахъатәи аңсуга проза ахъзара бзиақәа амоуп. Ҳапроза ахъцәыргулакгыы ҳазлаңаєхәаша арғиамтақәа алоуп анаххәо зегъ рапхъяза иргыланы А. Гогәуа ифымтақәа ҳәйдит итакноуп ишаххәая. Аха убас иахшәиқамлароуп, аңсуга прозағы А. Гогәуа икъинза иара дазықастанашиз, дзыштыненешаз (предшественник) димәзамызшәа. «А. Гогәуа афора далагаана аңсуга литературағы иқамызт аңсихнологиятә анализи апатреттә қазшьеи. Урт иахъагыы иҳамам А. Гогәуа ифымтақәа рыңны ада» –хәа ифуеит А. Аншба. Ари ахшыфтақ принципла инагзаны ииашам хәа стәни иаанагоит.

А. Гогәуа абафхатәра имоу анағсангыы, ирғиамтақәа ахырхарта ирымоу машәыршақә иқалеит ҳазхәом. Са сгәала, уаанжатәи аңсуга проза ала (излапсығекәаз иагъя ираңаазаргыы) акыр иазықатданы иқан А. Гогәуа иеипш икоуп ашәкәыфы ицәыртца. Алитеттура ахата анағсгы

апхъағғы дазықатдан. 20–30-тәи ашықәсқәа рзы А. Гогәуа исымтақәа реипш арғиамтақәа аптызщағаш ашәкәйіфөү дікалағаргы, иалшон апхъағцәа дырзеильмекааргы. Иара убас еғырт алтература дүззакәа ирымоу апышә маңара ашәкәйіфөү инырит ҳұәргы ииашам. Урт алтературақәа, еиҳаракгы аурыс литература, Д.И. Гәлия инаиркны абанс аума, абас аума, изнымпышыз апсуа шәкәйіфөүкгы дықам. Аха еғырт ҳашәкәйіфөүдә рааста алтература дүкәа рпышә (еиҳаразакгы иахъатәи алтературақәа) А. Гогәуа ипрактикатә усугағы ахархәашы иеақәиршәеит ҳұәр даеа усуп. Иагъа ус иқазаргы, шәкәйіфөүк иахъасабала А. Гогәуа зегъ рапхъа иргыланы иара апсуа литература ахатә зегъ реиҳа иныпшил. Иахъатәи атагылазаашы угозар, иара А. Гогәуа ирғиамтақәа знрыз апсуа шәкәйіфөүдә (еиҳаразакгы ағарацәа) мачғым ҳәа сгәы иаанагоит.

А. Гогәуа иқынзагы апсуа шәкәйіфөүдә азәырғы рығепыршәаҳын ажәабжъ ағы апстазаара нартцауланы аибарххарақәа иамоу аадырпшырц. Уаанзатәи акыр жәабжъқәагыы ирныпшиеит асоциалтә-психологиатә элементкәа. Иара рапхъағатәи апсуа литературатә жәабжъ, Д. Гәлия иажәабжъ «Атәым жәған атқақа» ақынгыы икоуп аперсонажцәа рығиңтүркапа, ргәақрақәа, рхәыщрақәа, рыпсихология аазырпшша асценакәа. Иахгәалаҳаршәап, Елқан дахганы Сибрақа дандәйкәйртца, өнек ақалақы антыт дахъцаз атыпқәа иибаз игәхъааигоз иадғыл, иғнра, игәара, итаацәа шигәладыршәоз атәи автор ишаарпшша. Иахгәалаҳаршәап Елқан ипсра атәи шықатцоу. Ажәабжъ азеиңш композицияғы ахадаратә тың аанызкыло ахәпқа «бзиахә» атауд Алдыз ибзоураны заамта аанза зыпстазаара иалтқыз анхағ үкәын Елқан игәақрақәа, игәжәажәарапқәа раарпшроуп.

Асоциалтә-психологиатә элементкәа мачзам С. Қәычберия иажәабжъ «Иеитеиз» ағғы. Даҳгәалаҳаршәап апхъагылара змоу аколихағ пхәызба Ната лаҳи иоуз абзиабареи ажәйтәра зеацәганы ағатә аеалархәра зцәыуадағу, урт еимдышхо, еимаркуа Кадыр. Кадыр ихъаҳ-хъачарақәа, икәаны- занрақәа, иғнүтқатәи ихъащрақәа, ицәаныррақәа психологияла шамахак акемзар апхъағ агера игартә иртабыргны иааирпшшиеит автор.

Сара арақа ғырпштәыс иаазгеит бағхатәралеи стильлеи

иепшымыз ашәкәйөөцә фыңға, иепшымыз аамтақәрзы ирөйз, иепшым азтарақәрза ирызку, иепшым ахағасахъақәрза раарпшразы апсихологиатә елементқәрза рхы иахъадырхәз ажәабжықәрза фба азгәастарц. Ағырпштәкәрза рхыпхъазара иазҳархар қалоит, аха дара абарт ылагы апхъаф сыйғера игап ҳәа сгәыгуент апатреңтә қазшьеи асоциалтә-психологиатә елементқәеи апсуа жәабжь аизҳара апроцесс, аеволиуциа аан А. Гогәуа иқынзагы апсуа прозағы ишықаз. Насгыи изгәататәуп, А. Аншба зызбахә ихәо ажәабжь хккә (атрадициатә новелла, иахъатәи ановелла, асоциалтә-психологиатә жәабжь, асатиратә жәабжь) итегер инткааны рыхцәажәара шатаху. Автор диашам асоциалтә-психологиатә жәабжь хкыуп (вид) ҳәа анихәо, ажәабжь хккә ианырхипхъазало. Исоциалтә-психологиатә жәабжъзар алшоит, иахҳәап, атоурыхтә жәабжъгы, асатиратә жәабжъгы. Ари атермин рхы иадырхәоит, иара А. Аншба ихатагы ииашаны ишықаитдо еипш, арғиамтазы хәшъарак аҳасаб ала. Аус злоу ажәабжь хкыс изтәзкүа маңара акәм, ашәкәйөөфи иааирпшуа апстазаара шейкәиршәо, қазарыла иахъынзаизҳаракуа ауп.

А. Аншба диашоуп А. Гогәуа иажәабжықәрза рзы (иахҳәап «Ашыац аагага» еипш икоу) асоциалтә-психологиатә жәабжықәрза ҳәа анырзихәо. Апсихологиатә, сара иацыстцаын аинтеллектуалтә, жәабжықәрза апсуа литературағы 50-60-тәи ашықәсқәрза рұынза иахъаланамгалаз, уртрықамзаара игханы, ма ажәабжь зырпсығеыз акы акәны икам.

Ҷабыргуп, прозаикк иахасаб ала аханатәгыи ихатәи ажәа, ихатә бжыи иманы далалт алитетатура, аха иғымтақәрза реиларсашыала, реиекаашыала, ристиль ала, автор амфа ғың апшаара дашаштыз еилтика ирныпшызаргы, аинтеллектуалтә жәабжыхәара ақынза ихагаланы икамызт А. Гогәуа апхъатәи иғымтақәагы. Иахҳәап, ашәкәйөөфи 1957 шықәсазы итижыз аизга «Азиас ццакуент амшын ахъ» ианыз аповесткәа. Ашшәкәйөөфи атыхәтәантәи иажәабжықәеи (егыырт ирғиамтақәагы налатсаны) усқантәи иғымтақәеи еиғырпшны хрыхәапшузар, иҳамбарц залшом усқан ажәароурақәеи, ағымтазы уи ақара зтәзымкуа ахтықәеи раарпшра инагзаны дышырцәымцаыз.

Ишәу асоциалтә-психологиатә, аинтеллектуалтә жәабжықәрза раптцара ашәкәйөөфи илиршеит атыхәтәантәи ажәа-

шыққаса рыла. Ишқақайтқо урт автор? Иаагап уажәштә иеи-цирдыруа иқалахъоу, шәагаала имачу ажәабжы «Аейхә».

Ажәабжы ағы иаарпшу ахтысқә зегызыңыз үшін көз абриви ауп: аби-деи еибашъра иеиццеит, аб деибганы дхынхәйт, ипазатдә дзыхнымхәйт. Зықәрахъ инеихъоу аби анирыч-кәйн дшыкнымхәугұры рдыруеит, аха игәйгүеит. Ирымхәои апсуаа рәғы, имгәйткә ипсхъада хәа?

Асиужет аганахъала, уағ иңеишишъаша акғы қамлеит. Аибашъра иахъаны Арсананы иеицш зақағының тәзілешінде? Апхъағыны уи еицшқә зекең идьруазеи? Ашәкәйесі изы (апхъағының тәзілешінде) ари иигаз ахтыс маңара акем аус злоу, уи иқаитцеит арғиамта злаиргыло мзызыны. Арсанеи ипхәис Хыфафи риатқә кыдшәаны, ражәымтыңда ргәйгыртта ызды, ирықлашыңданы, агәақрақә зегызыңыз үшін аяқшәаны, еиқлашыңда, ччапшыңызыңда рыхыны иахъону адәахъала урыхәапшузар, автор иааирпшызың игәйтшыагоу, итәекаагоу атрагедия узгәтәт. Ашәкәйесі изы урт «рықәа дталеит, рх-ргәы еимидеит». Адәахъ өапшырала Арсанеи Хыфафи иғәкәажәо, еибартқәиу, ргәы итасуа, рхы иасуа иқам, иеибартқәиу, ауаа ианрахай ақем, дара рхала ианеидтәалоугұры. Автортә хъатра къаңқақ рәғы ишхәоу ала, «ауаа рахъ иура-иҳәара, илаф иагмызт Арсананы, аха уихәапшыры иубон уи иажәра аанза дшешхәлахъаз», ипхәиси иареи ахәыштәарағы иахъығеңәтәз «иеніхәапшыры хәа ишәон», рпә игәйрә «рхәыштәара иеңәарғәгәаны піссаха рымто иакын». Ажәабжы ахы инаркны иаантқәанза Хыфаф лыбжыны нтганы лхатца иахауаны илхәаз ажәа заттәык ауп ҳара иаадыруа: – «Уаагәшьама?» – лхәеит уи лхатца данаалывалы. Арсанагыны знызаттәык ауп ипхәиси данлацәажәо: «Сара ағы пшааны иаазгап, ожәштә ачылғы қалоит, ағыны иаадыпхъалазар цәгъам». Егыи абжыарык иеидтәаланы ицәажәоит хәа автор иажәақәа рылоуп ишаадыруа: «Рхәыштәара ирцәыхаралықтың ақы иалацәажәошәа иналагон, ақала иахыргарц, аха ргәы итыхоз үстүн тәахышы амамызыт». Арсананың мәденимәауда деиттәңгәә дызмоу агәйрә «зейншроу» емоциалы еилүка излаадыруа автор уи игәи итихәаауда ажәақәеи ихымғаптәшшәа рылоуп: «...Ахра, уара мыжда, учча-ччо абра утәазар уажәы...» Агәымбылцыбарагы дартқәигүап Арсананың дненини аншын иқәйз, Ахра деибганы данықаз бзия ибаны ихеитталоз ахылтарч хәбаба аништышшыуа, аф-

ронт ахътә иааз, аңсызы зныз ақъаад шытынды илаңш анахиго дышықачқа чо ртәи зхәо аңаңдаңақә. Арт аса хъяңда аңаңдаңа хәашьы амамкә инткааны иаадыршынет Арсана иғнүтқатәи иғәләләкә.

Арсана ипхәйиси иареи абас икоуп, аха ашәкөйөө дазаатғылоит рыңқынын ихъз иадхәалаз аєыхә. Убри затәйик ауп уажәшьта гәытәртас ирымоу. Ахра иакөн уи зыбжъяз, аха иара ара данырга аштахъ дырғөгөйх ибжъарахыпдан иаақәгылт. Арсана аибашърахътә дхынхәаңза ампан уағ дыққәнажылымызт. Өнек зны Хыфәф иғәләттәт амархәаң аңырцәкә еилүрганы ишпаз. Апхәйис рыңха ари лзымбатәбара хеит. «...Изакә ағыстаароузен иатапрыз?» – лхәан, иөңиң митәык аанагоз цышь даңғерүікәеит.

Аамта ииасны ицион. Арсана өнек зны иеыхә ауахъад иаҳырылаз даннеи, уағытәйесе зымпандықәзмұжылоз аєи зызымк ахәйис еипш имашыцаханы چәына хәычык (хәбақа шыққа зхыттуа) имтәгылан, иара дамтахәемаруаны ибет. Арсанеи ахәычи реицәажәарала ҳара еилаңқаант ичкәйин Ахра еибашъра дцаанза пхәызбаки иареи ирыбжъаз абзиабара цқыа, абзиабара гәлымтәах абжы: абри апхәйизба (уажәшьта дануп) лытқәйин иоуп аєи иамтахәемаруаз, лхәычи длыманы дааны Ахра иеыхә есымша акрағалтцоит, лхәычи аєи еишшылрыцьеит, ари аєи зтәйз иеипш уаргыы уандухалак аєырғарақә раан иара уақәтәаны зегъы урапыслап ҳәа иаҳәауа лхәычи аєи агәбылра илыркит, бзия илбоз ихъз лытқәйин ихъзьлтцеит! Ахтысқә ас реитарсра Арсана ддүргачамкит, дшымгәыгзоз ипстазаара арлашеит. Арсана иеипш апхъағыы дгәыгуамызт ахтысқә ас иқәтәниаап ҳәа.

Ажәабжъ итәоит цъара шаблонрак зтам оптимизмла. Автор Арсана иғнира, итааңзара азааигәеиттәеит ажәабжъ аллагамтағы, аекспозициағы ихәоу атагылазаашь: Арсаны иғната, ажәйтә дыбзиахәханы даңықаңа еипш, ауаа ирәахарстахеит. «Мшаенеипш ари ағната ачеицьыка ағъама збаз амғасығ ашта дтәйтәнди даңынасқылакгы изымчәкә дхыапшынет: «Абыржәи еипш агәырғара нагзаны иутазаант, зықынашықса хтырпа шкәакәала умфасаант еснагы!» – деитаныхәан, иеи ишхәа нарбаны, ашхарпзы иағагылоу амға апқараҳәа дағалан иғығеихоит уи».

Ари нахыс автор ақагыы ихәом. Арсана Ахра хәычы

матак иеипш дыпхъазаны игэы иликъицуазма, уи иан ҭацас дипхъазозма...Уртқәа ашәкъөсөөи иерылагалан исхәоит хәагыы даламгейт. (Уртқәа зегзы ихәаанза иақөмтүшаз авторгы дубарын.)

Автор егъырт ирғиамтақәа рұкны еипш, арақагыы ихы ииаирхәеит еиуеипшым асахъаркыратә детальқәа. Иаххәап, аперсонажцәа рыблақәа зеипшроу аарпшрала рқазаша, ргәалақара цәыригоит: Хыфаф «...лыбла еикәарақәа алабжыш иаңзәзәазшәа рыпштәы цеит.» Арсана «алабжыш ацынхәрас агәырса хъаацәгъя иблақәа имџаны ирхын», Ахра хәычы «...акәац еикәатцәа еипш иқаз иблақәа ааихмырысығызакәа иеырцәгъян изаамтамкәа ихтыигәлаз дихәаңшуан». Ажәабжъ ағы ссиришәа иқаттоуп атекст иататцәаху ахшығотцакқәа. Иаххәап Арсанеи ичкөйини еибганы ианықазгыы абы ихы даңдаахъян ичкөйин изы: «Издыруада...аңзәи бзия дибозар?..» Атцихәтәан, Ахра даңтаха ашьтахъгыы, абы игэы дтажәышуеит: «Ма ус бзия иибоз, ҳнаэхәапшыша аңзәи даадыруазтгыы, иаҳхаразиз...» Арсана арт ихәыцрақәа ашәкъөсөөи баша иишқәыримгаз, баша ишҳайимхәаз, еидарас «ирықәиттаз» атқакы нагзаны иаҳзеилкааум ажәабжъ зегзы ҳамыпхъакәа.

А. Гогәуа егъырт ирғиамтақәа рұкны еипш, арақагыы ихы дамеижъякәа иааирпшит ахатәы пітазаареи ауаажәларратә пітазаареи реизакра, итибагартә раарпшра. Цыарак рхы еилатданы, концентрация рзуны сахъаркыратә ажәа қазала ашәкъөсөөи иаҳирбоит: ауағытәысса ихшара иаҳи имоу абзиябара, құхъақатәи иеипш иаҳзәыцра, апсадгыыл ағаңхъа ауал иду анағзара, аламыс, ақъабз, тұға змам ақъиара.

Сара истахын (исылшазар) сааттыланы шәагаала имачу ари ажәабжъ хәычы ихадароуп ҳәа сгәи изаанагоз моментқәак апхъағ ихшығ азысыштырц. Избан акәзар, иуадафу ари ажанр ағы ас азтәара раңәа ықәыргылан, абасгыы иманшәаланы атак қазтко арғиамтақәа раңәаны иҳамам, избан акәзар, қыртуа рецензентк ииашаны ишазгәеитаз еипш, «ари ажәабжъ бзиахә тынч игэы еизықараны, дамыргәамтқәа уағы дзапхъом» (Карло Коберизе. «Ибзианы иеиттагоу ажәабжъ бзиақәа». Ажурнал «Цискари», 1967 ш., №12, ад. 148).

Ажәабжъ «Ағылхәа» автор ианиғыз ҳәа иатцафуп «1955–59 шш.» Уи аахыс абар жәашықәа тцит. Автор акырза иазирхайт ишәкөөфөратә қазара, итижъхьеит акымкәа, ғбамкәа

ажәабжықәа, аповестқәа, ароман. Урт рахътә 1967 шыққасы итижыз ажәабжь «Асыс-мәқа» иазкны өбәка ажәа схәар стахуп. Ажәабжь аганқәа зегъ рыла айлыргара схы исздатом, арақа иагъатахым. Срыхцәажәарц стахуп Мытеи Кашиеи рхағсахъақәа.

Мытеи Кашиеи қәралагъы, тагылазаашъалагъы, қазшылагъы зынза еипшым уаауп, аконтрастра рзеибауеит. Ашә-кәйесөөи ажәабжь «Асыс-мәқа» ҳәа хыс изеитәз аибашыра хлымзаах апсуа қытаётәи ауасақәеи асарақәеи рұныңза иназаны ыпсынтыры ахъаркыаңуаз мацаразы ауакөхү. Мытараа 12-ка уаса ирымаз, аибашыра ианалага, шыққасык, ғышыққәса рыла хәычы-хәычла зегъы ауал-абаңы ирцәагеит. Сыс затқәык рзынхеит. Ажәа «Асыс-мәқа» атқакы ссиришәа еитарсуп ауаа рахъ.

Мыта шыыжымтәнк данығагыла, ипсү зыграз исыс, ианагъ ишъапы иатдахәуаз, аштағы ахабарк имбейт. Абри ала автор ағымтә ахы қиртлеит. Мыта апстазаарағы иижәыша азыхъ ахы ытқнамхың. Уахъихәапшуагъы тейтпішша дзеипшроу еилкаам, изҳауеит, иззызхау иеипсахуеит. Итептіш «...рацәак еилкаам макъана, иан лыблақәагы ихам, иаб иеипшгү дынырхарахап ухәаратәгъы дықкам... Ус ажъаратәшәа дықоуп». Мыта амаалықъ зырхәо иоуп, апхъаф аханатә бзия дибоит, аха ипсабаратәу «гхак» има замкәангъы дықазам. А. Гогәуа Мыта дидеалны, «наныкъара», абри афырхатца шәиғыпшша амарцъақәа» ҳәа дәқамтцеит. Уи иқелаңә зегъы реиңш ашъжымтәнтәи аңәа хаагъы алтыра ицәйуадафуп (Мыта диқәланы уи аңәа зтахымда: аибашыра аамта дхәычы, дду еилнахуамызт акәмзар!), ашкол ағғы зегъы дреиғыны даарпшым. «Аибашыра ианалага, аттара иацәаашъоз ахәычқәа ашкол адыркуеит, уажәы уи аха змада ҳәа иғарылартан, иаргъы уи хаттаны иеагирхо, аахтәа қаймтцо далаган, шыққасык дахахеит. Иангъы лгәы изықатом, ишахәтоу дызлыщрауам. Зегъ реиңш дызнааланы дықоу аңәароуп... Ианагъ игәы итепикуеит, иеиреенирц, аха шыыжыңза зегъы ицәхыбгалоит». Акы иеазимкөнгъы дықамызт, аха «...инеижүжыны дзыңшәагуомызт макъана... Ықалап уи игәы ахъизақымкуаз иахқьюзтгъы. Шақақалалак, инеипынкыланы, саатқ-ғ-саатқ дымцәағәашызт», «...далагатәкъар, дцәагәаргъы қаларын, аңәқәа тцеихөон, итциртлон, итцыруагъы ирбыруумызт... Аха

иахъа хэлаанзатцэ́кья ацэагэара даназхэыцлакь, далагаанза игэы акэпцэон.

Егырахь афны иара имч зыкэхоз ижазиз... Афархь усгы иааигон, убри аёы мап узицэкуамызт».

Хара адущаа хтэала Мыта имоу агхақэа иаргын игэеитгэхьеит, дырнышэнгэы дыжам, иара ифунцжалатэй игэеибафарала ишканжыуа, ирласынгэы афархь аагара аткыс акирза иуадаафу аускэа рахь дшиасуа ҳақепшыртэ иахирбоит автор.

Ажэабжь аёы Мыта зажна бзия дубо ажара, дуцэымжхартэ даарпшуп Кашиа. Мыта ихьз ааткааны иаразнак ихэом автор, «үи» хэоуп акир аамта дышишьтоу, аха ихы итцыхэа аилкааралы ҳиргэаюам. Апстазаараөгэы Мыта иеипш ижоу реилкаара, рдьрра мариазар акэхап. Кашиа иакэзар, автор уи иаразнак дцэыригом. Апстазаараөгэы Кашиа иеипш ижоу ауаф иаразнак данузеильмкаауагы ыжазар акэхап. Сахынзаниашоуу сыйздыруам, аха ажэабжь аёы Кашиа ихэнга-сынгақэа сахауеит ажэахатэй абзац инаркны. Ари абжьарак ишибалоз еицш, Мыта ари ашьжыимтангэы иаб пхыз дибон. «Абжьаапненипш иаб ибжы хаязаа игэы ишыкэуфуз, иаалыржыаны акалашэа дычченит. Иаб иччабжь иеипшымызт уи. Абригэы аамихант, игэгэы хьу-хьуа иаажалеит. Ицьюушьаша, убри аччабжь абга аягыбжыы ааигэаланаршэеит».

Ачкэын хэйчи дтажхээа ацэа дахьалаз, апхыз хаяқэа ахьибоз, ихэартам акы ассоциациара азызуа абга агыгбжы иеипшыз аччабжь зиаҳазеи? Автор уи баша ижаймцент. Ииашан исзеилкаазар, абри адеталь инаркны автор ҳгэх-еанызантэйт, Кашиа ихаесахъа ацэыргара дналагеит. Иара уи анаостцэ́кья Мыта иаразнак агэфбара иауеит: «Ижалап ари иагыпхыгызымзар...»

Ажэабжь ҳапхьо ҳашнеиуа, автор ҳхьаирпшуеит даеа детальк ашжагыы: Мыта аматцуртгаы дахьнеиз ибейт амца шеихсыгхъяз. «Иан дцеижкьтеи акир тцуан. Ахэштаараөи азэ дыштээз мөшшо, ишьапы ахьныштишьуаз, анышэ өүпны ижоуп. Иангэы ахъапссара дахьымзент». Ажэабжь агэтахъы ҳаннеилак ауп ашэжэыфы арт адеталькэа (урт иреицшкэоуп рацэоуп ажэабжь аёы) сахъаркыратэ хырхэарас иритэз анеилахъаая: Кашиа Мыта дөхьхаанза рысны даалиозаарын, уи аёны асыс игарц дааизар акэхап, уи иччабжь

(ма ицәажәабжь) ачкәын ацә дахъалаз абга ағыгреипш игәү икәфызар акәхап, ахәыштаарағы анышә өйпни иқазтаз Кашиа ишъапкәа ракәхап. Арақа автор абга ағыгбжы Кашиа иччабжь иасимволны, Мыта ихдыррағы абга ағыгбжы ассоциациара азнауртә иқайтцеит. Зны Мыта иаб ахәажәрағ иргылаз ашыңдағы иағашәаз абга ағыгбжы иаҳатцәкъахъан (ад.153). Ашәкәыфы Кашиа ихағсахъя нагзаны атыхразы абарәт реицш икоу акымкәа, ғобамкәа аадетальқәа рыла апхъағ дазығайткоит. Урт рыйдагыы ихы иаирхәеит егъырт аперсонажқәа ргәалашәарапқәеи ргәаанагарақәеи.

Ақытағы Кашиа зегзы дырдыруеит, зегзы дырцәымгуп. Атакәажә Хылықан ус лхәоит: «...Дұрыра дрылоуп азәи ипара абазбари хәа... Ала анынцәа абга шәара иргон хәа, ани ажәлар инапы ианынцаша дубахъоу, ағәақра ауп акәмзар». Хылықан арт лажәақәа рөы еизыркәөаны ихәоуп ақыта уаа зегзы Кашиа изы ргәи иаанаго. Мыта иакәзар, Кашиа избахә аниаҳалак, ихшәашәаза амат неидыркызышәа ицәа ихыпкоит.

А. Гогәуа ирәниамтағы дақәшәаны иааирпшуюеит аперсонажқәа адәахътәи рцәажәарапқәеи рифнүтцәтәи ргәаана-гарақәеи зеипшроу. Ахәсеибаңаңаи атакәажәцәеи Кашиа ицәшәаны аңшәа иархәоит тақемзар, дырбаны инхом. Хәйлпазык иара иеи дақәтәаны Мытараа рашта дантала, Мыта иан, «Кашиа, уеъжәымтүеи, умааниуеи арахъ!» хәа днеицүлт. Аха автор ихынца къағқәа рөы иааирпшуюеит Мыта иан лхәышра иашатцәкъақәа: «Абжыаапны уи иеъиштыбжы лаҳар дцәыртцуамызт». «...Дызбар сгәи маңхойит...» «Схы сгәи ахшәоит...» «Апстазаара сгәи ахиршәоит...» –лхәон.

Ажәабжь ағы Кашиа изы ма автор, ма дағеа персонажк, ма иара ихата иажәақәа, иарбанзаалак иқазшызы иеъицу акака рхәоит. Иааҳгап ағырпштәкәа. Мыта иан аамта цәгъя дахашшаая, убри еипш ҳұзырғылаз хәа данышәи, «Уи егъихарқатом, ихәтцәахы ықәаххеит! –иҳәеит Кашиа, иқамчы апқағәхәа имагә инааирхеит. –Ааи, анцәа шәирманшәалааит...–лхәеит Мыта иан, уажәи Кашиа деинрал дуны, ар драғылан аибашърахь ддәықәлаз ғүушъап». Кашиа дцәыртны даабаңыпхъаза ма адәахътәи иеъиңшылара зеипшроу, ма иқазшызы иеъицу ак ҳайхәоит автор.

Аибашъра аамтазы Кашиа иеъирбабаны ақыта дахытцәаны, зегзы дырбартаны дахылкоу (уажә уи милициас

дыкоуп), ус дқазтаз, мотивировкас иамоу автор ихөоит ари ахағсахъя иазку аекспозициатә дырратара къағқәа рөү: «Качиа уажә дуағ дун. Аибашъра қалаанза ақамчы зтахыз азәы дигәламшәозар, Качиа дызгәлалашәодаз?! Ақамчқәа изахуан, убригы ахытказ, ишиңдаз ҳәа уағы издыруамызд. Дызхылтызгы өы-уаамызд, рөү ықамызд, ркәадыр. Ҧстак иаман, пшык аадрыхуан, ropyсы тан. Иара Качиа ус дызгәлалашәогы дрыщхашъан акән избахә шырхәоз. Цъара иакәмк импүткъаргы, «анңәа иғәампхакәа иишаз азә иоуп, мрик, шәйкәамтцуи ҳәа ианарыжкуан».

«Даазгазеи, зшьапқәа зтаптәтцәаша!..» – рхәон уи зашта даатызбаалак. Ишьапқәагы, аиашаз, иптәаз иреиғымызд, «агаара маадеипш нақ-аақ дцыркүуан...»

Качиа иеипш икоу ауағы ажәлар инапы ианымзароуп (иаазгәаҳтап уи инапқәа шыхараңы), мамзар Мыта исыс еиپш ауаагыы рцәа рхихуеит. Мыта исыс аңә қәашза, ашъя алата-та, Качиа иаштағы ифаңзәза ирылыхәоз амасар иахарпаны ианиба, дышпақаларыз?

«Пытраамтак ус дбақаза дгылан Мыта. Ифнутқа ишуа исөеиуаз илагырзты, амца зтабаз ахш еиپш иаагылт». «Мыта дхашхатәараха дгылан, икъиркы төааны, иихәарц иитахыз ажәақәа табылны, иццышәха ифнутқа итапсан».

Уахыки өнаки ирылагзаны Мыта дэзыниази иара уи аамтала дзықәшәаз ауаа зеиپшрази раарпшрала автор иеибитеит аибашъра ахаантәи аңсуа қыта ихартәааны икоу асахъя ду. Атыхәтәан Мыта «Акъағы» ҳәа Качиа дитсақъян имхурста дытцаны дкаищеит (ажәабжy ағы Мытиеи Качиес рконфликт аибарххара акульминациатә кәаң ақны инеи-уеит Мыта имхурста Качиа дантицио амомент аан). «Мыта зегъ рапхъя акәны биржөы иеиликаит иаб дтахар шауз, шаға дыхъчамыз уи аибашъра адәи дахыықәуз», лассы-лас-сы ахачаҳәа ихы иташәо далагеит уаанзагыы иапхъя игыла-лоз азтцаара: «Уатцәи дышпақалош?» Уажәшьта еилкаауп Мыта даеа мөфакы дышықәлаз-дыррит азыжъ. Уи азыжъ «... еисөициәаз ахәычы, уинахыс еиҳа зтазкую аеа мөфакы ианы-лаз ҳәа дыпхъязан».

Асимволтә, сара иацыстцарын, афилософиятә тәкырымомуп Мыта «Ацәмаа сара искуеит» ҳәа Качиа иахьимихуа, усқан уи игәалақарақәа аарпшуа автор иихәо ажәақәа: «Абыржәы

рапхъа атцыруа бжыхътэым, нас ацемаа умрымхырцаз». Апстазаара аестафета амаа зкиша Качиа иеипш икоу ракем, Мыта иеипш икоу роуп. Урт апхъа икартцо ашьаेа иашазароуп, атцыруа шыбжыхътэым еипш. Табыргуп, Мыта макъаназы ицәйгуадафуп ацәгәара, «...уцалароуп, уаалароуп, уцала-роуп, уаалароуп...» Аха, ишпааури, апстазаара иуднатцоит.

Абас икоуп иааркъяәзыны апсуа жәабжъқәа рөы, хымпада, атың ғәгәа аанызкыло ари арғиамта өңүц иалоу ғыңға ауаа. Ганкахъала, ажәабжъ абас иахыыкоу азоуп лымкаала сазааттылар зыстаххаз. Даеа ганкахъалагъы иара иқәнагоны рацәак уаф дахымцәажәац. «Рацәак» схәоит, иара иазкны сара сзыпхъахуу М. Лашәрия «Азыжъ иатәа ирыз» ҳәа хыс иатаны «Адсны Қапшъ» ианитцаз астатиоуп (1968 ш., ииун 6), А. Аншба иполемикатә статиаेғты азбахә ихәом ари ажәабжъ.

М. Лашәрия деигәйиргъаны идиқылт ағымта, иахәтангъы ибжъы ақәиргейт. Игазет статиа иахынзалнаршоз ала, ажәабжъ асахъаркыратә ҹыдаракәа азгәеитепт, икәышни еиқәйиршәоу ари ағымта ахәшъара ҳаракы аитепт. Абызшәа аганахъалагъы «Асыс-мәкаа» «исахъаркыраны, илыпшааху апсуа бызшәала» ишеибытоу азгәатауа, астатиа автор игәы еихъызшыуа агха сса-мыссақәагъы ихәеит. Шамахамзар, урт зегзы срықәшахатуп. Цъара затәык автор сыйзиқәшахатхом. Ажәабжъ ағы ахәоу «Асолдат реипш еивтрыпхaa игылаз амасар...» рацәак иатахъзамкәа пшыңызара иуپылоит ҳәа аеңныхъә қайтцоит. Ажәабжъ ағы ари ахәоу пшыңызара моу, фыңызрагъы ихәоуп, аха арецензент ишихәо еипштәкъя икатцам, башаттәкъяагъы икам. Ари ахәоу ауп арғиамта зхагъежкуа схәом, аха инеивга-ааивганы, зны тагылазашъак ағы акала ихәоуп, даеаңызара уи авариантра азызуша ажәак наццаны икатцоуп. Атыпдаразы урт аки-аки реиөйрпшра салагом, настыы автор арақа апринциптә қазшы змоу гха дук қайтцеит ҳәа акәмкәа, рееирак аҳасабалоуп изысчәо.

А. Аншба хыхъ ҳзыхцәажәөз истатиаेи ииашаны иза-гәеитепт А. Гогәуа иғымтақәа рөы афырханацәа рпатретқәа антихуа инартбааны ихы ииархәо адетальқәа иреиуюоп аблакәа ҳәа. Ааи, ииашоуп, А. Гогәуа аблакәа «дрызгаго-уп» ҳзыхцәажәө ажәабжъ ағы. Еиуеипшым ауаа рпатрет-қазшықәа ртыхразы ажәабжъ ағы фажәантә инареиҳаны

аблақәа дрыхцәажәоит. Аха баша еитаҳәароуп ҳазхәом, уимоу, аblaқәа зеицшроу аарпшрала урт зхоу ауафы иқазшы тышқъааны иааирпшүеит. Иааркъағыны акәзаргыы, иазгәах-тап урт рахтә ақык-фбак: «...Егъарааны иааигәаны аblaқәа урхыпшыларгыы, шәа-зыңарак, гәрәак еишылза, имца-шоураны ирхүшәа убон» –асыс; «уи илхан ибзиаз, ихааз, итхана иқаз аbla гәы-шәпақәа» –Хылқан лмота; «лыблакәа ҝәскәсуа, азәы дсытцақъарыма ҳәа дшәаны акән дшыпшүаз», «...атакәажә лыңьма блакәа алағырз фархшылт» – Хылқан; «ихы убас ишықазгыы, арахь итытцыны иқәтәаз, атәыц рыхшәалазшәа еснагы иқапшыза иқаз иблақәа рыман убри ижәфахыр агәафара итагъежекуан» – Качиа; «иблақәа ашья рхытцәало итытцыны ицион» – Мыта; «...илақәа кыларпрағыны...» – Заур...

Ажәабжъ ағыи иатахымкәа аитахәарақәа иамоу ртәү ҳхәозар, урт реипшкәа ажәақәа табыргынгыы икоуп. Иаххәап, арбагатә хызыңынхәрә «уи» автор 245-нтә инареиҳаны ихы иааирхәеит! Аиашазы, архъатәи адақъақәа рәы (Мыта ихыз нткааны ихәаанза) автор ари ажәа лассы-лассы хархәатәыс иқәшәеит, аха анағосқа маңк иеацәихъчар қалон. Аха ас еипш ажәақ, ға-жәак реитаҳәарақәа ажәабжъ дырхәанчарц ылшом.

М. Лашәрия диашоуп ҳәа сгәы иаанагоит ағымтағы Кашии Мыта иани реизықазаашь маңк ақара еилкаамкәа инхеит ҳәа аниҳәо, аха сзақшашатхом ағымта ұварак-ғыңызарлар аркъағерақәа атахын (еихаразакгы Мыта инықәарақәа ирыдхәалу) ҳәа азгәата иқантцо. Ари иагъа умхәан, ипринциптә зтцаароуп. Ажәабжъ архъатәи адақъақәа уанрыпхъо табыргынгы Мыта инықәарақәа мыңхәны икоушәа убар қалоит, аха инагзаны уапхъаны ахтысқәа еилырттаяу уанрызхәышлак, ажәабжъ иацәтәымны, акы иамыхәоны иалагылоу хтыск, епизодк азбахәузхәом. Арецен-зия авторгы лымкаала ус акгыы азгәеимтәеит. Архъақа ихәоу, уи ақара зтазымкуашәа икоу ртәкы нагза нақ, атыхәтәахы еилкаахоит. Ус еипш иқакәоу руак салацәажәеит хыжы (иаҳгәалахаңаршәап Мыта ашылж дәйхәанза зчабжъ игәы иқәуфуаз абга ағылбжыи иеипшны иахыиахаз «эммааноу»). Композициала, сиужетла ажәабжъ амана-шъаха атанны иқатдоуп, амхылдыз ааигәа иаңыхъашәо аихача-мачақәа шақәшәо еипш, автор ихддырра, иидеиа хада еиднакылоит

егырт имач-сацшәа икоу ахтысқәа зегы. Агитара арахәңкәа зегырыбы еипшым, аха акык-офак амхны ашәа антсаны иузхәом.

Инеидкыланы ажәабжь ағы акы затдәйк сгәы еихызышыу, Мыта ида Качиа инеиғағылашаз, ажәак иадамзартгы дхызыжәашаз, акы зхәашаз, ак қазтцашаз ақытағ уағ дахыыкамлаz ауп. Җабыргуп, ахацәа зегы, ахацәа ахыцоз (еибашъра) ицеит, аха пхәысейбак, ма тәкәажәйк лакәзаргы иара изы лгәи итәз ажәақәак аартны инеихызыгзашаз азә джалар алымшози. Икалап сиашамзаргы.

Инеидкыланы аажәабжь «Асыс-мәка» хъаҳәа-цаҳәа зламам раңзәазоуп. Аганқәа зегь рыла «... ҳлитературағ иңәыртхью иреигъзоу ажәабжьқәа ирхүпхъазалар алшоит» –хәа ифуеит М. Лашәрия иара иазкны игәаанагарақәа хрыкәешау. Сара «Асыс-мәка» иавақәалаша социалтә-психологиатә, интеллектуалтә аңсуа жәабжък ҳлитература иаланамгалац ҳәа сгәы иаанагоит.

А. Аншба ииашаны иазгәеитеит А. Ієниа, І. Ахәба, Н. Кәытниа, Н. Җарпха ухәа убас егыртгы азәырғы рөымтәқәа рәғы аңсихологиям аелементқәа шупылауа.

Инеидкыланы иахъатәи аңсуа жәабжь аңстазаара еиҳа инартцауланы, аиғыхарақәа нартбааны дырбараҳы ахы хоуп. Ауағы иңстазаара хыхъ-хыхъла акәмкәа иғнүтцәтәи идунеихәапшышыала, иғәамтцақәеи иғәырғарақәеи раарпшрала, ажәабжьқәа раптцара зеанызшәо маңзам. Асоциалтә-психологиатә жәабжь егырт алитеттура дуқәа ирымеижъети акыр түеит. Ҳа ҳлитературағы уи қәыпшуп, аха ашъапы бзианы иакхьеит.

Атыхәтәаны А. Аншба истатиағы аңсуа жәабжьқәа рбызшәа далаңәажәо атермин «абызшәа» алитеттурадырреи акритикеи рәғы «ажәа» ала ихаңсахырц ҳабжьеигоит. Принципла, анауказы уи иашазаргы қалап, аха ажәа «абызшәа» ҳара ҳәы ғ-тәкык амашәа иқалеит: аханатәгы уи ҳхы иаҳархәо ҳааниеит иара ахатәи ҭакы ҳаналаңәажәогы (аңсуа бызшәа, аурыс бызшәа...), асаҳарькыратә жәа ҳаналаңәажәогы (асаҳарькыратә рәниамта абызшәа). А. Аншба зызбахә ихәо В. Кожинов истатиа иқәнаргылаз апринциптә зтцаарақәа макъаназы зегы еицрыдыркыланы, апрактикатә усурғы рхы иадырхәо иқамлац. Атермин «абызшәа» традициала излааиуала, уажә ҳаалаган «ажәа»

ма «ажәаҳә» ала иқапсахыр (иара устыры хазы ихамхәалои «асахъаркыратә-жәа»), изеилымкақәо қалар алшоит.

Ш.Д. Инал-ипа истатиа «Ажәабжык азы» (ажурнал «Алашара», 1962 ш., №6) дахцәажәау A. Аншба ифуеит: «Сара изгейт аңышәа ду змоу акритик истатиақәа иреиғъзоу. Егъырт акритикцә рөы асахъаркыратә-жәа анализ аңымхәрас апсевдоанализ ауп иуылауа».

Сара исызҗәом «Ажәабжык азы» Ш. Инал-ипа иреиғъзоу истатиоуп ҳәа. Ҳлитетуратә критика еғыа еитцахазаргы асахъаркыратә-жәа анализ аңынхәрас апсевдоанализ ауп иуылауа ҳәа узрызҗәом астатақәа зегы. Мап аңызықуада, апсевдосахъаркыратә ғымтақәа шықоу еипш апсевдоанализ қазтә астатақәагы шырацәоу? Аха ибзиугты мап ҳазрыцәкуам. Зныктәи анапкъарала ҳлитетуратә критика иқанатцахьоу аусгы ҳзагәтасуам. Егъырт акгы азбахә ҳамхәаргы, Б. Шынқәбеи («Иахъатәи ҳапсуга поэзия абызшәа аңқаразы ажәақәак») Хә. Бәжәбеи («Иахъатәи апсуга поема») рыстатиақәа апсевдоанализ қазтә статиақәоуп ҳазҗәом. Лымкаала урт ажәабжык ақәм изызку, аха изызку ағыи ишъахәқәоуп.

Атыхәтәан апсуга жәабжык (алитетурата зегы) ахъизи ахъымзги ирыидхәалоу, A. Аншба истатиағы дызламцәажәаз аитагара азтәаразы ғбақа ажәа схәар стахуп.

Хара ҳәғи асахъаркыратә еитагара азтәаара хырпашыя амамкәа лымкаала излаңдәажәатеу усны икоуп, аха имаңдан ауп ишалаңдәажәахьоу, ирхәахьоуты даға быйшәак ақнүйтә ҳлитетурата иаланагалақәаз роуп изызку. Ҳбызшәа ахъынта даға быйшәак ахъ еитагоу арғиамтақәа ирызкны лымкаала ифу сара статиақ самыпхъац.

Ағымта, даға быйшәак ахъ еитарго, амға хара иқәло ауағы иеипшуп. Амға хара иқәло ауағы аидаара мыңхә шытихуам, иеен аматәа ишәиттом, зда псыхә имам аида-реи дзыргышаша аматәеен роуп иштихуа. Амилат рәахәу зхәо алитетурата ахағра аазырпшша арғиамтақәа роуп. Ипсадоу ағымта (ипсадоу ауағ иеипш) иагы мәа азаауртырғы хара изцом. Ашәкәығы (зырғиамта даға быйшәак ахъ еитазго) ихатә литературағы апшәмары никылахъазароуп. Ус анақәмха, авторгы ихыччо, алитетуррагы иахыччо иқалар алшоит.

Алiterateтура хатә усым, уаажәларратә усуп. Ари иеиңүрдүруа ахшығақ зеитасхәо уи ауп, имзакәа иаххәап, ńюуки-циоуки ашәкөйөөцәа дара злағуа абызшәала ақәөиара дүкәа анырзаамырпшлак, даеа бызшәак ағы аихъзарақәа ирыштылоит. Аитагара ахатабзиара зеипшроу азбахә схәазом, лымкаала излаңажәатәу усуп.

Алiterateтурағы имариоу жанр ықазам, аха ажәабжы лымкаала иудадафу жанруп ҳәа ипхъазоуп. Апсуа жәабжы ғынғажәижәаба шықәса рыла иини, ағырғәғәаны ашьапы иқәгылт, хliterатура антыгғы ағахәы ахәартә иқалеит. Ҳазтагылоу аамтазы ажәабжы ажанр ағы аус зуа ашәкөйөөцәа рхыпхъазара ақырза изәйт. Урт ағырға дүкәа ҳартоит, ианағы ҳажәлар ирзеитү, ирыхәаша, итцаулоу аидеиа змоу, са-хъаркырала еибытоу арғиамтақәа аптырталап ҳәа.

1970 и.

Икоу икаму апсуа литературалырреи акритике?

Заанаттәи згәатақәак: Алiterateтурадырреи акритикеи дара рхала иапқылыны алiterateтура азеипш ғиара апроцесс, азеипш тағылазааша иақөйтханы изықалом. Иага умхәан, алiterateтурадырреи акритикеи алiterateтура ахата ахаркыра иахыпшуп, излахәақәнатцо рацәоуп. Убри ақнитә абри систатия хъзыс иастаз азтәаара алаңажәарахь лымкаала сиасаанза иахъатәи апсуа literatutratçaarei акритикеи ртагылазааша ҳәақәызтцо ҳәа сгәи изанагақәо егырт ақык өбак дара зхыпшу изларсу зтцаарақәакгы срылаңажәар стаҳуп.

Ақыртуа аокупантцәа иҳаздыртсызыз аибашьра хлым-заах ҳажәлар зтанаргылаз агәақракәа лассы иаххыпсаауа икам, уи аибашьра иханнатцаз ахәра ғәгәақәа ғъарц азы ақыр аамтеи амчи атаххашт. Хуаапсыра, лымкаалагы ҳәар индирттәаз рызбахә ахәара зынза даеакзоуп, уажәтәи ақәым, уаштантәи ақыр абиңарақәа рхаангы хаштышьра рымазам. Аибашьра аангыы, уи анеиқәтәа аштыхъгы ҳқытакәеи ҳақалакъқәеи еилақөйбаны иеилабылны, ахәира рхыттәаны

иахыықоу унарылапшыңыпхъаза угәры нұтыңсауеит, бағбағы уеиғышшәшөойт. Абарт зегзы шыққындырылғаны, Апсны ғыацаны, ишақәнаго еиңш иштәти-какачуа уахынапш-аапшуа иубо, иуаҳауа угәры шытырхуа, ажәлар аңыңдахә арғы каршәнды, тынч анхара-нтырада хъаа рымамкәа ианбақало, қалашьас иамоузеи, реалла изылзыршарыда, еиғекаашьас иаиурызеи? Сара сахымзаргы иғенидасуа ағар ус еиңш аамта лашак рзықаларуш хәә угәры итсымхарц залшом. Агәры хәа иуэттоу хәхәымзар, ас еиңш иқоу ибыз-бызға иуцрало, таха узымто, уажәы-уажә үзыргәамтцуа, зтак ақаттара уадафу итцару апстазааратә зтцаара дүкәа шәкыла ицәиртцеит. Җабыргуп, иахъа біңаршытыхлатцәкъа аи-башыра ықамзаргы ақыртқәеи ҳареи ҳаизықазашақәа еибашырада, политикатә еиқәышаҳатрала ртың иқәтданы, ҳтышәйнәтәланы, уажәы-уажә урт ҳацрымхо, аигәилацәа бзиақәа ишрыхәтоу еиңш ҳанықало седру, уи нагданы ма-къана азәгъы издыррам.

Аиашазы, аоккупантцәа Апсны иалданы ҳанааилагыла аз-нык азы нап әшаркыз ҳұымдыруа ҳааилахеит. Алитеттура, ақазара, иаайдкыланы акультура арғиара уаанза ҳшазықаз неипхъбазшәа, апсеиқәышархара маңара хадаратә зтцаараны икәгылт.

Уи аахыс абар шытта аа-шықәса бжысты. Ҳажәлар еко-номикала иага аиттахара ғәгәра рымазаргы гәкакъра қам-тәкәа ахандеира иағуп. Апстазаара иара атәры қанатцоит. Аңындытылатә еибашырағы ҳажәлар иргаз атоурыхтә иа-аира дүззә ргәры арығәгәоит, рымч ҭанатцоит аоптимисттә гәалақара рнатоит, изымниаишагы иаиааиртә иқанатцоит.

Ҳәарас иатахузеи, хауаажәлларрағы асоциалтә гәыпқәа зе-гъы ртагылазашақәа еиңшым. Шыакатәарала ҳажәлар иа-аргаз ахақәиттра, амилаттә хыңышымра иаразнак амшхәйб-зазарагы аңны иаузықалахуаз. Насгы уи ахақәиттра закәу зеилымкаая, ма еильзкаарц зтакқәамгы қалеит. Ахақәиттра захъзу иааигәапхоз, ухы иааташәаз қаутдо, иуа, иуҳәо хәа акәзам. Уи иахъа абыржәтәи уқыаф иааутданаҳәо, илақәу угәазықәарақәа рымагзара маңара акәу ұзыршыахеит ұлоукы. Рхы рымапызахеит, еиңхарс, ипхеибатда аматура дүкәа ирыштыоуп; ирызнықәгоу, ирызнықәымгауоу, иашы-

шәалоу, иашъашәаламу ҳәа иазымхәыцзакәа, уи агәхъаа мыйзакәа.

Икоуп амалрһарада даेакы збарц әтahым, ес иқалалакгыы, хаңынырха рөйинкүйтца уи маңара иашътоу, ақапитал еизызыңға. Шамахамзар урт ауаа апстазаарағы аматериалтә мал анағсанғыы адоухатә мал ҳәагыы ак шыкоу, материалла амал аизакра иашъашәалоу адоухатә малгыы, хымпәда ишатаху, уи ада ауасы дышызбениамхо, анарха шимоуа гәаарыгзазом. Хыхъ-хыхъла маңара акәзаргыы, апстазаара цқыа уагәылпшыны изұымдыруазаргыы, иахъа абри атенденциа апзызара шамоу убартоуп, ифашъзом. Ас маңара ишнейуа уи итегь аеарғәгәар ҳабакылнаго? Еихараңак уи шәртоуп изызхауа, иааиттагыло ағар нақ-нақтәи рпенпш азы. Зыхшығ мшәыңц здунеихәапшыша шыңақәымгылаң абиңара малырхарада егыжам ҳәа агәра ргар қалоит. Ишакәхалак, аңғыеи абызиеи актывы пымкәзакәа, аңъабаагыы мбакәа, ирласны амфа қышыңқәа рыла амал аидкыларада уаҳа даеа идеалк, даеа хықәкык ықаңамкәа ҳағоу ибаант. Иага умхәан аекономикатә кризис апыхра еиха имариоуп, адоухатә кризис апыхра ааста.

Иахъа ҳаяа жәларрағы адоухатә хырхарта ҳәа цқыа акы ал-кааны ихамам, ҳгазеаузент, ҳныхбыкъ-аахбыкъеит ақароуп. Иңәрышәагоу, иттарбагоу, бзиарак ахъ ҳқылзымго, зынкыларапа уадафу даеа хтыс дук, процесс дук ҳамәханакуашәа избогит. Изакөу уи ауп, ауаа азәи-азәи еидызкыло амчқәа маңхеит, рхәышрақәа, ыргетакқәа ридеалқәа ҳарабғарахеит. Ауаа азәи азәи еиқөйзтхо раңаҳеит, досу ихатә egoизм ахъ дхәытталоит, хи-пси ҳәа икоуп. Харантә уааңшны ухалапшшуазар ҳайлахәысымысуа ҳайлоуп, аха цқыа ҳаайлугаар, агәбылреи, агәцарапреи, арыщайбашъареи акыр иңаңемаңхайеит. Ауағы (аиндивид) дзаттәхеит ауаа ыржәпара агәта дғылазаргы.. Дзыхъчо, ихзызо еиха-еиха имачхо иааниует. Игәирөеи, илахъеңкәттагоу ихәышрақәеи иареи еизынхеит, ицеиғызшо, апстазаара ңбара изңәирнаго азтцаара уадафқәа абызкаттаңапш еилапатаны ырзбарағы ицхра-ауа маңуп. Амшын ду ихшәалаз, аңғылшырда иахъатаху иаго атәақъа дағызоуп. Дзықәшәаз, апстазаара дахъаңыхъашәаз убра данышәароуп. Уи иеиғү цвара акала аңсаҳра; аитакра даара иңәүудафуп, ианамуздо еихауп. Дағыпсым, да-

гыбызам нарцәгы дыѣкам, аарцәгы дыѣкам; ус дкәалкәало дыбжъакнахауп, асадагь дыѣкамкәа, аладагь дыѣкамкәа, ипсы мцо, имауа, дзеиуо изымдыруа. Ауаа дызларыдхәалаз арахәыцқәа пытәтәеит.

Хапстазаарағы абри апроцесс атып амам ҳәа азәгыы изхәөм. Аус злоу aanкылашы амоу, иамаму ауп.

Уи схәеит ҳәа, анцәа иѣнитә, сгәытүеит ҳажәлар рғыразак рыуафра камыжъкәа, иахъатәи аамта өыш, аамта уадаф иашъашәланы инхаларц амфа зәйдақәа рыпшаара рыешаныршәо. Убас ажәлар ргәырфакәеи ргәыртъарақәеи рыцеиғызыш иркәйтхамкәа икоуп шамахамзар хинтеллигенция иаиуо ауаа. Иахъа хинтеллигенция, лымкаалагыы агуманитартә тәара-дыррақәа рхатарнакцәа арғиаратә ус знапы алаку ҭагылазаашыас ирымоу зеипшроу, ишыуадафу еилкаауп, зегыы ирбартоуп. Ҳәынтыңкара ишаҳтаху еиҧши иахъзышъақымгылац, макъана иахъыуашәшәироу, маллагыы иахъгару иахъкама, аибашъра иахъкама, есизыхъкәапқылак аинтеллигенция ахылацшреи агәцарапреи ригуп. Хазы иалкааны алтература апыйзто, изырәтио ашәкәиғофцәа ригзбахә ҳәозар, урт ртагылазаашыа ичиду аудадафрақәа аиүйт. Уимоу, зынтыңкари инықәеншни уи анағс акы збарц зтахқәам, алтература зынза ихъапшны иахәампшзо, иара зынза ихамазамзаргы хъаас изкым амчра знапағы иааганы изку апрагматистцәагы уағы икәшәоит абжъаапнитәи абзазарағы.

Убас шакәугыы ҳашәкәиғофцәа рғыразак инасқыя-ааскыаз азәйк ғыңызак ригзбахә ҳамхәозар, рхатә бзазарағы иага ригзаргы рхы рхарштны, рнапы злаку ипшую арғиаратә ус реаныршәоит, ирылшо зегь һартарц иағуп.

Атыыхэтәантәи жәаба, жәохә шықса рығонутқала иаалыркәаны ахынта-ғынтыра дуқәа (Асовет Еидгыла аилаҳара, аибашъра шыаартцәыра ҳзықәшәаз, иахъагы апстазааратә, атоурыхтә перспектива цқыа иеилырганы иахъамам иахъаҳзымдыруа ухәа) ишрықәшәазгыы, ҳлитература ағиара зынза иеипхъбаны икам. Аибашъра ашытакъыгы хыпхъазарала имачымкәа ашәкәкәа тытхьеит, атыжъра иапсоу, иазхианы икоугыы рацәоуп. Уртгы апхъао икынза рнагара мышкы ахы, мышкы атыхәа иалыршахап ҳәа ҳәйтүеит. Егырахъка акырцъареипш, апсуаа ҳөгъы алтературатә жанркәа зегыы

еиципшны иғиомызт уаанзагы. Аамтала зны апоэзиатә жанрқә аптызара рыман даға зных апрозатә жанрқә еиҳа ирылхәхө иқан. Иналк-фалкны акәзаргыы адраматургиагы аихъзарақәа анамаз, аңсы аналаз ықақәан.

Ахырхъазара маңара акәымкәа (үйгы митәзак ауқаху, аха) ахатабзиаргы уазхәйцны атыхәтәантәи жәа-шықәса рығонутқала аңсуга литература иңицины иаланагалаз ағымтақәа улапш нархугтар, иумбарц залшом ажанрқәа зегъы рөи аитцахарақәа шұмамоу, аихъзарақәа рааста идеялә тқакылагыы, сахарькыратә қазарылагыы ипсүекәоу акырза ишеиҳау. Җабыргуп, иҳамоуп өңің иаланагалаз ароманқәа, аповесткәа, ажәабжықәа, ажәенираалақәа, апоемақәа...Аха... Абри «аха» ауп аус злоу. Урт зегъы псыңекәоуп, акы иапсам ҳәа уәи итакжаны ҳәашшә амам. Хымпада, идеялә тқакылагыы, сахарькыралагыы иналукаақәаша иеиңдердүрүртә, ирылаттәартә, иалыркаартә (иаххәап «Аңынтызарах» еипш ма «Асду» еипш) акгыы қамлеит.

Идыру усуп, ара зыхың схәаз реиңш иқақәоу арғиамта дүкәа лассы-лассы (иаххәап ескәашықәса) раптцара мариам. Хара ҳатқыс акырза еиҳау атрадиция дүкәа змоу амилаттә литературақәа рөгъы ус иаразнак изықалом. Аха уи иаанагома ҳәры каршәнны ус маңара ҳнеилар еиғүп, аңғьеи абзиеи рхала рееилдүргап ҳәа ҳәығны? Ҳәарас иатахузei, мап. Мачк иадамзаргы ҳлитература аайдқыланы иахъатәи атагылазаша гәцаракны, тәкзыпхықәрала ҳазхәйцузаз, ахатабзиара ағазара даараذا ибзианы икоуп ҳазхәом. Ус иахықоу зыхъяз амзызқәеи аєытқақәеи урышъталар, зақа утаху упшаар қалоит, аха уи маңара абаҳаҳәо.

Изакәи асахъаркыратә литература, изахъахи, ҳқәкы хадас иамоузei? Абарт ижәйтүү, аха имажәзо азтцаарақәа лассы-лассы рхы ҳәаладыршөоит, лымкалагыы уажә ҳара ҳазтагылоу иеиңш атоурыхтә аамта еитасрақәа раан. Нас ара зызбахә схәаз азтцаарақәа ртак шпәканато иахъа ҳлитература? Апстазаара ус еиқәышшы, кашырраха ицом. Ашәкәйфөи даншәкәйфөх, мачк иадамзаргыы апхъаф диапгыланы дықазарами. Хырхъазара раңәала алитетатура иамоу егырт афункцияқәа, ауалпшьақәа рызбахә ҳамхәозаргыы апхъаф ищрааузароуп аилазаша уадаф змоу апстазааратә процессқәа үзара ақа-

ла реилыргарағы, аңғьеи абзиеи реилыпшаарағы, еиха итқоуруу, хара дназырпыша, аперспектива змоу мөакы дыққенарпшузароуп.

Сара сгәанагара иашатқөйуп ада зҳәазткам ауп ҳәа сақәыгәтәтқынаны ишъақәсиргәтәойт ҳәа сзалагом, азәгъы исызиддилом, аха иеилкааны иахынзасымоу ала, ҳлите-ратура иахъа иазамеханамкәа апстазаара аганқәа рацә-цәхеит, уи иамбазакәа ианымпшзакәа иавыфорны ици рацәацәоушәа избоит. Уажә ҳашщо ҳцозар, убас еипш аамтак ааир қалоит ҳмашыхәылт ҳацхая, арт ихафсқәаз ианаамтаз ишпаҳазгамтеи изыгәцараҳамкызеи ҳәа.

Иахъа апсуа литературағы еихаразак ихтакны икоу иаххаагас Аңынцүтәылатә еибашъра атемоуп. Уи хымпада ииашоуп, иаққенагоуп. Уи атема згәы итцымхо, иамыргәтәеиуа апсуоуп ҳәа ихы изыпхъазома? Ари атема дүззоуп, ишахәтоу алитетура анырпшра ус аламала имариам. Аринахыстыы акыраамта ианыпшлароуп. Аха макъаназы аиаша ҳхәозар, иара ишаққенагоу ганрацәала, инартцауланы иаазырпыша сахъаркыратә рәиамта неитцыхк аптара азәгъы илымшацт. Апсны Аңынцүтәылатә еибашъра атема аарпшразы егъырт ажанркәа зегъ рааста макъаназы апзызара змоу апбулицисти-ка акәушәа збоит, аха уигыз азхоны ҳәа икам.

Абжъарак апстазаара егъырт аганқәа раарпшразы ҳли-тература, еитасхәахеит, акыр игархеит амәхак тшәахеит. Иказшъарбагоуп атемақәа рыссара, лассы-лассы иупылоит икъаेңпигә-къаеңпигәза икоу иналк-фалкны усқак зтазымкуа атема ссақәа рықәеңизтуу, уртирызкуаптамта псыгәекәа. Арахъ ажәлар зыргәмтцуа ҳашшәкәиофцәа ръынтә асахъаркыратә жәа қөышк ҳаңандаз ҳәа изыпшу акыр зтцаарақәа ртакқәа рымазамкәа ус итыка иаанханы икоуп.

Атема ду акырзұа зтазкуа атема аштыхра мацарагы аз-хоны иауқаху. Уи гәйлтәааны итцауланы аарпшроуп иухәаша.

Ара уажәы хылх исхәаз акық, өбак ахшыфтакқәа еиза-дацәоуп, баша өхырцәажәароуп ҳәа азәы игәы иаанамгарц азы хыпхъазара рацәала икоу рапхынтә акы иадамзаргыы иаазгар стахуп ағырпштәы. Абарт сцәаҳәақәа мышкы зны азәыр дрыпхъаны джалозар, цқъа дазхәызып ҳәа сгәигеит, апсуа ҳәеи иахъа акырзұа зтазкуаны икоу ҳәа исыпхъазо атема ду – ақытей ақалакыи реизықазааша. Ажәйтәза зны

хшықаз цқыа исыздыррам, цқыа иттәаны иҳамам. Ҳәарада, ажәйтәзгы апсуа ақалақтың пәннән айналымызт. Аха имғашылау иеилкауп атыхәтәантәи ашәышықәсакә рзы ҳажәлар рғыраңак шқыта уааз. Уажәштың иаҳаштқәеит ақәымзар, аколихарақә ағажәнды ианықаз (еихараңакгы ғажәижәбатәи-ғынғажәижәбатәи ашықасқә раан) ус аламала ақыта уалттың ақалақ ахъ урыштың иқамызт, аколихара «уадәахәалазар» ақәын. Иаххәап, Ачандарантәи ма Гәыпсынты Ақәа уааир даара үеумырғәгәакә ҭынха дук дузкамшәар аңтәи шәйлибамхыкә утарығуамызт, анхартеи аусуртеи аламала иуаумызт. Насгыы нахъхи аколихара нұжыит хәа иуцрыттуамызт. Нақынтың атәым уаа (еихараңак Қырттәылантәи) иаауз рзы ақырза имариан Апсны ақалаққәа ыланхара.

Аасқыатәи ҳтоурых аагозар, апсуа ақалаққәа рахъ ҳа-неихаз иаҳысыз ағажәатәи ашәышықәса ағбатәи азыбжак аахыс ауп. Иаххысыз аибашыра аахыс ақалақ зәдәйзкылаз ҳуаңсыра рхыңхъаңзара ақыр иеихәеит. Убас шакөуттың ҳара ҳдаң-пашә макъаназы иаҳықатқәоуп ақытәоуп. Иахъя ақалақ ағы инхогыы психологияла ҳазегы еиха ҳқыттауауп.

Ари урбанизация ҳәа изыштың апсуа ҳадагы адунеи атәйлаққәеи ажәларқәеи рзы иқазшыарбагахеит атыхәтәантәи аамтақәа рзы. Ари апроцесс дуп ақыр эңаарақәа ирыдхәалоуп. Еғырахъка ишымғапсыса излеипшәоу ықа-заргы ҳара ҳәни уи хымпода ахатәи чыдарақәа амоуп. Сара сағәйкны агәра ганы сыйкоуп уи абзиарақәа шамоу. Аха убарт инариваргыланы излаттаурам, ҳмилат ахаेңа шәйшыққәсала ишыңқәгыланы иааиуаз, иңшәаң, ҳаңтазаара, ҳабзазара иашьашәалаз, ҳзышыңылаз ҳқазшықәа, ҳтасқәа, ҳқыабзқәа, ҳанхашы-ҳантышы, ңәғыагы-бзиагы еидыхәхәланы илеиларкәйен, иаҳыңхагоу ҳмилаттә ҳаеңа зырзу ҳай-лағзғаны ҳқаңтцо, ҳтцизхаауақәагы аңырпссса иаауп. Ақалақ ағы ихатә бзазара иага комфортла иеибытазаргы (ус зылшаққәа ықазаргы, макъаназы ираңаҳарым), ақытә иалиааз, иаааз, аасқыа инзыжызыз апсуа «сыхтқәеит» ҳәоуп иғәттан ғвара ақәзаргы ишиңхъазо, иқытә хүхъуа иғәи итсымхарц залшом.

Ақытәи ақалақы реизықазаашь атема иазку ағымтақәа апсуа литературағы иаланамгалаққәа иқам. Уи азәымкәа

Фыңғамқә ашәкәйіфөндә рәаныршәахъан асовет мчра ашықәскә рзгы, еиуеипшым акыр ганқәа аадырпшхъан. Егырт зегы ҳарқәатцуазаргы иаҳгәалахаршәап Баграт Шынқәба иповест «Чанта дааит»» анаптаза аамта зынза даеакзан. Уи аахыс ииасхью аамта рацәамзаргы, ҳапстазаара зақа аеапсаххью асоциалтә-политикатә, аекономикатә, аидеологиатә тәгылазаашья зақа шытәнкыла иеитқахаз зегы ишәбартоуп, ижәдироуп. Ақалақы ақытей еизааигәахароуп, иеилатцәароуп ақалақы иаланхогы, ақыттан инхогырыбызазара еипшхароуп, ағазара еикарахароуп ҳәа акын усқантәи аидеологиатә хықәкы шықаз.

Уажәи ишпақо?

Уажәи ишықо седроу. Еиқекарак, системак аманы иқоу, еилахәа еилапашьаны, еильргаша амамкәа еилағфаны иқоу седроу, уаанза асоциализм, акоммунизм ҳәа ҳазәқәаз фиқциахеит. Уажәи акапитализм ағы ҳақоу, даеакзу ҳазлоу цъяа еильргам. Хынфажәи жәаба шықса ҳеадцаланы ҳазғызыз асоциалисттә система ҳзеильмкаахт, уажә иаалыркъаны акапитализм захъзу еиқекааны, апстазаара изғыданы иалахартцәартә ҳақахума?

Ашәкәйіфөи иакәым баша анапшығыры ибартоуп ҳажелар рттырак аибашьра иеиланаңыхааз ақытқәа рқынтәи (иеилапымххаазгы ықами, аха...) иеилапнаххааз ақытқәа рахь ишеихаз. Ҳажелар уи рымарөхәатөу, вбас ирытатөу еилкаам. Уатқәтәи ҳлахынтызы ари апроцесс ахынзатцоуроу аилкаара мариам. Изеипшроузеси иаҳья ҳқыта, изеипшроузеси ҳақалақы? Ақалақы ағы иааиз ҳмилат ахағера аикәырхаразы мөас иҳамоузеси?

Ас зақа еицрыххәа иқәгылоузеси?

Хыпхызарала имачу ҳажелар рзы ақытқәа рқынтәи ақалаққәа рахь аихара хтыс дүззоуп, акы изазхәоуп, изызхәоуп цъяа иеилкаам акәымзар. Издыруада ари апстазааратә хтыс ду иаҳья ибзиоушәа иаабоит, аха уатқәи иаҳьякәзәам цъара ҳқыиднажылар, ҳамғахнақъацәар. Уатқәтәи уатқәи ҳазхәызып, иҳазбап, иаҳья ақалаққәа рахь ҳайхар еиҳа еигъуп ҳәа мацара ҳағумы? Издыруада уи ҳтоурыхтә перспектива иаҳынзазеиғы иаҳынзапырхагоу? Иҳазхәода?

Абра инапшыны исхәарц истаху: ашәкәйіфөи ихәтоуп абди хыхъ маңк сыйзааттыланы сыйзлаңајәаз еипш иқоу ажә-

лар рлахынта азбара иадхәалоу азтәара дүкәа блаттарыла иттәаны, хырхартак ҳатара, ажәа қәйітә ҳаҳәара.

Идуп, акраттанакуеит ҳәа сгәы изаанаго даеа этаракты әзбахә схәап. Асовет мчра ахра анамаз идеалқәас иаҳапхъаңоз, ҳазәйпшышаз афырхаңәа ухәа еилырфача – иқан: асоциалисттә нхамфағы апхъагылара змаз ауаа. Апстазаарағы, алитетуратағы ус акөын ишықаз, ишыпхъаңаз. Уажә? Уажә аңдармықытат еизықазаашъақәа ҳәа изыштыу ахь ҳаисасуашәа ҳазәу иаанаго цқыа иаадыруама? Баша гәныхәтцысталы ҳнапыршышыуа ҳааиуоу? Ахәаахәтцәа, абизнесменцәа...роума ҳазәйпшыша? Дызустада иахъа ҳазәйпшраны икоу алитетуратә фырхатса? Издыруада ргәаргәалеңкәа еидарала еивтцирәхны азын апшадааз рыхса, апхынгы амра рхы иқәнеиуа, апхзы ныпхъаңәо еибархъу-суа Ҽсоу аңда иқәгылоу ҳаҳәсақәа, ҳаҳәшьцәа, ҳанаңәа ракәзар? Ашәкәыфы абри аганахъалагы ажәа еилыргак ҳайхәар ихәтәзами?

Ара сара сыерыламгалаңақәа аки өбеи роуп зызбахә схәаз. Ус зақа ықоузei? Уи схәеит ҳәа, ҳашәкәыфыцәа ирзымдыруа иауқаху ҳажәлар зыргәамтца азтәарақәа? «Уи уара иаҳүрткома, ихайлуркааумама?» ҳәа азә даасғағыларгы, дауниашахым. Аха, рыхарас иқалаз, зызбахә схәаз реипш икоу атемақәа, азтәарақәа апстазаара ахатағы ишызбам; рыйзбарағы шуадасу еиپш, алитетуратағы избамкәа, иуадағаны иахъыкоу ауп.

Апхъағ изы гәаанагарақәак. Иахъа изеицәаазызеи, апсуа шәкәкәа ирыпхъо ауаа рхыпхъаңара даара ишмачы ғашьазом. Уи ус шакәу ҹыдала социологиатә тәаарал қаумтәргы иубартоуп. Абжыаапны ҳанцәажәо ғыңыа-хөйк мөак ағы ҳаҳъааиқәшәо аума еизара дук ағы аума «апсуара» «апсуара» ҳәа ҳұғатцәы-ғұғатцәеит, ҳмилаттә традициатә ҹыдара бзиақәа ҳңәымзындаз ҳәа хреиҷаҳая, хрыхзыз ҳңәажәоит. Аха азәырғы рыйнүтқатәи рдунеи, рдоухатә пстазаара ҳәа ирымоу ааипхъырттааны унагәылапшыр, апсуаразы итаңәуп итыкка икоуп, псуа шәкәык иамыпхъаң, псуа шәкәыфык иаптәмтә изалаңәажәом. Җабыргуп, ажәйтәан ағыратә сахъаркыратә литература анҳамаӡамызғы аамтақәа ықамзи, апсуара ҳәа иахъа ҳара ҳзыштыу үсқан ами ашьата анаҳаз, ианығәтәхаз, ианышақәғылатқәйаз.

Аха шъта аамتاқәа акырза рөеитарkit апсуарагы даеакала иахәапшлатәуп. Уи аикәырхаразы амырзразы иөңү дәеа мәсақәак пшаалатәуп. Өапыцлатәи ацәажәаратә традициа акыр ишьяқәкъахьеит, адекформация ахъхьеит. Уажәшъта еиха-еиха ахархәара аиуроуп, ицәыраагза дуҳароуп афыратә традициа. Са сазәыкны схағы иааниум иага сундазгыы исзеил-кауам иахъа Дырмит Гәлиеи, Самсон Чанбеи, Иуа Коғониеи, Миха Лакрбеи, Баграт Шыынқәбеи, Алтықьса Гогәуеи ухәа ҳашәкәйифәцәа иреигъкәоу раңтамтақәа ирмыйпхъац аамта өңүц азтәи апсуаа ркультура бзия излеибо, уи деичахауашәа анихәо зақа гәыкала ихәо. Қыаф анумоу, иутаху, узтаху уареи аишәа шәхатәаны афы анышәжәу «Апсуара анцәа иныхәаит, анцәа иумырзын!» хәа ахъүхәо мацара азхома? Апсуара досу илшо ихәычы, иду конкретла цъара ак қантозарами. Апсуа шәкәйифәцәа раңтамтақәа рыйпхъара, дырра, ирыгү, ирыбзуо реилкаара иамыхәазо?

Табыргуп, иахъа ашәкәйифәи апхъафи реигәнныфра ахъмачу изыхъкъо асубиективтәкәа инарываргыланы аобиективтә мэзызқәа ыкоуп.

Алитература азәи өыңьеи рзыхәан акәзам изыкоу, иапхъо, иағцаауа зегъы иртәуп. Анырра тбаазароуп. Еиқараны, иеин-цеинпшны ирзейлимкааузаргыы, занатси тараси ирымазаалактыв афынпассафи аимаазахғи инадыркны академик икъинзя иағцааузароуп. Алитераторцәа, афилологцәа рзыхәа мацара ишам. Апхъаф дызмам ашәкәы псуп.

Вбақәак акритиказы. Апсуа литература иахъа иагъа апсыгерақәеи агхақәеи амазаргыы, ҳмилаттәи ҳсоциалтәи гәтыха хадақәа зегъы азымхәозаргыы, ҳзыпхъаша, ҳхағы иаахғаша игәнахқылашагы зынза имачзам. Иахъа алитературеи апхъафи реигәнныфра ахъкәадахаз азы авбақәа зутақәаша ируакуп акритика. Егырт ҳакәша-мыкәша атәйлақәа ирыланхо ажәларкәа рөө ишыкоу ҳалацәажәарым. Ҳара ҳөңи алитературатә критиказы агәйнамзарақәа ыкеижкъети акыр аатцеит. Еиҳагы ииашоуп даеакала исхәар, акритиказы агәйнамзара ҳара ҳөңи ианакәызаалакгыы ижан. Еиуеипшым аизарақәа рөгъы, акыпхъ ағғыы акыр инадырхадырхәаҳьеит. Өырпштәис иаагозар хынфажәатәи ашықәскәа рынтиәмтазы ажурнал «Алашара» адақъақәа рөө акритика атагылазааша аиғтәразы пытфык ашәкәйифәцәа

алацәажәеит (Шәахә. ажурнал «Алашара» № 9, 1968, ад. 69–91) уи аахыс абар әфәкән жәаҳа шықса түеит. Аха убасқан акритика атагылазаашьеи агхакәеи зхәақәаз (Иван Папасқыр, Баграт Шыныңқәба, Иван Тарба, Кәымф Ломиа, Мушыни Папасқыр, Алықьса Гогәуа, Гъаргъ Гублиа, Владимир Анқәаб, Шота Җқадуа, Цъума Ахәба, Никәала Кәытниа, Никәала Ҳашыг, Борис Гәыргәлиа, Платон Бебиа, Җычықәа Цыонуа) иазгәартәқәаз рғыразак ус рееишия рмоузакәа иаанханы икоуп.

Иага ус акәзаргы ҳара ҳөы акритикатә литература атагылазаашья еснагъ еипшымызт. Ашәкәысөңәагыы, инартбааны апхъаңәагыы азәлымхахартә, иғәцааркыртә рыхшиә азырыштыртә ианықазгыы, еиту, еицоу реилышпаара, реилышгара досу ашәкәысөңәа раптамтақәа ирыхәтәз ахәшьара рытара аналшоз аамтақәакгыы ықан. Иаахтәаны иаҳхәозар, иахъатәи уи атагылазаашья даеакжәеит. Иахъа апсуаа ҳөы алитетуратә реиаратә хыккәа зегъ реиха акритика еитсааны, псуарак аламкәа икоуп, апхъаң иқынза инағша ахатә бжыы ахам схәаргыы атабырг саңыхараҳарым ҳәа стәи иаанагоит. Иналк-фалкны, иналас-саласны ақәымкәа, иеипкааны, иахъатәи ҳлитературағы имфаңысуа апроцессқәа (ус еипш табыргынгыы акрықазар, ҳагоу иаңыл цәгъахеит, ишпәкамлари), азеипш тәгылазаашья зеипшроу еизыркәкәаны (урыйсшәала «обобщено» ҳәа изыштыоу) компетентла гъама ҳаракыла иңазхәаша иаҳзырбаша ижыщәза икоу критикатә усумтак ҳаланамгалеит атыхәтәантәи жәашықәса ығонутцқала. Иахъа ҳелитература зеипшроу тәгылазаашьас иамоу обиективла ишәаны-изаны иеипшыганы иаазырпшуа критикатә усумтак сшәырба ҳәа тәым уағык дааҳадгыларгыы инапы инаҳаркуа ҳәа акгыы ҳама зам. Ҳлитературағе критика иаңкны зеипшла ара уажәи исхәаз цқыа ҳхәғы иаахгарц, цқыа игәнахқыларц азы мачк иадамзаргыы иара атоурых ҳазхъапшыр иаҳгәалаҳаршәар ахәтоуп. Уи зымдыруа ма изхаштхьюугыы ыкоуп.

Мачк иадамзаргыы атоурых. Ипсабаратәуп алитетуреи акритикеи аамтак азы изеициуам мамзаргыы арматырма алитетурат апхъа акритика зәйртцуам. Алитетурат ахата иини, пытк аеыргәкәаны ашыапы ианықәгылалак аштыах ауп акритикагыы ағиара ианалго. Ҳәарас иатахузеи, хымпада, диашан Шалуа Инал-ипа абас анифуаз: «...алите-

ратуреи акритикеи зеициуам; ани цei реипш ауп ишы́коу. Зaa амхы лартсоит, нас ауп уи аныдрапшәо. Убасшәа и́коуп алитеratуратә критикагыы, уи қалашъа амам иара зхылчынауа алитеratура ахата иини шыяңақәак қанатдаанза» (Инал-ипа Ш. Амч ду. Акритиказы нткамтақәак. Ажурнал «Алашара № 7, 1988 ш., ад. 89). Жәйтәннатә аахыс ус ауп ишы́коу адунеи алитеratурақәа зегы рәғы. Апсуа хөгбын алитеratуреи акритикеи еицимиит шыққәак ырыбжысыит. Апсуа literature акыл-фабак арғиамтақәа ирызкны рецензиақәак акылпхъ рбаҳъан, аха апсуа literature тә критика аира зыхызыз иадхәалоу атыхәтәан иналукааша тарауағыны шыққәгылаз академик Хәыхәйт Бәжәба иоуп. Уи инагданы зекә шыққәса ихытцуамызт 1933 шыққәсазы ғыргыла рацәак идумзаргыы «Иахъатәи апсуа literature иаазыркығыны критикала ахәапшра; теорият зтцаарақәак нацтанды афра нап алазкуа идырраны ихәтоуп» хәа хыс измаз ашәкәы антижыз. Убри ашәкәы атыжырала ихаңыркхеит апсуа literature тә критика ағиара. Аиаша ххәозар акылпхъ ағыи уағы ипшүлөйт дағе гәаанагарақәакгыы. Ғырпштәыс иаахғозар, ажурнал «Алашара» аредакция ақритика атагылазаашь иақны иеиқәнаршәаз анкета атак қатдо ашәкәығы Алықыса Гогәуа иофуан: «Сара хыла исастааузар, ақритикаттәкъа (алитеratура атоурых акымкәа) ахы акызар қалап Ш. Инал-ипа Л. Кәйтңина ипоема «Шъаризан» иааххәааны ииғызы асттииала» (ажурнал «Алашара», № 9, 1968 ш., ад. 72–78). Ашәкәығы Иван Папасқыыр иакәзар, иара убри анкета атакс ииғызы ағыи иағзәеиңтейт: «Иаахтәаны иааххәозар, макъана дхамам ақритиктәкъа, уи атәи зңәаға иалоу иағшоу» (ажурнал «Алашара» № 9, 1968 ш., ад. 70).

Ишаабо еиңш, арт еиқымшәақәо гәаанагарақәоуп.

Фажәижәабатәи ашыққәсқәарынцәамта инаркны акылпхъ ағыи дцәиртцит атыхәтәан алитеratурадырреи ақритикеи рәғы алагала ду қазтаз атоурыхта наукақәа рдоктор, апрофессор Шалуа Инал-ипа. Анағсқа literature тә критикк иаҳасабала рацәак ағиара имоузаргы дара убырт ашыққәсқәа рзы акымкәа-фабамкәа ақритикаттә усумтақәа) иккылпхъит Михаил Делбагы. Уи иусумтақәа еиҳаразак апсуа literature ашыатакғыы Дырмит Гәлиа ипстазаареи ирғиамтақәеи

ирызкын.*

Хәарас иатахузеи, еиуеипшым аамтақәа рзы ашәкәйіф-цәа рхатақәагы, (шамахамзар зегы) иналаршә-фаларшәны акәзаргы азәы иеиханы аеаңә иеитданы акритикатә статиақәа, арецензиақәа ркыпхъя аааниует. Урт зегы ахахампхъязалозаргы чыдала акритикеи алтературадырреи рөы аусура зеанызшәарц иақәйизкыз имфашихуа зыштағы анызтаз ауаа рхыпхъязарала шытә фажәи жәафык инареихауп. Хлитература ақәра шмачу, изнысхью атоурыхгы акыр ишуадағу аайдкыланы уазхәңцыр, акритикцәеи алтератураттаағзәеи рхыпхъязарагы, иқарттахьо аусгызында имачушьартә икәнушьартә икам.

Алса литературатә критика зегь реиха ағиара анаиуз иаххысыз ашәышықәса 60-тәи 80-тәи ашықәсқәа рзоуп.

Җабыргұп, ҳазлацәажәо аус ағы Хәыхәйт Бәжәбей Шалуа Инал-ищеи рлагала рацәоуп, акыргы ичыдоуп. Аха урт алтературатә критика амаңара иағымызт, рнапы злакыз егыырт аусхкәагы рацәан. Хәыхәйт Бәжәба еиҳаразак дбызшәадырғын, фольклористк иаҳасабалагы акыр ацъабаа ибахъан, Шалуа Инал-ипа дтоурыхттаағын, детнографын, аңсуа жәлар рәәпциштә птамтақәа реизгареи, ртүжкрем тарадыррала рыттаареи рзгы (чыдалагы нартас ирызку афырхаттаратә епоси атсан ирызку амифи, Абрыскыл изку аепикатә ҳәамтеи ухәа) аус имфаңигаз рацәоуп. Абарт атарауаа ағыцьагы рнапы злакыз аусхкәа шырацәазгы, рыпстазаара атыхәтәантәи амшқәа рқынза алтературатә рәиара гәцарапны ирыман, рылапш ахын, иадхәалан, еиуеипшым уи азтцарапқәа ирызкны хыпхъязара рацәала ашәкәкәа, арецензиақәа, астатақәа ұрыжыт аңсышәалагы, урысшәалагы Аңсынгы уи антытгы. Настыы ихадароу урт ахаңаа ғыңғаа равторитет ҳаракын, ражәа наган, акыр пхылнадон.

Убас шакәугы алитературадырреи акритикеи рзы чыдала аихабыратә тарапиуртақәа ирылганы, азықатцара ыманы акадрқәа ҳара ҳөйи ианышақәгылатцәкъаз хынфажәатәи ашықәсқәа инадыркноуп. Убри аахыс Москвеги Қарты ухәа реипш икоу анаукатә центрқәа рөы жәпағык аспиранту-

* Уахәәпш.: М. Делба. Основатель абхазской литературы Д. Гулиа. Сухум, 1937 г.

ра иалгейт акандидаттә диссертацияқәа рыхъеит. Убарт иреиуоуп Лиалиа Чатқәба, Анатоли Зыхәба, Владимир Дарсалиа, Владимир Агрба, Владимир Анқәаб, Нина Лакоба, Инна Кәытцниа, Гъаргъ Гублиа, Борис Гәыргәлиа, Мушыни Лашәриа, Уасил Ағзба, Тали Цъапуа, Аида Ладария, Лиудмила Хъибба, Диана Аңынцыал, Виачеслав Бигәа, Алықса Папасқыр, Циала Бениа, Җыто Беиа ухәа даеа азәйкәфыцьк. Владимир Атнариа иакәзар, уи адоктортә диссертация ихъеит Москва М. Горки ихъз эху Адунеитә литература аинститут аеы. Иара уажәы Аңсны анаукақәа р-Академия алахәыла-корреспондентуп. Владимир Атнариа идоктортә диссертациатә усумта апсуа жәенираалаеиәартәыша иадхәалоу апроблема уадафқәа рыйтцаара иазкуп.

Аурыс литературадырра дазқазоуп, ҹыдалагыы XIX ашәышықәсазтәи ашәкәыфы, аклассик И.С. Тургенев иаптамтакәа тылтцауеит, аха апсуа литературатә зтцарапқәа ирызкынгы астатиақәа акымкәа-әбамкәа иөнү илкүпхъхьеит афилогиатә наукақәа рдоктор,aproфессор Маргарита Ладария. Уи лоуп апсуаа рахынты алитературадырра аганахъала рапхъаза адоктортә диссертация зыхъчаз.

Занаатла дфольклористын, аха акритикие алитературадырреи рөгъы қәениарала аус иуан. Казара ҳаракыла ису астатиақәа жәпакы итынхеит изаамтәнымкәа зыпстазаара иалтцыз афилогиатә наукақәа ркандидат Артур Аншба. Иара убас занаатла дфольклориступ, аха иеицирдыруа иқалахъеит гъама ҳаракылеи дырра тцаулалеи ису афилогиатә наукақәа рдоктор, Аңсны анаукақәа р-Академия алахәыла-корреспондент Шота Салақана икритикатәи, илитературатцааратәи усумтакәа жәпакы. Еиуеипшым аамтакәа рзы еиуеипшым алитературатә зтцаарақәа ирызкны амонографиақәа, хыпхъязара раңаала астатиақәа реизгақәа ркыпхъхьеит Мушыни Папасқыр, Владимир Анқәаб, Нина Лакоба, Владимир Дарсалиа, Владимир Агрба, Гъаргъ Гублиа, Борис Гәыргәлиа, Мушыни Лашәриа, Уасил Ағзба, Виачеслав Бигәа, Рауф Ебжыноу, Зураб Цъапуа, Тали Цъапуа, Валентин Кәағәания.

Хазы амонографиақәеи аизгақәеи түрмыйжаргыы аамтала акыр акритикатә статиақәа фын апериодикағы иркыпхъхълан Вианор Зантариен, Җычыкәа Кәағәаниен, Владимир Зантариен.

Чыдала далкааны избахә җәатәуп акыр шықәса ажурналистика иақәирзаргы ғынфажәи жәабатәи ашықәсқә ринтәамта аахыс аңсуа литературадырреи акритикеи рөү өышәала, насты алтцшәа бзиақәа зманы аус зуа Руслан Қапба.

Табыргуп, Руслан Қапба Ақәатәи артсаоратә институт афилологиатә факультет далгейт, дфилологуп, дипломла дыктирикзам, адиссертиация ихъярцгы дааламгазеит. Убас шакәугұры дыздыруа иусумтақәа ирыпхъяльоу сыйқәшаҳатхап ҳәа сыйкоуп иахъя иара иақара активла аллитературадырреи акритикеи рганахъ ала аус зуа дағаәзәи дхамам схәар. Иара иғны итижъхеит жәпағык аңсуа шәкәйиғәцәа ырпстазаареи ырғенамтақәеи ирызку амонографиақәа, акритикатәбиографиатә очеркқәа, хыпхъязара раңаала астатақәа, арецензиақәа. Хатабзиарала урт зегзы еиқарамзаргы, хымпада ихәартакәо роуп.

Абра, хымпада ихәатәуп ҳазлаңајәо арғиаратә ус ар-цихцыхразы, насты аңсуа литература иамоу аихъзарақәеи аңсыгерақәеи ҳтәила антытгы изырганы ирдырытә ақаларазы иалыршахаз шмачым. Өырпштәыс иаахгозар, 1970–1974 шықәсқәа рзы Москва итыттыз ф-томкны икоу «Милатраңаала аилазаашъа змоу асовет литература атоурых» ағы аңсуа литература иақәнагаз атып ааннакылент. Уа иану Шалуа Инал-ипеи, Хәыхәйт Бәжәбеи, Шота Салақаиеи, Владимир Дарсалиеи, Лиалиа Чатәбеи русумтақәа аңсуа литература аиреи ашықәгылареи ағиареи шықалаз, ишымғапсызыз, тоурых мәқәас иаизу акыр иеизыркәканы ахаेа аадырпшит.

Иара убас аңсуа литературатә птамтақәа реилыргара реилкаара, ахәшьара рытаразы, рыхъзғы азыргаразы акыр ихәартахеит иаңсуамыз, аха акритикеи аллитературадырреи ирызқазақәаз Александр Дроздов, Корнели Зелински, Вадим Кожинов, Генрих Тин, Нина Баирамукова, Дмитри Молдавски, Георги Ыиблазе, Николай Тихонов, Константин Симонов, Евгени Долматовски ухәа даға пытғык русумтақәагы.

Ара уажәи зыхъз схәаз акритикеи аллитературадырреи разқазақәа, ашәкәйиғәцәа рғыразык ырпстазаара иалтгәышъяхеит. Урт реипш иахъя шыта атоурыхтә тагылазаашъа

ғылыми рөлөө ҳара ҳлитература гәцаракны, иара иазкны аусумтақәа аптырталартә ианықало седроу. Пыхъя еипш апсуга шәкәйсөңгәа иреигүй рырғиамтақәа алпшааны аурысшәеи егырт абызшәақәеи рахъ рейтагара аусгы аналыршао, иахыынзалыршао седроу.

Ҳазлацәажәо арғиаратә усхкағы зызбахә схәаз авторцәа (иапсуугы иапсуамгы) досу рлагала шейкәрам еил-кауп. Икоуп ҳлитературағы акритикатә хәыщратә хкы ағиаразы акырза зтазкуа, акыр пхъақа изгаз, уағы ибартә, илапш итшәаратә анырра бзиақәа қазтәақәаз аусумтақәа. Урт равторцәа азәазәала досу илиршаз, конкретла лагалас иқантаз зеипшроу атәи сазағыланы салацәажәом, уи ара уажәө гәтакыс исымам, иагъатахым. Акы уеизгыы хъаҳәап-хаада иеилкауп – ҳара ҳөмін ақритикеи алитетурадырреи акыр пхъақа иңеит акыргыы иеипкааны иеиғекааны имғапысит лымкаала хынфажәатәи-пшынфажәатәи ашықәсқәа рзы.

Иеитах иахъатәи ҳтагылазаашьязы ажәақәак. Иахъя ҳаҳәапшузар, еиуеипшым амзызқәа ирыхъянны акритикцәеи алитетурадырғаңәеи ркадрқәа иеипынчыланы иабақаху акыр иғарпшархеит. Даара итоурамкәа иаҳыншыны ҳақоуп, азәырғы ырыпстазаара иахъалтхью (Хәыхәйт Бгажәба, Шалуа Инал-ипа, Мушьни Папасқыыр, Артур Аншба, Владимир Анқәаб, Нина Лакоба, Инна Кәытцниа, Владимир Дарсалиа). Даеа ұлоукых анахъ-араҳы апстазаара иапсақьеит, иарблақьеит, иахъизгаз аусқәа қалеит. Алитетурадырразы қыдала аттара зтакәаз (аспирантура иалгақәаз акандидаттә диссертацияқәагызы зыхъчаказ) рахъынтә ұлоукгы уи маңара «иақәтәаны» кариера қатқагас, ауаажәларрағы апрестиж змоу тыпқ, матцурак аанкыланы анаға уаҳа уағ илапш итшәаша шыаға қарымтцеит (ирзықамтцеит ххәар еиҳагы ииашазар қалап). Қытғык рдиссертацияқәа иаанхеит акәымзар, хазы шәйкәәаны, монографияқәак рахасабала акыпхъ иазырхианы ртыжъра залыршамхеит. Урт анырыхъчоз роппонентцәа амыпхъязар, уаҳа ирыгроу закәйтцәкоу азәгыы издырзом, уаҳа пхъағ дырмоузеит, еиқәтәыпсы ВАК ағы иштазар акәхап.

Дара ұлоукхъы азнык азы ифатқъянны гәыграқәак ҳарташәа иқан, аха нас ишнеиуаз лассы ишарылеит, иеипхъбеит,

нарха рмоуит, иқыланы машәышәа иаднагазар акәхап угәхәүә ақынза инеит. Уимоу, апара рҳартқәеи ачиновник тың ҧхақәеи еигъыршьеит, ихырхит. Үртгы зегъытқәкәа урықәзбартә иқам. Досу ианиаша ихаташоуп рымхәо. Алитературатә рәниара еипш иқоу, иттару, иқәымшәышәу аус ааста апстазааратә ҭагылазааша Җбарақәа ирыниақәаз ихнаеқәазгы ауқахым. Насгыы гәйбән дук рутартә излақам рыңғарас иқалаз, уи акәхеит- апсуа шәкәйфәцәа зегъ реипш, акрититикгы ицъабаа иатнытцыны иахъатәи аамтазы акғыы иоуам, иусура материала ахә шыам. Зхы зхаршты, зхатә базара агәхъаа зкым азә иакәымзар апсуа литературатә критик итагылазааша зырудадафқәо ракәымзар гәата-бәтә аус иуртә амға изаартны иқам. Ихы зланы ікәигі даеа уск иахаршәаланоуп арғиаратә ус шапишьуа.

Хыһы иааркьяғыны, сналас-фаласны изгәастәз хшыф-такқәак еизыркәкәаны ҳхәғы иааганы тақзыпхықәрала хрызхәйцир, ҳакритикие хлитературадырреи зынза имп-сыцзаргы (ус анцәа иумхәан), итааза иқоуп акәымзар, апхъаф иахъатәи итахыра ҳаракқәа рхартәааразы амбынгыы иқәым. Арахъ хазы адилетантизм хышигъәаны ижахәлеит. Згъама лақәу, уимоу, ипримитиву асахъаркыратә ғымтақәа шырацәахаз еипш, урт ахәшъара дилетантрала ирызтақәогыы ула иаахъакъало ақынза ирыцлеит.

Иқаттатәу, иеиқәылақәаз рацәахеит. Иарбан усзаалакгыы, иага иуадағаргыы, иеипқааны еиғекаашьак атаны уағызар, цъара акағы уқылнагоит. Ус акәымкәа, аки-аки еицило иахъа иқоутщаша уатқәахы инахуго үөыноухар, иануцәеиқәылалак, рынагзара еиҳагыы иуадағоит. Абри иеизадоу зегъы иеицырдыруа иқоу ахшығылтак апстазаарағы иаҳзынагзом ауп иқалаз.

Изаазарызеи асовет мчра ахаан еғырахъка апстазаара аганқәа рұнеипш арақагыы ахәынтқарра ахылапшра қанаттон, арғиаратә мычқәа рхы еиднакылыон иеиғекаауан цъара хырхартқак мәфак иқәнарпшуван. Иага умхәан акомунисттә идеология арғиағыцәа напхгара рнатон. Иаҳгәалаҳаршәап абри аганахъала иқазшъарбагоу фактк иаднакылелит ақетцара «Алитература-сахъаркыратә критиказы». Абри ақетцара иара аамтала ақыр аус ауит акритикатә хәйцира арлахъөхит,

амекак артбааит.

Җабыргуп, усқантәи аамтазы Ахәйнәтқарратә система иашьашәалаз шыққасырыгәоз ада, анахъ, арахъ инымфахъо-аамфахъо, иныхбыкъ-аахбыкъуаз азә дәларгы, иагәра неиғаркуан. Ацензура ғәгәан. Уи асистема анеилаҳаз аахыс официалла ацензура ҳәа акғы ықам, атыхәтәе птәоуп. Ашәкөйөөцәя иахъа ахәйнәтқарра аганахъала қәытгәгәара рымазам, ракәя иақәитуп. Аңс шәымхәан, ари атеноуп иахъа иаҳтаху иактуалтәу, иштышәхшәа азә дырхагыланы акоманда рито дықам. Аха цхыраара дукгыы рауам. Ишдыру еипш, ашықәгылара иағу ҳхәйнәтқара алшарақәагыы рацәам.

Ацензура ықам ҳхәеит, аха ацензорцәа зегзы дреиҳауп апхъаф. Уи мап ицәкышыа, ихыңашыа, ма ивсышыа амазам. Апхъаф ибжыы ғтығаны автор диқәмьизбозаргы, ағымта псығе, ағымта цөышхаби агәхъаа мкыкәа, ихы-игәағы инамгакәа дағсуеит. Ашәкөйөөи иаптамта ахылкыа-ғылкыа аиур, инеимтәрк-аамтәркыр еиуеипшым ахәшьарақәа иапсахар, акырза ианеигү ықами азәгыы ақәғимтәр, акгыы ахимхәаар ааста. Иагъымкәа, иагъымкәа, итсаамкәа, иашамкәа...

Атыхәтәантәи жәа-шықәса рымунтқала итытхью апсуа саҳарькыратә птамтақәа рахынтың қыпщәа ажәак зхырм-хәаац, ицәгъя, иbzia изакәызаалак хәшьарак змоуқәац, акыңкх ағыы зынза изхымцәажәақәац, ма имаңданы ада зызбахә рымхәақәац рацәоуп. Қырпштәис иаахгозар Мушьни Миқаиеи, Никәала Кәытнинеи, Гың Аспеи романқәа акритикцәа игәйгәтажкыны ирымоуп иbzia, ицәгъя урт рымхәақәац азәгыы дрыламцәажәацт. Избан? Избан, еилкаам. Ус еипш ағырпштәкәа, азәгыы акгыы зхимхәақәац реикәыпхъаңзара салагом, итегъы ықоуп.

Даға зныхгы имфашихуа ипсүгөқәоу ағымтақәа амцхә ихарззаланы, иштыхны, апхъаф исахъарькыратә гъама бжызызхуа имфаҳызықъо ахәшьарақәа анроуагы маңзам.

Арақа хъатра хәыңык қататәуп ҳәа исыпхъаңзойт. Изаккәу уи ауп иаҳцәеиламхәароуп акритикеи алитетурадырреи. Хәарас иатахузеи, дара акыр иеизааигәоуп, иеилышуп, аха иеиларғашьатәым. Излеизааигәақәоу ықазаргыы, излеипшкәамгыы рацәоуп, досу ачыдарақәагыы рымоуп,

алитературадырра еиқаразак хықәкыс иамоу алитетатура атоурых аттцаара пытк зхытхьоу, апхъафцә рыхдиррағыы пытк ишьяқәгылахьоу ағымтақә рыйтцаареи рыхцәажәареи ауп. Акритика акәзар, алитетатура ғың иала-нагало, ғыш итытцуа ашәкәкәа, апериодикатә кыпхь ианыло аптамтақәа зынза азәгыы дызхымцәажәац, мамзаргыы имачны изыхцәажәахьоу реилыргароуп. Ажәа «акритика» ұвоукы-ұвоукы шахәапшуала атқылхра, агхақәа рымасара раарпшракәзам изызку. Иара абырзен бышшәақынтә иаагоуп, иаанагогыы айлыргара, ахәшьара атаразы қазароуп. (Уи иазкны шәахәапш В.М. Кожевникови П.А. Николаеви рзеиңш редакциала итыжку «Алитературатә енциклопедиатә жәар». Москва. 1987 ш., ад. 169–171, урысшәала).

Абжаратә пхъао изеильмкааз, ма ииашаны иеилимкааз итказхәаша, алитетатуратә птамта агәйнкыларағы ицхраау, зсахъаркыратә гъама иамеижъо, згъама агәра ҳго, иҳараку иакәзароуп акритик. Ҳәарас иатахузей, акритикгы обиектс иқанттар қалоит акрызхытцуа иклассикуоп ҳәа ипхъазоу, акры «ирқақахьоу» арәиамтақәагы. Ихадароу, изнеишья зеипшроу, иахъатәи ауаажәлаара ртахырақәа зақа ирықәиршәаны, ирышьашәаланы изеильырго, ахәшьара ирито зақа ирықәнагоу ирышьашәалоу ауп. Акритикгы дыттцаафуп, аха дагырығиафуп, абағхатәра злуу иакәтцәкъазар иаңназго аинтеллектгүй имазар, уеизгыы-уеизгыы иөышу ак ипшаауент.

Абартқәа ҳхәғы иааганы цқя хрызхәышуазар, ҳлитературағы ғың изыпхъатәу, ғыңла изыхцәажәатәу, ғың ахәшьара зтахқоу аптамтақәа рацәахеит. Иҳағсхьюу псаҳшы амам, ицаз цеит, аха ахәшьара иацы акала иқан, иахъа даеакжар алшоит. Апстазаара ахатағы хара ҳхан иқалаз асқатәи айтакрақәа рыштыа ғәгәаны инырмыжыргыы, абиңарақәа досу дара ртәалами алитетатура ишағхьо ишрыдиркыло. Лымкаала хрыхәапшуазар, асовет аамтазы иаптаз асаҳъаркыратә ғымтақәа уаңзаира қозаң ахәшьарақәеи иахъа шытатәиқәеи иахъеиқәымшәо маңара акәым иаархә заны иахъағылақәогыы ықоуп. Акыпхь ағы азәи дөйкәгыланы иаахтәаны асовет аамтазтәи ҳлитература акғыы иапсамызт ҳәа имхәацзаргыы, устәкъя рзымгәағыщзаргыы изатәазымшъақәо, зқышшә иқәызтцақәо, ағырп ахзыргақәо, уимоу, акық-әбак ракәымзар нақ инапхъаҳәазаргыы үәгъя

изымбақәо рыбжы нытцығ-аатцығны ана, ара иуаҳалоит. Уи хымпада, ииашам, хлитература тоурых дук зламам ала, аамта къағла иахтнагахъоу атагәтасрақәа аңықәссыларақәа иаин-ухъоу, изықәшәақәахъоу ахынта-ғынтарақәа хрызхәйшроуп ағымтақәа рыхәшшараангъы. Досу автор ианацитцаз аамта аконтекст иақәиршәалатәүп. Мамзар, асоциалтә-политикатә хырхартакәа реырыпсахципхъяза уаанзатәикәа зегъы атәйи наарыхъшыны икаһажкуеит ҳәа ҳалагар акыр иҳахәома, еиҳагъы ҳгар-пшархойт акәымзар. Изицәаа зарызеи, табыргуп, икоуп уажәшьта алитеттура атоурыхтцаафцәа рыда азәгъы дызмыпхъо дрыпхъаргы хәартта дук изымто, иеистетикатә гәалақара шытызымхуа ағымтақәагъы аүқа-хым. Аха дара убартгъы изғыз, ианиғыз аамта зеипшраз үхәа цқыа ирызхәйплатәүп.

Табыргуп, асовет аамтазы иҳалымиаит Александр Солженицын иеипш иқаз ашәкәйшөөцәа. Ушкан ус шәзықамла-зеи, акоммунистә идеология шәзамтакәашозыз ҳәа гәыб-ған рытара ҳалагар, атоурыхтә табырг азымдырра, ма агәхъаа амкроуп иаанаго. Ахәынтқарратә система хырзаман, асистема үбара ақәызбара ушкан азәгъы илымши-ит, адиссидентцәа рлагер ахъ дызмиасит ҳәа иахъа шытади үхыкәласра бзамикәроуп, ССРБ ашәкәйшөөцәа Рейдгыла иа-лаз рхыпхъязара жәа-нызқәғыл инарықәгәйшуга иқан. Убарт рахынта Солженицын иеипш Ахәынтқарратә политика үбара ақәызбара зылшаз азәйк-ғыңызрак роуп. Аамта аниас, аполитикатә мычқәа реанеитнүрпсахла, Асовет Еидгыла анеилаха егъи, шытадаеа усуп.

Икоуп, ҳәарас иатахузеи, аамтақәа иага инахәы-аахәир-гъы, иеилатәығъяз, иеилабааз ҳәынтқарратә системак еилабганы иғыцу даеакы шықәгыларгы, псрә зра зәкәим аамтақәеи абипарақәеи зегъы рыматц аура зылшо, имканзазо, ианагъ иғыцу ағымтақәагъы. Хъашаша змоу цәаҳәак иадамзаргы, ҳахзығаны иҳахъчароуп, гәнимфрана нақ ҳәгәйттасны ахпаста итаҳажкуа ақәымкәа.

Икоуп (мап кышъасты иамоузеи, иагъзыхъмзғаҳшъары_зии иараби) иахъа шытади ианахронизмқәахаз, аамтала зны ибзиазшәа иаабоз ма ибзиоуп ҳәа мчыла иҳадыргалақәоз, ҳқыышә иқәиркуаз, аха шытатәи ҳдуунеихәапшышақәа

ирықәымшәақәо, ирғагылақәо. Ағырпштәкәа раңдоуп. Еихаразак иудафхеит асоветтә ҳәйнтиратә системеи акоммунистт идеологияи иаахтны декларативтәла ирыңзыргызуаз аптамтақәа рыхәшьара, ҳара урт зныктәи анапқъарала ҳлитература атоурых иғағәйлхәаны иҳазкаждыуам.

Ара зеипшла исхәаз акық-әбак ахшығтакқәа конкретла изыртабыргуа акы иадамзаргы афакт аазгар стахуп. Иаххәап, иахғәалахаршәап Дырмит Гәлия иеиңшырыуа иажәенираала «Апартия» архъағцәа зақа ирылатцәаны иқаз, зақа ахә ҳаракны иршыоз, ахъ-апша иамаз, зақа бызшәа рахъ иеитаргахъаз (Асовет Еидгыла иаланхоз ғынфажәи хпа жәлары рбызшәақәа рахъ иеитаргахъан). Аха уи уажәштыа усқантәи ахәшьара аиуртә иқам. Убас шакәугұы уи иеипшкәоугұы аамтала рыда ҳашхәартамыз ҳлитература ағиара етапқәак рөөи ишқаңхрааз ҳхамыштлароуп, рыхцәажәараан урттыырмаршәа клатәуп.

Иаахгап даға ғырпштәкты. Ишдьру еипш, асовет мчра аамтазы ақытанхамса аколлективизация азурға, аколнхарақәа реиेқаара процесс дүн, иудағын. Уи ҳлитература ғәтәала ианыпшит ус иахъаныпшызғы цъашъатәзам ипса-баратәуп акәымзар, ианымпшыргы қаломызт. Ус акәын егырт асоветтә милағтә литературақәа зегыы рөғыи ишы-қаз. Усқан аофициалтә идеология ишақәоз инақәыршәаны, иаахтны уи иашъашәалаз апозиция акәын ҳашәкәығофцәагы ирымаз. Ақыта аколлективизация азурға, аколнхарақәа рышъақәыргылара пхъақа цароуп, мышхәыбазароуп, уи ззеилымкаауа, иапықәсыло зегъ ныртқәатәуп, иқәхтәуп, иахъирхәтәуп ҳәа акәын ишахәапшуаз. Анхаңәа рзы ихыртқәагоуп ҳәа азәи изхәо дауғахыз, пхызла ус ибарғы дәкәдирзуан. Иахъа шытә иеилкаахеит уи аексперимент имышхәыбазазуу, иттарбгазу. Иара иазку алитетуратә рәниамтақәа (урт еиқәысыпхъаозит ҳәа салагом) пыхъа ирымаз ахәшьара акыр иеитактәхоит.

Артқәа зегыы ус имариам, унарыдххыланы зегыы уқәшашатхартә ртып ақетцаа аамтагыы, амчғыы, абағхатәрагыы, адырра тсаулақәагыы атахуп. Насгы азә имацаара изықатном, имч ақәхом.

Алитературадыррағы ҳара иахъа хымпада иаҳтахқәоу, архъағ зегъ реиҳа дызыпшу ҳәа ипхъа затәуп апсуа лите-

ратура атоурых өңің блала иттіданы иеизыркекәаны изхәо ашәкәы. Уи акы акымкәа өба, хда том қаларгы ауеит. Аамтала уи аганахъалагы акымкәа өбамкәа апышәақәа ықан. Иахғәалахаршәап 1956 шықәсазы Шалуа Инал-ипа итижызыз ишәкәы «Аңсуа фольклори алітератури рзы зтцаарақәак». Уи афбатәи, ихартәааны «Аңсуа литература атоурых ақнитә» ҳәа хъзыс иаманы итытцит 1961 шықәсазы. Ари аусумта акыр аамтана инартбааны ахархәара аман, акыр иааскъаганы итижырц дағын, аха дахымзейт. Иара убас 1974 шықәсазы гәыпсөк авторцәа (Хәыхыт Бәжәба, Шота Салақайна, Нина Лакоба, Владимир Дарсалыа, Лиалиа Чатәба, Владимир Атнария, Артур Аншба, абарәт ацәаҳәақәа зыфуа) урысшәала иғны итрыжызыз «Аңсуа литература атоурых аочеркқәа» акыр ихәартажаеит. Аха уигы уажәштә арғыцра ахъатахқәоу раңдоуп. 1986 шықәсазы апсышәала итытцыз «Аңсуа литература атоурых» актәи ашәкәы (авторцәа рколлектив Хәыхыт Бәжәба, Шота Салақайна, Владимир Дарсалыа, Артур Аншба, Владимир Атнария, Мушыни Лашәрия, абарәт ацәаҳәақәа зыфуа) иаанарпшуюеит аңсуа литература ианиз инаркны 1955 шықәсанза изнысыз амфа акыр инартбааны ирыхцәажәоуп уи апериод иатцанакуа ашәкәысөфцәа рыпстазааратә мөнеи раптамтә хадақеи. Ганкахъала, уи ашәкәы арғыцра шатаху зегзы ирбартоуп. Даға ганкахъалагыы, 1955 шықәса раахыстәи ҳлитература атоурых тщаамкәа, иғымкәа инханы иахъыкоу уағ дамыргәамтцырц залшом. Аиашатәкәа ҳхәозар абри аамтә қәытәазоуп ҳлитература зегь реиха ианғиаз. Уи атоурых афрагы ус аламала имариам, аха имариоу ҳәа акрыкоума?

Иқаттатәузei? Ари азтцаара атак апстазааратә практикағы анағзара акәым ажәала маңарагы иаалыркъаны уағы изхәом. Арғиағы иус чыдоуп, абжыаапнитәиқәа иауреицшху. Ацәағағас дышыцәагәаша, ағны зыргыло иширгылаша роухәар қалоит, аха акритикатә усумта шығтәү ҳәа (гәазыхәарақәа, зтцаарақәак рхы дықемұрыпшузар) акритик уихагыланы иузирғуам. Уи иус иара ибароуп, интимтә процессуп, арғиаратә усхккәа зегь реицш. Убас шакөугыы, акық-өбак иахъатәи ҳтагылазааша уағ дазхәыцны ихадароуп ҳәа ипхъязоу азгәаҳтар қалоит.

Хыихъ зызбахә схәаз ашәкәкәа ирыгу, ирыбзоу, иахъыр-

ғылтәу, иахъартәаатәу анағстбы рекземплиарқәа иахъатәи апхъағ үс имарианы иңихашәом, хың-ғылкәак библиотекақәак рөи импшааузар. Ихадароу, иеитасхәахеит зыпшра ҳәа қамтазакәа иахъатәи аамтеи атахырақәеи азгәатаны апсуа литература атоурых инықәш-аақәшьны акәымкәа инткаа-ааткааны иғны итыжтәуп апсышәалагы урысшәалагы. Уи инартбааны апхъағәагы иртахуп апрактикатә хархәаразы. Апсуа ҳәынтықаратә университет афилологиатә факультет ағы аттара этсо, абжыратә школқәа рыртсағщәа ухәа зда псыхәа рымам акоуп.

Ҳаазқәылаз ҳазхымзауа иахзықамтдо ҳагхақәа зегыы иаххысыз макъанагы инагзатқәкыны цқыа ҳазлымтыц аибашьра иахтнахъоит. Ҳәарас иатахузеи, уи иҳамнахыз раңдоуп, ҳәйхәтәкәа зегыы ишаңтахыз иханамыргзеит. Аха уажәштәтәи ҳхъаақәа зегыы уи ианбанзақәаҳттало? Аибашьратқәкья еихыңыжытәи абар шытә аа-шықәса түеит. Ас ҳхәалаханы ҳанбанзақоу?

Аеыттгақәагы бзиоуп, аха иахынзауала урт ҳарқәатны, ҳазлацәажәо аус атқакы цқыа ҳазхыңы, ирцихцыхтәуп. Уажәи ҳшықоу инеилажъ-сөилажыны аентузиазм маңара иатаны, уи иахымгакәа аусура азхоны ҳәа иқам. Аентузиазм анбзиоу, иахынзабзиоугы ықоуп, аха иарбан усзаалакгы уи анағсангы ауағы дадзыпхъалаша изырқатцаша, игәзәирпхаша даға мыңқәакгы ахархәара рымазароуп.

Иахъа шытә абжыратә школқәа рзы апсуа литература апограмма ғылт еиқәиршәаҳеит. Уи еиқәдыршәеит Апедагогикатә институт ағы, Апсны аттара аминистраториа ышықәнарғәгәеит. Уи апограмма зегърила ихазынамзаргыы, иахынзалшоз ала ҭакзыпхықәрала, аңыбааи аамтеи ақәрзны ақыр компентентла иқатқоуп. Иара абри апограмма инақәыршәаны ахрестоматиақәеи арттага шәкәкәеи реикәыршәара, ртыжыра ҳаңуп. Ажәакала уи аидеал ақынза ҳамнеицзаргы хабыхацарапқәак ҳамоуп.

Ишпәкоу апсуа литература атоурых арттара Апсуа ҳәынтықаратә университет ағы? Цқыа еилкаам. Цқыа еилкаам, избан ақәзар, ақыр шықәса раңхъа иеиқәиршәаңы ихамаз, ҳзықәннықәоз апограмма ажәхьеит. Зыпшрак ҳәа қамтазакәа уи рөыщтәуп (ирөыщтәуижытәи ақыр түеит), аха иуадағхеит, ҳлитература аторых азы арттага

шәкәй астуденттәе уаанзагы ирымазамызд. Алекторцә алитературатә фактқәи иага ибзианы ирдыруазаргы, төриалагы иага иазықатцазаргы досу ишиманшәалоу ҳәа хара-бъара акымкәа, еицырзеипшү, ишъақәыргыланы икоу системак ағыи иааганы, апробация ҳәа изыштыоу зызу программак рымазар, иқенүиқәалар акәзами? Иеилатата еи-хыр-еивыр акымкәа. Аха иааг, иабау?

Алитературадырра аганахъала иқатцатәкәоу рахынтынә ихадоуп ҳәа сгәи изаанагоз акык-офбак роуп ара зызбахә сәхәз. Абжырақ, урт итегеси ҳххәоит ҳәа ҳалагар иау-рацәахым. Уимоу, иаадыртуеит акыргы иттәаны иҳамоуп ҳәа ҳәйи изаанагақәогы инагзамкәа ибжатаны зақа ыкөузеи. Аиашаттәкәа ҳеазааигәатәны иаҳхәозар, егъирт зегеси ҳаркәатцуазаргы, сара сгәанала апсуа литература ашьатакы Дырмит Гәлия ипстазааратәи ирәиаратәи мәа инартбааны, инткаа-ааткааны цөя иҳазхәаша амонография шҳамам. Уи аганахъала аңыбаба збахью аттцаафцәа русумтакәа ҳатыр рықәсымтço, икәнисшю сыйкам, аха иа-хом ҳәоуп исхәарц, сызаириц истаху. Макъанагы Дырмит Гәлия дызлаҳзымдыркәо мачзам, иғыңны ишихцәажәатәу, ажәа өңци шиххәаатәу, ишизыктәу агәра згоит. Ус зақафы, зақа зтцаара?

Алитературадырразы ара имаңданы исхәаз азырханы ҳәиасып еитах акритикахь. Ара атагылазаашь еиҳагыи иеицәоуп. Ианамузах алитературадыррағы зызбахә ухәаша, уимоу, акыр иурөхәаша шәкәкәак ҳамоуп дара абарт атыхәтәантәи жәа-шықәса рығонутцәлагы. Өырпштәыс иаахғозар автор имоукыша хшығтакқәак упылозаргы, илагала дуп ҳәа ипхъазатәуп иналукааша ҳапрозаик Иван Папасқырып ипстазаареи ирәиамтәи ирызкны Руслан Қапба ифны итижкызы ф-шәкәыкны икоу иусумта неитцых.

Акритикағы ус зызбахә ҳхәаша егъызкамлеит. Уимоу, уаанза ари аганахъ активла аус зуқәозгы азәырғырыптара иалтхъеит, даеа үлоукыхы қыр иацәыхышәашеит, реыныпхъарк-аапхъарккәеит, даеа усқәак рнапы рылакуп.

Хлитература, иаандыланы ҳкультура алахынтың апеицә гәеизықарала уазықамзар, баша аеырпшзаразы асифат азы сзашиштыузеи ҳәа ицәажәо азә уакәымзар, гәык-псык ала уазықазар уамыргәамтцыр, уимоу, имцаха иуцрамлар зал-

шом зызбахә ҳамоу аус иадхәалоу даеа зтцаара дук, зтцаара уадафкыбы. Изакөу уи ауп, иахъя зылтшәа қәнахшьо дара урт алитетураттцаафәеи акритикцәеи ркадркәагыбы қәрала имачзам, зуафыбжара инархысқәахью роуп. Урт ғынғықәрагыбы анцәа ирыниртцааит, аха рнафс иаарытцагыло, иахъәап ғажәа, ғажәи жәаба шықәса иреихам са сахынаңшаапшуа узықәгәытша ҳәа раңәак уағдызбом. Ауағ иаазара, ишъақәыргылара ус имариоума? Акәчышытқәөккәагыбы ааӡара зақа нап адқылатәу ижәдүруа аупе! Җабыргуп, анцәа икынтә, ҳажәлар ианакәзаалакгыбы абағхатәра злуу ауаа рyllиаауеит, аха уртгыбы ааӡара ртажымы, амға рзалхра, рзаартра атажымы. Абағхатәрагыбы ус баша ана, ара иахъабалак икапсоума, унапы ныштышыны иааштүхуа икоума? Ма ажәған ақынтә апшы иаанагома?

Ажәакала ари хаз ҹыдала игәцарактәу, иаалыркъаны уағы изымызбо зтцаароуп. Мамзар қалашы амоума ҳағеитә сыйбыз цәгъазар ааӡаз алоуп, абиџарақәа реимадара өахтәар, иеніпкъар, ихапсыххәозеи?

Иахъя ҳакритикатә литература шъаҳитхазшәоуп ишыккоу, имартдахеит. Ицагәйт ухәар имаңцәоуп. Апстазаарағты алитетураттағыбы иаахъыло ауадафрақәеи агхақәеи зегъы хнарывс-аарывсуга, ахәша нарыхшы-аарыхшыны, иртаташыны ҳанраслоз аамтақәа цеит. Зла зшыыз итышы ахәеит ҳәа ҳагхақәеи ҳайтцахарақәеи рапыхразы ҳара ҳеанаҳшәароуп. Наڭ ғырантәи, хыхыынтәи азәы ҳамахцә ҳанкны иахиркәтцап, акоманда ҳайтап, амға ҳақәитцап ҳа ҳамгәыткәа. Ҳхи ҳапси ирылхаршо ауп иҳаяу. Уаҳа акгыбы.

Знымзар зны шәйкә өңцик иаzkны рецензия шшапак (урт арецензиақәагызы зеипшроу ауп иухәаша, ргыразык гәрырәғыгоуп, кәтык иатказ ғ-кәтагък реипш икәаптеиза ианеиншү ыкоуп, изыхцәажәо ашәкәы атакы еизаданы аитахәарада акгыбы анырымхәогыбы раңәоуп) газетк, ма журналк (изнүтцо иахъанутцогыбы аурацәаху, ҳдан ҳаан агазет «Аңсни» ажурнал «Алашареи» роуп макъаназы маңк акәзаргыбы ҳәе зырцәажәоны иҳамоу), азәы ианитцазаргыбы, уи игәаанагарада даеакы қалар амуашәа уаҳа азәгыбы акгыбы ахихәаазом. Уи ирецензия, истатиагыбы акәзааит итахызар, апхъағ дамоу седроу, ажурнал ианызаргыбы аштыхъ цара

нбан ссала (петитла ҳәа изыштыу) икәе қәйе қәны иануп. Зынзынла иззикыз ашәкәи автор ида азәгъы дамыпхъазазар қалап ҳәа гәфарас иуюеит. Хыпхъазаралагы имачу дара убарт арецензиақәи астатаикақәи рғыраразак инартбааны апхъаф рацәак изто ракәзам. Ифуп, иккыпхүп ус баша уалбагак аҳасаб ала, акәтгы зуа, атәгъы мбылуа апринцип ала. Насгыз бжеихан ағымта псыңекә рәйбаара қашшарбагахеит. Ағымта автор иахатыр батәым (иара иага ипсүгезаргы) зәада, аха ипсүгөу апцамта зөйз дқыдцаланы, ашыауга зқәу иеипш уихымцәажәакә, исымтагы, иаргы иахынзәкоу аамысташәала, ихатара ламырқәыкәа ахәашьа амазами?

Аха ҳара ҳөй иахъя убри ақара еиқәыланы ижоуп, шәкәы-фөйик иаптамта аалкааны агха-пхақәа аайғыршәшәаны иұхәар, са соума иубаз, сыйтқыс еицәақәоугы маңзамен ҳәа дауғағыларгы ауеит.

Алитературатә зтцаарақәа ирызкны ҳара ҳөй шамахамзар изықамлеит, еиқекашьа амоуит изғыдоу, илахөыху, апхъафқәа здызхалаша аимак-аиғак. Цәгъярас иамоузели рәиамтак иазкны ғыңыз рғәаанагарақәа еиқәымшәар, ихтны ақынщы ағы досу игәаанагара иахынзалшо ала атқакты атәнны иұхәар? Асахъаркыратә ғымта, баша цәажәарамзар, баша жәабжыхәарамзар. Рыңхарас ижалаз, баша цәажәарагы саҳъаркыратә қазарык аҳасабала иахәапшқәо, иҳадызгалақәо ыжоуп ауп. Табыргынгы, қазара ҳаракыла иаптазар, ғыңыз апхъафқәа иеипшни иеилыркаауа, иеипшни игәнүркыло қалашьа амам.

Изхысқәаауа, ҳара ҳөй авторцәагы, апхъафқәа руаажәлларрағты акалашәақәа ҳәкоуп. Азәы (иаххәап, акритик ҳәа ипхъазоу) акы иұхәар, ишшаза убри ҳаңы қәоит. Даеа гәаанагарап (апхъатәи ииҳәаз зынза иағағылозаргы) қалар амуашәа. Абри ахшығытқаң қыз ғиеллақаарц азы даеакала, исылшо ала, еиҳа ирмарианы исхәап: ианеитцаха ғ-гәаанагарап ирыдамзаргы зхыләиаауа алитетуратә саҳъаркыратә ғымта ақазара ҳаракы иатданакуеит, иатәуп узхәом. Уимоу, ампынгы иқәым ауп иаанаго. Ағымта иага ипсүгезаргы, уи автор дылбааганы, търа-цәхарыла, тұқыа-парыла, иқәнагам леқсикала шәиқәпапаны дышәкы

хәа акәзам исхәарц истаху. Уи ус ихцәажәара дарбанзаалак азәгъы азин имаәам. Аха аамысташәала ифымтагъы, иаргы ртып дырбатәуп. Ус иазықаңтар, иаргы изеиңгүп, харгыы иаҳзеиңгүп.

Насгы атәйла бгама фымтак иаzkны азәы арехәапхызың ихәар, даеazәгъы ирциар, афыңыагъы ргәанагарақәа шыңырыгәтә афактқәа иара изыхцәажәо афымта ақнитә ирзаагозар, ирнатозар? Еиха еиңгүзами? Хәарас иатахузей, иеитасхәахуеит, изыхцәажәо афымта автор ихатара ламыркәылкәа, иаҳатыр банды, ихәтоу, зегыы еиңырзеиңшү, ишыңқәгыланы икоу аетикатә пікарақәа инартаршәны.

Абра исхәаз ахшифың таңи ашыашәалоу, зхыпхъаңара раңдоу рахыннтә иаҳгәалахаршәап акык-фбак ағырпштәкәа. В.Г. Белински заңа қазарыла ихаракны, деилкааны А.С. Пушкин дихцәажәаз ижәдүруоуп. Аха Д. Писарев В. Белинскигыы, А. Пушкингы ахьиашам раңдоуп хәа ифуан. Жәенираалала ифу ароман «Евгени Онегин» ахә ларкәны ишьон. Даеа өырпштәкәы. Аурыс литература аклассик ду Л.Н. Толстой адунеитә литература заңа далатцәаны дыкоу, ифымтакәа заңа аныппа рымоу зымдыруада? Убас шакәугъы, уи усқак дышәкәыиғи думызт хәа зқышшә дықәтсаны акыпхъ ағы ихцәажәақәа ыкоуп иаҳыагъы. Аха атцихтәантәиқәа ирхәо ала акәзам иара ирғиамта ахәшьара шаиуа.

Абра зызбахә схәаз аурыс литература аклассикцәа заңаракәазгъы жәдүруеит. Аха алитетуратә зщаарақәа рөы дара убартгы ргәанагарақәеи ргъамақәеи ахъиқәымшәоз, иаҳьеиннагоз, уимоу, иаҳиеиғагылақәозгъы мачзамызт. Уи азы аурыс литература акгыы амыхүзейт, иацымлазар иагымхеит «Евгени Онегин» митәйк иалақам хәа Д. Писарев хәшьарас иаңтаз уи азымәкәазейт. Уи иаанаго, бағхатәра ҳаракыла, қазарыла ифу алитетуратә птцамта алахыннца азәи ғыңызғы ирхәо ала избахом хәоуп. Ипсыңеу афымтагъы иага иурехәаргъы, өтихарыла алахыннца узызбом, иара злақоу ахатабзиароуп анарха азтоны икоу.

Зызбахә схәаз аклассикцәа дүкәа уаҳа имыргәамтқәа ҳара иаҳыатәи ҳтагылазаашъа ҳанаасып. Иаахтәаны иаҳхәозар, егырт алитетуратә жанрқәеи ахкқәеи рөы аус зуа арғиағцәа зегь реиха акритик иусура ачыдаратә уадафрақәа амоуп. Ибжыы ғыңыганы, цқыа иаахтытәкъаны

макъана азәгъы ихәарц итахым акәымзар, акритика зәғида, ихәарту атакзыпхықәра змоу алтературатә критика ағиара иапырхагоу, измырғацо, шъамтлахәра азызуа атагылазашыңақәа акәаматдамарақәа еизытәаны икоуп. Уртәзегъы еилаланы акритик иага дмах-псаҳыргъы, гәата-бәтә хъапш-кәәпшрада аус иуртә аеқьартта иртом, «дәазхәақәо» рацәоуп.

Ара ҳара зегъы ҳайлагылоуп, азәи азәи есымшатәи ҳабзазара акыр еимадоуп, еильшүуп, ҳаңгъеи ҳабзиене еилуп. Алеи алеи еицәпхашыоит апринципгъы аус ауеит. Уртқәа зегъы ҳархыхәәаны, нақ инаңхъаҳәәаны принцип ҳаракыла аусеицира ҳңәудафуп. Ус еипш ақазара, ус еипш арғиара ҳара ҳазлақоу ааста даңа зеипш күлтүратә ҳаракырак атахуп. Үаанза ҳара ҳзымфазаң пытк набжьюуп. Зегъ реиха ипсүеу ашәкәы автор иакәзаргъы, унеиғагыланы, иаатыркъаны үөймә абас ауп ишыкоу баба, асахъаркыратә қазара ҳәа акы ыкоуп, уи иаңыхароуп ҳәа иауҳәар, уи нахыс иаргъы, уаргъы аңсышәа шәзелимкәа шәааилитит ауп иаанаго. Уи ақынза зхы назгарц этаху ауадафрақәа зыгерилазгало маңсуп.

Пәтамтақәакгъы акритик аеқьартта иртом. Үанрыпхъо (еихаразак апрозатәкәа) апредензия ирымоуи (иаңхәап, автор романуп ҳәа ипхъаозит, аха ароман абақаху!) дара злақатцәкъоу рхатабзиарақәеи анейдуқылалак, шәанан-циалбеит, абарт апыйтаз шәарт, бзиарк иакәшәаша, ажәабжыхәарас, цәажәарас иаақоу зегъы саҳъаркыратә литературума, уи иатданакуеит ҳәа агәра шәгатцәкъома ҳәа азтцаара рыстандаз угәахәуеит. Ишшапаза, амыстхәагеипш ихамкәелазо икоуацәажәара, инхыргә-ғыргәаны иаақоуттар, ҳәарас иатахузей, ауафы информацииак инатоит, алтература цъяа изымдыруа акәу цъишиоит, уи азы илаңшырғаганы ақаттара ултуршап. Аха аинформацияқәагъы уафы изнагашъя иакуп, иофбоуп. Закәызаалак информацииак ҳазто зегъы асахъаркыратә қазара иатданакуа иқазтгъы, иагафы ҳашәкәысөөцәахарын. Ус имариандада!

Ари жәйтәнатә аахыс иеицырдыруа, ақсиомак иеипшүү, ибылгъу ахшыфцак зысгәаласыршәо ҳлитература ахатабзиара зынза имлақәындаз, ҳгъама зынза имжъакцандаз, ҳашәкәысөөцәа ртакзыпхықәра ҳарапкындаз ҳәоуп. Ако-

ниунктура мап ацәкны, аөыхарақәагы ҳаркәатңы (аиша ҳхәозар, урт аәбагы улапш иаатшәартә атыпрымоуп хлитературатә пәтазаарағы) конкретла аптамтақәа рхатабзиара аилкаара ҳеанахшәалароуп ирыгу-ирыйзуу мзакәа. Ианбанҗахзо? Зашьа амоума?

Ара итцуурамкәа даеа синдромкгы инерциала акәзаргы аус ауашәа избоит. Изакөү уи ауп, ишдыру еипш, өажәижәабатәи ашықескәа раахыс ҳашәкәйифсәа акритика мыңхәи ирцәымгуп. Иацәшөйттүү үхәаргы ауеит. (Ари аконтексттә ағы акритика ҳәа сыйзөү агха-тхақәа ртәи ахәароуп). Усқан ашәкәйифсәа аполитикатә вбақәа итара уи ала ихатә пәтазарагы ашәартә атаргылара мариан. Уи игхақәа иаразнак аполитика цъбараах ииаганы лассы-лассы ихтныркъон. Уажәшьта иеилкааттүү, ҳхәөи ииаганы иҳамазароуп, ҳадыррағы ишъақәйиргәэттүү ашәкәйифсәа изы ус еипш шәартә шыకам. Акритика зөйдә илаизозароуп, идиқылозароуп ашәкәйифсәа. Акритикгы ашәкәйифсәа ихәтәи ақәхра акәымкәа, ицхраара, ма ажәа қөандак изхәара гәтакыс имазароуп. Үеизгы-үеизгы аибашьреи ауафыттәйесе ицәымгратә идеиақәеи апропаганда рзызуу азә иакәымзар, азәи ихатә дунеихәапшышыакәа дрықдышырзуу икам.

Ажәакала, иахынжалшо ала мап ацәктүүп акритика ацәымтреи ацәшәареи рыла азхәйцра. Ас еипш икоу ахәйцратә стереотип наڭ иршәнү икажыттүүп.

Арғиаратә атмосферағы ас еипш апсуаа иҳамоу акыр кәаматцамарақәа, хыхы-хыхыла еснагы иаҳнумбаалозаргы, лымкаала аакритикатә хәйцра негативла ианыпшүеит, иашыклахшүеит.

Иқаттаттүүп, иуттүүп, иҳәаттүүп, агхақәа аитцахарақәа раңауп ҳхәоит. Уи ағы шамахамзар зегы ҳайқәйышааттүп. Аха ҳагхақәеи ҳайтцахарақәеи раңыхразы, пхъақа шыаңақәак неихаҳгарц азы иқаттаттүзеи, ишпәкаттаттүү конкретла, иқазттода, атакпхықәра здыда ҳәа азтцаарақәа анаақәгылалак, ҳнеихәапшы-ааиҳәапшуа ани, ари ҳәа инеикәтта-ааиқәтто ҳайлалоит. Атакзыпхықәра азәгыи ихы ииадиттазом. Арақа зегы ҳөйзүхүшүа нашанатә рецептк апшараара залшом. Ус еипш апсабарағы акгы ыкам. Убас шакәугүй, конкретла досу ихалшогы қаҳттом. Уажәазы са стәи излаанаго ала, аиңкааратә усқәак ма имфаңгаттүүп.

Хазлацәажәо аус арцихыразы, Дырмит Гәлия ихъз зху Апсугаттааратә институт ағы икоу алитетураттаафәеи, Апсуа хәйнтикарратә университет ағы икоу апсуа литература акафедра алахәылацәеи, Апснытәи ашәкәысфәе реидгыла анапхгареи цқыа иеигәннығыны, иеицхырааны, рхәоу еиқәиршәаны аиқекааратә усқәа мөапыргойт. Уи акы. (Обагы, еиха иактуалтәу алитетуратә проблемақәа алпашааны апериодикатә кыпхь ағы аимак-айқакқәа еиқекаалатәуп, иналаршә-фаларшәны хәаш-хәашала акәымкәа, лассы-лассы инеипынкыланы. Хәлагы, асовет мчра ахаан ишықаз еипш, Апснытәи ашәкәысфәе реидгылағы еиқекаатәуп, еиташъақәыргылатәуп акритика иззку асовет (ма асекция – ахъз акәым аус злоу) иашашәалоу, изылшо уи атәы здыруа ауаа адгаланы. Җибагы, шықәссык-фышықәса ракх знык иадамзаргы итыжылатәуп алитетурат-критикатә статиақәа реизгақәа. Уи аганахъала пышәа хәйыкк иҳамоугы ххы иаҳархәар қалоит, 70-тәи ашықәсқәа рзы убас Җибака еизга «Ажәеи аамтеи» хәа зеипш хъзыс ирыманы аизгақәа тұажъхъан. Урт абаа рызхымжәазаргы, ицәгъазамызт, акритикцәа еиднакылон, абымта ғылқәа рыхцәажәартатыы уа иаҳа уафы иауан.

Апсуа быйшәа арғиара иаzkны Ахәйнтикарратә программа хәа икоу итшәаны иеилкаатәым. Алитетуратдырреи акритикеи рырғиарагы абызшәа ағиара иадхәалоуп. Убри ақнытә убрахь иатданакуазароуп, аганахъ иаважыны акәымкәа. Баша цәажәарақәа раан хбызшәа аиқәирхаразы аетцәа кыдаххуашәа, акы ҳамеигзөшәа ххәоит, нас ари ағы ҳанаалик ашыақеипш хцыңза ҳзаангылозеи?

Абра хыхъ изгәастаз аиқекааратә усқәа ақык-әбакрынагзара напы ахаркыр, иаразнак иҳазтымгаргы икоу, иқаму апсуа литературатдырреи акритикеи хәа азтцаара ықәиргылатәхомызт хәа сгәыгүеит.

Ажурнал «Алашара», 2001 ш., № 4

Ауағы итып идүруазар...

Иҳағсыз ашықәс азы ашәкәйіфөү Шота Җқадуа итижкыз исатиратә ажәабжықәеи иповесткәеи зеипш хъзыс ириңеит «Ауағи атыпі» хәе (Ашәкәттыжырта «Алашара», Ақеа, 1972). Ашәкәы иамоу ари азеипш хъзы иаҳәо раңауп. Ақырғызара иурхар алшоит: ауағра, аламысдара, зтып иақәнаго, иақәнамго, амға иаша иқәу, имғағхъяз, ақәйтгара, абзамыләра, агәцаракра, агәнымғра... Щабыргынцәкъанғызы, абарәт азтаарақәа ирызкуп ашәкәы иагәлоу арғиамтақәа. Еихаразак ашәкәйіфөү дзызғымхай ҳазтагылоу аамтазтәи аңтазаароуп.

Заанатғызы иқастцар стахуп зеипш згәатақәак: Ш. Җқадуа иғымтақәа апхъағцәа иргәапхейжытеи маңғызы тұуам, ағың иазыпшуп. Ашәкәйіфөү даштыоуп апхъағ игәы икырц. Иажәабжықәеи иповесткәеи рстиль апбулицистикатә стиль иазааигәоуп. Автор иеанишәоит ахшығытқак тбаақәа ахәоу къағәкәа ртагзара. Иахъаагатәу, акрызтазкуа ауаажелларратә зтсаарақәа раңаак атәи иаҳамтқакәа дрыхцәажәоит. Иарбанзаалак иихәарц иитаху ахшығытқак мышхә ирқыныңын ахәара даштым. Апхъағ иапхъа дтәаны диңцәажәоушауп иихәарц иитаху ахтыс азбахә шщәыриго. Абри алаты автор илиршоит апхъағ иеизааигәетәра. Аха ари атынч цәажәаратә стиль иатцпшны апхъағ ибоит ашәкәйіфөү дзеиггәртъю, дзыргәамтұа, бзия иибо, ицәымгү...

Хзыхцәажәо ашәкәы иагәлоу ағымтақәа рыбжеиҳаразак фул актәи ахағала. Абар урт ралагамтақәа шықоу: «Асатиратә журнал «Амыркыңы» аредакциях снеиуан» (ажәабжы «Судадпү»); «Абар амашына Ауалырқәа лақәхарғылан, сара ашофер снаиватәан ағынвхәа амға ҳақәлт» (ажәабжы «Ицәажәо ауалыр»); «Сыжәдырангысы қызаң» (ажәабжы «Сара сыжәдыруу?»); «Ахәыңчи инапы кны автобус аатғылартахь сышнеиуаз» (ажәабжы «Ахага данрыңәңз аенеси»); «Автобус сынталан, стып пшааны снатәеит» (ажәабжы «Иақәйтцуа-а-ам»).

Актәи ахағала ағра автор еиха изымариоуп иара иажәабжыхәаф ихатара аарпшразгызы, еғырт икәша-мықәша икоу ауаа рсахья аарпшразгызы.

Ашәкәйіфөү иңшүшьаша ируакуп үкъя изымдыруа аңтазааратә ганқәа аасырпшкеит ҳәа дахъаламго.

Аизга «Ауағи атыпі» иагәлоу арғиамтақәа еихаразак абзазаратә темақәа ирызкны ифуп. Щабыргуп, иғыңзуу,

хлітература изымдырзο темак шытихуа даабом автор, аха ирқақахуо, еитарқақахуо атемақәагызы дрыштым.

Ш. Җқадуа ифыттаққа иугәалханы, раңдак цыа мбакәа урыпхъяуу, усгы пхъатәис исымоуп, сшырмыпхъац азәи еиликаар пхашьароуп хәа уапхъяуу? Сара сағәйкны, ари азтцаара атакс хъаҳөхъачарада иқасттоит исгәарпханы сыш-рыпхъо. Избан? Седру. Издыруада хатала иара иуафра, ҳанстуденттәаз аахыс ааигәаны дахыыздыруа иахқазар? Мшәан, ашәкәысфы ихатареи ифыттаққаеи зынза иузейкәйтхома? Аха мал, уи спырхагам ирғиамта ииашаны аилкааразы. Уи схәеит хәа, иаанагом ҳавтор ифыттаққа рөыагхақәаты аабом хәа. Аха дара агхақәагызы ианажыны, иугәарпханы узрыпхъо иарбан мчү абри ауп хәа иаахтәаны ажәак, ә-ажәак рыла ахәара цәгъоуп. Ифыттаққа маҳа-маҳа еиғыршәшәаны еилтургартгызы, иугәазырпхо аилкаара уадафуп. Издыруада ахәша еипш уғы итазытуа ажәала дыфуазар? Аиашазы, иахъатәи апсуа шәкәысфәа рқынты Ш. Җқадуа ажәлар рбызшәа цқыала ифуа дреиуюуп (уи ус шакәу апхъафәа иғәартахъеит). Аха иибақоу, апстазаара зынза иршәткакачны иааирпшуюамеи? Иара даңәшәом апстазаара иамоу ауадафраққа рхәарагы.

Мачк иеитцихцәоуп акәымзар, акыр этазкуа, узырхәыш-ша азтцаараққа ықәнаргылоит аповест «Атқ ду». Иара Апсны Асовет мчра ашықәыргылара азы аңыбаса збахъаз, аха раңдак уафы иғәаламшәо, згэри разу Андарба Таисия Николаи-ипхә хәа ихытхәауу пхәйиск лыпстазааратә мәа аанарпшуюит. Ара имачзам ареволиуциатә ситуация аан ауафтәйфса рқазшыяққа, реиғағылараққа. Настыы автор илирикатә хъаттраққа рыла иахъатәи аамта ианирпшққо мачзам. Аиашазы, зны-зынла ихадаратә персонаж принцип дук лыманы данизамырпшуюагы ыксоуп. Лара ашәкәысфы данидырыз хынфажәижәаба лхытцуан, уи лықәра ала дирш-шарц итахызу хаздыруам акәымзар, лыкәша-мыкәша азалымдаракқа илбо рықәөылтуа дахирбом. Лара автобус ағы ағар анылхамытцгылогы, атып анлырымтогы хъаас илким (ад. 276).

Хзыхцәажәо ашәкәы апхъатәи ацәахәа инаркны атыхә-тәен акәап ахъылуу ақынза шәеазтәйлхны шәапхъ шәтахызар: үзармазар-үзаргыы ишәзыпшааум имитәү, ицъашахәттәу хтыск азбахә. Автор иааирпшую зегъы еица-

адыруа есымшатәи пәтәзааратә прозоуп. Иара убри алагыы имариам амға алихуеит: иңашшатәим ағы иңашшатәү апшаара амға.

Аповест «Адгыыл ахъяа» ағы Марушъя Марыхәба ҳәа пхәысқ лхағала (данхәыңыз лара Мытата ҳәа лархәон) аибашьра аамтазтәи апсуа қыта аптазаашьа аарпшуп, уи лоуп ицәажө. Усқан лара дхәыңы ашкол дтан. Автор ихата аган ахь дғыланы, иғәхәи зегъы Марушъя илирхәоит. Лара лыкәша-мыкәша икоу ауаи имфаңысу ахтысқәеи лхәыңытә дунеихәапшышьала ахәшьара рылтоит. Даҳниашақәам ықа-заргыы узлеикануам. Аибшъра ианалага, лабду ифнықа дзыргаз абыстоура азыхәан маңара акәушәа лбоит, ахатәи бызшәа бзия илбоит, аха «угәи иаатаху зегъы үөи иаурхәоит» – абри азоуп бзия изылбо макъана, дхәыңнаты. Аха агәра угоит, лара дөнеидасыр, ахатәи бызшәа зыпсоу инагжаны ишеилылкаа-уа. Хә-класск рөи итәу ахәыңы аға ибызшәа ҳәа даштоуп анемең бызшәа. «Иабаҳтаху?» – ҳәа фиңутқалатәи апротест иқалтцогы оумашәа иубартә иқазам.

Ш. Җқадуа дызтданакуа апсуа бипара иара иповест «Адгыыл ахъяа» ақны ишаарпшу еиңш акәын Аңынцүтәйлатә еибашьра шаадыруа. Дағакала иҳаздыруамызт. Автор ара иааирпшуа асахъақәа ҳара иаҳзааигәоуп, ҳаргыы иаадыруеит. Үимоу, ҳара ххы ахъяабо атыпқәәгъы маңзам. Аха ашәкәыфои ҳареи ҳазлеиңшым уи ауп, ҳара ҳапхъа, ҳара ҳцимхәрас, ҳәаҳәи иара ихәеит исахъарку ажәала.

Ашъатца: ажәцәеимаа; ағнаңа иатданакуа ауаапсыра: атахмада, атакәажә, апхәыс, зықәра намзаң ағәар, агра баапс змоу (зшыапы хтәоу, знапы змыхәо, зыла иамбо) азәйк-фыңъак ахаңәа. Уаҳа азәгъы. Зыпшьмахак еибгаз ахаңәа ақытәи иқамызт. Афронт иағагылан. Дара абарт атыл ағы инхазгырымч-рылшара зегъы аға ихәтәи ақәыхра иззкын, рыптазаара гәақран. Ақыта пәтәзаара аритм еилапсахеит, илархәи-фархәеит. Ииашоуп, аптазаара иара атәи қанатцион: ара иқан ашәа, амра, агәыргъара, аччара, аусура. Аха зегъы иреиҳаеит агәырға. Иага ус иқазаргыы, изны иқамызт агәыгра.

«Зәқа пәтәзаара еилапса қалазеи ҳқытән?!» – лхәеит Марушъя (ад. 233). Афронт ахътә ажәабжыыс иааргазеи? Азә избахә ықазам, азәи дтажеит ҳәа ашәкәы аан, апошь-

тәнәйкәғағ уи ашәкәы цәыримгейт; азә дыхәны дааит, агағашь ахысбжықә гоит, аибашьра иареитымыз аурыс үтәпки чәыниаки (Стеллеи Вовеи) Марушаара рәғи иааганы инижкит Мамет, амца кны абна илаһан иблит ахаирплан, ҳара ҳтәкә иреиуазаарын. Аңырғы изшыапык амагә иштәз амца иалыргейт, дыртцәуеит уи арпыс дара ртцеик иакәушәа, ишьап-хтәаха аусхәартә аштағы иржит... Маруша лабду Кан игуманизмра, артсағы Шыагә ахәыгчәа атара шыдиртцо... Арт зегъы атипра зуа ахағасхъақәеи ахтысқәеи роуп. Арт реипш икәз ауааи ахтысқәеи аңстазаарағы ишмаңыз зымдыруада? Нас иаадыруазар, ашәкәығы ирғыңы изхәиҳәозеи? Иахгәалаиршәоит иаххамыштырц. Уи хаштшыа змам аамта.

Маруша иахъя дыртсауп. Лыңстазаара деигәөиргъоит лқыта уаа рыбазашья, рбға еитцыхны иахъынхо, лқыта ахағера ахъапсахыз: «Зегъ пшзахеит! Зегъ пхахеит! Зегъ бениахеит!» Аха автор изгъы, аповест ахадара хағы Маруша Марыхәба лызгы аус злоу аибашьра аамтеи иахъатәи аамтеи реиғыршра маңара ауакәху. «Гәашьра рмоуит хжәйтә хәрақәа!» –лхәоит Маруша. Ҳара ҳхәыгчәа ахәшебылғы рмаҳарц, ирахатны ицәарц, рыйжәсан цқыазарц азы аибашьра иннажызы ахәрақәа шымгъац аабозароуп, уи аамта цәгъя ҳгәалашәозароуп, агәеанызаара енагъ иҳаҳәтоуп – абри ауп, сгәанаала, аповест лейтмотив хадас иамоу.

Аповест еиха иғәгәахон ақытағы азалымдаракәа мәғанызыгоз рхағқәа итегъы ихатәаазтгы. Ашкол адиректор Натела Багәа-ипхә дыпхәис хымдирны, агъра, аитатыра ада раңзак лзымырау даарпшуп. Издыруада уи лхылғесахъала аибашьра аамтазы аматцурақәа ирхагыланы ииашамкәа аусқәа мәғанызыгоз ұлоукы-ұлоукы амдырцәа ааирпшырц итахызтгы автор? Аха иабақоу, дагъуеит-дыпсуюит акәымзар, үеизгъы-үеизгъы цәгъярас иқалтәз ҳәа акагъ аабом.

Хыхъ зызбахә ҳгәалахаршәахыу Маруша лабду Кан ихағасхъя акыр иғәйлтәааны, ибзианы иқатдоуп, бзия думбарцгы залшом. Аха, аиаша ҳхәозар, имщәцәахеит уажәшьта апсуа литературағы атахмадцәа рхырғесахъақәа. Убасшәа иқалеит, убарт атахмадцәа рыда ҳара иғырпшыгоу азәи дхамамшәа, идеалс иқататәу урт ракәзоушәа. Ажәйтәтәи апсуа патриархалтә морали иахъатәи акоммунисттә морали иахъеиқәшәақәо ықазаргъ, психологияла урт ирымоуп

еинишшера зқәым аконфликт. Ашәкәысфы иуалуп урт еилырганы, досу ртың ағы иргыланы раарпшра.

Насып имоуп дарбанзаалак ауағы иара бзия иибо, дызманшәалоу, имч зықәхо аус знапы алаку. Абри еицырдыруа ахшығтқак иахъатәи ҳаамта ианыршәаны иаарпшуп аповест «Иреиғү афакультет» ағы. Нышқа ҳәа пхәыск Тышадунтәи лыпхә Душьба длыманы днеиуеит «ауа-иуа къантыжә мақа» ҳәа илдыруа журналистк иғы, «Гәшька лә Чанта иами» ҳәа. Илтәхузей? Лыпхә аинститут дтәлтәрц, абри аус ағы ажурналист длыцхраарц. Ажурналист Чанта Гәшька лыпхә данлығецәажәа, еиликааит, ан илуам акәымзар, лара уеизгы-уеизгы аинститут аталарап дадынцәаланауда дышықам. «Сара сдырра аинститут сазтатом» –лхәоит лара. Ақытағы аус луеит, ачаи ғылхуеит. Бзия илбо, бзия дызбо арпыс Рауф иоуп аинститут аталарап иашьтоу. Уи дырралагы бағжатәралагы (ажәенираалақәа иғуеит) даңсоуп ҳәа илыпхъазоит.

Ашәкәысфы дақәшәаны иааирпшит Душьеи Рауфи рыбзиабара цқыа. Апхъаф ағера игартә иқатқоуп Душьба лан Нышқа лхылесахъа. Лара афакультети аинститути лзеиғдырраа-зом. «Уи (афакультет – С.З.) атқыс аинститут еиғымхари? Уи ауп уажә зегъ зышьтоу»... –лхәоит лара. Зегъ ашьтоуп азоуп лыпхагы аинститут дтәларц зылтажу. Мамзар, лыпхә уи иақәнаго адырра лымоу, илымаму, уи азы агәыртқәйл ҳәа акыр лымоу ҳәа азхәыщра амцынгы дықам. Нышқа лхатә философия зеипшроу ала, ари адунеи паралоуп ишеибарку, уаха акғы. «Зегъы, мшәа, еилаганоуп ишықоу, ухы акәзам изхәаңшша, уцыйбоуп» –формулак аҳасабала апқағхәа иаатлыркөйт. Лара лтәала аттартыша зымго ҳәа азәгы дықағзам. Лыпхә хатца данца ашьтахъгы лыпхәи лымаҳәи рзы «документс иаақоу зегъы рдокумент» (апара) ала уадак рзылыпшашарц дашьтоуп.

Автор Нышқа мачк инамцхәны дирқаачақцәозаргы, ахара ду лыдитом. Лара пхәашала иаалрыхуа, знапы ачаи ғыхра еиқәнажәекәахъоу, лхатә цъара илхәоит еиңш, «зхатә цъабаала зхы нықәызғо» азә лоуп. Ииашам Нышқа «лфилософия» ашықәғылара лара лакәзам изхароу. Изхаратцәкөу рызбахә ағымтәғы ажәак шхәамгы, даға шыоукы шракәу еилкаауп. Урт ағымта антытқ икоуп. Уи зха-

роу Нышъка ләәпхъа ауаа зегъы тәртышагаңданы иқазтаз аңсымыцқақә роуп.

Нышъка ләәжәешшә, лхымфапгашшә уағ дамырчарц залшом. Аха аччарақә аикуп, ифбоуп. Автор уи гәәтшашә дылхыччазом, диркарикатуреитәум, асатира даиргом. Уинмоу, дагърыцхәшишшойт.

Ашәкәйшөв згәәт имоу, икалам зышхаму, зәә каза изхихуа даеа уаауп.

Сара раңзак сырзааттылар стахым атема ссақәа ирызку ажәабжықәа: ағы азы азто («Иңәажәә ауалыр»), иахъа ақалақ ағы инхо ұуокы-ұуокы ақытағы инхо ртыхынхаңа рөы сасра ҳәа инеини акрыфа-акрыжә ишхынхәуа, арахъ ұхыраара ҳәа акгы шрырымто («Апшемаңаңеи, агәылаңаңеи, асасңаңеи»). Ш. Җқадуа ишәкәы ағы иупылоит иахъатты инагзаны изкәамтцың атлас баапс аиныхра иағагыло ажәабжъ «Иақәытцуам!». Ашәкәйшөв дазғымхәуап ақалақ бзазарагы (ажәабжъ «Ахага данрыңаңаңа аене»...). Аха илапш итцашәо хыхъ-хыхътәи асцендаңа роуп: аресторанқәа рапхъа ағы иашы ауаа шагым, акинотеатрқәа рапхъа абжынхәхәттә аблетқәа рыхә ҳаракны ишыртиуа, аңырмык ағы афатәқәа рыхә шдү... Ас еипш икоу афактқәа рағаңпера интереск атамкәа икам, аха автор изаамырпшит ақалақ уағ ипсихология, ибзазара ачыдарапқәа. Щакылагы, сахъаркыралагы ипсүеуп ажәабжықәа «Абгаңа», «Азғаб хәычи аңстазаареи». Азтцаара ду ықәнаргылоит «Амәтәйшөвнә аңсра». Ашәкәйшөв илапш итцашәоит, хъаасты имоуп ақытағы иахъамчаз амәтәи ғынқәа, урт рцымхәрас идырғылоит ахаҳәтә ғын шкәакәақәа. Имаңхеит аңсаатәқәа, ашәарах, ашәапыңызап, ираңаҳеит амашыннаңа, ақатран зқәыртәоу, ма асаба зыңчылоу амбақәа. Аха инагзаны еилкаам ашәкәйшөв ипозициа, иалкаау азәи-ғыңызьеи ирхареитцуау, инеидкыланы ацивилизациакәу изхароу, игәниго, дызыгәйнкүа атагылазашақәа. Ас еипш икоу азтцаара ас иаармарианы атак ақаттара мариахарушь?

Абас агхақәа шмачымғы, Ш. Җқадуа ифымтакәа рыла ҳара даабоит блаттарыла аңстазааратә процессқәа гәәзтаяу азә иакәны. Ҳынчәажәә ашәкәы лагалажә ҳасабла «Сызым-дыруа рзы ажәақәак» ҳәа хыс изтаны ианиттәз ақны иаҳәоит: «Итабгаша атартыша!.. Аха уи азын иара ытабгом! Ашьата

тәгәенаны иакит!»

Аттартыша иатсанакуа рацәоуп, еиуеиңшым аформақәа рыла ахы цәйрнагоит: ағычра (ағычрагы иакуп, ифбоуп), атмыхәхәарақәа, амтақыақыара, акариеризм – арт зегыи иахъя ицәыртцыз ракәым, жәйтәнатә аахысгыи апгресси дареи еинишәара рықәым. Амилат иаздырхаяум, итсаадыркәрлыоит, шытакъәа иргойт акәымзар. Уи азоп уи атыхәтәантәи аамтақәа рзы апартиеи аиҳабыреи аттартышагақәа, амтақыақыақәа, акариеристцәа ирғагыланы ақәпара азтәара хадақәа ируакны изықартқаз. Избан ақәзар, урт атыхәтәантәи аамтақәа рзы ҳара ҳөы рхыпхъаңзара рацәаҳеит, рмасштаб дыртбааζеит.

Иңбоушьаша, Ш. Җқадуа иеипш еғырт апсуа шәкәысф-цәгыи уи ырызгәамтәа ықаларымызт. (Иузгәамтартә икоума, уи агәатараз үшәкәысфымзар амуа икоума!) Аха иара иеипш иағагылаз маңғуп. Ма адирра ирымаз рзыимхеит, ма рбағхатәра маңхеит, ма ахәашы аформа рзыимпшааит, ма ирзыимгәағыт, рхы рацәақ аудаға иаларымтцеит.

Хыпхъаңзара рацәала еилбаааз, еилатқынъааз, змораль лақәхаз, еилаҳаз ауаа таңқәа мбаζакәа, ҳапстазаарағы зегыи таташьуп ҳәа ахәара еигызышьақәогы ықоуп. Ш. Җқадуа иакәзар, ифымтәқәа акыр ркны ари атема хадас иштихуеит. Дақъя затқәык ауп икоу зматтура иарчыз, зтық иақәнамго ауағы иххәау ажәабжы «Ачра зырдо». Аматтура зықәнамгоны изоуз, уи иарчыз изы автор ипшааит архыағ дзеиггәырғыша (иамеиггәырғьюгы рацәағхап, аха...) зеиғъатам хәшәык. Уи иахъзуп: «Амхра». Амтақыақыағцәа, уала-тахыла, тәртыша тирала (аттартыша тины аматтура иахагылаз иаргыи даханы агара даламгой!) аматтура дүкәа рахъ инеиуа ауаа ирғагылоит Ш. Җқадуа иажәабжы «Сара сыйәдьруу?» Ари ажәабжы автор иахъя ифызтгыи уи ақара ицьашъатәымзаргы қаларын. Аха иатсағуп 1969 шықәса ҳәа. Автор илирикатә персонаж исабрада иөиҳуеит дзакәытқәкью хирбараразы. Уи иеипш икоу ауаа аматтура изыштыу роуаанза ихадароу девизс ирымоу «аиҳабы ицхәа амхәароуп». Аматтура анроулакъ аштыахъ – «Изтаку иртаху рхәалааит. Суалағахәы кәапзә исоуааит...» Ари иеипш икоу ауаа рнапы злаку аус анағзара, рыхләлар рыматц аура рыхызгыи иалашәом! Автор илирикатә персонаж маттура дүззакгыи змоу иакәзам, аха еилкаа-

уп, атабыттасса рнағсгы, азәымкәа-ғыңъамкәа әкәардә татақәа ирықтәоу ауаа қәазқәагы, адирреи абағатәреи згымгы атмыхәхәарақәа нықөыргарц шрылшо. Дасу ртып әкны иргылатәуп, ауағы итып идыруазарц – абри ауп Ш. Җқадуа ишәкәы ахадаратә тқакғы.

Сара ари асттия салагеит зеипш згәатарақәак ыла. Салгар стахуп зеипш гәаҳәарақ ала: Ш. Җқадуа иахъа активла, настыы қәениарала аус зуа ҳашәкәығофцәа дреиуоуп. Истахуп апстазаара аушәақәа аарпшра иеаңихъчаларц, истахуп иара апстазаара ахатеипш зеилазаашъа уадағу алитетуратә хағсахъақәа апитталарц.

1973 иш.

Апоезия тәулеи итқауланы аилкаареи

Апсны жәлар рпоет Б. Шынқәба ирғиамтақәа ирызкны азәйрөфы асттииақәа ырығхьеит. Иара ирғиамтақәа реилкааразы акыр аңьабаа рбахъеит акритикцәа, атарауаа Х. Ғажәбеи Ш. Инал-ипсеи. Аха изыхъқа-зыпқъалакғы, сара сзыхцәажәарц истаху ашәкәы* тытқаанза иара изкны хазы амонография ҳамамызт. Уи залымдарда дуны иқамзарғы, иахъа уажәраанзагы ыҳамазарц ахәтан ҳпоети ирғиамтеи ирызкны хазы шәкәык иадамзарғы. Аепныхәа қаттара мариоуп, аус анағзара атқыыс. Уи зегъы иаадыруеит, аха сзыхцәажәо аус гәгәтажъра зутәу ак акәны иахъықам ауп исзырхәо. Иҳағосхью ҳазхнырхәум. Ицеит итакәкәа. Зызбахә ҳхәаша ыҳамоу ауп.

В. Тңария ишәкәы ахцәажәарах сиасаанза, апхъағ игәы пысымтәозар, еицирдышура хшығтакык ҳгәалахаршәар стахуп. Апоезия (ақазара еиңшны) ауағ ыхшығ аус азыруа, дзырхәышуа, ицәа-ижкы ианыруа акоуп. Анауқагы ауағы дархәицуеит, атабыргты аанарпшуюеит, аха аус злоу, ихадаранғы икоу анаука атабырг атәи иаахтәаны, иаатқааны, абри абас икоуп ҳәа ажәа еизадала иаҳәоит. Убри алагы иара афункция нанагзашт. Апоезия акәзар, уи атабырг, апстазаара шаанарпшуа исахъаркны ауп. Ажәак ала, апоезиагы, анауқагы иаадырпшуа, иаадырпшырц изыштыо

* В. Тңария. Б.В. Шынқәба ирғиамта. Алирика, Аепос. Апоетика. Карт, 1970 (урысшәала).

аңтазаароуп. Аха аарпшышьас ирымоу, рметодқәа еиңшым. Шекспир имхәеит «аяфытәығса ипсихология иалоуп ахыбааратә цәанырра» ҳәа, уи ихәарц аңымхәрас иапитцеит Отелло ихағсахъа, иара имхәеит аңтазаарағы иагым «аңгъяхәыциреи агъангъашқәеи» ҳәа, уи аңымхәрас иапитцеит Иаго ихағсахъа, Оноре де Бальзак имхәеит «акаңбеи дыгмыгуп, акаңбеира аяфытәығса иқазшы баапсқәа ируакуп» ҳәа, уи аңымхәрас иапитцеит Гобсек ихағсахъа, А. Пушкин имхәеит «аитцашыцира қазшы баапсуп» ҳәа, уи аңымхәрас иапитцеит Салиери ихағсахъа. Иара убастәкъа Б. Шынқәба имхәеит «ХХ ашәышықәа алагамтазы аңсуа ұланхабыжәлар ркласстә ҳдырра акыр иазханы иқан, асоциалтә, акласстә еиқарамра иағагыланы иқәпон» ҳәа (ус зхәарц зылшо, иағызыхәтоу атоурыхеилкаағ иоуп), уи аңымхәрас апөт иапитцеит Къаҳ Ҳаңварат ихағсахъа. Ас еиңш икоу ағырпштәкәа алитетуратағы ираңағданы иаабоит. Арт реиңш икоу аклассикатә хағсахъақәа ағымтақәа бызшәа еизадала реитаҳәара иазаарпшуам, сахъаркырала иахъеиттахәоу иаадырпшуа шәйыцъара, зқынцъара ишаны хәтакгы.

Ус anakәха, исахъаркны, «ирғыстааны» ихәам иагъа аза-аугаргыы, иагъа иурххаргыы, изпоезиахом. Уи иаанагом апоезия уағы иеильмекартә иқатзазароуп ҳәа. Мап. Уимоу, досу игъамеи идыреи ахындақоу ала еиликаартә иқаззароуп. Апоезиағы (алитетурата зегъы ағы, ақазарағы) иаартны ихәоу анағссыы, даеакы иқәннарпшуазароуп, даға «маңакгы» амазароуп. Иапхъалакгыы еиңеипшни еилахқаартә икоу, иаҳхәап, ағымта апоезиах иузыпхъазом, исахъаркыратә узахъзтдом. Убри азоуп алитетуратә шедеврқәа еиуеипшым ауа (ргъама, рдүрра, рбағхатәра, рдунеихәапшышья ухәа зеиншроу ала) еиуеипшымкәа изеильрекаая.

Хыһы сызлацәажәаз ахшығытқақ маңк имцхәны исхәа-заргыы, сызааирц истаху убри ауп, аңсуа литературағы Б. Шынқәба иақара «амаңакәа» рытатданы, исахъаркны апозиатә фымтақәа макъана азәгъы изаңымтцац.

Ишдиду еиңш, Б. Шынқәба ағора далагеит 13 шықәса анихытцуаз (1930 шықәсазы) инаркны, апхъаза акыпхъ ағы дцәиртцит 1935 шықәсазы иажәенираала «Ахатцара» ала, 1937 шықәсазы итытцит апхъазатәи иажәенираалақәа реизга «Апхъатәи ашәақәа» ҳәа хыс иаманы. Иуадағыз арт

ашықәсқәа раангы Б. Шынқәба ичхара еизганы, игәи камыжъқәа, аус иуан. Аханатә акритикағы, инартбааны апхөафәагы агәра ргартә ирбеит аңсуаapoезия абағатәра ду змоу апоет дшаланагалаз. Уи ифымтақәа иахъя Аңсны антытгы ибзианы ирдүруа иқалахъеит, урт раҳтә ақыр ҳажелар ашәаны ирхәоит.

Акыпхъ ағы Б. Шынқәба ипоезия иахцәажәалакты ақы-фба гха ссақәак азгәарымтазар, еихаразак иехәапхъыз ауп ирхәо. Сара урт дарбанзаалак азәгы авба истап ҳәа ақәым изысқәо, аха арехәарагы иакуп, ифбоуп. В. Щнариа имонография иапхъяз азәгы иғәи иалсрым ҳәа стәыгуеит Б. Шынқәба ипоезия уаанза иахцәажәахъяз азәгы диенп-шымкәа, ақыр иртцауланы, гъама ҳаракыла дапхъеит, еилиргеит, ажәа ғың азиҳәеит схәар.

В. Щнариа ҳзыхцәажәо ишәкәы ағы гәтакыс иман Б. Шынқәба ипоезиатә дунеи ағы ихадараны икоу атемақәеи ахағсахъақәеи раарпшра, реилыргара, апоет имилаттә пое-зиағы иғыңны иалеигалаз, ибағатәра чыдара қашшықәас иамоу раарпшра.

Б. Шынқәба апоезиағы апхъатәи ишығақәа анеихигоз аамтазы дзатқәны дықамызт, иара ихата иавтобиографияғы ихәоит еипш, апоезиағы ртсағәас иман Д. Гәлии И. Коғониеи. Аха апоет урт дырәиңшны афра даламгеит, дырәимп-шият фажәижеабатәи ашықәсқәа рзы апбулицистикатә-риторикатә қашшы змаз арениамтақәа аптыздоз егырт апоетцәагы. Ииашоуп, В. Щнариа Б. Шынқәба хадаратә гәтакыс иштихыз ажелар рәғыпштә ҳәамтақәа хархәара рзура, Д. Гәлии И. Коғониеи рбызшәа еипшым апоезиатә бызшәа аптцаара, аптазаара шытапкыла изыңсахуа ағың ргыларағы асовет уағы ипсихология аарпшра, ақыиареи ағынгышареи, апсреи абзареи, абзиабареи ацәгъяхәыщреи, ахаттареи агәымшәареи, агәареи анасыпи ауасытәысса ишиныңшуа раарпшра ауп ҳәа ахвазгәеито. Арт реипш икоу ақашшықәа раарпшрағы Б. Шынқәба аханатә дцәыртцит дпоет лирикны. В. Щнариа ишәкәы актәи ахағы азтцаара сса-мыссакәа иерыламгалакәа инартбааны ититдаит апоет илирикатә хағсахъақәеи идеиақәеи.

Алитературатцаағы зөймтақәа еилирго апоет аңсуа литература зегы ағиара апроцесс дадхәаланы, даласа-

ны ауп дшахирбо. Убри ақнитә инартбааны ихы иаирхеит аиғырпшратә метод. Б. Шыынқәба ипоезия Д. Гәлиеи И. Когониеи рпоезия иағирпшует. Ибзианы иаҳирбейт апоет ирғиамтақәеи аңса фольклори реизықазаашь. Аттдаафы агәра хгарта еилырганы иаҳирбонит Б. Шыынқәба ипоезиағы ахағсахъақәа атқакы рацәа рыманы ишиқатсоу. Араирацәоуп еиуеипшым ассоциацияқәа зныпшша асимволқәа. Урт рыла апоет иихәарц иитаху аңхъаф изеильмкаауа, реилкаара уадафны иқам, апоет илшоит исахъарку ажәала икылкааны аңхъаф ибла ихтылартә, иңә-ижкы ианырыртә асахъақәа ртыхра. В. Інария алкаа злақантсо ала, Б. Шыынқәба ипоезия иаңәтәымуп еилгам аңәаныррақәеи, ахәыцрақәеи, асахъақәеи раарпшра, урт рцымхөрас ара аптыжәара аманы икоуп асимволтә хытхәаа. Апоет илирикатә фырхатца уағы сыйқа-сындак иакәны дықам, ианагъ деилыхха дықоуп.

В. Інария ибзианы иааирпшит Б. Шыынқәба ипоезиағы егырт хархәагақәас иқақәоуты, абри аума, абни аума ахшығоттак, ма аңсабара сахъак, пстазааратә цөыртпрак икылкааны иаазырпшша ажәақәа, ажәақәа реиштәргылара, адетальқәа. Аттдаафы иааирпшит апоет еиҳаразак иихәаша атқыыс ииҳиҳәаша ахшығозышттра шаито. В. Інария иаҳирбонит апоет ипатриотизмра ипоезия гәыцәс ишамоу, хадаратә теманы, мотивны ишықоу, иагәйлганы ишгоу, аха ұзаралы-ұзаралы иаахтәаны «сыпсадғыл, сара бзия үзбонит» ҳәа шимхәо.

Шәагала рацәак еитцыхымзаргы, В. Інария ишәкәы ағы иаалукаартә икоуп Б. Шыынқәба ирғиамта ду апоема «Ахра ашәә» айлыргара иазку адақъақәа. «Ахра ашәә» махәта рацәала еиғартәу, Аңсны атоурых ағы акырза зтазкую ахтысқәа аазырпшша рғиамта дууп. Конкретла иара иаттанакуа аамта (XX ашәышықәаса аллагамта) анағсны, аңса желар ажәйтәи ағатәи ирхыргахью, настыры аразықи лаша ажәған ақнитә илбааны ишырмоуз, ишазықәпз иаахтәаны акәү, инықәырпшшәа акәү, акыр инеитцыхны иаҳөоит. В. Інария иааркыағы ҳаргәылаирпшует арғиамта иаанарпшша атоурыхтә хтысқәа, урт реидхәалашь, асахъаркыратә анализ рзиуеит апоема иалоу ахадаратә хағсахъақәа. Аттдаафы ииашаны иазгәеитеит Ҳацъарат Қыахъба бунтарк иаҳасаб ала атауд Запшь-ипа Омар дшишьуа. Ҳацъарат агәмшәара,

ахатцара, агәағыра шигмызгы, профессионалтә револиуционермызды. Абажәатәи ашәышықәса алагамтазы ус еипш ареволиуционер дышәны дыққемгылаңызт ҳара ҳөй, акапиталисттә еизықазаашьақәа иғәрәаны имәиатызт, иара убас рхыпхъаңара маңын аусуңа рклассты. Алитеттурадырығы иатшыны изгәеиттә апоет ибашаттәра дүи ижәлар бзианы иахыидыруе ирыбзоураны атоурыхтә табырг дамеижъакәа ифырхатца иқашшаңы имоу агәтәарақәеи аңсырақәеи шааирпшыз. Ажәлар ршъауфы – абунтариaproфессионалтә револиуционери еиңшымрақәас ирымоу апоет ишааирпшыз ибзианы, ииашаны еиликаант В. Щнария Ҳаңьарати Иакови рхырғесахъақәа реиғырпшрала. Ипаңашыкны анхаңа бға еитшыра рызымтоз тауди аамыстен Ҳаңьарат дырғагылан ақәпарах амға дыққезгаплаз икласстә хдирра акәзам (уаанза дызхалартә дықкамызт), ихатә гәағ ауп. Аха апоет илшект афырхатца изтىсыз ихатә гәағи, тауди аамыстен аңызжәлар ргәи ашъақәақәа итадыршәхъаз иахылттыз агәағи реиққәшәара. Иаков иакәзар, уи ихатә ға димазам, уи имоу аklasstә ғацәа роуп.

Ҳаңьарат ифырхатцареи иуафыцқыареи рзы бзия даабозар, даеа қазшықәак рыла бзия даабоит, дагърыщахшызт апоема ахадара ҳаңқәа иреиуоу хылтшытрала итауду Шабат. Ҳаңьарат иғнүтүкәтәи игәеибафара, ипсихология атәи апоема еиха имачны иханаҳәоит. Ҳаңьарат афольклортә епикатә фырхатцәа раарпшышья еиха дазааигәоуп. Шабат иакәзар, махәғала дыққепом, аха ипсадгыли ижәлари ирызкны ахәйцракәа ҭаха иртом. Иара аттара змоу, Аңсны антытцгыи аңстазаара иналапшны избахью, издыруа уафуп. Шабат иара дызлыттыз асоциалтә класс ахатарнакцәа дара рхатә қыаф иагымхозар, рыпсадгыли рыхәләри акынтыжә еиңш кәаца-кәаца еимырхузаргы хъаас ирымамызтгы, иара ижәлари ипсадгыли зтагылаз аамта цәгъя таха инатомызт. Шабат иара дызтагылаз аамта еиңш еиғагыло ахәйцракәеи адунеихәапшышықәеи ныкәызго уафуп. В. Щнария ииашаны изгәеиттә Шабат амилат зтцаара аklasstә қәпара аткыс еиханы дахәапшүеит ҳәа. Шабат аңсуа феодалцәа анхаңа ирызкны имфаңыргоз аполитика дадгыломызт, акритика азиуан, ижәлари ипсадгыли гәкала бзия ибон, аха ипстазаара златрагедиаз уи ауп, иара ажәлар аразжы бзиахъ

ркылгаразы мчыс иқаз, мөас иалхтәйз издүруамызт.

В. Щнариа хазы дазааттыланы дахшәажәеит Б. Шыныңқәба ипоэтика чыдаратә қазшыңқәас иамоу. Автор излагзәеито ала, аңсуа поэзия зегъы иаайдыланы уахәапшузар қазшыңқәас иамоу ируакуп асахъаркыратә хәышрағы аклассикатә стиль, аха ари астиль еиҳа ихатәааны иаабоит Б. Шыныңқәба ипоезиағы. Б. Шыныңқәба ибағаттара иалшоит аңстазааратә конкреттә хұтыс хәышық атқак ду атаны ахшәажәара, зыпсы тәмгы (апсабара зегъы) аңсы ахатданы, апхъағ ибла ихғылартә аарпшра, уи азы иара ихы иаирхәоит еиуеипшым аметафорақәа, аиғырпшракәа, аепитеткәа. Өңірпштәис иаагозар, апоет аңша аңсы ахатданы ауағ иеипш даңшәажәоит («О, сыйшалас, о, сыйшалас, Атыхәтәантәи сашәа уалаз! Унлыхәачча сан ахшәышла, Дымтәңгуалаит уи лабжышла»), азиас даңшәажәоит («Ухы умырмачын, амарця, Үтабарц үкам бзантцы! Уатәазымбо дарбан Қемарча, Ахъыхаҳәа ас уционаты). Иара арғаш ахататы еихәлачкоит, ищәажәоит («Арғаш еихәлачон, ищәажәөн ахъыхаҳәа»).

В. Щнариа ұзыншәажәо ишәкәө интерес дула уағ дапхьоит. Ҳазшагылоу аамтәзтәи алтературадырратә наука ишақәнага ақынза еилырганы Б. Шыныңқәба ипоэзия аңсуа литературағы тыңс иааннакыло азгәеитеит, обиективлатәи ахәшшара аитеит. Иара убри адагы, Б.Шыныңқәба ипоэзия айлкаразы маңара анағсны, уи иадхәаланы интерес змоу алтературадырратә теориятә зщаарақәа ртак қанаттоит. Ас амекак ҭбаа змоу ашәкәөи агхақәагызы зынза изырцәымцеит. Үрт раҳытә ихадароуп ҳәа сгәи изаанага абарт роуп.

Җабыргуп, В. Щнариа апоет ифымтақәа зегъы акакала дырзааттыланы дрыхшәажәарц гәтакыс имамызт, иара дзышытаз Б. Шыныңқәба ипоэзия ахадаратә тенденциақәа раарпшра акәын. Уи азы иара иалихуеит ихадароуп ҳәа иипхъязоз арғиамтақәа. Ұс адагы қатшаша амамызт, аха сгәанала диашам апоет ихәычтәи поемақәеи («Иаирума», «Ақарматыс ашәахәафи абыхәыңы тыйхәабабеи», «Азыс гәымшәа», «Имтәаз азыс») идраматә поема «Ахра иағахази» дахьырхымцәажәаз.

В. Щнариа апхъағ агәра игартә иирбоит апоет ифымтақәақ рөғи агхақәагызы шаҳпшыло. Иара дызлахәапшушаала, иага бызшәа бзиала ипш заны иғызаргы, асоциалтә конфликттара иаҳқыаны ароман «Ағатә-уаа» аңстазаара иршәтүкакақцәа-

ны иаанарпшуюйт. Арақа аттцаафы дахьиашоу, дызлаиашоу ыкоуп, аха сара саզэйкны сгөаанагарала, аконфликттара атеория ҳәа изыштыз аныпшит ароман, аха апоет уи анифызы аамтазы ус адагыы псыхәа ықамзар акәхарын. Иабақоу, В. Щнария ишитаху еипш асоциалтә конфликтқәа ғәгәала изныпшуа Б. Шыынқәба ироман адагыы даңа поетк, шәкәйсөфык, ускантәи аамтазы ифны иааизцәйымгеитеи! Аиашьаратә литературақәа рөгүры ус еипш иқаз агхақәа маңмызд. Насгыы ароман аитатыжъраан апоет акыр ипсаҳит, тыңқәак ирқыңы иқайтцеит. Уи адагыы ароман аитатыжъраан апоет иацитказ анотацияғы излаиуала, «Ағатә-уаа» рапхъа иантытцуаз ашықәескәа рзы, идыру авбақәа ирыхъаны, акыпхъ ахь инамгакәа иаанхаз хәтәкәакгы аштыахь иагәлеитцеит. Апсуа жәлар аамтала изыргәемтцуаз рапхтә ароман иаҳәо маңзангыы иқазам (урт конкретла В. Щнария дрыламцәажәеит акәымзар). «Ағатә-уаа», гхақәак амазаргыы, апоет иқәмәнеит ҳәа ҳазхәом, апсуа поезия аихъзарақәа ражх иҳампхъазарц залшом.

Сара хыых исхәахьеит В. Щнария Б. Шыынқәба ирғиамта апсуа литература (еихараңак апоезия) зегыы ағиара апроцесс иадхәаланы дахәапшуюйт ҳәа. Насгыы аттцаафы инирпшит аерудиция ҭбааи алитетуратә гъама бзиен. Иғапхъа иқәиргылаз азтцаарақәа теориятә аспектла ртак қайтдоит. Уртқәа зегыы автор имоурехәаша роуп, урт рзы исақала ажәак схәом саргыы. Аха зны-зынла дзыхцәажәо азтцаарақәа хықәкыла ирыдхәалам данрылацәажәо ыкоуп. Өырпштәыс иаагозар, ашәкәы ахпратәи ахы еихараңак «Ағатә-уааи», «Ахра ашәеи» еилыргароуп изызку, аха ахы иаҳыналаго инаркны хықәкыла «Ағатә-уаа» ахь диасаанза атеориятә зтцаарақәа рылацәажәара зежә дақъа ақәирзит (ад. 51–69). Истахуп архыаң сиашаны сеиликаарц: арт адақъакәа рөи В. Щнария дызлацәажәо, дышрылацәажәо интересс рыйтамкәа иқазам. Аха анаоска ароман «Ағатә-уаа» айлыргара тыңс иа-иуз жәафа дақъа роуп (ад. 70–81).

Сара стәала аформазы маңара иазгәасымтаз арт агхақәеи агәазыхъзарақәеи В. Щнария ишәкәы ахатабзиара дырхәанчо иқам. Сра сеигәырғьеит хпоетцәа иреиғыу ипоезия алитетураттцааф өа итцауланы иаҳьеиликааз, иаҳыттидааз.

Ажәйтә пәтәзаара иазку ағымта ғыл

Иахъа уажәраанза Михаил Җемыр-ипа Бәжәба Аңсны антытгы ибзианы дырдыруан уаажәлларатә усзууны, таaraуафны. Еицырдыруа икоуп Аңснытәи атиаақәеи апсаатәкәеи ирызкны имонографиақәа, ираңауп ипбулицистикатә статиақәеи иочерккәеи. Аңсышәалеи урысшәалеи хаз шәкәны итытхьеит Аңсны Асовет мчра ашъақәгылареи ашъақәиргәреи рзы ақәпаф, ареволиуционер, акоммунист Нестор Лакоба иптәзааратә мәа иазку М. Бәжәба итоурыхтә публицистикатә очерк.

Уажә аакыыська М. Бәжәба иааирпшит ибағхатәра даеа ганкгы – ифны итижьит асахъаркыратә рәниамта, асатиратә повест «Гәараңаа рписар» ҳәа хъзыс иаманы (ашәкәтыжырта «Алашара», Ақөа, 1972 ш.).

Абри ашәкәы иазкны ажәақәак рхәарахы сиасаанза, иазгәастарц сұхуп ари еиپш икоуп асахъаркыратә ғымта М. Бәжәба инапы иахъытыхыз иаалыркъаны, ма машәйршақә ишүйкамлаз. Ишдыру еиپш, алитетуратә рәниамта аптараразы автор иқәра ақәзам аус злоу. Алитетурата атоурых ағы хара иаабоит имачымкәа ағырпштәкәа, цьюукы ишқәйпшзоу абағхатәра аадырпшуеит, даеа цьюукых аптәзааратә ңышәа еизыргойт, атыхәтәан ауп арениамтақәа анапыртço.

Имыщхәңәхарым ҳәа стәйгүеит М. Бәжәба ирәниаратә мчкәа ианрысакъаҳымтоу ақәра дтагылоуп схәар. Иаххәар қалозар, аптәзаара акыр дкындақъахьеит, аңғыагы ибаҳьеит, иара убас – абзиагы. Акыр дныңкәахьеит, еиуеиپшым атәйлақәа дрылсны ибахьеит, Аңынцытәылатә еибашыра далахәйин, акырынтәгы дырхәхъан. Ажәакала иаххәозар, абиография ду имоуп. Абиография змоу зегъы зышәкәйиғәзәхом, аха ашәкәйиғы хымпада абиография имазароуп.

М. Бәжәба аңсуа жәлар дыртцеиуп, ркультура арениаразы илшахъо мачзам. Мчыбжыки-мчыбжыки рыбжъара аңсуа қытак датааны, анхаңа айрмана, реизарак, рыңғыярыбзиак иеалаймырхәир игәы иауам. Ибзианы идүрүеит аңсуа нхағы ипсихология, икәама-тәмақәа, итасқәа, иқазшыңақәа, иуағышыңа, иламыс, ибзианы идүрүеит анхағы

жәйтә пәтказаашьас имаз, ажәйтә пәтказаара аңынхақә автор хатала дызхаанны иибазгы, игәникылазгы маңзам. Иара убас М. Бәжәба ибзианы идируеит Аңсны Асовет мчра ашъақәгылара иабзоураны ҳажәлар рыптазаарағы аамта көла аитакра дүкә айкалаз. Асовет аамта иааңаз ауағы ицәгуадағуп ажәйтәра зхапаны иакыз аңсуа нхағы пәтказаашьас имаз аилкаара. Уи аилкааразы ҳәарада, иазхом атоурыхтә шәкәкә рыйхъара маңара. М. Бәжәба «Гәараңаа рписар» ағы хықәкыс иштихит Аңсны Асовет мчра ашъақәыргылара аламталазы аңсуаа рыйзазашьа зеипшраз ааирпшырц. Аха, ишдүру еипш, алитеттурағы аңтказаара аганқәа еиуеипшым формала аарпшышыңа рымоуп. Автор игәтакы анагзаразы иалихит асатира.

Асатиратә рәниамтақәа рапттарағы аңсуа литература уажәштә атрадиция амоуп ҳхәргы қалоит. Уи иамоуп иара ахатәы қоурых. Иахрәалахаршәап Д. Гәлия ҳлитература ашъапы аникуазгы исатира мцақвоуқядха ишрыжәитдоз Хәаңындураа, абжынашы хабжыақыларана.

Аиашазы, Д. Гәлия аңхъаңа дпоетны даақәзыргылаз еихаразакгы исатиратә сымтақәа роуп. Иара убас аңхъаңа қәа иахыагы ирылатцәаны икоуп М. Аҳашба ағажәатәи ашықәсқәа рзы иапитказ исатиратә жәабжықәа «Хай, дад, аписар, заку кампаниоузei, ишаахауҳәара», «Аңуныңәа акы иапсам схөон, аха...», «Алло». Анағсан асатиратә поэзиатә рәниамтақәа аңсуа поэзия иаларгалеит апоетцә Леонти Лабахәуа, Кырышыл Чачхалиа, апрозағы ари аганахъала акыр аус рухьеит апрозаикәа Платон Җадуа, Шалодиа Аңынцыл, Шота Җадуа үхәа убас егыртгыбы.

М. Бәжәба исымта иазипшаит иоригиналуп ззуҳәаша аформа: аңхъаңа иәаңхъа ахтысқәа мәғаптысует типра зуа аңсыуа қытак ағтәи аписар Дамеи Афба ихаңала. Автор ихата аганахъа дғылоуп, аха раңәек иуадаом иара идунеихәапшышыңа, иеилкаарақәа аписар Дамеи Афба ихъзынфыланы ишыкоу. Автор иумор бызшәала, аңхъажәа ҳасабла иазиөз ағы гәарапаа рписар иантамтақәа тијкуашәа ихәоит. Арт «антамтақәа» шәагаала икъаңу ановелла хәыңқәа рыла ишъақәгылоуп. Новелла-цыпхъаңа рхатә сиujetкәеи рхатәи хызыңқәеи рымоуп. Аңхъаңа актәи адакыңақәа инадыркны дыргәйлархалоит. Ановеллақәа

инеишшытаргыланы рыхъзкә маңара срыпхъаландаз, ирхәо закәтә ссирузеи ухәартә иқартсоит: «Кәты шыапхыцла ифу Очамчыраа запхъом», «Багыр ифилософия», «Амагә цыр-цыр», «Атара иагаз ахъз», «Адмирал ивардым», «Парча итатынжәга», «Афада Тагә, алада – Тагә», «Лажәхарпа», «Хыңғәт ақәазтха мғанитцеит»...

Апхъаօ иքапхъа ииасуеит еиւելպշым аխաֆսахъақә. Аха зегь рапхъа игылоуп, настыы зегъы еидызкыло аզә иакәны даарپшуп. Гәараң әкытантәи аписар. Автор иғәйблреи иб-зиабареи аписар Дамеи Афба иахъ ауп иахыыкоу. Аписар даарпшуп дгәзызианны, ижәлар гәыкала бзия ибоит. Иара древолиционерны асоциалтә еиկарамра дағагыланы дықәпдо дықам, «абаа хыэжәо» азә иакәым. Аха акәты иалшо акәтәгъ ҳәа, илшо ала ижәлар рыматц иуеит, атара хәың имоу ижәлар идирхәоит.

«Гәарапаа рписар» ағы ирацқоуп анекдот қазшы змоу, ихытхәау, узырчаша, аиумортә қазшы змоу ахағсахъақәеи ахтысқәеи, ирацқоуп ажелар րлафхәашъақәа, рыхшығтара аазырпшүа адәкъақәа.

Автор ажәлар рхатарнакцә, иагъа акомикатә ситуациәә итаргыланы иааирпшузаргы, гәағшақә дырхычном, итәэлихуам. Уи игәзиану хыччароуп, уимоу

иагърыцҳаишьоит. Ашәкәыфы исатира тәрхоит, игәа-уеит ахәйнҭқар иполитика нықызыгоз (ачиновникцә, аполитикцә) данырхыччо, имырхъаацәакә дрыхцәажәшәа дағуп шүхәо, иркарикатураны иаақәиргылоит. Апхъаф еилх-ха ибартә иааирпшуюйт анхацәа рыбазара зыркъаҳәуз, измырғыацоз асоциалтә еиқарампа шакәуз.

Анхацәа абға еитцыхырта шрымамызгы, аپтазаара апышәа ирнатоз рацәан. Ашәкәыфы изазом атцарадара иахъыаныанхацәа рдунеихәапшыша шытшәаз, аха уртебизамыкәны, ихшыфданы иааирпшуам, уимоу, хшыфла атцара ҳамоуп ҳәа идәйкәыз абадақыцәа, ачиновникцәа ириаани-уан. Уи азоуп авторгыы ижәлар дрызгәдүны, дырхыгөхәаны аписар Дамеи Афба иғала абас зиҳәо: «Хәгәи излаанаго ала, афореи апхъареи ианаамтаз идыртазтгы Апсынгыи иамаза-арын апсуса дгыыл иарғиаз, иапсыуааз, иаххәап: Аристотель, Гераклит, Архимед, Декарт, Фарадеи, Левуазие, Менделеев, Руставели, Пушкин иреиңшыз ауаа. Атцарадара иахъыаны Апсны зақа хшығ бзия рыштың нымыжъкәа анышә иагаз цхъазашы амам» (ад. 10).

Автор зыңстазаара ааирпшуа апсуа қытә ус адәахъала, хыхъ-хыхъ уахәапшузар аинтерес зтцу акы акемшәа иубоит. Уа аптазаара тынчроушәа, процесс дук мәф-пымсуашәа икоуп. Аха уа имфаңысуан зегзы ирзеилым-кауаз, иуадағыз апстазаара. Уи иаланхо ауаа ирымоуп ичидоу атласқәа, азакәанқәа, урт рмораль, ретика даеакы иалағашьом, ropyафра, ысасдқылашья, рчеицьыка, раҳа-тыреиқәтшаша, реизықазаша. Урт азнык азы иуа маҹушәа, бға дук ырмамшәа иубоит. Аха ус аламала узвало, убжы нарықәырганы тәйтәхәа иуршәо ракәзәм. Ирмыхәо зәәо, ирмыхәо қазтәо ауағы иқәнагоу формак изыңшашын лажәхарпа изыруеит.

Ағымтағы ирацәоуп иштыху апстазааратә, ауаажәлларратә проблемақәа. Автор дызлацәажәо иарбан проблемазаалакгы еиқарғылоит аконтрастқәа: ахшығи – абзамыкәреи, атвареи – атцарадареи, абзанхағи – аашьығи, ахаттареи – ашәыргәындареи. Автор дақәшәаны, ирғиаратә қазшыаны, иааирпшуюйт иуадағу, еилапатоу, ихъантую ауаажәлларратә этаарақәа рыхцәажәара. Ирмирианы зысхәо, имшагақәаны иқайтцеит ҳәа иқәым, илахъеиқәтцагангы

апхъаф дахәаератә иѣаимтсент. Ирчархәны иааирпшуа аха-сахъақәеи ахтысқәеи өхырцәажәарыла, баша ач-чаразы маңара акәым изихәо, урт уагъдырчкоит, аха уагъдырхәыщуеит. Өырпштәис иаагозар, ареволиуциа ҝалаанзатәи апсуа қытағы ирыңхара дуны иѣан аттарадара. Шәкәы бѓыңк еиѣкааны анхаңәа ирзызышаш ипшаара мариамызт. Чышәра хәыгык азәи изтәргы, – «иазхоуп, Гъед-лач уигы издүруамызт, аха быстахык ифон» – хәа ахәара иаалагон. Дара ахәынтқар ичиновникцәа ракәзар, уртгы афори апхъареи иеенини издүруаз дабақаз! Урт рщара бжата иахъяны ажәлар ахынта-ғынтарақәа ирықәшәон. «Абағыр жыы» хәа хыс измоу ановеллағы ашәкәыфы иччархәны, ирғаастаны иеапищуеит ажәлар ирцәыхараз, ирзеильм-кауаз ачиновник мдырцәа. Акомикатә ситуация злақалаз уи ауп, «Воробиов» зыжәлаз еиҳабык дықазаарын Очамчыра ашәахтә усбартағы. Уи акытахь аписар ихъзала ииштүз ағы ақәап ахырыгылатәиз ахызымдыруаз иахъяны иахәаз аттакы аеапсахит: абағырқәа шыны ахәынтқарра иалататәуп, абағыр жыы уалс ишәйқәуп хәа ахәо иѣалеит! Уи иахъяны гәараңаа рускәа зегыы ныжыны еита-нейтасуа абағырқәа ирыштарт!

«Гәараңаа рписар» ағы автор иқәиргылаз азтәарақәа зегыы нткааны рыхтәажәара ара изалшом. Амала, зеипш ҝазшынаны иамоу даеакгы схәар стахуп. Аповест ағы ажәытә пстазаара иеыңцу ажәала, иеыңцу хшығтакыла иахцәажәоуп. Насгыы атоурых аарпшра маңара акәым аус злоу (автор иагъа исахъаркны ихәазаргы, ифантазия иагъа амехак иртбаазаргы, атоурыхтә табырг даңәхъатуам), аус злоу – аповест иахъатәи ҳаамта излақәенатуа, изладхәалоу раңауп. Абзазарағы усқан иѣаз агхақәа иахъагы инханы ихамоугъы маңзам. Убри азоуп ашәкәыфы аханатәгыы абарт реиҧш икоу ажәақәа зихәо: «Ара еиҳарак зызбахә схәарц истаху ацъабаа иацәымшәо, ажәлар рзы зхы иамеигзо ауаа роуп. Аха цъара-цъара хрықәымшәар аушам абадақъ асцәагыы, излачу ақәастхә аиҧш алға эхылббуа. Урт узрағсузам, ихадырчыло ауарқъ баапс уәамсыр ҝалом. Ус anakәха, уртгы ирыхцәажәатәуп, излатәоу ацъытлашыңца нархцаны ицәыргатәуп» (ад. 12).

Инейдкыланы «Гәараңаа рписар» ифымта ғыңыны

иғымта бзианы аңсуга литература иаланагалт. Үи иапхъаз дарлахъеүйт, дарчкоит, дархэзыует, аңтазаара игэы аңпышхөд джанатсоит.

1972 иш.

Ичыдоу ахатәй бжыс имоуп

Ошында сауда уажеапхъя Анатоли Лагелаа иажеинраала өңдөркөа реизга «Амш хәашькөа цеит» антыц, игәцаракны сапхьеүйт. Щакылагы, сахарькыратә қазарылагы избизаңаны еиңкаауп, икатдоуп ҳәа сгәры иззаанагақәоз акымкәа-Фбамкәа ажеинраалақәа алскааит, ақык-Фбак, аңсыгәагы збеит. Аха зегь реиха исгәапхаз шышытқақыл сазылсит: абри аизга агера снаргеит автор иааипмұрқызакәа ихы аус шадиуло, поетк иаҳасаб ала ишизхаяу. Данстудентыз аахыс дыздыреүйт, уаңзатәи иаптамтақәагы шамахамзар ибжымыжкәа срыпхъяеүйт (хазы шәкәаны итижхьюогы, апериодикағы лассы-лассы иикыйпхъюогы).

Хәарас иаҭахузей, ара зызбахә сымоу аизга иану ажеинраалақәа уаңзатәи иғымтақәа ристиль, рәказшы хадақәа ашыта-мтақәа рныпшвеүйт, аха иғашызом ажәа аус адулара еиха тәкпхықәрала дшазықоу, дхатцхато дыпшааеүйт, алирикатә цәанырра тарқәа иткааны, игәылыршәаны рхәашья дақәшөойт.

Анатоли Лагелаа зызбахә ҳамоу иеизга иадызбалеүйт ҳәа исхәаз ақазшыя иашазар, даара имоуреҳәартә икоуп.

Даеа зтцаракгы: азәырғы арғиағцәа реиңш, Анатоли Лагелаа апоезиағгы, апрозағгы аус иуеит. Иара их-цәажәахью үюнкы еиха дпоетуп рхәоит, даеа үюнкы еиха дпрозаикуп рхәоит. Ари аимакра макъана иаҭахым ҳәа сгәры иаанагоит, иқантцаша раңауп, аамта иаҳнарбап апоезиа ақеу, апроза ақеу иара ирғиарағ апышәара зго.

Иалкааны аңтазаара аганк, ма темак иаzkым апоет иажеинраалақәа. Итематика ҭбаауп, хкы раңаала еилаңсоуп

сұхар, ииашоуп, аха еизадацәоуп. Жәытә-натә аахыс алитетуралызы ихадақәоу атемақәа ирызку иаптамтақәа рөғыы уаанза ирхәахъоу иеаңәихъоит, уимоу иғыщхараңа, уаанза ҳазлазымхәыцуаз ала рцәыргара илиршоит. Әйрпштәыс иаахгозар, «Амш хәашьқәа цеит...» ағы абзиабаратә лирика иазку ажәенираалақәа раңдаууп, аха шамахамзар дара зегъы үзіра иғышу акы рхәоит, ауаатәысса рыбзиабаратә ңәанырра қәымшәышә иаҳыа уажәраанза ҳазлазымхәыцуаз ала иаарпшуп. Зәхәы нұкааны изхәо әйрпштәы затәык ааз-гоит:

Бара бтәашья зынза
сұнахәеит,
Бара бңашыз ажәакгы
сымхәеит.
Сарыхъташызышә, аарла
сеймхәеит!
Аха гәаныла, ишсылшоз
сүхәхәеит!
Бара уртқәа зынза
ибымбазеит,
Бара бөйнза схъа
мназазеит.
Бара быччапшь таршәны
ибтәахзеит,
Аха бгәағы аәаңаанза
сахъзеит.

Дағақгыы. Ибзианы исгәалашәоит иҳағысиз ағажәатәи ашәышықәса ғынғажәижәабатәи ашықәсқәа рзы иааитдағылаз апсуа рәниағцәа ғараңақәа рзы ана-ара ҳәатәыс иқатаны ирымаз: авбақәа рыртон, егырт дызларыламғашо досу ихатәы бжыны ихам зырхәақәоз ықан. Анатоли Лагәлаа иақәзар, данқәыпшызы аахыс ииғхьюу ирыпхъаз игәеимтарц залшом иңдиоу ихатәы бжыны, ихатәы ғышъатә стиль шимоу.

Имғашъахуа, хъақәа-пақәада уағы ибартә икоуп апоет дызлиааз апсуа жәлар ржәйтә-рәатә пәтәзаара дшазааигәоу, ишидыруа, ижәлар рхъаңақәа итәрны иңәа-ижыы, ихдирра ишаныпшуда. Уи ус шакөу агәра ҳдыргонит «Амш хәашьқәа

цеит...» иагәйлоу амxaцырреи 1992–1993 шықәсқәа рзтәи аибашъра хлымзаахи ирызку ажәенинраалақәа.

Хазы иалкаатәуп ҳәа сгәы иаанагоит Анатоли Лагәлаа ипеизажтә лирика. Апсны аңсабара пшзоуп, иблахкыгоп ҳәа ахәара зегыз ихалшоит, аха еизадацәоуп, зеипш ажәақәоуп. Апоет ус имхәеит, убла ихгылартә ишихәаз өырпштәы заттәык иадамзаргызы иаазгоит:

Ажәхъа ачыргә еиپш, икәашза,

Апстxәақәа хшүп.

Ақәа леиуеит,

иахъа ихашәтца,

Амш шәшьуп...

Цъаргызы шәазоушәа

ипашәзәа,

Әытқ убоит.

Аха акыр разоушәа,

икәапзәа,

Апша иагоит...

Адгыыл өажәкеит,

ахыр-хырхәа,

Илеир ақәа,

Атцлагы амахәкәа

ацәылахәырхәа,

Ишәоит абығықәа!..

Аизга «Амш хәашькәа цеит...» иахухәааша, узырхәыщша рацәоуп, аңәажәатә рацәаны иунатоит, аха абра исхәаз аз-сырхоит. Сынтәа Д.И. Гәлия ихъз зху Апсны Ахәынтыккәратә премия ианашъаразы ари аизга автор дахъықәдүргылаз, аңсатеи аңыкаки ҳәа иаххәозар, ииашоуп, иақәнагоуп ҳәа исыпхъаозоит. Хәарас иатахузези, егъырт иқәгылақәоугызы азә дапсам схәом. Сызаириц истаху, ари ахатыр ду зқәу, атакзыпхықәра зцу аҳамта аиуразы иқәгылақәоу рапхъа иғылақәоу дыруазәкуп Анатоли Лагәлаа.

Сгәы излаанаго ала, Д. Гәлия ихъз зху Апсны ахәынтыккәратә премия зықәрахъ инеихъоу рааста Анатоли Лагәлаа иеипш икәақәоу ракх ирхазар еиҳа ииашоуп.

Хәарас иатахузези, апремия зианаршо икәитцахъоу азоуп.

Аха запхъақа ацеипш змоу, аперспектива змоу, ићаитщаша рацоуп хәа ҳзықәгэыгуагы дазгәтаталатеуп. Хымпада, убас ићақәоу дреиуоуп Анатоли Лагәлаа хәа сгәы иаанагоит.

Иалкааны иззгәастар стахуп да ёакгы. Изакөү уи ауп, Анатоли Лагәлаа ажурнал «Алашара» аредактор хадас даныќартцаз аахыс журналистк иаҳасаб алагы даара ибзинаны ихы ааирпшит. Атыхэтәантәи ашықәсқә рзы «Алашара» ахаेра даара ианубаалартә иапсахит еиғыу аганахъала: аномеркә зегын рөң шамахамзар апхъаф интерес ииқиша афымтақә ркыпхъуеит, авторцәа рхыпхъаザаргы акыр иазхайт. Абартқәа зегын рөң аредактор Анатоли Лагәлаа ибзоуруу рацоуп.

Иара убас Анатоли лагәлаа арадиои ателехәапшреи ихы иаирхәоит системала, иеипкааны, қәфиарала изыригоит, апропаганда азиуеит апсуа литература, инеидкыланы апсуа культура зегын. Убригы меижъарада иара иқәфиара бзиақәа ируакуп.

Ара сналас-фаласны исхәақәаз зегын ааизыркәкәаны хъаңа-цахәада алкаа ићастьарц истаху акоуп: абафхатәра бзия змоу апоет нага Анатоли Лагәлаа дызықәгылоу Д. Гәлия ихыз зху Апсны Ахәынтқарратә премия ианашьара хымпада дапсоуп.

Агазет «Аңсны», 2010 ш., жылтарамза 21, № 79–80

Апоезия угәатцәа итазар

Виктор Кәакәасқыр дийт 1953 шықәсазы Очамчыра араион Бедиа ақытан. (Уи уажәи ТҔәарчал араион иатоуп). Иара убра далгейт абжъаратәи ашкол. Уи ашытахь ара дыкан, Калининград. Иара убра ибзианы итцеит атанкистра, аамтала атанк акомандирс дыкан. Ара ихганы дана, хәышықәса инеинкыланы ТҔәарчал арацәатхырта ашахтағы аус иуан. 1979 шықәсазы өңиц иаадыртыз Апснытәи Ахәынтқарратә университет, афилологиатә факультет, аламырбатә ћеша хәа изыштыоу дталеит. Иара убри ашықәс инаркны атцареи агазет «Апсны Каپш» аредакциағы аусуреи еидибалон. 1988 шықәсазы далгейт усқантәи аамтазы Ленинград ићаз

Фышиқәсатәи иреиҳазоу апартлате школа. Уи аштахъ пытрак аус иуан акомпартия Тұқарчалтәи ақалақ комитет ағы аполиттцара анапхасыс, настыы агазет «Аңсны қапшы» ахатәи корреспондентс.

1992–1993 шыққасқа рзтәи Аңсны Аңындытылатә еибашыраан Виктор Кәакәсқыр тұқарчалаа ирхыргаз агәақрақә зегырыштейт, иахьеи уахеи дрылагылан. Ихамыштыхә баапсны ҳажелар ирзықалаз убри аамта еиқәттәазы абри арпыс фархы игроузеи ианаңылымбейт ухәартә агәығәтәра аайрпшит. Ақыртуа окупанттәа иқыта гәакья Бедиа ианалала, хаңынымра урт ирғағылаз ҳайбашыцә дрылагыланы деибашыуан, иуаажелар ргәи ирығәтәон. Аибашыра анцоз амзақәа рзы алшарақәа шмаңзазгы, иара ибзоурала итытит агазет «Абжыуаа» аномеркә жәаф, есыуаха аефирахь діңыртцуан, ҳайбашыцәи ҳажелари ргәи зыргәтәашаз, ҳағацәа ғапыз-өуаз ажәи ихәон, итәрыз апублицистикатә статиақәа икыпхуан.

Виктор Кәакәсқыри сареи ҳайбадырит Аңснытәи ахәйнтыккаратә университет дантаз. Ҳайбадыршығы оумашәа абыдарапқәа аманоуп ишықалаз. Даҳтәаз акурс ағы апсуа фольклор иазкны алеқциа сапхарц апхъаза санынығналаз акәын. Ажурнал ааштықсұн асия сапхъон: Зыхыз схәоз астудент «ара сыйкоуп!» –хәа данығағылалакъ, снеиғыпшны лапшыла дааимысдон. Иара ижәла анысқәа, дәғағылелит ҹәына фархық, аха егырт азәгты диеипшымызт, дыхышза дықан. Иғызцәа рааста сылаңш наидхалт. «Абри астудент апсуа пшра имамшәа дықоуп, ихахәи апштәи злақоу ала, аурыс пшра имоуп схәаргы... Здыруада даурысны, дышхәйцыз апсуаа драазазар?!» –аасгәахәын, сгәи сгәи аайлапшит. Аха уи иаасызцәыртцыз ахәыщра үеи сөи иаасырхәарын. Имхәакәа ус, иаасыласықзейт. Ақыр аамта антты аштахъ ауп усқан иара иенеңшылара исынартцысыз ахшығотқаң зынғагы иштаттәйдамыз анеилкаахаз. Щабыргынгы, Виктор иан даурысзаап.

Ауағытәисса ипстазаара шәкы, зқырыла иеиғартәуп. Иразқы мәға шшапаза иауқаҳу, дышымғығзо, даҳымғәйғзо итәир, зынза даеа хырхартак аиур қалоит. Аби ани уара иузалпшаауама? Досу илахынтаала дымғасуеит. Уи уара

ухаантәиқәагы, уаанзатәиқәагы иреиңшәзам. Уара иаауртыроуп иөңщхарааза. Ауафы дызлоу, икәша-мыкәша икоу, атәым ракәым, изааггәақәоугы цқыа данырзеилымкаауа, цқыа даныгәцаарымкәа қалагәышьоит. Изхысқһаауа, Виктор иаби иани бзия еибабанырынасып еидыртцеит, аха аңсуа тңас ғыбарақәа ирыхъяны иара дшыпшқаз иеилымтүр қамлеит. Иан Аңсны далтны дцеит. Акыр аамта ихатагыы издыруамызт иантәкъя дызустаз, иарымхәазеит, ицәирзорн. Даныфейдас ауп машәирشاқәа ианеиликааз. Ара даныкәаз ашықәсқәа рзоуп егырт итынхацәа азәгыы дизымтәацакәа ихала иан длышишталаны, акыр аңьбаа банды данипщааз, иареи лареи анеибабаз. Уи иара ус аламала далацәажәазом, аха изааггәоу азәи ианиеиҳәо уазызырфуазар, угәи өнакаап. Убысқак игәйтшъаагоу хұсисуп.

Сыстуденттәа аттара зтатәкъарц зтаху зегыы рзы шыкәу еиңш, Виктор Кәакәасқыыргы «сишьклапшуан», акыпхъ збоз истатақәагыы гәцаракны срыпхъон, срыпхъоит уажәгыы. Журналистк иаҳасаб ала ишизҳауз збон. Дагышыңақәгылт абағатәра бзия злоу, апышәагыы змоу, журналистк иаҳасаб ала схәар, ишымыщхәым агәра гаттәкъяны сыйкоуп. Данстуденттәа аахысгы аудиториағоума, аредакциағоума, мәфак ағоума, ғыара ҳахъааиқәшәалак иеңәажәара сгәапхон, исгәапхоит. Дидалииступ ухәратә ақынза иаҳынзашо ала есымшатәи ихатә базаратә қыбазыбарақәа (уи иаҳъа изгыда?) иеыркәйтхоит. Знызынлагыыромантикатә хәйицрақәа амщх иеритома ухәартә дыкъоуп. Аромантикатә аамта ҳаштагыламгыы, акырза ҳашцыхароутгыы.

Виктор ихатәи бывшәа – аңсуа бывшәа – хәашьрак амамкәа ицқыаны иаҳыидыруа анағсты, аурыс бывшәагыы бзианы идыруеит иаҳынзашау иғаҳәи алаиҳәартә дыкъоуп. Иан длаағартә, аурыс қазшыя илалаағартә, лыпхара иныпшыртә дзықамлазаргыы, иага умхәан, аурыс шыа шилоу, агенқәа ҳәа зырхәогыы акы ықазар акәхап. Өжәларык ркультура далааზоуп, ө-жәларык ршыя идақәа иртаныкәоит. Җабарала икәеибчоу, зыхшығ тару аңсуа арпыс Ақәеи Ленингради аттара ахъитцоз илапшхәа дыртбааит, ашәкәыифацәа дукәа, аттарауаа дукәа азәирғы ғоымтәа инырит, ихдырра дырғыхеит, иаздырхайт.

Виктор Кәакәсқыр апхъафцә абын шытада дызлардыруа абар шытада акыр шықса раахыс агазеткә (еихараңак «Аңсны») ирнидің актуалра злуу и публицистикатә статиақәе, иочерккәе, иеиңикаауа интервиуқәе рылоуп. Аха убарт инарыварагыланы ашкол дантаз аахыс ажәенираалақәагыры ишуенит. Ашкол дантазгыры апсуа хөйчтәи журнал «Амџабз» ағы иажәенираалақәа ркынпхъбан, уимоу Москватәи ажурнал «Молодаиа гвардия» адаńкақәа рөгтүү аурысшәахь иеитаганы ианыртцақәахьеит.

Оумашәа иоуқаҳым ауасытәйсәа ипсихология, идунеи-хәапшышыя, ихымфаңғашыя. Заңа хкырыла иеилоу Анцәагыры издыйрам. Цьюкы абзиагыры иаңыпхашьоит. Изхысқааая, апхәизба пшза сыйшзоуп, сыйшзоуп шәымбо хәа ажәала ишылымхәо еипш, ус узлырхәараңа, Виктор Кәакәсқырғыры псабарала дызлашкоу ахзырымгара иахқыаны споетуп хәа узирхәом. Иажәенираалақәа урыхцәажәо уалагар, илахь апхзы аауенит, цәгъарак шиуыз дақәукызышәа. (Аңгъя зуа ус ипхашьондаз, сабиц!). Ажәенираала зыюенит хәа мышхәи иеаңтәйлхны ихаан «планны» ихы иадимтцац. Ишуенит имсыр ада псыхәа имамкәа цәалашшәараны ианизаалакь. Өйрөнбагас, хъзы тыгагас акым, өхөхәагас, хы еитаҳәагас. Изцымаиуаны иадынцәалаха мчыла изысуга дреиңшым. «Ианаалиакъ» афрагыры изымариоушәа ижалоит.

Виктор Кәакәсқыр длирикуп. Илирикатә жәеинираалақәа абри абрис ауп хәа иахъзыстцара сыйздыррам, иаатыркьаны исызхәом, аха иара ихатеу бжыры чыдак рхоушәа избоит, иагылахчыуп, иагыпхоуп, иагыкәымшәешүп, изсыдоу цәаныррак уздыртсыуенит. Зныхгы гәкаждыгоума шүхәо, цәаҳәак ала, ма ажәак аманаңа ала лашара ссирик фарылпхоит. Өйрөнштәис иаахгозар, апхәизбен ашәтүци рыхбахә еидкыланы ҳәэи хнарчома ухәа ақынза заңағыры заңарыла илархәи-аархәны ирхәахъоузей? Иеңиңе акала урт шытада рыхцәажәара залшарым угәахәиртә ақынза инадырхәахьеит, иаадырхәахьеит. Убас шакәугыры иеңшзоушәа, ассоциация чыдарақәа, цәанырра пхарақәак уағыры издыртсысуашәа, ддирхәишуашәа избоит Виктор Кәакәсқыр абарта ицәахәақәа:

Ашыацраңны сгәыграқәа стәахит,
Салхым сара аихаңа.

Гэыгра шәкы уақа интаңсит,
Иңәғәоуп сгәы адәаза.

Аапынроуп, ағағы тысит,
Сныңдалап, нас, сқәатца.
Сиши, ажәтцысгы өнатит,
Ианырит, уи абжы сгәатца.

Сгәыграқәа ишәтытлахар,
Ашәтыцқәа өалахыр,
Рәыхра иаөйтіганы,
Бнаңекъарақәа рәалахыр? –
Ашыаңракны сгәыграқәа стәахит.

Азнык азы Виктор Кәакәасқыр илирикатә жәеинраала-
қәа иласушәа иубоит, рыпхьара мариоуп, лассы уағы иғағы
иааиуеит. Аха цқыа урызхәыңы урыпхьар, формала иласы-
заргы ахәыңра хъантәқәа «ишрытқоу» убоит, афилософиятә
хәыңра таулақәагыры ыйдубалоит схәаргы имыңхәхарым
хәа сықоуп. Абри аганахъала иқазшъарбагоуп хәа сгәы иаа-
нагоит ахыыз зимтаз жәаға цәаҳәа иқоу абри ажәеинраала:

Ашықәсқәа, скәыпшра мтазырсыз,
Еиқәтәмама наңаңа шәыпшаша?
Ағара апшатлакә шысхысыз,
Асаркъаңы исанаңаит сыпшра!
Сазхәыңуам шыта шақа схытсыз,
Инхамашь итегьы сылша?
Хымха-ұымшыа сымшқәа инысхыз,
Иубомашь срыхътәуом, сашыа!

Бзиарак сгәатца ианырыз,
Иасымтәйт сзырқыалоз аңша,
Ишәартқоу аңхақәа сахърырыз,
Исыңын адоуха есымша.

Дшәартқоуп агәыграқәа зңызыз,
Аха истоит уи ағыза аңьшыа:
Пшени-фыртыни ирылтсыз,

Иазмырхөоз аамта ахыпша!

Ари адунеи ҳазқеу ҳзықеу, иахтаху, ҳзыштыо еилкаатәйс ирыман, ирымоуп абиңарақәа ифейдасуа зегы. Иапсоу акәү, акапеи кылтәа иапсам акәү ҳхы зқәахтәо, ҳапстазаара захқуя? Иарбану ихадоу, зегыи иреиғү амға? Зегыи иахзеиншү, иахзенгү азәгыи изымызбаңт. Досу ҳхала иҳабалар акәхеит. Агәыө-ғыора ианагъ иҳаңрымзаауа иҳамазаауеит. Ус ҳшазаап ҳара ауаатәйсәа ҳәа икоу. Ҳара иҳаңгү ари адунеи псы зхоу азәгыи дықәым, аха иабақоу ҳаргыи ҳхатәаам, ҳнагзам... Ауафора еигү акағыи шығам лассы-лассы иаххаштлоит, апстәрахы ҳахбыкьеит, уахъ ҳхы ыниахгоит. Абас еипш икоу афилософият гәтахәыцрақәа узыртцысуа ируакуп, ҳағоу иаңыл ңәгъажеит, стъама зынза самеижъозар, Виктор Кәакәасқыр абри иажәенираала:

Сара сыйтцаара дыргоуп,
Сызустоу атак қатцазам.
Азәы есқынгыи дзыргоуп,
Мұхатқәк ақашь иапсазам!

Санхәыңца – сашәа псөыхгоуп,
Сымға шыақыстаала игам.
Зны-зынла адунеи пстыхгоуп,
Ираңауп арақа еилыргам!

Сыхъз хәык ахъ ихәныгоуп,
Зны ирхәоит акы сшапсам,
Аха ауафора бәйтцыхгоуп,
Еихау амалгыи бәйтцыхгоуп!

Сара – сыйтцаара дыргоуп,
Сызустоу атак қатцазам,
Азәы есқынгыи дзыргоуп,
Мұхатқәк ақашь иапсазам!

Апоезия иаңу атакзыпхықәра иеилкааны имоуп азопуп хыхъ сара Виктор Кәакәасқыр дпоетуп ҳәа ихы ипхъязом зысқәаз. Абжъарак уи иаанагаузом ихы агәра

игом, дкәанызынует, иғәатца итоу апоезия агәыгра инатом ҳәә. Аңтазаара акыр дқындақъахъазаргы, мариа чеиа дахамтәацзаргы, алашыцара шықоу еипш, алашаргы шықоу идыруеит, аңғьеи абзиеси иааицрымшәәзо рышыхәақә шеивтцуо еипш, агәкахара ааста, агәыгра апзызара аитоит. Уи азоуп еилыка изихәо:

Итегель исатәеишъар Анцәа,
Ега атыхқәа сыршап.
Сызхамшәало сцәаҳәақәа,
Сыңсы рыхьсыршап.

Акылпхъ изазирхаз иажәеинраала ғышқәа агәра ҳдыргоит Виктор Кәакәасқыр қәрала иуафыбжарахъ дышнеихъоугы иғәатца итоу апоезнатә цәанырра тага шөңүңәам. Җъағык иаҳасаб ала ибағхатәра агәра ганы изеиғъасшыоит иғәтакы бзиақәа, иғәтакы ҳаракқәа рынагұзара ианашъахарц.

2002 и.

Аамта иазмырзуа

Асоциологцәа излеилыркаахъоу ала, тәылақәак рәғы асаҳъаркыратә литература ахаты ааста иара иазку акритикатәи атқааратәи усумтақәа ирыпхъоит. Өырпштәйс иаахғозар, убас иқазаап иаҳыя Франция. Алитеттура иазку аусумтақәа уақа апхъағцәа еиха ихтакны иаҳыримоу, ирылатцәаны иаҳықоу машәыршақә иқамлеит. Ганкахъала, урт аусумтақәа тәқылагы, формалагы рхатабзиара ҳаракызар акәхап, насты апхъағ иғъама аштыхразы, иха-дароуи уиақара зтазымкуеи реилыпшааразы, аориентация алхразы ищрааует.

Ҳара, апсуаа ҳөы алитеттура иаңхъо, измығхъо цқыа икылкааны қыдала итыйтцаахъада, иаҳылаңшхъада, аха акритикатә усумтақәа ирыпхъо рхыпхъаңзара акырза ишмачы агәра ганы сыйкоуп. Агәра ганы сыйкоуп, избан акәзар, шамахамзар, апхъағцәа урт аусумтақәа цәажәартахәс иқатданы,

ирыгу-ирыбзоу иалацәажәо иубазом акыпхъ ағғы, абжыаңытәи абзазарағты. Уи зыхъю амзызқәа раңаазар акәхап. Изеңәааңызей, аңсуа литература апхъаразы ҳзеинш күлтүра ағыдرا ахылақөу амзызқәа зегы иреиҳазар акәхап.

Ашәкәйіфөй арғиамта запитдо акритик, алитетурат-тцаафы изыхәа маңара шакәм, акритикагы асттия аума, инеитциху аттцаамта аума, изифуа, ашәкәйіфөй изыхәа маңара дшағым еилкаауп. Ашәкәйіфөгы, акритикгы зыматц руа, адоухатә бенара арғиара иашъто инартбааны, еиуеипшым апхъафқәа (аха хатала измыфуа) роуп. Ус анакәха, апхъаф дхамамзар, ҳагөхъаа мықзакәа, инапы нақъаны дхавсузазар, иаафуа захұахгәышьюзеи?!

Акритикеи алитетурат-тцаареи ҳара ҳөй ақыр еитщаоуп ҳәа аепнүхәақәа қазтдо раңаафуп. Урт ари ргәанаңагара зла-иашоугы ауқахым, аха зынжа ақагы ықазамшәа, ағәцәхәи ҳақетәоушәагы ахәара иаанаго, ихамоу иаңхъаом, игәртәзом, иақәнагоу ахшығозыштыра артазом, игәнүр-кылазом, игәцааркжом ауп.

Арсқак зхысқәаауа ируакуп ари асттияғы зызбахә схәарц, сызлаңақәәрц истаху афилогиатә наукақәа ркан-дидат, иеиңирдьруа аңсуа литературатә критик, аттцаафы Владимир Атнариа ишәкәы «Аамтеи арғиамтеи» (Ақәа, ашәкәттыжырта «Алашара», 1989 ш.).

Ас еиңш икоу ашәкәқәа лассы-лассы иғны итзыжыуа раңаафны иаұхамаху. Иара, ишыжәбо еиңш, итытижытеи мачгызы тцуам. Аңсуа литература интерес измоу, уи ағиара иазғымхай апхъаф дахъзартә, дазхәыщны иагу-иабзоу гәеиттартә аамта бжысқьеит. Іңкылагы, өйткәрлылагы, изызку азтцаарақәа ылагы, хымпада, уағ илаңш итца-шәаша, инартбааны ахәақәара иаңсоу акоуп. Аха иаҳыа уажәраанзагы иара изкны еизарак мәғапғаны, апхъафқәеи ашәкәйіфөфқәеи алархәны имғапғамхаң, инеитциху статиақ, ма рецензиақ компетентла иғны акыпхъ амбаң. Ари ауп ағәнүмсөреи ағәцарамкrei захъзугты.

Җабыргуп, сара исзеилемкайыа сыйкам иаҳыа ауаа ирығ-рыхо, еимырхха измоу ағәырфақәеи, ахъақәеи, амчқәеи шыраңау, еизытқәаны ишыкоу. Иаҳыа ауаа, лымкаалагы ҳара аңсуаа ҳтышәынтәланы, ҳәы каршәны, досу ҳзызку ҳусқәа ҳаерытаны инаңғалартә ҭагылазаашы ҳамам.

Хтэыла антыгчыры адунеи иахъабалак игаз-өазуеит, иахъабалак асоциалтэ-политикатэй аекономикатэй тагылазааша шъякэхьеит, уажэры-уажэры, унхъапшны, уаахъапшаанза, лацэа еиха-кэсрэй иалагзаны а-еапсахуеит, а-еентанакуеит. Ахархь уаа ҳакэым, Ахэынткарратэ усзуфцэа дуқэагы, иналтукааша атцарапаагы азээрэй аориентация рыцэуеит. Апсуаа ҳайцш хыпхъазарала имачу ракэм, идуқэоу ажэларкэагы хъяа-баа рыхым, атоурыхтэ перспектива алпшаара, аилкаара рцэгүудадафуп. Убри ажнытэ уеизгы-уеизгы ицъашвятаэ зам иахъа апублицистика еиха апъзызара аманы иахъыкоу, алитература ахатагы, иара иазку аусумтақэа, иаандкыланы алитетратуратэ-критикатэ жанр акыр иахъгэигэтажь.

Уи схэеит ҳэа, дара асахъаркыратэ речиамтақэа рхатакэагы акыр игэгэйтажьыны инхеит, уаанзагы ахшыфзышьтра змамыз ыкан, аха арт атыхэтэнтэй пшьба-хэба шыкэса раахыс итыгчыз апсуа сахъаркыратэ птамтақэа бжык рыхэргазамкэа, дара ирызкны гэаанагарак ыкэзамкэа инха-кэаэз мачзам. Егырт зегьы ҳаркээтцуазаргы, акымкэа-фобамкэа ароманкэа тъитхьеит, арахь урт ирызкны ххэаак акынхы а-еи изыкамлеит.

Убас шакэугы, Владимир Атнариа зызбахэ сымоу ишэхэй иеипшкэоу рацэаны иахъамам азыхэан мацарагы, хшыфзышьтра амтакэа ихагхажьыр, халацэақэа хаафар, чырдагэа ҳахттар, хымцада, ҳиашам. Ибзиуп, бжьаратэ пхъафык уи акэхьетра ихы иадимтазаант, аха ашэхэйфозцэа рхатакэа рагхынтэ ибжы өтгыганы азэгьы игэаанагара зимхэазеи? Уи зылшо ауаа ҳамамкэа ҳауома? Икалап Владимир Атнариа ихата дызлоу, икэша-мыкэша икоу ауаа рзыкэазаша-еи дэныкэала хжэарақэак ахильижуа иахъязаргы. Апсуаа речи ус еипш ахатэй қазшьақэа инамцхэны атакы анрахто ыкагэшьами. Владимир Атнариа дэныкэала инирпшша икэазшьала, цэафала мачк дыцьбаразаргы, фнутцэала ус дыкам, үюуки-үюуки амцхэ иуеаччо, апсшэа ахы ахьюам, гэы ахьюам ҳэа икарцданы иуазхэо, аха фнутцэала ицкьам, ашхам зыгроу дреиуа зам.

Уажэы ҳажэлар зтагылоу ауадафрақэа иагаирацэазаргы, иага ибаапсызаргы, ҳағеита, асза ицарым. Досу ртып а-еи шъякэгылашьак роуп, ҳаргызынза ҳашталазри. Досу ихалшо ала ҳақэпалап еигүу аамтак аира, азкылсра агэыгра камыжькэа, хгэы кажыны, ҳнапкэа хгэйтапса ҳамтэакэа,

амадгъ-мадашәара ҳагмырхакәа. Имгәыңкәа ипсхъада! Ихалагъекыз афартынгы еиқәтәашьак аиуп. Ҳажәлар еицәақөоугы рхыргахъеит. Амытхагәыс зәо ҳагаңәагы үстәкъа акъкыыха ишәышәу, ҳәйкәләр изцарым. Зегъ реиха ҳзыңгәигаша, ари аилағ-еиласрағы аиаша ҳара ҳганах ىкоуп, ҳацхлымуа азәы итәы амтәрсра ҳашьтам, ҳара ҳтәоуп еиқәхархарц ҳаззыңәпдо. Иагағы иага рхәаргы, иага җартаргы, ахәымгарақәа аиаира ropyзгарым ҳәа агәыгра ҳамазар ами, уи агәыгра қаҳмыжыр ами.

Ус anakәха, ҳлитературеи апхъафи еицәымъялароуп, ргәы еихымшәароуп. Иагаңьара ҳаечарххаргы, иага ҳкы-диркъаргы, ҳбыизшәа аамыштыах ҳажәлар эңы-шыңәасала идырғиоз афольклори ҳмилаттә сахъаркыратә ғыратә литературеи иреихау зымат хуыша, ҳзыхзызааша, ҳзеичаҳаша доухатә мал ҳамазам. Абри ианагъ ҳхәғы иааганы, игәынкыланы ҳамазароуп. Абри азеипш ҳшыфтак исхәаз иашьашәалоуп, иаңнарғызуа ىкоуп Владимир Атнариа ишәкәы «Аамтеи арғиамтеи». Инеицынкыланы зегъытәкъа акәмзаргы, ҳрыхәапшып, ҳаргәылапшып иара иеиднакыло асттия хадақәа, иғәаҳтап изызку ашәкәығаңәеи арғиамтақәеи, автор урт шеилирго, ҳәшьтарас ирито, позициас иааникыло зеипшроу.

Ашәкәы зеипш хыс иамоуп «Аамтеи арғиамтеи» ҳәа, иатцафуп «Алитературатә-критикатә статиақәа» ҳәа. Аха заанатгы, кәанызанрада, ҳаҳхъачарада исхәар стахуп автор асттияқәа ҳәа иипхъараз рахъынта тәкылагы, мәхакылагы, өыгхарылагы монографиоуп зүхәақәашагы шыкбу.

Азнык азы хыхъ-хыхъла уахәапшуазар, «Аамтеи арғиамтеи» иеиднакыла асттияқәа хаз-хазуп, апсуа литература ашъатаркәи Дырмит Гәлия инаиркны иналукааша апсуа поетцәа, апрозаикцәа азәырғы рырғиамтақәеи ҳмилаттә литература иадхәалоу акыр хадаратә зтцаарақәеи ирызкуп. Аки-аки иага еиуеипшымзаргы, ашәкәы иагәылуу аусумтақәа иеицырзеипшу, иеидызкыло, ихадоу гәыщәкгырымоуп. Гәыцәс ирымоу, иеидызкыло ҳәа сара сгәы изаанаго абри ауп: дара зегъы апсуа сахъаркыратә ғыратә ажәа апхъа ахы анцәырнагаз инаиркны иахъа уажәраанза өиашъақәас иаинуз, мәақәас илнахыз, иагыу-иабзоу, аудафрақәеи пықә-сыларақәаси иаинуз ухәа реилыргара, реилкаароуп. Даечакала

иаххәозар, ашәкәы ғнүтқала иеизакуп. Ҳәарас иатахузei, ашәкәы апсуа литература атоурых акәзам, аха уи игәцаракны иапхъаз апсуа литература знысыз амса акыр еилыхха инарбартә, инардырыртә икоуп.

Машк хазы иғылоу, лымкаала апсуа литература изакымкәа икоуп асттия «Агармония акөү алгебра акөү?» затәык ауп. Уи азеипш теориатә қазшы амоуп, иааркыағны акәзаргы изызку, изеипшроу атыхәтәаншәа иаххәап.

Арақа иқасттар стахуп даеа згәатаракгы. Изакөү уи ауп, Владимир Атқариа апхъаза акыпхъ ағы данаацәйртىз аахысгы ихатә чыдара шимоу гәахтахьеит. Имоурехәартәи икоуп аханатәгы аамталантәи аполитикатә, ма аидеологиятә кониуктура иеахъацәихъчоз, иеахъаимтоз. Атыхәтәантәи пышба-хәба шықәса рыла ҳтәылағы иқалаз аитакра дүкәа уаанза иқаҳталоз ахәшьарақәагы акыр дыргеит. Уаанза ибзиуп ҳәа атәи иахатданы, иштыхны ихамаз акыр литературатә рәниамтакәа (апсуа литературағы маңара акем, усқан ишаххәалоз, ихалатқааны, ихадкыланы ихамаз атерминологияла «милатрацәала аилазаашь змаз асовет литература» зегъы ағты) иаархәны негативтәла изыхцәажәтәкәахаз қалеит, уаанза ҳазқәызбоз раҳынтыгы ибзиуп ҳәа ахәшьара зтатәхаз рацәахеит. Владимир Атқариа ибағатәреи, теориала азықаттареи, алитетуратә гъама имоуи ирыбзураны ҳлитература зегъы ақынтә иалпшашаны дзыхцәажәо еиҳа аамта ипнашәаз, аамта иазмырзыз арғиамтакәа роуп.

«Аамтеи арғиамтеи» иеиднакылаз автор иусумтакәа аамтак азы днатәаны иисөкәаз ракәзам, атыхәтәантәи ғажәа шықәса инареиханы иисөкәаз, рттырак ииккыпхъқәахью оруп. Ари аамтазтәи иусумтакәа зегъы ара иқам, аха апсышәала иисөз иреиңкәоу роуп. Апсышәала зысқәо, Владимир Атқариа урысшәалагы дыфуеит, акымкәа-әбамкәа амонографиақәеи асттияқәеи тијжъхьеит. (Иаҳғәала ҳаршәап аспециалисттәеи инартбааны апхъағәеи ахәшьара бзия зыртахью иара имонографиақәеи – Баграт Шыынқәба ирғиамтеи апсуа жәенираала еиғартәыша ирызкәоу ухәа).

Акритик, алитетураттцағы Владимир Атқариа иусумтакәа зеипшша хрыххәапшузар, хатабзиаракәас ирымақәоу ируакуп ҳәа исымғатәшәа зызбахә схәаз аполитикатәи аидеологиятәи кониунктура, шамахамзар, рацәак ұйаргы иахыығымпшша ауп. Ес ишықазаалакгы, Владимир Атқар-

риа аханатөгүй еижъаганы иқан ҳәа иаҳапхъаぞ, итыр-тыруа, иахъағара ҳзыымдыруа иаахамптыңаҳаз аамта еилағ-еилас иатцанарзыз, аидеологиазы ура ҳәа абарабан иасуаз, уи ацәкәрпа а-еатаны зхы алазырзгакәоз дреиуазам. Зығнұтқа игәағаз, итпышша иқаз ағымтақәа аидеология еижъагазы, уи ахъзала ахәшьара ҳаракы ритазомызт. Асаҳаркыратә рәниамта аилыргараан, ахәшьараан ианагъ дзықәнікөо алитетуратә критериақәа роуп, иеъизнишәо конкретла алитетуратә фымта ахата идеиатә тәкыси сахаркыратә хатабзиаракәаси иамоу ырпшаароуп.

Уи схәеит ҳәа иаанагазом Владимир Атнариа илитетуратә-критикатә рәниарағы инеиңынкыланы зегъынцъара ихшығтакқәа иашоуп ҳәа. Ара хымпәда уағы иңлоит узқәшаша, имоукыша ахшығтакқәеи ағәаанагарақәеи маңымкәа. Урт акық-ғбак тәқа исхәақәоит, аха арақагыы акы иадамзаргыны изгәастар стахуп. Убас иқақәоу иреиуоуп, иаххәап, акритик зныкымкәа-ғынтыымкәа инартбааны аңсуса литературатә рәниамтақәа (еихараражакгы Алықьса Гогәуа ипроза даналаңақәо) ахәаанырцәтәи шәкәрыфқәақәа, (еихараражакгы ҳаамтазтәи анемец шәкәрыфы ду Хайнрих Биоль) раңтамтақәа ирғырпшны, рт анырра шықартцаз ҳәа иеагәылахалаңааны, уимоу, дахнаңааңааны иахыихәақәо. Үс аиғырпшра автор азин имам схәом, дыззаапшылогыы акы имбакәа дықам, аха ус ҳалагар, иузеиғымырпшша маңуп. Аус злоу матәарла (урисшәала «предметно» ҳәа изыштьоу) иуқыртә, иуштыртә иқазар ауп.

Ас еипш аимак-айғак зхылтца ағәаанагарақәеи ахшығтакқәеи маңым, аха Владимир Атнариа илитетуратә-критикатә рәниара иаайдыланы ахәшьара ҳаракы иаңсоуп зысхәо, ирныпшуент автор иквалификация ҳаракы, иазы-катцара, ибағхатәра.

Аиаша ҳәөзар, пшыба-хәба шықәса раңхыа азәыр ҳәәи иаанагозма, пхыз иаҳбаргыны ихаңтәозма ҳхәынтықара ас еилаҳауент, еиммүкжәхәоит ҳәа, уаанза ахра зуаз, «на-быщреи» «псреи» зқәмый аңыртә идеология ықәзауент ҳәа? Апстазаарағы азалымдарақәа шықаш шәхзымдыруаз, ҳлашәызма, ҳдагәазма, ишпейлахамкауаз, аха иаайдыланы асистема ахата астқәяа еилабааны, ихәапсаны, псуатлакгыы аламкәа икоуп ҳәа ҳәәи иаанагозма? Ҳапстазаарағы, есым-

шатәи ауаажәлларратә бázазараңы азалымдараңа иକәз, иахъагы ртыхәтәа пымтәац (аттартышагара, акорупция ухәа) апсua литература игәанамтейт узхәом. Ҳашәкәйөөсөә азәырғы урт ицәапеыгоу, иттарбагоу анегативтә цәрыт-раңа саҳъаркыратә ажәала ирықәзбеит. Аха иаандыланы асистема ахата алакысра азәыр изыгәагъуахәа дыକазм?

Үрткәа ropyбахә ара ас изысхәо уи ауп, иахъа шытә иକалаз аилаф-еиласра, ареволиуциатә ситуация ухәа ирыхъянны үаантәи аллитературатә хәшъараңа ахъеитныпсахлахаз Владимир Атнария икритикатә усумтаңа, шамахамзар, ирпýрхагамхәзеит, ирытадырзыртә, азы зтабаз апсыз еиңш инхартә иକамлазеит.

Атыхәтәантәи ашықасқәа рѣкинза ҳара ҳтәылаңы ам-чра змаз, ахра зуа аидеология ахыпшак Владимир Атнария иусумтаңа зынза ирныпшзеит схәом. Ҳәарас иатахузеи, иахъа иауазтгы, акорективкәа қайтсан, тыпқәак ипсахрын, аха сызаирц истаху, Владимир Атнария шытапкыла актывы рѣыттәис, псаҳтәис иоузомызт. Үаанзатәи ҳайдеология ахырхартә зеипшраз ала, уи амч заକараз ала, аңс акәу, арс акәу, уи зусумта ианымшыз, зыреиамта иахъымсыз апсua критикгы дыକам, шәкәйөөыкгы дыକамызт. Үскантәи аамтазы уи Җәцашыак амамызт. Уи азы далкааны азәы ичыдоу вбак узитом. Даеа усуп амилат дуқәа рѣы. Иаххәап, аурысқәа рѣы аидеология ىьбара иағагылоз, нышәара азыкәзымтцоз адиссидентцәа, аемигрантцәа ҳәа изыштыз, уажәы идыриашаңа ашәкәйөөсөеи аттарауаан. Еилкау усуп, уаଳа даеа лашараңақи ҳәаақәаки ыଳан. Апсua интелигенция рымчхараңа акыр иәхтәан. Ҳнаңшы-аапшны игәахтәр, ҳара ҳаипш, хыпхъазарала имачу егырт ажәларкәа рѣы, уимоу, ихайхау азәырғы рѣы ус акән ишыкәз.

Владимир Атнария икритикатә усумтаңа аамта иатдана-мырзыртә иахъыкәалаз зегъ реиха изыбзоуроу иара иматәар (апсua литература) инткаа-ааткааны ибзианы иахъидыруа анағсгы, теориала дахъазыкәатсоу, еизыркәөаны арениамтаңа реилыргареи рыхцәажәареи ахъилшо, насты апринципреи атакзыпхыкәреи ахъааирыпшуюуп.

Араଳа ихәатәуп Владимир Атнария иусумтаңа ирныпш-уа даеа ҹыдаракгы азбахә. Изакәу уи ауп, автор илшоит аки-

аки еишъашәаланы акритикатә стили алитеratурадырратә, алитеratураттааратә стили рааирбра. Даекала иаххәозар, акритикатә стили алитеratураттааратә стили аки-аки тибаго, еицхыраaya иқаитцоит.

Апсуа literaturetатә критикағы «Аамтөи арғиамтөи» иағылоу, иеиднакыло аусумтақәа иғыцу ажәоуп, илагала дуп схәар имцихәхарым ҳәа сгәи иаанагоит. Владимир Атнариа дзыхцәажәо ашәкәйиғөөцәа, иеилиргө арғиамтақәа рғырак иара икынзагы ирыхцәажәахъаз ықан. Аизгағы иупылоит иара ида уағ дызхымцәажәацыз, уағ еилимыргақәацызты. Иара иапхъа акры зхәахъаз рышты дахыланы, аушәақә ахцәажәара, иреизданы мацара ҳәа даштамызт. Ҳәарас иатахузей, иара иапхъа ани аума, ари аума афынта иахцәажәахъоу азәыр дықазар, урт раҳатыр банды, аха ирыгхоуп ҳәа иипхъазогы дрывымсыкәа иазгәеиттейт, досу дахьиашоуи, дахьиашами, дахьиқәашаҳатуи, иахьимаикуи аргументкәа жәпакы адгаланы ихәеит. Уи анағстый, ихадароуп ҳәа сгәи изаанаго, Владимир Атнариа истатиақәа ибзиданы ирныпшүеит автор иғыцу блала, иғыцу аспектла апсуа literaturetатура дешапхъаз ахырныпшүа.

Абра хыхъ ихәоу ахшығтакқәа шықәэзыргәгәо акык-фбак ағырпштәкәа ааҳгад. Уи азы иара ашәкәы ҳагәылапшып, иаху-иатцыхъоу аабап. Аизга «Аамтөи арғиамтөи» аатуеит Дырмит Гәлия иеицырдыруа ироман «Камачыч» ахцәажәареи аилыргареи ирызку асттиалиа. Уи иахъзуп «Жәлар рышәкәы». Асттия ахъзи атқаки итцауланы уағ ддирхәйшыртә еишъашәалоуп, еиқәнагоит, еинаалоит.

Ишдыру еипш, «Камачыч» иахцәажәахъоу, уи еиғыршәшәаны, илархәы-фархәны аилыргара зеазызшәахъоу акритикцәеи аттараудаи раңаауп, урт зегъы ара еиқәысыпхъазоит ҳәа салагом, иагъатахым. Ара апхъағ хшығзыштыра зитарц истаху акритик ароман «Камачыч» уаанза ҳшахәапшуаз анағстый, даеа ганқәак рыла аилкаареи агәнкылареи шалшо ахъаирбаз ауп.

Асттияғы зегъ рапхъаӡа акритик, алитеratураттаағы дазаатғылеит ароман «Камачыч» хадаратә хытщыртас иамоу. Щабыргуп, уаанзагы Дырмит Гәлия ирғиамта ааидкыланы, лымкаалагы «Камачыч» хытщыртта хадақәас иамоу зегъ рапхъа игылоу апсуа фольклори апсуа етнографиеси шракәу

гәартахъан. Уи ус шакәу аушәақә маңара, еизаданы акәзаргыы иапхъаз ибартоуп, иаразнак илапш иташәартә икоуп. Аха афольклори, аетнографиеи, «Камачығи» реизықазаашь Владимир Атнария акыр иртәуланы дазхәыңны, арғиамта ахата иахнато аматериалқәа шыатас иқатданы еилыхха иахирбейт.

Афольклортә сиужетқәеи, ахағсахъақәеи, ажәлар ражәап-қақәеи ухәа, настыры аетнографиятә материалқәа ароман ағынырыжәпаны ахархәара ахъроуз маңара ауракөхү аус злоу. Акритик, аттарағы иткарны, настыры ииашаны, инартбааны дагәйлаланы далацәажәеит урт ағымта аибытараан зақа иашъашәланы иалагалоу, хархәашь формақәас ироуз, сахъаркыратә функцияқәас инарыгзо. Владимир Атнария хымпада диашоуп «Камачығ» ағышшы аформеи асахъаркыратә стили рышъатқәа афольклортә (ғәапыщлатәни) жәабжъ ахь игоуп ҳәа ахъипхъазо. Апсуаа ажәйтәан ағыратә сахъаркыратә литература рымамзаргыы, ацыдарапқәа зныпшұша, ағиарагы змаз атрадициатә жәабжъхәара акыр ирылатдәаны иқан.

Владимир Атнария имфаңигаз аттараа излахнарбо ала, Дырмит Гәлия ароман «Камачығ» анапіттоз европатәи аромантә хәыщшьеи ақлассикатә литературақәа рәтәи аромантә поетикеи ракәзам дзықәнүкәз. Иара шыатас иқайтцеит, дыққенүкәеит «псабарала ажәлар рәаңыцтә жәабжъ иазаигәазаз ажәабжъхәаратә форма» (ад. 21). Даеакала иаххәозар, апсуа жәлар рыйтрадициатә жәабжъхәаратә стили Дырмит Гәлия ироман «Камачығ» злафу астили еиқәшшөйт, ма еизаигәоуп. Ашәкәығофы алитетуратә традицияқәа ракәмкәа, апсыңа злаз, иара ихата дызгәиласаз апсуа жәлар ражәабжъхәаратә традиция шыатас иахықайтказ, уи дзықәнүкәз ус баша-маша акәзамызт. Ганкахъала уахәапшузар, апсуаа рыйбазара, ртагылазашь, рмилаңтә тәсекә, рқыабзқәа, ретика ухәа игәйліртәааны раарпшразы иашъашәлан. Даеа ганкахъалагы, ароман зиғыз ажәлар ирзаигәааны, дара рхәәра анырбаалартә иқанатцеит.

Аттыхәтәантәи хәба-фба шықәса рыйнүтқала ҳтәылағы шыатанкыла аитакра дуқәа иқалаз даеа зныкых агера ҳдыргонит 1947 шықәсазы иғу Владимир Атнария ари истатиағы иқайтдо алкаа хадақәа ируаку ахъынзиашоу, атабырг иашъашәланы ишықоу. Уи алкаа ҳәа сызғу апсуа

литературеи аңсуга жәлар ртоурыхтә лахынтың маңк иадамзаргыны ирызхөйшү арбашаалак дақылмашаңатхарп залшом ҳәе сгөи иаанагоит. Абар, иаргыны шхөоу: «Аамта наңк инасқыңыпхъаңа Д. Гәлия ирғиамтақәа, чыдала ароман «Камачың» аңсуга литература атоурын ағыи иаҳа-иаҳа, рымекіл тәбаахоит. Аңсугаа рморалтә кодекс зну, иалкаау атып аанызылы шәкелүп ароман «Камачың» (ад. 25).

Ароман «Камачың» иззку Владимир Атнария истатия абас дырралеи, гъама бзиалеи, квалификация ҳаракылеи ишфутты, уи автор итегеси хшығызыштыра риңандаз ҳәе сгөи изаанаго азтцаарақәагы ыкоуп. Урт рахынты азнык азы раңдәак атсанамкуашәа уағы ибозаргы, өүрпүштәи затәык аазгар стажуп. Изакөу уи ауп, Владимир Атнария арсқак ганраңдәала итырччааны арғиамта анеилирга, маңк иадамзаргыны дазааттылар қалон, иаҳетан Дырмит Гәлия ироман ағыи иқәиргылаз атема хадеи аамтеси дызырзыхъапшызыз, изыгәцәреиқыз, уи психологиятә шыңас, мзызқәас ихәа-қызыттаз.

Архызаф игәаласырышәар стажуп Дырмит Гәлия ироман «Камачың» аниғуаз ашықәсқәа (фажәйжәабатәи ашықәсқәа аффбатәи рызыбыж) рзы аидеология злақас ала, ашәкәығаңдәа еихараңзакрырғиара ахы ахъхаз лымкаала дара зтагылаз аамта шиашоу ақәғеңтракх әкен. Үсқан еихараңзак ихтакны ирыман ақытanhамфа аколлективизация азуреи, ажәйтә тасқәа рықәзбареи, ағатә аамта ҳәаак змам романтикала ахцәажәареи, атәила аиндустрIALIZация азуреи үхәа реипш иқаз ирыңдхәаланы атемақәа.

Дырмит Гәлия иакөзар, урт зегеси ракемкәа, ихадароу исахъаркыратә рғиамта ароман «Камачың» ареволиуциа қалаанзатәи аңсугаа рыбазара аарпшра иззикит. Сиашазар, сара иаҳынзейлискауала, ароман «Камачың» ағыи ахадаратә хтысқәа мәғапысуетт, инькәрпүшәа ақәзаргы, жәа-шықәа рығонутқала: 1905–1907 шықәсқәа рзтәи Урыстәйлатәи абуржуазиатә револиуциеи 1917 шықәсәзтәи Октиабртәи асоциалисттә револиуциеи рыбжъара. Ҳәарас иатахузей, ретроспективла уи апериод иапхъанеиуаз аамтагы ақыр хнагәйларпшны иаабартә иқаткоуп.

Иқәгылар қалоит аинтерес згым азтцаара: избан, Дырмит Гәлия иара иаамтазтәи актуалтә темақәа ҳәа ипхъаңаз,

ашәкәйсөңә рғыраңак ихтакны ирымаз атемаңа ааныжыны, урт дрыщәхъатңы ари аамта залихызеи? Ари азтцаара атак хыхъ-хыхъла ұбаргы үағы ибартазам. Аха машәйршақә, иара ирәниаратә психология капризк аҳасаб ала иауқалах Дырмит Гәлия уи аамт қәңә ахъалихыз. Сгәы излаанаго ала, уи ҳашәкәйсөңә ду ибиографиене ирәниареи рзы акрызтазкуа ұзара акы изазхөуп, акы аанагоит, ышадала азхәйшреи аттцаареи зтаху ауп.

Имфатәшәа акәзаргы, үкъя инартсауланы итимтцаа-заргы, абра ззбахә сымоу азтцаара апхъаңакәны аңсуа литература таарағы ахшығыштыра айтәйт Владимир Анқәаб. (Шәахәапш: В. Анқәаб. Аңсуа литература ашықәгылареи ағиарамшақәеи. Ақәа, 1979 ш., ад. 58–59). Өажәижәабатәи ашықәсқәа рзы аңсуа литературағы Дырмит Гәлия инағсыйы азәйрөы ашәкәйсөңә ажәйтә аамта изазхъапшуаз акыр инартбааны далаңәажәеит акритик Руслан Қапба уажәы ааскыа итижыз имонография ду ағы. (Шәахәапш: Р. Қапба. Иван Папасқыыр. Ипстазаареи ирәниамтеи. Актәи ашәкәы. Ақәа. Ашәкәттыжырта «Алашара», 1991 ш., ад. 402–405).

Анағсан Владимир Атқариа ишәкәы «Аамтеи арәниамтеи» иагәйлоу аусумта «Ашаетцәа» апоет Иуа Коғония ипстазаареи ирәниамтеи ирызкуп. «Ашаетцәа» статиоуп узазхәом, ғылғаралагы имачәзам, уаңзагы автор хазы шәкәны итижъхъан. Еиха ииашоуп, настыры имцихәом монографиоуп хәәар кәанызынрада, хъаңә-паңәада ихәатәуп хатабзиаралагы ари аусумта ашәкәы «Аамтеи арәниамтеи» иеиднакыло зегзы иаарылыхәө, иғәрәаны ишфу. Иахъа уажәраанза Иуа Коғония ипстазаареи ирәниамтеи ирызкны акыр зығхью дарбанзаалакгы азәы иңьабаа ахә ламыркәкәа, исхәарц стахуп Владимир Атқариа ари иусумта иреиғъзакәоу ишреиуоу, апоет ирәниаратә дунеи ныткаа-аатқааны ҳңә-хжыы, ҳаңдырра итәрны ианырытә, ҳәағы иаахгартә ишықатцоу.

Иуа Коғония ипстазаареи ирәниамтеи ирызкны уажәраанза ирығхью излареипшым раңәоуп Владимир Атқариа ари иусумта. Апоет арәниаразы аамта раңәаны ишимоузгыы, ишимаңазгыы, итынханы ихамоу ифыимтақәа хыпхъазарала ишыраңәамгыы, аңсуа литература ықанатцы зыхъз аңәымзуа, ианагъ иазынхо дыруаңзекуп. Аңсуа литература анаххәо,

иара ашъатаркөсі Дырмит Гәлия иаамыштыах ҳадыррағы апхыатәні атыңқәа аанызықыло дыруағзәкүп Иуа Коғония. Иәхәйи нагзаны ахәаха шимағазғы, апоет ихың кашәара ақемхартә апсуа милағтә литература зырпшәо акәны иа-анхойт, егырт зегъы ҳарқәатұазарғы, аепикатә поема ажанр ахышыңақәирғәз, рапхъаза апсуа литературағы асубиективтә лирика амекак аиуртә иахышқайтаз азы ма-царагы.

Владимир Атнария зығбахә ҳамоу иусумтала абри хшығтқак иртәулент, апоет ҳлитература атоурых ағы түпс иааникыло лабәба иаабартә, агәра ҳартә дахцәажәеит. Аха зегъ реиха абри аусумтазы иқазшыарбагоу, автор дзыхцәажәо, зәымтақәа еилиргө апоет ибағхатәра иалаз ачыдарақәа иамаз раарпшра ичәхъанишәаз ауп. Ҳәарас иатахузеи, автор арақа уаанза азәгъы игәаимтациз, ма цқыа инткааны азәгъы иимхәацыз ахышығтқакқәа цәыригоит. Әырпштәыс иаахғозар, Иуа Коғония илирика анализ азуа, алитетураттцаағы акыр дагәлаланы, хыхъ-хыхъ иузадым-бало ачыдара хадақәа ипшаант. Убарт ирхадақәоу иреиуюп апоет исахъаркыратә дунеиқәпшылара зеипш тенденциас, зеипш системас иамаз аилкаара. Арақа автор иқайтқо ал-каа хада апоет ирғиамта агәнкыларазы, «амақақәа» рдыр-разы атқак ду амоуп. Владимир Атнария ифуеит: «Ихадоу акы акәны, еилқаатәуп мағаны ҳәаңхъ ишътоу иара (Иуа Коғония – С.3.) исахъаркыратә система ауп. Абри аганахъа-лагыы И. Коғония илирика инеипкыныланы еипшым. Ҳара ҳәйи излаанаго ала, апоет илирикағы хадара руеит ғ-стильтә хырхартқак: актәи – ауағытәйсә иғнүтқатә дунеи ахь ирхоу, ихы даззырхәцуа, амонологтә қашшы змоу астиль ауп, егыи – адәахътәи ацәырттрақәа рсахъаркырала апоезиатә хшығтқак аазырпшша апластикатә стиль ауп (ад. 40).

Акритик имфағигаз анализ излахнарбо ала, уиқәшашатхартә икоуп иаайдкылыданы апсуа поезиағы апзызара амоуп адәахътәи ацәырттрақәа рсахъаркырала апоезиатә хшығтқак аазырпшша апластикатә стиль ҳәа анышыңақәирғәогъы (ад. 40).

Даара ирыцклапшны, блатшыла, ганрацәала анализ рыйзуп Иуа Коғония иепикатә рәниамтақәагы. Аттцаағы арақагы зегъ рапхъа ахышығзыштыра айтент афолькло-

ри Иуа Коғониа ипоемақәеи реизықазаашь. Афольклор ахархәараан Дырмит Гәлии Иуа Коғониен рсаҳъаркыратә методқәа злеиңшүи злеиңшыми ҳабла иташәартә еилырганы иаҳирбейт.

Җабыргуп, арақагыы автор имоукыша ахшығасқакқәа упсылоит. Убарт иреиуоуп, иаҳхәап, апоема «Абаңаа Беслан» ахадаратә хәғқәа аишыцәа Беслани Баҭақәеи рхырғасхъақәа аинтерпретация рзураан иқаитдо азгәатақәа, настыы акритик, афольклорист Шота Салақайа имаикуа агәаанагара. Владимир Атқариа аконкреттә фактқәа ттцаауа, афольклортә традициеи Иуа Коғониа ипоема «Абаңаа Беслани» реизықазаашь пкааны еилыргая, логикала ҳзызкылиго агәаанагара иад-гылашагыы джалап, ус баша унацхәасны мап ацәкра маңарала икаужыуа ҳәа иқазам. Убас шакәугыы, аимак-айғак раңдәак сөағәыламхалакәа, исхәар стахуп Беслани Баҭақәеи рхырғасхъақәа реилкаарағы Шота Салақайа игәаанагара еиха сшадгыло, еиха ииашоуп ҳәа сгәи ишаанаго. Избан?

Изымдыруада, мап ацәзызкуада, мап цәкышшасты иамоузеи Иуа Коғониа ибағхатәра ссир ала афольклортә сиужетқәа, ахағасхъақәа апстазаара ғың, хатабзиарала ихаззоу алитетуратә псы шырхайтаз? Аха иага илаурхашаурхаргыы, шамахамзар афольклортә сиужетқәеи, ахағасхъақәеи, урт инықәырго айдеиақәеи рышшатақәа еитеимкәзит, еитарсны, хырхарта ғыңзак рытанды иқаимтазеит, афольклортә сиужетқәеи ахағасхъақәеи реитакра, реитарсра, хырхарта ғыңк, идея ғыңк рытара акәзамызт апоет хадаратә хықәкыс имаз. Хадаратә хықәкыс имаз урт позиатә бызшәала, позиатә шәахәала ирлашаны рмырзракән. Уи ус шакәу Владимир Атқариа изымдыруа дауқаху, уимоу, иатшынгыы ихәоит, иааигойт Иуа Коғониа ипоема «Мшәагә Къаңи Папба Раштығы» злахациркуа ацәаҳәақәа:

Ажәйтә уаа ражәабжықәа
Ианыстыңтойт ашәкәы,
Изаҳауа иргәлашәап ҳәа
Абри еипшқәа шәкы.

Сақәыттыр, исымғыр,
Ибжъазуеит иара,
Иахаану маңхар,

Ирхаштзорит жәлара.

Иааигоит иара убас апоет ипоема «Маршанаа шықәи-
бахыз» епиграфс иаңтаз аңаңхәақәагы:

Ажәйтәза митәык иазымгаз ажәабжък,
Иахааныз рұқынты исақант сара,
Исымғыр, исымхәар, инхазорит зынзак,
Иахаану маңхар, ирхаштует жәлара.

Арт апограмматә тәкы змоу аңаңхәақәа изакәзаалак гәфбара уағы ирмәартә иеилыхха ирныпшуеит апоет игәтакы хада. Иуа Коғония итынханы иҳамоу апоемақәа зегызы (зынза ааба ықоуп дара) идыртабыргуеит урт равтор заанатқишиз игәтакы хада ирғиаратә практикағы дышықәенікөоз.

Апоема «Абатаа Беслан» акәзар, уи ахадаратә персонаж-циә шаарпшы афольклортә сиужет иташәо иқоуп, ус акәым-кәа даеакала иавганы иеитарсны аперсонажцәа ахъаарпшы, рузыбахә зәһо фольклортә вариант сара исыздыррам.

Фырхаттарыла апқәысаагара атәы зәһо асиужет ашыатақәа хара игоуп (уи ус шакәу Владимир Атнариагы ихәоит), аглобалтә масштабқәа рыла адунеитә фольклор ибзианы иадыруеит. Уағы ихәар қалоит афырхаттаратә епос ажанр змоу ажәларқәа зегызы рәғы иаҳпышлоит ҳәа. Ари асиужет акыр инартбааны иаҳпышлоит апсуа фольклор ағғызы: нарттаа ирызку архайкатә фырхаттаратә ҳәамтақәа рәғы, анашанатә лакәқәа рәғы ухәа убас итцегызы. Иаҳпышлоит иара убас афеодализм ахаантәни атоурыхтә-фырхаттаратә ашәақәеи ахәамтақәеи рәғы. Атықхәтәантәиқәа иреиуюп апоема «Абатаа Беслан» шыятаас иаңуз афольклортә сиужетқәа.

Беслани Баҭақәеи рхырғесахъақәа реилкааразы Шота Салақана еиҳа диашоуп ҳәа зысқәо уи ауп, табыргынгызы, ажәлар ажәйтәзатәни аепохақәа раан идеалс ирпхъязоз иакән Беслан, Баҭақәа иакәзар, уи типла еиҳа ихышәаны иәниаз хағесахъоуп. Шота Салақана диашоуп «апыжәара ахъ-ча Баҭақәа иоуп изтәу» ҳәа анифуа. Сзақәшашатхом, ииашо-уп ҳәангызы исзыпхъязом Владимир Атнария Шота Салақана абас иқоуп авба ду аниито: «Итахы-итаҳым, ағапыщтә ҳәамтәи

уи иахылтцыз алитеratуратә рөниамтеи рыбжьара ахәа бжыхит, иргылеit аматематикцәа рхәашьала, айқаратәра адырга. Абасала, ағапыңтә-прозатә материал (цъара-цъара иажәенинраалазаргы) апоэзия ҳаракы абызшәахь, еильиха икоу аритм цәкәрпараҳы иаазгаз, даеаemoциак, дунеик итазылхәаз апоет И. Коғония ироль бжъазит» (ад. 61).

Владимир Атнариа ара ихы иαιрхәаз Шота Салақана ицитатақәа ахынтааигаз аусумтақәа ааштыхны урт ахъхәоу, ишхәоу аконтекст ағы хрыхәапшыр, Иуа Коғония ирөниамта лазыркәыша, уи ироль бжъазырзыша ажәак иадам-заргы авба узыпшаум.

Беслани Баҭақеен рхырәсахъақәа ииашаны реилкааразы итегъы уасы иихәаша ыкоуп, аха Владимир Атнариагы, Шота Салақаиагы ирымхәаз хшыфтақык азбахә ахәарала ихсыркәшоит. Изакәу уи ауп, еимактәы-еиғектәис иқалаз аха-сахъақәа цъя реилкааразы иаандыланы афольклор азеицш қашшы ҹыдақәа ҳарзыхынхәроуп, хрызхъаңшроуп. Убарт афольклор ақашшы хадақәа ҳәа зызбахә сымоу иреиу-оуп аиндатларақәа, аудадафрақәа, аибашърақәа раан итамхаз, импсыкәа иеиқәхаз афырхатца афольклор ағы ажәлар ашәа ахъизыримхәо. Ажәлар ашәа, ахәамта, ажәабжь ухәа ззапыртço итахаз афырхатца иоуп. Ари принципуп, жәлартә дунеихәапшышья иаконцепциоуп, иналк-фалкны уарла-шәарла иқало акы акәзам, иаандылан афольклор зегъы азы иқазшьарбагоуп. Уарла-шәарлоуп афольклор ағы аидысларақәеи, аудадафрақәеи, аибашърақәеи раан итамхакәа еиқәхаз афырхатца ашәа, ахәамта, ажәабжь анизыркуа. Абри апринцип ихымъакуа, уи итаршеноуп ишықатоу ажәлар рөгъы, Иуа Коғония ипоемағы аишыцәа Абатаақәа Бесланни Баҭақеен рхырәсахъақәа. Апоэма атқакы излахнарабо ала, еихау афырхатцара қастцаз Баҭақәа иакәзаргы, афольклортә сиүжеттъы, Иуа Коғония ипоемагы зыхъз рху аидысларағы итахаз Беслан иоуп. Афольклортә поетикие апринципқәеи рзы ари ԥсабаратәуп, иашшәалоуп, изакәзаалак цъара ака-ла еилахәаны иаабом.

«Ашаетдәа» ағы хазы иалкааны азбахә ҳәатәуп Иуа Коғония иажәенинраала еиғартәышья иазны Владимир Атнариа имфаңигаз аттцаара. Апхъағцәа ирдыруеit инеиңынкыланы акыр шықәса раахыс Владимир Атнариа иаандыланы

апсуа жәеинраалаеиқартәышъа аттаара дшаөу, алтшәа бзиакәагы шимоу, уи иазкны урысшәала амонография неитцих «шытижхъоу».

Алiterateратуралыррағы имариоу зтцаара ықазам. Аха ажәеинраалаеиқартәышъа аттаара зегъ реиха иуадафуп ҳәа ипхъязоуп.

Апсуа жәеинраалаеиқартәышъа акәзар, ара иахъагы еил-каам, инагзаны иттцаам азтцаарақәа жәпакы ықоуп. Абри аус уадаф өышәала анағзара датцагылоуп Владимир Атнариа.

Аттцаафы хымпада диашоуп Иуа Коғония ипоезия ачы-дарақәа раарпшразы дара формақәас, еиқекаашьас, еилаза-ашьас иамоу цқыа аттцаара ртахуп ҳәа ахыипхъязо. Ари ага-нахъала акық-әбак агәаанагарақәа ирхәақәахъаз ықазаргыы, иара Владимир Атнариа иқынза иара иақара хазы иалка-аны, чыдала компентентла Иуа Коғония ипоетика азәгүй итимтцаацызт.

Владимир Атнариа имфапигаз аттцаара иабзоураны ҳара шытта иаадыруеит ажәеинраала аиқартәраан Иуа Коғония дзықәннықәоз апринципкәа. Апоет қеражымзға аамта къаेң иалагзаны илиршаз еиха хшығозышытрап атауа, дызхымзаз, апсырақәа илазгыы мәзакәа ихәоит аттцаафы. Арақа мыш-цакрада, иеипкааны, шыаға-шыаға иазгәтоуп Иуа Коғония ипоетиказы еиха иқазшъарбагоу, ихадақәоу аритмикатә формақәа. Владимир Атнариа излахирбо ала, Иуа Коғония иалкаау формак амацарапала дығуамызт, ирғиамтакәа апидон формеилацсала. Иара изы еиха иқазшъарбаган аритмикатә бжырацәара.

Акық-әбак згәатақәак шықастаңгыы, зыхә ҳаракны ишъатәу акы ауп ҳәа исыпхъязо аусумта «Ашаетцәа» даңа зтцаарал ағты маңк сгәы еихънашуеит. Изакәу уи ауп, автор Иуа Коғония ипстазаареи ирғиамтеи ганрацәала иғәйлтәааны, компетентла ититцаарц агәтакы аниоух, апо-ет ибиография итегезы интқааны ихәар акән ҳәа сгәы иа-анагоит. Итабыргуп даеакгы: егъырт азәырғы апсуа шәкәысөңәа дреипшны, Иуа Коғония ибиография адәахъала ахтыс дуқәа рыла ибениам, ашаетцәеипш данғатцхаха, ипстазаара къаҳеит, ахәлпәнетцәеипш дынташәеит. Щабыргуп, Иуа Коғония ибиография цәгъамкәа иаадыруеит Хәыхәйт Бәжәбеи, Баграт Шынқәбеи, Шалуа Инал-ипеи, Муш-

ни Лашәриеи ухәа русумтакәа рыла. Апоет ихатара агәнкыларазы, ихатареи ирәниамтеи реизықазаашь ххы-хгәәы аагаразы акыррыткареит иара ихаан ибзианы дызы-дышуаз ашәкәиөфәә Иван Папасқыри Мушыни Аҳашбеи, М. Гадлиеи ухәа ргәалашәарақәа. Убри азы акәхап Владимир Атнариа ара зызбахә ҳамоу иусумтакәа апоет ибиография раңаак иезагәлаймхалаз, уи аитахәара иезадимцаацәаз. (Апоет ибиография баша аушәақә, еизаданы аитахәара ма-цаара акәзам ара сара сзыштыу). Еитасхәахуеит, агәйнамзара маңк исызтаз аттарауас дыштракәланы Иуа Коғония иби-графия ғың иахзейтешәандаз ҳәа акәзам, уи аизыркәкәа-реи ирәниамта иахынзадхәалоу, ишадхәалоу аарпшреи итегезы иеанишәандаз ҳәоуп.

Алитературатцаафы, акритик Владимир Атнариа имаурехәартә икоуп абри аума, абни аума алитетуратә птцамта иара зызку, изхылтцыз аамта, атоурыхтә табырг иахынзашашәалоу азгәтара иеахъанишәо. Уи ус шакәү уафы ибартоуп иара иусумтакәа зегыры рөи. Лымкаала ара аз-бахә схәар стахуп «Аамтеи арәниамтеи» ҳәа хъзыс измоу астата ия неитых. Арақа автор гъамалеи дырра бзиалеи иалпшаа-ны, настыры апсуа шәкәиөфәә ртоурыхтә тагылазаашь уадаас зеипшраз иадхәаланы дрыхцәажәеит аибашьраштыхтәи апрозатә рәниамтакәа. Атцаафы хымпәда диашоуп ускантәи апериод азы апсуа проза иамаз апсыгерақәа, еихаразак атоурыхтә, асоциалтә-политикатә тагылазаашь уадаас иахъахаралитцо (ахатаратә күлт иахъыаны амилаттә политика аилагара, аибашьра иахъыаз агәақрақәа «аконфликтда-ра атеория» ухәа). Ииашаны иззгәтоуп ускантәи аамтазы апсуа прозаңы аптыжәара змаз ажанркәа (ажәабжы къаә, аловест), атемақәа (акыта нхамфа, аңыаус азышәаҳәара). Мачк ицъбарацәоума ухәо икәзаргы, апсаатеи аңыыкаци ҳәа шырхәало еиңш, ииашоу, иобиективтәу ахәшьара рытоуп, рыпсыгерақәагы аарпшуп М. Папасқыр иповест «Мани-ца лысалам шәкәы», Ч. Цыонуа иповест «Гәдиса Шларба», И. Папасқыр ироман «Ерцахә амтсан». Атцаафы акыр атың атаны, иагу-иабзоу дырзаатгыланы, акыр инартбааны еи-лиреит И. Папасқыр ироман «Апхәыс лыпату».

Апхъафәә ибзианы ирдыреит Апсны жәлар рпоет Баграт Шыынқәба ипстазаареи ирәниамтеи ирызкны Вла-

димир Атқария иусумтақәа. Апсуа критикәеи алитетарттңаасы, егырт амилатқәа (аурысқәа, ақыртқәа ухәа) азәйрөи Баграт Шынқәба ирәниамта иазкны хыпхъазара раңаала астатақәеи амонографиақәеи рүөхъеит. Урт авторцәа дарбанзалаак азәгъы ироль ламыркәыләа исхәар стахуп апсуа поет ду ирәниамта аилкааразы, аттңааразы, ахъз аттаразы Владимир Атқария иқантажуо ичиду ахәшъареи азгәатареи ишапсоу. Уи ус шакәу агәра хнаргартә икоуп Владимир Атқария ара зызбахә ҳамоу ишәкөи «Аамтеи арәниамтеи». Баграт Шынқәба ирәниамта иазкны ара иагәлоу астата неитцихкәа («Ақаза ду», «Б. Шынқәба ипроза») еиуеипшым аптамтақәеи азтңаарақәеи ишрызкугъы, фунтқала еизакуп, шыңа-шыңа еипкааны, ҳагәыларпшны иаҳдырбоит апоет илирика ачыдарапқәа, ара апзызара змоу, асахъаркыратә хархәагакәа, уи ахадаратә мотивкәа. Шамахамзар урықәшаҳатхартә, ығәра угартә ихәоуп Баграт Шынқәба ипрозатә рәниамтақәа (аповест «Чанта дааит», ароманкәа «Ацынцәарах», «Ахаҳә еисоса») ирызкны иихәо ахшыфтаққәа.

Азнык азы хыхъ-хыхъла уахәаңшуазар, Баграт Шынқәба ирәниамта аханатәгъы арөхәаңхъыз иапсахеит. Иара иажәенираалақәа апхъазатәи реизга антижкыз инаркны акритикцәагъы, апхъаңцәагъы, деиңгәртейт, ахшыфзыштыреи агәцарапреи ығзамызт. Аха акымкәа-обамкәа иаптамтақәа аимак-айғакты зхылтқәаз икоуп. Уи ұңашьатәзам, ипсабаратәуп ҳәагъы иупхъазартә икоуп. Ипсабаратәуп, избан акәзар, асахъаркыратә рәниамта еиуеипшымкәа азнеишьақәеи, аилкаашьақәеи, агәнкылашьақәеи амоуп. Урт зегъы апхъаф дызустоу, интеллектуалтә ҳаракыра ахъынзақоу, иеилкаара, игъама зеипшроу ухәа ихәақәыртсоит. Ажәак ала, ашәкәыпхъаралагъы иакуп, ифбоуп, ихпоуп... Анбан здыруа зегъы ышәкәыпхъашьеи ргәйинкылашьеи еипшуп узхәо иқахума. Асахъаркыратә рәниамта ачыдарапқәа ируакуп уи еиуеипшымкәа апхъаңцәа игәнныркылар ахъалшо. Асқак зхысқәаауа, зны-зынла ашәкәыфы ирәниамталы иихәарц иитаху акәзамкәа, иаархәны, игәы итамыз, ихы итамыз даеакахы ирханы, даеакахы ииаганы авба, аепныхәа, уимоу, гәбған дұгъы анирто икоуп. Баграт Шынқәбагъы ус изыруқәахъеит. Әйрпштәйс иаагозар убасшәа иқалеит иара иповест «Чанта

дааит» иаиуз ахәшъарақәакгы.

Ари аповест акыпхъ анаба аштыхъ раңаак мыртцыкәа, азәымкәа фыцъамкәа акритикцәа ахңәажәеит, иагу-иаб-зую хәа ргэы иаанагоз рхәеит. Уимоу, автор штыхъка ҳхъайрпшүеит, апатриархалтә еизықазаашықәа ашәа рзихәоит хәа гәбган изтакәазгы җалеит.

Иарбан сахъаркыратә рәниамтазаалакгы иеипшны, аповест «Чанта дааитгы» зеиуахкы утаху ала ахңәажәашьеи айлыргашьеи амоуп, псыгерақәакгы уафы изадымбало иауқаху. Аха ахатабзиарақәа иамоугы улапш иткамшәо икам. Убартқәа рѣнитә Владимир Атнариа ари аповест обиективла, ганраңәала еилырганы, Баграт Шынкәба ирә-ниамтағы иара тыпс иааннакыло ииашаны иахъязгәеито, ипозиция хада садгылаофу.

Хәарас иатахузеи, «Чанта дааит» иазку адаńкақәа рѣы стәи еихъызшыу тყңқәакгы ыкоуп. Урт стәи еихъызшықәо хәа сызғу рахынта ғырпштәи затцәык аазгоит.

Владимир Атнариа дзыхңәажәо иарбан рәниамтазаалакгы иштәнхуа, иадхәалоу азтцаара дүкәа реипш, ус абжъаратә пхъаф шамахамзар, илапш иткамшәақәогыы, асса-мыссақәагыы, асахъаркыратә хәтакқәагыы раңааны игәеитоит. Убастәкъоуп ишүкоу «Чанта дааит» иазку астиатиагы. Аха цқяа игәаимтазшәа, цқяа даатғыланы дахымцәажәазшәа збоит «Чанта дааити», «Ацынцәарахи», «Ахахә еиғсеи» еидызкыло, еицырзеиپшу, еизакны иқазтço, акыр ахара ирпшу ахшысфак. Щабыргуп, «Чанта дааит» аперсонаж хада Чанта Чыргбей «Ахахә еиғса» аперсонаж хадақәа иреиую абырг (абду) Бежъани рдоухатә еигәныфра азбахә ихәоит (ад. 201–202), аха урт рдоухатә еигәныфра зызхәоу, «измаану» акритик цқяа инагзаны ихәимхәазшәа збоит.

Зызбахә ҳамоу аптамтақәа ахпагы еидызкыло, еицырзеиپшу атәи сара маңк схәахъан «Ахахә еиғса» иазку систатиак ағы. Ари азтцаара раңаак сеагәйламхалакәа иазгәастар стахуп тезиск аҳасаб ала. Урт ахпагы рзеипш идея еизыркәкәаны ҳахәапшүазар, апсуа жәлар рлахынта, рпеипш азхәыцра, еиуеипшым аганқәеи аспекткәеи рыла аңаңырғара иеиднакылоит, абри азхәыцра еицырзеиپшны ирымақәоу зегъы иреиҳауп. Абжъарак арәниамтақәа ахпагы аигәныфрақәа, аиқәөйттра ахърымоу атыпқәа раңааны уафы ипшаар җалоит.

Аңсұа литература атоурыхи, иахъатәи атагылазаашьеи, уатқәтәи аңеипш интерес измоу дарбанзаалак апхъас ирто раңдауп Алықыса Лашәриа ирғиамтеи («Ауағы дықанатқ мрашәа дқапхалароуп»), Алықыса Гогәуа ипрозеи («Ал. Гогәуа ипроза ақнытә»), ажәабжъ ажанри («Ажәйтәи ағатәи аңсұа жәабжъ ағы») ирызку Владимир Атнариа истатақәа. Иқәргылоу апроблема ғонуцқала маңк аизакра ағзаргыы, автор маңк матага-чатағашәа ифит үхәартә иқазаргыы, ағыпсақъара иныпшзаргыы, апхъас, илапшхәаа артбаартә, аңсұа литература антыңғы адунеитә литература дналанарапшуа иқатқоуп атеориятә қазшы змоу, иахъатәи ҳаамтазы алитетурадыррағы икоу ахырхартқәа ирызку асттия «Агармония акөү алгебра акөү?». Асттия ибзианы ианыпшуетт автор иерудициа тбая, аттара шимоу, иттарны дышхәйицуа, ағенкылара бзия шимоу. Имаурөхәартә икоуп дызлацәажәо аздықара иадхәаланы адунеитә литература иадыргуа азәырғы ашәкөйсөңеи аттараудаи ргәаанагарақәа ахъааито. Сара чыдала исгәапхеит ҳазтагылоу ашәышықәса 30-тәи ашыққәа рзы ҳтәйлағы ағиара зауз, зышыатақәа ғәгәала изхаз авульгартә социологияни иаху, иаттыхәоу иааркьяғыны дахцәажәаны дахъақәзбаз, уи иткоурам анырра ду шықанаттац ахъиҳәо. Иара убас ииашоуп ҳәа сғәи иаанагоит астроструктуализм иаzkны Владимир Атнариа иааникыло апозициагы.

Автор ари асттияғы акымкәа-әбамкәа зызбахә далацәажәаз ахырхартқәеи атеорияқәеи хатабзиарақәас ирымой инариваргыланы малырқәас ирымоугы ииашаны иазгәеитеит. Ари асттия егырт излареипшым, ишреипшым еилыскаауетт, гәтакысгы теориятәла ҳәаак қайтцаң дашытан. Убас шакөугы, аңсұа литературақынтаи фактқәақ, цәйртпрақәак ихы иаирхәашаз ипшаар ақырза еиғхон ҳәа исыпхъазоит. Уи аганахъала азгәатқақ иадамзаргыы иахықаимтаз сғәи еихъашуеит.

Владимир Атнариа ишәкөи «Аамтеи арғиамтеи» иеиднакыло аусумтақәа зеттүү рахъынта чыдала уағы илапш итшашәартә, настыы иалкаау ахәшьара иапсоу акы акәны икоуп мчымхарыла азежәтәи ашәышықәсазы Тырқатәила инанагаз аңсұаа ирхылтшытроу гәыпшық аңсұаа рхатәи бызшәала арғиарахъ ршыапы ахъеихыргаз амзызқәа ахъипшашаа. Ари асттииеси, настыы иара зызку атемеи рыкәшамыкәша уағ ииҳәаша раңдоуп. Арақа ихадароуп ҳәа сғәи из-

аанаго хшығтқык азбахә алаңәажәарала иазсырхойт.

Изакөү уи ауп, иахъа ахәаанырцә инхो апсуаа рнапы итыйт-уа цәахәак иадамзаргыы ҹыдала, лымкаала ахшығзыштыра ататәуп, уаатәи авторцәа ргәи азтатталатәуп. Убри хықәкы хадас иман ҳәа сгәи иаанагоит Владимир Атнариагы истатия «Агәкәа еизааигәазтәуа апоэзия» анифуаз. Урт рпоезиатә, рырғиаратә бжыы макъана идумзаргыы, хара ҳлымхаңы, ҳадыррағы иаафороуп. Владимир Атнариа истатиағы иаани-го ағырпштәкәа мацарагыы хъаҳәа-паҳәада агәра ҳдиргоит ахәаанырцә инхо апсуаа рмилаттә ҳдирра шмызың, уимоу атыхәтәантәи ашықәсқәа рзы өңиң ағыхара ишағу, рпоези-агы хадаратә принципс иамоу ржәйтә псадгыыл азгәшьра шакөү. Дара хатала атәым тәылағы инхозаргыы, ус ртоурыхтә лахынта ирзағбазаргыы, гәла-псыла, доухала ҳара иxaцуп, рыпсадгыыл Апсны ачапан изладхәалоу арахәың Ҙымтәа. Ус анакәха, урт раптамтақәа итәымны акәымкәа, псабарала ҳмилат литература, иаандыланы ҳкультура иатеуп, иа-ласоуп. Сара сгәигуент Владимир Атнариа дзыхцәажәаз, ағымтақәа еилиргаз рнағстры нақ-нақ итказы арғиағцәа цәртүш ҳәа. Аха мышкы зны аshedевркәа апзызто анықалаша ҳәа ҳампшыкәа, иахъанатәгы азәйк-өңиңкәа раптамтақәа Апснытәи апсуа школкәа рзы итыйтүа артцага шәйкәа ир-гәйлататәуп, апограмма иалататәуп ҳәа сгәи иаанагоит.

Урт рфымтақәа рыгәхъаа амкра, кынтыңтырак еиңш рыхәапшра азин ҳамам. Ҳара ҳакәм, ишәымбои, аурыс литература иага идузаргыы, ахәаанырцәтәи рышәкәығағцәеи урт раптамтақәеи шақа игәцараркуа, урт рфымта цәаҳәакгыы шыбжъадмырзуа.

Владимир Атнариа ишәкәи «Аамтеи арғиамтеи» Дыр-мит Гәлия ихъз зху Апсны Ахәынҭқарратә премия атаразы иқәргылоуп. Сара пхъағык иаҳасаб ала саզәйкны ашәкәи автор ари автор ари аҳамта ду хъаҳәа-паҳәада ианашьара дапсоуп ҳәа сгәи иаанагоит. Ашәкәи иазкны акык-әбак азгәатақәа шықастағзгыы, ахә ҳаракны ишъатәуп ҳәа изысыпхъазо итегъы ыкоуп. Автор уаанжатәи иусумтақәа рыла акыр алагала ҭайтахъеит. Уртгыы ҳхаңы иааганы иҳамазар ҳаҳетоуп. Насгыы зызбахә ҳамоу апремия астатус ағы интқааны иҳамзаргыы, уи аиуразы акомиссиахъ инеи-уа рапхынта ҳара еиха хрыдгылазароуп апсышәала иаптцуу

аусумтақәа. Дырмит Гәлия ибызшәала иара изку аусумтақәа апкыжәара рымтакәа, аганахъ иааныжыны, иара ихъз зхыу апремиа даеазәы ианаҳшъар, хиашахома?

Ажурнал «Алашара», 1994 ш., № 1

Ажәенираала аиғартәышьеи үи атتاареи

Иеиңірдіруа аңсұа критик, алітературағаңдағы Владимир Атнариа имонография «Аңу жәенираала аиғартәышья». (Аметрика. Ариттика. Акомпозициа)» иуадағозу алітературадырратә зтәарақәа ирызкуп ххәар, хымпода, хиашоуп, аха ари еизадаңәоу хшыфтақуп. Изызку азтәарақәа реипш, иара амонография ахатагы хатабзиарақәас иамоу, иагу-иабзоу ухәа реилыргарагы мариам. Аудағрақәа амыңхә сырхашшаауеит хәа салагом, аха уеизгы, егъырт ҳарқәатқуазаргы, иазгәтәзар ахәтоуп ажәенираала аиғартәышья иадхәалоу атерминқәа аңсышшәала рхәара шыудағу, аверсификациятә зтәара уадағқәа ирызкны урысшшәала иғу амонографияғы аңсышшәала ахцәажәара шымариам. Убартқәа рұнтытә үи ахцәажәара имариоу, иаҳдыруеижъетеи анбатәиу хәа иупхъаңаша хшыфтаққәак рыла ихаңсыркыр стахуп.

Ажәалатәи асаҳъаркыратә рәниамта (афольклор акәзааит, ағыратә литература акәзааит) еиуеиңшым аганқәа рыла уағы дрызнеини ититәар қалоит: атема, атқакы, аидеиа, аперсонажқәа реилазаашья, рцәыргашья, урт досу қыдаракәас ирымоу раарпшра, асаҳъаркыратә хархәагақәа, аиғекаашья формақәас иамоу, абызшшәатә қыдаракәа, асаҳъаркыратә хәтаңқәа (адетальқәа хәа изышшыту) рроль ухәа егъыртгы. Арт реипш икоу аганқәа аки-аки еидхәаланы, еизакны акемкәа, руак хазы ифалхны, ифалкааны иага ибзианы иуттаргы, иазхоны хәа иқам. Иаххәап, арғиамта атема ду штнахуеит, уара узыргәамтцуаз, угәы икылхоз акы аанарпшшет, инартбааны ауаажөлларратә тракти актуалреи амоуп, аидеиагы ухнахит, аха автор урт (атемеи аидеи-еи) ирықәннаганы, ирышшәаланы, ирзипшааз аформақәа

рхатабзиара зеиңшроу цъя игәаумтазар, игәнумкылазар, егырт абаузхо? Интересс иштүхызы арғиамта азганк (офба-хпа гангыры ракөзааит) мацара аилкаара, ихыбжа-өйбжоуп, еихыр-еивыруп ауп иаанаго. Убри ақнитә, аганқәа зегы цъярак рхы еидкыланы, комплексла, еизыркәкәаны уанрызхәйцлак ауп арғиамта ахатабзиарақәа иамоу цъяра гәнкылара анулшогы.

Зығбахә схәази урт иреиңшқәоуи тәға змам азтцаарақәа рахынты аиарбанзаалак ухы назқәуклак иахынзахәтоу аилкаара, аттцаара марианы хәа иқам, дара аки-аки еидхәлоуп, еихыпшуп. Убас шакәугы, шамахамзар, уи знапы ала-ку аттарауаа еиңәакны иазгәартахьеит зегь реиха иуадафу ажәенираала аиғартәыша аттцаара шакәу.

Избан уи усқак изыгуадафузеи?

Иркьяғданы акәзаргы ари азтцаара атак ақатцааралы даара ибзиа заны иаадыруеит хәа иаҳапхъа зо акык-офак еитаххәароуп, иахтәалахаршәароуп. Изакөу уи ауп, ауасытәйсса ицәажәаша аформақәа тәға рымам, еиуеиңшым апринципқәа урықенікәаны еихыушар қалоит: 1) прозала (еизаданы) ацәажәара; 2) жәеенирааланы ацәажәара. Арт ағ-формак аки-аки злеиңшқәоу рымоуп, аха излеиңшқәамгы раңауп.

Ишдыру еиңш, шамахаңак акәмзар, ауаа есымшатәи рцәажәараан ажәенираала форма рхы иадырхәазом, иағырылша зом. Ауаа есымшатәи рцәажәараан апзызара змоу прозала, еизаданы ацәажәароуп. Апрозеи ажәенираалеи злеиңшқәоу рахынты ихадароу ғба ирыдамзаргы азгәаҳтап: 1) ажәенираалагы апрозагы хадаратә мыругас, пстазаашьас, абцъарс еиңримоу абызшәа (ажәа) ауп. Дара ағбагы ауаа азәи-азәи реилибакаара, реигәнныфра афункция наргзоит. Дағакала иаҳхәозар, апрозагы ажәенираалагы аинформациятә (акоммуникативтә) функция нарығзоит. Хәарас иатахузеи, досу рхатә ышдарапқәа рыманы.

Ашкол хәыгқәа инадыркны зегы иаадыруеит абызшәа (ацәажәара) зегы иреиңшоу ахәтач аштыбыжь шакәу. Еиуеиңшым аштыбыжьқәа рыла ишъақәгылоуп ажәа. Ажәенираала матәахәс иамоу, излеиғекаау, шытас иамоу ажәоуп.

Абызшәа (ажәа) апрозагы ажәенираалагы еиңеиңшны рыматқ ауеит. Абжытқыя инаркны абызшәағы асахъаркыратә

функция аналгзара злымшо ажәа ықағзам. Асахъаркыратә функция аналгзараразы абызшәа иалоу ажәақәа неипымкрада зегзы мчхарала еиқароуп. Даеакала, абызшәа иалоу иарбан-заалак ажәазы иаххәар қалоит исахъаркуп ҳәа, мамзаргы исахъаркым ажәа абызшәа иалагам ҳәа. (Хәарас иатахузей, ицензурам ажәақәеи ажаргонқәеи арахь иаланапхъазом). Аха абызшәа иалоу тәфа змам ажәақәа рхала ипсақыаны, аки-аки еидхәаламкәа, хара-бъара ишықоу, досу иры-моу асахъаркыратә мчы (умоу, ртакгы) акырза ипсығеуп, ажәақәа еиғекааны ианеиштагылоу ауп рсахъаркыратә мчгы анаапшуа, ианырныпшуа.

Иага ажәа пүшзазаргы, иага атқакы бзия амазаргы, ахала, аконтекст иалхны, иақөганы, иақөтханы ианаҳхәо ихаззоуп. Мамзаргы ара ҳхы иаҳархәар қалоит абас еиңш икоу аиғырпшра: иага ибзиазаргы, иага иғәғәазаргы, тәғанк арсны аанды қатданы салгейт шузымхәо еиңшуп ажәак ахала иануҳәо. Тәғанки аандеи реизықазаашь угәланаршәартә икоуп ажәеи ажәенираалеи реизықазаашьагы. Иаагап даеа еиғырпшракгы: ақырмыйт бзия иалхны ахан бзия ургылар қалоит, аха ақырмыйт ахата ахала иахъеилажы хануп узызхәом. Абасшәа икоуп ажәенираалеи абызшәеи (ажәеи) реизықазаашьагы.

Ус акемкәа абафхатәра змуо апоет абызшәа иалоу ажәақәа арымзая рұқынтаи иалпшашаны, ахшығтқак бзия рытанды ианеиғикаалак, ианеиштәиргылалак, урт ироуа асахъаркыратә-естетикатә ҳатабзиарақәа даеакзахоит. Ихадароу ақазшықәа роуп апоезия иалнапшашаау, убри алоуп иара (апоэзия) абжыаапнтытәи ацәажәара еизада (апроза) излеипшым ҳәа ифуан аурыс критик ду Н.Г. Чернышевски.

Жәеинраалала ифу атекст (атахызаргы ақыаад иантам-кәа ғырхәалагы ақәзааит) абжыаапнтытәи ацәажәареи прозала иаптцуо арғиамтеи излареипшым ачыдарақәа арымзая амоуп. Арақа, ҳәарас иатахузей, сара зызбахә сымоу апоезия иашатқәкья иатданакуа, жәеинрааланы еиғекаау, еиғартәу аптамтоуп. Иара апсуа термин «ажәеинраала» ижәйтәзаны иқамзаргы, хбызшәа ахатәи ресурсқәа рылоуп ишышишықәгылоу, акыргы иманшәалоуп, изызку, иаҳәарц иатаху аматәар закөу ибзианы иаанарпшуюйт: «ажәа» «еинраала». Аформа аганахъала апроза ҳәа изыштыоу

аңтамта ауағы ипсабаратөу есымшатәи иңәажәара еиңшуп ма иазааигәоуп, ауағы есымшатәи иңәажәашь, иажәабжыхәаратә нормақәа иртыгazам, урт ирхыхәәзом. Ажәенираала акәзар, уи ауағы абжыапнытәи иңәажәара (прозала аңәажәара) иағырпшны иаагозар, ипсабаратәымшәа икоуп. Прозала иаңтоу атекст ағы аңәахәа иалкаау чыдара амазам, үзара пәкәра чыдак ипнакуа иқазам, абызшәа ахата традициала ишъақәгыланы иамоу аңқарақәа рымапцара ирықәнүікәоит ақароуп. Аха ари иаанагазом апразатә, ажәабжыхәаратә форма аиғекаара атахзам ҳәа.

Ажәенираалатә аиғекаашь аформақәа рдирра захтаху раңәоуп. Иаххәап, абарт реипш икоу азтәарақәа ртак ақатцаразы: иарбану апоезиза захъзуттәкәа иатцанакуеит ҳәа иаҳапхъазаша ажәенираала? Изахъзузен исахъаркуи исахъаркыми ағымтә? Ажәенираала хатабзиарақәас иамазарп иаҳәтоузеи? Атакы аума, аформа аума, мамзаргы урт еиңрыганы, еиқәйтханы қалашь арымоума? Ажәенираала иауаршәаны «атакы», «аформа» анахәо иаанагозеи? Еилыргашьас, еивыгашьас, еилыпшаашьас ирымоузен сахъаркыралы иңәтәи ипсүгеуи аженираалақәа?

Ажәенираала зләкоу аңыдарақәа зегъы ус баша знык-кәарала унарыздыххыланы иузгәато, хыхъ-хыхъла маңара иадубалартә, матәарк ахасаб ала иркытсымтцуа иукыртә, иуштыртә иқам. Ағымца змоуи измами ателқәа урыхәапшит ҳәа блала маңара ишузеиғымдырраауа еиңш, зны-зынла ажәенираалақәагы ғонуцқала иагроу, псыс иаҳаттәкьюу ус баша унагәдүпшылеит ҳәа адәахъала, хыхъ-хыхъла иадубало адыргақәа, аңыдарақәа реилкаарагы зынза имариам. Иаххәап, ажәенираала аңәахәақәа үзара пәкәра чыдарақәак рыла еиғекаазароуп, хыпхъазара раңәала зда псыхәа ықам акомпонентқәа рыла еибытазароуп. Ажәенираалағы ақәы-тәгәара змоуи измами аңырақәа рхыпхъазара үзара акала еихышәа-еитышәаны, иеикәғыртуа, итибаго иқазароуп. Иаххәап, аңәахәақәа руак жәаф үзира амазар, еғиң быжъба рыла ишъақәгылазар, дағакых пшы-цырак рыла еибытазар, ақәтәгәарақәагы иаҳабалак еиғекаарак рымамкәа ипса-кынаны харабтъара иқазар, цқыа уағы илымхағы иааниум, апхъааргыы, агәнкыларазгыы иманшәалам, адисгармония ҳәа изыштыоу қалеит ауп иаанаго, ажәенираала бзия ҳәангьы

узахъыңтном. Уи хыриааланы, уағ иғағы иааниуа архаша аи-ум, атакгы зыбзиахом, апшарағы аңызынит, иахылтца абжы атақта-тағараққеи атагө-тасраққеи аиуеит, лассы уағы иғәй ақәптәоит.

Ажәенираала имарианы уағы ихағы иааиртә, ихы-игәи италартә, иткарны иңә-ижы ианырытә иқаларц азы ритмикала еибызароуп, арифма амазароуп, строфалагы еихшазароуп. Егырахъқа, даға ганқәак ырла иага хатабзиара амазаргы, ара акық-әбак иасырбаққа акомпонентқәа руак иадамзаргы иагзар, ажәенираала хыссаҳоит, асахъаркыратә еффект ҳаракы азықатқаом, зымтәзыжәфаққа змырхыз апсаатә еипшхоит. Иарбанзаалак абызшәа иара ахатәи фонетикатәи алексикатәи еилазаашаққеи тәа змам аморфологиатәи асинтаксистәи ыңдараққа ирхыпшуп, ирыңдхәалоуп, урт ачыдараққа шыатас иаиуеит.

Ажәенираала аиғартәыша иақны арақа сналас-фаласны акық-әбак зеипш зтцаараққаң ырбахә машәирны исымхәзенит. Урт ргәлашәара хымпада иатыхын ҳәа исыпхъязоит ари астата иызызу Владимир Атқария ишәккәи «Аңсуа жәенираала еиғартәыша» тәкыс иамоу аилкааралы. Уи ашәккәи агәнкыларазы, иагу-иабзоу цқыа агәатараразы, ахәшьара обиективла атаразы, маңк иадамзаргы, архъяң атеориатә зықатара имазароуп. Ажәенираала аиғартәыша иадхәалоу атцаара уадағқа зеипшла ақәзаргы иузымдыруазар, ари ашәккәгы ус баша унадыхыланы иузеилкааум.

Ажәенираала аиғартәыша атцаара атеориатә усумтаққа шмачымгы, аңсуа литературиепш зықәра маңу акәм, атрадиция дуи атоурых дуи змоу рөгры еилкаам, еилапатаны икоу атцаараққа раңдоуп. Аңсуа жәенираала аиғартәыша ақәзар, уи наукала атцаараразы иқатдоу маңзоуп. Уимоу, иағацацәахарым ҳәа стәи иаанагоит алитетураттцааратә зтцаараққа зегъ реиха еилкаам акы ауп схәргы. Абри ага-нахъала иқатдоу акық-әбак аңышшәаққа (Мушыни Ақашба, Леуарса Көйтқниа, Хәыхәйт Бәжәба, Шалуа Инал-ипа, Нина Лакоба, Артур Аншба, Владимир Агрба, Мушыни Лашәриа, Владимир Зантария аконкреттә зтцаараққа ирызку раз-гәтаққаң, Баграт Шыныңба 1952 шыққасы ииккүпхызыз истата инейцых «Аңсуа жәенираала аиғартәыша иақны») азхоны ҳәа иқам. Владимир Атқария зырбахә ҳамоу иусумта

апсуа версификация азтаара уадафқәа, къыс змам, итتاам азтаарапқәа жәпакы ирызку, архазатәи инеитыху монографиоуп.

Владимир Атнариа иусумта «Апсуа жәинраала еиғартәышь», хымпада, излағышу, излаоригиналтәу раңдоуп. Еиқәланы, избамкәа, ирыхцәажәамкәа, иттаамкәа икоу апсуа версификациатә зтаара хадақәа наукала ииашаны иахықәнаргыло, урт риттаара ашьатақәа ахъаку маңаралы уағы акыр ианақәоит. Уи анағстывы ашәкәы конкретлатәи материал ду амөханакуеит – афольклортә поэзия инаркны иахытәи апсуа поетцәа ғарацәа раңтамтақәа рұйнза зегы. Амонография ианыпшүеит апсуа жәенраала аиғартәышь формақәас иамоу, азеипш тенденциақәа алипшаарц, иаликаарц азы автор ҳмилаттә поэзия ахы инаркны зегы лархәы-фархәны ишгәеитаз, ғың дышрыпхъяз, ихадақәоуи ихадақәами, иреиғүи иреицәоуи реилкаара, реилыпшаара шилшаз. Абасала, ганкахъала, итеориятә зықаттара ҳаракы иабзоураны, даға ганкахъалагы аконкреттә материалқәа ибзианы иахьидыруа иабзоураны апроблема уадафқәа риттааразы аттарауағ аханатә ахырхартә иаша аликааит.

Аусумта азеипш композиция еилыхха иқатдоуп. Ишьақәгылоуп аллагалажәеи, быжъ-хыки, алкааки рыла, атыхәтәантәи адәкъақәа рәғы иануп автор ихы иαιрхәаз аусумтақәа рбиблиография, урт рхыпхъязара маңаралы раңдоуп (хәычи дуи хышәи акы усумта рұбахә ҳәоуп).

Алагалажәағы еилырганы ихәоуп автор гәтакыси хықәкыси имоу, апроблема хада иқәиргылаз актуалра зеипшшроу. Анағстәи ахағы аттарауағ критикала дрызнеини, обиективла, ганрацәала ититтааит апсуа жәенраала аиғартәышь иазкны иахъа уажәраанза икыпхъны иҳамоу акық-фбак аусумтақәа. Урт рхатабзиарақәеи ригхақәеи ирызкны автор иқаиттәз азгәатақәа архъағ ригера игартә хыпхъязара раңәала аргументқәа рыла ишьақәиргәеит. Өырпштәык ахасабала иаазгар стахуп иғыңуп ҳәа ипхъязатәу автор ихшығтакқәа руак. Изакәу уи ауп, акыр шықәса раахыс апсуа литературадыррағы агәаанагара ықан апсуа жәенраала еиғартәышь асиллаботоникатә қазшы амоушәа, ари аформа амөхак душәа. Апсуа жәенраала аиғартәышь асиллаботоникатә қазшы амоуп ҳәа ишьақә-

зыргөгө о авторцәа Владимир Атнариа ирзиуа акритика анаукатә татғәы амоуп, хымпада атабырг изааигөуп ухәартә икоуп. Аттарауаа иааганы анализ зиуа аматериалқәа излахдырбо ала, апсуа поэзияғы асиллаботоникатә шәага аформа апсызара аманы, иалатқәаны иқа замзаап, ари ашәагала иаптоу ажәенираалақәа акыр имачзаап.

Апсуа жәенираала аиғартәышьяғы иахыло асистемақәа зеипшроу рыпшаара, рыттаара иуадағзоу акоуп. Урт асистемақәа рахынтә еиха апсызара змоуи измами реил-каразы Владимир Атнариа зегъ раңхъа иқәыргыланы дахцәажәйт, иусумта ахқәа руакгы азикит хбызшәағы ақәгәгәара рольс инанагзо, уи ахы шцәирнаго, изеипшроу азтцаара. Избан, иараби, ақәгәгәара азтцаара асқак ахшығыштыра зеитазеи? Избан акәзар, авторитет змоу алинг-вистцәеи ажәенираалаттцаағзәеи еищәакны, настыры ииашаны излазгәртахъо ала, ажәенираала аиғартәышья асистемақәа иарбанзаалак абызшәа апросодиа (ари ажәа абырзен бывшәа ақынты аяагоуп, иаанагоит «аңырғызра», «ақәгәгәара») ачыдарақәа иуыркәмтхо ирыдхәалоуп. Алинг-вистцәа азәырғы итыртцаахъеит апсуа бывшәағы апросодиа (акәгәгәара) ахы шаанарпшуа П.К. Услар, Н.И. Мар, А. Дир, Г. Деетерс, Г. Розен, А.Н. Генко, К.В. Ломтатизе, Б.У. Шыынқәба, Х.С. Бгажәба, М.М. Циколиа, Н.В. Аршба ухәа. Хбызшәағы ақәығәгәара зегъы реиха чыдарас иамоу уи ауп, үзарак итышәынтәланы, ажәақәа рөй тыңк алхны, фиксация аманы хәа иқа зам. Иахгәалахаршәап ақәгәгәара үзарак итышәынтәланы, иалкаау тыңк алхны иахъамоу абызшәақәа шықоу. Өүрпштәыс иаагозар, англыз бывшәағы ақәгәгәара ианагь ажәа апхъатәи (актәи) абжыықа штыбжы ауп измоу, афранцыз бывшәағы ақәгәгәара змоу атыхәтәантәи абжыықа штыбжыоуп.

Апсуа бывшәағы ақәгәгәара – еитатцуеит, адинаникатә қашшоуп иамоу, настыры иара ажәа атқыши шытанкыла апса-ра аналшогы раңауп. Иаххәап, ажәа «аңа» ағы ақәгәгәара апхъатәи «а» иақәшәозар, аңауп (урисшәала «сон») иаанаго, ус ақемкәа ари ажәағы ақәгәгәара атыхәтәантәи «а» иақәшәозар, закәзаалак акы аңауп (урисшәала «кожа») иаанаго. Ас еипш икоу ағырпштәқәа апсуа бывшәағы тұға ры-мам.

Хәарас иатахузеи, абызшәағы ақәтәгәара зеипшроуи уи ажәенираалағы ахы шцәырнагауен аиғдырраара ахәтоуп. Владимир Атнариа ҳбызшәағы ақәтәгәара ароль зеипшроу дазаатғыланы аттаара зитаххаз уи ажәенираала аиғартәразы алшарақәеи аныррақәеи хирбарц азоуп. Ари аспект ала зызбахә ҳамоу азтцаара иахъя уажәраанза азәгъы ышадала итимтцаацыт. Автор иртбааит, иртцаулейт апсуа версификацияғы ақәтәгәара ароль изкны ҳара уажәраанза ихамаз ҳдыррақәа. Хыпхъаңзара раңала аконкреттә фактқәа ааганы агәра ҳартә иахирбейт апсуа жәенираала аиғартәышъя аформақәеи апсуа бызшәа апросодиатә қашшақәеи шеидхәалоу, ишеихъыпшү.

Иарбанзаалак абызшәағы асахъаркыратә мчы змам ажәа ықајам ҳхәоит, аха ацәажәараан, ацәажәаратә зеипш контекст ағы ажәақәа зегъы еицепшны рсахъаркыратә мчы еиқарахаша ropyама зам, акцент зеипшроу ала акы еиқәоит, акы еиттахоит. Досу абызшәа иамоуп ағнұтқатәи атакырақәа ирхыләниааз, традициала ишьақәғыланы икоу акцентациятә ышадарақәа. Урт ачыдарақәа ажәенираала аиғкааша ахәақәтшара зларылшо раңоуп. Владимир Атнариа ақиаки еидхәаланы ититцааит апсуа бызшәа иамоу ақәтәгәара ачыдарақәеи, акцентация ароли, ажәенираала аиғартәраан урт рхы шаадырпшүеи.

Җабыргуп, аттарауда ихшығтқаққәак, иқантқо алкаақәак нақ-нақ итқагы иртабыргтәхар, итқагы ашъақәргәтәра ртакхар, мамзаргы аимак-аиғек рхылттыр қалоит. Әйрпштәыс иаагозар, апсуа бызшәағы ақәтәгәара ақазашьеи аурыси анемеци бызшәақәа рәғы уи шаапшүеи типологиала излеипшқәоу ықоуп ҳәа иазгәеитоит (ад. 53). Урт еипшуп, мамзаргы типологиала аиуара рыбжьюуп ҳәа еихараңзак изипхъазо, апсуа бызшәақнеиپш, аурыси анемеци бызшәақәа рқынгы ақәтәгәара адинаникатә қашша ахъамоу азоуп. Ажәакала, ара зызбахә ҳәоу абызшәақәа рәғы ақәтәгәара типологиала аиуара ахъаанаңпшүа ажәенираала еиғартәышъя асистемақәагы аизықара ropyаманы иқанаттауоу, иқанамттауоу нақ-нақтәи аттаарақәа иаҳдырбороуп.

Иарбанзаалак амилаттә поезия аиреде ашъақәғылареи шымариам зегъы ирдүруеит. Убас, апсуа поэзияғы ашъақәғыларе мариамызт, ачыдаратә пықәсыларақәа аман. Дәнүйекала иапырхагаз, иапықәсылоз атагылазаашъақәа (иаххәап

С. Чанбей, Л. Лабахәуеи ухәа реицш иқаз абағатәра ду змаз апоетцә азәйрөс рөфытхаматазы Сталин икульти берилевшчинеи иахърыхәз, мамзаргы 1941–1945 шықәсқә арзы Аңынцүтәила еибашьрағы гәпфык ахътахаз рымата-ра ракәм ара сара зызбахә сымоу. Ҳмилаттә поэзия, алите-ратура иаандкыланы, ағнұтқатәи аудадафрақәагы аман. Аңсуа поетцә амилаттә ҳәақәа иртакәнды афольклортә традиция анағыс изәпшышаз, изықәнныңәашаз акагы ықазамызт. Җабыргуп, афольклортә традиция ғәгәа, атради-ция беиа рыман, аха ағыратә поэзия арғиаразы уи азхоны ҳәа иқамызт. Аңсуа бызшәа ианаалаша, иашьашәалахаша ажәенираала аиғартәыша аформақәа рымпытахаларазы арғиаратә пшаарақәа мәғлұтәын, акымкәа-фбамкәа аект-перименткәа қататәын. Аңсуа бызшәа шәышықәасала, зқышықәасала ишиғиоз ғапыцлакән, ағыратә культура иашьцыламызт, ипнамшәацызт. (Җабыргуп, иахъатәи аңсуа зхылтыз ажәйтә зны ағыра рыман зхәо атарауаагы ыкоуп, аха ари ағаананагара макъана цқья инагжаны ишъақәргәгәм). Иага умхәан, ғапыцлатәи абызшәеи ағыратә, алитетуратә бызшәеи ҳәа дүззак рыйжымзаргы, адекватра рзеиба-утцәкъо иқам, досу ачыдаракәагы рныпшуеит.

Аңсуаа жәенираала аиғартәразы еиха иашьашәалоу, иа-наало аформақәа рымпшаара уадағын, уағы ихәар қалоит бжеихәнгы ҳпоетцә гәнүхәтцысталакән, интуициалакән ршьаға шеихыргоз ҳәа. Ҳәарас иатахузеи, аңсуа литература аиреи ашъақәгылареи рпериодкәа раан афольклортә традиция маңарағы иаанымғыла жеит. Азәйрөс апоетцә арығыршәон атрадиция дүкәа змоу алитетуратракәа (лым-каалагы аурыси ақыртуеи литературакәа) рпышәа рхы иадырхәарц, урт рахынтаи еиуеипшым аверсификациатә формақәа, асистемақәа псаҳны раагаразы ашъағақәа қар-теит. Аңсуа персификация системақәас иамоу, иаднакылаз, иаднамкылаз, иғиаз, имғиаз ухәа конкретла уажераанза цқья ихәздыррамызт, наукала итцааны ихамамызт. Изды-руада ҳпоетцәа изакәзаалак пәкарап иқәмнүңәозар, аңсуа поэзияғы ажәенираала аиғекаара аганахъала анархия ахра ауазар, досу иреиаратә хақәитра пқырақ, ҳәаак амтајакәа, хамаңызарала, иааипыхъашәаз формала ажәенираалақәа ифуазар? Мамзаргы арақа зегъы зықәнныңәо, зегъы зымат-

руа закәанпқаралыктың ыңғоу?

Иркығаны, ажәак-фажәак рула алаңдайтаса уадағуп, аха үеизгүй үккә иззызхәйттәу, хшығозыштыра зғырхатәым тәгілазаашькә азбахә сымхәкә асавсуам. Изакөү уи ауп, апоезия иашатқәкә иатқанакуа, қазарыла ишү ажәенираала үеизгүй-үеизгүй иоригиналтәйзароуп, уаңзатәкә аиарбанзаалак акы еиңшымзароуп, иғындароуп. Уи ганкахала. Даға ганкахала ҳаққаңшудаа, зегін рула иғыншоу, атрадиция үзінде акала (ма аиғартәйшы аганахала – шәага-загала, азеиңш структурала, асахъарқыратә хархәагақә рула ухә) ихы иаимырхәкә, үзінде нырак имоукә апоет арғиамта ғыңғыл аптцашы имағам. Ажәакала, арғиамта ғыңғыл аптцареи атрадишиен реизықазаашы иуадағзу зәдаароуп. Владимир Атқариа зығбахә ҳамоу ишәкәғы ари аздаара уажәы-уажә дазхъапшны, амаршәа кны далаңдайтаса, уи аңсуга поезиағы конкретла ахы шаанарпшуда акыр ииашаны иззегеиттәу. Қырғыштың иағозар, апхың ағера игартә иирбоит Аңсны жәлар рпоетцәа дырмит Гәлие Баграт Шынқәбен досу рлагала зеңпшроу, урт рырғиамтағы афольклортә традишиен дара ағың иқартцози реизықазаашы зеңпшроу.

Владимир Атқариа имонографиағы дмыңцакыкә, ип-кааны ититдаит аңсуга жәенираала аиғартәйшы ииашаны уажә-раанда изнысхью аеволиуциатә мәғ. Аңсуга поезия ииашаны шытта иамоу апышәеи аихъзарақәни тәнкыланы, ретроспектив ҳасабла, уағы иеыртынчны изнысыз амбақәагы гәеиттар обиективлагы ахәшьара риттар алшоит. Владимир Атқариа ус иағыықаиттәу. Аконкремтә материалқәа рыхцәажәара хаширкит аңсуга фольклортә жәенираала аиғартәйшығы формакәас ыңғоу зеңпшроу аилкаарала. Атқаруағ уи, хымпада, ииашаны иқаиттәу. Иара хъақәа-пақәада диашоуп аңсуга фольклортә жәенираала иғартәйшы аганахъала асахъарқыратә формакәа даараңаираңдайтаса, еиңшым ҳәа анышыңақәиргәрә (ад. 74). Ус баша аушәақә ақемкәа, хыпхъязара раңдайтаса афактқәа ааганы, ажәенираалақәа хәтә-хәтала иғәатаны, автор ииаширбоит аңсуга литературатә жәенираала афольклортә традиция шытас ишаңуз, ииашанғы иззегеиттәу алитетуратә жәенираала аиреи ашыңақәгылареи аетапқәа раан ихәақәзтаз афольклортә традиция шакөу. Ҳәарас иатқанхузеи, ҳпоетцәа ииашығы

афольклортә традиция зныпшқәо ықоуп, ари нахыстырылғанда дағылышты, аха уи дара даға формалық рыла рхы иадырхөойт, еиха дағақала ирнүреует.

Аңсұа фольклортә жәеинраала сахъаркыратә формалық аймак, излақоу ырпшааран аттарауда, комплексла дрыз-неиуеит. Ииашаны изгөйтілеңтір архаикатә фольклортә бақақәа рұғы ажәеинраалеи (ажәалатәи атексті) ашәеи (амелодиесі) пасбарала иузейкөмтөхе еилатцәаны ишүйкоу. Аттарауда хымпада, диашоуп алитетуратәи афольклортәи жәеинраалақәа реипшымрақәа азгәтапаны иахътиңтаауа.

Владимир Атнария диашоуп афольклортә жәеинраала аиқекаашь аформалық реилкаараан ажәлар рмузыка иад-хәаланы, уи иақетхамкәа дахъахыцәажәо. Ажәеи ашәеи реизакра азтцаара тоурыхтә принципида дахәапшуюеит. Ажәлар рмузыкатә-поэзиатә культура ағиана атоурых ихадароу аетапқәа хұпа аликауеит. Актәи, зегь реиха ижәйтәзоу атрадициазы иқазшыарбаганы икан акәашареи, ашәеи, ажәеи реилатцәара, синкретла иакны, еизакнырықазаара. Аббатәи астадициазы иқазшыарбаган акәашара иақетханы ашәеи ажәеи реизакра, ахпатәи, атыхәтәантәи астадиағы арт ах-элементкөлгө (акәашареи, ашәеи, ажәеинраалеи) хаз-хазы реийкөтханы, хаз-хазы ишъақәгылт (ад. 87).

Логикалагы, наукатә аргументациалагы автор уиқәшаша-хатхартә ихәоит арт еиуеипшым астадиақәа рұғы ажәа еиуеипшым афункциялық шамоу, еиуеипшым арольқәа шынанагзо. Ажәйтәзатәи аамтақәа рзы аус злаз аритм акән. Ари ахшығытқаң артабыргразы аттарауда иааигонит аңсұа фольклор ағы архаикатә қазшы змоу акыр ашәақәа ртекстқәа («Шыаратын», «Зиуоу», «Алу ашәа», «Ажәеипш Жәеипшырқан» ухәа). Урт реиқекаашь аганахъала еиқыршешәаны анализ нұкааны ирзықайтцеит. Иаликаит урт рұғы ареферени аллитерациесі реипш икоу асахъаркыратә хархәагақәа инарыгзо ароль. Ииашаны изгөйтілеңтір аңсұа жәлар рпоэзиағы ажәеинраала аиқекаразы зегь реиха аптызара зманы икоу аритм шакәугұры, иналаршә-ааларшәні, ана-ара ембрион ҳасабла арифмақәагы уағы ишиңыло, ииашаны изгөйтілеңтір афольклортә рәниамтақәа рұғы шытыбыжыла аиқекарагы акыр ишбеноу (еихараңзактыв атәхәақәа). Аинтерес ду атсоуп аңсұа жәаңқақәа реиқекаашь

иазкны Владимир Атнариа имғапигаз атتاара. Х-нызқы рынза апсуа жәаңқа дрыңқлашны ргәттара илнаршентаби еипш алкаа ақаттара: апсуа жәаңқақәа прозаноуп ишхәоу, аха рғырақгы ажәенираалатә элементқәагы рнубаалартә икоуп, ритмла еиқааугы рацоуп, уимоу, арифмақәагы ахұптыло ықоуп, атипра руеит ақаттарбатә рифмақәа.

Владимир Атнариа ҳзыхцәажәо ашәкәы анағастәи адәкъақәа рөы ититсаит заанаттәи апсуа поезиағы афольклортә жәенираала аиқартәышъя инартбааны ахархәара шаиуз. Арақа еиҳараңак иара иааганы ажәенирааладырратә анализ рзықантсент Дырмит Гәлиеи Иуа Коғониеи раптамтақәа. Аформа аганахъала афольклор ақынты хпоеттәа иааргаз, ишааргаз, иааргаз закөу айлыргаразы Владимир Атнариа даараза иуадағыз, тұға змамыз акәаматтамақәа зцыз аус мөапигеит. Компетентла, блаттарыла ититсаит иааигаз ажәенираалакәа ршәагақәа зеиңшроу, урт реиқааразы апзызара змоу ахархәагақәа. Ритмикала ажәенираала аиқааразы заанаттәи апсуа поезиағы акомпонентқәа руак зны апхъагылара аман, дағазных – дағекты. Акомпонентқәа зегъырыла еиқәшәз абымта ҳара уи апериод азы иҳама замызт (ад.158).

Владимир Атнариа ҳзыхцәажәо ишәкәағы иқәиргылаз аттаарақәа рахынты ақырза иуадағқоу ируакуп апсуа поезиағы аклассикатә (асиллабо-тоникатә) шәагақәа ртың зеиңшроу аилкаара. Ари аттаара иазкуп ашәкәы ахебаттәи ахы. Апсышәала ақәажәара иамоу апросодиатә қыдарақәа (еиҳараңакгы ажәағы ақәгәгәара адинамикатә қазшъя ахъамоу иабзоураны, уи иалтшәаны) иалдыршоит апоезиағы өбани хданни аилазаашықәа змоу ажәенираалатә шәагақәа рцәыртца. Автор ара иқантсент акрызтазкуа, ахшығыштыра зыхәтоу ақыр алкақәа. Өүрпштәыс иаагозар, уажәраңза апхъағқәа азәырғы ргәаанагарақәа хнаргалоит алитетуратә фактқәа анализ рзуны, еизыркәкәаны, иаайдкыланы апсуа поезиағы асиллабо-тоникатә шәагақәа рыла еиқаау аптамтақәа маңзоуп ҳәа аттарауағ иқантсо алкаа.

Әбаны аилазаашы змоу ашәагақәа рыла иғу ажәенираалакәа анализ рзура иалтшәаны Владимир Атнариа излеиликааз ала, апсуа поезиағы зегъ реиқаа зитсаны иаҳпымыло

аиамб ауп. Аконстатация азиит аинтересс змоу даға факткүй. Изакөү уи ауп, 30-тәи ашыққасқә рзы апоет Леурса Кәытңиа «онегинтә строфала» иофуп, уи акомпозициатә keletalәқә жәнпіш қәаҳә рыла ишъаққылоуп. Аха Владимир Атнариа инаукатә тәцаара излахнарбо ала, Леурса Кәытңиа агәтакы бзия имаз инагзаны изықтамтцеит, ипоеаматы аиғартәыша аганахыала пшыны-стопак рыла икоу аиамб иазааигәенгүй изеиқемыршәеит, «онегинтә строфа» иамоу аилазаашьа уадағ акомпонент хадақә ихы изамырхәеит. Леурса Кәытңиа инағсты, иналаршә-ааларшәны ауп акымзар, аиамб ашәагала иаптқоу ажәенираалақә апсуа поезиағы аперспектива ду аманы изықмлелит.

Иара убас Владимир Атнариа диашоуп апсуа быйшәа, апсуа поэзия «иаднамкылелит» В. Майаковски ифышиа аформагы ҳәа аназгәеито. Дара убарт 30-тәи ашыққасқә инадыркны азәымкә-фыңызмәа апсуа поетцәа рығыршәаҳьеит В. Майаковски иажәенираала аиғартәыша асистема апсуа поэзия иаларгаларц, иаладыртқаарц, аха ари аформагы қәғиара дук аманы изықмлелит. 30-тәи ашыққасқә рзы ари аформа ахархәарзы аекспериментқәа қайтқоит апоет Леурса Кәытңиа. В. Майаковски иажәенираала аиғартәыша аформа ахархәара аиут Алықыса Лашәриа ипоезиағы, инептынкыланы акәмзаргүй иахъатәи ҳпоетцәагы азәырғы ари аформа ахархәара реаныршәоит Кәымф Ломиа, Гъаргъ Гублиа, Нели Җарпхә, Борис Үйжәба, Борис Гәыргәлиа ухәа.

Иара убас Владимир Атнариа аттаара иқайтқаз излахнарбо ала, апсуа поезиағы еитагы имачны иаҳпзылозаап хпаны аилазаашьа змоу ашәагақәа (дактиль, амфибрахии, анапест). Уи ус шакөү шыққаирғәгәарц азы автор анализ рзиит И. Когониеи, Л. Кәытңиеси, А. Лашәриеи, А. ҆онуеси, И. Тарбеи ухәа азәырғы ҳпоетцәа раптамтақәа. Апсуа поезиағы иналаршә-фаларшәны уағы ипымлойт ақыртуа поет Ш. Руставели ипоема «Абжъасцәа зшәү» злағу ашәагаала иаптқоу реиамтақәак. Аха ари аформагы апсуа поэзия иалатқааны изықмлелит.

Владимир Атнариа анаукатә-тәцааратә ус ду мәғалигеит иахъатәи апсуа жәенираала ритмикатә форма хадақәас иамоу реилкаарзы. Ашәкәи еғырт ахәтакәа ыркнеиңш, арақагыы ирыжәпаны, хыпхъазара раңаала ажәенираалақәа

алпшааны иааигоит, урт ршәагақәа зеипшроу ныткааны ититдаат. Иахъатәи аңсуа пхъаф изымдыруа дыжам ажәенираала ашәага ииашаны аилкаарагы шымариам. Ажәенираала ашәага аилкааразы ианеитцаха пшыңдахәак гәататәуп, аңдахәакәа рөң ақәгәгәарақәа досу иахъыртыпу ипшааны иқәыргылатәуп, нас асхема еиқәршәатәуп. Абас ала ажәенираала аформа азеипш структура аңба ануклак, қәгәгәара злоу излами арыщқәа реиштагылашья ане-лукаалак ашьтахь стопала еихушароуп. Аңдахәакәа досу изеипшроу аилкаара анасты, дара-дарагы реизықазаашья агха қамтцакәа цқыа игәататәуп. Аха ажәенираала иамоу аритмикатә ышадарақәа ргәатараразы ара исхәакәазгы азхом, ипшаалатәуп аритмикатә-интонациатә еиқекаашья еғырт ачыдарақәагы. Владимир Атнария өйрәпштәи ҳасабла, ма аиғырпшрақәа рзы иааиго ажәенираалақәа абра иасырбаз зегъ рыла анализ рзықайтцеит. Атарауаф конкретла имфаңигаз анализ шьатас, таңғәыс иқалеит иахъатәи аңсуа жәенираала аиғартәашьағы зегъ реиха аңызара змоу асистема аилкааразы. Автор излаифуала, ажәенираала аиғартәразы аңсуа поетцәа иага рөыркъязаргы, иага апышәарақәеи аекспериментқәеи мәғәнәрәзаргы, даеаңварантәи ипсаңны иааргазажәенираалаиғартәышьатәформақәеиамоделькәеи анарха рмоузеит. Аңсуа жәенираала аиғартәышьа система ҳәақәэтказ ҳбызшәа иалоу ахатә просодиатә лшарақәеи ачыдарақәеи роуп (ахатәи фонетикатәи лексикатәи еилазашьа, аңсуа бызшәа аморфологиатәи асинтаксистәи ышадарақәа). Аңсуа жәенираала зегъ реиха ианааланы, пісабарала иашъашәаланы икоу аформа Владимир Атнария адинаникатә жәенираала ҳәа даштьоуп. Сара сгәы излаанаго ала, иахъатәи аңсуа поэзиағы зегъ реиха аңыжәара змоу адинаникатә жәенираалоуп ҳәа атарауаф иқантказ алкаа зегъ реиха зтазкуа, зегъ реиха интерес зткоу акоуп. Атермин «адинаникатә жәенираала» иахъа уажәраанза анаукағы ахархәара амазамызт, уи азызызбаз, иалазгалаз иара Владимир Атнария иоуп. Уи ахъынзайашоу, иахъынзаманшәалоу нақ-нақтәи аттцаарақәа иаҳдырбароуп. Уажәазы автор уи акыр иқәғианы ипшаазшәа збоит.

Адинамикатә жәенираала ҳәа Владимир Атнария дызғу асистемағы хадара зланы икоу аелемент ақәгәгәароуп, ақә-

тәгәроуп аритм еиқааразы ахадаратә элементс икоу. Аңсуа динамикатә жәеинраала атипологиятә зеипш қазшыққа рыла акыр изааигәоуп атоникатә жәеинраала цқъа хәа изыштыу асистема.

Владимир Атнария имонағиаз аттаара излахнарбо ала, аңсуа поезиағы адинамикатә еиқартәышъа икласикатәхеит, иалатқәеит, егырыт ажәеинраала аиқартәышъа формақәа зетгы реиха амехак тбай аиуит, избан акәзар, иара аңсуа бызшәа афонетикатә қыдараққәеи аритмикатә мелодиатә қазшыққәеи ирышьашәалоуп. Аттарауағ иаҳирбейт адинамикатә жәеинраала аңсуа поезиа алагалареи арқиареи рзы Аңсны жәлар рпоеет Баграт Шынқәба инаигзаз қыдалатәи ароль. Иахъа уажәраанзагы азәырғы аңхъаңқәеи акритикцәеи ус зеипш ажәала иаҳхәалон Баграт Шынқәба дреформаторуп хәа. Җабыргынгы, Баграт Шынқәба аңсуа поезиазы дреформатор дуны дышықалаз наукала акәмкәа, интуициалакән еиқааразак ҳаҳдыррағы ишъақәғыланы ишықаз, конкретла азәгыы иттәаны имамызт уи иреформаторра закәыз, ахы шаанарпшызы. Аңхъаңқәені, анаукатә шытә аманы ари азтаара иаҳхъаңқәажәаз Владимир Атнария зызбахә ҳамоу имонографиағоуп. Аттарауағ инартбааны иқантаз анализ иабзоураны ишъақәиргылт Баграт Шынқәба иөымтәқәа рттырак ғбани хәни аилазаашъа змоу динамикатә жәеинраала аформала ишеиқаау. Ари аформала иапткоуп апоет иреиғү илирикатә жәеинраалақәа, ипоемақәа «Ахәачапа», «Иαιрума», «Ақарматыс ашәахәаси, абга-хәычы ҭыхәабабеи», «Азыс гәымшәа», «Имтәаз азыс», жәеинраалала ису ироман «Ағатә уаа». Баграт Шынқәба инағыны, уи ирқиамта анырра иқанатзаз ала адинамикатә жәеинраала инартбааны ахархәара аиуит аңсуа поеттәа рттырак рырғиамтағы.

Иахъатәи аңсуа поезиағы адинамикатә жәеинраала аңыжәара амоуп хәа шыққәиргәоит аттарауағ, аха уи иаанғыланы ишықам, иахъагы аформа өыцқәа рыпшааразы зығепзышәо апоеттәа шықоу азгәеиттәйт.

Владимир Атнария имонография «Аңсуа жәеинраала аиқартәышъа» хыркәшоуп алирикатә жәеинраала акомпозиция аттаара иазку ахы ала. Ариғы хымпада акыр зтазкуа, иуадағу, аха аинтерес дугын зтцуу зтцаароуп. Али-

рикатә жәеинраалақәа зегыы еиңирзеиңшү ақашшыңқәа ралкаара, ргәттара даараңа иуадафуп, иуадафуп, избан көзар, досу унапы назқөуклакгыы ачыдара зыңпшүа ахатә композиция адраматә ма аепикатә рәниамтақәа ркомпозиция иузадкылаңом. Алирикағы иахпышылаңом инеитңыху ажәабжыңқәара аелементқәа, арақа маңыстыңас иаамимкәз, асар еиңш ихъижжыз асубиективтә цәнанырракәа, аемоциақәа роуп. Убартқәа рқынты алирикатә жәеинраала акомпозиция захъзу абрыгъ-абрыгъ ауп хәа формуулак ахәара уадафуп. Владимир Атқнариа акыр даңклапшны ититдаит пхъазара раңәала акәматцамақәа зцу ари азтцаара. Иазгәеиттәп апсуа лирикағы еиха иқазшьарбагоу астрофақәа зеиңшроу. Еихаразак иқазшьарбагоуп хәа ииашаны иазгәеиттәп пшъбапшыба цәхәа рыла ишъақәгылоу астрофақәа. Ититдаит урт рзы еиха иқазшьарбагоу аморфологиатәп асингаксистәп еилазаашыңқәа, дырзаатғылеит апсуа лирикатә жәеинраалақәа атипра зуа ралагамтақәеи ралгамтақәеи.

Владимир Атқнариа имонография «Апсуа жәеинраала аиғартәшшы» хатабзиарақәас иамоу итегеси уағы иазгәеиттар қалоит. Ҳәарас иатажузей, акық-обак автор имоуқыша ахшыңтакқәагыы ара уағы иңдеит. Убас шакәугыы, сара инагланы агәра ганы сыйкоуп ашәкәы инартбааны ахархәара бзия шаиуа. Настың автор ихатагыы апсуа версификация иадхәалоу азтцаарақәа зегыы нагланы исыңбоит хәа гәтакыс имаңамызт. Аринахыстәп аттцаарақәа рзы уағы дзыңғәгәйгүи ицирхырааша, ахырхарта иаша изташа акы акәны иқалеит. Иааидкыланы, изакәзаалак гәффарал аткамтакәа, имцхұхап хәа ҳамшәекәа иаахтәаны иаххәар қалоит Владимир Атқнариа ҳзыхцәажәо ишәкәы апсуа литературадырра аганахъала иахъа уажераанза итыңхью ашәкәқәа изларылхәхәо, изларылкукааша ачыдарақәеи ахатбзиарақәеи амоуп хәа. Иаарылыххәо икоуп, зегъ рапхъа иргыланы иаххәозар, аконкреттә анағосты азенпштә теориатә тәкы ахъамоу алагы. Ииашангыы иқартцеит Апснытәи АССР Д.И. Гәлия ихъз зху Ахәынтыккыларратә премия аиуразы иахыңқәдигүлгүлаз. Агәра ганы сыйкоуп уи ашәкәы ҳатыр ду зқәу ари апремия анашьара ишапсоу.

Ажурнал «Алашара», 1988 ш., № 11

Агәы пхазар, ажәагъ арпхоит

Алiterateтура арғиафцәа азәырғы дреипшны Терент Михайл-ида Чания акынпхь ағы ԁцәыртит алирикатә жәеинраалақәа рыла. Рапхъа затәи иажәеинраала акынпхь абеит данстуденттыз, Ақәатәи Ахәынтқарратә институт ағи-логиатә факультет актәи акурс ағы даңтаз, усқан өңдәт атыттара иалагаз ажурнал «Алашара» адақъақәа рәзы (1955 ш.). Иажәеинраалақәа архъатәи реизга «Сылашара» тытит 1965 шыққасы. Иахъя шытә Т. Чания авторс дрымоуп апоезиатәи апрозатәи птамтақәа еидызкыло жәохә инареиханы ашәкәкәа. Апоезиағы иара поетк, рәсиафык иаҳасабала иқәфиарақәеи апсыгерәқәа имои, иаандыланы ихаңра зеипшроу рнышшуеит иажәеинраалақәеи ипоемақәеи еидызкыло аизгақәа: «Ашымхә амтдан» (1970 ш.), «Ашлақәа рқәыпшра» (1975 ш.), «Иама-иама ищент» (1979 ш.), «Тагалантәи ашәа» (1980 ш.), «Бара быда» (1983 ш.), «Ииасуа апхынра» (1987 ш.), «Иалкаау» (1997 ш.).

Иара убас Т. Чания архъафцәа дырдыруеит прозаикк иаҳасаб алагы. Акымкәа ғбамкәа ипрозатә птамтқәа (ажәабжъқәа, аповестқәа, ароман) апериодикатә кынпхь рбаҳьеит, хазы шәйкәкәенгы итытхьеит: «Итынчым амшқәа» (аповести ажәабжъқәеи, 1978 ш.), «Апсуа баллада» (аповестқәеи ажәабжъқәеи, 1981 ш.), «Шәышханхыт» (аповестқәа, ароман, 1989 ш.). Терент Чания ипрозатә птамтақәа рыхәтак аурысшәахъ еитаганы итытхьеит («Апсуа баллада», аповестқәеи, ажәабжъқәеи, Ақәа, 1985 ш.), итытхьеит иара убас илпшашу иажәеинраалақәа реизга ақыртшәахъ еитаганы «Тагалантәи ажәғсан», Карт, 1988).

Т. Чания поетк иаҳасаб ала архъаза иңәиртшы ачыдара аман. Иапитцоз иажәеинраалақәа рғыырак иара ихата амелодиа рзишшауан, ашәаны, агитара иантсаны аестрадағы инаигзон, изызырғуазты гәахәала ирыдыркылон. Т. Чания усқантәи иаңтамтақәа «Иама-иама ищент...», «Амра нзаалоит ашшыыхәа...», «Исыздырзом схатагъы», «Ашәтқәа

рхала ибархәап», «Апхыз» ухәа ашәаны ауаа кыр ирылатқәеит.

Апоет қызыпш үсқантәи иаптәмтәкә рзы иқазшыарбаган алахәыхра, апстаазара иршәткакачны, романтикатә гәала-қарала ахәапшра. Үсқантәи иажәениралақә рөи шамахамзар иупылаәом апстаазара ианагь иамоу, иацрымзаауа ақыба-зыбарақәа, ауадафрақәа, агәырфақәа зныпшуа ажәениралақәа. Инейдқыланы урыхәапшузар, Т. Чания заатәи ипоезиәғи ахәышра таулақәа рааста ажәа ипшәнди, имарианы, иласны ахәара рныпшуеит. Апшәреи имарианы, игәылышәаны ахәареи хәартам ҳәа акәым иаҳхәарц иаҳтаху. Урт ирыцзароуп хыхъ-хыхълатәи аемоциатә цәаныррақәа рнағсты итцаулоу ахшыфтаққәа.

Идеиалеи сахъаркыралеи акыр ихаракуп Т. Чания ишәымтахь данннықәла нахыстәи акыр иажәениралақәа. Уи ус шакәу, апоет иқазара акыр ишазхаз, илапшхәа шытбаахаз агәра ҳгоит ифыимтәкәа аабатәи реизга «Ашымха амтдан» (1970) инаркны игәцаракны хрыпхъар. Уасы иаликаартә икоуп апсадгыли ани ирызку ажәениралақәа.

Дарбан апсыуа поету Апсни апсуа жәлари ирызкны ажәенирала зымғыц? Т. Чания аханатәғы апатриоттә жәениралақәа ифуан («Апсны», «Шәаи Апснықа» ухәа), аха урт рөи акыр еизадацәаны акәын автор ипсадгылыл абзиабара шааирпшуз, иазирхон, иаҳхәап абас икоу ацәаҳәақәагы:

Апсны пшзоуп, игәазырхагоуп,
Сазгәырғыит сара.
Ара снеиғеиуа еснагь салоуп,
Исызбом сгәазхара.

(Ажәенирала «Шәаи Апснықа»)

Ижәйтәтиу, псрә зықәзам, абицарақәа зегы рзы ианагь иғыцу ари атема ду иаzkны пытк ихъшәаны ииғыз ажәениралақәа тәкылагы, формалагы, сахъаркыралагы акырза еиғқәоуп. Өyrпштәис иаахғозар, идеиатә тәкылагы, формалагы архъаф ихы-игәағи инеиртә, дархәыцыртә, игәникилартә иқатдоуп ажәенирала «Анышә»:

Сгәазырхага Апсынтылаа,
Сара унышә-нап иакәхшоу.
Үеипш иабақоу даеа тәылак,

Уи азын улакәршьоит.
Унышәоуп сыпсыр
Исзықало,
Уи са сзын итатахап.
Сгәы иқәрыпсар
Санықамло,
‘Фыңны аисра иалагап.

Упшзаракәм малс исымоу
Сара смал – уқыароуп.
Сузапсамзар, нас, уатқәымоу,
Иахъагы сутқәуароуп.

Унышәоуп сыпсыр
Исзықало,
Уи са сзын итатахап.
Сгәы иқәрыпсар
Санықамло,
‘Фыңны аисра иалагап.

Апоет ипсадгыл иазкны ажәа бзиақәа, ажәа лыпشاахқәа иага ихәаргы изахоит ҳәа ипхъязом. Иара илирикатә персонаж хьяас имоуп, игәнигоит ипсадгыл Аңсны иақәнагоу, ибзиабаратә цәаныррақәа нагжаны еитазхәаша ажәақәа ахыизымпшаая, дырхыгехәоит, дырзыгәдүп жәйтәнатә аахысты хәцәнмырха иара ахъчара пәтазарас изауз атцеицәа. Атцеи бзия, атцеи лаша ипсадгыли иани еицирзеепшуп, аха апсадгылгы атцеицәа рыда ихәартам. Апсадгылы гәык-псык ала ишбатәу, иатаххар уи ахъчаразы хәцәнмырха ишиқәпратәу здыруаз роуп жәйнгы ғәнгы еиқәрханы иаазго:

Мап, исзымфит, Аңсны иуатәоу, иамузеит!
Аха иғыщзан сеитаалагеит, иамоузеи?
Мшәан, иамоузеи, слатәар ушыха схаланы,
Үрғаш хышәашәа абжы сеадырхаланы?
Ара ссиришәа икоуп уа уахынаңшлак,
Апсадбара иамоуп, үйим, ахынапқәа!..

...Ан дықоума, «Аңсны» ззалам згарашәа,

Ан – сыпсадгыл иухыугахъоу лгэалашөоит.
Лпацәа пшызма, ахәа ркыртә ианықала,
Урт ирдыруан бзия ушбатәыз гәыкала.
Мшәан излыыхыз урт ахацәа, ишуҳәара!

Иааит ҳа хұынза Аңсынтыла рыманы,
Уи ҳамазарц абас имратәыланы?
Са сыпсадгыл! Уда схәартам, сукәхшоуп,
Ихьшәашәарцу сара снапқәа иукәршоу?!

Уара суцуп, матәа-пхала утасыхәхөоит,
Апхъарцагы ҳашәа ссирқәа узацыстсоит.
Уара үкан, уара үжалоит амала,
Са сыйкамкәа уа узықалом гъамала.

(Ажәенираала «Сыпсадгыл»)

Ихтыис хлымзаахны, ихыртцәаганы, ишъаартцәыраны иқалеит 1992 шықәса нанхәа 14 аены ақыртуа агрессорцәа Аңсны идыртсысыз ампытцахаларатә еибашъра. Апоет Т. Чания ипсадгыл ашқа имоу ипатриоттә цәаныррақәа еиҳагыбы иттарны, итсауланы ирныңшит абри аибашъра анцоз, настыры аңсуа аиаира аныргаз аахыс ииғуаз иажәенираалақәа рөй. Ганкахъала, урт аптамтақәа рөй ииаирғышуейт ага хәымга ицәымтрапа, уи игыгшәыгратә қазшы, позиатә ажәа цыбарала дрықәзбоит аңсуа жәлар ашъаартцәыра илазыргылаз агацәа хәмгақәа. Даға ганкахъала, дырзышәаҳөоит, гәадурас имоу ачхареи агәмшәареи аазырпшыз, агацәа баапсқәа ириааины, ҳапсадгыл иқәланы иқазтаз атцеищәа. Ара зығбахә ҳамоу ағымтақәа ирылукаартә икоуп: «Анцәа» (сентиабр, 1992 ш.), «Аибашъы ишәкәы» (август, 1993 ш.), «Амра еиپшиң иара иччапшы...» – Аңсны ахақәитраз зхы ақәызтаз аибашъығыес, ақабарда арпыс Геннади Карданов ихъзынфылоуп (июль, 1993 ш.), «Абдъарғеихак амам» (1993 ш.), «Саргырынын үскан...» (сентиабр 12, 1993 ш.), «Имәға дыққәыртсон» (март 15, 1993 ш.), «Мачзак аңсшыара иаргыы иатахызшәа»... (1993 ш.).

Хәарас иатахузен, апоет ибон иҳақәлаз ага имч шығәгәаз, бұғарла деиқәнных дышықаз, ар рхыпхъазаралагы акырза дшеиқаз. Аха апоет аханатәгъы агәкахара имамызды, ижәлар рымчи рдоуҳайрыгәра игон, мышкы ахы, мышкы атыхәа ижәлар аиаира шыргоз инагзаны агәра ғаны дықан. Уи ус-

шакөү зыζбахә ҳамоу ифымтақәа зегыы ирылыжуюйт. Уи ус шакөү акырза еилыхха иаабоит 1991 шыңасазы ииғыз ажәенираала «Алабжыш ағыттықәоит сцәашьы»...

Алабжыш ағыттықәоит сцәашьы,
Үрт акөиц еиپш са сгәахы итапсоит.
Апсуа ҹәынцәа Гәма азы иташын,
Ак ҝамлазшәа иара тынч ищоит.

Асабицәа хаңәхеит лассы,
Абұар кны ианыхъчатәха Апсны.
Хәашәағ дғылеит ан илхаршә лкасы,
Ажәған дугын лхаршәын уи касны.

Ажәған ашқа лара лышәи цон,
Пшатлакәүшәа иқәфуан хара.
Аха арпар баша уи дрыңәшәон.
Ари адғыл иалартәан дара.

Ари адғыл иалоуп дара рдац,
(Апсны гәыраз, уи апсы татца).
Ха ҳзакөү ақыртуа имбазац,
Ха ҳқазшыя иагәйларшәун мазак.
Үақа иалоуп ачхара, агәаг,
Иашак илоуп, ха ҳазшаз итәны,
Баша уашьтоуп уара апсуа игәашә,
Уара угәашә наунагза иаркны!

Анцәа ила Апсынтәыла пшыоуп,
Ус анакәха, -сүхәоит, еикәрх!
Ха ҳңәашьы иағыттықәо ашьоуп,
Уи ашьшыңәа даңбылуеит ага.

Апсадғыл абзиабара иазку ифымтақәа рықны еиپш, ан илызку ажәенираалақәагы (урт жәпакы ықоуп) икәмшәйшүү, иразу, ицкью цәаныррала ирпхоуп («Апша», «Иахъа сан ибнүхәоуп»..., «Сахъзалағыы бсыңуп»..., «Сан лгәы», «Иахъа сзықәмпшүзейт»..., «Анаңәа», «Җыңла», «Сан ибгәлашәома?» «Сан ибылшозар», «Мачк бысхаштыз ىбышьеит», «Уаан азынра!», «Ан лгәирфазы абаллада» ухәа уб. итц.

Ажәенираалақәа рнағсты Т. Чания иккыңхъеит

апоемақәагъы. Убарт иреиуоуп «Аамта абжы», «Сашья уахъ», «Ашьац атәуара», «Адгыл апшәма», «Атсағцәа рыматәа зшәү».

Алирикатә поема «Ашьац атәуара» апсадгыыл аныхъ-чатәыз аибашъра ищаз итаацәа рыбазазара уадаф аарпшра иазкуп. Апоет иқыта гәакъя Кәтол иаланхо анхацәа рыхандеишъя аңъаус ишацәймаашь, урт апоет дышрызгәду ахәоит апоема «Адгыл апшәма». «Атсағцәа рыматәа зшәү» лызкуп алирикатә персонаж ибзиабаф, уи романтикатәла рыхцәажәара, лыхзызара уазк ахасабала ихәоуп. «Аамта абжы» ағы апоет дазгәдуны ихәоит ажәларқәа реиғызара амч шығәгәоу, аөхәапхыыз ажәакәа рзиҳәоит аурыси апсую рпәцәа еидгыланы рыпсадгыыл ахырыхъчоз. Дна-лас-ааласны акәзаргыы игәалаиршәоит еиңырхыргахъоу агәақрақәагъы. Ари апоема автор ианиғызтәи аамта аныруеит, иахъя шытә апхъаф изы ианахранизму ахшығотқакқәеи аидеиақәагъы анубаалоит ақынта анарха маңуп.

Апсыгерақәа (еихараңак иалкаау сијүжеттә гәыцәк ахъамам) уағы иадибалозгы ани апсадгыыли акыр инартцаулыны урызхәыциртә иқаттоуп апоема «Сашья уахъ». Алирикатә персонаж Апсны ахтнықалақъ Акәантәи иқыта гәакъаҳиаша ихъзала ииштыз салам шәкәык ахасаб ала иғуп. Алирикатә персонаж иани ипсадгыыли тіфа змам агәақрақәа рхыргахъазаргы (урт акыр рызбахъ хәоуп), зда псыхәа ықам акы акәны, гәазыхъәара дуны имоуп абиңарақәа реипшъра, реимадара, иғахтәаны инымхарц азы ақәпара:

Апстазаара бжеиҳан иңьабароуп,
Дунеихаан инымтәазо қәпароуп,
Аха ахатә пстазаара ҭахоит,
Жәлар ирытоу – убри ауп инхо...
...Уаха иуасхәои, абзиала, уқаз,
Саргыы снықәлоит лассы, уахъ, ағнықа,
Аха исхәарц истахыз зегъ реиҳа,
Уара дұхәоит, сара сыла, спейхаб,
Атиецъ ытцыхуазар, нас ицәғьамызт, –
Уи аварағ тәартта хәыңык амаз...

Т. Җания ишәымтазы ипоезия атематикатә мәхакы акыр итбаахеит Апсадгыыл, ан, абзиабара, Апсны апсадбара рнағас-

гы ара икоуп Хатын изку, ахәычқәа рзы ифу ажәенираала-
қәа рциклқәа ухәа уб. ит.

Акыр ихшәеноуп Т. Чания апоезия инаваргыланы апро-
зағы аусура даналагаз. Апхъатәи ипрозатә ғымтақәа ире-
иуоп аповест «Итынчым амшқәа», ажәабжықәа «Адгыл
ахьяа», «Хымш шыхақытән».

Аповест «Итынчым амшқәа» асиужет шыңас иаиуит
Апсны абольшевикцәеи аменшевикцәеи амчразы ианықә-
позд аамтазтәи аиғыхаракәа. Асхематизмра аныпшуазаргы
апхъағ игәникулартә икоуп ареволиуционер Адамыр
ихағсахья, иара убас аинтерес атоуп уи иуафреи иламыси
знырыз, уаанза аменшевикцәа рахь зхы хаз апхәыс Мери
лхағсахьагы. Аповест ағыи ицәйрекъя-цәйрасуа акәзаргы
ажәлар рөғи ахъз-апша змоу, зажәа пхылнадо, игәрагоу цьюук
ракенеи иаарпшуп Ефрем Ешбеи Нестор Лакобеи.

Ашәкәйсөғи заатәи иажәабжықәа ирылукаартә икоуп
ажәабжы «Адгыл ахьяа». Арақа иаарпшуп 1941–1945
шықәсқәа рэтәи Ацынцытәйлатә еибашьраан апсуа жәлар
зтагылаз агәақрақәа. Ифашызом автор иидыруа, ихәычра
ашықәсқәа рзы дызнысыз апстазаара изкны ианифуа еиха
ишицааниуа. Уи аамтазы иара дхәычын, аха ажәлар зтагылаз
агәақра бзианы игәникулартә дықан. Ари ажәабжы ағы
апхъағ инагзаны агәра игартә иаарпшуп зхатца аибашьра
дтаказ апхәысеба Нуца Ацанба лхәычқәеи лареи рыбазара
удағ. Уи лхығсахья иадхәаланы ҳтәйлағы аиҳабыра усқан
имғапыргоз азалымдарапқәа акыр дрықәзбаны иааирпшит
(апшқацәа змаз ахәсебаңа аңыраара ахырмоуз, ауал
раңәаны иахыыддыршәоз, апсуаа рхәычқәа ашкол ағы
апсышәала аңәажәара азин ахырырымтоз, ақыта анапхгаңас
тәымциарантәи иааганы иахықәдьргилоз ухәа).

Аповест «Итынчым амшқәа» ақны еипш, 1981 шықәсазы
акыыпх збаз аповест «Апсуа баллада» ағы Т. Чания нап але-
икит атоурыхтә тематика. Ари ағымтағы иаарпшуп Апсны
аколнхарақәа анеиғыркауаз (фажәижәбатәи ашықәсқәа,
усқантәи апроцессқәа, ахынта-ғынтарақәа, аиғағыларақәа).
Ауа реилибакаара, реигәныға шыуадағу, еиғыу, еицәу
реиғдырраара, иабақоу аиаша, иабақоу ахәахәа реилкаара
шымариам акыр хнагәылаңшны иаабоит.

Аповест «Апсуа баллада» асиужет акыр еибархханы
иенеңкауп. Усқан ашықәгылара иағыз асоциалтә-еконо-

микатә еизықазаашъа өңиңкәа ауаа еиқәнашент дунеи-хәапшышыла, аха традициала иааргоз ртасқәагырыз жыум, урт атласқәа ажәлар акыр еидкыланы ирымоуп.

Ссиришәа зыңсабара пшзоу, ашъха ашъапағы икоу аңсуа қытакх (үи Мрақытта ахъзуп) днанагеит аттара змоу, Урыстәйлантә (Москвантә) иааз, аңсуа быйзшәеи аңсуаа ржәйтә қыбзқәеи ртасқәеи тызтцаарц иашшытоу аурис етнограф Олег Иаковлев. Ари арпыси ақытағ ҳақымс аус зуаз аңсуа пхәызыба Амзеи рыбзиабара аудадафрақәа ахылтит. Амза бзия дибет ии ақытантәи арпыс еиғамс Рашьгы. Атагылазаашъақәа еихагы иаруадағит апхәызыба Хымыма даныхәычыз аахыс Рашь диғынцәаауа бзия дахылбаз. Рашь иакәзар, иара бзия дызбаз Хымыма лакәымкәа, Амза дылхыбаауеит, Олеги Амзеи рыбзиабара зақа иғәгәхо ақара иара урт рахь имоу агәағ иазхәуеит, еиха-еиха дбылккуюит. Бзия быйзбоит, сыйцәйнхом ҳәа дзышшытоу апхәызыба лразы дашыклахәуеит. «Сара Амза лыда пстазаара сымазам!» (ад. 33) – ихәоит иара Олеги иареи реицәажәарақәа руак аан. Аха Амза иара динасыцымхар базара литом. Олеги Амзеи интеллектлагыры акыр еизаагтәоуп. Рашь иакәзар, урт фнүтқалатәи рдоухатә еизаагтәа аил-каара ақынза дызнеиуам, ицәуадағуп, дахътарадоугыны иңирхагоуп.

Абарт ауаа реизықазаашъақәа ицәырыргеит ажәйтәи ағатәи реиңыхара зақа иуадағыз, бжеиңханғы ауаа атрагедиақынза ишкылнагоз. Автор ари иповест ала ихәарц итахуп ауаа рдунеихәапшышыашъақәа, изышыцыланы икоу, итышәйнтиеланы излақоу рқазшыашъақәа, рқыбзқәа, ртасқәа реитакра шымариам.

Аңсуа пхәызыба аурис бзия дахылбаз, диццарц ахъақылкыз иакәзбоз рацәафхеит. Уртгы дара ртәала излаишашац рацәан. Хатала Олег дыңәғьюп ҳәа азәгыры имхәаэзит, үи пшра-сахъалагыры, гәаталагыры дышыңгъамыз ақытағы даннеи аенни инаркны дгәартеит. Аха ҳмилат даиуам ҳәоуп еихаразак ргәағы дзымааниуа.

Ақытағы Олеги, Амзеи, Рашьи, Хымеи реизықазаашъа ауаа рылапш иткамшәакәа инхозма, иаламцәажәар руазма? Анхағы Синат ипа пхәыс данааигоз ачарағы урт ирызкны ахәсақәа иеибырхәо иеилкыкка ирныруеит ргәаанагарақәа:

– Амза илеиғүу дабақаху, аха... – ихәтхәтуан, шьоук рыхқәа еидкыланы.

– Мишәан, дҗаиуам акемзар, уи (Олег иоуп зызбахә лымоу – С.3.) еипш ачкәын пүшза дықазам! –лажәа наалтцеит даеаәзәы.

– Хай, абаапсы, адин змам ауаф иоума дыбзиоуп ҳәа бызыү! –ләалалыжыит ахпатәи (ад.89).

Аурыстыгы дыпшзоуп. Ибла мацарагы пхәызбак дапсоуп!

– өаалтит азәы, наң харашибәа иғыланы акәашара иахәапшуз Олег иаҳх лхы нарханы.

– Ибаргәызеи, акы затәөык, абри ҳара ҳтәи илам акемзар, ибаргәуи аурис? Азакәан, азакәан ҳәа дықәзаап! –лыбжыы наалтцеит даеаәзәгыы.

– Уи Расть издыруа иакәзар, лцызәзәрахгы иитом! – иәаленгалиеит چәыныак.

– Лара илымур?

– Зынзакгыы сластцаазом! – рыбжыы духо иалагеит.

Иара Олег ихатагыы ибартоуп апсуа тасқәа тәа змам акәаматцамарақәа шрыңу. Игәтахәыцрақәа руак аан ихәоит: «...Анцәа иишәиша ашъха тасқәа! Зақа иразузеи, зақагыы ицъбароузеи дара! Зақа итәахузеи, зақа иаартузеи дара? Зақа иөышүзеи, зақа ижәйтәузеи дара!» (ад.33).

Хыима еиҳагыы илтаххеит Олеги Амзей еинасыпхар. Дгәыгуан усқан Расть ла лахь дхъаҳәып ҳәа. Аха илдүрүеит атласқәа рымч шдуу. Иаахгап абри аганахъала иқазшъарбагоу Хыимеи Олеги реицәажәарақәа руак ацтцәаха:

– Сара сеигәрыгъеит уара Амза бзия дахъубаз, – өаалтит Хыима, – аха лареи уареи шәенинасыпхара цәгъоуп.

– Избан Хыима? – дналыдыкхыланы лығоналыкгыы дна-рымтасны иааникылеит, –сбыхәоит исабхәарц, избан? – Хыима даанацш-аапшит. Олег иныруан уи лгәи хәыгчы атыгә-тыгәхәа аисра ишағыз. – Избан? –ибжыы нытцакны длыхәеит еита.

– Акы-атласқәа ируам, – лнапқәа ааимхны акгыы қам-лаазашәа инацылтцеит лара, – фбагыы – уи Расть длышътоуп.

– Иаххәап, лара сара сылтаххар?

– Уи мацара азхом.

– Ишпазымхо, лара атара лымоуп, дәятә уафуп.

– Лара дәятә уафуп, аха уара ажәйтә бىъарла уршыыр қалоит» (ад. 37).

Амза илызкны агәфбара роуит Расть итаацәарағыы.

Дызлақамыз аикемкәагы лзырхөон. «Иарбану Амза ҳара ұзылғампхаз! Рашь изын ауп акемзар, аскатәи Ұрыстәыла иаҳысчыо (Амза Ұрыстәыла атцара лтсон – С.З.) лтоурых зеңпшроугы седроу. Сгәанала, цқыа лхы дақемгәыгүазар ћалап, уи ауп аурыс дызиштыу» (ад. 103) –лхәоит Адица.

Уи иналыцлыргызит Рашь иан Мсырханғы: «...ахәйцы («ахәйцы» ҳәа дызғеу Рашь иоуп – С. З.) игәы цәйсікъар ҳәа сшәоит акемзар уи саргыы слымха интасқәахьеит. Амза ҳәа дыхтакны дрымоуп. Атәыла бгеит гәиркәак рыйкаташыя лтазар? (ад. 103).

Хзыхцәажәо аповест ағы ахатә пәтәзареи азеипш, ауаажәлларатә пәтәзареи хаз-хазы еиқәйтханы акемкәа аки-аки еилышыны еидхәланы иаарпшуп. Ақытағы уи аамтазы зегъ реиҳа ирхәоз, зегъы ирғытқызы ажәақәа «аколхоз», «ареволиуциа» ракән. «Апсны уажәакән аколнхарақәа реиғекаара ианалагоз, аха уи Ахыгуа рқытеи Мрақытеи инамзацызт» (ад.19).

Асовет Еидгыла анеилахаз, ианеилабгаз аахыс ажәлар ракәм официаллагы ихтны ирхәоит ақыттанхамға аколлективизация азурға иттарбаганы ишықалаз. Аха уаанза ус икәмызт. Т. Чания иповест «Апсуа баллада» аниғыз аамтазы аколнхарақәа реиғекаара иеемиз усын ҳәа официалла, ақыпх әғы ахәара акәм ус баша азәы иеы итшәаны иамхәаргы азин имамызт, ишәартан ахәынтырғарра ағанахъала. Автор усқантәи ипозициагы, ҳәарас иатахузей, официалтә идеология иаддәыланы акәын ишықаз. Убас шакәузгы, ашәкәысфы иңушыартә, имаурығехәартә икоуп аколнхарақәа реиғекаара ажәлар ишыртажымыз, уи иззкны дара ргәйинқьбжы иғымта иаҳьанирпшыз.

Аповест ағы ипсақыаны, ана, ара иуаҳауеит аколнхара аиғекаара шеенім зһәо ауаа рыбжықәа. Уимоу, азәырғы иара захъзугы цқыа еилкааны ирымам, хыхынтыи мчыла иддиркәттоит акемзар. Иказшыарбагоуп анхаңәа аколнхара азбахә ала реицәажәарақәа:

«– Уи анухәа, Кадыр, акы суазтцаашан, абри аколлектив ҳәа акы азбахә рхәалоит ахыуаа рәғы, измаанои, иатданакуазеи иара?

– Измааноу Темыр идыруазар акәхап, сара ишыздыруала, ара иааурыхуаз ахътә абжак уажәраанза Чагә изугон,

уажәшьта ахәынтыккара ирутонит.

– Угәры иалымсын, аха устәкъя иқаҗам, Кадыр. Уара иааурыхуа уара иутәуп, аха уара иааумрыхыз узгазом.

– Ианбыкәйз сара азәы итәы анызгалоз? –днацралеит Ка-дыйр» (ад. 27).

Икоуп икәанызындуа, ауаа keletalqäə ирхәазар, здыруада аколнхара бзиазар хәагыы игәигүәоз цәиртцит. Аколнхара аицхыраароуп иаанаго анырхәалак акәыз ңырышьон ауаа еизадақәа. Аха гәрамгартас измазгыы ықан, иаатыркъаны изхәозгы маңығзамызт.

«– Ее, ус ххы утамлани, ңым, аколлектив ҳәа изөу аиашатәкъя шәтәхыми, ахтәара ауп! – өааитит уажәраанза өйзымтуаз Даут. – Сара схатәы сара исыхъчоит. Сара стәы избалак рнацәа алышьыр зуам» (ад.28).

Аколнхара захъзу цқыа ишырзымдыруа, насты дара уи ишазыкou ибзианы ирныпшүеит анхафы Леуа иажәақәагы:

«– Ишәыхи уара, аколлектив ҳәа шәызөү қамлазаң, арахъ шәара хыла-гәыла шәеилалеит, –днарабжьеит Леуа» (ад. 29).

Абри еипшү агәаанагара имоуп арпыс Даутгы:

«– Сара ишуасхәаз иқалоит, Расть. Үмбои Ақәантә иааны иқаң иихәаз. Сыхъзала усмыпхын убас иқамлозар, – рап-хыа мрақыттаа зегзы адгылықәа шәара ишәтәуп, шәнапағы икоуп ҳәа пархәеит, нас иаацәыртын, ататын ддиркәтцеит – убригы аамта өңиң иагеит. Нас иаалаган, имаңзаргыы, аңш рымырхит, уажәы аколхоз ҳәа акы еиңыркаарц дцо-даауа ауафы дыбжьюоп. Сыпсымзар, убри хыла-гәыла хайланаңтоит! –итатын алға тыббуа уажәы-уажә Расть иахъ дыпшүа дцәажәон Даут» (ад. 39).

Ақыта уаа реизарағы иқаиз ҳәа анхағ пхәыс Татуша даниазтцаагы Даут ус ихәеит:

«– Икоу бымбои, Татуша, бара быпхәыс еибоуп, аха, избасымхәои, аколхоз иаанаго хтәароуп. Абри икоу зегзы ҳайдгыланы аус ааур, аамта өңиң инахәлабга ицоит» (ад.40).

Хзыхцәажәо аповест ағы аңсуаа жәйтә-натә аахыс изыхзызоз адгыл азтцарагыы цәиргоуп. Анхацәа адгылы шәаңтоит ҳәа аиҳабыра ирхәоз табыргхозу, имцхозу рыйзымызт. Үи атыхәалагыы аимак-айғак шықаз агәра ҳдыргонит автор иперсонажцәа азәырғы идирихәо ражәақәа. Адгыл

азы азакәан өңүц (амыңхә змоу ирымхны еитдоу змоу, ма зынза измазамыз рытара) ауаа еиланагалоит. Аколнхара еиқаареи адгыыл азтаареи еидхәлан.

«– Зaa ухы анураалошәа збоит аколхоз, макъанагы сара сгәы еибафоит саб идгыыл Ҳанашә дыштоу анызбалак» (ад.73) – ихәоит Даут Расть ихы наикәкны. Иара акыр аамтагыы игәи каижкуам, убри ақнытә инацитцеит: «...ауафытәыфса илымшо акгыы ықазам, уареи сареи иаҳтаххар, азәгыы изымдырзо мрақыттаа зегбы аколхоз мап ацәыркуа иқаҳтсоит. Ианатахха, уматхароуп, удағъхароуп, ацгәы аипштәкъя укәаталеироуп, Расть, – иеы днахынааит Даут, – аколхоз мап ацәыркыр, нас хәч-хәчла ҳадгылықәа ҳархынхәуеит» (ад. 73).

Аповест «Апсуса баллада» иахъа шытә акыр иажәхъеит. Иахъа шытә апхъағ ищәтәйму, идимкыло ахшығтакқәа агәйлубаауеит. Убас шакәугы ацәгъаршра бзия шахылымтцуа, ианагъ ауафы дразызар шеигъу ҳаланааぞоит. Убри ауп изызхәоу аповест антәамтағы зынасып еидызкылаз Олеги Амзеи ақытта иалтны ицарц амға ианыққела, урт зшырып ирыштыалаз Расть иуахта. Расть урт амға рыйзкны ишшырып ачык, ачыкауп игхаз, аха иара ихата дтахеит иаб инапала, агәнаха ақатцара дахымзеит.

Тематикалагыы, ағышыа аформалагыы, стильлагызы зызбахә ххәахъоу аптәамтақәа иреиңшым аповест «Ах, арт аттасқәа!». Ари ағымтә иалкаау асиужет амазам, ажәбжых-әара мәғапсысуеит актәи ахағала. Уи актәи ахағыс икоу Мкыд ихъзуп, автортә позиция нығәзго иоуп. Шамахазак акәмзар ағымтә ахы инаркны атыхәанза алафхәаратә стиль ала иқатдоуп, аамтагыы иатданакуа автор дызхаану, ибзианы иидыруа ауп (70–80-тәи ашыққәес). Ахтысқәагыы ахъымғапсысуа Апсны ахтны қалақ Ақәеи Апсны ақытакәеи рөоуп.

Аповест ағырхатца хада (Мкыд) азнык азы хъатра захъзу қамтазакәа аиашазы дықәптарц итахын, аха дызлоу ауаажәлларра убысқак иеилбаахъеит, убысқак иеилаттәйгъяхъеит ус аламала иаахжәаны азә дуриашо, иқаит-то азалымдарақәа дрыхъурхәуа иқам. Аха иара аханатә иааштихыз ипринцип зынза дацәхъатит, атагылазаашъа гмыгқәа дхыржәеит, дхырзезеит ҳазхәом. Аиаша ихжәаны ишизынамыгзоз агәра анига аштыхъы даеа формаққәак

рыла анаңзара мөас иалихит (ажәакала, лафла, ирониала, сатирала урт анегативтә цәыртракә ropyqəzbara, rçəa рыхыра). Иухыччо урылачча ҳәа ажәапқа ишаҳәо еиپш, знызынла ихгы дахыччоит.

Мкыд Зыркәи-ипа аңстазаара акыр дкыднаkeletal. Аинститут даналга аштыах ашкол ағы ааңағыс аус иуан, аха уа дырмабит адиректор инаиркны адемагогцә. Шықәсык ақара аатщын, әнак артсаңцәа реизарағы иара аиаша схәоит ҳәа адиректор атәы илатданы дахьцәажәахъаз иахыръяны, «Азәы дуаазома, уара уаазам!» (ад. 122) – ҳәа иаңәаны уа иусура дамырхит. Уиаштыах пытрактак арадио ағы ахәыцқәа ирызку адырратарақәа еиңикаауан, даеа пытракгы усурда ақалақъ далахеит. Атыхәтәаны агазет «Ашарпазы» аредакциағы аусура далағеит.

Мкыд аратәи иусураан дрықәшәеит азәырғы адемагогцәа, аөхырцәажәацәа, акариеристцәа, амтакъақыацәа, аттарышагацәа, зус ззымдыруа, арма-гырма иқаҳтәоит ҳәа иашытоу. Ауаажәлларрағы убарт рхымғапғашы иагышыччарахәу аарпшроуп еиҳараңак ари аповест зызкугы. Ажәйтә тасқәа иеенмәа рымғапғарахъ рхы дырхеит (аиныхрақәеи аңсұрақәеи раан ираңәаны ағыжәрақәа уәа), иаңа иаңпышрагоуп анырхәа, агазет аредактор, абиурократ Рамиз Рамиз-ипа иеипш икоу ауаа аиныхра иақөхтәуп ҳәа рөйтәәаны иқәгылт.

Аиныхра еиңазкуа, фыжәиртас иқазтәо дырғағыланы дықәпарцаымхәрас ари атас зыңзаианыхтәупхәадықәгылт аредактор, аха идгылаз маңхеит. Ажәйтә тасқәа (аиныхра, аңсұра, ачара дүкәа) өеим рхәоит, аха урт рцымхәрас, урт иреигүу ажәлар ирыдышрагалаша ақагы рымазам. Ажәлар ирыдрымкылент, иргәампхеит атас аңыхра иаңкны иара Mkыд ииғыз асттиагы. Иқазшъарбагоуп таҳмадак ипсыжрағы иааңқәшәаз ауаа аиныхрақәеи ачарақәеи ирызкны ирхәақәо. Урт хыхынтаи иархәо, ишрархәо ииашаны ицәажәоит:

«– Цым, аиныхреи ачарақәеи рөоуп ҳара ҳахьеиқәшәо, абжъаапны аеага ҳкуп! – ғааиттү азәы.

– Ҳақәшашатуп, аиныхрагы ачара дүкәагы ҳаркәаттәеит, ҳаргы дара реипш атеатрқәеи, аклубқәеи, азтаптартақәеи ҳзықартсаит!

– Аклуб уздмыргылакәа, уашәахәабжъ атарақәа ркья-
теиах пнатцәап! –азәи-азәи иааимдо атәы ырылеибатңон»
(ад.145).

Ирзеиғымкаант аиныхрақәа рақәыхра иазкыз ажәлар
реизарагы. Ажәларқәа реисызара апропоганда азутәуп
анырхәагы, уи амфақәтшаша, ахы аташы дақәшәом
агазет аредактор. Аихабыра ирхәаз дкәаталеиуа иқаитцарц
даштыоуп, аха абжъарак иара ихатә гәаанагара ҳәа ихәартоу
акагы имам. Ипримитивноуп азтәара дуқәа дшырзышоу.
Ичархәеноуп ажәларқәа реисызара иазкны аредактор ага-
зет ианитцо аматериалқәагь шышоу.

Автор дызлахирбо ала, Рамиз Рамиз-ипа дназлаго зегыз
рөөы дыгчархәуп, дәаастоуп, акы даманшәалам, избанзар,
иматтура иақәнаго адырреи агәағы имағам. Еизарак ағы
дықәгыланыдцәажәозаргы, ииҳәаша иара изығзом, цюукы
изырғуеит. Бжеихан имдырра дкарикатуранатәуеит. Убас
а тоурыттаағым азәи ииубилеи ағы ииҳәаз адныхәаларатә
ажәағы (уи атекст Мкыд иакәзаап изғыз). «Афальсифи-
кация» захъзу шизымдышура аапшызаап, ареволиуциоу-
ма акы иеиңшишылазаап, уи иахыркъаны абанкет ахъ
днармыштызызаап.

Автор ипозиция аанызкыло, игәаанагара зирхәо аперсо-
нажцәа роуп ииашоу, итцуороу. «Ишәхәа, ажәлар, шәара
ишәйлшома иахъарнахыс аиныхра ақәыттра?.. (ад. 178),
«Шәгәы иалымсын, дадраа, ари аус дағакала иазықататәуп.
Уажә ишышоу аилкаара цәгъуюп» (ад. 179), – ихәоит Чатала.
Абас ауп аредакция апарторганизация амазанышыға Алексеи
Синат-ипагы ари азтәара дшахәаңшуа. Абар уи ииҳәо: «Сара
абри атлас ағагылара аханатәгы сақәшашатзамызт. Избанзар
ара аеакуп изғагылатәу» (ад. 189). Еиҳагы еилыхха ихәоит
Мкыд: «Хәарада ҳара ҳазғыз акомпания агха аман, рапхъа
ирғыланы аиныхра – таск ахасабала иаалыркъан иақәаҳхырц
ахъаҳтаххаз. Үс акәымкәа арыжәтә – аиныхра атласқәа еицаз-
куа акы ауп ҳәа азтәатәи рғыластгы?» (ад. 191).

Иааидкыланы Т. Чания иповест «Ах, арт атласқәа!» ала
ииҳәарц ииңаху убри ауп зматтура зызыншығамго, атәы зым-
дышура, издүрүрцгы зтахым ауаа шәартоуп. Иага иус бзиа-
заргы урт реиңш икоу ауаа рнапағы ианнеилак ипхастартә-
уеит, ипсхапшыртәуеит, мрадартәуеит, итцаадыркөрлоит.

Т. Чания ирғиара изәлдымханда дарбанзаалакты имбарз заңшом ишәкөфирате қазара акыр ишазхаз. Иқәпшразтәи ишәымтааздәи иаптамтақәа еиғыршны урыхәапшузар, сахъаркырате қазарылагы ртематикатәи рыпстазааратәи мәхакылагы акыр рыбжоуп. Ифашьаңом асахъаркыражәа иаңу атакпхықәра ҳавтор еиха, еиха иғәгәнды ицәа-ижкү ишаныруа, ихы-ихшың иштало. Уи ус шакеу агәра хнаргонит иахъа уажәраанза иөнни итижхъю иара иаптамтақәа зегзыңғыралагы иреиҳау ароман «Шәышханхыт» (1989 ш.).

Егырт исымтақәа акыр иреиңшны Т. Чания ари ироман ағғызы еихаразак акытағоуп ахтысқәа ахымфапсысуа.

Асовет тәыла иеиднәкылоз ажәларқәа зегзыңғыралагы азакәен ғың, ахәйинтқарра ғың ргөыграқәа зегзыңғыралон. Аа, ҳың, анцәа ихәозар здыруада абыржәштә цыара мышлашак ҳзықалозар ҳәа иғәигүан ажәлар, аболышевиктәи асовет мчреи рыгәра ргон. (Рыгәра рымгаргыны ирылшараны иқааиз аха...). Икон аамта. Өаждәижәабатәи ашықәскәа ағбатәи азыбжа инаркны (еихаразак Аңснытәи аболышевиктәи рхада Нестор Лакоба дантадырханашты) ажәлар ирбартахо иқалеит аиҳабыра имфаңыргоз азалымдарда бааңсқәа. Т. Чания зызбахә ҳамоу иромантны, убри аамтазы апсуга жәлар зтагылаз рыбазазара уадағ аарпшра изәкуп. Ароман иатданакуеит 1937 шықса инаркны жәа-шықса инареиҳаны.

Ароман ахъзытқәягы апхъағ агәаенанызара инатоит. Аханатәгы ифашьаңом ара имфаңысуа ахтысқәа ҳаңу иибаша, ҳаңу дзыниаша шәышханхыт иаафраада инамғыша шракәу.

Еихаразак Сталин ихатарлате күльт аштытыреи изакәйзаалак ңыра амадамкәа уи идиктатура ашықәғылареи ирыхъяны ажәлар зтагылаз апстазаара бааңсы автор иааирпшырц иақәникит апсуга қыта Ажара иаланхананда зықәшшәз ахынта-ғынтарақәа рыла.

Ганкахъала ажәлар агәигра дүкәа рымоуп, дағеа ганкахъала ирбоит азалымдарақәа шыраңқаахаз. Иналаршә-ғаларшәнни епизодла, ицәиркье-цәйрасуа иаабақәо рыйзбахә ҳайхәозар, ароман «Шәышханхыт» иалоу аперсонажтәа хыпхъазарала иагырақтәам. Урт иткоуроуи иткоуроми ҳәа ф-гәйілкны иаҳшар қалоит. Иткоуроу рахъ ипхъазатәуп

ақытсовет ахантәағы Ахра Акба, уи иаб Астана, иан Цақәа, ипхәйс Елисо, аколихара ахантәағы Кан, ашкол адиректор Баграт Чагәба ухәа даеа азәйк, ғыңғак. Итçoурам иреиуоуп апартиачеика амазанықәғағ Закан Ламба, араион ахатарнак Таркәыкә Машкәыкә-ипа, ашытатщағ Арвелод Санаиа ухәа.

Ағымтағы излаабо ала, ҳәарас иатахузei, автор ҳазлаирп-шua, иаҳирбо ауаажәлларрағы итçoуруу, изфыдоу ауаа ыкоуп, аха урт ажәлар ирыхәая, иеенү уск нагзаны ирзықатдом, амчра знапағы икоу аидеология үбара иатданаркыциует, иакәаҳауеит. Абзия қазттарц иашытоу рааста ацәгъя қазтцо, ацәгъя еитказкәақәо апзызара рымоуп. Ароман апхъатәи адакъақәа инадыркны дцэрыгоуп арпыс гөелиыхха Ахра Акба. Иаалыркъаны Егры нырцәынтәи ақыртуа Елисо пхәйисс дахъааигаз азнык азы иаби иани, егырт иуацәа азәырфы иргәампхазаргы ианышәеит, еиҳаразакгы ахәычы (Беслан ихъзыртцеит) даниоу аштыахь. Ари атацәаара икәба-кәшөо инхойт, аашыарак қамтцазыкәа, ирнато ҳәа акагы шықамгы, ажәлар зегзы икартцо ҳәа аколихарағы аус руеит. Хатала иара Ахра иакәзар, ихы ихаршты, итаацәа гөылгөтажыны, амиши атхи еипшни гәык-псык ала ажәлар рус дағуп, иахыынзаилшо ала азаламдырақәа дырғағылоит, излымшо (ахәсебаңаа ухәа) дрыщхраауеит. Ажәларгы бзия дырбонит. Аха дызыцәымтқәоугы қалеит. «Шьюуки уи дызыу аус ипстазаара атахызаргы ишақеитцо рбон, аха итшашыщуан. Шьюуки – ианибоз ицхрааушәа қартцон, аха абни уеизгы-уеизгы инасыгзап ҳәа дкәалкәало дызхыынхалаз аиашазы дырцәмгын, дызго азы рбаргы ңәйкәбарк ацыртәалон. Егырт – урт хымпада, гәыла-псыла «хәлыбзиза, дад!» – ҳәа иазхәөз ракәын, –рыгқәын иеипш дырбон» (ад.205).

Ахра тара дук имамызт (ускан апсуа қытәғы аттара змаз ауаа маçын), аха ақытәғы быжь-класск дахъырлгахъаз, даеа мызқәакгы Акәа аттара ахъитцоз акыр ихәон. Данхәычыз инаркны ижәлар зөйіз дағын, рыйзиен рыңғағьеи, рұқашшыақеи, реизықазаашыақәа рөы икәз тәфа змамыз акәаматцамарақәеи идирүран. Дызмыпсахуаз ифыза бзия Кани иареи аус еицируан, ирашәон ицәағәон... «Атыхәтәаны, ари ахәынтаркка анхаацәи аусуцәи иртәуп, аха анхамфатә усхәартқақәа рөы, ианамузах, афреи апхъареи здыруа ауаа ахарғылатәуп анырхәа, Кан акомғарра рпзызара идиртцеит,

Ахра – абригадирра. Знык иадамзаргы ргэы еизнымхазеит дара. Рхэатэй «еиқәшөөн» (ад. 191). Уи аштых пытраамтак антцы ауп Ахра ақытсовет ахантәафыс даны картца. Ахра ажелар зақа ҳатыр иқәыртцоз ақара дызцәымғызгырыгэдүрөөн, иаңырхәашазгы вба дук рзыпшаарымызт, аха итшашыцуан. Убри аамтазы арепрессиақәа ирөйн. Ана, ара ауаа таркуан, идырзуан, иахыргон Асовет мчра иаңагылозшәа, аоппозициақәа еиңиркаауашәа, «авожд дүззә» Сталин дахырхәарц ртахызшәа. Үсқан фажәак нааны ихәеит ҳәа ауафы изашшыр, уаха атахзамызт, ихара, ихаррам дылтахәахаа ддырзуан. Убастәкъя ихыит Ахрагы. Иара итшашыцуаз, акариерист Закан Ламба иеитцеиқәа жәаз ашшрала ддырзит Ахра, иара убас ддырзит ашкол адиректор Баграт...

Ахра дандырзуаз өыңыхәас иртаз абсурдуп, аха үсқан уи еиңш иқаз авбақәа аус руан. Ахәынтыккара анхацәа ирықәртцоз тәфа змамыз ашәахтәкәа злыимшоз, изымшәоз дрыңхраауан. Убас пшығык ахәңкәа змаз анхафы Нырбеи уалқәа ушәом ҳәа иашта инталан ижәзатә ргейт. Ахра дынкылсын уи ажә аусхәартта аштағы иахъөаҳәаз ашаха аахыхны иоуиштит. Уи азгыры зақа өыңыхәа иртазеи. «Уара Асовет мчра иамыңхраауа урыдгылоушәа збоит!» (ад. 205) –ихәеит уи азы Закан, Ахра ари ихымбағашыя аполитика ду ахь ихырнааны.

Иреиҳаזוу Асовет ашқа алхрақәа рымбағара аиң-кааразы ақытантәи аңыжелар реизарағы Ахра изакә-заалак цөгъарак аткамтәкәа иихәаз ажәақәа Закан атәи иахеитцеит, аңәгъя алихит.

Харзызырғып урт Ахра дзықәдүрзуа ажәақәа закөү акон-текст ағы ишикоу. Аизара аартуа, ақытсовет ахантәафы Ахра Акба «...Инацәақәа дзыдгылаз астол инықәиргәтәан инацитцеит:

– Ағызыцәа, иахъа ҳазеизаз зегъы ижәдүруазар ақәхап, – маңк дааттылан, инацитцеит, – алхрақәа хрылагоит. Иреи-ҳаזוу Асовет ашқа.

– Сынтиятәи алхрақәа даға чыдала шыахәзакгыры рымоуп, – дахьтәааз икарандаш ааштыхын, өсаиттит Закан.

Ақытсовет ахантәафы иажәа даапығолеит иара, аха уи азин иртон ихианы имаз ажәақәа: «Хара ҳабжыры иахтоит авожд ду», –иаахиркәшеит, ихы-иөы аалашан зегъы

днарылашит.

– Уи убжы иумтаргы иара игоит, хара ҳтәи даргәақ-зом! – нацитцеит Ахра, –аха абжытира ныхәоуп, ҳайхъзарақәа удырбоит, убри ақнытә уи ҳапылоит аныхәа ду иақаратәны» (ад.245).

Абра ихәоу атсыхәтәантәи иажәақәа роуп Ахра ихтныр-къаз, өаахәыра имамкәа дзықәдышыз. Нас уи иахадыргылт, иавадыргылт Ахра ихы-игәи итазамыз, пхызлагы иимбоз. Иара «авожд ду» иқәкны ажәакгыи ихәарц даштызамызт, Закан ибжы ада дхәартамкәа дықазам, ажелар зегыры бжыы иртоит ҳәа акән иихәарц иитахыз. Аха Сталини Асовет мчреи ирызкны аоппозиция еиңикаарц дағызышәа аус еилақәақәа еиқәдышреаеенит. Убри азоуп аштатцаф Санана иехәршәааны Ахра ихы иқәкны изихәо:

«– Ҳара ибзианы еилкааны ихамоуп Адузза изы иухәаз ажәақәа уара ухала иштәым, – еитах иштыхъка диасны даагылеит аштатцаф» (ад. 268).

Ахра акагы шихарам здыруа рацәафуп, аха ишәаны, азәгты ибжы өйтганы акагы изхәазом. Игәағыны изхәо дәкаларгы, иус еиҳагы еицәартүеит. Ахра Акба апартия даллатәуп анырхәа, араиком амазанықәгаф Мез Арзынба дақәшашатымхазаап, уи ипышәоу уафуп, апартии ажәлари гәйикала дырзышоуп ҳәа дықәгылазаап. Аха ацәгъарщәа уи иеихәаз еиҳагы аңыфа рнатеит, Ахреи Мези рыйз еивтуюп ҳәа ирыпхъаеит.

Ахра дантарк, иаақәымтүзакәа есымша иртөз зщаарк акән. «Ианбыкәыз асовет еиҳабыра мчыла абжықәа анеизыргоз?» – Иара игәи тығызда дрыхәон: «Шәанаңызбалбейт, сеилышәкаа – арт ажәақәа сара даеа тәкуп ирысто!» Иага дақәшшәаргы Ахра игәи иаанагазомызт иажәа абри афыза ахырхарта шытнахып ҳәа. Уара ушыбаз упсит ҳәа иархәар ихеиттар қаларын, аха ари изхатцазомызт» (ад. 267).

Ахра дзыхдыркъаз иажәақәа убысқак еицаркит, убысқак аполитикатә тәкырытеп дытрыцистүп изырхәо ақынза инаргеит. Иара дзыхдыркъаз акыраамтагы изхатцом, залымдарак қалеит, аиаша ирласынгты иеилкаахап ҳәа дгәйгуан. Уи азоуп игәи дтажәыцуа изихәо: «Мшәан, абысқак игаңақәоума хыхь аус зуа, сара сажәақәа ртәкы рзеилымкаауа. Сара исхәаз – уи шәара шәйбҗыы имоургы гәхъяас икәзм ҳәа ауп. Иамоузеи, нас, уи? Закани сареи ҳабжыы Сталин дүззә даргәақит

хәа азәы иаҳаргыы пхашьарами» (ад. 270).

Ахра иара хатала дахәртәйт, уи азмырхакәа ипхәйс Ели-согыы дәйрбаандасыртәйт, дтаркырц иақәркит, аха Ахра ифыза бзия Кан иңхыраарала лара лхәыгы Белсан длыманы дыбналт.

Егры нырцәка лыпсы лгеит. Уахъ лөйтәехны дықан жәашықәса инареиҳаны. Даеазәы иақәым ланхәеи лабхәеигыы ирыздырамызт лхәычи лареи ахықаз.

Ақытағы Ахра Акба инаиштарххны азәырфы арпарцәа баандағыртәйт: дыргеит ашкол адиректор Баграт, арпыс Арушъян Самсон-ипа...(ад. 266).

Анхағцәа еилкаа рымам итарткыз ракәу, итазкыз ракәу ахара зду. Аха ихадароу, фактны иқалаз уи ауп ақытағы қып зхәашаз иаарылықәхәоз азә днымхеит, уаапсырала игархеит.

Ажәлар ссиришәа икоуп. Жәынгыы, өангыы матцура хәычык зауз (идузаит атахызаргы) үюуки, ишнеи-шнеиуа иаҳнаңаауеит, иңгизиңеит, аңынкылара рцөуадафхоит, рхы рымапзызаны иаақәгылоит, ажәлар бзамыкәушәа ирбо иалагоит. Ажәларгыы акыр аамта ирычхаеит изықәдышрәо азалымдарақәа, имәкәзакәа, илбаардошәа иқартсоит. Аха уи иаанагазом ажәлар тарадоуп, махәғала аусурада акагы резилкаауам, рымахцәа ианкны иаҳутаху инауца-аауцо икоуп ҳәа. Т. Җания ҳзыхцәажәо ифымта аперсонажцәа азәырфы ирдүреит изтагылоу аамта үйбара, аполитикатә цәахыхга асза ишзымцо. Ҳазызырып Астанеи Қәтиеи иаҳваандтәалаз иеибырхәақәо.

«– Ҳабакылнагари абри аамта, уаҳхәаапшуа Астана? – өааиттік Кәтация раттәцақәа ирғыхәан ианнықәдышрғыла.

– Аамта ҳалацәажәома, уара бзия збаша, аамта даптырхагоуп ҳәа зда дсымамыз ақкәын дсыцәдышрзит.

– Үгәы ишщаанагои, абри аиакәымқәа ртәы иара Адузза иеилкааны имоушь?!

– Уи иеилкааны имамзар акәхап ҳәа, Ахра ҳайкәатцып, дәеимзаит, ари Арушъян, Самсон иңкәын, ҳдиредтор – иреигъзуо арпарцәа ырзны аус зытуруц иртәхыда, исзеилкаауам сара!

– Абри бзиарак ахылтцом, Астана, иухаумырштын, үканат, абри мышкызыны иекнү иаацәырымтүазар убап.

– Ус угэы ахууқажо даараذا ибзиоуп Кәтиа, мышкызыны ицәыртцуанда, – дынхъапш-аахъапшын ипсы ааизеит Астана, – акулакра рхаратданы иреигүй анхаңә ааҳалхны иргеит. Дабатәи кулакыз Адамыр? Хара дҳаипшын. Аха ҳара ҳааста аусура бзия имбозыз – хыжәк иман, өык иман зхәаз еипш, иахъагы уатцәгы азиас еипш дцеит. Иәкны ицәырымтцеит акгы.

– Ицәырызгода?

– Уоу, убри ҳәа! Ицәыригаити!» (ад. 277).

Абыргә ракәм ахәычқәатцәкъагырырыкәша-мыкәша иқалакә оумашәа ирбоит, аиашеи азалымдареи реилыргара еихагы ирцәуадафу.

«– Ҳартцағы илхәаз бмаҳазеи, ҳдириектор иеипш Ахрагы Асовет мчра даган лхәеит, – өааитит амжә амахә иқәтәаз ачкәын, тәка игылаз азгаб лахь ихы рханы.

– Итаркыз ракәу, итазкыз ракәу Асовет мчра иағацәоу. Уи аамта иахнарбара ҳәкоуп ҳәа ихәеит саб, – тәқантәи атак қалтцеит азгаб. – Кәтиа, Кәтиа, абрахътәи амахә рышәшәа, иғекъяза иағоуп.

– Уажәытцәкъа! – ишыапы нықәкшан амахә аниршәшәа, аттахәа азгаб еитцылхыз лытцк хәычы инаныпсалеит. – Сыздыррам, ҳдириектор Багратты, ҳкомиссар Ахрагы Адузза ө-өык имоуп ҳәа рхәазаап, ө-өык имазтгы ари аамта бзия аазгодаз?

– Абаңәеи анаңәеи ҳаманатц аамта бзиоуп, Кәтиа, насты ҳара иабаадыруеи уи цәгью ибзиоу» (ад. 278-279).

Ароман «Шәышханхытц» ағы Ахра Акба илахынта цәгъартәизаргы, атцеи гәлымтәахны, дуағы қыианы даарпшызар, дгәыргаганы, дуағы қьашыны, игәра ганы шыағак узицқамтцо, дхәымганы итқытқыаушьаша азә ииакеноуп дшықоу Закан Ламба. Даеа аамтак акәзтгыы, ауаажәлларрағы изғыдоу, иеену еизықазашақә ахра руа иқазтгыы, Закан иеипшу ауағы амч изтода?! Аха ауаатәйесе ртоурых ағы иқалозаап ахәмгақәа анханагало, ақыиареи аиашареи рааста амци, агъангъашреи, агәмбылцьбарреи апзызара аныруа. Закан дзатцәымызт, уи атипра зуа (уи иеипшқәаз зақағы ықадаз!), шәышханхытц иқалаша аамта ицәырнагаз, иханагалаз дреиуоуп.

Закан ихәыщрақәа, ихымфаңгашъа, иажәақәа психологияла акыр иртәбыргны иқайтцеит ашәкәығы. Апсыгуа

жәаңғак излақәо ала, алаба қьашь ахы укыргыы, атыхәа укыргыы уақьашуеит. Убастәкъа дықоуп Закангыы. Мачзак иадамзаргыы амчра анааиоу утаирхоит. Ихада хы итахым, дкариериступ, дымтцақъақъафуп, ицәа дтало дтыйцууп дшыккоу. «Закан данмаңзаз аахысгыы дшыңғын, аха, ушыңғуп ҳәа иоухәар қалома, ипсы танатцы цәымтыйс уикуан» (ад. 214). Апхъаза бзиа иибаз апхәыс ажәа затәык игәампхоз ахылхәаз дахыркъаны лгәағ иkit. Өнак иареи лареи ахъаақәшәаз Ажаратәи атыпқаацәа зегъ Селым шиғыпсааует (Селым арпыс бзиак иоуп), идүкәбалазеи анихәа лара уи «Уиташыңуама?» – лхәеит. Лара цәгъарак лақәршәара дахымзейт, қытა харак ашқа хатца дцеит, аха ани «уиташыңуама?» зылхәаз арпыс Селым ажәлар драгоуп ҳәа уахык дыкны дрыманы ицеит. Уи ибаандарта Закан ибз алан.

«Закан дитщаңыңхан ачараे иштасны абаз шыткәйсәаа ицаз аең өңдөн, иалтәраа инеиуаз ахышыңба цәкъарас иқатданы хланты итәзтахъаз ашәараңы. Аха уи лымкаала дитщаңыңуан адунеи апролетариат рпзыаф өңд. Ҳәарада, уи, Закан дызнысхаз амсаала акырза авожд дшизаагәазгыы, иара икынза дшымнаズоз еилкааны иман» (ад. 215).

Закан атара имам, афреи апхъареи издырзом. Ақыта апартиачека анеиғыркааз аштыхъ ауп аналынташы аниңдаз. Щара хөйчүк имазтгызызыңза абаа хижәарызшәа иғәи иабоит. Уи азоуп Ахра ихы иқәкны иғәи дтажәиңуа изиҳәо: «Ех, сызлымхак ағамтгыы, уара уеипш ағышыа здыруандаз!» (ад. 199).

Закан ихағсахъа табыргынгыы Сталин дүгәланаршәоит. Уаанза ихаздыруамызт, аха уажәштә аиадыруа Сталин иқазшыңа цәгъамкәа (аташыңца, амахагъара, иара иатқыс еиғызы зегъы ахыцәимғызы, дахъкариеристызы, идеспотизмра ухәа), ныкәигонит. Закан ихатагыы авожд диеипш зар итахын. Ароман ағы автор иаҳирбейт Закан авожд еиңш иеанеилемхәаз атәи зәдо сценак. «Маңк иадамзаргыы авожд дышиеипшхаз аниба, уи избит даеа мачзакгыы диеипшхарцаз. Астол амгәа ааиртын, Аду итәи ахата-псаат аума зұхәаша тәтінжәгак аатиган, инапсыргәйтца атқакны, инаңда ду хыхъ иаҳаршәны деитанадгылеит асаркъа. Хаара зтамыз иблақәа уи ататынжәга инахәаирпшит. Закан иман зегъы, авожд ихаҳәи, ипатсеи, имчи рыда» (ад. 215).

Амға иаша иқәларц зтаху ағараңғы шъақәйкөйт Закан. Убас ашкол ибзианы иалгаз, ағеильтхарағы згым ачкөйн Едгы дицхрааушәә қатданы дымфахиқит, иара иеипш уи ачкөйнгы дыңғаҳәағы, дчархәағы дәқантарц ауп дзыштыо. Едгы итахуп итцара иациттарц, аха Закан дипхъан аусхәартәә днаганы апышәә змам ауағ әа ихы-игәы дталоит. «Сара истахуп уцхыраара, –ихәда инаңәа натцеикын ихы итегъ днахан Едгы инеиңекит Закан, –макъана уақөйт атцаражы скоит хәа угәы итауқыз. Уи аамта ҳамағам уажәы. Уажә ихадароу ана, ара аңырттара иағу аоппозициақәа рәғалароуп. Уара умч, уара удырра макъана сара исызхойт» (ад.233).

Закан дыштарадоугы ауаа иңәшәоит. Хаттаңас аргама ақәпара атцыс апинеипш мазала ақағыхәа ацхара қазшыас имоуп. «Ахаан игәы итәз иңәазомызт. Иавторитет иапырхагаз ажәак азәы иааиңғытшәаргы, апырхәа дизытқазомызт, икылкаан днеиңапшуан, нас мчыла иқышәкәа ааирчон» (ад.197).

Аңсны Асовет мчразы ианықәпоз аменшевикцәа дырәгыланы дәқәпәозшәа, хаттарыла драбашызышәа, иғызыцәа зегы анивyrшыaa иаргы иеишырыц далагазшәа, аха цқыа даназхәиц сара ҳapхыақа ҳажәлар рус сатахуп хәа даанғылазшәа иңәон. Аха Ареволиуциа аус дшазықас цқыа еилырганы азәгьы издырзомызт. Закан иағсխуо ашықәескәа ргәлашәара иңәымғын. Уахъ дзыңәшәақәоз ықан, ибиография зынзагы ицқыаны икәмомызт. Иаб Пахәалеи иареи рырахә ахәынтқарра ирыңғанагар хәа ишәаны иршыхан. Ажәқәа руак аниш Пахәала ус ихәазаап усқан: «абри иаҳыттыз аиҳа ухымтсааит, уара, Асовет мчра!» (ад. 212). Закан игәлашәон иаб урт иажәақәа.

Закан аизарақәа рәғы ақәғыларақәа, абадақъ асра бзия ибон. Ахәынтқарратәи ауаажәлларратәи усқәа рхы, ртыхәа Закан дрылаңғаәжәартә иабайдыруаз, аха нақынтәи, хы-хынтыи иаархәөз аңыргызра хзыргагас иман. «Дцангы-даанғы ииңәөз ак акәын: анхаңәеи аусуңәеи еидгыланы ахәынтқар дшаахырхәаз, амчра рнапахы ишааргаз, урт ад-гыыл иазрыңған ишықам. Ажәлар анасың ду шрымаз, урт зегъ зыбзоуру дара шракәыз. Ҳара хәы хаталатәи ахатәра атыңан ауаатәүөса рхатәра ауп икоу. Җаса урт ажәақәа ирыттаркуаз Закан зынзагы издырзомызт. Иңәон, избан-

зар, зегыи ирхөон" (ад.198). Иажәа тlapкаңәа, иажәа таңәңәа узырыпом, улымха тырхуеит. Узлархыпозеи, улымха абат-рымхуеи абас анихәо: «Аусхәарта – политикатә хыброуп, уаڭа ҳара ҳазхәңдеит ауаатәйфса рлахъынта, дунеи апролетариат рпеипш» (ад.226).

Ахра дантарк ашьтахъ уи итып (ақытсовет ахантәафра) иара иааникылт. Асовет мчреи апартиеи дрыңәнүмхөшәа қайтсоит, аха ихы, игәы итоу зынза даеакуп. «Уагеимышхара, уи игәы итоу аайтцырдыраар, атла дыңәңдалан ахахә игәйдирытко иалагоит. Иисус Христос иеипш даайтцыхны, дкыдтсаны, атәымгәа иларчарапоит. Ах, знызатәйк азин имазтгы?! Заңа лассы ртып иқәитцарызыз Кангыы, Иасонгыы, урт рөзызцәагы! Аха дшәоит, ажәлар ргәи кыдгылар, рзакәан наڭ зымфа иныштатданы ишааиғалыло. Макъана дыбзиахәза дааиуеит – Ахреи Баграти иара ипстазаара амфа иангылан, зегыи ирылччаауан. Урт аныңгылалак Закан изызырфуаз дарбан?» (ад.290).

Закан аматцурға ғың (ақытсовет ахантәафра) аниоу зегъ реиха усс иикыз икабинет аиқөйршәароуп: «Закан дзығнатәаз ауда ес-ене аеенитанакуан. Ҙыдала илашыңәтсан иман дызхатәаз астол. Зны ауда агәахъы инаскьеигала-рын, зны аганахъ. Астол ағапшыи хымпада иамазар акәын. Пасатәи акамиссар (Ахра Акба – С.З.) иаан ус иқа замызт. Ишпатахым, иаҳхәап, акоммунист ма апартия иалам азә даафналан, даагылазар Асовет мчра цәгъарас иазихәцхъо зегъ ихәарц итаххеит. Үсқан Закан истол амгәа дынталоит?.. (ад.289).

Ароман «Шәышханхыт» ағыи зегъ реиха атып аанызкы-ло Ахра Акбеи Закан Ламбей рхырәсахъаңәа роуп, аха, ҳәарас иатахузей, урт рыла ихрыкәшам, итәгъы амахәңтакәа амоуп. Апхъаң игәалашәарағы ибзианы инхартә икоуп аколихара ахантәафы Ахра ифыза бзия Кан, аби ани Астанеи Цаңәеи, Ахра ипхәыс Елисо, аурыс арпыс Васили ухәа азәирфы рхәңсахъаңәа.

Ашәкәйеси имоурәхәартә икоуп апсуаа рыйбазара злашьяңәгылоу акәаматцамараңәа, реицәажәашъаңәа, азәи азәи реизыңаашъаңәа ирымоу ачыдараңәа, аниуанс ссаңәа инадыркны ибзианы, инткааны иахъидыруа, блатцарыла иахъааирпшуа.

Аңсаа иртахым акы ианақәшәлакъ, уи моу гәәкәра дук қаларгы ачынкылара шырдыруа, аамысташәара шрымоу бзианы иаабоит ароман ағы. Өйрпшыс иаахгозар, хатцеи пхәыси Астанеи Цақәеи ишымгәйтүзоз иаалыръяны рытқын затә Ахра Егры нырцәынтәи ақыртua пхәызба данааига, рыбға ағағ ҳәа ипнатәеит, убысқак ирцәымыңхеит атәым дзаңтахузей ҳәа. Аха уи атрагедиа алрымхит. Рпа иитахызы ағы рәандраалеит, рәамадыриашеит. Уимоу, зда дрымамыз рытәған шыап Ахра акғы ихаразамкәа дандырғызы, иага игәжәажәазаргызы, иага игәәкзаргы агәырға реарымтәеит.

Т. Чания зызбахә ҳамоу ифымтағы аиашеи ақыиареи рааста азалымдарапқәеи иеем қазтауеи иаҳа итәгәаны иаарпшуп. Иара ағымта зызку аамтагыы ус икан, уи иаҳаану азә дапхаргы усқантәи абзазара ишазааигәоу, ишашибашәалоу мап икрым ухәартә икоуп. Аңстаазара иага иуадағзаргызы, иага ауаа ҳәымгақәа алазаргы ашәкәйфө, изсыдоу иперсонажәагызы иаргы агәра ргоит мышкы ахы, мышкы атыхәа лашарак шықало. Убри ауп измааноу ароман антәамтағы Астанеи Цақәеи иқәйқәма-шәйқәмака, уа аллах, хых ажәған, таға адтыл, уаҳа азәгыы дрымазамкәа иғәрыкәкәо рығони ишығону рмата ҳәың Беслани ртаца Елисои ихынхәны раара.

Ароман «Шәышханхыт» ахатабзиарақәа шмачымгы акымкәа, обамкәа агхақәагызы адаабалоит. Өйрпшыс иаагозар, архыа, даргачамкыртә икоуп Ахра Елисо данига лтаацәа ҳәа азәгыы дахлышиштамтцааз. Лара Қарттәуп, ғажәниак шықәса роуп илхыттуа. Егры нырцә қытак ағы ланшыа ифны сасрахәа дышқаз Ахреи лареи машәиршәа иааниқәшәан, дааигеит, ланшыа аетыл ида уаҳа ан, аб, ауа, атынха ҳәа азәгыы длымазамзи? Азә длыштамтцаакәа ишпәкаларыз? Ғажәниак шықәса зхыттуа, ашьеи ахши еилаттәо, ишкья-шкью игылоу архәйизба ссир лакәым, ауағы кәчыш хәычык ицәйгырыгры хъаас икуеит. Ахра ипхәысаагара иаалыръяны икалеит. Ус еипш аңсаа рәғи архәысаагареи ахатцаареи атып амамызд ҳәа ҳазхәом, аха уеизгыы уағ иғәи еихынашыуеит Ахра иеипш икоуп арпьс ғьеғ ағы згычыз дишталаңы Егры нырцә қытак ағы дахънеигаз иибаз архәйизба дыпшзоуп ҳәа, изакәзаалак уаҳа лхы-лтыхәа изымдирғзо, иаразнак ипсы лылаханы пхәысс дахъааигаз. Наунагза рынасып еидырттар тә

еипш лыгера злеигаша хтыск ҳәа акагы қамлеит. Азнык иахъааиғапшыз иңәиртцыз абзиабара иаңынәеит» (ад.200) – ҳәа Ахреи Елисо рзы автор ииҳәо уртрынасып ахъейдыштараң саҳъаркырала артабырғра иазхом.

Иара убас Ахра дантарк, ипхәйис Елисо дыгәжәажәо акыр исыхәозар ҳәа лхатца акагы шихарамыз ашәкәбы лөйт Стalin иах. Уи иахыркыаны ларгы дұырбаандағыртәйрип иақәркит. АхАхра ифыза иаша Каницхыраарал лхәычы Беслан длыманы дыбналаны Егры нырцәка дісаны леанылтәах, аиҳабыра дышпарзымпшааи, «хышиқәса инареиханы итцуан Елисо илыштыекти, аха дырзыпшаа зомызт» (ад. 336) – ҳәа автор ииҳәо апхъағ агәра изгом. НКВД-аа агәүр ызыргы, анышә илазаргы ирыпшаауан, ани лыпшаара дара рзы усқак иудағызма? (Егырт зегы ҳарқәатцзаргы иахгәалахаршәап Stalinни Бериен Мексика иқаз Лев Троцки дыпшааны ишьра шеиғыркааз).

Ароман ағы иахпылоит итегеси иссоу атхақәагы. Автор иишиқәиқалах седроу, аха Ахра иқытан афермағы изыз ағы «өыхәан» (ад.191). Уи згаз ағыруа данырпшаа, «Шәара ишәйіздырзом, ақкәынцәа, сара ари аеенқәа иадызбалаз» (ад. 201), – ихәоит. Уаанза иөыхәаны, ианырза аштахъ иеенқәахама?

Иаайдыланы иугозар Т. Чания ирәниамтақәа апсуа пәтәзаара иагәлгөоуп, ҳара ҳажәлар рхәыцрақәа, рдоухатә бениарақәа раарпшра иазкуп.

*2000 шықасазы Ақәа, ашәкәттыжыртта «Алашара» итнажызы
Терент Чания ифымтақәа реизга «Ажәенираалақәеи
апоемақәеи»
аңыхәтәажәа ҳасабла ифуп*

Ухатцазар – ухъамтцроуп!

Платон Бебия иреиғүү ифымтақәа иреиуюу ажәенираала «Аладареи афадареи» (1961 ш.) ихыркәшоуп абарт ацәаҳәақәа рула:

Зынза ихазуп
са саргамеи
сымазеи!

Ахаҳә дуқәа,
абгацамкыра...
ашъантсақәа...
Сымға иапгылоит,
аха снеиуеит
схъамтцзакәа.
Скаҳауазар
иаасылымшо уаҳагы.
Ағада схы шхоу
сара сағъкахаяеит.
Ағадара
бгацамкыроуп,
шъантцароуп...
Ианақәүк,
ухатцазар,
ухъамтцыроуп!

Иара иажәенираала шеибгоугы, лымкаала абра иааз-
газ ацәаҳәаңы, Платон Бебиа ирғиаразы программак
иеипшны избоит.

Иахъеинпш исгәалашәоит рапхъа ҳшенибадырыз. Итцзозеи
уи аахыс! Аамта гәымбылцьбара нияқъа ишпаци! Оынфажәи
жәеиза шықәса тұрыц маңк ауп иагу. Ақәатәи артсафратә ин-
ститут абызшәеи алитетуратеи рфакультет ақны өңд иаа-
дыртыз апсуа сектор иеицталаз ағар хреиуан.

Платон Бебиа абжъаратә школ дантазгы ажәенираала-
қәа рығора далагахъан, аха ипоезия ашъата ахъакытқәваз,
ахырхартә ахъаиузгы аинститут ағоуп. Үсқан апсуаа ҳзы
маң-саңк псеивгаракәак қалеит. Иғеидасуаз ағар рахъынтә
аӡәырғы алитетуратә рәниара амға ианылеит. Ҳәарас
иатахузеи, уаҳ зшыға еихызгақәаз зегъы шәкәысфәаны
изышшақәымгылазеит. Платон Бебиа иакәзар: «Ағадара
бгацамкыроуп, шъантцароуп», ҳәа игәы ацәкаханы дхъам-
тцит: «Ианақәүк, ухатцазар, ухъамтцыроуп!» ҳәа девизс
иқатцаны, инеипынкыланы аус уа даануеит. Апстазаара иа-
нагъ иагым ақыбазыбарақәа ирзымхәаеит апоет ибағатәра,
дыблайханы иахъакәым ганкайхы дамгейт.

Иахъа ға-тәғәала, хъаҳәа-паҳәада иаххәар ҳалшоит Платон
Бебиа иналукааша апсуа поетцәа дыруаңәкуп ҳәа. Иара ав-
торс дрымоуп ғажәи хәба инареиҳаны апоезиатәи апрозатәи

шәйеңкәә. Убарт рхыпхазарағы икоуп пшь-томкны итытцыз иажәенираалақәеи, ипоемақәеи, иеитагамтақәеи реизгақәа. Аиаша ххәозар, абаৰт апшь-шәкәык рыдагы ҳтахзам уи ина-лукааша поетуп ххәарц азы. Зынза даеа усуп урт рхатабзиара, ртәки рсахъаркыратә қазареи ахынзахараку аилкаара. Сара, абаৰт ацәаҳәақәа зығуагыы сналатсаны, азәырфы астатақәа рзырыкхьеит Платон Бебия иеиуеңшым иаптамтақәа. Аха иаандыланы, иеизиркәәаны, еигүу-еищәоухә шырхәо еипш, иеильпшааны, инагзатцәкъаны ахәшьара макьяна ирмоуцт. Акыр амәехак змоу иажәабжықәа, иповесткәа, ироманқәа «Ашыацхәа» (1981 ш.), «Ақъачақъцәа» (1989 ш.) чыдала аттаара иапсоу шракәугыы, сара иахынзаздыруала пшь-томк апоэзиатә птамтақәа тзыжхью Платон Бебия ида даеа апсуа поетк дықам.

Апсуа литература атоурых ағы, лымкаалагыы апоезиағы, икан аамтақәак апоетцәа азәырфы досу ачыдарақәа рымам, досу ихатә бжыы цұя иеилкаам анырхәоз, еиҳаразакгы иара Платон Бебия данаацәыртцыз ашықәескәа рзы.

Аха хатала иара аханатөгъы ҳлитературағы ичыдаz «кәакък» алипшааит, ибжыы азәгъы илағашшызом. Ари астата къағ ағыгхара зеипшроу ала, итагзаны урт зегъы нытқаа-аатқааны ишрықәнагоу рылацәажәра сзалыршом, аха Платон Бебия ирәниаразы иаха иқазшъарбагоуп ҳәа сгәы изаанаго акык-әбак уеизгъы исхәар стахуп.

Иахъа абицара ғың иғагылаз, иахааным рзы иуадафуп асовет аамтазы аидеология үбара зеипшраз аилкаара. Ленини Сталини, Асовет мчреи, Акоммунисттә партии, Акомәареидгылеи набыцра рықәым ҳәа акәын ишаадыруаз. Урт ирызкны афымтақәа апзыымтоз ирәниаратә мәға зыхарахомызт. Урт ирызкны иааптмыркъазакәа адифирамбқәа ҳәалатын. Урт зегъы хыбгаланы даеа дунеик ағы ҳанкылсуеит ҳәа пхыз азәы ибаргыы, ихантдо дықахызма мамзаргы! Ақыпшразы чыдала иқазшъарбагоу аинтимтә лирика даара имачын, уи иеиуаз ажәенираалақәа акыпхъ ағы рнагара мариамызт, иактуалтәым рхәөн ақароуп. Убас шакәузгъы, Платон Бебия усқан имодаз ахырхартакәа дырхарымгалеит, дыткәаны дрымгейт, дхырымхит. Иара ианагъ иеиздиҳало дызлиааз, дызлагылоу апсуа жәлар ржәйтәи рәфатәи, ирзааигәоу, излакоу рыйзиеи рыңғайеи ухәа роуп. Убас иабзоураны иахъа ҳапстазаара ахырхартә шыттанкыла

ианыпсаҳха ашъахъы, Платон Бебия иаңтамтақәа шамахамзар зегъы еиқәхеит, ирыңрышшәэз маңуп. Апхъаф иеиликаартә исызхәазар, ари апоет изы қәөиара дууп. Ишәымдыруеи, аңсуаа рымасыра ракәым, еғырт асовет жәларқәа рышәкәйсөнәа дүкәа азәырғы раңтамтақәа асоциалтә-политикатә хұтыскәа реитакра иахъаны, ахәахедеипш зақа бжъазы! Акоммунисттә идеология иаңзыргыз-уаз, адифирамбқәа азызхәоз афымтақәеи урт равторцәеи иахъа азәыр итахны, азәы даңхъо иқаҳум!

Иара убас Платон Бебия ипоезиағы иқашшьарбагоуп ҳәа стәи иаанагоит: ифымтақәа рғыырак рәи ахшығытқаққәа ырқәаратцаны, иқәыртцәиааны, апхъаф дызлақәымгәйгу саҳарькыратә пшаахла реибытара (урисшәала «поэтическая находка» ҳәа изыштыо). Ағырпштәқәа зақа шәтаху арымзаа раагара сылшоит, аха аки-әбен азсырхап.

Абжъаапны зегъы иаадыруеит, иахъеоит абзиабара амч шығәгәоу, ауасытәйсәа ицәанырра ҳаракқәа иреиңү шакәу. Уи иаzkны дарбан поету (лымкаалагы аңсуа поетцәа) афымта апзыымтаз? Зақағы зақа руахкы рыла ирхәахъоузей?! Абзиабара иаzkны убырсқак рхәахъеит, иахъа шытә уи атемала ажәа ғың аптцара гәағытуауома ухәартә иқалахъеит. Иухәалакғы шытә иеизадацәахоит ҳәа иуphъаzартә хнеихъеит. Аха Платон Бебия иажәеинраалақәа рәи ирхәахъоу аитахъарапқәа, шамахаңак акәымзар, иубазом. Уимоу, иғыщхұараңа, апхъаф ддүрләхъыуа икоуп. Убартқәа иреипшкәоу иреиуюп ажәеинраала «Адоумыжъха». Уи аперсонаж ахатәы хъзы имам, аха ддоумыжъханы, акыр зылшо, акы иннамкыло азәы иакәнды даққәгылоит.

Уи доумажәнды дгылеит,
Дызбаз ссирс дыркит.
Имч, зегъ ағагылеит,
Усстъы имкит.

Ари ажәеинраала аперсонаж амш-цәгъя иара даңәшәом, дыннакылом, атсаа ғәгәа имфа акызар:

Дымцаны даңылеит,
Усстъы имкит.

Абас ҳәәи пымтәакәа, адоумыжъха зыгәхъаа мкыкәа дызизааниуз апзықәсылара дүкәа рызбахә ҳаҳәо апоет

ҳашнеигоз, ҳшымгәыгзоз уи даанызкылаз закә мчы ссиру ала ажәенираала хыркәшоуп. Уи абъяапнытәи ҳәажәараан абзиабара ҳәа ҳзышьтоу ауп. Ахаapoет уи ажәа ахата «абзиабара» зныкгы имхәеит, ишихәаз абас ауп. Щоума, тааума, мшынума, бахәума, акы иннамкыло инеиуаз адуюмыжыха:

Пхәызба қәыпшк дипылеит,
Ахаа-цәа лхыкәкәа...
Дзымцеит, даанылкылеит,
Дөарыхт инапқәа.

Ари хыхъ сара исхәаз ахшыфтақ ашъақәырғәаразы, артабыргразы даәа жәенираалакгы азбахә ҳалаңәажәап. Уи «Иқалозеи атцыс ушыыр?» ауп. Ацәгъара ихәыгчы-иду цәгъароуп. Ауафра, аламыс, агәбылра, абзиабара, азакәан, аамысташәара, арыщайбашьара ухәа реицш иқақәоу дааныркылозароуп ақымзар, пәсбарала ауафы ипсихология ацәгъоурахь данхъанарпшуа, уахъ данхбыкъуа, ианихо ҝалалоит. Иахъа имаџуп ҳәа цәгъярак иур, иамоузеи уеизгы-уеизгы ҳәа уаттәгъы убас акы мәфапигар, ацәгъа ду ахъгы анеира иақәникуеит. Ари зегыи иеицирдыруа ахшыфтақ еизада apoет ихәеит аңсы ахатданы, итәрны, иахнырыртә, ажәа «ацәгъара» зынзагы, зныкгы ихы иаимырхәајакәа. Убри азоуп асахъаркыратә еффект зығәтәахаз ғажәа цәаҳәа иреиҳам ажәенираала «Иқалозеи атцыс ушыыр?». Иқалозеи нас митәыс атцыс хәыгчы ушыыр?

Амахә ҭалаҳа птәаζом,
Аңсаа рашәа-хaa нтәаζом,
Акымзарак ҝалазом...
Ашәт гәыіқатлага өшәаζом,
Асаби дтәыгуа дтәаζом...
Азыхъ хьшәашәа табазом,
Адъыл ғажәкүа ишабазом...
Амра шеиши шанхазом,
Апша мәфабжара инхазом...

Иқалозеи атцыс ушыыр?
Аптақәа ажәған рхәашьζом,
Ауаа жәылан еибашьζом...

Аха...
Атсыс хөйч қалацом!..

Платон Бебиа ипоезия ачыдараққа – иаңтамтаққа рып-хъареи ргэйнкылареи мариахартә иахьеи-еарттуу ауп. Ари абағаттаратә қазшыя рныпшуюйт ипрозатә птамтаққаагы. Убас икоуп, иаххәап, иажәенираалаққа: «Иамырхыда, иартада?», «Мыш-заттәык», «Атак», «Шыңыңи Ҳарами», «Ании ари» ухәа убас итцегьирацааны.

Дарбанзаалак апхъаф дсыққашаҳатхап ҳәа сгәи иаанагоит Платон Бебиа ироманққа «Ашыацхәеи» «Ақъачақъцәеи» апс-уаа риумортә ғаалыктә рәниамтаққа ртрадиция иазаагтәаны, иашшашәаланы иқаттоуп схәар. Аперсонажцәа рлафхәараққа, ркомикатә тағылазаашьаққа, рхымсағашьаққа псаабарала апсуа жәлар ражәабжыхәаратә традициатә стиль иақәшәо иахыықайтказ, рсахъаркыратә хатабзиара ҳаранакит.

Апоет ихатәи рәниамта инаваргыланы аитагара ус ағғызы акыр итцуоруу алагала қайматққа қайтцахъеит. Иахгәалахаршәап иеиттагамтаққа: Ч. Аитматов иповесткәеи иажәабжы лыпшаахкәеи, А. Пушкин ипоема «Абғатә өйгүаф», С. Михалков ипоема «Стефан ағъаргъалашь», Г. Тукаи ипоема «Аңыныш» ухәа убас ирацааны.

Зымехак тбаау, итцуоруу апоет, апразаик Платон Бебиа ҳаэтагылоу 2005 шыққасы 70 шыққа са ихытцуеит. Уи ишьта иғәрәза ҳмилаттә литература наунагзга ианымтцуа ишанитцахъоугы, иқайтцахъоу аихшылар ааста, иқайтцаша иғәтакқа дрызхөйшүеит, гәацпыхәаралагы аус иуеит, ипкым. Апхъафқаагы, ифыззәагы гәйик-псык ала изеиғъашьыап урт иғәтакқа рынагзара дахъзаразы.

*Mauķdaap.
Mai 27, 2005 ii.*

Апсуа хөйчтәи литература аэтцаараққа

Ахәйчтәи литература уалпшыас иамоу, инанагзарц иахә-

тоу, иалшо атәс ирғыцны алаңдажәара атахзам. Иахъатәи ауаажәлларрағы уи зегзыбы избизаны ирдүреует. Алитература ихдирра ианымпышкәе иахъа ауафы шыңғылаашы шиммам атәс еилкаауп. Абри ақнитә ахәычтәи литература ахатабзиара, иаандыланы атагылаашы лымкаала чыдала агәцаракреи, ахылапшреи, амфақәттареи атахуп.

Аңсу хәйчтәи литература иахъа изеипшроу, тағылаашьас, еихъзарақәаси еитцахараси иамақәоу цөкө реилка-аразы, ргәйнкыларазы мачзак иадамзаргы иара атоурых азбахәгъы ххәароуп, иахгәалахаршәароуп.

Иаандыланы аңсу саҳъаркыратә литература аниз, ашыапы ианықәгылаз ашықәскәа рзгы, иара ашыатаркөи Дырмит Гәлия ахәычкәа, ағар ифеидасуаз ирышьашәалахашаз, аттара ргәззырхашаз, рмилаттә хдырра зырциыхшаз, изырғылаашаз афымтакәа рапттара гәцаракны иман. Абри аганахъала иқазшыбаргоуп Дырмит Гәлия хатала иеиқәиршәаз ашколтә рттага шәкәа. Урт арттага шәкәа рзы иара исуан ажәеинраалақәеи, ажәабжықәеи, асттииақәеи. Өырпштәыс иаагозар, акыр абидарақәа ааజеит, фажәижеабатәи ғында-жәижеабатәи ашықәскәа рзы фажәантә инареиханы итрыжыз Дырмит Гәлия афбатәи акласс азы иеиқәиршәаз арттага шәкәи «Аңсу быйшәа». Уи ашәкәи ианыз, иеиднакылоз аптамтакәа рттырак хатала иара аикәыршәаф ииғыз, ма даға быйшәақәак раҳынты аңсшәахь иеитеигаз ракәын. Ганкахъала хрыхәапшузар, урт аптамтакәа ртематикатә мәхакы тбаан, ахәычкәа аңсу быйшәа апшзара ртә, ржыи ианырыртә, иалагәырғзаратә, рестетикатә гъама шытырхыртә икан. Даға ганкахъалагы, ари ашәкәи ахәычкәа аңсу быйшәа апшзара, аңсу саҳъаркыратә ажәа агъама днаркуан. Ашәкәи ианыз афымтакәа рыпхъареи ргәйнкылареи мариан. Ус акәын ишықаитцоз Дырмит Гәлия еиқәиршәоз, ахәычкәа ирызкны ииғуаз егырт ашәкәәагы.

Иара убастәкъа ахәычкәа ирызкны тәкзыпхкәра дула афымтакәа аптиңон артсаф ду, иналукааша ахәынтыккэрратәи ауаажәлларратәи усзуғы Андреи Мақсим-ипа Чочуа.

Дырмит Гәлииен Андреи Чочуен рыхъзкәа алкааны ара уажәи сара машәыршақә исгәласмыршәеит. Абарт ахаңәа ғыңғыа гылан аңсу хәйчтәи саҳъаркыратә литература атоурых ахытұхыртағы, нас урт ирывагылақәазгы қалеит. Өырпштәыс иаахгозар, Антон Чыкәбари Николай Патеи-

иңеи артқага шәкөкә аreiқәыршәаразы акыр қартқахъан, апсуа фольклори аетнографиеси рхы иархәаны ахәыңқәа злиааз ажәлар рдоухатә культура иагәйлазхалашаз аматер-иалқәа маншәаланы иқартдон.

Апсуа литература атоурых анағстәи аетапқәа рөгъы иага атагәтасрақәеи ахынтағынтарақәеи ирықәшәазаргы, ахәыңқәаарзығымтақәараңапыалакызмачғозамызт. Ҳмилаттә литература зегзы еиپш, ахәыңтәи литературагы акыр пхъақа иңеит ғынфажәижеабатәи пшынфажәатәи ашықәсқәа рзы. Абри аамта қәытқәазы ағар ирызкны ағымта шъахәкәа апыйтқаң ашәкәығофцәа зегзы сырзаатғыланы досу рлагала зеиңшроу схәоит ҳәа салагар, хара сагоит. Ара уажәы уи иагъатахым. Убас шакәүтгы, иахгәалахарапшәар стахуп Баграт Шынқәбеи, Иван Папасқыри, Шылута Җәйцьбеи, Җыңықәа Җыонуеи, Алықъса Җыонуеи, Иван Тарбеи, Нури Барателиеи, Гәышкы Папасқырып-пхай, Таиф Аңыбеи, Җыота Тапағәуеи, Шыота Чқадуеи ухәа азәырғы ахәыңқәа ирызкны убарт ашықәсқәа рзы ирғыз иреңғы рғымтақәа. Урт раҳтә иахъагы ахархәара бзия змоу, ҳәар раңзаразы ихәартоу бзия ирбо, ирылаттәаны иқақәоу маңзам.

Ихтыис дуны иқалеит 1957 шыққаса инаркны ахәыңтәи журнал «Амџабз» атытца иахъалагаз. Шамахамзар апсуа сахъаркыратә шәкәығора знапы алаку зегзы абри ажурнал ағы ахәыңқәа рызкны акыр ажәенираалақәа, апоемақәа, ажәабжықәа ркынпхъхьеит.

Атоурых ақнытә абра сара сналас-фаласны зыζбахә схәаз акық-фбак афактқәа рыммарагы агера ҳдыргартә иқоуп зыққара маңу ҳмилаттә литература абри аганахъалагы аихъзарақәа маңымкәа ишамоу. Иахъа рыйжы нтығаны өығәзәала ирымхәозаргы, инытқы-аатқысоны иуаҳаеит нигилист ҳасабла ҳлитература атоурых изықоу абылжықәа, агәаанагарақәа. Раңәак сеагәыламхалакәа ара хыхъ зыζбахә схәазгы, зыζбахә сымхәазгы иқартқаң аус акыр ҳаанагеит. Ус анакәха, ҳлитература уаанза иамаз агхақәа (уртғы аман, ҳәарас иатахузей) рыммацара лапшықәтцаны бзиарақәас, еихъзарақәас иамаз зегзы атәи рыхъшыны рыхцәажәара иашоума, изакәызаалак акы иҳаҳо ҳақам. Иахъагы, уаттәгы ҳашәкәығофцәа ирылшахъоу обиективла, ганкы маңара ҳеавамкықәа ахәшьара ҳеанаҳшәалароуп.

Лымкаала қыдала иаххәозар, ҳлитература еиха ишь-

тытңы, акыр амөхак тбааны ианықаз ашықәсқәа рзгыы ахәыңқәа ирызкны иаланагалаz аптамтақәа ҳазхоны ҳәа икәмыйзт. Үсқангыы иагқәаз рацәан. Хыпхъазаралагыы, сахъаркыратә хатабзиаралагыы ипсыгекәаз маңзамызт. Нас-гыы ахәыңқәа ирызкны итытцуаз ашәкәкәа полиграфиала иеенини ианырзықамтозгыы рацәан. Бжеихан акыр икәадан, акыр ипшшәйдан асахъақәа рыла реибытара.

Атыхәтәантәи жәаба, жәохә шықәса рығонутцқала хапс-тазаара аганқәа зегыы рөөи иқалаз аитакрақәа, ахынта-фынтарақәа, аилағеилиасрақәа, ҳәарас иатахузей, ахәыңтәи литературагы ғәгәала ианыпшит, Асовет Еидгыла аилаха-ра ухәару, акыртуа оккупантцәа иҳаздыртсысыз аибашь-ра шъаартцәыра ухәару, аекономикатә кризис ухәару ахтыс дүкәа зегыы еизытәаны итсоурамкәа, ҳқультура зегыы еипш, ахәыңтәи литература ағиарагыы акыр ишъақәнақьеит, акыр инкылахеит. Убас шакәугыы, иахъа ҳажәлар зегыы реипш, апсуа шәкәысөөцәагыы ататылазаашыа уадағқәа шымом-угыы, апсуа хәыңтәи литература еитахәарап амазамкәа ишарылазеит ҳәа ахәара иашам.

Абарт атыхәтәантәи быжыба, ааба шықәса рығонутцқала-гыы ахәыңқәа ирызкны акымкәа-обамкәа ашәыкәкәа тыт-хьеит. Зегь рыла (хұәынтқара парала иахъгару ухәару) ауадафорақәа шырацәугыы, зынза еиқіньаны иқам ажурнал «Амцабз» атыжърагы. Уажәы аабыкъя итытцит Ҷұума Ахәба ишәкәы «Ахәынапқәа рхәынтқар», Рушьбен Смыр ахәыңқәа ирызкны ииғыз иажәеинраалақәа реизга «Артц», Лари-са Макачаа-пхә лөһимта аинсценировкақәеи ажәеинраала-қәеи, ажәабжъкәеи еидызкыло аизга «Рапхъатәи атәттәа». Атыжъра иағуп Римма Ҳаш-пхәи Рамиз Барцыци ашколқәра иатданакуа ағар ирызку рөһимтәқәа.

Акыр иғаруп ахәыңқәа ирышьашәалахартә иҳамоу адраматә рәниамтақәа. Җабыргуп, ари аганахъалагыы акык-обак, алтшәа бзия змоу ашәкәысөөцәа ықоуп. Өырпш-тәыс иаахғозар, Анзор Мықәба иғымтәқәа «Уарада», «Ақәатәи амаамын ахтысқәа», «Ҳара ҳаҳы дааует Атсаа ба-баду» қәғиарапала асценатә пәтазаара роухьеит, ахәапшщәа хәыңқәагыы иргәапханы ирыдышыркылаахьеит. Ұағы имаир-хәартә иқоуп уажәы ааигәа Валентин Когония ажурнал «Ала-шара» адақъақәа рөөи иикыпхызыз апиеса «Абна лакә». Үи Ақәа акынцъақәа ртеатр асценағыы иқәдышыгылеит.

Абра зызбахә схәазгыы налатданы ағар ирызкны иа-хъа акыпхъ збо апцамтақәа, ашәкәкәа, ажурнал «Амцабз» ианылақәогы убрахь инархыпхъязаланы, уеизгы-уеизгыы абарт үәгъоуп, ҳаҳдырра дыркъалоит, ағар мфахызъо, ма ирыхәо ак разымхәо роуп, акы иапсам рзухәартә иқазам. Аха изаазарызеи, иааурғәатқәөйләр, шамахамзар, зегъы псыгеп, ма ианамузах, ибжъаратәкәоуп «Иайрума» назлоу Баграт Шынқәба ихәытәи поемақәеи 1955 шықәсазы Шылута Щәыңбы ахәытқәа ирызкны итижъыз иажәенираалақәа ре-изга «Апшәма хәычы» раҳаракыра ақынза исагоу иаҳъа ака-гыы ҳамам. Апхъаф ихы-игәафы инеиртә, дыхнахыртә, изым-дыруа, иөңиу ак иазхәаша мачуп.

Аамта уадафзак ҳтагылоуп (ианбыкәыз арғиафы изы аамта анымариаз, аха?..), уажәы-уажә ирлас-ырласны апстазаарафы имфапысуа аитакракәа реилыргара, реил-каара ағар ракәым, акыр шықәса нызтхъоу апстазааратә пышәагты маңымкәа измоу адүцәа рзгыны иуадафуп. Лымка-ала, хызыщәала азәы далкааны ихароуп ҳәа сыйзхәом, исыздырам, аха иаҳъатәи ҳәар ахырхартә иаша рытара, итоуруо амфа рықәттара, рхы-ргәафы инеиша, зыгәра ргаша ажәа рахәара уадафхеит.

Хәарас иатахузеи, сара уеизгы-уеизгыы исатәасымшьо, зынза икәнисшо сыйказам атыхәтәантәи быжъба, ааба шықәса рифонутцкала ахәытқәа ирызкны еиха активла ағымтақәа апзызто, ашәкәкәа тзыжкуа авторцәа. Урт рнапы злаку ргәы ахыршәатәим. Ирықәнагоу ахәшъара рытатеуп. Аха ирылдыршаз амалахазгыы иазхоны ҳәа иқам. Ана жәенираалак азәы иқәғиенит, ма ажәабжык азәы бзианы исит, ара цәаҳәақәак иқәманшәалахеит, иажәа сахъаирkit ҳәа иналак-фалакны иазгәахташа ықазаргыы, иаахтәаны имзакәа иаҳхәозар, иаҳъатәи апсуа хәытәи литература аайдыланы ҳаҳәапшузар, тәкылагыы, сахъаркыратә қазарылагыы акыр илақәуп, ипсыгеп. Анцәа ибома, абри уаф дзеигәырғаратә иқам ахшыфцак саргәамтцеит зегъ реипш акәымзар, – са исгәапханы, саңыхәаны акәзам изысхәо. Са сыйзааирц истаху даеакуп. Изакәу уи ауп, уажә излақоу ала, иаҳъа апсуа ғар акыпхъ ағы ирбо, изыпхъо рызхоны ҳәа иқам апстазааратә мәа иаша алпшааразы.

Ицәгъя-ибзия, имцы-итцабыргы ҳтәылағы Асовет мчра ахра анамаз, идеалқәақ ықан, хара уаф дназырпшуз гәыт-

рақәаки гәаҳәарақәаки ҳнатон. Асовет ҳәынтыңара ду асистема анеилаҳаз аахыс иғеидасу ағар ракәым, адүқәагырыхдырра акыр иблақъеит. Үсқан идеалқәас иҳадыргалоз еимбұғыжәаит, еипхъбеит. Ағың ҳәа ҳазеу изакәтәкью цқьа ҳхағы иааганы иҳамағам. Азсара зымдыруаны азмыжъ иалаҳаз еипш ҳнапқыа-шъапқыоит, ҳмадағъ-мадашәоит ақароуп. Иахъа ашәкәыфы иажәа акагыы аанамгазошәа, мчы амағамшәа, аағаратә функция азынамыгзошәа икоуп. Аха ари ағааанагара шығанкыла ииашам. Сара ағера ғаны сыйкоуп аамта иақәнагоу, иашашәалоу, бағхатәралеи қазара ҳаракылеи иғу алитетуратә птамта апхъағцәа рхы-ргәәғы иахъагы атың шапшаауа, ишнеиуа.

Еилкаау усуп – иахъатәи аамта уадағ иашашәалоу, иғеидасу ағар ирыхәаша, рыхшығ, рдунеиқәыпшылара ҳәақәызытща ағымта апттара мариам. Асовет идеология цыбара ҭаха ҳнатом, ҳамтәйжәақәа ҳайтнархуам ақымзар, атәыла ҳарбгон ҳәа изыпхъағоз ашәкәыфыңа ықан. Атәыла, табыргынгы, ибгеит, аха усқан ус зхәақөоз ғымта хырзаманқәак рнапы иткүтнү макъана азәгъы имбац. Иахъа ҳәар ракәымзар ҳарабтъара ишықоу, иеидызқыло амчқәеи алшарақәеи шмачу зегыи иахъбартоуп.

Ахәыңтәи литература ҳәа уажәи иҳамоу атагылазаша үкъа иеилызқааз, игәцаракны иазхәәызыз дарбан апсыуа-заалакгы даргәамтцыртә, даргәатеиртә икоуп. Апхъағцәа рыхдыррағы иара иамоу анырра даара имачуп. Шәазхәәыц, иаххәап, факт затәык. Иахъеи-уахеи иааипмұрқызакәа ателехәәапшра иқанатдо (бжеихан итқорумакәа) аныреи кью-шәоуқәак апсыуа хәыңтәи ғымтақәа иқартдо аныреи зақа иеийкәрам, мычла зақа иеиңәыхароу.

Хәарас иаҭахузен ари илахъеиқәттагоу атагылазаша алитетуратә птамтақәа рхатабзиара ахылақ'еу, ма иахъыбжъаратә амаңара акәзам. Апропагандеи азыргареи ригуп. Ашәкәыфы апхъағи иахъа реигәниғора реиқәөйтә ақыр иуадағхеит, реимадара шышылаҳаеит.

Абжъаапны есымшатәи ацәажәарақәа рөи ғыңыа, ҳөи ҳахъааидгылогы иаххәалоит, аха ҳкультура еғырт аганқәа реипш, ахәыңтәи литературагы ахылағшра, ҹыдала ағә-царакра агуп ашәкәыфыңа рганаҳылагы, ахәынтырреи ауаажәлларреи рганаҳы алагы. Иагу-иабзу ахәара мариоуп,

иқаттатәу, шықаттатәу аилкаароуп иуадағаз акымзар.

Аилахарақә, алымшарақә ықоуп, табыргуп, аха ижалшартә иқақөугүз зақантә зақаңвара гәнүмөрала, хнапы нақыаны хрывсузәе!

Цюуки ус ргәи иаанагоит ахәйцә аралыктырылғанда аныреи аманы ишүйкоу, хъаҳә-паҳәада агәра угоит бағаттара ипсүеу авторцәа тақыллагы, саҳаркыратә қазаралагы ипсүеу рәсмиңдә ақыншың рараханы ианубалак. Са сизлахәапшуала, ианамуҗаш адукәа ирызку ағымта псыңеңә аудиенде. Зыхшың мәшәищ, иғеидасу ағар ирызку ышыдала ацклапшра шырттаху цөңгөннөң иааңғазом.

Ираңаупхлитерапура иаңыштымыңың, архызағаңағараңа зда ихәартам атемақәа. Урт зегь уажәи ара еиқәйсипхәзозит ҳәа салагом, аха Аңсны Аңынцүтәйлатә еибашъра атема лымкаала ихтакны иҳамазароуп. Ари атема ҳзыргәамтца, гәтүхас иҳамоу шакәүгүзү, даара имачны, настыңы ипсүеноуп макъаназы ҳлитерапура ишаныпшхью. Лымкаала иғеидасу ағар ргәи атемала алитерапуратә рәсмиңдә аштталатәу азәгүзү макышы имаңам. Ҳәарас иатахузен, уи аибашъра зәкәи, хың, тыйхәас иамаз атоурыхтцааға русумтақәа рыла иеилыркаашт иахъатәигүзү, уаттәтәигүзү абипарақәа. Аха асаҳаркыратә литература алшарақәа зегьи ахы иархәаны иаанарпшлароуп ган раңа.

Ас зақа тема ықоузей? Зақа зтаара уадағ иахъа аңтазаара иқәнаргылозеи, алитерапурағы тақ рымазамкәа инханы иқоузей?

Инеидкыланы аңсуа литература аханатәгүзү иғион аоригиналтәқәа инарываргыланы аиттагақәа рылагы. Ари аус ари нахысгы иғәйгәтажытәим. Аоригиналтә птамтақәа инарываргыланы гъамала иалпшааны аиттага бзиақәа, хымпәда, итыжылатәуп. Акык-фбак ажурнал «Амбабз» ианылақәа азхоны ҳәа иқам.

Ахәйцтәи литература азеиңш ҭагылазааша ишиашу ирныпшуюит ашколтә рттага шәкәкәа. Ишдыру еиңш, атыхәтәантәи ашықәсқәа ргәи ҳаптазаарағы имғапысуа асоциалтә-економикатә еиттакрақәа инарықәыршәаны

артқага шәкәрәгүй шығанкыла иңсахтәхеит. Еихараңзакғы аитакраққа зтаххаз алiterateтура артқага шәкәрә ракәхеит. Арт артқага шәкәрә өңінде реиқөиршәара уадаҳеит. Урт ирнаңташа ағымтаққа ралпшаара мариамхеит иахъатәи аамта иашьашәалоу ахъмаңзу иахъаны. Атрадиция ду змоу амилаттә литератураққа рөн ари аус еиха изламариоу ықоуп. Өырпштәис иаахъозар, аурыс литература артқага шәкәрә асовет аамтазы ирнылаз акыр ағымтаққа канапсазарғы, урт рцынхәрас ирныртташа, иеильрпшааша зақа утаху рымоуп. Ҳара ҳалшараққа ус мартаға-чартага иауқаху. Асовет аамтазы, ишдүрү еипш, асахъаркыратә литературагы мәхакы тәбаала идеологизация азуны иқан. Артқага шәкәрә еиқәхаршәалар акөйн аколлективизациеи, акоммунисттә партииен зырөхәоз ағымтаққа рыла, асоветтә хәйнәтқаратә система машәйршакқа акәзарғы асақала жәек ғыара иалашәар қалозма? Уажәы атагылазаашья зынза иаахъеит, дағек ала иқалеит. Ҳара ҳашәкәысөцәе иахъа азә мап ицәхъкуа, дахтқаахуа, дағағзәы дааңырахғо еипш ихалшо, ихалазо ҳақам. Асовет идеология өыпнүхәа азымтоз, уи иадғылоз ағымтаққа зегъы мап рәяхкуеит хәа ҳалагар, зынза ҳархоит. Арт атагылазаашьяққа зегъы ҳасаб рұзахамур залшом.

Хазы зтцаара уадағны иқәтүлоуп ахәйцққа ирызку ашәкәрә, артқагаққа асахъаққа рыла реибытара. Сара агәра ганы сыйзлақоу ала, арт реиپш иқоу ашәкәрә ирықәнагоу, ибзиу асахъаққа рыла иеибытамкәа рұтыжъра иапсам. Ахәйцы зегъ рапхъа илапш итәшәо, дзызхъаңшуа, ихдыррағы амхалдыз еипш иаанхо асахъаққа роуп. Урт роуп ихәйцира зырғыхо, амтәйжәфакқа азто. Апара раңданы ирықәзузарғы, урт ашәкәрә ирықәнагоу полиграфиала рұтыжъразы ақағы иеигзатәым.

Өыпнүхәа, цқыа иаңхәйцны иалпшааны итәжътәуп хәа сгәи иаанагоит ахәйцққа ирызкны иҳамоу аклассикатә ғымтаққа ҳәа иаҳапхъа зо Дырмит Гәлия инаиркны иахъатәи ҳашәкәысөцәе рғымтаққа, ҳәарасиатахузеи, иеитасхәахуеит, саҳы бзиала иеибытаны итәжълатәуп.

Ахархәара рытатәуп иара убас апсуа фольклортә птам-та лыпшаахъағы. Ұағы иңеишъартә, настыы дақәыз-

бартә иқағами ҳара ҳамцхәрас аңсұа лакәқәа ағар рзы уақынынарыхәапшуа убла хыркыртә, ҳара ици аполитикатә усқәа рзы Қарт иахътрыжъуа? Избан, иараби, иахъа аңсұа лакәқәа аңсышәала Қарт изтрыжърызи, ҳара Ақәа ртыжъра зұлымшарызеи? Егъирт зегыы атагылазаашъа уадағқәа ирықәаҳтқозарғы, убригы ҳара иҳалымшазои? Машқ аиғкаареи арцыхцыхреи атахуп акәымзар.

Дара ахәйчқәа ғырғиара иахылапштәуп, асахъаркыратә литература иадпхъалатәуп, лассы-лассы иеиғекаалатәуп иреиғү ажәенинраалақәа, ажәабжықәа, апиесақәа зығуа ҳәа аконкурсқәа. Ус еиңш икоу аконкурсқәа ирылшоит абағатәра злоу ағар раарпшра, ихәартоуп алитеттура ағама дыркразы, абзиабара ғылаазаразы.

Хымпада иахәтоуп, иус бзиоуп ҳәа сғәы иаанагоит ахәйчқәа ғырымтақәа иреиғү алпшааны ҳазы аизгақәа ртыжъра. Егъирт зегыы ҳарқәатып, изалыршамхарызи иара ажурнал «Амбабз» атыңда ианалагаз аахыс ианылахью ахәйчқәа ғырымтақәа еильпшааны, иеиңкәоу ғылхны, апхъажәа хәйыңык ғыланы ҳазы шәкәны атыйжыра.

Ажәлар зегь ғылшоит ҳәа уажәы ааигәа иеилахаз, иеилабгаз ҳхәйынтықара ду аидеология аицәекны иҳархәоз, иҳаларааоз, ҳхы зыршақәоз ахшығтқак мңуп. Ағыратә сахъаркыратә литература зырғио ажәлар ракәзам, иалқаау абағатәра ғыда аңсабара изнатаз ғоуп. Ажәлар ғылпстазааратә ғышәа сахъаркыратә ажәала аизыркәкәара зылшо ашәкәығофқәа ғоуп. Иагаңьара иурхаргы алитеттура ағиара апроцесс елитартәуп. Абағатәра зланы зхы збо, ҳара аңхъағағы ҳзықәғәығуа ҳашәкәығофқәа иага аңстазаара уадағ ғылмазарғы иааипмұрқызақәа ифеидасуа ағар рлахынта иазхәйцлароуп. Ағар рлахынта азбарағы, иаңсоу үағыны ғыльшамхарызы ахәйчқәа ғылшоит аялпшы анызықтамта, ҳагеніта, ҳара ҳтәы еғылжам ауп иаанаго. Үи иаанаго ҳажәлар ртрадициатә күльтура ргәашшәароуп. Знык иҳамптықъар, настәи ҳзеиншрахो ахәара уадағуп.

Изалыршамхарызеи абиңара еиҳабыра иатқанакуа ҳашәкәығофқәа ғылжырағы ахәйчқәа ирызку ағылшынтақәа раптцаразы аконкурсқәа реиғекаара?

Инықәтта-аақәтто, инегәйдтта-ааигәйдтто, арахъ ҳазы иттатғәйдиу аибарөхәарақәа, ағераңшра мацаразы адифирамбқәа рхәара ҳақәйтқыны, иҳагу аахтны иҳәаны, рееишъак

азыпшаара ҳеанахшәароуп.

Ишдьру еипш, ашәкәйсөн ииғыша, ишиғыша конкретла итцаһәара дарбанзаалак азәгъы илшәзом, ихатә доуҳа итцанахшәозароуп акәымзар. Сара истахуп, сымасыра сакәым, апсуа пхъафқәа зегъы иртәхуп ҳәа агәра ганы сыйкоуп ҳашәкәйсөнцәа ҳаамта уадағ ҳалазмырзша, ҳмилаттә хаәра еиқәзырхаша ағымтақәа раңтара ырлдыршарц. Сгәыгуит бағжатәрала уи зылшаша ауағ ҳамоуп ҳәа.

Иахъа хыһынтың тәнниң күннән ашәкәйсөнцәа азәгъы дрықәытгәзом, азәгъы дырпрыхага зам, акоманда қатдо азәгъы дырхагыла зам. Ражәа иақәитүп. Аполитикатә цензура ықаңзам. Аха апхъағ ицензура апхъаша амазам. Уи иғапхъа ашәкәйсөнцәа ирынду ауалпшьеи атакзыпхықәреи еиҳагъы иштәымтәзар, илақәимхәзенит. Убартқәа зегъы хрызхәйщны лымкаала ахәйиңкәа ирызку ағымтақәа итығдаанзагъы ирхылапштәуп, иеильтүргатәуп, абыртқал икылхтәуп. Абри аганахъала Апсны ашәкәйсөнцәа Реидгыла иалнаршаша раңтароуп. Ус ақәымкәа апара змоу рәымтақәа ырсығера агәхъа мұқкәа итыжкуа, нас урт ағар рқышишә инйәкекуа ҳөйнәххар, иеенү ахъ ҳқылнагом.

Агазет «Аңсны», 2001 ш., ианвар 24, № 4

Ажәа сахъарк амчхара

Изыхъя-зыпқылакгыбы атыхәтәантәи ашықәсқәа рзы икъыпхыны итығтуа апсуа шәкәкәа рғыырак ирықәнагоу ахәшъара роузом. Җабыргуп, М. Горбачов ишәкәи антижызыз аахыс презентация ҳәа ак модас иқалан, ҳара ҳағтывы иапсоугъы иапсамгы өыхаралоума, уа-тынхалоума үхәа ихарчыланы, сахъаркыралеи идеиатә тақылел илақәкәоугъы, лапшырпага ҳасабла изырганы ианрыхцәажәогъы убап. Даеа ғымтақәақ рыңғай-рыбзия ажәак иадамзаргыбы қып ҳәа азәгъы ирхимхәааңакәа ашәшшыра итцаханы икоуп.

Ҳәарас иатахузей, ипсүгейе ағымта иага иурехәаргыбы, ибзиу иага ихәйтцаугәаргыбы мышкы ахы мышкы атыхәа досу зегъы ртыпқәа рәғи инеишт. Аха иахъанаттәгъы зыпшра қамтқақәа урт еигъу, еиңдеу реилыпшаара хымпада иатахуп. Ашәкәйсөн иаптамта лахынтың иаину анизымдыруа,

пхъафык даиу, дамоу, идиқылоу, идимкылоу еилкааны ианимам рыхароуп.

Сахынзайашоу сыйзырам, аха иахъа акыр ирциыхъитеп, иғыцны ахшығозыштыра рытатеп аңсуа шәкәкәа рхатабзиара, аилыргара, обиективла рыхәшьара. Са излазбо ала, акыр иахцәеиқәйлацәеит, иахцәеилататеит аңсыгей, абашии, абзиеи, аки-аки еитныңсахло, ма зегъ ейкароушәа иаабо ҳалагеит. Уажә ҳашцо акәзар, акакала ипқааны анақәымхә, аамта наскъацыпхъаца аңғьеи абзиеи реилыргара еиҳагыы иахцәуадафхойт.

Ара хыыхъ исхәаз акык-әбак ахшығотцакқәа еизадоуп, азеипш қазшыа рымоуп, аха конкретла изхысхәаақәо дыруазәкуп апоет, апрозаик Никәала Кәйтцниа. Абар уажәшьта ғынфажәи хәба шықса инареиҳаны итцуеит Никәала Кәйтцниа апоезиатәи апрозатәи жанрқәа рөү өышәала, настыры лытшәа бзиала аус иуеижътеи. Хыпхъазара раңәала ажәенираалакқәа, ажәабжыққәа, аповестқәа, ароманқәа икъыпхъхъеит. Абарт ифымтақәа гәцарапны, иттәаны, ирыгу, ирыбзуу еилырганы ахәшьара рытатеиужътеи акыр аатцуеит, аха игәигәтажкуп. Акык-әбак иара иазку астатақәа иаандыланы ирғиамта закөу өеини ихайлдыркаарт тә икам.

Никәала Кәйтцниа са сихашшааует ҳәа акәым артқәа зысхәо. Настыры иара иеипш зыымтақәа еилыргам, ахәшьара змоуц азәырғ ыкоуп. Са сыйғу, ара уажә сыйзааирц истаху зеипшша ҳлитературатә гъама зынза илақәцәахар ҳәа сахъацәшәо ауп. Уи еипш атенденциа уасы ихадибалартә ҳақоушәа збоит зны-зынла ипсыгей асахъаркыратә ғымтақәа изыпсам аткыис ихаракны ахәшьара рауа ианызбалак. Анцәа ихәаит ари ахшығотцак иашамкәангыы, аха седроу...

Аибашъра иахъама, даеакы иахъама иахъа аңсуа литература акыр икаһаит, илақәхеит ҳәа агәаанагара ыкоуп ҳауаажәлларрағы. Уи злаиашоу мачым, аха иеену, иғыцу акы аланағалазшәа, зынза ишарылазшәа ахәарагы шыатанкыла ииашам. Ҳара апхъағцәа ианхәзгәамто, зны-зынлагыы иғәаҳтарц анахтахым ыкоуп акәымзар, ҳашәкәығофцәа азәырғы ҳаэтагылуу аамта уадағ рәаткамырзкәа, рхы рхарштны, рәадцаланы аус руеит. Убас ашәкәығофцәа рпрестиж ахылақәхаз агәхъаа мкыкәа, збағхатәра агәра ганы аус зуа дреиуюп Никәала Кәйтцниа. Иахъатәи

апсуа литература аңсы штоу, аптенциалтә лшарақә ашаңыымзыз агера ҳзырго ируакуп иааркьяғы акәзаргы, абра сзыхцәажәарц истаху Никәала Кәйтңиа ишәкөи «Арагәәпшь. Афоризмқәеи агәтахәыщрақәеи». (Ақәа, ашәкәттыжырта «Алашара», 1999 ш.).

Хъаҳә-паҳәада ари ашәкөи иану аптамтақә жанрлагы, тәкылагы, формалагы апсуа литературазы акыр иөышуп ххәар имщәхарым ҳәа сгәи иаанагоит.

Ишдыру еипш, апсуа литература қәра дук шамамгы, иини адунеи ианықәлаз аахыс акыр ахынта-ғынтарақәа, атагәтасрақәа ишақәшәахъоугы, адунеитә литература иадыруа ахкы хадақәеи ажанр хадақәеи зегы ампүтданахалахъеит. Еихаразак ағиара роут апоезиатәи апразатәи жанрқәа, иара убас адрамагы. Афоризм акәзар, уи атагылазашы ҳлитературағы ачыдарақәа амоуп, иахъа уажәраанза лымкаала иттәаны азәгъы дахымцәажәазац.

Абжыаңытәи аңәажәарағы ажәа «афоризм» лассылассы ххы иаҳархәоит, аха литературатә жанрк аҳасаб ала иатданакуа, изакәу, қыдарақәаси ҳәаақәаси иамоу цқъа интқааны ианаҳзымырдуа ыкоуп. Убри ақнитә маңк иадамзаргы ҳеазааигәтәни иғәаҳтап. Уи ҳацхрааует Никәала Кәйтңиа зызбахә сымоу ишәкөи цқъа ххәғы иаахғаразы.

Афоризм жанрк аҳасабала апсуа литературағы иахъа уажәраанза зынза иқамызт ҳазхәом. Дырмит Гәлия инаиркны ҳашәкәысфәа азәырғы раптамтақәа рөи ана-ара ипсақъаны иалапсаны иаабоит.

Афоризм ағы ахшығаңк ду икъяғы, ажәақәа маңны иақәырзны, еилацаланы, иғәылыршәаны ихәоуп. Афоризм апхъағ дызлақәымгәыгуала ихыркәшоуп. Зегъ реиха ажәаңқа изазааигәоуп, ажәаңқа ахатагы атцарадыррағы пәремия ҳәа изыштыоу ажанркәа ируакуп, афоризм жанркәа ирыдхәалоуп. Зны-зынлагы алаф (анекдот ҳәа изыштыоу) изазааигәәаны иаабоит.

Алитературағы икоуп афоризм еиуеипшым ахкәа. Әырпштәйс иаагозар, амораль тәкыс измоу афоризмқәа маңсима ҳәа ирыштыоуп. Икоупп асентенциақәа, апофегия ҳәа изыштыогы. Антикастәи аепоха аахыс ашәкәысфәа дукәа азәырғы рафоризмқәа адунеитә литература иалатәаны, еицирдьириа икоуп, жанрк аҳасабала уағы ипшеноит ихышәоу аамтақәа рзгы. Еицирдьириа икоуп Франсуа де Ларошфуко, Б.

Паскаль, Ж. де Лабриуер, Л. де Вовенарг, Г.К. Лихтенберг, И. В. Гиоте, Ф. Ницше ухәа азәырғы рафоризмқәа.

Аңсua литературағы афоризмқәа ашәкәысөөцәа рыреиаратә хытхәаа иаҙбақәазғы ыкоуп хымпада, аха, аиашазы, еиҳараҙак ажәлар рәәпцитә птамтақәа, лымкаалагы ажәапқақәа, ма алафқәа шыатас ирымоуп. Никәала Кәытцния ишәкәы «Арагәапшь» иеиднакыло афоризмқәа ргырақ ашәкәысөөи ихы иалиршаз, хатала ибағхатәра иалтцшәоу роуп. Уи ҳәеит ҳәа ари иаанагазом афольклори Никәала Кәытцния иаңтамта афоризмқәеи еидкъыслазом ҳәа. Арақа афольклортә традиция хыхы-хыхы убла ихымғыло аниуанс чыдақәа амоуп. Ашәкәысөөи иафоризмқәеи афольклори реиқәғытра ана-ара ицәыркъя-цәйрасуа иубоит, ахы унардыреит, аха шамахаҙак акәымзар, ишиашу афольклор ақынитет иааигаз ақагы ықаҙам.

«Арагәапшь» иеиднакылеит хыпхъаザарала ө-нызқъ инареиҳаны афоризмқәа. Сара иахынзасылшоз ала срызхәыцны срыпхъеит, аха акы иадамзарғы традициатә псыуа жәаپқак рыларшәынгы исымбеит. Ҳәарас иатахузей, аконкреттә хтыс иахыләиааз, апстаазара иагәылганы иааигаз рацәоуп. Уимоу, «уи», «иара» ҳәа ахыызцынхәрақәагыы ихы ианаирхәо, зызбахә ҳәоу аконкреттә прототипқәа анрытту баауагы ыкоуп. Иаххәап, абри иеипшқәоу «Самыпхъац, аха сгәаанагара шәасхәап, ихәеит» (ад.46). Аха дара зақа иткарны, формула ҳасабла еизыркәкәаны (урисшәала «обобщычонно» ҳәа изыштыоу),ираҙаны, ажәак узрыцымтю, иузыгмырхо излақатсоу ала, аконкреттә прототипқәа, ахтысқәа ирыххәааны, изеипшны иқалахъеит.

Еилкаау усуп: иага абағхатәра умазарғы, афоризмқәа астол уадтәаланы ункахәыцуа, ухәыдцәырххо инеипшыны иузыгзбом. Никәала Кәытцния иафоризмқәагыы ирныпшүеит акабинет дығонатәаны маңара иизбакәаз шракәым. Ашәкәағы цыарғы иарбазам автор арт афоризмқәа раптцара даналагаз ҳәа аамтак азбахә, аха ифағшыазом акыр шықәса иғәцарапкны, цыра-цырала игәы рықәкны ишықаитцаз. Еиуеипшым апстаазаратә тагылазаашықәа, аконтекстқәа рәы иаалыркъаны, еимгеимцарап азы иааизцәыртцыз, аңсаатә еипш ипирнү имғасны ицоз ахшысостакқәа дрымтасны икны ақъаад ианитцеит. Нас рцәам-ржым рымхны, иғәылыршәааны иқаитцеит. Уи ала ажәа қәыш, ажәа

хышыртцага еиқәирхеит, ақера ирдүйт.

Арт афоризмқәа злақоу рхатбизиарақәа ируакуп хәа стәзы иаанагоит иахъапсыуо. Амыхцәы ианкны иааганы абри абри ауп хәа иаахтәаны лабәба уағы ибартә аңызгара уадағзаргы, ифашызом апсуаа ртрадициатә хөйцра ишашьашәалоу, рәказшықәа, рдунеихәапшышықәа, аңғельи абзии ишырзықоу ахырыншыу.

Никәала Көйтниа иафоризмқәа ртематика тбаауп, тұға змам аңстаазаратә зтааракәа шытырхеит. Ара икоуп ақынгара, абзамықера, ағәцарапра, ағеенизықарара, ақыиара, ағәымбылцьбарара, абзиабара, аңыымғра, ауааи (аңәи) аколлективи (аяажәларреи) реизықазаашья, ахазына, ағмыг... иризкү ажәа хырышәигәқәа.

Ара иупылоит ишиашоу абжъагаратә форма рытаны иқатдақәоу, иаххәап абарт реипш иқақәоу: «Ауағы деилукаарц утахызар, аматура ду ит, уеиликаарц утахызар, – дамх, ихәеит» (ад.110); «Уаргы угыхәтәи алас уаҳъза: уаҳъдымырғацо утъаца» (ад.108). Аха рғыырак ақсиомақәак раҳасаб ала иеиқәиршоуп. Убас унацәа зқәуклакгы хышыртцагоуп, абжъага ажәоуп. Ахышытқакқәа хәмаруеит, еибарпроит. Зны аччархәтә қашшықәа, ахымғаңгашықәа тәэлырыхеит, ағәлымғы, аңаалашшы, ағәатқәажәптацәкъя иакәзааргы ддырлахғылоит.

Апхъағ абарт ажәа қөышқәа акыр ихы-игәы дтадырхәйцеит, аңстаазара акыр аганқәа уаанза дышрыхәапшуаз ааста даеакала дрызхәйциуа дқартсоит. Итқуору ахәйцрақәа, аңааныррақәа издыртцысиеит, аңғельи иеаәйтханы абзия азхъапшра иғәадырпхоит. Ажәа сахъарк ағъама ҳаракы змоу, иазықатсоу иакәымкәа абжъаратә пхъағ иакәзаргы ирто раңдоуп.

Абра иисымғатәны «Арагәапш» иамоу даға чыдаракгы азгәастар стахуп. Изакөу уи ауп, иахъа ҳазтагылоу аамта уадағ зеипшроу ала, ғыгхарыла иду ашәкәқәа реенитцыртланырыпхъаха змоу ауаа маңуп. Абри аганахъалагы «Арагәапш» зламаншәалоу маңзам. Раңдак зеагәылазхаларц зтахымгы акыр ианаҳәоит. Насгы знык днаңхъаны инықәаижъя иқам, дазхъапшыципхъаңа иөңиу акы адимбаларц залшом. Ашәкәы аннотацияғи автор ииашаны излазгәеито ала, иеиднакыло афоризмқәа зегы еиқарам, иссируп, ибзиазоуп зуҳәартә икоу инариваргыланы ибжъаратәқәоугы упилоит. Аха абри башо-

уп, акгыи иапсам, изиккыпхъазеи зухәаша акы иадамзаргыи иубом. Шамахамзаар зегыи ргәйнкылара мариоуп. Ҳәарас иатахузеи, уааттыланы цқыа урзыимхәыцыр ирыттацәаху ахшығтак инықәрсны аштыкаара ахтыуадағқәоугыи ыкоуп. Уи афоризм ажанр иақазшықәоу, иачыдарақәоу ируакуп акәымзар, игхоуп хәа иузыпхъазом.

Хыһы ишисхәаз еипш, афоризмқәа аңсуа литература ана-ара ипсақъаны иалапсаны иаабоижътеи акыр аатцеит. Аха Никәала Кәытниа ишәкәи «Арагәапшы» антыщ нахыс өыгәрәала иаҳхәар ҳалшоит ари ажанр хара хәы ашықәгылара иара ихъз иадхәалатәуп хәа. Иара иақара иоригиналтәу, настыи хыпхъазара рацәала афоризмқәа даәа псыуа шәкәыфык ирғиамтағы иҳамбац. Ари хымпада иқәғиара дуп.

«Арагәапшы» ағыи гха ссақәакгыи уағы имбо икам. Өырпштәис иааҳгозар, тқакылагы, формалагы иеизааигәақәоу, автор изгәамтакәа ианеитеихәо ыкоуп. Иаҳхәап: «Агаза иркәышра еихау газара абақоу» (ад. 10) тқакыла акыр иазааигәоушәа избоит: «Агазақәа ироуҳәаз ажәа қәыш газа бызшәоуп» (ад. 13). Рхәашьа аформа еивыгазаргы, тқакыла акыр еизааигәоушәа избоит абарт афоризмқәагы: «Сара акы сцәрыымгеит, – ихәахт, ицәыргоз хәа акыр имазшәа» (ад. 44), «Ақәыларақәа, ағычрақәа анырраңааха, иҳалгеит, ҳаңдәйрхәйт хәа ахәхәара иалагеит аңәхәы-қынтаңқәагы» (ад. 102).

Гәазықәара ҳасабла даәа згәатакгыи сымоуп. Изакү уи ауп, акырза еигъын автор иафоризмқәа тематикала, ма даәа қазшықәак рыла (иаҳхәап алфавитла) еихшаны, еишштаргыланы, ұвара классификациате системак дықәннықәаны иқайтказтгы. Ас еипш азгәата зықастço, агәра ганы сықоуп Никәала Кәытниа ари ажанр ағыи ари нахысгыи иусура ишацитцо. Аринахыс реихшашьа цқыа дазхәыцыр акырза еигъхап хәа сгәи иаанагоит.

Иаҳья апсышәала итытуа ашәкәқәа зегъы даәа бызшәак ахъ еитоугартә икам. Уимоу, даәа бызшәак ахъ рейтагара акәым, апсышәалагы ртыйжыра иапсамызт, убасқак ипсығеқәоуп зухәашақәагыи ҳұлылоит. Изхысхәааяу, Никәала Кәытниа иафоризмқәа ракәзар, хымпада аурысшәахъ иеитаганы ртыйжыра иапсоуп. Уи еипш аус анағзара иаҳья ауадағрақәа ишрыидхәалоу еилыскауеит, аха агәра ганы

сыкоуп асахъаркыратә жәа агъама зегъы ҳатыр ақетданы ишрыдыркыло, доухала ишарбеио.

Ажәа мчы амазамшәа ианыкоу аамта уадаөк хтагылоуп. Аха уи еижъагоуп, ефемертеп. Асахъаркыратә жәа ианакәзаалакгыбы избизбызуа уафы ицәа-ижкү, ихдирра ирныруан, аринахысгыбы ус иказааует, аиацаара зқәым хазыноуп, амчхара дуп. Уи ус шакәу даеа зныкгыбы агәра ҳнаргойт ара хыхыиааркъағыны зызбахә ҳхәаз Никәала Кәытцниа ишәкәгьы.

Агазет «Аңсны», 2000 ш., сентябр 12, № 41

Ахъаахъыга

Иахъа уажәраанза Борис Гәыргәлия итижъхьюо ишәкәәа зегъы өыгхарыла иреихауп иаптамта өыцкәа ргырак еидызкылаз аизга «Ахъаа» (Акәа, ашәкәттыжырта «Алашара», 1996 ш.). Уаанзатәи исымтақәа гәцаракны измоу, издыруа иакәым, абри ашәкәы маңара иапхъазгыбы, зеипш хъзыс иеитаз ажәа затәгьыбы («Ахъаа») ичидоу агәтахәыщрахь ипхьюо ацәаныррақәа изнартцысуеит.

Ауаа зегъы реипш, арәиафәағы дасу цәафак-цәафак рымоуп. Борис Гәыргәлия иакәзар, ҳатала иасымшатәи иказшыя ҭәгәала изныпшыз ирәниамта апстазаара ианагъ иамоу аган лашыңақәа ракәымкәа, алшареи абзиарақәеи роуп изызку, иаанарпшуа. Даеакала иаҳхәозар, апоет еиха илаңш иташәо, ибарц, иаликаарц иитаху апхъағ игәы шытызхша асахъақәеи, ахтысқәеи, ацәыртпрақәеи роуп.

Хъаҳәа-паҳәада уафы ихәар ҝалоит ара зызбахә ҳамоу ашәкәы «Ахъаа» Борис Гәыргәлия уаанзатәи иаптамтақәа зегъ реиха апстазааратә ҭабырг изазаигәоуп, ажәлар рхъааи грәйинқъбжыи ахығуеит ҳәа.

Ианагъ апстазаара иагым ақыбазыбарақәа, ауафы ахъаа изыртцысуа ахтысқәа уаанзатәи иаптамтақәа рәңи аптызара рыманы икамызтгыбы ари ашәкәы ахъаагъы, алғырзгыбы, ашъаза-гәазагъы еилышыны ианыпшит. Үөыртынчны, унадтәаланы узапхью икам. Раپхъатәи адакъақәа, раپхъатәи ацәаҳәақәа инадыркны изфыз автор иғәрыфса, ихъаа ицеишишароуп. Имцхәхарым ҳәа сгәы иаанагоит апоети

ижәлари рхъаа еиқароуп схәар. Апоет «сара» ихәацұхъаза ихазы маңара ишимхәо иаразнак агәра угоит. Аңсуаа зегыы иахъаауп иара ихъаа. Сара исзымхәаз, уара иузымхәаз, иа-аидқыланы апхъағцәа иахзымхәаз ҳәвәхәы, иахъеи-уахеи ұзыргәжәажәо, таха ҳазымто ҳхъаақәа рхәароуп иөызикыз.

Ажанртә еилазааша аганахъала ҳақәапшуазар, «Ахъаа» еиднакылаз ағымтәқәа еиуеипшым. Ара икоуп хыпхъаңзара раңәала ажәенираалақәа, апоемақәа, ажәаабжықәа, ашәкөын-тәқәа, астатақәа, аилкаантәқәа, антәмтақәа. Еиуеипшым ашықәсқәа рзы ииғыз роуп, аха, еихаразак 1992-1993 шыққасқәа рзтәи Аңсны Аңынцұтәылатәи еибашъра иазкуп.

Ҳазтагылоу ағажәатәи ашәышықәа антәамтазы акыртуға фашисттәа ихәздыртсызыз хлымзаах макбанагыы инагзаны ҳзалымтцыц. Уи ҳажәлари ҳпсадғыли ирыннатцаз ахәра баапсқәа ус аламала лассы иғъараны иқам, ҳнағстәи акыр абиپарақәагыы ирнимпшырц залшом. Ари аибашъра ахы дыртсысижъеи митәык шымтцуаты, иара изакны ажурналисттәа, аттарауаа, ашәкөысөөцәа, аполитикцәа тәға змам астатақәа, амонографиақәа ухәа рөхьеит ҳтәылағты, уи антытғы. Ари нахыстыы иагъафы иага рөүп. Иагъа ахшығы, аттареи, абағатәреи имазаргы ҳара ҳхъаа, ҳара ҳгәйрә амилат иреиуоу иеипш даеаәзәи изғышам, изхәашам. Настыы ихадароу, хатала ари аибашъра иалагылаз, иалахәыз, иахъынзашаартәыраз збаз иихәо, ииғуа еиха агәра умгарц залшом. Уи документ гәтәоуп, акабинет пхә иғнатәаны ҳәанхәахла ирығуа ааста.

Ҳағацәа ирыдгылауеи дареи өхырцәәжәоит, амытхагәыс рөңғұхәацәоит иахъагы, аңсуаа ирықәызбоит ари аибашъра зыртсызыз ҳара ҳакөушәа. Нахъхиң цъара хара дгылк ағы итәаны иаапшуагы ус акәү ғышишоит. Уимоу, ицьоушъаша, иахъагы икоуп аполитикцәа, аттарауаа, ашәкөысөөцәа, аңсуааи акыртуеи ихаз-хазу жәларқәоуп ҳәа изымпхъаңзар, Аңсни Қырттәылеи ихаз-хазу тәылақәоуп ҳәа ирыхәампшуда, афбатәи, абжыбатәи аклассқәа рәы итәоу атсафы иидырша агеография здырырц зтахым, даеакы иаламғашшо, ижәйтәзую ҳхатәи быйшәа шхамоу, аңсуа быйшәеи акыртуа быйшәеи акы ракәым, ишеицәыхароу зымдыруа, зхағы иманауа. Иагъафы иагъа рығхъазаргы ари аибашъра адунеи-жәларбжъаратә уаажәлларра ииашаны, иахъынзахәтоу иде-иілүркаам, обиективла изхароуи изхарами еилырганы

аҳәшьара амоуц, изхароу ахъырхәзам. Убартқәа рѣкынтә иара иазкны ажәа иаша ахәара акырза атҹанакуеит.

Борис Гәыргәлия зызбахә ҳамоу ишәкәы аپхъажәағы ииашаны ишазгәеито еипш, псыуа ғнатак ықам аибашьра зыцрамсыз, ахъаа знамтаз. Иара ихата иакәзар, аибашьра ианнагаз ажәамш ренеи ичкәын Абзагә дтәхеит, абри аибашьра шыаартцәырағ ипсадгыыл ихы акәйтцеит Аңсны Афырхатда хәа ахъз ҳаракы зыхтцахаз Борис Гәыргәлия иаҳешъапа Алхас Виктор-ипа Шыәкырылгы.

Аибашъраан ауафытәфса ибызшәа, ажәа, мчыдоуп. Аибашъраан бызшәас, ажәас икоу абцъари ахыкәалааи роуп. Убас шакәугыи ианаамтоу иахъаамтоу ажәа ахәара лшарак, мчык амоурц залшом. Аңсны амца ажәтсан ианырбылууз зажәа акыр пхылнадоз иакәни джалеит Борис Гәыргәлия.

Апсуаа ҳтоурых өеини, иныткааны иҳаздыррам, иаадыруа даара имачуп. Иара убигты апсадгыл ахъчараан аамтақәэрзы еиуеицшым атәымтәылатәи аимтәацәа ирәагыланы икартәоз шыаза-гәазала итәуп. Апсуа жәлар ақазаареи ақамзаареи акырынта ихықәгылахъеит, аха иахъеицштәекъя ишәартаны иқамлац ҳәа сгәы иаанагоит. Бұзарла еиқәнных рееидкыланы, акыр аамта рәазықатданы иҳақәлаз ақыртцәа феида рзалымгеит, акъкылхәа ишәышөуа изымцеит. Апсуа жәлари урт ирыдгылаз Нхыт-Кавказтәи ҳашыцәени рыхәфахыр еибытаны ғык-бзык изымхәо, иңашъахәтәу аиаира ргеит. Ари аиаира үаашъахәтәу, избан акәзар, иҳажәлази ҳареи ҳамчәа еиқарамызт. Ҳшырцәымғыз, ҳад-тәыл ҳақәғьацар шыртахымыз аухымдыруаз, аха астәекъя рееибытән бұзарла еиқәнных иҳақәлоит ҳәаттәкъя агәра аагомызт. Ҳара аибашъра ҳазықаткамызт, ҳгәаҳеанзамкән ицарапашыкны иҳажәлеит. Ҳыпхъазарала акәзар, идыруп, дарағынфажаантә ҳара ҳатқыс иеихауп. 1993 шықәса сентябр 30 аене апсуаа иргаз аиаира ду ала ари аибашъра нагзаны ихыркәшамхеит. Ҳағацәа ари ала рәи рнапи еиқәпсаны имтәеит. Уажәы-уажә адиверсиатә гәыпқәа аарыштуеит, ажәа үбараала иҳақәмақареит, өааихак қамтәкәа итхашуеит. Уажәы ааигәа Гал араион рымпыйтархаларц гәтакыс иқатданы бұзарла еиқәнных еитақақәлеит. Абрақагы апсуа еибашъцәа уанзатәи иеиткамкәа аиаира ргеит. Уажәштә ма агәра рымгазои, сеидру, Апсны еибашърала ишырзымго? Афы аса-аит, иғәхъааргазаап, Апсны дгыыл хаазаап! Апсуаа еиҳа-еиҳа

агера ргоит уажәштәрнахыс Аңның ақыртқәа ахабабаны, қыаф алышаауа ишзықамло. Изырзеилымкаауа сыйдыруам акемзар, ирзеитүп иахқәатцыр...

Абартқәа зегыы еидкыланы уанрызхәйца, ианагъ агәе-нызаара ҳамазароуп. Ажәа, лымкаалагыы акыпхъ ажәа ала-гыы ишеибашьлатәу аадыруазароуп.

Борис Гәыргәлия ишәкәағы зызбахә ихәо иара дызлагыланы иибаз, иахаз, шаҳатс дызмоу ахтысқәа роуп. Ақыртуа окупантцәа Аңның иақелаанзагыы Борис Гәыргәлия акырынтә дықәгыланы акырцьара ажәахәкәа қайтахъян аиза-ракәеи амитингкәеи рөы, Аңни Қырттәйлеи реизықазаа-шыңақәа ирыдхәалоу азтцаара уадағқәа дрылацәажәахъян, аибашьратцәкья ақынза ҳқылибамгарц дықәпдон. Аибашьра-ан тәамбаахә қамтәкәа, атчы-амши неипшүүа, иахъеи уахеи ажәлар дрылагылан, Очамчыра араион ақытакәеи Тәэрчал ақалақызыныкымкәа-ғынтыымкәа дрылсит, ажәлар ғыатцәы-тъатцәуа хзыхдыркъазеи, хзықәшәарызен ҳәа еилауатыруа имфаңыргоз аизрақәа рөы дықәгыланы ргәи зыргәгәаша, ихъаахеыгаз ажәағәирхатцага реихәон ахырғәгәартакәа рөы днеини хайбашыцәа драбжыон, ахтысқәа инарыштыарххны ифуан игәи итщоз, таха изымтоз атемақәа ирызкны ажәеинраалақәа, апоемақәа, астатаикақәа.

Игәйтшыагоуп, лағырзаагагоуп, иагъфырхатцарабжыуп апоет ипа гәлыктәах Абзагә изку аципл иеиднакыло ажәеинраалақәа. Урт уаф данрыпхъо ихағы иаимгарц зал-шом автор ищәаныррақәа уажәы-уажә рыгешентнүрпсахло. Игәи-игәи еилаңшуеит. Ипа дахътахаз имцаха ицроуп, өйк-бзык иазымхәо агәрфә цәгъя изнартцысуеит. Аб игәи иргәгәароуп ҳхәоит, аха ахәара мариоуп, агәырфөи ихъаан хна-еует ипа баша-маша уск азы акәымкәа, ипсадгыл ахъ-чара ихы ахъақәитца. Агәырфөи ахъаан дрымәхакны дыш-нейиуа деипхъхәйцааны, агәадура изыртцысуа, ихъаахеыганы изцәйртцеит даәа цәаныррак. Убри дақажоит, убри ала игәи икъичуеит, игәи еиқәиҳәалоит, игәырфә инагзаны иазхым-еуазаргы...

Сыңқәын,ирацәоуп
узхымзаз,узыхъзаз,
Исзычхаузар санызбом уи
сара бзантцы,

Упсадгыл, упстазара
хымкых зқәутаз,
Ахақ шылтца удыруаз,
уғызыцәа ииуанаты.
Абзагә, дад, утажаша
қаутцеит ипшзаны,
Уи сгәы еиқәнахәалоит,
иазхымөзаргы сгәырға.
Сатоумтсан, усзымааゼйт
ахыхъаша уртцаны,
Саргыы сапсуюп нас,
избомызт өа мәак...

Аибашъраан ҳажелар рзы ипсөөхган иқалаз атцеицә – Руслан Ешба, Владимир Анцупов, Арзамет Җарба, Заур Зарандиа, Мизан Миқайа ухәа азәырғы ирызку Борис Гәыргәлия иажәеинраалақәа афырхатәа рыхъз амырзра, аттара, ажелар рылартцәара, ргәалашәараे рааныжъра иаацхрааует. Ҳзыхцәажәо ашәкәағы акыр атып ааныркылоит аедыгъаан ахәаанхытц инхо апсуаан ирызку аптамтақәагъы.

Аизга «Ахъаа» иагәйлуу апбулицистикатә статиақәа ицахәцахәуа апхъаф иахь анырра қарымтцарц залшом. Урт зегъы ирзеиپшу қазшъаны ирыдаабалоит ажәа үйбарала ага хәымгақәа рағаптера, инаркәаратца-ааркәаратцо, амц хыз-фаша ракәымкәа, ажәа иашала агыгшәыгра аазырпшыз, иу-аам ауаа ағацахәа ақамчы рыхъкъара.

Ианакәзаалакгыы аибашъра анцо алитетуратә жанркәа зегъ реиҳа апбулицистика амчра амоуп. Уи апхъафцәа ртажрақәа усқан еиха иханартәаует. Ара иаҳгәалахаршәар қалоит Асовет Еидгыла афашисттә Германия иағагыланы ианеибашъуаз Илия Оренбурги Михаил Шолохови, Алексеи Толстоии, Александр Фадееви реипш иқаз ашәкәыиօцәа дуқәа ргублицистикатә птамтақәа зақа аус руз, апхъафцәа рыхдиррағы зақа анырра ду рымаз.

Борис Гәыргәлия зызбахә ҳамоу ипбулицистикатә статиақәа досу изызку рыла ак атқыс ак еиғұма ухәартә икоуп. Убас шакәугұлы, хатала сара пхъағык иаҳасаб ала иал-ссаарц стахуп «Иаарту ашәкәы Шевардназе иахъ» ҳәа хъзыс измоу астатия. Уи хықәкыла изызку «адемократ» Шевардназе илымхатафора ақынза инеиу, имнеиу акәым аус злоу.

Аңсни аңсуга жәлари ирызкны иара дызхагылоу Қырттәйла аиҳабыра имфапырго ашыаартқыратә политика асабрада ағыншыруп. Автор ари асттина 1992 шыққаса жытада маззы Тұқарчалтәи ателедырратарала иқәгылараан дағытьеит.

Аибашыра атема иазкым Борис Гәыргәлия истатиақәагъы («Ажәлар ыңғиашша ртепиди шахыттыруп», «Аздаара дуи уи иңдернеге проблемақәе» ухә) агәра ҳдыргонит иара ишәқөсіреттә интерескәа акыр иштебаау, ижәлар рыпстазара еиуеипшым ағанқәа дышрызғымхәу.

Борис Гәыргәлия ишәқәы «Ахъаа» Даирмит Гәлия ихз зху Аңсны Ахъынтыккірратә премия аиуразы иқәгылоуп. Сара сағызыкны сшахәаңшуала, уи ықәзыргылаз ииашаны иқартцеит. Абри ада акғы имғызаргы, хымпада, автор апремия ианаңшыара дағсоуп. Убас шакәугүй, ахатыр ду зцу ари ахамта зырто лымкаала изызито ағымта анағстывы егырт уаанзатәи иаптамтақәа ххағы иаахамгарц заштом. Абар шытада ғынғажәа шыққаса инареиханы иттеит Борис Гәыргәлия дазыхатқатаны аңсуга литература арғиара инапы алакынжытеи. Иғымтақәа рдьруштейт, ахәшьара бзиагы роухьеит Аңсны анттыңгы. Акыр алагала қайтахьеит апоэзиағы, апразағы, актикеи алитетураттцаареи рұғыбы.

Агәра ганы сыйкоуп апремия зтатәу ҳәа аздаара азбараан абра хыхъ Борис Гәыргәлия ихатареи ирғиамтеси ирызкны иркбағзаны исхәаз ахшығозыштыра аиуп ҳәа.

Агадет «Аңсны», 1998 ш., ииуль 9, № 33

60–90-тәи ашыққасқәа раантәи аңсуга драматургия азеипш ххәаа

Аңсуга милаңтә сахьаркыратә литература атоурын ағы иңдиу атың ааннакылоит адраматургия. Еиуеипшым аетапқәа рұғыи еиуеипшым ағиара аман. Зны апоэзиен апразеи иреицәамкәа ағиара аман, аңсуга шәкәысфәа рдраматә птамтақәа егырт алитетуратура хыкқәа иреицәамкәа ажәлар ирылатқаны икан. Адраматә птамтақәа ажәлар акыр иаҳырлылатқәа зыбзоуру иреиуоп дара злақоу ыңдарда хадак: апоэзиен апразеи аттара змоу, рыпхъара зылшо иоуп изызку, изыққу. Адраматә птамтақәа ракәзар, урт хымпада, уағ

дрыпхъаргы қалоит, аха еиҳараңак аспектакльқәа рылхны, атеатр асценағы икәйрғыланы иаахәапшларц азоуп изапыртқо. Абас ала, адраматә птамта ашәкәы иантданы ҳапхъаргы қалоит, аха ашәкәы апхъаша зымдыруагыы ихдиррағы анағаша амоуп аспектакль алхны, асцена икәйрғыланы ажәлар рырбарала. Адраматә ғымтәи аспектакли еидхәалоуп, аха акы акәзам.

Адрама ажәалатәи асахъаркыратә қазара иалтшәоуп, аспектакль атеатртә қазара иалтшәоуп. Уа ажәақәа рнағсғы ақыр рыттаркуа икоуп арольқәа назыгゾ, ихемаруа артисттәа рқазарагы, рбағхатәрагы, настыры атеатр злеикәйршәоу егырт акомпонентқәагы (адекорацияқәа, алашара ухәа).

Апсуа литература иини ағиара ианалагаз ашықәсқәа рзы (афажәатәи ашықәсқәа жәбатәи фажәатәи ашықәсқәа рзы) иҳамамызт апрофессионалтә театр. Җабыргуп, ажәйтәзатәи аамтакәа инадыркны апсуа фольклори аетнографиеи рөй ақырцьара иаҳпылоит адрамеи атеатри релементқәа, аха уи, ҳәарас иатахузей, ипрофессионалтәымызт.

Атеатр ақамзаара, настыры изықтазас артисттәа ахъхамамыз адраматургия ағиара иапышъклахәуан. Убас шакөутгыы, апсуа литература ашытакөө Дырмит Гәлии азәйк-ғыңызак уи иаандыгылақәаз ринициативала хатәгәаптарала еиқекаахеит еитаттуаз атруппақәеи акружокқәеи. Урт зхы ааидызкылаз агәыпқәа апсуа қытакәа раҳы иңаны ажәлар аспектакльқәа ддирбон, ажәларгыы иргәапханы, аттара змазгыы, измамызгыы рыхәапшуан, ирыңдыркылон, игәнүркылон.

Апсуа драматургия атоурых ҳаналаңаңа жәо зегъ рапхья рыйзбахә ҳәатәуп Самсон Чанбеи, Заз Дарсалиеи, Мушыни Аҳашбеи, Симон Бжъаниеи. Анағстәи апсуа шәкәысқәа азәйрөө ишырқазшыз еипш, ара зыхыз ҳәаэзгыы егырт ажанрқәа (апоэзиатә, апрозатә) рөгры аус руан, рлагала раңауп, аха адраматә рәиамтакәа раңтаразы ирылдыршаз маңзам, ҳлитература итқураны ианыпшит.

Лымкаала даагозар Самсон Чанба ипоезии ипро-зеи рөгры алагала ду иқайтаз еиңирдыруа икоуп, аха иара иқәнагаттәкъяны апсуа драматургия ашытакөөс дыпхъазуоп. Ҳара ҳлитературағы адраматә рәиамтакәа рырғиара хаңзыркыз, апхъаза уи знапы алазкыз, зыхыз иадхәалоу Самсон Чанба иоуп. Уи иғымтәи адрамақәа

«Амҳацьыр», «Апсны-Ханым», «Иҳафсхьюу амшқәа рахътә акы», «Ағыи иашызып-ицәүен», «Анцәа Саваоф» акыр анырра қартцеит, апсуа пхъаңаңа адраматә птамтаңаңа рахъ ихъадырпшит.

Иара убас апсуа драматургия аиреи ашъақәгылареи рзы акыр қартцеит Симон Бжъаниеи (уи ипоема «Зхы иақәитхаз Кәчытыа»), Владимир Агрбейи (уи ипиеса «Апша лауттар – афыртын ааурыхуеит»), Заз Дарсалиеи (уи ипиесаңа «Ажәйтәра иагаз», «Аныхеи агәтыхеи»), Мушыни Ахашбеи (уи ифымта акомедия «Ачастышара»).

Хәарас иатахузеси, зызбахә ххәаз авторциәа рфымтаңаңа идеялә тәкылагы, сахъаркыратә қазарылагы еиңшымызт, еиқарамызт, аха дара еиңцырзеиңшызгыры рыман. Иеиңцырзеиңшызы уи акәын, дара рөи апзызара рыманы икан атоурыхтәи ареволиуциатәи темаңа, ирықәйзбон иаңсам, иажәйт, икажыттәуп хәа ипхъаңаңа ажәйтә еизықазаашъаңа, ирзышшәаҳәон, изырыргон ағатә птазаара иаңагоз, ипрогрессивтәуп хәа ипхъаңаңа ауаажәлларратә цәйртракәа.

Фажәижәабатәи ашықәсқәа рзы уағы иаликаартә икан Самсон Чанбейи Владимир Агрбейи иеиңцырфызы апиеса «Аиа-ира», Самсон Чанба ихатә жәабжықәа ирылхызы акомедиаңа «Ы, аллах, аллах!», «Сабду ихәыштаара ахахә», Миха Лакраба икомедиаңа «Гъечаа ртыхтә», «Сабыда игәафара», Владимир Агрба ипиеса «Ашъамфа», Мты Ақаффа ифымта адрамаңа «Къахъ Ҳаңъарат», «Инаңча Къагәа».

1941–1945 шықәсқәа рызтәи Аңынцүтәылатәи еибашъра дүззә аан ҳлитература ағиара ажанрқәа зегъы рөи еитцаханы, ихъисханы икан. Ашәкәйиңфызәа ртыйрак аибашъра иалахәын, бىңарштыхла Апсадгылы ду – Асовет Еидгыла ахъчаралы ага хәымга, анемец фашист иәагыланы афронту иалагылан. Насгыры фажәижәабатәи ашықәсқәа аффатәи рызбажазы Сталини Бериеи имәапыргоз аполитикатә репрессияңа ҳлитературагы налакны, ҳмилаттә культура ағиара ғәзәала иапырхагаеит, еитцаңаңыеит. Уи Аңынцүтәылатәи еибашъра дүззә ашықәсқәа раан еиңа апзызара зманы иказ апоезия акәын. Еитцаханы икан адраматургия, иара убас апрозатә жанрқәагы. Убас шакәугұры агәра ҳнаргоит фырхаттарыла Кавказ ахъчара иазку хтысқәак аазырпшуша Қыазыл Агәмаа идрама «Апсадгылы ду». Убарт ашықәсқәа рзы асцена рбейт Артиом Амқәаб ифымта

апиесақәа «Ахәыштааратә полковник», «Апарашиутист», А. Оганецкии Вл. Агрбеи рөымтә «Адтә нарыгзойт», Миха Лакрба ифынта «Афициант пхәыс» ухәа даеа ақық, обак.

1941–1945 шықәскәа рыйзтәи Аңынцътәйлатәи еибашьра дүзза аштыахътәи ашықәскәа рзы апстазаара ағанқәа зегыры рөы имфаңысуан гәаңпыхәара дула аиташъақәыргыларатә процесс. Алитеттурағы ақыр аитакрақәа қалеит, маң-маң акәзаргыы еиҳа-еиҳа илахәйхон арәиаратә мчқәа, абиңара өңіц иатданакуаз ағараңәагыы қытғык айттағылает. Ара уағы иаликаартә икоуп Алықьса Лашәрия ипиеса «Гәыкала абзиабара». Дырмит Гәлия идраматә рәниамтә «Анаурқәа», Миха Лакрба идрама «Данақай» (атыхәтәан уи ахъз ңсаҳын – «Аилартәа ссир»).

Ағажәтәи ашәышықәа ғынсаажәижәабатәи ашықәскәа рзы иаптаз апсуа драматә ғымтақәа рахътә уағы иаз-гәеитартә икоуп Аңсны аколнхарақәа рышъақәыргылара атема иазку Шәарах Пачалия ипиеса «Гәында», Шота Җқадуа икомедия «Хая аидагәада?», Алықьса Лашәрия ипиеса «Ахапың хъаа», Хәыта ҆ыапуеи Саша Хәатланзиев ркомедия «Аца итоу ахәынаң» ухәа даеа ақық, обак.

60–90-тәи ашықәскәа рзы апсуа драматургиағы алага-ла маңымкәа иқазтәақәаз иреиуюп Шәарах Пачалиа, Шота Җқадуа, Шъалодиа Аңынцъял, ҆умма Ахәба, Гъаргъ Гублиа, Рушни ҆ыапуа, Нели Тарпха, Анзор Мықәба, Алықьса Арғын ухәа убас даеа қытғыкгы.

Ара зызбахә ххәаз арәиаңәа рдраматә птамтақәа зегыры еипкааны, еилырганы, рыбзиареи ыпсызерақәеи аазгәатаны рыхцәажәара, ган раңаала реилыргара артага шәкәы ахәақәа иртакжаны иаҳзалыршом. Убри ақнытә иналк-фалкны иқазшыарбагақәоу ақық, обак ҳарзаатғылап.

Заанатғыы иазгәаҳтап уаанзатәи адраматә рәниамтақәа рааста ара зызбахә ҳамоу апериод азы иаптаз рөы ртематикатә еилазааша ақыр аешартбааз, аешапсахыз.

60–90-тәи ашықәскәа рзы апсуа драматургия иаланагалаз ағымтә бзиақәа иреиуюп Шота Җқадуа икомедия «Фыңғыз апрофессорцәа». Уи автор ифит 1966 шықәсазы. Азәырғы апсуа шәкәыиәәа ишырқазшыу еипш, ари акомедиагы ақыта апстазаара аарпшра иазкуп. Арақа аңғьеи абзиен ачы-дарақәа рыманы, апсуа нхаңәа рыйзазаша иақәыршәаны,

ареалтә базара иагәйлганы иаагоу асахъақәа ҳнарбоит. Автор ианисыз аламталастәи апсуаа рыйбазашы, рәказшыңақәак ааирпшырц азы атрадициа ду змоу, зыдгыыл иаласоу, ати-пра зуа апсуа нхафык итаацәара ҳирбеит ашәкәйфө. Абри атаацәара еиднакыло ауаа зеипш қазшынаны ирымоуп икәбақәшәо ахандеира, аусура абзиабара. Абри атаацәара иеиднакыло ауаа рыйбазашы автор иаҳирбоит романтикала иштыхны, рыйбазашы атакы атаны, ирпшәнаны. Урт зегъ реиха излапшзуо иахъеи уахеи тәамөхә қамтакәа аус ахыруа, иахъыхандеиуа ауп. Аус мукәа атәара, аехырцәажәара, ма аеырцагъара қазшыас ирымам ари афымта аперсонажцәа. Аеырцагъара рымам ххәеит, аха рых ҳатыр ақәташы бзианы ирдүреит, излагылуо ауаажәларрағы рхы злапхаршьо, рхы зләкәнүршьо ҳәа акгыы иалақазам, ишыцқью, иштоуроу рдыруеит, онутцқалагы рхы ргәи ақәйбзиоуп.

Акомедия «Оыцъя апрофессорцәа» иалоу аперсонажцәа иаарылугаартә икоуп хатцеи пхәыси Җычыни Кәйкәыни. Кәйкәына џарап дызтәом, ианагъ атәи дахоуп, илхәо, илуа зегъы афымта иапхъо, ма уи аспектакль алхны асценағы избо иарччартә икоуп лхылтесахъа, аха уи ицъбароу, ашхам злоу чараразам, избанзар лара дқьиоуп, дразуп, ҳарамрак лылам, цәгъярап ақатцара даштым. Кәйкәына лхатца Җычын иакәзар, өымтк, тынчк иоуп, аусура бзия ибоит, аусурууп пстазаарас имоу, уи дашыцылоуп, псыс ихоуп. Анду Уардахан лыбыз хны илөоуп, аха уигъы ғба злам, иқъиоу, иразу пхәыс быргуп. Иара убас апхъағ иғәалашәарағы, ихдүррағы иаанхарта, иғәникилартә иқаттоуп ақытағтәи ахакъым Тагә ихағсахъагы.

Шота Җқадуа ара зызбахә ҳамоу икомедиағы аперсонажцәа зегъ реиха даарылыхәхәо даабоит зықәра эфаҳуо (шәи ғажәа шыққа исхигтиеит) абырг Базала. Уи атаацәа дреихабуп, псарабала дахъкәйғоу азы апрофессор ҳәа хызы ҹыданы изырхәоит. Апсуаа традициала излақоу, иныкәйрго ақазшыа бзиақәа (агәйтбаара, асасдкылара, ачеицъыка, ахшығтцара ухәа) имоуп, илаенеңдыкоуп Базала. Иаххәарқалоит Базала ати-пра зуа апсуа традициатә нхафы ипсихология ныкәйизго уафуп ҳәа. Убас шакәугъы, ауаатәйсса зегъы еицырзеипшү ақазшыа бзиақәагыы ищәтәймәмзәм. Аламыс, ахымғапгашъағы ацқара, неипымкрада аиаша ақәнүкәара Базала изы ипсабаратәу қазшыңаоуп. Базала ихағсахъала ҳара еизыркәкәаны иаабо

ақазшыңаққа апсуаа зырызго роуп.

Акемедиа «Оыцъя апрофессорцә» ағы даара уағ дархөйсүртә иқаттоуп Базала иуа ғыц, Москватәи ақақым-тарауағ Николай Новиков данитаа дышидиқылаз, уии иареи реиңәжәара ҳазхәо, иаҳзырбо асцена. Москватәи апрофессор даара игәапхеит иттарадоу апсуа нхағы Базала икәйгара, изғыданы ицәажәашь, аамыстаңаала ихымғаңгашь.

Николай Новиков еиликааит акәра ду змоу, апстазааратә пышәа ду змоу апсуа нхағы Базала аттара имамзаргы, еиқылашыца икоу азәы шиакәым. Базалеи Николай Новикови рсоциалтә тагылазаашьаққа еиңшым, милатлагы ихазхазуп. Абарт ахаңа ғыцъя реиңәжәараан Базала иихәо иажәа қәйешкәа, ихшығтак бзиаққа москватәи асас дхырхит, игәапхеит. Базала даабоит зыпсадгылы гәйик-псыкала иазықоу, бзия избо, иразу, изғыдоу уағны. Базалеи Новикови реиңәжәара зегъ реиха зтазкуа дақыаққоуп зығбахә хамоу Шота Җекадуа иғымтағы.

Акемедиа «Оыцъя апрофессорцә» иало аперсонажцәа ракхынте акыр иғәйлтәааны иқаттаққоу иреиуоуп аколнхара ахантәағы Дыгә ихағсахъагы. Дыгә акыр шықәса инеиңынкыланы акыта напхгағыс аус иухьеит, ҳатыр ду зқәу уағуп, ауаа бзия дырбоит, иаргы атакпхыққера иду дахзызойт.

Шота Җекадуа егъырт акыр иғымтаққа рұнны еиңш, абри акомедиағыы иперсонажцәа рцәжәашь, рбызшәа ачыдарапқа қазара ҳаракыла иқаттоуп, апсуаа есымшатәи рцәжәашь ачыдарапқа рныпшуеит, иазааигәоуп, иашшашәалоуп.

60–90-тәи ашықәскәа рзы апсуа драматургия акыр идырбенеит Баграт Шыныққеба (уи ироман «Аңынцәарахи» ипоеима «Ахра ашәеи» ирылхны иқаттоу адрамаққа, апиеса «Нас ишшәтәхүү»), Шота Җекадуа (уи ипиесаққа «Акъанцъя», «Зегъы злоу Мазлоу», «Алоу дгәаауеит»), Алтықыса Аргәйн (уи иғымтаққа «Фамфаказы», «Ашъхаққа амшын изаапшылоит»), Анзор Мыққеба (уи иғымтаққа «Ашәққа зегъы анаарту», «Аламыс», «Амза атахамтаз»), Рушни Җапуа (уи иғымтаққа «Абнағы аилағеиласра», «Ажәеипшыаа ртыпхә»), Шыалодиа Аңынцый («Март пшыба», «Апортфель шкәакқа», «Азыых абжы»), Михаил Чамагәуа («Иван апсуа»), Шыалуа Басария («Ажәған цқъя»), Нели Тарпхә («Ашәа аптара мариам»),

«Амра аңха»), Гъаргъ Гублиа («Сыбзиабара бара ибышуп»), Андреи Лагәлаа («Ашамтаз») ухәа убас даеа пытсык.

Ара зызбахә ххәаз авторцәа рдраматә реиамтақәа раҳынтың тә ақыр аспектакльқәа рылхны аңсуга драматә театр асценағы икәдиргылахъеит, ахәапшщәа гәахәала ирыдыркылахъеит. Уимоу урт раҳынтың тә ақымкәа, обамкәа Аңсны антыңт имфаңгаз агастрольқәа раан Урыстәйлеи Украинаеи ухәа ақыр атеатркәа рсценақәа рөы ахәапшщәа иддирбахъеит. Арт адраматә птцамтақәа зегы ртемақәа аңсуга жәлар ржәйтәи рөатәи птцазаара иазкуп, равторцәа инартбааны ауаажәлларратә тәкы змоу азтцааракәа ықәыргыланы саҳарькыратә ажәала рызбара рәаныршәеит. Өырпштәйс иаахәгозар, Шыалодия Аңынцыл ипиеса «Азыхъ абжы» афажәатәи ашықәсқәа ралагамтазы ареволиуциатә тагылазааша зеипшраз ҳзырбо ғымтоуп. Аңхъаф иакәзаргыы, аспектакль алхны иахәапшша иакәзаргыы игәникилартә ара иаарпшуп Аңсны Асовет мчра анышьақәгыла аламталазы аңсуга қытакәа рөы имфаңысуаз ахтықәа, аиғыхарақәа, аибарххарақәа зеипшраз. Апиесағы иаабо асаҳьяқәа атоурыхтә тәбырг иашашаалоуп. Еилькка уағы ибоит уи аамтазы аңсуга жәлар рмилаттәи рсоциалтәи хақәитразы фырхатцарапла рықәпәреи атыпантәи атауадцәеи анхаңәеи реиғыхарақәа чыдарақәас ирымази зеипшраз. Ағымтағы зегь реиха иалукаартә икоуп анхағы Рашият ихағсахья. Рашият акрызбахью, акры зхызгахью, аңтазааратә пышәа змоу, изғыданы ихәышуа уағуп. Актәи адунеизегътәи аибашыра (1941 ш.) далахәын. Уи ихганы, дхынхәны ипсадгыл ахъ дахъааизгы ажәлар рхақәитразы ихы деигзом.

60–90-тәи ашықәсқәа рзы аңсуга драматургия анырпа ду аманы иқалеит Баграт Шыынқәба еиңирдыруа ироман «Аңынцәарах» иалхны иқаттаз адрама. Уи аспектакль алхны аңсуга драматә театр асценағы иахықәдиргылаз аихъзарақәа бзиақәа аиуит, уи иабзоураны ажәлар ақыр ирылаттәеит. Ароман ақнеипш, адрамағыы, аспектакль ағылы ақыр инартбааны иаарпшуп XIX ашәышықәса аффатәи азбказы хылтшытрапла аңсуга иаҳзааигәаз аублаа жәлар зықәшәаз атрагедиа, еиуеипшым атоурыхтә хтыс үзбарақәа ирыхъяны ихыртәаны амшын нырцәка ишагаз, уа иахънанагазгы гәақ-тәақра шрыгымхаз, ишыпсақъахаз, дук мыртцыкәа жәларык раҳасаб ала адунеитә етникатә хсаала

ишанызаа.

Атоурыхтә тема иазкуп Анзор Мықәба ифымта адрама «Ашәқә зегзы анаарту». Ари адрамагы атемала Баграт Шынкәба ифымта «Ацынцәарах» иазааигәоуп. Иахнарбоит еиуеипшым атоурыхтә мзызқәа ирыхъаны апсуга жәлар рұғырак хыртқәаны амшын нырцәка ианагаз аамтастәи хтысқәак. Ари атема апсуга шәкәйфөңә азәрыфы ихтакны ирымоуп, рөымтәқәа рөү уи еиуеипшым аганкәа раарпшра рәаныршәахъеит. Иахгәалахаршәап Самсон Җанба идрама «Амхаңыр».

Анзор Мықәба зызбахә ҳамоу ифымтағы атоурыхтә табырг акыр иашыашәаланы иаарпшуп азеижәтәи ашәышықәса афбатәи азыбжазы Апсны ихыртқәаны Тыркәтәыла ианагаз апсуга зықәшәаз аудадафрақәа, агәақтәақрақәа, урт ахеикәырхаразы амғақәа ырыпшаара шырцәуадафхаз.

«Ашәқәа зегъ анаарту» иалоу аперсонажцәа Дамеи, Ҳамида, Сельим, Бадра, Раста, Камлат, Алиас, Баңыга, Кәынтал, Осман-али ухәа еиуеипшым ҳдырралагы, ҭагылазашылағы. Автор итсоуруу, изғыдоу ипозиция злақоу ала, атәым мұтыңдахалағүә арымацара ракәзәм ажәлар ртрагедиа ду зыхъяз. Дара ажәлар ығонутцәкагы рзеиңш шәарта ағаңхыа азәк иеиңш изеидымгылент. Еиғыу, еиңәоу аиғодыраара злымшақәаз, зыхшығ көағаз, хара изымхәыңқәаз қалеит. Еиха итсоураз атоурыхтә перспектива рзымпшашаит. Ҷоуқы аурыс царизм имфаңнагоз аколониалтә политика рәамардеит, уи амғаңғақәа ирымтәхырхәо иалагеит, дәеа ғюоукы атырқәа иаҳ рхы дырхеит. Имаңзамызт ажәлар рзеиңш лахынтың азхәыңца ааста зхатә мышхәыбазара маңцара ашықәырғылара иашытқәазғы, настыры зегъ еидгыланы, иеиңқәакны зхәатәи харташааз, инагданы зыгәра ргашаз ахада, ағхыагылағ қәыға дырмоуит.

Анзор Мықәба идрама ««Ашәқәа зегъ анаарту» иалоу аперсонажцәа зегзы рахынтың хазы иалкааны хшығозыштыра ататәуп, игәынкылатәуп Дамеи ихағсахъа.

Дамеи псадарала икәығоу, инахараны ихәыңца, ажәлар рлахынтың гәтыхас измоу, иахзыз, еичаҳауа уафуп. Иара ибон апсуга жәлар ә-мәцакы ирыбжыаханы, рхы здиркылара рзымдыруа, әкымкымра иштагылаз. Атабырги амци, аңғьеи абзиеси, еиғыу еиңәоу реиғодыраара ануадағыз аамта баапсұзак итагылан. Ганкахъала аурыс царизм имфаңнагоз

аполитика апсуаа назлаз кавказтәи ажәларқәа азәырғы рзы ихыртәаган, даңа ганкахъалагы атырқә султан имфацигоз аполитикағы тәрбаган, уигы амхаңырыңға тәйсіс рықаттаракәын изызкыз, изыштыға.

Дамеи иеипш изғыданы ихәицүаз ауаа иағыа гәақра иақәшәарғы ирылшоз зегыы қартқон рყадылғыл гәакъағы иаанхарц азы, атәымуаа рхәтәи хатданы амшын рыехыпсаланы нырцәқа имциарц. Аха амчымхара иақәшәеит, настыры дара рығонутқағы ағыл-пал рыгымхеит, ажәа еилапсеи ахәтәеикәымшәарагы рұрыхагахеит.

Анзор Мықәба зызбахә ҳамоу идрама аидеиатә тәкы хада аилкааразы акратцанакуеит иара ахъзгыы. Ұафроуп, ламысуп гәык-псық ала иузықоу ауағы үфны данааниуа ашәқәа зегыы аартны, унапы рәғаганы уипылозар, аха аңғыа узызурц зтахны икоу данааниуа агәзианра умыхъроуп.

Апсуаа рыйбазарағы атыхәтәантәи ашәышықәсазы иқалаз асоциалтә еитакра дүкәа ареволиуциатә хтысқәа ишридхәалоу аазырпшуа адраматә птамтақәа ире-иуоп Алықьса Аргәйн ипиеса «Ашыхақәа амшын изаапшылоит». Арт ахтысқәа мәғапысует Апснытәи қытак ағы 1921 шықәсазы. Ареволиуциатә хтысқәа афыртын еипш изласыз ажәйтә еизықазаашықәа ицқьа-шәкъаны ишеимдырбұрыжәааз, иғынцаз аизықазаашықәа шиуда, ишишықәгылоз аабоит аперсонаж Ҳалил итаацәаратә еизықазаашықәа рыла. Зықәрахъ инеихъоу Ҳалил ипстазаара зегыы хандеирала ихигеит. Ҳалил ареволиуциа аилкаара ицәудағуп, знық азы дақәылбоит имата Сураб ареволиуциатә хтысқәа дахърылахәу, аха маң-маң Ҳалил иқазшыагы иғнүтікатәи ипсихологиагы акыр ипсаҳхеит, ауаа иғынцазаашықәа дырнышәаны идиқилар акәхеит.

Алықьса Аргәйн иғынта «Ашыхақәа амшын изаапшылоит» ағы аинтерес аманы иқатдоуп апсуа пхәйис гәеильхх, ажәйтәра злаены икоу Марихан лхағсахъагы. Марихан апсуа милат тасқәа ицьбараққоугыы, иажәқәазгыы рқажъра, мап рყадәра еилышыны еикәхәланы иқатдоуп.

Зынза ихаззоуп Шота Җқадуа икомедия «Акъанця» зызку атема – автор уи аниғыз аламталастәи апсуа қытаяа рыйбазара аарпшра. Ара ахтысқәа ахымғапысуга ашыха қытәи макъана акыр ишықәханы икоуп ажәйтә тасқәеи

ахымғапгашықәеи, аха зегъ акоуп, маң-маң акәзаргыы абри ақыта иаланхо ауа рыхдыррағы аитакрақә арақагыы анырра ду қартсоит. Ажәйтәреи ағатәреи реиғагыларақәа зны иччархәуп, зны инартсауланы удырхәйциртә иубоит. Икоуп ибзиоуп ҳәа уаанза ирпхъазақәоз шытә икажытәқәахаз, иажәыз, ағатә бАЗАРА иаанагогы зегъытәқъя аубзиаху. Ацәгьеи абзиеи реилыпшаарағы ауа ргәаанагарақәа, рхымғапгашықәа, рхәышрақәа еиқәшәом.

Акомедия «Акъанцъя» аидеиа хада аилкааразы акыр иқазшыбарбагоуп апхәыс, ан Кафа лхағасахъя. Кафа зегъ реиха гәтыхас илымоуп ажәйтә тасқәеи, ақьабзқәеи, ахәыштаа-реи амцеи реиқәышрара.

Кафа дыгәцаракфуп, дразуп, лпа дахъихзыз, анасып бзия иаурц ахылтаху прабарратәуп. Аха лара лдунеихәапшышеи аитакра ғылқәа апстазаара иаанагази еиқәшәом, еи-хыры-еивыруп. Апстазаарағы аамтала зны ахра зуаны икоу аизықазаашықәа үзарак иаанғасны, ишъақәханы, ихаҳәханы иаанхазом, иғынцы иаланагалақәо рацоуп. Ғырпштәыс иаагозар, аби ани ирхәоз ала апа пхәыс дана-аигоз, апхә лтынхацәа дзыртоз ида аеағзы данзицимцоз аамта цахьеит. Настыы атата шытә (ажәйтәан еипш) ланхәеи лабхәеи рхәатәи дахымпо, уи даңымнықәар ада псыхәа лымамкәа дықағзам.

Кафа лыңқәын изы лара илтахыз лакәымкәа иара иита-хыз, игәы иалнахыз пхәысс дахъаигаз агха ду қайтсент ҳәа илыпхъязеит. Даара лхы аңыбаа алырбеит лыңқәыни лтацеи еиллылхырц азы. Аха иара ағынты ғаан иааигаз ипхәыстыры ажәйтә тасқәа Кафа ишылтаху инықәызго, ирықәннықәо азә лакәзам. Кафа лыңқәын ағынты ғаан иааигаз ипхәыси иаре-игзы еилытцыр акәхеит. Акомедиағы излаабо ала, Кафа акыр ахынтағынтарақәа лхы шрылалгалазгыы, атыхәтәантәи (ахпратәи) лтаца лара ишылтаху ажәйтә қазшықәа змоу, инықәызго, ирықәннықәо пхәысуп. Убас шакәугұы, апстазаара иаланагалаң ақазшы ғылқәәгъы дырнышәар акәхеит Кафа, аттаңаарагы лара лхәатәи маңара иаго, амчра зегъы лара лна-пы иакны лыңқиологияғы акры зтазкуа аитакрақәа қалеит.

1983 шықәсазы ажурнал «Алашара» адакъақәа рөы ақының хабеит Шылодиа Ацынцъял исатиратә повест «Апортфель шкәакәа». Абри аштахъ шықәсзы аатхъан еипш (1984 шықәсазы), уи аповест акомедия алхны аспектакль

ықәдүргылелит апсуа драматә театр асценағы. Абас ала, 60–90-тәи ашықәсқә арның ахызара бзиңдә азул апсуа драматә фымтакә ируакхеит, акыр инартааны апхъафқәен ахәапшщәен ирылатдәеит, акритикцәагы ахәшьара бзия артеит.

Акомедия «Апортфель шкәакә» автор дрықәзыбоит апстазаарағы амәхак ду зауз анегативтә цәыртракә, лым-каалагы ара итқәйлхны, асатиратә мәдабыз рыхкәтсаны иаарпшуп атартышагафқә, ахәынтыккарреи ажәлари рмал зұрычы, қыф алазуа ауа қыашкә, апаршеникә. Ари афымтағы зегъ реиҳа иалукаартә икоуп доуҳала игару, ахәаахәттрағы джомбинаторуп ззуҳәаша аунивермаг адиректор Лагә Лагә-ипа ихағесахъ. Ари аперсонаж дуағы ғыбароуп, зныхгы дыхжәоуп, доуҳала дтацәуп, апстазаарағы дзықәннықәо принцип хадас иамоу ахәынтыккарра ацәғызычреи атартыша атиреи роуп.

Апиеса «Аортфель шкәакә» итәру асатиратә қазшы змоу асиукует ала ишықәғылоуп. Акорреспондент қөйпш Гәдиса Ланба акурортрг иатәу аунивермаг аус шауда тиңдаит. Уи иаzkны астатағыны аобласттә газет иаништарц адиррақәа еизигоит, аха убри аамтазы апша ғасын иеизигаз адиррақәа зниңдаз иқъаадқәа еимнарбұрыжәаит. Акорреспондент иқъаадқәа еизганы изтеңцашаз аортфель ихәхарц итаххеит. Аунивермаг аусзуғы аортфель ахә имырхырц ртахым, Акорреспонденти дареи акраамта уи еимактәыс ироуит. Атыхәтәан излеилкаахаз ала, Гәдиса Ланба иалипшашааз аортфель шкәакә тәртыша ҳасабла атрест анатхгафқәақәак ирыртaranы иқаз апара ҭазаарын. Абри иахъеит анағстәи аилағеиласрақәа. Атартышагафқәен анатхгафқәен хыла-гәыла еилалеит, уи иңәырнағеит досу дара зықәннықәатцәкъяз.

Лагә Лагә-ипа иус қаршеникәа ицназгақәо иреиуюп ахәаахәттрағы апышәа ду змоу Габро, Грамитон. Дара ахәынтыккарра амал ағычра иаzказоуп, уи аганахъала иғыңапшығацәоуп, тұмыххәарас иқарымтә еғыықам.

«Аортфель шкәакә» излахнарбо ала, аунивермаг аусзуғы атрест аихабацәен рхәатәи еиқәыршәаны, рнағы «еикәыршаны» аус руеит ахәынтыккарра ацәғызычрағы, азәи-азәи хибафоит. Дара уажәы-уажәы ақама ағы еиңш

инахәысаахәуеит, илабыз-хәабызуеит, амцхәара, ауаа ржьара иазқазоуп. Аха афымта автор урт зегыы рсабрадақәа рөиҳуеит. Иара ипозициа злақоу ала, ас еипш анегативтә цэйртракәа ахра руа иқамлароуп, урт ныкәызго ауаа шырацәоугыы, хуаажәлларрағы анырра ду шрымоугыы, атыхәтәан иахъзырхәыша, иғапызәша, рейтцакәақәарақәа хызтша даеа мчы зөйдак қалароуп. Акорреспондент қәыпш Гәдиса еипш икоу, аиашазы иқәдо ауаа агәыгра ҳартойт мышкы ахы мышкы атыхәа анегативтә цэйртракәа аныхшыак роуп ҳәа.

Ағажәатәи ашәышықәса ағбатәи азбказы аңсуа литературағы акыр аитакрақәа қалеит апстазаара акыр инартауланы, философиятәла иазхәыцны аарпшра аганахъала. Уаанза ахра змаз авульгартә социологиязми аконфликтдара атеория ҳәа изыштыззи иаразнак иаахжәаны акәымзаргыы маң-маң мап рыщәкны апстазаара аудадафрақәа шамымтәо, аиғыхарақәагы шагымхо акыр реазааигәтәни раарпшра реаныршәо иалагеит ашәкәыфәцәа. Уаанзатәи афымтәкәа ррерсонажцәа еиҳараңак ҳара иаабон акыр истатиатәкәаны, ирхәози, ируази, адәахъала, напшыхақә иридаабалоз рхым-мөапгашыңақәеи рыла. Асоветтә еиҳабыреи акоммунисттә партииен рнапхгаралакәын ашәкәыфәцәа аус шыруаз, набыцрада ускантәи аидеология иазышәаҳәалар акәын.

Аңсуа литературағы уаанза иаабоз аперсонажцәа рәказшыңақәа өни, реырыпсахуа, аилазаашьа уадаф рыманны раңақ иаабомызт. Апстаазарагы ишықатцәкьюо ааста акыр инеиханы иршәткакачны, романтикала аарпшра қашшыбарбаган алитетуразы. Ус икан, аңсуаа ҳөы маңара акәым, милатраңаала аилазаашьа змаз асовет литература зегъы ағғызы.

Уаанзатәи ҳлитературатә птамтакәа ррерсонажцәа уафы ишар қалоит ихадароу ө-гәыпкны: итцуорои итцуорами. Афымтәғы аханатә аперсонаж дтюраны дцәыргазар, бзиарас икоу ақазшыңақәа зегыы дрылақоушәа, цъара хъысхарак, псыгерак, гхак имазамшәа, идеалс джатданы иаарпшра зеипш тенденцианы икан. Аперсонаж дтюрамкәа афымта аханатә дцәыргазтгыы, цәгъарас, хәымгарас икоу ақазшыңақәа идпхъазаланы, урт ныкәызго, ирилақоу азә иакәызшәа иаарпшра қашшыбарбаган.

Ағажәатәи ашәышықәса ағбатәи азыбжа инаркны

(еихаразакгы Алықьса Гогәуа прозаикк иахасаб ала данышақәгыла инаркны) апсуа шәкәйфөлә азәирғы (адраматә фымтақә азытцозгы убрахъ иналатданы) еиха-еиха рыйеңиршәо иалагеит ауафытәйсә ииуа, иихәо рнағстры иғнүткәтәи ипсихология аарпшразы. Апстазаара шшапаза цәаҳәаки ғәаҳәаки рыла маңара ишьяқәтылам, ианагъ арымзаа амфақәа, ахырхартакәа реихдарала, реилыштара ишьяқәгылоуп, ианагъ атагәтасрақәа, ақыбазыбақәа ацуپ, иагхазом. Иара убастәкъа досу ауафы ипстазарагы ианагъ имарианы, гәыртъара маңарала изымфапсыум, ауадафрақәагы ағзам, иага дығәгәзаргы, иара данқәыпшү, апстазаара данналагыло дышгәйтүа изымфапымгар қалоит, иңбароу ахтысқәа, апқәссыларақәа имчрықәымхакәа ииаини дымфаҳыркъар, дахымгәйтәо аеаңтара дыкәарыжылар ауеит. Насты имаалықү, зегъ рыла ииашоу, гхак змыхъуа азәгъы дзықалом. Ус анакәха, апстазара, ареалтә табырг аарпшра алитеттура хықәкыс иалазар, имаалықү, зегъ рыла итатапшү, ииашахәтәзаа икоуп, цара гхак змауа, ишьяцәхнымслу аперсонажты дзықалом.

Абра иаххәаз акық, әбак азеипш хшыфцакқәа зыртца-быргуа ируакуп Ҷұума Ахәба идраматә птамтақәа «Хашьхақәа рышәштыра». «Хашьхақәа рышәштыра» ө-хәтак рыла ишьяқәгылоу драмоуп. Ара ахтыс мәфапсыуеит Апсны раионта қалақык ағы. (Ақалақы ахъз нұкааны ихәам), аамтас иатсанакуагы автор ианиғыз (исфит 1973 шыққасы) алагамтаztәи ашықәсқәа рзы ухәартә икоуп. Тема хаданы иштьыхуп атаацәара-базаратә еизықазаашьяқәа.

Ари адрама иалоу аперсонажцәа рхыпхъязара раңаазам, зынза пшығык роуп икоуп: зарпысра итагылоу хатцаки (Астамыр), зшәимтә итагылоу хығык ахесақәеи (Астанда, Мактина, Шызина).

Уаанза ҳара ҳлитературағы (адраматургиағы, егырт алитеттуратә хыккәеи ажанрқәеи рөғы) ҳзышыцилаз ауаа реизықазаашьяқәа иреипшам Ҷұума Ахәба ари исымта аперсонажцәа реизықазаашьяқәа. Урт рахынте азәи дтцуроуп, зегъ рыла дәүрпшыгоуп ҳәа иупхъязашагы азәгъы дрылам. Аус злоу – дара зегъы рхағсахьяқәа акыр ихартәааны иахықатцу ауп. Дара иахьеи уахеи ареалтә птазаарағы иахыло, иаабо, иаадыруа ауаа зегъы иреипшуп – ауафытәйсатә қазшы бзиқәагыры рылоуп, аха атыхәтәан иаххәуазаргы, высшыа змам агхақәагы қартцоит.

Адрама «Ҳашъхақә рышәшьыра» ағы ачыдарапқәа рыманы избоуп жәйнгүй-ғанғы алітературазғы, апста-заразғы жәра зықәзам абзиабареи атаацәаратә еизықа-заашъхақәа еихданы, еильшіны, еидхәаланы. Адрамағы хтыс дук, ұлашъахәтәйк қамлаゼит. Асиужет акыр еизадоуп. Иқалаз уи ауп, Астамыр апхъа пхәйисс иигаз апхәызба Шызина бзия дібазомызт, уи даниғоз ищәанырракәа иеижкеит, дигәапхан, ңұқа дазымхәыцқәа, бзия дібоз ұшыңа дигеит. Акыр аамтагы, ртаацәара еиқәдірхарц ртахын ағыцьагы, аха Астамыр бзия иимбоз Шызина наунагза лыңынхара иңәгуадафхеит. Астанда даниба аштыах ауп абзиабара закәытцәкъаз ане-иликааз. Уи лахъ иауз ацәанырроуп ибзиабаратцәкъоуп ҳәа иипхәазо. Уи азоуп реицәажәарақәа руак ағы иаахтны абас зиҳәо: «Сара сыңсы зету бара бзыхәаноуп, Астанда. Бзия быз-боит, бара сыйзамықә хәығы. Сара сзықәан уи ажәа ахәара тоубак атира иағызоуп. Үпсы ахынзатоу узхымғо атоуба. Адунеиаे еғя қаларгы..Истахым ахәара...Сара ажәа мышхәы ахәара сцәымгуп» (ад. 374).*

Хазых, Астанда дылғынтыңдаауа бзия дібейт Астамыр иғыза бзия Мамсыр. Шызина лхатца бзия дылоит, аха иара дшишахымыз, уи иғнатағы базара зөғіда шылмоуаз ане-лылқаа, ақыраамта илычхазаргы, атыхәтәан қық-ғықда, тұзшәа дук ильмхқәа, лгәы еиқәхәаланы, лынасыпдара данышәаны, дитыңтны дцеит. Уи лызбахә далаацәажәауа Астамыр ихата Астанда абас леіхәеит: «Ииашаны исхәоит, сара уи сазымхәыцқызт. Зейбрафарак саанахәан салан, закәу сахынанагоз сыздырамызт. Бара беіпш, сарғы лаңшра сыммамызт. Саанахәан саман ицион азғы, уаҳа актыв. Сара сызташәаны сықаз лбон Шызина. Дыңшит шықәсік, ғышықәса. Қсыхәа ахынзамаз илычхәйт. Уаҳа лара лышқа хынхәышша шыммамыз агәра анылға, тұзшәада, гәамтірада ұынч, аанғасра дцозшәа, бзиала лхәан, дындәылтны дцеит. Атызшәақәа зегъ ратқыс ауағы дызшыуз шыған уи лщасть. Сара сатқыс агәғъра лымоуп. Дсыщрааит. Узгаз улымаз лхәеит» (ад. 373).

Адрама «Ҳашъхақә рышәшьыра» ҳанапхъо, ианаңтқо, уи аидеиатә тқакы хада ииашаны аилкааразы иазгәаҳтароуп

---

* Арақагы, анағстывы адрама «Ашъхақә рышәшьыра» ақынте ацитатақәа зегъы аагоуп абри ашәкәы ақынте: Ахәба Құума. Ахынхәра. Ажәабжықәа, аповестқәа, адрамақәа. Ақәа, Ашәкәтыжырта «Алашара», 1987.

излақоу чыдарак: арақа имфаңысуа ахтысқәа ракәзам ихадароу, аперсонажцәа рхэыцрақәа, рыхшытцаккәа, реиңәа-жәарақәа роуп. Дара акыр инартцауланы философиятәла иазхәйцуент аңтазаара, аламыс үкъара, анасып, уимоу апсрагы, аңылгы. Акыр иазхәйцуент ауафы анасып иаурц азыиқанташа, ихышымфаңигаша, даеазәйдицүрхагамхакәа уи аагашья амоу, иамаму.

Астамыр дызлахәйцуала, анасып шыха ҳаракыроуп, ашыха ақәцәан ауп иахыкоу. Уи ахыкоу ашыха ду ақәцәах зегъы ирқаашым, зегъы ирылшом ахалара. Ҳзыхцәажәо ағымта аидеиатә тқакы аилкааразы иқазшьарбагоу цыпцәахак аахгап. Абар уи Астамыри Астандеи анасып иазкны ирхәақәо зеппшроу:

Астамыр. Анасып...Шыха ҳаракыкуфхаланыунхықәгылар иафызоуп. Шыхак данхалалак ауафы, сара сатқыс ихараку, сара сахьфеиз ифенхью азәгъы дықам, шыхас икоу зегъы сара сзықәгылоу ашыха реихауп хәа агәра ганы дгөырғоит. Иеырпагъаны дықәгылоуп. Насып дузза имоуп. Насып имоуп инеихыкны, инағсқа дыпшаанза. Уахь даныпшлак, иара дзықәгылоу ашыха атқыс итегез ихараку, хараңа еиҳа ашыха шыкоу ибоит. Уахь иеыннеихоит. Дықәгылоит амға. Имч ақәымхо дызхамло далағар, днасыпданы, адунеи иқәу зегъы ратқыс иара длахыңаңынан ихы ипхъазо, агәжәажәара далағоит. Убри нахыс ихэыцрақәа, игәтыхақәа зегъы убри ашыха ҳаракы, ашыха ғың ахалара иазкхоит. Ицеит анасып ихата дахъынамзоз ашыха ҳаракырак ахь, иара ихата даанхеит убри ашыха ашъапағы. Абас еиштоуп ауафы игәтихеи иареи. Тыхәаптәарада, тыхәаптәарада...

Астанда (леыртынчны). Уиашазар акәхап. Уазымхәыңыр еиғүп. Ажәакала, иҳагымхааит агәтыха ҳаракқәа рышешшыра! Ухы еилагап. Уара излоухәо ала, ауафы игәтиха, ихэыцра шыха ҳаракырак иафызазар, иара ихата адәи дықәуп убри ашыха ҳаракы иацрыту ашәшьыра иеытцакны? Уамак уафы игәи қазтқо философиям, аиаша уасхәап» (ад. 380).

Убас иқалеит Астамыр иғыза бзия Мамсыр димхны Астанда иара пхэысс дигазшәа. Мамсыр иакәзар, дыз-ғынцәаауа бзия иибаз апхэызба Астанда иғыза бзия ҳәа иипхъазоз Астамыр данига, иара ақалақь далтңы ашыхақа дахъцаз адада даеа мфакы изымпшашаит. Астамыр излаиҳәо

ала, Мамсыр иғапхъя иара хара дук идымшәоуп дшахәаңшуа. Астандеи иареи реицәажәарақәа руак аан, Мамсыр илахынта даңаңдаңа, Астамыр абас иҳәоит: «Үеизгы-үеизгы адунеи ағы иқамлаңыз уамас иқалазе? Згәйжәла ңыбараз арпыс бзия иибоз апхәызба мап ахыицәйлкыз иахырқынаны, ақалақъ кажыны, дықтәңни діңеит ашхаша. Иара үсгы ақалақъ, ацивилизация кажыны, апсабарахъ абналара модоуп уажәы. Ашхаша дахынеиз абнапқафәа рұны аусура да-лагеит. Уақа аус шиуаз, машәырла дтажеит. Уаҳа акғы. Уаҳа иқалазе? Акымзаракъы» (ад.387).

Излаабо ала, Астамыри Астандеи үеизгы-үеизгы цәгъара дук қарымтцеит ашьяуга ырқөүтартә еиңш. Иара бзия иимбоз ипхәыс Шъазина иғны ддәйлтңи данца, ипсеиңш бзия ии-боз апхәызба Астанда дигеит. Астанда илхаразам Астамыри Шъазинеи реилитра. Аха зегъы акоуп Астамыри Астандеи агхақәа иқартқаз рзы ырламыс таха рнатом, моральла рхы гәыбган артоит, излоу ауаажәларрағы аеыпныңәқәа роуртә иахыиқоу рцәымгуп. Убри ақнитә Астанда лхатца Астамыр дыхталкуеит абри ҳазланхо ақалақъ ҳалтңы, инахараны, ҳаҳязымдыруа, өңгнүхәа хамамкәа, ҳхы ҳақәгәиртъо ҳхи ҳареи ҳаизныжыны ҳаҳыиқалаша ңыра ҳцап ҳәа.

Астанда дыртқафуп, Астамыр ағынтыларатә техникум далғахьеит, дыпрорабуп, дызланхо ақалақъ ағы иара инап-хгарала идыргылахъоу ағынқәа раңәоуп, иқалақъ игәы азы-былуеит, ақажыра ицәудадафуп. Хатеи пхәыси ртагылазаашыа еихаразак ачхара лщәыхъантоуп, гәтыхас илымоуп Астанда. Лара анасың илоуз, бзия илбо арпыс Астамыр дахыицаз, дахыицқоу уашәшәроушәа илбоит, мышкызыны уаңзатәи ипхәыс Шъазина лахь игәы хъапссаны, лара лахь имоу абзиа-бара псыжар, иғыцәаар ҳәа дшәоит. Уи азоуп илоуз анасың дахыицзааны уажәы-уажә изылхәо: «Сара насың бзия змоу пхәысуп. Убри ауп сзыңшәөгөй»...(ад.366). Даға зныхгы Астамыр абас иалхәоит: «Хәиннасыңхаанза аиаша ахәара иаҳа имариан сара сзыхәан. Уажәштә сғызмалхарц, ахәса реихарағык реиңш, сгәыссеанызарц, сағыстаазарц стахуп, избанзар, сара сшәоит уара усцәызыр ҳәа. Иуаҳаума, сшәоит усцәызыр ҳәа?! (ад. 369).

Ара иахынхо ақалақъ ағы лынасың азәы илцәигар ҳәа дшәаны, иқәтңи рхы ахынахоу ицар еиғылшьоит Астанда. «Истахзам сзеигәиртъоз иара абри хуадагыы. Сара сықәтңи

сцарц стахуп. Сымацара сакәым. Уаргыы, ҳөфүцьагы ҳаицны, ҳхы ахынахо ҳақәтңы ҳцарц стахуп. Ҳцарц стахуп ҳара ҳаздыруа уағпсы дахылкам... Издыруа... Измахац... Ҳабла ихызбаало... Мамзаргыы ихаеңнихәарц зылшо азәгъы дахылкам... Уағпсы дахъамлаң ашхара ҳаракырахъ, мамзаргыы уағпсы дахънымхо цъара дгъыл бжъахак ахъ» (ад. 368), – ҳәа иалхәоит Астамыр.

Ауаа илаеңнирхәаша, лыбла итырхәааша агхақәа (аха-та еиба дахъиццаz, Астамыри Шъазинеи ахьеилытцыз лара илхароуп ҳәа ахъырыпхъазо, Мамсыр дицимцакәа Астамыр дахъиццаz, Мамсыр итахара лара илхароуп ҳәа иахъырыпхъазо) иқалтказ дырцәйбналарц, илхылхырц азоуп Астанда ҳаҳвазымдышруа цъара ҳцап ҳәа Астамыр уажәы-уажә дыхтакны дызлымоу: «Хуада псаҳны, ҳақәтңы ҳцап. Абрақа дсыңығноушәа збоит Шъазина, истахым абри хуада, истахым ҳақалақь. Ҳцап иахъыхароу даеа қалақьк ахъ» (ад.378), – лхәоит Астанда дгъатәыгъатәуа даеа тыңк ағты.

Арт ағыцьагыры қылалақь кажыны, иалтңы ицапхәатцә-къя иақәкны ианықаз аеноуп Шъазина даныртаа, Астанда хъаҳхъачарада иаарыгәгәаны абас лхәоит: «Ҳақәтцуеит нақ, уахатцәкъя ҳақәтцуеит. Сара баандағык сиеицшны схы збоит абри ақалақь ақны, Астамыргы деицәоуп. Ҳашәптыртцуеит, зегъы ҳашәптыртцуеит» (ад. 395–396).

Абжыаапны ауаа ирымам ауп изыштыоу, хъаас ирымоу. Астанда илымам акы дазхъаауда даабом, гәырфас илымоу, таха лызымтә даеакзоуп. Автор уи данхирдырыз аамтазы лтагылазаша зеицшроу далацәажәауда Астамыр абас иалхәеит: «Сара исоушаз соуит ари апстазаарағы, еигүү, еицәоу, уаҳа акгыы стахым, акызатәык истаху, исымоу сцәимзааит. Иситаз сцәимгааит! Уара усыгымхааит! (лнапқәа наикәлүршоит). Уара Астамыр» (ад.380-381). Даеа зныхъы деипххъәицны «Иқалап сынасып мыщхәи сахзызозар» (ад.366), – лхәоит.

Астамыри Астандеи реицәажәарақәа рыла ҳара еилах-кааует апстазаара азтцаара хадақәа гәтыхас ишрымоу еицш, апсрагыы, ақъалгы шырхадмыршту. Астамыри Астандеи апстазаара зтаху, иағәгәиҳәауда, итюуранны изхызгарц иашыту уаауп, аха ирдүруеит ауағы апстазаара наунагзә ишимам. Аус злоу псағарала изаушты аамта къағ цъя дазхъәицны ишихигаша, атакы бзия атанды ишеиңикаашоуп. Хырпаша

змам уанышшароуп, үеамауриашароуп ҳәоуп Астамыр ифилософиятә хшығтакқә шықоу. Убри азоуп абас изиҳәо: «Апстазаара зегъ акоуп иара атәй қанатдоит. (Алаф ахь ииагарц). Ақытан ҳәйлара ҭаҳмадак дынхон, аԥс҆сааха данаилиак, ауаңың үталаргыы уипшашааует ҳәа акы ихәалон еипш, иаҳха ҳлыимхақә ҳаңыңғәаргыы, уатқөи иаҳмахар қалом» (ад. 364).

Астамыри Астандеи зегъ реиҳа излаңдажәо, зеилкаара иашытоу насып ауп. Ауаа зегъы еиңирзеиңшу насып ықазам, досу ихатә насып ипшашароуп. Иарбану насыпс иупхъазаша? Ари азтазаара атак ақатцара дарбанзаалак ауафы иеңхъя иеңшххараңа иаакәгылоит, досу ишеиликаауала инасып дашытоуп. Астамыри Астандеи насып захъзу шеи-лыркаауа ус баша аушәақә, иишшапаза акәзам, еилапсаноуп. Зны досу инасып иара инапағы икоушәа, ишиштаху, иаҳынтаху ахырхартта амоушәа ирыпхъазоит. Даңа зныхгы досу ауафы инасып, илахынта, иразкы тәйс дрымоуп, иара акагыы илдиршом, дара иаҳынтаху ддирбрыреит, ддирблакъоит, дкыдыркъоит ҳәа иаҳәапшүеит. Изхарада Шыазина Астамыр бзия дылбазар, иара уи дитахымзар? Шыазина уағышьала, дунеихәапшүшьала Астамыри Астандеи дреиғымзар, дреиңәазам, дагыңцқоуп, ақәыңғарагы лыгым, ләказшыагы ғәгәоуп, аха абзиабара даңа мчызаап, уи зегъы ианыриааинуа ықазаап, даңа цәанырра ссирк акәзаап. Изхарада аиғызыцәа Мамсыри Астамыри Астанда бзия дылбазар, лара Мамсыр мал ицәкны Астамыр лгәы далнахызар, уи дхатца еибоуп ҳәа дышырпхъазогы агәхъяа мкыкә лхы, лыпсы итаны диццазар? Ара ахара зду ипшашаро уадаохеит. Убри азоуп реиңдәажәарақә руак аан Астамыр Астанда абас злеиҳәо: «Баргыы саргыы, уарт Шыазинагы, абнахъхи, ашъхақәа ирәоу Мамсыргыы дналатданы, азәгыы иаҳхарам иқалаз. Азәымзар азәгыы иаҳхарам, азәгыы. Икоуп апстазаарағы мчык, ҳара ҳамч зқәымхо» (ад. 378).

Иага қартцаргыы, Астамыри Астандеи злагылоу апстазааратә, абзазаратә қыбазыбақәа изрылтуам. Знык ауафы цқыа дазымхәыцқәа ииашамкәа иқайтказ ашыаға данарблакъалак, хнырхәыша, рышшаша амам иаңтәи амш хнырхәыша шамам еипш. Астанда лхатцеи лареи рықалакъ иалтңы ацара маңара акәым, дызлагылоу ареалтә бзазара дақәытханы, далтңы, лхы итылхәааз, иқазам, қалашшыагы змам аеа дунеи өңілк ағы дықазарц лтахуп. Аха лара

лхы даңыртны цъаргы цашьа шыммам еипш, убри лхы итылхәааз адунеи ахъгы аиасшыя лыммам. Абри азтцаара далаңәажәо лара Астамыр абас иалхәоит: «Сара аңтазаара шақоу, иахъагы, уахагы узлаңшуа, убла ишабо акәзам иш-сыдысқыло. Схазгы, даға шыуокы рзынгы, саақөымтүзакәа, даға пңтазаарак, қалашьа змам дунеи өңіцк сыйбеит. Схата исызбоит, ус еипш қалашьа шамамгы, схала издыруеит. Ухы еилагап. Сара истахуп амра ашәахәақәа ирылхны, уағ иимбазаң, ихъытқәцароу ханк сырғыларц. Сара истахуп убри насып шкәакәала итәу ахан ағналара азин рмоуларц зламыс цқыам, иқниам ауаа. Усхыччоит акәу? Убас акәзами уаргы ушықоу, Астамыр? Ауаагы аңтазаарагы ишықоу инеиңни акәзами ушрызхәңциа? Мачқ иұмызбози урт? Ус икоуп. Ус иқамызтгы, сара бзия усызбомызт» (ад. 364).

Асимволтә тқакы рымоуп Астамыр анасып ашъха ақәцәан икоуп, уахъ ахалара уадафуп ҳәа иихәо иажәақәагыы. Унасып уазықәпароуп ағаәзәы аңғельдара изымукәа, ағаәзәы уицырхагамхакәа. Астамыр дшазхәңциуала, ашъха ақәцәан икоуп анасып ақынза уназароуп амған уахъцо изакәйзаалак цәгъярап қамтакәа, хәаңакгы, шышкамсықгы уагрампалақәа, ушъапы иатцамырқөыңцикәа. Убри зылшо иоуп матаға-чатаға икоуп анасып зауа, уи цъара шәйтариқ, малырк амамкәа алагәиртъарагы иапсатқәкью. Абри азтцаара азбахә ала Астандеи иареи иеибырхәақәа цъба иалкааны, хызығыштырала изыпхъатәу, игәйнкылатәу ңәаҳәақәоуп:

«Астанда (данышәаны илхәоит паса дызғағылоз). Псы зхуу цъара акы ишъапы иатцамкыңцикәа, азәы дыбғамтқакәа, азәы ипсы дахапымжәакәа, игәы тамчаңакәа, цъара азәы иғәыграқәа мырхәашыңкәа иамуазар акәхап, уаха псыхәа ықамзар акәхап анасып ду ахъ, уи ашъхейбаркырахъ ахалара.

Астамыр. Мап! Сара ағера згоит, уи ашъха ухаларц азыхәан даға мәғак ыкоуп. Икоуп, хымпәда икоуп, хара иахъзымдыруа даға мәғак. Қалашьа амам. Бареи сареи уи амға ҳақәымшәозар, иахъымпшааузар, ҳзанымлозар, уи иаанагом иара ықаңам ҳәа» (ад.390).

Арақа, хәарас иатхузен, Астамыр еиха диашоуп, уи иажәақәа еиха иткоуроуп, изғыдоуп.

Астамыри Астандеи иқартқаз ағхақәа ирызхәңни ахәшъара рыңауа рхы иахъақәибоз имақсималисттәоуп ухәартә икоуп. Үаңза зны адунеи мыңла иеибаркуп ҳәа

ирыпхъазозтгы, уажәшьта уи ахшыфтақ ғәгәала иақәызбоит. Уи ус шакөу агәра ҳгоит Астамыр Астанды илаихәо абарт ажәақәа рыла: «Амц! Аиаша амхәароуп ишеибакәу зегызыхъяз! Мцыла ишьяқәгылоу мцурахойт. Бара Мамсыр дыбжыон, сара Шъазина, ҳазегы аибажыара ҳахьяғыз, аа, уажәы иахъылсыз. Анасып захылғиааум амщәара. Амц иахъылтцаузей? Апсра, атахара, уаҳа акгы. Илахтаз ауп баргы саргы иаахърыхыз!» (ад. 383).

Адрама «Ашыхақәа рышәштыра» иалоу аперсонажцәа реизықазаашъақәа еибархханы, аа, абар, абар рыпстазаара хыбгалоит, еилахауеит ухәартә ишыкоу, абзиарахь рхы дырхо, аоптимисттә гәалақара ҳарто иаабоит ахыркәшамтаз. Досу ртыпқәа рәғы иаанхойт Астамыри Астандеи акагы шәхарам ҳәа Шъазина иахъралхәо иабзоураны, настыы ихадароу, Мамсыр итахамтаз ииғыз асалам шәкәағы Мамсыр Астамыри Астандеи иранаижкуеит уаңза дара ирызкны имаз агәалақәа. «Ишәанасмыжыша хара дук шәйдны избом», –ихәоит. Наڭ-наڭ абарт ауаа ртаацәара ихымбгалакәа, насыпла иеиекаахап ҳәа агәыгра ду ҳартойт «Сара сцәастәым, ахшара дхауеит», –хәа Астанда Астамыр иалхәо лажәақәагы.

60–90-тәи ашықәескәа рзы апсуа драматургия иалана-галаз арғиамтақәа ируакуп Цъума Ахәба ифымта ф-хәтаки ф-саҳъаки рыла ишьяқәгылоу адрама «Ес-иинуа ирыциуа». Ари адрама шыатас иамоуп нартас ирыххәау апсуа жәлар ржәйтә фырхаттаратә епос амотивқәа.

Адрама «Ес-иинуа ирыциуа» иамоу афольклортә шыата еиламхәакәа, уи иахыгамкәа иқаттоуп. Ахадаратә идея жәйингы, ғанғы ажәлар зда ихәартам акоуп. Уи абас иах-хәар қалоит: нартас ртаацәара ду анцәа ишихәара иғъацаны, иеилагәйрғы, имарымажаханы иқан дара азәи-азәи рхәаттәи еиқәшшөонаңы, утәи-стәи рхәо, рхәаттәи еиқәымшәо ианалага, ртаацәара ду еилығорит, арыщарақәагы еизытәнаны ирзықалеит. Ус anakәха, ажәлар хеиқәырхагас ирымоу, амч рыйзто еидгылароуп. Ари ахшыфтақ, идея ҳдыруеижътеи акыр түеит, еизадоуп ҳәа ихапхъазар қалоит, аха апстазаарағы алартәа, ахархәара иахъагы ианамам раңдоуп. Убри ақнитә ақтуалра аңәызны икоуп ҳазхәом. Убри азоуп ашәкәысөғгы ари идея аарпшразы анарттә епос дзазхъапшыз ухәартә икоуп.

Зызбахә ҳамоу ашықәескәа рзы иаптаз апсуа драматә

Рәғиамтақәа ҳанрыхцәажәо ихәатәуп даға тагылазаашъак азбахәгъы – шамахамзар абри зызбахә ххәазгъы, ихамхәазгъы адраматә птцамтақәа зегъы аспектакльқәа рылхны апсуа драматә театр асценағы қәғиарала ахәапшщәа иддирбенит, икоуп Аңсны антытгъы агастрольқәа раан инартбааны ахархәара зоукәаз, ахәшьара ҳаракы заукәазгъы.

Абас ала, 60-90-тәи ашықәсқәа рзы апсуа драматургия аихъзарақәа маңымкәа ишамазгъы, апсыгерәкәагъы уағы иадибалоит. Еихараңакгъы атыхәтәантәи жәохә, ғажәа шықәса раахыс адраматургия аганахъала акыр айтқахарақәа ыкоуп. Үи айтқахара зыхъяз амзызқәа раңәоуп – Асовет Еидгыла ҳәа иказ ахәынтқарра дүзза ахьеилаҳаз, 1992 шықәсазы ақыртуа оккупантцәа бұйарштыхла Аңсны иахъақәлаз, апсуа драматургцәа азәырғырыпстазаара иахъалтызы ухәа. Ари нахыс абиңара иатсанакуа апсуа шәкәысөңәа реаныршәароуп, игәцааркыроуп ағар иреиуоу ракынтә абағхатәра змоу адраматургцәа рейтсааңара аус.

Борис Тыжәба ипоезия

Фынғажәижәабатәи ашықәсқәа рзы иааитқагылаз апсуа шәкәысөңәа дреиуоуп Борис Мақсим-ипа Тыжәба. Үсқантәи аамтазы алитетурдах апхъазатәи ашыағақәа қазтаз егъырт апсуа шәкәысөңәа рымға излеипшү ыкоуп Б. Тыжәба ицәыртшыагъы. Урт рттырак реипш, иара имғагъы ашколи артсафратә тарапиуртеи, нас аинститути иргәылгоуп, ирыдхәалоуп. Убас шакәугъы иара ибиография ақыдарапқәагъы амоуп.

Б. Тыжәба динит 1931 шықәса май 29 азы, Ақәа. Дышхәычызы иаб дипхеит, аха иан Шыыта Сангәлия-пән лгәы камыжъкәа лыхшара акетағыцәа илхны илаазеит.

1938 шықәсазы Б. Тыжәба дталеит Н.А. Лакоба ихъз зху Ақәатәи абжъаратәи апсуа школ. 1941 шықәсазы аибашъра ианалага уи ашкол анадыркы аштахъ аттара итсон Җлоу, Гәада, Атара ақытақәа рәғи. 1947 шықәсазы Ақәатәи артсафратә училишьче дталеит. Үи даналга аштахъ 1951

шыққасы арра дңеит. Аррантәи данаа 1953 шыққасы мызқәак агазет «Аңсны қапшь» аредакциағы корректорс аус иуан, нас Ақөатәи Ахәынтырратә институт атоурыхтә факультет дтәлеит.

1957 шыққасы ари аинститут избиағаны адиплом қапшь ала даналга аштыахь аусура далагеит агазет «Аңсны қапшь» аредакциағы: зны алитетуратә усзуғыс, аштыахь дықан атакзыпхыққу амазанықәгаф ицхыраағыс, акультуреи абзазареи рыйкәша аиҳабыс, аредакция атакзыпхыққу амазанықәгағыс.

1969 шыққасы апартия Аңснытәи аобласттә комитет абиуро арекомендациала Б. Тыжәба дтәлеит, усқантәи аамтазы КПСС Ацентр Комитет ақны иқаз Иреиха апартиятә школ. Уи даналга аштыахь пытрафамтак аус иуан апартия Ақөатәи араиком аиғекааратә қәшә аиҳабыс. 1972 шыққаса октябр мза инаркны агазет «Аңсны қапшь» ахъ диаргейт аредактор ихатыптағыс, 1992 шыққаса аахыс инеицынкыланы абри агазет (уажәи «Аңсны») редактор хадас дықоуп.

Б. Тыжәба алитетурата абзиабара изцәирцит ашкол дантаз инаркны, уи еиҳагы дагыланахалеит Ақәа артсафратә училишьчени артсафратә институт рәғы аттара аниңдоз ашыққасқа рзы. Апхъаза акыпхь ағы дңәирцит аочерккәеи алирикатә жәеинраалақәеи равторк иаҳасаб ала. Агазет «Аңсны қапшь» ақны рапхъятәи иажәеинраала кыпхыын. Апхъазатәи иара иочерк «Акомғараа рзвено» җәа хъзыс измаз кыпхыын «Альманах» (1949, №1) адәкъақәа рәғы. Ари аочерк ағы автор қәыпш иеанишәеит усқантәи аамтазы Цыгъарда ақытантәи ағар ақытanhамфағ русура аайрпшырц. Уии иаҳьеи рыбжъара Б. Тыжәба журналистк иаҳасабала иғны иккыпхыхъеит еиуеипшым азтцаарақәа ирызкны тәса змам аочерккәа, асттиақәа. Урт иаарылукаартә иқоуп аңы афырхацәеи 1941–1945 шыққасқа рзтәи Аңынцытәйлатә еибашшыра иалахәыз апсуаа ртцеицәеи ирызку адокументтә очерккәа. Урт рғыырак еиднакылеит хазы итижыз аизга «Хаштрапа зқәым ахырзқәа» (1975 ш.).

Оажәижәабатәи ашыққасқа рзы ачай аарыхрағы афырхаттара аазырпшыз, уи ала зыхъз хара инағыз апсуа пхәызба Ушьа Ахәба илызкуп Б. Тыжәба идокументтә повест «Атәатла».

Акыр инеитцыхны, адокументтә фактқәеи апстазааратә

табырг иашшашаалоу автор ирөиаратә хытхәаи еилышыны икатоуп 1941–1945 шыкескә рэтәи Аңынцүтәйлатә еибашьра дүззәфы афырхатца төгәе, агәымшәара аазырпышыз апсуа тцеи гәлымтәах Владимир Пачлия изку адокументтә повест «Афырхацәа рабшытра».

Апоезиағы Б. Тыжәба аханатә дцөртцит лирикк иаҳасаб ала. Ипоезиатә еизгақәа («Сразы», 1958 ш., «Амра гылоит», 1964 ш., «Аң адацра», 1981 ш.) иаҳдырбоит апоет заатәи ирөиамтағы еиха хшығозыштыра зитоз, дзызғымхаз, интерессқаас имаз.

Б. Тыжәба иажәенираалақәа рзы ана-ара, уажә-уажә иаҳпилоит изғыдоу ауағытәйсатә гәазыхәарақәа, ауағи апсадгылы иузейкәымтхо реидхәалара, абзиабара, ажеларқәа риашьара, атынчра, ахақәитраз ақәпара ухәа реицш икоу атемақәеи амотивқәеи.

Апоет акыр ифынтақәа рөғи иреиҳаңзу идеалк аҳасаб ала дахәапшуюйт, дазхәйшуюйт ауаа азәи-азәи тығибамго, ацәгъя рзеибамуа, ажеларқәа еихау-еитцуо ықәибамхуа, адунеи иқәибакжарц:

Сара истахуп,
Адгыл ағы
Исаҳаларц ажәак – сашья!

Акыр иажәенираалақәа рөғи Б. Тыжәба апстазаара иамоу ауадафрақәа ақыба-зыбарақәеи рааста романтикала иштыхны, акыргы ирмарианы игәникыло даабоит. Агәақра, агәрға змоу ауағыны гәиграда дынхарц итахым. Икәвшарьбаргоуп, апстазаара акыр иашшашааланы икатоуп ажәенираала «Агәигра». «Ахаһай, акы бысқәымшәан, сара хымцак сазғом. Схабар бмаҳаргы, ус бымхәйциән, атәым дгылаға саанхазом!» –хәа ҳәаны апсадгыл ахъирараз ици апа лыла träа дизыпшуюан ан. Ҷишигиала иртабыргны, апхъағ ихы, игәи италартә икатоуп аибашърахътә ихнымхәыц, зхабар лзымдыруа лпа игәирға ан ишылхылго:

Аға-маға илымкаа исфом ҳәа,
Шәйрк ағама уи илбазом.

Ипсабартәуп апоет заанаттәи иаптамтақәа рөғи акымкәа-обамкәа аабзиабара иазку ажәенираалақәа ахъахыло. Урт

рөсөн автор дазышшәаҳәон, итәрны дрыхцәажәон ауасытәсса ибзиабаратә цәанырра цқыақә. Апоет идүреит, изымдыруа дықам абзиабара цәанырра тәганы ишыкоу. Аха, апоет иара дызлахәапшуала, ауасы ибзиабара иқәмәиаргы, ицәаныррақә имиаариуп, дхәалаханы дрымкыроуп, урт иеримтароуп:

Мап ҳәа уалхәар угәы каумыжын,
Уи ләй апстазаара аунтәах...
Изтахым ләй угәы нумыжын,
Лгәарп үантытца ухы уғаш.

Еиуеипшым атемақәа ирызкуп ажәлар рхәамтақәа (ажәапжәа үхәа) рмотивкәа рыла ифу, ааба-ааба цәаҳәа икоу Б. Тыжәба иажәенираалақәа рцикл. Ара апоет дрыкәзбонит абзамыкәра, аашьара, агәнүмфора, амтәақыаара, аттар-тышагара реипш икоу ақазшы баапсқәа. Ари ацикл аәы апоет еиҳа иқәманшәалахеит үхәартә икоуп ҳапстазаараңы ана-ара иаҳыло анегативтә цәырттрақәа рыкәзбара, рағаңера иазку ифынтақәа.

Мчыбжык ала иштәйтцит
иғъазғазуа ахан,
Мчыбжык ала ифнаҳайт
амал ду, аха ишпа!
Еғыи амчыбжыз, уи агәарп
Иказказуа иштан.
Азы иаанагаз –
Иагозаап апша.

Ари ажәенираала Д. Гәлия и-«Хоңъан-Ду» маңк ишугәала-наршәогыы, ҳаамтаztәи ауаа псымцқыақәа ирықәзбо иқа-тцууп.

Инагъ иеициепшны акәымзаргы, апоет акырцьара илиршеит апсабаратә цәырттрақәеи ауаатәсса рхымғап-гашыақәеи еиңирпшны рцәыргара. Абри аганахъала иқаз-шыбарбагоуп, знағс акагы нымхо апсабаратә цәыртреи абарбаррада акагы злам ауааи рызбахә зхәо ажәенираала:

Имацәысын, идыдит, атцықхәа ихысит,

Адгъыл рзызан, ашхара инахысит.
Аха, абар, икаахса амш еилгеит,
Птацк хыршәлам, ажәфан цқаяхеит.

Аңтазаарағ абас иааңәиркәлоит цьюуки,
Рыштыбжь дыргоит урт ҳамтакы,
Ианиақылак имаңәйсны, иаазгаз аңәқәрпа,
Рыштык ҳәа аанмыжъзакәа ицоит инкаба.

Б. Тыжәба акыр иеңишәахъеит инеитцыху аепикатә ғым-
тақәа раптцарагы (апоемақәа «Спычка цырак», «Анпса»,
«Абзиара аштыхь», «Аңы адапра» ухәа).

Апоема «Спычка цырак» ажәлар рхәамта иалхуп, аңсуаа
ибзианы ирдыруа алакәтә сиужет шытас иамоуп. Ифашъазом
акыпхь ағы акыр аизгақәа ирнылахъоу алакә «Ах Ахмат-
ипа пхәыс дшизааигаз» авариантқәа руак шакәу. Ажәлар рөү
традициала ирхәо алакә асиужет атемағы инагзаны иқам, уи
аңыптәахоуп автор ари иғымта злихыз.

Аңтзамта излахәо, атакы злақоу ала, уағ қөығак ипа
апхъа изаагаз итацацәа бзамыкәцәан. Маанала ириңә адтца
(жәаға-ғык змоу иғны ауатахқәа рөү спычка цырак ала
алампақәа ракрка) рзынамыгзеит. Уи ипа атыхәтәан иааигаз
апхәызба лоуп уи адтца анағзара зылшаз:

Жәаға уада рөү лара днеин,
Жәаға лампа саркъа рхых,
Рыфтилқәагы хыхь итых,
Абартсағ игылаз астол хәхәа,
Иқәллыргылеит еицрыххәа.
Спычка цырак амца ақит,
Ажәаға лампагъ алыркит.

Автор афольклортә сиужет псаҳрак, еитакра дук шазимуз-
гы, ари апоемала иихәарц ииҭаху ахы ахъурхаша рацәоуп.
Ихадоу ауағ гәзеи ауағ қөығеи аус ду ағы акәым, амаң ағғы
иубартоуп, амаң алагыы еилугааеит.

Апоема «Анпса» асиужеттә ажәлар рхәамта ақнытә иа-
агоуп. Автор афольклортә сиужет ишиашоу акәымкәа акыр
иеитарсны иқайтцеит. Анпса леишәаңғыа, агәымбылцьбара
лпапсацәа таха рылтом, рыхны идәйлтңы рхы ахынахо

имцар ада псыхәа рымамкәа иқалтцеит. Аха атыхәтәан лара аңғьара лақәиршәара аңымхәрас бзиарала илызыңғәеит. Убри ала апаңсаңәа анпса ддырпхашьеит, дара ирызкны аңғьара илыршаз дахьдырхәит.

Апстазаарағы аңғьеи абзиеи реидысларағы абзия ианагъ аиааира агаларң шахәтоу, ауаа зөйідақәа зегъы ус гәаҳәарас ишрымоуаныпшуеитапоема «Аиғызара». Иара аперсонажцәа Темыри Манчей реизыңғазаашықәа идиртабыргуеит аңғьга зыршуа мышкы-ахы, мышкы-атыхәа дшахъхәуа. Темыр иғыза Манча изиуа аиакәымра, аҳарамра изымгеит. Манча ииашарағы апсабаратцәкъагъы идгылоит.

Б. Тыжәба ипоема «Аңы адаңра» ағы автор гәтакыс иман ажәйтәнатә аахыс Апсны иахнагахъо атоурых ахадаратә қәттәақәа раарпшра. Ари ағымта сиужет гәыщек аманы иқам. Иткоуруп, изғыдоуп автор ижәлари итәйлеи дшырзыңкоу; деңгәирғоит, дахыгехәоит, дазгәдууп атцеицәа хазынақәа ирыбэураны иага агаңәа цәыртцхъазарты ҳажәлар ашәышыққесақәа, азқышыққесақәа иргәйлсны рхы аиқәышырхара ахърылшаз:

Хапсадгыыл ӡрыжәүп апсуаа ршьала,
Апсны зыхъчоз еибашърала.
Арахъ иаауз рхы иажъон,
Апшатлакә иама ишааз иагон.
Зкәицқәа мкъатаз илатцха-фатцхан,
Алға ахылтцуан апсуа ипацха.
Абас маңара аамта цон,
Дара атоурых изынхон.
Шақа убахъаз, Апсынтәыла,
Апсынтәыла – сара стәыла!

Апоемағы автор дрыққебоит апсуаа ртоурых еилазхәо, настыры уи аизакреи аидқылареи иаңырхагаз ағонутцқатәи амчқәеи.

Иткоуруу аңәаныррақәа апхъағ ишизнатцысуагъы, ҳажәлар знысхью рфырхаттаратә ҭоурых адақъақәа акыр иманшәаланы инаныпшуагъы, апоема апсыгераққәагъы амомуп. Убас шакәугъы, апхъағ ижәлар ртоурых дахыгехәартә, дазгәдуухартә иаарпшуп.

Апоезиатә жанрқәа рұғы арғиаратә усура зынза

дшақөымтыйзгы атыхәтәантәи аамтақәа рзы Б. Тыжәба прозаикк иахасаб алоуп апхъаңәа еиҳараңак дышырдыруа. Иара ипрозатә пәнамтақәа рапхтә зегъ реиха хшығозыштара зтатеү акы акәны иқалеит итоурыхтә роман «Апсырт» (1991 ш.).

1997 иш.

Агәыңра ҳазто атоурых

Ара уажәы апхъағ идзгало астатаи зызку алитетуратә рәниамта ныткаа-ааткааны, ганраңәала аилыргара, анализ азура хықәкыс исымам. Апсуа шәкәйфө Борис Тыжәба итижыз итоурыхтә роман «Апсырт» (Ақәа, ашәкәттыжырта «Алашара», 1991 ш.) санаңхья, исыңцәйрнагаз хәициракәак, хшығотқаққәак рызбахә салаңәажәар стахуп ақароуп.

Атабырг азы, Борис Тыжәба ироман зызку атема хада, иқәнаргыло азтцаарақәа, урт сахъаркырала рызбара ахынзаилшаз, афымта иалоу аперсонажцәа раарпышын зеңпшроу, атоурых иахынзашашәалоу ухәа пхъағ дзырхәища, ихы-игәәчел инеигаша раңәоуп.

«Апсырт» инейтциху фымтоуп, ғылгараңагы, пәназаратә мәхакылагыы, тақылагыы Борис Тыжәба иахъа уажәраанза иғны итижъхыоу ишәкәкәа зегъы иреиҳауп, ирылукаартә икоуп. Автор абри ишәкәы иманы дапылеит динижкетен хынғажәа шықәса ахыттра. Зныккъарала днатәаны, иаалишыны ииғиз акы акәм, ахатәи тоурыхгы амоуп. Зегъ рыла иғашыом инапы злеикыз ари аус ду тақзыпхықәрала дшазнеиз. Харгыы иаҳуалуп убастәкъа тақзыпхықәрала иҳадкыланы, игәцарапны, иагу, иабзу ҳәзәри изаанагогыы ихтны иаҳхәарц.

Ароман «Апсырт» уажәы излақоу ала, хы-хәтак (автор дызлахәаңшуала, х-шәкәык) рыла ишъақәгылоуп: «Асаркъал абжы», «Багада амтдан», «Анақәаңи абаа». «Асаркъал абжы» ҳәа хыс измоу актәи ахәта автор 1983 шықәсазы итижыз иповесткәеи иажәабжықәеи реизга ианылахъан; «Багада амтдан» ҳазы шәкәны итижьит 1985 шықәазы. Уажә ара зызбахә ҳамоу атыжърағы «Анақәаңи абаа» ала ихартәааны, автор иазиғиз апхъажәа неитцихи атыхәтәажәеи рыла еибытсаны иқатдоуп.

Акомпозиция аганахъала ҳаҳәапшуазар, ароман арт ахәта хадақәа ах҆агы досу зхала ишъақәгылоу ракәушәә икоуп. Икәзшьарбагоуп ахәтақәа ах҆агы рөы имфапысуа ахтысқәа шъаартәырала иахъыркәшоу. Апсуа абшытрақәа (ус ауп автор урысшәала «Племиа» ҳәа ҳзышытоу апсышәала дашаштыу) зны хаз-хазы, даеа зных реедкыланы атәымтәйлатәи (ацъамцәа, абырзенқәа үхәа) аимтәацәа иреагыланы хацәйнмырха иеибашуеит. Зны иатцахойт, зныхгы ииааниует. Абри ақәпара тыхәаптәара амазам. Ароман ахәтақәа ах҆агы иеицырзеипшүкәу, иргәылганы игоу аперсонажцәагы ыкоуп. Урт азеипш идея хада – апсадгыл ахъчара, апсуа абшытрақәа реидгылара аидея – иеиднакылоит.

Зегъ рапхъа ҳаҳәапшып, цқыа ҳазхәыщны, ароман «Апсырт» ағы автар ишътихыз атема закөу.

Апсуа жәлар рәапыцтә рәниамтақәеи (еихаразакгы алегендакәеи, амифқәеи, ажәапқақәеи) атоурыхтә (афыратә) хытқыртақәеи ихы иархәаны, иара ихатә рәниаратә хытхәаа напшыны автор сахъаркыратә ажәала, иеиуеипшым аганқәа рыла иааирпшырц иеазикит афбатәи ашәышықәсази Апсни апсуааи этагылаз, хтыс хадақәас ускан ара икалақәаз, имфапысуаз зеипшраз хирбарц. Уи ус шакәу ашәкәыфы ихатагы ихәоит ироман дахъналаготәкъя: «Апсны иззку инейтыху атоурыхтә птамта салазгалаз ө-хтыс ыкоуп. Руакы – легендоуп, егы – еиуеипшым ажәйтә тоурых ғымтәқәа рөы избаз афактқәа роуп» (ад. 3).

Аиаша ҳхәозар, ас еипш икоу атакзыпхықәра зцу атема ашътихра шгәагъыгуацәоу ишымариам, ишыгуашәшәыроу зегъы ҳзы еилкаауп. Ас еипш икоу ароман аптараразы автор ашәкәыфратә бағхатәреи апышәеи имазаргы, уи иначыданы атоурых нартцауланы, ибзианы идрыриц шихәтоугы еилкаау усуп.

Борис Тыжәба иакәзар, иахъцәыхароу атоурыхтә аамтеи ахтысқәеи ирызкны асахъаркыратә рәниамта неитых афра напы алакра моралылагы азин имоуп, адырреи апышәеигын игзам. Ари атема иаалыркъаны, машәыршақә даднамгалеит. Апсни апсуааи ртоурых иткоижъетеи акыр түеит. Ыабыргуп, ипстазаара ағыразык ажурналистика иакәирзит, иахъагы өышәала тәамфахә қамта уи амат азиует. Борис Тыжәба апсуа журналистика арениаразы ихы ацъыка ықәиххьеит схәар,

иара иусуреи ирғиареи ирзааигәаны издыруа дарбанзаалак-гы дсықәшашатхап, иагымцхәхарым ҳәа сгәы иаанагоит. Апсуа пхъафцәа ибзианы дырдыруеит инеипынкыланы акыр жәа-шықәса раахыс апериодикатә кыпхъ ағы, лымкаалагы агазет «Аңсны» (уажәы аабыкъанза «Аңсны Қапшь» ҳәа хъзыс измаз) адақъақәа ирнитцо, ищақ-цахәо икоу ипублицистикатә статиақәа. Ирдыруеит иара убас иажәенираалақәа, ипоемақәа, иажәабжықәа, идокументтәи исахъаркыратәи очеркқәа.

Убас шакөугы, Борис Тыжәба ышадала атоурых ианакә-заалакгы дазәлемыхан, инапы ахынзанаゾ икоу Аңсни апсуаи ирызку ағыратә хытхыртқақәа итсоит. Иара ҭарала дтоурыхдырфуп, ианияамтаз Ақеатәи Ахәынтыккарратә педагогикатә институт, атоурыхтә факультет далгейт. Уа атара бзиазаны иахытцоз азы адиплом апшы ианаршьеит. Ашә-кәйесөи ибиографиақынтә абри зызбахә ҳәаэз афактгы агәра ҳнаргоит атоурых азтәарақәа аханатәгы интересс ишимаз, дышыргәйлархалаз.

Ауағытәйесе ианакәзаалакгы атоурых адирра ихәтоуп, ада дхәартам. Аха иахъа ҳастанылуо аамтазы атоурых азтәарақәа мыщхә итәрны иқәгылт апсуаа ҳзы маца-ра акәым, иахъабалак еғырт ажәларқәа рәғы. Зыжәлар ртоурых зымдыруа заби зани рыхъз зымдыруа, зыжәла зымдыруа диеипшуп, апстазаарағы аориентация ицәйзүеит, дназгаз изымдырзо, алада даиумкәа, афада даиумкәа, амрагылара ахъакәу, амраташәара ахъакәу изымдырзо иқәхаз дифызоуп. Даҳынтыаазгы издыруам, дахъщашагы, ихы ахъиршашагы, ихы здикылашагы из-еилкаауам. Тәымуағык диқәшәар, игы-иेи амырхәазакәа имахцәа данкны иахыттаху дигоит ауп. Атоурых хъчатәуп, иахылаапштәуп, иахзызаатәуп. Зтоурых зәйізіз, изымыхъ-чаз дахъымгәйгәз дызтымтыша тышак дтахаеит.

Азамана, еиҳагы еиғыми еғырт ажәларқәа рхы, ртыхәа, ртоурых удыруазар. Үсқан еиҳагы иубартахоит уара узе-иуо ужәлар закәу, иахъатәи адунеи ағы тыңс иааныркыло. Аха дара ужәлар ртоурых анузымдыруоуп арыцхара. Абра лассы-лассы рацәак уағы илаапш итамшәо, аха акырза зтазкуа ниуанск азбахә схәар стахуп. Атоурых шәкәйла, бытшәшила, ҳәамтала, жәабыжла ухәа адирра анағосты акырза атсанакуеит уи ауағы итәрны ицәа иананыруа. Мап зацәаҳкызызи, иараби, атоурых ауағы емоциалагы

дазықалар. Ауағы ижәлар ртоурых емоциала иҳаракны, илаене дқаларц азы исараһыза икоу адокументкәа, афактқәа ратқысты амч ду амоуп асахъаркырате птамта.

Ауағы ижәлар ртоурых доуҳа дуны иааипмұрқыазакәа иңзароуп, иңә-ижыбы, ипсихология иалаене иалазароуп. Ажәйтәи ағатәи еимаздо арахәыщқәа анптытәтқәа, ҳзықтәтәу аманаға өжәеит, ҳайқәлашыцеит ауп иаанаго. Уи ауп иртаху зеазтәйлхны ҳтоурых архәашьра, аилахәара иаштыу ҳағацәагы.

Атоурых адырра ус баша гәрғеңтәгъя хагам. Иахъатәи аамта иақәғенатуа, иахәо иқазароуп. Атоурых псуп, ихышәашәоуп, азғытзом. Уи аңсы ахаэтцо, изырпхо, изырпәажәо, тәатәи шығаны иқазтәрц зыхтәу иахъатәи ауаа роуп. Борис Тыжеба ари ахшығытқаң бзианы игенкыланы ишимоу ҳзыхцәажәо ироман еилыка ианыпшуеит. Ифашаңом ироман анаптиздоз иааипмұрқыазакәа иахъатәи ҳаамтахь дышхъапшуаз. Ароман «Апсырт» хшығызыштырала иапхъаз имбариң залшом иахъа ҳзыргәмтцуа, таха ҳазымтә азтәарақәа жәпакы атоурых иақәғыртуа ишықоуп. Атоурыхгы ассир иалақоуп. Зныкымкәа, ғынтәымкәа уағытәйлесе иңишиштарә аштырақәлара адыруазаап. Уи ус шакәү ағера ҳнаргоит Борис Тыжеба зығбахә ҳамоу иромантгы. Иазхәыңы иапхъаз имбариң, иеиөимырпшыриң залшом иахъа аңсуаа зтагылоуи зқиң пшышә, зқиң хәйшә шықәса раپхъа изтагылази акыр ишеиншү. Иахъа еипш ускангы атәымтәйлатәи аимтәацәеи дареи ҳацәнмырха еиғыхон, ашы картәон рыпсадғыыл ахъчаразы, асоциалтә ҳақәитреи аполитикатә хыпшымреи рзы. Уажә аакыыскъанза еиуеипшым аобиективтәи асубиективтәи мзызқәа ирыхъынаны аңсуаа ҳтоурых ишахтәуа иғәцарапны иҳамамызт. Иахъагы иахъымдыруа рацәоуп. Зтоурых наг заны изтәхъада, аха уи ағәхъаамкра бзиарак ахъ уағ дқылнагазом. Атоурыхтә нигилизм ҳаҳъылнагаз уажә ианаҳамба, нас ианабаабо? Уи амдырра адоуҳадара, доуҳала атацәра, атпышшароуп иаанаго.

Имаңзам, ҳтоурых ҳтәр, иаҳдыруазар зтакым амч лашыңақәа. Уи амдырра ҳаҳъашаны ҳқаҳаузар мшапыс изыпхъазо, еиҳагы еиғазшо ағацәа ҳамоуп. Ҳхабыхацо ҳшахыынхалоугыы, афактқәа леилыш-ғеилышыны, апхал қазтко иахъитаху амана аитоит апринцип ала иғны ҳала инаңыраркуеит. Шәара шәйизустқәоу, тоурыхс ишәымоу абри

акыатрацә ауп рхәоит иеицакны, иәхтәаны, иркыаңы, иеилазфаны. Атәым уаа шәтоурых ауп хәа ихадыргало амапароума аус злоу? Агрессор имораль ссируп. Абри соуп сара анухәалак, мап, сара иухъзыстцаз ауп иухъзу ихәоит. Аурысқәа ажәаны ишырхәо еипш, нас уара унеини уи агрессор агәра ирга ушмахеым.

Хапсадгыл ҳақәзфо ҳағацәа реынкыдтаа иашьтан (иахъагы зақафы ықада!) ҳтоурых атәахра, ахәлашъра, архәашъра, аилагара. Зақафы зақа рхәахъоузei, ҳтоурых зақацъара икыдиркъаахъоузei! Ҳхатә тоурых ҳамазамшәа, ҳхатәы бызшәа ҳамазамшәа, ғышәка шықәса рапхъа ашъхантә ҳалбаазшәа, Апсны ҳара иаҳұынцымшәа рхәоит еитанеитасуа, ирибамырхәо. Уимоу, Сибрантәи ҳаанагазшәа, ҳбызшәа Алтайтәи абызшәақәа ртаацәара иащанакуашәа зхәозгы цьюукы цәыртщит!

Пытрак умпсыр, иумбара, иумаҳара икоузеи ари адунеи ағы!

Ажәйтә документқәа ҳәа зызбахә ҳамоу равторцәа, ҳәарас иаҭахузei, ҳатыр рықәттәтәуп. Аха идыртәуп урт апсуа жәлар ртоурых афора лымкаала ишастьамыз. Урт рғымтақәа рөы Апсни апсуааи рызбахә цәыркъа-цәырасуа, ана, ара ипсақъаны иалапсоуп, еизыркәкәаны иқазам. Насгы урт рөы еиғағыло, иеикәшаҳатым аххшығтқакқәагы ҳылоит, аиашеи амци реилыргара мариазам.

Ажәйтә документқәа, ағыратә хытхыртақәа еихаразак зызбахә рхәо ахцәеи ар рпзызаңәеи роуп. Ажәйтә бырзен шәкәысфәеи аттарауааи раптәмтәқәа рөы апсуаа рызбахә цқъа иныңқааны, еилыхха ирымхәозар, уи иаанагома жәйтә-натә аахыс Апсни апсуаа нхазомызт ҳәа? Аиаша ҳхәозар, ускантәи аимтәацәа ара иааны, аколониақәа қатданы шәйшиқәсала ахра аныруазты, еихаразак рымчра ахыығәз, тәартас, гылартас иахърымаз амшын ахықәағәти иалкаау тыпқәак рөы акәын акәымзар, атәила ағнутцқа цқъа изагәламлаzeит, мамзарғы иахъынзагәлалаз, ирымәхакны иахъынзак һытқааны ихәздырзом.

Егырт зегъы ҳаркәатцып, аха зқыи хәышә, ғ-нызқъ шықәса рапхъа апсуа бызшәа, хымпада, акыр аеенбнатахъан. Ус анақәмха, дағақы иаламғашъо апсуаа рбызшәа иаалыркъаны ирзырғиозма, ажәған ақынтә илбааргама? Уи арғиаразы аамта

рацәаны иатахымзи, изырғиаз ажәларгы атқагылазар акемзи. Апсуаа атоурых рымам зәһә апатынцәа сраңцаар стахуп: егырт адокументкәа иага еилашәхәргы, зынза иқазам шәхәргы апсуа бызшәа ишпазыжәуеи, иабажәгои, агәхъаа мкыкәа шәйизлахыпой? Шәара шәңас азгыи иара апсы тоупе иахъагы?! Уи атқыс еиҳау иарбан документу ишәтаху? Ажәлар ртоурых азы рбызшәа зегыи иреиҳау, зегъ реиҳа зәһә документзами?

Апсуаа рхылтшытреи ырпсадгыли ирызкны амци атцеи еилазхәо аконцепция қаршеникәа анаука иацәыхароуп, аха атоурых зымдыруа ауаа ржьоит, рыхдышра арқылоит. Абарт иреиңшү атагылазашықәа ҳхәғи иааганы ҳазхәыцуазар, ҳара апсуаа ҳзы иахъа лымкаала иттарны иқәгылоуп атоурых адышра азтцаара. Мачк иадамзаргы ҳдышра зыртбаая, иацызтәо акы аабозар, ҳахынхалозароуп. Абарткәа рганахъала маңара ҳахәапшуазаргы, Борис Тыжәба ироман «Апсырт», хымпада, иахъаху, хышығыштыра захташа акоуп. Насты апсуаа ржәйтә тоурых иазку алитетуратә рөниамтакәа рацәаны иаухамаху, хың-фыңқәак роуп.

Иқәгылар қалоит азтцаара: избан, иараби, ашәкәыифы изалихызеи даекы акемкәа лымкаала афбатәи ашәышыкәса? Насты атоурыхтә дыррақәа ихамоу ирышьашәаланы иабанзеизыжатеи ироман?

Арт азтцаарақәа ртак ақатцаразы Борис Тыжәба зызбахә ҳамоу илитетуратә ғымта ааныжъыны мачк иадамзаргы атоурых ахата ҳагәйлапшып.

Зегъ рапхъа иазгәтатәуп афбатәи ашәышыкәсазы Апсны имфапысуга ахтысқәа рызбахә зәһә адышрақәа еиҳа уағы ишимпыхъашәо, ишишкоу (даарак ирацәамзаргы). Уағы ипыхъашәйт еихаразакгы ажәйтә бирзен тарапаа (Прокопи Кесариатәи ухәа) русумтакәа рөы. Уи ганкахъала. Даеа ганкахъалагы убри ашәышыкәса злақашшыбарбагоу уи ауп, уаанза, ипсакъяны, хаз-хазы иқаз апсуа абшытрақәа (урыйшәала «Племиа» ҳәа изыштыу) рееидкыланы атәым мұтыңхалағы (византиаа, ағылшын үхәа) Апсны иал-цаны ркацара иашытан. Апсуа абшытрақәа рееидкылара апроцесс уадағын, аиғыхара дүкәеи аптықәсиларақәеи ирыдхәалан, иаразнак, ирласны, иаалыркъяны, мышкы, ғымш рыла иқамлеит, аамта рацәаны иатаххеит. Убри апроцесс иалтшәеноуп атыхәтәан – аабатәи ашәышыкәса антәамтазы Апсуа ҳәйинтқарра шышьяқәгылаз. Убыскантәи

аепохазоуп апсуа феодалтә уаажәларра анышьақәгылазгы. Афбатәи ашәышықәсазы ахра-тәра иасакъаҳәмтәнәи икан, аха афеодалтә еизықазаашьақәагыры үрдөлтәен. Аеыр-тәгәара иағын ақырысиянрагы.

Академик С.Н. Цынашына излаисуаз ала, хара ҳерала афбатәи ашәышықәса аллагамта инаркны ажәйтә Колхидан ҳәа изыштың атериториағы быжьба иреитәмкәа абшытрақәа инхон. Урт иреиуан макронаа, гениохана, зидритаа, алазқәа, апсилаа, абазгаа, асанигцәа, зикхана. Абарт ракынтың иахъатәи Апсни уи ақәша-мықәша иатцанакуа адгылкәеи рөи инхон апсилаа, абазгаа, асанигцәа, мисимианаа. Абарт абшытрақәа рхатәи ахцәа үрман. Ҳерала 134 шықәсазы Апсны иааны иқаз Римтәи ачиновник Флавий Ариан излаисуаз ала, апсилаа усқан аҳас ирымаз Иулиан ихъзын, абазгаа раҳ Рисмаг ихъзын.

Иахъагы аттарауда акыр еимактәйс-еиғектәйс ирымазаргы, хъаҳәа-паҳәада уағы агәра игартәи икоуп апсилааи, абазгааи апсуа абшытрақәа ишреиуаз. Азәир диашазар иахъатәи апсуаа зхылтцыз убасқантәи апсилааи абазгааи рабшытрақәа роуп зхәо аттарауда роуп ииашоу, атоурыхтә табырг иззааигәоу. Борис Тылжәба зызбахә ҳамоу ироман ағы мисимианааи асанигцәеигы апсуа абшытрақәан ҳәа ипхъаозит. Җабыргынгы ус еипш агәаанагара змоу атоурыхтәафцәагы ыкоуп.

Римтәи аимперия акыр аамта Апсны ампытцахаланы иаман. Хазы Җамтәйлатәи ақәилацәагы уажәи-уажәи Апсны иазымтасуан. Апсны еимакны Җамтәйлатәи Римтәи аимтәацәа зныкымкәа, ғынтәймкәа еижәйлахъан, ашы кадыршхъан.

Ахәбатәи ашәышықәса антәамтазы Амрагыларахътәи Римтәи аимперия Лазика ампытданакит. Римаа аполитикатә ныра гәгәа үрманы икан абазгаа ртәйлағыры, рырхәтақәа гылан Питиунти (иахъатәи Пицунда), Севастополи (иахъатәи Ақәа). Аимператор Иустиниан ара ишьатақәа нхарц азы абазгаа ақырысиянра үрлартәаразы аполитика мәғапиғон. Иустиниан ихаан ауп Пицундатәи ауахәама ду андыргылаз.

Атәымтәйлатәи аимтәацәа рнағсгы, атыпантәи ахәтәагы аиғыхарақәеи аиқәшаҳатымрақәеи үрман, азәи-аэзи таха рибатомызт. Урт ажәлар цәдирхәуан, деспоттәаны ирхагылан, атәқәа үрла ихәаахәтуан. Прокопи Кесариатәи

(афбатәи ашәышықәса) излаифуаз ала, абазг таудцәа ахәыңы пүшәкәә змам ирымхны, евнүхцәаны икатданы Римка итины рыхә ытсырхуан. Урт ахәыңкәа рабаңәа ашьбура иаштамларц иршүуан. Ас еиңш иказ атагылазаашья баапсы абазгаа занышәомызт ажнытә раҳцәа ықәганы ахақәитразы ақәпара иалагеит. Убри аамтазы ацъамцәа Лазика иақәлеит, уа аибашьра ду тысит. Ацъамцәа Апсныңагы иеихеит. Севастополи (Акәа) Питиунти (Пицунда) игылаз римаа рыр хөтәкәа хъатит, аха рықәтцымтазы тәартас иахьрымаз абаңкәа пыихааса еиларыжыт. Ацъамцәа ара абаңкәа еилажыны ианырба иаанымгылакәа шытажыка игъежыны ицеит.

Апсуаа ианагъ хыгәтас-чыгәтаси ахынта-ғынтареи ригзамызт. Иааипмыркъаңакәа уажәы-уажәы Апсны апта еикәаттәаңкәа ахахауан, уажәы-уажәы атәым мпытцахалаңцәа...ирилахауан. Афбатәи ашәышықәса актәи азыбжазы византияа ара рышапы дыргәтәарц аус өңицкәа мөапыргеит. Апсилааи абазгааи рееидкыланы рзеиңш ғаңәа ирөагыларц иақәркит. Уи гәазтаз аимператор Иустиниан Актәи иполитика ашьакәырғәтәразы Апсныңка дааиштит иара иаҳтынрағы аматтура змаз, уа ираа захъяз, хылтшытрала абазгаа иреиуаз аевнух Ефрат. Ефрат дахъааиз Апсны ахдәа ахәыңкәа евнүхцәаны икатданы, тәңәак раҳасабала рытира азин рымихит, уи ажәлар аигәрғеит, Иустиниан иполитика ғыстаа амфапгарағы иацхрааит.

Римаа еитах ара иааны ахра руа иалагар ҳәа ишәаны абазгаа ғың рхатә ахдәа ықәдымырғылт: амрагыларах иқартцаз Опсит ихъзын, амраташәарахътәи атәйлағаңә ахъ иқәдымырғылаз ахгы Сәепарна ихъзын. Римаа тәыс иқартцар хәа ишәаны, абазгаа азнык азы ацъамцәа рган иадгылт. Аимператор Иустиниан мшынла архәтаңкәа ааиштит абазгаа ирыжәитцарц. Опсит хыпхъаңарала имачмыз ир иманы аримлианаа дырөагылт. Уи аамтаз Сәепарна Ыамтәылаңа дцаны дыккан. Абазг еибашыңкәа амшын изааигәз абаа хыргәтәрәғы иғылан. Уи Трахея ҳәа изыштаз абаа ауп. Иахъа уажәраанзагы ңкъя еилкаам Трахея ахъакәз. Гәыпғык аттарауаа уи Гагра акән иахъыңкәа рхәоит, даңа цьюукых Ҕырзх (иахъа Афон ғың ҳәа иахъашштоу) акән рхәоит. Ари аибашьра гәгәағы абазгаа атажеит. Ақәлаңкәа еигзараңкәа қамтазакәа еивтцағта игылаз абазгаа рыйнкәа рыйлит, иршүуаз ршыит, иткәаны

иргоз ргейт. Абазгаа раҳ Оңсит Кавказа ашъхақәа дырхытңы гунаа раҳы ипсү игеит.

Абас абазгаа ағәмтұра ду иантагылаз аамтазы апсилағы аилағеиласра рзықалеит. Тердет захъзыз лазк алазқәа рхәынтықар дизгәаан ацъамцәа раҳы диасит. Тердет ацъамцәа рырхәтак драпызан апсилаа ртәыла далалт, Цибил (иахъатәи Җабал) ҳәа изыштығас апсилаа рбаа хыргәртта дталеит. Ацъам фицарцәа иреиуаз азәы апсилаа рыр анахғағы ипхәйс ахъмызғ лиргарц ақөйкызаап. Ари еилызкааз апсилаа падашыкны иаарымхъяз «рысасцәа» ифөи исфарыжәлан азә даанмыжъкәа индиртәеит. Прокопи Кесариатәи излаифуала, апсилаа абри ағәақра иантагылаз алазқәа ацхыраараҳәа ақагы қарымтәеит.

Абра сара сналас-фаласны атоурых ақнтытә фрагментқәак заазгаз, рызбахә зысқәаз урт шыздыруа архыас агәра исыргап ҳәа акәзәм. Урт зыдхәалоу ахтысқәа шыатас иқайтцеит Борис Тыжәба ироман «Апсырт» анифуаз. Урт рдирра, ргәлашшәара архыас ицхрауеит аориентация иаша иртоит ари ароман атқаки аидеиेи ргәйнкыларазы.

Уажәшты атоурыхтә фактқәа ҳаарқәатңы, ҳеынарқәыт-ханы ароман «Апсырт» ҳеынагәйлахаланы ҳаҳәапшып.

Заанатғы хъаҳәа-паҳәада, гәфбарак атамтәқәа изағәастар стахуп «Апсырт» абра хыхь зызбахә схәаз атоурыхтә хтысқәа ирықәшәо, ақыр ирышашәало ишықоу. Даеакала иаҳхәозар, ағымта хатабзиарақәас иамоу ируакуп автор атоурыхтә фактқәа ахьеилиемхәо. Шамахаңак акәымзар, урт дрыщәхъатңы иара ихытхәаала иацитқәо, иагәйлаигалақәо рөң асаҳъаркыратә ғымта инағо азинқәа дырхыләхәазом. Ари атоурыхтә роман азы ихадароу, апринциптә қазшы змоу акоуп. Абжырак уағ иадибалаша апсырәқәеи, уимоу, агхақәеи ықазаргы, автор ианаушыоит. Урт ртәы конкретла ақық, әбак тәқа, маңк ихшәаны изгәаҳтап.

Ароман «Апсырт» иатцанакуа агеография ақыр итбаауп. Ара ахтысқәа мғапысуеит Апсны ладеи-фадеи иаҳабалак (Гәмпсы, Абжыақәа, Бырцха, Ешқыт, Пициунда, Анақәапиа, Цыбла, (Җабал), агаға, ашъхара атыпқәа), Нхыт-Кавказ, Гыртәыла, Цъамтәыла, Константинополь, аланаа (ауапсаа) ртәыла ухәа.

Ароман иалоуп ғынғажәағык инареиҳаны аперсонаж-тәа. Урт рахъынтә икоуп ареалтә тоурыхтә хәғқәа маңымкәа.

Убарт дреиуоуп ахадаратә хағы Апсыртгы. Ииашаны исзе-илкааузар уи ипрототипс дықоуп хыхъ иахғалахаңшәахью, атоурыхтә документқәа рөы зызбахә ҳәоу Опсит (Офсит). Арақа апхъаф ицәелимхәарц стахуп атоурыхтә документқәа рөы зызбахә ҳәоу апсилаа архонтс (аҳас, хадас, еиҳабыс) ирымаз Апсити (Офсит, Апсырт) ажәйтә бирзенқәа рмиология ибзианы иадыруа Апсырти. Ари атыхәтәантәи Апсырт ихъзуп, аха уи тоурыхтәзам, мифтә персонажуп, Колхаа раҳ Еет ипа, Медеиа лашыа иоуп. Борис Тыжәба зызбахә ҳамоу ироман аперсонаж Апсырт апсилаа раҳ иоуп.

Иара убас тоурыхтә хағқәоуп ағымта иалоу Ефрат, Тердет, Рисмаг, Гәбаз, Иустиан, Патеи, Хосрои, Сқепарна, Бес, Спадаг, Набед үхәа даға азәйк-ғыңыз.

Ашәқәйеси ирәиаратә хытхәаа иазбаз аперсонажцәа иреиуоуп Ҳабың, Телькә, Кансоу, Адлагыйкәа, Хыбыла, Гәранда, Езыгә, Омахъ, Алдыз, Абас-ипа Самсон, Кыңса, Жыигәа, Тлапс, Нар-ипа Тлабған, Мсым Хәычы, Мсым Ду, Алхас, Ноурыз, Цәың, Мқыд убас ицәиркәа-цәырасуа, ана-ара иалапсоу, епизодла ицәиргақоу даға пытқылгы.

Ароман ағы атоурыхтә табырг акыр иашьашәланы ианыпшилт үхәартә икоуп иахъатәи апсуаа зхылтцыз усқантәи аамтазы нхашәа формақәас ирымаз: арахәаағзара (аेқәа, апсаса, ашьамақа), адгыылқәаарыхра (ахәз, абыста), ажыра үхәа.

Хәарас иатахузеи, хыхъ еиқәаҳапхъајаз аперсонажцәа зегыи еицепшны иаарпшым. Цюукы еиҳа игәйлтәааны, апхъаф игәалашәарағы иаанхартә икоуп, егырт еиҳа ипсүгеп, ацхыраағзатә роль ауп инарыгзо.

Ихадароу ҳәа ҳәөи иззаанаго азәйк-ғыңыз ҳарзаатғылап.

Ароман зыхъз ахыу Апсырт иаандылын ағымта аиде-иа хада ныкәзго, автор игәаҳәарақәа златқәаны икоу, ипо-зициа аанызкыло уафуп. Идея хадас ағымта иамоу апсуа абыштракәа зегыи еидкыланы, еидгыланы, консолидация рзеибауны атәымтәылатәи аимтәацәа рақәпара, Апсны иал-цаны ркацарап. Абри зегъ реиҳа зтазкуаны икоу азтцаара ду, ахшығытқак ду апстазаарағы дазықәпойт Апсырт. Абри аиде-иоуп ароман ағы ахтысқәа зегыи агъаргъаласеиң изхагье-жъуа.

Автор излахирбо ала, усқантәи аамтазы Апсны, ана-ара ахыргәгәартақәа рыман. Уажәы-уажәы ирықәлоз аимтәа-

цәа апхъа инарғағылоз убарт ахрығәртәқәа еидыркылоз аибашыңәа ракәын. Апсырт захьзу ароман ағы апхъа дцәрыгоуп Гәымпс (иахъатәи Гәымста, ма Гәйма акәхап) иқаз ахырғәртә напхгара азызуа иакәны. Ағәрәареи, агәымшәареи, ачхареи шигым еипш, илоуп ақыиареи агәцарапреи.

Апсырт иаамтала атсарагы иман, Константинополь днагахъан, уи ахтныуаа рахынтыи иидыркәоз, дыздыркәозгы ықан. Гәык-псыкала бзия дызбо, бзия иибо, ицәгьеи ибзиеи инагзаны ицеңғызшо ипхәйис Феодорагы бырзен тыпхауп, уахынтыи дааигеит. Иара ижәлар дырзааигәоуп, ргәрфакәа, рхъақәа иттарны, ицәа-ижы ианыруеит. Апсырт апсилаа рах гәмбыл-цъбара инапатдақа дықан, аха дицәшәомызт, димтцахырхәомызт. Ахаяаатәцәас иқатцаны, снапатдақа икоуп, ирзызулак ҳәа ипхъа заны, мачк иадамзаргы иғәампхоз рыхәттәи ахықәихуз Апсырт данышәомызт. Еиҳаразак Апсырт апротетст иқантю зхылтәиааз апсилаа рах еигзараҳәа қамтаザакәа анхаңәа рхәыцқәа рымкәкәааны, ишығытәцәыт-тәуааз рығ-рәы иамырхәа Закәа Амрагыларахътәи Римтәи аимпериаҳ иахытиуа ауп.

Иара иаамтала Апсырт згөы тбаау, хара ихәыцуа, зыжәлар рыматц аура иаштыу азә иоуп. Апсилаа рах изызгәааны зыхәттәи ықәихыз, хылтшытрала бухлосаа иреиуа, Апсны иаааз ауағ қыиа Апсар ипхәйис иареи анышә ианартта аены Апсырт ицәнныррақәа еизытәаны иеидихәыцлаз рацәахеит. Ари аены ажәлар рычхарагы хыжылт. Иәыцу үзара акы рымхәцүр адә псыхәа шрымамыз рбеит. Аха иарбану рхыз-диркылара, иарбану еигъу аилкаара рцәигуадафхеит.

Иқазшъарбагоуп абри аены Апсырт изтәсиз иғәтахәыц-ракәа:

«Абас ианбанзагәақуеи сыйжәлар, –гәаныла дцәажәон Апсырт. – Амра каххaa ишыпхо, дара рзы иаалыркъаны ашәшшы хылоит, идыды-мацәысны ақәаршфы цәгъя леиуеит. Амшын дара рзы итынчым, рхы, ргәы, рыпсы зыдхәалоу ашыхақәаттәкъя ирхысны ақәылацәа аауеит. Ишпахъчатәу сыйжәлар? Ишпахъчатәу сыпсадгыл? Иқатцатәузеи? –шакантә ари азтцаара ихы итагыжъхааз, атак изыпшааумызт акәмзар» (ад. 75).

Хыхъ-хыхъла абырзенқәа ихыркны ианцәажәоз, апсуаа гәцарааркуазшәа қарттон, уимоу, Иустиниан Актәи ихаан

апсуаа рхәыг҆қәа Константинополь иганы атара дырттара еиғыркаазаргыы, «Апсырт ихамыштзеит, идыруеит абырзенкәа зеипшроу. Идыруеит Апсны рналхыщқәагьы ршъапхыщқәагьы зладырғаз Амшын Еиқәа ари акәакь ссир рыбла зыхнакыз апсилааи абазгааи ирцәнимхон азы акәзам, ридгылы азоуп» (ад. 90).

Иаалыркъаны акәымзаргыы, Апсырт дазкылсит апсуа абшытракәа реидкыларда еиқәрхага шықамыз. Иара илымха кыдтсаны дазызырфуеит, игәникилоит ижәлар ргәйинкъыбжы. Абырзенкәа дышрымахәугыы, иара иеилканы имоуп аимперия имфаңнаго аполитика үбара ажәлар рзы иштәрбагоу, неитаҳәашьа рыйзимто, рхағра зырзуа акы шакәу.

Апсырт апсуа абшытракәа реидкылара дахъаштыу ишхраауа, идгылауа ажәлар рхатарнакәа ыкоуп, аха атәымуаа рапхыннтәгьы, ижәлар рыйнүтцәагьы иптиқәсыло, имараҳәуа, агъантъашреи аңғареи итказгало еиҳауп. Абри аганахъала иқазшъарбагоуп алаззәа рхәынтқар Гәбаз иашьа Цатеи Апсырти реимак.

Цатеи Византия аганахъ иадицәйлон, уахъ ихы хан. Өнак уи иаартны абырзенкәа роуп псыс иаҳхоу, урт рәагылашьа ҳамам аниҳәа, Апсырт уи ғәгәала диқәмчны иәаирхыит: «Хара хрыщара хаз-хазы аганкәа ҳахърывоу ауп. Аедыгъқәа, әкабардақәа, аублаа, абазгаа, апсилаа, мсымаа, асаныгцәа... Таацәак ағы еидкылазар, еилартәазар, уара уазхәщую закә мычхоз. Аурымцәагьы зыцәшәо убри ауп. Убри азоуп хаз-хазы ҳақазар зыртаху, азәи-азәи атәы ҳалеибатталарц, ҳақәибахларц... Дара аганахъ иғыланы ипшларц. Ҳанықәибахлак, иаанхо ахыщ-ғыщ инарыгәтасны шәара апсадгыыл ҳәа акыр шәымазма, ари адгыыл зтәиз ҳара ҳакәын» ҳәа иаақәгыларц (ад. 91).

Абазгаа рах Сқепарна Ҷамтәила ахәынтқар иаҳъ иадицәйло даналага, уи са сзыштыу ахъ дысзиагозар ҳәа данцәажәогьы апсуаа рзы а прогрессивтә тәкы змоу Апсырт иғәтакы итқааны ихәеит:

– «Сқепарна, сара иуасхәарц истаху ҳаркәатцып амрагылахъы (Ҷамтәила – С.З.) амраташәараҳхъы (византия – С.З.) ахъаңш-кәаңшра. Ҳаңсуаа зегыы еидтсаны, иаку ҳәынтқарраны иқаҳтап. Өаңьара ҳхъаңшуа акәымкәа,

хұата ҳаеҳарғәгәап. Иғәтәу иахъ агәлацәагъ хъаңшүеит, нас аедыгъқәагъы ҳара иҳадымғылар ҳәа умшәан...егъа умхәан шырала азә ҳауми» (ад. 171).

Апсуаа рееидкылара дашъклахаует алазқәа раҳ ир рпыза Терлетгъы, апсилааи амсымқәеи дреижъаны инапағы иааигарц дашътоуп. «Апсуаа дара-дара еибакны ыбылақәа тибахуа иалагарын. Қызыхыра ладеи-фадеи ҳәа еилыхны, атәйирылатцо, еиғажкуа, аишыцәа нибартқәарын. Тердет аганахъ дғыланы, урт ус ахырқартцо даара иғәи иалсызшәа ихы-иғыи ианырпшны, анахъгы дәрекхә-гәшьуа ак раҳәо, арахъгы дхырбза-кәрыбзо ағақ ҳәо, нақ-аақ, аугә иатцахәоу ақәқәа реипш, иғәампхо ак қастсоит ҳәа зәезызкуаз ифырмакхыц аахиқъаларын (ад. 321).

Апсырт ажәларгы деильтіркааует, иғәра ргоит, дара рзы дзеипшроу, дшыразу, иаттаххаргы ихы шрықәитцо рдыруеит. «Апсуаа лада иқа, фада иқа – иаку жәларуп, Қызыхыргы иақу тәылахароуп», – ҳәа Апсырт данықәғыла, аңаа иалан иалтызшәа, иқаза иаапшит. Рапхъагы рееидыркылеит абаңгааи апсилааи» (ад. 344).

Апсуа абыштрақәа рееидкылара ианалага, рконсолидация апроцесс ағанартбаауп Амрагыларахътәи Римтәи аимпериягы еиҳагыи иандаңашъкыз. Апсны ҳара иаҳтәуп ҳәа иаҳапапаны иркын.

Ажәлар ығонутқатәи агаңағыы, Апсырт ағъараҳәа да-наақәғыла иаантанарғәгәеит, иңшәо иалагеит, аңаңың-цәйфара иақеттуамызт, аха аргама иғағылара рзыгәғүамызт. Өйрәпштәис иаахғозар зхы зымапызаны иқоу апсуаа раҳ. Алдыз иаҳтынра зхы итарпаны измоу аңғаршцәа, зхада хы зымбо Кыңсеи, Жыагәеи, Җапси иара иғағ икны иагоит, ижырымазар ирфоит, реынкыдцо цъара шыапғаршәк абаңзаури ҳәа ишшәу, дтцыржааует, аха аламала рнапағы дырзаагом. Уртгъы иреилкаауп, рхағы инеиует Апсырт ажәлар мчы ғәгәаны ишиңғылоу. Үи азоуп Кыңса Жыагәеи Җапси абас зреихәо:

«– Апсырт ажәлар идгылоит, мчыла узиааниум... Мчыла уабаиниааниуи иреигъу ахрығәгәртә абааш иара инапы атә-қа икоупеи. Үи хшығла, гызмалрыла ииаиттәуп» (ад. 108).

Иааура ҳаздырам, иқаңтца, иҳаңсыхәозеи ҳәа ажәлар анааилахоз зыгәра ганы рхы наздыркыло Апсырт иакәын.

Қәрала иуағыбжара дынтысхъан еипш Апсырт апсилаа

аҳас дықәдүргилт. Ажәлар еигәннығы, уаанза аҳас ирымаз Алдыз захъзыз даххәаны Апсырт иқатцара иадғылаз раңғаҳеит. Зегъ рапхья уи ихъз зхәаз аишьцәа Мсым Дүи Мсым Хәычи роуп. Уртгы ахыргәртәқәа иреиҳабаңау, зажәа нағоу, зажәа акыр пхылнадо роуп. Абри аенның апсилаа рапх дара дылбаарго, дхаргало иқамызт. Византия аимператор иакәын апсуаа абыштрақәа рапхәа ратареи рамхреи азин змаз, асанкция қазтоз. Ажәлар азәгъы дразтааумызт.

Ари ахтыс дуны, акры атсанакуа иқалеит. Ажәлар аигәрғьеит.

Ари афакт акыр инартбааны, амаха-шъаха атаны алаңәа жәарала ағымта автор иихәарц ииңау еилкауп. Аус злуу, ажәлар рхъаан ргәрфөи гәцаразмкуаз, рыйгәхъаа зымкуаз ах гәымбылцъбара даххәаны, зыжәлар рынасың хәңыртаси гәрфаси измаз ах қына дахыықәдүргилаз маңара акәзәм. Аус злуу убри нахыс ажәлар иреилкаахеит зегъ зылшо ах имаңара шиакәм, дара ажәлар рхата шракау. Еиха ииашаны иаххәозар, ажәлар рхы азцо иалагеит рапхи дареи рхәатәи еиқәшәаны, иғәцәреибаклар акырза ишеиңүү. Ари рхы, рымч акыр агәра рго иқанатеит.

Убри аамтазы абазгаагы Сәкепарна захъзыз ах өңді да-лырхит. Аха Апсырт дзыштыз аеенидкылара аидеиа Сәкепарна дадгылаомхеит. Уи аориентация ахымаз Цъамтәыла акәын, аңызмәа дахърымахәйзгы акыр аанагон. Сәкепарна ианхәпхә дахълығаауаз иахыркъаны (ипхәис Зуфтия ицәгъя лхәеит) аңызмәа рхәынтықар дипхъаны данига, дзыхнымхәзеит. Уи аштахъ абазгаа иртахханы Апсырт иахра рыйдиркылт.

Уи нахыс ажәлар еиҳагъы иазхәйциуа, рыхшығ азцо иалагеит Апсырт аханатә таха изымтоз аидеиа. Ароман ағы ана-ара иалғыны иуаҳауеит ажәлар рхатарнакцәа рбыжыкәа. Апсуаа абырзенкәагы, алазқәагы, аңызмәаагы ирхыпшымкәа, дара рхатә ҳәынтықарра ашықәргилара иазхәйциуа, абри ахшыңтак иаргәтеиуа, ирылаеуа иалагеит.

Иаайдкыланы ҳахәапшузар, ароман автор Апсырт ихағсахъа аптаразы илиршаз шмачымгы, пхыағык иаҳасаб ала сара сгәи еихызышьқәогъы ыкоуп. Апсырт ихағсахъа ашәкәйсөфи избаны ишиимаз, ишиتاңыз еипштәкъа изықамлеит. Зны-зынла дихаштзама, дабақоу ҳәа унаңшы-апшуа уаақәхоит. Аханатә дцәыргоуп, аха нас уи избахә акыр аамта ихәазом, 248-тәи адәкъя нахыс ауп еитах данцәыртцуа.

Насгы Апсырт ихағсахъ ароман актәи ағбатәи ахәтақә ағеуп еиха иаахъеигү, атыхәтәнтәи (ахұтәи) ахәтағы уажөымзар уажәы ңъара итәғәу акала діңәтиригап ҳәа апхъағ дыпшуп, аха акыр дхъисұнды даанхеит.

Җабыргуп, ибзиоуп автор Апсырт ихағсахъ идеалк ахасаб ала даасырпшым, ауағытәйеса ипсүерәкәагы шилоу инсырпшып ҳәа ахъақәйкыз. Апхъа Апсырт дкариеристзамызт, ажәлар рус дүкә ағызырылеигалозгы ахъз сирхап ҳәа акәзамызт. Амчра, ахра инапағы иаанигарц дзаштазгы ихатәи интерессәа рзы акәзамызт, аи-деал ҳаракы – апсуаа реидкылара рымч аизакракәын ихы, ипсү зикуаз. Аха автор излаиғуала, Апсырт ахас данықартца ашытак амалрһарагы ицәымғымкәа, ауағыы ивагыжыуа, иматуха рибамто, ихатқы кадмыршәуа иқазар итаххеит. Ахас данықала ашытак ихатагы изгәмтәзакәа иқазшыя ақыр ағеитанакит. «Апсыртгы дуағын, иғәи иаҳөон иағхъа ианимтақыяқьоз, настыы дандырехәоз. Дышнеи-шнейи-аз, иара иаҳа идхәатталоз, малла-шъяллагыы еиха ибенәз ракхеит икәша-мықәша иаанхазгы» (ад. 166).

Апсырт ихағсахъ иуадағу аилазааша аман, иткоуру инаваргыланы, иткоурам ақашшықәагы нықәигон, апсыр-ракәагы илан ҳәа автор иажәақәа рылоуп ҳара излеилахқаауа. Ҳәарас иатахузей, уи азхойт ҳәа иузыпхъа зом, сахъаркырала уи зыртабыргыша, аттатғәи азташа ахтысқәа ықазтгы еиха ипшізахон, еиғхон. Аха ус изықамлеит.

Иара убас апхъағ ағәйнамзара имоурц залшом Апсырт ипхәис Феодора ағъамцәа дытқәаны данырга ашытак иара ихымғағашы даназхәйцлак. Ганкахъала, тәбыргуп, дызлақәшәаз ала, лишара дук имамызт, аха арсқак бзиа иибоз ипхәис лразықыцәгъара аламала данышшәарымызт. Җъара акала иныпшыр ақәын ааха ду иауз.

Зны-зынла ампытахалаға, ақәылацәа рполитика амфапашы иреизадацәаны, цәаҳәак амацарада ианеи-лахқаауа ықоуп. Азәырғы ус ргәи иаанагоит аимтәацәа аргама, ицъбараны, ихжәаны маңара рхы мәғырғошәа. Аха ареалтә пстазаарағы ус маңара иқам. Ампытахалағ хшығла, дәәпхә-ғааччо, адәахъала бзиара дук узықантшошәа ихы урбаны, ағыраамысташәара инырпшуда, еиуеипшым ахархәагақәа анипшаауа ықоуп. Үсқан ауп еиҳагы ианеицәоу. Борис Тыжәба диашоуп, Иустиниан Актәи ихы иаирхәақәоз иреиуан

апсуааи, абырзенқәеи, аиуарақәа рыбжъатцара апроцесс даң-храауан ҳәа иахыпхъаזו. Иахғәалахаршәап Апсырт абырзен тыпхә Феодор пхәйисс данигоз аимператор ишигәапхаз азбахә: «тынха-тынтылагы, шьала-далагы Апсны Византия иадхәалазарц итахын ахәынҭқар» (ад.90).

Ампытцахалағүә жәынгүы-ғанғыи ипшәаны ирымоу даға хархәагакгы апхъас илаңш итәшәартә иаарпшуп Борис Тыжәба ҳзыхцәажәо ироман ағы. Уи аинтерес згым ахархәага ҳәа сыйзөу автор блатцыра игәеитепт, дазхәыцит, изыдхәалоугы Ефрат ихағсахъоу.

Ефрат ихағсахъала ашәкәйсөи иихәарц иитаху акры атсанакуеит, иахыатәи апстазаарағы актуалра аңызныхә айказам. Изакәу уи ауп, ақелацәа, ампытцахалағүә акыр ашәышықса раахыс игәартахъеит дара рагрессиатә политиказы даараذا ирзыфеидоу, ипшәоу хархәагак: ирымпыштархаларц изыштыоу ажәлар иреиую ауаа ғәгәәқәа абағхатәра змоу ауаа аарылпашааны, рмакахы иадхәаланы, аматцурақәа рыйтаны исықәдиргылоит, ҳатыр дурықәртшәа, рыхъз тыргошәа қартцоит. Аха зегъ акоуп, фактла итәцәаны иаанрыжкуеит. Моралла даара итәгәоу, доухала ибениоу, хшығлагы хара ипшуа азә иакөымзар, ари аполитика фыстаа дағашәоит, даццоит, дзаңәңәзом. Ампытцахалағ иғы аматцури, ахъзи, амали ухәа зхатә мышхәыбазара заузгы бжеихан иаңыхәаны рижәлар гәакъа аексплуатация рзура иашъталоит, рәкар хырьеирц иашъталоит. Атәым мпытцахалағүә ратқысты ажәлар дара ирылиааз, дара иреиую ауағы рыйсихология, ртасқәа, рәказшықәа ухәа еиха идьруеит. Уртқәа зегъы атәым мпытцахалағ изы иманшәаланы ихы иаирхәоит ауп.

Абра хыһы исхәаз ахшығтак иллюстрация азызуа акы ауп ҳәа сгәи иаанагоит Ефрат исахъаркыратә хағсахъа. Дызустада уи?

Апстазаара қадыңш шәкы, зқырыла еилышшуп, зных ауаатәысса иахымгәыгуала еиднакылеит, даға зныхгы, иагәапхар, иахымгәыгъо ала еикәнашоит.

Ароман «Апсырт» ағы Афрат дцәыргоуп апхъатәи адакъақәа инадыркны. Иара мшынла, апра ғба дақетәаны амға дықәуп, Константинопольтәи Апсныңда дааует. Арғиамта ҳапхъо пытк ҳанынаскъалак ауп уи дызустоу цқыа

ианеилаҳқаая. Автор ретроспективала ииасхью аамта ҳагыларпшны иаҳирдыреит уи ихы, итцихә.

Ганкахъала уахәапшуазар, Ефрат уағ тәгәоуп, уағ нағоуп. Аимператор Иустиниан Актәи иаҳтынрағы аматцура ду имоуп, аимператор ихата дизаангәоуп, акры зтазкуа адтцақәа наигзойт, иташыңца раңағауп. Даға ганкахъалагы, цқыа данудырлак, иубартахоит дшыразкыдоу, зылахъ чышәү азәы шиакәу. Данхәыңыз инаркны ипстазаара өақәхеит, ижәлари ипсадгыли дырцәйзит.

Ефрат хылтшытрава даңсуазаап. Өажәа шықса инареиханы уи архъа ах Алдыз иуаа идиришызыз, зығнра, згәара қыаптеитәйз Апсар ипа иакәзаап. Ефрат иаби иани аныршь, иара дыкны, евнухс джатданы амшын нырцәқа дыртизаап. Игәеильххареи игәамчи ухәа пасабарала илаң ахатбизиарәқәа ирыбзоураны дуағы тәгәаны дшъақәгылт. Аимператор илапш дытшәан дизаангәеитәйт. Иара иаби иани аныршызыз иаҳәшья Гәыранда дыпшқан, уи аимтәацәа дрымтакәа маңала Апсырти ипхәйс Феодореи дырган драазеит.

Ароман ағы архъа данцәыргоу дызлаабо ала, аимператор Иустиниан Актәи идтә чыда анагзаразы Ефрат Апснықа дааит. Дтас имазгы апсуа абшытракәа раҳцәа ачкәынцәа хәйчәқәа евнухцәаны иқатданы амшын нырцәқа рытира азин рымхракәын. Насгыы еилкаатәйс иман усқантәи аамтазгы Византия апровинциак аҳасаб ала ипхәзаз Апсны ағнүтцәа атагылазаша зеипшраз аилкаара. Ари адтә өйтцгас икан, аха иара иаалыркыаны Апснықа иаашьтра зыхъатцәкъаз апсуа абшытракәа аидгылара иалагеит, раҳцәагы дара иқәдиргылеит ҳәа аимператор Иустиниан Актәи ильмәхәкъынза инеиз, аимперия иалағыз ажәабжъ акәын. Апсуа абшытракәа реидгылара аитцақаракәын аимперия зыштаз.

Абасала, акыр аинтерес аланы ишықатцәкъоугы, Ефрат ихағсахъа цқыа инагзаны ихатәааны изықамлеит. Щабыргуп, иара итагылазаша уадағын, агәфбарапқәа деимәхакны дрыман, аха уеизгы ара Апсны дахъааиз иқайтаз, позициас иааникылаз цқыа еилганы иаабом. Хылтшытрава дзиуаз апсуа жәлар зтагылаз далапшны ианиба агәфбарапқәа издыштысыз дәаңъара диаргама, мамзаргы иматчура иднатаз иус анагзаразы хаңәнмырха дықәпама ажәала маңара, автортә хъаттрақәа рыла маңара акымкәа цъара хтысқәак рыла иаарпшызар акәын ҳәа сгәы иаанагоит. Агәра хгар акәхеит,

иңазхархар акәхеит атыхәтәан автор иихәо иажәақәа: «Сара избоит, Ефрат димида-гәидаха, дызлааз ағба дақәтәаны, алға зхачыз Ипсадгыыл Апсны ааныжыны Константинополька, Иустиниан Актәи иахъ дышыгъежыу...Гәыла-псыла Апсни апсуа жәлари шитахугъы, ибағқәа роуп иапсыуан изаанхаз акәымзар, ихы-игәы апшәымас иамоу иара иакөзам – Иустиниан Актәи иоуп» (ад. 443).

Ароман «Апсырт» автор сахъаркырала акыр иртабыргны, апхыағ агәра игартә иааирпшуеит апсуаа қый-ғыйқда, икәба-қәшәо инхартә-интүртә иқазымтоз, рыңхарақәа зыхъоз атәымтәилатәи ақәылацәа рымашара шракәмыйз. Ағнұтқатәи аиғыхарақәа еимыржәкәон. Досу иара ихатәи интерескәа дахърыштыз, ахцәа рыхдырра алақәра, ачархәацәа рхымғапғашыа ухәа ирхыленаауз арыщарақәа рацәан. Ҷоукуы арығъарахъ иахозтгы, егъырт арымаражъ иахон.

Әүрпштәис иаахгозар, абырг қәыға Ҳабың, Цыбллаа рхада Ноурыз, уи ипацәа Мсым Дүи Мсым Хәыңи, Багрыжә-ипа Нашбатәкәа, ажы Абаа-ипа Самсон, Мсым Хәыңи ипхәйис Хыыбла, иабаззен Селықә, Селықә ипа Къасоу, Апсырт ипхәйис Феодора ухәа иуаа разқәоуп, ауағытәйесатә қазшыа бзиақәа нықәыргойт. Досу илшо ала Апсырт дыззықәпо ажәлар рус ағы ма ищраауеит, ма ажәала акәзаргыы иғәы азтартцоит.

Зынза даға қазшыоуп иримоу Нар-ипа Тлабгани, Кыпсеи, Жыагәеи, Тласи реипш икоу ақәғуюцәа, ачархәацәа. Аиаша-зы ашәкәығы егъырт рааста абарт аус хәмгақәа еитказқәақәо, иткоурам ахағесахъақәа реибыттара, раарпшра еиха илшазшәа, еиха иқәғиазшәа збоит. Машк иадамзаргыы ҳеазааигәатәны ҳахәапшып урт рахъынта апхыағ игәалашәарағы еиха инхартә икоуп хәа сгәы изаанаго Тласи ихағесахъа.

Аилағ-еиласрақәа ихы иархәаны Тласи ихатә қыаф иаанаго даштыоуп. Ауара, атынхара, ажъра-цәара ицирхираауеит, иааипмұркъязакәа ағъанғышрақәа мәғапигоит, ахәа ижуеит, цәғъа банды бзиа қазымтоз зырхәо иоуп. Ах Алдыз ихы дтарпаны димоуп. Алдыз аҳас иқатцарагыы зыбзоураз Тласи исөыззәеи иареи ракәын. Ажәак ала, зегъы рхатәи интерескәа рыла иеибаркүп. Арахъ рпынта инахыхәәаны ажәлар ирзеитгүй ак қартцо акәым, ирығрыхойт, түнч нхамғеи бғеитцыхреи рыртом. Уи бзианы иеилкааны имоуп хыхъ иағәалаҳаршәахъо ауағ гәыраз Ҳабың. Уи азоз-

уп иара Апсырт дилабжъо абас зиеихәо: «Кыңса адгъыл дхәытталаны дхәыттыеит. Уажәгыы иқаитца умбои, згәи иаанағодаз Алдызтәкъа аҳас дәжалойт ҳәа. Ахыс дзықартцаз, иара ихъзала дара ахра руларц ауп. Апсилаа ахынаргахьюу умбои, Гәмпси Егри рыбжъара шақа нхарта қыаптартәхъоузей... Урт апсадгыл зыртаху рхазоуп, ахырхарозоу, апсуаагъ зыртаху – матцуцәас ауп. Ех, сабиц, адгъыл ухәеит ҳәа шақа ачхауазеи, абант рөзыццәа ршъапы адгъыл иахықәгылоу иамчхауазароуп. Ҳазшаз анцәа хыхъ икәтәоу, зегъы убоит, зегъ уахауеит, нас изучхауазеи? –дуазыруан Ҳабыць» (ад.107).

Асахъаркыратә еффект аманы, апхъаф игәалашәарағы иаанхартә иқатдоуп Тлаңс итцихәтәа цәгъя аазырпшуа ахтыс. Зыжәлар чархәара рыйзуа агәәкра ду итазыргылаз, атцихәтәан иара ихгартта имамкәа ацгә түйхәа хтәеипш дыққехеит, Егры азиас иеаимтар ада псыхәа имамкәа дәжалеит. Амала автор акыр ирмариацәеит, уимоу, мачк агәрагарагы уадағзар қалап Тлаңс азиас иеанеитоз аламтала идунеихәапшыша шыттанкыла аеапсхызшәа, иқаитцахъаз ахемгарақәа, агъянгъашрақәа, ачархәара дақәзбøо далагазшәа дахъаирпшуа. Ус еиңш аметаморфоза Тлаңс идкыланы уахәапшузар, ипсабаратәымшәа избоит. Иэбанзар, ансқак ауафра зцәызхьюу, жәпакы ацәгъарақәа еиқөзыреаеахьюу иаалыркъаны ихы дақәзбøо дзықаларымызт иага итагылазашаа уадағхазаргы. Иара дғазазам, иуаажәлар чархәара рзуны ацъамцәа раҳъ даниасуаз заанатцгы ишпаизеильмкаауз уахъгы өеик дшақәмшәоз?

Ароман «Апсырт» ағы апхъаф илаш иташәартәы ибзианы иаарпшуп ауафытәйсса иламыси, ихъзи, ихъмызги ирызкны апсуаа традициала ишықәргыланы ирымоу анормақәа. Урт анормақәа ҳәа сыйғу аперсонажцәа азәырфы ирылаенеи, набыцрада инықәрго иаарпшуп. Апстазаара еиғуу акгыы ықам, апсра еицәоугыы акгыы акгыы ықам. Апстазаареи апсреи ахъзи ахъмызги рыйбжъагылоуп. Хъмызғыда зхы зымфапгаз иоуп хтырпа шкәакәала дымфапысит зырхәо. Ианамузах, ауафы илихъ ада птәаны, дшыбзуу дыпсны адуни дықәзар аткыс, дыпсыр, дәкамлар еиғуюп.

Абас икоу апсуаа рфилософиятә дунеихәапшыша ҳзых-цәажәо афымтағы аешъира зықәшәаз Хыбыла лхылесахъя иадхәаланы иқатдоуп. Уи арпыс ғыаф Апсырт иргъажәғсаны идгылоу, Цыблаа рхыргәтәртә аиҳабы Мсым Хәыгы ипхәыс

лоуп. Ашәкәыфы Хыбыла лыпшреи, лсахьеи, лгәатеи, лыразреи, лыңқареи акыр иеаддаланы иааирпшит. Лхатца Мсым Хәычы гәйик-псықала дизыкоуп. Иаайдыланы уахәапшуазар, апсуа пұхыс иреиғү ләказшықәа еизыркәкәаны Хыбыла лхағесахъала иқатоуп. Ахалара атрагедия дақәшәеит: Набед ар иманы Цыблаа рхыргәгәартта абаа данақәлаз ауха ұйымк ахымызг лиргоит. Үи нахыс лыпсы таны адунеи ақәзаара иапсам ҳәа ипхъязаны, абаҳә ду ақәацәрақнытә дыңданы, Көдры ацәкәырпақәа лыгерылтейт.

Хыбыла азы лыгешалтауеи, үи мзыкәас иаиузи ртәи зхәо адәкъақәа ароман «Апсырт» ағы иреигъқәоу иреиуюп, апхъағғы зынза ихазу ацәаныррақәа издыртысуеит. Тласқ исцыхәтә цәгъя иқәнагоуп ҳәа угәи ушыышуазар, Хыбыла лтыхәтә уаназхәыцуа, алахъеикәтциара тәулеи арыщашъареи урымехаркуеит. Избанзар, трагедиатәкъоуп, азалымдареи, амчымхареи, агәақреи ирылтшәоуп.

Ароман «Апсырт» ағы ииашаны, атоурыхтә табырг ииашашәаланы иаарпшуп адин азтцаарагы. Апсуаа рдин атоурых ззымдьыруа, ма издырырц зтажым ұюкы ари азтцаара еилахәеилапашьаны, иеицакны ианалацәажәо уаҳалоит. Ұюкгы ажәйтә ұқырсианцәамызшәа, XVI ашәышықәса инаркны атырқәцәа иаҳзааргаз апсылманра ҳамтцахырхәошәа зхәо ыкоуп. Ас еиңш агәаанагара шыатан-кыла ииашам. Ари азтцаара инартбааны ара салацәажәоит ҳәа салагом, иагъатахым, иагъатыпым. Аха апсуаа рдин атоурых ахадаратә етапқәа схемак аҳасабала иазгәастар стахуп.

Ажәйтә апсуаа, адунеи иқәынхо егырт ажәларқәа зегзы иреиппшны, амыртатра (еиуеипшым апсабаратә цәирттрақәа рымтцахырхәара, урысшәала «иазычество» ҳәа изыштыоу ауп) ҳәа изыштыоу астадиа иаҳыст. Ҳерала IV, ианамузах V ашәышықәса иаҳымгакәа Византия аныррала ақырсианра рылаеуа иалагеит. XVI ашәышықәса инаркны Апсны асултантә Тырқәтәыла ианампытцанахала ашътахь апсуаа рыхәтак апсылманра рыйдыркылт. Аха иаҳья уажәраанзагы ҳажәлар рдин аилазаашьағы рудимент ҳасабла амыртатра ацәынха-мынхақәагы упсылоит.

Абри асхема иақәшәо иаарпшуп адин азтцаара Борис Тыжәба ироман «Апсырт» ағы. Иара зызку аепохазы, хымпада, амыртатреи ақырсианреи еибакы-еибаштыу аиғыхарақәа рымазар акәхарын, ажәлар рыхдыррағы досу

ашықәгылара иззықәпен. Иага умхәан ақырсианра өңцин, уи адғылағзә аламала аиаира рызгомызт.

Уи аамтазы апсуаа рдин зеипшраз уағы ибартә иаарпшуп адғылтцыра анықала аштахъ Гәмпсаа рхымғаңғашъа зеипшраз ала: «...адғылтцыра иқалаз азы гәымпсаа қырысиянцәақәак раҳасабала ауахәамағы анцәа ишиашыапкызыгы, жәйтә-натә аахыс дара ирымаз рныха, зымч агәра ргоз, зәапхъа ихырхәоз, «аныхаңара» ҳәа хъзыс измаз ағы инеины иамтданыхәеит. Җоуп, апапцәа рбаны инхомызт гәымпсаа рныха, ирымчыз ҳәа акғы ықамызт умхәозар» (ад. 82).

Адин рзеимакыроуп Апсырти Сқепарнеи. Апхъатәи ижәларгыы иаргыы жәйтә-натә аахыс ҳқырысиянцәоуп ҳәа ипхъаңазар, атыхәтәаны уи мап ацәкны ацъамцәа рдин дамтахырхәөшәа қайтсоит, адин аполитикатә гәтакқәа рұғы ихы иаирхәарц дцәажәоит. Ажәак ала, ағыңғағы злеиқәмшәо, ирзеимакырақәоуп ируакхеит адин.

Апсырт апсуаа жәйтәнатә аахыс иқырысиянцәан анихәа, Сқепарна иғаирхыит:

«– Ирнатеи ақырсианра, ақырсиан хәынтықар хада имагәшхәа итацалан иахыму анағсан» (ад. 171).

Автор диашоуп иқантсоит ахъатрақәа руак ағы Византия аимперия кавказтәи ажәларқәа ақырсианра рыланартәарц изаштыз иара аполитикатә гәтакқәа анағзара иацхра-ауан азоуп анихәо. Аха ари апроцесс итсоурам инавар-гыланы, итсоуру арольгыы нанагзейт, избанзар афбатәи ашәышықәсазы Иустиниан Актәи ихаан апсуаа рәпар рзы Константинополь ашкол аадыртит, рыла злахнатыз қалеит (ад. 235).

Ароман «Апсырт» ана-ара ипсақъаны иалапсоуп аепископ Кәастеи аныханааф Атлагыри реимак. Аныханааф Атлагыр аепископ Кәаста изкны «ацъныш, ацъныш!» (ад. 223) ихәоит, нас ақырсианра цъаңанымроуп ҳәа нацитсоит (ад. 224). Арт ирзызырфуа ажәлар раҳынты азәырфы акыр ибжъажъоит, икәаны-зануеит, апзызара зыртара цъя ирыздырам – ржәйтә ныхақәа ракәу, ақырсиантә цъар акәу. Уимоу, Цыблаа рхада, ауағы қәыға, ауағ иаша Ноурызгы дарблакъо ақынза днагеит. Ииуа-иихәо дақәмшәо ф-динхаттарақ рхаңыркәа дрыбжъагылан» (ад. 224).

Сара ииашан исзеилкаазар, аныханааф Атлагыри аепи-

скоп Кәастеи реиңыхара, реимак амыртатреи ақырысианреи реиңәпара, реиңыхара иасимволуп. Автор, хымпада, диашоуп ажәлар еиха-еиха ақырысианрах ииасуан, ирылатцәон ҳәа анифуа, «цыблаа ирызгәмтәзакәа ығәкәа еиғшахеит. Ганкахъала, урт зегы ҭаацәала иқырысиандәан; даеа ганкахъала, рныхагъ изагәтсусамызт, уимоу, аимак анроулак, Атлагыыр иахъ еихон. Аныха архъа инагыланы аңсынгырии рнапы нақәкны иқәуан» (ад. 230).

Иара убас, ҳәарас иатахузей, автор диашоуп аңсуа абшытрақәа динла реизакра, доуҗалагъы, политикалагъы реизакреи жәларыкны ышыңқәгылареи иаңхраауан ҳәа ахыпхъазо, ари аидеиа азымкәа, өңдемкәа иперсонажцәа иахыыдирхәо.

Борис Тыжәба ироман «Аңсырт» аңы инартбааны ирыжәпаны ахархәара ырмоуп аңсуа жәлар рәәпцищә реиңамтәзакәа. Урт рғыырак акыр иманшәаланы, ағымта азеипш контекст иақәнагахартә, иашшашәаланы икоуп. Өйрәнштәйс иаахғозар, ыңғызаңарала өышә иреиҳаны иұпцило ажәапқақәагызы мыңхәңдеу маңыздау. Уимоу, ажәапқақ раңдәак иатыпымкәа хынты, պшынты ианеттахәогызы убап.

Ароман аңәа, ажбы иаланы изықмалазшәа збоит автор архъажәа иазисөз ағы инеитңыхны, иара ихытхәаагызы напшыны дызлаңаңжәо, зтакы еитеиҳәоо алегендеи уа иаа-иго атоурыхтә фактқәеи. Урт зынза иамаңамзаргызы ашәкәөи иапырхаганы избом. Насгыы, ажәйтәза зны ишықаз цқыа ихәздыррам, иахъа аңсуаа ырхдыррағы ари адунеи зегызы зшаз ҳәа ипхъязоу анцәа дхатоуп. Борис Тыжәба ҳзыхцәажәо ишәкәағызы анцәақәа ынцәа Ан дыпхәйсуп ҳәа дипхъязоит. Ажәйтәза зны ус ақәзаргызы қалон, аха аңсуа мифологияи аетнографиеси рөөи иахъа шытә анцәа дыпхәйсуп ҳәа үзілімзар үзара ирхөони исмахашт.

Арғиамта агәтхы ана-ара иұпцилоит автортә хъатрақәа, афилософиятә гәтәхәыцрақәа, атоурыхтә фактқәа ирызкны автор икоитцо ахәшьарақәа, иара ипозиция зныңшуда атыпқәа. Урт анатаху ыкоуп, аха ианымцхәңәоугызы маңзам. Өйрәнштәйс иаахғозар, 383 инаркны 392 адакъақынза ибжә-галаны иану амиф ағымта изагәылагалоу, излапшыу, азеипш сиужет изладхәалоу сзеильмкаит.

«Аңсырт» уанаңхъо (еихараңзакғызы «Анақәапция абаа» ҳәа

хыс измоу ахпатәи ахәта), аҳацаҳәа иаугәланаршәоит Роман Петрозашвили иповест «Анақәапиа ахыргәгәртәғ». Уимоу, епизодқәак ахъеиқәеырту, иахъеидкыысло ыкоуп, иқәргылоу апроблемақәагы акыр еизааигәоуп (адин азтәара, амыртәреи ақырысианреи реизықазаашь, аңсуа абшытрақәа реидкылара, реизакра аидеиа ухәа). Еикәөыштүа аепизодқәа иреиуоуп, иахъәап, Анақәапиа абаа аталаразы абазгаа иқатданы ирымаз амәа маңа. Роман Петрозашвили зызбахә ххәаз иповест ағғыс саҳъаркыратә хархәагак аҳасаб ала атып чыда амоуп. Анақәапиа абаа ағнүтүкә ане-иразы абазгаа иқатданы ирымаз амәа маңа. Борис Тыжәба ҳзыхцәажәо ироман ағғыс Анақәапиа абаа аталаразы амана мәа амотив акыр инартбааны ианыпшит. Иахъгәалахаңшәап Бағрыжә-ипа Нашбатақәа иразкыдара, итыхәтәа баапс уи амәа маңа ишадхәалоу.

Сара исхәарц стахым Борис Тыжәба ироман анифуаз Р. Петрозашвили иповест дхыпшылент ҳәа. Аха уи иңәиپшхар ҳәа даңәшәаны итагы иеаңиҳъчар қалон.

Ароман ағы архыа ипцилент саҳъаркырала зыгәрагара уадафу тыпқәакгы. Өйрәпштәыс иаахгозар, агәрагара уадафуп Бағрыжә-ипа Нашбатақәа ипхәыс цқъа деилымкааңакәа дкажыны, уи дразкыданы ихы игәашараха, ичкөйн затә диманы ауаа дахърылтцуа. Акы ааймаркын, агәйла пхәыс бзыцәгть ипхәыс бкахпуп ҳәа шлалхәөз иахайт. Убри маңара иахыркынан дкаижкът цқъа деилымкааңакәа, Бағрыжә-ипа Нашбатақәа иеиңш иқаз ауаа қәыға, ауаа гәйриз ус қантарызу? Ажәак ала, Нашбатақәа ипхәыс лкаждыра саҳъаркыратә мотивс, мзызс иаинуз псыңецәоушәа избоит.

Ари асттия афора саналагоз сышгәигуаз аткыс акыр исыцәдүхеит, исцәеитцытцәеит. Убас шакәүтүү, Борис Тыжәба ироман «Апсырт» злафу абызшәа зеипшшру изкны ажәақәак мхәакәа сзавсуам.

Ароман актәи ахәта («Асаркыал ажжыы») архыа иантытцыз ақәөыштүз, иара иаңкны асттия бзиақәагы зөвүз акритикцәа Р. Қапбей С. Бигәаи ииашаны изгәэртепт иамоу акымкәа, әбамкәа абызшәатә чыдарақәа. Урт иашоуп Борис Тыжәба ари ирәниамта апублицистикатә стиль изааигәоу быйшәала ифуп анырхәо. Убас икоуп автор уи аахыс иацитказ егырт ахәтақәагы. Борис Тыжәба ирәниаратә стиль қашшас иамам асаҳъаркыратә маңа ақаттара. Иара ифымта атекст

«ирғыстааны», акы агәылатқәахны иқазам, архыаф уи аганахъала диргәәкзом. Иғымта атекст иаарту акоуп.

Иаайдыланы ҳахәапшуазар, ароман ағы ахшығытқаққәа еилазхәо, архыаф дзырқыало шамахаңзар ақымзар иұптылом. Борис Тыжәба апышәа злаимоу ала, иихәарц иитаху ахәашьагы дақәешөйт, ахәоуқәагыры рыртәашья уажәы ибама. Убас шакәугыры, итқагыры иразаны ишәаны, изаны ихәандаз зүгәахәша, уимоу, ас шпаицәйкалеи ҳәа иупхъазаша атыпқәагыры ықоуп. Әырпштәыс иаахгозар, Набед Егры нырцә ацақъа ақәцәаны дықәғыланы, аарцәқа, Аңснықа даапшны, «апсуаа ригәагыра дыхнахны, снапағыры ишпасзаамгеи, сшъаҳәрызыз ишпасзатамырқыаци ҳәа дхәыщуан» (ад. 195). Ара автор иихәарци иитаху хазуп, ашъаҳәрызыз захъзу даеакуп. Ауаа ракәым, даеакгыры ашъаҳәрызыз излатсауркыциуазе?

Даеа тыңк ағы автор иғуеит: «Ахтынра антыңт еизаз, ашъха гылазшәа, ршыкыржы ағыу-ағыуқәа азы зымтәаз азлагара алуқәа реипш иаафуан» (ад. 348). Азы зымтәаз азлагара алуқәа еиқәаҳауеит ақымзар, рибжыры даеакала еитаркуама? Зыштыржы цәгъяхо, ағыу-ағыу ҳәа илаго апш зымтәаз азлагара алуқәа роуп.

Даеа үзарах, Феодора лхатца Апсырт дахъизхәцуа, «уас қәыроуп, уас қәышуп, уас гәымшәоуп» –лхәеит (ад. 76). Уас қәыроуп анылхәа, уас қәышуп ахәара абағаху? «Ақәыға», «Ақәыш» иасинонимуп, ағажәакгыры тәқыла итибагойт, еиқароуп ақымзар, еивырге еғылқам, руак еғи ааста үзара ниуанс чыдак аманылхәа избом.

«Лыхәда тхәаа, амармалташь еипш иқәымшәышәза» (ад. 183), –иҳәоит автор Феодора лыпшзара данахцәажәо. Амармалташь шпақәемшәышәу, настыры уи архәыс лыхәда ағырпшышиас иамоузеи, исзеилкааум.

Борис Тыжәба ивзбо даеакгыры ықоуп. Ашәкәыфы, ҳәарас иатахузеи, азин имоуп ирғиамта иагу, иабзоу ирызкны акритика иаҳәо дақәашаҳатымхарц. Зегыры ирхәо хастцап, саңықәап ҳәа уалагар, узышәкәыфхазом. Уи еилкаау усуп. Аха акритика агәхъаа амкзара иашам. Уи ибылгү, гәффара узымтә угхак уанаҳәозар, ухағыры иааганы иудукылароуп. Изхысқәаая, «Асаркыал абжыры» архыа иантытцыз акыпхъ ағыры иаҳцәажәоз, ахәшъара бзиагыры азтаз акритикцәа Р. Қапбей С. Бигәаи ииашаны иқартцаз азгәатақәагыры автор иғәцареиқыр ақыны уажәтәи атыжърағы ҳәа сгәи иаанагоит.

Аха ус иқаимтцеит. Насгыы, урт иқартқаз згәатаққақ рырееира уеизгыы-уеизгыы бағ аланыхәа иқамызт. Хыпхъазарала имачым рахынтың тәғірпштәсі затқәык аазгоит.

Ах Аңсар данитааз далаңдажәая, автор ифуеит али-пси рыбжъара апшема ацә ду лкажыны ишишызы, атамхақәа еиғажыны акәац шижәыз (ад. 47). Асас дызтаая, ахғыы иакәзаит атахызар, атамха еиғаиқжыт рұәома? Атамха еиғазыжыуа еиҳаразақ ашәарыщағ иакәзами?

Ари азгәата Р. Қапбагы иқаитцеит Борис Тыжәба ирәиара иазку истатия «Иуадағу амға» ағы (Шәахәапш: Р. Қапба. Ө-лахынтық. Арәиаратә портрет, аочеркқәа, астатиақәа. Ақөа. 1984 ш., ад. 232). Аха автор имыриашаизет.

Ас еипш икоу ағырпштәқәа мачзам, аха уиак азхархап.

Автор хшығотқакқәақ, фразаққәақ «дырычычаны» ианаңда-хугыы, ианаңдахымғыы ианаңдеихәо ықоуп. Әйрпштәсис иааҳозар, афраза «ихә-ижкықақаңа ифелагылт», ианаңдеиха, жәантә инареиханы еитаҳәоуп, ана-ара ипсақыаны ароман иалапсоу (ад. 81, 88, 216, 246, 301, 308, 326, 331, 423, 435, 439), мачқ апхъағ иғәы пнатқәома үхәо ақынза днанагоит.

Апсуа католикос ифны атзамцқәа рәғы «адомбеи атәйса еильшүкәа кнахан» (ад. 359) ҳәа ифуеит автор. Адомбеи атәйсақәа дузам, еильшүшьас ирымоузей?

Автор изымдыруа дқаларым, аха, ишиңдәйкалах седроу, ироман ағы асаңқәа рбызшәа азтцаара еилахәаны, апхъағ гәөбара инаң ауп ишаарпшү. Асаңқәа апсшәа рхәоит, аха «рхатәы быйзшәагыы рымоуп» (ад. 374) ҳәа автор аперсонаж Багрыжә-ипа Нашбатақәа иирхәо иашазам. Ииашазам дағеа тыңк ағғыы асаңқәа ирызкны ииғуа: «Гәык-псыкала иапсыгуауп, аха дара ахыз Артлар азнырцә, асаң тааңдарағы излеицәажәоз рбызшәа, рхалырштуамызт» (ад. 251).

Асаң быйзшәа ҳәа хазы ақғыы ықамызт, иқам. Анауқағы иа-хъа макъанагыы цқыя иеилкаам диалекттә қыдараққәақ аман акәымзар, абжъарап асаңқәа рбызшәа хазымызт, ҳарт ҳайпш, асаңқәагы хатәы быйзшәас наңынатә аахыс ирымоу апсуа быйзшәоуп.

Борис Тыжәба имауреҳәартә икоуп хыпхъазарала има-чымкәа архайзмқәа ихы иахъаирхәо. Урт зегыы еицепшны ртқакқәа еилкааны, иахъашшәалоу атыпқәа рәғы игылам-зарғыы, знық акыныңх ианазнеига, еиқәирхеит ауп иаанаго.

Рұғыракгы шытә апсуаа есымшатәи рцәажәарағы уарлашәарлада иупылом, абиңара өңір зынза ирзыымдырзақәогы ықоуп. Убас иқоу ажәакәә иреиуоуп: ахырфантәи (ад. 41), қазау (ад. 24), абғаз (ад. 241), азага (ад. 246), ахар (ад. 250), адемтхан (ад. 257, 319), ашъандал (ад. 259), ачалым (ад. 269), абыңқыар (ад. 271), ачамты (ад. 283), ааңыақәа (ад. 283), абазақья (ад. 283, 304), ашәымғъар (ад. 302), ауалы (ад. 304), арлұхан (ад. 304), асакъат (ад. 304), аиуал (ад. 311), ауарам (ад. 341), ахәасхъар (ад. 307), атрынцъ (ад. 238), ацамкыр (ад. 363), амақъасра (ад. 377), алаклацъра (ад. 379), ағәакъамыс қама (ад. 226) ухәа убас итәгъы.

Уарла-шәарла акәзаргы, апсуа бызшәағы иқоуп ғбаны еицимкәа акы ахала ақагызы зымхәақәо ажәақәак. Убарт иреиуоуп, иаҳхәап, «апша дааз» («апша дааз асуеит» –рхәоит). Изыхъя сыйзыдыруам, Борис Тыжәба «адааз» амацара ихы иаирихәоит: «Апшахәа иаатқъаз дааз оумаха Анақәаципа аиғхаара амәхакны иуыгу...» (ад. 418). Стәи излаанаго ала, ара ажәа «адааз» ахала, апхъя «апша» гыламкәа, апсуа пхъасигенкыларапынза изнеиуам.

«Апсырт» санаңхъя, са стәала, иаҳынжасылшоз саназхәиц, иара иаҳәауеи, иаҳъя ҳажәлар зтагылоу илахьеиқәттагоу ртагылазаашьи еилыргамкәа иқоу рперспективеи анеиесырпш, сшымгәгзоз лашарак ацәаара збеит. Абжыаапны сара амщхәгы агәкахара схапаны саклоит, аха ара стәи зыргәгәаша избаз уи ауп, даға зныкгы агәра згелит апсуаа иаҳъя уажәраанза изыргәамтцуа, таха рзыымто, еимырхха измоу апроблемақәа шғөңшыым. Урт жәйтә-натә аахысгъы ирзықәгылан, аха ҳажәлар ргәи кармыжыит, рууаforeи, рапсуареи, рмилаттә хафреи, рбызшәа хазыннеи мырзкәа иаҳъя уажәраанза иааргейт. Иаҳъя изтагылоу атқыс еицәамзар еиғымыз аамта үбарақәа, агәақрақәа рхыргахъеит. Иаҳъя адунеи иаҳъабалак ауаатәйсса адемократия иашаҳ рхы хазар, аимperiақәа ртыхәа ңтәахоит, агуманисттә идеиақәа аиааирақәа ргоит, досу амилатқәа ахақәиттра иашеи ахыпшымреи роуеит ҳәа игәигузар, здыруада апсуаагъы рдоуха мызкәа еиқәхар. Абри агәргра унатоит, уи ахъ ухъанарпшует «Апсырт». Уи агәыгра аманатцы амилатхейкәрхаразы, аеенидкыларазы, ахәоуеиқәшәаразы, аилибакаразы, агәцареибакразы ақәпара иапсоуп. Досу иҳалшо ала, ҳамчқәа зегъы абарт аидеиақәа ирызкызыароуп. Абри еипшу

ахәышрақәеи аңғаныррақәеи уағ иахъизнартысыу маңа-
разгы Борис Түжәба ироман «Аңсырт» иамоу гха-пхақәак
иссоуп ҳәа ипхъазаны, ианашьаны, излақоу ахатбзиарақәа
хҳағы иааганы имарәхәатәуп.

Иккыңхының ажурнал «Алашара», 1997 ш., №1

Ажәеи ауази анеиңү

Аңстазаара закөу инагзаны азәы изеилымкаац, иага
абафхатәра ду илазаргы. Жәйінгұры-ғанғы ахәышығаңда
дүкәа реаңтәйлхны ари адунеи ҳазқәу ҳзықәу, тәкыс иа-
моу аилкаара иағын, иағуп иахъагы, аха абри абри ауп ҳәа
иаахтәаны азәгьы изымхәац. Иага имхәышуа иакәзаргы,
знымзар зны ауағы ари адунеи сзықаузеи, истахузеи сызғу
зыпсоузеи, изтахыда ҳәа азтцаарақәа ихы иаимтар ғалом.
Зақағы аңстазааратә мәға иаша иаңхұаны, имғаңхұаны ака-
гыы иапсазам, хәартара злам аусқәа ирыдынцәалахьюзеи?
Зақағы итқуруо рыштымтак ари адунеи иазынмыжъзакәа
иқазамызма инықәззәа ицахьюзеи?

Аңстазаара иишшапаңа уара ишутаху маңара иауща-
хуа. Жәпаңьара имаңғаңыуп. Зныхғы уара уахъымғәығзоз,
уахъязыпшәз иутқанарқәалоит. Уара уцқоуп, уразуп, аи-
аша акәымзар даға мәғак үқәлар утахым, аха үағстаахә
дүзыңғаңханы, дқылатәаны данухыччо ықоуп.

Ас еиңш ара зығбахә схәаз афилософиятә хшығтқаққәа
сгәалазыршәаз аңсуа поет Заур Кәарция иңстазаареи
ирғиамтеи роуп.

Уи шықалаз, ишшыңақәғылаз са исыздырам ажәала уағы
ихы, игәағы инеиртә, игәникилартә, иеилырганы цқыа
ишыңтаху ахәара сңәудағуп, аха абри ауағ лахъынталагы
апоэзиағы иаашьагы, уи иусушьагы сара издыруа аңсуа
поеттә ағырт зегъы излареипшәәм раңауп. Ианбыку,
итқуазеи хатала дысдыруеижътеи – ҳанстуденттәаз аахыс.
Хәарас иатахузеи, ауаа зегъ реиңш дықан, аха иакәымк ани-
балак, иакәым ажәак аниаҳалак, егырт иқәлаңа зегъ ҳааста
даргачамкуаны, игәнигоны дызбахъан, дгәастахъан.

Ауағы данғоу дмаксималиступ. Сара изхәо схатагы

амақсималистра сыңтәымзамызт. Сықәрахъ сышнеихъоугыи уи сәмтәзтәи сқазшыя уажәгыи исыласлоит. Ишпүкәу сықәша-мықәша амци ацәгьеи саханы, избаны сышрнышәо ҳәа сгәи ианаанагоз ықагәышъан. Акыр ихьшәаноуп урт зегыи сара ишсызмыриашоз анеилыскааз. Азә дубап – игәи жәпоуп, ацәгьеи абзиеси изеипшуп, изеийкароуп, абри аминут азтәи ихатә қыф мацара даштоуп иаңтәигы хъаас икым, уаттәтәигы гәырғас имам. Ацәгъя ибаргыи, днахыпсоит ма днавс-аавсуеит, абзиара ибаргыи акәа иеынтаиршәуеит, ацхатәры дықсузазаргы дыхбыкъзом. Заур Кәарчия иакәзар, сара дахынзаздыруала, ицәанырра тағоуп, ауаа реизықазаашъақәа рәөи икоу тәфа змам акәама-тәмарақәа тәрны иныреит. Исса-мыссоу ракәзаргы азалымдарақәа днакәаратца-аакәаратцо рывсра цәафас имам. Иихәо, ииуа зегъ иашоуп, дмаалықуп ҳәа аусхәахуа. Аха ихатәи пәтказаарағы дзықәшәахъоу ауадафрақәа, агәақрақәа рттыраразак иара итәала ииашоуп ҳәа иипхъаゾ ацхъаттра ахъизымдыруа акәушәа, имақсималтәра иахъязшәа сгәи иаанагоит.

Апоет абри иқазшыя хада – амақсималистра - ғәгәала ианыпшиит ипоезиагы, уи ачыдарақәа ируакушәа избоит. Иара иаптәмтәқәа рәөи ажәа «аиаша» «амц» антиподк аҳасаб ала лассы-лассы еиуеипшым аконтекстқәа рәөи ахархәара ахъамоу машәйршақә икамлеит. Иаххәап акық-әбак ағырпштәқәа:

Зегъ рапхъаңа исхәап, изуп,
Икоу, ишықатцәкъоу изғып.
Иаахтны изғыз сақәдиррззаргы.
Чархәарыла стахазаргы...
Аиаша схәоит. Гәыбғанк соуп ҳәа
Саангылајом, мап, сшәаны.
Рапхъа ғызтұа ақеукәу псуеит ҳәа
Ишырхәөгъ җажелар ажәаны.
(Ара уажәы итәйуа аизга «Хырташыа змам»)

Даәакгы:

Аиаша, уи зегъы ирыңкуп.
Амц ахаан аәареенуам.

Схы сыпсы ауағы изкуп.

Игәры низырхаша қазтқо среиуам.

(Ара уажәөи итыңға аизга «Хырташъа змам»)

Ас еипш ағырпштәкә араңауп.

Заур Кәарчия еихараңак длирикуп. Иара данқәыпшіз, апоэзиаҳ апхъа затәи ишьағақә анеихигоз, изаиу-аз ицәаныррақә ртәи зхәоз илирикатә жәеинраалақә ркыпхъра акыр иуадағын. Асубиективтә цәанырра тағақә ртәи зхәоз ажәеинраалақә рзыргара акемызт усқан аус злаз ихарччыланы, набыцрак ақәымкә ақоммунисттә идеология азышәаҳәаракәын ихадараз. Кашыроуп, зегъ татаңшүп ҳәа атамтъар уаслар акәын. Уадафрақәак, гхақәак ықазаргы, урт ртыңақәтца мариоуп, ухәалар акәын. Усқан алахьеиқәтцаrei, агәкаҳареи, агәырғеи, агәамтцреи, апстазааратә уадафрақәеи ртәи алаңајәкәара «тасхәымызт». Мышкы зны апсра спеиңшүп ҳәа апоет илирикатә жәеинраалағы ихәар, уи акыпхъ арбара, алашара ақәырпхара изымариамызт.

Еихараңак абаң реипш иқаз атагылазаашьақәа ирыхъяны Заур Кәарчия иеипш пасбарала алирикатә поезия зәа-зжыы иалаз арғиағақәа рыбжыы акыр итахәағын. Уимоу, амаргинал-ра ақынза инаргон, аган ахъ, ашәшьырахъ инаскъаргон.

Есымшатәи абзазарағы Заур Кәарчия диашазаргы, диашамзаргы иғәры итам ихы итам ихәазом. Азәдубап иғәры итоу акәымкәа, уаштантәи уажәштән избап ҳәа абри аминүт азтәи акониунктура даңнықәоит, иғәры акы аанагоит, иғы даеакы аирхәоит, иқайтço, ихы шымсағиго зынза даеакзоуп. Есымшатәи абзазарағы еипш апоэзиағы Заур Кәарчия акониунктура аңнықәара мәрас илимхит. Апсабара инатаз, уи изылнахыз амфоуп дызқәылаз. Сыбжыы азәы иаҳаргыы имаҳаргыы са стәи сұхәлап ҳәа избазшәа (табыргынгыы ус иағызбатқәйазаргы қалап), иғәры камыжъкәа, ицәа-ижыы, ихдыштара иалаз апоэзиатә кәиц мырцәакәа дааниуан.

Ишдыру еипш, арғиағақәа ғыууы ишыңкәынцәоу иқартшаша қартцоит, нас ианеипхъбақәогыы ықоуп Заур Кәаарчия апоэзия инапы алаикит заанатц, аха иараз-нак имәхак иртбаартә атагылазаашьа имоуит. Табыргуп, апериодикатә кыпхъ ағы иналаршә-ғаларшәны акәзаргыы иажәеинраалақәа ркыпхълон, уимоу, ғыгхарала идумзаргыы, ғажәи жәеиза жәеинраала еидызкыло, форматла па-

спортк иақароуп ззуҳәаша «Ахъышттрахъ» ҳәа зеипш хъзыс измоу рапхъазатәи иеизга антижызы 1978 шықәсазоуп. Үсқан апоет ғынфажәи ғба шықәса дыртагылан.

Заур Кәарциа дышпоету, апоезия мцаны ишигроу, игәғығыра алаихигарц, машәирشاқәдъаланы дшаднамгалаз апхъафәа агәра анахиргатәкъяз атыхәтәантәи бүжъба-ааба шықәса ғынфутқалоуп. Аиаша хұзәозар, иажәеинраалақәеи ипоемакәеи реизгақәа аки-аки еиштаргыланы итижүа иғанааиха маңк омашәа избакәазғыры пхъафәақәак қалеит. Асқак илазтгыры, уажәраанза ибжы ғацаза изимыргазеи изхаламбызеи ргәахәзар акәхап.

Жәынгы-ғәнгы ауаатәйфаса ғынфутқаларреи аиндивиди реизықазаашьақәа уадафуп, шәкы-зқыры ғына иеимадоуп, иеилапсоуп. Иеиуеипшам аамтақәа ғына абарт аизықазаашьақәа реырыпсахуеит. Бжеихан ауаажәларра конкретла ауафы (аәзәи, аиндивид) игәхъаа мықзакәа, дыгәцарамкыкәа, илаиграгыланы дыркының акашәа дымбакәа илаихысны ианцо ықоуп, ихатара аарпшра илдыршом. Ауафы ихатара ауаажәларра амч иатданарзуазар, дызлу ауаа зегъы дреипшны, анах ақы зхәогыры арах ақы зхәогыры ртәи даццозар, зегъы дрықәшаһатны «ық» ихәозар, нас иара ихатара злашьақәиргылозеи? Арах иара ғба-хпа пстазаара ауимаху, знык динит, знык дыпсуети ақароуп.

Ҳазтагылоу аамтазы аәзи (айндивиди) ауаажәларреи реизықазаашьақәа зеипшроу аилкаара уадафуп. Убас шакәугұры аиндивид игәхъаа амкра, игәцарамкыра қашшарбоушәа избоит сыйхәтаах ала Заур Кәарциа ипоезия аайдыланы ҳаҳәапшузар (иахъа уажәраанза итижъхуо), ара иаабоит, ҳәарада, апсадгылы ажәлари ирызку урт рлахъынта ахзызара, азхәыцра ртәи зхәо. Аха үеизгыры аиндаивид, ауафытәйфаса ихатара ахъчара, уи илахъынта азхәыцра, аицахара иазкәоу еихаушәа збоит. Даекала еиха ииашаны иаҳхәозар, апоет иаптамтақәа рғыраңзак ауафы (айндивид) ихатара иаҳынзахәтоу игәцаразымкуа ауаажәларра иағагыло протестк аҳасаб ала икоушәа сгәи иаанагоит. Апоет иғымтақәа рөйлассы-лассы «Сара» анихәо, конкретла ихатәи пстазааратә фактқәа ғына итсыргөоуп, урт шыатас иамоуп үхәартә ианықоу маңзам. Инартбааны ауаажәларратә тәкыры анизымтақәоғыры уағибартоуп. Аха иара убасқангы азеипш ауафытәйфасатә хшығтқакқәа, ахәыцрақәа, ацәаныррақәа ғы-

дубалоит, апхъаф ицеиғишартә икоуп. Өүрпштәйс иаах-гозар, еиуеипшым амзызқәа, азалымдарапқәа ирыхъаны ихыңдарапқәа еихык-еитцыкны иахыпхаз атәй аниҳәо, азнык азы ихазы мацара ихәвшәа, матанеирек, уазк иеипшүшәа икоуп. Аха цқыа уазхәышыр, иубоит, ҳәгепіта, ус агәақра баапс иақәшәаз зегь рыхъзала ишихәо.

Заур Кәарчия ихатарагы ипоезиагы имачымкәа ачыдарақәа рыйдубалартә икоуп. Урт ус иаразнак унарымтасны, унапсыргәйтца инантданы иларха-Фархо иаану-кылартә икамзаргы цқыа урызхәышынды ифымтақәа зегьы инейдкыланы урыпхъар, иеизыркәкәаны урызхәышыр уцә-уҗыы, ухдырра ирнүреит, иеилукааует.

Арғиағы, лымкаалагы алирикатә поет иаптамтақәеи иара ихатареи еикәйтхашья рымам, аки-аки еидхәалоуп, ие-ильшүуп Заур Кәарчия ихатә ңстазаара ихигахью здыруаны ифымтақәа ирыпхъаз, хымпада игәеитоит ари ауаф сахъар-кырала ахәышра шилшо, ажәа амч ҭарны ишиныруа.

Апоет апстазаара акыр дқындақъаяхьеит, дарблакъаяхьеит, изыхъя-зыпқъазаалакгы апстазаара гәымбылра аңбара агәақра тәгәәкәа изаанагеит. Ауағы ицәа итамзә егыйқам, Заур Кәарчия ихсы-пацәагы иаргыы иаххысыз Апсны Аңынцүтәйлатә еибашьра иахъалахәыз, аға хәымга дахыиғағылоз мацара акәым ипацәа аниңха (ас ажәала ахәара мацарагы гәағыуацәоуп, уцәа утанаңзызойт ууағызар), гәырға баапсыла деңгреблааны дышқоугыы, деңкәйлашыщаха иеықатданы алахъынцадара иеамтәйт. Сынтыңаит, салаңаит ҳәа дхырқәақәо иғи инали еиқәтданы, дызлоу ауаагы ргәалақара бжыхуа дымтәйт. Ауаа рыбзиабарагы, апстазаара ағәрагарагы ицәимыззейт. Изынхаз иматақәа рыла игәи икычуеит. Насгыы ихадароу – ипоезиатә рәниара инагзазаны иеамеидеит. Уи изықалеит гәйікаждаганы, гәырға хөығаны. Иуазгыы иашәагыы ипо-езиала иеидикылт. Уи анағстывы, еитах аумашәа иубаша азалымдарапқәа жәпакы дышрықәәзгы апстазаара иамоу аган лашыцақәа рымасыра ибо, лашарак ибла итсаимыршәуа иеықаймтәйт. Иеицейқарамзаргы ипоезиағы иеиңиқоуп, иеивагылоуп ашәеи ауази, агәырғареи агәырғеи, агәыштыхреи агәкахареи. Урт зны акы еихауп даеа зны даеакы еихауп. Зных апстазаара ақат итанаргылаз апоет илирикатә персонаж дыгәжәажәоит, аетәа кыдишаает,

неитахәашьа имамкәа, ихы ахъигара изымдыруа ихәышца хъантақәа ихапапаны дыркуеит, игәыграқәа зегы афартын рыласызышәа еимбәгыжәа ицоит, дуазыруеит, дматанеиуеит, анцәа ида гәыгырта дибом, ииуа, иихәо дақәшәом:

Схықәкы, сгәыграқәа псақьеит...
Ишпазури?
Фыстаа ҝәңүал дук са стажеит.
Ишпазури?

(Ажәенираала «Ишпазури?..»)

Уимоу, даға зныхгы апстазаара атқыыс апсра еиғьеишшо ақынзагы днеиуеит:

Уа ицәгъан сажәымтә, сажәымтә цәгъан.
Шытә спаңәа ахъықоу, сыйказаргы цәгъам.

(Ажәенираала «Уа ицәгъан сажәымтә...»)

Даға зныхгы уаттәтәи амш иара изы иқамшәа ибоит, агәра иғом, уи тәкыс иамоу ицәелихаәеилашьоит:

Ах, сеилызкаашаз азәы
Смизыпши...
Са сзын иқамкәоу уаттәй?
Сызыпшиу?...

(Ажәенираала «Сыззыпшиу?»)

Ара уажәы хыхъ зызбахә схәаз реипш икоу Заур Кәарчия иаптәмтәқәа санрыпхъо маңк иадамзаргы адекадентә гәалакара змаз арғиағцәа ааугәалашшәоит, уимоу, типологи-ала еиқәөтируашәагы избоит.

Аха зызбахә схәақәаз иреипшкәоу инариваргыланы, имцим, баша игәағам аоптимизм лаша зныпшкәөгөв хұлылоит Заур Кәарчия иаптәмтәқәа рәы. Алиrikatә персонаж (бжеиҳан уи автор ихата шиакәу ғашыом) идепрессиатә гәалакарақнитә агәыграхъ, апстазаара ашъақәыргәәарахъ ииасра, иеиташәара апхъағ агәра игоит, психологияла иртабыргуп, ауағытәйсәа изы ипсабаратәу тагылазаашьоуп. Агәкаһарақнитә иғартәйни, иаалырқыаны агәы-тәгәарахъ ииасра атәи зхәо иажәенираалақәа рахътә акы иадамзаргы

ацыптәахак аахгап:

Мал, иқазам акгы, са сыйхымзο...
Ус зны-зынла баша сгәры сыштьуеит.
Сахъзағымсұа иарбан шыхоу, сахъзымцо.
Еита пхъя сымға инымтә охь сыпшьеит.

Акрықазоуп еита сара исылшо...
Шытыхъка уа баша-маша сгыыжкуам.
Ишмағымғы са сзын аңғелья зыршо.
Ргэы ишабоицш инсгәйдтәнаны срызшьюам.

Аҳақай, истахым сгәры сыштытқәкъаргь.
Сатәамбо исывалатқәкъоугь ахъсырхәуеит.
Исгәйдтән нас, азәы сишиятқәкъаргь.
Стахарала сыхыыз еикәссырхонит...

(Аизга «Улахынңа ануеижъю»)

Аңтазаара шәкі, зқырыла иеиларсуп. Аиашеи амци, абзиеи аңғельеи, алашареи алашыцареи, аңсреи абзареи, дағыимати реипш иеишшоуп наңынатә аахыс. Апоет аңтазаара ыршетықакачны маңара иаазырпшуагы диашам, цәгъарамзар бзия ықам ҳә амистикахъ итанагалогы диашам. Аңс ухәаргы, ас ухәаргы иагъя қыба-зыба амазаргы, абри ҳазқәу адунеи, абри ҳазлоу аңтазаара атқыс иеиғү макъана ғыларгы иқам, уағы изымпшаац. Ауағытәйфса ақамзаара данышшәарц итахым, ипсынтыры ахъкъағу ианагъ иғенигоит азоуп нарцәы акы ықоушәа имифтә хытхәа изабаз. Уахътәи (нарцәйтәи) адунеи шбашоу, уахъ ақамзаарада дағакы шықам ухағы иааганы арахъ иузптәәни иумоу аамта маңухы иархәаны, ари адунеи уанышшәроуп, иагуты-иабзоугы ишықоу иудукылароуп. Даға мөәккес үстгы иумам. Абас еицш ахәышра таулақәеи азтәаара уадағқәеи ғыларқы-ғыларсуса, ана-ара ипсақъаны иалапсоуп Заур Кәарция ипоезия. Урт ианагъ ииашаны иғыңза атакқәа изықамтозаргы, уағдыдмырхәыңыр, ихы даладмырпшыр залшом. Ауағытәйфса изы урт реипш иқоу азтәаарақәа зақа ижәйтәу ақара, убысқак иагъеңуп, абипарақәа зегъы рзы иғыңхәраза иаақәғылоит, дасу зегъы иғыңны аарттәйс, ғыларкәа ирымопуп. Аңғельеи абзиеи рышхәа шеивтәу, аира зшаз аңсрагы

шишаз, уи хырдашъя шамам уажәы-уажә ула иаахгылартә, иеилукаартә иуархәоит Заур Кәарчия иреиғү иаптәмтәкәа уанрыпхъялакъ. Убри азакәхап ари ишәкәы өышты хъзыс изеитаз «Хырдашъя змам».

Цюукы аматура дүкәа ирхагыланы амчра рнапағы иааганы даушла рлитературатә рәниамта псығекәа анзырырго, ианырыхъчо ыкоуп. Аха урт рыхъзгы рымтакәе рхыпшагы ефемертәуп, нтыра дук рымам, рматура ишаамырхлакъ рымтакәа зыпсатцәкьюгы ааңшуеит. Апоет мчыс имоу дзырызго иажәоуп. Заур Кәарчия ихың атгаразы матцуракгы ихы иаирхәарц даламгейт (акыр шықәса инеипынкыланы дыртцағын, аштахъ деибашыун, ипсадгыыл ихъчон) аматура ду змоу уағ дук иеидхәаланы цхырағысты дәкаймтәйт.

Ақсиомак аҳасаб ала ағымта цәигцахајом абағхатәра иашагы хәаєышъя амадам ҳәа анхархәоз ыкан. Аха ари ахшифтақ шыатанкыла ииашајам. Абағхатәра шыақәз-мыргыло, бгейтихра азымтогы, ағымта бзия лашарак азымырбогы арымзаа амч лашьцақәа ауқахым. Иахъа ҳтәыла асоциалтә, аекономикатә, аполитикатә ҭагылазаашъя уадағәа анамоу аамтазы, ашәйкәә ртыжъра мариам Заур Кәарчия ғинутцәала, доухала иғәгәоу уағуп ирәниаратә бағхатәрагы агәра игоит акәымзар ас аамтә къағ иалагданы хыпхъаザарала имачымкәа аизгақәа ртыжъра илшарымызт. Урт ирылтңи хашәалахъе (материалла) ухәа устбы акгы имоузеит, нақ иара ихатә қәрышьқәа риқәйтцеит ихарцъала итижит акәымзар, Асовет мчра еилахеижътеи ҳашәкәиғоз-цәа агонорар захъзу напшыхақәгыи ирымбаңт уеизгы.

Заур Кәарчия иғымтакәа зегъы, хәарас иатахузей, идеиатә тәкылеисахъаркыратәказаралеи иеиқарам. Сыхәтаахъалагы ұзара хъаҳәа-цахәа рымазамкәа икоупгъы схәом. Аха сара хъаҳә-хъачарарада, кәаны- занрада сызааирц, исхәарц истаху иара баша өырбашақә, иқъаланы машәыршашақә апоезия иад-нагалаз азә шиакәым ауп. Иғымтакәа уағы икәнишьартә, иқыышә иқәитцартә, рыйгәхъаа мкыкәа дрывсыртә иқам. Ахшығызышътра агәцарапреи ишаңсоу рыйзиарақәеи рымсығерақәеи аилыргара ишаңсоу, аилкаара шрыхәтоу фашьязом. Урт ирыпхъяз ихәо ак иарымхәо иқам, баша аамтә ищәдүрзум. Аизгақәа жәафа ҭижъхеит уажәы итъитца «Хырдашъя змам» ҳәа зеипш хъзыс измоу жәахатәиуп.

Убас шакәугты Заур Кәарчия иаптәмтәкәа инартбааны

апхъафцәа ирылатцәахъеит схәар мцуп. Ес изыхъялакгыы абжъаратә пхъафцәа цкъя игәннырымкылаң ҳәоуп ишыздыруа. Акритикцәеи алитетураттцаафцәеигбы деицгәартахъеит ҳәа иузыпхъаузом. Щабыргуп, Шота Салақаиен Руслан Қапбеи ирәниамтеи иареи ирызкны астата шаххәкәа рыйхъеит, иби-ография акыр азгәартахъеит. Урт зегыы сара сыштырақәланы исхәоит ҳәа салагом. Ара уажәы иагъатахым, иагъатыпым. Убас шакәугұры, Заур Кәарчия иаптамтақәа еипкааны, са-хъаркыралагыы идеиатә тәкылагыы иреиғъқәоу гъамала иалпшааны ипсыгекөоугұры конкретла интқааны иазгәатаны макъана цкъя иттәаам. Уи ҳапхъақатәи усуп.

Хәарас иатахузей, ипсыгекөоу иеизадацәоугұры маңзам. Ус шакәу са сапхъа ирхәеит Шота Салақаиен Руслан Қапбеи апсыгерақәа раңәак рыереламхәйлаңақәа рымаршәа кны аамыстаңашаала. Ипсыгекөоу рыйзбахә анцәирахға апо-ет ихатагыы иааиғхью, инапы иааттиххью зегыы шейкәрам идыруеит азоуп иажәенираалақәа руак ағы абас зихәо:

Изғыз арт зегь бжакгыы нхом,
Реихараңзак пхъатцуеит.
Азәгыы даңхъарц итаххом.
Цъалла уртгыы мфасуеит.

Шақантә смыцәакәа исыршаз,
Сцә-сжыы шыта ианыруеит,
Сда-сшыа иттыңыз сгәы иахшаз.
Урт еикәхоит издүруеит.

(Аизга «Улахынңа ануеижъю»)

Аа-цәаҳәак икоу ахъз змам абри ажәенираала ианыпшуеит арәниара иадхәалоу ацъабаа ачыдарақәа, ауадафрақәа, агәкаһарагыы агәыграгы.

Ара уажәы иттыңтуа аизга ғың «Хырпашы змам» ағғыы апоет иуази, иашәеи, игәкаһареи, игәыгреи, игәырғеи, игәалақареи еицуп. Зны игәнигоит изықамтаң, изымғыш, дызхымзаң, ихы дахаашшауеит:

Сгәы итыхоз.
Уағ ихәоз.
Ғың сзымхәеит.
Уи сгәы пнажәаζеит.

Даға зных ахатцара дазышәаҳәоит:

Ахатцара – зегъы ирылшом.
Ахатцара мариам.
Ахатца хаан аңғель иршом.
Дхъатцуам цәгъак даниаргъ.

Знык уи усқағе данатцаха.
Нас зегъ иара исп.
Дхатазароуп данхатцаха,
Дхатцам иғәы нтрыс.

(Ажәенираала «Ахаңа»)

Апоет дызлахәаңшуала, ианамузах апсра мыждагы (уи шыта имыңхәума ухәо лассы-лассы азбахә имоуп) уағтас хатцарыла иапылатәуп, ипсабаратәу акеипш иахәапштәуп:

Тынч, ашьшыңәа уажә слеи-фөнеуент.
Уаха шыта акғыны сазпшзам.
Ишәартазоу уск сазнеуент.
Уа схъаңә-хъачаргъы ипшзам.

Бжык саңазшәа, зных, саатғылоит.
Истахушәа исаңар хәыңык.
Схатдоуп, хатцала сапылоит...
Мап, сгәы еитапазом бзантыйк.

Апсра арағагыы ианңәирахгах, феноменк аҳасаб ала уи апоет еиуеиңшымкәа дазыкоуп. Ираңоу рахътә иааңгап акык, әбак ағырпштәңә. Автор цъара абас ихәоит:

Агәра ҳәгар, адғыыл.
Зны иааныжыны ҳашцо.
Икәхтәп уаанза.
Ихалшо, ҳзыхъзо...

Даға цъарах дағақала, еиҳа иөыргәгәаны ихәоит:

Шыта исылалом уаанза исылам,
Ирхәоит: уқазшыя еитамк упсует.

Аңсра қадыңыз, хъаас исымам,
Уи санааижытеи кры түеит.

Уаанзатәиқәа рұкнеинпш, ари аизгағғызы апоет итематика тбаауп, аки өбейи рыла ихыркәшам. Аңсреи абзареи, аңғылеи абзиеси ирыдхәалоу акыр зтаарақәа философиятәла рызхәйцира аазырпшша инариваргыланы, ара уафы ибоит игәйліршәаны сахъаркырала аеффект қаттара зылшо абзазаратәи асоциалтәи зтаарақәа жәпакы ирызку ажәенираалақәа. Ибзиоуп ҳәз сгәы изаанагақәо рахьтә ғырпштәи затәык иадамзаргызы изағтар стахуп. Пшы-цәахәак роуп икоу атартышагағ изку. Атартышагағцәа ирызкны зақағы зақа рығхьюзеи, аха Заур Кәарция арт иңәхәақәа ғылзуушәа апхъағ инырытә ирағаны иқатдоуп:

«Атартыша шызымго», –есымша далағехәоит.
Иақара қиақ дықамшәа ҳирбօит.
Зегытәкъа дрыштыам, иреиғү далағашуеит.
«Иҳамтоуп» ахъзұттар, ускан игоит.

Акыр иеилацаланы, ибзианы иқатдоуп ари аизга хыпхъаңара раңәала иагәйлоу пшыба-пшыба цәахәа рыла иеиқәыршәақәоу ажәенираалақәа. Җабыргуп, акық-өбек тәкыла иеизааигәақәоу, аитахәарақәа ахъықақәоугы ҳыллоит. ғырпштәис иаахғап адакъя 55 иану ажәенираала:

Са сзыхәа дапсам капеик.
Дсыштыоуп уи гәағшақә.
Сызго азы иалеитәоит куапеик.
Хъаас имкы мышгашақә.

Тәкылагы, уимоу, лексикалагы абри акыр изааигәоуп адакъя 61 ағы иану ажәенираала.

Иулшо сыгужьюам цәгъара,
О, сгәы пүкәахъеит цәгъала,
Сызгаяу азы иацуңтоит кәапеик
Иапсам уафра капеик.

Арт ажәеинраалақәа ағбагы митәык иалақам, ианамузах акы ааныжыны егъи кыпхымзар еиғъзар қаларын.

Иара убас мачқ угәы еихырышьеит ишиашоу абжагаратә формала ифқәоу акык-фбак. Иаххәап, абас иқақәоу:

Ауаа еилумхын,
Ганха упшуда.
Фызас дыштыумхын,
Үңүба итапшуда.

Ахшығтқакқәа цқяа иеилыргамшәа иеилататоушәа избөит абарт ацәаҳәақәа рөгъы:

Хаан мазала
Азәгъы уизамшын.
Үс нагзала
Шытахъка ухъампшын.

Абас псығерақәак шадызбалогы Заур Кәарчия иажәеинраалақәа реизга ғың «Хырпашыа змам» иара ирғиаразы шыаңа бзиуп, шыаңа ғыңуп апхъағәағыры рыхшығ азышьтны ишрыңдыркыло агәра згоит.

«Хырпашыа змам» ҳәа зеңш хъзыс иаманы 2001 шықәсазы
Ақәа итыңыз Заур Кәарчия иажәеинраалақәа реизга
аңхъажәа ҳасабла ифуп

АХҚӘА

А. М. Җочуа – ахәыңтәөи шәкәйәфөи	3
Иван Тарба ипсәзаареи ирәниамтеи	5
Кәымф Ломиа ипсәзаареи ирәниамтеи	37
Шота Җқадуа ипсәзаареи ирәниамтеи	63
Аетым икәакәар былуам	97
Псрә зәкәим арәниамтеи уи аитагафи	115
Нели Җарпқа	121
Аапсара зымдыруа ашәкәйәфөи	132
Зәхәхәи ахәара иахгәәкуаз апоет	139
Апсуюа атырқә литературағы	148
Х. С. Бәжәба изкны ажәакәак	155
Ахәашья здыруаз әқаза	168
Апсабареи ауафи анеицу	176
Диаани, датцаху Леуан?	233
«Евгени Онегин» апсышәала	266
Апоет, әқаза	269
Алыпшаах	283
Цыума Ахәба ипсәзаареи ирәниаратә мөеи	286
Ақытейи ақалақы реизықазаашьақәа апсуюа рыйбазареи асахъаркыртә литературеи рәғи	311
Ашыацхәа уамкырц	384
Ахағсахъа гәйлтәақәа раптәаразы	399
Ажәа мәзәакәа инымхарц	413
Апсуюа проза иазку ашәкә өңиц	418
М. Лакрба изку ашәкә өңиц	424
Аурыс шәкәйәфөцәа – Апсни апсуюаи рзы	431
Ажәйтәзатәи аурыс литература абақа ду	442
Иахъатәи апсуюа проза ағиара ахадаратә тенденциакәак	451
Иғырпшыгу афырхатца ихағсахъа аптәаразы	469
Апоет, аттарауағ, аағас	491
Ахәыңкәа рдунеи азышәаҳәағ	500
Апсуюа тарауағ ду	504
Ауағы ициуа абағхатәра	513
Акритика атакзыпхықәра	520

Иуадафу ажанр.....	529
Иқоу иқаму аңсұа литературадырреи акритикеи.....	550
Ауасы итып идыруазар.....	579
Апоэзия тәулеи итқауланы аилкаареи.....	587
Ажәйтә ғстазаара өңір изкү ағымта өңір.....	593
Ичыдоу ахатә бжыны имоуп.....	599
Апоэзия угәатца итазар.....	602
Аамта измұрзуа.....	608
Ажәенираала аиғартәшьеи уи аттцаареи.....	629
Агәй пхазар ажәагь арпхойт.....	645
Ухатқазар – ухъамттроуп!.....	670
Аңсұа хәйгұтәи литература азтцаарақәак.....	675
Ажәа сахъарк амчхара.....	683
Ахъаахөйга.....	689
60–90-тәи ашықәскәа раантәи аңсұа драматургия азеипши ххәаа.....	694
Борис Үйкәба ипоэзия.....	714
Агәйгра ҳазто атоурых.....	720
Ажәеи ауази анеицу.....	746

Зыхэба Сергеи Лад-ипа

Иалкаау

Q-томкны

Афбатәи атом

Зухба Сергей Ладович

Избранное

В двух томах

Том второй

На абхазском языке

Аредактор Б. Тамба

Акорректорцәа: Н. Шьаматаа, Е. Адлеиба, М. Акаба

Асахъатыхфы Р. Габлиа

Компьютерла еиқәлышыршәеит А. Ацынцыйал

Аформат 60x90/16. Атираж 500.

Акъ. бгъ. 47, 5.

Ағатцаңка №